# MAGYARORSZÁGI

# RÉGÉSZETI EMLÉKEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁNAK

ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

---

II. KÖTET.

I. RÉSZ.

---

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

BUDAPEST,
EGGENBERGER FERDINAND MAGY. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1873.

Ára 4 frt.

MONUMENTA

# HUNGARIAE ARCHAEOLOGICA.

II.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

MONUMENTA HUNGARIAE ARCHAEOLOGICA.

# MAGYARORSZÁGI

# RÉGÉSZETI EMLÉKEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK

ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

II. KÖTET.

I. RÉSZ.

**BUDAPEST.**
NYOMATOTT AZ ATHENÆUM NYOMDÁJÁBAN.
**1873.**

# PÉCSNEK

# RÉGISÉGEI.

III. RÉSZ.

ELSŐ ÉS MÁSODIK FÜGGELÉK

## A PÉCSI SZÉKES-EGYHÁZ MAGÁN-IRATÁHOZ

ÉS

## A PÉCSI Ó-KERESZTYÉN SÍR-KAMARA.

IRTA

HENSZLMANN IMRE.

BUDAPEST,
EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.
1873.

351176

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 8357/1958. sz.

# I. FÜGGELÉK

## A PÉCSI SZÉKES-EGYHÁZI MAGÁN IRATHOZ.

### 1. Ujabb történet.

Célom, e könyv I. köt. 1. füzetében, a pécsi székes-egyház csak is régészeti leirása volt; azonban, szokás szerint, érintettem legujabb, századunkban történt, nevezetes restauratióját is, mire azon adatokat használtam, melyeket b. Jónás kanonok, e székes-egyház akkori *őre* (custos canonicus) közlött velem. Hittem, hogy jobbat nem tehetek, mintha a legilletékesebb férfihoz fordulok, és mégis épen ez vezetett ama tévedésbe, melyet jelenleg kiigazítok, más, az előbbiektől igen különböző, hanem helyes adatok nyomán.

A déli mellékhajó réztáblákkal födött lapos tetején, melyek azóta eltüntek, következő feliratot olvastam 1870-ben:

PONTIFEX : LEO : XII :
FRANC : I : IMP : AVST :
RE : HVNGAR :
REVERENDVS : DOMINVS :
JOSEPH KOLLER
CATH : ECCL : PRAEPOS : MAI :
ET : GENER : VICAR :

REVERENDIS : DOMINVS :
ANDRE : MISKOLCZY :
CATH : ECCL : CANON :

ERECTVM : ANNO :
MDCCCXVII
DVM ERAT
REVERENDIS : DNVS
HENRICVS : FOITH
CATH : ECCL : CANON :

EXCELL : ILLMVS :
DNVS : IGNAT : L : BARO
A : SZEPESSY : A : NÉGYES
ANNO 1827.
REVERENDIS : DNVS
CONRAD : COLB : CVSTOS :
ET
SEMINA : PRAEFE :
REVERENDIS : DNVS :
JOANNES : NAGY :
CATH : ECCL : CANO :

Ezen felirat szerint tehát a pécsi székes-egyház legujabb nagyobb restauratiója 1827-ben, Szepessy püspök alatt fejeztetett be. — Még később, t. i. 1854-ben állíttattak fel déli mellékhajójára az óriási (13 lábnyi) apostol-szobrok, melyeket a még ma is élő derék Bartalics Mihály, pécsi szobrász készített (l. a »Pécsi Iparlapok« 1862. apr. I. számát).

E szerint hibáztam, midőn az »Emlékek« I. köt. 7. l. e szobrokat Windischnek, pécsi szobrásznak (?) tulajdonítottam.

E hibán kivül még más, a legujabb pécsi restauratióra vonatkozó hibát követtem el, midőn Jónás kanonok s a székes-egyház akkori őrének, mint a legilletékesebb tanunak adataiban bizván, azokat magán iratomba fölvettem.

Ugyanis ott áll, hogy a restauratiót Gianone tervezte. Gianone dolgozott ugyan a pécsi székes-egyházon, de nem épitészi, hanem kőfaragó minőségben.

A pécsi székes-egyház legujabb (styl-ellenes) restauratiójára vonatkozó leghitelesebb adatokat találni Aigl Pál, néhai pécsi kanonok »Hist. brevis ven. capituli Quinqueeccl.« czimű könyvében, mely 1838-ban jelent meg. A könyv már ma ritka, s ezt Kovács Zsigmond ur szivességéből csak is 1869-ki mulatásomkor Pécsett kaphattam. Aigl a kérdéses restauratióról ekkép szól :

§. V. Nova meridionalis templi facies.

Anno 1805 die 19. Maji servatae sessioni Cap. aderat quoque Pesthiensis Architectus Polyák. In hac ordinatum est : ut pro adaequata Templi cognitione, extensio ejus in plano mensuretur, idque ideo : ut lapicida secundum planum, penes contractualiter elaborandos formae □ lapides, intuitu defixionis pretii semet dirigire valeat. Architectus autem Pesth. suum pallerium, cum 2 sodalibus, magistro murario Quinque-Ecclesiensi hujusque sodalibus collaboraturis, mittat. Vid. Protoc. Capitulare.

Eodem porro anno die 7. Augusti in Consistorio Cap. binae delineationes exhibitae sunt, una Architecti Pesthani, eaque formae Romanae, altera magistri graphidis Quinque-Ecclesiensis Puch; quibus (refert Protocollum anni 1805. 7 Augusti) ad invicem collatis, cum norma Romana columnas Anagliphis diversis distinctas habens, et inerteriori Ecclesiae versus meridiem adhibenda, Puchiana leviori pretio struenda veniat, murorumque firmitati magis subserviat, ac in reliquo Majestaticum quid praeseferat, eadem in omnibus acceptata est.

Haec ipsa determinatio in Consistorio quoque e. a. die 9 Augusti rati habetur, non obstante protestatione Illustrissimi Domini Josephi Pethő, ne antiqua forma Gothica Ecclesiae tollatur, et nova Romana (?) eidem forinsecus substituatur Vid. Prot. Cap. mem. diei. Restaurationis hoc opus donec perficeretur multis durabit annis (tartott 1827-ig) quatuor quoque turribus huc intellectis et e toto restauratis.

Tectum Basilica non unum olim, verum tria imposita habebat (ez most is így van; mert a két oldal hajó alacsonyabb a középsőnél); unum navi medio, singula singulis lateribus eo intervallo, ut a tecto inferiori usque illud, quod mediae navi, ipsi nempe Templi fastigio imminebat, murus exstaret, utrinque bene altus et fenestris, quarum 9 in latere meridionali etiam nunc sub tecto visuntur, instructus. Erant item in utroque latere ambulacra, sed haec circa medium saeculi XVIII. uno enormi tecto, toti fabricae superposito, conspecturi erepta sunt. Vid. Koller Prolog pag. 147. in notis sub b. nunc quoque ex lamina cupri unicum adest tectum (a déli mellékhajó és az ahoz épített kápolnák fölött, melyen a fentebb idézett feliratok voltak), multo taman humilius, ac minus antiquo, aeque ambulacris marmore stratis, et partem tecti constituentibus provisum, minus tamen infundationibus aquarum, ac oporteret, resistere valentis stb.

Pethőről Aigl munk. 104. l. mondja: »Custodis Cath. Templi vicariam navabat operam; factus anno 1768. die 7. Junii Ordinarius ejusdem Templi custos, quod officium forti pectore et animo inconcusso, annis 34 tenuit rejecta iteratis vicibus ad Lectorem promotione. Evectus ad excelsam Tabulam Septemviralem, et Titulum Episcopi Drivesthiensis, per Capitulum anno 1802 sede vacante, et Francisco Szányi, Vicario antea Capitulari; ad Episcopatum Rosnaviensem promoto, absens eligitur pro eadem dignitate Vicarii Capitularis. Munus hoc usque adventum Illustrissimi Domini Episcopi Josephi Király seu annum 1808—25. Martii gessit.«

Polyák tervét nem láttam, ha azonban, mint a káptalan jegyzőkönyve állítja, római stylü volt, épen ugy nem felelhetett meg a templom román stylü régi részének, mint nem felel meg a jelen restauratio; ennek ablakai csúcsívesek ugyan, hanem oly szegények, kiaszottak, hogy Pethőnek igaza volt, midőn azokat góth-stylüeknek nem akarta elismerni, és általán ez össze nem hangzó tervnek elfogadása ellen erélyes óvását kijelentette.

Azóta megjelent b. Haas Mihály, akkori pécsi plebánus, később szathmári püspök ily czimű könyve : »Gedenkbuch der k. Freien Stadt Fünfkirchen 1852.«

E munkában a székes-egyház is röviden iratik le, itt találjuk azon keleti feliratok fordítását is, melyek a nyugati kapuzaton fordulnak elő, (a fordító Skerletz kamarás) 101. l.

1. Nincs isten istenen kivül és Mohammed prófétája.

2. Tanulj ifju, mert a tudatlanság szégyen, és azzal csak a szamár elégszik meg.

3. Ki a tudományok terhe alatt meghal, tul tesz a martyrokon.

4. Irta a Beg Muhy Muehliry Dervis rokona, ki a szívek gyümölcse és a ki a tapasztalt megismerés teli hóldja.

5. Jertek illedelemmel e szívnyitó helyre, jertek Schahimeim és lépjetek be megáldottan stb.*)

1631-ben a villám a (dél-nyugati) toronyba ütött, a török a kárt rögtön kijavíttatta, mint ezt egy itt (a harangok kamrája nyugati falában) látható felirat tanusítja. Ép ugy nyugton hagytak egy nagy harangot és a toronyórát; mert a hagyomány szerint a toronynak össze kellett dőlnie, ha a harangot innen kiveszik; a török megkimélte a szentélyt, a hosszhajótól elzáró nagy vasrácsot is. — 1701-ben kezdték a székes-egyházat restaurálni, mihez a vármegye is nyujtott segédkezet. 1804-ben, a kuruczok idejében bombák sértették a templom boltozatát**). Nesselrode püspök mindent ismét helyreállíttatott, többek közt kirakatta a székes-egyházat kelheimi kő táblával. Nem sokára ezután elosztották az egyház birtokát ugy, hogy a püspöknek azok $^4/_8$-da, a káptalannak $^2/_8$-da, a székes-egyháznak $^1/_8$-da, a seminariumnak pedig $^1/_8$-da jutott. A templom részére esett 325 egész telek, melyen a nem régen rendes munkálatba vett kőszéntelep is fekszik. — Sajnáljuk, hogy az egyháznak restauratiójánál nem volt kellő tekintet az összhangzatra, egységre és szépségre, s hogy mindent bemeszeltek; ezért ez nem áll fenn, sem belsejében sem külsejében, mint a germán (azaz a román) styl egyöntetü példánymüve, hanem oly templomként, melyhez csaknem minden épitészeti modor hozzájárult, különösen pedig mint a szobrászat tarka vegyüléke, kezdve a XI-dik (azaz XIII-dik) századon, egész saját korunkig stb.

Haas, épitészeti és régészeti kedvelő minőségében, meglehetős tisztán látott.

Az 1863-ki october hó elején legelőször fordultam meg Pécsett, honnan visszajövet jelentést tettem az akademia archaeologiai bizottmányban, melyről az october 13-kán tartott ülésének jegyzőkönyve ekként emlékezik:

Henszlmann értekezik a pécsi székes-egyház kryptájának (azaz altemplomának) lejárásain látható domborművekről, melyek eddig Péter király sírjához tartozóknak kiadattak. Tekintetbe véve azt, hogy ezen székes-egyház a legkifejlettebb román styl leggazdagabb épitménye (épitmények egyike), nem csak honunkban, hanem külföldön is, értekező felhíja ezen műemlékre a bizottság figyelmét és kéri, hogy midőn ezen tárgyról az akademia történelmi szakülésben értekezni fog, indítványát pártolja:

határoztatott, hogy a bizottmány a megyés püspökhez, a káptalanhoz és Vörös őrkanonokhoz intézett leveleket aláírás végett fogja az akademia elnökségéhez felterjeszteni.

Az akademia 1863-ki oct. 26-ki összes ülésében e tárgy előfordulván (l. a jegyzők. 353-dik pontját), említtetik, hogy az archaeol. bizottm. egyszersmind az indítványozott levél fogalmazását is előterjeszti.

Az előterjesztett levél szövege elfogadtatván, a pécsi püspökhöz, káptalanhoz és őrkanonokhoz, az elnök és titoknok aláírásával elküldetni határoztatott. E levél szövege igy hangzik:

A m. tud. Akademia örömmel vette arch. bizottmányának azon jelentését, mely által azon nagyfontosságu fölfedezésnek tudomására jutott, melyet legujabban Gerster és Henszlmann a pécsi székes-egyházban tettek. E fölfödözés szerint a pécsi sanctuarium a legtökéletesebb és legteljesebbek közé tartozik, mert eredeti állapotában két-két, az altemplomba és magas chorusra vezető lépcsőzettel, azon kivül pedig »aditussal ad confessionem« és közben-közben két oltárral bírt. A további kutatás kimutatá, hogy az altemplomba vezető lépcsőzet igen gazdagon volt díszítve oly kőfaragványokkal, melyeknek műtörténeti értéke szerfölötti jelentékenységgel bír, kivált a hazai szobrászat középkori állapotának és gyakorlatának megismerésére. Az előleges kutatások egyidejüleg bebizonyítják, hogy amaz értékes faragványoknak csak igen csekély részét ismerjük, a nagyja el lévén temetve, és pedig nem értelmesen épített fal és boltozat alatt, mely ha elmozdíttatnék, a pécsi székes-egyház megérdemlett kitünő helyét elfoglalhatná, nem csak

*) E felirások mutatják, hogy székes-egyházunkat, mint mecsetét, a török is tisztelte s innen van, hogy ez meglehetős épségben jutott reánk.

**) Alkalmasint szentély részét, melynek gerinczeit utóbb nem kobol többé ujították.

a magyarországi egykoru templomok közt, hanem általán a román ízlésű épitmények sorában. Ezek folytán a m. tud. Akademia elhatározta ezen hazai és műtörténeti kincsre, mely újolag napra került, különösen figyelmeztetni, és valamint a tudomány és művészet érdekében, úgy azon különös kegyelet és lelkes buzgalomnál fogva, miről az egész magyar nemzet, de különösen egyházi tagjai ismeretesek, bizodalmasan felkérni, méltóztassék a későbben keletkezett elferdítések mellőzése által eszközölni, hogy történeti műmaradványai iránt oly nagy kegyelettel levő nemzetünk a pécsi székes-egyházat újolag eredeti építészeti és szobrászati gazdagságában láthassa, csodálhassa, tisztelhesse és ama férfiak működését és majdan emlékét is áldhassa, kik ily nemzeti kincset újonnan megnyitottak előtte.

E levélre tagadó válasz érkezett; de azért az akademiának arch. bizottsága e nevezetes ügyet nem ejtette el, mit az arra következett és levéltárában olvasható levelezés tanusít; sőt ma sem tesz le reményéről, mely szerint a lépcsőházat elferdítő falak lebontása után elvégre mégis napra kerülendnek a hazánkban versenytárs nélküli, typologia tekintetben annyira érdekes és nevezetes domborművek.

# II. FÜGGELÉK.

## A Sirena.

Az »Emlékek« I. köt. 16. l. ezt írtam:

»Szemközt ezen csoporttal (a szentélyt a déli közép hajótól elválasztó pillér kapitaeljén látható domborműcsoporttal) szökik ki, gyámkő gyanánt a déli oldalhajó hosszfalából egy sirena, vagy tengeri nő, kinek teste a czombok helyett két halban végződik, a halak torkából jelenleg meg nem határozható alak nyulik ki, melyet a sirena kezével is tart. Az alak egészben meglehetős művészileg van felfogva, de részletét a sok reá rakott mész (többszöri meszelés) miatt többé szorosan meg nem határozhatni. Ismeretes a sirenák jelképes értelme, mely szerint ők csalják el a hivőket a világiasság tengerére, ők akadályozzák, hogy az egyházban ne üdvözülhessenek; de ezen jelentésök miatt a sirenákat másutt nem magában a templomban, hanem annak külsején, kivált a kapuzatokon szokták alkalmazni.«

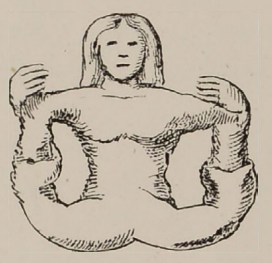

A sirenák a keresztyén jelképességben nevezetes szerepet játszának; miért is czélszerűnek láttam ezekről kissé bővebben értekezni.

### *A sirenák az antik világban.*

Az antikok sirenáiról írtak számosan, ezek közt legujabban Schrader Herrmann e czím alatt: »Die Sirenen nach ihrer Bedeutung u. künstler. Darstell. im Alterthum. Berlin, 1868.«

Igen nehéz, így kezdi értekezését Schrader, meghatározni a sirenák eredeti jelentését, és miként ment ez át a különböző későbbibe. Homer, az első antik író, ki a sirenekről szól, azokat kétszer hozza fel Odysseájában; először XII. 39. s. k., másodszor XII. 158. s. k. versekben, melyeket Szabó István fordításában adom. Kirke tanácsot ad Ulyssesnek, miként kerülheti az őt a sirenek részéről fenyegető veszélyt:

39. Sirenekhez jutsz legelőször, kik szigetekbe
Érő minden utast meg szoktak igézni szavokkal.
A ki bután közelit és a sireni zenéket
Hallja, de őket ugyan soha gyermeke, hölgye körül nem
Állják, és keblök haza érkeztére nem örvend.

Ők ugyanis gyönyörű pázsit helyen ülve dalokkal
Büvölik a sziveket, körülöttük számtalan ember
Csontai halmazban büszhödvén s bőrei aszván.
Hajts hamar által ezen; de viaszt lágyítva barátid
Két fülét tömjed vele meg, hogy senki se hallja
Köztök az énekeket: te, ha tetszik, hallhatod; ámde
Köttessed kezeid s lábaidnál fogva magad le
Talpon az árboczhoz, hozzája feszítve keményen;
Hogy gyönyörűséggel hallhassad az isteni hangot.
És ha rimánkodol s elkérsz oldatni barátid
Által, még annál feszesebben kössenek ahoz. —

Másodszor Ulysses elbeszéli magát a megélt kalandot:

XII. 158. »Sirenek bűvös dalait javasolja kerülnünk (Kirke)
Ez legelőre, s virányokkal szép pázsitot, engem
Hagyván egymagamat hallgatni; azonban erősen
Kössetek engemet is, hogy megoldhatlanul álljak,
Talpon az árboczhoz, hozzája feszítve keményen.
És ha könyörgök s elszabadulni rimánkodom, ekkor
Még annál feszesebb kötelékkel igázzatok ahhoz!«

Míg én im ezeket sorolom feleimnek elébe,
Barna hajónk ez alatt kéjelmes szelletek által
Hajtva, közelgete már sirenek bájszigetéhez.
Itt hamar elcsillapult a szellő; halllgatag árcsend
Álla be; tengert és szelet elnémita egy isten.
Erre felugráltak bajtársaim, a lobogókat
Összefeszítve hajóba szedék, és ujra helyökre
Ülvén tajtékzák evező rudaikkal az örvényt.
Én pedig éles késsel apró darabokra metélve
Egy nagy labda viaszt, nyomkodtam erős kezeim közt:
Meglágyult iziben, sürgetve az izmos erőtől
És nyilazó sugáraitól a mennyei napnak;
S társaim két füleit betapasztván rendiben azzal.
Ők engem kezem és lábamnál fogva kötöttek
Talpon az árboczhoz, hozzája szorítva keményen;
S visszahelyezkedvén páholták a sima tengert.
Hogy pedig annyira szálla, kiáltás mennyire hallik,
Könnyen igetve hajónk, itt nem maradott titok útunk
A Sirenek előtt, és dalra fakadtak azonnal:

»Jersze, Akhiv daliák legfőbbike, híres Odysseüs,
Állj ide gályáddal, hogy hallhasd a mi dalunkat.
Mert soha errefelé át nem sürgette hajóját
Egy révész, mielőtt a mézdalt hallani fogta;
De kiki élvezi és tudománynyal nőve megy arrább.
Mind tudjuk, mit az argosi és trójai sergek
Ilion ostrominál isten végezve bajoltak;
Tudjuk az életadó földnek történeti rendét.«

Igy szóltak, gyönyörü énekben. Ohajtva ohajtám
Bennöket én meghallani, és oldatni kivánék,
Intve barátimnak: de azok neki dőlve eveztek;
És Perimedes fölkelvén nemes Eurylokhosszal,
A magas árboczhoz sokkal feszesebben igáztak.
Végre midőn ezeken túlhajtottak vala, s többé
Nem hallók a Sirenek bájhangjait, ekkor
Már leszedék szeretett bajtársaim a füleikbe
Betömtem viaszat, s engem kötelemből eloldtak.

A későbbi antik kor, mondja Schrader, Odysseusnak ezen a kéj és romlás egybevetése által oly igéző kalandot kibővíté és magyarázni törekedett. Sophokles Odysseusa elmeséli, hogy a sirenák Phorkas leányai, kik az alvilág dalait éneklik, míg Euripides őket a föld leányainak nevezi és az alexandrinusok apjokul Acheloos folyót, anyjokul a muzsák egyikét tekintik. E korban szám szerint már nem, mint Sophoklesnél két, hanem három Sirena: Parthenope, Leukosia és Ligea fordul elő, anyjuk, a muzsa, dalaiban jártasak, félig szűzek, félig madarak, magas szirtet laknak, melyről, miután Odysseust elcsábítaniok nem sikerült, a sors rendelete szerint, a tengerbe lezuhannak; hullájukat a habok az olasz partra viszik, hol a sirenákat eltemetik és istenségek gyanánt tisztelik.

Már a rhodiai Apollonius mondja, hogy a sirenák a szigetökre kikötőket elenyésztetik.

Euripides a sirenákat, a föld leányait, szárnyas talppal ajándékozza meg, s fuvolát vagy syrinxet hangoztat velök.

Későbbi mythosok a sirenákat Persephone játszótársaivá teszik és a muzsákkali versenyökről szólanak, melyben az előbbiek meggyőzetvén, a muzsák tolluktól megfosztják, összekötik Jupiter nejével is és tekintik a halottakért zengő panaszdalok jelképének; miért is a sirenák igen gyakran megjelennek, kivált hellen sírköveken. Tartották továbbá az elcsábítás, a testi kéj, a csaló bölcseség, ámító beszéd és hízelgés jelképeinek is, sőt Plató a sphaerák harmoniájával hozta összeköttetésbe.

Korunkban a sirenák eredeti jelentésére visszatérvén Schwartz azokat vészmadaraknak nevezi, mig Perquand őket azonosítja a lankadtság által kimerítő és megölő szélcsenddel: »les Sirénes sont le calme sous le vent des hautes falaises et des iles.«

Schrader a *φθίνω, φθίω* szóra fekteti a súlyt, melytől származik a phtisis = aszkórság is, de e szó nem csak ugyanazonos a sorvadni, hanem megölni-vel is; tovább menvén, e szót nem is találjuk Homerosnál; mert azon egyetlen helyen, hol az elcsábítottak sorsáról van szó a *πύθω* ige fordul elő, s ezt Szabó Homeros e versében:

46. *ἀνδρῶν πυθομένων, περὶ δὲ ῥινοὶ μινύθουσιν*

jól fordítja így:

46. (Csontai halmazban) büszhödvén s bőrei aszván.

Igaz, hogy a bőr kiszáradása nem igen fér össze a hús rothadásával, melyet a *πύθω* szó = rothadásba hozni, honnan a latin szó pus = geny is számazik, jelent; de ebből épen kitetszik, hogy költőnél a természettani vizsga szabatosságát keresni nem kell, nem lehet, nem szabad.

De halljuk Schradert tovább, nála a hajósok, Homer szerint nem halnak meg, hanem sorvadnak, enyésznek. Suidas a *σείρ* szót *ἥλιος*-sal magyarázza és a hasonló hellen szók egész sorát idézi, melyben mindenütt az égetés és világitás fogalma megvan. Curtius ezeket a sanskrit svar szóról származtatja (melytől alkalmasint jő a tót varit, főzni és a német warm is); így hozzák össze a Sirius nevét a sirenekkel; mert ez a kanikula csillaga.

»Kettős uton tehát, valamint hatásuk ugy nevök értelme után a sirenákban az izzasztás, égetés és szárítás fogalmához érkeztünk, s így a sirenákat égetőknek, szárítóknak mondhatjuk, ha szabad uj latin szót gyártani, nevezhetjük Torredines-eknek.«

»A sirenákat chtonicus (földtalaj) lényeknek hítták, vagy is jobban a sirenekké alakított rekkenőséget (die Schwüle) daemoni megrontó hatása miatt, alvilláginak tartották.«

»A rekkenőség eredménye a szélcsend, melyet a régiek a nap hevének is tulajdonítottak (Arist. meteor. II. 5.), aszaló erejére mutat az, hogy a bőrök kiszáradnak. A veszély azon nyomasztó érzetben mutatkozik, mely e rekkenőségből a sireneket alkotja, és mely a rokon Sirius-féle hévet is kerülni igyekszik.«

»Azon talány, mely szerint a sirenek, daczára vészt- és halált hozó lényekként Demeter virágzó leányai játszó-társaivá teszik, feloldható azzal, hogy Proserpina eredetileg, sőt még Homernél is kiválólag az alvilág rettentő istennője, *ἐπαινή* és már mint ilyen chtonicus vonatkozással bír. E vonatkozás még inkább feltünő, ha Lykophron 49. v. Proserpinát jellemző *λέπτυνις* szavát tekintjük,« mely finomat, karcsút, de egyszersmind soványt is jelentvén, közel áll a sirenek aszaló hatásához.

»Midőn Euripides a föld leányainak nevezi, őket síremlékeken a halotti panasz jelképeinek helyét látjuk elfoglalni és ide s tova ily emlékeken fejüket a modius födi, ez mindenha chtonicus

vonatkozással történik. Pausanias (IX. 34, 2.) szerint Pythodorus Heraja Koroneaban Sirenákat tartott tenyerén. Pausanias ezt igy magyarázza, hogy Juno a sirenákat a muzsákkali versengésre birta. Azonban e versengés mythosa későbbi eredetű. Másként nem valószinűtlen, hogy ezen alakok nem sirenák, hanem gratiák voltak. Egyébiránt e sirenákat, ha mégis ezek lettek volna, a rábeszélés jelképének, mintegy Peithonak vették, tekintettel Herára, a házasságot kötőre, vagy megtestesítéseként ama halálos veszélynek, melyet Hera, mint Eileithyia előidéz; így vélekedtek Siebelis, Gerhard, Welcker és Preller. E véleményt nem osztja Schrader, hanem Junoban is alvilági istennőt sejt.

Végre a sirenák viszonyát Aphroditehez épen ugy kell magyarázni, t. i. Venushoz a halál istennőhez.

A sirenák chtonicus jelleméből magyarázza Schrader virágzó sziget-lakásukat; mert ők, mint Acheloos folyónak leányai apjok termékenységében vesznek részt, melyet a letört bőség szarvává vált szarva jelent, más részt a termékenység hozzájuk, mint chtonicns istennőkhez is illő; Homer tehát itt is régi néphitet követhetett.

Dallami tehetségökre mutat a sirenek alakja, mint ez a legrégibb agyagedényeken fordul elő és nem más, mint nagy nehéz leányfejű madár.

---

Ama nem számos mythosoknak, melyekben a sirenák tevőlegesen lépnek fel, csak kettejét használta fel az antik müvészet: Odysseus kalandját és a sirenák versenygését a muzsákkal, az arra következett büntetéssel együtt. E két tárgy számos emléken adatik elő, de művészeti szempontból egy sem foglal el különös vagy kitünő helyet, s kivéve a fentebb idézett Pythodorost, nem találunk megnevezve müvészt, ki a sirenákat vagy önálló alakban, vagy mythikai jelenetben ábrázolta volna.

Az alak, melyben a sirenák az antik világban megjelentek háromféle, t. i. mint:

madarak női fővel,

nők madár czombbal és lábbal,

hosszu ruhás nők, ez utóbbi a legkésőbbi.

A két utóbbi esetben a sirenák nem csak énekelnek, hanem hangszert is használnak, u. m. syringát, a lyrát és a fuvolát (többnyire a kettőst.) Ily hangszerrel ábrázoltatnak valamint Odysseus kalandjában, ugy a muzsákkali versengésökben is.

Egyenként a sirena síremlékeken szokott előfordulni, kivált pedig Attikában, hol ezek alkalmazása mindennapi lehetett; s mivel itt a művészet otthonos volt, ezen sirenák műértéke is sokkal nagyobb, mint a mythosi jelenetekben alkalmazott sirenáké; általán azt is állíthatni, hogy a síremlékek sirenái sokkal régibbek a mythoséinél.

Kivételes esetekként Schrader egy római agyaglámpát említ C. Iun. Bit. bélyeggel, melynek két lenyomata ismeretes. E lámpán hajót látunk, árboczához szakállos ember van karján kötve, másik a kormányt tartja, a harmadik bedugja fülét. A hullámokból női alak emelkedik ki, melynek alsó teste, ugy tetszik, halfarkban végződik. Schrader e lámpa régiségén kételkedik.

---

A pogány és keresztyén világ határain állóknak tetszenek azon sirenák, kiket mint Ulysses kalandjánál egy régi sarkophagon szereplőket ad Rossi »Bulettino di Archaeologia Crist.« 1863-ki évf. 38. l. és »Roma Sotterranea I. köt. Atlas. XXX. tábla, 5. ábra, a szöveg 344. l. előforduló magyarázattal. A Bulettinoban a tárgyalás tüzetesebb; miért is ezt fordítom.



Rossi a magyarázatot a tábla monogrammján kezdi: »a monogramm megfejtéséből s betüi alakjából felderíthetni a keletkezési kort és a keresztyén eredetet; mintegy a III-dik században. A betük eléggé elkülönítvék egymástól és bizonyos rendben csoportozvák, ugy, hogy a görög TYRANIO nevet nem nehezen kiolvashatni, és valóban ezen szép és régi paleografiával irt TIRANIω nevet olvastam a loculus más tábla töredékén, melyet együtt találtunk e sarkophag töredékével; e név ritkasága bizonyítja, hogy nem esetleg találtatott e két felirat ugyanazon helyen, hanem azért, mert az apa és fiu vagy más közel rokon sírjához tartoztak. Az egész ugy van összerakva, hogy a T és Y betü a többin felülemelkedik; és a kinek szeme az első keresztyén jelképekhez szokva van, azokban könnyen a kereszt akasztófájára fog ráismerni. Ismert dolog, hogy a T betü annak valóságos képe, ugy szintén az Y rejtélyes kereszt-értelmén sem kételkedhetünk többé; mert ezt a sinai hegy szikla-feliratai világosan tanusítják. (V. Ö. François Lenormant »Sur l'origine chrétienne des inscriptions Sinaitiques« pag. 26, 27.) A kereszt ezen mystikai kitüntetése, melylyel itt a monogramm tetején találkozzunk, az emlék keresztyénsége mellett szól és kimutatja egyszersmind a kort is, melyben e titkos jelt használták. Hanem, bár első pillanatra képtelennek tessék is, a keresztyénségre, a keresztre és feszületre emlékeztet a jobbunkon látható ábra is. A dombormű pogányféle, hajója árboczához kötött, a sirenák dalát hallgató Ulysses. A keresztyének a Constantinusféle béke előtt koporsóikat gyakran készen vették a műhelyekben; és a földalatti temetőkben tett tapasztalásom arra tanított, hogy olyanokat választottak, melyeken a keresztyén hittel és valósággal nem épen ellenkező előadások fordultak elő. Ezek közé tartozik a sirenák elébe vitorlázó Ulysses is, mely valóban az evangelium hivőit nem sértő erkölcsi jelentést foglal magában; mert ők az árboczhoz kötött Ulyssesben a feszület jelképét látták, az evedzők viaszszal bedugott füleiben pedig a híveknek bedugott füleit*) a csábítás ellen, s így a hajó, mint az egyház képviselője ezeket az üdv kikötőjébe viszi.« S ezen magyarázat nem Rossié, hanem a turini Maximusé. Ez azon homiliajában, mely de »Cruce domini« van czímezve, így kezdődik »Saeculi ferunt fabulae Ulyssem«, ez utóbbi hajóban az egyházat, az árboczban a keresztet ismeri fel, melyről az üdvözítő a híveket tanítja füleiket bedugni az érzékek csábításai ellen : ex quo enim Christus Dominus religatus in cruce est, ex eo nos mundi illecebrosa discrimina velut clausa aure transimus; nec pernicioso saeculi detinemur auditu, nec cursum melioris vitae deflectimus in scopulos voluptatis.

A töredék bal oldala ülő alakjában Rossi ifjut sejt, ki egy előtte álló bölcsnek előadását hallgatja; mert ilyféle kép más hasonló sírköveken elég gyakran fordul elő. Ulyssest a sirenák közt más domborműven is találták, közel Eusebius pápa sírkamrájához. Ábránkon három sirena jelenik meg, ketteje a czombig szárnyas nő ruha nélkül, a czombtól lefelé madár; a harmadik hosszú ruhába van burkolva, de azon alól mégis látszik a madárláb, az egyik kettős fuvolát tart, a második kezében tartott lyrának nagy része letört, a harmadik baljában tekercs jelenik meg, ez volt tehát a kiválóan éneklő.

Kreuzer (Deutsche Schriften III. 235—241. lapig »Uiber die Sirenen«) az antik sirenákról inkább elmésen és elméletileg, semmint régészeti itészettel szól. Felemlíti, hogy némelyek e nevet εἴρειν, csomóba kötni, vonzani igétől származtatják s így rokonságba helyezik a σειρα, lánczczal; mások ismét a σείρω, σίρω, συρω hasonló értelmű igéket tekintették. Ő elvonván az etymologiatól, kérdi, vajjon Homer mythosát a keletről kapta, vagy maga találta fel; az utóbbit inkább hiszi, ámbár a sireneket már a kelet és az egyptomiak is ismerték. — Egyébiránt az egyptomi emberfejű madarak Kreuzer óta a lélek jelképé-

*) Ellenkezőleg a vipera a makacsság jelképe, midőn ez, hogy a jó tanácsot és intést ne hallhassa, egyik fülét lenyomja a földre másikba pedig farkát dugja be.

nek ismertettek fel s így csak alakban rokonok a hellen sirenákkal. Kreuzer (l. Symbol. a. Mythol. II. 188. l. 1840.) szól az égi sirenákról is, kikről alább mi is szólandunk.

Piper (l. Mythologie d. christl. Kunst I. 377. s. k. l. »Sirenen«) kiemeli, Ulysses kalandjára vonatkozván, a sirenák csábító dalát, mely a hajósok halotti dalává vált, felemlíti, hogy a hellenek a sirenákat összehozták az alvilággal, mint halotti panaszos nőket, és Persephone szolgálóit és azt tartja, hogy ez az eredeti értelem, melylyel átvették az egyptomiaktól és persáktól. Az egyptomi előadás szerint a sirenák emberfejű madarak (mondtuk, hogy lelkek). Említi Piper e lények képességét is, mely azokat felbátorítja a muzsákkali versengésre, és a szerelem csábítása jelképeként. Azon mystikus értelemről, melyről Schrader szól, itt nincsen szó, mit talán onnan magyarázhatni, hogy Piper keresztyén mythologiát irt, tehát az antik mythologiának csak azon oldalát fogta fel, mely a keresztyén nézetekre volt befolyással. - Nevezetes Plato nézete az égi sirenákról, melyet respublicája 10. könyvében fejt ki*), hol a lelkek utjáról szólván, a világ alkotmányát írja le. Egy az égen és földünkön átvonuló világos oszlop képezi a világnak tengelyét, ezen oszlop végén vagyon a szükségesség orsója nyolcz tarcsajával, a nyolczadik, külső, az álló csillagoknak, a hét belső a planétáknak sphaerája. A hétnek forgása ellenkezőleg történik a nyolczadikkal, mindnyája a szükségesség keblében forog. Minden kör vagy tarcsa körözetén áll egy-egy azzal forgó sirena, ki hangot ad és a nyolcz hang egygyé, összhanggá, olvad. — Az állhatatos Zeus a világ nagy kormányzója, Apollon a poeták atyja, ki a sirenák nyolcz hangját egygyé olvasztja. Ez az urani sirenák nemzedéke, mely Apollon kormányzása alatt áll. — Ide tartoznak a parkák vagy moirák is, kik a sphaerak körül thronon ülnek és időnként a forgást segítik, Klotho a külső sphaerat mozgatja, Atropos a belső hetet és Lachesis felváltva a belsőket; ezek a sirenák összhangzatához énekelnek: Lachesis a multról, Klotho a jelenről és Atropos a jövőről. (l. Heraclid. Allegor. Homer. p. 44. ed. Schow. Macrob. in somn. Scip. Lib. II. c. 3. init.)

*A sirenák a keresztyén világban.*

Pitránál (l. Spicilegium Solesmense III. 350. l.) a »Veterum gnosticorum physiologus« így szól: A sirenák halálos vagy halandó (θανάσιμα mindkettőt jelent) lények a tengerben; mint a muzsák dallamosan énekelnek és a mellettök hajókázókat, ha dalaikra hallgatnak, a tengerbe dobván, megölik. Testök felső felében a köldökig női-, alsó felében pedig madár-alakuak. Adhelmus philosophus (l. u. o. 427. l.) Sirenae animalia vocifera sunt (ut dicit Physiologus) a capite usque ad umbilicum figuram mulieris habent, procera magnitudine, facie horrenda, crinibus capitis longissimis ac fluentibus: apparent autem cum fetibus quos in brachiis portant. Mammis enim fetus lactant, quas in pectore magnas habent. Nautae autem, quando vident sirenas, multum timent, et tunc projiciunt eis lagenam, ut ludant, et interim navis pertranseat. Hoc testati sunt illi qui eas se vidisse testati sunt. Reliquam vero (ut Adhelmus scribit) corporis partem, sicut aquilae, sirenae habent, et ungues in pedibus, ad laniandum habiles. — Ugyancsak Pitránál (Spic. III. 581. l.) Rossi a sirenák két nemét emlegeti: a keletit és a hellenekét; amarról mondja, hogy régibb és hogy jósló, s aztán így folytatja: Alia namque dici, fingique solent de Graecorum sirenibus, quae et diverso volucrum habitu induuntur; sic in alium plane sensum, de voluptatum illecebris accipiuntur. Unde, quemadmodum in oriente posteriores ὀρνιθοειδεῖς (madáralakúak) nullibi comparent, ita in graeco romanoque orbe, nisi forte Tuscos veteres adimas, prior incognita pene est. (Ez nem áll; mert ámbár Rossi gyanítja, mintha a sirenák, kivált az etruriaiak, a keleti Dagon vagy Oannes halistenből eredtek, már az egyptomiak is, mint többször említém, a lelket nőfejű madáralakban ábrázolták; nem áll továbbá az sem, hogy a hellenek sirenáit épen nem lehet jóslóknak tekinteni; mert, mint fentebb láttuk, Ulysseshez így szólnak, hogy mindenki, ki őket hallgatja »tudománynyal nőve megy arrább« és »Tudjuk az életadó földnek történeti rendjét«, sőt Platonál a sirenák a parkák társaságában levén, okvetlenül kellett hallaniok, mit Atropos a jövendőről dalolt). Sed in utraque forma certum est transiisse sirenas ad christianos, postquam Physiologus circa Gregorii Magni aevum

*) L. Piper II. 252. l. is.

(590—604.), quasi novo christianae civitatis jure donatus est. Qui enim ad Physiologi fontem ierit, simulque locorum Hieronymi ad Isaiam, de sirenibus fere unicum, repetitumque millies, probe teuuerit, ex universis ferme monumentis unum illud excipiet, Homericum simul et Hieronymianum, sirenes esse meretricias*) »voluptates, quae dulci et mortifero carmine animas pertrahunt in profundum, ut, saeviente naufrago, a lupis et canibus devorentur (Hier. Opp. t. IV. p. 246).« — Ezután Rossi felhozza a középkori emlékek sirenáinak hosszú sorát, melyek közt a párisi St.-Germain des prés nevű temploméit adja a kötethez mellékelt tábla 6. ábra A. B. C. betű alatt. A kapitaeleken fordulnak elő, mint domborművek, mindnyája felső részében emberi, a melltől fogva pedig hal-alakban jelenik meg, egyike szakállos, mindnyája halat tart kezében. Hal-idomukkal különböznek az antik sirenáktól, kik a halrész helyett madárrészszel bírnak.

Bővebben szól a sirenákról a keresztyén világban Piper a fentebb idézett hely folytatásában: Az egyházi írók korán emlegetik a sirenákat, hanem, mi feltünő, exegeticus vonatkozásban, mivel e név többször fordul elő az ó-szövetségben. T. i. a LXX. görög fordításában, hol a héber struczot jelentő szó σειρῆνες-szel van adva Jes. XIII. 21. XXXIV. 13. XLIII. 20 Jerem. I. 39. Mich. I. 8. — a név egyszer a latin fordításban is kerül elő : Jes. XIII. 22. (nem 21.) et respondebunt ibi ululae in aedibus ejus et sirenes in delubris voluptatis, mig a régibb vulgatában többször olvasható, ugy Jes. XLII. 20. : benedicent me bestiae agri, sirenes et filiae passerum. Tertul. (Adv. Marc. l. III. c. 5.) e helyre nézve mondja: Sirenes monstruosae fabulosaeque cantatrices. Későbbi görög fordítók a sirenák helyett a struthiocamelust használták, Basilius és Cyrillus a bibliai állatok és a pogány mythos alakjai közti különbséget kiemelik. Hozzáadja Basilius (in Jes. I. c. Opp. T. II. s. v. p. 943—945.), hogy a sirenák bizonyos éneklő nők; Cyrillus pedig (Cyr. Alex. in Mich. I. 8. Opp. T. III. p. 398. ed. Aubert), hogy éneklő madarak, melyek dallamaikkal a hallgatókat megigézik.

A középkorban, mely az antik mythosra visszatér, a sirenák felfogása kettős, még pedig már is a VI. században. Az antikkal megegyezőt találjuk Izidorusnál (Orig. XI. 3. 30. Serv.-ből in Virg. Aen. V. 864.). E szerint a sirenák félig szűzek, félig madarak voltak, egyikök dallamát, másika kettős fuvoláját, harmadika lyráját hallatta; mi által a hajósokat elvesztették. Ettől eltér az Anonym. De monstris et belluis P. I. p. 8. (kiadta Berger de Xivrey Par. 1836.); szerinte a sirenák tengeri nők, kik alakukkal és énekökkel elcsábítanak; az eltérés az alak leirásában van; mert itt az emberi alak a köldökig ér s itt kezdődik a hal-alak**). Ugyanezen különféle felfogást találjuk a XII. században is; a német physiologus szerint nőből és madárból***), Alanus ab Insulis szerint (De plan. nat. Opp. p. 285. col. 2.) nőből és halból szervezvék.

E mesét a középkor vagy természetesen vagy allegorice magyarázta. Az első magyarázat a már az ó-keresztyén egyházba divatos euhemeristicus-féle s így a sirenákat kéjhölgyeknek, meretrices, mondták (Isid. Orig. XI. 3. 31.), a második magyarázat a sirenákat a csábító női kép jelképének tartotta; az ördög világi kéjjel elaltatja és elrabolja az embereket. Ezt alkalmazza a landsbergi Herrad, Hortus deliciarum czímű könyvében, a sok veszedelemre, melyeken keresztül Krisztus az egyházat, mint menyasszonyát, az üdv borpinczéjébe kiséri (az énekek éneke kitétele szerint).

Würzburgi Konrád 1289 körül írt arany kovácsműhelyében (in der goldenen Schmiede) a sirenák csábításainak ellenthelyezi a b. szűznek hatását:

Swaz diu syrene trugesam
versenken wi der schiffe
mit suezer doene griffe,
diu leitest vrowe, du ze stade

a hajókat, melyeket a sirena a tengerbe fulasztani kiván édes dalaival, te, asszonyom! vezeted a parthoz.

Dante a sirenák képében a világot ábrázolja (Inferno XIX. 8. seq.).

---

*) Ezt már Homeros épen nem mondja.

**) A leírás így szól : a capite usque ad umbilicum sunt corpore virginali et humano generi simillimae, squamosas tamen habent pisciu m caudas, quibus in gurgite semper latent. Ugy tetszik, mintha itt és később a sirenákat az antikok Scyllájával összetévesztették volna. Összetéveszték óket más, hozzájok hasonló mythosi lényekkel is, u. m. a harpiákkal és stymphali madarakkal s. m. e.

***) Sowohl in der »reda umbe diu tier« aus dem eilften, als in der andern Bearbeitung des Phisiologus aus dem Anfang des zwölften Jahrhunderts, bei Hoffmann Fundgrub. (I. S. 19. 25.)

Ha az antik mythoshoz kapcsolt középkori ábrákat magyarázni kivánjuk, nem mellőzhetjük el az idézett, bizonyos folytonossággal egymásra következő írott tanúságokat. Ezt nem tették legujabb időben Francziaországban, hol egyedül az emlékeket*) vették tekintetbe. A régészek angersi gyülésében 1841-ben Caumont Virsin nézete mellett harczolt : mely szerint a sirena a keresztelés által tisztult keresztyén lélek jelképe; mert leginkább a baptisteriumokon szokott előfordulni, hol a hal, melyet kezében tart, Krisztust jelenti. Csaknem ugyanezen nézetet mondták ki az 1843-dik évi poitiersi gyülésökön is: a sirena az isteni malasztnak képe, mely a halakat, vagyis a keresztyén lelkeket a világiság tengeréből kiszedi. Ezen egészen modern magyarázatot főleg négy domborműre alapították. 1. a már említett St.-Germain des prés párisi templom kapitaeljei sirenáira, 2. a sz.-aubini keresztfolyosó sirenájára, ki balkézzel halat, jobbjában kést tart, 3. a cunaulti egyház egyik oszlopfejére : sirena, mely két kezében egy-egy halat emel, mellette csolnak, melyben ülő ember egy halat átvesz; 4. hasonló civauxi oszlopfőre, hol az előbbiekhez még egy ember járul, ki, ugytetszik, a bárkából kizuhan. Piper megjegyzi (I. 386), hogy vannak ugyan a keresztyén jelképek közt olyanok, melyek, mint p. o. az oroszlán, két, még pedig ellenkező értelmüek, midőn ez utóbbi egyszer Krisztust, másszor az ördögöt jelenti : de a sirenák mythosa nem ad alkalmat ily kettős s szintén ellenkező értelemre, s ilyen ellen szólnak nemcsak a középkor tanúsága, hanem a fenmaradt ábrák nagy többsége is.

Homer elbeszéléséhez csatlakozik a landsbergi Herrad »Hortus deliciarum«**) című könyvében az ott előforduló sirenák hármas ábrája is; a sirenák itt hosszú ruhás szárnyas és lábak helyett ragadozó madár körmeivel ellátott fiatal nők képében adatnak elő, egyikök fuvolán, másika hárfán játszik. Az első ábrán zenéjökkel hajósokat altatnak el; a másik ábrán megrohanják a hajót, megölik a hajósokat és a tengerbe dobják, a harmadikban Ulysses csele őket legyőzi : Ulysses az árboczhoz van kötve és társai, kiknek füleik viaszszal bedugvák, az őket megrohanó sirenákat legyőzik. A hajó itt az egyháznak, a matrózok diadala a keresztyén ember győzedelmének jelképe a világiságon. — A sirenákat tehát csábítókként tekintették, és mint a csábítás elleni intést alkalmazták a templomokban. — A sirenákat többször a papi s egyéb egyházi ülőszékein ábrázolták : ilyen baljával halfarkát, jobbjában tükröt tartó alakot, mint a hiúság jelképét, találunk a poitiersi székes-egyház egyik székének hátlapján. Több példát hagyott reánk a XV-dik század.

A XV-dik század derekán, a sirenák alkalmazásában, visszamentek azon antik jelentőségökre, mely szerint ezen alak Sophokles sírján (halotti és halotti panasz jelvényeként) jelent meg. Igy látunk Sperandionak, a ferrerai tanár Carbone Lajos (meghalt 1482-ben) tiszteletére vert medaillján egy, két halfarkban végző sirenát e felirattal : MVSIS GRATIISQVE VOLENTIBVS.

De ekkor a sirenákat már minden jelképezés nélküli diszítményként is kezdték használni, s később ugyanezt tették a nagy nürnbergi mesterek is, kik a sirenákat gyertyatartó tartóiként alkalmazták : ugy Dürer egy az 1513-dik évből származó, az ambrasi gyűjteményben őrzött gyertyatartón, ugy Vischer Péter sz. Sebald sírján, hol a sirenák szintén szárnyas és madárlábbal ellátott nők alakjában jelennek meg.

Ide tartozik még mit Piper (II. 269. l.) a sirenákról mond : Plato mythosa szerint a sirenákat (a középkorban is) az égi testek zenészeti mozgalmok közvetítőiként tekintették. Igy találjuk ezt Alanus ab Insulis Encyklopoediájában (a XII-dik században), hol az okosság istennőjének utja az égi sphaerákon keresztül iratik le. A mint ezen térhez közeledik, az énekek uj nemét hallja, ez az égi cytharáé : a hold oldaláról halkabban, legdicsőbbek a nap hangjai, Mars oldaláról mennydörgésszerű, Jupiteréről oly édesen, minő a csalogány hangja. Alanus e hangok eredetét különféleképen magyarázza : részint a napnál, Mercurnál és Marsnál levő sirenától jő, részint muzsától, Venusnál és Jupiternél; de e mellett a költői személyesítést egészen félreteszi és a hangot természetszerüleg az égi testek mozgásától származtatja, Dante ellenben itt az angyalok énekét hallja.

Fentebb említettem a hohenburgi zárda-fejedelemnő, Herradnak »Hortus deliciarum« czimű codexét és annak sirenáit. Szükségesnek tartom, hogy ezen igen nevezetes és a közép-

*) Vagyis inkább csak nehány emléket.

**) E munkáról és sirenáiról alább fogunk szolani.

kori régészetre rendkivül fontos codexről, mely a legutolsó strassburgi ostrom alkalmával a városi könyvtárral együtt elégett, nehány szót elmondjak, valamint emlékezzem szerzőjéről is.

Szerzője Herrad, ki a zárdában fejedelemasszony volt 1167-től 1195-ig és e könyvet alkalmasint több éven át írta és képeit festette; mint ezt az itt megnevezett két külön évszám bizonyítja : az egyiken egy több évre előrekészített naptár alatt ez áll : »facta est haec pagina anno MCLXXV.«, a másikon »si quaeritur ab aliquo quo tempore factum est, anno millesimo centesimo quinquagesimo nono ab. I. D.« ez utóbbi szám oly költemény alatt áll, melynek minden verse egy-egy esztendőt jelent. A könyv első lapján ez áll : »Incipit (h)ortus deliciarum in quo collectis floribus scripturarum, assidue jocundetur turmula adolescentularum.« Az irás itt még a régibb latin-féle, hanem már is egyes u. n. góth betűk belecsuszásával; a többi könyv többnyire góth fracturával (minusculával) van írva; hártya-lapjainak száma 324 (648 oldal), melynek 255 nagy folio, 69 kisebb alaku, az utóbbit Herrad később mellékelte. Herrad e könyvnek szerkesztésére, mint maga mondja, többnyire a következő írók kéziratait használta fel : (sanctitati vestrae (apáczáit érti) insinuo, quod hunc librum, qui intitulatur hortus deliciarum, ex diversis sacrae et philosophicae scripturae floribus, quasi apicula, Deo inspirante, comportavi, et at laudem et honorem Christi, causaque dilectionis vestrae, quasi in unum mellifluum favum compaginavi). Anselmus, canterburi püspök († 1109), sz. Ágoston, Beda venerabilis, a hamis Clemens Romanus (itinerarium vagy recognitiones), a caesarei Eusebius, Frechulfus († 853), a marseilli Gennadius, Gergely püspök és martyr, Jeromos, az autuni Honorius, Chrysostomus János, Irenaeus, Isidorus hispalensis, a chartresi püspök Ivo, I. Leo pápa, Maximus püspök, Methodus, Petrus Comestor*), Petrus Lombardus († 1164), a deutzi apát Rupertus († 1135), Smaragdus (élt 810 körül) stb. Más általa használt könyvek szerzőit Herrad nem említi, p. o. ex sermone cujusdam doctoris, továbbá : ex speculo ecclesiae (sem a sz. victori Hugo, sem Gyraldus Silvanus ily czimű könyvéből). Herrad kosmologiai, csillagászati, chronologiai, geographiai, agronomiai és más hasonló jegyzetei többnyire egy »aurea gemma« czimű könyvből vannak véve. Végre a »hortus deliciarumban« találunk egyes theologiai helyeket »Speculum St. Mariae-ből, a marseillei Raimundból, egy S. Silvestri disputatio contra judaeosból, S. Leonhard Confessorból és vita S. Servatiból, hol mások közt Mahommet is az eretnekek sorában jelenik meg.

Herrad munkája már régebben is magára vonta a régészek figyelmét, s így arról sokan szólottak**). Ujabb időben tüzetesebben tárgyalta:

1. Alex. Le Noble Notice sur le »hortus deliciarum« a »Bibliotéque de l'école des chartes-ban« T. I. Paris 1839—1840. 8. p. 239—261. Irodalmi tárgyalás, mely nincs kezemnél.

2. Waagen Kunstwerke und Künstler in Deutschland II. Th. Leipzig, 1845. S. 358—368. Ez főképen nevezetes a könyvnek müvészeti részére, képeire, nézve.

3. »Herrad von Landsberg, Aebtissin zu Hohenburg, oder St. Odilien, im Elsass im XII. Jahrh. u. ihr Werk »Hortus deliciarum von Chr. Mor. Engelhardt 1818.« A szöveg 8-rét, 200 l., az Atlast XII. folio tábla képezi.

Waagen, fennemlített könyvében 359. l. k. lap ekkép szól codexünkről.

---

*) Petrus Comestor »Historia scholasticáját« a XII-dik század második felében irta, e könyv az ó- és uj-szövetség történelmét magyarázva adja elő és itt a világi történetre is kiterjeszti figyelmét; ez utóbbiból majd rövidebb, hihetőleg Jeromos Chronikájából vett jegyzetek (incidentia név alatt), majd hosszabb elbeszélések vétetnek át. Comestor könyve a középkorban a bibliai történetnek kézikönyvévé vált Ámbár Alanus ab Insulis encyklopoediáját ugyanis a XII-dik században irta, e könyvet Herrad nem említi. Ezen encyklopoedia tárgyalja a világi tudományokat, a dogmatikát és morált egy kilencz könyvre osztott allegoriai költeményben, melynek czélja megmutatni az utat az istenhez. Az előadás dramatikai. A természet és az erkölcsök magok közt megegyeznek istentől egy uj lelket kikérni; miért is az okosságot (Prudentia) egy a hét szabad művészet (grammatica, rhetorica, dialectica, musica, arithmetica, geometria és astronomia) által készített kocsin küldik fel az égbe, hol az okosságot a theologia és a hit az istenhez vezeti. Az isten kérelmére hajt, uj lelket teremtvén, mely a természetnek adatik át; az utóbbi a lélek számára testet alkot, melyet minden erkölcs-adományokkal feldiszít. A vétkek megijednek és küzdelmet kezdenek az uj isteni ember ellen, de őket az erkölcsök legyőzik. Midőn a »hortus deliciarum-ban« is a vétkek és erkölcsök közti harcz és az utóbbiak fényes diadala adatik elő, világos, hogy Herrad Alanus munkáját ismerte. A beauvaisi Vincze, Albertus Magnus és mások munkái későbbiek a »Hortus deliciarum-nál«.

**) Az alább következő 3-dik számú könyvben a régibb írók idézvék, 3-dik fejezetében III. 1. »Schiksale des Manuscriptes« czim alatt.

Nem könnyen találhatnánk egykorú munkákat, melyek a képek változatosságára nézve ezzel vetélkedhetnének; mert a bibliai tárgyakon kivül itt az antik mythologiával és a középkorban oly igen kedvelt allegoriai és phantastico-mysticus képekkel is találkozunk. Az akkori jelmezekre és szerszámokra nézve pedig egyike a leggazdagabb forrásoknak. Mintegy kivonatban mindent ad, mi ezen időszak tudományát képezte. A szerző álláspontja értelmében minden, a világ teremtésétől fogva az utolsó itéletig a biblia tartalmához csatoltatik. Nevezetes, hogy a teremtésnél a sz. háromság, valóban három egymáshoz lehetőleg hasonló férfialakban adatik elő. Az isten, Krisztus, a patriárkák és apostolok antik jelmezben jelennek meg, a többi személy, Máriát sem véve ki, a kor ruháiban, valamint a kor hatott a körözetre és a mellékes dolgokra is. Ezzel összhangzatosan az antik jelmezbe ruházott alakokban az ó-keresztyén hagyomány fentartja magát állásuk és ruha-redőzetök méltósága és nemességében is. Fölötte fontos, hogy azon antik felfogás, mely szerint a természet tárgyai és minőségei személyesítvék, itt is fenmaradt. Igy Krisztus keresztelésénél Jordan, a paradicsom képében a négy folyó urnából vizet öntő folyó-istenekként előadatvák, a teremtésnél Aeolus és Neptun képviseli a léget és vizet, két női személy a napot és éjt, az utóbbi, ó-byzanti miniaturek mintájára a feje fölött félkörben lebegő fátyollal. Megjegyzendő továbbá a régibb fölfogás megváltoztatása. Míg ezelőtt a keresztre feszítésnél Apollo és Diana kocsijukon jelentek meg, Krisztus szenvedései fölött kifejezvén fájdalmukat; itt a nap és hold fejét már aranynyal ellátott tárcsában látjuk, az előbbi könyeit a tárcsába nyuló kézzel törli. Más előadásokban ellenben az antik fölfogás egészen eltünt; ezt bizonyítja Helios napkocsiján (Eng. VI. t. 1. ábra). Négy gebe, nagy megerőtetéssel huz egy taligát, melynek négyszögű ládájában a jelentéktelen Sol áll.

Codexünk elég et tesz a középkor ama kivánalmának, mely szerint mindent képbe foglalni kedvelt. Igy nemcsak Krisztus életének minden történeti, hanem Jézus minden parabolája is képben van érzékítve; igy a lakomához való meghivás elbeszélésénél az egyik vendég mutat megvett majorjára, a másik öt járom-ökrére, a harmadik az épen elvett nejére stb.

E korban nem annyira a művészeti értéket, sem mint a képpel való oktatást tartották szem előtt; ezt mutatja a philosophia és a hét szabad művészetnek ábrázolója (Eng. VIII. t.). Egy kör közepén ül a philosophia, fején hármas fő megnevezve »ethica, logica és phisica«; kezében nagy mondatszalag, melléből hét vizsugár eredt, mely a hét szabad művészetet jelenti. Alatta Sokrates és Plato iróasztalnál ül. A közép kör körül hét arkád látható, melyben a (fentebb megnevezett) hét szabad művészet nőalakban áll; jelvényeik igen naivok : a grammatica könyvet és vesszőt, a dialectica ugató ebfejet tart. Az egészet nagy, külső kör veszi körül, mely alatt négy iró-alak ily mellékirattal poetae vel magi, értsd a pogány irókat, kiknek füleikbe fekete madarak, azaz ördögök, sugnak. Valamint itt a philosophia fejdísze hármas fő, ugy ott, hol Herrad az ó- és uj-testamentum kapcsolatáról szól, a főalak kétfejü, egyik feje Mózes, második Krisztusé, mivel az indek tisztán jelképes művészetére emlékeztetünk, mely egyedül az oktatásra ügyelvén, annyi csoda-alakot teremtett.

A mystico-phantasticus előadások közé tartoznak : 1. a királyok, pápák, püspökök, barátok, apáczák, remeték, herczegek és laikusokkal körülvett egyház, két mellékajtaja mellett áll Dávid és Ezsajás, födelén angyal és ördög küzd egymással. 2. Utolsó itélet, a pokolban a legkalandosabb alakok fordulnak elő. (Engel. e kép egyes csoportait másolta l. I. T. 3. á. és II. T. 1, 2, 3. ábra). 3. Képek az apokalypsisből, u. m. a bűnös Babylon, ülve hétfejü sárkányon. 4. Az erkölcsök és vétkek közti küzdelem. 5. Az élet koronájához felvezető lábtó; hol ördögök nyilazzák a felmászókat, angyalok pedig küzdenek a rosz szellemek ellen; egyedül a keresztyén szeretet (caritas) éri el a czélt, a többi rendre lebukik : a remetét kertje, a carthausit ágya, a barátot a pénz s igy tovább tántorítja (l. Eng. IX. tábláját). A könyv egyházi képei végén áll a paradicsom. Ábrahám óriási alakja trónon ülve, keblében a válogatottak lelkeivel. Az utolsó kép egyedül a hohenburgi zárdára vonatkozik, t. i. annak alapítására és lakóira (l. Eng. XI. és XII. tábláját).

Festményeink feltalálásában a képzelőtehetség gazdagsága tűnik fel, a bibliai jelképes tárgyak compositiója épen oly szigoru architekturai és méltóságos, mint ezt a legrégibb mosaikokon látjuk, ilyen p. o. a zárda alapításának képéé. Ellenben az allegoriai és közönséges életből vett jelenetek önkénytesen dramatisálvák, gyakran ügyetlenek, de, kivált a harczok, mindig elevenek.

A motivek tekintetében e képek nyugodtabbak és méltóságosabbak az ismert egykorú franczia

képeknél, sőt némely alakot nagyszerűnek nevezhetni, pl. a lóháton nyargaló Superbiáét (l. Eng. II. T. 7. ábra). Az egykorú franczia rajzok túlzott állásai, főképen lábaiké, csak ide s tova fordulnak elő, pl. a szabad-művészetek alakjában. Ép oly kevéssé akadunk ama fintorgatásra, mely a csúcsíves szobrászat műveinek utánzásából később eredt.

Alakjaink arányai nem egyenlők. A legszentebb személyek, Krisztus, Mária, karcsúak; más, kivált közönséges személyek ellenben köpczösek és vastag-fejüek. Ha ugyanazon személy többször fordul elő, az arczok készakarva és nem siker nélkül egymáshoz hasonlóvá tétettek. A meztelen részek rajza gyönge, de a mozgás mindig érthető; a kéz nem oly kicsiny, mint az egykorú franczia művekben, hanem jó aránynyal bír. Krisztus, Péter, Pál, keresztelő János arcza az ó-keresztyén typust megtartják, az ur isten Krisztus mosaik typusát. Valamennyi nő és fiatal férfi egyetlenegy typusra készült; az arcznak tojás kerekdede elég teljes, mégis kevésbé mint az egykorú franczia festményekben, ellenben az arcz egyes részei nem oly kicsinyek, hanem jobb arányúak. A félkörben kanyarodó szemöldök szakadatlan folytatását képezi az egyenes, széles hátú és csak végén befelé kanyarodó orr. A szemek nyitvák, fényöket csak egyetlen fekete pont képezi, míg a kis szájat csak két vonal jelzi. A hajazat előadásának módja némi szabadságot és változékonyságot tüntet ki; ez utóbbit veszszük észre az éltesebb férfiak typusában is, kiknél a szakál és az arczvonás is némileg különbözik. Mennyire távol álltak akkor még az arczképektől, mutatják Relindis, Herrad és a köztök álló hatvan apáczának ugyanazonos typusban készült arczai. Csak is ott, hol erkölcsi sülyedést akartak kifejezni, akadhatni a közönséges életből vett, hanem ismét eltorzított vonásokra, ilyenek azon személyeké, kik az erkölcs lábtójáról leesnek, ilyenek azon rablóké, kik a könyörületes samaritai parabolájában fordulnak elő (l. Eng. I. T. 1. ábra). Meghatározott kifejezés az arczokban rendesen hiányzik, s csak is erős indulatnak kifejezése látszik megkisértve, az öt balga szűznél levont szemében és felhuzott szájában (l. fatue prelate et fatue virgines Eng. II. T. 4. ábra), vagy a fentebb említett egyik rablójának gonoszsága, fintorgatott szájában. A festész érezvén ebbeli gyengeségét, nem mulasztotta el ennek bő feliratokkali pótlását. Krisztus, az apostolok és más személyek, kiknél az antik typus megmaradt, ruházata szintén ezen értelemben van tartva, még pedig feltünő tisztasággal, de még a többi alaknál is megmarad a régibb keskeny, egyenvonalu és párhuzamos redők elve, mely a későbbi román szobrászati munkákban dívott.

A rajz tuschsal és tollal ékesen készült, s e fölött befestve helyi színnel, utóbb a körvonalok feketével vagy barnával ismét utánvonvák, valamint a helyszín is árnyékozva, a világos helyek vagy fehérrel vagy a hártyának meghagyott szinével kiemelvék. A meztelen test árnyékolása főleg zöldes festékkel történt. Földfestéket (Deckfarben) alkalmaztak, a vörös, kék és világos zöld különös tüzességgel bír. Az arany csak is a lemezkés, az ezüst megfeketült. A technika biztos, szilárd kézről tanúskodik. A hátterek és a vonaltávlat egyiránt tökéletlen. Az architectura a román, hanem ez szorgalmatosan és ékesen készült. Tájképről gyönge a fogalom, mutatják ezt főleg a hohenburgi zárda körül álló fák. Lovai idomtalanok és vastagfejüek. Házi szerei, székei, ágyai stb. alakjukban és díszeikben a román stylt mutatják; ezek is pontosan és ékesen készültek. Nevezetes a nimbus különböző színei által jelzett rangkülönbsége. Krisztus, az égi Jeruzsálem szűzei, az apostolok, martyrok és confessorok aranyost, a prophéták és patriárchák ezüstöst, az önmegtartóztatók vöröset, a nősültek zöldet, a népek sárgát viselnek. Feltámadásánál Krisztus a mandorlában áll. Ha e festményeket, mi valószinű, maga Herrad készítette, bizonyos, hogy ez nem csak, mint latin versei bizonyítják, maga idejében kitünő költő, hanem találmányos és igen ügyes festésznő is volt.



Eddig Waagen, szóljunk most Herrad sírenáiról, melyek kettejét Engelhardt V. T. 3. ábrája alatt adja. Ezek azon antik hagyomány értelmében készültek, mely a sirenák alatt hosszú ruhás, hanem szárnyakkal és ragadozó madár körmökkel bíró zenélő nőket képzelt, az egyik a fuvolát, a másik a lyrát játsza. E két alak azon

jelenetből van véve, melyben a sirenák hijába igyekeznek Ulyssest elcsábítani, ki őket magukat végre legyőzi, hogy kénytelenek a tengerbe ugrani. Itt tehát a sirenák, a világiasságra csábítókként jelennek meg, e csábítást jelképezik, de legyőzetnek az állhatatos keresztyén küzdés által, melyet Ulysses képvisel. Ezen ábrában csaknem mindazon jellemző vonásokra ráismerhetni, melyet fentebb, a rajz módját illetőleg, Waagenből idéztem.

Crosnier »Iconographie chrétienne« című, 1848-ban Párisban megjelent könyvében a sirenákról is szól k. 295. és 337. lapján. Az elsőn adja egy sirenának itt másolt ábráját, mely az auxerrei sz. István-féle templom kapuzatán látható. Erről így ír Crosnier : »A minden korszakban ugyanannyiszor előforduló sirenák talán a keresztelés által újjá született keresztyén lélek jelképének veendők. Mindazáltal a sirenát a tisztátalanság jelképének is tekintik. Szent Basilius (In Cap. 14. Isaiae) ezeket és a centaurokat az ördög képének tartja. A sz. auxerrei templom főkapuzatán egy gyermekét szoptató sirenát látunk. Ez a tisztátlanság mellett fordul elő, melynek csöcsét két sárkány marja, s így a két kép közti rokonságot el kell ismernünk. A sirena tehát itt először a keresztelés által megujított lélek volna, mely azonban vétekben ismét lesülyedt. Sz. Gergely feljogosít arra, hogy ugyanazon alakot az erkölcs és a vétek kifejezésének vehessük, midőn t. i. ő maga a lovat is így fogja fel (Moral. l. 31. c. 10.).



Ezt Crosnier a franczia régészek ama két gyülekezetének hatása alatt írhatta, melyet fentebb Piper után idéztem, később azonban a sirena kétértelműségével felhagyott, midőn könyve 337. l. ezt mondja:

»Sirena, mesés szörny, félig nő, félig hal. Az egy vagy két farkú sirenával minden korban találkozunk, de főként a XII-dik században; e szörnyben a keresztyén kettős életét hitték felismerni, a szellemit és anyagit, valamint üjjászületését a keresztségben. De a szent atyák másként tekintették; sz. Basil ördögnek nevezi »Sirenes daemonia (a 44. zsoltárban). A sirena a kéjnek jelképe.«

Idézi itt az auxerre-i szoptató sirenát, de itt sem szól azon sirenáról, kinek képét adta munkája 225-dik lapján, és ki egyenesen az elcsábítás jelképeként tünik föl, egyik kezében tartván a megfogott halat »sumus pisciculi«, azaz egy elcsábított keresztyént, kit másik kezében tartott késével szét akarja darabolni, hogy felfalhassa, mint az oroszlán, mely körüljár és a felfalandókat keresi. E kép különben is igen érdekes azért : mert a sirenát nem az antik hagyomány, hanem a középkori felfogás értelmében mutatja, t. i. nem madárféle altesttel, hanem halfélével, »turpiter atrum desinit in piscem mulier (non) formosa superne«, mint Horatius énekli. Ez aztán már valóban tengeri-nő, mint nevezi Herrad »merwib«, daczára annak, hogy maga még madárlábbal festi le.

A »Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich« XVII. köt. 6. füzetében a graubündteni cantonban fekvő Zillis temploma mennyezetének képei iratnak le, hol az itt előforduló sirenákról (114. s. k. l.) van szó : »Azon jelentékenység, melyet az antik világ e sirenáknak adott, illeti vagy zenéjök és énekök vészes varázserejét, vagy az azzal összekötött halotti panaszlók minőségét, és szolgálatukat Persephonénél, mely által viszonyban állnak a halál és alvilággal. Igy jelennek meg gyakran halotti emlékeken és urnákon, vagy kettős értelemben, a legnagyobb képesség és a halál jelképeként híres szónokok és költők (Isokrates és Sopkokles) sírkövein. Végre a sirena a szerelem csábjának képe is, s mint ilyen megjelenik ékszerféléken, s e tekintetben a macedoniaiak magát Venust sirenának nevezték.« Az értekezésben folytatva van megemlítve, hogy az antik világban a sirena félig női, félig madáralakját viselte, a keresztyén világban pedig a madár helyett gyakrabban a halat alkalmazták, sőt előadtak hím sirenákat is, minő az itt másolt, melynek eredetije a St.-Ursanni (a berni Jurában) templomnak főkapuzatán



látható. Itt a sirena nő szoptatja ölében tartott gyermekét; az egész test nőé, hanem ehhez hozzájárul még függelékként a kettős farkú hal, feje fölött hal uszik, jobbján hasonló alkotású szakálos, tehát hím-sirena látható, balján pedig szakálatlan ugyan, hanem melle alkotása után ítélve, ugyanis más hím-sirena. Az értekezés többi jegyzetei már fentebb voltak előadva; mert ezek többnyire csak idézetek, az általam szintén idézett irókból.

A bécsi régészeti közleményekben a sirenák előfordulnak a neubergi (steierországi) néhai cisztercita zárdának kereszt-folyosójában és egy szentély-szék hátlapján, az utóbbiról alább szólandok. A neubergi zárda 1471-ben készült el. Keresztfolyosójában hét gyámkövet látunk, mely alakos dombormüveinek jelképes jelentését elmésen magyarázza Heider a »Mitth.« I. köt. (1856-ki évf.) 3—8. lapjain. Az első gyámkő a kölykeit életre nyaló oroszlánt, a második a kölykeit vérével éltető pelikánt, a harmadik az önmagát megégető phoenixet, a negyedik a forráshoz szaladó és az elnyelt kigyót kiköpő szarvast, az ötödik egy sirenát, a hatodik az egyszarvút, a hetedik centaurokat ábrázol. Heider e sorozatról ezt mondja: a sirenában és centaurokban látjuk a mindenkor fenyegető csábítást, a szarvasban a keresztelés által bűneitől megtisztult embert, az egyszarvúban az emberré vált Krisztus jelképét, a pelikánban a megváltó áldozat-halálát, végre a phoenixben és az oroszlánban a feltámadás typologiai képét. A sirenát illetőleg, itt csak egy fordul elő, ki hangszer nélkül, egyedül énekével csábítgat, vállán denevér szárnyat visel, minőt az ördögnek adtak, testének alja pedig halba megyen át; előtte csolnakban három meztelen evedző jelenik meg, vonatkozólag alkalmasint Ulysses kalandjára, hanem ugy, hogy az antik felfogás, mely szerint Ulysses a sirenákat legyőzte, s így öngyilkosságra kényszerítette, nincsen többé felismerve; mert itt az erkölcsök diadala nem jelenik meg az árboczhoz kötött hős képében.

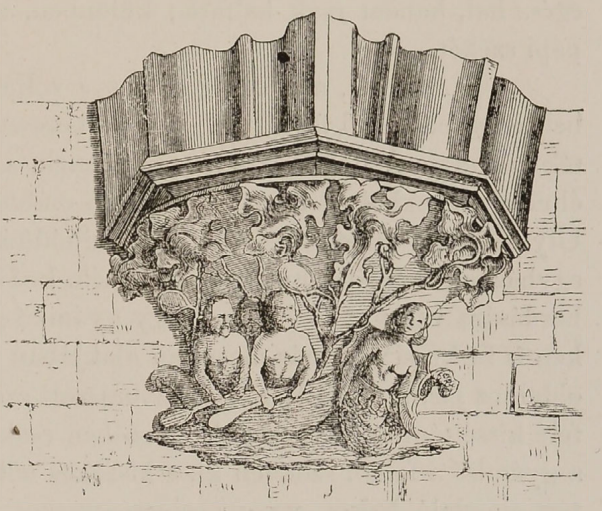

Utolsó sirena képünket veszszük a bécsi régészeti »Közlemények« 1863. évf. 252. lapjá-ról; ez az augsburgi dom egyik szentély-ülésén fordul elő, és ámbár a pécsi sirenánál mintegy harmadfél századdal újabb, mégis a felhozottak közt ehez leginkább hasonlít; ez két halfarkát tartja két kezével, a pécsinél a halfark helyett egész hal jelenik meg, sőt ennek torkából más hal nyúl ki; a pécsi meztelen, az augsburgi kora jelmezében van ruházva; különben e kettőnek silhouettje csaknem ugyanazonos.

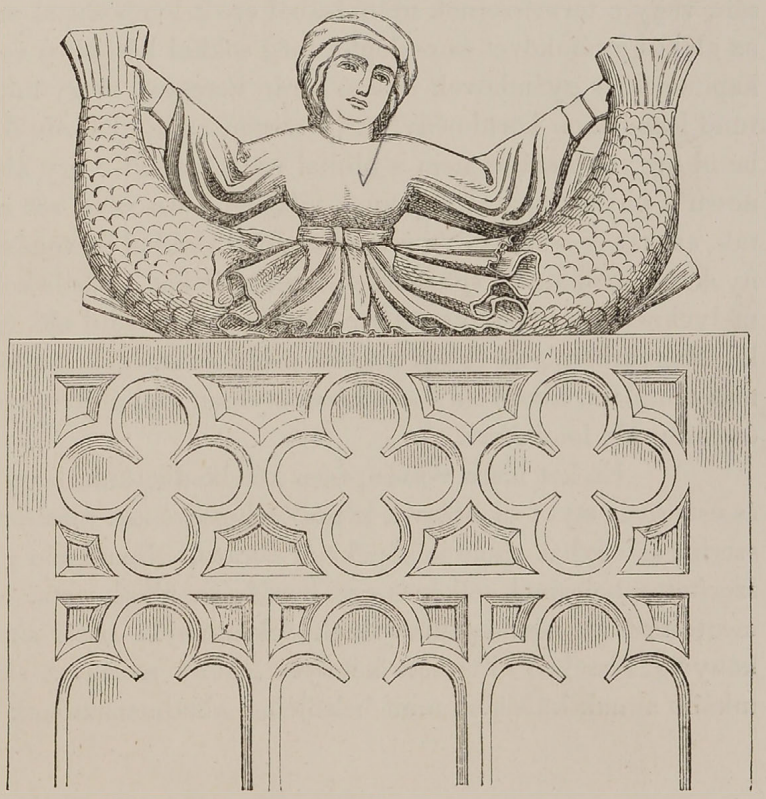

Magyarországon, tudtomra, a sirena képe világosan, félremagyarázhatlanul, kétszer fordul elő: Lébenyben és Pécsett, mindkét példány egykorú, vagy készítése korára nézve legalább csekély a különbség; daczára ennek, a lébenyi a legrégibb, a pécsi az újabb keresztyén typust viseli magán.

A lébenyi sirena e fölötte nevezetes templom igen díszes déli kapuzatának egyik kapitaeljén látható (a bejárás jobb oldalán, nem a kapu kajács bélletén, hanem szemközt a bemenővel). E sirena nem egyéb egész madárnál, melyen madárfej helyett emberfő van, minőt az antik emlékeken látunk. Ábráját nem adom; mert ezt igen könnyen képzelhetni, ha e munka I. köt. 16. l. 11. ábra sasának madárfejét

emberfővel helyettesítjük. A lébenyi alak nem egészen, hanem mégis annyira ép, hogy alakja iránt kétség nem támadhat.

Épebb ennél a pécsi alak, csak hogy a sok egymásután következő meszelés oly vastag mészréteget rakott arra, miképen a részletekre ez idő szerint világosan rá nem ismerhetni; miért is nem vagyok képes e kettős hal torkából kiszökő két alakot bizton magyarázni; de maga e két hal, melybe a felső részében női alakot viselő sirena végződik, maga nemében páratlan; mert rendesen a kettős vég nem egész hal, hanem csak halfark; különben, mint mondám, silhouettje igen is megközelíti az augsburgi papi székét.

Azokból, mik eddig előhozva voltak, kitetszik, hogy a középkorban a sirenát leginkább csábító, behízelgő oldaláról fogták fel, s így a keresztyén lelket eltántorító, az egyháztól elvonó tulajdonságát vették szemügyre; de mivel a keresztyénnek, a középkori nézetek szerint, folytonos harczban és tusában kell élnie a vétkekkel és az ezekhez vezető csábításokkal : világos, hogy az ezeken való diadalt is fejezték ki, Ulyssesben a csábítók legyőzését, meghódítását; tovább menvén a meghódítottat magának, ellenének, az egyháznak szolgálatára kényszerítették, kedve ellenére, s innen van, hogy a sirenákat rendesen a boltozat hordására vagy az oszlopfőn, vagy gyámkő gyanánt alkalmazták, az utóbbit pedig annál inkább, mert a kettős farkú sirena már magában alakjában is viseli a gyámkő legczélszerűbb alakját, itt tehát a jelképes oldalhoz járult az építészeti és szobrászati czélszerűség oldala is. Ezen alak pedig az alól kikerekített, fölfelé kissé táguló és végre felső részében csaknem egyenes vízirányos vonallal végződő idom; alsó részével a gyámkő a falból szökvén ki, e kiszökés nőttőn-nő kiterjedésével fölfelé, hogy így képes legyen a nagyobb tért elfoglaló boltot, vagy gerinczcsoportot maga fölött fölvenni és hordani. A papi székek sirenájában inkább csábító, sem mint legyőzött, az egyháznak szolgálatára hódított oldalát fogták fel; néha egyenesen csak díszként vannak alkalmazva; mert hiszen az ebbéli papi székek többnyire túlesnek már a középkor jelképes időszakán.

Francziaországban a XII-dik század szokásában volt a gyámköveket és kapitaeleket szerves alakokkal ellátni, diszítni; ily alakos oszlopfőt azután chapiteau historié-nek neveztek. A XIII-dik század óta a jelképesség Francziaországban eltünvén, a kapitaeleken is szerves alakok helyett vagy stylisált, vagy a természetnek utánzásából eredt lombozattal mindinkább éltek, míg Németországban és nálunk az alakos gyámkövet és oszlopfőt még sokkal később és gyakrabban használták. Ha már most az alakos kapitaelek és gyámkövek hosszú során keresztül megyünk, akár Francziaországban, akár másutt: szembetünő leend azon körülmény, mely szerint az itt előforduló alak, ha nem mindnyája, legalább hasonlíthatlanul nagyobb száma nem a bibliai vagy a szent, vagy általán nem az egyházi történetből, hanem egyenesen a physiologus szörnyeinek világából van véve, sőt még ott is, hol egyszerű emberi fejeket alkalmaztak, azokat is csaknem mindig eltorzított alakkal és vonásokkal adják elő; de legtöbbnyire látunk sárkányokat, griffeket, sphinxeket, centaurokat, basiliskokat, négylábú embereket s több efféléket, melyeknek élő példánya a természetben nem fordul elő, és melyek ellen már sz. Bernárd is erélyesen kelt ki. Magyarországon ebbeli számos példákat szolgáltat a lőcsei, a sopronyi, a zágrábi, a gyula-fehérvári és más templom, kivált ha ó csúcsíves stylben van építve, mert később nálunk is túlnyomó a gyámkövek és oszlopfők lombdísze.

Ezeket latba vetvén, nem kételkedhetünk, hogy midőn e szokás roppant tért engedett a román és csúcsíves stylű szobrászok képzelőtehetségének, másrészt jelképes értelemmel is bírt, t. i. azzal, mely szerint az egyház efféle jelképekben ábrázolt ellenségein győzedelmeskedvén, azokat is szolgálatára kényszerítette, boltjának jelképes ege hordására alkalmazta, ez az ecclesia militans és triumphans, s ennek megtestesített részletpéldányának tekinthetjük pécsi sirenás gyámkövünket is; mi által megszünik e könyv I. részében kifejezett kételyem, mely szerint a sirenát, mint az egyházba-meneteltől elcsábítót, inkább annak külsőjén, mint belsőjében alkalmazhatónak gondoltam.

A

# PÉCSI Ó-KERESZTYÉN SÍR-KAMARA.

Midőn évek előtt (1866-ban) jelen értekezésemet írni kezdtem Dr. Zádori János »A római katakombák« czímű könyve még nem látott volt napvilágot, tehát az ó-keresztyén földalatti temetők irodalmunkban akkor csaknem ismeretlenek valának. Megjelent, két évvel később (1868-ban) Z. munkája ugyan, de, mivel ez a nagy közönségnek van szánva és a tárgyat inkább egyházi, sem mint tisztán régészeti oldaláról fogja fel ; nem hittem feleslegest tenni, ha értekezésemet folytatom, bevégzem és kiadom, még pedig annál kevésbé, mert Zádori ámbár Rossi »Roma sotteranea-jának« második kötete már 1867-ben jelent meg, ezen fő és irányt adó kötetet még nem ismerte, nem használta, midőn könyve 5. l. mondja: Rossi munkájának »második kötete sajtó alatt van.«

Zádori könyve mindamellett igen használható, sőt magam is használtam munkám többszöri átvizsgálása alkalmával; idézem pedig főleg ábráit, melyek, bár tárgyukat nem kellőleg jellemzik, az eredetiek nem hű másolatai s nem árulnak el müvészi kezet : mégis az olvasóban némi fogalmát kelthetik annak, mit az eredetiekhez hűbb másolatokban találhat.

A római coemeteriumok rövid ismertetését pedig azért kell a pécsi kamráénak leirása elébe bocsátanom, mert az utóbbi épitmény az előbbiek utánzása, csaknem mása levén : ezt amazok ismerete nélkül érteni egyáltalán nem lehet.

## Rómának coemeteriumai.

Az első keresztyének Rómában földalatti alagokban temették el halottaikat, s ezen alagokat coemeteriumoknak nevezték, a görög *κοιμητήριον**), nyugvóhely, alvókamra szóról; mert ők a halált csak nyugvásnak vagy alvásnak tekintették, melyből az életre kell felébredniök; ezért halottjaikról mondták : nyugszik, alszik, jacet, dormit, depositus, letétetett mintegy visszakövetelésig a zálog, míg ellenben a régi római è szavakkal él : positus, compositus, végképi ott maradásául.**)

---

*) Il nome *κοιμητήριον*, cemetero, era per consenso anche dei pagani, appellazione speciale de' sepolcreti cristiani, cotesta parola significante dormitorio, e tutto il linguaggio della cristiana epigrafia : dormit, somnum pacis, depositio, depositus alludano alla fede, che presiede alla sepoltura cristiana, la fede nella resurezzione. Coemeterium in Roma é generalmente nell' uso latino di quella voce designó l'intero sepolcreto ; in Grecia e nelle greche iscrizioni anche ogni tomba. Rossi »Roma sott. crist. Roma« 1864. Vol. I. pag. 85.

**) L. Marchi »Monumenti delle arti cristiane primitive. Roma, 1844.« 63. l. : I pagani i quali credevano che la consegna dei cadaveri, che essi facevano a'lor' sepolcri, fosse assoluta ed irrevocabile, usarono il SITVS, il POSITVS, il COMPOSITVS. I cristiani i quali tenevan per fermo che la consegna loro fosse temporanea, usarono con esatissima proprietá il DEPOSITVS e il DEPOSITIO. Il giovane cavaliere De Rossi mi fa osservare che chi a voluto vedere in queste due voci un barbarismo non avea all' animo presente Cicerone, il quale, maestro

A coemeteriumokat később n a t a k u m b á k n a k nevezték, átvivén a »katakumba« szót azon földalatti helyiség megnevezéséről, melyben Péter és Pál apostol teste volt elrejtve az appiai országut szomszédságában.

Baronius a katakomba szót c a t e t u m b á-n a k javasolja írni, mert szerinte »loquendi obtinuit usus, ut catacumbae pro catetumbis dicerentur : ex graeca enim et latina dictione compositum est nomen, κατα, juxta et tumbas, ut sic locus ille, qui ad fores est coemeterii Calixti diceretur catacumbae, h. e. juxta tumbas ejusdem coemeterii, ubi est vetus ac nobilis memoria S. Sebastiani martyris, quae numeratur inter septem urbis ecclesias, Innocentii papae et Honorii imperatoris temporibus illustrata, ut docet illic posita vetus inscriptio marmori incisa. In actis seu commentariis papae catatumbae non catacumbae dictus reperitur ille locus, et in rebus gestis S. Sebastiani. Non tamen errasse dixerim, qui catacumbas legit, nam κατακώμβης est locus cavus atque profundus, qualia Romae praesertim coemeteria esse solebant in arenariis profundis cryptis excavata.« *)

Aringhi a homok vagy puzzuolana vermeket »cryptae arenariae« ugyanazonosoknak mondja a katakumbákkal, (miben nagyon téved) és az utóbbiakat származtatja a graeca voce κατακυμβος h. e. (juxta Hensch) κοῖλος, μιχὸς, βυθὸς, cavus recessus sive locus, in sicco positus atque profundus.

Marchi : »Monum. d. arti crist.« 209. lapján a catacumba szót szintén a görög κατα és latin, nem tumba, hanem cumbo szóból összetettnek mondja; ide teszem az egész helyet, mert leírja a két vezérapostol elrejtett ideiglenes sírját.

A c u m b o (fekszem) szó, melyhez a latin szokta csatolni az a d, c u m, d e, i n, s u b praepositiókat, itt hozzá van adva a görög κατα praepositio : a c a t a c u m b a előttem tehát nem egyéb, mint ezen két elemből álló szó. Azon földalatti helyiség, melynek, ugy tetszik, megnevezésére e szót kigondolták, nagy mélységben kivájott, kiásott sír, e sír az egésznek mintegy középpontja, mely körül más tizennégy sír, valamivel magasabb területen fekszik, tíze szabálytalan félkört képez, négye e félkörnek alapvonalán áll, egyike helyén később (a XVIII. században) lépcső töretett ki. Ugy hiszem, a katakomba szóval épen ezen elrendezést akarták jellemezni, t. i. a tizennégy sír közepén levő, eleinte felülről elzárt sírt. Ez utóbbi az első századnak müve, melyet azonban a harmadik században megujítottak, míg az azt körülvevő tizennégy sír világosan a negyedik században készült; ugyanezen későbbi időre teszem a k a t a k o m b a szónak feltalálását és alkotását, melylyel épen a negyedik században származott irásokban ismerkedünk meg. Ma közönségesen minden földalatt kivájott helyet katakumbának neveznek, legyen ez aztán pogány vagy keresztyén eredetű; a p o n t o s írók a z o n b a n a f ö l d a l a t t i k e r e s z t y é n t e m e t ő k e t m i n d i g c o e m e t e r i u m o k n a k n e v e z t é k, k a t a k u m b á n a k p e d i g c s a k a l e í r t e g y e t l e n e g y e t. **)

Rossi nézete a katakomba fölötti kamra iránt egészen eltér Marchi-étől, mint ezt könyve I. k. 188. l. idézése mutatja:

»Olvassuk, hogy két apostol (Péter és Pál) testét, kevéssel halála után a katakombában rejtették el, mi arra mutat, hogy itt csak rejtekhelylyel, nem pedig az apostolok korából származó coemeteriummal, vagy földalatti temetővel van dolgunk. Mindamellett meg kell jegyeznem, hogy azon crypta, melynek

---

com' era della piú giuste proprietá, chiamava DEPOSITA le cose che a tempo si affidano alla custodia di chichesia (Neque semper d e p o s i t a reddenda Offic. III. 23.); né riccordavasi della legge romana che chiama DEPOSITIO l'atto della consegna (Ulp. Dig. 16. 3. 1. 5. et Florent. ibid. 17.). In questa significazione le due parole sono ben altra cosa che barbarismi o improprietá.«

*) Roma subterranea novissima post Ant. Bosium, Joannem Severanam et alios opera et studio Pauli Aringhi Romae 1651. Vol. II. Lib. III. c. XII. fol. 461.

**) Il c u m b o che i Latini sogliono constamente accompagnare alle loro praeposizioni a d, c u m, d e, i n, s u b vedesi qui legato alla greca preposizione κατα : la voce c a t a c o m b e, non é per me che l'unione di questi due elementi. La forma del sotterraneo, a cui solo indicare sembra essere inventata, consiste in un sepolcro cavato a molta profonditá, il quale ne é come il centro, e in quattordici altri sepolcri construttigli all intorno in un' area meno profonda, e ordinati i dieci in un quasi semicerchio, i quattro su d'una corda che chiude il semicerchio, e che ha nel mezzo i gradi piú bassi della scala che al sotteraneo conduce. É per cio mio avviso che la voce c a t a c o m b e caratterizi e qualifichi la specialitá di questo sepolcro primario chiuso soperiamente in mezzo dei quattordici sepolcri secondari. Il sepolcro del centro é opera del primo secolo, rittocata nel secolo terzo della chiesa ; i sepolcri che lo circondano si palesan lavoro del secolo quarto ; ed a questo secondo tempo io riporto la formazione e il trovamento della parola c a t a c o m b e, venuta fino a noi per le scritture appunto del quarto secolo. Il volgo per una cotale autonomasia chiama oggi indistintamente catacombe tutto che vi ha di vuoto nella Roma sotterranea cosí pagana come cristiana : gli scrittori piú esatti hanno sempre detto cimeterii le grandi parte della Roma sotteranea cristiana, e concordamente a questo luogo specialissimo hanno dato il titolo di c a t a c o m b e.

közepén van az elrejtésre szolgáló »cella«, különös alaku, meglehetős kiterjedésű, nem a tufába kivájott, hanem falazott, s hogy abban körös-körül vannak színes stuccóval diszített köríves sírok, »arcosolii«, melyek maradványai épen nem rokonok a keresztyén sírkamarákban előfordulókkal, hanem egészen rokonok a pogány columbariumokéval. Hozzáteszem, miként mintegy arra valók, hogy íveik alatt márvány urnákat fogadjanak. Ezen, a szokásos hasonnemű keresztyén síroknál létező tárgyaktól annyira különböző jelek, főképen pedig a stucco díszek minősége a legnagyobb régiségre mutatnak.«*) Tehát a magasabb kamra nem keletkezhetett, mint Marchi állítja, a IV. században, hanem keletkezett az elsőben.

A fentebbiek szerint téves a katakomba szó alkalmazása minden oly temető helyre, melyet csak földalatti uton közelíthetni meg; miben az ó-keresztyén coemeterium különbözik a közönséges temető helytől, melyre szabad ég alatt juthatunk.

A római törvény XII. tábláján meg levén tiltva a temetkezés a városban : »Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito. Cic. I. 2. de Legibus c. 58.«, a régi rómaiak sírjaikat a városon kivül, nevezetesen a nagyobb consularis utak két szélére helyezték el; e példát követték az első keresztyének is, csak hogy midőn a rómaiak sírjai földfölöttiek, a keresztyénekké földalattiak, s e temetkezési helyek nem egyedül temetők voltak, hanem egyszersmind gyülhelyek is az isteni tiszteletre, sőt több esetben rejtekhelyek, melyekben tartózkodtak ideiglenesen a római pogányság által üldözött hívek, főképen pedig a község főnökei, a papok és a pápák.

A keresztyének, az üldözések idejében, elrontották és eltemették az előbb nyilt bejárásokat és lépcsőzeteket is, s azok helyett titkos közlekedésről gondoskodtak.

Később, midőn a keresztyénség, 312 óta győzedelmeskedett, több esetben, ismét kinyitották az elzárt bejárásokat és Damasus és III. Sixtus pápa a földalatti temetőket dúsan kidiszítették.

Ekkor a martyrok sírjait szorgalmatosan látogatták és tisztelték a hívek, míg a barbárok beütései és rablásai a coemeteriumokat ki nem pusztították; minek következménye lett, hogy lassan-lassan ezek csaknem egészen feledésbe mentek.

Több század mulva ismét feléledt a martyrokhozi zarándoklás, mely tartott egész a XIV. század végeig, de ekkor már csak is az ugy nevezett xenotaphiumok, azaz ereklyéiktől megfosztott sírokat látogatták, mert a barbárok pusztításaitól megvédése okából a tisztelt testeket a város falai közé elvitték, leginkább a VIII. században és a IX. elején.

A XIV-dik század után a coemeteriumoknak még híre is elveszett, nehányát felismerte ugyan később Bosio, de a nagy tömegre nézve ő sem volt tisztában.

A tisztázás, elkülönítés és rendszerezés tehát csak századunknak sikerült, sőt folytattatik még napjainkban is. Kezdődött Marchival, s jelenleg két Rossi testvérnek kezében van. Rossi János, az idősebb testvér, roppant szorgalommal és fáradsággal összehasonlítván a régi szövegeket egymással, azokat nagyérdemű munkája 175-től 183-dik lapjáig összeállította, s részint ezen összevetésből, részint a coemeterium — kutatások és ásatások alkalmával tett tapasztalatai nyomán könyvének 207. l. a római temetők számát, nevét és fekvését állítja össze. Ezen összeállítást, mint a legjobbat, legbiztosabbat és legtüzetesebbet adom, hozzátéve azt, mit Marchi könyvének 70. s köv. lapjain e tekintetben olvashatunk.

---

*) »In quanto alle catacombe si legge, ch'ivi furono poco dopo la morte nascosti per breve tempo i corpi degli apostoli, laonde un nascondiglio non un vero cemetero od ipogeo dell' etá apostolica ivi ci é additato. Ció nulla ostante non ometteró di osservare, che la cripta, nel cui centro é la cella servita a quel nascondiglio, é di forma singolare, assai ampia, non scavata nel tufa, ma costruita e fiancheggiata da arcosoli adorni di stucchi**) colorati, le cui reliquie non hanno somiglianza veruna colle decorazioni consuete de' cubicoli cemeteriali, l'hanno grandissima con quella dei colombarii e delle celle sepolcrali pagane. Aggiungeró, che mi sembrano arcosoli fatti per ricevere sotto l'arco urne marmoree. Questi caratteri tanto diversi da quelli, che regnano in ogni maniera di cripte de' cristiani cemeteri, e sopra tutto gli stucchi mi sembrano indizi assai gravi di somma antichitá.«

**) I. 193. l. 2-dik jegyzésében R. ezeket mondja : »In quanto agli stucchi della platonia dal p. Marchi attribuitá all' etá di S. Damaso, dico francamente, che quel giudizio non é acceptabile. Io ora non definisco a qual secolo sieno precisamente da assegnare quegli arcosolii, ma le figure e le cornici in istucco, che li decorano, sono diversissime dalle opere d'arte cristiana dell' etá di S. Domaso. L' epoca piú recente, ch'io loro potrei attribuere, sarebbe il principio del secolo III. Fino ad oggi perro non conosco verun esempio di quelle decorazioni ne monumenti cemeteriali del secolo predetto (del terzo ? .

| Rossi szerint. | | | Marchi szerint. |
|---|---|---|---|
| Coemeteria majora<br>Nomen primum tempore pacis | Coemeteria minora<br>vel memoriae isolatae | Coemeteria<br>temporis pacis | |
| **Via Appia** | | | |
| *1. Calixti* { Lucinae, Zephirini, Calixti, Hippolyti } { Xysti, S. Caeciliae, S. S. Xysti & Cornelii } | 27. Soteridis (facile conjungitur Calixti) | | Praetextati, Calixti, Ceciliae, Sebastiani, Sixti, Lucinae, Zeffirini, Soteridis, Eusebii, Marcelli, Urbani, Januarii, Felicissimi, Agapiti, Tiburcii, Valeriani, Maximi, Quirini. |
| *2. Praetextati* { S. Januarii. — S. S. Urbani, Felicissimi, Januarii & Quirini. — S. S. Valeriani & Maximii | | | |
| *3. Ad Catacumbas.* S. Sebastiani | | 38. Balbinae S. Marci.<br>39. Damasi | Balbinae, Marci, Damasi, Marci & Marcellini, Nerei & Achillei, Domitillae, Petronillae, Nicomedis |
| **Via Ardeatina** | | | |
| *4. Domitillae* { S. Petronillae. — S. S. Petri Nerei & Achillei. | | | |
| *5. Basilei* S. S. Marci & Marcelliani. | | | |
| | 28. Pauli in proedio Lucinae (facile cojung. Comodillae) | | Lucinae, Timothei, Comodillae, Felicis & Adaucti, Zenonis, Anastasii, Ciriaci. |
| **Via Ostiensi** | | | |
| *6. Comodillae.* S. S. Felicis & Adaucti | 29. Timothei (in horto Theonis.) | | |
| **Via Portuensi** | 30. Eccl. S. Theclae | | |
| *7. Pontiani, ad Ursum pileatum* { S. S. Abdon & Sennen. — S. Anastasii papae. — S. Innocentii papae. | 31. Eccl. S. Zenonis. | 40. { S. Julii Via Port. mill. III. fors<br>idem cum seq.<br>S. Felicis via Portuensi. | Pontiani, Abdon & Sennen, S. Felicis & Julii (Ursi pileati) Generosae, Monte verde, ad sextum Philippi. |
| **Via Aurelia** | | | |
| *8. . . .* { S. Pancratii. — S. S. Processi & Martiniani. | | 41. S. Felicis via Aurelia | Calepodii, Julii papae, Felicis, Lucinae, Processi, Martiniani & Agathae. |
| *9. Lucinae* { S. Agathae ad girulum | | | Rufinae & Secundae, Mariae, Marthae, Audifacis, Abacun, ad Nymphas. |
| *10. Calepodii* { S. Calixti via Aurelia.<br>S. Julii via Aurelia. | | | |
| **Via Cornelia** | | | In Vaticano sepulcra pontificum : Petri, Lini, Cleti, Anacleti, Evaristi, Sixti I., Telesphori, Hygini, Pii, Eleuterii & Victoris. |
| **Via Flaminia** | 32. Memoria Petri Ap. & sepult. episcoporum in Vaticano | | |
| *11. . . .* S. Valentini | | | |
| **Clivus Cucumeris** | | | |
| *12.* Ad septem columbas. Ad caput S. Joannis. | | | |
| **Via Salaria veteri** | | | |
| *13. Basillae* { S. Hermetis. — S. S. Hermetis, Basillae, Proti & Hyacinthi. | | | Felicitatis, Saturnini, Chrysanti & Dariae, septem Virginum, Jordanorum, Silvestri, Pamphili, Quirini, Hermetis, Basillae, Proti & Hyacinthi, Joannis, Blasti & Mauri. |
| *14. . . .* S. Pamphilii. | | | |
| **Via Salaria nova** | 33. Eccl. seu coem. S. Hilariae in horto ejusdem. | | |
| *15. Maximi* S. Felicitatis. | | | **Via Praenestina** |
| *16. Thrasonis* S. Saturnini. | 34. Crypta S. S. Chrysanti & Dariae. | | Campus Veranus, Ciriacae, Hippolythi, Castuli (?) |
| *17. Jordanorum* { S. Alexandri. — S.S. Alexandri, Vitalis, Marci & VII. Virginum. *) | 35. Coemet. Novellae | | |
| *18. Priscillae.* S. Silvestri. — S. Marcelli | | | |
| **Via Nomentana** | 36. Coem. S. Agnetis in ejus agello, conj. Ostriano | | S. Agnetis. |
| *19. Ostrianum* vel *Ostriani* { Coemeterium majus ad Nymphas. — S. Petri. — Fontis S. Petri | 37. Coem. S. Nicomedis in horto Justi juxta muros. | | |
| **Via Tiburtina** | | | |
| *20. . . .* S. Hippolyti | | | |
| *21. Cyriacae* S. Lamentii | | | |
| **Via Labicana** | | | |
| *22.* Ad duas lauros { S. Gorgonii. — S. S. Petri & Marcellini.<br>S. Tiburtii. | | | |
| *23. . . . .* S. Castuli. | | | |
| **Via Latina** | | | |
| *24. . . .* { S. Gordiani. — S. S. Gordiani & Epimachii. S. S. Simplicii & Servilliani, Quarti & Quinti & Sophiae | | | Tiburtii, Petri & Marcellini, IV. coronator. Claudii, Nicostrati, Sempronii & Castorii. Helenae. |
| *25. . . .* S. Tertullini. | | 42. In comitatu sive S. S. Quatuor Coronatorum. | Aproniani, S. Eugeniae, Gordiani & Epimachii, Simplicii & Servilliani, Quarti & Quinti, Tertullini. |
| *26. Aproniani* S. Eugeniae. | | | |

* E hét szűznek neve : Saturnina, Hilaria, Dominanda, Serotina, Paulina, Donata és Rogantina.

Marchi jegyzékében van olyan temető, melyet, mivel Rómától távolabb fekszik, Rossi nem vett fel a magáéban, van továbbá olyan, mely nincsen még biztosan felismerve az eddig föltakart coemeteriumok közt, de egészben és a főtemetőkre nézve már most is bizonyos az elnevezés és az elhelyezés, ugy, mint azt Rossi adja.

## A temetők litteraturája.

Nem birunk a keresztyének üldöztetése korában keletkezett folytonos történeti irattal, de maradt reánk e korból sok felirat, maradtak kivált sírkövek, melyeket régóta gyűjtögettek, s melyeket legbővebben s legpontosabban adott s még folyvást ad ki Rossi ily czím alatt: »Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Vol. primum. Romae ex officina libraria pontificia.« (Ára 100 francs.)

Kivált a Diocletian császár alaatt 303-tól 306-ig tartott keresztyén üldöztetés alkalmával el kellett veszniök a régibb iratoknak s a községek levéltárainak. Az ezentúli történeti iratok lajstroma Rossi szerint a következő:

Az ugy nevezett »gerominiano martirologio«, melyet Fiorentini adott ki Luccában 1668-ban, ez ugyan alig volt szerkesztve a VII. század vége előtt, de midőn több régibb martyrologiumból és naptárból állíttatott össze, a legbővebb forrásként tekinthető, nevezetesen találunk abban használva történeti iratokat, melyek 418, sőt 236 körül keletkeztek; miért is, mondja Rossi, abban rejlik a legrégibb római martyrologium.*)

Egy keresztyén naptár, almanaco cristiano, Róma város számára 336-tól, melyet 354-ben Liberius pápa alatt folytatott Furius Dionisius Philocalus, ebben fel van jegyezve a császárok és consulok sora a husvéti ünnepnapon kezdve 312-ben s innen egész századon át s t. e. Következik egy tábla »Depositiones episcoporum«, egy másik »Depositiones martyrum«, s végre egy »Catalogus pontificum« név alatt. Mindezen apróbb iratokat kiadta Bucher »De Doctrina Temporum« czímű könyvében, Antwerpenben, 1634-ben. A pápák temetkezési sora kezdődik sz. Luciuson s megy I. Gyuláig; a pápák névsora pedig kezdődik Péter apostolon és megy Liberius pápáig; miért is ezen munkácskákat liberianiaek-nek nevezik.

Damasus pápa (366—384.) a martyroknak nagy tisztelője volt, ő sírjaikat a diocletiani üldözés alatt tapasztalt rongálása után ismét helyreállíttatta, s új felirásokkal látta el, melyeket a fenn nevezett Philocalus által iratott. Ezen feliratok, mennyiben vagy még eredetiben vagy másolatban megvannak, szintén régi, a coemeteriumokra vonatkozó okiratoknak tekintendők.

A római pápák életének több példánya, az ugy nevezett »Liber Pontificalis«, melyet azelőtt tévesen Anastasius könyvtárnoknak tulajdonítottak, Philocalus kis krónikája után, mely fentebb volt idézve, mint a pápák életirásának csírája, mondja Rossi, nem találok egész a VI. század kezdetéig hasonló tartalmú könyvet. E korszakba tartozik ama töredék, mely egy veronai codexben találtatott, és melyet »Enarratio symboli pseudo-athanasiani« és »Anast. bibl. Vitae Rom. pontif.« czím alatt adott ki Bianchini és Muratori. E feljegyzés töredéke oly Liber pontificalisnak, mely magában foglalta a pápák életirását, kezdve sz. Péteren egész Simachusig (514)**). A Liber pontificalis egyik példányában, melyet vaticani codex után kiadott Vignoli, a pápák temetkezési helyei is föl vannak jegyezve.

*) Adunque nei codici geronimiani giace nascosto il piú antico martirologio romano. Laonde confrontando acurratamente i codici editi ed inediti de' martirologii geronimiani interi e contratti ho cercato con ogni studio di ricomporre quegli antichissimi fasti della chiesa romana. »Roma sotterr.« I. 115.

**) »Dem Ende des VII. Jahrh. gehört die aelteste Recension des Liber Pontificalis. — Schelstrate hat zuerst nachgewiesen, dass eine Hauptquelle des Liber pontificalis für die früheren Lebensbeschreibungen ein aelteres unter Felix IV. abgefasstes Papstverzeichniss gewesen, das ebenfalls in seinem ersten Theile auf einen noch aelteren aus der Zeit des Liberius beruht. — Dass es unter dem angegebenen Papst verfasst wurde, zeigt nicht allein, dass es mit Liberius, ohne Angabe seines Todesjahres endet, sondern auch die übrigen in denselben Handschriften befindlichen chronologischen Werke, die alle bis zu derselben Zeit gehen, welche ein Verzeichniss des römischen Stadtpraefecten noch genauer auf das Jahr 354. festsetzt.« Röstell i. d. Beschreibung Roms. Bd. I. S. 210. u. 211. Schelstrate idézett munkájának czíme: »Antiquitas ecclesiae illustrata. Romae 1692.«

A későbbi martyrologiumok közt, melyeket kisebb geronimianiaknak neveznek, nevezetesek Beda-é (venerabilis), ki a VIII. sz., Adone-é, ki a IX. sz. élt; és az ugy nevezett kisebb római martyrologium.

Vannak továbbá régi naptárak vagy szertartási könyvek (libri liturgici), kettejét kiadta Frontone és Martene, midőn ezek készültek, a coemeteriumok nevét és helyét még jól ismerték; Frontone annak, melyet ő adott ki, keletkezési idejét 714 és 740 közt teszi.

Nevezetesebb kútforrások ezeknél a külvárosi földalatti temetők helyismertetései (topographiái). Ezek közt legrégibb a »Notitia regionum Urbis Romae« és a »Curiosum Urbis Romae«; az előbbinek legrégibb, hihetőleg 334-ből származó szerkezetével találkozunk, mint függelékkel, a fent idézett keresztyén naptárban »almanaco cristiano«; külön kiadta Preller is »Die Regionen der Stadt Rom« czím alatt; az utóbbi valamivel későbbi. E két iratban nincsenek említve ugyan a coemeteriumok, de más részt igen nevezetesek a városnak akkori felosztására nézve. Legujabb időben Rossi a vatican könyvtárában talált iratot, melyben tizenhat coemeteriumnak neve és helyfekvése igen pontosan van följegyezve. E jegyzéket ismerte ugyan már Albertini is, mint ezt 1510-ben kiadott »Demirabilibus novae et veteris Urbis Romae« című könyve tanusítja; azonban függelékként történt lenyomatása oly hibás, hogy az eredetinek feltalálását Rossi által, valóságos fölfedezésnek nevezhetni; felfedezője szerkesztését a VI. század beállta körül teszi.

Csaknem egy időben jött Rómába János apát, hogy Theodolinda, longobard királynő számára, a martyrok sírjai mellett levő lámpákból olajat gyűjtsön, utazási jegyzékét, mely a temetőkre nézve fölötte használható adatokat szolgáltat, Monzában őrzik.

A legrégibb helyirat, mely különösen a földalatti temetőkről szól, a következő:

»Notitia ecclesiarum urbis Romae«, eredetije igen valószinűleg készült I. Honorius pápa (625—638.) alatt, az eredetinek kivonata előbb Salzburgban volt, jelenleg a bécsi császári könyvtárban őriztetik, kiadatott az emmerani kolostor nyomdájában, 1777-ben, Alcuin munkáival együtt; miért is sokáig Alcuinnak tulajdonították, legujabban kiadja Rossi »Roma sott.« 138—141-dik lapján. A zarándoklás itt a flaminiai uton kezdődik és végződik a vaticanban.

»De locis sanctis martyrum qui sunt foris civitatis Romae«. e kivonatos mű szintén Salzburgból Bécsbe vándorolt; miért is az előbbivel együtt salzburgi topographiának nevezik. Nyomtatásban az előbbivel együtt jelent meg 1777-ben, legujabban kiadja Rossi id. munk. 141, 142 és 143-dik lapján. A zarándoklás az eltemetett szentekhez itt megfordítva a vaticannal kezdődik. E mű és egy harmadik, hasonnemű a salzburgi codexhez, mint ugyanazon eredetinek kivonása, igen rokon a

»De locis sanctorum martyrum quae sunt foris civitatis Romae« czímű-vel, mely a nürnburgi dom könyvtárában őriztetik, s melyet ezért nürnburgi topographiának neveznek. Közzétette Eckart 1729-ben.

Az ugy nevezett einsiedli topographiát kiadta Mabillon 1686-ben, eredetije keletkezését Rossi a VIII. század közepére teszi.

Malmesbury Vilmos topographiája. »Notitia portarum, viarum, ecclesiarum circa urbem Romam.« Vilmos a XII. században angol történetíró volt, s történeti irásaihoz mellékelte a római coemeteriumok helyleirását, melyet régibb, alkalmasint a VIII. vagy IX. században írt jegyzékből vett, és mint mondja, népszerűen adja elő. Vilmos »Gesta regum Anglorum« című könyve 1601-ben, Frankfurtban jelent meg.

Bosio ezen iratoknak csak utolsóját ismerte, s ennek ismeretéhez is csak későn jutott, s így munkájában kellőleg nem használhatta.*)

---

*) Rossi »Roma sott.« I. 156. és 157. l. így vélekedik az imént idézett öt topographiáról: »Essi sono, parte dettato originale di testimoni oculari de' sepolcri e de' monumenti, che ci additano, parte compendii delle originali scritture, talvolta confusi, ma sempre sinceri e fedeli. Ed in fatti malgrado la varietá dé metodi ed i difetti dell' epitomatore, mirabile é la concordia di quelle testimonianze; mirabile la conferma, che le scoperte monumentali e lo studio della topografia cristiana di Roma danno alla loro veracitá ed esatezza. Gli autori peró di queste inestimabili topografie non furono uomini eruditi nell' istoria e nell' antichitá: essi c'insegnano con semplicitá ció che videro e che fu loro additato; e talvolta errano dando il titolo di martire a chi non mori per la fede. Errori innocenti e facili ad emendare colle notizie della storia; ma sempre é vero, che i nostri topografici additano sepolcri da loro veduti, e ai quali era prestato culto solenne, perché di mar-

A fentebb említett »Mirabilia Urbis Romae« mintájára s ugyanezen czím alatt a későbbi középkorban készült kalauzokhoz szintén mellékeltetik a coemeteriumok lajstroma, ezen újabb kiadások számtalanok, találtatnak Európának igen sok könyvtáraiban; mert azokat a Rómába zarándoklók vezetőül használták. A legrégibbek hihetőleg az Otto nevű császárok alatt, a X. században irattak, de bár itt a könyvecske kezdetén az előadás még elég jó topographiai rendszerrel történik, második felében rendesen igen nagy a zavar.

Járulnak az épen idézett könyvhez, sokszor összekötve azzal, a XIV. és XV. században az ugy nevezett »Indulgentiae és Reliquiae Urbis Romae«, melyek szinte Európa különböző nyelvein irattak a zarándoklók számára; azonban itt a zavar már annyira megy, hogy Rossi kimondja, mikép az irodalomnak felébredése korában, a XV. században, a temető helyek valódi fekvését és nevét alig ismerték többé.

1568-ban jelent meg Kölnben a tudós Panviniusnak »De ritu sepeliendi mortuos apud veteres christianos et de eorumdem coemeteriis« czímű munkája; e tudós munka inkább compilatio a régibb ide vonatkozó munkákból, magokat a temető helyeket Panvinius nem tanulmányozta, miért is Rossi állíthatja, hogy Panvinius idejében a coemeteriumokat nem ismerték. *)

1578-ban történetesen akadtak a salariai út jobb oldalán, az irlandi collegium mellett, régi kifestett temető helyre, mely felfedezés nagy meglepetést okozott Rómában, ugy hogy arról Baronio háromszor teszen említést; a felfedezett helyiség 15 év mulva egészen elpusztult, de falfestései és feliratai mégis ránk maradtak másolatban, az utóbbiak egyszerűsége után itélve, a temető hely igen régi lehetett.

E falfestmények első másolatát köszönjük Ciacconio domonkos-barátnak, ki a löweni de Winghe Fülöppel, a greveningi Macario Jánosnak nevezett l'Heureux-vel és Ugonio Pompeo-val újra útat tört a coemeteriumokat ismertető tudományban. E négy férfiú tanulmányozása eredményét kiadásra elkészített munkákba foglalta ugyan, azonban e munkák világot nem láttak; Rossinak sikerült a kéziratok és rajzok legnagyobb részét különböző helyen felfedezni és saját munkáiban felhasználni. Nevezetes, hogy az 1578-ban felfedezett coemeterium hét kamara falfestmények másolatai közt oly előadások fordulnak elő, minőkhez hasonlókat többé nem találtak, ilyen sz. Péternek alakja, egyszer állva, másszor keresztre feszítve, ily felirással: »Petrus ante martyrium« és »idem crucifixus« **), ugy szintén a szűz Jézus gyermekkel, s előtte a három szent király, Adám és Eva, köztök az almafa a kigyóval ***). 1590-ben az appiai úton nagy temetkezőt találtak (Domitilláét és Calixtusét), s képei másolataiban itt is emlékezetes egy feszület.

A fentebb idézett négy íróra következik Bosio Antal, kit Rossi a római földalatti temetkezők Columbusának nevez; munkálkodásáról tüzetesebben alább szólni fogok.

Bosio után a coemeteriumok körüli rendszeres kutatás ismét roppantul hanyatlott; többnyire festészek kezére jutott, kik vagy magánosok, vagy a pápák számára a temetőkben szent ereklyéket keresgéltek és a kipuhatolt helyiségek fentartásáról semmikép nem gondoskodtak; mennyi veszett el örökre ezen hanyagság által, világos a régészek némely ide s tova elszórt jegyzékeiből; így mondja Santi Bartoli Feánál (Miscellanea Filologico-critica, p, 238), hogy egy, a porta portuensen kivül fekvő temetőben találták a legritkább medaglionokat, metszett köveket, kristályokat, pastákat, nem említve egyéb ritkaságokat, melyeket az ásatásra alkalmazottak potom áron adtak el; így tétetik említés egy a calixtusi temetőben fölfedezett, egészen aranyos sírról »un sepolcro tutto messo adoro« (Fea 245. l.) s t. e. Valóban csodálatos dolog, hogy az akkori régészek nem gondolkoztak kiadásokról, melyek Bosio szellemében felfogva, mun-

---

tiri o di illustri pontefici e confessori. — Non si dee credere, che della fusione delle quattro topografie (egybevéve a második salzburgit és a würzburgit) si possa construire il catalogo intero dei martiri illustri, i cui sepolcri adornavano i cemeteri romani. Chi nomina un martire e chi l'altro; alcuni de' santi sono nominati da tutti, alcuni da un solo, alcuni da niuno de' quattro« s így tovább.

Hasonlókép nyilatkozik Marchi »Mon. delle acti crist. &c.« 69. l.: »Non vi ha per avventura nella storia della chiesa un fatto, in cui i testimonj piú unanimamente si accordino. Trovo che l'uno dice piú, l'altro meno; ma non posso tra essi trovare la piú minima contradizione.«

*) É palese, che nel 1568, quando apparve il primo libro sui cristiani cemeteri e il primo frutto degli studii Panviniani su quell' argomento, la necropoli sotterranea cristiana era nota soltanto per le antiche tradizioni e per i documenti della storia ecclesiastica; essa medesima giaceva sepolta, inaccessa, inesplorata, e, quasi direi, aspettava il giorno della sua revelazione, Rossi R. sott. I. p. 11.

**) »Ignota, diró meglio inaudita, nelle memorie della Roma sotterranea é questa rappresentanza.« Rossi R. sott. I. p. 23.

***) Ezen előadás többször fordul elő a IV. század kőkoporsóin.

kájának folytatását képezték volna. Ezzel ellenkezőleg a XVII. században foglalatoskodtak, csak is az ereklyék egyházi értelmezésével s azon jellemek kipuhatolásával, melyek után a martyr-sírt megkülönböztetni képeseknek gondolták magokat a közönséges hívnek sírjától; mi más oldalról reactiót idézett elő, többnyire Angliában és Németországban, hol a coemeteriumok keresztyén jellemének tagadásáig mentek, s azokat eredetileg a pogány rómaiak által megkezdetteknek állították.

A XVII. század végén Fabretti Raphael elnökölt a sz. ereklyék tanulmányozására összeállított bizottságban; ő volt, ki az epigraphia tudományát megállapítá és 1700-ban megjelent feliratainak VIII. fejezete keresztyén példáknak van szentelve. Fabrettit követte tisztében, azaz a »coemeteriumok praefecturájában« Boldetti*), kanonok, ki ugyan megírta a temetőkben tett tapasztalatait, hanem nem használta sem a helyszíni, sem az időszerinti rendszert kellőleg. Munkájában segítették Buonarotti és Marangoni; szoros összeköttetésben a nevezettekkel volt Lupi jezsuita, kinek több ide tartozó értekezéseinek legnevezetesebbje szól a baptisteriumokról. Miután Boldetti 1720-ban kiadta »Osservazioni sopra i cimiteri de' SS. Martiri ed antichi Cristiani di Roma« című munkáját, ő és Marangoni elhatározták, hogy, Bosio nyomain járva, az emlékeket helyszíni és időszerinti renddel fogják kiadni; e munkát 18 esztendeig folytatták, midőn a tűz kéziratait elpusztította, s így Marangoni 1740-ben megjelent »Acta sancti Victorini« könyvébe abból csak emlékezetében megmaradt részeket vehetett fel. Hasonló szerencsétlenséggel találkozott Boldetti más tekintetben is; ő ugyanis XI. Kelemen pápának egy, a keresztyén feliratokat magába foglaló, külön muzeumnak felállítását ajánlotta; de midőn e museum nem jöhetett akkor létre, a talált feliratokat ezrenként elosztották a római templomok diszesítésére; azonban az építészeti felügyelők a köveket többnyire építészeti anyagul vagy padozatul használván, ezek is elvesztek, mi annál sajnosabb, mert másolataik is elégtek a fentebb említett tűzvész alkalmával. A keresztyén muzeumot pedig csak később alapította XIV. Benedek a vaticani könyvtárban, de ekkor is oly vigyázatlansággal, hogy az itt befalazott felirásos kövek honnan kerülését többnyire nem tudjuk.

XII. Kelemen pápa megszerezvén a Bosio könyvének illustratiójához való réztáblákat, azoknak kiadását Bottari***) praelatusra bízta; de ez a táblákat Bosio szövege nélkül tette közzé, így itt ismét a helyszíni és időszerinti rendszert sajnosan nélkülözzük; bár ki kell mondani más részt, hogy Bottari tudományosan magyarázta e táblákat.

Bottari után a XVIII. század végéig a coemeteriumok tanulmányozását ismét elhanyagolták, kivéve Seroux d'Agincourtot, ki a müvészet sülyedéséről szóló munkájában, több koráig kiadatlan temetői emléket kiadott; de más részt Agincourt is példát adott a coemeteriumok végső elpusztításának

---

*) Boldettinak fő feladata volt az egyház a martyrok körüli nézeteinek védelme és igazolása, a martyr-sírt meghatározó szabályok e szerint a következőkben vannak kimondva: »Cum de notis disceptaretur, ex quibus verae sanctorum martyrum reliquiae a falsis & dubiis dignosci possint: eadem S. Congregatio, re diligentius examinata, censuit palmam & vas illorum sanguine tinctum, pro signis certissimis habenda esse: aliorum vero signorum examen in aliud tempus rejecit. Dat. Romae die X. Aprilis, 1668.« A kétségek, melyek e két jel csalhatlansága ellen támadhatnak, fel vannak jegyezve Röstellnek »A Katakombákról« szóló értekezésében, a »Beschr. der Stadt Rom« I. kötete 398. s k. l. Itt csak kettőt ismétlek, azt, hogy a legrégibb keresztyének nem annyira a pálma-ágat, mint sem a lomb-koronát tekintették martyr-jelvényül: »Die aeltesten Darstellungen von Maertyrern geben ihnen durchaus nicht die Palme, sondern, nach Offenbarung Johannis, Kraenze oder Kronen **), mit denen sie entweder vom Erlöser gekrönt werden, oder die sie in den Haenden halten. Erst die spaetere Kirche ertheilt ihnen dieses Symbol, und beschraenkt es allein darauf, da die Darstellung in den Tribunen, u. auf Grabsteinen sich nach u. nach verloren haben;« s azt, hogy az edények vöröses üledéke nem csalhatlanul mutat vérre, hanem mutathat az ur-vacsorájánál használt vörös borra is: »die rothe Kruste oder Flüssigkeit, rührt, wenigstens nicht in allen Gefaessen, von Maertyrerblut her. — Es ist vielmehr wahrscheinlicher, dass jene Gefaesse das Abendmahl enthielten, und der rothe Bodensatz durch die Auftrocknung des Weines entstanden sei. Denn dass wir eine religiöse Idee, mit der sie in Verbindung standen, zu denken haben, zeigt der Umstand, dass stets das Haupt des Todten an der Seite liegt, wo sie sich befinden.« Az edény mindenesetre biztosabb a pálma-ágnál; mivel Bosio és Boldetti munkájában az edények mellé irva találunk »Sanguis« és »Sanguis Saturnini« szókat, és mivel tudjuk, hogy a martyrok vérét szivacscsal és ruhákkal volt szokás felfogni és őrizni, így sz. Caecilia koporsójában a szent lábánál találtak ruhaneműt, melylyel a vért felfogták. — Rossi munkájában az egyház által megállapított martyr-jeleket nem vizsgálja itészetileg, hanem azokról, mint ismeretesekről szól; de más részről, mint kitünő itész, mindenütt a szokásosaknál biztosabb jeleket törekszik fölkeresni (l. »Cripte istoriche« czímű fejezetét, I. 167. s köv. l.).

**) Ide szól Pál 2-dik Timoth. írt levelének II. 5. verse is: »Ha tusakodik is valaki, nem koronáztatik meg különben, hanem ha igazán tusakodik.«

***) Boldetti és Bottari munkáira nézve következőleg nyilatkoznak a »Beschreibung der Stadt Roms« szerzői az előbeszédben (Bd. I. S. LVIII.): »Boldetti's allerdings höchst kritisches Werk über die alten Cömeterien beschliesst die Untersuchungen über diesen Gegenstand, denn Bottari's und Agincourt's Forschungen gehören in die Reihe der Kunstgeschichtlichen Bücher über Rom.« Róma leirásának első kötete 1830-ban jelent meg, mikor Marchi, annál kevésbé a két Rossi még nem kezdte meg pályafutását.

lépésére, midőn t. i. a falfestményeket helyökről elszedetni törekedett; ebben utánzókra talált, azonban ezen operatió nehézsége, szerencsésen sok képet mentett meg.

Századunkban újra feléledt a coemeteriumok iránti figyelem, midőn azok őrzői »custodi delle sacre reliquie«, nevezetesen előbb Ponzetti Jáczint, utóbb Settele 1839-ig a felfedezéseket feljegyezték és a talált tárgyak pontos jegyzékét vitték, s különben is több e tárgyra vonatkozó alapos értekezéssel léptek fel.

1830-ban jelent meg a Platner, Bunsen, Gerhard, Röstell és mások által irt, már is idézett »Beschreibung der Stadt Rom« című igen alapos munkájának első kötete, melyben Röstell értekezik a coemeteriumokról, 355-től egész 417-ig. Ez ugyan nem eredeti, különös tanulmányozáson alapuló munka, de mégis érdekes annyiban, hogy a régibb irókból merített nézeteket itészetileg állítja össze. Az értekezés a temetőket még »Katakumbáknak« nevezi, és azokat csak általánosan tárgyalja, azonban igen józan, néhol eredeti megjegyzéseket tesz azoknak alakjára, keletkezésére, korára; elismeri, hogy azok nem voltak csak temetők, hanem menedékhelyek is, melyekben isteni tisztelet is tartatott, szól azoknak baptisteriumairól, pogány emlékeiről, a keresztyén jelvényekről, a martyr-sírokról, későbbi viszontagságairól, végre festészeti és szobrászatai műveikről is. *)

A francziák közt volt Rochette Raoul és Perret Lajos, kik a római temetőkkel foglalatoskodtak; az előbbi több rendbeli értekezésekben »Tableau des catacombes«, »Sur les types imitatives de l'art chrétien« s más hasonló czikkekben; az utóbbi nagy VI. folio kötetnyi munkájában, melyet a franczia kormány költségén adtak ki, czíme »Catacombes de Rome« Vol. I. Architecture, peinture murale 85 tábla, megjelent 1851-ben Gide és Baudrynál Párisban. Vol. II. Architecture; peinture murale 66 T. Vol. III. Architecture, peinture murale 59 T. Vol. IV. Lampes, vases, pierres précieuses, instruments, objets divers, fragments des vases et verre doré 33 T. Vol. V. Inscriptions, figures et symboles gravés sur pierre 78 T. Vol. VI. Description des planches. A VI. kötet 1853-ban jelent meg. Ámbár a lelhely mindenütt meg van említve, az egész mégis inkább művészeti, sem mint tudományos becscsel bír, sőt Rossi az előadások hűségét sem akarja mindenütt elismerni. **)

A fentebbi jegyzék nem foglal ugyan magában minden munkát, mely a római coemeteriumokra vonatkozik, sőt hibázik itt több oly könyv is, mely egyenesen és ex professo e coemeteriumokat tárgyalja: de mindamellett az ide való munkák főbbjei meg vannak nevezve, kivéve azon hármat, mely tudományos tekintetben első helyen áll, s melyről tüzetesebben kell szólanom: e három könyv Bosio Antalé, Marchié és a két Rossi testvéré; az utóbbi munkájának eddig két kötete jelent meg, de a folytatott vizsgálatok s eredményöknek kiadása igérve vagyon.

---

*) »Nella granda descrizione di Roma compilata da Platner, Bunsen, Gerhard, Röstell un lungo articulo é consecrato alle catacombe romane dettato del Röstell : scrittura pregevole e nei giudizii sui cemeteri suburbani diversissima, non dico dal romanzo del' Artaud, ma dai vieti errori rinovati nel dotto libro del Münter. L'archeologo Alemano riconosce e definisce i cemeteri cristiani avere avuto origine della venerazione de' martiri ed il sepolero d'un eroe della fede essere stato ordinariamente il nucleo, attorno alquale si venivano aggruppando quelli de' primi fedeli. Discute del nome arenario dato in antico ai sotteranei, de' quali ragiono, conciliando quel nome coll' origine cristiana, ch'egli concede all' escavazione di parechi fra quei cemeteri Nella quale opinione egli in qualche guisa prelude alla sentenza del Marchi ; e al lovoro de' cristiani fossori nelle catacombe romane assegna assai piú larga parte, che il Boldetti, il Bottari ed altri de' nostri non avevano assegnato. Confessa i cimeteri cristiani di Roma risalire ad altissima antichitá, di alcuni determina la data agli inizii del secondo secolo : afferma perfino contro il Keyssler, e concordante agli autori della Roma sotterranea, che quegli ipogei servirono non solo di sepoltura, ma talvolta anche di momentaneo rifugio e nascondiglio ai perseguitati fedeli; ed admette che i sacri misteri sieno stati ivi talora celebrati stb.« Rossi »Roma sotterr.« Vol. I. p. 64 és 65.

**) L'autore di quei magnifici volumi pubblicati in Parigi ha piú volte protestato non aver preteso darli al pubblico come lavoro d'erudizione, ma d'arte. Nella fedeltá pertanto dei disegni monumentali dee consistere il pregio precipuo dell' opera. Come e quanto sia raggiunto lo scopo di quella fedeltá non voglio io sentenziarne, potendo parere giudice passionata e sospetto ; lo giudichino coloro, che hauno agio di confrontare le tavole del Perret coi monumenti originali. E questo io dico dello stile e del carattere artistico segnatamente delle pitture. In quanto poi alla integritá di quei disegni, al discernimento, che ha diretto la loro scelta, alle indicazioni de luoghi, ed alle pitture, sculture, iscrizioni falsamente attribuite ai cemeteri sotterranei, gli studiosi potrauno nei singoli casi giudicarne, quando a me accadrà di dover ripetere quei monumenti medesimi, o di doverli discutere stb. Rossi »R. sott.« I. p. 74.

Bosio Antal született Maltában, 1576 körül, azonban fiatal korában Rómába jutván, őt már is 1592-ben de Winghe társaságában találjuk, a római coemeteriumokat vizsgálva; pályáját legnagyobb szorgalommal folytatta 1629-ig, mely évben meghalt, a nélkül, hogy kéziratban kész munkája világot láthatott volna, mi csak 1634-ben történt, Barberini cardinalis unszolására, a maltai rend költségén, és több római tudós közremunkálkodásával. Ez utóbbiak közt Severani János domonkos-barát szerkesztette, némely részében, a szöveget, Pico Ottavio da Borgo S. Sepoloro, ügyvéd, összehasonlította a másolatokat eredetijökkel és Berti Gáspár, mathematikus és Contini Ferencz, építész, vették fel a temetőknek, a munkához csatolt, alaprajzát.

Bosio munkálkodását Rossi mindenütt a legnagyobb elismeréssel és dícsérettel emlegeti, így »Rom. sott.« VI. fejezetben 31. s k. l.

Hogy az általa oly nagy számmal feltalált keresztyén temetőket kellőleg magyarázhassa, Bosiónak szükséges volt összegyűjteni, valamint az általánosan a keresztyén sírokról és temetkezési szertartásról szóló legrégibb adatokat, (miről részben már Panvinio Onofrio is írt), ugy azon különlegeseket is, melyek tüzetesen foglalkoznak a római egyház-coemeteriumokkal s az azokban eltemetett martyrokkal és történeti személyekkel. Szüksége volt fölkeresnie a sz. atyák és az egyház egyéb irataiban a magyarázatot, melyet azok a temetők falképeiben és szobrászati műveiben előforduló titkos jelvényeknek és bibliai jeleneteknek adnak, sőt itt nem is mellőzhette el a világi irók tanulmányozását és az egyházi emlékek összehasonlítását a régi pogány világéival sem. Ezen előmunkálatot Bosio csodálatos mérvben megtette és biztosan állíthatni, hogy mindent ismert, mit korában a római földalatti temetőkre vonatkozólag ismerni lehetett; sőt, hogy az általa gyűjtött és idézett adatok az egyedüli kutfők, melyekből merített mindenki, ki mai napig helyfekvési és időszerinti rendszerrel írt temetőinkről.

Az említett előkészítő munkálatok négy roppant folio kötetét láttam és bámulattal vizsgáltam a vallicelli könyvtárban. Ketteje e czímet viseli : »Acta et vitae sanctorum, antiqua monumenta sacra et prophana itemque adversaria variae eruditionis pro illustrando opere de sacris coemeteriis, Antonii Bosii vol. autogr.« E két kötetben van nem kevesebb 2062 lapnál, nem számítva az 50 s több tárgymutatóét, s mindez saját keze irása. — De Bosio nem szorítkozott azon munkák vizsgálódására, melyek, vonatkozással a keresztyén történetre és irodalmára az első századtól a tizenharmadikig írva s később kinyomtatva valának, feladatának kivitelére szüksége volt tömérdek kéziratban felkeresni a használandó okmányokat; nem volt ugyan alkalma bejárni Olaszországot és Európát : annál inkább összegyűjtött mindent, mit a római könyv- és basilikánk levéltáraiban czéljára vezetőt találhatott. Sokat szedett össze sz. Péter vaticani levéltárában, itt használt fel minden, a vaticani templomban III. Pál óta egész 1610-ig talált sírt illető adatot, valamint minden Grimaldi, Alfarano, Ercolano Gyula és más vaticani egyházférfiútól származó feljegyzést, továbbá Benedetto kanonok könyveit, Mallio Péter, Maffeo, Vegio, Panvinio, Onofrioét s más szertartási és egyházi munkát. Cencio kamarásnak a Péterfillér körüli jegyzetét, tüzetesen kivonta. De mindenekfölött szem előtt tartotta kivált a római martyrok élete és tetteire vonatkozó adatokat, melyeket, mint a római temetők helyfekvési és időszerinti tárgyalás fő alapját, különböző könyvtárak kéziratai összehasonlítása után, igyekezett megállapítani. Ezt először tette az említett kötet 770—989. lapjain, de később összegyűjtötte az egész szövegeket egy nagy kötetben, mely ugyanis a vallicellai könyvtárban őriztetik e czím alatt : »Acta, vitae et passiones sanctorum excerptae ex antiquis monumentis et manuscriptis codicibus ab Antonio Bosio propria manu scriptae.« Más külön könyvben följegyezte azon codexek lajstromát, melyekből adatait vette, s azok kilencze van a Vaticanban, huszonegye a Vallicellában, négye sz. Péter templomában, ketteje a Lateranban, ketteje sz. Caecilia és egyike a S. Maria ad Martyres templomában.

## VII. FEJEZETBEN.

A Bosio által elfogadott rendszer a legegyszerűbb, legtermészetesebb; egyetlenegy lehető az ily módu munkákban. Ő helyfekvésileg rendezte el a római consularis utak szerint azon történeti adatokat, melyek a temetőkről fenmaradtak, és illetik azok neveiket, fekvését, alapítóikat s azokban eltemetett mar-

tyrokat és a történetben híres személyeket, és aztán alkalmazta az így elrendezett adatokat az általa látott és fölfedezett emlékekre, visszaadván mindegyikének nevét és történetét, vagy legalább törekedett e visszaszerzés után. — Bosio egész külön könyvet szentelt a vaticani temetőnek, és az első apostol, sz. Péter sírjának; ezután fordult a többi római coemeteriumhoz. Kezdvén pályáját az aureliai és corneliai úton és folytatván azt a város körül a flaminiai útig; végre még a falakon belül fekvő temetőket is kereste fel. — Minden úton kezdi vizsgálatát a világi iratok adataival; ezektől fordul az egyháziakhoz, melyek a munka főfeladatát teszik, végre leirja a vizsgált temetőt, és arra alkalmazza az elébb fejtegetett adatokat.

A Bosio által látott és talált emlékek, szent épületek, templomok, kamrák, festmények, szobrászati munkák és feliratoknak leirása elég pontos, hanem bizonyosan nem kimerítő. Sok képpel diszített szobákat látott a temetőkben, de elmulasztotta leirásukat. Ha Bosio igy elmellőzte a rajzmüvek részét, sokkal inkább el kellett mellőznie a feliratok apróbb töredékeit.

Nem tudom, rendszere czélszerűségénél, roppant tudományánál és józan itéleténél nem volt-e még nagyobb éles tapintata, és a valónak, hogy úgy mondjam, jósló érzete? Nekem, ki e nagy férfiú iránt tiszteletteljes bámulattal viseltetem, úgy tetszik, mintha neki semmi sem hibázott, mire ama korban szüksége volt, nemes feladatának kivitelére. De volt legyen akárminő is tapintata, bizonyos, hogy nem sikerülhetett az akkor ismert adatokkal teljesen elérni kitűzött czélját, s hogy nem lehetett képes a külvárosi római temetőknek visszaszerezni nevöket és történetét. Ő ugyanis csak egyszer talált felirással ellátott szentek képeit, melyeket összehasonlítva a történeti és topographicus adatokkal, biztossá tették, hogy ugyane szentek itt vannak eltemetve, biztossá tették egyszersmind a temető elnevezésében, és felhíták más szentek sírjai felkeresésére, mivel a történeti adatok kinyilatkoztatták, hogy az utóbbiak is itt keresendők. Ez történt a Janiculus cryptaiban, a portuensis kapun kivül. Ott fedezte fel Bosio sz. Pigmenio, Milex, Pollione s más szentek képét. E fölfedezés kétségen kivülinek tette a temetőt, mint Pontianoét és Bosiot ily következtetésre késztette: hol sz. Pigmenio képe volt, ott sírjának is kellett lennie, és így szomszédjában valamely nyomának kell lenni Abdon és Sennen martyrok sírjának is; mert mint ezt Ado és Beda és a sz. Pigmenióról említést tevő kéziratos adatok tanusítják, midőn Ponziano temetőjéről szólanak, e szent nem távol temettetett el sz. Abdon és Sennen sírjától. S így Bosio addig keresett, míg e két sírt is megtalálta. Egyébiránt Bosio nem volt szerencsés, mert kivéve ezen festményeket és kivéve egy felirat töredéket, melyben Basilla, a híres martyrnő hivatik segítségre, és mely után lelhelyéről Basilla és szent Hermes temetőjére rá lehetett ismerni, Bosionak semmi más esetben nem sikerült ugyanazonosítani a földalatt talált emlékekkel a martirologiumokban, a pápák életirásában, a szentek tetteiben és temetőkről szóló jegyzetekben felhozott coemeteriumokat.

Malmesbury Vilmos történetében a szent emlékek jó rendben vannak felhozva és uti-kalauz képében a régi római útak szerint elrendezve ugyan, de ezen irat akkor magában állván, azt más hasonló tartalmu munkával nem lehetett összevetni, ezen irat másrészt sokszor határozatlan és fölötte rövid, végre, mint hitték a XII. században irva Angliában, azt Bosio korában nem becsülhették ugy, mint becsüljük saját korunkban.

Malmesbury Vilmos kalauza 1601-ben jelent meg Frankfurtban; de a többi hasonnemű kalauz: az einsiedli, a würzburgi és a salzburgiak csak később látván világot, azokat Bosio még nem ismerhette.

Bosio munkáinak Severani által létre jött kiadása tekintetében Rossi következőleg nyilatkozik (41. lapon):

»Severani állítja, hogy ő irta a munka első könyvének előfejezetét, mely a temetőket általán tárgyalja; hogy átnézte, rendezte és megkurtította a szöveg többi részét, végre, hogy magáéból megtoldotta az utolsó könyvvel. Mit tett Severani, mennyit változtatott az iraton, kiviláglik Basio vallicellai kéziratából. Az igazítások csekélyek, ezek mitsem változtattak az eredeti értelmén és styljén: nevezetesebb több egészen fölöslegesnek tartott lapnak elhagyása. Nincs szükség, hogy az új részről, melyet magáéból hozzáadott Severani, szóljak; csak annyit érintek, hogy S. keveselte a kiadásra hagyott időt; mert ő többet akart tenni, nevezetesen a negyedik könyvben előforduló festmények és jelképek csakis vázlatos magyarázatára nézve. Megvallja, hogy e negyedik könyv iratában segíté saját tanulmányait a Bosio által hátrahagyott jegyzékek egész erdeje: ezen erdő nem egyéb, mint Bosionak ama bámulatos repertoriuma

és szövegkivonata, melyről fentebb szólottam, s mely a vallicellában őriztetik. Bosio óriási munkálata és tudománya előtt Severani tanulmányai és alkalmazkodása csak nem eltünő : mindamellett mégis köszönettel tartozunk az utóbbinak, hogy az előbbinek munkáját kiadta.«

Severani kiadásának czíme a következő : »Roma sotterranea opera postuma di Ant. Bosio compiuta disposta et accresciuta dal P. Giov. Severani Roma.« E munkának második kiadása 1650-ben jelent meg Rómában, quartoban. Egy évvel később jelent meg a latin fordítás e czím alatt : »Roma subterranea novissima in qua post Antonium Bosium ante-signanum Jo. Severanum congreg. oratorii presbyterum et celebres alios scriptores antiqua christianorum — coemeteria etc. sex libris illustrantur opera et studio Pauli Aringhi romani congr. ejusdem presbyteri.« (Folio).

E fordításról Rossi nem szól kedvezőleg, midőn (42. l.) mondja:

»Ha eddig dicsértem és csodáltam a római coemeteriumokról szóló munkák szerzőinek nemes működését, ezt nem teendem Aringhi irányában. Ő nem igéri Bosio és Severani munkáinak fordítását, hanem a földalatti legújabb Rómát Bosio és Severani után; és a nagy igéret, mondhatom, a semminél is kisebb. Összehasonlítottam Aringhi két nagy kötetét lapról-lapra Bosio és Severani kötetével, és az előbbiben nem találtam egyéb újat, mint bőbeszédű haszontalan hozzáadásokat, miket az első szerzők józanul elmellőztek, és eltéréseket, melyek a tárgyhoz nem tartoznak. Az előtte ismeretlen földalatti adatok Aringhinél oly csekélyek, hogy jó lett volna az idetartozó csekélységet függelékbe tenni, és meghagyni az első szerzők munkálkodása dicsőségét, szavaiknak hívebb fordításában. Mindamellett, hogy A. munkáját elég szerencsétlenül vezette, eredetijének belső becse miatt, mégis sikerült Kölnben és Párisban 1659-ben utánnyomatra szert tenni; mivel új és becsesebb munkának hitték eléggé becsmérelt olasz eredetijénél.«

Visszatérve Bosiohoz, (T. I. p. 184. s k.); Rossi állítja, hogy bár nem bírta még határozottan elválasztani egymástól és valódi helyökre tenni azokat, mégis több coemeteriumot, legalább egész tömegében felismert, nevezetesen:

A corneliai út mellett sz. Péterét a Vaticanban; az aureliai út mellett Lucináét, hol eltemetve volt Processus és Martinianus, kit az említett apostol megkeresztelt; az ostiai út mellett ugyanis Lucinaét, hol sz. Pál apostol feküdt; az ardeati út mellett Domitillaét, hol ez Nereust és Achillest temette el, közel Petronillához, mindnyája sz. Péter tanítványa volt; az appiai út mellett a katakombákat, hol mindjárt halála után sz. Péter és sz. Pál teste volt elrejtve, és talán Callixtusét is, melyet másként Lucinaénak is neveztek, az idősebb Lucinától, mint hiszi Bosio és mások; végre a salariai út mellett Priscillaét, mely a Pudenti-család*) birtoka volt, a Pudentiak is az apostolok tanítványai valának, e temetőt Ostrianonak nevezték; itt szokott keresztelni sz. Péter apostol.

Több, mint két századdal Bosio után ismét felvette a coemeteriumok alapos tanulmányozását Marchi jezsuita, ki 1841-ben Settelle helyére lépett »conservatore de' sacri cemeteri« hivatalos czímmel. Mint Rossi, ki magát Marchi tanítványának vallja, előadja, Marchi feladatául tűzte ki a temetők emlékeit építészeti, festészeti és szobrászati oldalokról, tekintettel a főtypusokra, három kötetben leírni, azonban e munkának csak első kötete jelent meg 1844-ben e czím alatt : »Monumenti delle arti cristiane primitive nella metropoli del Cristianesimo disegnati ed illustrati per cura di G. M. D. C. D. G. Architettura.« Quarto, 48 táblával és 272 lapra terjedő szöveggel.

Marchi a coemeteriumok helyfekvésének teljes előadását két okból tartotta lehetetlennek, az e czélra elkerülhetetlen szükséges nagyszerű ásatások és a roppant topographiai műtételek miatt; miért nem egyes temetőhelyeket kimerítőleg kutatva, hanem több coemeteriumokból vett jelesebb példányokat foglalt össze, építészeti rendszerök megismertetése okáért; a feliratok körüli gondot pedig egészen Rossira, akkori tanítványára, bízta.

Marchi látszólagos rendszere csak a táblák magyarázatában áll, ezek vannak véve a következő temetőkből:

S. Ponziano. 1. 2. 13. 42.

Sta Agnese. 3. 4. 5. 9. 10. 11. 12. 17. 19. 20. 24. 25. 28. 35. 36. 37.

---

*) A Pudentius név nemzeti museumunk egyik kőkorsóján is fordul elő.

Sta Elena. 6. 7. 8.
Sta Ciriaca. 14. 15. 43. 44.
Pretestato. 18. 30. 31.
Calepodio. 21.
S. Calisto. 23. 26. 27. 34.
SS. Marcellino e Pietro 29.
S. Basilla. 38.
Catacombe. 39. 40. 41.
S. Damaso. 45.
SS. Marco e Marcelliano. 46.
SS. Proto e Jacinto. 47. 48.*)

Ezekből látszik, hogy M. meglehetős sok temetőt felismert és helyfekvését meghatározta, valamint az is, hogy különösen sz. Ágnes coemeteriumát tanulmányozta, mely alaprajzának nyolczadrészét is adja a 9. 10. 11. és 12. sz. táblákon.

Marchi a táblák magyarázata alkalmával közbe-közbe szúrja nevezetes fölfedezéseit.

M. volt az első, ki a coemeteriumok keletkezését egyenesen és egyedül a keresztyéneknek tulajdonította. E nézetnek főokául hozza fel a föld nemét, melybe e temetők ki vannak vájva. Róma környékének halmai leginkább állának puzzuolanából, köves tuffából és szemcsés (granulare) tuffából; az előbbi kettő használtatik az építkezésben, még pedig a puzzuolana, mint nálunk a homok, miért is gödreit homokbányáknak, (arenaria) nevezik, az utóbbi, a köves tuffa, tuffa litoide, valóságos építészeti kő; ellenben a szemcsés tuffát az építészetben nem használhatják középszerű consistentiája miatt.

A coemeteriumok pedig épen ezen nem használható, alacsony halmok bensejében előforduló anyagba vannak vájva, mely egy részt könnyebben mivelhető, mint a tuffa litoide, más részt erősebb a puzzuolánál, s így igen alkalmas a kivájásra, habár különben annak más hasznát nem vehetni. Az egész kivájási rendszer a föld felhozott minőségén alapulván, világos, hogy a coemeteriumok csak itt keletkezhettek, és hogy a kivájásokhoz csak ezen egyetlenegy czélból foghattak (l. M. bevezetését).

Marchi, ha nem is tökéletesen, mégis már meglehetős tüzetes módon ismerte a régi coemeteriumok fekvését és nevöket, mint ezt jegyzékének összehasonlítása Rossiéval, melyet fentebb adtam, megmutatta. E jegyzék elemeit l. előadva munk. 70. s köv. lapjain.

M. határozottan megkülönbözteti a földalatti helyiségeket, kiterjedésök és alakuk értelmében; szól két templomról, sok kisebb kamrákról, melyeket vagy az egyház által isteni tisztelet végett, vagy magánosoktól, mint sírkamrákat, építetteknek hisz; végre szól az e helyiségekben előforduló sírok több neméről.

A temetők legnagyobb, legtágabb helyisége a templom, chiesa, Rossi szerint legrégibb neve dominicum. A templomot nemcsak isteni tiszteletre szorosan véve, hanem egyéb gyülekezetökre is használták az ó-keresztyének; ilyenek pedig voltak az úr vacsorájára következő keresztyén vagy szeretéti lakomák, az úgynevezett »agapek«, melyeken a vagyonosabbak résztvettek, az általok megvendégelt szegényekkel együtt.**)

---

*) Az itt fel nem hozott táblák eredetiök lelhelyét Marchi nem jelölte ki határozottan.

**) Ezeken kivül volt még háromféle agape : a születési, házassági lakoma és a halotti tor, »natalitia, parentalia, connubialia funeralia, vel silicernia convivia« ; egyébiránt születési napnak a halál napját nevezték ; mivel ezen éledt fel az ember jobb életre ; miért is Origenes (in Job l. 3.) mondja : »Nunc vero nos non nativitatis diem celebramus, cum sit doloris atque tentationum introitus, sed mortis diem, quia non moriuntur hi qui mori videntur. Propterea et memorias sanctorum facimus et parentum nostrorum et amicorum in fide morientium devote memores agimus, tam illorum refrigerio gaudentes, quam et nobis piam consummationem in fide postulantes.« Az itt később előforduló visszaélések okából az agapékat a templomban tartani megtiltotta a carthagi concilium 397-ben. »Ut nulli episcopi vel clerici in ecclésiis conviventur, nisi forte transeuntes hospitiorum necessitate illic reficiantur. Populi et ab hujusmodi conviviis, quantum fieri potest, prohibeantur.« (Aringhi Bosio után I. de multiplici Christianorum agape pag. 579.) Az agapék később mindinkább közönséges lakomákká aljasodván az egyház azokat megszüntetni igyekezett ; így ír sz. Girolamo Eustochiushoz (ep. XXXI.) Festus est dies et natalis b. Petri ... unde nobis soll i citius providendum est, ut solemnem diem non tam ciborum abundantia, quam spiritus exultatione celebremus. Quia valde absurdum est nimia saturitate velle honorare martyrem, quem scias Deo placuisse jejuniis. E veramente le sacre agapi ed i conviti solenni dati al popolo cristiano ed ai poveri nei portici della vaticana basilica vennero a poco a poca a tanto abuso, che S. Paolino (Poem. XXXV. v. 569. ed. Veron. p. 643.) esclamó : Mensa Petri recipit, quod Petri dogma recusat ; e S. Agostino nel 395. scrisse ad Alipio (Epist. XXIX. §. 10.) : de basilica b. Petri apo-

A coemeteriumok eddig talált legnagyobb temploma a sz. Ágnes-féle, melyet M. legelőször ismertet meg pontosabban XXXV., XXXVI. és XXXVII. tábláján; áll ez hét meglehetős épszögü kamrából, melyeknek hárma és ketteje összefüggő testté van összekötve, utolsó ketteje nem függ össze. Ugyanazon vonalon látjuk balra a három összefüggő kamrát, jobbra kettőt, köztök elvonul a coemeterium útja, galleria, via; lejebb a két utolsó kamra, párhuzamosan jelenik meg az öt felsőbbel, elválasztva azon út vagy járdával, mely az első három és két kamarát elkülöníti. Az öt kamra iránya nem fut pontosan déltől északra (a három első délfelé fekszik), a két utolsó az ötnek keleti oldalán áll. Mind a két kamra oly közel van egymáshoz, hogy az egyikében elhangzó éneket mindnyájában lehet hallani, szónoklatot pedig alig. Az öt felső kamrának déltől északra kiterjedése, ide értve a középső járdát is, mér 53,5, legnagyobb szélessége 6,3 bécsi lábat, a két keleti kamra egész hossza mér 19, szélessége ugyanis 6,3 bécsi lábat. Marchi számítása szerint e helyiségben legfölebb 80 ember férhetett meg egy időben, az egész tehát kicsiny, kivált keskeny, de tágabb nem lehetett az anyag, melyben vájva van, csekély consistentiája okából. Az öt kamra legnagyobb magassága 19′-nyi, a keleti kettőé alig 6′-nyi. Marchi a három helyiséget így osztja el : a három déliben gyülekeztek össze a férfiak, a két északiban a nők, az egymástól elkülönített két keletiben azok, kik még nem voltak egészen felvéve a keresztyén községbe. Az utóbbiakat M. (131. s követk. l.) az úgy nevezett katechumenokat ismét több osztályra osztja : 1-ső fok, kiüzettek, espulsi, ἐξωθουμενοι, ezek, mint bűnbánók vagy vezeklők, csak a templomtól elkülönített helyen tartózkodhattak, 2-dik fok, hallgatók, audientes, ἀκροωμενοι, ezeknek szabad volt a templomban jelen lenni a sz. irás felolvasásánál és a predikatiónál, 3-dik fok, térdelők, prostrati, γονυκλινοντες, ezek térdelve voltak jelen túl a predikatión az imádkozásnál, de ezután nekik is kellett távozniok, végre 4-dik fok, választottak, competentes, electi, βαπτιζομενοι, φωτιζομενοι, ezek elkészülve voltak a keresztelésre, és teljes felvételökre a községbe csak ezen utolsó lépés hiányzott még. A három összefüggő kamrának leginkább délnek fekvője M. szerint a szentély, a presbyterium volt, hol a papság foglalt helyet, mire az ott talált püspöki kőszék és az azt körülvevő kőpad mutat. A püspöki szék itt és a coemeteriumok más helyén is igen egyszerű, van két oldalán kartám, háta pedig az ülő feje fölött félkörben emelkedik. A presbyterium alacsonyabb a két északi kamránál, csak is 6,3′-at mér magassága; oltárt abban nem találtak; mert az oltárt itt alkalmasint az arcosolium képezte. A presbyteriumot elválasztja a legközelebbi északi kamrától két, igen egyszerű doriai-féle kapitaellel ellátott faloszlop, melyen félkör ív emelkedik, a későbbi diadalívnek csirája; a második és harmadik kamra közt az oldalfal kissé keskenyül, s mindegyik kiszökésében, M. szerint, szoborállításnak szolgáló fülke látszik. A három kamra falaiban, lent mindenütt nagyobb, félkörrel végző s e fölött több egyszerű kisebb sír van kivájva. A bolt-utánzás, — mert a mennyezet kivájva levén, ezt valóságos boltnak nem mondhatjuk, — a kamrák fölött kereszt boltidomot mutat, melyet két hevederív választ el egymástól. Az utolsó kamra északi falába vágott ajtónak béllete és felső küszöbe travertin kőből van faragva. A nők osztálya egészben hasonlít a férfiakéhoz, csak hogy itt hibázik a papiszék, de itt a régi márvány padozatnak maradványait találták. A két osztályt egymástól elválasztó járda felfelé nyitva van, s nyilása egész a felső szabad fölepig felszáll, inkább az osztályok szellőzése, sem mint világítása végett; ily nyilást lucernajó-nak, spiraculum-nak vagy cattaractá-nak nevezik. A keleti két kamra egyszerűbb az előbbi ötnél, egyszerűbbek sírjai is.

---

stoli quotidianae violentiae proferuntur exempla. I padri della chiesa nel secolo quarto e nel quinto furono pieni di santo sdegno contro sí turpe profanazione. Udite Agostino (Emmarr. in psalm. LIX. ed Maurin. Paris 1691. T. IV. p. 585.) : modo eos (martyres) ebriosi calicibus persequebantur ; il quale concettó é distesamente svolto in uno dei nuovi sermoni (Denis S. Aug. serm. ined. p. 39.) attribiuti a quel dottore editi in Vienna nel 1792. Perció le agapi furono a poco al tutto abolite. Sulla quale abolizione ottimo é il trattato del Muratori : »De agapis sublatis« in appendice ai carmi del Nazianzeno. (L. Rossinak »Bullettino di Archeologia cristiana.« 1864-dik évfoly. 83. l.)

Nevezetesebb még a sz. ágnesi coemeteriuménál a sz. Basilla-temetőnek temploma, ennek keletkezését M. a II. századba teszi és sz. Hermesének nevezi.

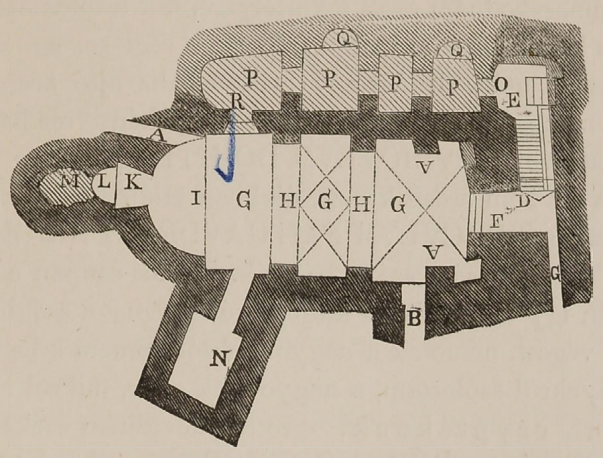


(1. ábra.)

A. Bejárás a coemeterium alsó emeletéről.
B. Bejárás a coemeterium felső emeletéről.
C. Bejárás a felső emeletről a templom előcsarnokába.
D. Ujabb lépcső, mely az előcsarnokba vezet.
E. Lépcsőfok, mely a csigalépcsőhöz vezet.
F. A templom és előcsarnoka közti lépcsőfok.
G. A templom három osztálya.
H. Hevederív, mely ezen osztályokat egymástól elkülöníti.
I. A templom félkörű apsisa, itt szentélye.
K. Fülke.
L. Az előbbiből kiszökő kisebb fülke.
M. Ujabb ásatási maradvány.
N. Mellék, sekrestyeféle kamra.
O. Bejárás a régibb római épületből fenmaradt helyiségekbe, melyek a temető felsőbb emeletével ugyanazon magasságban feküsznek.
P. Az előbbi helyiség négy osztálya.
Q. Félkörű római fülke.

A templomkának egész hossza a félkörű apsis tetejéig, ide nem értve a két fülkét, 50 bécsi láb, szélessége 20′, magassága 38′. M. I.-be teszi a szentélyt és a templomkát, a két külön nem elkülönítése miatt, hosszában gondolja elválasztottnak; szerinte a férfiak az A. bejáráson, a nők a B. bejáráson jöttek a templomba, a C. bejáráson pedig érkeztek a katechumenok az F. pitvarba, az I. szentélyt természetesen, a papság foglalta el, bár itt sem széknek, sem oltárnak nyomát nem találták.

Előttem e templom azért is fölötte érdekes, mert abban a későbbi román templom feltünőleg kifejlett előpéldányát láthatjuk; ugyanis megvan I.-ben a félkörű apsis, sőt K. és L.-ben ezen apsis tetején oly fülke, minőt később a román-stylű félkörű apsis közepén kiszökni látunk, megvan továbbá N.-ben egy helyiség, minőhöz hasonló később ugyanezen helyen, mint sekrestye fordul elő, de megvan, mi még sokkal inkább feltünő, az itt az erősítés végett alkalmazott, benső tám, melyen a keresztboltok közt elvonuló hevederív emelkedik; végre, ha a régi római P. betűs helyiség a templommal össze volna kötve, abban még magasabb karzatot, tribunát is, láthatnánk. A templomka nemcsak kivájott, hanem téglával falazott építmény, mit már eredete egy régibb, e helyen létező építményből kivánt, a szellőző nyilás, spiraculum, spiratorium, itt czélszerűbben, mint az előbbi példányban az apsis boltozatában nyílik, s így nemcsak friss léget, hanem világot is szolgáltathat a templomkának.

»A kisebb kamrákat M. stanzáknak, cubicoli nevezi: »A kisebb temetői kamrák legnagyobb része magánosaknak köszönhető, kisebb része, s kivált azok, melyek alakja az általam kápolnáknak nevezetteknek alakjához hasonlít, az egyház míve. Nem kívánom, hogy puszta állításomnak higyenek, valamint magam is hijában támaszkodnám azok tekintélyére, kik a földalatti Rómáról írtak; de kívánom, hogy adassék hitel a feliratos kövek bizonyságának. Bosio a régi sz. ágnesi monostor pitvarában követ talált, melyben, nagy tapasztalata után, tüstént egy coemeteralis ajtó architrav részére ismert, valamint találása alkalmával is e kő a monostor egyik ablakán architravként volt használva. E kő párkányzatán belül, három felületén olvasható volt: CVBICVLVM DOMITIANI. Bosio véleményét nem másnak, mint igen valószinűnek találom, ha ezt nem erősítik más, újabban talált felirások; egyikén, mely Calixtus temetőjében födöztetett fel, olvasunk: CVBICVLVM FAL GAVDENTI ARGENTARI« stb. (100. l.) (102. l.) Az egyház által kisebb gyülekezet számára szánt kamrák. Ezeket csupán egyéni nézetem szerint kápolnáknak nevezném, behozván így egészen új s idegen szót a temetői szótárba. Elfogadom a megnevezést, e kamrák megkülönböztetése végett, nemcsak a nagyobbaktól, hanem a legkisebbektől is. A legkisebbek volnának a cubiculumok, melyekről szólottam, a nagyobbak azok, mikről még szólandok. Ha a tudósok figyelembe vennék feltevésemet, cryptáknak, »grotte« nevezném ezeket; és miért? Priscilla temetőjéből került ki e felirás: VNDECIMA CRYPTA GREGORIVS, miből látszik, hogy a crypta szó nem az egészet, hanem csak részét, még pedig csak kis részét jelenti a temetőnek; mert ennek legalább tizenegy ily része vagyon. Ezt megerősíti már az ardeati út melletti coemeteriumban talált felirás, mely jelenleg a Vaticanban őriztetik: IN CIMITERIVM BALBINAE IN CRYPTA NOBA. Még többet bizonyít egy harmadik, szinte az ardeati út mellett fekvő coemeteriumból előkerült: LOCVS TRISONEN VICTORIS IN CRYPTA DAMASI. Sz. Damasust testvérével sz. Martával cryptába temették; miből következtetem, hogy nem temetői járdába, hanem kisebb kamrába tették le; mert azon tisztelet, melyben ereklyéi állottak, az azokat megközelíteni akaró hívek nagy száma miatt, nem épen kisebb, vagy korlátolt helyet kivánt.«

Ezek szerint Marchi jól határozta meg és igazolta a cubiculum*) és a crypta megnevezést, még pedig semmi biztos különbséggel e két szó közt, a capelláét fölöslegesnek kell tartanunk.

A két nemű kamra különböző, valamint alakjára és összeállítására, úgy díszeire nézve is. Marchi könyvében e különbségeket igyekezett kitűntetni, így találkozunk itt: épszögű kamrák mellett, melyeké a többség, kerekdedekkel, kúppal födöttekkel, hat- és nyolczszögűekkel, sőt félkörű apsisba végzőkkel is.

A kamrák vagy egyesek, az útak csak egy oldalán, vagy pedig párosan és szemközt egymással fekvők, melyek a galleria mindkét oldalát foglalják el; néha a kamrák hármasak, s ekkor vagy ugyanazon vonalon feküsznek egymás mögött, vagy csak kettő van így elosztva, a harmadik pedig épszög alatt foglalja el állását a többi kettő irányában, ritkább a négy és több kamara elosztás, s akkor többnyire körben nyilnak, mintegy koszorút képezvén.

A kamarák többnyire ki vannak diszítve vagy stucco művel, vagy mozaikkal, vagy márványtáblákkal, az utóbbiakat az olasz platonie-nek nevezi, vagy falfestvénynyel, s e diszesítés vagy eredetileg vagy később történt, midőn t. i. az egyház-béke idejében a martyrok tisztelete inkább s inkább elterjedt. Vannak e kamarákban faloszlopok is, ez utóbbiak némelyein, mint nevezetes keresztyén jelkép, a venyige fordul elő domborműben, hasonló, vagy másféle domborművek néha a falakon és álboltozaton is láthatók.

A kamrák csaknem valamennyie többé-kevésbé díszes és gazdag sírokat foglal magába, van híre aranyos síroknak is, de ezek eltüntek.

A kamrákat magok közt és a netaláni templomokkal összekötik a szinte sírokkal átvájott kes-

---

*) A cubiculum szóra ezeket jegyzi meg Rossi I. p. 86.: Ció ch'io stimo notabilissimo, é il trovare in una cristiana epigrafe di Cesarea della Mauritania per la prima ed unica volta tradotta in latino la greca voce κοιμητήριον. La quale non é resa per dormitorium, vocabolo proprio di alcuni veicoli, e che i dotti sospettano indicare appunto lettiche funebri, ma accubitorium da accubo e cubo; onde in Roma cubicula furono chiamate le celle sepolcrali, massime de' cristiani. La voce soleune coemeterium nella sola Africa latinizzata e tradotta accubitorium é una prova novella della latinitá, prima che in qualsivoglia altra chiesa, predominante nell' africana.

keny útak, vie, gallerie, ezen útakat a fölepre felszálló nyilások világítják, az ugy nevezett luminaria, lucernaj, cataratte, spiracoli.

A kivájások ily rendszere, mely többnyire ugyanazon padozati magasságon terül el, emeletnek, piano, neveztetik, görög szóval katabaticum-nak, mint ezt a M. munkájának 77. lapján előforduló sírirat tanítja, hol e szó CATIBATICV van írva.

Az emeletek lépcsőzettel egymást közt és a külső föleppel vannak összekötve. M. szerint rendesen két lépcső vezet kivülről a temetőbe, a külön nemek számára elkülönítve egymástól. Ebben a tapasztalás többnyire igazat ád Marchinak, de kevésbé tartós azon állítása, hogy az ó-keresztyének temetői rendezésöket a legfelsőbb emelettel kezdték, és midőn ez már tele volt holtakkal, kivájták a második s ezután a harmadik, s néha még a negyedik alsó emeletet; ezzel ellenkezőleg sok temetőben a második emelet a régibb, és csak is annak elkészítése után fogtak a felsőbb, vagyis első emelet kivájásához.

Mielőtt az újabb felügyeletet megállapították, a coemeteriumok csaknem mindnyája földdel volt megrakva, úgy hogy abban ásatás nélkül előrehaladni igen nehéz volt. Ezen »interramento«-nak több oka van, melyet M. jól fejteget m. 94. s k. l.

»Tapasztalásom szerint a római coemeteriumokat két osztályba helyhezhetni, a kisebb osztályba tartoznak a járhatók vagy legalább megközelíthetők, a nagyobba a járhatlanok vagy épen meg sem közelíthetők. A megközelítést részint földdülések, részint úszadékok és az azok által okozott földletevések, végre földhordások akadályozzák.

Bizonyos, hogy már a régi sírások is szemcsés tuffadarabokkal és puzzuolanával betöltötték ide s tova útjaikat, nem ugyan mindjárt akkor, mikor ezeket nyitották, hanem miután azokat annyi testekkel betöltötték, mennyit ezek magokba foglalhattak. Ennek bizonyítványát látjuk mi, kik az évenkénti ásatásoknál jelen vagyunk, látjuk pedig a járdák falai különféle állapotán. Ha e falakon az eredeti épséget veszszük észre, zárt sírokat, érintetlen díszeivel, a martyrok nyughelyei mellett a véredényt vagy a pálmaágat, a földdel töltést eredetinek és egykorúnak tartjuk az üldözésekkel. Ha ellenben, a földtöltés mellett nyitott sírokra akadunk, részben vagy egészben megfosztva díszeiktől, ha üresen látjuk a martyrok nyughelyét, következtetjük, mikép a földdel töltés későbbi azon kornál, melyben a római egyház a martyrereklyék elszállítását megkezdte. Az előbbi földtöltésnek oka, hihetőleg, a lehetetlenség vagy veszedelem, mely időnként, az üldözések alatt, a föld kihordásával nyilt helyre járt. — A későbbi földtöltések oka többé nem az új kivájások, hanem elszállítások vagy régibb letételi helyről, vagy úszadékok által történt földbehordásnak a temetőkbe.«

Marchi itt a földtöltésnek két okát nem említegeti : egyike szerint az ó-keresztyén vagy pogány római üldözője, vagy a pusztító barbár előtt el akarván rejteni vallása kincseit, az azokhoz vezető útat földdel töltötte el, másika szerint később, a béke idejében, midőn a zarándoklások mindinkább elterjedtek, az idegen híveknek utját meg akarván könnyíteni, a nem fontos mellékútakat és temető részeket elzárták, figyelmöket s lépteiket így egyenesen a martyr sírhelyekre irányozván. — A természetes földtöltések a szelelő lyukak által történtek, melyeken által mai napig mindenféle tisztátalanságot dobnak a vidék lakói.

Tekintsük most a sírok nemeit.

Az egyszerű sírt paralellogramm alakban vájták ki az útak, kamrák és templomkák vagy oldalfalaiba vagy padozatába, s ebbe tették a holtat hosszában, ritkán pedig úgy, hogy lába a falnak volt fordítva, e letét után a nyilást sima vagy feliratos kővel, vagy téglával falazták be, mellette néha, az egyház hite szerint, ha az eltemetett martyr volt, feje részén véredényt alkalmazván a még puha vakolatba, vagy pedig egyéb tárgyat, u. m. érmet, metszett követ, mestersége szerszámát s t. e. Két, egész nyolcz számmal vájták ki a sírokat egymás fölött. Az egyszerű sírhelynek régi neve locus, loculus, mint ezt mindjárt látandjuk.

Ha ugyanazon sírvájásba két testet tettek, locus bisomus-, ha hármat, trisomus-, ha négyet, quadrisomus-nak nevezték, ha többet, polyandronnak, azaz több férfinak, testnek, valót.*)

---

*) Zádori 5-dik ábrája egy és két testre való sírt mutat. 4-dik ábrája egy, a loculust bezáró feliratos kötáblát, 3-dik ábráján nem kivájott, hanem téglából épített loculusokat látunk.

E megnevezések eredetisége kimutatásául Marchi több sírfeliratot hoz fel (85. l.), úgy mint: PETRVS SE BIBV EMIT BISOMV, azaz: »Petrus se vivo emit bisomum« (locum, loculum) és CVM-PARAVI SATVRNINVS A SVSTO LOCVM VISOMVM AVRI SOLIDOS DVO IN LVMINARE MAIORE QVE POSITA EST IBI QVE FVIT CVM MARITO AN XL. Az utóbbi feliratban biztosítva van a locus. bisomum és a luminare elnevezés, de biztosítva van a helynek ára is, mely Marchi szerint tenne régi ezüst pénzben 11 ft. 20 krajczárt. Ez volt a IV. század ára, később, mint ezt más, 426-ból való felirás mutatja, a bisomum ára leszállott 8 ft. 40 krajczárra. Másrészt az idézett sírirat azt is tanúsítja, hogy a helyeket a sírásóktól, a fossoresek-től kellett venni; ezek tehát nem voltak közönséges napszámosok, mint nálunk, hanem tartoztak a papi rendhez, melynek legalsóbb osztályát foglalták el*); sőt a sírások főnökeit igen ügyes építészeknek és földmérőknek tekinthetjük, különben nem lettek volna képesek a néha igen sok nehézséggel járó elrendezést tervezni.

A sírok második, a következőnél régibb neme az asztalféle sír, mensa, olaszul monumento a mensa; melyben az épszögű koporsó fölött épszögű fülke, vagy kivájás látszik; itt a koporsót fedő kőlap mintegy asztaltáblát képezett, melyet oltárként használtak a martyrok sírjainál, itt osztván szét az úr-vacsoráját.

A sírok különösen kitünő díszes neme a köríveseké, az úgy nevezett arcosolium; hallgassuk ki erre nézve Marchit, 96. l.**)

Nem ismernők ez idő szerint a köríves síremlékek, az úgy nevezett »monumenti arcuati« valóságos régi nevét, ha a következő sírfelirás ezt nem nyilvánította volna:

DOMVS ETERNALIS AVR CELSI ET AVR ILARITATIS COMPARI MEES FECIMVS NOBIS ET NOSTRIS ET AMICIS ARCOSOLIO CVM PARETICVLO SVO IN PACEM.

Aurelius Celsus és Aurelia Hilaritásnak nőmnek sírja, készíttettük az arcosoliumot falacskájával magunk, a mieink és barátaink számára, békességben. (M. a pareticulum szót a testeket elválasztó falacskára magyarázza 85. l.)

Arcosolium tehát a név, melynél valóban alig találhatni jelentőbbet. Mivel a pogányok, egyéb név közt, azon márvány és égett földládák számára, melyekbe néha halottaikat zárták, a soliumét is használták; a keresztyének is soliumnak hítták az oltárok alatt eltett martyr-ereklyét magában foglaló ládát. Sz. Paolino püspök Nolában, hol a mindenünnen, sz. Felix sírja tiszteletére összesereglő tömeget leírja, mondja, hogy bár az keveset mutatott is, a tömeg mégis buzgóan leborult a solium előtt***), és imádta a nagy vértanú rövid soliumát.

Ki a szó ezen értelmére és értékére vonatkozó több bizonyítványt óhajt, találandja azokat ugyan ezen Paulinus munkáinak veronai kiadásában. Azonban az egyszerű solium nem alkalmazható az íves emlékre; mert itt a láda nincs elkülönítve, vagy helyből mozdítható, mint volt a márvány vagy égett földláda. — Az urna vagy temető láda fölötti tér mindig félköríves, s így az emlék, melyről szólok, a monumento arcuato nem jellemezhető jobban, mint az arcosolium szóval.

Marchi ezen arcosoliumokat egyszersmind oltároknak tekinti; voltak ugyan azok közt oltárok is, kivált a martyrok arcosoliumai, sőt a szokás, ereklyét bezárni az oltárokba, ugyancsak ezen

---

*) S. Hieron. Opera T. XI. pag. 115. edit. Vallars. Primus igitur in clericis fossariorum ordo est: qui in similitudinum Tobiae sancti sepelire mortuos admonentur, ut exhibentes visibilium rerum curam, ad invisibilium festinent: et resurrectionem carnis credentes in Domino, totum quod faciunt Deo se praestare, non mortuis cognoscant. Tales ergo fossorios esse Ecclesiae convenit, qualis Tobias propheta fuit: ejus fidei, ejus sanctitatis, ejus scientiae atque virtutis.

**) Az arcosolium képét l. Zádori 6-dik ábrájában.

***) Arcosolium é questo nome, il qual per fermo non potrebbe avere piú efficace significazione. Merceché i pagani, oltre i diversi altri nómi, davano anche quello di solium alle urne marmoree e laterizie in cui talora chiudevano i cadaveri de' loro morti: ed i cristiani anch' essi chiamarono solium l' arca nella quale sotto gli altari custodivano le reliquie de' loro martiri. S. Paolino vescovo di Nola, dove descrive la moltitudine che da paesi diversi accoreva incessamente al sepolcro de S. Felice confessore di gran rinomanza, ne dice, che gli si prostrava innanzi al solio, quantunque fosse questo di pochissima apparenza:

Et magni solium breve confessoris adorat.

E chi bramasse piú copiosi esempi di questo uso e valore della voce solium presso autori cristiani antichi li troverá nella edizione veronese di tutte le opere del medisomo s. Paolino. Ma il semplice solium non potrebbe con giusta veritá appropriarsi al monumento arcuato; perché qui l'urna non e isolata o mobile, alla maniera delle marmoree e laterizie. — Questi spazi che vaneggiano sempre sopra quest' urne sono con inalterabile sistema girati in arco: talché il nome antico arcosolio e il moderno urna o monumento arcuato non potrebbero meglio significare un sarcofago sormontato da un arco.

utóbbi arcosoliumoktól származik, de mindamellett nem hihető, hogy nem martyr, hanem egyszerű magán embernek arcosoliumát is oltárnak tekintette volna az ó-keresztyén, legfölebb, ha saját családja azon ünnepelte halál napját, melyet születési napjának, natales, neveztek, annak jelentéséül, hogy halálnapján született újra a valóságos jobb életre. Hasonlókép aligha nem tévedt Marchi, midőn az ingó két és hármas szárnyú oltárkáknak, diptycha, triphtycha, használatát már is a legrégibb keresztyén világnak tulajdonítja és a sz. ágnesi temetői templomkában talált gyámköveket azok felállítására szántaknak hiszi.

---

Venio ad fortissimum virum, kit leginkább illeti azon, a római temetők fölfedezésére vonatkozó Columbus név, melylyel ő maga eldődét, Bosiot megtisztelte. E férfi pedig Rossi János, ki e téren roppant szorgalommal és itészettel működik. Apróbb ide tartozó értekezéseinek számát alig számíthatni fel, azért csak három nagyobb munkáját idézem, u. m.:

»Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Vol. primum. Romae ex officina libraria pontificia.« (Ára 100 francs.)

»Bullettino di Archeologia Cristiana dal Cav. Giov. Batt. de Rossi.« E jeles folyóiratnak első füzete 1863-ki január hóban jelent meg; utolsó évfolyama jelenleg az 1868-ki.

»La Roma sotterranea cristiana descr. ed illustrata dal cav. G. B. de Rossi publicata per ordine della santitá di N. S. Papa Pio nono. Tomo I. 1864.« Quarto. XL táblával, több fametszettel és 436 lapnyi szöveggel és T. II. 1867. LXVII táblával, több fametszettel és 568 lapnyi szöveggel.

Az utóbbi kötet nagy részét köszönjük Rossi öcscsének, Istvánnak, ki a szorosan építkezési munkákat, a felméréseket és lerajzolásokat eszközli.

Ha valakiről valaha állott, hogy feladatához, valamint annak teljes kiterjedése ismeretével, úgy saját erejének szabatos érzetében nyult: Rossiról állíthatjuk, miként ő tárgya tudományos feldolgozásának mintegy teremtője. De hallgassuk meg őt magát (I. 69. s köv. l.):

»A rám származott, a feliratokat tekintő munkát illetőleg (előbb mondva volt, hogy Marchi e munkát 1843 körül Rossira bízta) láttam, miként Marini felosztását félre kell tennem és miként a valódi s tudományos osztályozásnak mindenekfölött helyfekvésinek kell lennie. Miután tehát visszaadtam minden temetőnek saját feliratait s azokat, a mennyire lehetett, elhelyeztem eredeti rend és csoportjaikba, kezdtem észrevenni, hogy nem reménynélküli vállalat a földalatti temetők valódi és kétségen kivüli megnevezésének és időszerinti fejlődésének feltalálása. De ezen, oly nagy fontosságu reconstructióban hasznát vehettem nemcsak a feliratoknak; mert tekintvén minden oldalokról a martyr-sírokat illető adatokat, hihetetlen bámulattal vettem észre azt is, hogy, a Bosio halála után kiadott martirologiumok és liturgiai könyvek gazdag és igen becses útmutatásain kivül, ott volt még segítségemre mindannyi helyirat, mely a hívek által látogatott külvárosi temetőknek legjelesebb sírjaikat és coemeteriumok fekvéseit világosan jelöli ki. Midőn ezen legnagyobb részben kiadott és a tudósok által idézett iratokat olvastam, nem érthettem, miért nem használták azokat, miért nem használják, kik a római coemeteriumokat tanulmányozzák? miután azonban okát abban láttam, miként a legbecsesebb topographiák előttök ismeretlenek, e kincset feltártam s nem tartottam titokban önmagam használatára. E hirdetés folytán több külföldi hirlapban 1844-ben azon hamis hír terjedt el, mintha a vaticanában becses és kiadatlan temetői kalauzt feltaláltam volna. Azonban azon okiratoknak, melyekre a figyelmet felhívtam, egyike sem volt kiadatlan. Mesterem (Marchi) dicsérte ugyan a helyirati jegyzékek megbecsülhetetlen értékét, azonban megismervén az ujonnan megnyilt mező roppant kiterjedését, megfontolván a most szükségessé lett hosszú tanulmányt, a sok ásatást, a fiatal kort, mely e mező mívelésére elkerülhetlen, elvesztette bátorságát.«

»Két igen nevezetes nehézség miatt Marchi mintegy lehetlennek és valódi álomnak tartotta a római coemeteriumok adatok utáni helyfekvési újra szerkezetét. E nehézségek egyikét tették az itt szükséges roppant ásatások, másikát a nem kevésbé óriási topographiai műtétek, mire alig elégséges lenne egy, csak kizárólag e munkával foglalkozó erős természetű, elszánt embernek egész élete. Miután sokat dolgoztam a föld alatt, az első nehézséget kisebbnek találtam, mint a minőre tartotta M.; a másodikat, miután

én is már kétségbe estem a siker iránt, legyőzte az isteni gondviselés különös kegye. A reményt, kevés év alatt nevezetesebb fölfedezésekhez jutni, hiúnak mutatta ugyan a két utóbbi századnak tapasztalása. Bosio egyetlenegy, a történetben ismeretes sír-csoportot talált 1619-ben; egy másikat talált Boldetti 1720-ban; a harmadikat fedezte föl Marchi 1845-ben; s így egy-egy esik minden századra. Két és fél század alatt a coemeteriumokat minden irányban vizsgálták, és ha az ásatásokat koronként nem is vezették értelmes régészek, mégis Bosio 36 év alatt, Boldetti és Marangoni tovább 50 évnél, mintegy földalatti lakosokká váltak, századunkban pedig, kezdetétől fogva egész 1845-ig Ponzetti, Settele és Marchi minden fölfedezést pontosan jegyeztek föl. A kisérlet tehát nem volt kecsegtető : és még sem mondtam le a reményről. Mert midőn az első naptól fogva, melyen a föld alá leszállottam, mindig azon kérdés fordult meg agyamban, miért nem látjuk mi a híres sírok azon jeleit, melyeket láttak és tiszteltek a coemeteriumokban a hívek az első századtól fogva egész a nyolczadik és kilenczedikig; nem hitethettem el megammal, hogy ez onnan volna, mert e sírok ma egészen meg vannak fosztva sajátságos díszeiktől, úgy hogy azokat már nem lehet megkülönböztetni a közönségesektől. De azt sem hitethettem el magammal, hogy ama sírok annyira el vannak rejtve a coemeteriumok labyrinthjében, miként nem volna többé mód feltalálásukra, ha csak az egész necropolist egyik végétől a másikig fel nem ássuk. Nézetem szerint a szentek képei, a történeti feliratok s más efféle adatok nem tünhettek el egészen a római történeti coemeteriumokból, s ebben megerősített Bosionak, Boldettinek és Marchinak fölfedezése. Másrészt úgy tetszett, hogy a Bosio kötetében adott alaptervekből is, ha azokat figyelmesen tekintjük, kiderül, hol feküdtek e keresett sírok a temetők mindegyikében, minő jelek után lehet e helyekre ráismerni, és miért ismertek csak hármára a lefolyt két s fél században. Hogy azonban a kezdett történetet befejezzem, csak azt érintem, miként 1849 óta 1851-ki májusig, mely időben több alkalmam volt, mint előbb, a földalatti temetőket vizsgálni, sok tanulmányozást vittem véghez e czélra. A pápai sekrestyés és Marchi némely ásatást Praetextatus, sz. Marcellinus és Péter coemeteriumában a labicani országúton rám bízták, hol kisérletet akartam tenni, minőt szükségesnek gondoltam eszméletem helyességének bebizonyítására. Midőn a siker nem hagyott semmi helyet a kétkedésnek, meg lettem győződve, hogy a legrégibb egyház dicsőséges történeti emlékeinek fölfedezése legegyszerűbb módon eszközölhető, s hogy erre csak kevéssel nagyobb költség kell, mint a minőt eddig is hasonló czélra fordítottak. Egyedül szükséges lenne kihozni azon roppant omladékot, mely kivülről esett a temetőkbe ama pontokon, hol sok szelelő és nagy lépcsőzet nyilt, melynek kitisztítása az ásatásokban 1600 óta napjainkig csaknem lehetetlen volt.«

»Megkértem tehát ez egyház több praelatusát, a statustitkárt, Antonellit, és ő szentsége helytartóját Patrizit, fordítsák ő szentsége figyelmét a földalatti ásatásokra, melyek oly nevezetes sikerrel kecsegtetnek. A pápa először is havi segedelmet utalványozott, nevezetesen a Praetextatus-féle coemeterium kitisztítására, ugyanazon időben elrendezvén a temetők apostoli látogatását Tizzani, a nisibi érsek vezetése alatt, hogy itt a teendők minősége megállapíttassék, utóbb pedig felállította a szent régészetnek bizottmányát a helytartó elnöksége alatt, melyre a római keresztyén emlékek, különösen pedig a coemeteriumok felügyeletét bízta. E bizottmány kezdte az ásatások igazgatását 1851. november havában, és az így létre jött fölfedezések teljesítették és teljesítik még folyvást minden reményemet, bár sokan az eredményeket előbb lehetetleneknek, vagy legfölebb csak sok esztendő mulva lehetőnek mondták.«

»A pápa kegyelmével le levén így győzve az első nehézség, mely a történeti emlékek a szükséges ásatások által feltalálásában állott, következett a második, t. i. a helyfekvési munkák roppantsága. A bizottmányt e tekintetben segítette Fontana építész, kinek a római coemeteriumokat illető építészeti ismereteit gyakran kidicsérte Marchi. Tőle és méltó társától, Cugnoni Ignácz tanártól vettem sz. Cornel sírja körüli temető alaptervét, és 1856 táján ugyanezen urak felmérték lassan-lassan a sz. Calixti coemeterium egyéb részeit is. Ezen földalatti munkálatok hosszasága és bokrossága miatt azonban nevezetes idő és fáradság után is az eredmény igen csekély volt, tekintettel arra, mi csak e temetőben is hátramaradt még. Ezalatt mellettem felnőtt Mihály öcsém, kiről ha elömlő hajlammal szólok, megbocsátanak olvasóim, mert a hála, melylyel neki tartozom, sokkal nagyobb, sem hogy azt akár minő dicsérettel leróhassam. Ő, látván, mennyire van szükségem nevezetes segítségre a topographiai munkálatokban, felajánlotta e czélra tudományát magán közremunkálkodásban, és nem akarta, hogy e nevezetes közremunkálkodást megemlítsem. Azonban rövid idő mulva a földalatti topographia körüli érdemei oly tetemesekké váltak, hogy

azokat többé elrejteni lehetlen volt. A közönség őt már is ismeri saját iratai (Dell' ampiezza delle romane catacombe ed'una machina iconografica ed ortografica per rilevarne le piante ed i livelli) és azon kitüntetés után, melyet az 1862-ki londoni kiállításon elnyert, és még jobban fogja megismerni a jelen kötetben: hanem ha tudná, mily önmegtagadással viszi reggeltől estig a munka bokrosabb és mondhatom feladatom nemtelenebb részét, megitélhetné mennyivel nagyobb érdeme, mint a mennyire az saját irataiból és szavaimból kitünik.«

Az öntudat, melylyel Rossi János föladatát felfogta, az eddig idézettekből is világosan tünik ki, azonban ezt későbbre még inkább fogjuk megismerni; most pedig forduljunk öcscséhez Rossi Mihály Istvánhoz, ki a szorosabb építészeti kérdéseket tárgyalja bátyja munkájában.

Mindenek előtt elismeri Marchi érdemét a temetők kizárólag keresztyén eredetének meghatározásában, továbbá igazat ád Marchi nyilatkozatának abban is, hogy e temetők leginkább szemcsés tuffában vannak vájva; azonban Rossi István Róma környékei halmainak kőnemeit még pontosabban határozza meg és úgy találja, hogy a szemcsés tuffa nem egyedül képezi a coemeteriumok anyagát, vannak t. i. olyanok is, melyeket a gyöngébb és lágyabb kőféle tuffába (tuffa litoide) törettek és vannak temető részek, melyek régibb puzzualana bányába építettek, az ugy nevezett arenáriákban. Rómában a puzzuolana föld ugyanazon használatu, mint másutt a homok. Megjegyzendő még, hogy az üldözés korában a keresztyének temetőjök feltünő nagyobb bejárásait eltemették és más titkosat nyitottak a közel levő arenariakból, mind ezekből eredtek a régi »ad arenas, in arenariis« kifejezések. Az arenariakban nyitott coemeterium részeket erősíteni kellett téglafalakkal, mi néha a szemcsés tuffába vájottakkal is történt, s innen eredt a különbség a csak kivájott és az egyszersmind falazott coemeteriumok közt. Hozáadhatni, miként a téglafalakon kivül az építkezéshez még tartozik az ajtó-bélletek faragott kőből előállitása és azon faragott kő diszítmények, mikkel többnyire a történeti cryptákat gazdagították; az utóbbi nemhez tartoznak kőpillérek, oszlopok, gerendázatok és falkirakások, kivált az olaszok ugy nevezett p l a t o n i e-i.

A coemeteriumok körülövedzik egész Rómát, elfoglalván az e várost körülvevő halmok bensejét, csupán azok kivételével, melyeknek kőneme épen nem alkalmatos; az alkalmatosabb halmok a Tiber folyó innenső partján emelkednek. Voltak, kik az egész temetőkoszorút folytonos összeköttetésben levőnek tartották, ezek ellen Rossi István megjegyzi, hogy a temetők nem szállanak és nem szállhatnak le a kisebb folyók és patakok mélyebb völgyeibe; mert ezt tiltja a vizek, ilyenek közt igen könnyű elömlése; de vannak másrészt temetők ugyanazon halomban vagy dombban, melyeket eredetileg elkülönítve egymástól rendeztek el, de utóbb, miután kiterjedésök nőttön-nőtt, ezek egymással, ugy szólván, összefolytak s egyetlenegy egészet képeztek, miből aztán eredt a megnevezések nagy zavara.

Mindamellett az elválasztás, az elkülönzés nem lehetlen, ha tekintetbe veszszük a régi rómaiak temetőjökre vonatkozó törvényeit; ezek szerint joga volt minden magánosnak bizonyos t e l k e t »a r e a« e czélra szentelni, ennek fő részei voltak: az emlék, az azt körülvevő és a földalatti tér, mihez sokszor felügyeletre való, a holttest megégetésére szolgáló építmény, kert, szőlő s t. eff. járult; ugyanis találunk megemlítve római feliratokban »m o n u m e n t u m, a r e a p r o p r i a (monumenta), a r e a a d j e c t a, h y p o g a e u m, a e d i f i c i i c u s t o d i a, h o r t u s, v i n i c o l a« kitételeket. Az emléket s az a r e a p r o p r i a t a törvény vallásosnak, »r e l i g i o s u m« kinyilatkoztatta, a többi területről állott a kitétel, formula, »c e d u n t m o n u m e n t o.« Az areaban volt a b u s t u m is, melyet, mint tetszik e névvel különböztettek meg az ustrinától; amaz magán, ez közönséges hely levén a holttestek elégetésére. Az emléknek vallásos természete miatt, megmásíthatlannak kellett maradnia, abba csak azoknak tetemeit lehetett eltenni, kiknek ez iránt az engedelmet az alapító megadta, a többi area sorsa, eladásnál, külön szerződéstől függött. Természetes, hogy az első keresztyének ezen római törvényt felhasználták temetőjök biztosítására; miért is azok eleinte magánosak nevére készültek. E temetők area-ja, telke nem ugyan mindig, hanem többnyire szabályos négyszöget képezett, melyben, habár kicsiny volt is, mégis czélszerű elrendezése miatt sok holttest fért el, így mondja Rossi István (58. l.): »Pontos szamításom szerint oly area, melynek minden oldala 125 római lábat mér, mi sok ismeretes temető telkek kiterjedésénél sokkal kisebb, 250 egész 300 méter-nyi földalatti galleriákat foglalhat magába minden emeletén, s ez három külön emeleten ad 700 egész 800 méternyi kiterjedést.« Később látni fogjuk, miként használta fel Rossi István a temető helyek szabályosságát az elválasztásra és a név megállapítására.

Marchi és más régészek a temetők kiterjedését igen is nagyítják, mig Rossi támaszkodva arra, hogy régi iratokban a coemeteriumok bejárásait az első és harmadik mérföld (értsd a kis olasz migliat) közt Rómától teszik, a földalatti kivájás főtestét ugyan az első és harmadik mérföld közt foglaltnak állítja. A »mirabiliakban« ez áll : »extendebantur per tria milliaria« és a coemeteriumok időnkénti bedőlései leginkább e területen fordulnak elő. Vannak ugyan temetők a harmadik mérföldön túl is egész a hetedikig, hanem ezek kisebbek, elszigeteltek és alig használtak a város lakóinak eltemetésére.

A temetők, térnyerés végett, több emelettel bírnak, néha öttel, rendesen hárommal, az utóbbi esetben a legfelsőbb emelet padozata 7 egész 8 méter mélységben fekszik a domb teteje alatt, a középső 10 egész 15, a legalsóbb padozata 18 egész 20 méternyi mélységben. Azonban 25 méternél alantabb nem szállnak le, még az öt emeletesek sem, hanem ezeknél, valamint az egyes emeletek magassága, úgy a köztök levő tér is csekélyebb. A járdák szintén tekintettel térnyerésre vannak elrendezve, s így többnyire nem messze a domb lejtőségi vonalához végződnek; itt fordulnak elő leginkább a földbedőlések, mik által sok esetben, a temetők fölfedeztettek.

Rossi István a temető építészetét minden más hasonlótól megkülönböztető jeleit a következőkben foglalja össze (l. I. 30. l. a függelékben):

»A temetők galeriáinak vonala a legegyenesebb, falaik függőlegesek, az ajtók és a járdák keresztezési szögök mindenütt szabályos épszögek, a mennyezet rendesen egyenes, néha azonban boltíves is, a járdák sokszor nem magasabbak az emberi testnél, de nem ritkán háromszor, sőt négyszer is akkorák. A legjellemzőbb jel azonban mégis a járdák szűk volta, ezeknek legszűkebbjei nem ritkán csak 55 egész 70 centiméternyi szélesek, a közönséges szabályos szélesség 75 centimétertől 90-ig terjed, kevesen érik el a métret; legritkábbak és legrövidebbek az 1,20 és 1,50 köztiek. Igy, rendes esetben, egyetlenegy ember elfoglalhatja az egész járdát. E szabály megmásíthatlan, bár minő legyen is a kőnek keménysége, s bár minő emeleten forduljanak elő a járdák. Egyetlenegy kivételt vettem észre, hol t. i. a kő törékenyebb, mi épen a puzzuolana rétegben az eset, ott kivájásokat ritkán tettek, ezek kevésbé mélyek és a járdák még keskenyebbek, azaz a kőnek nagyobb része érintetlenül hagyatott : hol pedig a réteg erősebb, azaz a haszonvehetlen tuffák nemeiben, a járdák nem tágulnak ugyan nagyon, hanem azok és a sírok száma növekszik, s így kiürül inkább s inkább a réteg, valamint a szaporodó függőleges, úgy a fekirányos kivájások által. A járdák említett szűk volta, a többi építészeti tervezéssel együtt, egyenesen ellentmond minden iparféle kivájásnak, akár mennyire hozzászoktunk is ahoz, hogy a rómaiak legcsekélyebb építészeti munkáikban is némi fényűzési symetriát alkalmaztak.

Az imént felhozott jellemzetes jelekhez járul még a temetők vizirányos kiterjedése, mintegy vízirányossága (Horizontalität), melyről Rossi István I. 48. következőleg szól:

»A leírt alakban kiásott folyosók, mint mindenki tudja, különféle magaslatban egymásba füződnek, egymást keresztezik. Igen nevezetes azonban, hogy legritkábbak az esetek, melyekben egy-egy folyosó lejtőjével vagy fel- vagy leszáll egyik emeletről a másikra. Ezen okból a folyosók egyes osztályzata mindig megtartja többé-kevésbé-tökéletes fekirányos vonalát és csak is a lépcsők által változik nem az egyes folyosók, hanem egész tájak, emeletek magassági fekvése, midőn a tervezett mélység nevezetesebb. Innen következik, hogy a felületesebben fekvő vagy a felső emelet ásatásai megakadnak a halmok lejtőjén; és a mélyebb 12 vagy 15 méternyi mélységben kezdők szakadatlanul folytatott vízirányosságukkal helyenként csak 7 és 8 méterrel feküsznek mélyebben a felületnél. A vízszintességnek ezen törvénye oly állandó, hogy azt nemcsak két külön, hanem ugyanazon emelet különböző folyosómagasságaiban is találom alkalmazva; mert nem minden magassági különbség képez külön emeletet vagy folyosórendszert. Ezen eset csak akkor áll be, ha az egyik rendszer az alatta fekvő fölött az utóbbinak egész magasságával és a köztök beálló tuffa nevezetes vastagságával emelkedik; csekélyebb különbségnél csak rövid kiterjedésű félemeletek erednek. Ezen közbelső emeletek elrendezése igen nevezetes, mert ezeken látjuk, mily nagy szorgalmat fordítottak a sírások a vízirányosság megtartására; s ha ez nem volna az eset, a félemeletek vagy épen lehetlenekké váltak, vagy beleütköztek volna a felsőbb vagy alsóbb folyosókba. Ez idő szerint a későbbi földlerakások a szemet csaló habvonalat idéznek elő a padozaton, azonban a valóságos eltérések a vízirányosságtól, ha előfordulnak, többnyire csak a folyosók végét teszik lejtővé. E szemlélés kiegészítéseül felemlítem a vízirányosság indokát, mely annyira jellemzi a keresztyén felfo-

gást és a sírok iránti tiszteletet. Ha az ásások nem történnek rendszeres módon, főkép a nivellatióban, alig lehetett volna elkerülni az újabb folyosók kivájásánál a régibbek sírjaiknak megsértését, azonban az ahoz való közeledést sem lehetett tökéletes nivellatio nélkül észrevenni; s ugyan ilyen vált elkerülhetlen szükségessé, midőn a folyosók összekötését és keresztezését előre meghatározott terv szerint akarták eszközölni.«

Visszatérvén most Rossi Jánoshoz, olvassuk el, mint ezt maga előadja (164. s k. l.) rendszerét, melyet a coemeteriumok meghatározásában követ:

»Tanácsosabbnak hiszem bizalmatlansággal, s mint a törvénytudók mondják, csak is külön leltározás mellett fogadni azon neveket és helykijeleléseket, melyeket a X. század inneni iratokban találunk; továbbá pedig ily jegyzetek hitelességét azoknál régibb tanúságok által kell bizonyítani.«

»E vizsgálat legjobb módja, ugy hiszem, a következő : ki kell egészítenünk a régi lajstromok hiányzó részét a legrégibb biztos okiratokkal, s e kiegészítés ki fogja jelelni a fő coemeteriumok számát és külön nevét, a mint ezek a római útak mellett fordulnak elő. Mondom, a fő coemeteriumokét, mert több kisebb temetőknek emléke is elveszhetett, mivel vagy beolvadtak egy szomszéd nagyobba, vagy azok már eleinte is kisebb jelentékenységgel és kisebb hírnévvel bírtak. Miután a fő coemeteriumokat elválasztva az utakkal feltaláltuk, a »Martyrologiumokban« és az »Acta martyrum«-ban fel kell keresnünk, minő kitünő s történeti szenteket temettek el a coemeteriumok mindegyikében. S azután megkérdjük helyleiróinkat, hol feküdt e szentek mindegyike. — Ezen eljárás egyszerű, természetes és szükséges, s biztosan vezetend a valóhoz, feltéve, hogy a történeti sírokat kimutató vezetőink igazat mondanak. Az előttünk fekvő könyv valamint a módszer czélszerűségének, úgy kalauzaink hitelességének fényes bizonyítványát adandja; mert abba foglalom a földalatti Róma legzavartabb labyrinth fejtegetését, azaz az appiai út ceometeriumainak rendezését és helyfekvési újjászervezését. Ugyanezen vállalatot bevégeztem már több más római út temetőire nézve, mint ezt a »Roma sotterranea« folytatott kiadása bizonyítani fogja. Egyébiránt nem szabad hinnünk, mintha ezen, az okiratok mutatásán tett tanulmányozással a történeti sírok, úgy szólván, mathematikai pontjának meghatározásához vezethetne; mert ez csak azon ásatások eredménye lehet, melyeket a sacra archeologia bizottmány évről évre, minduntalan növekedő mérvben rendel el.«

Az itt fejtegetett rendszer után van készítve Rossinak azon coemeterium-táblája, melyet 24-dik lapunkon adtam, úgy hogy annak előállítására használta a következő régi iratokat, a következő rendben:

Indices oleorum quae collegit Joannes Abbas

Itinerarium ex unico codice Salisburgensi.

Epitome libri de locis sanctorum Martyrum e codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpolato.

Notitia portarum, viarum, ecclesiarum circa urbem Romam e Wilhelmo Malmesburiensi.

Topographia Einsiedlensis.

Excerpta topographica e vita Hadriani I.

Index coemeteriorum e libro mirabilium urbis Romae.

E hét régi irat adatait osztályonként összeállította Rossi I. 175. egész 183. lapjain, és nagy részben ezen összeállífás eredményeként tekinthető azon tábla, melyen a temetők helyfekvését és nevét megállapitottnak mondhatjuk.

Ha a coemeteriumok fő vázlatának megállapítására az épen fejtegetett munkálkodás elkerülhetlen szükséges volt, e vázlat kitöltésére sok egyéb ismeret kellett még, melyek többjeivel Rossi első bírt, melyeknek szükségét mintegy fölfedezte, melyeket legelőször ő művelt ki. Ilyen a legrégibb keresztyén egyházkormányzási ismerete és viszonyának a római kormányhoz, mely mindkettő igen nevezetes befolyással bír a coemeteriumok meghatározására.

Eddig mindig csodálkoztak, hogy állhatott fenn a keresztyén egyház, kivált a második és harmadik században a római kormány számos tilalmai daczára és daczára azon ellenszenvnek, melylyel akkor a római népnek többsége az egyház ellen viseltetett? Sokan hitték, hogy ezt csak is a temetők rejtekeinek és az azokban csak éjjeli összejöveteleknek lehetett köszönni, mire azonban felelni kell, hogy oly roppant kiterjedésű rejtekhely titkát, minő a coemeteriumoké volt, századokon át lehetlen megőrizni, kivált oly szomszédok ellenében, kiknek többsége az új közönséget, valódi halálos ellenségének tekintette. Itt

tehát más magyarázathoz kell folyamodnunk. Láttuk már, miként Rossi István magyarázza a római törvényből és szokásból ezen feltünő körülményt, melynek földerítésére bátyja egész fejezetet (a bevezetés IV-két) irt e czím alatt : »A keresztyén coemeteriumok törvényessége az üldözések alatt.« Itt szintén elő van adva, hogy a temetők eleinte magánosoké voltak, a római törvény értelmében, hogy kivált gazdag római matrónák, (több Lucina nevű,) saját temetőjébe elfogadta nem csak családtagjait, hanem a martyrokat, sőt más természetes halállal kimult szegény hittársai testeit is, valamint elfogadták a rómaiak cliensekéit.

De Rómában e jog nem szorítkozott egyesekre, hanem kiterjedt társulatokra is, s e tekintetben Marcianus törvénytudó szerint »a szegényebb sorsúaknak meg volt engedve minden hóban egy összejövetel, melyben pénzt gyűjthettek« magok közt e czélra; ezt megerősíti egy senatus consultum, mely felirásban Lanuviumban találtatott, s melyet Mommsen (De collegiis et sodalitatibus p. 87. et seq.) így egészíti ki : QVI STIPEM MENSTRVAM CONFERRE VOLENT in funeRA IN IT COLLEGIVM COEANT . . conFERENDI CAVSA VNDE DEFVNCTI SEPELIANTVR.

A collegiumok vagy sodalitiumok ezen temetkezési jogát a keresztyének mintegy a harmadik század beálltával vették igénybe, mit Rossi e szavakkal jelent: »parmi evidente, che un nuovo diritto intorna ad essi (ai cristiani) in quel secolo (terzo) fu introdotto od istituto;« s ez alkalmasint Sept. Severus alatt történt, ki a keresztyéneket nemcsak tűrte, hanem tényleg pártolta is.

Idéz Rossi több ezen ügyet felvilágosító feliratot, melyek közt igen nevezetes egy caesarei (Mauritania); itt bizonyos Evelpius, ki magát az ige tisztelőjének »CVLTOR VERBI« nevezi, újra rendez be egy, alkalmasint az üldözések alatt veszendőbe ment földfölötti temetőt a keresztyén testvérek számára ECCLESIA(e) FRATRVM HVNC RESTITVIT TITVLVM.

Igen érdekes a testvérek »Fratres« elnevezése, melylyel nemcsak itt, hanem Rossi által idézett más feliratokon is találkozunk, s ezt erősítik és magyarázzák egyszersmind Minucius Felix (ed. Ouzelii p. 36.) e szavai : »sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei cohaeredes.«

Van a felhozottakon kivül még két bizonyítvány, mely világot derít a keresztyén coemeteriumok jogosultságára. Plinius Trajan császárhoz írt levelében a törvény a keresztyének ellen szóló tilalmai közt nem helyezi a temetők tilalmát, miből másrészt gyaníthatni, hogy korában a rómaiak előtt még nem igen valának feltünők, és Trajánnak, kiben a társulatok »haeteriae« nagy aggodalmat költöttek, figyelmét még nem igen vonták magukra; a második bizonyítványt találjuk Constantinus császár milanói rendeletében, hol ezek állanak : »Christiani non ea loca tantum, ad quae convenire solebant, sed etiam alia habuisse noscuntur AD IVS CORPORIS EORVM, ID EST ECCLESIARVM, NON HOMINVM SINGVLORVM, PERTINENTIA;« e helyek közé sorolandók, kétségkivül, azon coemeteriumok is, melyeket a Diocletian alatti üldözésben elvettek a keresztyénektől, s melyeket nekik visszaadott a milanói császári rendelet. Visszaadták a keresztyén községnek temetőit már előbb Gallienus és Maxentius is, miből következtethetjük, hogy bár a coemeteriumok még mindig magánosok nevei alatt voltak ismeretesek, a birtok tulajdonképen a községet, mint testületet, illette.

Egészben tehát a keresztyén temetők nem ütköztek a római törvénybe, sőt ennek szellemében rendeztettek be; azonban, mint történni szokott, a külön korszak nézete, szenvedélye és körülményei szerint majd biztosabb, majd bizonytalanabb tulajdonként tekintendők.

Az egyház legrégibb kormányzását még most sem ismerjük ugyan részletesen, mégis Rossi szorgalmatos tanulmányainak sikerült itt is nevezetes fölvilágosítást szolgáltatni, mely munkája I. k. 3-dik §-ában (204. s k. l.) van foglalva. E szerint Rossi találja, hogy a római keresztyén község legalább Dénes pápa (269—273.) alatt külön parochiákra volt felosztva. A Gallienus által visszaadott coemeteriumokat, melyek már régibb idő óta huszonöt vagy huszonhat (a pápákéval) számban voltak megállapítva, ujra berendezték s a parochiák határait újra megszabták. Ugy tetszik, mintha minden parochiának lett volna saját temetője és a mindenkori plebánus kötelessége volt gondoskodni a parochiájához tartozó coemeteriumról is. E huszonöt plebániához adja aztán Rossi a huszonhatodikat is, mely közvetlen a pápa kormányzása alatt állott, s melynek coemeteriuma a sz. Calixtusé volt. Innen következett a temetők azon 26 számbani megállapítása, melyet Rossi után 24. lapunkon adott táblázat első osztályában látunk.

Véleményének igazolására Rossi a következő, igen nevezetes feliratot, mely Calixtus coemeteriumában találtatott, hozza fel:

CVBICVLVM DVPLEX CVM ARCISOLIIS ET LVMINARE
IVSSV PP SVI MARCELLINI DIACONVS ISTE
SEVERVS FECIT MANSIONEM IN PACE QVIETAM
SIBI SVISQVE stb.

Fentebb találtunk példát arra, hogy a hívek sírhelyeiket a sírásóktól, az ugy nevezett fossoresektől vették; ez azonban nem ütközik össze az itt adott felirat értelmével, mivel, mint szinte láttuk, a sírások magok is a papság tagjai voltak s így az eladási jogot felebbvalói átruházhatták ezen társaikra, mi megtörténhetett a nem közvetlenül a pápa hatósága alatt álló temetőkben: ellenben itt a Calixtusi coemeteriumban nem világi ember, hanem »Diaconus« nyeri az engedelmet, közvetlen a pápától, mert IVSSV PP SVI annyi, mint pápája engedelméből. Ezen kivül feliratunk még azért is igen nevezetes, mert abban a CVBICVLVM, ARCOSOLIVM és LVMINARE műszókkal is találkozunk. Marcellinus valószinűleg 308-tól 310-ig ült a pápai széken.

Rossi a temetők chronologiai jeleit következőleg foglalja össze I. 193. s k. l.:

»Azon coemeteriumokban, melyeket a hagyomány az apostolok korától származtat, bár emlékei kevesek, csekélyek, szétszórttak és kevéssé ismeretesek, mégis egyetlen pillantással is észreveszszük emlékeinek rendkivüli régiségét: falfestményeik classikai styljét, stucco-díszeket, minők más temetőkben legritkábban fordulnak elő, és minőket eddig nem találtunk a 3-dik században, vagy később keletkezett temetőkben; a föld alatt épített cryptákat, nem pedig kivájottakat a későbbi rendszer értelmében; kamrákat vagy nagy sikátorokat, melyekben sírhelyeket, loculus, nem látunk, mi később szabálylyá lett; számos nagy fülkét a kőkoporsók felállíthatása végett, később a kőkoporsók használata ugyanazon temetőkben nagyon gyérült; oly feliratok több nemét, melyek a későbbiektől egészen különböznek, és melyeket nem szerkesztettek az ismert keresztyén feliratok mintájára; classikai nevek, egy Titus Flaviusé Lucina temetőjében, a második Priscilláéban, a harmadik az Ostrianóban, mig ha jól emlékszem, e nevet más coemeteriumban nem találtam; végre az eddig a római temetőkben olvasott datumok legrégibbjei, 107 a másik 110 évé. Ezen bámulatos megegyezés nem lehet sem esetleges, sem valami előitéletnek eredménye. Valóban az apostoli korból származtatott coemeteriumok azon kor előtti jeleket viselnek magukon, melyben szülemlett a földalatti temetők szabályos és rendszeres elrendezése, s épen ezért az azokról szóló hagyomány roppant értékű, midőn ezt a fenmaradt emlékek összehasonlításával igazolva látjuk.«

(194. lap.) »A felhozott temetők, (t. i. a vaticani, az aureliai út melletti Lucinaé, az ostiai út melletti Lucinaé, Domitillaé, a katakombák, sz. Calixtusé, Priscillaé és az ugy nevezett Ostrianóban) keletkezési idejéhez legközelebb állanak, sőt azokkal egykoruak némely más coemeteriumok, melyek a 2-dik században már is fenállottak. Ilyen mindenekfölött Praetextatusé az appiai út mellett, és Massimo és a Jordanoké a salariai út mellett, végre sz. Hermesé a régi salariai út mellett. Csak kevés szót mondandok Praetextatus temetőjéről, melynek épen a második századból származott cryptái legközelebb födöztettek fel. Itt is nagyszerű, részben vagy egészben falazott kamrákat látunk; amaz, melyben szent Januarius feküdt, ki van diszítve a legjobb falképekkel, abban nincs sem arcosolium, sem loculus, és itt csak három koporsó állhatott. Az ajtókhoz nagyszerű csarnok vezet és az előbbiek homlokzatai a legszebb égettföldi dombormüvekkel vannak diszítve, melyek a pogányok földfölötti és az országos utak melletti emlékekéihez hasonlítanak. Ily classikai stylű építményeket eddig még coemeteriumainkban nem találtunk. A legújabb fölfedezések tanúskodnak a mellett, miként a legrégibb keresztyén temetők, ha ugyan nem mindig, mégis igen gyakran, nagyban különböznek a nagy temetői hálóban közönségesen láthatóktól. A hívek számának nagy szaporodása, a földalatti temetők megfelelő óriási kiterjedése, az óvatosság, melyet a tapasztalás tanácsolt, megállapították a későbbi rendszert, e szerint egyaránt fogadták el a kivájások ugyanazon módját, a térreli gazdálkodást, a temetőhelyek szaporaságát és szük voltát, és nem ritkán oly elrendezést, mely szerint a földalatti munkát el lehetett rejteni kivülről. Ellenkeznek e jellemző jelekkel a legrégibb crypták eredeti állapotukban, mert itt még a bejárások is nagyszerüek, diszesek és épen nincsenek elrejtve, mint ezt Domitilla temetőjének épen fölfedezett kapuzata és nagyszerű lépcsője bizonyítja. A mi pedig az időszakot illeti, melyben a coemeteriumok kivájásának nagyobbszerű rendszere keletkezett

és fejlődött, nem merem meghatározni, vajjon ezen időpont a második század legelejére, vagy pedig valamivel későbbre esik.«

»Sem Plinius, midőn kérdéseivel Trajanhoz fordul, sem Trajan a keresztyéneket illető feleletében, sem más, a második században vagy az egyház mellett, vagy ellene szóló irat a coemeteriumokat nem emlegetik. Ugy tetszik tehát, hogy e korban a keresztyén temetők és sírok nem vonták magokra a kormányzók figyelmét, s nem adtak alkalmat üldözésre. Ily emlékek birtokát nem háborgatták, kivájásuk vagy építkezésök biztos volt a temetők vallásosságának (religiositas) oltalma és azon pártoló személyeknek joga alatt, kik a coemeteriumokat saját telkükön készítették. A temetők eredeti elszigeteltsége és a régebben keletkezettek csekély kiterjedése, azokat mint magán, vagy kevés személyek temetési helyeit tüntette ki. A római törvény megengedett akárkinek ily helybe akárkit elfogadni, vagy ily helyet akárkinek eladni, sőt megengedte az elitéltek testeik reclamatióját és azoknak tisztességes eltakarítását is.*) A törvénytudók a keresztyének első emlékei ezen viszonyait megismervén, a történet és korunk észleletei tanúságával igen jól fogjuk megegyeztetni, mit Lucina matrónáról, az apostolok tanítványáról, beszélnek. Azt olvassuk róla, hogy különféle jószágain eltemette Pál apostolt és más, Nero üldözéseiben elesett martyrokat, hogy tiszteletökre cryptákat és emlékeket épített, s így nevét az aureliai, ostiai és appiai út coemeteriumokra szállította át. Ennél azonban még többet bizonyít a »liber pontificalis« ismételt, az apostolok főnökére vonatkozó jegyzéke szerint : »Anacletus pápa Péter emlékét és a püspökök (pápák) temetőjét építette.« S ez aztán nemcsak többször ismételt szójárás, hanem e szavak vonatkoznak Péternek valósággal fenállott síremlékére és Anacletus utódainak a Vaticanban emelt temetési cellájára. Midőn a »liber pontificalis« Calixtusnak az appiai úton elrendezett temetőjéről emlékezik, tudtunkra adja, hogy ez nem volt az, a mit akkor kis emléknek »memoria« neveztek, hanem nagy, már akkor is coemeteriumnak nevezett földalatti alag, mondja, hogy az appiai út mellett ily coemeteriumot rendezett, hol sok egyházi férfi és martyr nyugszik. Hasonlókép mondják, két fő apostol martyrságáról szóló, nem ugyan egykorú, hanem mégis elég régi okmányok, »acta«, hogy a két test egy évig és hét hónapig a katakombákban maradt, mig elkészültek a Vaticanban és az ostiai út mellett a felvételökre szánt helyek. Az Anacletus által emelt emlék valóságát bizonyítja Cajus egyházi és Zephirinus kortársának híres tanúsága, mely szerint az eretnekeket az apostolok vaticani és az ostiai út mellett levő győzelmi jelekre figyelmezteti. Ide szólanak továbbá a Praetextatus és Priscilla-féle temető nagyszerű cryptái, ugy hogy a régi tanúságok, a történeti és a mai régészeti észleletek ezen összhangzását, szükségképen a tökéletes valóság jelének kell tekintenünk.«

»A tulajdonképi keresztyén coemeteriumot tehát az e nemben a második század későbbi idejéből és a harmadik századból ránk maradott temetők után ismerjük meg, ez a kiválólag annak mondott földalatti sír-alag, melyben előfordulnak a föntebb említett imolák vagy sanctuariumok, a cubiculumok, az asztalféle sírok, loculusok, végre pedig az arcosoliumok. E szokás dívott még a IV-dik század első két vagy három évtizedében is; ámbár már a mult század második felében az elrendezés mesterkéltebbé és a cubiculumok idomai változékonyabbakká lettek, sőt alkalmasint, mert egymás után keletkezett felsőbb emeletek inkább a szükségnek, mint a régibb rendszernek felelvén meg, mindinkább szabálytalanokká

---

*) A »Bullettino di archeologia cristiana« 1864-ki évf. 27. . Rossi ide vonatkozólag ezeket mondja : »Igaz ugyan, hogy a sírok törvényessége azokat nem mindig mentette meg a pór dühöngése előtt ; így ismeretes Tertullian elbeszélése, mely szerint Hilarianus alatt, azaz 203-ban a cartagoi pórnép a keresztyén sírokat feldulni igyekezett, s valóban azokat megszenteleníté, felkiáltván : »areae eorum non sint.« Ezen elbeszélés mutatja, hogy Cartagóban a sírok nem voltak földalatti barlangokban, hanem szabad ég alatti areakon, törvényesítve, hihetőleg, valamely magánzó név alatt. Igy mondják, hogy a 258-ban Cartagóban martyrisált Cyprianus püspököt in area Macrobii Candidi, és a következő évben épen úgy más martyrt temettek el, végre az acta purgationis Caeciliani-ban kétszer említenek keresztyén areat Cirtaban, egyszer, midőn ott ez áll : area ubi orationes facitis, másodszor az area martyrum név alatt. Ezen areakba letették a martyrokat nyilvánosan és minden tétova nélkül, még az üldözések alatt is. — Pál, a törvénytudó említi, hogy a kivégzettek testeiket is temetésök végett ki kell adni : corpora anim adversorum QVIBVSLIBET PETENTIBVS ad sepulturam danda sunt; s ez oly gyakorlat, melyet Dioclecian és Maximian 290-diki rendelete is fentart : obnoxios criminum digno supplicio subjectos sepulturae tradi non vetamus. Azonban Ulpianus megjegyzi, hogy néha a felségsértők testeiket ki nem adták, nonnunquam non permittitur maxime majestatis causa damnatorum. E megjegyzés magyarázza, hogy néha a martyroktól (mint felségsértőktől) a temetkezés megtagadtatott. A coemeteriumokat Valerianus, Diocletianus és Maximianus császárok nem is azért kobozták el, hogy a keresztyének azokba ne temetkezhessenek, hanem leginkább azért, hogy azokban vallásos szertartások végett ne gyülekezhessenek össze.«

váltak és a cubiculumokat csaknem egészen nélkülözték. Megjegyzendő még, hogy a III. század második felében az üldözések mindinkább szaporodván, — mert első fele elég csendesen folyt le — itt már inkább a biztonságról kellett gondoskodni; ekkor tehát leginkább kötötték össze a coemeteriumokat a homokgödrökkel, s innen készítettek rejtélyes, szűk s már ezért is dísztelen bejárásokat; ellenben lerontották a régibb nagy lépcsőket és földdel töltötték be a nevezetesebb cryptákat vagy cubiculumokat és az azokhoz vezető folyosókat.«

(212. l.) »A Constantin korában emelt külvárosi basilikákat coemeteriumoknak nevezték, mely név mutatja, hogy azokban és azok körül temető helyeket rendeztek el. Ha tehát Constantin előtt igen ritka a nem földalatti coemeteriumokba való temetkezés, ilyen, kétségkivül e császár alatt szokásba jött és mindinkább szapora lett. Mindamellett alig találtatott eddig constantini consularis évvel határozott felirat magasabb helyen, mig ily feliratok legnagyobb része a coemeteriumokból került ki. E temetőket tehát folyvást használták Constantin haláláig. Fiai kormánya alatt szaporodnak inkább a nem coemeterialis feliratok és gyérülnek inkább a coemeterialisok. Statistikai tábláim szerint 338 és 360 közt találom a coemeterialisek két harmadát, mások egy harmadát. Julianus apostata rövid kormánya ez arányon nem változtat, de halála után a mély temetők használata nevezetes csorbát szenved, s meggyökeredzik a föld felülete alatt levők szokása. 364-től 369-ig az arány egyenlő, de ez ismét feltünőleg változik két év alatt, t. i. 37 ) és 371-ben, midőn a számos coemeterialis síriratok ellenében csaknem eltűnnek a más nemüek. — Világos, hogy 370-ben új korszak áll be a római coemeteriumok tekintetében, és hogy azok ismét felvett használatára befolyással volt Damasus pápa, ki a martyrokat igen nagyra becsülte, sírjaikat fölkereste, diszítette és a híveknek az azokhozi közeledést kiegyengette. Mindazáltal a temetkezés a coemeteriumokban nem volt tartós : és két vagy három év mulva ismét a sekély temetkezéshez fordultak. 373 és 400 közt a coemeterialis feliratok aránya az utóbbiakhoz egy harmadra szállt le, két harmad ellenében, mig végre 409 körül csaknem egészen elenyészik; 410 után, (mely évben Alarik bevette Rómát) a coemeterialis temetkezésnek nincs többé nyoma sem.«

Rossi hiszi, hogy Constantin korában a temető helyek körüli gondoskodás s azok eladhatási joga egészen a sírásókra bizatott, s hogy most kezdtek leginkább a martyrok és szentek legközelebbi szomszédságában temetkezni, minek következése lett sok falképnek megsemmisítése, mert a sírhelyeket azokba törték; úgy szintén veszett el a coemeteriumok tömérdek része az által, hogy az épülő egyházakat vagy basilikákat közel akarván emelni patronusok temető helyéhez, ily esetben a domb felső részét és az abban levő sírokat el kellett rontani a kiegyenlítés alkalmával.

A barbárok első betörése Rómába 410-ben és másodika 457-ben roppant károkat és pusztulást okozott; azonban a történetben nincs nyoma a coemeteriumok és basilikák akkori sorsáról s a feliratokban csak bizonytalan említését találjuk oly igazításnak, mely a barbárok két pusztítására vonatkoznék.

410 után alig találok a földalatti mély temetkezésnek valamely ritka és bizonytalan példájára, egyetlen-egyre sem 454 után. — A sírások, ma ismert, legújabb említése egy 426-beli.

A római temetők tehát az V. század első felében szüntek meg mint temetők, de megmaradtak, mint a martyrok ünnepélyes szentélyei.

Simmachus pápa (és ugyan már előtte Damasus és III. Sixtus is), ki az egyházat igazgatta az V. század végén és a VI. elején (498—514) kitüntette magát a martyr-sírok és coemeteriumok kiigazításával és diszesítésével. — A pontificalis könyv kijelöli később a gothok által a martyr-sírokon tett pusztítást, midőn Vitiges királyuk alatt Rómát ostromolták 537-ben : ecclesiae et corpora martyrum sanctorum exterminata sunt a Gothis. A többieknél többet kellett szenvedni a salariai út melletti coemeteriumoknak, mert a góthok a várost ez oldalról ostromlották.

A gothok által okozott kárt Vigilius pápa (550—560) törekedett kiigazítani.

A pontificalis könyv III. Jánosról (560—573) így szól : hic restauravit coemeteria ss. martyrum et instituit ut oblationes et amulae vel luminaria per eadem coemeteria omni die dominico de Lateranis ministrarentur.

I. Sergiust (687—701) különösen dicsérik : quod tempore presbyteratus sui impigre per coemeteria diversa missarum solemnia celebrabat.

Coemeteriumaink szánalomra méltó pusztítása, melyet Astulf királyuk alatt 756-ban elkövettek

a longobardok. I. Pál pápát (757—767) a legtiszteltebb martyrok sírjaiknak kinyitására késztették, hogy a testeket Róma városi templomaiban elhelyezhesse. *)

Pál második utódja I. Hadrián (772—795) utolsó kisérletet tett a coemeteriumok kiigazításában, később a pápák Pál példáját folyvást követvén, a IX-dik század elején még Rómában is hitték, hogy a coemeteriumokban martyr-testet többé nem találhatni. Ekkor tehát kezdtek e temetők feledésbe menni; ámbár később említtetnek ugyan ide s tova, sőt díszmenettel is tiszteltetnek, így p. o. I. Miklós pápáról olvassuk : assidue superno fretus intuitu sanctorum ecclesias ac coemeteria circumibat.

A temetők fentebb előszámított chronologiai jellegekhez hozzá kell adni még azokat is, melyek elvonhatók építészeti anyagokról, az azokban feltalált apróbb tárgyakról, felirásokról, végre szobrászati és festészeti műveikről.

Mi az építészeti anyagot illeti, van eset rá, hogy régibb épületek anyagát használták fel, néha a loculusokat záró táblákra régibb felirásos emléktáblát használtak, ily esetet pl. Eusebius pápa sírirati márványa mutat, melynek ellenkező oldalán ezen pogány felirás olvasható:

MAGNO · ET · INVICTO
IMP · CAES · M · AVRELLIO · ANTONINO
PIO · FEL · AVG · PARTHIC · MAXIM
BRIT · MAX · GERM · MAX · PONT·
MAX · TRIB · POT · XVII · IMP · III · COS · IIII·
P · P · PROCOS·
M · ASINIVS · SABINIANVS · V · C · OB · INSIGNEM·
INDVLGENTIAM · BENEFICIAQVE · EIVS · ERGA · SE·

Azonban ily esetek ritkák s leginkább azon késő korból származnak, midőn Rómában már a régi építészeti anyagból kifogyni kezdtek, s így kénytelenek voltak azt minden módon, még emlék-rablás útján is megszerezni.

Nevezetes továbbá, mint a chronologiát megállapítani segítő építészeti anyag a stucco, melyből a szobrászati díszek készülnek; e stucco, minél régibb, annál finomabb, annál jelesebb. Rossi különösen dicséri a praetextatusi temetőben talált stucco finomságát. Ugyanily viszonyban, mint a stucco, áll chronologiai tekintetben a közönséges vakolat is, mely annál jobb, minél mélyebben fekszik rétege; mert két, sőt három vakolatréteget is tettek az idő folytán történt tatarozás alatt egymás fölébe. A vakolatnál tekintetbe jő részekből szerkezete, részei aránya, a mésznek minősége és főképen, minő arányban áll maga a vakolat az általa összetartandó anyaghoz, kőhöz vagy téglához, vastagabb vagy vékonyabb réteget foglal-e el a kő-, vagy téglaréteg közt? stb.

Jelentékenyebbek a kőnél, a stucco és a vakolatnál a temetők építkezéseiben alkalmazott téglák, mert a rómaiak ezeket különféle bélyegekkel szokták ellátni, és a régészek e téglabélyegeket már régóta tanulmányozzák. A téglát, mint jelentékeny eszközt, az időszerinti meghatározásra a két Rossi is behatólag vizsgálta, István több helyen egyesen, János pedig II. könyv 1-ső fejezetében különös tekintettel a calixtusi temető első areájára. A legrégibb, itt előforduló tégla bélyege ez:

OPVS EX PR DOM AVG N FIG
DOMITIANARVM FIG
(Kakas és egér.)

Marini a téglabélyegeket tárgyaló kéziratban maradt munkájában a feliratot így olvassa: »Opus ex praediis Domini Augusti nostri Domitiani.« Ezen téglavető pajtát Domitiana és tőle Marcus Aurelius, Faustina és Commodus öröklötték. A temető régibb részeiben használt valamint építői, úgy padolati téglának nagy többsége M. Aurelius bélyegét viseli és a régiebbek ellentételében »ex figlinis novis«-nak mondatik; miből Rossi e természetes következtetést vonja, hogy a calixtusi temető legrégibb részei nem lehetnek újabbak Commodus koránál, s így is csak akkor, ha fölteszszük, miszerint a régibb készülék nem mindjárt merült ki. A következtetés folytatásából a coemeteriumnak régibb kora, mint Zephirinusé és

*) (Pag. 220.) La deplorabile devastazione de' nostri cemeteri fatta dai Longobardi sotto il re Astolfo nel 756 indusse il papa Paolo I. eletto nel 757 ad aprire i sepolcri de' martiri piú venerati ed illustri per distribuirne i corpi alle chiése della cittá.

Calixtusé, derül ki; ezek tehát a pápák temető helyét egy már meglevőbe, általuk az egyház számára átvett coemeteriumban rendeztek be, s így ezt közjogivá tették.

Az építészeti anyagon kivül a chronologiai meghatározás ügyében sokat nyomnak a temetőkben talált apróbb tárgyak, u. m. az aranyos alakokkal ellátott üvegedények, melyeknek legnagyobb száma a IV. századból származik, a különféle korba tartozó érmek, metszett kövek és pasták, háziszerek, gyürűk, ékszerek stb., melyekre különös figyelmet fordított Perret »Catacombes de Rome« czimű munkájában.

Azonban mindezeknél sokkal fontosabbak a temetőkben előforduló akár emlékszerű feliratok, akár alkalmilag felirt emlékezések s jegyzetek; azért nemcsak az e czélra elkészített kőtáblákon rendszeresen faragottakat, hanem — mit először Rossi tett, s miért már magában a temetők Columbusának nevét kiérdemelte, — az úgy nevezett graffitokat is, különös figyelemmel kell vizsgálni mindenkinek, ki a coemeteriumok chronologiája iránt tisztába akar jönni. Graffito, olasz szó, alatt értünk hegyes szerszámmal kőbe, téglába vagy vakolatba karczolt — nem vésett — iratot vagy rajzot. A coemeteriumok graffitjai ezeknek külön nemét képezik, előfordulnak majdnem kizárólagosan a nevezetesebb kamrák tőszomszédságában, ama cubiculumok belső vagy külső falaikon, melyeket, mivel itt nevezetesebb martyr vagy szent van eltemetve, Rossi történeti cryptáknak nevez. Ő a graffitok nagyobb vagy csekélyebb sürűségéből mindig biztosan ily történeti crypta kisebh vagy nagyobb távolságára vont következtetést, és e szerint rendezte el keresését és munkálkodását, így fedezte föl a harmadik századbeli pápák sírkamráját a calixtusi temetőben, így Eusebius pápa külön cryptáját, sőt az előbbi kamra ajtófalán gyakran előforduló Sixtus pápa neve Rossiban először keltette azon gondolatot, hogy, az általános nézettel ellenkezőleg, ide helyezze II. Sixtus sírját is, mely föltevés később mind nagyobb valószinüséget nyert. A graffitok ezen fontossága okából Rossi azoknak, munkájához adott atlasában, öt egész táblát szánt, melyen e karczolatok a legscrupulosusabb pontossággal vannak másolva.

Rossi a graffitoknak három osztályát ismeri: az elsőbe tartoznak az irók nevei, ide s tova polgári állásuk kijelentésével; a másodikba valók oly felkiáltások, minőket gyakran találunk a házi-szereken, kivált az evésre és ivásra szolgálókon; a harmadikba teszi a martyrokhoz intézett fohászokat és más történeti vagy helybeli jellemüeket.

1. A nevöket följegyzők többnyire papok voltak: püspökök vagy egyszerű egyháziak, gyakran »peccatoroknak«, indignus peccatorok-nak is nevezik magukat. A harmadik és negyedik században e nevek többnyire görögök és latinok, később az észak lakosaiké is, mint Ildebran(d), (Et)elre(d)i ep(iscopi) s több eff. Az előbbiek a régibb vakolaton és a fal csekélyebb magasságán fordulnak elő, az utóbbiak az ujabb restauratiók vakolatán és az előbbiek fölött.

2. A régiebb, mintegy általános fohászok közé tartoznak a refrigerium- és a vivas-félék. A »refrigeret animam« kifejezés alatt értették az örökkévaló élet és dicsőség elnyerését. A refrigerium-féle kivánat nehány formulái ezek: »Spiritum tuum Deus refrigeret, — tibi Deus refrigeret, — Deus Christus omnipotens refrigeret spiritum tuum;« egyébiránt e fohász néha a szentek valamelyikéhez van intézve, mint Bosio egyik feliratán (Roma sotterr. dal Severano p. 409.): »Refrigeri tibi domnus Ipolitus.« E felirat igen régi, valamint a »refrigeri« a »refrigeret« szó helyett, úgy azért, mert Hippolitus így dominusnak van czímezve.*)

Az ivóedényeken is számtalanszor előforduló VIVAS- és ZЄCЄC-féle óhaj különféle összetételekben fordul elő vivas és vives in Deo, in Christo, in pace, in irene (görögül békében), vivas in aeterno stb. Ezeket sem terjeszti ki Rossi túl a IV. század végén.

3. A martyrok s a szentekhezi fordulás teszi a karczolatok harmadik nemét; ezek különösen a proskinemak, az adoratiok, neve alatt ismeretesek, a görög *προσκυνέω*, közeledik, szótól. Itt tehát az eltemetettek egész serege, vagy csak közülök egy-egy, különösen segítségre hívatik fel. E szokás onnan eredt, hogy az üldözés alkalmával a keresztyén hittől félelem, vagy büntetés folytán elpártoltak, kiket esetteknek »lapsi« neveztek, midőn ismét fölvételökért az egyházba esedeztek, a bebörtönözöttekhez vagy

*) Rossi »Rom. sott.« I. p. 98. egy a marseilli museumban levő feliratot idéz, melyet egy anya két, alkalmasint martyrisált, fia sírjára tett QVI VIM igniS PASSI SVNT . . . REFRIGERET NOS (qui omnia?) POTEST.

halálra ítéltekhez fordultak, a martyrokhoz és a confessorokhoz, ezeket közbenjárásra kérték föl, hogy így büntetésök az egyházban csekélyebbé váljék; s innen származott a középkorban is a fordulás a szentekhez, kikről azt hitték, hogy érdemök túlmértékét (a super plust) átruházhatják az ezért esdeklőkre. A proskinemák formulái körülbelül ezek: »Sancte . . in mente habeas, in oratione, εἰς μνείαν ἔχετε, habeatis in orationibus vestris« stb. Ugy tetszik, mintha néha magához az üdvözítőhöz is fohászkodtak, fordultak volna, még pedig legrégebben a hal jelképe alatt; fentebb láttuk az ἰχθυς ζωτηρ felirást; egy másikát idézi Rossi Cornelius pápa cryptájából, ezt így olvasván ΙΧΘΥC ΑΛΙΦ θώρων σώτηρ, ó hal, a hajótörést szenvedők megmentője! (l. Roma sott. I. 282.)

Valamint a feliratok, úgy a karczolatok betű-idomára és összeállítási módjára itt nem lehetek tekintettel, mert ez külön tudományba, a paleographiába vagy diplomaticába tartozik, s ezekről Rossi külön könyvben, a fentebb említettt »Inscriptiones Christianae« czimű munkájában szól. Kivételképen azonban mégis lesz alkalmam némelyeket elmondani Damasus pápának a többiek közt kiváló betűiről, melyeknek alakját irója Furius Dionysius Filocalus találta fel, és nagy szorgalommal, pontossággal és csínnal véste kőbe. Általán megjegyzendő, hogy a betűk idoma annál csinosabb, minél régibb a felirat; ellenben minél későbbi eredetök kora, annál idomtalanabb, rendetlenebb és pongyolább.

Végre tekintetbe jőnek a művészet teremtményei, »thoug last, not least«, — but first. Rossi e tekintetben így nyilatkozik (l. 99. l.):

»Rómában, hol a földalatti sötétségben a keresztyén müvészet nevezetesen fejlődhetett, a három első században a festészet, tárgy választására nézve, nagyon különbözik a szobrászattól. A festészet elénkbe helyezi nemcsak az evangeliom paraboláit és allegoriáit, hanem mindkét testamentum történeti jeleneteit is, többé-kevésbé jelképes jelentéssel; hozzájárulnak Krisztus, az apostolok, a szentek és hívek imádkozó képei, sőt néha a keresztelésnek és az eucharistiának előadásai is. Ellenben a szobrászat távol maradt ily szabad képezési körtől. A Constantinus előtti márvány vésésekben csakis az allegoria és a parabola szokásos. Hol ezen szabálynak kivételével találkozunk, ott az emlékek nagy többsége mégis erősíti ezen észrevétel alaposságát. Honnan magyarázható e különbség, mely szerint az ecset szabadabban működik a temetők sötét barlangjában, mint a vésű, melyet visszatartott az óvatosság szabad égalatti műhelyében? Hiába hozatnék fel itt, hogy a hívek a bálványok iránti ellenszenve a szobrászat irányában is megmaradt, mert nem is tekintvén az épen érintett parabolicus és allegoricus előadásokat, melyek a keresztyénség kezdetétől fogva divatoztak a szobrászatban, mihelyt beállott a béke kora, mindenütt tüstént szaporodtak a koporsók és más szobrászati művek, melyeknek szent képei a temetők frescoi után készültek. Igy tehát egyedül az üldözők előtti félelem hátráltatta a keresztyén szobrászat fejlődését, s midőn e félelem megszűnt, a keresztyén szobrászok épen úgy működtek Constantin korában, mint működtek a festészek a három lefolyt megelőző században.« *)

A kőkoporsók használata Constantin előtt az Antoniusok korában dívott; akkor tehát a temetőt is a többnyire igen nagy kőkoporsók értelmében kellett elrendezni; később a koporsók ismét Constantin korában jöttek szokásba, s ezen tapasztalás nagy fontossággal bír a chronologiai meghatározásokban.

A festészet tekintetében nevezetes, hogy itt három külön korszakot lehet felállítani (R. ezt világosan nem teszi ugyan, hanem inkább csak vázlatban jelenti e három korszakot): az elsőben a keresztyén falfestészet inkább római, itt találjuk a pompei frescok után ismeretes mennyezet felosztását, elrendezését

*) In Roma, ove l'arte cristiana protetta dalle tenebre sotterranee tanto svolgimento prese nei primi tre secoli, diversissima é la condizione della pittura da quella della scultura. La prima ci pose sott' occhio non solo le parabole e le allegorie degli evangeli, ma le scene istoriche d' ambedue i testamenti effigiate con varie e piú o meno manifeste intenzioni simboliche; e le inmagine medesime di Cristo, degli apostoli, de' santi e di fedeli atteggiate all orazione, talvolta perfino il battesimo e l'eucaristia. La scultura al contrario é lontanissima di siffatta libertá. Ne' marmi anteriori a Constantino suole dominare la parabola e l'allegoria. Se qualche eccezione a questa regola si trovrá, non perció sará men vero l'osservazione fatta sul massimo numero dei monumenti. Donde una tanta differenza se non da ció, che il penello era libero nelle tenebrose caverne dei cemeteri, la scoltura era impedita, sospetoso e cauto nelle officine poste sotto la luce del sole? Ne si dica, che l'orore dei primi fedeli verso l'idolatria pose in loro qualche ripugnanza verso la scultura. Imperocché per tacere delle sculture paraboliche ed allegoriche, che o detto avere essi fin da principio adoperato ed amato, appena data la pace alla chiesa, si moltiplicarono ovunque i sarcofagi ed altre sculture con le sacre immagini, i cui tipi primarii erano per la massima parte negli affreschi delle catacombe. Adunque il solo timore dei persecutori impediva il libero svolgimento della scultura: rimosso quel timore, gli scultori cristiani fecero nel secolo di Costantino quello che i soli pittori di legge ordinaria avevano osato fare nei primi tre secoli.

és diszítését; középtárgya, mely körül a többi forog, rendesen a vadállatokat szelidítő Orpheus-Krisztus, vagy Krisztus mint jó pásztor, kit hajdan a kost hordó Mercuriussal, Hermes Kriophoros, tévesztettek össze; jönnek ezek után az imádkozók, továbbá a szürettel foglalkozó geniusok, és egyes simbolikailag használt állatok : a páva, galamb s főképen a hal, mely egyenesen üdvözítőnek is neveztetik. *ἰχθυς σωτηρ.*«

Ezekhez hozzá kell adnunk még némely jelképet, symbolumot, melyet a legrégiebb kor óta a keresztyének mellékletként a sírkövek feliratai oldalaikhoz véstek, ezeket illustráló graphitoknak nevezhetjük. Ilyenek néha a meghalt életmódjára, foglalatosságára vonatkoztak, máskor általánosan használt házi-szereket, pl. edényt adnak elő, máskor ismét általános keresztyén jelleműek, pl. a galamb, a phönix-madár, olajfa-ág, szőlőfürt, pálmafa-ág, különféle virág, a horgony, mely eleinte a még nyiltan nem adható keresztet képviselte, hal, tridens stb.

A festészet második korát symbolico-typologiainak mondhatni; mert itt a jelkép már nem oly egyszerű, hanem több jelkép, együttes magyarázat és illustratio végett, egymás mellé van téve; sőt, mint typologiai jelentőségű itt már az új-testamentomi tárgy mellé azon ó-testamentomi is hozzá van mellékelve, melyről azt hitték, hogy amazt mintegy jóslólag megelőzte, azt előképezte, praefiguravit. Egyébiránt itt is nemcsak a technika egészen római, hanem még a felfogás is sokban emlékeztet a régi római müvészetnek felfogására. E második korszak legvilágosabb példányait Rossi felmutatja a calixtusi temetőnek öt cubiculumában, melynek egynemű előadásai mind az egyház két sacramentumára, a keresztelésre és az úr-vacsorájára vonatkoznak. A keresztelésre utal mindenek fölött a vizet a sziklából verő Mózes, előmintája Péternek, ki az üdvhozó keresztelési vizet, mint második Mózes, az üdvözitő oldalából származtatja. E jelenet bővebb magyarázatául szolgál az e mellett látható halászat, melyben a keresztelendőt jelentő hal kihúzatik a vízből; ugyanis a keresztelést jelenti az ágyát vállán vivő paralisticus is, mert hiszen ő egészségét, újjászületését az angyal által mozgott vízben nyerte meg. Valamint a valódi keresztelésre következett az úr-vacsorája, úgy itt is amannak jelképére emennek jelképe következik hármas alakban, a háromlábú asztalében, melyen halat, kenyeret és bort látunk, a valóban étkezőkében, Ábrahám és Izsák csoportában. A Lucina-féle temető egyik cubiculumában két hal van lefestve, melynek mindegyike hátán kosarat hord, a kosárban áll vörös borral töltött üveg, s ezen fekszik zsemlyeféle kenyér (l. Rossi »Roma sotterr.« az I. kötethez való atlasnak VIII. tábláját, s ugyaninnen másolta Zádori »Katakombai« 11-dik ábráját). Az úr-vacsorájának második jelképe a valóságos étkezés vagy vacsora, melyen többnyire hét személy vesz részt. Előttük az asztalon ismét a hal tálon és a földön állva a kosár, melybe a csodás étkezés után a kenyérmorzsákat gyűjtötték, a kosarak száma különböző, öttől egész tizenkettőig. — Izsák áldozata a megváltó áldozatának előképeként tekinteték, miért is itt van typologiai helye.

Jönnek ezután a keresztre feszítés, a feltámadás és örökkévaló élet jelképei : Mózes érczkigyója, Noé bárkájával, a czethal gyomrából megszabadult Jónás, Lázár feltámasztása, Dániel megszabadulása az oroszlán-veremből és a három babiloniai ifjú megszabadulása az égő kemenczéből. Noénál és Jónásnál a hajó is jelentékeny, mely az említett cubiculumok egyikében, eltekintve Noétől és Jónástól, magában fordul elő, s ekkor az üdvözítő egyházat jelenti, mely a világ bűntengerétől megment; árboczfáját a kereszt jelképének tartották, úgy szintén horgonyát is.

A monogrammák közt Constantinus császár idejében lesz általánossá, ha csak nem most jelen meg először, a következő ☧, melyet épen ezért Constantinus-félének neveznek, és mely különféle czifrázattal lőn ellátva, többnyire az *A* és *Ω* betűkkel. Ennek különféle alakját adja Zádori, 7-dik ábráján tizenegy példányban.

Nem vallásos jelentésű előadás : a négy évszakoké, mindenféle geniusok és a tengeri alakokéból vettek, u. m. Oceanus, delphinek, hippocampusok s több effélék; úgy szintén a geniusok, egyes diszítő fejek, virágok, csokrok és hasonlók. Nem vallásos előadások a gyakran előforduló sírások, fossores, alakjai és az igen ritkán előforduló arczképek, melyek alkalmasint a megholtak s itt eltemetettekéi. Sokkal gyakrabbak az arczképek a kőkoporsókon, melyek egészben előre elkészültek megrendelés nélkül; ezeken aztán a vevő a medaillonokban vázlatként meghagyott fejeket, a halottnak kivánt arczképévé dolgoztatta ki.

Az ó-keresztyén festészet ezen második korszakát a második század végétől egész az ötödik századba kiterjeszthetni, addig t. i. mig a harmadik korszakban a byzanti modor nyeri el a felsőbbséget, a földalatti temetők azon festményeiben, melyet mint restauratiókat a pápák III-dik Sixtus (440—461.) oda festettek; itt azután a szentek képei a túlnyomók, vagyis inkább az egyedüliek, p. o. a calixtusi temető első areájában sz. Caecilia, sz. Urbán, sz. Policamus, Sabastianus és Curinus, a második areában Cornelius pápa és más három püspök képei. Minél újabbak e képek, annál inkább látszik rajtok a mindinkább elharapódzó byzanti merevség.

## Calixtus földalatti temetője.

Miután a római föladalatti temetőkkel általán megismerkedtünk, szükséges, hogy a törvények és szabályok alkalmazását egyes példányon kimutassam, választom pedig e czélra a Lucina-féle calixtusi alagot, valamint nagy fontossága és híre miatt, úgy azért is, mert ez a két Rossi testvér fáradságos és éleselméjű tanulmányozása után legtüzetesebben, sőt a calixtusi alag legrégibb három areájára nézve kimerítőleg, van ismertetve.

Czélunkra elegendő Rossi II. kötetéhez rajzolt LXIX—LII. nagy táblája $^1/_4$ részének másolása, mivel abban minden foglaltatik, mi a tulajdonképi calixtusi alaghoz tartozik, sőt megvan itt a Lucina-nevű temető is, mely eleinte magában állott és régibb a calixtusi temetőnek három areájánál, melyhez később csatoltatott.

Látunk tehát I. táblánkon négy különféle szinű területet, areát : lent az appiai úton túl I. szám alatt a rózsaszinű négyszögben Lucina temetőjét, fennt balra III. sz. a. az appio-ardeai úton túl a világos kékszinű calixtusi alag legrégibb areáját; az appio-ardeai úton innen következik lent a calixtusi alag második rózsaszinű areája V. sz. a. s e fölött harmadik sárgaszinű areája a VI. sz. alatt. A II. és VII. számú tér még nincsen tökéletesen megvizsgálva, a IV. számú pedig homokgödör vagy puzzuolana-verem, melyet egyik üldözés korában, miután a meglevő díszes bejárásokat elrontották, s a temető sok folyosóit földdel betöltötték, titkos és bonyolódott folyosókkal úgy kötötték össze a calixtusi alag első areájával, hogy azok egy részén be- és kimehettek a keresztyének, ugyanazon időben, melyben ellenségeik őket a legközelebbi párhuzamos folyosókon hijába vették üldözőbe.

A felhozott szineken kivül tábláinkon még a zöld, vörös és közönséges nyomtatási festék van alkalmazva. A zöld szin jelenti a föld alatt legmélyebben fekvő temető-részeket, a vörös a fölülethez legközelebb valókat, amaz tehát az alsó emeletet, ez a felsőt jelezi, mig a közönséges nyomtatási festékkel szinezett tárgy a középső vagy második emelet jelzésére van használva, még pedig úgy, hogy ereje a tárgyak mélysége szerint kevesbedik, halványul; e szerint a föld fölepén fekvő építmények egészen feketék, a második emelet legmélyebb részei pedig leghalványabbak. Kivételt itt csak a régi (pogány) római építmények szenvednek, melyek midőn földalattiak, hypogaea, csak körrajzban vannak adva, hasonlóképen vannak csak körvonalozva az úgy nevezett lucernariák vagy spiraculumok, melyeken keresztül a lég és a világosság a földalatti helyiségekbe juthatott.

A kivitelhez tartozik még az is, hogy a keresztyén temető falazott részein, e falazás, akárminő mélységben feküdjék is, egészen fekete szinnel van jelölve, ugyanúgy mint a föld fölepén álló pogány vagy keresztyén építmények. Végre a nem rendesn árnyékolt vagy csak pontozott terek és útak vagy pozzualana-keresők vagy régészeti tárgyak után járók újabb ásatásaikat jelentik, ha az így jelölt helyeknek nagyobb a kiterjedésök, akkor régi homokgödröket jelentenek, de ilyenkor nincsenek szinezve. Ez a B*d*. A*d*. és A*e*. pozzualana-veremnek esete.

A feltalálás könnyebbítésére az egész tábla húsz négyegre van osztva.

A*d*. A*e*. A*f*. A*g*. A*h*.
B*d*. B*e*. B*f*. B*g*. B*h*.
C*d*. C*e*. C*f*. C*g*. C*h*.
D*d*. D*e*. D*f*. D*g*. D*h*.

## A) Lucina temetője.

Elfoglalja csaknem egészen a D*h*. és D*g*. négyeget és igen csekély részével átnyulik a C*h*. és C*g*. négyegbe is.

Itt két areát kell megkülönböztetnünk, a régibb (pogány?) római area propriat és az area adjectát; az előbbi az appiai uttól kezdve elterjedt az azzal párhuzamos pontozott vonalig, a második azon túl terjedett, alkalmasint a rózsaszinű mező felső határáig. Az area propria mélységét határozza a 4. sz. alatti emlékomladék, midőn t. i. a területet épen oly szélesnek veszszük az emléken túl, minő az innen; e mélység azután az, mit a rómaiak »in aggere, in latus-nak« neveztek. Az area kiterjedése az appiai úton, mit »in via, in fronte-nek« neveztek, meg van határozva a szomszéd régi római emlékek által : balról a C*h*-ban fehvő 4. sz., jobbról a D*h*-bad fekvő 5. sz. által.

Az area propria homlokoldala ezek szerint 29,60 méter-nyi, mi sorozva 40,639 régi római hüvelykkel (mert ennyi esik egy méterre), ad 1202,91″-et = 100,24′ régi római lábat; biztosan tehát mondhatni, hogy az area ezen oldala 100 régi római lábra volt határozva. Épen ezen kiterjedésnek felét teszi a terület mélysége, tehát 50′-at; az egész térfoglalat tehát 5000 □ láb.

Rossi István az area adjectanak, »quae monumento cedit« mélységét, ezt a keresztyén temető legalsó emelet balján látható zöldszinű folyosó végéig vivén, 180 régi római lábra határozza, mihez hozzáadván az area propria mélységének 50 lábát, a régi római formula szerint volna az egész :

in via pedes C.
in aggere pedes CCXXX.

Rossi István a temető építésének több egymásutáni korszakát csaknem mathematikai biztonsággal mutatja meg.

Az első korszak kezdődik a nagy D*g*. 1. lépcső ásásával; a lépcső minden földalatti temető középpontja, magva, ebből fejlődik a folyosók ágazata; miért a mi lépcsőnk is az area adjecta kellő közepére van téve. E lépcső aljából ered a kissé balra hajló első folyosó, melyből szög alatt, más út származván, két egymással összefüggő kamrába, cubiculum, vezet. Az előbb említett folyosó egy az appiai úttal párhuzamosba végződik, melynek határát jobbra csak egyes cubiculum tette (a második kamra későbbi eredetű). Innen balra egy az alsó emeletre vezető lépcső D*h*. 1. látható. Ezen, táblánkon fekirányosan fekvő galleria határozza a temető-area egész szélességét, sőt ezt még jobban mutatja az ezen út mögötti, s azzal párhuzamos zöldszinű folyosó, melynek két végéből más út származik épszög alatt, a baloldalinak hossza a legrégibb temetőnek hosszát, legalább legalsóbb emeletén, határozottan kijelöli. A zöldszinű útakkal tehát csaknem tökéletes épszögű alakot szerkeszthetünk. Visszatérve a középső emelet fekirányos galleriájához, ennek kellő közepéből ismét épszög alatt folyosó eredt, melynek tengelye, mi igen nevezetes, a pogány D*h*. 4. emlék tengelyének mintegy folytatása. Balra ez úttól új galleria szakadt, egy kettős kamrának D*h*. 3. előcsarnokát képezvén, a cubiculumok elsejébe tette le Lucina matrona Cornelius pápa testét (252-ben); de ez csak az építkezés második korszakában történt. A cubiculum duplexnek eredeti alakja szabályosabb volt, mit Rossi István világosan bizonyít. E kettős kamrával végződött az alag építkezése első korszakában : a temető kiterjedése nem volt tehát nagy, mindössze csak három folyosóból, két kettős, egy magánkamrából és két előcsarnokból állván, de ha nem volt nagy, volt elég szabályszerű, kivéve azon körülményt, mely szerint a nagy D*g*. 1. lépcsőből eredő folyosó balra elhajlik a függőleges

vonaltól, melyet az alsó út megtart. Ezen eltérést onnan magyarázhatjuk, hogy itt a földet épszögű keresztezéssel nem akarták gyöngíteni s ezért látjuk, miképen a második folyosót is sarkain falazott pilléreкkel erősítették.

A második korszakba tartozik a két D*h*. 1. és a D*h*. 2. lépcsőnek építése, valamint azon folyosóé is, mely az utóbbit az első korszakból származó útakkal összeköti. E két lépcső a temető középső emeletére visz. E korszakban tették le Cornelius pápa testét a D*h*. 3. kamrába, s úgy tetszik, hogy a két lépcsőt most azért készítették, hogy a hívek e tisztelt sírhoz könnyebben juthassanak: az első lépcsőn leszállván oda, a másodikon pedig onnan távozván. Nem valószinűtlen, hogy egyik megelőző üldözés alkalmával az eredeti D*g*. 1. lépcsőt megrongálták, s ezért volt szükség később a D*h*. 1. számúnak építésére, mely csak imént kitataroztatva, jelenleg is az alagba vezet. A temető ezen nagyításán kivül térfoglalatát azzal is öregbítették, hogy eredeti folyosóit és kamráit 2,5 méterrel, vagyis csaknem 8 lábbal kimélyítvén, mindenütt négy-négy temetkezési helyre, loculus-ra, új tért nyertek. Cornelius pápa teste már is ezen nagyobb mélységben tétetett le, még pedig a most, nagyítása által szabálytalanná vált kettős kamrában, mely szintén e korszakban kapta a falait erősítő pilléreket és több egymás fölötti falazott ívekkeli biztosítását. Zádori Jánosnak 1868-ban megjelent »A római katakombák« című munkájának 19. ábrája Rossi rajza után adja Cornelius sírkamrájának távlati képét, minőnek az kiürítése után mutatkozott.*) A második korszakban történt kimélyítésének két fő bizonyítványát Rossi abban látja, hogy : először nyolcz lábnyi magasságban láthatók asztalféle síremlékek (a mensa), melyeknek eredetileg azért kellett közvetlenül a padozattól emelkedniök, mert ezen állván a pap, az eucharistiát az asztalról, azaz a koporsót fedező laptól, táblától vette; másodszor, mert az emelet magasabb padozata a temető némely részein még jelenleg is megvan, például az egyik folyosó D*h*. 6. részén, mely vakon végződik, a nagy emlék hosszabbított tengelyén.

A harmadik korszakot jellemzi a szabálytalanság; most már túlmennek az eredetileg meghatározott areán is, nem gondolnak a D*h*. 4., D*h*. 5. és C*h*. 4. pogány emlékek által kiszabta határaival; s ez történik a fő, a középső emeleten is, de még ennél inkább a későbbi eredetű felső emeleten, hol a folyosók elrendezésében semmi törvényt nem vehetni észre többé. Ezen vörös színnel jelölt emelet útjai keresztülkasul vannak húzva, labyrinth módra, az egész Lucina-féle és szomszéd temetői minden areáján, s ezért a temetők területei itt összefüggnek egymással, mit a különböző középső emeletekről nem épen oly biztosan állíthatni; sőt az itinerariumokban a sz. Cornelius sírjához zarándoklás elkülönítve levén említve a Sixtus s a többi pápákhoziétól, úgy tetszik, mintha a Lucina-féle area a három Calixtusétól el lett volna választva.

A legalsóbb, zöldszinű emelet még nincsen egészen feltakarva, sőt valamint itt, úgy a középső emelet, leginkább határpontjain, oly bedülések és a puzzuolana utáni keresésből eredt rongálások láthatók, hogy e pontokon az eredeti alak kitalálása aligha nem lehetetlen többé.

---

## B) Calixtus temetőjének első areája. III. sz.

A calixtusi temető első areája az appio-ardeai úton túl kiterjeszkedik a B*d*, B*e*, B*f*, C*d*, és C*e* négyegben. Ellenkezőleg, mint a Lucina-féle temetőnél, hol a kurtább oldal nézi az útat, itt a hosszabb oldal követi az appio-ardeai útat, tehát »in fronte, via«; mérete CCL római láb és mélysége »in agro, in latus« C római láb. A hosszarány a mélységihez úgy áll, mint állott hajdan ezüstpénzünké a váltópénzéhez. Rossi István az építkezés idejét öt korszakra osztja.

Az elsőben a temető kezdődött, a két hosszoldal határán fekvő lépcsővel B*e*. 1. és B*e*. 3. A lépcső aljáról terjedt el, elfoglalva az area csaknem egész hosszát, két párhuzamos fő folyosó, mely az

*) Lásd R. Rom. sott. I. k. V. tábla.

area tulsó végén egy épszögű úttal egymással volt összekötve. Ezen, az area mélységét keresztül vágó úton kivül még egy második, az elsőhöz legközelebb fekvő és egy harmadik, a lépcsőkhöz legközelebb fekvő folyosó, mely a két hosszfolyosókat összekötötte, három más közbelső pedig tervezett hosszának mintegy csak három negyedéig volt kiásva. Csak fél hosszáig terjedt el végre azon folyosó, melynek oldalán már az első korszakban nyilt a Be. 4. cubiculum és az ezzel csaknem szemközt álló sírkamra. E két kamrán kivül az első építkezéshez tartozik még a Be. 1. lépcső aljához legközelebb fekvő három cubiculum, úgy hogy az első ásatáskor az area két lépcsőt, kilencz folyosót és öt kamrát foglalt magába.

A második korszakban a táblánkon fekirányos úthoz még egy nyolczadik járult, s most egyet kivéve, mindnyája a két hosszfolyosót egymással összekötötte. A jobboldalon levő hosszfolyosó folyamában a három oldalkamrához még négy újat vájtak ki. Az első korszakban a padozat a jobboldali lépcső szomszédságában 85 centimeterrel mélyebb volt a későbbinél, sőt Rossi István a mostani Be. 1. lépcső alatt, épen 85 centimeternyi mélységben más lépcsőfokot talált, melyek az eredeti mélység padozatához szálltak le. Ezen feltöltés igen világosan vehető észre a Be. 1. lépcső alján jobbra nyiló első kamrában, melynek Rossi »Rom. sott.« I. 31. l. rajzát másolva itt adom:

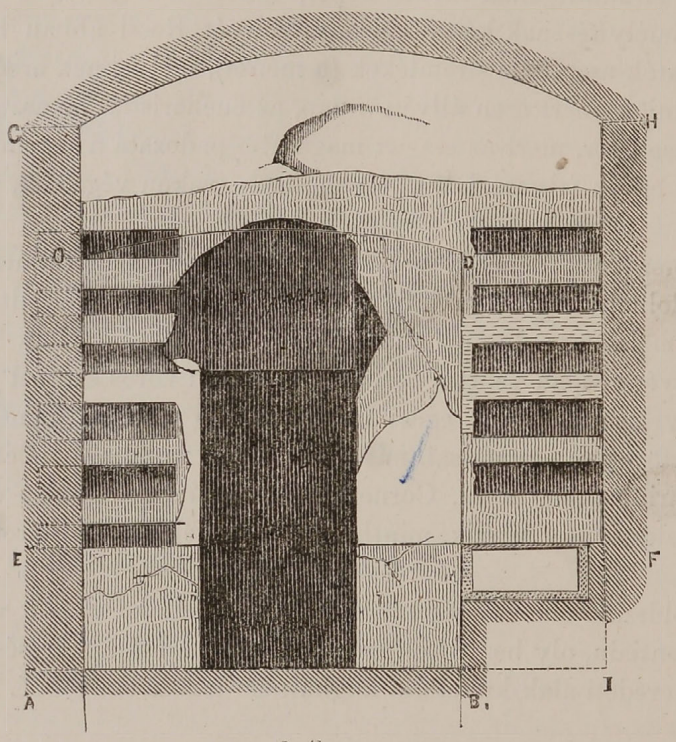


2. ábra.

A, B, a mélyebben fekvő eredeti padolat, C, D, az eredeti íves mennyezet, E, F, a második korszakban történt feltöltésnek magassága, G, H, az utóbbinak megfelelő mennyezetnek körvonala. B, I, a kamrának szintén a második korszakban történt tágítása. Ezen ábrán látjuk egyszersmind a sírhelyek, »loculus-ok« egymás fölötti elrendezését, a jobboldalon az első és második közt (alólról véve) még egy harmadiknak, az ajtón itt levő megfelelőnek volna helye. Az eddig leírt feltöltéssel ellenkezőleg jártak el a folyosó ellenkező végén, hol az első korszak magasabb padozatát mélyebbre tették, hogy így helyet nyerjenek az új »loculus-ok« számára. Egyébiránt a kimélyítés nem történt rendszeresen, mert itt nincsen folytonos vízirányos padozat, sőt nincsen szakadatlan lejtő sem, mivel ez lépcsőfokkal is szakíttatik félbe, például öt lépcsőfok fordul elő az 5-dik és 6-dik cubiculum közt. A Be. 3. lépcsőből eredő hosszfolyosó lejtője szabályosabb, s ezért R. I. hiszi, hogy a kimélyítést itt kezdték. »Raggionevolmente parmi poter asserire, che il lavoro dell' abbassamento comminció nella via Be. 3. e per l'ultima strada del lato occidentale fu postata in Be. 1. dove non saprei dire con certezza per qual ragione fu sospesa.« Ez talán azért nem történt, R. megjegyzése szerint, mivel már is több helyen a kimélyítésből eredt fal gyöngeségén téglafalazással kellett segíteni. Továbbá megjegyzi R. I., hogy, mivel az építészeti és régészeti jellem

mindkét korszakban ugyanaz, t. i. sehol sem mutatkozik még az arcosolium, és a symbolismus nem változik a kamrák falfestményeiben, mondja, hogy a két korszak közt nem lehet nagy időköz, sőt, hogy mindketteje mintegy egybeolvad; ugyanezt hiszi végre az első két és a harmadik korszakközre nézve is.

Az építkezés harmadik korszakában a temető térfoglalatát egy alsó emelettel akarták nagyítani; miért is hozzáfogtak a *Be.* 9. lépcső építéséhez, de miután ezt 34 fokkal levitték, annak alján, kisérletképen rövid útat kivájtak és mindenütt csakis ugyanazon alkalmatlan, csekély állandóságú (consistentia) homokot »pozzuolanát«, találták, el kellett állniok a szándéktól s abba hagyni a haszontalan munkát. A tágítás végett fordultak tehát más ponthoz, a *Be.* 4. pápák cryptájához, melynek egyik szögletét keresztültörve, alkották sz. Cecilia *Be.* 5. cubiculumát. A két Rossi így vélekedik, hogy ez Cecilia testének a pápák melletti elhelyezhetése czéljából történt; azonban Rossi János nézete szerint Cecilia Mark Aurel császár alatt szenvedett és a calixtusi temető legkorább 197 körül jutott csak az egyház birtokába, mint a pápák eltakarításának helye.*) E szentnek cubiculumából vezették aztán, csaknem a temető kellő tengelyén a *Be.* 2. folyosót s ennek oldalán két cubiculumot vájtak ki, *Be.* 7. számút, s az azzal szemközt levő nagyobbat. (Az ugyan e tengelyen levő *Be.* 2. lépcső későbbi.) Az érintett folyosó, mielőtt az area keleti határát elérte, hegyes szög alatt megtört és *Bf.* 3. irányában átment a második areába. Ha a két area ezen összekötése, mint R. J. joggal hiszi, még e korszakban megtörtént, akkor a második areába való kiterjeszkedés pótolhatta az első area alsó emeletének helyre nem állíthatását; hogy pedig a két areának összekötése az első s nem a második areából vette kezdetét, R. István azon körülményből is következtezteti, mely szerint az ásónak nyomai a falakon, gyöngén bár, hanem mégis észrevehetőleg, ily irányt tartanak. Azonban a tágítás, hihetőleg nemcsak a pápai crypta, mint középpontról, nemcsak *Be.* 2. alatti folyosó és cryptáiból, és az első areát a másodikkal összekötő útak kivájásából eredt, hanem e tágítás délfelé is terjedt el, hol az első areán túl a *Bd.* és *Ae.* négyegben IV. sz. alatt, már a rómaiaktól mívelt, pozzuolana-gödör látható. E gödörben több, a calixtusi area folyosóival párhuzamos útakat s ezekből eredő cubiculumokat veszünk észre, melyek ismét rövid folyosók által a calixtusi area nagy *Be.* 3. folyosójával vannak összekötve. De ezen rendszeresen tervezett útakon kivül találkozunk kevésbé szabályosakkal is, melyek világosan arra valók, hogy az azokban járókat tévedésbe hozzák, mint az úgy nevezett labyrinthek útjai; vannak továbbá itt az útakon elfalazások is, végre találunk oly útat, melyben egy lépcső félmagasságban megszakadt így, hogy az azon járó vagy lebukik, vagy pedig csak külön, ide alkalmazott pótló lábtón szállhat le az út fenekére. Mindezekből Rossi J. következtezteti, hogy a homokgödör kivájásai nemcsak a calixtusi area nagyítására, hanem a III. század második felébe eső üldözések és temető elkobzások korában, midőn a nagy *Be.* 1. és *Be.* 3. lépcsők kezdetét lerontották, titkos bejárásokul és gyülhelyül szolgáltak. E tekervényes útakon aztán be lehetett járni a temetőbe és abból, szükség esetén menekülni.

A negyedik korszakot jellemzi főképen az arcosolium, e temetőhely-alak, Rossi István szerint, csak most jelenvén meg; főképen tehát azért, mert az arcosoliumok már eredetileg itt voltak, R. a következő cubiculumokat e korszaknak tulajdonítja : a tengely folyosó oldalán levőt *Be.* 8. *Bf.* 1. és *Bf.* 2. a *Bf.* 1-nek függeléke és a *Bf.* 2. már egészen áthágja a calixtusi temető első areájának eredeti területét; e három kamarán kivül a negyedik korszakba való még amaz is, mely szemközt nyílik a harmadik korszakban épített *Be.* 9. lépcsővel. Beállott ezután Diocletian császár alatt a három évig (303—306.) tartó nagy üldözés, melyben komolyan kellett gondoskodni az egész temető biztosításáról, s e czélt legjobban elérhetőnek gondolták, ha az egész areát betemetik, azaz földdel megtöltik nemcsak folyosóit, hanem főkamráit is, és e feltöltésnek alsó rétegét valóban megtaláltuk a legközelebbi ásatás alkalmával, mely alatt két kérdés merült föl : 1. Történt-e ezen feltöltés már az ó-keresztyén korban? Jelenleg a fenekéig kiásott folyosók magassága 6 és 7 méter közt ingadoz (19 egész 22 bécsi láb), mi már magában a szélességi arányhoz feltünőleg sok, de ehhez járul még azon körülmény, mely szerint mintegy a félmagasságban ide s tova a kisebb régibb, szintén feltöltött útakba vezető ajtókat látunk, ezen ajtókat pedig nem lehetett volna használni, ha csak a mintegy félig feltöltött folyosók földe nem szolgál új padolatul; továbbá nem mellőzendő az sem, hogy a felsőbb rész sírhelyei nemcsak a közvetlen alattuk levőktől, hanem a feltöltő földdel elrejtettektől is, szerkezetben és alakban különbözők, úgy szintén a boltozaton elő-

*) Lásd 63-dik lapunkat.

forduló festmények más, későbbi stylben készítvék, mi mind a feltöltésnek még az ó-keresztyén korban megtörténte mellett szól; végre megemlítendő az is, hogy a híres történeti crypták falaira karczolt graffitokon is megtetszik a régi feltöltés bizonysága, a lentfekvők betűik réseibe t. i. betömörödött a föld, s azokat sok évűsége miatt s azért, mert rajta járván, összenyomták, saját színével mintegy festette, mig a magasabban fekvő karczolatokon, hova később csak laza omladék ért, ily megfestésnek nincsen nyoma. A második kérdés ez : nem származik-e ezen feltöltés oly földnek oda hordásából, mely más közelfekvő folyosók kivájásából eredt? E kérdésre Rossi István nemmel felel, mert a közelfekvő folyosók már ki voltak vájva, mielőtt e feltöltés történt, és ama kevés útak földe, melyet e korszakban nyerhettek, — például a IV. sz. arenaria útacskáiból, nem volt elegendő a kivánt roppant tömeg előállítására. Nem marad tehát egyéb hátra, mintsem föltenni, hogy a szükséges földet távolabbról, s épen a feltöltés végett idehordták; sőt látunk táblánkon Ce. 7. oly kettős, össze nem függő és szabálytalan útacskát is, melynek két nyilásain a feltöltésre használt földet le lehetett dobni. Ha már így a feltöltést réginek kell ismernünk, és ugyanezen feltöltés fölött újabb temetkezés történt, de még mindig ó-keresztyén szellemben, a feltöltés korát nem lehet későbbre tenni, mint az utolsó, Diocletian korában történt, üldözés idejére; másrészt azonban korábbra sem, mert ennek ellentmond az, mi a temető három első korszakáról volt megjegyezve.

A calixtusi temető első areájának ötödik korszaka azzal kezdődik, hogy a Constantin császár alatti béke és győzelem idejével a bejárás a fő cryptákhoz ismét megnyittatott, a folyosók felsőbb részei, a földtöltés fölött most vájattak ki és szolgáltak újabb temetkezésül. Eleinte a Be. 1. lépcsőt helyre állították, úgy, hogy lerongált alsó fokai helyett csak lejtőt készítettek, melyen balra a Be. 4. pápai cryptához, jobbra a Be. 1. 5 folyosó jobbján fekvő kamrákhoz lehetett jutni, de ezen lépcső, hihetőleg, nem levén elegendő a számos látogatónak, s ez annál kevésbé, mert a párhuzamos Be. 3. lépcsőt nem újították meg, — új lejárást építettek az area tengelyén, t. i. a Be. 2. számút, mely közelebb is volt a pápák kamrájához, de ezen építkezést már is Damasus pápa (366—384) eszközölte; ő vájatta ki a lépcső alján balra kiszökő cubiculumot, valamint a sz. Cecilia cubiculuma előtti előcsarnokot és az ahhoz csatlakozó nagy hosszúkás kamrát (criptoporticus), melynek jobbján Cecilia cubiculumába mennek, ő vájta ki a Be. 6. folyosót is, hogy azon könnyebben lehessen a Be. 7. cubiculumba jutni, ő falaztatta be a B*f*. 3. számu folyosót, mely előbb az első areát a másodikkal kötötte össze, és nyittatott e helyett más összekötő útat a Ce. 6. kamra falának áttörésével; végre Damasus pápának kell tulajdonítani Cecilia eredeti cubiculumának tágítását is. Mindezen munka távozik a régibb idők rendszerétől, szabatosságától, úgy, hogy maga Rossi István kénytelen bevallani, miként ezen szabálytalanság okát kellőleg nem bírja megfejteni. »La irregolaritá dell' indicato vestibolo (a Be. 2. lépcső alján levőt érti) e di tutta la pianta di questo luogo e l'angustia del legamento coll ambulacro L (érti a lépcsőtől a pápák cryptájához vezető folyosót) é tale anomalia in un lavoro di tanta ampiezza, che veramente debbo confessare di non comprenderne punto la ragione. Sopra tutto é strano il veder costruiti tanti muri sopra linee affatto diverse dalla pianta primitiva. — La onde in un punto di tanta oscuritá debbo contentarmi di descrivere il fatto, quale io lo trovo, senza punto fondarvi sopra ragionamenti.«

---

## C) A calixtusi temető második areája.

Rossi István ezen area területét, hosszában 150, szélességében 125 régi római lábra határozza (44,50 és 37,50 méterre), az area határvonalainak megállapítása igen éles elméjű, de mondhatni arról azt is, hogy a valószinűség bélyegét viseli magán : a déli vonalat határozza az appio-ardeai út, mely az első és második area közé esik, a keleti oldal határa folytatja az első area vonalának irányát, a többi két vonalat R. oda teszi, hol a folyosók eredetileg végződtek s a nehézség épen e pontok valódi megállapításában rejlett. A mi a négy határvonalon belül van, az különös jellemmel bír, mivel magát megkülönbözteti úgy az első, mint a harmadik areától. A széles fő folyosó C*f*. 1. a kamrák nagy száma, tágas volta és díszök változékonysága nem hagy kétséget a temető jelessége iránt. Az első areában csak egy oly kettős

kamrát találtunk, melynek mindkét cubiculuma ugyanazon tengelylyel bír, de itt is hibázik még az arcosolium, ellenben a második areában az ugyanazonos tengelyű, s arcosoliumokkal ellátott kettős kamra már rendesen jelenik meg : a második area tehát későbbi az elsőnél. Az első areában a festmény és a márvány-dísz eredetileg nem lép föl egymás mellett, mig ez a rendes eset a másodikban, sőt itt a márvány-dísz túlnyomó a festészetin, végre az arcosolium alak itt nemcsak egykorú az első elrendezéssel, hanem még a cubiculumokon túl, a folyosókon is uralkodik. Ha a második area magában állónak nem tekintetik, akkor nem magyarázhatni alakjainak különbségét az első és harmadikéitől, de akkor nem láthatni át azt sem, miért nem építették az első area Ce. 5. jobboldalán fekvő hét kamara helyett két vagy három vagy több, a második areába vezető ajtót és folyosót? E helyett beérték a Ce. 6. cubiculum falába utólag tört ajtóval, melynek útja valamint keskenyebb a második area fő folyosójánál, úgy magasabban is fekszik az első area padolatánál.

De ha a második area eredetileg magán állónak volt tervezve, hol van, vagy volt annak nagy lépcsője, mely, a temetőknél megszokott szabály szerint, az elágazó útak mintegy gyökerét, középpontját teszi? Rossi István meg van győződve, hogy ily lépcsőnek léteznie kellett, s ezért annak régi helyét kereste. A Cf. 1. főfolyosón, ott, hol ez az első areába vezető keskenyebb útba átmegy, van egy rendkivül hosszú lucernaria, (világító nyilás a mennyezetben, mely azonban a rajzon nem látható), mely épen ezen hosszúkás alakja miatt nem világító nyilás, hanem azon űr, melyben hajdan a lépcső leszállott; hozzájárul, hogy a két folyosót összekötő pontot keresztező út felső részében kezdődik a legalsóbb emeletre vezető lépcső, mely szabályszerűleg mindig a fő lépcső szomszédságában található. E két körülmény Rossi Istvánnal az eredeti, a temető fő vagyis középső emeletére vezető lépcsőt ide téteti. A legfelsőbb emelet közönségesen rendszeretlen voltában és késő keletkezte miatt nincs ily szabályos összeköttetésben a két, vagy több alsóval. Végre nem mellőzhetni azt sem, hogy a fő lépcső közel szokott lenni a fő, a történeti cubiculumhoz, mely ezen areában Miltiades (314—336) pápa koporsóját foglalta magába. E cubiculum legnagyobbika azoknak, melyek a Cf. 1. főút nyugati oldalára nyilnak, közte és párja közt négy felszálló fal közt nagy luminare töri keresztül az itt még szélesebbé vált fő folyosót, két rézsútos nyilással végződvén a kettős kamrában. Mind a két cubiculumban falait, alján kőpad futja körül, mely körülmény, hozzávéve a főfolyosó itt egyedül és kivételesen nem egyenes, hanem kissé görbe vonalát, Rossi Istvánban azon gondolatot keltette, mely szerint ezen ikerkamara régibb a többi temetőnél, és annakelőtte római pinczeként »cella vinaria« használtatott, melyben összegyültek és a kőpadot ülés helyül használták. A nagyobb cubiculumban egy roppant márvány koporsónak díszes tetejét találták, maga a koporsó pedig eltünt. E koporsó-tető alatt nyugodott, Rossi János II. köt. I. könyv, XXX. fejezet kifejtett okai szerint, Miltiades pápa teste. A koporsó teteje hasonlít alakjával muzeumunk szekszárdi koporsójáéhoz.

A második area fölött, a szabad ég alatt két építményt veszünk észre; a kisebbik Ce. 3. négyeges, erről a két Rossi nem mond egyebet, mint, hogy síremlék, egyébiránt Rossi István ez emlék nyugati vonalával kezdvén a második area nyugati vonalát, világos, hogy az emléket a temető elrendezésével egykorúnak tartja. Ugyanannak mondja a nagyobb Ce. 1. 1. 1. építmény legalább tervezését; az építmény három apsisu kápolna, mely később sz. Sixtus és sz. Cecilia-imolának nevét kapta. Az itt történt sok újítás és tatarozás miatt R. István nem tudja meghatározni keletkezési korát, de viszonya valamint az appio-ardeati úthoz, úgy a föld alatt fekvő temető folyosói és kamráihoz e szentélynek építését legutóbb az egyház békéjének első idejébe teszi. Eltekintve ettől, az imola különös alakja miatt fölötte érdekes; látunk t. i. abban három apsisból szerkesztett oly szentélyfőt és kereszthajót, minőt később a kifejlett román styl alkalmazott, azonban Rossi István, ki az építmény főfalát nem adja, úgy vélekedik, hogy ez még egy negyedik félkört képezett, mit az út közelléte alig engedett meg. De az egész még úgy sem kizárólagos keresztyénnek tűnik föl, mert voltak már a rómaiaknak is félkörű fülkékkel, az úgy nevezett exedrak-kal körülvett épszögű építményük, melynek egyike a miéinknek előpéldányul szolgálhatott.

## D) A calixtusi temetőnek harmadik areája.

Ezen area nagyságának és határainak megállapítása, miután a másodiknak végvonalai már ki voltak jelölve, nem járt semmi nehézséggel, mert keleti határa mindkét areának közös, északi vonalát pedig a második area északi határvonalának hosszabbítása adja, más két szélét pedig képezi : a nyugatit a katakombákhoz vezető, a délit az appia-ardeai út; az e négy vonal közé foglalt terület majdnem akkora, mint a második areáé, a négyszög szintén szabályos épszögű, kivéve ott, hol a katakomba és az appio-ardeai út egymásba folynak.

Világos, hogy itt is a temető fejlődése lépcsője alján kezdődik, de kivételképen itt ugyanezen lépcső nemcsak a középső, hanem, mi egyedül itt fordul elő, egyszersmind a felső emeletnek is szolgál. Általán ezen első emelet egészen másként, azaz rendszeresen és szabályosan van alkotva és megáll magában úgy, hogy a többi, szintén vörösre festett felső emelettel, a »labyrinthussal«, alig van összekötve; mindezekből Rossi István következtetni, miszerint ezen felső emelet régibb a középsőnél. Ha az area tengelyén fekvő *Ce.* 2. lépcsőn az appio-ardeai útról jövő leszáll a középső emeletre, balján tágas, oldalfalakkal erősített folyosóba jut, melyen haladva, két nagy crypta közt fogja magát találni, a délfelé fekvőben *De.* 1., mely *Dd*-be is átnyul, Eusebius pápa († 310.) volt eltemetve, miként azt az itt talált feliratok bizonyítják, e kamrának északfelé folytatott tengelyén nyílik más, nagyobb cubiculum, melyből ismét, hanem más tengelyen, egy kisebb harmadik származik, a két utóbbinak nincs történeti jelleme. Tovább haladván a nagy folyosón, annak legközelebbi keresztezés pontján más, délről észak felé futó úttal, négy arcosoliumot látunk, melynek egyikében (*Dd.* 2.) Rossi János egy Eusebiusra vonatkozó felirat maradványát találta; még tovább haladván a folyosóban nyugat felé, a temető határán kettős cubiculumot látunk *Dd.* 1.-ben, melynek délfeliében volt eltemetve két híres szent, Calocerus és Parthenius. A lépcső ellenkező oldalán a folyosót folytatva, van hármas cubiculum, melyet R. gyülekezeteknek szolgálónak tart.

Rossi István a harmadik areát újabbnak tartja nemcsak az elsőnél, hanem a másodiknál is, mert abban sehol sincs asztalféle sírhely, a kamrákban nincs egyenes mennyezet, hanem van mindenütt ál-bolt, az arcosoliumok és a lucernariumok nagy számmal nemcsak a cubiculumokban, hanem az útakon is fordulnak elő, és mi fő figyelmünket vonja magára, itt új alakzás lép föl, tudniillik a hármas egymásba nyiló kamara.

---

Damasus pápának a szentek iránti tisztelete és azon szorgalma, melylyel a Diocletian császár alatti üldözésnek rongálásait kiegyengetni igyekezett, a martyrok nyugvóhelyeikhezi zarándoklást nagyban előmozdították. Az e zarándoklásokról szóló itinerariumok és Rossi István tüzetes építészeti vizsgálatai részint a calixtusi temető chronologiájának megállapítását teszik biztossá, részint pedig megismertetik velünk az útakat, melyeken a hívek megközelítették a tisztelt sírokat.

Lucina temetőjében az egyedüli czél Cornelius pápa sírja volt; miután a *Dg.* 1. lépcsőt lerontották, e sírhoz újabb *Dh.* 1. lépcsőn szálltak le, s mivel e temető a calixtusinak három areájától el volt szigetelve, nem ezekbe mentek közvetlenül, hanem felszállva ismét a *Dh.* 1. lépcsőn, az appia-ardeai úthoz vándoroltak s itt találták a calixtusi coemeterium első, a pápai areába vezető két lépcsőt : a *Be.* 1. és *Be.* 2. számút; de ezek közül leginkább az utóbbit, mint a pápák cryptájához közelebb fekvőt használták. Lejutván e lépcsőn a középső emeletre vagy Cecilia cryptáján keresztül *Be.* 5., vagy közvetlenül az előtte fekvő úton látogathatták a tizenkét pápa cryptáját *Be.* 4. Innen Damasus kora előtt a lépcső alatti folyosó *Be.* 2. vezetett más történeti cryptába, melynek lakóira azonban Rossi még nem bírt ráismerni; e zarándoklást bevégezve haladtak a *Bf.* 3. úton a második areába Miltiades pápa sírjához *Cf.* 1., honnan ismét ugyanazon úton vissza kellett menni. Damasus kora óta azonban a *Bf.* 3. út el volt zárva, így tehát a *Be.* 6. új folyosón

vissza kellett menni és a pápai crypta előtti folyosón keresztül a *Ce.* 6. cubiculumot elérni, melynek keresztül tört falán új út torkolt közvetlen a Miltiades sírjához vezető folyosóba. A zarándoklást elvégezvén, ugyanazon útra vissza kellett jönni és felszállásra vagy a *Be.* 1. vagy a *Be.* 2. lépcsőt használni.

Valamint a Lucina temetőben fekvő Cornelius, úgy a harmadik areában fekvő Eusebius pápa sírja *Dd.* 1. (átnyulván *De*-be is), el volt szigetelve a calixtusi régibb két areájától, miután t. i. Damasus itt a folyosót kelet felé elfalaztatta; a zarándokló tehát, miután a *Ce.* 2. lépcsőn leszállott, balra menvén, Eusebius nyughelyét látogatta s onnan tovább is balra haladván, Calocereus és Parthenius sírját is megnézte, kénytelen volt ugyanazon úton, melyen jött, visszamenni.

Az itten jelentett látogatás rende a régi itinerariumokban is körülbelül így van leírva, midőn t. i. ezek elkülönítve Sixtus pápa (és 11 társai) sírjától, emlegetik Corneliusét, Miltiadesét és Eusebiusét, »in crypta« kitétellel, mihez még Corneliusénál, nagyobb távolságának jelentésére, hozzáadatik a »longe« (longe in crypta) szó.

---

Miután Rossi János a calixtusi temetőt, melynek építészeti oldalát röviden átpillantottuk, történetileg és régészetileg két kötetben tüzetesen tárgyalta a II. köt. II. könyve XV. fejezetében (360—380. lapon), beható vizsgálatának összefoglalását adja e czím alatt: »Epilogo della storia e dei fasti del cemetero di Callisto.« Ugy hiszem, nem tehetek jobbat, mint hogy ezen fejezetet, elhagyván abból csak azt, mi a régi római családokra vonatkozik, Rossi saját szavai fordításában adjam.

## A calixtusi temető története.

»Jobbfelől a régi appiai úttól, Rómának két miglia távolságában (egy olasz miglianyi távolságában a mostani kaputól) találtak columbariumokat (temetőhelyeket) és sírfeliratokat, melyek a császárok első idejében keltek és a Ceciliusokra és libertusaikra vonatkoznak. Nem messze innen, az appiai út szélére Cicero is helyezi a Cecilius Metellusok síremlékeiket. Itt ágazik szét, föld alatt, folyosóival és kamráival az appiai út legnagyobb keresztyén temetője, a calixtusi : e roppant labyrinth kezdetét vette kevés eredeti földalatti helyiségekkel, melyekben a legújabb ásatások a Ceciliusok, clarissimusok, (senatori rangúak címe) sok emlékeiket mutatták fel. Bizonyos tehát, hogy a nagyszerű kivájások a ceciliai család egyik ágának birtokán kezdődtek, s hogy ezen ág, melyben a keresztyénség megörökösödött, a híveknek, temetőül engedte e tulajdonát. Minő században és ki kezdte meg az ős-keresztyén egyház ezen emlékét? Az egyház iratai Zefirinus († 219) és Calixtus († 223) pápát nevezik első építkezőknek, de egyszersmind Lucinát is nevezik, mint a telek birtokosát. A nemes római matrónák közt több Lucina nevű jelenik meg, kik a serdülő keresztyénség fejlődését segítették nevezetes vagyonukkal, a Lucina matróna név végigvonul az apostolok korától egészen az egyház győzedelméig, Constantinus alatt. Az appiai út azon cryptáiban, melyeket kiválólag a Lucina névvel illetnek, a harmadik századot sokkal megelőző jellegeket találunk, e században temette ide Cornelius pápát az említett Lucinák egyike. Ugyanolyféle jelleget látunk azon alagokban is, melyeket tulajdonképen calixtusi, azonban többször Lucina-féle coemeteriumoknak is neveznek, ezek is részben már ki voltak vájva, midőn Zefirinus és Calixtus a római egyházat kormányozták. Az appiai keresztyén temető első elrendezője, a legrégibb Lucina, legalább is a második században élt, sőt valószinű, hogy ez volt, kit az apostolok társának mondanak.«

Rossi a legrégibb Lucinát ugyanazonosnak tartja Pomponia Grecina-val, kiről Tacitus mondja, hogy Nero alatt, idegen vallás iránti hajlamáról vádoltatott, és Julia, Drusus leányának, halála után negyven évet, csaknem az első század végéig, visszavonultságban töltött.*)

Kimutatja továbbá Rossi, a szóban levő temetőben talált síriratokból, hogy a legelőbbkelő római családok keresztyén tagjai ide a legrégibb időkben temetkeztek, miért is e coemeteriumot aristocraticusnak nevezi.

»A nagyhatalmú és dúsgazdag birtokosai törvényes jogának pártolása alatt álló calixtusi temető — folytatja szövegét Rossi 367. l. — kezdődik az appiai út tőszomszédságában, azon mértanilag és törvényszerűleg meghatározott telken, melyen egy óriási emlék (D*h*. 4.) a consularis út fölött tornyosul. Igen valószinű előttem, hogy maga ezen emlék valamely előkelő keresztyéné : s ez nem is oly igen feltünő, mert Tertulian is szól Krisztus követőinek emlékére emelt pompás mausoleumokról. Az itt kivájt alagok Lucináról kapták nevöket; a föld belsejébe vezető lépcső (D*g*. 1.) szabad ég alatt kezdődött, széles

*) Tacitusnak idézett helye a következő : »Pomponia Graecina insignis faemina, Plautio, qui ovans se de Britanniis retulit, nupta, et superstitionis externae rea, mariti judicio permissa. Isque prisco instituto, propinguis coram, de capite famaque conjugis cognovit et insontem nunciavit. Longa huic Pomponiae aetas, et continua tristitia fuit. Nam post Juliam Drusi filiam dolo Messallinae interfectam, per quadraginta annos, non cultu nisi lugubri, non animo nisi moesto egit. Idque illi imperitante Claudio impune, mox ad gloriam vertit. Ann. XIII. 32.«

volt és a nagy emlék irányában feküdt, rögtön vezetett kettős cubiculumba, melynek jelentékeny falfestményei a legrégibb jelképes keresztyén jelleget viselték magukon, előadva az eucharistiát, az örökkévaló életet és Jónás példányában a feltámadást. Ezek és más, Lucina temetőjében előforduló emlékek keletkezési kora mindenesetre messze, a második századba vihető: úgy hiszem, annak kezdetébe, vagy talán még az elsőnek végébe is. Trajan, Hadrian és Antoninus Pius korában nem kevés hivő temetkezett ide, többnyire azon család tagjai, rokonai és cliensei, melyeknek neve alatt, a nagy emlék árnyékában, keletkezett e földalatti temető. Irtóztató dulások csaknem minden legrégibb, a legmagasabb osztályban létezett emléket elpusztítottak.«

»M. Aurel kora körül, azaz a második század második felében, más telek szabatott ki s adatott át a keresztyén temetkezésnek, ez nem messze feküdt az előbbitől, az appiai és ardeai útakat összekötő vonal tövében. Két nagyszerű lépcsőt (*Be.* 3. és *Ce.* 5.) nyitottak; de e telken egy földfeletti emléknek nincsen nyoma. E temetőt is eleinte Lucina nevén nevezték: ide is temetkeztek azon család tagjai, melynek sírfeliratait az appiai út mellett fekvő Lucina-féle temetőn találkozunk. Itt tették le a legmagasabb születésű Cecilia martyrnőnek testét, és a legrégibb okmányokban letételi helyének nem mondatik a calixtusi sírhely, hanem csak az appiai út. Legpontosabb kutatásaim meggyőztek, hogy e híres martyrnő Calixtus előtt, M. Aurel császársága alatt meghalt, és letétetett családja sírhelyébe, melynek akkor még nem volt egyházi neve, és melynek legnagyobb dísze amaz idő szerint épen Ceciliának sírja volt. Közel ehhez temették el, a M. Aurel alatti üldözésekben martyrizált hívek seregét, többnyire közös sírokba. Cecilia saját, az appiai út harmadik mérföldje táján fekvő birtokán rejtette el Orbán püspököt, ki, nem tudjuk honnan érkezve, Rómában apostolkodott alattomosan.«

»Ceciliának férje, Valerianus és rokona Tiburtius, vetélkedtek az üldözöttek és martyrok ereklyéi körüli gondoskodásban; mindkettőt Cecilia eltemettette az appiai út balfelül fekvő sírhelyén, melyet már akkor is Pretextatus után neveztek, s hol Orbán és más ezen üldözésben elesett martyr, sírokat nyerték. Nem ismerjük a Pretextatus és Ceciliusféle alagok birtokosainak egymáshozi viszonyait, de egy nemes egyén, mely a harmadik század elején az isten szolgálatában töltötte idejét, Septimius Pretextatus (Cecilianus?), és kit Cecilia lábainál temettek el, némi kapocsra mutat a keresztyén Pretexatus és Ceciliánusok közt, kik a híres appiai út melletti két temetőt alapították. Ide tartozó ismereteink összege visszaszerzi a római egyház fényes korának azon elvesztett lapját, mely 177-től 180-ig üres maradván, nem fogadja magába M. Aurel kormánya utolsó éveinek üldözését, melyeket távolléte Rómától okozott.«

»M. Aurelios 180-ban meghalt és utána maradt egyedüli fia, Commodus az üldözést megszüntette. 185-ben meghalt Eleutherius pápa, eltemették eldődei közé a vaticani apostoli sír cellájába. Követte őt Victor, ki Marcia, Commodusnak a keresztyénséghez hajló ágyasának közbenjárásával a sardiniai szigetbányák mívelésére elitélt martyrok megszabadulását eszközölvén: ezekkel együtt Rómába visszatért, a császári ház libertusa Carpoforusnak híres rabszolgája Calixtus is; kinek kalandjai leirva és rosz világításba állítva vannak a »Philosophumeni« czimű könyvben. Calixtust Anziumba küldték, hol a 197. évre esett Victor haláláig maradt. Victort, mint eldődét, Eleutherust, a Vaticanba temették.«

»Időközben a keresztyén Ceciliusok az appiai út mellett fekvő alagoknak meg kellett népesedniök, s így a kivájás, a megszabott határok közt, mindinkább elterjedt. Azonban erről nincs történeti bizonyságunk, nincs arról se elegendő, vajjon Anicetus és Soter pápák ide temetkeztek a második században (R. ezt tagadja). Azonban az emlékek kutatása bizonyítja, hogy azon telken, melyre Cecilia tétetett, a munkálatokat eleve megszabott terv után folytatták; és M. Aurelius és Commodus kora körül nagy részben befejezték. E munkálatok közé sorozandók a legrégibb cubiculumok, jelesen a főkamra (*Be.* 4.), melyet később átidomítottak úgy, hogy falfestményeit elveszté és az ennek átellenében fekvő (*Be.* 6.), mely classicai egyszerűséget mutat díszeiben és alakjaiban; boltozata közepén látjuk Orfeus-Krisztust két barom közt előadva, a jelképes jó pásztor helyett.«

»Miután Zefirinus pápa lett 197-ben Anziumból hívta meg Calixtust, diaconussá tette és átadta neki a clerus és a temető fölötti kormányt; az utóbbi kétségen kivül az appiai út melletti volt, melynek nevével és emlékével Zefirinus és Calixtus neve és emléke összeforrt. Itt temették el Zefirinust is, messze eldődeitől és Péter apostoltól; ide vonta maga után Zefirinus követőit, s így teremtett új, a vaticantól külön, pápai temetőt. Zefirinus temetője első lett a hierarchicus rendben, s ezt még a harmadik

század végén is közvetlen a pápák kormányozták. Szükséges, hogy a történetet és emlékeket megkérdezzük, mi lehetett oka ily nevezetes változásnak, mely a Ceciliusok és más nemes keresztyének temetőjét közvetlen az egyház és a pápa kormánya alá adta és Péter utódjait a dicsőséges apostoli vaticani cella elhagyására késztette?«

»Az indok, melyet az archaeologok egész korunkig felhoztak, ezt sz. Péter testének a vatican mezőtől az appiai út melletti síralagbani átszállításában keresvén, ma már nem tartható; mert az apostol ereklyéi a calixtusi temetőtől fél (olasz) mérföldnyi távolságra eső katakombában rejtettek el. Továbbá a philosophoumeni czimű könyv kimutatta a calixtusi temető fontosságát, minővel ez mindjárt Zefirinus pápaságának kezdetén bírt, midőn ez utóbbi a síralag kormányzását, együttesen a clerus fölötti felügyelettel, Calixtusra bízta. Ez vagy a 2-dik század utolsó éveiben, vagy a 3-diknak kezdetén történvén, sz. Péter teste még a Vaticanban volt; miről Cajus szavai tanúskodnak, melyeket Proclussal, Zefirinus pápasága és Calixtus diaconussága idejében folytatott vitájában ejtett. Mondják, hogy sz. Péter testének átvitele a katakombába a 3-dik században akkor történt, miután Zefirinus már elrendezte volt temetőjét, és azért, mert Heliogabalus császár a vaticani circust tágította: sőt, hogy ekkor Zefirinus a síralagban már el volt temetve és Calixtus ült a pápai széken. E szerint tehát Zefirinus ünnepélyes alapítása, melynek okát keressük, idő szerinti tekintetből, nincsen semmi összeköttetésben sz. Péter testének, Heliogabalus alatt történt, állítólagos átszállításával.« *)

»A régi pápák egész Victorig, folytonosan gyakorlatban volt hivatalos temetőhelyének elhagyása és a pápai temetkezésnek kétfelé szakasztása, a vaticanira és az appiai út mellettire, ez itt a fő és lényeges pont. — Ezen elhatározásnak tehát elegendő indokát kell keresnünk és megmagyaráznunk, miért adott elsőbbséget és nagyobb tekintélyt Zefirinus az appiai út mellett fekvő Cecilianusok síralagjának a vaticani fölött, ugyanazon időben, midőn Cajus Rómában nyilvánosan felszólítá az eretnekeket, ismerjék el a vaticani és ostiai út győzedelmi jelekben a római egyház és hit közvetlen az apostoloktóli származásának bizonyítékait.«

»A »philosophumenok« szerzője értesít, hogy azon síralagot, melynek előjárójává Calixtust tette Zefirinus, kiválólag coemeteriumnak nevezték, s ez mutatja, miként ez volt egyedül, vagy főképen az egyház által igazgatott, kormányozott temető. — Maga a keresztyének testülete által bírt coemeteriumok első jelei mindenesetre Zefirinus alatt jelennek meg, úgy Rómában, mint Afrikában, még ugyancsak egykorúlag Septimius Severus azon leiratával, mely Zefirinus kormánya alatt keltetve, a testületi sírok és a temető végett alakult társaságok szabadalmát az egész római birodalomra nézve megszabja és erősíti. Kérdjük tehát, ki nem látja itt a keresztyének testület síralagja megjelenésének viszonyát a Severus császár által megújított és kiterjesztett privilegiumhoz? — Mai nap tudjuk, hogy a keresztyének a 3-dik században birtokában voltak a testületük tulajdonaként tekintett sírhelyeknek, s épen ezért jámbor

---

*) A két főapostol testének többszöri vándorlásáról Marchi, — ki a tulajdonképi catacombát 1844-ben fedezte föl, — következőleg ír munkája XXXIX. és XXXX. táblájához csatolt szövegében: »Nem sokára Péter és Pál 64-ben történt martyromsága után, ázsiai honfitársaik (Péter Betsaidában, Palaestinában, Pál Tarsusban született) a szent testeket a rómaiaktól követelték, de midőn azokat elszállítan akarván, az appiai út második mérföldkövéhez (ad secundum lapidem) érkeztek, mint beszéli a legenda, vagy vihar vagy az utánok siető rómaiak által az ereklyéket odahagyni kényteleníttettek; ezeket tehát a rómaiak ott (a katakombában?) eltemették. Egy év és hét hónap mulva sz. Péter testét ismét a vaticani mezőbe, Pált pedig Lucina matróna és gazdag római özvegy kérésére, az ostiai út melletti birtokára, — hol a mai sz. Pálféle basilika áll, — temetés végett elvitték. Lampridius szerint Heliogabalus császár 218-ban a vaticani pályát nagyobbítván, a római keresztyének onnan ismét sz. Péter testét régi rejtekébe, már most bizonyosan a katakombába, vitték, hol az ereklye 40 esztendeig maradott, s harmadízben, 258-ban, II. Sixtus pápa által ismét a vaticani mezőre, hol a martyrság történt, vitetett vissza. A sz. Sebestyén-féle templom tőszomszédságában, a régi appiai út mellett fekvő katakomba, földalatti kamra, cella (nem cubiculum), mely két test számára, két részre van osztva, abba csak elég szűk, tágasabb kényféle függőleges nyilás által juthatni, a hajdani lucernarium által, mint Marchi mondja, ezen elég mélyen fekvő kamra fölött, később a tágas cubiculumot vájtak ki; ez félkörű, fél köre peripheriáján volt tiz sír, a fél kör alapvonalán pedig két-két közt levezető lépcső, ezen cubiculum közepén fekszik, a már most nevezetesen megkurtított, apostolok hajdani sírcellájába vezető lucernarium. Marchi szerint az apostolok sírcellája az első században készült és a harmadikban megújíttatott, míg az e fölötti cubiculum a IV-dik század műve, mely században egyszersmind a »katakomba« szó is gyakorlatba jött, ekkor találjuk e szót legelőször az akkori íróknál, a kivájott sír igen mély fekvésének jelentésével, később az eleinte csak a két főapostol sírjáról kiválólag használt szó átment a többi római és más városok földalatti temetőire is. A cellában két különféle korszakból származó falfestmény látható, melynek két, kevésbé elkopott alakját M. másolatban adja. Hajdan a cella igen díszes lehetett. A falfestmények egyik feléről M. ezt mondja: »Le figure delle lunette e degli scompartimenti delle pareti, che sí guardino dal lato della esecuzione, sia che sí considerano dal lato del disegno, non pur s' assomigliano, ma sí confondano con quelle moltissime che nei sacri cimiteri abbondano e che dei periti sí riportano alla prima metá del secolo terzo.« Fentebb áttuk, hogy Rossi a cella fölötti cubiculumot pogány rómainak tartja.

alamizsna gyüjtése végett alakított egyházi pénztáruk szükségképen és bölcs előrelátással összekötve volt a közös temető igazgatásával. Nem lehet czélom e helyütt pontosan meghatározni, mennyire használhatta fel Zefirinus és általán a keresztyén egyház maga előnyére Severus idézett szabadalmát: elég az hozzá, hogy útat és módot kerestek, melyen lehetőleg a törvényhozással egyetértésben működhettek; és ezen eljárás a calixtusi temetőnek is megszerezte ünnepélyes és hivatalos jellemét.«

»A tárgyalt körülményeket tekintve, nem is igazgathatta más, mint az első diaconus, a temetőt, s e személy neve után legjobban is nevezhették. Cajus tudósít, hogy az, kinek engedve van a collegialis testület körüli eljárás e társulat, vagy akárki más neve alatt, mint a köztársulatban történik, mint az egész község tulajdonát kezel minden tárgyat s így a pénztárt is, ő, épen mint a köztársaságban is történik, a társulat ügyvéde, syndicusa. Ma már be van bizonyítva, hogy a keresztyének temetőikre nézve vagy teljes joggal, vagy a római állam türelme után, testületet képeztek. Hogy pedig a Calixtus alatt álló temető nem magánosan, hanem az egyház nevében lett igazgatva, ezt a philosophumeni czimű könyvből tanuljuk. E szerint Calixtus a keresztyének testületének ügyvéde és syndicusa volt, mint első diaconusuk; és temetőikre nézve vagy törvényes delegatusoknak, vagy csak gyakorlatilag annak tekintetett.«

»Ezt fontos okokkal erősíti az itt letett pápák lajstroma, mely úgy tetszik, a város praefectusának könyveibe bejegyezve volt. Az e tényre vonatkozó bizonyság jelei oly erősek és meggyőzők, hogy azokat csaknem döntőknek mondhatni. Bizonyos mindenesetre, hogy némely pápákat a Calixtus-féle temetőbe csak is az államfőnök engedelme mellett lehetett letenni; ez áll Ponzianus († 235) és Eusebiusra († 310-ben) nézve, mert testüket a nekik számüzetési helyül szolgáló szigetekről hozták Rómába. A temetőnek Diocletian korában történt elkobzása alkalmával meghalt pápákat nem Calixtus, hanem Priscilla síralagjába temették, s így minden az appiai út melletti temetőnek hivatalos jellemére mutat, valamint arra is, hogy ide a pápák egymásután, a keresztyénség fejeiként tétettek le. Természetes, mikép, akárminő jogi jelleggel bírt eleinte is ezen intézmény, mindenesetre csak az evangelium leghatalmasabb és legelőbbkelő követőinek birtokán és síralagjaiban létesülhetett, s így az előadott történeti tények és bizonyítványi jellegek összege magában foglalja az indokokat, mely Zefirinust arra bírta, hogy a harmadik századbeli pápák sírhelyüket az eldődeinek a Vaticanban levőktől elválaszsza, és hogy a keresztyén Ceciliusok, Corneliusok és Pomponiusok régibb örökös síralagjait újolag pápai temetővé változtassa át.«

»Ez Zefirinus pápa kormányzásának első éveiben történt, a legjobb összevetés szerint, a 197-ben megesett Victor halála után. Ugyanezen esztendőben a római nép halált kiáltott a legelőbbkelő (senatori rangú) keresztyén férfiakra és nőkre, azonban Septimius Severus őket a pór dühe ellen megvédte. A fenyegetettek közt kétségen kivül voltak biztosai és alapítói ama temetőnek, melyet ez idő szerint Calixtus vette igazgatása alá a római egyház nevében. Ezen egyház úgy a Commodus alatt nyert béke, mint pedig Severus pártolása alatt folyvást terjeszkedett; voltak iskolái és tanítói, kik versenyeztek a keresztyén philosophiai és theologiai előadásokban. Ugy hiszem, hogy Calixtus ezen első nyugalmas esztendőiben készültek a temetőnek azon két szobái (második és harmadik a Be. 1. lépcső jobbján), melyek rejtélyteljes festményei főképen a keresztelést és eucharistiat adják elő, s itt egy leczkéző tanító is van lefestve. Ámbár úgy tetszik, mintha e két szoba a temető eredeti idejéhez közel készült, mégis több ok oda vezet, hogy azokat ne a Ceciliusok magános építkezésének, hanem Calixtus egyházi igazgatása idejének tulajdonítsuk (ide számította R. más helyen a falképek symbolico-mysticus jelentését s t. eff.); hozzá kell adnunk a különös szándékkal a két kamrában ismételt sirások képeit, mintha ezzel kijelentették volna ezen, a clericalis rangfokozatok legalsóbbjához tartozó munkások épen most történt foglalását a temetőben. Ezek vájták ki a nagy (világoskék színű) III-dik számú épszögben, az eleve rendszeresen készített terv szerint egymásután a folyosókat; ezek eresztették le, tették mélyebbre a padolatot, hogy így számosabb sír számára helyet nyerhessenek, ezek készítették az előbb megnevezett két szobára következő három szobát, hasonló értelmű, bár némi könnyebb módú, falképekkel; végre ezek kisérlék meg a coemeterium terének megkettőzését, egy alsó emelet kivájása által, de itt a természetes (az anyag tartatlanságában álló) akadályra akadván, kisérletüktől elállottak, miután egy nagyszerű s hosszú lépcsőt befejeztek, mely Be. 3. számmali lépcsővel párhuzamosan s ahhoz közel fekszik, de mivel más emelethez tartozik, nem jelenik meg táblánkon. Mindezen munkát kevés év alatt fejezték be a második század vége felé és a harmadiknak első kezdetén.«

»Azonban a keresztyén társaság felvirágzása ép úgy mint pártoló tagjainak előkelősége a pogányok dühét mindinkább növeszté, s ezek, mint Tertullián írja : a várost káromkodásukkal befutván, panaszkodtak, hogy minden nem-, kor- és rangbeli, sőt a legelőbbkelők is e társasághoz szítanak; s így ismétlődött az üldözés, eleinte csak titkon, később pedig nyilván is. Kikutatták a keresztyének éji rejtélyes összejöveteleit, háborgatták s a résztvevőket megbüntették. A vész 12 évig tartott, Septimius Severus 211-ben megesett haláláig. Igen valószinű, hogy épen ezen szomorú időben, miután alig készült el az épszögű area, ezt egy közellevő homokgödörrel (*Bed.* és *Aed.* III. sz. alatt) összekötötték, és ennek elrejtett barlangjaiban titkos bejárásokat és menhelyeket nyitottak. A béke visszajött és Zefirinus annak tartama alatt 218-ban meghalván, temetőjében tétetett le; az általa különösen a pápák temetkezésére elrendelt cubiculumban (*Be.* 4.) Zefirinusra következett (a csak most pappá avatott) Calixtus, kinek neve átszállt a temetőre, elhomályosítván Zefirinusét: és Calixtus még sem tétetett le ide. Oka ennek a nép zendülése, melyben Calixtus elesett (223-ban). Nem épen úgy adhatjuk okát, miért nem temették el e síralagban Calixtus utódát, Urbanust (230-ban), kiről azt mondják, hogy az appiai út bal oldalán levő Pretextatus-féle temetőben fekszik. Azonban itészeti taglalásaim és a pápai crypta emlékei legnagyobb valószinűséggel mutatják, hogy elég régen keletkezett ama balhit, mely szerint Urbanus pápa össze lett tévesztve Urbanus püspök és martyrral, ki a Pretextatus féle síralagban feküdt, s így az előbbi testét mégis a pápai cryptában kell keresnünk.« Ide vonatkozik egy itt talált sírfelirat-töredék OYPBANOC. (Lásd Rossi munk. II. köt. II. tábláját.)

»Urbanusra következett Pontianus, kit 235-ben Sardinia szigetre deportáltak. Pontianus itt Maximianus alatt bekövetkezett üldözésben lemondott a pápaságról, helyette Anterost választották, ki tüsténT a városi praefecturában a martyrok actáit kerestette, alkalmasint, hogy azokat az egyház levéltárába tehesse. Pupienus Maximus, akkorában praefectus, később császár, ezt megtudván, Anterost elitélte, ki alig negyven nap mulva 236-ki jan. 3-kán, valószinűleg tömlöczben halt meg, míg eldődét, Pontianust kinozták Sardinia szigetén. Igy történt, hogy Anterost, még eldőde halála előtt, letették a pápák cryptájába, s így a Maximinus-féle üldözés alatt a keresztyének szabadon járhattak a calixtusi temetőbe. A pápai kormányzást átvette Fabianus; ezen év october havában halt meg Sardinia szigetén Pontianus. 237-ben megölték az üldöző Maximinust és így az egyház fegyverszünetet nyert; miért is Fabianus Pontianus testének átvitelét Sardiniából eszközölhette, melyért maga elment clerusával, Romába hozta és ünnepélyesen eltemette a pápák cryptájába, 237-ki vagy más következő évnek augustus 13-kán.«

»A Septimius Severus és Fabianus halála közti időszakban, azaz 211-től 250-ig, a calixtusi temetőt nagy szabadsággal kiterjesztették, tágították. E negyven évi korszakot elég világos színnel és dicsőitéssel festik az egyházi irók, kivéve a Maximianus alatti, röviden tartó üldözést és pár hamar elvonuló vészt. Alexander Severus megengedte, Calixtus és Urbanus korában a keresztyéneknek, hogy a városon belül is tarthassák gyüléseiket, annál inkább pedig a temetőkben. Fabianus pápa, miután megszünt a Maximinus alatti üldözés és a két Fülöp császár barátságosan viseltetett az egyház irányában, a temetők fölött nyilvános építkezéseket készíttetett és a városrészek szerint elosztott temetők igazgatását hét diaconusra bízta. Tettleg látjuk, hogy az ezen korszakba tartozó calixtusi temetőkivájások hogyan terjeszkednek és hogyan köttetik össze az első area (III. sz.) egy másodikkal (V. sz.); ez utóbbi minden tekintetben újabbnak mutatkozik az elsőnél, a Cecilianusok által a keresztyéneknek átengedettnél; jelesen újabb minden feliratában, falképében, építészeti idomában s tágasabb, nagyobb gyülekezetekre szánt kamráiban. A második area fölött emelkedik egy három apsisból álló cella vagy imola (*Ce.* 1. 1. 1.), alkalmasint Fabianus műve. És ha ő, mint ezt a történet mondja, ilyféle építményeket emelt a temetőkön, világos, hogy a főtemetőt nem mellőzhette. A második areát is a keresztyéneknek a keresztyén Cecilianusok engedték át.«

»249-ben consul volt Emilianus, kiről állíttatik, hogy keresztyén volt, ez, hivatalában meghalván, Anatolia leánya gondnokokká Calocerust és Parteniust rendelte, azon meghatalmazással, hogy vagyona jövedelmeit jámbor adakozásokra fordítsák. Adataink e tekintetben nem mellőzendők, mivel ezek és a földalatti emlékek nyomán hihetjük, miképen a calixtusi temető harmadik areáját Anatolia ajándékozta az egyháznak.«

»Ugy tetszik, mintha a Decius alatti üldözés nem vette el az egyháztól főcoemeteriumának

használatát, mert Fabianus pápát ide tették le a pápák cryptájába és sírkövére csak későbbi kéz jegyezte föl az ünnepélyes MARTYR nevet. Ez nem történhetik, ha Fabianus testének ünnepélyes letételét későbbi nyugalmas napokra halasztják, midőn t. i. a coemeterium törvényes használatát visszanyerték. Valóban, nem találom sehol annak jelét, hogy Decius a keresztyén temetőket elkobozta. Mindenesetre a római clerus, miután az apostoli szék Fabianus halálával üresedésbe jött, különösen gondoskodott a martyrok eltemetéséről és ezt, mint legnagyobb kötelességet ajánlotta az egész egyháznak. Végre Fabianus helyére Corneliust választották 251-ben, s ez az üldözőnek haragját magára vonta, mert a Deciusra következő Trebonianus Gallus, az üldözést még inkább fokozván, Corneliust fölfedezték és a praefectus törvényszéke elé hurczolták. A nép tömegesen odafutott s késznek nyilatkozott pásztorával együtt hitéért meghalni; mire a praefectus megijedvén, Corneliust számkivetésbe küldte Civittavecchiába, hol ez meghalt s a martyrság kaszorúját elnyerte. Testét a Lucina matronák egyike Rómába átszállította s eltüntette valamely régibb Lucina névről ismeretes temetőbe, mely akkor még nem volt összekötve a calixtusi coemeteriummal. Ezen későbbi Lucina alkalmasint Cornelius rokona volt s ezért különösen szivén hordta rokona elhelyezését. Mindemellett figyelemre méltó, hogy e pápának teste el lett különítve eldődei testeiktől, és hogy Lucius pápa, Corneliusnak utódja is, ki szintén Gallus rendeletére számkivettetett, de később visszatérvén s rövid idő mulva véres vagy nem véres martyrsággal halt meg (252-ben) szintén, mint tetszik, nem mindjárt temettetett el a pápai cryptába. Meghalt márcz. 1-jén és temetése aug. 25-kén van följegyezve. Épen augustus táján, miután Gallust és Volusianust megölték, a kormányt Valerianus vette át, ki a keresztyének üldöztetését megszüntette. Innen következtethetjük, hogy Trebonianus Gallus a calixtusi temetőt elkobozta, s hogy Valerianus használatát a keresztyén egyháznak visszaadta. Tettleg ezen elkobzásnak nincs okiratos nyoma, minőt nem ismerünk a Decius-félének sem; sőt az Aurelius Victornak tulajdonított »de Caesaribus« czímű könyvben olvassuk, hogy Volusianus kedvét keresték (a keresztyének), mivel még a legszegényebbnek temetkezéséről is nagy gonddal intézkedtek. Ha egyrészt ezen megjegyzés visszatartóztat Gallusról és Volunianusról föltenni, hogy a keresztyének temetkezését akadályozták, ez még nem tilt el azon föltevéstől, mely szerint a calixtusi temetőt illető háborgató intézkedések történhettek, mert e korban az egyházat épen hierarchiájában és alkotmánya részéről üldözték. Megtiltották Fabianus utódjának választását; az e tilalom daczára választottat fölkeresték, száműzték és messze székhelyétől hagyták meghalni, s midőn Lucius Cornelius helyébe lépett, ez is rögtön számkivetésbe küldetett; végre miután, nem tudjuk, kinek közbenjárására, Rómába visszatért, Lucius vagy lefejeztetett, vagy börtönben halt meg. E tények összegét egybe kell vetnünk Cornelius és Lucius eltemetésével; az elsőét nem a hivatalos pápai cryptában, a másodikét nem rögtön halála után, hanem több hónap mulva, miután Valerianus következett Gallus után. Valószinű tehát, hogy Gallus alatt nem volt szabad Corneliust és Luciust a pápák számára különösen rendelt kamrába letenni, mert e kettő a keresztyén társaságnak képviselője volt.«

»Valerianus is pártfogóból üldözővé lett. Mikor kezdődött az általa parancsolt üldözés és volt-e annak elején még szabad a keresztyén coemeteriumokba temetkezni, e kérdésre Hippolytus és társainak martyrsága felelhet, kik a calixtusi temetőhöz közel levő homokgödörbe tétettek le. De mivel ezen martyrok ereklyéi ez idő szerint még nem kerestettek s nem találtattak, és történetök chronologiája igen homályos, szükséges, hogy e tekintetben a Hippolytus-féle homokgödör vizsgálatának eredményeit bevárjuk. Azonban addig is megjegyezhetem, hogy Maximus, azon birónak jegyzője, ki Hippolytust és a görög confessorokat elitélte, nem ama gödörbe, hanem Eusebius pap által a calixtusi pápai temetőbe tétetett le. Ezen coemeteriumba tehát a Valerianus-féle üldözés kezdetén még a martyrok is szabadon temetkezhettek és valóban Stefanus pápát is a pápai cryptába tették; és nem látom semmi nyomát annak, mintha ez, mint Luciusnál, csak később történt volna. Mondják, hogy Stefanust rajta érték a pápai cryptában a szent szertartásnál s ekkor székét vérével festették. Ámbár ezen elbeszélést nem tartom egészen valónak, mégis kimutattam, hogy lényegére nézve nem költött. E dicső martyrság közvetlen utódját II. Sixtust illeti, kinek története és tisztelete minden más, a calixtusi coemeteriumok közepén eltemetettek nevének dicsőségét elhomályosította az egyházban, még pedig nemcsak nyugaton, hanem keleten is.«

»Valerianus első, kiről történetileg tudjuk, hogy 257 és 258 közt a fiscus által elkoboztatta a temetőket, azonban csak azon czélból, hogy a keresztyének azokban ne gyülekezhessenek. Ezen általános

adattal összeférnek a calixtusi temetőnek részletes eseményei; mert itt találjuk említését és emlékét ama Tarsicius accolitusnak, kit Valerianus idejében az appiai úton megköveztek, mert e temetőből a városba vitte elrejtve az eucharistiát, és találjuk második Sixtusnak emlékét, kit a poroszlók 258-ban a Pretextatus-féle temetőben, hívei közt széken ülve, lefejeztek. Bebizonyítottam, hogy ezen pápát négy clericusával és vérével festett székével, a pápai cryptába temették. De hogyan történhetett ez, ha a coemeteriumot a fiscus elfoglalta és őrökkel őriztette? Valóban kevés héttel II. Sixtus martyrsága után Cyprianust is lefejezték Carthagóban, és daczára az Afrikára is épen úgy mint Rómára vonatkozó gyülekezeti tilalomnak, Cyprianus testét győzedelmeskedve vitték a nép és a hivatalnokok szemei előtt a város utczáin és eltemették Macrobius Candidianus areájában. Ugy tetszik, mintha a temetkezést, még pompával is, Valerianus nem épen úgy tiltotta el, mintsem a keresztyén gyülekezeteket. Másrészt az építészeti kutatások tanúsítják, hogy a calixtusi temető lépcsőit az üldözések korában lerombolták, s hogy csak a homokgödrök titkos bejáratai maradtak nyitva; s ezen intézkedéshez alkalmasint még az utolsó, Diocletianus-féle üldözést megelőző időben folyamodtak, lehetőleg Valerianus idejében, 258 körül. Igy tehát II. Sixtus és négy társai testeiket is titkon vihették be a homokgödör bejárásain.«

»Tegyük föl, hogy II. Sixtus eleinte ideiglenesen tétetett le a pápai cryptán kivül (minek azonban sehol nyomát nem találjuk), csak hamar bekövetkezett az idő, melyben az egyház biztosan ünnepelhette e szent ereklyék áttételét e pápa eldődeinek és utódjainak sírjaik közé, mert Valerianus fia, Gallienus, Dionysiust, Sixtus utódját, visszahelyezte a temetők használatába, s így Dionysiust, Felixet, Eutychianust és Cajust egymásután eltemették a fő, azaz az appiai út pápai cryptájába. Azonban van némi nehézség Eutychianus temetésének chronologiájára nézve, melyet a történettel nem oszlathatok szét. Ő 283-dik. decz. 7-kén halt meg, és mégis temetése a liber pontificalisban el van halasztva julius 25-kéig. Ezen elhalasztásnak semmi okát nem tudom adni; 283-ban semmi üldözés nem ismeretes, mely a közlekedést a pápai cryptával nehezítette volna. Másrészt nem tehetni fel, mint hiszik sokan, hogy e julius 25-ke a testnek valamely átvitelére a cryptából földfölötti helyre vonatkoznék, valamint a liber pontificalisnak a pápai depositióról szóló lajstromát sem lehet gyanúba venni. E nehézség más gondolatot keltett bennem. A sz. Sebestyén martyrságát tárgyaló adatok egy Carinus császár és Diocletianus császárságának kezdete körül dühöngő üldözésről szólanak. Tillemont ezen adatokat hiteleseknek tartja és az üldözés kezdetét 284-re teszi. A római fastok körüli előhaladt tudomány azonban nem hagyja helyben ezen adatokat, mennyiben azok szabatosan a magistratusok és császárok eseményeire vonatkoznak; általánosan tehát csak annyit állíthatni ezen adatok nyomán, hogy a keresztyéneket Carinus és Diocletianus császárságának kezdetén üldözték Rómában, a nélkül, hogy e kort a consulok által vagy az évre nézve biztosan meghatározhatnók. Igy tehát Eutychianus 283 vége felé halván meg, midőn Carinust Augustusnak kikiáltották, feltehetjük, hogy az üldözés ekkor kezdődött, s így nem engedte eltemettetését a pápai cryptába. A jövőben várható valamint történeti, úgy emlékekre vonatkozó fölfedezések megmutatandják, mennyire alapos ezen föltevés.«

»Azonban bizonyos, hogy Diocletianus mielőtt 303-ban vérengző rendeleteit kiadta, a keresztyéneket pártolta. E pártolást, kétség kivül, a római egyház is saját hasznára fordította, a sz. Sebestyén legendájában említett üldözés után tehát hosszu fegyverszünetet látott, kiválólag Marcellinus pápasága alatt. És valóban is a calixtusi temető, mely a harmadik század második felében szorozta ágazatait s azokat kiterjesztette a második és harmadik areába, nagyszerű oszlop- és márványdús emlékeit épen e század vége felé s épen Diocletian császárságának első idejében nyerte; és a calixtusi temető három areája még így sem levén elegendő, hozzácsatolták még a Soter coemeteriumát is számos luminareival és tágas kettős, hármas, sőt négyes kamráival és számtalan arcosoliumaival. Az összecsatlakozási ponton olvassuk az arcosoliumokkal és luminareval ellátott kettős cubiculum megemlítését, melyet Severus, Marcellinus pápa diaconja készített.«

»De ezen biztonság csak rövid ideig tartott, mert 303-ban kezdődött a személyek és az egyház vagyonának amaz iszonyú veszte, mely Diocletianus nevét becsteleníti a történetben. A calixtusi temetőt ekkor elkobozták. A keresztyének, hogy a fő sírokat biztonságba helyezzék, nem elégedtek meg, mint máskor, a lépcsők lerombolásával, hanem e fölött a calixtusi coemeteriumok első areáját is betöltötték földdel s így tették megközelíthetlenné. A harmadik areában kivették Calocerus és Parthenius testét

eredeti sírjukból és Marcellinus pápát nem tették le a calixtusi, hanem Priscilla temetőjében; mert ez, mint tetszik, nem esett elkobzás alá. Diocletianusra Maxentius következvén, az üldözés Rómában végét érte 306 vége felé; azonban az elkobzott jószágot az egyháznak nem adták rögtön vissza, valamint régi törvényessége vagy türése sem állott helyre, s nem ismertetett el képviselete pápai és diaconusai személyében. Marcellus, a parochiákat és temetőket rendezni akarta, de gátolta kormányát a nem bűnbánó apostaták zendülése, sőt magát is Maxentiust számkivetette; később mint Marcellinust, őt sem temették a calixtusi pápai cryptába. Eusebius öröklötte székével együtt az apostatákkali versengést és a számkivetést is. A két száműzöttnek helyét elnyerte Miltiades, kit egy évvel később Maxentius elismert a római egyház törvényes képviselőjének. Miltiades tehát elküldte diaconusait a praefecturára az egyház helyei visszaszerzése végett. Ezeket visszanyervén, elvitette a siciliai számkivetésében meghalt Eusebius testét a calixtusi temetőbe, hol egy, ezelőtt a hívek gyülekezetére szolgáló tágas crypta (*Dd.* 1.) márványnyal és mozaikokkal rakatott ki az ereklyék méltó fogadására. Talán a pápai crypta akkor még földdel volt megtöltve s még több időt akartak hagyni eltelni, mielőtt a hozzáférhetést helyreállították.«

»Bekövetkezvén az egyháznak ünnepélyes és végleges békéje, a pápai cryptát kinyitották, a többi areában azonban megmaradt a földtöltés és ezek fölött vájtak ki új, festményekkel diszített folyosókat. Miltiadest óriási koporsóban temették el (336-ban), oly nagyszerű cryptában, mely, mint Eusebiusé, a hívek gyülekezetének szolgált (l. Miltiades crypt. *Cf.* 1.); ez volt utolsó a calixtusi temetőbe letett pápák közt. E nagy győzedelem érzetében és örömében a világ minden nemzete versengett a rómaiakkal a harmadik századbeli pápák ereklyéjök tiszteletében s a zarándokok felirták a calixtusi folyosók falaira felkiáltásaikat és jámbor imáikat. Igy írja sz. Jeromos Rómából, hogy sehol sem látogatják oly áhitatosan és gyakran a martyrok sírjaikat, mint itt, hova ő is társaival együtt leszállt ünnepnapokon, midőn 345-ben Rómában a szépirodalmat tanulmányozta. E korszak körül kellett megkezdetnie azon nagy munkáknak is, melyeket később még nagyobb mérvben Damasus pápa (366—384.) folytatta, feldiszítvén azokkal a leghíresebb szentek sírkamráikat és könnyítvén azoknak megközelíthetését. E sírkamrákba tette le Damasus Furius Dionysus Philocalus által különös szépirattal kimetszett nemes verseit is; és midőn márvány dicsiratával tisztelte Eusebius pápát, megismertet annak különben ismeretlen történetével és martyrságával. E korban, vagy kevéssel később a híres calixtusi crypták fölött egyes kis cellákat is építettek, hol némelyek ide s tova tartózkodtak, a szent martyrok szomszédságában remete életet élvén. Ezt tette, mint tudjuk, sz. Barbaziano pap az ötödik század kezdetén.«

»Harmadik Sixtus (422—440.) követte Damasus példáját, és ugyanazon nevű eldőde cryptájában felírta a calixtusi temetőben nyugvó pápák lajstromát. Ezen becses, hanem régóta elveszett feliratot újra szerkesztettem azon nevekkel, melyeket, mint innen leírtakat gyanítom előfordultaknak régi okiratokban. E sorozatban hiányzik annak vezetője, Zephirinus; mivel ugy tetszik, hogy testét, III. Sixtus korában, Tarsicius acolituséval a földalatti temetőből átvitték az a fölött álló basilikába. Alkalmasint III. Sixtus festette a sz. Cecilia cryptájának lucernariumába (Be. 5.) azon szenteket, kiknek ereklyéjét akkor Rómába hozták a barbárok által dúlt provinciákból, nevezetesen Pannoniából és Afrikából. Ekkor hozták, 430 körül át Numidiából a vandalok által megölt Optatus vesceteri püspök testét is, melyet Eusebius cryptájába tettek le; Rómában mint martyrt tisztelték (története elveszett). Ő volt utolsó a martyrok és szentek sorában, kit a híres calixtusi temetőben tettek le.«

»A barbárok a provinciákból Olaszországba jövén, Rómát többször ostromolták s az alatt nagy dulást vittek végbe a martyrok temetőiben. Damasusnak Eusebiusra írt dicséretét a vandalok vagy góthok zúzták szét; később az eredetinek mása készült, melyen még az irás metszőjének neve is, Furius Dionysus Philocalus, van ismételve. Az eredetinek ismét feltalált darabjai kezeskednek az ötödik és hatodik század közt készült másolat pontosságáról.«

»Ugy tetszik, mintha Damasusnak Tarsicius acolitus dicsőítésére készített összezúzott felirata is másoltatott volna. Kitatarozták sz. Cecilia képét sírhelyén a hetedik század körül. — Végre a nyolczadik században a longobardok a földalatti temetőket végképen kipusztították, midőn magokat a martyr-testeket is elrabolták, hogy tehát a megmaradottakat megmentsék, azoknak átvitelét és biztosítását a város falai közt elhatározták. Daczára annak még III. Leo (795-

től 816-ig) folytatta eldőde I. Hadrianus (772—795.) munkálkodását, újításokat rendezvén el sz. Cornelius és sz. Sixtus cryptáiban. De mindezen gondoskodás hijába volt, mert magának Ceciliának sírhelyét 817-ben már nem látták, sőt hollétét sem tudták. E híres sír föltalálása s a testnek átvitele 821-ben a calixtusi temető történetének utolsó lapját foglalják el. Ezen esemény emlékére a cryptában feljegyzések történtek és képek festettek. Ezután végképen elhanyagolták a calixtusi coemeteriumot úgy, hogy annak nevét is összetévesztették a Pretextatus-félével és helyszinét a sz. Sebestyén melletti katakombákéval.«

# A pápák cryptájának restauratiója a calixtusi temetőben.

Föntebb olvastuk, hogy a római pápák harmadik századbeli eldődeinek calixtusi kamráját több ízben megújították, diszítették és restaurálták. Rajzban ugyanezt tette Rossi II. kötetéhez csatolt Tav. I. A-ján, melynek másolatát adja II. táblánk. Rossi restauratiójáról így ír »Roma sott.« II-dik kötetének 233. s k. lapjain:

»Szükséges, hogy az egész crypta restauratiójához fogjak, és mivel az oszlop- és pilasterdarabok, a gyámkövek, mindenféle márványtöredékek, melyek szétszórva e kamrában találtattak, nagy részben a III. Sixtus (440—446.) eszközlötte újításhoz tartoznak és ma már lehetetlen ezen pápának feldiszítését a Damasus által tett ékesítéstől megkülönböztetni : restauratióm mintegy a III. Sixtus ideje állapota megújításának tekintendő.«

»Két damasusi felirat díszlett e cryptában, az egyik, mely

Hic congesta jacet, quaeris si, turba piorum;

hexameteren kezdődik, s az, mely a maga cathedrájában lefejezett pápára vonatkozik, s mely szükségkép a cathedra fölötti helyet foglalta el. Megkisértem, vajjon a versek egyik vagy másik oldalfalon lehettek-e bevésve; de az itt levő sírhelyek a kellő alkalmazást nem engedik meg; nincs tehát egyéb hátra, mint ezt a belépőnek szemközti falra elhelyezni, hol az oltár is állott. A cathedrára vonatkozó felirásnak betűi valamivel kisebbek a »Hic congesta-félé«-énél, a tábla valamivel rövidebb is; midőn tehát e körülményt a hátsó falfülkének mérveivel, az itt heverő gyámkődarabok arányaival és a különféle nagyságú párkányzat maradványaival összehasonlítottam : a két damasusi feliratot egymás fölött csak is úgy alkalmazhattam, mint ezt táblánk mutatja. A többi fallapon az eredeti festményeket később márványtábla födte el, ezt a lehullott márványok bizonyítják, valamint a történet is, mely III. Sixtus márványnyali kirakásáról (Verkleidung) szól. Metszvényünkre ezekkel keresztülvágott fehér táblákat és canelirozott pilastereket rajzoltattam, mindkét nembeli maradványokat találtam az omladékok közt, de találtam porphyr-, serpentin- és sárga márvány- (gialo antico) darabokat is, melyek vagy dísz-szalagokat, mint sz. Eusebius cryptájában, vagy más, a negyedik és ötödik században szokásos díszeket képeztek. A két csiga-módra tekercses oszlopkő és a kapitaelek több maradványai szintén a földön feküdtek; rajzunkon a tőt lábára tettem vissza, melynek egyike afrikai márvány, egész darabból készített alapzatán még fenmaradt. A két oszlopfő mindenesetre azon két gyámkövet hordta, melyet a kamrában találtam, más hasonló gyámkő kiszökött a cubiculum szögletén. Kisebb gyámkő, melynek maradványait szintén találtam, hordta alkalmasint a boltozat alatti párkányzatot. A két oszlopfölötti gerendázatról, vagy az azt összekötő gerendáról lóggott le a lámpa, feston és függöny. Ilyent látunk az ismeretes, SVCCESSA VIVAS feliratú érmen, melyet Vettori és Lupi magyarázott (Victorii dissert. philol. Romae, 1751. Lupi Dissertaz. T. I. pag. 197.), ilyent egy temetői üvegen, mely az előtt Mariottié volt Rómában, jelenleg pedig a british muzeumban őriztetik (Garucci, Vetri 2-a ediz. tav. XXXIX. n. 10.) E két példány kétségkivül valamely martyr szentélyét adja elő, oszlopok közti kartámmal, a gerendázatról függöny lógg le s a kartám gyertyatartókat hordoz. Az edények, vagyis inkább pharocantharák (lámpák) mintegy a levegőbe vannak felaggatva; mert a rajznak durvasága nem teszi világossá, vajjon a rajzoló azokat a gerendázatról lelóggóknak, vagy a lent levő kartámra feltetteknek akarta ábrázolni. Jó lesz ezen üveget összehasonlítani egy temetési kőtáblával, mely előbb a Vatican-

ban volt, most pedig a Lateranban látható (XIV. oszt. 45. sz.). Itt is ily szentély durván van karczolva, két oszlop architrávot (gerendát) hord; az oszlop távol áll a faltól, s mindkettő közt kartámot látunk, mindegyikén viaszgyertya áll, az architrávtól pedig függöny lóg le. A pápai crypta bal oszloptalapja külön kiszökik, s e kiszökésre alkalmasint gyertyatartót vagy pharocantharust tettek. A kartámokat nem lehetett a két oszlop közt kiterjeszteni, mit mindjárt meg fogok magyarázni, midőn az oltárról és annak rácsozatáról szólok.«

»Nem találom semmi nyomát annak, hogy régenten a kiszökő oszloptalaphoz valami rácsozat támaszkodott volna; és valóban, ha ezt teszik, elzárják a Cecilia cryptájához bejárást. Találtam az omladék közt nagy márvány kartám-darabokat casettekkel s minden casette mélyében egy-egy rosettet, más rosz mívezetű maradvány áttört, szintén márványból készített rácsozatot mutatott; továbbá a rácsozat helyét két szögletdarabbal, azaz pillérrel, egyik pillér kettős női fejű hermába végződött. E külön márványdarabok elhelyezésének tanulmányozása táblánk rajzához vezetett, melynél kettős czélt értek el, midőn t. i. az oltárt a kellő elkülönítéssel vették körül, mégis szabadon hagyták a sz. Cecilia cryptájának bejárását. Márvány rácsozatmaradványokkal gyakran találkozunk a földalatti temetők, kivált történeti cryptáiban. A hermába végző sarkpillér más példáját látjuk az úgy nevezett Tor Pignattara-féle sz. Ilona-mausoleumban; a herma itt a jó pásztoré. A Castellani-féle palota lépcsőjén szakállos Bacchust előadó hermát láttam, melynek homlokára Krisztus monogrammáját vésték; alkalmasint, hogy így a faragványt keresztyén használatra alkalmatossá tehessék. A pogányok is gyakran rácsozattal »loricával és pluteussal« vették körül temetési emlékeiket; erről Cavedoni utolsó iratainak egyikében szól; de ő nem ismerte ama nevezetes salonnai felirást, melyet Furlanetto latin szótárában »bathrum« szóhoz idéz. E felirás megtanít a lorica és a bathrum clatrorum közti különbségre; a bathrum az egész telek szentelt részét az area religiosát, a clatri (azaz a rácsozat) közvetlen és közelebbről az emléket vették körül. A martyr-sírok körüli rácsozatok tehát valóságos clatri, melyek a sír-oltárt zárták el.«

»E taglalás folytán az általam elszigetelve rajzolt oltárról kell szólnom, ez levén a restauratiónak legbiztosabb része. Azon padozati márványtáblán, melynek végén a baloldali kartám áll, négy kivájott mélyedést látunk, épen azon egymáshozi távolságban, minőt egy négyeges asztal lába álláspontjául kiván. Tudjuk, hogy többnyire négyeges volt a régi oltártábla. A négy láb közti tért bezártam (ugyanazon áttörött művel, melyet a pécsi dombormű Mária székén látunk v. ö. e munka első köt. VII. tábláját, azon töredékek útmutatásával, melyeket Rossi e kamrában talált); mert ilyen áttört művet a sz. Sándor-féle oltárnak fő lapja is mutat a nomentani úton. Hogy a pápai cryptában oltár állott, Damasus bizonyítja e versében: »hic numerus procerum servat qui altaria Christi;« ugyan e vers jelenti továbbá azt is, hogy ezen oltár nem volt sír, vagy sír-oltár, mert a »proceres-ek« egész seregének és nem egyik vagy másikának tulajdonítja Damasus az oltár fölötti őrködést; a pápák testei a falba vágott fülkékben köröskörül levén letéve, a szent asztal mintegy közös tulajdonuk volt. Ezen oltár-asztalt hihetőleg Damasus állította föl, midőn a cryptát erősíttette és verstábláival elzárta a fő sírhelyet, melyen alkalmasint szolgáltatták az úr vacsoráját a harmadik század folyama alatt.«

»Szólok végre a sírokról. Ezeket könnyen elrendezhettem, mivel bizonyos vagyok abban, hogy a falfülkébe a pápákat temették és a fülkéket azon laconicus feliratú táblákkal zárták el, melyeket kiegészítettem és időszerinti rendbe helyeztem. A földszinti négy fülkébe négy koporsót tettem, egyikébe azon asztalkoporsót, melyet a cryptában találtam, s melynek párkányzatára az OYPBANOC Є . . van feljegyezve. Más hasonló asztalkoporsó párkánya csinosan faragott venyigét mutat. Ezen és ezzel szemközt levő koporsó előtt két temetkezési láda áll, mindkettő későbbi eredetű, de meg vannak régi nyomai; a jobb kéz fölöttire ráirtam »Eusebius homo Dei«, a másikra Gergely egyházinak nevét. Táblánk nem mutathatja az ajtóval keresztültört falat. Leírom kevés szóval. Az ajtó záríve fölött volt III. Sixtusnak nagy lajstroma; két oldalán egy-egy oszlop állott, melyeknek fenmaradt egy lába és némi, a vakolatba benyomult jele. Jobbfelől egy kis, szokott idomú fülke van bevájva, edényéből a zarándok a kivánt szent olajat szedhette; hasonló fülkét látunk a pápai cryptába vezető folyosó falában is, szemközt a kamrába vezető ajtóval.«

## A pápák cryptájának feliratai.

A holt testet felfogadó kivájt fülkék (loculi) elébe szokás volt feliratos márvány-, kőtáblát, lapot rakni, vagy pedig azt csak is téglával bezárni és az erre alkalmazott vakolatra a feliratot bekarczolni.

Rossi öt ilyen, a tábla mögött eltemetett pápa nevét egészen, vagy részben adó márvány tábla töredéket talált a *Be.* 4. sz. cryptában, még pedig:

| | | | |
|---|---|---|---|
| ΟΥΡΒΑΝΟC | (ЄΠ?) | I. Orbán | 223—230. |
| ΑΝΤЄΡѠC ϟ ЄΠΙ | | | 235—236. |
| ΦΑΒΙΑΝΟC ⁎ ЄΠΙ ϟ Μ | | | 236—251. |
| ΛΟΥΚΙC | | Lucius | 252—252. |
| CΥΤΥΧΙΑΝΟC ⁎ ЄΠΙC | | | 273—283. |

Az Orbán név, kivételesen, nem táblára, hanem egy kőkoporsó párkányzatának pálcza-tagjába van bevésve. Rossi előtt e koporsót nem I. Orbán pápa, hanem más Orbán nevű egyházi embernek tulajdonították, azonban Rossi vizsgálatai, a régibb nézettől eltérőleg, a nevet a pápának vindicálják.

I. Orbán és Antheros közt 235-ben pápa volt Pontianus, kinek sírfelirata elveszett, de hogy szintén e cryptában volt letéve, kitünik számos régi iratokból.

Fabianus*) és Lucius közt pápa volt, még 252-ben Cornelius, kinek temetkezési helye a calixtusi temető régibb Lucina-féle areájának *Dh.* 3. pontján találtatott föl.

Lucius után jönnek a következő pápák: I. István 252—257., II. Sixtus 257—259., kiről emlékezik az alább tárgyalandó Damasus-féle sírirat, Dionysius 259—269. és Felix 269—273. E négy pápa teste ugyancsak cryptánkban feküdt.

Eddig tíz ide letett pápát neveztünk meg, kikhez még Zephirinus 197(?)—219. és Cajus 283—296. járul, s így mindössze tizenkettő feküdt a *Be.* 4. cryptában; mert I. Calixtus (219—223.) népzendülésben megöletvén, a Tiberis más partján az aureliai út mellett, Cornelius pedig, mint láttuk, a Lucina-féle areában temettetett el.

Rossi, miután a pápai cryptának általa tett restauratióját igazolta munkája II. köt. 236. s k. l., az idézett feliratokra nézve e megjegyzéseket teszen:

»Két pont veszi igénybe figyelmünket, a római pápák síriratának állandóan görög nyelven történt szerkezete és azoknak egyszerűsége. A görög nyelvnek állandó használata világosan mutatja, hogy e nyelv a római egyháznak nyelve volt a harmadik században. Ezen nevezetes tény új világot derít sok tudósnak azon megjegyzésére, mely szerint az egyháznak okirataiban Rómában csak is a görög nyelv dívott az első három században. — A 3-dik századbeli pápák görög síriratai elhitethetik velünk, hogy a liturgia és a szent irás nyilvános felolvasása, legalább maga a pápa által vezetett gyülekezeteken, görög nyelven történt és valóban Tertulian is erről tanúskodik, midőn »de spectaculis« czímű irata XXV. fejezetében boszankodva felkiált, hogy ugyanazon száj, mely az ament kimondja, a gladiatorokról is hoz ítéletet, holott az örökkön örökké valót »εἰς αἰῶνας ἀπ' αἰῶνος« csak is Krisztus' isten számára kellene

*) A Fabianus episc. után következő MAP. monogrammot Rossi későbbi hozzáadásnak tartja, mivel nem lett volna tanácsos az eltemetettet 251-ben ily jelzéssel kitüntetni.

kimondani! A római liturgia codexeiben még a kilenczedik században is a katakumenok kikérdezése e szavakkal kezdődik : minő nyelven kell Jézus Krisztus urunkat vallani? és az acolitusnak a görög nyelven szóval kellett felelni. Később ugyan e codexben a hitvallás latin betűkkel ugyan, hanem görög nyelven van följegyezve; tanúságául annak, hogy az eredetileg használt görög nyelv még azon időben is dívott, midőn azt Rómában többé nem értették, s ezért szükséggé vált a szöveget latinul irni, mikép azt az egyházi ember legalább gépileg elolvashassa. A görög kérdésekhez van mellékelve azok latinra fordítása. Oly régóta származik ama szokás, mely szerint, ha a misét maga a pápa olvassa, az epistolát és evangeliumot görögül és latinul eléneklik. A III-dik század végén, vagy a IV-dik folytán Rómában a latin nyelv legyőzte a görögöt, s az V-diknek kezdetén és a VI-dikban annyira idegenné vált a görög a római clerus előtt, hogy a keletről érkezett görög levelek zavarba hozták a pápai kanczellariát; szükségessé vált tehát azokat latínra fordítani, sőt kevesen találkoztak, kik képesek voltak e tisztben eljárni. Ezzel összevág azon körülmény, mely szerint a pápák sír- és dicsérőiratai a IV-dik, V-dik és VI-dik században általán latin nyelvűek.«

»A második pont a feliratok egyszerűsége. Itt csak a keresztneveket, vagyis csak a személyeket megkülönböztetőket olvassuk. Nem olvassuk, meddig ült székén a pápa, melyik esztendőben, hóban, vagy napon halt meg, vagy temettetett el. Annál kevésbé élete eseményeit, vagy kormányának tetteit. Az annyira ünnepélyes feliratok egyszerűsége bizonysága annak, mily kevés gondot fordítottak a földi dolgokra ők, kiket csak az égi dicsőség érdeklett.«

Világos tehát, hogy a legrégibb pápákra vonatkozó adatokat, nem — mint többen gyanították — sír-feliratairól, hanem irott okmányokból merítették.

A graffitokról, vagyis falkarczolatokról föntebb szólottunk (30. l.), valamint arról is, hogy Rossi II. Sixtus pápa temetési kamrájára legelőször arról ismert rá, hogy annak bejárása falán, kivülről, e pápa nevét többször felírva találta.

Hosszabb történeti sírfelirat ama kettő, melyet Damasus pápa (366—384.) készített e crypta számára, s melynek több vagy kevesebb töredékeit előtalálván, Rossi azokat, régi másolatokból készítve, az oltár mögé, a sanctuariumba egymás fölött elhelyezettekként restaurálta.

A felsőbbnek csaknem egész szövegét száznál több darabokból szerkesztették össze, s ez következőleg hangzik:

1. Hic congesta jacet, quaeris si, turba piorum;
2. Corpora sanctorum retinent veneranda sepulcra,
3. Sublimes animas rapuit sibi regia caeli.
4. Hic comites Xysti portant qui ex hoste tropaea,
5. Hic numerus procerum servat qui altaria Christi,
6. Hic positus longa vixit qui in pace sacerdos,
7. Hic confessores sancti quos Graecia misit,
8. Hic juvenes, puerique, senes, castique nepotes,
9. Quis mage virgineum placuit retinere pudorem.
10. Hic fateor Damasus volui mea condere membra;
11. Sed cineres timui sanctos vexare piorum.

Rossi magyarázata szerint e felirat három első verse az egész calixtusi temetőre vonatkozik, úgy szintén a 8-dik és 9-dik hexameter is. A szent, sanctus, czímmel a régi egyház főképen a profétákat, apostolokat és martyrokat illette, azonban tágasabb értelemben véve, kiterjesztette az egész keresztyén községre, úgy pl. van szó »plebs sancta«-ról is. A »congesta« szót polyandrumokra, azaz több testet közösen magába fogadó sírokra vonatkoztatja Rossi. A 4-dik, 5-dik, 6-dik és 7-dik versben Damasus névszerint idézi szentjeit; a 4-dik II. Sixtus pápa társait. Az ötödikről azt hiszi Rossi, hogy a Krisztus oltárát tartó (servant) nagyok (proceres) alatt az oltárt szolgáló, itt eltemetett pápákat kell értenünk, talán úgy is érthetjük, hogy sírjokkal az oltárt körülveszik. Következik »azon egyházi férfi, ki hosszú békében élt« itt, Rossi szerint Miltiades pápáról van szó, mert ez Constantinus császár alatt huszonkét esztendeig kormányozta teljes békében a hatalomra jutott egyházat. A hetedik vers vonatkozik Hippolytusra és tár-

saira, kik ugyan nem a calixtusi temetőbe, hanem az ahhoz közel fekvő homokgödörbe, in arenaria Hippolyti, tétettek le. Végre Damasus kifejezi vágyát, hogy ide temessék őt is, azonban eláll azon óhajától, ne hogy a szentek hamvait háborgassa; és valóban anyjával és nő testvérével az ardeai út mellett tétetett le.

A második, alsó, felirat még inkább történeti, mivel egyedül II. Sixtus esetét adja elő:

Tempore quo gladius secuit pia viscera matris
Hic positus rector caelestia jussa docebam:
Adveniunt subito rapiunt qui forte sedentem,
Militibus missis populi tunc colla dedere;
Mox sibi cognovit senior quis tollere vellet
Palmam, seque suumque caput prior obtulit ipse
Impatiens feritas posset ne laedere quemquam.
Ostendit Christus, reddit qui praemia vitae,
Pastoris meritum, numerum gregis ipse tuetur.

Két, még pedig egymásra következő pápát, I. Istvánt és II. Sixtust a legenda ugyanazon halálmódon mulaszt ki, mindkettejét t. i. az e czélra küldött római katonaság által, községe közepén a mysteriumok kiosztásában találván, őket legott lefejezte, a császári rendelet azon szavai szerint: »episcopi, presbyteri et diaconi in continenti animadvertantur;« az animadversio pedig több egykoru szerzővel a lefejezéssel egyértelműnek mondatik, sőt a legenda elbeszélését folytatva, mondja, hogy a lefejezéstől véres széket együtt tették le a testtel a sírba. Rossi nem tagadván el Istvántól sem a martyrságot, mégis hiszi, hogy itt legendája össze van tévesztve II. Sixtuséval, kit ugyanis nem első ízben fejezték le a poroszlók, hanem előbb elvitték a bíró elébe »subito rapiunt qui forte sedentem,« s mint elitéltet vitték vissza, hogy elkövetett bűne helyén fejezhessék le; e hely pedig nem a calixtusi, hanem a praetextatusi temető volt. Sixtussal együtt hat társát (diaconusát) fejezték le, még pedig Agapitust és Felicissimust, kit a praetextatusi, és más négyet, kit Sixtussal együtt, a calixtusi coemeteriumba tettek le. Rossi szerint Sixtusnak hivataloskodása közben megesett halála és azon nagyszerű jelenet, melyben vele együtt az egész község halálra késznek nyilatkozott, végre pápai székének vérével való megfestése és eltemetése vele együtt, azon momentumok, melyek Sixtus tragicus halálát oly jelentékenynyé tették, hogy e pápa a vele együtt egy helyen eltemetett pápa társai fölé emeltetett, mintegy rangban és tettleg tiszteletben, mire a pápai kamra falába karczolt, őt egyedül emlegető proskinemák, s mire Damasus pápa két felirata is mutat, nem említve sem más számos egykorú és későbbi bizonyságokat. Az ide vonatkozó részletes vizsgálatokat adja Rossi »Roma sott.« II. köt. I. könyvének XIV-dik és XV-dik fejezetében, és erre ismételve visszatérve, még számos más helyen. Nézetem szerint az elbeszélésnek Sixtusra való helyes alkalmazása mellett főkép e szentnek kiváló híre és tisztelete szól.

Említve volt, hogy Rossi III. Sixtusnak (422—440.) a calixtusi temetőbe letett eldődei névlajstromának helyét az ajtó fölött gyanítja, hol arra való üres, hajdan márványtáblától elfoglalt tért talált. Ezen egészen elveszett tábla feliratának restauratiója Rossi annyi éles elméjű kiegészítéseinek tetőpontja, ennek van szánva II. köt. I. könyvének VI-dik fejezete, melyben a lajstromot a legrégibb itinerariumok útmutatása mellett következőleg állítja össze:

NOMINA EPISCOPORVM MARTYRVM ET CONFESSORVM
QVI DEPOSITI SVNT IN COEMETERIO CALISTI:

| | | | |
|---|---|---|---|
| XYSTVS | DIONYSIVS | STEPHANVS | VRBANVS |
| 1. CORNELIVS | FELIX | LVCIVS | 6. (MANNO) |
| PONTIANVS | EVTYCHIANVS | ANTEROS | 7. (NVMIDIANVS) |
| FABIANVS | GAIVS | 4. (LAVDICEVS) | 8. (IVLIANVS) |
| 2. EVSEBIVS | 3. MILTIADES | 5. (POLYCARPVS) | 9. (OPTATVS) |

HORVM PRIMVS SANCTVS XYSTVS
PASSVS CVM AGAPITO FELIISCSIMO ET ALIIS NVMERO XI.

Ehhez Rossi megjegyzi ezt: »Az utolsó két sor bizony elég hypotheticus és ezen kiegészítésben lényeges pont is hibázik, t. i. a felirat szerzőjének, III. Sixtusnak, neve. Azonban a névlajstrom, melynek élén Sixtusé áll, oly hitre méltó és magok közt tökéletesen megegyező különféle korbéli okmányokban fordul elő, hogy pillanatig sem habozom azt biztonsággal III. Sixtusénak nevezni.*)

Nem volt pápa, hanem martyr vagy confessor a 4., 5., 6., 7., 8. és 9-dik szám alatt idézett, kinek neve alkalmasint csak azért jelenik meg itt, mert viselője hihetőleg a pápák kamrájába volt eltemetve.

Cornelius (1.) Eusebius (2.) és Miltiades (3.) pápa, mint látjuk, külön-külön cryptában feküdt; Cornelius a Lucina-féle, Miltiades a második, Eusebius a harmadik, később mindhárom az elsőhöz csatolt areában.

Megmarad tehát tizenegy név, mihez tizenkettediknek hozzá kell adni Zephirinusét. Zephirinus, a temető alapítójának s itt legelől eltemetettnek testét, Rossi szerint ezt, a temető fölött számára épített kápolnába vitték át, talán, hogy a fő helyet, melyen feküdt, az annyira tisztelt II. Sixtus tetemének elnyerhessék, mire azon körülmény is mutat, hogy Damasusnak mindkét, II. Sixtusra vonatkozó felirata épen e helyet foglalta el később.

Damasus Eusebius pápára is írt, másolatban ránk jutott, dicsérő verseket;**) ezek az egyházi történet oly esetét ismertetik, mely más okmányokban sehol sem fordul elő, s azért itt több kétkedő találkozott. Rossi ezen feliratnak két példányát találta, sok apró darabra zúzva Eusebius pápa cryptájának táján és más helyeken. Az egyiket egészen össze lehetett rakni, de ez nem az eredeti, hanem egy, az 5-dik vagy 6-dik században készített másolat, mert az eredeti, kivéve nehány betűit, már a IV-dik században elveszett. Szövege a másolatok és a későbbi utánzott példány nyomán a következő:

DAMASI SVI PAPAE CVLTOR ATQVE AMATOR

DAMASVS EPISCOPVS FECIT
HERACLIVS VETVIT LABSOS PECCATA DOLERE
EVSEBIVS MISEROS DOCVIT SVA CRIMINA FLERE
SCINDITVR IN PARTES POPVLVS GLISCENTE FVRORE
SEDITIO CAEDES BELLVM DISCORDIA LITES
EXTEMPLO PARITER PVLSI FERITATE TYRANNI
INTEGRA CVM RECTOR SERVARET FOEDERA PACIS
PERTVLIT EXILIVM DOMINO SVB IVDICE LAETVS
LITORE TRINACRIO MVNDVM VITAMQVE RELIQVIT
EVSEBIO EPISCOPO ET MARTYRI.

FVRIVS DIONYSIVS FILOCALVS SCRIBSIT

Hasonló tartalmú verset írt Damasus Marcellus pápára is, ki szintén a keresztyén két ellenséges pártjának villongásai miatt számkivettetvén, a számkivetésben meghalt.

Rossi e két eseményt így magyarázza:

Decius korában Novatianus azért pártolt el az egyháztól, mert ez a hitét eltagadott keresztyéneket, kiket különválólag l a p s o s-oknak neveztek, hosszabb bűnbánás és vezeklés után ismét keblébe fölvette, míg ő, szígorúbb levén, nem engedett, s ezért magát Cornelius ellen-pápájának megválasztatta.

Marcellus és Eusebius korában az ellenkező eset állott be; ekkor t. i. az egyház békéje idejében elpártoltak, bízván a martyrok és confessorok börtöneikből kapott közbenjáró leveleikben, rögtöni fölvételöket erőszakosan (scinditur in partes — seditio, caedes etc.) szorgalmazták, s a szorgalmazók főnöke, mint tetszik, Heraclius volt. Maxentius császár, ki csak imént az egyházat jogaiba visszahelyezte, megso-

*) Le due ultime linee sono certamente assai ipotetiche; ed in queste restituzione manca una parte essenziale, cioé il nome dell' autore dell' epigrafe, Sisto III. Il catalogo dei nomini peró capitanati da s. Sisto é tolto da codici tanto autorevoli e confermato da concordanze si squisite di documenti diversi, che io non dubiteró di citarlo con fiducia appellandolo il c a t a l o g o d i S i s t o III.

**) L. Rossi »Rom. sott.« II. kötet, I. k. XXI., XXII. és XXIII. fejezetét.

kalván a két párt közti ellenségeskedést, két főnökét, Eusebiust és Heracliust egyiránt számkivetette, s ezen Rossi sem csodálkozik, mint ezt szavaiból látjuk:

»Oly számos volt már a hivők száma, hogy ezen, a többség és a lázadók — az utóbbiak rendesen kisebb számmal szoktak lenni, — közti benső fegyelmi kérdés elegendő volt a közbéke megzavarására és Maxentius figyelmének magára vonására, ki itt, nem mint a keresztyének ellensége, hanem a közcsend őreként lépett föl.« *)

Eusebius Siciliában meghalt 310-ben, tetemét utódja, Miltiades hozta Rómába, s alkalmasint azért nem tette le Calixtus pápai cryptájába, mert az hihetőleg ekkor még a diocletiani üldözés alkalmával, biztonsága végett, odahordott földdel volt megtöltve. A Diocletian alatti üldözés, főleg a calixtusi temetőt illető elkobzás sem engedte meg, hogy a két, Cajus és Eusebius, közti pápát, Marcellinust († 308-ban) és Marcellust († 310-ben) ide temessék, kit tehát a hihetőleg el nem kobzott Priscella-féle coemeteriumba tettek le.

A fentebbi eredeti felirat mása arról is nevezetes, hogy itt a vésnöknek nevével megismerkedünk. Furius, Dionysius, Filocalussal, ki magát pápája tisztelőjének és szeretőjének »cultor et amator« nevezi. E Furius volt feltalálója azon csinos betűknek, melyeket a keresztyén régészek Damasus neve alatt ismernek »lettere damasiane.« Ime e betűknek pár példányai, melyeket a »Bull. di archeol. crist.« 1863-dik évf. 27. lapjáról veszek:

A.B.E.F.I.N.S.V.

(3. ábra.)

*) Tanta era in quella chiesa la moltitudine dei fedeli, che una questione di interna disciplina ed i faziosi, i quali sogliano essere il minor numero, bastarono a turbare la publica quiete, ed a chiamare l' attenzione di Massenzio non come persecutore dei Cristiani, ma come tutore dell' ordine.

## A pécsi földalatti kamra.

Hozzáütődve a székesegyház délkeleti tornyához, innen délfelé terjedt el Pécsett oly építmény, mely valamint építkezési módjával, úgy falfestményeivel is tökéletesen hasonlít a római ó-keresztyén sír-alagok cubiculumaihoz; Koller következőleg szól e kamráról: »Prolegomena in hist. episc. Quinqueeccl.« 25. s köv. l. (v. ö. két chromolitographiai táblánkat.)

»Emlékünk szentély, melyre a munkások, midőn a déli toronyhoz épített Szakmáry-féle házat (1780-ban) lebontották, akadtak. Boltozata oly anyagu és alaku téglából áll, minő az IMP. N. feliratu eszékiekéi; kétségtelenül tehát ezen építménynek emelése a rómaiak Pannonia fölötti uralmok korszakában történt. E szerint állítom, hogy e szentély Attilának 441-ki betörése előtt épült. Nemcsak a kamra maga, hanem annak előcsarnokocskája is be volt festve, mikép ez mindenütt látható, hol a vakolatot a régiség és a földalatti nedvesség még le nem hullatta. A keresztyének a három első században római coemeteriumok kamráit falfestményekkel diszítni szokták, Aringhi »Roma subterranea« című munkájában e festészeti diszítményeket rézbe metszette. A pécsi előcsarnokocska déli diszítményei megvoltak egészen, s hasonlítottak a lavicani út melletti szent Marczelin VI. kamráéihoz, mint azokat (Aringhi »Rom. subt. L. IV. CXIV. 35. l.) előadja. Maga a kamra bolthajtásának közepén, úgy a szentélynek az ajtóval szemközti falán is Krisztusnak koszorúval körülvett monogrammáját látjuk. Ez volt a keresztyének jelvénye régóta Constantinus előtt, dudum ante Constantinum M. (?), ki annak mását lobogójára tűzni parancsolta.«

Koller leirását folytatván, az ismeretes ☧ monogramm Constantin előtti gyakori használatát bebizonyítani törekszik; azonban, midőn később e monogramm régisége körüli mai nézeteket és tapasztalásokat előadandom, itt csak annyit jegyzek meg, hogy Kollernek fölhozott egyetlen-egy példája sem áll meg a mai itészet előtt.

Koller munkája 30-dik lapján ismét a falképek leirásához tér vissza.

»A kamra hátsó falának keretdíszei csaknem olyanok, minőket Aringhi másoltatott a salariai út melletti Priscilla temető arcosoliumáról (L. IV. C. XXXVII. 117 l. 3-dik ábra), vagy a calixtusi temető 3-dik cubiculumából (L. III. C. XXII. 311. l. III. tábla), vagy pedig még inkább a nomentai út melletti sz. Ágnes-féle coemeterium első kamrájáról (L. VI. C. XXVII. 313. l. II. tábla). A monogramma alatti két alak, nézetem szerint, két apostolé; mert tunicába és palliumba öltözvék, minőkkel az apostolokat vésték és festették az akkori korban, mint mondja Aringhi L. VI. C. XXVIII. Ugy hiszem, hogy jobb oldalon Pál áll; mert az irástekercset baljában tartja; mint e jelről Pálra ismer Aringhi L. X. C. X. 192. l. Baloldalon áll Péter. Ismeretes, hogy a két apostol gyakran cseréli föl a jobb- és baloldalt; ámbár azon képeken, melyek közepén Krisztus vagy a kereszt áll, minő a miénk is, a kereszt vagy Krisztus jobboldala valódi jobboldalnak tekintendő, itt az eset az ellenkező, t. i. a jobb- és baloldal a nézőé, mint a keresztet megközelítőé.«

»A nyugati falon (a dongabolt alatt) Noe patriarka vagy a galambot a bárkából ereszti el, vagy a visszatérőt fogadja, hasonló az előadás egy vaticani kőkoporsón (Aringhi L. II. C. X. 197., 199. és 201. lap, I. tábla), továbbá a calixtusi temető 2-dik cubiculumában (Ar. L. III. C. XXII. 313. l.), továbbá egy sz. Sebestyén temploma mellett kiásott sarkophagon (349. l.), máson, mely sz. Lőrincz temploma mellett találtatott. (Ar. L. IV. C. XVIII. 61. l.) Mindenütt Noe négyoldalu ládában állva s kezét az égfelé emelve adatik elő.«

»Ezen oldal más képe a három bölcset (effigies est trium magorum) ábrázolja, kik ajándékaikat tálakon hozzák az ujdonan szülöttnek; épen így adja elő ezen esetet egy 1751-ben, a priscillai temetőben talált koporsó; ezt átvitték sz. Máriának a Tiberisen túl levő templomába, kiadta pedig Bianchini (Hist. Eccl. Quadisp. Saec. I. Tab. I. in 28. Tab. II. Cubic. XIV. Coemet. 55. Marcellini et Petri apud Aringh. L. IV. C. XIV. 347. l.)«

»A két említett kép közt, hol a vakolat most egészen leesett, alkalmasint, az Ur jászola volt ábrázolva.«

»A boltozat ezen oldala két medaillonjának feje, nézetem szerint, két szenté, ámbár nevüket nem tudom megmondani. A két medaillon alatt egymás felé forditott egy-egy páva áll, melynek Aringhi után (L. VI. C. XXXVI.) hibázni nem szabad, ki is e madárnak mystikai jelentését magyarázza és több példányát fölhozza (a priscillai IV. sz. alatti temetőből L. IV. C. XXXVII. 130. l. és sz. Constantia porphyrkoporsójáról L. IV. C. XXV. 69. l.)«

Kamránk keleti falának két képe egészen eltünt, fenmaradt a harmadik (a három bölcsesel szemközt), mely a czethal torkába vetett és három nappal utóbb megszabadult Jónásnak történetét ugyanazon táblán ábrázolja. Épen így adatik elő ezen eset egy vaticani kőkoporsón. (Aringhi L. II. C. X. 201. l., más a calixtusi temetőből kerültön L. III. C. XXIII. 347. és 349. l. Koller még több példát idéz; általán Jónás története az, mely leggyakrabban fordul elő a síralagok falképein.)

»Ezekből bizonyos, hogy itt új- és ó-szövetségi történetekkel van dolgunk, valamint Krisztus monogrammáját sem tekinthetjük pogány jelentékenységünek.«

»A keleti fal fölötti medaillonba foglalt két mellképet nem tudom magyarázni; alatta két páva látható, mint a tulsó oldalon. S ez mind, mi a régi falképekből reánk maradt.«

»A hátsó fal közepén négyeges nyilás vagyon, mely talán a szertartás alatt, nem tudom mi czélra szolgált.«

»Szentélyünk területén némely erősebb embercsont találtatott; ajtaja kövekkel és más anyaggal be volt töltve; miből következtetem, hogy az üldözés alatt itt valamely üldözöttet kiéheztettek. Helyiségünk, mint földalatti, csakugyan ó-keresztyén gyülhelynek használtatott, azért is csak az e fölött álló ház ledöntése után akadtak arra.«

»Nem sokára ezen fölfedezés után, midőn a szomszédságban uj építendő házak alapzatát vetették, tizenhárom, római téglából szerkezett sírt találtunk, (egyet Koller rajzban adja XIV. táblája 7-dik ábráján, hosszukás négyszögü koporsót, nyereg-alaku födéllel), egyikén a constantini Krisztus-féle monogramma a halott feje és lába mellett volt látható, (belül a nyeregfödél háromszögébe vésve). Minden ko-

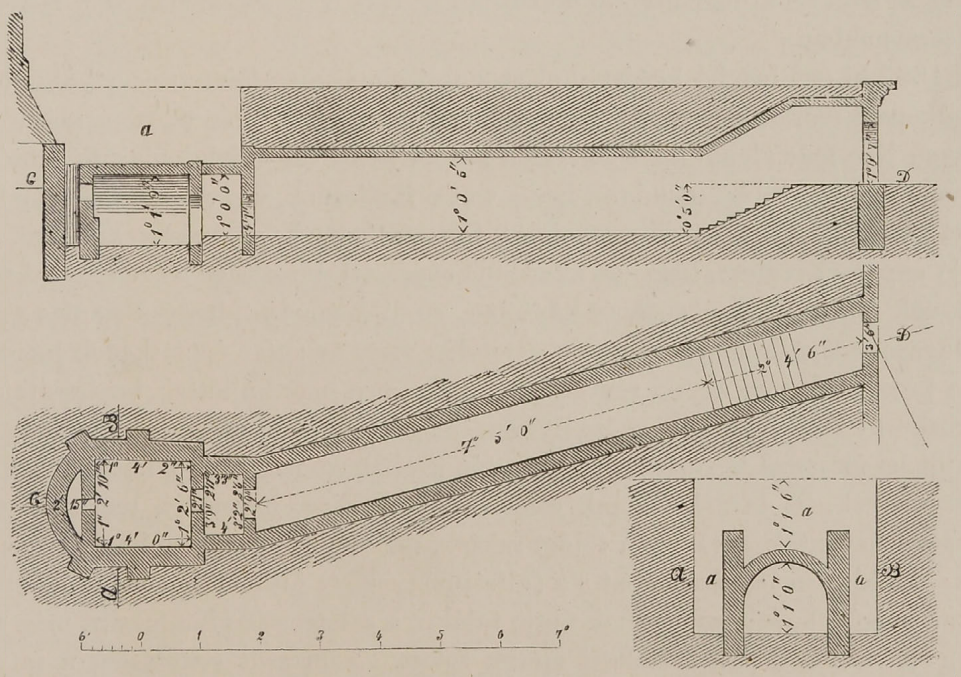

4., 5. és 6. ábra.

porsóban emberi csontot találtunk; kettőben üvegedényt (ampulla vitrea) is, oldalán ismeretlen anyagnak maradványával, hogy azonban vér nem volt, bizonyitották ama szakférfiak, kiket erre nézve Garampi cardinalis megkérdezett. Nem tudom, mily más használatu lehetett ezen üvegedény.«

»Ki mindezeket szem előtt tartja, nem tagadhatja, hogy szentélyünk keresztyén volt és a keresztyénség első századaiból származik.«

Az épület régi része, mely északról délre terjed, áll három darabból : közepén fekszik a tulajdonképi kamra, ehhez délre csatlakozik egy kis előcsarnok, északra a körnek felénél kisebb, segmentum. A középső kamra a tulajdonképi sírkamra, a jobbra fekvő rész egy ehhez vezető kis előcsarnok, a balra fekvő körszelvény oly helyiség, melyben egy, u. n. spiraculum a földfölötti légnek behatását az alagba megengedte; körszelvényes alakjának indokát alább magyarázandjuk.

A sírkamrának padozata 15′ 6″-nyi mélységben terjed el a mai föleptől, miből 7′ 6″ esik a dongabolt fölötti földre; a dongabolt vastagsága 1′ a kamra magassága a dongabolt legmagasabb pontjáig 7′. Az előcsarnok magassága mintegy lábbal csekélyebb.

A mult században, alkalmasint a kamra fölfedezése alkalmával épített, csaknem 6′ széles és 63′ 6″ hosszu boltozott járda vezet az előcsarnokba. E járda elején a bemenő tizenegy lépcsőn száll le a mélybe, a lépcsőfok magassága, a mai szokás szerint, 6″-re van véve. Daczára annak, hogy a betömött régi spiraculum helyett, kis aknát nyitottak az előcsarnokban (melyet a rajzoló elhagyott) : a nedvesség már a pinczealaku járdában is mutatkozik, boltozatán összegyült nagy csöppekben. A légvonatu aknát, a járda külső ajtaját és a kamra körüli, alább említendő munkálatot, 1864-ben végezték be; minek emlékére a járda külajtaja fölött következő chronostichon iratott föl:

NE LABEFIAT
DIGNE ET SOLLICITE
CAVTVM.

A külső ajtót vasrácsozat képezi, melyen keresztül a mélybe láthatni; sem az előcsarnoknak, sem a kamrának nincsen külön ajtószárnya, hanem csupán ajtónyilása van. Eredetileg, úgy tetszik, az alagba vezető légcső az előkamra előtt volt elhelyezve; mert ilyen lépcső, bár csak tizenkét fokból állott is, még sem fért el az igen szűk, legnagyobb hosszában csak 6′ $5\frac{1}{5}$″-et, legnagyobb szélességében csak 4′ $1\frac{1}{2}$″-et mérő előcsarnokban.

Midőn 1863-ki october hó kezdetén először fordultam meg Pécsett és ez alkalommal az alagot is látogattam : falképein már nem lehetett annyit látni, mennyit Koller adott e század elején készített másán : nevezetesen Noe már elenyészett volt, és a három bölcs vagy babiloniai ifjú középrésze is le volt esve, úgy hogy nem lehetett többé mondani, igaza volt-e Kollernek, vagy nem, midőn e három járó alaknak tálakat adott kezükbe; végre az előcsarnokban falfestménynek, sőt még vakolatnak sem volt nyoma. A gyorsan haladó enyészet reábirt, hogy az akadémia régészeti bizottsága révén az akadémiához folyamodtam : kérettessék meg a pécsi püspök és káptalan, viseljék gondját, hogy a romlás gyors haladásának eleje vétessék. Javasoltam a falképek vászonra átvitelét, vagy az egész épületkének kiemelését a földből; azonban, mivel a pécsi urak sem egyik, sem másik tanácsomra nem hajlottak, tanácsoltam később, hogy az épületkét köröskörül ássák, s a jövő egész nyáron (az 1864-kin) kiszáradni hagyják; őszszel azután a boltozatot hydraulicus mészszel bevonják és a kamrát s előcsarnokát egész körületében szabadon meghagyva, tető alá vegyék. E javaslatomnak csak első része fogadtatott el, mert, miután a boltozatot hydraulicus mészszel bevonták, arra ismét földet raktak, melyen át az esővíz, ha már nem is a boltozaton, hanem mégis az oldalfalakon beszivároghat s a falfestményekhez juthat; hol azt mindenki apró csöppekben láthatja, és ha megízleli, salétromízűnek fogja találni, a salétromíz alkalmasint még azon időből származván, melyben az istálló állott a földalatti épület fölött. Nem volt érkezésem a míveletet 1864-ben megtekinteni; de megtekintette b. Schulz Ferencz barátom, kinek erről szóló hozzám intézett levelét alább

fogom közölni. A 4., 5. és 6. sz. fametszetünk rajzát Benkó, jelenleg pesti építész készítette, ki akkor Pécsett felügyelő volt a pécsi synagoga építésénél; s ez volt a míveletnek főeredménye, t. i. az, hogy így az egésznek elrendezését fölismertük, mert a kitüzött czélt, az adott tanács más részének elhanyagolása miatt, nem érték el, s különben más hibát is követett el a vezető pécsi kőmivesmester, mint ezt Schulz leveléből látjuk.

Mielőtt azonban Schulznak 1864-ki october 10-kén kelt levelét adnám, szükséges 6. sz. ábránkhoz megjegyezni, hogy a keresztszelvényben látható oldalfalak jóval túlemelkedtek a boltozaton, s hogy azokat, miért? nem tudom, csaknem a bolt külső kezdetéig (az u. n. extrados kezdetéig) lebontották, mire Schulz méltányos neheztelését így fejezi ki:

»A régi római kápolnát e napokban néztem, én részemről sajnálom, hogy valószinüleg a kőmivesmester ostobaságából a bolthajtás fölé érő oldalfalak lebontattak, mert habár az épület ismét földdel betöltetik, új kiásatásnál, ha eredeti formájában megmarad, új világot adott volna és új reflexiók tárgyává leend, míg most csak rajzban és irásban lehet megmenteni mint volt. Én tökéletesen meg vagyok győződve, hogy Dr. ur erről mit sem tehet.« (Ilyesmit soha sem tanácsoltam volna.)

»Én még most is arról vagyok meggyőződve, hogy ezen monumentomon tető volt, és mint most a kiásott alaprajzból látom, nagyon hiszem, hogy más nagyobb épülethez volt toldva, a kamra mögötti ívalakú hézag előttem megfoghatlan, ha csak föl nem teszem, hogy az egész kápolna talán gömbölyű védtorony belsejébe volt építve.«

»Jónásnál (az akkori őrkanonoknál, ki azóta meghalt) ma voltam, ő mondá, hogy az archaeologiai bizottmánynál már tett jelentést a dologban. A római kápolna beboltozása (vagy is inkább bevonása hydraulicus mészszel) már megtörtént. A nagy templom északi részén levő hátrányos falat (azaz az északi lépcsőház ajtajának befalazását) még el akarja szedetni, de a lépcső megváltoztatásáról a káptalan mitsem akar tudni.«

»Az ásatás alkalmával talált téglák közül egyet megnéztem és lerajzoltam.«

»Maradok stb.«

Schulznak állítása tökéletesen igazolt: az épület eredetileg tető alatt volt, azonban az épület nem ezen része vagy emelete, hanem az e fölötti emeleté, azaz a kápolnáé, nem pedig a sírkamráé.

Hogy pedig itt ó-keresztyén sírkamrában, »coemeterium-cubiculumban« állunk, világos abból, mit Kollernél olvasunk, t. i. »nem sokára ezen fölfedezés után, midőn a szomszédságban új építendő házak alapzatát vetették, tizenhárom, téglából szerkezett sírt találtunk« — és »szentélyünk területén némely erősebb embercsont találtatott.« Miből következik, hogy ó-keresztyén temető közepén állott itt egy temető-kápolna, mely felső emeletén egyházi szertartásnak, alsaján pedig temetkezésnek szolgált. Hogy erről még jobban győződjem meg, engedelmet kértem újabb ásásra, melyet Troll, akkori őrkanonok megadott 1870-ki aug. 15-kén. Leásatván tehát vagy másfél lábnyira, a cubiculum közepén több rendbeli embercsontra akadtunk, u. m. egy egész jobb felkarcsontra, a balnak töredékére, több oldalborda-töredékre s egy sarkcsontra. Föltehetjük, hogy e csontokat kidobták, mikor legelőször e cubiculumot fölfedezték s az alkalmasint itt álló sarkophagot kirabolták s összezúzták.

A kettős kápolna tekintetében tehát tökéletesen áll Schulznak véleménye, de nem áll akkor, midőn sejti, mintha a kápolna nagyobb épületbe, talán »védtoronyba« lett volna zárva, vagy ilyentől körülfogva, és nem áll, ha e torony részének tekinti a kamra mögötti falazott ívet; mert először Koller tanúsága szerint, itt temetőt kell keresnünk, másodszor védtoronyfalnak, a csakis két lábnyi fal, nem elég vastag, nem elég erős, harmadszor az egész körszelvény nem elég nagy, hogy folytatva, vagy körnek kiegészítve, épületünket körülvehette, magába foglalhatta volna.

Schulz a falazott körszelvényre nézve tehát csalatkozott; csalatkozott pedig azért, mert ennek valóságos jellemét és rendeltetését nem ismerte föl, mely egyéb nem lehetett, mint nyilás a felső légnek bevezetésére az alagba, nem egyéb, mint u. n. spiraculum, minővel számtalanszor találkozunk a római földalatti coemeteriumokban, és melyet ki kellett volna ismét nyitni, ha csak a falképeket a teljes romlástól meg akarták menteni. E nyilás alkalmasint a felső kápolna oltára mögött végződött, honnan a lég

bejuthatott az alagba és azon végig vonulhatott, míg az előcsarnok előtti lépcsőház nyilásán ismét fölszállott a föld fölepe fölött.

Ha azonban egyetértünk is Schulz-czal az egész épület betetőzésére nézve: nem lehet nem ismételnünk azon nézetünket, mely szerint a tető csak a felső emeletet fekhette meg, mert a fenmaradt építkezés egészen földalatti, elnézve mostani fekvésétől is, mely szerint boltjának külső teteje a jelenlegi fölepnek hét lábnyi mélységében fekszik. Főoka pedig annak, hogy kamránkat előkamrájával már eredetileg is földalattinak kell tekintenünk, a világító nyilások tökéletes hiánya; sőt itt még a spiraculumnak sincs kettős szolgálata, mint a római coemeteriumokban, t. i. a légvonat eszközléseé és a világításé, hanem kizárólag csak az előbbi; mert ezen spiraculum a kamrától fallal van elzárva s így egyedül szög alatt közlekedik azzal, úgy hogy csak a lég juthat be, nem pedig a világ sugára is, mely nem törött, hanem egyenes vonalat követ.

De lássuk, nem találunk-e hasonló kettős kápolnát már az ó-keresztyén világban is?

Rossi »Bull. di Arceol. Crist.« 1866-ki évf. 33. és 34. l. ezeket olvassuk:

»Az ostiai kapun kimenő jobbján, mindjárt a Cajus Cestius pyramisán túl, látja egy oratoriumnak maradványát, mely az 1849-ki hadjárat alatt leromboltatott. Ricci Paracciani szomszéd szőlőjében őriz hosszú, a XIV. században szokásos u. n. gót-betűvel írt feliratot; ez a kérdéses oratoriumhoz tartozik s megemlíti annak nevét: »Ecclesia sancti Salvatoris« és »altare superior« (sic.)

Ez értésünkre adja, hogy itt alsó oltár, altare inferius is volt; és hogy ezért az oratorium sokkal régibb a XIV. századnál, alkalmasint oly korból való, melyben a temetkezési crypták még szokásosak valának, és valóban a Cola di Rienzi idejéből származó, csak is a turini egyetem könyvtára 749-dik számában fenmaradt római templomoknak felszámításában találjuk az ecclesia-t sancti Salvatoris de Porta, e hozzátétellel: quae non habent servitorem, azaz elhagyatottként. A »Libri indulgentiae ecclesiarum Urbis Romae,« melyeket a következő század dereka körül írtak, említik ezen templomkát: ecclesia s. Salvatoris extra portam s. Pauli vagy in via S. Pauli, mint olyant, melyet a zarándokok látogatnak. Olvastam említését egy stuttgarti tekercsben és egy strassburgi codexben, mindketteje régibb levén a »libri indulgentiarum« legrégibb nyomtatásánál. Miből kitetszik, hogy e templomkát nagy tiszteletben tartották, talán ó-keresztyén emlék helyén volt építve. A történet nem mondja ugyan, hogy itt földalatti temető volt, oly alaku, melyet ma közönségesen catacombának neveznek, sőt ilyet föltenni tilt a fölep minősége és fölülete is; e szerint tehát csak az ostiai útnak elszigetelt valamely emlékéről lehet szó, azaz keresztyén családi sírról, vagy az első keresztyén századok valamely esete emlékének szentelt oratoriumról, mely alatt cryptát építettek; s ezen okoskodást igazolja egy a templomka közelében Ricci szőlejében talált sarkophag is. (Következik a koporsónak leirása és összehasonlítása más hasonneműével, melyet Aptban, Franciaországban találtak.)

A bécsi »Mittheilung« 1869-ki évf. LXIII. Dr. Messmer Rossinak ezen fölfedezéséről így nyilatkozik:

»Es wird ein Oratorium geschildert, welches ausserhalb der Porta Ostia auf der Vigna des Marchese Ricci Paracciani im zerstörten Zustande gefunden und offenbar ursprünglich eine Familiengrabkapelle in zwei Stockwerken bildete. Der dort gefundene Sarkophag war nie für ein unterirdisches Grab (Rossi ezt nem mondja, hanem mondja, hogy itt földalatti temetőt, coemeteriumot nem kereshetünk) bestimmt, so dass ich in diesem Oratorium eine Doppelkapelle erblicke, deren unterer Raum für die Deposition des Sarkophages diente, waehrend der obere mit Altar als Oratorium und für die Anniversarien bestimmt war. Für die gerade in diesen Mittheilungen der k. k. Central-Commission wiederholt besprochenen Kirchhof oder Todtenkapellen scheint mir diess Denkmal bei Rom nicht ohne Belang, zumahl es laut Inschrift im XIV. Jahrhundert die noch aus den Trümmern erkennbare letzte Gestaltung erfuhr.«

A régész gyakran kénytelen egyes töredékekből a következések egész lánczolatát szerkeszteni. Ez az eset itt is, hol a római oratoriumnak csak egyes maradványairól van szó és a pécsinek csak alsó része marad reánk; azonban ezen hiányosság daczára is a valószinűség a mellett harczol, hogy a pécsi emlék kétemeletes oratorium volt, melynek felső emelete szabad ég alatt állott, fölépítése tehát csak is az egyházbéke, győzelme idejében történhetett, azaz a IV. század dereka táján.

Földalatti kamránkat nagy arcosoliumnak tekinthetjük, melynek közepén eredetileg alkalmasint kőkoporsó állott, mi annál valószinűbb, minél több ilyféle sarkophagot a kamra tőszomszédságában találtak; ha tehát ilyen koporsót egyenesen még a földbe is temettek, hihetőleg hasonlót az annyi költséggel készült cubiculumba is helyeztek el. Mikor tünt el innen, nem mondhatni többé, de valószinű, hogy ez már régen, az 1780-ki újabbi fölfedezése előtt történt, s hogy ezen alkalommal kerültek a földbe amaz embercsontok, melyekről Koller szól, és melyeket magam is 1870-ben még ott találtam. Meglehet, hogy a pusztítás már a hunnok által vitetett végbe, mert hiszen idejökben még a felső kápolna is állhatván, alkalmat szolgáltatott az alatta levő sírkamrának feltalálására és kifosztására.

Cubiculumunk nem egészen szabályszerűleg épült föl, mint ezt 4. ábránk mutatja, hol északi falának mérve 8′ 10″-re, déli fala pedig csak 8′ 6″-re van följegyezve, keleti fala pedig 10′ 2″-re és nyugatija csak 10′-ra. E mérvek meglehetősen megegyeznek saját mérveimmel, melyeket 1866-ban vettem, azonban a kamrát mégis, mint ezt 7. ábránk mutatja, szabályszerűleg adván: az a) b) vonal jelenti a székesegyház délkeleti tornyának alapfalát, miből világos, hogy az egész épületet, daczára a pécsi káptalan véleményének, biztosan ki lehet emelni, a nélkül, hogy a székesegyház alapzata legkisebb kárt szenvedne, vagy veszélyeztetve volna. Meg kell jegyeznem, hogy 4. ábránkon valami hiányzik, t. i. az északi falnak azon $6\frac{3}{4}$″-nyi kiszökése, melyet 7. ábránkon és a hosszszelvényen (5. ábra) is látunk. Ezen kiszökés ama kőpadot képezi, melyen az ó-keresztyének, szertartás alkalmával, a szentelt edényeket és más, a szertartáshoz való apróbb tárgyakat szokták tartani. Kőpadunk is a mellett szól tehát, hogy itt sírkamrával van dolgunk, melyben a halottnak nevenapját ünnepelték; nevenapját, azon napot, melyen meghalt, s így, mint ők hitték, új jobb életre született. Az ezen kőpad fölötti faláttörést, melyet Koller magyarázni nem tudott, oly nyilásnak kell tekintenünk, melyen át a kamra levegője közlekedett az a mögött emelkedő spiraculummal. Ezen kivül még csak egy nyilás van, az ellenkező falnak ajtó nyilása, mely csak 4′ 4″-nyi magasságával igen alacsonynak mondható. 5. ábránkon itt is van kis hiba, mert a lelépés nem, mint ez mutatja, már az ajtónyilásban, hanem csak is a kamrába történik. A falfestmények, melyek minden falat és a dongaboltot egészen ellepik, a kőpadnál pár hüvelykkel alább kezdenek, és ezen, mintegy 2′ három vagy négy hüvelyknyi magasság alatt falkép nem volt, már Koller idejében sem; a római téglát tehát, melyről alább szó lesz, a kőpadról vettem, hol falkép sérthető nem volt.

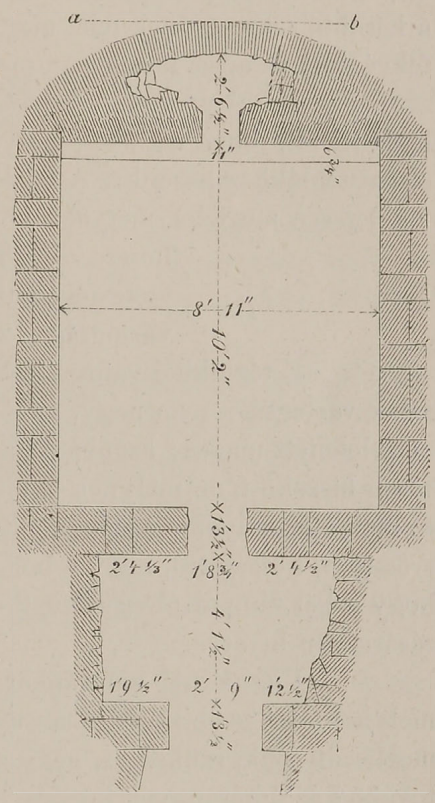


7. ábra.

Az előcsarnokot nem úgy találtam, mint ezt Benkó rajza, hanem úgy, mint azt saját rajzom (7. ábra) adja; azaz nem rendes sima, hanem kitörött fallal; így láttam azt már 1863-ban is, midőn a cubiculumot először látogattam. Érintém már, hogy az előcsarnok szűk volta miatt alig tehetni föl, miként a kamrába levezető lépcső itt találhatott volna helyet; hogyan jutottak tehát le eredetileg, többé biztosan nem mondhatni. A mai bejárás egészen modern, ferde irányát a kamrát megfekvő dombocska irányából és alakjából magyarázhatni. A bejárás alkalmasint egykorú a székesegyház előtti térnek legújabb elrendezésével. Koller a maga idejében létező bejárásról mitsem mond. Mindkét ajtó nyilása szélesebb s kényelmesebb a kamrába vezető eredeti bejárásnál. A sikátor elején levő tizenegy lépcső is elég kényelmes.

Nem érdektelen az 1-ső ábránkon előadott sz. Ágnes-féle coemeterium templomának alaprajzát a pécsi cubiculuméval (4. és 7. ábra) és mindkettőt az ó-román stylű egyházakkal hasonlítani össze. E hasonlításból ki fog tűnni, hogy az ó-román templom főrészei, mintegy egész elrendezése előrekészítve, »praeformálva« volt az ó-keresztyén építészetben. Ugyanis már itt találjuk a félkörű apsist, mely a püspök s a papok padait és a közepén álló oltárt magába fogadja; ennek alapvonalán állott hihetőleg Pécsett is az oltár a felső kápolnában, következik a hosszhajó, melynek Pécsett a halotti kamra, a »cubiculum

coemeteriale« felel meg, szűk tér ugyan, hanem mégis elegendő halotti kápolnának. A sz. Ágnes-féle coemeterium egyházkájában, valamint az apsis félköre teljes, ugy a templomkának hosszhajója is nagyobb, tágasabb, hosszukás négyszög, melybe több ember, nagyobb község fér el; de ezen templomban még két igen nevezetes körülmény is fordul elő, itt t. i. már valóságos tám is van alkalmazva, még pedig oly tám, (Strebe, contrefort), mely kivül és belül kiszökvén, külső és belső támat képez; a második különös körülmény az, hogy a sz. Ágnes-féle templomkában mellékhajót is találunk (l. P. P. P. betűt), és mi még nevezetesebb, hogy ezen mellékhajó, a magasban levén elhelyezve, egyszersmind hosszkarzat gyanánt tünik föl. A hosszhajó előtt, valamint a sz. Ágnes-féle coemeteriumban, úgy Pécsett is, fekszik a narthex, az előcsarnok; az utóbbi helyen a narthex tiszta, míg az előbbiben azt a templomba vezető lépcső, csaknem egész területén, foglalja el. Az előcsarnok nagy szerepet játszik a basilikában, a román templomnak ez már nem oly lényeges része. Az Ágnes-féle templomban, N. betűben még oly helyiséget is látunk, mely a későbbi sekrestyének felel meg, habár nem annyira rendeltetésével, mivel halotti cubiculum, mintsem fekvésével az apsis közelében, melylyel össze van kötve.

Hátra van, hogy a pécsi kamra építészeti technikájáról pár szót mondjak: minden fal egyedül téglából áll, római téglából, melyet Koller az Eszéken talált IMP. N. azaz »imperator noster« feliratú római téglákhoz hasonlít. A pécsi téglán feliratot találni még nem sikerült, de texturája a rómaiakénak tökéletesen megfelel, mérvei a következők:

hossza 15 egész 15 és fél bécsi hüvelyk,
szélessége 10 » 10 » » » »
vastagsága 2 bécsi hüvelyk.

E téglákból vannak rakva a vastagabb 2′-nyi külső és a véknyabb 1′ 3″-nyi közbülső falak. A falak vastagsága nem nagy, miből következtethetni, hogy az egész épület, beleértve a felső kápolnát is, nem lehetett magas; azonban, ha a fal vastagsága némileg hiányos, e hiányt pótolja ama négy, meglehetősen kiszökő tám, melynek egyik párja a kamra keleti sarkán, másika a hosszfal közepén áll. Igaz, hogy ez nem ellensulyozza a dongaboltnak oldalnyomását egész hosszában, azonban e falnak mégis ád nagyobb erősséget, hozzájárul, hogy e bolt földalatti levén, a föld tömege is ellensulyozza egész hosszában úgy, hogy a két támpárral erősített 2′-nyi fal tulajdonképen csak a felső kápolna oldalnyomásának ellensulyozására van hivatva.

Vizsgáltuk kamránkat építészeti összeségében, fölismertük ó-keresztyén kettős kápolnának, melynek alsó temetkezési része ránk maradt. Átmegyünk most falképeinek magyarázatára, de mielőtt ezt megkezdhetjük, szükséges, hogy előbb a régi falképekről általán és különösen a calixtusi temető frescóiról, továbbá az ó-keresztyén képzőművészetről, képezetei symbolikai jelentőségéről általánosan, végre pár legjelentékenyebb példányairól szóljunk, mert csak is ezen úton juthatunk a pécsi sírkamra falképeinek teljes fölismeréséhez.

## A régi frescó-festészet.

A fresco-festész friss nedves vakolatra fest. A falra először is durva homokvakolatot raknak, miután ez kiszáradt, felvakarják, nedvessé teszik és kevésbé durva homokvakolattal, mintegy 0,02 méternyire födik. E réteget is kiszáradni engedik, a kőmivesek dörzsölő deszkájával feldörzsölik s ismét jól nedvesítik, mielőtt az utolsó réteget rárakják, a tulajdonképi frescó-alapot, melynek 0,01 méternél nem szabad vastagabbnak lenni, ha csak nem akarjuk, hogy e ritka vakolat szárítása alatt megrepedjen; ezen alapot nem simítják a vakoló kanállal, hanem csak is a dörzsölő deszkával, hogy szemcséssé váljék. A réteg vastagsága egészben tehát 0,03 méternyi. Némely festész a felső réteget kétszerre rakatja, de a legfelsőbbet mindíg csak az nap, melyen a festést kezdi.

Midőn ezen héjnak friss volta a festés tartósságának elkerülhetlen föltétele, ebből minden reggel csak annyit raknak föl, melyet ugyanazon nap befesthetőnek hisznek, egyszersmind úgy kell intézkedni, hogy a festés bizonyos határig terjedjen, pl. félig ruházott alaknál a ruha kezdetvonaláig. Ha az alapot fölöslegesen felrakták, a fölösleget estve le kell vágni, még pedig tompa szögben, hogy így a következő napi felrakás jobban símuljon a kép kész részéhez, és ne hogy hirtelen száradás, vagy a falnak csekély süllyedése rést hagyhasson a két nap munkája közt.

E szerint az egymásután eszközölt felrakás sokféle egyes kivágást képez, minőt látunk a középkori tarka üvegtábla képeken.

Minél ügyesebb a felrakó kőmives, annál kevésbé fogja föltüntetni a réseket, de még a legügyesebbnek is alig sikerülend az egyes darabokat tökéletesen ugyanazon fölületre fölvinni, mivel ebben, valamint a kivágások szabálytalansága, úgy a festett részek szükséges kimélése gátolja. E hiánynak folytán a por könnyebben ellepi az inkább kiszökő részeket, és ez a mai frescók tagadhatlan hibája. Ehhez hozzájárul, hogy az e festésnemben oly igen drága idő megtakarítása okából, a kép vázlatát előbb papirra rajzolják, az olajozott papirt ezután a falra teszik és csontpeczekkel a puha alapba nyomják. A mai frescófestész csak vizes festékkel él, ezek tehát nem töltik be a peczekkel bevájott barázdát, s így a por ezekben is fészkelődik.

A friss vakolatnak nedves mesze nem engedi az állati vagy növényi festékek alkalmazását, sőt ez az eset némely érczfestékre nézve is, pl. az ólomfehérre nézve is áll; miért is e festék helyett finomra dörzsölt meszet használnak. Valamennyi festéket egyedül vízzel dörzsölik, minden kötőszer alkalmazása nélkül.

A kötés vegytani módon következőleg történik: az égetés a mészből eltávolítja minden szénsavát, az oltás ismét pépszerű mészhydráttá változtatja át. E minőségben találjuk a vakolatban, hol mohón magába szivja a festékek vizét. Ezen víz együtt a vakolat vizével a mészhydrátnak részét felolvasztja s a festékrétegen keresztülhatott felolvadás beszívja a légnek szénsavát s így ismét szénsavas mészszé válván, vékony s igen nehezen olvasztó jegecs-hártyával behúzza a festékek fölepét, még pedig oly erősen, hogy a képnek a mosás vagy gyönge dörzsölés többé nem árthat.

Ebből láthatjuk, hogy hamis azon elmélet, mely szerint a frescó-festékek behatolnak az alattok levő alagba, úgy hogy azzal egy testet képeznek s attól csak emennek megsemmisítése által elválaszthatók. Ha valamely frescóból egy darabot letörünk s annak törését vizsgáljuk: látandjuk, miként a frescó-

festék nem hatolt be mélyebben a nedves alapba, mint hatolt volna be más vízfesték, száraz alapba; a víz mélyebbre hatol be ugyan, de nem a festék is. Sőt ellenben a festéknek ragadása az alaphoz igen csekély, miről meggyőződhetünk, ha a jegecs-hártyát levakarás, vagy valamely sav által eltávolítjuk, mert ekkor a festéket nedves újjal is könnyen ledörzsölhetjük. Valamint hamis az előbb felhozott elmélet, úgy téves azon nézet is, mely szerint a frescóban a festékek lefoszlása (Abblättern) sem lehetséges; mert ez főként ott fordulhat elő, hol több festékréteg egymás fölött van rakva; ilyen például udinei János virágcsokorja a vaticani loggiákban, hol nemcsak a legfelsőbb, hanem az ez alatti festékréteg is lefoszlik. A réteg annál inkább foszlik, minél vastagabban rakják és minél jobban késik a festész felrakásával, mert az utolsó esetben a hártyaképezés már vége felé jár. E képezés annál lassúbb, minél kevesebb zsíros-mész (Fettkalk) van abban, minél szögletesebb, minél több fölülettel bír a mészhez adott pótlék. A korunkban használt folyó- vagy gödörhomok kevésbé felel meg e czélnak, mint felelt meg a régiek pótléka.

Frescóinkban általán nem élünk vastag vagy sürű festékkel, részint mert ez alkalmatlan, részint mert a fehér festék helyett használt mész, ha csak nem igen régi és e czélra különösen nem készíttetik elő, némileg nyálkás természetű. Itt is előnyösebb volt a régiek gyakorlata, kik tehát sürűbb festéket is rakhattak föl.

E szerint a mai frescók jellege a következő:

1. A nagyobb képek egyes részei nem bírnak ugyanazon, azaz tökéletesen vizirányos fölülettel.

2. Az egyes részek közti rések és a rajz körvonalai többé-kevésbé észrevehetők.

Továbbá be van bizonyítva:

3. hogy a frescó-festék nem hatol be mélyebbre a nedves alapba, mint hatol be más vízfesték a száraz alapba;

4. hogy a frescó-festék nem ragadt tökéletesen az alaphoz, ha az azt védő jegecs-hártya meg van sértve, és ha az előbbi csak akkor rakatott föl, mikor a jegecs-hártya képezése vége felé járt;

5. hogy a frescó-festész több festéket is rakhat egymás fölött, és hogy e réteg könnyebben foszlik le;

6. hogy a festéket sürűen vagy vastagabb rétegben is lehet rakni, úgy szólván impastirozni.

Midőn kész frescó-képen valamit változni akarunk, vagy a változandó részeket kivágjuk, helyére új frescó-alapot rakunk és erre festünk, vagy pedig, miután a fal tökéletesen kiszáradt, a tempera festészethez folyamodunk.

A tempera festészetben kötőszerre van szükségünk, minő a tojás és fügetej, ha enyvet alkalmazunk, e festésnemet az olasz guazzo-nak, a franczia guache-nak nevezi. Fokpolcz-képeinknél (Staffeleibilder) az olajfestészet, ékesíti képeknél a frescó- és az olcsóbb enyvfestékkeli modor levén alkalmazásban, a tempera festészet gyakorlata annyira feledékenységbe ment, hogy alig ismerjük többé kötőszerének kezelését és arányát. Ép oly kevéssé, mint a tempera festészetet, használja korunk a beégető festészetet, az úgy nevezett encausticát.

Donner (l. könyv. 1. l.) számos tapasztalati és beható vizsgálata után a pompeji, herculaneumi és stabiaei falképekről határozottan állítja:

1. hogy ha nem mindnyája is, mindenesetre legnagyobb része, még pedig nemcsak azoknak színes alapja, hanem díszei, egyes alakjai és egész képei frescóban vannak festve;

2. hogy e falképekben a frescó-technika az uralkodó, és hogy ehhez hasonlítva az enyv- és tempera kötőszerrel élő festészet csak alárendelt helyet foglal el, csak kisegítőleg és nem önállólag van alkalmazva;

3. hogy a beégetett festészet sehol sem fordul elő.

A classikai kor frescó-festészetéről Plinius*) mondja, hogy a kép nem nyerheti a kellő fényt, ha nincsen alatta három homokvakolat- és két márvány-stucco-réteg. Sőt Vitruv az alsó durva vakolat fölött nem kevesebbet három homokvakolat- és e fölött ismét három márványvakolat-réteget követel; az utóbbinak alsajában a mészhez durvább, a középsőben finomabb, a felsőben igen finom márványdarabok adat-

*) Hist. natur. XXXVI. 176. : Tectorium nisi quod ter harenato et bis marmorato inductum est, nunquam satis splendoris habet.

nak a mészhez. E hat réteg mindegyike épen akkor rakatik az alsóra, mikor annak száradása kezdődik és a három legfelső réteget faduczokkal verni kell, hogy sürűsödjék; így mondja Vitruv, a rétegekben sem rés, sem más hiba nem támad; hanem a fávali verés által eszközölt sürűsödésök és a márványdaraboktól jött símaságuk azoknak kellemetes fényt szerez.*)

Donner mondja (40. l.), hogy birtokában van egy, a palatini halomtól (Rómában) származó vakolatdarabnak, mely pontosan Vitruv ezen adatai szerint készült; a homokrétegnek vastagsága 0,06 centiméternyi, a márvány-stucconak 0,02, az egész tehát 0,08 centiméternyi vastag, a mi 2 ½ fölülhaladja a mai frescók alapját. Világos, hogy ily alap sokkal több vizet vehet föl magába, mint a modern, ezt pedig annál inkább, mert a réteg akkor rakatott egymás fölébe, midőn az alsó még vizes volt; e szerint a vakolat tovább tarthatja meg nedvességét és sokkal több meszes vizet ereszthet föl a fölepre; de világos továbbá az is, hogy a mész-hydrat olvasztása sokkal lassabban hatolhat föl a sürűre vert márványrétegen keresztül, mint a mai ritka és porhanyós frescó-alapnál; végre világos ezekből, hogy a classikai kor frescó-festészei képesek voltak lassabban dolgozni és bonyolódottabb feladatokat is teljesíteni, mert az antik frescó-vakolat vizét egész hat napig is tarthatja, és a jegecs-hártya ezen egész idő alatt képződhetik.

A vizes vakolatra rakott frescó-festékekről mondja Vitruv : hogy azok erősen és letörölhetlenül ragadnak az alapra, és hogy a pontosan készült vakolatot sem az idő nem teszi érdessé, sem a festést nem lehet arról lemosni, ha csak ez nem rakatott szárazra.**)

Miután a classikai technikát, körülményes és bokros módja miatt elhagyták, a byzantiak pótszert találtak föl, midőn t. i. a nálok szokásos két réteg alsajában szecskát alkalmaztak, a felsőbe pedig lent vagy pamutot kevervén, az üdeséget öt vagy hat napig fentartani bírták. Ily módon készült frescóképet látunk nálunk a ráczkevei szerb templom falain.

Több hírneves vegyész vizsgálta az antik frescó-festékeket.

Chaptal 1809-ben hét festéknek analysisát tette közzé, a vizsgált festékeket Pompejiben kis csuprokban egy boltban találták, voltak pedig : zöld veronai föld, sárga oker, vörösbarna oker, sötétkék üvegfritta, más, valamivel világosabb, oly fehér, melyet igen finom porrá dörzsölt tajtkőnek tartott és szép rózsaszín, melyet krappnak vett. Az utóbbit kivéve, a többi mind frescó-festék, egyikben sem talált kötőszert.

Davy Humphrey analysált festéket, melyet Titus fürdőiben csuprokban találtak, továbbá, melyet Cestius gulájának képeiről, az úgy nevezett aldobrandini lakodalmáról, végre, melyet pompeji képekről vett; az eredményt 1815-ben ő is közzétette. A fehérben krétára és agyagföldre, a sárgában sárga okerre ismert rá, melyből izzótűz által többféle színváltozást hoztak létre; a sárga és vörös ritkábban sárga ólomoxyd (Massicot) és minium vagy zinober; a kéket szikből és vörös rézoxydból előállított üvegfritta képezte, melyet több vagy kevesebb mésznek hozzávegyítésével majd világosabbá, majd sötétebbé tettek, ezen kivül volt még egy kobaltoxydból készült átlátszó kék festék is. A Titus fürdőiből származó rózsa-festéket sem a krapphoz, sem a cochenilléhez hasonlónak nem tartotta. Ugy tetszik, mintha ez Plinius purpurissimá-ja volna***), azaz a biborkagyló levével áthatott kréta.

E szerint az idézett kitünő két vegyész ugyanazon eredményhez jutott, mindkettő, kivéve a rózsaszinűt, csak frescó-festéket talált és abban semmi kötőszert, sem állati enyvet, sem tojást, sem viaszt.

1826-ban Geiger tette közzé analysisát, melyek a két föntebbitől egészen elütnek, mert Geiger a kötőenyvet nemcsak a festékekben és a felső, hanem a legalsóbb frescó-alapban is találta, sőt még más kötőszert is, melyet tejnek hitt, és melyhez viasz is volt vegyítve. Ez ellen Donner megjegyzi,

---

*) L. VII. c. III. 7. : Ita cum tribus coriis harenae et item marmoris solidati parietes fuerint, neque rimas nec aliud vitium in se recipere poterunt, sed et baculorum subactionibus fundata soliditate marmorisque candore firme levigata, coloribus cum politionibus inductis, nitidos expriment splendores.

**) L. VII. c. 7. : Colores autem, udo tectorio cum diligenter sunt inducti, ideo non remittunt sed sunt perpetuo permanentes — és L. VII. c. III. 8. : Neque cum extergentur remittunt colores nisi si parum diligenter et in arido fuerint inducti.

***) Hist. nat. XXXV. 44. f. E reliquis coloribus quos a dominis dari diximus (azaz az építkezők részéről) propter magnitudinem pretii, ante omnibus est purpurissum e creta argentariae cum purpuris pariter tingitur, bibitque eum colorem celerius lanis. — Ehhez Grosze : Purpurissum aus Silberkreide die vornehmste. Diese Kreide wird mit dem Purpur zugleich gefaerbt und nimmt die Farbe noch schneller an als selbst die Wolle. Das beste Purpurissum kommt von der Kreide, welche zuerst in den siedenden Kessel gethan wird mit dem noch kraftvollen Färbestoff gesaettigt, oder deutlicher, dem ersten kraeftigsten Purpursaft, der wie bekannt von Schnecken genommen wird.

hogy régibb időben, ha Pompejiben falképeket fedeztek föl, azokat terpetin- és viaszolvasztással szokták behúzni, hogy tehát Geiger a modern bevonó szereket találta, s hogy ez annálinkább hihető, mert John berlini tanár határozottan állítja, mikép pompeji képtöredékekben sem viaszt, sem enyvet vagy gyantaféle kötőszert nem bírt találni; fedezett ugyan föl szervi alkatrészeknek nyomait, de ezek oly csekélyek voltak, miszerint csak is esetlegeseknek vehette.

Chevreulnek 1848-ban Párisban tett analysisei a Geiger-félékhez hasonló eredményt adtak; Donner azokra épen úgy felel, mint felelt a Geiger-félékre, miből világos, hogy a vitát ez időszerint bevégzettnek még nem tekinthetjük, bár egészben a való azok részén látszik lenni, kik a kötőszerek alkalmazását a frescó-festészetben tagadják.

Donner maga a festékeket vegyészetileg nem vizsgálta, hanem csak gyakorlatilag; ezek közt főleg a fehérre fordította figyelmét s így találta, hogy a meszet csak ritkán alkalmazták, hanem más zsírosabb és puhább fehéret (l. i. m. 103. s. k. l.) Plinius négyféle fehéret említ: a melosit (melinum), az ólomfehéret (cerussa), e kettőről Plinius mondja, miként nem alkalmazhatók a frescó-festészetben, az eretriai fehér krétát és a paraetoniumot*), melyről Plinius mondja, hogy iszappal sürűsített tengeri tajtéknak tartják, s hogy ezért abban kis kagylókat is találnak, hogy Kreta-szigeten és Cyrenében is készítik, Rómában hamisítják és hogy a fehér festékek legzsírosabbja és simasága miatt és szemerek hiánya okából legerősebben ragad a falhoz. E paraetoniumot, az abban látott kis, bors nagyságú kagylócskák miatt, előfordulónak hiszi Donner azon festékek közt, melyek a nápolyi museumban kiállítvák.

Donner végkövetkeztetésében az antik frescókban kizárja a kötőszert, szerinte itt csak tiszta vizet alkalmaztak, kivéve a rózsaszinűt, melyet min' szervi anyagot, kötőszerrel kellett fölrakni, azonban a rózsaszinű festéket nem lehetett a többivel keverni, tehát itt a száraz alapon a tempera festészetet kellett alkalmazni. Ezen eseteket kivéve, tempera festészetet a képeken még ide s tova talált, hanem erre mindenütt könnyen lehetett ráismerni; mert ez sokkal kevésbé tartós levén, egész területe mintegy kiesettnek, homorú állapotban, vagyis mélyedésekben mutatkozott.

A frescó-festészet alnemét ma is alkalmazzák száraz falra és az olaszok fresco secco-nak nevezik; az eljárás a következő: a száraz falat addig nedvesítik, míg ez a vizet fölveszi, azután bemeszelik és vagy a nedves mészre, vagy pedig mészszel kevert festékkel festenek; de ezt csak csekélyebb kiterjedésű helyen tehetik, mert a mész gyorsan kiszárad. A frescó seccot Pompejiben is alkalmazták, hanem csak alárendelt helyen és tárgyon. Ezen eljárást Theophilus Presbyter is ismerte, l. »Sched. divers. art. XV. fejezet: Cum imagines vel aliarum rerum effigies pertrahuntur in muro sicco, statim aspergatur aqua, tam diu donec omninus madidus est. Et in eodem humore liniantur omnes colores, qui supponendi sunt, qui omnes calce misceantur et cum ipso muro siccentur et haereant.

Az antik frescó gyakorlatot illetőleg még meg kell jegyezni, hogy a festész, gyakrabban mint jelenleg történik, színes alapra festett, úgy jelesen az előbb elkészített légnek vagy víznek hát-alapjára, vagy pedig, hogy a meztelen test alatt is volt aláfestés (Untermalung). E módot később a byzantiak is követték, kikről Donner (i. m. 118.) ezt írja: A görög-byzanti festészetben e rendszer fenmaradt, miként azt Dénes barát részletesen írja le, hol a meztelen test festéséről szól.**) Szerinte itt az általa proplas-

---

*) Plin. Hist. nat. XXXV. 36.: Paraetoneum nomen loci habet ex Aegypto. Spumam maris esse dicunt solidatam cum limo, et ideo conchas minutas inveniunt in eo. Fit et in Creta insula atque Cyrenis. Adulteratur Romae creta Cimolia decocta conspissataque. Pretium optimo in pondo sex librarum. E candidis coloribus pinguissimum et tectoriis tenacissimum, propter levorem. — Grosze ehhez megjegyzi: Paraetonium war eine Stadt in Aegypten. Die Farbe soll eine feine Kreide sein. Nach andern ein Salz, das nach ausgetrocknetem Seewasser übrig bleibt.

**) »Handbuch der Malerei vom Berge Athos übers. v. Godeh. Schaeffer 1855. Trier.« §. 16. »Uiber die Bereitung des Proplasma des Panselinos. Nimm Weiss . . . (a mennyiségek nincsenek megnevezve;) Ocker . . . Drachmen; grün, was für die Maurer dient . . . Drachmen; schwarz . . . Drachmen. Zerreibe all diess zusammen auf einer Marmorplatte u. sammele die Mischung in einem Töpfchen u. lege damit den Grund an, wenn du Fleisch malen willst. — Diese Farbe soll Grundfarbe sein. §. 21.« Von der Bereitung des Glykasmus. — Nimm zwei Theile Fleischfarbe und einen Theil oder weniger Proplasmus in ein Gefaess, mische sie und mache den Glykasmus. Mit demselben lege zuerst das Fleisch an, wenn du Fleisch malen willst.

§. 22. »Uiber die Art und Weise Fleisch zu malen. Wenn du den Grund gemacht und das Gesicht oder was du sonst willst, so machst du zuerst das Fleisch mit dem Glykasmus, welchen wir dir zuerst beschrieben haben, und verschwaechst denselben gegen die Enden, so dass er von dem Proplasmus sich nicht unterscheidet. Du thust dann Fleischfarbe auf die kraeftigeren Parthien, indem du dieselbe wie den

mus-nak nevezett zöld festéket kell aláfesteni, e fölött, mint legsötétebb középhang ulatot a proplasmussal kevert tulajdonképi hússzínt kell alkalmazni, melyet ő glycasmusnak nevez; csak is erre rakatik a tiszta hússzín, melyet a legmagosabb világosságig fokoznak. Donner Olaszországban, pl. Sienában sok ó-byzanti és ó-olasz képet talált, mely e zöldes aláfestést a testszín alatt mutatta s ugyanezen eljárást a pompeji frescó-festészek is követték.

A mi az antik frescók romlását illeti, legnagyobb ellenségök a salétrom képzés, melynek a legerősebb stucco sem bír ellentállani, midőn porhanyóvá válik, a festék szétmált állapotban a falról mintegy leszoríttatik, leesik és a stucco ezt lassacskán követi. A salétrom képzés a legszorgalmatosabban készített frescót és a kevésbé szorgalmatosan míveltet egyiránt elrontja, sőt annak hatását még a nápolyi museumban átvitt képeken is láttuk, midőn t. i. azok mögött vastagabb stucco-réteget meghagytak, miért is újabban a talált frescó-képeket vászonra szokták húzni.

Ha már most az antik frescó-gyakorlatot és képet az újabbbal összehasonlítjuk, legfőbb különbségként találni fogjuk : hogy az antik világban sokkal szorgalmatosabbak s bővebb kezüek voltak az alapkészítésben, miért is az alap tovább tartván meg nedvét, a festész is több időt nyert műve kivitelére, s így nem volt szüksége annyi foltozásra és eldarabolásra, mint a mai művésznek; hogy továbbá az antik festész nem rajzolta át papirról, vagy nem nyomta át papirról a vázlatot a falra (nem pauzirozott), hanem azt szabad kézzel peczekkel vagy ecsettel tette oda, mire már az is mutat, hogy az antik világ papirunkat nem ismerte; végre, hogy az antik frescó-festész sokkal gyakrabban élt aláfestéssel (Untermalung), és hogy festékeit vastagabb vagy sürűbb rétegben rakta föl, mit az olasz impastonak nevez.

Szólottunk eddig Donnernek tett tapasztalatairól, kisérleteiről és nézeteiről az antik frescó-festészet mezején.

A byzantiak technikája hasonló volt az antikhoz, mert hiszen ezt ismerte el anyjának : csak hogy a byzanti technikában elállottak mindinkább a régi gyakorlat pontosságától és szigorától és folyamodtak pótszerekhez és kisegítő eszközökhöz; mint ezt az athos-hegyi festészkönyvből tanuljuk.

E könyvet idősebb Didron hozta Görögországból és Durand utitársa fordításában adta ki bővítve saját jegyzeteivel 1845-ben Párisban. Tiz esztendővel később Schaefer az eredetiből fordított, a franczia éinál sokkal több jegyzettel ellátott német kiadást tett közzé Trierben e czím alatt : *ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς* Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos aus dem handschriftlichen neugriechischen Urtext übersetzt mit Anmerkungen von Didron d. A. und eigenen von Godeh. Schaefer Trier 1855.«

A könyv keletkezési kora iránt Schaefer az előszóban ekkép nyilatkozik : »A könyvnek eredeti ó-görög nyelve lassan az új-görögbe megyen át; technikai része és a későbbi csatolványok többnyire igen rosz és idegen nyelvekkel kevert új-görög nyelven vannak írva. Nem valószinűtlen, hogy mint az orosz *ἑρμηνεία* állítja, a konstantinápolyi Zsófia-templom építkezése alkalmával megállapított alak könyvünknek alapját képezi. Görög és orosz hagyományok a technikai részt a XI. században élt Panselinos festésznek tulajdonítják, a sok egymásutáni és egymástóli másolás oka a nyelvbeni elkorcsosodásnak.« Didron példánya azon másolatról lett leírva, melyet a fournai zárdának (Agrapha mellett) egyik, Dionysiusnak nevezett barátja készített, ki Panselinos festményeit nagy buzgósággal tanulmányozta.

A könyv több részre oszlik, leghosszabb az, mely a szent történetek mikénti compositiójáról és előadás módjáról szól; sokkal rövidebb, sőt inkább hiányosnak mondható, a technikára vonatkozó része, melyben a bennünket illető tárgyra nézve a következők fordulnak elő:

§. 54. Utasítás a falfestészet ügyében, hol egyébiránt csak a falfestészetnél alkalmazott ecsetek készítéséről van szó. §. 55. Hogyan kell a meszet megtisztítani. §. 56. Hogyan kell szalmameszet készíteni. Végy tiszta meszet és dobd nagy edénybe. Válassz finom szalmát, azaz középszerűt, nem porrá elmállottat, keverd össze a mészszel. Ha a keverék nagyon sürű, adj vizet hozzá. Hadd álljon két vagy három napig s aztán alkalmazd a falra (a festmény alsó alapjául). §. 57. Mint készítik a csepűmeszet. Vedd

---

Glykasmus allmaehlich verschwaechst. Bei Greisen deutest du mit der Fleischfarbe die Runzeln, und bei jungen Leuten nur die Augenwinkel an. Trage dann auf dieses Fleisch Weiss mit Vorsicht an, um mehr Licht zu geben, und lege dasselbe auf die dunklern Theile, denen du Licht geben willst. Lege denselben leicht an, und das Weisse ebenfalls. Anfangs leicht und spaeter verstaerke die ersten (Striche) an den staerker hervortretenden Theilen. So macht man das Fleisch nach Panselinos.

a legjobb olvasztott meszet s tedd azt kisebb edénybe. Végy vert csepűt, melyben kevés a farost. Tekerd a csepűt, mintha kötelet akarnál abból csinálni és vágd faduczkon a mennyire lehet apróra; emelgesd és rázd, hogy feloldott állapotban a rostot lehullassa; ezután szitáld a mészedénybe és keverd ott össze; ismételd ezt addig, míg a mész oly száraz, hogy a falon többé nem repedez. Hadd álljon ez is, mint a szalmamész és meglesz a csepűmész, az u. n. opsis.

E két szakasz tartalmazza a főkülönbséget az antik és a byzanti technika közt; az utóbbit használták az ó-görög hitűek is falfestményeikben, nálunk, például a ráczkevei templom képein, hol azonban a csepű helyett vagy azzal együtt kecskeszőrt alkalmaztak. A festékre nézve a byzantiak is óvakodtak a szervi színek használatától; az aláfestést, mint ez a föntebbi, a proplasmus és glycasmusra vonatkozó jegyzetből kitetszik, ők is alkalmazták.

Nyugaton a középkor régibb szakaszából származó oly iratot, mely a frescó-festmények készítési módját előadná, nem ismerünk; mert a sz.-galli barát, Theophilus »Shhedulae diversarum artium« czimű iratában csak a »fresco seccot« és a »temperat« említi e szavaiban: »in muro sicco, statim aspergatur aqua, tam diu donec omnino madidus sit. Et in eodem humore liniantur omnes colores, qui supponendi sunt, qui omnes calce misceantur, et cum ipso muro siccentur ut haereant« (I. 15.); és mindjárt ezután: »ponatur in suo loco lazur tenuis cum ovi mediolo abundanter aqua mixto temperatus.« Itt a valóságos frescóról nincsen szó, egyébiránt, hogy ilyet már Teophilus korában és az előtt is már a nyugaton készítettek, arról számos írott bizonyítványaink vannak, sőt mondhatni, élők is, mert például a st.-savini frescók Francziaországban régiebbek Theophilus koránál; föltehetjük tehát, hogy a barát a valódi frescót ismerte, bár munkájában arról nem teszen említést.

A XV. század beállta körül irta Cennini Cennino, Giotto iskolájának egyik utolsó ivadéka, a »Müvészetről« szóló könyvét, melyről ismeretesebb, semmint festményeiről. E könyvet német fordításban és sok jegyzéssel ellátva adta ki Ilg Albert Bécsben 1871-ben. Cennini bennünket ismertetvén könyvében a korában divó frescó-technikával is, kimutatja, miként a classikai világban szokásos gyakorlat folytonos hagyományaival átment korunkig, csakhogy, tekintve a már föntebb megemlített különbségeket, e gyakorlat mai nap kevesebb szorgalommal, pontossággal és gyarlóbb anyagok használatával üzetik.

Cennini a frescóra vonatkozó oktatását könyvének 67. fejezetében s a k. adja elő, azonban ezt nem teszi oly szabatosan, mint ezt mai nap megszoktuk; miért is Ilg helyes magyarázatát tartom inkább fordítónak, melyet a 67. fejezethez szóló jegyzetében a könyv 160. s k. l. olvasunk.

»A tulajdonképi frescónak, »buonfresconak« keletkeztét és győzelmét az addig divó falfestés fölött Olaszországban 1400 körül érték el. Förster (»Beitraege« 220. l.) az orvietoi Puccio Pétert tekinti elsőnek, ki üde alapon készítette festményeit és egy nap alatt végezte be frescó-modorban, míg az előtt üde alapon csak vázoltak, a finom bevégzést pedig nem frescó-festékkel adták hozzá, vagy pedig épen száraz alapra festettek; oly technikával, melyet Cennini is gyakorlott és írt, leirt.«

»Midőn azonban Förster maga hozzáteszi, hogy már Altichiero és Avanzo Paduában e gyakorlattal éltek, ezen úgy nevezett első találmányról is áll alkalmasint az, mi minden más hasonlóra alkalmazható, t. i., hogy az elsőnek tartott gyakorlat nem volt első. Cennini is hivatkozik megelőzőire le egész Giottoig és frescó-gyakorlatát épen nem hozván föl mint újat, erősíti azt, mit Ghiberti e mesterről mond. Nincs okunk kételkedni, hogy Olaszország, valamint egészben minden festészeti gyakorlatát, úgy ezen nemet is szakadatlanul űzte, mint a classikai világ közvetlen örököse. Vagy talán Olaszországban feledték volna el, mit Byzanzban szakadatlanul gyakoroltak és az Athos-hegy kolostorai mai napig is a régi módon gyakorolnak? Hihetnők, kogy ha a frescónak egész neme ment volna feledékenységbe, de midőn a falakat folytonosan befestették: a régi világra való emlékezés, a müvészeti gyakorlatnak ezen főforrása, mindíg ébren maradván, nem volt szükség oly újításra, melyre a régi mód elhagyása után szorultak volna.«

»A fal alapnak minősége nem lényeges, csak arra kell ügyelni, hogy abba sónemek ne forduljanak elő; csaknem minden a mész minőségétől függ. A vakolatrétegek száma »intonaco, tectorium« nem mindíg ugyanaz; ezen és a gondosság tekintetében a régiek nemcsak mai frescó-festészeinket, hanem Cenninit és kortársait is fölülmulják. midőn Cennini hat rétegét csak igen véknyan akarja rakatni. Ma csak három réteget alkalmaznak. Cennini első rétegén másképen dolgozik, mint a modern frescó-

festészek; ő is azt kiterjeszti ugyan a kép egész fölületére, hanem még nem ismeri a cartont, s a mit maga kezeléséről mond, az nem eléggé világos.«

»Pompejiben a rajzot vöröses festékkel ecsetelték a vakolatra, a Hermeneia erre a sárga okert használja. A föntebb idézett Puccio, Benozzo Gozzoli és mások falképei, melyekről a felső réteg festékeikkel lehullott, az alsó rétegen a vöröses rajzot mutatják. Innen e kérdés: miért rakták a középkor mesterei a már egész vázában az első rétegre tett rajzra a második réteget oly kiterjedésében, mely egy-egy napi munkának felelt meg? hisz így a rajzot be kellett teríteniök.« Förster ezeknek okát nem magyarázza kellőleg, Ilg következő magyarázata indokoltabb:

»Az első rétegre a rajzot a kisebb négyegekből álló rajzháló segítségével vitték át. Ide festeni még nem lehet, mert míg az egész területet befestenék, az egyes részek régen megszáradtak volna; ezért szükségessé lett az új réteg, mely a mészfestékek számára mindennapi üde alapot szolgáltatja. Mindamellett az egésznek rajzára is volt szükség, mert különben a mester nem számíthatá ki a mindennapi munka területét. S most következett a felső réteg fölrakása, melyre ismét rátették a rajzhálót; megjegyzendő, hogy ezen felső réteg csak véknyan, mint Cennini mondja, »nem tulságosan« rakandó; miből kitetszik a szándék, ezt átlátszóvá tenni, hogy az alatta levő vázlati rajz még azon keresztül is megjelenjék.«

»Midőn a naponkinti munkával csak egyes darabot befejezhetni: sok ügyesség kivántatik, hogy a darabok határait a festész elsimítsa, a darabokat egymásba forraszsza, valamint ez szokásos az üvegtáblák képein is, hol az ólomszalag a rajz határaira (Contouren) tétetik. Ezért a frescóban már a régiek is az egyes darabok határait igen tompa szög alatt készítették; de, mivel az egyidomúságot itt tökéletesen nem érhetni el, e varrányok mégis mindig porgyüjtő pontok maradtak. A mészrészek jegecsedése, számtalan visszatükröző fölületével a képek fölületének bizonyos tompa fényt szerez, melyet a régiek még apró márvány darabocskák hozzáadásával is fokoztak, minek azon előnye is volt, hogy ily keverék az üdeséget tovább megtartván, a munka hosszabb időre kiterjesztését is megengedte. E czé elérésére az athosi »Hermeneia« a szecskát alkalmazza, míg mai nap, ugyan e czélra a portland cementet és a párisi föszt használják, s ez még a növényi festékek alkalmazását is engedi; ellenben a mész nem tűri a nem mineralis festéket, mit már Plinius is megjegyez (XXXV. 49.).«

A mondottal, úgy hiszem, ki van merítve, mit a régésznek a frescó-festészet technikájáró tudni kell.

## Az ó-keresztyén typologiai és jelképes előadások.

Ezek a képzőművészetnek főként három ágaiban fordulnak elő, u. m.: a festészetben, szobrászatban és egyszerű rajzokban.

A falfestészet legbővebb tárát találjuk a régi földalatti temetőkhen »coemeteriumokban«, jelesen a calixtusinak öt kamrájában; ezeket tehát Rossi magyarázata után fogjuk tárgyalni.

A keresztyén szobrászat főtárgyát teszik a kőkoporsókon előforduló domborművek, s ezek közt, jelképes tekintetben, első helyen áll az úgy nevezett laterani sarkophag, melyet Saint-Laurent és Rossi után magyarázandok a calixtusi temető falképei tárgyalása után, hozzáadván Junius Bassus és Anicius Probus sarkophagjainak ismertetését, mivel e kettőnek keletkezési korát határozottan ismerjük.

A tulajdonképi vagyis egyszerű rajzművészet egyik nagyban gyakorlott ága előteremtette az úgy nevezett aranyos üvegeket vagy csészéket, melyek az előbbi két művészeti ág teremtményeinek kiegészítéséül veendők s e tekintetben a régészek figyelmét legújabb időben nagyobb mérvben magukra vonták.

# A calixtusi temető legrégibb öt kamrájának frescó-festményei.

Rossi a calixtusi temető öt cubiculumait, eredetök korának tekintetében így osztályozza : $A^2$, $A^3$, $A^6$, $A^5$, $A^4$ és mindnyájának keletkezését a harmadik század elejére teszi, Zefirinus és Calixtus pápák korába.*) A falaikon előforduló festmények, kivéve az antikmodorú mellékes diszítményeket, csaknem kizárólag a keresztelésre és az úr vacsorájára vonatkoznak, ezt ábrázolják. Az $A^3$ kamrájának festményei legépebbek levén, ezeket veszi alapul leirásának, (Tom. II. 331. s köv. l. e czím alatt: »Interpretazione delle pitture alludenti principalmente al battesimo ed all' eucaristia«) melyet a következőben követek.

A mysteriumteli lánczolatnak kezdete és feje a szikla, mely Mózes vesszejével megüttetve, a pusztát öntözgeti. Kapcsolatban ezen képpel áll a másik falé, hol a halász halacskát húz a vízből. A szomszéd $A^2$ kamrában a halász horgát ép oly a sziklából folyó vízbe veti. Az $A^3$ frescójában a patakocska nemcsak allegoriai halászatra, hanem keresztelésre is szolgál : mert itt egy férfi jobbját teszi egy térdig a vízben álló ifjúra, kinek egész testét vízzel megföcsecsenti. Az üdvös megmosás forrása tehát azon szikla oldalából eredt, melyet Mózes a pusztában ütöget és a calixtusi képek avatása kétféleképen történik, az egyik allegoriai, a másik valóságos. Mindkét módot az $A^2$ és $A^3$ kamrában is találunk, csakhogy az előbbiben az allegoriai kép el van választva a valóságot előadótól, míg az utóbbiban a két mód ugyanazon képen van összekötve.

Hogy a szikla nem más mint Krisztus, és hogy a hit és kegyelem szellemi vizével eloltja a földi élet száraz pusztájában és a hitetlenségben élők szomját, ez a mai, mind a régi világban általánosan és ünnepélyesen elismert jelkép, ezt tanítja egyenesen sz. Pál : (I. Kor. X. 4. »És mindnyájan egy lelki italt ittak : mert ittak a lelki kősziklából, mely őket követi vala, a kőszikla pedig Krisztus vala«) és a próféták jóslata, nevezetesen Ézsaiás ;**) fölösleges volna még mást idézni, mégis megemlítjük Tertullianust, mivel ő, midőn még egészen katholikus volt, írt a keresztelésről hosszú római tartózkodása alatt, sőt alkalmasint látta képeinket is, id. k. IX. fejezet, hogy a keresztelő víz : »defluit de petra.« De a jelképes compositió nem is kezdhetett találóbb, a harmadik és az ezt követő század mystikai theologiájának jobban megfelelő tárgyon. A keresztelő víznek forrását és eredetét a sziklából akkor és később a hitegység kezdetének és az egyház szentségei typusának tekintették, s ez különösen a pogányok keresztelése érvényessége fölötti viták okmányaiban van kinyilatkoztatva, hol a Jubajanushoz írt levelében (l. Cyprian. Epist. LXXIII.) ez áll : quo venturus est qui sitit, utrumne ad haereticos, ubi fons et fluvius aquae vitalis omnino non est, an ad ecclesiam, quae una est et super unum, qui et claves ejus accepit, Domini voce fundata? — Ezen tan megérteti velünk, hogy a sziklát megütő nem Mózes hanem azon első és egyetlen, kire az egyház van alapítva; mert a feje fölött irott PETRVS szó nem egyszer fordul elő az emlékeken. (Ilyen emlékek kivált a coemeteriumokban talált üvegtáczák.) Tagadhatlan tény, hogy sok kőkoporsón ezen új

*) Lásd I. táblánkat.

**) Ézsaiás XXXV. 6. Akkor ugrándozik a sánta mint a szarvas és a némának nyelve énekel ; mert a pusztában vizek fakadnak és patakok a kietlenben.

Mózest látjuk az üdvözítő vizet kiütni a sziklából. Azon jelenet, mely itt az első, a nagyobb laterani sarkophagon utolsó helyen áll;*) mert azon az előadás cyclusa a teremtésen kezdődik és végződik a tántoríthatlan sziklán, mely fennálland a világ végéig. E nemes felfogásra vonatkozik a turini Maximus homiliáiban, tanítván, hogy : ut petra erat Christus, ita per Christum Petrus factus est petra .... sicut in deserto, dominico sitienti populo aqua fluxit e petra, ita universo mundo ariditate lassato de ore Petri fons salutiferae confessionis emersit (l. S. Maximi, Opp. ed rom. anni 1784. p. 168., f. p. 375., 467., 497.) — Ezért I. Innocent a karthagói conciliumhoz írván, Péter székhelyét nevezi : natalem fontem, unde aquae cunctae procedunt et per diversas totius mundi regiones puri latices capitis incorrupti manant (l. Concilia ed. Mansi T. III. p. 1071.; Constant. Epist. rom. pont. p. 889.); és ugyanezen értelemben válaszoltak az afrikai atyák (l. Conc. editio cit. T. IV. p. 314. cf. T. X. p. 919.: hasonl. Constant I. fej. 866, l.) — A calixtusi képekben Mózes alakja nem bír annak sajátos jellegével; ráillik ez Krisztus és Péter személyére is, vagy általán a keresztyén papság tanára és hivatalára; az emlékek és a sz. atyák tehát egyaránt és egyetértőleg tanítják, hogy az alapkőféle sziklában, mely alatt a föntebbi nézet szerint lényegileg az első és egyetlen felfogást kell értenünk, Krisztust és Pétert egymástól nem lehet elválasztani. (Igy készítette elő 1867-ben Rossi is a csalhatlanság dogmáját!)

A mystikai sziklából és az egyetlenegy forrásból szökik ki ama víz, melyben az apostoli szózat horgán fogott hal a *keresztelés mosása* által Krisztus hivévé válik. Az evangeliumnak e szavai, melyek az apostolokat emberhalászoknak nyilatkoztatják, annyira ismeretesek, hogy nem szükséges a régiek által tett magyarázatait képeink fejtegetésében idéznünk. Elég ha a nolai Paulinusnak Delphinushoz, lelki atyjához, intézett szavairól megemlékezünk : meminimus te non solum patrem sed et Petrum nobis factum esse, quia tu misisti hamum ad me de profundo et amaris hujus saeculi fluctibus extrahendum, ut captura salutis efficerer, et cui vivebam naturae morerer, ut cui mortuus eram viverem Domino (Ep. ad Delph. XX. 6. a régi ki adásokban XVI. 6.) Ugyanis Paulinus másképen is kifejezi ugyanezt : meminimus ... nos Delphini filios factos esse, ut efficeremur illi pisces, qui perambulant semitas maris. E szavak bevezetnek a calixtusi képek legrejtelmesebb, legmystikusabb értelmébe. Paulinus a »delphinus« (halnem) szóval játszik, mondván, hogy a delphin fia lett, valamint sz. Jeromos is *ἰχθυὸς* fiának nevez minden hívet, azaz a hieroglyphicus *I. X. Θ Υ Σ.*

*Ιησους. Χριστος. θεου. ʽυος. σοτηρ.*

fiának.**) Nem régen megismertük ezen leghíresebb magyarázatnak egy új tanúságát azon emlékben, mely a modenai hegyekben találtatott, hol a hal melletti felirásban az *IXΘΥCωτηρ* szóban a halnak utolsó C betűje egyszersmind a megváltó nevének első betűje is. Igy ezen hieroglyphicus *Ἰχθυς*-nek, fiainak tartották a halacskákat, melyek amaz képére és hasonlatosságára átváltóztatván, új életre ébrednek a keresztelés vizében; s így vonatkozik Tertullianus is fentidézett könyve kezdetén ezen felfogásra, épen a calixtusi képek keletkezése korában, midőn mondja : nos pisciculi secundum *ἰχθύν* nostrum Jesum Christum in aqua nascimur, nec aliter quam in aqua permanendo salv sumus.***)

---

*) Alább ezen sarkophagról tüzetesebben fogunk szólni.

**) A hal, mint Krisztus jelképe, alkalmasint a II. században vette föl ezen értelmét és e jelképnek használata Constantin császár után ritkábban s ritkábban fordul elő az emlékeken, hihetőleg azért, mert akkor rejtett vonatkozásokra nom volt többé szükség. bátran dicsekedhettek már a kereszttel, ámbár még nem a későbbi feszülettel. Ezeket tüzetesen tárgyalja Rossi Pitrához 1855-ki julius hóban írt levelében (l. a Spicil Solesm. 1855-ben megjelent III. köt. »De christianis monumentis IXΘYN exhibentibus« czimű jeles értekezését 544—584. lapig.).

***) Maga Krisztus keresztjéről így ír Bosió Aringhinél (l. Roma subterr. II. köt. 524. l.) Ambr. c. 2. in Lucam : Baptisatus est Dominus, non mundari volens, sed mundare aquas, ut ablutae per carnem Christi baptismatis vim haberent. Aug. serm. 37. de temp. : Aquas Christus consecrat, dum baptisatur, terram sanctificat, dum sepelitur, coelestia glorificat dum ascendit. — Chrys. homil. 12. in Matth. : Columba tunc ideo apparuit ut extensi quodammodo vice digiti filium Dei Joanni, ceterisque demonstraret. — Bern. serm. I. de Epiphania : Non incongrue venit columba, quia nihil melius convenit agno, quam columba, quod agnus in animalibus, hoc columba in avibus est. Summa utriusque innocentia, summa mansuetudo, summa simplicitas, nocere cuiquam nesciunt, laedere non noverunt. — Christus baptisatur, quasi ex tunc incipiens docere et praedicare, ad quod requiritur perfecta aetas, qualis est triginta annorum. Unde legitur in genesi, quod triginta annorum erat Joseph, quando accepit regimen Aegypti, similiter legitur de David, quod tríginta annorum erat, cum regnare coepisset. Végre typologiai úton viszonyba hozatik Krisztus keresztelése az egyptomiak belefulásával a vörös tengerbe.

A keresztelés mindkét kamrában ($A^3$ és $A^2$-ben) úgy van ábrázolva, hogy egy férfiú egy alig a térdig vízben álló ifjúnak fejére ráteszi jobbját; az $A^3$ kamrában azonban a fej és az egész test a kéz föltéte által volt egészen meglocsolva. Nem kell összetéveszteni azon kéz föltételt, mely a keresztelés közben történik, amattól, melyet véghezvisz a püspök a vízből kijött és fehér tógába öltözött keresztelten, a confirmatio alkalmával. — A római egyházban, legalább Olaszországban, a harmadik és negyedik században szokásos volt a keresztelés mindkét neme együttesen, t. i. a felöntés és a vízbe buktatás, s erre vonatkozik Tertullianus is, midőn »de baptismo« írt könyvének XII. fej. mondja, hogy némelyek nézete szerint az apostolok akkor kereszteltettek, mikor a hajóban »fluctibus adspersi operti sunt.« S ez mutatja a locsoltatás vagy felöntésnek adott jelentőségét azon időben, melyről sokan hiszik, hogy abban csak is az egész testnek vízbe buktatása dívott; ez tehát a keresztelés történetében és szertartásában, sőt a mai byzantinusokkali vitában is fölötte fontos, mert az utóbbiak a felöntés és locsoltatás érvényét a keresztelésben tagadni szokták.

A keresztelési jelenet után jön a *paralyticus képe,* ki ágyát vállán hordja. Ezen képet is Tertullianus idézett könyvéből magyarázom, mert IV. fejez. olvassuk, hogy a betezdai tó, melynek partján a paralytikus feküdt, és melyet az angyal felzavart, a keresztelő víznek jelképe.

Marchi atya engemet és másokat arra tanított, hogy a paralyticus jelenti a bűnbánat és keresztelés után beálló bűnbocsánatot. Krisztus két paralyticust gyógyított, egyet Kapernaumban, a másikat a jeruzsálemi tavacska partján, kiknek legfölebb elsejét a bűnbocsánat jelképeként vehetjük, Krisztusnak e szavai szerint : bűneid elengedtetnek. Azonban Rossi e nézetet egész szigorúságában még sem teszi magáévá, főképen azért nem, mert a régieknél közvetlenül a keresztelésre következett az úr vacsorája, s így azon felfogás, mely közvetítő lánczszemként a keresztelés és az úr vacsorája közt közbeveti a bűnbánatot, ellenkezőnek tetszik a gyakorlati folytonossággal és a két szentség közti mysticus kapcsolattal.

Jön a keresztelés után az *úr vacsorája**), jelképezve a kenyeret és halat hordó tripos, a halvacsora, Ábrahám és Izsák képében.

Az első jelenetben a vasláb egyik oldalán csupán palliumba öltözött, jobbját a halastól fölött emelő ember áll, másik oldalán nő, ki kezét az imádkozók módjára emeli. Az $A^2$ kamrájának triposán, melynek ábrája épebb, három kereszttel jelzett kenyeret és nagy halat látunk.

Hogy a terített asztal az úr vacsorájának asztala, azt nem kell bizonyítgatni, hanem magyarázni kell a halnak jelenségét. Ez kétségen kivül a mysticus *ΙΧΘΥΣ*, azon Ἰχθύς, mely Lucina temetőjében a vízben úszva, hátán viszen kosarat s ebben kenyeret és borpoharat, és mely itt a hívek eledeleként van készítve. Erre csak kevés tanúságot fogok felhozni, még pedig olyant, mely egyenes, sőt egykorúsági viszonyban áll a II. század vége és III. század eleje körül Zefirinus pápa alatt készített igen becses faképeinkkel. Itt Tertullián elhagy, mert de baptismo írt könyvében nem megy túl a keresztelésen. De midőn azt tanítja, hogy a hal újra születik a vízben, secundum *ΙΧΘΥΝ* nostrum

---

*) Az úr vacsoráját nem kell összetéveszteni az első keresztyének barátságos és szintén egyházi szellemű vendégléseikkel, melyekről Bosio így ír Aringh. 579. l. : De multiplici Christianorum Agape. In nonnullis Ecclesiis communis haec coena sacramentalem praeire consuevit. — Ab antiquo coena haec Agape vocabatur, quasi dilectio. Triplicis est generis : natalitia, funeralis, connubialis Origines in Job c. 3. Nunc vero nos non nativitatis diem celebramus, cum sit doloris atque tentationum introitus, sed mortis diem celebramus, quia non moriuntur hi qui mori videntur. Propterea et memorias sanctorum facimus, et parentum nostrorum vel amicorum in fide morientium devote memoriam agimus, tam illorum refrigerio gaudentes, quam et nobis piam consummationem in fide postulantes (pag. 586.) In concilio Carthag. 397. ag. prohibetur : ut nulli Episcopi vel clerici in Ecclesiis conviventur, nisi forte transeuntes hospitiorum necessitate illic reficiantur. Populi et ab hujus modi conviviis, quantum fieri potest, prohibeantur (Parentalia nativitatis, silicernia obitus convivia) — —

De Christo panes multiplicante (vid. Bosio ap. Arr. p. 531.) Ambr. in Luc. c. 9. Prius quinque millia quinque panibus, postea vero quatuor millia septem panibus legimus satiata. Quaeramus ergo mysterium quod miracula praestaret. Itaque videntur quinquemillia quasi quinque corporis sensus adhuc corporalibus proxima alimenta accepisse a Christo ; quator vero millia, etsi adhuc in corpore sint, et in hoc mundo qui ex quatuor constat elementis : non otiose tamen referuntur mystice escam accepisse quietis. Jam enim aequantur mundo supra mundum futurum : nam etsi in hoc mundo sunt, intra mundum tamen non sunt, quibus mystice impartitur alimentum. Sex enim diebus mundus est factus, septimo requietum est die et Dominus sanctificavit eum. Ultra mundum ergo quies, ultra mundum etiam fructus quietis. — Isid. Hisp. in Luc. 9. Quinquemille viri qui quinque panibus pasti sunt, Ecclesiae sunt populi, qui per quinque corporis sensus alimento legis spiritualis a Christo reficiuntur et duplici testamento, quasi gemellis piscibus satiantur. Quatuor autem mille viri, qui aliis septem panibus aluntur eadem Gentium Ecclesia est, quae in quatuor partibus mundi diffunditur, atque ubertate septiformis gratiae recreatur. &c. Itt az eucharistiáról még nincsen szó, hanem a kenyerek és halak sorozása szórszál-hasogató módon vagyon magyarázva.

Jesum Christum*), oly lánczszemet ad kezünkbe, melynek segedelmével nem kevésbé régi és tekintélyes tanúságok vallomásán könnyen feltaláljuk az egész lánczot. Ilyenek a híres autuni görög felirat és a még híresebb Abercius-féle mondat: az egyiket fölfedezte, a másikat a feledékenységből kiemelte Pitra cardinalis. Az autuni epigramma, bármikor vésetett a fenmaradt kőbe, oly ősrégi zamatú, hogy számos tudóssal együtt Irenaeus görög-gallicai iskolája viszhangjának tarthatom. Abercius mondata pedig, tekintve a szentek legendáját, mely Alberciusról szól, M. Aurel idejére esik, és nincsen ok, miért e nézetet visszautasítsuk, sőt a calixtusi képek, melyek e feliratot legszebben magyarázzák, és melyeknek eredete nem későbbi a harmadik század elejénél, jól erősítik ezen történelmi meghatározást.

Az autuni felirat első szavai szólanak azon isteni víznek halhatlan forrásáról, melyben születnek az isteni Ἰχθὺς fiai: s közvetlen ezekre jön az e fiaihoz intézett meghivás, vegyék a szentek megváltójának édes eledeleit és egyék meg vágygyal (con avidita) az Ἰχθὺς-t, melyet kezökre teendik. Az utóbbi szavak vonatkoznak azon szokásra, mely szerint az eucharistiát a hívek kezeikre tették.

Még mysticusabb és gazdagabb ennél Abercius mondata, melyet a Syriából Rómába tett útja leirásához told:

— — — — *πίστις δε προῆγε*
*Πάντη, καὶ παρέθηκε τροφὴν* ***ΙΧΘΥΝ*** *ἀπὸ πηγῆς*
*Παμμεγέθη, καθαρὸν ὃν ἐδράξατο παρθένος ἁγνή,*
*Καὶ τοῦτον παρέδωκε φίλοις ἔσθειν διὰ παντός,*
*Οἶνον κρηστὸν ἔχουσα κέρασμα διδοῦσα μετ' ἄρτου.*

A hit mindenüvé kisért és eledelül elémbe tette a forrás halát, a nagy és tiszta halat, mely a szűzből volt véve és odaadta, hogy egyék, a barátoknak nyujtván a tiszta bornak kenyérrel való keverékét. Ezen gyönyörű szavak, bár mindnyája az eucaristicus halnak és a mystikai kenyér és bornak vannak szentelve, még sem felejtkeznek el még a forrásról sem, melylyel az autuni felirat és a calixtusi képek veszik kezdetüket. Az utóbbiakban a triposon eledelként készített hal össze van kötve az előtte való allegoriai képpel, az üdvhozó forráséval, az ott fogott hallal, melyen az egész jelképes cyclus veszi eredetét.

De ugyanazon horgonynyal fogott és az evangelium parabolája szerint a megtért és a hithez fordult embert is jelképező hal, a symbolismus legmysticusabb értelmében vonatkozik Krisztusra és az isteni igére is**); így olvassuk sz. Ambrós János evangelistához intézett hymnusában:

---

*) Bosio Ar.-nél 497. l.: De Tobia, idézi sz. Ágost. Serm. 4. De SS. P. et P. Est Christus piscis ille, qui ad Tobiam de flumine ascendit vivus, cujus jecore per passionem assato fugatus est diabolus et per amaritudinem fellis afflatus est coecus et illuminatus est mundus. És tovább Prosper de praed. p. II. c. 19.: Piscis in sua passione decoctus, cujus ex interioribus remediis quotidie illuminamur et pascimur; és tovább Beda in C. Tob.: Piscis enim immanis, qui a Tobia, cum eum devorare appeteret, angelo docente occisus est, antiquum generis humani devoratorem h. e. diabolum designat, qui dum in Redemptore nostro mortis carnem appeteret. captus est potentia divinitatis. Összehasonlíttatik Tóbiás fiának félelme a haltol Krisztus félelmével a haláltól. Dixit angelus Tobiae: Apprehende branchiam piscis et trahe eam ad te. Apprehendit Dominus diabolum, et eum qui se in morte capere voluit, moriendo cepit, et vicit &c.

**) Igen feltünő, hogy az idősb Didron »Keresztyén iconographiájában« egymaga ellentmond azon nézetnek, melylyel a többi régészek a halat Krisztus jelképének nyilatkoztatják, így »Christ. iconogr.« (az angol fordítás van előttem) 344. l. The fish in the opinion of antiquaries in general, is the symbol of Jesus Christ; we, howeever, should be inclined to consider it as nothing more than a figure. Továbbá 347. l.: It is simply a litterary metaphor, or at least, it was the wish of the earlier Christians that it be so conjidered. És végre 351. l.: The concurrent testimony of facts, ancient authors and monuments, lead us to the conclusion, that the fish is emblamatic of Christ; but the next point to define is, in what measure, it may be regarded as an emblem. Can we affirm, with certain antiquaries, that the fish is a true symbol of Christ, or does it nót rather appear, as if he were simply figured by it? — That the lion, and more especially the lamb, are symbols of Christ, is sufficiently proved by the Gospels and the book of the Revelation, by councils, the liturgy, and the general practice of art. The archaeologist sees Jesus, as completely incorporated by the lamb, as the theologian does in the bread and wine; in iconographic symbolism, the lamb is altogether annihilated, that he may be replaced by the Son of God, as in a similar manner the material elements of bread and wine, are affirmed to disappear by consecration, and to become the body and blood of Christ. The lamb does not merely by his presence recal the Son of God to mind, but exhibits him, as if He had actually assumed that form. In short, the lamb is a symbol, demanding faith; but with the fish is it not so; the fish is merely a metaphor, rendered evident to the senses through medium of a drawing. The sight of a fish may remind us of Jesus, to whom it makes allusion, but our Saviour cannot be personally visible in the fish, because He is not in him. — In regard to the Eucharist, the Church of Rome holds, that the bread and wine after consecration become the very body and blood of Christ. Protestants, on the contrary affirm, that in the consecrated elements, symbols only of the body and blood of Christ are to be recognised, and not our Saviour in person. Antiquaries too, are Protestants, in respect of the fish, and say that it is to be considered only as an emblamatic

Hamum profundo merserat
Piscatus est verbum Dei;
Jactavit undis retia,
Vitam levavit omnium.

Ha netalán volnának, kik ezeket a IV. s V. század elvonásainak hiszik, midőn már az allegoriák és a titkos jelek elveszték eredeti egyszerűségüket : azokat figyelmeztetnünk kell sz. Ambrus versei és Abercius mondata közti világos analogiájára, sőt Origenes is, midőn említi a Péter, az emberek halásza által horgonynyal fogott halat, hozzáteszi : *ἐν ᾧ ὁ τροπικῶς λεγόμενος ἰχθύς*, (mely halban az volt, kit tropikai módon *ἰχθὺς*-nek nevezünk. In Matth. T. XIII. ed de la Rue T. III. p. 584.) Egy híres carniol-kövön, melyet Vallarsi ismertet, s mely alkalmasint a III. században vésetett, az evangelicus halász a halat horgonyon tartja; és az *IXΘYC* szó a zsinegen és a haltesten van írva, jeléül, hogy különösen az utóbbira alkalmazandó. — Innen vannak aztán e megnevezések, mik szerint a híveket a hal fiainak, az égi hal szent törzsbelieknek és halacskáknak mondják, melyek születtek Krisztus vizében.*)

Nem találhatunk jobb mestert, ki az eucaristia titkaiba inkább avathatna, mint minő az $A^3$ cubiculumban lefestett jelenet. A hal az asztalon a kenyér mellett fekszik, jeleül annak, hogy ezen kenyér *IXΘYΣ* Krisztus Jézus : s ezt erősíti az autuni felirat, mely a hívet meghívja, táplálkozzék a megváltó édes eledelén, midőn kezére teszik ezen *IXΘYC*-t; erősítik a régi írók tanúságai, midőn az eucaristiát halnak nevezik.

Az asztal mellett imádkozó nőben az Abercius verseiben előfordulóhoz hasonló személyesítésre könnyen ráismerünk. Szólottam már (l. Rossinak e könyve I. köt. 348. l.) az anyaszentegyházról egy imádkozó nő képében; s erre itt is ráismertem, mielőtt még tudomásom volt ama gyönyörű görög epigrammról. A nagy titok asztalánál működik Abercius *πιστὶς*-e »hite« személyesítve a hívek szentegyházában, az ecclesia mater-ben.**) Azon férfi pedig, ki — szemközt az imádkozó nővel — kiterjeszti jobbját a hal fölött, nem más, mint a szertartást teljesítő pap; mert az egyik, vagy mindkét kéznek föltétele a keresztyén lyturgiában mindíg a szentelés jelének tartatott.

Az $A^2$ cubiculumban a keresztelési jelenetének fala fölött látjuk a tripost a kenyérrel és hallal; hanem itt, a pap és az imádkozó nő helyett, az asztalt hét kenyérkosár veszi körül, mely kétségen kivül a kenyérsorozást jelenti. Ezen példa mutatja, mily régi azon symbolikai magyarázat, mely összefüggésbe teszi a kenyérsorozást az úr vacsorájával; mi iránt l. többet Spic. Sol. III. 525. s k. l.***); s azokat, mi-

---

figure, not as an embodying the person of Christ. Ily régészeti protestans egyedül és egymaga Didron; mentségéül legyen fölhozva, hogy idézett munkájának angol fordítása 1851-ben jelenvén meg, Didron Rossi értekezéseit e tárgyról még nem ismerhette.

*) Bosio Aringhinál 618. s k. l. Bosio a halat az ártatlanság jelképének mondja, azután titkos jelentését fejtegeti az egyházatyák szerint : Clem. Alex. Paedag. 5. c. 2. Sint vobis signacula : columba, piscis vel navis, quae celeri cursu a vento fertur, vel lyra musica, qua usus est Polykrates, vel ancora, quam insculpebat Selenius, et si sit piscans aliquis, meminerit Apostolorum et puerorum, qui ex aqua extrahuntur (mi is gyermekeinknek mondjuk, hogy a kútból húzták ki). Origen. hom. 7. in Lev. c. 10. Si quis est in aquis istis, et in mari vitae hujus, atque in fluctibus saeculi positus, tamen debet satis agere, ne in profundis jaceat aquarum, sicut sunt pisces isti. qui dicuntur non habere pinnas neque squamus, sicut sunt anguillae, quae non possunt ascendere. Sanctus intra retia fidei conclusus bonus piscis a Salvatore nominatur. Ambr. l. 3. de sacram. c. 1. Per mare multitudo peccatorum designatur. Pisces vero cum ab aquis subtrahuntur, animas amittunt. Electi ergo, quamdiu in aquis vitiorum suorum versantur. animas marinas habent. peccatorum videlicet tenebris involutas : cum vero aut per baptismum aut poenitentiam ab aquis vitiorum pertrahuntur, animas pristinas quasi amittunt, cum ex malis boni efficiantur moriunturque diabolo, ut vivant Deo.

**) A catacombák imádkozó nőjének különféle jelentést tulajdonítottak : jelenti a halottat, kinek koporsója mellett megjelenik, egyszerűbben és általánosan imádkozót, a b. szűzet és ezzel összekötve az egyházat (v. ö. e munka I. köt. 225. s k. l.) és mint itt látjuk, a hitet is. Az egyháznak más typusa a hajó, melyről alább lesz szó, harmadik jelképe a samaritai nő (l. Bosio apud Ar. 528. Ambr. ser in 4 dom. Quadrag. & ser. 2 in c. 3. l. Eccl.) Ego hanc mulierem (samaritanam) Ecclesiam esse puto de gentibus congregatam, quae & transactis annis 5000-bus, ad quinque viros ejusdem Samaritanae alludit; cum in sexto millesimo anno idolorum fornicationibus subjaceret, omnem ignominiam suam adveniente Christo fonte purgans & maculas, quas adulterinis sacrilegiis contraxerat, fide Salvatoris abstersit, ac relinquens, sicut inanem hydriam, priorem patrium cultum, universo orbi Domini annuncians adventum. — Isid. Hispal. Alleg. in sacr. scrip. Samaritana mystice intelligitur Synagoga, quinque libris legis, quasi quinque viris, secundum sensum carnis subjecta; quam misericorditer Dominus provocat haurire aquam vivam, lavari scilicet, percipere gratiam, vel secretam legis intelligentiam.

***) Pitra a sz. atyák és más régi egyházi irók egész sorát idézi, kik — többnyire sült — Krisztus szenvedésére vonatkozó halról szólnak. Nevezetesebb azonban, mert Rossi ezt nem tárgyalja, a halnak kettős száma; erre nézve idézi Pitra sz. Ágostont (De Divin. quaest. LXI. 1., 2. t. I. col. 80. cfer. III. col. 1961.) Duo pisces qui saporem suavem pani dabant, duas illas personas videntur significare, quibus populus ille regebatur, regiam scilicet & sacerdotalem, ad quos etiam sacrosancta illa unitio pertinebat ... quae tamen

ket erről mondtam a Spicileg I. köt. 349. és 350. l. és a Bull. di crist. Archeol. 1865. évf. 75. l. És valóban a sorozás a kenyéren s a halon történt; az ΙΧΘΥΣ levén tehát Krisztusnak hierogliphje, ki magát az úr vacsorájában a híveknek eledelévé teszi, s ezért fekvén a hal az eucaristicus kenyér mellett : igen természetes a két csodának azon értelme, mely csoda által Krisztus az éhezőket táplálja két hallal és kenyérrel (egyszer héttel, másszor öttel). E csodák ezen, már a keresztyénség legrégibb idejében tulajdonított titkos értelmét igazolja az épen most, Cavedoni által közzétett modenai fölirat is*), melyen csak is a hét kenyér és két hal van ábrázolva; hanem a kenyerek ketteje a két halnak szájában, mi által jelentették nemcsak a kenyér és az ΙΧΘΥΣ közti kapcsot, hanem az utóbbi és pisciculi secundum ΙΧΘΥΝ Jesum Christum köztit is, kik ezen eledelen táplálkoznak.

A következőkben Rossi, miután összehasonlította az öt cubiculumnak ugyanazon tartalmu képeit, ezekből éles következtetést von. Az öt cubiculum előadásainak szemléjéből világos, hogy a kenyér- és halféle vacsora itt mindig a csodás sorozás emlékéhez van kötve, mert a kenyérkas itt mindenütt előfordul. E kasnak száma vagy hét vagy tizenkettő, mint azt az evangeliom története az első és második alkalommal, mint fenmaradót említi; de e szám még a nyolczas is, vonatkozással a hegyen tartott predikátióban említett nyolcz boldogságra. A szám nem változtat a dolog lényegén.

Hátra van, hogy vizsgáljuk, miért állandó a táplálkozók hetes száma. Ugyanazon ok, mely a régieket készteté a kenyerek és halak sorozásában az eucaristia jelképét látni, figyelmezteté őket egyszersmind azon vacsorára is, melylyel Krisztus hét tanítványát vendégelte meg a tiberiasi tenger partján, s melyen kenyeret és halat tett eléjökbe. A sz. atyák tanúságainak legnevezetesebbje a névtelen afrikaié, ki Krisztust nevezi piscem magnum, qui satiavit ex se discipulos et toti se obtulit mundo ΙΧΘΥΝ, cujus ex interioribus remediis quotidie illuminamur et pascimur.

Rossi átmegy az $A^5$ cubiculumnak harmadik jelenetére; a vacsora egyik oldalán (a jobbikon) van képezve a tripos a pappal és imádkozó nővel, a másikán (balján) Ábrahám Izsákkal**); s nem ugyan a szokott, a sarkophagokon annyiszor látható módon, hanem egymás mellett állva és imádkozva; hogy pedig a félreismerést lehetetlenné tegye, a festész e két alakhoz mellékelte a kost és az összekötött fát, melyet Izsák hátán hordott. E jelenetről szólottak Garucci (Vetri 2. ed p. 68.) és Palmer (An introduction to early christian symbolisme. Lond. 1859. p. 33.) Mindkettő kiemelte e jelenet és az e mellett lefestett eucaristia közti szoros kapcsolatot. — A római és külföldi koporsókon gyakran előfordul Ábrahámnak a Krisztusét előképező áldozata; és e jelenet gyakran van fűzve symbolicus kapocscsal másféle, az új testamentomban adott és a papi áldozatot jelentő jelenetekkel. — Becker Izsákot azon véres áldozat jelének tartja, melylyel Krisztus önmagát fölajánlotta atyjának; s innen következteti, hogy Izsák áldozatát nem lehet közvetlen összeköttetésbe hozni az eucaristia nem véres áldozatával. (l. Becker »Die Darstellung Jesu Christi« p. 118.) Nem így vélekedtek képeink kortársai. Cyprianus, midőn Cornelius pápához ír (Epist. LIV.) következőleg elmélkedik maga az úr és a pap által felajánlott áldozatnak viszonyáról : si Jesus Christus est summus sacerdos Dei Patris et sacrificium Patri se

---

duo personae Dominum nostrum praefigurabant; ambas enim solus ille sustinuit & non figurate, sed proprie solus implevit. És tovább S. Cyrillus Alex. (In Joann. l. XXI. t. IV. col. 283.) Pisces duos cum dicit, apostolicam & evangelicam in nobis praedicationem significat. És végre S. Maximus (Serm. CVII. p. 672.) Prior ergo parabola pertinet ad Judaeos; ista vero ad gentes . . . Ibi duo pisces, qui sunt duo testamenta, sive unus liber omnium prophetarum vel S. Joannis praedicatio; hic indefinitus numerus ponitur, qui sunt dona gratiarum.

*) A modenai feliratot Rossi Bull. 1865-ki évf. 76. lapján adja : ez hosszukás négyszög kő. Fölül e görög, latin betűvel írt szó SYNTROPHION áll; alatta két egymásfelé néző hal, közte öt kenyérczipó keresztféle bevágással, a hatodik és hetedik czipó egy-egy hal szájában. Cavedoni a követ a harmadik századba teszi.

**) Bosio apud Ar. II. p. 478. De Abrahamo : »Isac cum a patre hostia duceretur, & lignum ipse sibi portaret, Christi exitium jam tum denotabat in victimam concessi a Patre lignum passionis suae bajulantis. Tert. contra Jud. c. 10. & l. 3. adv. Marc. c. 18. Sicut Isac ligna, ita Dominus crucem portavit, & sicut relictus quidem Isac est, immolatus autem aries, ita & quidem Deus alienus est a passione, in humana autem natura & carne passus est. — Theophylactus in Jo. c. 8. Et videns Abraham arietem inter vepres haerentem cornibus. Inter vepres, inquit, requiramus quae sit ista novitas, i. e. in multitudine civium stantium peccatorum haerentium cornubus i. e. crucis cornua clavorum confixione pendentium, sicut in alio loco legimus : cornua in manibus ejus. — Hier. hom. 29. de resur. Fides resurectionis jam tunc haberi coepit in Isac. Abraham resurectionem sperabat Isac, & credidit futurum, quod non erat adhuc factum. — Orig. homil. 8. in Genesin c. 21. Quia fieri non poterat, ut in ariete praefiguraretur resurectio, cum sit animal expers rationis, & divina carens imagine, in oeconomia mysterii figuram partiuntur, & hic quidem mortis, ille (Isaac) resurrectionis imaginem ostenderet. Ejusd. Dial. 3. — Si autem, inquit, Abraham ante tot annos credidit, quod Dominus sit potens resuscitare ex mortuis, multo magis nos debemus id credere (Chrys. hom. 25. in ep. ad Hebr.)

ipsum primus obtulit et hoc fieri in sui commemorationem praecepit, utique sacerdos vice Christi vere fungitur, id quod Christus fecit imitatur, et sacrificium verum et plenum offert in ecclesia Deo Patri. Cyprianus szerint tehát az önmagát feláldozó Krisztus typusai és jelképei alkalmazhatók a pap által az egyházban bemutatott verum et plenum áldozatra. És hogy Cyprianus a keresztfán betöltött véres és az úr vacsoráján és az egyházban előforduló áldozatnak viszonya körüli nézetét, minden kétségen kivül helyezzük, idézzük e mondatát: passio est Domini sacrificium quod offerimus (Cypr. LXIV. 17.) Hogy vélekedtek e tekintetben a Cyprianus előtti sz. atyák, megmagyarázta Döllinger (Hippolitus u. Kallistus p. 343. seq.), különösen Hippolitus tanúságával, ki Rómában épen Zefirinus pápa idejében élt, midőn a szóban levő képeket festették. (S ezen tanúság Rossi magyarázatát tökéletesen helyesli.)

Következik Lázárnak feltámasztása*), mely Rossi nézete szerint az $A^5$ cubiculum falának egyik lekopott helyére kell tenni, mert a többi cubiculumban ily helyen áll, viszonyban a többi előadásokhoz. Erről pedig R. így szól (344. l.) Lázár feltámasztása amaz életnek képe, melyet Krisztus híveinek igért, midőn a testvére halála miatt könyekben lábadó Martának mondta: »én vagyok a feltámadás és az élet, a ki én bennem hiszen, ha meghal is, él.« (Ján. XI. 25.) Ugyanezen igéretet tette Krisztus a kenyerek és halak sorozása után is, kijelentvén, hogy ő az élet kenyere, és hogy eledelül adja testét és italul vérét, mindkettőt áldozatul a világ üdvéért. S e miatt tekintette az ó-keresztyénség az eucaristiát a feltámadás és az örökkévaló élet zálogául. Ezért maga helyén áll Lázár feltámadása, midőn közvetlenül az eucaristia után következik; mit tanúsítanak a sarcophagok is, melyeken, mint azok kiegészítése a kenyér és hal sorozása oldalán áll Lázár feltámasztása. Prudentius erre nézve így versel:

Bis sex adpositi, cumulatim qui bona Christi
Servarent gravidis procul ostentata canistris.
Sed quid ego haec autem titubante voce retexo
Indignus qui Sancta canam? Procede sepulcro
Lazare.

Végre megjegyzendő, hogy Lázár a calixtusi képekben nem mumiaként adatik elő, minőnek a harmadik, negyedik s következő századok számtalan példányokban képezték; sőt úgy sem, mint azt a történet kivánja, érett korú emberként. Lázár itt a sindonaba (halotti ing vagy lepel) burkolt gyermekded alakban jelenik meg: miért is allegoriai képként kell tekintenünk, valószinűleg azon gyermek képének, kit a pap keresztelt és a keresztyén mysteriumokba beavatott.

A feltámasztott Lázár képe után Rossi felhozza Jónásét**), mely a különböző öt cubiculumban különböző helyen fordul elő. E képet és jelképes viszonyát a feltámadásróli hithez, Rossi mint igen ismeretest, nem magyarázza; hanem figyelmeztet a frescók két különségére. Elseje az $A^6$ cubiculum hajó hátsó részén »sulla poppa« álló kereszt. Ezen előadás különös, s úgy tetszik, mintha Jónás hajója alatt az egyházat akarták volna képezni. A régiek a főárboczot a kereszt rúdjával tekintették keresztnek, de itt, mindeddig páratlan példában, még egy más nyiltan megjelenő keresztet is tettek a hajó hátulsó részére. — Hogy Jónás hajója az egyházat jelenti, kitetszik egy az $A^3$ cubiculum hajó előrészén »a prua, in prora« imádkozó alakból is. Imádkozót a hajóban, melyből Jónást kivetik, több sarkophag is mutat. Igaz ugyan, hogy ily imádkozó jelentheti azon fohászkodókat is, kik a vihar alatt, kiki a maga Istenéhez

*) Lázárról Bosio apud Aringhi 538. Isid. Hispal. l. 1. de Diff. Lazarus, quem Dominus quatriduanum foetentem de monumento suscitavit, significat mundum, quem gravissime peccati consuetudo corruperat, qui tamen quarta die mortis resuscitatur: prima enim dies est mortis tracta ex Adam propago mortis; altera dies mortis est transgressio legis naturalis; tertia dies mortis est praevaricatio datae legis; quarta dies mortis est tempus evangelicae praedicationis, in qua die Dominus suum opus respiciens, misericorditer suscitare dignatus est. — Lazarus suscitatus symbolum resurrectionis. Ambr. de fide resurr. Ostendit tibi Dominus etiam in Evangelio, ut jam ad exempla veniamus: quemadmodum resurgas: non enim unum Lazarum, sed fidem omnium suscitavit. Quid enim sibi vult, quod Dominus ad monumentum accessit, & magna voce clamavit: Lazare veni foras, nisi ut futurae resurrectionis specimen praestaret, exemplum daret? — A pólyát, melylyel Lázár teste rendesen körül van véve Bosio kisded állapotára vonatkoztatja, mondván, hogy Lázár újra születik, tehát mintegy gyermek korába visszalép. A bepólyázott Lázár igen élénken emlékeztet az egyptomi mumiákra.

**) Jónásról bővebben alább szólandunk.

fordult, mint ezt a történelem (Jon. I. 5.) elbeszéli és leírja a Tertullianus munkáival együtt nyomtatott carmen de Jona is e szavakkal : Expanduntque manus nullorum ad lumina Divum. De azért a keresztyén emlékekben imádkozónak mégis csak hivőnek alakja és a jelképességgel teli calixtusi festményekben ezen kép azon keresztyéné, ki keresztelése által helyet nyert a mystikai hajóban, kit az eucaristia táplál, és ki nem gondolván a viharral, az egyház-hajóban az üdv kikötője felé vitorlázik. És valóban az $A^2$ cubiculum főfala fölött viharral küzdő hajót látunk. Egy abból kiesett ember a felbőszült habokban uszik, életveszélyben forogván; míg egy másik, a hajóban álló, imádásra emeli kezeit, fölötte jelenik meg az isteni gondviselés, sugáros, nimbusos mellképben, mely az égből tolja ki kezét az imádkozó feje felé, ezt megóvja a veszélytől. Az allegoria világos : azonban a leírt jelenetnek nincs párja a temetők képeiben, s emlékezetembe juttatja a frescókkal egykorú Hippolitus eme szavait : minket, kik az isten fiában hiszünk, a hitetlenek üldöznek ... a világ egy tenger, melyben az egyház, mint a hajó az oceanban uszván, hanyatlik, hanem még sem száll alá.

Rossi főhelyre teszi az eddig tárgyalt öt jelképes képletet*); de szólván könyvének következő fejezetében (XIV. 351. s k. l.) a calixtusi temető többi előadásairól itt is igen tanulságosan értekezik, valamint az ó-keresztyén képekben kinyilatkoztatott vallásos nézetekről, így e képek egymásutáni, chronologiai feltalálásáról és alkalmazásáról s ez utóbbi tekintet igen fontos a pécsi cubiculum keletkezése korának meghatározásában.

Rossi az ó-keresztyén előadásokat, — képben vagy szobrászati műben — négy osztályra osztja : 1. jelképes keresztyén tárgyú kép; 2. classikai tárgyú, annak adott keresztyén értelemmel, vagy egyedül diszítményi czéllal alkalmazva; 3. történelmi, a szó azon értelmében, melylyel ma is történelmi képekről szólunk; 4. arczképféle előadás.

I. 1. A jó pásztor**), ki eltévedt juhát vállán viszi haza, vagy csak juhai közt jelenik meg, s kit jól kell megkülönböztetni a classikai — kost vivő Mercuriustól — Hermes Kriophorostól. A jó

---

*) Ide tartozik még mint hatodik Dánielé is, melyről l. Bosio ap. Aringhi. 502. Noe, Daniel & Job ipsi justitia liberabant animas suas. Ezékiel XIV. 14. Ha ama három férfiú lészen is a földön, t. i. Noé, Dániel és Jób : ők az ő igazságokkal megszabadítják tsak a magok lelkeket, azt mondja az Ur Isten ! — Greg. l. 30. c. 9. Daniel deliciis abstinuit, ut tanto avidius gustum sapientiae intus acciperet, quanto saporem carnis pro eadem sapientia foris robustius repressisset. — Dicsérik Dánielt, ki a prophéták közt legvilágosabban jósolta meg Krisztus jövetelét. Dániel az oroszlánok vermében Krisztusnak halálát és győzelmét a pokol fölött jelképezi; ugyanezt előre jelzi, mint a veremben imádkozó : Propheta Daniel quondam missus in lacum leonum, manibus crucis in speciem expansis, incolumis ex faucibus bestiarum evasit, benedicens Christum Dominum.

**) A jó pásztorról szól Ján. Ev. X. fejezete, hol többek közt ezek fordulnak elő, 11. v. : Én vagyok ama jó pásztor; a jó pásztor az ő életét adja a juhokért. 14. v. Én vagyok ama jó pásztor : és esmérem az én juhaimat, és esmértetem én is azoktól. 16. v. És lészen egy akol és egy pásztor stb. — Bosio Aringhinél »De Christo pastore« p. 550. Tert. c. 10. de pred. Patrocinabitur pastor, quem in calice (vitreo) depingitis. — Hier. c. 4. ad Rust. Nihil illo ditius, qui corpus Domini canistro vimineo, sanguinem portat in vitro. — Aug. 9. Evang. l. 2. 32. Ovem perditam omnes peccatores dixit, qui per poenitentiam reconciliantur Deo : quam humeris suis portat, quia humiliando se, tales erexit. — Subinde, loco ovis, hircum portat, id est peccatorem. — »Bacculus & fistula pastoralis« p. 555. Innoc. Papa III. ser. 1. Bonus pastor debet pungere lentas, sustentare morbidas, & colligere vagas, quae tria bene significantur in bacculo pastorali, qui est in ultimo acutus, in medio rectus, in summo retortus. — Greg. Naz. Or. 1. Pastor Gregem ad pascua ducit & a pascuo reducit, fessumque recreabit & ad alia movebit & revocabit aliquoties quidem pedo, ut plurrimum autem fistula.

Piper »Mythol. d. christ. Kunst.« 1847. I. 77. u. f. Einer der aeltesten und beliebtesten Gegenstaende der christlichen Kunst war der gute Hirte. — Eine aehnliche Kunstvorstellung, aber von mythologischem Inhalt, findet sich schon in Alterthum. Es ist Hermes, der dargestellt wurde, theils mit einem Widder neben sich, theils einen Widder tragend. — Beide Vorstellungen stimmen so sehr überein, dass sie sogar verwechselt werden können. — Eine zweite mythologische Vorstellung dieser Art ist ein Satyr, der eine Ziege oder Lamm auf seinen Schultern traegt. — Und hieran schliesst sich aus dem laendlichen Leben das Bild eines Hirten, der ein Schaaf auf seinen Schultern traegt, welches öfter in den Werken der antiken Kunst sich findet. Hiernach kann das blosse Bild des Hirten, der ein Schaaf traegt, nicht mehr ein absolutes Kennzeichen des christlichen Ursprungs eines Knnstwerks sein. Es fragt sich aber, ob es zwischen dem heidnischen u. dem christlichen Bilde kein Unterscheidungszeichen gibt? Allerdings, in christlichen Vorstellungen nimmt das Bild des guten Hirten in der Regel die Mitte ein, wegen seiner praegnanten Bedeutung; in den eben erwaehnten heidnischen Reliefs steht es an der Seite. — Doch fehlt es nicht an Ausnahmen, dass auch auf christlichen Grabmaelern das Bild des guten Hirten an das eine Ende gestellt ist, — namentlich in der Anordnung, dass an dem anderen Ende eine betende Figur (Pietas) erscheint. Andrerseits fragt es sich, ob nicht auch in heidnischen Kunstwerken das Bild in die Mitte gestellt sein mag? — A czikk végén ez áll 86. l. Was aber das Bild des guten Hirten überhaupt betrifft, wenn es auch einer Kunstvorstellung des Alterthums nachgeahmt ist; so zeigt sich zwar darin die Abhaengigkeit der christlichen Kunst von der antiken, — jedoch nicht von einem mythologischen Typus, sofern an den Mercurius κριοφόρος oder den Aristaeos dabei nicht gedacht ist.

Bosio Aringhinél 556. l. »De Agno.« D. Paulin. ep. ad Florent. Idem agnus & pastor reget nos in secula, qui nos de lupis agnos fecit : earumque nunc ovium pastor est ad custodiam, pro quibus fuit agnus in victimam : de quo in Apocalypsi c. 13. Agnus occisus ab ori-

pásztor az ó-keresztyén müvészet későbbi korában csaknem mindíg kezében tartja az öt, hét vagy kilencz csövü, rendesen nádból készült pásztori sípot, syringát; sőt ide s tova azt szájához is teszi, hogy megfúja. Mindamellett Rossi nem akarja teljes biztonsággal állítani, hogy a síp a pásztor kezében a képet mindíg későbbinek teszi a harmadik század közepénél; de mindenesetre igaz, hogy a síp nem annyira az evangelium parabolájából van véve, mintsem a művészet találmánya, és hol az a legrégibb képeken megjelenik, az alak oldalán szokott függni. A festészet képeiről átmegy Rossi a szobrászatéra. A sarkophagok, készítésök helyére nézve kétfélék, olyanok, melyek magokban a földalatti temetőkben, tehát keresztyének által, s olyanok, melyek azokon kívül a műhelyekben, tehát pogányok által is készülhettek. Az első neműeken a jó pásztor bibliai vagy keresztyén jelképes jelenetek közepett szokott feltünni. A sarkophagokon a jó pásztor képe a harmadik században igen szokásossá vált, midőn azt falképen már régóta használták, még pedig kizárólag a keresztyén világban, mert Rossi pogány sarkophagokon egyetlen egyet sem ismer; de látván a jó pásztort a három graczia közt és Amor és Psyche oldalán is megjelenni, keresztyén temetőben talált sarkophagokon, következteti, hogy ezeket keresztyének válogatták ki a pogány műhelyekben készült példányok közül.

Efféle kőkoporsón előforduló jó pásztor a két következő is:

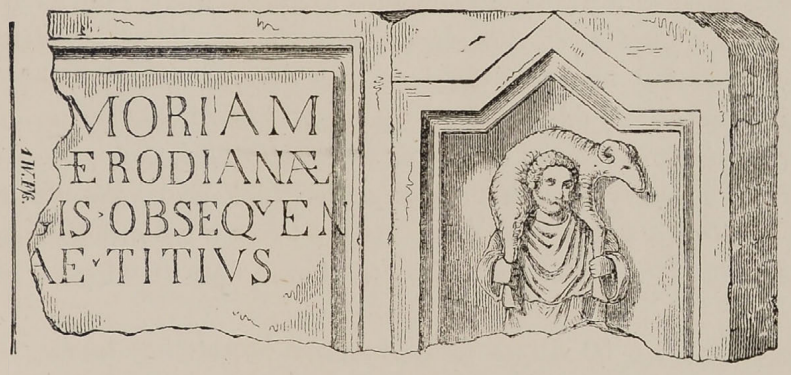


8. ábra.

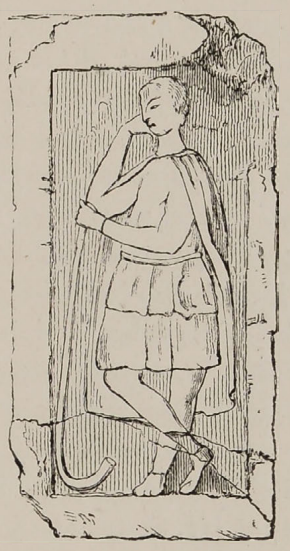

9. ábra.

Mindkettőt lásd a bécsi »Mitth.« 1861-ki (VI-dik) kötet 24. és 25. lapján.

Az első találtatott Karinthiában s ezt Arneth így írja le: a sarkophagnak, fájdalom! csak fele maradt fenn, mégis a feliratot következőleg lehet kiegészíteni: »in bonam (?) me MORIAM Flaviae? HERODIANAE conjuGIS OBSEQVENtissimae TITIVS. (Következik a kiegészítésnek indokolása.) A jó pásztornak jelképe annyiszor fordul elő a keresztyén festményeken, koporsókon, poharakon, lámpákon stb., hogy jelentőségén épen nem kételkedhetünk. Igaz ugyan, az ősrégiség is ismer hasonló ábrákat, így Pausanias leírja Hermes Kriophoros templomait és szobrait Messeneben és Tanagraban; így őt Aegina szigetének érmei is a keresztyén alakhoz hasonlólag adják elő (csakhogy ezeken a bárányt, vagy inkább kost vivő Mercur egészen meztelen, mi a keresztyén jó pásztor képein nem szokásos.) Hogy a keresztyénség sokat kölcsönzött a pogányságtól, bizonyítják sírfeliratai is, melyekben meg van tartva a D. M. »Diis Manibus« betű. A római katakombák (melyiknek?) szép falképén a halál, Proserpina elragadtatásaként van festve. Egy másikon szent Pretexta (itt Praetextatusnak kell állni s ekkor a kérdés még az, vajjon jól volt-e fölismerve az ezen czím alatt idézett földalag?) temetőben mondatik ABREPTIO VIBIES ET DESCENSIO, épen úgy, mint ezen rablást pogány sarkophagokon jelezték.

A második jó pásztorunknak eredetije Gráczban látható, Laninger kereskedő raktára falában.

---

gine mundi. A zászlót tartó bárány a győzedelmeskedő megváltót jelzi; néha a bárány a keresztfa alatt áll, néha magán a keresztfán látszik; a bárány jelképezi az apostolokat, sőt a híveket, a nyájat általán.

Itt a pásztor nem visz hátán sem kost, sem bárányt, hanem egyszerűen pásztorbotjára támaszkodik. Felirás hiányában keresztyén eredete nem egészen biztos, mert hiszen pásztorok pogány sírokon is ábrázoltattak, s nevezetesen ilyen a káránsebesi parancsnok házában is látható : mindazonáltal a technika késő római korra mutatván, valószinű, hogy keresztyén sírt jelzett.

2. Dániel az oroszlányok vermében és 3. Jónás a tök alatt, előfordulnak egy képen, melyet R. a harmadik század vége felé tesz. 4, Lázár feltámasztását, a rendes felfogásban (melyben Lázár mumiaként jelenik meg) találjuk egy negyedik század elején festett frescóban, 5. a három babiloniai gyermek ellenképeként. Egy, e falfestménytől nem messze talált sarkophapon ugyancsak Lázár mellett adatik elő 6. a víznek borrá átváltoztatása és ellentétül Dániel az oroszlányok közt, mi az u. n. apostolicae constitutiones következő helyére emlékeztet : »az, ki a négy nap óta meghalt Lázárt feltámasztá, ki három nap mulva Jónást élve és nem bántalmazva, kihúzta a tengeri szörny gyomrából, kihúzta a három babiloniai gyermeket az égő kemenczéből és Dánielt az oroszlányok torkából : elég hatalmas hogy tégedet is új életre kelthessen.« (Const. apost. V. 10. ap. Pitra Jur. eccl. graec. T. I. p. 269., 270.) Láttunk a calixtusi temetőbeli falfestmények tanúsága után, hogy a harmadik század beállta táján a képek symbolismusa szorítkozott és megállapodott a bibliának bizonyos számú történelmi és parabolikai jeleneteiben. E körbe tartoznak az itt említett, támadásra vonatkozók; de ezeket, főként a sarkophagokon, oly bibliai jelenetek kisérik, melyek a szentségek jelképeinek legtitkosabb rendszerét foglalván el, a feltámadásnak és örökkévaló életnek előjátékaiként vehetők. Igy a calixtusi temetőnek idézett koporsóján Lázár oldalán látjuk a borrá változott víznek csodáját és Habakukot, ki a sértetlen Dánielnek kenyeret nyújt : mi az eucaristia kenyerére és borára vonatkozik. De midőn a történtnek, a csodának közvetlen és világos előadása a jelenetekben túlnyomó a mystikus értelmen : azokat az isteni hatalom és a feltámadás egyenes jelének is vehették. S ezért az érintett »apostoli constitutiók« feltámadasra vonatkozó hosszú elmélete azzal végződik, hogy Krisztusnak igéretét az általa mívelt csodákkal erősíti, és az ott előszámítottak közé tartoznak épen a legmélyebb jelképes jelleműek : 7. a paralyticus, 8. a vakon születettnek gyógyítása*), a kenyerek és halak sorozása, a víznek borrá átváltoztatása és 9. az érem, melyet Péter a hal torkában talál. És hogy e nézet a negyedik században és az ötödik kezdetén is uralkodott, bizonyítják Prudentius és más e korban élt egyházi atyák mondatai.

Sz. Cecilia kamrájának spiraculumában 10. díszes latin keresztet látunk két bárány közt. A világító rést Damasus pápa idejében törték ki és az érintett kereszt képét, úgy tetszik, még későbbi, alkalmasint III. Sixtus alatt, 430. körül, festették. Az ötödik században a kereszt uralkodott az apsisekben és Galla Placidia síremléke ravennai mosaikján a kereszt a pásztor kezébe van adva. A temetők falfestményein a kereszt a negyedik század vége előtt soha nem fordul elő fő helyen; hanem rejtélyesen találtatik alkalmazva, például a fentérintett hajón.

II. A classikai világból keresztyén értelemmel átvett tárgyak első helyén áll 1. Orpheus, kivel a legrégibb temetői kamrákban találkozunk. Eddig csak két képet ismertünk a Domitilla-féle temetőben, melyet Bosio — nem helyesen — Calixtusénak tartott, és melyen Orpheus a lyrán játszva**),

---

*) Bosio Aringhinél 529. l. »De paralytico.« Ambr. in Luc. c. 5. Nec solum levare lectum sed ed domum suam repetere, h. e. ad Paradisum redire censetur. Aug. l. 2. de symb. Cath. O qnam melius illi esset, si post remissionem peccatorum, non de lecto, ad iterum peccandum, sed de sepulchro ad veram vitam liber securusque surgeret. »De Haemorrhoissa.« 529. l. Aug. serm. 5. de temp. & serm. 1. de Dom. 2. Quadr. Filia archi synagogi significat populum Judaeorum. — Dicit ille quis me tetigit? quasi diceret : Non novi hunc populum, populus, quem non novi servivit mihi. Tetigit me aliqius ; ego enim sensi virtutem de me exire, i. e. Evang. emissum totum mundum implere. — S. Ans. in c. 9. Matth. Mulier sanguine fluens, sed a Domino curata, est ecclesia de gentibus congregata, quae ingenti carnali fluxu polluta, atque a coetu fidelium jam fuit conseperata ; sed cum Christus Judaeam salvare decerneret, illa paratam & promissam aliis salutem spe certa praeripuit. — Bosio ap. Ar. 530. »De coeco.« Isid. Hisp. in Joan. Coecus a nativitate, quem Dominus postquam unxit occulos ad piscinam Silse misit lavandum, significat genus humanum a nativitate i. e. a primo homine errorum tenebris venum datum, cujus occulos Dominus de sputo & luto linivit, quia Verbum caro factum est, & lavari occulos in piscina jussit, ut baptizatus in Christo acciperet legem fidei & crederet in eum.

**) Piper »Myth.« I. p. 121. Vor Allen ist Orpheus als ein Typus Christi aufgenommen worden. Und zwar nach der Fabel, die zuerst bei Simonides u. den Tragikern vorkommt, dass er durch seinen Gesang wilde Thiere, Vögel, selbst Baeume und Felsen angezogen habe. Eine Szene, die namentlichen auf alexandrinischen Münzen des Antonin u. Marc Aurel sich dargestellt findet. Gemaess dieser Vorstellung sieht man den Orpheus in zwei Wandgemaelden im Coemeterium des Calistus (?). In beiden erscheint er sitzend zwischen zwei Baeumen, mit einer phrygischen Mütze bedeckt und eine Leier splelend stb. — Der christliehe Ursprung dieser Gemaelde ist evident durch die dabei stehenden biblischen Geschichten : in den letzteren sieht man oberhalb des Orpheus Maria mit dem Kinde u. Moses, welcher Wasser aus dem Felsen schlaegt, in dem ersteren ringsherum David mit der Schleuder, Moses, Daniel, Lazarus. — Den Mosaiken der christlichen Kirchen ist das Bild fremd geblieben. Ebenso wenig findet es sich in Miniaturen, — wie es überhaupt von der Kunst des Mittelalters nicht wiederholt ist.

körül van véve mindenféle állattal; e kettőhöz járul egy, a calixtusi temetőben újolag fölfedezett harmadik a lyrát játszó Orpheus, kinek egyik oldalán épen maradt juh- vagy kosalak áll. Világosan látszik, hogy itt a pogány herost keresztyénné szándékozták tenni. A harmadik század körül az Orpheus-féle képek szaporodnak a nem-egyházi művészetben, így tudjuk, hogy Alexander Severus lariumában Orpheus, Krisztus, Ábrahám és a tianeusi Apollonius képét állitotta fel.

Mint a classikai világból egyszerűen átvett alakok, ide tartoznak 2. az évnek négy szakát jelképezők, körülbelül a harmadik század közepe táján a calixtusi temetőben, másutt még régibb időben is. Ide tartoznak 3. a tenger különféle lakói, u. m. : delphinek, más halak, szörnyetegek, Okeanos feje, tritonok, nereidák stb.*) Rossi ezek közt a delphint emeli ki, mint viszonyban állót a keresztyén halhoz.

III. Történelmi képek alatt Rossi nem a bibliai történetekéit érti, melyeknek iránya többnyire jelképes, hanem az egyházi annalesekben és a martyrok történetét előadókat. Ilyenfélét eddig nem találtak, melynek eredetét a három első századba lehetne visszavinni; legújabban azonban ilyent födöztek fel

---

— Diese Vorstellung nun des Orpheus u. die darin enthaltene Deutung seiner Geschichte u. Person auf Christus findet theils eine künstlerische, theils und zunaechst eine theologische Erklaerung. — Clemens von Alexandrien (Cohort. ad Graec. c. I. p. 2—4. ed. Potter) zu Ende des zweiten Jahrhunderts gedenkt jenes Mythus, dass dieser Thracische Sophist allein durch seinem Gesang wilde Thiere gezaehmt und Baueme verpflanzt habe; erklaert dann aber den Orpheus u. seines Gleichen für Betrüger, die unter dem Schein der Musik die Sitten verdorben, die Menschen zuerst zum Götzendienst geleiter und so sie durch Gesang und Zauberei in die aeusserste Knechtschaft gestürzt haetten. Nicht so mein Saenger, der gekommen ist, die bittere Knechtschaft des tyrannischen Daemonen zu stürzen : er allein von allen hat das schlimmste Wild, die Menschen gezaehmt, nehmlich die Vögel, das sind die Unbestaendigen unter ihnen, das Gewürm, die Trügerischen, und Löwen, die Leidenschaftlichen, so wie die Saeue, die Genussüchtigen, auch Wölfe, die Raeuberischen u. Steine u. Klőtze, die Thörichten. — Denselben Vergleich macht Eusebius in seiner Lobrede auf Kaiser Constantin. — Von der anderen Seite ward Orpheus eben so gefeirt als Vorlaeufer der reinen Lehre, auf Grund der ihm beigemessenen Orphischen Gesaenge. Beides wird schon um die Mitte des zweiten Jahrhunderts zusammengefasst von Justin dem Maertyrer : Orpheus sei der erste Lehrer des Polytheismus gewesen und habe 360 Götter gelehrt; spaeter aber widerrufen und seinem Sohn Musaeus, so wie den anderen, die ihn hörten, den Einen Gott verkündigt in einer Weise, als habe er die Grösse Gottes von Angesicht geschaut. Hieraus erhellt, in welchem Sinn und mit welchem Recht auf altchristlichen Denkmaelern Christus unter dem Bilde des Orpheus vorgestellt ist. — Orpheus ist ein Seitenbild des guten Hirten u. beide Vorstellungen ergaenzen sich. Der gute Hirt bedeutet Christus, wie er gesandt ist zu den verlorenen Schaafen des Hauses Israel (Math. XV. 24); — waehrend Orpheus, umgeben von wilden Thieren, die Wirksamkeit Christi in der Heidenwelt bezeichnet.

Bosio ap. Aringhi p. 560. De Orpheo. Just. Martyr in exhortatione ad gentes. Orpheus, inquit, sane quidem multitudinis Deorum, sive plurrimae divinitatis, ut sic aliquis dicat, primus auctor, qualis posterius ad filium suum Musaeum, ac reliquos germanos, verosque auditores de vero, eodemque solo Deo praedicaverit, necessarium visum est nobis exprimere. A Krisztus és Orpheus működése közti hasonlatosságot tovább mivelték ki, midőn a pogányokat a vad állatokhoz, sőt Orpheus lantját Krisztus keresztfájához hasonlították (az utóbbit Bosio is teszi Aringh. II. 562.) — Clem. Alex. Exhort. ad gentes : Has ergo imanissimas feras & tales lapides ipse coelestis cantus in mansuetos homines transformavit. Vide quantum potest hoc novum canticum Bibl. Patr. T. 8. explicans verba illa psalmi : »extendens coelum sicut pellem« sic ait : Tu pellis instar explicavisti polum, namque tuiis Orpheus fila contrectans lyrae Deum canentem nuncupat pellem, polum.

*) A tengeri lakók általán véve viszonyban állának a hajóval és hajókázással, melylyel az antik — a keresztyén világba is átvett — nézet szerint a halottak lelke átvitetik a túlvilágra; az antikoknál a boldog szigetekre. Eszmelánczolatban itt még Charon is szerepel; így Piper I. 230. l. mondja, hogy a XIII. században Charont is fölvették a keresztyén előadásokba. »Charon, aber umgewandelt in den Fahrmann der Hölle, wurde in die christliche Kunst aufgenommen (megjelenik Michel-Angelo utolsó itéletében is). In der Sitte des christlichen Volks hat sich ein Gebrauch des heidnischen Alterthums, der mit jenem Mythus zusammenhaengt, das ganze Mittelalter hindurch, an mancher Orten bis in die neuere Zeit erhalten : nicht selten nemlich sind in Graebern und zwar in Munde der Verstorbenen Münzen gefunden, — das Faehrgeld für den Charon. — A Tritonokról és delphinekről ezt mondja I. 224. seq. Was nun diese Delphine und Tritonen betrifft, so ist gewiss zu weit hergeholt die Erklaerung Milins (Voy. dans le mide de la France. T. III. p. 536. seq.) sie sollten andeuten, dass das Wort Gottes die Meere überschreitet, um von den fernsten Völkern aufgenommen zu werden. Allerdings ist die Erklaerung erschwert, da sie nur einzeln vorkommen, die Delphine, ohne etwas zu tragen, die Tritonen, ohne die Gemeinschaft des Zuges. Wahrscheinlich findet sich hier eine mythologische Anspielung, eine Beziehung auf die Vorstellung von der Uiberfahrt nach den Inseln der Seligen. Und wenn man von hier aus auf die christlichen Grabmaeler zu Rom zurücksieht, so erscheint es wahrscheinlich, dass auch dort in der Vorstellung von Delphinen derselbe Gedanke geleitet hat. — Bei jener mythologischen Beziehung aber ist es hervorzuheben, dass diese Thiere und Daemonen des Meeres nur in Nebenwerken erscheinen und dass darin der Gedanke des Alterthums nur in einer leisen Andeutung zur Darstellung gekommen ist, — eine Besonnenheit, welche der jungen christlichen Kunst zur Ehre gereicht. Uibrigens wenn auch die Darstellung, das heisst das Gebilde des Tritonen, der Fabe angehört, so ist doch der Gedanke keineswegs heidnisch, wie wohl er ein mythologisches Gepraege hat; denn jene Tradition, nach der die Verstorbenen über dunkle Ströme, oder gar über den Ocean mussten, beruht auf einer natürlichen, allgemein menschlichen Anschauung. Es ist eine Symbolik von dem Schiksal der Seele im Tode, die sich zu allen Zeiten bei den verschiedensten Völkern wiederfindet : sie scheint auch jenem uralten christlichen Sinnbilde, dem mit vollen Segeln in das Meer hinaussteuernden Schiff nicht fremd zu sein. — Az efféle legrégibb előadásokat az egyptomiaknál találjuk, kik a mumisált halottat hajón vitték át a Nilon, melynek túlpartján tartották a fölötte itélő törvényszéket s ott temették el. — A nyssai Gerg. (Orat. I. Opp. T. I. p. 144.) a delphint elokelő, királyi halnak nevezi ὁ δελφίς ἐστι τῶν ναπτῶν ὁ βασιλικώτατος. — Legjobban magyarázza a delphinnek előfordultát a sarkophagokon és más ó-keresztyén műveken Bosio Aringhinél 621. l. Delphinus, juxta Aristotelem, sine felle, sepulturae obsequium, sicut & apes & formicae, defunctis deferendo unus hic prae ceteris omnibus animantibus officiose amantissimus. A delphinről azt moudják, hogy kölykeit úgy szereti, mint isten a népeket, — Plut. in Ael. Delphinus solus hominem oc solo nomine diligit, quod sit homo. Hominum cadavera ex mari deportat &c.

a calixtusi temetőben, lefest egy a biró által elitélt martyrt, két társával. Ezen nagy érdekű kép, mondja Rossi, nevezetes a művészet történetében is, mivel azon világos a festésznek az indulat kifejezése utáni törekvése. (L. Rossi »Roma soterr. XX. és XXI. tábla.)

IV. A legrégibb képekben nem fordulnak elő Krisztusnak oly képei, melyeket arczképeknek lehetne nevezni; Rossi ennek okát abban keresi, hogy eleinte a szellem túlnyomólag jelképes volt. Ezért nem tulajdoníthatunk arczképi jelentést sem a Lázárt feltámasztó, sem a jó pásztor alakjában megjelenő Krisztusnak. A calixtusi temető arczképféle szentjeinek mindnyáját csak később festették a falra. De másként vélekedik Rossi a temetőhelyek táján előforduló imádkozó alakokról, melyeknek némelyikében az itt fekvő halottnak arczképét igyekezték adni. Bizonyos, hogy az arczkép a sarkophagok medaillonaiban szerepel, mert a mellképek itt előlegesen csak vázlatként készültek, s ezeket azután a megrendelő kívánsága szerint, a koporsóba tett halott vonásait utánozva, bevégezték.

## Dombormüvek a kőkoporsókon.

*A laterani sarkophag.*

A laterani sarkophag rajzát adtam e munka I. köt. 171., 172. és 173. l. magyaráztam az azon előforduló ruházatot; a csoportok typologiai összeállításáról és jelentéséről szóló magyarázatot későbbre hagyván, t. i. akkorra, midőn e typologiai és jelképes magyarázatra szükségünk lesz a pécsi cubiculum falképeinek fölismerésére.



10. ábra.

E sarkophag keletkezési korát Rossi Damasus pápa idejébe helyezi (366—384.); tehát csaknem két századdal a cubiculumok falképei után. A sarkophag időszakába esik a pécsi cubiculumnak keletkezése; chronologiáját e szerint legjobban fogjuk az egykorú kőkoporsók chronologiája, stylje és jelképes szelleme után meghatározni. Schnaase e sarkophag keletkezését ugyan az ötödik századba teszi (l. Gesch. d. bild. Künste, 2. Aufl. Dritter Band, 1. Abth. 90. l.): azonban az itt előforduló képek analogiája az alább magyarázandó Junius Bassus koporsóéval, valamint a még jobb stylje is inkább Rossi, mint Schnaase véleményét javasolják elfogadni. E sarkophagot pár év előtt a sz. Péter-féle basilika alapzatá-

ban találták; jelenleg a Lateran keresztyén museumában van felállítva s innen — mint kitünő példány — kapta nevét.

Sarkophagunk előadásait következőleg magyarázza Grimouard de Saint-Laurent Didron »Annales archeologiques« 24. kötetében (1864. évf. 266. és 267. l.):

»A középső medaillonban látjuk azon előkelő keresztyén férfinak és nejének képét, kinek maradékai itt voltak eltemetve. E medaillont két genius támasztja. Nem hiszszük, hogy a két szárnyas alak angyal; inkább veszszük pogány hagyománynak, minővel a keresztyén müvészet minden korában találkozunk, sőt nem gondoljuk, hogy a valótól távozunk, midőn őket valamely eszme allegoriai személyesítésének tartjuk.«

»Jobbra és balra a medaillontól, ráismerünk: egyfelől az első nőnek, Évának teremtésére, mint ez Ádám bordájából huzatott, utóbb következik mindkettőnek bűntetése és elitéltetése*); másfelől a kánaani csodára, a kenyerek szaporítására és Lázárnak feltámasztására. Ugy tetszik, mintha itt a teremtéssel szemközt lenne állítva a megváltás; az első teremtés tökéletlenségében, a bűnesés szigorú következésével, ellentállítva a megújításnak, a tökélynek, bőségnek, feltámadásnak és (örök)életnek. Az eszméknek ezen összlete kiviláglik a tárgyak közeledéséből egymáshoz és ellentevéséből; föltehetjük, hogy ez mindegyikében van összefoglalva, úgy mint ez másutt elválasztva jelenik meg. Ekkor a nőnek teremtése czélzással volna az egyháznak alapítására. A munkára való kárhoztatást kifejezi az Ádámnak adott kalász és az Évának nyújtott juh, melynek gyapját neki kell feldolgoznia; s ezen adományban mintegy rejlik a jövendőben remélhető kiengesztelés. Az eucaristiára vonatkozható kánaani csoda és kenyérszaporítás a két alakbani úrvacsorában a bort és kenyeret jelképezik. Lázár feltámasztása pedig a halálon keresztüli átmenetet az örökkévaló életre, jelenti.«

»Az alsó sor közepén Dánielben jelképezték a halál és általán minden gonosz hatalom fölötti győzelemnek eszméjét. Jobbján a sz. királyok megjelenése, világos czélzással csillagukra és a vakon születtnek gyógyítása, mindkettőnek közös alapeszméje a felvilágosítás, a manifestatio; míg Dániel balján sz. Pétert illető három jelenet adatik elő,« (melyről S. L. külön szól, mint látandjuk, midőn majd pécsi kamránknak sz. Péter képét fogjuk magyarázni.)

»Észreveendjük, hogy a nő teremtésének előadásában a szobrász alkalmasint jelezni akarta a Genesis »faciamus« kifejezését, midőn a sz. háromságot három hasonló férfiak alakjában képezte; e szerint itt a keresztyénség már is ó korában keletkezett ilyféle félfogású példával bírunk.«

»A bűnesést jelzi a kigyó, mely a végzetteljes almát még tartja szájában.«

»Több rendbeli sarkophagon a kenyerek sokszorozása a közép helyet foglalja el s a kenyeret és a halat nyújtó két apostol könyvet is tart; a Dániel-féle jelenetben a kis alakú Habakuk hozza a

*) Bosio Aringhinél T. II. 467. seq. »De Adami & Evae imaginibus.« D. Ambr. dicit: Ex terra igitur Adam, Christus ex Virgine; ille omnibus irrationabilibus animalibus: hic omnibus animantibus antelatus: per mulierem stultitia: per Virginem sapientia: mors per arborem: vita per crucem &c. D. Aug. Quia Adam forma erat futuri & Adam dormivit quando de latere eius Eva facta est. Adam in figura Christi, Eva in figura Ecclesiae: unde est appellata mater viventium. Quando fabricata est Eva? Dum dormiret Adam. Quando de latere Christi Sacramenta Ecclesiae profluxerunt? cum dormiret in cruce. És ugyanis sz. Ágost. Iisdem gradibus, quibus perierat humana natura, a Jesu Christo Domino nostro reparata est. Adam superbus: Christus humilis. Per faeminam mors: per faeminam vita. Per Evam interitus: per Mariam salus. Illa corrupta secuta est seductorem: haec integra peperit Salvatorem. Vannak, kik Évát a synagoga, Máriát pedig az egyház jelképének tekintik és ezen szempontból Máriát új Évának nevezik. — Mennyire törekedtek hajdan typologiai összeköttetésbe hozni Ádámot az üdvözítővel, ebből is látható, hogy még a Krisztus keresztfáját is Ádám paradicsomi fájából készítettnek állították. Ugyanis az apokryph Nicodémus így mesél: Midőn Ádám halálához közeledett, elküldte Seth fiát a paradicsomot őrző angyalhoz azon kéréssel, küldene neki pár, az élet fájából szikkadó cseppet, hogy az által meggyógyuljon; de az angyal ezt 5500 év lefolyta előtt adhatónak nem vélte; azonban egy ágat küldött e fából, melyet Ádám sírjára ültettek. Később en e fa csodásan felnőtt, mert Ádám Libanon hegyén volt eltemetve, honnan az úr isten a földet vette, melyből Ádámot teremté. A sabai királyné, Salamont látogatván, a fa előtt letérdelt, mert tudta, hogy ide fogják fölfeszíteni Krisztust, s hogy akkor vége szakadt a zsidók országának. Salamon ezt hallván, levágatta és eltemettette a fát a bethesdei tóba, mely innen nyerte gyógyító erejét. — Krisztus korában a fa feljött a víz szinére és a zsidók e fából, mely czedrusfa volt, készítették a kereszt fennálló részét; a kereszt ága cypressusfa volt, az üdvözítő lába pálmafán nyugodt és a felirat lapját olajfából faragták. A keresztrefeszítés után a három keresztet a város árkába dobták és ezeket elfödte a szétrombolt város omladéka. Midőn Ilona, agg korában, Jeruzsálembe zarándokolt, a zsidókat kínzás és halál fenyegetéssel igyekezett arra birni, hogy a szent kereszt hollétét fedezzék föl, végre egy vén, Judás nevű zsidó a titkot fölfedezte; de ekkor, mivel a feliratos táblát letörve találták, nem tudták Krisztus keresztjét a latrokétól megkülönböztetni, míg nem Macarius, jeruzsálemi püspök egy gyógyíthatlan betegségbe sínlődő nemes hölgyet a valósagos kereszt előmutatásával meggyógyított s hasonlólag egy meghalt ifjút hasonlólag életre ébresztett. Ezen csodák láttára Judás keresztyénné lett és Quirianus nevet kapott a keresztelésben, az ördögnek nem csekély boszantására, ki igy szólt: »Az első Judás nyereségemre volt, de ennek megtérítése megfoszt sok lélektől.« — Később Chozroes, perzsa király a keresztet a várossal együtt hatalmába kerítette, melyet Heraclius császár ismét visszanyert és diadalmasan Konstantinápolyba vitt, honnan az ezer meg ezer darabban a föld minden részeire széthordatott.

kenyereket; más műveken nemcsak Habakuk hozza azokat, hanem más személy is, ki szintén halat is visz. Lehetetlen, hogy ezen átvitelben czélzást ne lássunk ugyanazon mysteriumra is, hogy átmenvén a jelzőről a jelzettre, ne kérdezzük, vajjon a kenyér sokszorozásánál jelenlevő két apostolban, vagy a Dániel körül levő hasonló két személyben nem czéloztak-e a keresztyén papságra, melyet itt két főnöke: sz. Péter és sz. Pál jelképezne?«

»Illetőleg a kezét Habakuk fejére tevő személyt, ennek jelentőségét biztonsággal nem magyarázhatjuk, ha csak azt papi felavatásnak nem veszszük, melynél a kéz a felavatandó fejére tétetik. Ezen eszme e pillanatban villan fel bennünk, adjuk tehát első megjelenése üdében, de egyszersmind is még nem egészen érett gyümölcsként.«

Egy évvel később (»Bulletino di archeologia cristiana« 1865-ki évf. 65. s k. l.) Rossi ugyane sarkophag képeit hasonlólag, hanem tüzetesebben és jobban behatólag magyarázza, ekként:

»Távol tőlem azon merészlet, miszerint kevés szóval a keresztyén dogmának fenséges titkait magyarázni akarjam, mely egyszerű szobrászunkat a régi keresztyén tan és jelképes hagyomány érzékítésére lelkesíté. Csak annyit mondok, hogy a költemény négy részre való osztása világos. Az első felső rész emlékeztet az örökkévaló »consubstantialis« sz. háromságra és a teremtésnek utolsó jelenetére; ős szülőink ártatlanságára kezdetben, bűnökre és a megváltó igéretére.«

»A balfelüli alsó rész mutatja a nagy igéretnek teljesedését; az ige hússá lett a szűz méhében a szentlélek működése által; legelől, a bűnnek és halálnak árnyékában levők közt, megjelennek a csillag által vezetett és felvilágosodott magusok, fölismerik és imádják a megváltót; úgy szintén Krisztus felnyitja a vakon született szemét.«

»A felső sornak második oldala elénkbe teszi a csodát, melylyel a víz borrá vált s a kenyerek és halak lettek szaporítva, mindkettő az eucaristia biztos jelvénye; mely, az igaz hivők boldog feltámadásának zálogaként, össze van kötve Lázár feltámasztásának csodájával.«

»Az utolsó alsó lap három csoportból áll, melynek főszemélye mindíg veszűt hord.*) E csoportok ismeretesek: főszemélyök sz. Péter, kinek Krisztus előjósolja hármas eltagadását és az arra következendő állandóságát a hitben; ez ki van téve a kísértetnek, hanem hijába, azon időtől fogva, midőn a héberek az apostolt a tömlöczbe viszik. Itt van Mózes, ki a titokteljes sziklát megüti vesszejével, hogy abból a szellemi víznek eleven forrását kihozhassa; ez azon Mózes, kinek feje fölött két ó-keresztyén aranyos csésze alján írva van PETRVS, s így jogosan viszi az apostol a vesszűt új Mózes minőségében. A tántoríthatlan szikla Krisztus és e fölött van állapítva az egyház; a víz a hit és különösen a keresztelésnek kegye; az új Mózes, ki nevét ezen szikláról veszi (Petrus, a latin sziklát jelentő petra-ról), felnyitja a sziklának mind örökkön folyó forrását.«

»Mit sem mondtam, mi már előttem számtalanszor nem lett volna mondva és bizonyítva, egyedül feltártam e fenséges csoportnak rendjét és sorozatát.«

»Mint a felső sor két lapját a két házastárs mellképe elválasztja egymástól, úgy az alsó sorban is fordul elő oly csoport, melyet elméletileg elszigeteltnek, a megelőző és következő csoportokkal nem közvetlenül összekötöttnek tartok. Ez a felhozott fő-mysteriumok mintegy epilógja. Dániel az oroszlányveremben elvitázhatlan jelvénye a feltámadásnak és a martyrok hitbeni állhatatosságának, kit csodásan élelmez a neki hozott kenyér, melyet, más emlékszerű előadások értelmében, az eucaristia jelképének biztosan tarthatunk. Dániel többi közt Krisztusnak és a synagoga helyébe álló új egyháznak különös prófétája, két szakálos**) és köpenybe burkolt személy közt áll, de e két személyről nincs említés téve Dániel

---

*) Bosio Ar.-nél II. 548. Christus cum virga. Virga potestas regalis. Virga Domini regni significatio, vel correptio disciplinae est. Virga pastoralis potestas intelligitur sacerdotalis, quam Christus ei contulit, quando Apostolos ad praedicandum misit, praecipiens eis, ut baculum tollerent. Per virgam doctrina significatur: eo quod antiquitus in signum doctrinae a doctoribus portabatur. Cum igitur dominus Deus noster, Regum Rex, summus Sacerdos, doctorque sit noster, merito cum virga regia, sacerdotali, magisterialique repraesentabatur. pag. 549. De Christo Domino volumina manu praeferente. A könyv a tökéletes tan, az új-szövetség jelképe; ezért tartják Krisztus és az apostolok, míg a tekercs, az ó-szövetség és a zsidók tanának jele, a prophéták kezében látható. Azonban ezen különbség nincsen szorosan megtartva, sőt talán csak később találtatott fel. Guil. Durand. Rat. l. I. c. 3. Quia nimirum ante Christi adventum fides figurative ostendebatur, & quod multa in se implicita erant. In manibus ergo Domini expansum videtur volumen tradi Petro, quia apostolis, ut habetur Lucae XXIV. 45. aperuit sensum, ut intelligerent scripturas.

**) A Saint-Laurent magyarázatához mellékelt táblán a kezét Habakuk fejére tevő személy szakáltalan, míg a Rossi magyaráza-

történetében, s így világos, hogy itt új mysterium van előttünk, nem tiszta történeti jelenet, hanem a történetet gazdagító symbolikai kép.«

»A Dániel balján álló személy jobbját teszi Habakuk fejére, ki a prófétának a kenyeres kosarat nyújtja. Az előbbi emlékeztet, nem ugyan a csekélyebb iconographiai jelekben, hanem összletében, jobbjának cselekvényében, a felső sorban kezét Éva fejére tevő alakra. A sz. irás mondja, hogy az úr angyala Habakukot üstökénél fogva vitte; de az angyalok, a régi emlékekben, mindíg fiataloknak, szakáltalanoknak vannak ábrázolva : s így a kérdéses, több mint férfi-korú alak, ide nem titok nélkül helyeztetett. Saint-Laurent a tudósok figyelmét ezen mysteriumra felhíta. Nem tartom nehéznek ennek leleplezését. Egy bresciai koporsón egy, a csillagos égből kinyúló kéz tartja üstökénél Habakukot; szokásos pedig, hogy a régi emlékek ekkép az istennek közvetlen, nem angyal általi, közbenvetését jelentik. Igy hozván összekötésbe a bresciai koporsót a lateranival és látván az utóbbin előadva a sz. háromságnak hármas személyesítését három szakálos és köpenyes férfiban : természetes, hogy előadásunkban a hármas hypostasisnak egyikét keressük. De a theologusok tudják, miként a régiek az isteni igét, »(azaz Krisztust?)« nemcsak az ó-testamentomi rendbeli megjelenésekben, hanem az úr angyalának több ünnepélyes cselekvényeiben is látták; ámbár nem emlékszem, hogy valamely egyházatya a jelenlevőt is úgy magyarázta volna, mégis nehánya úgy vette az ó-testamentom valamennyi angyali megjelenését; de különben is a művészet nyelve mindíg többet mert a theologiai tanároknál, mit bizonyítva látunk a bresciai koporsón, mely a Habakukon történt csodát egyenesen isteni cselekvőségnek tulajdonítja. A második szakálos és köpenyes, Dániel jobbján álló alakot, mely Dániel történetében szintén nem fordul elő, Marchi ugyanazonosnak veszi az úr istennek és a szűznek széke mögött álló alakkal. Bizonyos, hogy ha az idézett személyekben a minden részletben ismételt anyagi ugyanazonosságot keressük, azt találni nem fogjuk, s így Marchi nézete helytelen volna. De látjuk, mily kevés sulyt fektet művészünk az arczok ilyféle csekély jellegére, sőt ennek bizonyságául épen a Dániel-féle csoportjának összehasonlítása a felső sorban levővel szolgál, holott tagadhatlan, hogy itt az utóbbinak ismétlésével van dolgunk, s így világos, hogy itt absolut ugyanazonosság nincsen ugyan, hanem van elméleti és szántszándékos, mely a koporsó csoportjainak egész összletéből következik inkább, semmint az egyes arczok és hajszálak összehasonlításából. Ezért nem élek én sem az ugyanazonosság szóval, hanem használom e helyett a csoportok elrendezésök és tekintetök hasonlatosságára nézve az analogia szót.«*)

Rossi ezen becses magyarázatát egy közte és Garucci közt támadott vitának köszönjük, melyben Garucci Rossit ezért vonja feleletre, hogy a b. szűz széke mögött álló férfi alakot a szentléleknek tartja, mert az ó-keresztyének sz. Józsefet köpeny és szakál nélkül szokták ábrázolni és mert Marchi véleményét teszi magáévá, mely szerint ezen alak ugyanazonos a fölötte — az atya isten széke mögött — álló sz. lélek alakjával. Garucci ellenben a felső csoport szerepeit másként osztja el, neki t. i. az ülő alak Krisztus, a kezét Éva fejére tevő a sz. lélek és csak a szék mögött álló az atya isten. A sz. irásban az utóbbi mondja : »faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram,« miből következteti, hogy az embert az ige teremti a sz. lélek közbenjárásával; az ige ül tehát a széken és a sz. lélek teszi kezét a teremtésében levő Éva fejére. E szerint az atya isten a hármas személy utolsójának volna véve, az utolsó rangra visszaszorítva, mi ellen ismét Rossi tiltakozik, nemcsak az ügy természetes jellemét, hanem azon körülményt is hozván fel, miszerint Mária ülése nincsen szőnyeggel betakarva, míg a felső sor cathedrájának takarója a dísz, a kitüntetés jeleül szolgál, mert ekkép volt betakarva régenten a püspöknek, a község fejének, cathedrája**); a ki tehát ilyenen ül, azé az elsőbbség, mint illik az atya istenhez.

---

tához mellékelt fametszeten ez is szakálos, mint a Dániel jobbján álló. Rossi mondja, hogy az eredeti sarkophagot megnézte a Lateranban s e szerint igazította ki Mozzoni képét, melyet fába metszetett. Természetes, hogy a mi másolatunk Rossiét vette előképül, bár a sarkophag hiányzó jobb részét, melyet Rossi nem ad, Didron réztáblája nyomán kiegészítettem.

*) Rossi nem mondja ki nyiltan és leplezetlenül véleményét, hogy t. i. a Dániel-féle csoportban is a sz. háromságot látja jelezve; melynek harmadik személyét, mint fentebb láttuk, Dániel képviseli.

*) Nella nuova interpretazione (a Garucci-félében) quel posto si vuole sia non d'onore ma di persona operante, del Verbo creatore. Si osservi peró che la catedra, sulla quale siede la divina persona, é velata a differenza di quella della Vergine Maria; e che velate erano le catedre episcopali per onoranza del supremo grado sacerdotale. Laonde non si puó togliere a cotesta catedra, sulla quale siede una delle divine persone, il carattere speciale d'onore e vorrei dire di preminenza, che nel linguaggio artistico a niuno meglio compete quanto al Padre. Imperrocché a lui, come a principio, origine e fonte della divina Trinitá, poté l'arte christiana attribuere alcun segno de preminenza; senza

Rossi nézete tökéletesen megegyezik mai nézeteinkkel, az ó-keresztyénség nézeteivel is, midőn a keresztyénség kezdete óta a püspököt az atya istenhez, a diaconusokat Krisztushoz és a sz. lélekhez hasonlítá : mindamellett tagadhatatlan, hogy időszámításunk első századaiban, sőt a XI. századig az atya istennek nem jutott a sz. háromságban oly fényes, oly előkelő szerep, sem mint gondolnók; minek tanúságáról fel kell hozni Didron »keresztyén iconographiája« nimbuszról szóló fejezetének végét. hol számos példákkal megmutatja, miként a régibb középkorban, sőt a XIV. századig a művészek az atya istent mintegy alárendelték a fiú istennek, többnyire az előbbit az utóbbinak képében adván elő, még az ó-szövetségnek jelentésében is, kezdve a világ és az ember teremtésén, mint az előttünk levő példány is mutatja.

»Az atya isten,« mondja Didron »vagy épen nem fordul elő plastikai emlékeken, vagy, ha előfordul is, egyedül testének kis részével (csupán kezét vagy fejét mutatva), és még ezen rész is majd alárendelt helyre van téve, majd jelentéktelen cselekvényben elfoglalva. Ellenben a fiú isten mindenütt jelen van és oly jelenetekben is, hol tulajdonképen meg sem kellene jelennie, kitünő helyen és előkelőleg ábrázoltatik. E tényállásnak több oka van, mely összefoglalva az atya isten archaelogiai történetének kiegészítő részét képezi.«

Ezen elhanyagolásnak vagy hátratevésnek okai, Didron szerint, a következők:

1. A gnosticusok az atya istent gyűlölték.

2. Az ó-keresztyének mindíg attól féltek, hogy előadásaikban az atya isten képét netalán Jupiterével téveszszék össze.

3. Krisztus képét ugyanazonosnak tartották az atya istenével.

4. Hiányoztak az atya isten megjelenésének leirásai; miért is

5. annak érzékítése fölül nem mulható nehézséggel járt, kivált ha meggondoljuk, hogy a fenségesnek szemlélése még képzelődésben is csaknem elérhetlen.

1. A gnosticusok, mondja Didron, olvasván, hogy az atya isten az egész emberi nemet elkárhoztatta Ádám egyetlen vétke miatt; hogy az egész emberi nemet elveszítette az árvízben; hogy az Izraelitákra a pusztában mérges kigyókat küldött; hogy Jehovah parancsára huszonnégy ezer ember kipusztíttatott egyszerre, csak mivel azoknak a Moabiták leányai megtetszettek; hogy a héber népből, egyedül Dávid kevélysége miatt, hetven ezernek kellett meghalnia; olvasván továbbá (Mózes V. XXXII. 22., 26.) : »Mert tűz gerjed az én búsulásomban és égni fog mind az alsó pokolig : és megemészti a földet és annak gyümölcsét, és felgyújtja a hegyeknek fundamentomait. — Gyűjtök ő reájok minden nyavalyákat : az én nyilaimat mind hozzájuk lövöldözöm. — Megemésztetnek éhséggel és elvesznek gyuladozó betegséggel és keserű halállal : a fenevadaknak is fogaikat reájuk bocsátom, a földön mászó kigyóknak mérgökkel együtt. — Kívül megemészti őket a fegyver, és az ő ágyas házukban a rettegés : az ifjait is, a szüzeit is, a csecsszopót is a vén emberrel együtt. — Elvégeztem vala, hogy mindenestől elveszessem őket, és emlékezetüket eltöröljem a földről.« Olvasván, mondja Didron, a gnosticusok ezeket és hasonlókat a bibliában és nem fontolván meg, hogy a megátalkodott zsidó néphez csak így lehetett szólni : megtagadták az atya isten istenségét, gyűlölték, mint rettegést gerjesztő, vért szomjazó zsarnokot, ki, mint atya is irigységgel tekintve fiára, ezt a lealázó halálra a keresztfán itélte. Sőt Marcion nevű gnosticus Jehovaht gonosz fél-istennek nyilatkoztatta, ki Judást Krisztusnak elárulására serkentette. — Az ophiták, a gnosticus sectának egyik alosztálya, ennél még tovább mentek, midőn az ó-testamentomban előadottakat magyarázataikban egyenesen megfordították, pl. mondván, hogy Jaldabaoth, a gonosz fél-isten,

---

derogare alla maesta ed alla gloria uguale nelle tre divine persone. Ed in fatti agli antichi Cristiani era famigliare il concetto, che il Vescovo presidente tiene il luogo di Padre ; ed i diaconi, che nel concesso liturgico non sedevano, erano assomigliati al Verbo esecutore della paterna volontá nell' opera della creazione (az ostya fölszentelésénél vagy hússá teremtésénél ?) A questo paragone allude fin dall' etá apostolica s Ignazio l'Antiocheno (Epist. ad Magnes. c. VI.) ; e senza cercarne altre testimonienze, bastano le costituzioni anch'esse dette apostoliche e nel secolo quarto assai divulgate per persuadere che il paragone del vescovo col Padre, del díacono col Figliccolo aveva grande voga (V. Const. apost. lib. II. cap. 26., 28., 30. &c.). In un dialogo attribuito a s. Anastasio si risponde all' erronea interpretazione, che davano gli eretici del paragone tra la gerarchia ecclesiastica e la Trinitá (s. Athan. opp. ed Maurin. T. II. 488.) La catedra adunque velata, che a buon dritto posso chiamare episcopale, sculta nel solo gruppo superiore e non nell' inferiore, é simbolo nel linguaggio della cristiana antichitá espressamente appropriato al Padre rispetto al Figliuolo ed al santo Spirito.

kit a zsidók Jehovah név alatt imádnak, irigykedvén az emberre, ismereteinek terjedését gátolni akarta, de a kigyó, a magasabb bölcsesség terjesztője, jött, hogy az embert tanítsa, mily úton juthat a jónak és rosznak ismeretéhez : ekképen az ophiták imádták a kigyót s elkárhoztaták az igazi istent. Valószinű, hogy az ophiták ezen nézete egyptomi és phoeniciai hagyományokból vette eredetét, mert az egyptomiak és phoeniciaiak a kigyót jótevő lénynek tekintették. Volt még más secta is, melyet, mivel Caint tisztelte, és mindenkit, kit az ó-szövetség elkárhoztat, Cainitáknak neveztek. — Ámbár az egyház folytonos háborút viselt ezen és más secták ellen : mégis nagy befolyással voltak azok nézetei a müvészetre, valamint látjuk azt is, hogy a müvészek, az egész középkoron át, inkább az egyház által elkárhozott apokryph könyvekből, semmint a bibliából merítették tárgyaikat.«

2. Az atya isten, mint őt az ó-szövetség képezte, az erőnek, a szigornak, a hadak, »seregeknek ura.« Épen ily kép alatt tünt elő a régieknek mennyköveit szóró Jupiterük. Midőn a mindenhatóságot ki akarták fejezni, Jupiter arcza oly közel feküdt, hogy azt még a szelid Krisztusra is, mint a világ birájára, alkalmazták; így elbeszélik Theodoret (Hist. Eccl. I. cap. 15.) és a damaskusi sz. János (»De imaginibus III. p. 306., 307.), hogy valamely keresztyén festésznek, ki Krisztusát Jupiter képére rajzolta, keze rögtön elszáradt, és hogy annak használhatását csak Gennadios, konstantinápolyi érsek imádságára nyerhette vissza. E szerint a veszélyt legkönnyebben kerülhették ki, ha az atya istent egyáltalában nem ábrázolták, s így az iconoclaszták szemrehányását is elkerülték, kik a világon emberi testben élő Krisztus előadása ellen nem élhettek oly tiltó okokkal, mint hozhattak elő a láthatlan atya isten ábrázolása ellen.

3. Az atya isten és Krisztus ugyanazonságáról a szentirás több helye szól : Ján. XII. 45. És a ki engemet lát, azt látja, a ki engemet elbocsátott. Ján. X. 30. Én és az atya egy vagyunk. Ján. X. 38. — higyjétek, hogy az atya én bennem vagyon : és én ő benne. Ján. I. 14. És amaz ige testté lest stb. Következőleg a két személyt ugyanazon képben lehetett előadni, sőt, hol az atya isten szól, ott az ige testében kell szólnia, s így Krisztusnak jelen kellett lennie a teremtésnél is, mert ott az isten mindíg beszélve hozatik fel és a beszédet az igével ugyanazonosították; sőt, midőn az isten az embert teremté, máshoz — a keresztyén nézet szerint a sz. háromság többi két személyéhez — szól, mondván : »Teremtsünk embert a mi ábrázatunkra.« (Móz. I. I. 26.) Azon nézet, mely szerint, tekintve, hogy Krisztus megjelenése vagy megtestesülése chronologiailag későbbi a teremtésnél, hogy tehát a teremtés egyedül az atya isten műve, vagy legalább, hogy ezt kell egyedül a teremtés előadásában ábrázolni; csak is a XV. században támadt és legfenségesebb kifejezését Michel-Angelo és Raphael képeiben nyerte.

A két utóbbi negativ ok, t. i. hogy az atya isten megjelenéseinek leirása hibázott a képzőmüvészet érzületét nélkülöző zsidók óttestamentomában, és hogy a legfönségesebbnek előadása a képzőmüvészet határán túl fekszik, további magyarázatot nem kiván, s így egyet kell értenünk Didron nézetével, midőn ekként végez:

»Ezek a főokok, melyeket előhozhatunk azon, a keresztyén igonographiát kutatókra nézve oly igen különös és érdekes tény magyarázatára, miből következik az atya isten arczképeinek nagy ritkasága, ellentétben a Krisztuséhoz, sőt következik az is, hogy az utóbbinak arczképe oly gyakran az előbbinek helyét foglalja el, arra át van vive, valamint Jehováhnak tiszteletét pazarolták fijára, Jézusra.«

Föntebb láttuk, hogy ugyanez történhetik és történik még saját korunkban is, midőn a jezsuita Garucci, a laicus Rossi ellenében, a laterani sarkophag főszemélyének nem az atya, hanem a fiú istent tekinti; és ezen nézetét csaknem az ó-keresztyén conciliumok buzgóságával és makacsságával védi.

Eltekintve ezen elsőbbségi vitától, annyi mégis bizonyos, hogy sarkophagunkon nemcsak az atya isten, hanem a szentlélek is Krisztus képében jelenik meg. még pedig azon képében, melyet Didron »Iconographiájában« csunyábbnak tekint.

Ugyanis tudjuk, hogy az ó-keresztyén világ két pártra oszlott, melynek egyike Krisztus testét és személyét szépnek, ragyogónak, másika csunyának képzelte. Az utóbbi párthoz tartoztak főképen az afrikaiak. kik Ézsaiásra támaszkodtak, kiről azt hitték, hogy Krisztust írta le, mintha látta volna, következő helyén (Ézs. LIII. 2—5.) : »Nem vala néki formája, se ékessége : nézénk ő reá, és nem vala kivána-

tos ábrázatja. — Az emberek közt utálatos és megvetett; fájdalmakkal teljes, beteges és olyan vala, mint a ki előtt ember elrejti arczáját, és semminek állítottuk őtet; — de a mi betegségeinket ő viselte, és a mi fájdalmainkat hordozta; jóllehet, mi azt állítottuk, hogy megostoroztatott, megvettetett s megnyomorítatott Istentől; — De ő megsebesíttetett a mi álnokságainkért, megrontatott a mi bűneinkért, mi békességünk veresége vagyon ő rajta, és az ő sebeivel gyógyultunk meg« stb.

Didronnak nézete ez: nem lehet, hogy az egyháznak, az atyáknak és a keresztyén község két pártjának ellentétes nézete nem lett volna befolyással az ugyanegy községekbe tartozó művészekre, kellett tehát, hogy az ellentétes felfogást ellentétes módon érzékítsék. »Közönséges művészek, kik a csunyítók nézeteit magukévá tették, Krisztust éktelennek, kimerült alakban, kiszárított izmokkal és nemtelen kifejezéssel adták volna elő; azonban e művészekben eleven volt még az antik hagyomány, még pedig nemesítve az új keresztyén érzülettel. Tökéletesen értették, hogy egy, az istenséghez nem méltó alak, ha emberinek veszszük, még igen szép lehet; következőleg, hogy az isten emberi kép alatt, mennyire szépnek jelenhetik meg ugyan, mint isten mégis csunyának tünhetik elő, ha csak az emberi gyarlóság jelei nyilatkoznak is benne.

»Már most tagadhatlan, hogy ezen jelek leginkább láthatója, szembetünője a szakál, mert alakja és színe, midőn a kort és véralkatot elárulja, az arczot különös bélyeggel látja el. E szerint a művészek, Krisztust istenségéből kivetkőztetni akarván, őt szakálos férfi alakjában festették; kétkedésökben betűszerint vették Tertullian erélyes kifejezését (Adv. Judeos cap. XIV.): »Krisztus Jézus tekintete szegényes és emberi alakja nem volt méltó, hogy megtekintessék; de daczára közönséges, nemtelen és megbecstelenített voltára ő mégis Krisztusom, kit imádok.«

»Ellenben azok, kik ilyféle értelmezést visszautasítottak és a megváltó személyét szépnek tartották, őt szakál nélkül*) ábrázolták és nézetök szerint, lehetőleg menten minden emberi gyarlóságtól. Röviden mondva, az előbbiek a csunya Krisztust embernek, az utóbbiak a szépet istennek tartották. Az előbbieknek a szakál az idő alá való rendeltetését, azaz korát jelentette; az utóbbiaknak Krisztus nem a tegnapi, mai vagy a holnapi napnak istene volt: hanem oly isten, kinek bizonyos kort nem tulajdonithatni, mert nincsen sem kezdete, sem vége. A szakálos Jézus az ázsiai és még inkább az afrikai egyházatyák csunya Krisztusa, a szakáltalan Jézus ellenben a latin egyházatyák és általán a nyugati világnak Krisztusa.«

Ámbár Didron imént kifejtett nézetében sok van, mi magában helyes, azt sarkophagunk magyarázatában még sem alkalmazhatjuk egészen; mert, valamint itt nemcsak az atya isten, hanem a szentlélek is fölvette a szakálos Krisztus alkatát és némileg — a művészetben szokásos — arczvonásait: úgy viszont Krisztus és a szentlélek is átvették az atya istennek, mint a »napok öregének« idomát, szakálát, hogy ez által a három személy közti hasonlatosság, az egység a hármasban, minél tökéletesebb kifejezést nyerhessen. És ezért szakálos Krisztus. mint a szent háromságnak egyik személye; ellenben pedig szakáltalannak, mint a víz megváltoztatója, a kenyér szaporítója, a szemgyógyítás és a jelenetekben Péterrel, sőt szakáltalan még ott is, hol bizonyosan mint a háromság egyik személye van felfogva, t. i. midőn Ádámnak a kalászt, Évának a juhot nyújtja. E jelenetek hasonlíthatlan nagyobb többségében, tehát uralkodik a coemeteriumokban inkább szokásos Krisztus-typus, melyben mint szakálatlan fiatal ember lép föl, hordván a temetők képein, jó pásztorként, vállán a megtalált juhot, vagy megjelenvén tanítványai vagy községe körében, tanítván vagy csodákat mívelvén.

Didron a szentlélek történetét így kezdi: »A szentlélek a háromságnak harmadik személye. Az atya isten magáról eszmélkedvén, ezen eszmélkedése által megfogamzotta a fiú istent. Az atya és fiú isten egymást szeretik, és ezen szeretetből indult ki a szentlélek. Ezen dogma jellemzi a sz. háromság személyei közti viszonyt és az egyes személyeknek egymástóli különbségét; e szerint az atya

---

*) Bosio Aringhinél 549. l. »De imberbe Christo.« Philo de sacrif. Abel & Cain: Sed a Deo nunquam senescente, semperque juvene nova recentiaque bona copiose accipiendo discant credere, non esse quidquam vetus apud Deum, aut omnino praeteritum, sed subsisten absque tempore nascensque &., és Origenesnél: Quando venit in corpus humanum dicit in exordio: Nescio loqui, qui juvenis ego sum. Juvenis propter dispensationem, quia in consummatione jam seculorum, & in extremum hujus vitae tempus advenit. Chrysost. mondja: Justorum animae juvenescunt, vigent, & in ipso aetatis flore semper consistunt.

istennek fő jellege emlékezés, a fiú istené értelmiség, a szentléleké szeretet. Ez sz. Ágostonnak (De Trinit. lib. IX. cap. 6.) és az egyházatyák többségének tana.«

Azonban e tan, vagyis inkább nézet megváltozik, sőt megfordul a szent háromságnak viszonyában az emberhez, midőn itt az atya istennek jellege hatalom, mindenhatóság, a fiú istené szeretet, a szentléleké értelmiség.

E tételt Didron számos példával bizonyítja, melyek közt a szentlélek értelmiséget osztó hatalmára nézve elég legyen idéznünk az apostolok felvilágosítását a szentlélek által és azon szokást, miként felvilágosodásért mindíg a szentlélekhez fordul az egyház még mai nap is. »Veni sancte spiritus!«

Daczára a föntebb adott magyarázatnak, mely szerint az atya isten a fiú istent megfogamzotta és ezután mindkettőtől származott a szentlélek : az egyház mindhárom személyt egykorúnak és örökkévalónak mondja, s ezért így adta elő a keresztyén müvészet is, még pedig már a IV. századból származó sarkophagunkon is, hol a harmadik személy a cathedra és a Mária széke mögött álló szentlélek szintén szakálos és a másik két személylyel egykorúnak van ábrázolva.

Didron id. m. 111. ábrájára a szent háromságnak más, a XIV. századból származó, az előbbihez hasonló képét adja, hol a három szakálos férfi alak ugyanazon symbolikai köpenynyel fedve s ugyanazon ülésen ülve jelenik meg, jobbjának ugyanazon áldást osztó mozdulatával : közepén az atya isten baljában a világ golyó, a hatalomnak jelvénye, jobbján a fiú isten kereszttel, feláldozó szeretetnek jelvényével; balján a szentlélek nyitott könyvet tartván, a tudásnak, értelmiségnek, felvilágosodottságnak jelvényét. A személyek mindegyikének feje körül látjuk az istenséget jellemző, kereszttel ellátott nimbust.

Más hasonló előadást látunk Didron id. m. 113. ábrájában. Itt középen a b. szűz térdel, kinek a mögötte álló atya isten koronát tesz a fejére, jobbról ül a fiú isten, balról a szentlélek, az utóbbi jobb kezében jogart, baljában golyót tart. E mű a XVI. századból származik és a müvész oly annyira törekedett személyei arczájában a hasonlatosságot, csaknem ugyanazonosságot előteremteni, hogy maga Didron habozik az egyes alakok egyéni megnevezésében, kivált, mivel itt a különítő jelvény hiányzik. Itt is mindhárom arczban ugyanazon férfi kor, kivált szakála által van jellemezve.

Ugyanis a XVI. században készült Didron 126. számú képének eredetije is, melyen szintén Mária koronáztatása van ábrázolva. A koronát a fiú isten baljával, a szentlélek jobbjával, az atya isten mindkét kezével tartja a szűz feje fölött. A fiú istent jellemzi jobbján a kereszt, a szentlelket a balján tartott galamb, az atya istent a pápa tiára fején; különben ugyanazon szakála, arcza van a három személynek és ugyanazon köpeny födi az egymás mellett ülő három alaknak vállát és térdét; az atya isten bal térdén áll a keresztes világgolyó is.

Az előadottakból láthatjuk, hogy eltérőleg a mai szokástól, mely szerint a háromságot szakálos, Krisztust a keresztfán maga előtt tartó öreg képében, kinek feje fölött galamb lebeg, ábrázolnak; már a IV. században s később a XIV. századtól fogva a szent háromság három ugyanazon korú, egymáshoz hasonló szakálos férfi alakban jelent meg a müvészetben, sőt így jelent meg még a XII. században is; mert ekképen adatik elő a »Hortus deliciarum« egyik képén; mivel azonban ehhez hasonlót a XIV. századig nem ismerünk, úgy tetszik, mintha ezen felfogás a XIII. században kiment volna a szokásból és csak a XIV-dikben éledt föl ismét.

Egyébiránt a szentlelket, midőn nem galamb, hanem emberi alakban ábrázolták, nemcsak férfiként, hanem az élet minden korában adták elő : mint kisdedet l. Didron 122. ábráját, hol a világnak teremtése alkalmával csecsemő-alakban a vízen úszik : »és az úrnak lelke táplálja vala a vizeket« (Genes. I. I. 2.) E képnek eredetije a XIV. században készült. Didron 123. ábráján, mely XVI. századbeli franczia könyvminiatúrról van másolva, középen az úr isten jelenik meg, mint szakálos öreg, ki egyik kezével öleli a nyolcz, tíz éves szentlelket, másikával a szakálos, hanem kisebb alakú Krisztust, mindhárom mellképként félhold fölött emelkedő alakot ugyanazon egy köpeny veszen körül. Végre Didron 61. ábráján látjuk a szent háromságnak a XIV. századból származó képét. A három személy kőpadon ül; középen az atya isten, áldva és a világgolyót tartva, liliom-koronás fővel, jobbján a szakálos Krisztus könyvet tartva, balján a szentlélek, mintegy tizenöt éves ifjú; mindhárma viseli a keresztes nimbust.

Itt egyedül a szent háromságnak emberi alakban való megjelenését vettem tekintetbe, elhallgatván jelképek alatti ábrázolását : de hogy mégis adjam a középkor képleteinek pár példányát, következik



(11. ábra.)



(12. ábra.)

a pozsonyi székesegyház Anna kápolnájának tympanumán és az alsó-ausztriai S.-Johannban fölfedezett falképek szent-háromsága.

Az előbbit Ipolyi írta le a bécsi »Mitth.« II. k. 186. s köv. l. Közepén az úr isten maga előtt tartja a fölfeszített Krisztust, a keresztfa Y-alakú, mert negyedik ága csak gyönge, az ismeretes feliratot tartó rudacska. Az úr isten feje fölött lebeg — galamb-alakban — a szent lélek; lent a két sarokban imádkozó angyal, kinek feje fölött egyik oldalon a kölykét életre ébresztő hím oroszlány, a másikon a fiait vérével éltető pelikán jelenik meg, mindkettő Krisztus feltámadásának ismert jelképe. A kápolna az egyházzal együtt (az utóbbiba vezet az ajtó, melynek tympanumán a szent háromság megjelenik) a XV. század derekán készült el, de Ipolyi nézete szerint a képlet egy régibbnek mintájára készült.

Második a »Mitth.« V. k. (1860. évf.) 326. lapjáról vett ábránkat Sacken következőleg írja le: »Különös érdekkel bír a szent háromságnak képlete. Az atya isten aggastyán képében trónon ülve, két kezével tartja a tojásdad gloriát (az u. n. mysticus husvéti tojást, vagy mandorlát), mely, úgy szólván, belőle kiemelkedő fiát körülveszi; az utóbbi szivárványon ül, jobbját áldva emeli, baljában a világ uralom jelvényét, a keresztes almát tartja. Melléből emelkedik — galamb-alakban — a szentlélek. Ily módon igen elmésen van előadva a három lény ugyanazonossága, mert ezek egymásba vannak foglalva, egymásból indulnak ki. Az atya isten bő ruhája violaszinű, zöld bélléssel, Krisztusé vörös, fehér szegélyezéssel; e szín válogatás is bír mélyebb értelműséggel (?!) Az arany széken góth párkányzat jelenik meg, s e fölött egyszerű dísztornyocskák (Fialen) nagy keresztvirággal emelkednek.«

---

*Junius Bassus koporsója.*

Fölötte nevezetes, második sorban, Junius Bassus koporsója, mely a vaticani coemeteriumban találtatott és jelenleg sz. Péter temploma földalatti helyiségeiben őriztetik Rómában. E koporsót kiadták Aringhi, Bottari és Agincourt*) ; Bottari munkája nincsen kezemnél; Aringhi és Agincourt másai sokban eltérnek egymástól; egyébiránt a szorgalmatosb rézmetszet miatt, valamint azért is, mert magyarázata teljesebb, Aringhinek adjuk az elsőbbséget. A koporsó érdekességét két ok emeli ki, először : mert keltét

*) L. Agincourt Sculptuce VI. T. 5., 6., 7., 8., 9., 10. és 11. ábra.

határozottan tudjuk, másodszor : mert itt a typologia egyik legrégibb példányával találkozunk, mihez járul még nagy analogiája a lateranihoz, valamint stylre, úgy az előadott tárgyakra nézve is.

A koporsó hiányos felirata ez:

JVN. BASSVS V. C. QVI VIXIT ANNIS XLII. MEN. II. IN.
IPSA. PRAEFECTVRA. VRBI. NEOFITVS. IIT. AD.
DEVM. VIII. KAL. SEPT. EVSEBIO ET YPATIO COSS.

Eusebius és Hypathius 359-ben voltak consulok; ha tehát elfogadjuk Rossi véleményét, mely szerint a laterani sarkophag Damasus korában (366—384.) készült, a két koporsó közelítőleg egykorú.

Az Anicia-családból származott Bassus sarkophagja $11^1/_4$ palm hosszú, 6 széles és $5^2/_3$ magas. Előhosszoldalán és két rövid oldalán domborművek láthatók. Házfödél-alakú tetején szintén voltak domborművek, azonban azoknak csak igen csekély része maradt fenn, ezek alatt olvassuk a fent idézett feliratot egy sorban.

A hosszoldal alsó és felső sorra van osztva és azok mindegyike hat-hat tekercses oszloppal, öt-öt külön képre. A felső hat oszlop a sor egész magasságát foglalja el, míg az alsó hat oszlop fölött felváltva kagyló-alakú félkúp és háromszögű fronton emelkedik. A félkúpok és frontonok közt bárányok vannak ábrázolva.

A felső sor előadásai ezek:

1. Ábrahám, ki fiát, Izsákot készül feláldozni. Itt Aringhi mása nagyon eltér Agincourtétől. Az utóbbiban három férfi, Izsák gyermek és a kos jelennek meg, míg Aringhinál az egyik férfi helyett az úr kezét látjuk, mely Ábrahám fölemelt kardját visszatartja. Agincourtnál Izsák is roszul van rajzolva. A világos és jelképes előadás Krisztus önáldozatára vonatkozik (l. fentebb); csak a harmadik személyt nem igen tudjuk magyarázni, mert az áldozatnál egyedül az apa és a fiú volt jelen és legfölebb még, mint itt, az isten akadályozó keze, mely az egész isteni alak helyett áll.

2. Nem oly világos a második és negyedik jelenet, melynek elsejét Bottari Péter árulásának, másodikát Krisztus Pilatus elébe vezetését ábrázolónak mondja. Mind a hat alak ugyanazon római ruhába levén öltözve, melybe e korban a szent személyeket, különösen az apostolokat öltöztették és a zsidó öltözetnek, mint ez a laterani sarkophagon előfordul, itt nyoma sem levén, végre a Krisztusnak vélt személy irástekercset tartván kezében, melynek semmi értelme Pilatussal szemben : úgy hiszem, hogy itt hat apostollal van dolgunk, kik a

3-dik, azaz középső jelenethez tartoznak, melyben az üdvözítő két tanítványai közt ül curulis széken lábát az eget vagy a földet ábrázoló mellalakra helyezvén, mi által uralma az ég vagy a föld fölött, mintegy királysága van kifejezve.*)

5. Az ötödik kép ismét világos : a curulis széken ülő Pilatusnak vizet hoznak, hogy kezét megmossa. Feltünő, hogy Krisztus itt hiányzik ; de azt az előbbi, a negyedik képen azért nem kereshetjük, mert ez oszlop által van elválasztva az ötödiktől, és mert — mint mondám — a Krisztusnak tartott alak kezében irástekercs van, melynek semmi köze a Pilatus előtt fogolyként megjelenő üdvözítőhöz.

A felső sor mindegyik képe — kivéve az elsőt — három személyből áll; az elsőben van a jelképes vonatkozás, a többi négyben az ilyen hiányzik; tehát ezen koporsóval már is a történelmi előadá-

*) Más vaticani sarkophagon igen hasonló alak fordul elő, melyet l. Aringhi T. I. p. 317., Bottari T. I. Tav. XXXIII., Agincourt Scult. Tav. V. 2. és Didron »Christian iconogr.« p. 53. Didron az alakról így szól : Krisztus lábai nyugszanak félkörben fölemelt vagy felfújt fátyolon, melyet feje fölött a föld (tellus, gaea) tart ; e szerint a föld az üdvözítő zsámolyát képezi, mint írva van Ézsaiásnál : ponam terram scabellum pedum tuorum. Valamint itt a női személy a földet, így hasonló állásban máskor megjelenő szakálos ember az eget sejteti velünk ; mindkét esetben a pogány-világból van az alak kölcsönözve. — Piper »Myth. d. chr. Kunst« II. 63. ezekre nézve így nyilatkozik : Diese Vorstellung ist zur Verherrlichung Christi angewendet auf einem Sarkophag aus dem Vatican. In der Mitte der Vorderseite erscheint zwischen Apostolen Christus mit einer Rolle in der Linken, sitzend : zum Schemel dient ihm ein bogenförmiges Gewand, welches eine mit halbem Leibe aus dem Boden hervorragande Figur über ihrem Haupte sich wölben laesst. Es ist ganz dieselbe Gruppe, wie auf dem Sarkophage des Junius Bassus : Christus über dem Coelus (?) thronend. — Dass dadurch (durch den Schleier) die Wasser des Firmaments, über denen Christus thront, bezeichnet sein sollten (Bottari Scult. & Pitt. sagre T. I. p. 131), ist ebenso ein irrthümlicher Schluss, als dass dadurch eine Flussgöttin dargestellt sei. Warscheinlich ist es die Erde. Miért veszi csaknem ugyanazon alakot egyszer az ég, másszor a föld képének ?

sok körébe lépünk, kivált a három középső jelenetre nézve, ha itt ugyancsak apostoloknál egyebet nem szabad látnunk. A laterani koporsón ezen öt képnek egyik tárgya sem fordul elő.

6. Jób félig meztelen, sziklán ülve, mellette két atyafia, kinek egyike ruháját orra elébe teszi, hogy a betegnek szaga ne érje, és már ezért is Hyeronimus róla mondhatta, hogy a martyrságot egymaga jelképezi : Martyres innumeros hic unus aequat. (Hom. 2. de Job.)

7. Ádám és Éva, köztük nem alma-, hanem fügefa, mint ez gyakran fordul elő ó-keresztyén műveken; a levél is, melylyel szemérmeiket eltakarják, fügefa levél, minek az irás nevezi. Ádám jobbján áll a búzakéve, Éva balján egy juh, annak jelentéséül, hogy ezentúl az előbbinek földmíveléssel, az utóbbinak gyapjúszövéssel kell keresni élelmét. A fa törzse körül tekerődik a kigyó, mint az ördögnek jelképe; mert az ó-keresztyén világ a sátánt ezen alak alatt adta elő.*) Később az ördögöt Pan, Satyr és Cerberus alakjában adták elő, szarvakkal, farkkal és kecskelábbal látták el, sőt oroszlányként is képezték (l. Piper I. 402. seq. »Daemonen als Bild des Teufels«). Bassus koporsójának ezen képe a lateraniétől csak keveset különbözik; utóbbiban t. i. a fának, középső, helyét maga Krisztus foglalja el, ki a kévét és juhot Ádámnak és Évának átadja, míg az Éva balján álló fa körül az almát szájában tartó kigyó gyürűdzik. Különös, hogy az itt (a laterani koporsón) ismételt Krisztus szakáltalan, holott a tőszomszéd jelenetben, mint a sz. háromság egyik személye szakálos öregként adatik elő.

8. Krisztus bevonulása Jeruzsálembe; a szamáron ülő üdvözítő mögött álló fa ágai közt egyik néző jelenik meg Aringhinél, kit Agincourt rajzában egészen elhagyott. E képet az üdvözítő örökkévaló diadalmának jelképeként tekintik, melyet az e fölötti jelenet, t. i. Krisztus lábát mint zsámolyra, a földre vagy világra tevén, ábrázolna. A laterani koporsón mindkét jelenet hiányzik. E helyet az utóbbin elfoglalja Dániel az oroszlány-veremben, mi Bassus koporsóján a

9. szám alatt látható. Itt t. i. két, symetrice elrendezett oroszlány közt megjelenik állva és karjait imádság közben kereszt módra kitárva, a meztelen Dániel; emlékeztetve, mint az egyházi atyák állítják, ezen állásával a keresztre feszített üdvözítőre. (Agincourt rajzán Dániel, nem tudom miért, egészen el van hagyva.) Dániel jobbján, balján egy-egy szakálos öreg alakja. Ha Dániel állásával Krisztust jelképezi, nem láthatni át, miért nem lehetne a két öreg férfiban a sz. háromság más két személyét látni, kivált midőn a laterani sarkophagon meg van még a személyes hasonlatosság is, és feltünő a Bassus koporsóján előforduló ismétlésben is, hogy itt is, amott is eltérés van a bibliai történettől, melyből legfölebb a Habakukot tartó isteni kéznek volna itt helye. Habakuk a kenyérkosárral meg van a laterani, de nincsen Bassus koporsóján, mi szintén igen feltünő, mert Dániel és ő a történelemben az egyedül szükséges személy, s midőn hiányzik, a jelenetet inkább jelképesnek, semmint történelminek kell tekintenünk. Ádám és Éva, Jób és Dániel azon alakok, melyeket az ó-keresztyén is, megfelelve a történelemnek, meztelenül, vagy Jóbot csekély ruházattal ellátva, szokta előadni.

10. Péter apostol fogsága. Pétert hátrakötött kézzel, két zsidó a tömlöczbe viszi Bassus koporsóján, míg a lateranin Péter keze nincsen hátrakötve. Péter Bassus koporsóján kopasz felső koponyával van előadva, haja halántékán kezdődik, szakála tömör. Péter és egyik vezetője közt pálmafa jelenik

---

*) Piper I. 120. Eine persönliche Darstellung des Teufels war dem christlichen Alterthum fremd : er ward nicht anders als symbolisch durch die Schlange abgebildet. Persönlich aber ist er vorgestellt in einem byzantinischen Miniaturbild der Versuchung Christi, welches eine Pariser Handschrift des Gregor von Nazianz aus der zweiten Haelfte des IX. Jahrh. enthaelt : er erscheint in ganz menschlicher Gestalt, nur mit Flügeln und von grauer Farbe. — Ellenkezőleg a keresztyén nézettel az antik-világ, már az egyptomiak óta egészen le a gnosticusokig, a kigyót jó geniusnak, agathodaemon-nak tekintette ; és van példa, hogy ezen nézet, ritkán ugyan, hanem mégis az ó-keresztyén sarkophagokon is fordul elő. (Piper I. 72.) Noch für eine andere Beziehung könnten die Kunstvorstellungen des Hesperidenmythus einen Typus hergegeben haben, wiefern in demselben der Drache, der um den Baum sich ringelt, besaenftigt wird durch Vorhalten einer Schale. An dieser Stelle erinnert nemlich eine seltene und merkwürdige Vorstellung altchristlicher Sarkophage : einer Schlange, die um einen Baum sich emporwindet oder auch frei sich erhebt, wird von einem Manne eine Frucht dargereicht über einem Feuer, das auf einem Altar brennt. Diese Vorstellung findet sich auf einem Sarkophag aus dem vaticanischen Coemeterium (Arin. T. I. p. 289., hol Ar. e jelenetet nem tudta magyarázni), und auf einem anderen in der Kirche S. Giovanni in Valle in Verona. Zu naeherer Vergleichung bietet sich dar, dass auf griechischen Grabmaelern nicht selten ein Schlangenumwundener Baum erscheint. Die Schlange wird hier als Attribut des Heroen genommen und deutet die Heroisirung, allso auch die Fortdauer des Abgeschiedenen an. Piper e jelenetet a bibliából is véli magyarázhatónak. Man kann an den Drachen denken, den die zu Babel anbetheten, daher der Altar mit dem Feuer vor demselben, — und den Daniel durch Küchlein, die er ihm in's Maul warf, bersten liesz. Dazu passt es, dass zu Verona in derselben Reihe Daniel in der Löwengrube erscheint, in welche er wegen Tödtung des Drachen von den Babyloniern geworfen wurde. Nach dieser Erklaerung würde jene Scene ein Gegenbild sein zu der Schlange im Paradiese : wie diese durch den Genuss der verbotenen Frucht, wozu sie Eva verführte, den Tod über die ersten Eltern gebracht hat, so ist

meg.*) Kell-e ezt az apostol martyrságára vonatkoztatnunk? A laterani koporsó három utolsó jelenete Péter történetét sokkal bővebben adja elő; kezdődik t. i. az áruláson, melyet neki a mellette álló üdvözítő előre jósol, és melyet, mint ugyanazt, a lábánál álló kakas jelez; következik Péter fogsága s az egészet végzi Péter, ki — mint új Mózses — vizet ver a sziklából, melyben szomját oltja két kisebb zsidó alak.

A laterani sarkophag jelképes tekintetben teljesebb és tökéletesebb Bassusénál, mert amaz az ember teremtését, a víz borrá változtatását, Lázár feltámasztását, a magusok tisztelését, a vaknak gyógyítását, Péternek árulását és új Mózseskénti megjelenését is magában foglalja, s ezzel a typologiai előadást is mintegy megkezdi; ellenben a Bassus-féle koporsón a történelmi előadás világosabban van megkezdve, mert ide számíthatjuk a 2., 3. és 4. osztályban megjelenő nyolcz apostolt, Pilatus kézmosását és Krisztus bevonulását Jeruzsálembe; mindez oly tárgy, mely a régibb jelképes előadásban még nem fordul elő. De különben is a laterani koporsó tárgyai elrendezésének is van jelképes és typologia értelme, ugyanis a felső sor első előadása, az ember teremtése, megfelel az alsó sor előadásának, azaz Krisztus születésének, ki az emberi nem regeneratiójára van hívatva; úgy szintén a felső sor utolsó képe, Lázár feltámadása, megfelel az alatta levő vízforrás előidézésének, a mennyiben e forrás, a régibb nézet szerint, a regeneráló keresztelés jelképének tekintetett. A mi a stylt illeti, a másolatok hiányosak ugyan, hanem mindamellett a két mű egykorúságára elég biztos következtetést vonhatni.

Az ó-testamentomban csak két évszak fordul elő, a tél és a nyár; de a classikai világ már három és négy évszakot ismer, s innen ment át az évszakok felosztása az ó-keresztyénségre is, mely már a római Kelemen (Clemens romanus), mint az egyháztanítók legrégibbjénél, található. Bassus koporsója két rövid oldalának az évszakokat előadó domborműveit Piper (II. 324. s k. l.) így írja le: »Az egész

---

umgekehrt der Drache zu Babel durch die Masse, welche Daniel ihm in's Maul warf, umgebracht. Freilich erscheint für diesen Zweck die ganze Composition nicht sehr treffend angelegt, welches sich jedoch daraus erklaeren laesst, dass man, der eigenen Erfindung misstrauend, an eine antike Vorstellung von ganz verschiedenem Gehalt sich gebunden hat.

*) A pálmág már az antik-világban győzelmet jelentett; miért is Horácz 1-ső odájában igy énekel:

palmaque nobilis
Terrarum dominos evehit ad Deos.

és a győzelem istensége, Victoria is pálmágat és koszorút tart kezében. A római egyház az ó-keresztyén sírokon előforduló pálmaágot, egyetemben a vért tartó edénynyel, az abban levő martyrsága bizonyítványának tekinti: »Cum de notis disceptaretur, ex quibus verae sanctorum martyrum reliquiae a falsis & dubiis dignosci possint: eadem S. Congregatio, re diligentius examinata, censuit palmam & vas illorum sanguine tinctum, pro signis certissimis habenda esse: aliorum vero signorum examen in aliud tempus rejecit. Dat. Romae die X. Aprilis 1668.« Ehhez járul, hogy már Plinius is (Hist. nat. XIII. 9.) megjegyzi, hogy a pálma (görög neve phoenix) épen úgy, mint a phoenix madár maga magát megsemmisiti és újra maga magából megterem, és ezen utóbbi jelentését tekintették az ó-keresztyének, midőn a két phoenixet a feltámadás és az örökkévaló élet jelvényének vették. Ide tartozik sz. Cecilia legendája is, mi szerint ez Maximus sírján phoenixet ábrázoltatott azért, mert Maximus oly erősen hitt a feltámadásban. Mindemellett Röstell (Beschr. d. Stadt Rom. I. köt. 398. s k. l) az ó-keresztyén sírokon előforduló pálmaágat nem tekinti a martyrság csalhatlan bizonyságának, mert ez számtalanszor fordul elő Constantin után is, és nem csak koros emberek, hanem gyermekek sírján is, valamint a keresztyénség első korában a martyrt (János jelensége értelmében) a koszorú és a korona illeti. A véredények ellen is van kifogása: 1) wird das Blut schon sehr früh als Reliquie erwaehnt. Prudentius erzaehlt in seinen Hymnen auf den h. Vincentius und d. h. Hippolitus, dass man bei ihrer Hinrichtung bemüht gewesen, so viel wie möglich von ihrem Blute zu retten. 2) Die rothe Farbe soll, wie Leibnitz in einem chemischen Gutachten, das Fabretti in seiner Inschriftensammlung mittheilt, behauptet, nicht aus dem Mineralreich herrühren, sondern eher animalischen Ursprungs sein. 3) Alle Zweifel scheinen endlich zwei von Boldetti mitgetheilte Gefaesse zu heben, welche mit »Sanguis« und »sanguis Saturnini« bezeichnet sind. — Andere Gründe aber sprechen stark gegen die unbedingte Annahme dieser Ansicht. Dahin gehören vor Allem die Darstellungen auf dem Boden der Glasgefaesse, in denen spaetere Heilige, wie die haeufig vorkommende h. Agnes und die Mutter Gottes mit dem Kinde, deren Darstellung nicht aelter ist als die Nestorianischen Streitigkeiten (?), auf die Zeit nach den Verfolgungen hinweisen. Die Umschriften lassen ebenfalls auf mehr als zusammengeraffte Geschirre schliessen, da sie sogar Anrufungen an den Todten enthalten, die man auf Grabsteinen wiederfindet. Endlich muss die grosse Anzahl der Blutgefaesse und ihre regelmaessige Stellung befremden. Denn, wie Boldetti bemerkt, hat man sie stets an der Seite des Grabes gefunden, wo das Haupt des Todten liegt; bezieht sich eins auf mehrere Graeber, so steht es in der Mitte und bestimmt dadurch die Lage des Leichnams. Dass überhaupt die Gemeinde in der frühesten Zeit besonderer Kennzeichen bedurfte, um das Grab des Maertyrers wiederzufinden, ist ganz unglaublich, da sich durch die Gedaechtnissfeier auf lebendigere Weise mit seinem eigenen Andenken das seines Grabes erhielt. Ezekből Röstell következteti, hogy az edényekbe száradt vöröses maradék nem mindig vérnek, hanem gyakran az utolsó vacsora vörös borának vehető, valamint a sanguis szó is erre, t. i. Krisztus eucharistiai vérére vonatkozhatik. — A pálmafáról Bosio Aringhinél II. 633. l. ezeket mondja: Plura certamina palmae coronam habent. — Placuit palmam signum esse victoriae, quoniam ejus indolis est, ut urgentibus opprimentibusque non cedat, sed fortius assurgat. — Fertur crux quatuor habuisse genera lignorum: cedrum in stipite palmam in palo per longum, cupressum in ligno ex transverso, olivam in tabula super crucem. Cassiod. in ps. 91.: Palma super terram hispida est & quibusdam tumoribus inaequalis, sed ubi ad suprema processum dulcissimorum fructuum suavitate completur, & quasi radiis ornata distenditur. Sic justorum conservatio in hoc mundo duris est laboribus plena, sed in supernis probatur esse pulcherrima. — Veniens ad summitatem scientiae assequetur fulgidissimum lumen cognitionis divinae, quasi candissima palmarum germina &c.

kurta jobb oldal, a szüretre vonatkozólag egymás fölötti sorban az őszt adja elő : fent négy szárnyas gyerkőczet látunk, hárma szőlőt szed s két kasba rakja, a negyedik csészében szőlőt hord fején, lábánál nyulacska ül (ez Aginc. másán hiányzik). Az alsó sorban négy gyerkőcz boros szekér körül forgolódik, csak az, ki az ökröt vezeti, szárnyas ; más két szárnyas genius borsajtolással foglalkozik. A koporsó kurta bal oldalának felső sorában három szárnyas gyerkőcz alakjában és cselekvényében a nyarat jelezi, az egyik sarlóval arat, a másik kévét köt, a harmadik ezt elviszi. Az alsó sorban hat gyerkőczét látunk (Agincourtnál csak ötöt, mert Bottari óta a hatodik a koporsó befalazása miatt eltünt). Bottari szerint hárma a telet, hárma a tavaszt jelzi : amazok egyike gyümölcsös kast hord vállán s baljában ágat tart, másika pásztorbotot és nyulat visz, mely után kutya ugrik fel, harmadika vadászatra való zsineget és növényt tart; a tavaszt jelzők egyikének kezében gyík és növény van, másikának méh és páva, mely színei pompájával a tavaszt jelzi, harmadika csészét tart; e közt és a második közt oltár áll, melyen a tavasz istenségének gyümölcsöt áldoznak.«

Ovidius »Metamorph.« II. 27—30. az évszakokról így szól:

Verque novum stabat, cinctum florente corona:
Stabat nuda Aestas, et spicea serta gerebat:
Stabat et Autumnus, calcatis sordidus uvis:
Et glacialis Hiems, canos hirsuta capillos.

Három évszaknak jelvénye tehát koporsónkon és Ovidiusnál megegyezik, a negyediké, a télé pedig, más antik emlékeivel, melyeken — a tél jelvényeként — megjelenik a nyul, a lud (ez Agincourtnál meg van), vagy a vadkan. S így itt, valamint más ó-keresztyén művön is, az évszakok antik módra vannak előadva.*)

---

## *Anicius Probus koporsója.*

A koporsót ama kis kápolnában vagy mausoleumban találták, melyet Probus neje, Proba, a hajdani sz. Péter basilikája apsisán kívül építtetett. Később e koporsót keresztelő-medenczének használták; jelenleg a sz. Péter temploma »della madre di pietá« nevű kápolnájában áll. Hossza $10\frac{1}{2}$, szélessége $3\frac{5}{4}$, magassága 9 római palm. A sarkophag mását adják Bottari I. köt. 55. l., Aringhi »Roma subterranea« I. köt. 280. folion és Agincourt Scult. VI. T. 12., 13., 14., 15,, 16. és 17. ábrája alatt; az abban eltemetve volt Anicius Probus 395-ben halt meg.

Agincourt csak egyik hosszoldalának domborművét adja, ámbár hihető, hogy mindenik kurta oldalán is volt legalább egy alak, mert a hosszoldalon Krisztust látjuk tiz apostollal, valószinű tehát, hogy a tizenegyedik és tizenkettedik apostol egy-egy kurta oldalon látható.

Az elrendezés hasonlít a Bassus koporsójáéhoz, csak hogy itt egyedül egy sorban látunk fölül a félkörnél kisebb körszelvénynyel boltozott öt oszlopközt, melyek középsője valamivel nagyobb egy-egy oldalán állónál. Ezen középső oszlopközben áll a fiatal, szakálatlan üdvözítő kis dombocskán, melyből négy forrás eredt, jobbjában tartva latin, gyöngyökkel diszített keresztet. Agincourtnál hiányzik a négy forrás és a keresztnek dísze. Az üdvözítő jobbján meg nem nevezhető apostol áll, balján — kopaszságáról — Péterre ráismerhetni.

A négy oszlopköz mindegyikében két-két apostol áll, többnyire Krisztus felé fordított arczczal, mit azért kell megjegyezni, mert vannak, kik azt tartják, hogy az ó-keresztyének azon apostolokat, kiket Krisztus maga választott, tanítóihoz fordított, azokat, kik Krisztus halála után lettek apostolokká, tőle

---

*) Az ó-keresztyén módról, melylyel a négy évszakot jelképezték, Schnaase »Gesch. der bild. Künste« III. köt., 1. osztály, 79. l. ezt olvassuk : Sehr früh findet sich die Andeutung der vier Jahreszeiten durch reiche, Genien tragendé Rankengewinde, wo dann Rosen den Frühling, Aehren den Sommer, Wein den Herbst, und der immergrüne Lorbeer den Winter darstellen; offenbar ein sinnreiches Symbol des christlichen Lebenslaufes und der denselben beschliessenden Seligkeit.

elfordított arczczal szokták ábrázolni, mivel ők az üdvözítőt nem látták. Nevezetes továbbá, hogy kivéve Pétert, az egyes apostolokra, különböző jelvények és az arczkifejezés hiányában nem lehet ráismerni, hogy sem az ő fejöket, sem Krisztus fejét még nem veszi körül a nimbus, és hogy e személyek, nem úgy mint később, mezítláb, hanem sarukkal vannak ábrázolva.

Itt már tökéletes történelmi előadással van dolgunk, a történeti valóság van előadva, semmi jelképes vonatkozással, mit már a számból is következtethetni, ha t. i. a hiányzó két alak a sarkophag rövid oldalán látható, vagy hajdan meg volt. E tekintetben tehát e koporsó egészen különbözik a két előbbitől. De ha az apostolok és Krisztus ábrájában nincsen meg a jelképesség, ilyent mégis látunk az üdvözítő lába alatt kifakadó négy forrásban és a boltívek közti madarakban, melyek kettesével egy köztük álló kasból gyümölcsön élősködnek.

Az ó-keresztyén világ átvitte az antikból a folyók személyesítését, s főleg Jordánt szerette képezni egy, a földön ülő vagy fekvő szakálos öreg alakban, így veszen részt e folyó Krisztus keresztelése alkalmával, mely saját vizében ment véghez. A fent érintett négy forrás ellenben többnyire csak is mint forrás adatik elő, jelentván a paradicsom négy folyóját : Tigrist, Euphratest, Geont és Phisont*), melyek egyszersmind a négy evangeliom és négy erkölcsnek jelképei is**), t. i. az okosság, az erő, az igazság és a mérsékleté.

A madár a symbolicában az egyptomiak óta a lelket jelenti, az egyptomiak a lélek rangját a madár különféle földiszítésével fejezték ki. De a madár az apostolokat és a szenteket is fejezi ki, mely hasonlatosságra könnyü repülése és az ég felé fordított szeme adott alkalmat***). Piper egy coemeteriumbeli falképet idéz, melyen az apostolok galambok alakjában vannak előadva.†)

E szerint Didron téved, midőn az ó-keresztyén emlékeken előforduló madarakat, sőt galambokat gyakran nem jelképes, hanem idiographicus értelműeknek tekinti, így szólván »Iconographiája« 360. l. (az angol fordításban, mert az eredeti nincs kezemnél) : A (sírköveken előforduló) galamb alkalmasint a családanyának házi kötelességeire vonatkozik, midőn t. i. az apró marhát eteti. (?) Egyébiránt a képlet jelképes eszméből is keletkezhetett; hanem úgy, hogy ezen eszme inkább világi, sem mint vallásos érzelemből származott : s én ebben könnyen vonatkozást találok a halottnak szelidségére, lett légyen ez akár férfiú, akár nő, továbbá abban a férjnek nejéhezi hűségét látom ábrázolva. De föltéve is, hogy a galamb a feltámadást jelenti, mint ama galamb, mely Noé bárkájába visszatérve, jelentette, hogy a vizek már apadtak, és hogy a száraz föld kiemelkedik; föltéve ezt : innét még nem következtethetjük, miként a hal hasonló szerepet játszott, azaz Krisztusnak volt jelképe; a galambot az ó-szövetség említi, de a halat nem említi sem az ó-, sem az új-szövetség.« Didronnak e feltünő tévedését fentebb elégségesen megczáfolva láttuk, miért is nincs szükség, hogy itt újra megczáfoljuk.

---

*) Piper »Myth.« II. 515. l. Eine der aeltesten Personificationen der Paradiesesflüsse findet sich in einer Handschrift der Benedictio fontis in der Bibliothek der Minerva zu Rom — sie erscheinen unter einander als Köpfe, welche das Wasser ausspeien, dem obersten und untersten ist auch der Name beigegeben : Geon und Everates. — Spaeterhin sind sie in ganzer Figur dargestellt; hier erscheinen sie als vier Maennchen. Bei derselben Veranlassung, (bei der Entlassung Adams) erscheinen sie als vier nackte Nymphen in einem Miniaturbilde aus der zweiten Haelfte des XIII. Jahrhunderts u. s. w. — A nem személyesített négy paradicsom-folyó a régi mosaikokon látható.

**) Bosio Aringhinél II. 543. seq. »De Christo in monte cum quator fluviis« Cypr. tract. de abl. ped. Hinc egredientia quatuor Evangelii flumina per universum mundum evehunt lavacrum. — Eucherius in c. 3. gen. Quatuor Paradisi flumina quatuor sunt Evangelia ad praedicationem cunctis gentibus missa. — Isid. Hisp. in c. 3. gen. Quatuor flumina quatuor virtutes : Prudentia, Fortitudo, Justitia, Temperentia. — Anast. l. in Exod. Quodsi queris quatour initia illuminationis sancti Spiritus, scias eum esse qui locutus est in Justis, qui fuerunt ant legem : similiter secundum in lege, tertium in Prophetis, deinde et quarto ordine in quator fluviis Evangelistarum &c.

***) Bosio Aringhinél II. 606. »De variis volatilibus.« Beda in Job. 1. c. 12. : Volucres cor sursum habent & coelestia concupiscunt. — Rup. in c. 13. Apost. l. 11. Aves ergo, quae volabant per medium coelum Apostoli sunt. Beda : Volucres sunt obviam Christo in aëra sunt ex mortuis iturae.

†) In einer Lünette sieht man Christus sitzend, mit einer Rolle in der Linken, umgeben von acht Personen, die auf seine Lehre aufmerksam sind. Darüber in dem Bogen, so wie ausserhalb desselben sind Weinstöcke mit arabeskenartigen Windungen : in denselben sitzen eilf Tauben (ein zwölfter Vogel links am Stamme des Weinstocks sieht nicht wie ein Taube aus), und eilf nackte Knaben, welche Weintrauben einsammeln (sechs Tauben und sechs Knaben innerhalb des Bogens, fünf Knaben und fünf Tauben ausserhalb desselben). Diese Zahl eilf, so wie die Art wie die Knaben den Tauben entsprechen, da auch sonst durch Tauben, gleich wie durch Laemmer, die Apostel vorgestellt werden, macht es wahrscheinlich, dass unter diesem Bilde die Jünger verstanden sind, welche den Lebenssaft, der in dem Weinstock, das heisst der Kirche, entspringt, einfassen um ihn der Gemeinde in Lehre und Sakrament zu spenden. (Piper »Mythol. der christ. Kunst.« I. S. 214.)

## Egyszerű rajzok.

Egyszerű rajzoknak tekintjük főként azon képeket, melyek a földalatti temetőkben talált mindenféle edényeken fordulnak elő egyszinű alapon, és ezért monochromáknak neveztetnek.

Ezen edényekről Röstell »Beschr. der Stadt Rom« I. köt. 400. s k. l. így szól:

A katakombák vérpalaczkocskái vagy edénykéi alatt értünk üvegből, agyagból, elefántcsontból vagy más efféle anyagból legkülönbözőbb alakban készített edényeket, melyekben vagy vörös nedvet, vagy ilyennek kiszáradt üllepedését látjuk, a martyrok vérmaradékait, melyeket azok kivégeztetésök alkalmával gyűjtöttek a keresztyének, hogy azokat a martyrok sírjai felirása oldalán örök emlékül őrizhessék.

Ezen edények egyik neme — és csak erről legyen itt szó — a pohár vagy csésze, felső része letörvén, csak az alja, annak képével és köriratával maradt fenn, a felirat, kevés kivétellel, az antik világból átvett felköszöntés: u. m. Pie zeses, dignitas amicorum pie zeses, Spes hilaris zeses cum tuis, Bibas cum eulogia, Bibas in pace Dei, (vagy hol határozott alak fordul elő, annak neve). A képek vagy bibliai történeteket és parabolákat, minők a falfestményeken és koporsókon is láthatók, vagy szenteket, apostolokat, Krisztust, a szűzet a csecsemővel, vagy férfi- és nőmellképeket adnak elő.

Boldetti a felirások útmutatásán ezen edények egy részét ivóedényeknek vagy poharaknak tartja, mivel megegyeztethetők az azokon előforduló szent képek; mert hiszen ilyeneket a mindennapi szükségnek szolgáló házi szerekre is képeztek; más részét, főleg a nagyobbakat, s melyeken nincsenek felköszöntő köriratokat, már eredetileg is az úr-vacsorájának szolgáltakat mondja, mivel tudjuk, hogy a régi egyház ez alkalommal üveg edényekkel élt.

Ezen edényeket, valamint magában a sírban, úgy azon kívül a felirás mellett találjuk, de ha a sírban meg vannak, kivülről igen ritkán hiányzanak. Gyakran az üvegedény több sírra vonatkozik, még pedig nemcsak egymás mellett fekvő kettőre vagy háromra, hanem mindnyájára, melyek ugyanazon téren (kamrában) vannak kivájva. Boldetti azt egy folyosó kezdetén találta s innen következtette, hogy az egész folyosón csupa martyrok voltak eltemetve. Bottari kamrákat talált, melyek minden sarkán volt egy-egy ilyféle edény.

Egy föntebb adott jegyzésben érintve volt, hogy Röstell az efféle edényekben látható vöröses ülepedést nem mindíg vérmaradéknak tartja, hanem gyakran azt a halott mellé letett úr-vacsora vörös bora kiszáradt maradékának tekinti; mert hogy az eltevés szokása a vallásos nézettel összeköttetésben van, az edénynek mindíg a halott feje melletti elhelyezéséből is kiviláglik. Buonarotti*) a feliratokban csak is felköszöntésre ismer ugyan, de tagadhatlan, hogy némelyei egyenesen a halottra vonatkoznak. Hogy pedig csak nem kizárólag a felköszöntési jelleget magán viselik, magyarázható az akkori nézetből, mely szerint az úr-vacsoránál kiválólag a megáldott eledellel való élést tekintették.

---

*) A csészék keletkezési korra nézve Garucci Buonarrotti véleményéről a csészék korára nézve így szól: Il Buonarruoti intanto inchina ad assegnare la maggior parte dei suoi vetri ai tempi de' Gordiani e de' Filippi, o dopo l'impero di Valeriano, e vorebbe restringerli tutti al secolo terzo della Chiesa, e avanti alla persecuzione Diocleziana almeno.

Buonarotti feliratai közt van ez is:

. . . CI BIBAS CVM EVLOCIA CORP.

Ő eulociában tulajdonnevet talál, s így a következő szót compare-ra egészíti ki, az utóbbit az Eulocia nevű nő férjére vonatkoztatja, kinek nevét a felirat csonka kezdetében véli rejlőnek. Azonban könnyen meglehet, hogy az Eulocia szóban a *g* betű külön vonását elnézte, és hogy az üvegen eulogia áll, s ekkor az úr-vacsorára szóló vonatkozás világos. A következő négy betűt nem bírom magyarázni (hát ha itt »eulogia corporis-t« kellene olvasnunk?) Végre Röstell említi azt is, hogy ezen edények anyaga csaknem mindíg üveg, és hogy az ó-keresztyén egyház ezen anyaggal élt az úr-vacsora szolgálatára készült kelyhek és csészéknél.

Mi az üvegedényeken látható képek technikáját illeti, ez igen egyszerű: az üveg lapra arany lemezkét tettek, melyben az előadandó tárgy körrajzát kivakarták, a kikarczolt réseken vagy az üvegtábla alakja jelent meg, mely néha kékre volt festve, vagy a résekbe fekete vonalakat húztak, hogy így az arany lemezen vagy alapon fekete rajzban jelent meg, épen úgy, mint a nielloban a fekete rajz ezüst lemezen látható. A rajz kész levén, az alsó üveg táblára felsőt tettek s mindkettőt egygyé olvasztották, forrasztották, mi által az előadás megmaradása biztosíttatott. Az arany lemez kisértetbe hozta a találókat, kik, hogy ezt megnyerhessék, az üveget összetörték, miből is, ha a csészék gyakori használatát tekintjük, azok elég gyér előfordulta magyarázható; de különben is, az anyag igen törékeny levén, a csészék felső része mindenütt hiányzik, és csak is erősebb, két táblából álló alapja vagy feneke maradt meg, csaknem kizárólag kör-alakban. A technikának fentebbi leirásából kitetszik, miért kell e csészék képeit egyszerű rajzoknak, monochrommáknak tekintenünk, melyek mind egyszerű készítésük, mind gyakori, mindennapi hasznuk miatt egy részt a kézmívesek készítményei közé tartoznak; de más részt épen ezért egészítik ki a falképek és szobrászati művek sorát, mert kézmívesektől eredvén, kevésbé új compositiót, sem mint a falképek és szobrászati művek ismétlését, mását, teszik elénkbe.

Legújabb időben a britisch museum számára Londonban, kezdték e csészéket gyüjteni, ott vannak legnagyobb számmal; azonban, midőn 1867-ben legutóbb Londonban voltam, a gyűjtemény még nem volt rendezve, sőt még kellőképen fölálllítva sem volt.

Garucci jezsuita ezen edényekről külön könyvet, írt ily czím alatt:

»Vetri ornati di figure in oro trovati nei cemeteri di Roma, raccolti et spiegati da Raffaele Garucci. Roma, 1864.«

A folio-alakú képekhez 285. lapnyi negyedrét szöveg van mellékelve.

Garucci a bevezetésben azon véleményét mondja ki, miszerint ezen edények a IV. században készültek, kizárólag keresztyén kézmívesek által és kizárólag házi használatra, s hogy csak mint a halottnak kedvencz edényei tétettek le sírjánál. Közelebbről Garucci az edények keletkezését a falképek és sarkophagok közti időre helyezi, mi tehát a IV. század első felének felelne meg.

A kor meghatározását Garucci következőleg indokolja: Az üvegek szentjei nimbussal vannak ellátva s a nimbusnak egyetlen-egy biztos példányát sem ismerjük a III. században. A feliratok irásmódja a IV. századra utal: ph helyett f betűt használnak; pl. »neofitus« szóban, th helyett egyszerű t betűt pl. »ypatius« névben; Jézus neve mindíg Zezusnak íratik. Az előadott személyek a IV. század laenajába vannak öltöztetve, a latus clavus közönséges, minden öltözet divat, valamint a haj elrendezés is a IV. századé, s egyetlen-egy fülbevaló sem találtatik, még a nőknél sem; mert szent Jeromos a fülbevalók, mint pogány luxus tárgya ellen, erélyesen kikelt.

Nézeteit tovább előadván, Garucci megjegyzi, hogy bár sokan hitték, miként a csészék az eucaristia vérének kiszolgáltatására voltak rendelve, mások, miként az úr-vacsorájánál használtattak: ő ellenben meg yan győződve, hogy, habár néha ily czélra alkalmaztattak is, mégis a polgári élet számára készültek, még pedig nemcsak a keresztyének, hanem még a zsidók és pogányok használatára is. Azokat rendesen ajándékozták egymásnak, keresztelés, házasság-kötés, vagy halotti tor alkalmával; s ide mutatnak feliratai is, minők: »bibas, zeses, sine bile zeses, dignitas amicorum« stb.; az utóbbit Le-Blant a megvendéglőhöz intézett köszöntésnek magyarázza és »Orgueil de tes amis«, barátaidnak büszkesége! fordítja.

Rossi csészéink keletkezési korára nézve óvatosabban nyilatkozik, mint Garucci; csak annyit jegyezvén meg, hogy sokkal nagyobb része a IV. századból származik. Ugyanis e tárgyra vonatkozólag ezt olvassuk »Bullet. di arc. crist.« 1864. évf. 81. s k. l. Bosio annyi esztendőn folytatott munkálkodásában a földalatti temetőkben csak öt vagy hat üveg csészét talált; míg a salariai út egyik temetőjének kevés folyosója neki együtt ötöt szolgáltatott, mert e folyosókat, úgy szólván, még szűzen találta. E példából látjuk, hogy csészéinek aranya minden időben fölkeltvén a rablók kapzsiságát, csak ott fordulnak elő, hova e rablók nem hatottak. Midőn tehát Bosio halála után az ásatások sok, még nem érintett temetői utat megnyitottak, azokból kikerülhetett ama nagy kincs, melyet Garucci, háromszáznál többet számoló gyüjteményében közlött, és mivel mai nap csak ritkán találunk ily érintetlen folyosókat, ritkán is fedezünk föl a temetőkben arany csészét. Ráakadtam a tökéletesen zárt és a körülvevő meszet bántatlanul megtartott sírok némely egész soraira a Domitilla, Pretextatus és Callixtus-féle temetőkben, s e sírok falragaszába be voltak nyomva az első, második és harmadik század első felének különféle érmei, elefántcsont művei, bronzai, sőt még némely drágakövek is, de soha se láttam itt a csészéknek még nyomát sem. A sírok (loculi) ezen sorai, nézetem szerint, igen régiek és a III. század vége előttiek. A calixtusi temető pápa kamrájának táján, melyre leginkább Alexander Severus császár idejében temetkeztek, nyertem egy tányér-alakú, csak is irással ellátott üveg csészét, betűi kitűnőleg szépek és classikai alakkal bírnak, a felirás ez : POTITA PROPINA. Ellenben más, szintén csak felirással ellátott csésze, melylyel Potita legdíszesebben ivásra szólíttatik, sokkal újabb és kevésbé szép betűkből áll, s ez találtatott a calixtusi temető más helyén. Azon temetkezési helyek feliratai. melyekről ezen és más, Pétert és Pált ábrázoló csészék leestek, körülbelül Constantinus és Diocletian idejére mutatnak. Innen önkénytesen következik azon gyanú, mintha az utolsó évek fukarsága a csészékben nemcsak a miénket közelebb megelőző századok rablásainak eredménye, hanem hogy annak okát inkább a szemeink alatt feltakarított helyek nagy régiségében kell keresni. Más szóval e kérdés eredt, vajjon az alakokkal, és nevezetesen keresztyén tárgyú alakokkal ellátott csészék nem sokkal számosabbak-e a IV. századból és a III. végéből származó folyosókon, semmint az ez időnél régiebbekben? Ha Bosio utódai, nagy mesterük szorgalmát a topographia ügyében követik, bíztosan ismerhetnők a csészék és a feliratok közti viszonyt, és az utóbbiakból következtethetnők az előbbiek korát. De Bosiót nem utánozták. Mindamellett, valamint Bosio adatai, úgy azok, melyeket másonnan veszek és saját tapasztalásom is azon véleményhez vezetnek, miszerint a keresztyén tárgyú csészék kevésbé ritkák a későbbi, sem mint a legrégibb sírokon.*)

Illetőleg az üveg csészék használatát Rossi Zephirinus és Calixtus pápák rendeletét említi, mely szerint ezen csészék a misénél használtattak (l. Bull. di arc. crist. 1866-ki évf. 20. l.) Hic (Zephirinus) fecit constitutum de ecclesia, ut patenas vitreas ante sacerdotes in ecclesiam ministri essent subportantes et ante sacerdotes adstantes, dum episcopus missam celebraret : sic missae celebrarentur, excepto quod jus episcopi interest, ut tamen clerus sustineret omnibus praesentibus, quod ex ea consecratione de manu episcopi jam coronam consecratam acciperet presbyter tradendum populo. A »Liber pontificalis« (in Zephirino et II. ed. Vignoli Tom. I. p. 36.) ezen megrontott helyét Rossi Miltiades és Siricius pápáknak ugyan a »Liber pontificalisban« ide vonatkozó e mondatából magyarázza: presbyteri . . . quia die Dominica propter plebem sibi creditam nobiscum (a püspökkel, nevezetesen Docentius gubbioi püspökkel) convenire non possunt, idcirco fermentum a nobis confectum per acolythos accipiunt, ut se a nostra communione maxime illa die non judicent separatos. Zephirinus tehát első volt, kinek rendelete szerint az acolythusok tartották üveg csészéken a kiválólag fermentum-nak nevezett kenyeret, melyet, miután a püspök megszentelte, a város külön részeiben a papok a reájuk bízott hívek közt kiosztottak. Orbán pápa, ki Calixtus utódja volt, ezüstből készíttette a szent edényeket, s ezek közt 25 patenat is, melyek száma megfelel az akkori keresztyén községek számának Rómában, melyeknek a pápa a középpontból osztotta az általa fölszentelt eucaristiát.

---

*) I dati peró che egli (Bosio) ci fornisce e quelli che raccolgo da qualche altro testimonio e dai pochi esempi caduti sotto i miei occhi favoriscono l'opinione, che i vetri con soggetti cristiani sieno meno rari nei sepolcri della posteriore, que in quelli della piú antica etá.

Visszatérvén császéink keletkezési korára, kiválólag ídéznem kell egyiknek Garucci atlasának XXXIII. T. 5. sz. alatt adott másolatát, melynek egymás fölött fekvő római érmek ábrájáról ekkép szól Garucci szövege 176. l. : Midőn Olivieri ezen csésze alját le akarta venni a falragasztékról, midőn azt ott épen találta, darabokra összetörte. Röstelvén ügyetlen buzgalmát, összeszedte és mint bírta, összerakta a darabokat és elbeszélte a többit, mint szemlátomását. Később közölte mását »Di alcune antichitá cristiane« czimű munkája IV. T. 8. sz. leirásával együtt, melyet saját szavaival idézek : »A csésze alsó táblája, melyen az arany lemezke feküdt, nem átlátszó, hanem kékes smalto szinű; átlátszó volt a felső tábla, mely egészen elveszett. Köröskörül venyigéhez hasonló koszorú kanyarodik, a szár, melyből a levelek erednek, bibor szinű, alatta volt egy felirat vagy inkább felhivás, melyből a következő betűk fenmaradtak : IX VIVAS CVM TVIS OMN. Közepén éremhalmaz volt ábrázolva, a legfelsőbb középső érmen Caracalla igen jól rajzolt feje fodros szakállal, körüle ezen felirás: IMP. ANTONINVS. AVG. — E szerint csészénk a 218. év előtt készült. Fenmaradt, más érmen, Mark Aurel neje Faustina fejének része is, ily körirattal: DIVA FAVSTINA és emlékszem, hogy máson ismét említve volt Marhus jegyese és Pius apja is.« Megjegyzi Oliviéri id. m. XX. l., hogy midőn a csésze még egész volt, az IX előtt FEL-t is olvasott, tehát az egész név FELIX, élj (boldogan) tieiddel.

Ehhez járul, hogy a Garucci által közlött más csésze ábráinak stylje is régibb, mint a IV. század styljére mutat, nevezetesen : XXXIII. T. pénzváltója, vendéglőse vendégével, Daedalusa stb.

Ide tartozik alkalmasint Calixtus pápa arczképe is XIX. T. 2., melynek magyarázataként ezt olvassuk a szöveg 114. l. : »Másolva a párisi érem-gyüjteményben őrzött eredetiből, közzétéve először Bianchini, utóbb Boldetti, Moretto és Perret által. Calixtus pápának, CALLISTVS nemes arczképe palliumba öltözve, vállán a homophorium.« Calixtus 223-tól 230-ig volt pápa, nem hihetjük ugyan Garuccival, hogy ezen — nem igen ügyesen rajzolt — főben nemes arczkép van előttünk, azonban, midőn abban, a technika nehézségével és a kép készítőjének csak kézmíves voltát tekintve, mégis igyekezetet látunk az egyéniség jellemzésére; egyszersmind valószinüvé válik, mikép a kép élő eredetijével egykorú.*)

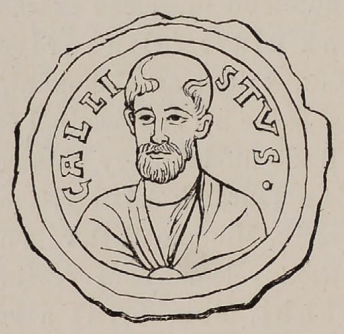


13. ábra.

Mindezekből kitetszik:

1. hogy a szóban levő csészék készítési kora, kivált pedig azoké, melyeken nem keresztyén tárgyak voltak előadva, régibb, sem mint Garucci állítja.

2. hogy e csészék nemcsak mindennapi házi használatra, hanem a vallásos szertartás számára is készültek.

3. hogy készítőik alkalmasint nem kizárólag keresztyén kézmívesek valának.

Illetőleg az e csészéken előforduló keresztyén vallásos tárgyakat, mert itt csak ezekről lehet szó, ezek csaknem ugyanasonosak az egykorú coemeterialis falképeken és kőkoporsókon előforduló tárgyakkal. Kettejét,melyek a pécsi cubiculum egyes tárgyaival feltünőleg rokonok, maga helyén tüzetesebben fogom leírni.

---

*) Rossi is adja Calixtus ezen arczképét Bullett. 1866. évf. 17. l. és ehhez a szövegben 33. l. ezt jegyzi meg : »Ama nagy tiszteletnek, melylyel kortársai Calixtus pápa iránt viseltettek, egyik fölötte ritka emléke, ránk maradt az itt másolt eredeti arczképében. Nem bírunk az első három század pápáinak egyetlenegy más arczképével. Cosi ognuno potrá contemplare il volto del famoso pontefice, la cui aria svegliata ed il cui sguardo quieto e sicuro bene s' addicano all' uomo, che fu degno a tanta ammirazeone ed a tanta contradizione.« Nem oszthatom ugyan Rossi csodálkozását a rajz művészete fölött, de vele együtt a pápával egykorúnak kell tartanom a csészét, tehát még a III. század mintegy harmadik tizedében készültnek.

## A pécsi cubiculum falfestményei.

Az eddig elmondottakból világos, hogy e falfestményeket jelképes, inkább sem mint idiographiai oldaláról kell tekintenünk, azaz nem azt, mit közvetlenül ábrázolnak, hanem azt, mit e képekkel jelenteni, azok alatt értetni akartak, kell látnunk vagy értenünk.

Jelképek alatt, minők : Orpheus, a jó pásztor, hal, bárány, oroszlány, galamb, szarvas, phönix, páva, venyige, pálma, kereszt, mindenféle monogramma, horgony, lyra stb., az ó-keresztyén, mint láttuk, tisztelte az üdvözítőt, az őt környező személyeket és fejezte ki tulajdonaikat és egymáshozi viszonyát.

Jelképesen fejezte ki, különféle képekben, vagy ó- vagy új-testamentomi jelenetekben, vagy parabolákban, a *keresztelést* és az *úrvacsoráját*, az eucharistiát; az előbbit az engesztelődés, a bűnbocsánat, az újjászületés; az utóbbit egyszersmind a túlvilági boldogság és üdv jelvényének tekintvén. Amaz tehát a földi élet sorsában való megnyugvást, ez a jövendő, az égi élet reményét fejezte ki. Mindkét eszme oly igen fontos, hogy az ezt kifejező képek cyclusa, mint azt Calixtus temetőjében láttuk, eleinte csaknem kizár más képet, kivált a tisztán történetit. Az ó-keresztyén világnézet nem volt tehát önzés nélküli, mert a földi szenvedés hátthereként mindíg ott állott az örökkévaló boldogsággal kecsegtető erős meggyőződés.

E főtárgyakon kivül előfordulni látunk az antik philosophokhoz hasonló bölcselőket, kikben nem igen ismerhetünk specificus keresztyén jellemre, és szétterjesztett karokkal imádkozókat. Ezen utóbbiak nem mindíg a halottat magát, hanem gyakran, mint a feliratokból kitetszik, Máriát, sőt az egész egyházat jelentik.

Ezek mellett csak csekély tér maradhatott a valóban idiographiai képek számára, minők: pl. egyes arczképek és a coemeteriumi sírásó alakja.

Mint Rossinak idézett előadásaiból világos, az egyes jelenetek magyarázatánál nem állapodhatunk meg, hanem kell, hogy az ugyanazon helyiségben előforduló egyes képeket egész eszmelánczczá fűzzük össze, egymáshozi viszonyát vizsgáljuk és fölismerjük; mert csak is így fogjuk látni, miként azok együttvéve és folytonosságukban tekintve egy eszmét, egy gondolatot fejeznek ki.

Rossinak szorosabban az egyházéhoz ragaszkodó nézeteitől és magyarázatától több pontban eltérő véleményben van Schnaase (l. »Gesch. d. bild, Künste« II. kiad. III. köt. I. oszt. 85. és 86. lap.), kinek szellemdús fejtegetésével érdekes megismerkedni : »Ezen képek körét áttekintvén, világos leend előttünk, hogy itt a jelképes elem a túlnyomó. Nem oly jelenetek játszák itt a főszerepet, melyek a választott nép isteni vezetésében, vagy az üdvözítő életében fordulat pontot képeznek, hanem olyanok, melyek könnyen magyarázhatók és vonatkozhatók a keresztyén tannak bizonyos körére. Megjegyzendő az is, hogy vonatkozások a titkos dogmákra, minő a szent háromságról szóló, vagy apokalyptikai látmányokra, végre tárgyak, melyekkel az egyház diadalát később ünnepelték, eleinte alig fordulnak elő. Ellenben majd minden előadás az egyesre nézve legfontosabb és legörvendetesebb üdvigazságokra, még pedig jámbor módon, vonatkozik. Néha bűnösségünkre utaltatunk (Ádám és Éva, Péter, ki Krisztust megtagadja, talán Pilatus) a törvény iránti engedelmesség és tisztelet ránk parancsoltatik (a törvény táblái, Ábrahám áldozata). De mindenekelőtt a veszedelemben való segédnek reménye ébren van tartva

(Noé, Dániel, az ifjak az égő kemenczében, a vörös tenger), úgy szintén kilátásba van helyezve csodás gyógyítás (az evangeliom betegei) és az égi táplálék és erősítés (Mózes forrása, a szamarita nő, az etetések); végre kilátásba tétetik a feltámadás (Lázár és Éliás) és az urnak megjelenése újra (a bevonulás Jeruzsálembe). E vonatkozások többjei egyesültek Jónás történetében és a jó pásztor nyája iránti szeretet teljes gondoskodásában; miért is e tárgyakat kiválólag kedvelték, amaz, mert magára az üdvözítőre is utalt, kétszeresen volt kedvelt, emez mindenekelőtt kedvelt és népszerű volt az itt a megváltó és a hívek közti viszony miatt. A kőkoporsók és coemeteriumok képletei némileg különböznek egymástól, midőn amazokban túlnyomó a személyes érdek (a halottnak arczképe), itt pedig az utalás az egyház mysteriumaira, az eucharistiára, melyet e képek közt osztottak. Azért találkozunk itt annyiszor a hallal, Krisztus mystikai jelvényével, midőn ez majd úszva kenyeret és bort hord hátán, majd az ebédlőkkel környezett asztalon fekszik, mely mellett a kenyérkasok állanak. Az ó-testamentomi tárgyak közt gyakran használták Mózes csodateljes forrását, összekötvén azt, mint tetszik, majd a mystikai hal fogalmával, majd a kereszteléssel; ezenkivül leggyakrabbak Ábrahám áldozata és Jónás története.«

»Mennyire jelképes az első keresztyének eszmejárata, kitetszik az üdvözítő alakjának ábrázolása módjában is. Nemcsak ott, hol Orpheus vagy jó pásztorkénti megjelenésében a költői felfogás fölmentett a történeti hűségtől, hanem még a szorosabban történeti jelenetekben is, épen nem törekedtek a megváltót egyéni vonások alatt ábrázolni. Majd szakáltalanul, majd szakálosan látjuk előadva, még pedig ugyanazon koporsón. Azt hitték ugyan, hogy itt mégis némi szabály uralkodott, a korkülönbségé, vagy vonatkozás az élő vagy színe változott megváltóra; de mindezen kisérletek helyteleneknek tünnek föl, kivált a keresztyénség első korának képleteire nézve, ha azokat közelebbről vizsgáljuk. Nem czéloztak tehát egyébbre, mint az üdvözítő szellemi jelentékenységének emlékeztetésére és egészben közönbösen vették külső történeti megjelenését. Nem találkozunk tehát itt Krisztusnak valóságos, de még csak állítólagos arczképével sem, sőt valószinű, hogy ilyent tudva és akarva kerültek.« Schnaase előadása folyamában úgy nyilatkozik, mintha nem hinné, hogy az emlékek külön előadásai közt (jelesen a sarkophagokon) bizonyos szellemi összeköttetés volna, vagy hogy ezek összevéve bizonyos eszmét, vagy rokon eszméket foglalnának magukban, fejtenének ki; ugyanis a 89. l. ezeket olvassuk, hogy a kőkoporsók középső képe oldalán más, az ó- és új-szövetségből vett képek közt rendesen nincsen benső összefüggés. »Neben diesem mittleren Bilde sind auf beiden Seiten andere angebracht, deren Gegenstaende ohne Unterschied aus dem alten oder neuen Testament entlehnt, gewöhnlich keinen inneren Zusammenhang haben.«

Inkább Rossi, sem mint Schnaase nézetét véve zsinórmértékül, úgy hiszem, hogy a pécsi cubiculumnak vezéreszméjét a következő bibliai mondat tételével fejezhetni ki:

»A ki hijénd és megkeresztelkedendik, idvezül. (Márk XVI. 16.)

E kettőben együttvéve, pontosul össze a keresztyénnek fő jelleme, nota indelebilis, fő kötelessége, szenvedő és cselekvő feladata, miért Luther Márton is mondja: a víz maga nem teszi meg ugyan, hanem járulni kell ehhez az üdvözítő szavaiba helyezett hitnek is.

---

Tekintsük III. táblánkat, mely a pécsi kamra két hosszoldalát az azok fölött kanyarodó dongabolttal ábrázolja, az előbbi kettőnek festetlen alja nélkül.

A bemenőnek balján (nyugati fal) három négyszög kép volt, két kisebb a két sarkon, köztük egy valamivel hosszabb.

Az első kép, északról véve, ábrázolta Noét bárkájában. Koller Noé alakját még meglehetős épnek találta és másoltatta; ma csak a bárkának vagy ládának része látható.

A középső kép egészen elenyészett.

Harmadik képünk ugyanis részben elenyészett, mégis azon három keleti ruhába felöltözött lépdelő férfi-alakra ráismerni, melyet Koller a három magusnak vagy is keleti bölcsnek tartott, én a három babiloniai ifjakénak tekintem.

A bemenőnek jobbján, a keleti falon volt szintén három kép, de ezeknek már Koller idejében is csak egyike maradt fenn, t. i. Jónásé, mint őt a hajóból kidobják, és midőn meztelen a töklugos alatt áll a hajó mögött.

Szemközt a bemenővel (l. IV. táblánkat), azaz a cubiculum északi kurta oldala közepén négyszögű ablakszerű nyilás látszik, melyen át a lég a spiraculumból bevonulhatott a kamrába; jobbra-balra ezen nyilástól állnak Péter és Pál apostolok, kik a nyilás fölötti Constantin-féle Krisztus monogrammra mutatnak, körülöttük antik-féle »vitták,« vagy is gyapotzsinórok — díszként — vannak alkalmazva.

Ha megfordulunk, a kamra déli oldalán, látjuk a félkörben zárt ajtócskát, melyen bejöttünk, körülvéve zöld szinű antikizáló levéldíszszel.

A dongabolt közepén (l. III. tábl.) még egyszer jelenik meg a Krisztus monogramma, concentricus levélkoszorús körökben, melyeket mintegy hegyével fentárt négy, az antik bőség-szaruhoz hasonló virágbokréta köröz. Hasonló, hanem kisebb és diagonal állásban álló bokréta szökik ki a bolt egy-egy szögéből. A négy egyenesen álló bokréta közt van négy medaillon, melyet egy-egy mellarczkép tölt ki; ketteje még meglehetős ép, ketteje csaknem egészen elenyészett. Minden medaillon alatt áll egy, az egyenes bokréta felé fordított páva, minden medaillon fölött egy-egy hasonló irányt tartó fehér galamb. Az érintett képek által el nem foglalt bolttér be van hintve vörös virággal és az azokhoz tartozó zöld levelekkel.

## *Noé.*

Noé történetét előadja Mózes I. könyve (a Genesisnek) 6., 7., 8., 9. és 10. része, mihez még hozzájárul az 5. részből 28. v. : Éle pedig Lámekh száz nyolczvankét esztendőket, és nemzé fiát (29. v.) és nevezé azt Noénak . . . (32. v.) és mikor volna Noé ötszáz esztendős, nemzé Semet, Khámetot és Jáfetet.

Roma sotterranea opera postuma di Antonio Bosio Romano compiuta disposta e accresciuta dal P. Giov. Severani Roma 1650. 575. l. ezeket olvassuk Noé és bárkájára nézve : 1. Idéztetik *Tertullianus* l. de baptismo, hol az özönvíz a világ keresztvizének, a bárka keresztyén egyháznak mondatik : Quaemadmodum enim post aquas diluvii quibus iniquitas antiqua purgata est; post baptismum, ut ita dicam, mundi, pacem coelestis irae. per columbam terris adnunciavit dimissam ex arca et cum olea reversam; quod signum etiam apud nationes paci praetenditur : eadem dispositione spiritualis affectus terrae i. e. carnis nostrae emergenti de lavacro post vetera delicta, columba s. spiritus advolat pacem Dei adferens emissa de coelis ubi Ecclesia est arca figurata. — Idéztetik továbbá az ugyan ily szellemben nyilatkozó *Cyprianus* (Epist. 74. ad Pomp.) Nam et in illo mundi baptismo, quo iniquitas antiqua purgata est, qui in Arca Noe non fuit, non potuit per aquam salvus fieri : ita nec nunc potest per baptismum salvus videri, qui baptisatus in Ecclesia non est, quae ad arcae unius Sacramentum Dominica unitate fundata est. — *Szent Jeromos* a bárkába fölvett állatokat az egyházba fölvett vagy fölveendő népekhez hasonlítja. Hier. ad Lucif. Hoc Ecclesiae typus fuit, dicente Petro Apostolo : In Arca Noe etc. ut in illa omnium animalium genera, ita et in hac universarum et gentium et morum homines sunt. — Az egyházat a bárkához hasonlítja *Crysost.* is. (Homil. de nomine Noe) : Sicut tunc omnis creatura deleta est, sola autem arca evasit de trabibus quadratis formata, octo animas bajulans, ita et in consummatione omnes haereses interibunt, una tantum modo arca salvabitur i. e. Ecclesia Christi de hominibus justis congregata. — Hasonlóképen *sz. Ágoston* (de Cath. c. 27.) : Aliquando diluvium per totam terram, ut peccatores delerentur : et tamen illi, qui evaserunt in arca, sacramentum futurae Ecclesiae demonstrabant, quae nunc in fluctibus saeculi natat et per lignum crucis Christi a submersione liberabitur. — A *damascusi János* (Homil. de sabbatho sancto) Krisztushoz hasonlítja Noét : Nam et Christus cum primogenitus esset omnis creaturae, et primogenitus ex mortuis, primitiaeque dormientium, principium rursus alterius generis fuit regenerati ab ipso per aquam et fidem et lignum : quod mysterium crucis obtinet; quemadmodum et Noe in ligno servatus est, una cum suis super aquas invectus. (A hasonlatosság Krisztus keresztfájának és Noé bárkájának fa-anyaga közt kissé sántikál.). — *Beda* (in Genesi c. 5.) épen ezt

mondja, hogy Noé Krisztushoz mindenben hasonló : Noe autem per omnia significat Christum, Noe requies ínterpretatur, et Dominus noster in Evangelio : Discite a me quia mitis sum, et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris. Noe solus justus; Christus solus sine peccato est, cui septem animae donatae sunt, i. e. perfecti homines per septiformem gratiam, Noe per aquam, et lignum liberat suos, Christus per Crucem et baptismum liberat Christianos. — Noé nevét magyarázzák *Hieron.* (Quest. in Genes. c. 5.) és *Chrysost.* (Homil. 34. in genesim.); az előbbi : Et vocavit nomen ejus Noe, dicens : Ipse requiescere nos faciet ab operibus nostris, dicendo : et illo igitur quod sub eo omnia retro opera requieverunt per diluvium, appellatus est requies; — az utóbbi : Nomen autem Noe lingua hebraica quies dicitur : quia ingruente diluvio, hic solus mundum servaturus et posterioris saeculi futurus author erat. Idcirco inquit faciet nos requiescere.

Ehhez hozzá van adva Aringhinél II. fol. 472. s. k. Cyprianusból contra Novatianum; (az egyház és a bárka közti hasonlatosságra nézve) : Illa arca figuram Ecclesiae portabat. Cataclysmus ergo ille, qui sub Noe factus est, figuram persecutionis, quae per totum orbem nuper supereffusa est, ostendit. Aquis autem, diruptis cataractis, undique convenientibus, et excrescentibus significabantur gentes, quae ad nostram Ecclesiam excreverunt, sicut Apocal. 17. docet, dicens : Aquae, quas vidisti, populi sunt et regna. — Hasonlóan *sz. Ágoston* de Civit. Dei c. 6. Figura est peregrinantis in hoc saeculo civitatis Dei, h. e. Ecclesiae, quae fit salva per lignum, in quo pependit mediator Dei et hominum. — Még részleteseben nyilatkozik *sz. Ambrus* (I. c. 4. de voc. gen.) Quod ostium in latere accepit, profecto illud est vulnus, quando latus Crucifixi lancea perforatum est. Hac quippe ad illum venientes, ingrediuntur, quia inde Sacramenta manarunt, quibus credentes initiantur, et quod de lignis quadratis fieri jubetur, undique stabilem sanctorum vitam significat : quacunque enim vertitur quadratum stabit.*) — In arca Ecclesia figuratur, dum per lignum et aquam redemptio crucis Christi, et ablutio regenerationis aperitur Hic nobis ipsiusmet Petri naviculae mentio suggeritur, quae patentissimum Ecclesiae pariter typum intuentibus praesefert. — Naviculam istam (Petri) cogitate Ecclesiam, turbulentum mare hoc seculum. — Noé galambjáról szól *sz. Ágoston* I. de ver. Dom. Chrysologus ait (ser. 140.) : Hodie spiritus sanctus supernatat aquis in specie columbae, ut sicut illa columba Noe nunciaverat diluvium decessisse mundi : ita ista indice nosceretur perpetuum mundi cessasse naufragium. Végre nevezetes még *Damascenus* és *Justinus* martyr tanúsága, mely Noét Krisztushoz hasonlítja, ugyan is homil de Sabb. sancto : At Noe quidem arca inclusus, et ligno illo alterius mundi semina conservans, rursus humani generis principium effectus, Christum, sponte sua, sepultura inclusum, peccatumque sanguine simul et aqua ex latere ejus fluente lavantem, ac genus nostrum universum in ligno crucis conservantem novae Ecclesiae, ac reipublicae auctorem nobis, ducemque effectum typice nobis demonstrabat; még elébb Justinus (in coll. cum Tryphone Jud. circa finem T. 2.) : Nam et Christus cum primogenitus esset omnis creaturae, et primogenitus ex mortuis, primitiaeque dormientium, principium rursus alterius generis fuit regenerati ab ipso per aquam, et fidem, et lignum : quod mysterium crucis obtinet; quemadmodum et Noe in ligno servatus est una cum suis, super aquas invectus.

Mily nagy fontosságot tulajdonítottak a középkorban is Noé történetének és typologiai jelentésének, kitetszik a sz. savini templom falfestményeiből**), hol hat kép e történet előadásának van szentelve, u. m. 1. Noé megbizása (X. T.), a bárka (XI. T.), kivonulás a bárkából és az áldozó Noé (XII. T.), Noé a szőlőt mívelve és borától megrészegedve (XLI. T.), Noé saját fia által kigunyolva (XXIII. T.) és a kiátkozott Cham (XXII. T.). Kivált a kigunyolt Noét kedvelte ábrázolni a középkor, előképéül a kigunyolt üdvözítőnek.

A kigunyolásról szól és az arra következő atyai átkot előadja Mózes I. IX. 21-től 27-ig.

---

*) Ezen hasonlatosság Vitruviusból van véve, kinél az épen oly nevetséges, mint itt : Etiam Pythagorae hisque qui ejus haeresim fuerunt secuti, placuit cubicis rationibus praecepta in voluminibus scribere, constitueruntque cubun CCXVI versuum, eosque non plures quam tres in una conceptione oportere esse putaverunt. Cubus autem est corpus ex sex lateribus aequali latitudine planitierum perquadratum. Is cum est jactus, quam in partem incubuit, dum est intactus, immotam habet stabilitatem : ut sunt etiam tesserae quas in alveo ludentes jaciunt. Hanc autem similitudinem ex eo sumpsisse videntur, quod is numerus versuum, uti cubus, in quemcunque sensum insederit, immotam ibi efficiat stabilitatem (? !)

**) A sz. savini képekről szóló franczia munkának rövid ismertetését l. jelen munka I. kötet 141. lapján.

Garucci II. T. 7. ábrájához írt szövegében (25. fol.) ezt mondja : »A bárka, melybe a régiek Noét tették, az emlékeken nem egyéb négyeges ládánál, kivéve a Bosionak 531. l. előforduló oroszlányfőkkel körülvett kerék ládát. S továbbá szövege 25. fol. Néha a bárka hordó-alakban jelenik meg, négy lábon állva és három oroszlányfőbe nyilva (úgy Bosio 531. l.). Végre 29. fol. Meg kell jegyeznünk, hogy nagy hasonlatosság létezik a bárkába zárt Noé és a czethalban levő Jónás közt, Noé félig kinyul a bárkából, mint kinyul félig Jónás is a czethalból : és midőn a czethalnak gyomrát sírnak tekinthetjük, a bárkából való kijövetelt is jelképileg feltámadásnak vehetni. *Epiphanius* írja (Anch. c. 96.), hogy Noé, midőn a bárkát építette, magának és övéinek mintegy új életet biztosított. De a bárkának van még más értelme is, jelenti t. i. az egyházat. *Sz. Girolamo* mondja ezeket (Dial. orthod. et luciferani) Ecclesiae typus fuit, dicente Petro apostolo; in arca Noe pauci id est octo animae salvae fuere; s így a temető allegoriáiban a bárkából kijövő halott jelenti, hogy ő élni fog az istennel örökké; mert kibékülve halt meg az egyházzal, míg a kik nem békültek ki az egyházzal s így haltak meg, nem támadnak fel, hanem ismételve halnak meg más őrökkévaló halállal, miként írja *Epiphanius* tovább (Anchor. c. 96.). — A hordóvá vált bárka tehát, mit másként magyarázni nem tudok, új csodálatos jelképként tűnik föl előttem, mert tudjuk, hogy a szőlőgerezd az igazságosnak képe, ki szorítva és gázolva a világ ellenségeskedése által, méltó lesz az örökkévaló életre. — A hordó tehát az igazságosnak irányában ugyanazon értelemmel bir, mint a bárka Noé irányában, mindkét esetben jelenti a feltámadást.« *)

Kreuser az egyháznak Noéről szóló jelképes és typologiai tanát így foglalja össze (l. D. christl. Kirchenbau Regensburg 1860. I. köt. 669. s k. l.) a következőkben : »Noé a patriarka, próféta és az úrnak előképe fiaiban is megmentetett övéivel a bárkában, míg minden odaveszett, mi azon kívül volt. Az újabb bárka az egyház, ezen kívül nincs üdvösség. Ezzel tele vannak az egyházatyák iratai s alkalmazzák a hit hajójára, Péter csolnakára is, mert az úr *másba nem* lépett, miután Péternek, a hidegleléssel bajlódó anyósát meggyógyította. — Az özönvíz tengerét a *vörös* tengerre is magyarázzák. Ha a bárka a megmentő *fa*, melyből Noé feltámadottként szállt ki; az özönvíz elvesztette a bűnösöket s e tekintetben amaz a bűnnek örvendetes megsemmisítését is jelenti, azaz a keresztelést az újjászületés fürdőjében, melybe a bűnös ember belefúl és eltemettetik, hogy a szellemi ember újjászületve, feltámadjon. Jelképesen mondhatja tehát Pál apostol a keresztelést *temetésnek*, mert az eltemettetett most biztosan *nyugszik* az üdv bárkájában, az egyházban : Noé neve t. i. *nyugalmat* jelent, s így nemcsak nyugalmát és biztonságát értették, kiket az isten pártfogol, hanem az özönvíz által elenyészett *világ* nyugalmát is. Az írás és az egyházatyák kedvelik az ingadozó világi életet (die Zeitlichkeit), a népeket és embereket jelképesen vizeknek és vízmélyeknek tekinteni; de ellenben víz, forrás és felhő-harmatként tekintik az üdvözítő isteni tanát és annak terjesztését is; azonban a tenger mégis gyakrabban a világot, még pedig a rosz világot jelenti. Keresztyén szempontból tekintették Noé hollóját és galambját is, amazt, mint tisztátlant, dögkedvelőt, ezt, mint minden tisztátalant ellenzőt; miért is az olajággal visszatért a bárkába. Az ó-szövetségben az úr béke szivárványát kegyessége tanujaként terjeszti ki; azért a békét hozó üdvözítő is méltán szivárványon ülve adatik elő, néha a szivárvány kettős, s akkor az alsón, az ó-szövetségén nyugtatja lábát. — Végre Noé más tekintetben is hasonlít a megváltóhoz, mert ámbár övéit megmentette, mégis saját fia mezteleníti és kigúnyolja.«

A calixtusi temető öt legrégibb cubiculumában Noé még nincsen ábrázolva, részben tehát már ezért is ezeknél újabbnak kell tekinteni pécsi kamránkat.

---

Noéra következett a középső kép, de ezt még Koller sem ismerte, mert már korában is eltünt volt; nem tudhatjuk tehát, mit ábrázolt e kép : ha Kollerrel a harmadik képet a három keleti bölcsének

---

*) Noé bárkája hajó-alakban van előadva egy sírkő töredéken (l. R. R. sotterr. II. XLIX—L. kettös tábla, 26. ábra. Hajó két evedzővel, az árboczfa tridens, melytől a hajót a parthoz kötő kötél fut; a hajóban nincsen ember, hanem van két korsó. Hogy itt Noé bárkáját akarták ábrázolni, kitetszik a hátsó részén, az olajágat csőrében tartó galamb jelenlétéből.

veszszük, akkor a fal közepén egyebet nem kereshetünk a gyermeket ölében tartó szűznél, kihez a három bölcs irányozza lépteit; de mint már említém, két körülmény harczol e föltevés ellen: először az, hogy akkor alig választották volna el kerettel két részre ugyanazon jelenetet; másodszor, nem adhattak volna a középső képnek, melybe a szűzön kívül legfölebb még sz. Józsefet s a jászolt az ökörrel s a szamárral (a pásztorokat pedig nehezen) lehetett elhelyezni, oly nagy hosszkiterjedést. De ha a tisztelgés jelenetét a középső képből kizárjuk, másféle előadást kell e helyett keresnünk; azon tárgyak közt pedig, melyeket a calixtusi kamrákban látunk előadva, leginkább ajánlkozik a hajó, mint az egyháznak jelképe és a Noé képében jelzett világ-keresztelésnek legközelebb fekvő folytatása, t. i. az egyház, melybe a bűnös, most már mint keresztyén, vagy az egész bűnös világ fölvétetik. Igaz, hogy a hajó képét leginkább Jónás történetével kötötték össze, s hogy ezen összekötésben fordul elő leggyakrabban a calixtusi kamrákban is, de van ugyanott a Jónás-féle hajókon kívül egy, kétségtelenül az egyházat jelentő hajó is (l. Rom. sott. II. köt. atlas XV. tábla), mely a viharban csaknem elvész; egyik tengerész, ki a hajóból kiesett, küzd a habokkal, a másikat az égből leszálló angyal menti meg, míg a harmadik nyugodtan áll a hajó vízzel elárasztott hátsó részén. Az egyház tiszta jelképének magyarázza Rossi is e hajót, melyen Jónás nem jelenik meg, és mely nem is Noé bárkája vagy hajója, és melyet, ha a hajónak az egyházzal ugyanazonos általános jelentésével nem elégszünk meg, legfölebb Péter halász hajójának tekinthetünk. Kreuser (id. munk. I. 224. s köv. l.) számos egyházatyák idézésével a hajónak jelentését magyarázza, kezdve a *Const. apost.* (II. 57. p. 202.), hol a püspök hajókormányosnak, a diakonusok matrózoknak neveztetnek stb. *Kelemen* (Ep. ad Jacob XIV. p. 538. ap. boteles) levelében Krisztust magát mondja a kormányosnak, a püspököt kapitánynak, a papokat hajóslegényeknek. Hasonlóan nyilatkozik *Chrysostomus* és *sz. Leo* pápa, ki a hajó urának a mindenható istent, kormányosának pedig Krisztust tekinti. Az egyházat tehát hajónak már az első században is, sőt már az apostolok tekintették, hajónak, mely földi életünk (Zeitlichkeit) tengerén vitorláz, míg a megváltóhoz érkezik, az üdv kikötőjébe. Tovább menve, ha az egyházat meghatározott egyes hajóhoz akarjuk hasonlítani, ekkor előttünk van, mint láttuk, Noé megmentő bárkája és Péter apostol csolnakja. Egyébiránt, hogy a templomnak összehasonlítása a hajóval nem keresztyén találmány, kitetszik azon körülményből, mely szerint már a görögök is templomaik egy részét hajónak, naos-nak nevezték.

Egyébiránt a hajó egyedül, mint az egyháznak jelképe, és nem mint Jónás, Noé vagy Péter hajója ritkán szokott előfordulni (R. Rom. sott. két kőkoporsó-töredéken) I. XXV. T. Hajó, melyben Ulysses áll a sirenek énekét, azaz a világi élet veszedelmét az egyház hajójában szerencsésen elkerülvén; és II. XXXIX—XL. kettős táblán egyszerű hajó és horgony közt AVR. PARDVS felirással.

*A három keleti bölcs vagy a három babiloniai ifjú.*

A három babiloniai ifjú, Sidrák, Misák és Abednego történetét olvassuk Dániel prófétának 3. fejezetében.

Bosio id. m. 597. s k. l. így szól ezekről, idézve *sz. Ágoston* ep. 48.: Si facta praeterita in propheticis libris figurae fuerant futurorum, in Rege illo, qui appellabatur Nabucodonozor, utrumque tempus figuratum est; et quod sub Apostolis habuit, et quod nunc habet Ecclesia. Temporis itaque Apostolorum et Martyrum illud implebatur, quod figuratum est quando Rex memoratos pios et justos cogebat adorare simulacra et recusantes in flammas mittebat: nunc autem illud impletur, quod paulo post in eodem Rege figuratum est, cum conversus ad honorandum Deum verum, decrevit in regno suo, ut quicunque blasphemaret Deum Sidrac, Misael, Adenago poenis debitis subjaceret. — Bosio továbbá idézi *Chrysost.* (homil. 4. in c. 1. ad Matth.): Quae saepius dicta sunt figuram manifeste exprimunt futurorum. Sicut enim ibi in ignem missi nihil adversi omnino senserunt; qui vero foris steterant subito ac vehementi incendio consumti sunt; sic etiam tunc futurum est. Nam et Sancti etiam si flumen igneum transeant, nihil prorsus triste patiuntur, sed aparebunt absque dubio clariores. — Továbbá *Cyprianus* 81. ad Serg. Pueros etiam vobis gloriosa confessione sociavit divina dignatio; repraesentans vobis tale aliquid,

quale Ananias, Azarias et Misael illustres pueri aliquando fuerunt : quibus inclusis in caminum cessarunt ignes et refrigerii locum flammae dederunt; praesente illis Domino et probante quod in Confessores et Martyres ejus nihil posset Gehennae ardor operari; sed quod qui in Deum crederent incolumes et tuti in omnibus perseverarent. — *Hieron.* c. 3. in Dun. Oppressa perturbationibus anima et variis molestiis occupata, cum hominum desperaverit auxilium et tota ad Dominum fuerit mente conversa, descendet ad eam Angelus Domini, scilicet sermo divinus et excutet flammae aestuantis ardores, ut nequaquam ignita jacula inimicia cordis nostri arcana penetrent, nec illius fornace claudantur. Az eddig idézettek, a rendes szokástól eltérőleg, a babiloniai ifjak esetét nem valami új-testamentomi jelenet előképeként tekintik, hanem inkább a későbbi keresztyén martyrok szenvedéseihez hasonlítják; de később *Hieron.* c. 4. in Dan. ismét visszatér a régi szokáshoz : Caeterum in typo praefigurat isto Angelus, similis filio Dei, Dominum nostrum Jesum Christum, qui ad fornacem descendit inferni, in quo clausae peccatorum et justorum animae tenebantur, absque exustione et noxa sui, eos qui tenebantur inclusi mortis vinculis liberavit. Itt a megmentő angyal Krisztushoz hasonlíttatik, ki az ős atyákat megszabadítja a pokol kemenczéjétől; de *Isid. Hisp.* (Alleg. in s. script.) ismét visszavezet a föntebbi nézethez : Tres pueri praetulerunt figuram sanctorum, qui corpus suum in persecutionem pro Christi nomine obtulerunt. — *Cyrillus Alex.* (c. 37. ad Alyp.) a babiloniai kemenczét az egyházhoz hasonlítja : Erat enim caminus Ecclesiae typus Sanctos habens tripudiantes, non homines tantum, sed et Angelos. — De *Theod.* (in Dan. orat. 3. T. I. can. 14.) a babiloniai esetet már a feltámadás előképének mondja : Resurrectionem quoque suo praeconio commendant (tres pueri) : Benedicite enim (aiunt) spiritus et animae justorum Domino i. e. spirituales animae justorum, humanis perturbationibus superiores effectae — et ibid. cant. 8. Hic (hymnus) ostendit reditum e morte in vitam : Laudate ipsum non quotquot animae estis, sed justorum animae.

Rossi »Bull. di arceol. christ.« 1864-ki évf. 47. l. a három babiloniai ifjak egyikének mását adja; eredetijét koporsó-töredéken találták a calixtusi temetőben, figyelemre méltónak találja az alak nyakáról lefüggő golyót vagy medaillont »ed é notabile l'orarium, che porta attorno al collo con una quasi bulla ossia filatterio pendente, se pur non é una semplice fibula.«

Találták a három babiloniai ifjakat kőkoporsón St.-Gillesben, Nismes mellett. Rossi mását adja, az ugyanazon tárgyat ábrázoló ismert milanói kőkoporsó másának kiséretében (l. Bull. 1866. évf. 63. és 64. l.) az ábrákat következőleg magyarázva : A néző balján látja a három fiatal hébert, ki megtagadja a Nabucodonozor által felállított bálvány imádását. Az előadás módja nem különbözik a tárgynak más faragott és festett mívek előadásmódjától. De van mégis egy igen nagy figyelemre méltó jellege : az ifjak második a. i. fölemelt jobbjával a harmadik ifjú feje fölött látható csillagra mutat, mely emlékeztet a magusokat Betlehembe vezető csillagra. És valóban, a koporsó ellenkező oldalán, a közbevetett, a felirásnak szentelt két szárnyas genius által tartott tábla után, mutatkozik a magusok tisztelete, a szűz a gyermekkel le van törve ugyan, hanem könnyen kiegészíthető, más hasonnemű képletek útmutatására. Világos tehát, hogy a művész a persa jelmezbe öltözött három fiatal héberével bele akart nyulni (ha voluto compenetrare) a magusok más oldalon adott képletébe. — Ezen egymástól oly különböző két jelenet egymásba nyulása a gallo-római szobrásznak nem valami különös eszmejárásából vagy szeszélyéből származott, hanem az első keresztyén századok művészeti jelképességének mysticus fogalmaiból, melyet most, a szent gillesi koporsó útmutatásán megismerhetünk különféle más országok emlékein is. Bosio közzétette a calixtusi temető egyik arcosolium festményét, melyen a bálványnak tiszteletöket megtagadó ifjak szemközt vannak állítva a megváltót anyja ölében imádó bölcsekkel. Hasonló, hanem nagyon elhalványult képre ismertem a calixtusi temető más arcosoliumában. Más, ugyanis Bosio által ismertetett vaticani koporsó födelén, a felirati tábla balján megjelennek a babiloniai ifjak a kemenczében szemközt a bálványnyal és a királylyal; jobbján pedig a magusok szokásos tisztelkedésükkel. Meglehet, hogy itt is látható volt a csillag az ifjak feje fölött, és hogy csak Bosio nem vette észre; mert a milanói Ambrus-féle basilica híres koporsóján egy a sz. gillesi előadással csaknem ugyanazonos látható : és ezen emlék kiadója, Ferrari, pontossága daczára, mégis elhagyta a csillagot, mely Allegranza igen rosz rajzán megjelenik maga helyén. — Az idézett példák, mikhez szükségtelen másokat csatolni, bizonyítják, hogy a római, olasz és franczia művészek ugyanazon nézetnek hódoltak, midőn épen azon titkos jelképesség törvénye alatt tekintették e két, annyira különböző jelenetet, az egyiket az ó-, a

másikat az új-testamentomét. A fiatal héberek, kik a bálványimádók közt élve, a bálványimádástól mégis visszaborzadtak, és inkább mint ezt, a halált választották, midőn az üdvözítő csillagra, mely nem egyéb Krisztusnál, mutatnak; előre jósolják azon sok bálványimádóknak jövő hitét és állhatatosságát, kik felvilágosítva az evangelium tanai által lemondanak a balitéletekről, imádni fogják az igaz istent és annak a világ üdvéért megtestesített fiát. Ezek előjárói a csillag által Bethlehembe, az úr lábaihoz vezetett bölcsekben. Ily magyarázat, melyet az újonnan talált (a sz. gillesi) és a milanói emlék oly világosan hirdet, mindinkább gyarapítja azon titkos jelképesség bizonyítványait, melyeket az ős eredeti keresztyén művészeti emlékek a bibliai történetek fátyola alá elrejtettek.

Garucci (id. munk. 13. l.) a Constit. apost. V. 7. nyomán a régiekkel együtt babiloniai ifjainkat a feltámadás jelképének tartja. »Hiszszük, hogy testünk feltámadása biztosítva van Krisztus feltámadásában; mert a ki maga visszatér az életbe, kezeskedik saját feltámadásunkért : az, ki a három babiloniai ifjat bántatlanul hozta ki az égő kemenczéből. Igy ír *Tertullianus* is (de resurrectione) : Corporum e resurrectione futurae integritatis documento fuerunt, quod babylonii ignes trium fratrum nec tiaras nec sarabra laeserunt; és *Iraeneus* (L. V. c. 5.) : Ananias et Azarias et Misael nisi in caminum ignis in septuplum exardentem, neque nociti sunt alipuid, neque odor ignis inventus est in eis; et de camino ignis salvi exierunt, educti velut manu Dei ad ostensionem virtutis ejus. Sic et nunc quamvis quidam ignorantes virtutem et permissionem Dei contradicant suae saluti, impossibile existimantes posse Deum suscitantem corpora in sempiternam perseverationem eis donare, non tamen incredulitas talium evacuabit fidem Dei.

A középkor typologiája a három babiloniai ifjakat nem hozta viszonyba a három keleti bölcscsel, mert azok elébe Ábrahám dézsmálását és a sabai királynőt, vagy az első helyett Abnernak Dávidnál tett látogatását helyezte, feltartván így az egyszerű tisztelkedés jellegét (l. e munka I. köt. 114-dik és 118-dik lapját).

Mondám, hogy Koller a pécsi cubiculum három alakjában nem a babiloniai ifjakét, hanem a három keleti bölcsét, a magusokét látta és rajzában kezökbe van adva a tál vagy tányér is, melyen ajándékaikat hozzák : ma a kezeknek többé nyoma sem levén, nem tudhatjuk, megfelelt-e a valónak Koller rajza? de feltünő az, hogy a bölcsek tisztelkedése tárgyának, azaz az üdvözítő gyermeket ölében tartó Mária e képen soha sem létezett, sőt nem létezhetett, mert a három alak a keret közti tért egészen elfoglalja. Más részt említendő, hogy a kettős csoport : azaz az ifjak és bölcseké csaknem mindenben megegyezik; ugyanazon ruhát szoktak viselni : a néhai velenczei dogeéhoz hasonló phrygiai sapkát, ujjast, bugyogót, kurta köpenyt, szíjakkal felkötött czipőt, ugyanazon hármas számmal ábrázoltatnak, többnyire ugyanazon mozgásban,*) közös mindkettőnek, Rossi szerint a vezető csillag is, sőt Rossi egyik példájában az egyik babiloniai ifjú a bullát is viseli nyakán, melylyel fel van diszítve a laterani sarkophag három bölcse is. Mindezekből kitetszik, hogy a két csoportot egymástól nem vagyunk képesek megkülönböztetni, ha az magában áll, azaz, ha az ifjak mellett nem jelenik meg a bálvány szobra, vagy a bölcsek előtt nem ül a szűz a csecsemővel. Pécsett pedig sem az egyiknek, sem a másiknak nyoma; sőt nem mondhatjuk határozottan azt sem, hogy a határozó ábrák egyike vagy másika a jelenleg elenyészett középső képen valóban meg volt, a három bölcs és a három ifjú közt haboznunk kell.**)

---

*) Garucci helyesen jegyzi meg (munk. fol. 49.), hogy a régiek a három bölcset soha sem ábrázolták térdelve, hanem inkább megérkezésök pillanatában, azaz járva, lépve. Niun antico pose mai in ginocchio i magi, come ha fatto la scuola moderna, né in atto di bacciare il piede di Redentore. — Ai pittori e scultori della chiesa primitiva piacque piuttosto esprimere l' arrivo, e li figurarono nell' atto di presentarsi coi loro doni.

**) Feltünő, hogy az ó-keresztyén egyház Máté III. 11. ezen versét : Bizony az, hogy én (kereszt. sz. János) keresztellek titeket vízzel, a megtérésre : de amaz, a ki én utánam jő, nálamnál erősebb, kinek nem vagyok méltó, hogy csak zsóláját viseljem; az titeket keresztel szent Lélekkel és t ű z z e l. Feltünő, mondom, hogy e vers »t ü z é t« jelképileg nem magyarázták másra, mint a szentlélek nagy erejére és hatalmára, legfölebb ha láng-alakú nyelvekbeni pünkösdi megjelenésére gondoltak; vagy talán féltek a pogány nézetek megközelítésétől, kiknek mysteriumaiból a tűz általi tisztulás, »catarrhsis« fordul elő?

*J ó n á s.*

Történetét elbeszéli maga a prophéta, könyvének négy részében.

Jónás történetének typologiáját következő idézésekben adja elő Bosio id. munk. 601. és k. l. *Máté* XII. 39. Ő pedig felelvén, mondá nékik : E gonosz és parázna nemzetség jelt kíván, de nem adatik néki egyéb jel, hanem Jónás Profétának ama jele. 40. Mert miképen Jónás három éjjel és három nappal volt a czethalnak gyomrában : azonképen az embernek fia három éjjel és három nappal lészen a földnek gyomrában. *S. Hieron. in Jon.* Si consideremus ante passionem Christi errores mundi et diversorum dogmatum flatus contrarios, et naviculam totumque genus humanum, i. e. creaturam Domini periclitantem, et post passionem ejus tranquilitatem fidei et orbis pacem et secura omnia et conversionem ad Deum, videbimus quomodo post praecipitationem Jonae steterit mare a fervore suo. — *Hier.* epist. 3. ad Heliod. Devorasti quidem Jonam, sed in utero tuo vivus fuit. Portasti quasi mortuum ut tempestas mundi conquiesceret et Ninive nostra illius praeconio salvaretur. *S. Aug.* ep. 40. ad quest. 6. de miraculis. Quid figuraverit quod Prophetam bellua illa devoratum tertio die vivnm reddidit, cur a nobis queritur, cum hoc Christus exponat? Generatio inquam etc. (l. föntebb Máténál.) Sicut ergo Jonas ex navi in alvum ceti, ita Christus ex ligno in sepulcrum et in mortis profundum : et sicut ille pro his qui tempestate periclitantur; ita Christus pro his, qui in hoc seculo fluctuant : et sicut primo jussum est ut praedicaretur Ninivitis a Jona, sed ad eos non pervenit prophetia Jonae, nisi postquam eum cetus evomuit; ita prophetia promissa est ad gentes, sed nisi post resurrectionem Christi non pervenit ad gentes. — *Theoph.* in Jona. Naturam nostram induens Dominus unus ex nobis factus, et navim nostram ingressus. Qui etiamsi se ipsum ad mortem condemnaret, non tamen se ipsum projecit, sed projicitur sicut Jonas — és tovább — Mortuo itaque Christo, ac omnia deglutienti balenae tradito, spirituales nequitiae cessaverunt, procellae voluptatum prostratae sunt. Tranquillitas tota et pax in vita versata est et animis et corporibus — és tovább — Prophetam esse figuram Christi, Navim esse typum Judaeorum Synagogae, prorae autem observatorem esse Moysen, nautas esse prophetas, mare afflictiones, quae nobis debebantur: sortem voluntatem Patris, secundum quam Christus in mare aerumnarum precipitatur, et alvum ingentis ceti h. e. mortis ingreditur, ubi triduum commoratus resurrexit gentibus evangelium annuncians, ex quibus credentes conservati sunt. — *Rupertus* abbas in Jon. c. 4. Illud mystice intelligendum, quod post suave umbraculum fidei patrum legem dedit, et religionem sacerdotalem per Moysen instituit; ut sub illa contegeretur verbum Domini, sive spiritus veritatis, adopertus figuris et utilitate litterae; quae congrue significatur per viriditatem levis haederae, sive, ut quidam volunt, cucurbitae. Denique cucurbita et haedera hujus naturae sunt, ut per terram reptent, lata habentes folia in modum pampini, et absque furcis et adminiculis, quibus imitantur, altiora non petunt. Sic nimirum littera neque alta neque pretiosa est. — *Aug.* ep. 40. Jam vero quod tabernaculum sibi constituit et consedit ex adverso civitatis Ninive, quid ei futurum esset exspectans, alterius significationis personam prophetae gestabat; praefigurabat enim carnale populum Israel; nam huic erat tristitia de salute Ninivitarum, hoc est de redemptione et liberatione gentium; unde venit Christus vocare non justos, sed peccatores ad poenitentiam. Umbraculum ergo cucurbitae super caput ejus, promissiones erant veteris testamenti, vel ipsa jam munera, in quibus erat utique (sicut dicit apostolus) umbra futurorum; tamquam ab aestu temporalium majorum in terra promissionis defensaculum praeberet, vermis autem matutinus, quo rodente cucurbita exaruit, idem rursus Christus occurrit, ex cujus ore, Evangelio diffamato, cuncta illa quae temporaliter apud Israelitas, velut umbraculi prius significatione viguerunt, evacuata marcuerunt. Et nunc ille populus amisso Hierosolymarum regno et sacerdote et sacrificiis, quod totum umbra erat futuri in captiva dispositione magno aestu tribulationis adducitur sicut Jonas. (Nem értem, hogyan hivatkozhatik itt Bosio a 22. zsolt. 7., hol Dávid magáról kicsinylőleg mondja : én pedig féreg vagyok és nem férfiú : embereknek szidalmok és a népnek utálatossága.)*)

---

*) Pitra Spicil. Solerm. III. köt. 536. l. idézi *Verecundust*, a VI. század egyik irójának következő Jónásról szóló töredékét: In ventre ceti conclusus, nec tamen bestiali dente vexatus, hoc canticum adorationis similitudine fudit, in tribulatione se confidens audi-




14. ábra.

Garucci IV. T. 1. ábráján az itt látható képet adja, mely a pécsi Jónáséhoz nagyon hasonlít, s melyet azért ennek igen csonka állapotának kiegészítése végett itt ismétlek. Garuccinak magyarázata a következő:

Tekintsd a két kormánynyal és főárboczczal ellátott hajót, mely utóbbihoz van alkalmazva a »jugum«-nak nevezett vitorlarúd, a vitorla félig fel van húzva, a vitorlarúdnak végét, melyeket cornua-nak neveznek a latinok, kötelek tartják a kellő irányban, innen származik a latin szójárás »obvertere cornua,« más négy kötél erősen tartja a mestervitorlát. Az árboczkas (carchesium*) fölött lebeg a szélnek irányát mutató lobogó (ψηφαρος). A habok kék színének visszaadására a müvész az aqua marina nevű festékből készült fénymázat használta. Három meztelen matróz áll a hajóban, szemlélve, hogyan nyeli el a czethal Jónást. A czethal, alakját tekintve, nem tartozik semmi ismert halfajhoz, mert a faj

---

endum. Non est in tribulatione silendum, sed vocibus inclamandum, ut si merito fulciri non possis, clamoris auxilio subleveris. . . . »Exaudisti vocem meam in occulto ceti ventre.« Mirus est intellectus; unde se intelligit exauditum, qui se circumspicit intestinis belluae circumseptum? nimirum, licet fuisset undis obrutus, ventre ferino sepultus, se tamen confidit auditum. Habent enim sancti conscientiae signum quo se sentiunt postulante, audiri, nullis impeditionibus excludendum. Tali se iste quoque intellexerat exauditum.« Projecisti me in altitudine cordis maris, et flumina me circumdederunt. »Historico intellectu, propheta testatur se non solum in corde maris, sed in altitudinem marini cordis abjectum, quod vel profunditas pelagi datur intelligi. vel ferini ventris abstrusa secessio, quae altitudo cordis maris est nuncupata, ut ipsum cor maris bestia locis semotioribus constituta utiliter cognoscatur. Incognitae perquam hujusmodi bestiae raroque visibus humanis compertae occultas ibi profunditates inquirunt : altitudo vero cordis hujus interiora sunt piscis, in quo projectum lugubriter fatebatur. Mobilitus vero venientium transeuntiumque aquarum fluminibus comparantur; quibus se circumdari cernebat. Secretorum nobis potius agnitio conquirenda, voxque mei Domini Salvatoris est agnoscenda : »Projecisti me in altitudine cordis maris, et flumina me circumdederunt. Projecisti me, inquam, in conscientiis Hebraeorum; projecisti in cordis altitudine maris, in consilio utique Judaeorum, quos maris vocabulo demonstravit; semper infidi, tumultuosi, mobiles : nec enim possunt manibus eum perimere cruentatis, nisi prius abjecissent infestis. Projectus est enim in cordibus eorum, qui eum in te credendo statuere noluerunt, et caeterae plebis multitudines tamquam flumina in una maris salsedine corruissent, quum, in medio sui Jesu posito, conclamassent : »Crucifige, crucifige!« Tum se nimirum vidit fluminibus circumdatum et marinis fluctibus coopertum &c. (l. Pitra Spicil. IV. kötet, hol Verecundus egész munkája van, s ebben az itt idézett »in canticum Jonae« czimű rész is.)

*) Carchesium. Appareil fixé au mât d'un vaisseau juste au-dessus de la verge & dans lequel jouait une partie du palan. Les matelots y montaient pour observer, pour arranger les voiles & lancer des traits. Cet appareil repondait sous certains rapports à ce que nos matelots appellent »la hune« (árboczkas); il tirait son nom d'une ressemblance réelle ou supposée avec la coupe à boire, melyet szintén carchesiumnak neveztek. (Rich Dict. des Antiquités Romaines. Franczia fordítás.)

fölötti vitát a régi itészek az irás magyarázóira bízták, magukat egyedül a bevett müvészeti szokáshoz alkalmazván, mely ekképen működött, akár Andromeda meséjét, akár Neptun lovát kellett ábrázolnia. A szörny a halált jelképezte, vagy is inkább a poklot, mely Jónást elnyeli »cetum esse non dubitatur infernum« mondja *Zeno* (II. XVII. 3.). Ugy tetszik, mintha a hal alakjának alapját szolgáltatta volna a mesés phoca; mert ehhez hasonlít szörnyetegünk két kacsó-szerű branchiájával (l. Jónás czethala iránt Macar. Hagioglyptája 211., 222. l.). Eltérőleg ettől nyilatkozik Garucci szövege 39. lapján. Bár a czethal a sírt képezi, mégsem jelképe a halálnak, hanem a feltámadásnak *), mivel mondja Jónás, hogy az istent kérte volna és kihallgatást nyert, s így sírjának eszméjével a jövő feltámadásnak eszméje van összekötve. Miután a halál Krisztuson győzedelmeskedett, kinek előképe Jónás, az elkárhoztatás megszünt. Pál a Kolloséb. II. 13. És titeket, kik meghaltatok volna a bűnökben, és a ti testeteknek körülmetéletlenségében, ő vele együtt megelevenített, megbocsátván néktek minden bűneiteket. És *Hilar.* I. c. 14. Per primitias ex mortuis ab hominum genere morte depulsa, visszanyertük az elvesztett halhatatlanságot (cf. s. Zeno I. Tract. XII. 3.). Igy szintén mondja *Chrysol. Péter* (Serm. 37.). Adest bellua de profundo totum dominicae resurrectionis impletura et proditura, imo conceptura et paritura mysterium. Adest bellua, adest imago horrida et crudelis inferni, quae dum fertur faucibus avidis in prophetam, vigorem sui sensit et degustavit autoris; incurrit namque ieiunium devorando.«

Rossi Jónás történetének igen régi jelképes használatát nevezetes tanúsággal erősíti. (Roma sott. II. 365.) »Rufinus szavai tanúskodnak a nagy régiségről, melyet tulajdonítottak idejében (a IV. században) a Jónás története ábrájával földiszített síroknak; mert így ír : posteaquam senuit mundus et perurgentur cuncta ad finem, scribamus in sepulcris veterum . . . quia Jonas non habuit umbram cucurbitae sed hederae. (Invect. II. 35. in Vallarsi Opp. s. Hieron. T. II. p. 663.). Ezen a negyedik századból származó, az általános tudomásról szóló tanúság megegyezik régészeti meggyőződésünkkel, mely szerint a Jónás-féle sírképek már a II., sőt talán az első században is fordulnak elő. Rossi Rufinust idézi, midőn a Corneliusok nemzetségéről szól, melynek egyik ivadéka nagy lármát ütött s. Girolamo ellen, mivel ez a Jónás történetében előforduló »cucurbita« szót a »hedera-éval« helyettesítette. A nagy tanító boszankodván a kis kritikuson, ezt canterium de antiquissimo genere Corneliorum nevezte. Élczét nem igen értették, míg Livius paraszt szójárására »canterium in fossa« nem emlékeztek, melyet Taurea a Claudius Asellus nevére czélzó szójátéknak használ. Hasonlókép Girolamo itészét canteriumnak, asinus-nak nevezi; játszván Asinius nevével, melylyel sok többi nevei mellett dicsekszik.**)

Nemcsak Jónás története használatának régiségeért, hanem annak tulajdonított nagy jelképes fontosságaért is kezeskedik azon körülmény, mely szerint képe nem kevésbé mint négyszer fordul elő a calixtusi temető öt legrégibb kamrájában.***)

Mielőtt pár szót mondanék Jónás története előadása módjáról, szükségesnek látok két különleges kérdést tárgyalni : az u. n. czethalét vagy tengeri szörnyetegét és a töklugosét.

A tengeri szörny nem egyéb, mint az antik világnak tengeri sárkánya, hippocampus, Seepferd, Seedrache, mely annyiszor fordul elő, kivált ama képeken, melyen Neptun és Amphitrite diadalmenetei vannak ábrázolva.

Ezen állat egyik felséges példányát láttuk az egykori Fehérváry Gábor-féle gyüjteményben, melynek mása itt következik.



15. ábra.

E gyüjtemény, mielőtt Párisban elárverezték, 1868-ban a magy. tudományos akadémiában ki volt állítva. Akkor, e gyüjteményt ismertetvén, cameo-gyűrűnkről ezt írtam a »Magyar Ujság« 1868-diki évf. 34. sz. (febr. 11-kén) : A comeok közt kiemelendő egy igen jeles tengeri sárkány, melynek becsét maga a müvész is sejthette, mert nevét —

*) Ha akarom vemhes.

**) Quidam canterius de antiquissimo genere Corneliorum, sive ut ipse jactat destirpe Asinii Pollionis, dudum Romae dicitur me accusasse sacrilegii, quod pro cucurbita hederam transtulerim, Comm. in Jonam c. IV. (Opp. ed. cit. T. VI. p. 246.). És szent Ágosthoz 404-ben írt CXII. levelében : ut ante annos plurimos cucurbita venit in medium, asserente illius temporis Cornelio & Asinio Pollione (I. c. T. I. p. 748.) és a Rufinus elleni Apologiában c. 30. : contra invidos loquor et . . . . . Asinium Pollionem de genere Corneliorum stili mei mucro convulnerat (I. c. T. II. p. 485.).

***) L. Rossi atlasát a »Roma sott.« II. kötetéhez, nevezetesen annak XIV., XVI., XX. és XXV. tábláját.

»Alexa« — oda tette a kőre. Noha e kő csak töredék, még más tekintetben is nevezetes, a mennyiben ugyanis a legrégibb keresztyén müvészek azon czethalat, mely Jónás prófétát elnyeli, tökéletesen ezen valódi görög archaicus tengeri sárkány alakjában ábrázolták, noha hosszú hattyúnyaka és kigyó feje épen nem látszik alkalmasnak, oly nyugtalan személyt, minő ama próféta volt, átbocsátani.« *)

Kivált a calixtusi temető kamráinak u. n. czethala felfogására nézve csaknem ugyanazonos ezen antik pistrixével; de igen is különbözik gyarló technikai kivitel tekintetében. Itt sem foghatjuk meg, hogyan csúszhatott le Jónás ezen keskeny nyakon keresztül? Vagy talán a kigyók testének kinyújthatóságára, vagy még inkább arra kell emlékeznünk, mit föntebb az egyházatyáknál olvastunk, hogy t. i. Jónás testét csak félig elnyelve kellett ábrázolni?

A technikának még nagyobb elkorcsosodása vehető észre a föntebb ábrázolt csésze-alj szörnyetegén, és még itt is ráismerhetünk a jó antik mintára; sőt látjuk Koller igen hiányos rajzában, melynek készülése korában a sárkány alakja még épebb volt, mint ma, hogyan szállott le a pécsi kamra szörnyalakja még a csészéken előforduló mintájáról is. Mely körülmény falfestményeinket világosan a IV. század második felébe helyezi, melyben, valamint az egész római, s így az ó-keresztyén müvészet, úgy különösen az üvegcsészék technikája is már nevezetesen hanyatlott. Rossi (»Rom sott.« II. 247.) azt véli, hogy a tengeri szörnyek a legrégibb keresztyén előadásokban, mint az antik világban, csak díszként lettek alkalmazva; de mióta azokat Jónás történetével kötik össze, azok dísz jelentése és alkalmazása eltűnik.

Azon növényre nézve, melynek árnyában Jónás pihent és vajjon »cucurbita« volt-e vagy »hedera,« idézek két írót és véleményét. 1-ször Tristramnak bibliai természet leirását »The natural history of the bible by H. R. Tristram. London, 1868.« pag. 449.

Gourd héber nyelven Kikajon, csak Jónásban fordul elő (IV. 5—10.). Sok ívet irtak be azon vitatkozással, mit jelentsen ezen gourd szó. A vitatkozás régi, mert midőn sz. Jeromos azt repkény-borostyánnal »ivy« fordította, sz. Ágoston annyira megbotránkozott, hogy a fordítást eretnekségnek nyilatkoztatta. A legnépszerűbb visszaadás e növényt a kikajon-nal, az arabsok el-keroá-val, a botanicusok ricinus communis-ával ugyanazonosította. E magyarázat legerősebb okadatolása a kikajon származtatása az egyptomi kiki-ről, és hogy a ricinus olajat a rabinusok kiki-olajnak nevezik. A ricinus inkább nagy bokor, mint fa, van nagy kézalakú, fürészfog bevágású levele és kalász-idomú virága, melynek magvából sajtolják a gyógyszerek közt ismeretes olajat. A ricinus vadon nő az egész keleten, de nem tekintethetik árnyat adó fának, ámbár nagy levelei alatt árnyat kereshetni és találhatni. Palaestina melegebb vidékein felnő 12 egész 15 lábnyi magasra. A philologiai tekintet. igaz, a ricinus mellett erősen szól, hanem gyakorlati indokok mégis az angol »gourd, bottlegourd,« magyarul »lopótök« mellett harczolnak, a cucurbita pepo mellett. Niebuhr is így vélekedik, midőn utazási könyvében írja, hogy Mosulban, hol mindkét növény előfordul, a zsidók a cucurbita-Elkerra mellett nyilatkoznak. Palaestinában a két tájnév csaknem ugyanazonos »kourah« levén a lopótöké, »khurwah« a ricinusé; de ott, valamint déli Amerikában is, az előbbit a fák árnyékozására rendesen használják. Fölötte gyors növése igen alkalmas rostélyzaton való növelésére. Sidon kertjeiben a lopótök mindennapi; néha egy nap alatt egész lábbal szaporodik, azonban ép oly gyorsan hervad is, vihar után, vagy ha törzse szenved, a lopót a levél nélküli szárakról lógni látjuk, mert a levelek, melyek azt csak imént elrejtették, lehullottak, s így az enyészet melancholikai képe állíttatik elénkbe. — Már most egyenesen ki van mondva, hogy Jónás magának hajlékot készített IV. 5. Mert kimenvén Jónás a városból, ül vala a város ellenébe napkelet felől; holott csinált vala magának hajlékot (lugost), hogy az alatt ülne árnyékban mindaddig, míg meglátná, mint lenne a városnak dolga. 6. Mert készített vala az Ur Isten egy tököt

*) Ugyanezen Fejérváry-féle gyüjtemény 1853-ban Londonban levén kiállítva, az általam készített kiállítási lajstromban kövünket illetőleg csak ezek fordulnak elő : 189. Sea-dragon with the name of the artist ΑΛΘΞΑ. Cameo, onyx of two layers. A Pulszky által készített árverési lajstromban ez áll : 395. Dragon marin (pistrix) avec l'inscription antique en relief ΑΛΘΞΑ; nom authentique du graveur, sardoine á deux couche. 20 millim. (Eladatott potom áron 55 francért.) Köhler »Abhandl. über die geschnittenen Steine mit dem Namen des Künstlers. St.-Petersburg, 1851.« tagadja ugyan (l. 170. E. l.) Alexa létét; azonban, midőn az idézett cameo felső rétege használtatott a név kivágására, csak nem tehetni föl, hogy a régi kőmetsző e rétegnek csak is azon darabját hagyta volna meg (nem metszette volna le az alsó rétegig), melyen valamely későbbi hamisító a nevet kivághatta, és épen azért, hogy ezt kivághassa. E szerint tehát Alexa kőmetsző létezett Köhler daczára; meg lehet, hogy nem nevezték Quintus és Aulosnak atyját (ebben Köhlernek igaza lehet), de mindenesetre igen kitünő müvész volt.

hogy fölmenne az Jónás hajlékára, hogy árnyékot tartana a Jónás fejének, és megoltalmazná a hévségnek bántalmazásától, és örüle Jónás a töknek fölötte igen. Ellenben a ricinus nem képes meglevő élőfán árnyékos hajlékot előidézni, és tulajdonságai közé nem is tartozik a töknek gyors növése és elhervadása.

Ellenben Rosenmüller »Handbuch der bibl. Alterthumskunde« czimű, Lipcsében 1830-ban megjelent könyvének 123. s k. lapján inkább a ricinus mellett nyilatkozik.

Azon lugost, melybe Jónás próféta Ninive elébe ült, hogy itt a város sorsát bevárja, kikajon nevű, egyetlen-egy éjen felnőt növény árnyékolta. Szent Jeromos (Jon. comm.) mondja, hogy a syriai és pun nyelven e növényt El-keroanak nevezték, hogy az Palaestinában gyakran előforduló bokor, hogy pár nap alatt nevezetes magasságra felnő, s hozzáteszi, hogy levele széles és a szőlőlevélhez hasonló. E leirásban és a sz. Jeromos által idézett névben félreismerhetlen a Németország kertjeiben is táplált ricinus, németül Wunderbaum. Ezen bokor-növény vastag, belül üres, csomóval telt szárral bír, minden csomójából széles, hat-hét sőt nyolcz osztályú és szélén rovátkos levél nő ki, Ezek és a szár közt ülnek a sárga mohos virágok, melyek háromszögű, vörös rosttal megtelt beczökké válnak, ezek mindegyike három tarka hosszúkás és ezek ismét egy fehér olajos magot foglalnak magukban. Niebuhr (»Beschreibung v. Arabien« 148. l.) Basrában »el-keroa« bokrot látott, melynek törzse fáéhoz hasonlított; de úgy tetszett, mintha e törzset inkább levelei, semmint fája tette vastaggá, mégis ez keményebb a többi növénynél, mely az Ádám-fügének nevezett gyümölcsöt hordja. Az egyes szálon csak egy nagy levél látszik, hat, hét vagy nyolcz szöglettel. A növény vízcsatorna mellett állott, mitől sok nedvet kapott; october végéig, hat hónap alatt mintegy 8 láb magasságra nőtt fel és hordott egy időben virágot, zöld és érett gyümölcsöt. Más ugyane nemű fa, mely kevésbé volt áztatva, 12 hónap alatt nem nőtt magasabbra. Pár levél, melyet letörtem, pár percz alatt elhervadt, a gyorsan fölserdülő növények módjára.« Igy hervadt el még az estve beállta előtt ama csodafa is, mely alatt Jónás ült, midőn nap fölkeltekor féreg sértette meg. Jón. IV. 7., 8. Rauwolf a csodafát, az arabok el-kervá-ját, Syriában, Tripoli szomszédságában oly mennyiségben találta, hogy alig tudott azon keresztülhatolni (Reise 62. l.). — A biblia legrégibb alexandriai fordítója a héber kikajon szót, koloquint-tel adja vissza, ez vad töknek faja, miért is egyéb fordító — és ezek közt Luther is — a tököt használják; sőt Niebuhr is megjegyzi, hogy a keresztyének és zsidók Mosulban és Halebben az Elcherroát nem tartják Jónás növényének, hanem volt a töknek egyik faja, Elkerra, mely nemcsak igen nagy levelet, hanem igen nagy gyümölcsöt is hoz, és nem nő tovább négy hónapnál. E nézet mellett harczol Faber J. E. is, Harmernek a keletről írt jegyzeteinek bővítéséül. Jeromos azon véleménye mellett, hogy a kikajon ugyanazonos Palaestina csodafájával (a ricinussal) szól nemcsak az, mit Jónás mond a kikajon gyors növéséről és elhervadásáról, hanem az is, hogy a héber szó a növénynek egyptomi nevéből kiki, héber végzettel származtatott (l. Herod. II. V. 94. és Jablonsky Opus c. I. 110. l.), és hogy a talmudistáknál említett kiki olaj a ricinus magvából készíttetik. (l. Buxtorf Lexic. Chald. Talmud. 2029. l.) Dioscorides is kiki név alatt hozza fel a ricinust és szól a magvából készített olajról *κίκινον ἔλαιον*.

A régi müvészek nagyobb része nem Rosenmüller, hanem Tristram partján áll, nem ugyan pécsi példányunkon, hol a növény csak mintegy jelezve van, hanem azon kőkoporsókon, melyeket Aringhi munkájában látunk másolva, és melyek növényein a nálunk is gyakran előforduló lopótök gyümölcse félreismerhetlen módon van rajzolva.

Tekintve Jónás történetének előadási módját, ez a calixtusi festményeken, mint e nemnek legrégibb példányaiban, három jelenetre van osztva. Rossi atlasának XIV. tábláján a történet jobbról balra megy, az első képen Jónás nem bele dobatik, hanem maga ugrik a tengerbe, hol őt a pistrix tátott szájjal várja, balra közvetlenül látjuk a megfordított szörnyet, Jónás fél testtel kinyúl szájából, végre a harmadik, az előbbi kettőtől el nem különített jelenetben, a meztelen próféta a lopótökös lugos alatt fekszik. A XVI. táblán a jelenetek el vannak különítve, balra Jónást a tengerbe dobják, jobbra kiszökik a szörny torkából, előtte inkább barlang, mint lugos látható, végre a meztelen testű egyén fekve jelenik meg, jobbjának oly mozgásával, mely az antikok pihenésféle előadási módjára emlékeztet, t. i. jobb karját feje alá téve; az ily még álló állásban is nyugvónak képzelt alakot »anapauomenos-nak« neveztek, s ennek értelmével nem bírt egészen a keresztyén müvész. Jobban értettnek tetszik ez a XX. táblán, a lugos alatt

fekvő Jónáson; itt az ezen végső jelenetet megelőző kettő nincsen ábrázolva. Végre a XXV. táblán is csak egy jelenet van előadva : Jónás kiszökve a pistrix torkából.

A sarkophagok előadásai hasonlók a calixtusi halotti kamrákéihoz.

Föntebb közöltem Garuccinak egy, a tengerbe dobott Jónást ábrázoló cemeterialis csészéjét itt ismétlem összehasonlitás végett fametszetben az ugyanazon tárgyú pécsi falképet; csak hogy az itt meg van fordítva, en contre partie; Garucci csészéjén a történetnek csak első jelenete van ábrázolva, míg Pécsett az első és a harmadik van ugyanazon képen összefoglalva, a középsőnek kihagyásával. Koller rajza egészen eltévesztett; a hajóban három személy áll és a lugos alatti Jónás el van hagyva, holott magán a képen a hajóban csak két ember áll, ki a próféta tengerbe esését egykedvűleg nézi, és ez — már megmentve — a lugos alatt jelenik meg ismét. Igen feltünő, hogy itt az alak nőé és nem férfiúé, mit IV. táblánkon még inkább láthatni, úgy hogy első pillanatra syrenre lehet gondolni, de ennek a Jónást jellegző lugos, vagy itt inkább csak zöld ág, egyenesen ellentmond. A szörny alakja csaknem egészen elveszett, de fenmaradt nyomaiból is világos, hogy itt soha sem volt azon közönséges két hal, melyet Koller itt rajzoltatott. A hajónak alakja sokkal szegényesebb, mint Garucci csészéjén, talán a festész csak folyói, nem pedig tengeri hajót vett mintául.



16. ábra.

## *Péter és Pál apostol.*

Rossi a Bull. 1864-ki évf. 84. l. e kérdést veti föl : Vajjon Péter és Pál apostolnak az ó-keresztyén világban használt képtypusai igazak-e, vagy csak megegyezésen alapulók (convenzionalis); állandóak és bizonyosak, vagy kétségesek és különfélék-e? E fontos kérdés iránt egyenesen értekeztek nemcsak a mult századok régészei, hanem kortársaink is : Polidori 1834-ben Milanóban nyomtatott jeles könyvecskéjében »Delle imagini de' ss. Pietro et Paolo« Garucci Macarius Hagioglyptájához írt jegyzeteiben (93. s k. l.) és »Vetri ornati di figure« czimű munkájában (2. kiad. 77. s k. l.) és Grimouard de St.-Laurent »Aperçu iconographique sur s. Pierre et s. Paul« czimű czikkében, id. Didron »Annales archéologiques« XXIII. kötetében. A régibbek nézetét összefoglalhatni Buonarroti következő szavaiban:

Hogy kiválólag a római egyház különös törekvése a két apostol-főnök valóságos képének fentartására irányult; arról bizonyságot tesznek a régi festmények és mosaikok, melyek többsége az idő folyamán hűn megtartja ugyanazon physonomiát.

És Polidori, ezen a régi emlékek szorgalmas vizsgálója álllítja:

Hogy a (kérdéses) arczképek, nagy többségén, kivált ha némileg müvészetiek, Péternek szakála és hajazata kurta ugyan, hanem sürü és göndör, arcza kissé kerekded és némileg durva (in certo modo grossolana) : ellenben Pál felső koponyájának része kopasz, szakála hosszúkás és szétálló (barba distesa) arcza nem kerekded, hanem finom vonású.

Garucci véleményéről később lesz szó, úgy szintén Grimouard de St.-Laurent-éről.

Bizonyos, folytatja Rossi, hogy Eusebius történetileg elbeszéli, miként koráig fenmaradtak a két apostol arczképei, melyeket a tanításai által megtérített pogányok készítettek. Állván, ezen történeti és fontos tanúság, nem tarthatjuk különczködésnek azok szorgalmát, kik a mondott arczképeket az első századok emlékein keresik és vizsgálják, vajjon ezek megegyeznek-e a negyedik században szokásos typussal. Rómán kívül nem ismerek ilyféle emléket, mely a három első századba tartoznék. De Rómában, hol földalatti temetőiben annyiféle festmény és egyéb emlék fenmaradt, fontos okok után a két apostol több képét e régi kornak tulajdoníthatjuk. Itt csak egy bronce lemezről akarok szólani, mely — nézetem

szerint — sz. Péter és sz. Pál egyesített arczképének eddig ismert legrégibb példánya; jelenleg a vaticani könyvtár szent tárgyak muzeumában őrztetik, találta pedig Boldetti, Domitilla temetőjében, melyet ő



17. ábra.

Calixtusénak tartott. Senki sem kétkedett, egy pillanatig sem, hogy e lemezen a két apostol arczképe van ábrázolva. E két fő müvészeti értéke annyira elüt a negyedik század bármely, akár festészeti, akár plastikai hasonló képétől, és oly világosan mutat a müvészet elkorcsosodása előtti korra, hogy e két jellegéből nagy régiségét kell következtetnünk.

A lemezet kalapácsütéssel kivert mű gyanánt készítették s aztán vésűzték (la piastra é lavorata a stampa od a martello e finita a cesello.) — Itt a mai pénzverés módjáról szó sem lehet, mert a régiek érmöket csak kalapácsütéssel készítették. Fenmaradt néhány más hasonló mű a keresztyénség első századaiból, melyeknek lenyomatát magam láttam a földalatti sírok falragaszán.

Fölemlítendő itt, a hasonló bronce lemezek közt az is, melyet száz esztendő mulva ugyanazon temetőben találtak, és mely ma ugyancsak a vaticani könyvtárban látható. E lemez hiányos, fenmaradt épen sz. Péter arczképe, de Pál profiljének csak igen kevés vonása. A régi mészragasz, melybe erősítve volt a lemez, még most is megtartotta az érznek egy részét, mely oxydatio útján az egésztől elvált. Csak rá kell tekinteni e két broncera, hogy a roppant különbséget észre vegyük, mely azok közt létezik és a második példány még sem tartozik a müvészet teljes elkorcsosodásának idejébe; a ruha redőzete még jó antik módon van előadva, a fej durva míveletű ugyan, de stylje mégis távol van még a byzantitól; szóval, a lemezt nem tehetjük a IV. századnál későbbre, és lelhelye megegyezik ezen keltével. De a kettős fejű lemez, ez utóbbihoz képest, csodaműnek tekintendő; és arra nézve, hogy a keresztyén müvészek teremtményei mindíg csekélyebbek a pogány müvészekéinél, classikai stylűnek és inkább görögnek, mint rómainak mondható. Hogy már most keletkezési korát közelebbről határozhassam, szükséges idéznem a pogány müvészetnek valamely hasonló bronce munkáját, melynek keletkezési ideje vagy biztosan tudva van, vagy közelítőleg fölismerhető; vagy össze kell állítanom azt a második és harmadik század valamely szobrászati művével, mert e két század egyikébe bronceunk kétség kívül tartozik. De ezt kevés szóval nem végezhetni. Azonban czélom elérésére elégséges azon figyelmeztetés, mely szerint a III. század akár pogány, akár keresztyén művei tekintetében gyakorlott szem bronceunkat nem későbbinek, mint Alexander Severus idejéből valónak fogja elismerni.

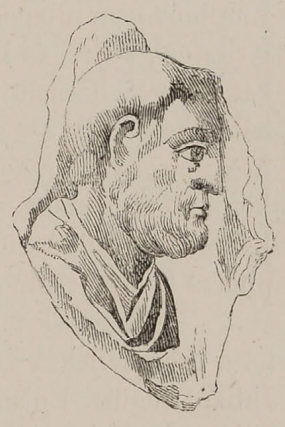

18. ábra.

De két arczunknak typusa sem eszményi, sem egyezménybeli, ellenben határozott egyéni*); a természet után csinált arczképet adnak, hasonlót a valódihoz és azon »moralis physognomiához,« melyet elénkbe állítanak az új-testamentom könyvei és a történet. — Mindenki láthatja tehát, hogy bronce-unk, ha nem volna is régibb Alexander Severus koránál, azaz a III. század első felénél (mibe nem tudok bele-

*) A typus és az egyéniség annyira különböző fogalom, hogy azt ugyanazon tárgyban összeegyeztetni lehetetlen; tehát képtelenség, hogy a »tipi presentano caratteri individuali spiccati.«

egyezni) még mindíg sokkal régibb, valódi és az apostolokkal egykorú mű másolatának tekintendő. Van ugyan a régi irók elbeszélései közt némi a két apostol arczvonásait illető eltérés; nevezetesen sz. Péterére nézve. egynémelye őt nem hajasnak, hanem kopasznak mondja. Ezen eltérés egyetlen forrása azonban sz. Péter útainak apokryph leirója, kit szent Kelemennek gondolnak, és talán nem is ezen szerző maga, hanem e regének talán csak valamely commentatora. Bizonyos, hogy sz. Kelemennek munkáiban ma szót sem olvasunk az apostol tekintetéről; egyedül sz. Girolamo idézi a szóban levő apokryph szerzőt, mint a ki ellenkezett a sz. Péter hajazatáról elterjedt véleménynyel. Azon Elpius Romanus, kinek iratait Tischendorf adta ki, kilenczedik századbeli byzanti iró, ki az apokryphákat zsákmányolja ki. Nincsen nagyobb tekintélyük a görög menei-eknek sem. Miért is, nézetem szerint, szemközt a római egyház oly régi és kitünő emlékek s főleg lemezünk által erősített hagyományával, nem fektethetünk súlyt azon eltérésre, melynek legjobb és, hitem szerint, egyetlen alapját a hamis Kelemen-féle könyvek képezik. De legyen ez bár hogy is, és megengedve, hogy sz. Péter életének egyik szakában hajas, másikban kopasz volt; mégis bizonyos, hogy a római egyházban megszokott arczképét nem a IV. századnak valami egyetértése teremtette, hanem hogy e század müvészei követték azon typust, mely az első századokból rájok származott. A negyedik és ötödik században elharapódzott conventionalis typus a régibb a valódihoz hasonlóbb arczképeknek csak torzképe volt. Csak most változtatott át sz. Péternek kevéssé göndör hajazata azon fodros és a szakálon durva fürtökből álló hajazattá, melynek kezdetét a másik bronce-lemezen látjuk; sz. Pálnak hosszú sürű szakálát pedig csak most hegyesítették ki és osztották ketté. S a hajazat ezen jellege csak most nyert túlsúlyt a két apostol fő és különböztető vonásain.«

Garucci a két apostol arczképéről következően értekezik »Vetri orn. di fig.« 77. s köv. l. Igen természetes, hogy a régiek sz. Péter és Pál apostolt, kiket életükben szerettek és tiszteltek, mint Istentől szerettetteket, holtuk után igyekeztek a lehető leghűbb arczképekben magok elébe állítani; s ez annál valószinűbb, minél inkább felelnek meg ezen törekvésnek az akkori ázsiai, görög és római szokások; így mondja a caesarei Eusebius, hogy a nemzetek mindennapi szokása volt jóltevőiknek emléket állítani. Eusebius nem állapodik meg itt, hanem elbeszéli továbbá, hogy maga látott az első korból származó Krisztus-, Péter- és Pál-féle arczképeket, vagy legalább hallott ilyenekről beszélni. Hasonló elbeszélésekét, melyek ha nem is bírnak történeti hitelességgel a képekre nézve, legalább az általános szokásra utalnak, találunk az apokryph könyvekben. Igy olvassuk az »Apostolok utazásai« czimű könyvben, hogy bizonyos Lykomedes magának sz. János apostol képét csináltatta, melyet hálószobájába elhelyezve koronázott és elébe oltárt és lámpát tett. Nem látok tehát semmi nehézséget elhinni, hogy az edessai Berenike az üdvözítőnek szobrát készítette, miként ezt elbeszéli a magnesi szent püspök munkáinak Nikephoros konstantinápolyi patriárka által fentartott töredékében.

Léteztek tehát Ázsiában sz. Péter és sz. Pál festett és szobrászati arczképei, úgy szintén fentartotta azok emlékét a hagyomány is, és írja szent Basilius, hogy ez az apostolok idejéből származik (ad Julian. august. Epist. 360.); de mivel ezen hagyomány hosszú időszakot foglal magában, t. i. Krisztus föllépte óta az apostolok 66-ban, azaz Rómának 820-dik évében történt haláláig : világos, hogy e hagyomány, a mennyiben az emberi alakzat változékonyságára vonatkozik, nem maradhatott ugyanazonos. Innen magyarázható, miként írhatta le sz. Pétert, apostolsága első korában majd hajasnak, majd félkopasznak és természetes, hogy élete utolsó éveiben hajazata inkább ritka volt »laddove negli ultimi tempi i capelli erano piuttosto rari.« Az arczkép, melyet követett azon müvész, ki a római sz. Péter temploma apostolának bronce-szobrát öntötte, sz. Pétert rövid sürű fodros hajjal és göndör szakállal adta elő. A sz. Pétert és Pált ábrázoló legszebb üvegcsésze bizonyosan az, melyet a X. t. 2. sz. és a XIV. t. 6. száma alatt látunk, s ezek összeegyeznek, mennyire az anyag és a styl különbsége engedi, a vaticani szobor jellegével. Hanem az első korszak ezen jellege mellett látjuk alkalmazva a második korszak jellegét is. Szent Pált illetőleg, mivel ez apostolságához korán jutott életében, őt néha szakálatlanul ábrázolták a szakálos szent Péter oldalán; azonban nem ritkább a szakálos (chiomato?), midőn t. i. római mulatása korában adják elő. Állításom igazságát erősíti azon körülmény, mely szerint a IV. században Rómában már sz. Péternek két különböző korából vett arczképe volt ismeretes; innen pedig következett, hogy a festészek és szobrászok mindkét nembelit ábrázolták. Igy eredt akkor a vita is a fölött, sz. Péter vajjon kopasz volt-e vagy sem? melyről értesít sz. Girolamo (L. I. Comment. in Ep. ad Gal. I. 18.), ki Pál e szavait: Veni Hierosolymam

videre Petrum, ekkép magyarázza : nem ment Jeruzsálembe, hogy Péter arczvonásait lássa, vagy vajjon hajas vagy pedig kopasz-e, mint sz. Kelemen utazásaiban említi : non ut oculos, genas vultumque ejus aspiceret, et utrum frontem vestiret coma, an, ut Clemens in periodis ejus refert, calvitiem haberet in capite.

Hasonlóan sz. Pál, mint mondtam, fiatalságában hajas volt és Girolamo (Adv. Jovian. I. cf. Act. Apostol. XVIII. 18. XXI. 24.) megjegyzi, hogy az apostol néha levágta haját, néha hosszúra növeszté s ismét levágatta (fogadásának megfelelőleg) Cenchreában, Korinth kikötőjében: Apostolus rasit in se calvitiem, nudipedalia exercuit, comam nutrivit et totondit in Cenchris. Sz. Pál és Tekla actái (ed. Tischendorf 2.) amazt beretválva irják le *ψιλὸν τῇ κεφαλῇ*, mit az antik magyarázó »beretvált fővel« adott vissza. A Philopatr. czimű párbeszéd, mely Lucianus műveinek tartatik, sz. Pált *ἀναφαλαντίας*-nak, azaz kopasz homlokúnak mondja; és ugyanezt ismétli szent Proklus, konstantinápolyi érsek, midőn felkiált (Homilia XVIII. in S. Paulum) A te fejed nem hajazat-, hanem diadal-dús! *ὦ κεφαλὴ οὐ θριξὶν, ἀλλα νίκαις κομῶσα.* Szent Pál az üvegcsészék legszebbjein állandóan kopasz, s ilyennek írja le a római Elpius is (Ed. Tisch. Anecd. p. 130.). Czikkem kezdetén idézett észrevételemben Makariushoz igyekeztem bebizonyítani, hogy a IV. században e két apostolnak typusa nem volt még oly határozottan megállapítva, mint később; mivel néha a két főnek kopaszságát egymással fölcserélték és különben is nem ritkán vonásaik nem különböznek egymástól. Itt aztán törekedtem ezen fölcserélésnek okát adni, megmutatván, hogy e szabatosságtalanság nem az apostolok arczképének a művész előtti ismeretlenségéből származik, hanem onnan, hogy mindkét szentnek különféle, őket két különböző életkorban előadó arczképe létezett, és hogy a IV. század művészei majd az egyiket, majd a másikat vették előmintájokul, s innen származott azok vitája, kik e különbséget az emlékeken észrevették, s annak indokát nem vizsgálták.*) Egyébiránt nem szándékozom menteni az üvegcsészék bizonyos elég barbár képeit, melyeket ép azért pontosan másolva adtam, és melyeken nincsen semmi különbség (non vi ha diversitá veruna) a két kép közt; mi világosan ellenkezik a hagyománynyal és a fenmaradt legjobb arczképekkel. A csészékhez aztán hozzá kell adnom némely kőkoporsók faragványait is; ámbár nagyobb többsége az apostok szokásos typusát mutatja. Idézem nevezetesen a milanói és ravennai koporsót, melyeken, noha egészben meg van tartva sz. Pál homlokán a kopaszsági különbség, mégis a két apostol szakál alakja nem különbözik egymástól. Ugyanezen észrevételt tehetni más francziaországi és római kőkoporsóról is.«




(19. ábra.)

Garucci sz. Pálnak ezen képét adja X. t. 17., melyet ő az apostol IV. században szokásos arczképének tartja, de melyet régibbnek is vehetni, ha Rossi igen valószinű véleményét elfogadjuk, mely szerint ezen főt és az elébb adott Calixtus pápáét (l. 13. számú ábránkat) ugyanazon kéz rajzának elismerjük.**)

*) Rossi Garuccinak ezen véleményét nem osztja (l. Bull. 1864. évf. 84. l.). Ámbár ezen eszmélet, mondja, éleseszmű és, úgy tetszik, meg van erősítve némely egyházi iró tanúságával, én, megvallom, nem vagyok meggyőződve helyességéről. Előttem Bounarroti és a régiek általános nézete az igazi : azaz, hogy a régi római egyház hagyománya szerint sz. Péter arczképének fő ikonographikai jellege volt : hajas fő, kerekded kurta és fodros szakál, és sz. Pálénak : kopasz homlok és hosszúkás szakál. Az ezen typustól eltérő emlékeket pedig, amaz irókkal egyetértőleg, hanyag, többnyire igen durva és oly művészek munkájának tartom, kik az arczkép hűségének semmi fogalmával sem bírtak, mit Garucci is a következőkben elismer.

**) Uno dei piu rari monumenti, che di cotesta ammirazione dei contemporanei verso Callisto é giunto fino a noi, é il ritratto genuino di lui in vetro cemeteriale. Di nessuno altro dei pontefici vissuti e morti nei primi tre secoli abbiamo un imagine iconografica. Questa parmi fatta) dall' artista medesimo, che in un altro vetro, (az itt levő) delineó il busto di Paolo. Cosi ognuno stb. (l. Rossinak a calixtusi képekhez adott föntebbi megjegyzését.)

Grimouard de St.-Laurent (a két apostolról) Didron »Ann. Archeolog.« XXIII. és XXIV. köt. (1863-ban és 1864-ben) megjelent hét czikkében szól, hol Péter és Pál igen sok képét idézi.

Grimouard a fentebb felhozott bronce-lemezről nem tesz említést, hanem a IV. vagy V. századból származó sz. Péter vaticani bronce-szobrát veszi kiindulása és összehasonlítása alapjául. Vannak, kik e szobrot csak a XIII. század müvének tartják, de alaposabb okok harczolnak annak az ó-keresztyén időből való származása mellett, és az e munka I. köt. 303. lapján előadottakhoz még azon érvet is hozzáadhatni, mely szerint a vaticani szobor arcza hasonlít az érczlemezen ábrázolt sz. Péteréhez.

A két apostol régibb képei közt St.-Laurent említést tesz a Garucci által kiadott csésze aljain előfordulókról is, megemlítvén, hogy ezek némelyike az üldöztetés korába visszavihető*) Garucci e képek mintegy hatvanát adja, melyek negyedrészén a két apostol szakáltalan és ugyanannyin szakálos, és oly mérvben hasonlít typikailag egymáshoz, hogy itt a másolás valami igazi eredeti arczképről ki van zárva; ellenben azon képeknek. melyeken a valódi arczképezés utáni törekvés világos, száma csekély ugyan, hanem ezért kárpótlást nyujt a munka értéke, és ezért St -Laurent hiszi, hogy ezekben a müvész valódi arczképet vett előképéül.

Két apostolunk typusát, kivált a hajazat és a szakál tekintetében, Grimouard a régi irók szerint, épen úgy jellemzi, mint ezt Rossi és Garucci teszik, de idézi az ezek által fölemlített irókon kivül még Nikephoros Calixtust is, ki sokkal bővebb jellemzésében, csak hogy Nikephoros már is a XIV. században élt, s így, ha csak régibb, elveszett munkákból nem másolt, nem nagy hitelességgel bírhat.**)

Sz. Pál betegnek mondja maga magát II. Korinth X. 10. : »Mert a Pál levelei (így mondanak némelyek) súlyosak és erősek : de a maga jelen volta erőtlen, és beszéde is alázatos.«

De különben is, mondja Gr., a keleti egyházban Péter és Pál oly arczképeivel találkozunk, melyek csaknem vonásról vonásra megfelelnek Calixtus leirásának.

Egyébiránt St.-Laurent (XXIII. köt. 30. l.) apostolaink arczképének három nemét állítja fel: a történetit, a hierogliphicust és a symbolikait. — Mit ért Gr. a jelképes arczkép alatt, ezt közelebbről nem fejti ki, hanem inkább csak sejteti velünk, midőn arról szól, hogy sz. Pétert, ki soha meg nem hal, azaz a pápát, az egyház főnökét akarták előadni sz. Péterben. — Ez volna tehát a jelképes sz. Péternek arczképe, a hierogliphikaira ráismernénk pl. a temetők falképei ebédeiken, lakomáikon (agape vagy eucharistia) résztvevő szakáltalan alakokon, melyek mást mint apostolt nem adhatnak elő; végre a történeti arczképeket láthatnók sz. Péter vaticani szobrában, a legjobb coemeterialis üvegeken és főként a föntebb adott érczlemezen, melyet Gr. de St.-Laurent azonban alkalmasint nem ismert.

Sz. Pétert és sz. Pált szakáltalanul a XIII. századig adták elő; mint ezt más emlékek közt a cluny-i museumnak (Párisban) több zománczos ereklyetartója (châsse) bizonyítja; azonban sz. Péternél már elég korán helyet foglal a tonsura, mely őt, mint kiválólag egyházi férfit illeti, s melynek különféle nemeivel Gr. de St.-Laurent foglalkozik (a XXIII. köt. 41. s k. l.).

Második czikkében (Ann. XXIII. k. 138—149.) Grimouard folytatja a tonsuráról szóló észrevételeit és megjegyzi, hogy Rómában korábban mint másutt, visszatértek sz. Péter arczképének eredeti felfogás módjához, mint ezt a pápai bullák pecsétjei (a legrégibb II. Innocentiusé 1130—1144.) és a pápai érmek mutatják; végre ismét visszatér sz. Pál typusához.

Harmadik czikkében (Ann. XXIII. köt. 264—277.) St.-Laurent előadja a két apostol járulékát, még pedig sz. Pétert illetve első helyen a keresztet, bár még azelőtt is szokásos volt őt a kulcscsal vagy kulcsokkal ellátni, mint ezt vaticani szobra bizonyítja. A kakast illetőleg, Gr. azon madarat, melyet eddig hol Péter mellett — kivált a kőkoporsókon fordul elő, — kakasnak tartottak, phoenix

*) Il est prolable qu' une grande partie des fonds de verre á figures dorées, qui nous sont parvenus, remontent an temps des persécutions.

**) Nekephoros leirása a következő : Petrus equidem non crassa corporis statura fuit, sed mediocri & quae aliquanto esset erectior. Facie subpallida & alba admodum. Capilli & capitis & barbae crispi & densi, sed non admodum prominentes fuere : oculi quasi sanguine respersi et nigri, supercilia sublata : nasus autem longior, ille quidem non tamen in acumen desinens, sed pressus simusque magis. . . . Paulus autem corpore erat parvo & contracto, & quasi incurvo, atque paululum inflexo, facie candida annosque plures prae se ferente, & capite calvo (secundum alios »mediocri«); oculis multa inerat gratia, supercilia deorsum versum vergebant; nasus pulchre inflexus idemque longior, barba densior & satis promissa eaque non minus quam capitis comae canis etiam respersa erat.

madárnak tekinti s egyszersmind állítja, hogy a kakas Guido Reni előtt nem adatott járulékként szent Péternek.*) Midőn Gr. de St.-Laurent ezt írta, alig ismerhette az utóbb általa is idézett laterani sarkophagot. Szent Pál jellemző járuléka a kard (pallos), melyet már a XIII. században (talán már a XII-dikben) nyert, és mely neki adatott; mert előbb katona volt és szónoki tehetségének mintegy sújtó, vágó jellemzéséül. Az egyes apostolokat egyenként megkülönböztető járulék általánosan csak a XIV. században jött szokásba. Előbb, sőt még utóbb is, mindenikök egyaránt tekercset, könyvet, vagy keresztet tartott kezében. A vaticani templom bronce-kapuján egy virágcsuporból kinövő liliom áll sz. Pál mellett, ezen apostolt »válogatott edényként, vas electionis« jelentvén.

Didron »Annalesei« XXIV. kötetének (1864. évf.) négy czikkében Grimouard szól azon jelenetekről, melyekben sz. Péter és sz. Pál, mint szereplő vagy főszereplő szokott megjelenni az egyházi müvészetben. E jeleneteket »compositions,« felosztja »*jelképesekre*« és »*történetiekre*,« megfelelőleg a két apostol arczképei felosztásának, s itt csak az nem engedhető meg, hogy szent Pétert, mint újabb Mózest, nem a jelképes, hanem a történeti compositiókhoz számítja, midőn az apostolnak e képbeni megjelenésével végzi czikksorozatát.

Negyedik czikkében St.-Laurent bemutatja szent Pétert szent Pál társaságában, és szól egymás iránti elhelyezéséről. Mindkét kérdés vonatkozással levén pécsi falképeinkre, azt némileg tüzetesebben kell tárgyalnunk.

Már a legrégibb ó-keresztyén előadások is a két apostolt egymás oldalán mutatják, úgy, hogy köztük maga Krisztus áll, vagy helyette a kereszt monogrammája, vagy oszlop jelenik meg. Ezen előadás kivált a csésze-tálakon látható, hol az üdvözítő néha koszorút, koronát tart az apostolok feje fölött, néha csak a koronát tartó kéz jelenik meg.

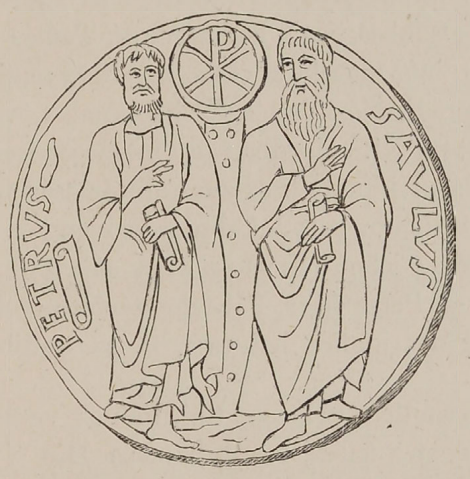


(20. ábra.)

E jelenetet Garucci id. m. XI. t. 3. ábrájáról másoljuk, hozzáadván G.-nak, szövege 92. fol. előforduló magyarázatát. Boldetti elbeszéli, hogy ezen üveget épen találta Calixtus temetőjében. Alsó csészetácza-alakú volt. A két apostol elnevezése PETRVS, SAVLVS, a Saulus név Pál helyett többször levén olvasható efféle műveken. Mindkettő hajas és szakálos, csak hogy sz. Péter szakála kurtább, mindkettő baljában tartja az irástekercset és jobbjának mozgásával jelenti a társas beszédet. Közöttük száll föl egy oszlopnak töve, mely a körbe foglalt Krisztus-monogrammot hord, a tő diszítve van drágakövekkel. Más hasonló előadásokban a tő fölötti körben majd az apostolok vagy martyrok neve, majd koszorú, korona látható; néha a körnek nincsen hordója. A müvészetben az oszlopot nemes épület jelképének tekintik,

*) Hors de là, (azaz egy később érintendő körülményt kivéve) nous ne connaissons véritablement pas de figure de saint Pierre, prés de laquelle on aperçoive le coq, qui soit antérieure au saint Pierre repentant du Guide, exposé dans la galerie Pitti, á Florence, & nous ne croyons pas qu'on nous en signale facilement de beaucoup plus ancienne. C'est dans ce sens un attribut moderne, appartenant á un ordre d' idées tout récent.

többnyire temploménak; egészen metaphorikai értelme van az új-testamentomban, hol sz. Péter, János és Jakab oszlopoknak neveztetnek *οἱ δοκοῦντες στύλοι εἶναι* (Gal. II. 9. : és mikor Jakab, Kéfás és János, kik oszlopok gyanánt tartatnak stb.); az oszlop név általán az apostolokra alkalmaztatott, miért is szent Kelemen (Ep. I. ad Corint. c. 5.) sz. Pétert és Pált nagy és legszentebb oszlopnak nevezi és Prudentius, midőn a hét első diaconusról szol, Vincentius martyrról mondja, hogy a tejnél fehérebb hét oszlopnak egyike volt (Perist. V. 33.) Épen igy szól az aquileai sz. Paulinus (Hymn. V. 11.) septem columnis una de candidulis, ecclesiarum nititur sub culmine, sustentat altae fundamenta fabricae. — Az oszlop, ha egyedül áll, néha sz. Pál azon egyik mondatára vonatkozik : Hogy ha pedig későn menéndek, hogy megtudhassad ezekből, mi módon kelljen az Isten házában forgolódni, mely az élő Istennek Anyaszentegyháza, oszlopa és erőssége az igazságnak (Timoth. III. 15.). S e tekintetben az oszlop néha drágakő-diszes. És mivel az oszlop a szent épületnek fő- és legnemesebb részét képezi, mondja maga az üdvözítő is (Apoc. III. 12.) : A ki győzelmes lészen, azt mívelem, hogy az én Istenemnek templomában oszlop légyen az, és többé onnan ki nem jő; és ő reá felirom az én Istenemnek nevét stb.

Szól e helyütt Grimouard azon föltünő körülményről is, mely szerint sz. Pál gyakran nem második, hanem első helyen, azaz a jobb oldalon adatik elő, mit már némely üvegtáczán is veszünk észre (60 közt kettőn vagy hármán). A hierarchicus díszhelynek ezen fölcserélése azonban az V. század óta rendszeressé válik és megtartatik az egész középkor folytán, míg a renaissance beállta táján a kivételek mindinkább szaporodnak, és végre ismét visszatérnek az eredeti szokáshoz, mely sz. Péternek adja az elsőbbséget. Nevezetes, hogy a fölcserélés a középkorban, a pápa bullái pecsétein állandó.

(XXIV. 97. l.) »Nem kételkedünk azon, hogy midőn sz. Pálnak engedték a jobb oldalt, gyakran a pogányoknak, kiknek ő volt apostola, a zsidók fölött adott elsőbbségét tartották szem előtt. Sz. Pál az apostoli hivatást akkor nyerte, midőn Krisztus már dicsőségében ragyogott, míg a többi apostol meghívatott, mikor az üdvözítő a földi élet önkénytesen választott nyomorúságával küszködött : s ez elégséges indokot szolgáltatott sz. Pálnak elsőbbségére a kempteni sz. Tamás szemében is, sőt az akkor uralkodó nézetek szerint kortársainak is; míg mások, kevésbé mystikai magyarázatot keresvén a nagy apostol számos fáradságait és győzedelmes predicatióit vették föl indoknak.«

»Ezen érveket összefoglalta a XI. században tett megjegyzéseiben sz. Tamás, kit a XII-dikben általánosan követtek, midőn szent Pált tekintették az apostoli társaság utolsó jövevényének és az úr különös kedvenczének, épen úgy mint Benjámin volt Jakabnak kedvencze, és mint Ostiának tudós püspöke megjegyzi Benjámin »»a jobbnak fiát«« jelentő neve itt nagy súlylyal bír.«

V. Orbán pápa 1329-ben sz. Péter és sz. Pál feje számára ereklyét (úgy nevezett caput-ot) készítetvén szent Péterét balra, szent Pálét jobbra helyezte, és az utóbbinak mellmedaillonát ily felírással látta el:

Cedit apostolicus princeps tibi, Paule; vocaris
Nam dextra natus, vas, tuba clara Deo.*)

Felhozza ezek után Grimouard több középkori biblia feliratos képeit, melyekben szent Pál ugyanazon értelemben van ábrázolva, csak hogy ezekben Józsefhez nemcsak Péter, hanem maga Krisztus előképeként van előtüntetve, sőt néha Péter apostol nem is Józseffel, hanem annak apjával, Jakabbal, tétetik párhuzamba.

Végre Grimouard igy okoskodik, hogy a két apostol ezen elhelyezésére nézve nem is kell elsőbbséget keresni, vagy ha mégis kell, némely müvész ezt, sz. Pált jobbra tevén, talán épen sz. Péternek akarta adni azért, mert igy az utóbbi a néző jobbján van elhelyezve.

*) E két mellképet Agincourt adja »Sculpt.« XXXVII. tábláján; Péter mellmedaillonján ez olvasható :

Erigat ut propriam sedem tua Petre redibit
Huc Vaticana pastor ab arce Petre.

Szent Pál jobbjában kardot, baljában könyvet tart, mig sz. Péter jobbjával áldást oszt s baljával két kulcsot emel. Amannak nincs fejtakarója, ennek fejét a pápák hármas koronája (a tiara) födi. Hajazatuk a régi hagyomány értelmében van előadva; sz. Pál koponyája nem kopasz ugyan, hanem homloka fölött ritka a haj, szakála hosszukás, két osztályú : sz. Péter koponya-hajját a tiara födi, hanem szakála rövid, kerek és fodros.

Rossi az elhelyezés rangjára nézve ezeket mondja (Bull. 1864-ki évf. 86. és 87. l.) »A régészeti tudomány ujonczai is tudják, hogy e kérdés fölött sokat vitatkoztak damiani sz. Péter óta Grimouard de St.-Laurentig. Igaznak tetszik ez utóbbi iró által kivált az üvegtáczák képei tanulmányozása értelmében elfogadott vélemény, mely szerint a legrégibb emlékekben, ha csak ezt a csoport különös müvészeti compositiója nem másként kivánta, sz. Péter a jobb oldalon helyeztetett el; és csak is a IV. században kezdődött az ellenkező szokás. Azonban bronce-lemezünk, melynek tekintélye világos, és mely talán valamely igen régi eredetinek másolata, Pált a jobb oldalra teszi. Részemről a két apostolnak elhelyezésére nagy súlyt nem fektetek; mert egy üvegtáczán maga Krisztus Pálnak balján jelenik meg, máson Mária Ágnes balján. Ezen esetekre nézve jól jegyzi meg Garucci, hogy a hely itt azon tiszteletet jelenti, melyet a nagyobb megad a kisebbnek, s ez megfelel azon körülménynek, mely szerint a nők férjeik jobbján jelennek meg. De ha már azon elhelyezésnek különös és történeti indokát keresni kell, hajlandó vagyok ezt az apostolok társalgásának elbeszélésében találni, vagy midőn : Paulus ascendit Hierosolymam videre Petrum, — quando post annos quatuordecim iterum ascendit Hierosolymam et contulit cum (apostolis) evangelium (ad Gal. I. 18. II. 1., 2.), és Tertulianus az első értekezletről írja, hogy a régi apostolok a fiatalabb Pálnak : dexteram dederunt in signum concordiae et convenientiae, et inter se distributionem officii ordinaverunt, non separationem evangelii, nec ut aliud alter, sed ut aliis alter praedicaret, Petrus in circumcisione, Paulus in nationes (Tert. de praescript. c. 23.) Tulajdonképen a jobbnak nyújtása (ad Galat. II. 9. nékem és Barnabásnak a társaságnak bizonyságára jobb kezeket adák) itt betű szerint értendő; azonban midőn a két fő apostolnak mellképét, az egyetértés jeléül, összekötötték (in signum concordiae et convenientiae és annak tanúságául, hogy non aliam evangelii formam Paulus super induxit, ultra eam quam praemiserat Petrus. Tertul. loco cit.): úgy hiszem, hogy sz. Pálnak adott tisztelete, ha csak külön jelentése van, az általam jelzett módon magyarázható; azaz szent Pálnak szent Péterrel való egyetértéséből és megegyezéséből az evangelium értésének és tanításának tekintetében.« Bizonyos, hogy ilyféle értekezletre vonatkozik a két apostol képének összekötése, kivált az üvegtáczákon.

Két apostolunk többi jelképes megjelenéséről Grim. szól »Ann. arch.« 161—172. l. nevezetesen a) azon jelenetről, melyben Krisztus sz. Péternek átadja az írott tekercset vagy könyvet. Itt Gr. sz. Marcellinus és Péter temetőjének egyik, alkalmasint már az V. századból származó falképét adja, melyen sz. Pál a trónuson ülő üdvözítő jobbján áll; nevezetesek az itt előforduló antikszerű vittae vagyis ünnepi gyapotszalagok és azok mellett a háttérre hintett virágok is *) b) A kulcsnak, a keresztnek és a könyvnek átadása; hol kulcs és könyv egy időben adatik, az előbbit Péternek, az utóbbit Pálnak kezébe adja az üdvözítő. A kulcsok átadása már igen régi emlékeken is előfordul, nevezetesen mint folytatása Péter megtagadásának azon kőkoporsón, melybe később XV. Gergely pápát eltemették. A kulcsok átadása ezenkivül több Franciaországban talált ó-keresztyén sarkophagon is látható. (Ann. arch. XXIV. kötet, 270. l.) c) Dániel a két apostol közt, itt Dániel Krisztus typusának tekintendő. d) Szűz Mária a két apostol közt, vannak emlékek, melyeken az apostolok mellett nevök ki van írva, tehát a személyekre nézve kétség nem lehet, a szűz rendesen fölemelt kezekkel imádkozik, sőt karjait az apostolok emelik és tartják, mint tartotta Mózes karját Aaron és Hur a Raphidim hegyeken. e) A két apostol, mint az úr színe változásának tanúja és a szentlélek leszállása alkalmával, bár, történetileg véve, sz. Pál egyik esetben sem volt jelen, tehát megjelenése itt csak is jelképesnek vehető. f) A két apostol, mint az egyház alapja, hordozója, oszlopa; ide vonatkozólag Grim. képeket idéz, melyeken a két apostol templomot emel és tart. Evreuxi sz. János bibliájában a két apostol gyalog-hintón az evangeliumot viszi, fölötte Krisztus, alatta földhöz vert pogányok láthatók, ily felirással : »Ces II. anges chérubins.«

Következnek a 6. czikkben a történeti jelenetek (l. Ann. arch. XXIV. köt. 238—247. l.). a) sz. Péter, mint halász; itt sz. Péter jelképesen is fogható fel az emberek halászaként, csolnakja pedig az egyháznak typusa. b) Péternek megtagadása és bűnbánata, ez már egyenesen történeti jelenet, melyen Grimouard a kakasnak jelenlétét is megengedi. Hogy Péter életéből ezen őt, nem a legkedvezőbb oldal-

*) Grimouard itt szintén sz. Pál jobbra való elhelyezésének indokát abban találja, hogy Krisztus jobbjával áldást osztván csak is baljával adhatja át a könyvet sz. Péternek, hogy tehát ezért is az utóbbinak az üdvözítő balján kell állania. Grimouard az antikszerű vittae-ról is tesz említést, mondván azokról »les guirlandes jetées autour d'eux en leur honneur.«

ról előtüntető jelenetet oly régen és oly gyakran adták elő már is a IV. század kőkoporsóin, ezt az ó-keresztyének főképen azért tették, mert bűneik megbocsátásának legerősebb érveként tekintették ezen esetet.*) Az apostol e két jelenete többnyire typologiai viszonyba van helyezve Krisztusnak elfogattatásával és megjelenésével a kezét mosó Pilátus előtt.

Végre Grimouard de St.-Laurent hetedik és utolsó czikkében (l. Ann. arch. XXIV. kötetének 265—271. l.) szól sz. Péterről, mint új Mózesről, mit inkább jelképes, sem mint történeti képnek kell tekinteni és Grim. is alkalmasint csak azért helyezte a történetiek közé, mert a régi emlékeken sz. Péter megtagadása és bűnbánata után következik végbefejezésül. Szent Péterről, mint új Mózesről, föntebb bővebben szólottam, s így átmehetek a két apostol állítólagos arczképének kritikájára.

---

Eltekintve a legújabban Egyptomban fölfedezett csodálatosan régi és művészeti arczképekről, melyek épen nagy régiségök és elfelejtetésök miatt nem gyakoroltak befolyást a későbbi művészetre; az arczképezés kifejlődése három fokon történt.

Első fokon a művész nem képes felfogni az arczok lényegesen egyéni alakzását, hanem ragaszkodik inkább a könnyen és hathatósban szembetünő esetlegességekhez, minők pl. a hajazat viselési módja, vagy természetes hajtása. Ide tartozik a hellenek emberi és állati vonásokból szerkezett arczelőadása : Jupiterüknél az oroszlány sörényének, Heraklesnél a bika-idomok összeolvasztása az emberi alakzattal. Ezen korszakban az arczképezés még épen nem fejlődött, még csírájában van és az arczokat inkább typicusoknak, sem mint egyénieknek kell mondanunk; ekkor még nem dolgoztak természeti minták használatával, nem éltek azok másolatával vagy utánzásával. Az aeginai szobrok arczai e nemnek világos példányai; a parthenoni műveken az alakzás nemesül, hanem egyéni jellemet még sem ölt, valamint általán bizonyos, hogy az arczképezés a helleneknél e fokon maradt Nagy Sándor koráig.

Második fokon a művész egyéni előképet használ, azt törekszik visszaadni, majd anyagi és gépészeti módon, vagy midőn az élőnek vagy halottnak képét föszben leönti, mely mód különösen a hetruriáké volt, vagy midőn az élő mintának lényeges szilárd és csak lassanként, korával változó alakzatát szabadon igyekszik utánteremteni, reproducálni. E móddal éltek a hellenek N. Sándor után és a rómaiak legjobb korukban, majd hellen-, majd — de egészben csekélyebb számmal — latinszületésű művészeket alkalmazván. E fokon már valódi arczképekkel találkozunk, kivált Traján császár korából, de az arczképezés még itt sem érte el fejlődésének legmagasabb korát; mert még a legjobb római arczképek sem idegenek némi feszes ünnepélyességtől, meglátszik rajtuk mintegy hivatalos, a római nemzetinek megfelelő jellem, mintha csupa világhódítókkal, vagy mindenütt a világ uraival volna dolgunk.

Az arczképezés fejlődésének harmadik, legmagasabb foka csak is a keresztyén művészetben áll be, még pedig leginkább festett műveiben, midőn t. i. a művész nem elégszik meg többé mintájának lényeges és szilárd alakzatának visszaadásával, hanem törekvését e minta erkölcsi egyéni jellemének megismertetésére is irányozza; itt tehát nincs többé szó a jellemnek egyenlő, bárminő tekintélyt eláruló, kaptafaütéséről, nivellatiójáról, hanem arról, hogy minden külön lefestett vagy lerajzolt egyénnek adassék külön jelleme, legyen ez azután méltóságos és nagyságos, vagy csak közönséges, sőt pórias. Itt a művész belenyul a természet, a világ végnélküli változékonyságába és merít nem

---

*) Le Sauveur qui prédit la faute est celui qui, pur la vertu de son sacrifice, expie toute faute; l'apotre á qui elle est prédite recouillera tous les fruits de ce sacrifice, il s'y associera autaut qu' il sera á lui par ses larmes & par son sang. C'est lui principalement qui sera chargé, aprés sa conversion, de confirmer les autres dans la foi avec une souveraine autorité, & de leur dispenser les fruits surabondants du sacrifice réperateur. Chose admirable, c'est un pécheur qui convie tous les pécheurs à venir puiser avec lui & par son ministére á la source de toute grace, de toute réparation, de toute béatitude. (Ann. arch. XXIV. t. p. 243.)

fogalmakból, nem osztályokból, hanem a volt meglevő és leendő egyéniségek számtalanságából; ez többé nem forrás, hanem valóságos tenger. Az ekképen felfogott arczkép létezésére, legmagasabb fokán, szükséges a szín is, mint elmellőzhetlen tulajdonainak egyike, sőt világos, hogy itt az erkölcsi jellem kifejezéséhez, még a pillanatnyi indulatoké is járulhat; mely utóbbit különösen az úgy nevezett történeti képekben vagy compositiókban nem nélkülözhetjük.

Ha már most ezen logikai megkülönböztetés álláspontjáról tekintjük sz. Péter és sz. Pálnak elébb tárgyalt képeit : el kell ismernünk, hogy azok közt kevés van, melyet a második fokra helyezhetünk, t. i. a római ünnepélyes és még mindíg elvonó, typizáló arczképezés körébe; nagy zöme a valóban typikai arczképek sorába helyezendő, s nincsen a XIII. századig és talán még újabb koráig sem oly kép, melyet a keresztyén arczképek legmagasabb polczára helyezhetnénk.

Másodfokú római arczképnek nevezhetjük a bronce-lemezek kettős fejét, nevezhetjük némiképp sz. Péter vaticani szobráét, és talán még a második bronce-lemez Péter fejét is, ámbár ennek előadási módja már is a müvészet elkorcsosodási korára mutat. A mennyiben az e példányokban háromszor előforduló Péter-fő egymáshoz hasonlít, kimondhatjuk, hogy mindhárma ugyanazon mintáról másoltatott, mi ismét azon következtetéshez vezet, hogy ilyen régibb minta előbb létezett, és ez lehetőleg ismét az élő minta után készült; de e körülménynek még sem vagyok hajlandó oly nagy bizonyítványi erőt tulajdonítani, mint Rossi abból merít, midőn kimondja, hogy elegendő a két apostol Rómában tartózkodása és ott történt martyr-halála mellett elvitázhatlan módon tanúskodni.*) E mellett sokkal inkább az apostolok fönnemlített sírja harczol. Mindenesetre méltó volna, a két apostolt ábrázolni akaró müvésznek a bronce-lemezen levő, a hagyomány által is helybenhagyott arczképeket venni mintául és sz. Péternek kopasz fejét többé nem dísztelenítni a typikussá vált lángalakú homlokfürttel. A bronce-lemez kettős fejének egymás ellenbeni helyezése előmintáját találta amaz antik szokásban, mely kettős hermán két oldalán egy-egy görög bölcsész, vagy drámaíró, vagy más hasonló szelleműnek fejét tűntette ki; csak hogy itt a két apostol szemközt van állítva, míg ama hermákon a kettős fő hátsó részén köttetik össze. Feltünő továbbá az is, hogy a két apostol feje az érintett bölcsek arczképének felfogására nagyon is emlékeztet; de hogy itt nem ilyenekkel, hanem a keresztyénség két alapítóival van dolgunk, kitűnik mégis ama megegyezésből, mely azok és a legrégibb egyházi írók leirásai közt létezik, ámbár az utóbbiak leginkább csak az esetleges hajazatra, mint leginkább feltünő jellegre, vonatkoznak.

Kivéve az említett négy másodfoku arczképet, a többi fölebb érintett mindnyája a fejlődés első fokán állapodott meg, vagyis csak arczképi kisérletnek nevezhető; ilyen pedig főképen az, mely az üvegtáczákon fordul elő. De megjegyzendő egyszersmind, hogy itt nincsen dolgunk hellen-féle kisérletekkel, melyeken az ifjú erő csírája a legszebb reményre jogosít, hanem hanyatlási felfogással, melynek homlokán az agg kor redői és az enyészet jellege jelenik meg. Egyébiránt az üvegtáczákra nézve nem felejtendő, hogy itt nem valóságos müvészek, hanem leginkább csak mindennapi kézmüvesek munkái fekszenek előttünk.

Rátérvén most a pécsi kamrának Péter és Páljára, mindenekelőtt figyelmünkbe kell venni a compositiónak rokonságát, mely a magyarországi festmény és a föntebb másolt üvegcsésze képe közt létezik. A két apostol mindkettőn a Constantin-féle monogramma alatt és oldalán áll, csak hogy Pécsett az alatta nyiló spiraculum nem engedte a monogramma körét, mint a csészén kapitael gyanánt, oszloptőre helyezni. Az üveg fenekén a két apostol nyugodtabban áll, jobbját a társalgás jelzésére keveset emelvén s baljában irótekercset tartván; ellenben Pécsett több mozgást fejt ki a két alak, saját és a néző figyelmét már ezen mozgással is a monogrammra fordítván, melyre fölemelt

*) Non per ció é indegno d' essere notato, che mentre da un canto testimonianze iconcusse e la voce di tutta l'antichiiá ci anunciarono e Petro et Paolo essere morti in Roma; dall' altro i monumenti romani ci danno a contemplare in effigie veraci e vetustissime i venerabili volti dei corifei del collegio apostolico. E benché a stretto vigore di termini la chiesa romana potrebbe avere quelle effigie, senza che ambedue gli apostoli l'avessero fondata e le avessero lasciato l' ereditá del loro sangue, pure é innegabile, che la storia della venuta a Roma di quei due sommi banditori del vangelo armonizza a maraviglia col trovare noi dopo si lungo corso di secoli in Roma medesima dei loro ritratti copie antichissime, che ce li dipingono al vivo. Queste belle armonie della storia scritta con i monumenti non sono effetto del caso, ma pegni della verità dell' una e degli altri. (Bull. 1864. évf. 86. l.)

jobbja mutat, míg balja, az antik római módra, a köpenybe rejtőzik. E ruha két darabból áll; az alsó tunicából és a felső köpenyből, palliumból, mindkettőn külön szinű szalag (festve, vagy szőve?) mutatkozik, mint ezt a későbbi római divat, kivált Constantinus császár korában kivánta. Ámbár a szín nagyon elhalványult, mégis úgy tetszik, mintha az egyik alaknak tunicája sárga, köpenye fehér lett volna, míg a másiknál megfordítva, fehér a tunica, sárga a köpeny. Fődolog az arcz, melyről mindegyik alak nevére vonhatunk következtetést. A jobb oldalon álló férfi kopasz, vagy legalább csekély hajazattal bír, e körülmény, a traditió szerint Pálra mutat, de szakála kurta és kerek, mi Pál hagyományos szakálával meg nem fér. Mindamellett, ha volna is, kétségünket eloszlatja a bal oldalon álló férfi, kinek kurta, sürű, göndör haja és rövid, szinte fodor szakála nem lehet másé, mint Péter apostolé. Azon körülmény, hogy bajusza nincsen, az arcznak modern tekintetet szerez; de különben is az arcznak fiatal alakzása sem illenék Péter apostolra, ha csak nem láttuk volna, hogy voltak már az ó-keresztyén korban is őt fiatalnak, sőt egészen szakáltalanul előadó arczképei is, melyeket természetesen nem a történetiek, hanem a jelképesek közé kell sorolnunk (l. IV. táblánk nagyobb mérvű arczképét). Péter tehát itt fiatal, Pál pedig öreg korában van ábrázolva. Pál a jobb-, Péter a baloldalt foglalja el, mi ezen ősi korban mindenesetre nem hagyandó figyelem nélkül. Az alakok alsó része elenyészett s így nem tudjuk, vajjon mezítláb volt-e a két apostol, vagy bírt-e a római sandállal. Egyébiránt a jelképes mezítláb leginkább csak a középkorban lett az apostolok kitüntető jellege.

A két apostolt vörös szalagok fogják körül, melyekről ismét zöld pamut szalagok, az antikoknak úgy nevezett »vittae-i« függnek le. Az antik emlékek közt kivált az agyagedények, s itt ismét a bacchusi osztályba tartozók azok, hol a vittae-k leggyakrabban fordulnak elő; úgy szintén a vittae-kkel feldiszítve látjuk az áldozó oltárhoz vezetett állatokat is, például ismételve a Trajánus oszlopán ábrázolt »Suovetaurilia-in« a szertartási szokás magával hozta, hogy ezen színes pamutból készített szalagok, az áldozat leölése után a templom dészéül felaggattassanak. De e szalagokkal ékítettek mindent, mit szentnek, vagy felszenteltnek tartottak; nemcsak az oltárt és a mysteriumokba beavatandót, hanem még a kivégzéshez vezetett elitéltet is. — Virgilius VIII. Ecclogája 64-dik versében ezt olvassuk:

Effer aquam, et molli cinge haec altaria vitta.

Lágynak nevezi a szalagot, mert fonatlan pamutból készült. Tacitus Hist. IV. 53-ban, midőn a capitolium templomának újra fölépítése forog kérdésben, a haruspices: »monuere, ut reliquiae prioris delubri in paludes aveherentur, templum iisdem vestigiis sisteretur, nolle deos mutari veterem formam. Undecimo Kalendas Julias, serena luce, spatium omne quod templo dicabatur, evinctum vittis, coronisque«; és tovább »Tum Helvidius Priscus praetor, praeeunte Plauto Eliano pontifice vittas quis (quibus) ligatus lapis innexique funes erant contigit.« A vittae-k itt az épitendő templomnak vagyis inkább az egész temenosnak kerületét határozzák.

Mondhatjuk tehát, hogy kamránkba antik pogány szokás vitetett át, s hogy ide tartoznak még a vittae-k alatt szétszórt virágdíszek is, mi épen úgy látható a fentidézett falképen is, melyet Grimouard a Marcellinus- és Péter-féle temetőből vett ötödik czikkének illustratiójául, megjegyezvén, hogy e falkép az V. századból származik, tehát alkalmasint egész századdal újabb a pécsi falképeknél.

## A Constantin-féle monogrammának

és

## a kereszt különféle alakjának és megjelenésének kora.

Ezekről tüzetesebben írt Rossi Pitra cardinálishoz 1857-ben adott levelében (l. Spicilegium Solesmense IV. köt. 505—537. l.) Mondja ugyan Rossi e levelében, hogy e tárgyról egész könyvtárakat írtak össze*); azonban Rossi nem csak ezen könyvtárakat használván, hanem szeme előtt a példányok legnagyobb tömege fordulván meg, s ő e példányokat leglelkiismeretesebben tanulmányozván, úgy hiszem, őt legilletékesebb és legjobb tanúnak fogadhatjuk el, s rajta kivül nem szorulunk másra.

Volt-e Krisztusnak két különböző jele, vagy csak is egy, hanem különféle alakú? Az emlékeken az alak többféle; néha a kereszt-jelentésen nem lehet kétkedni, kivált ezen legegyszerűbb alakban T, ✝, ✠ (ámbár az utóbbi, a byzanti, csak képletes, nem pedig valóságos, a felfeszítésre alkalmas keresztet mutat); de többnyire a keresztet annyira elrejtették, hogy magyarázatra van szükségünk. Ilyen rejtelmes kereszt a következő X, 卐, 卍, hogy az aegyptomiak élet-jelvényét, »signum vitae ☥, crux ansata« ne is említsük. A rómaiak és zsidók nem használták az X-alakú keresztet fölfeszítésre, de ezért Isidorus és Jeromos mégis mondja, hogy az X-ben, Krisztus nevének első betűjében, meg van a kereszt alakja, »figuram crucis inesse;« a P és X betűből összetett Krisztus- vagy Constantin-féle monogrammában tehát meg van Krisztus neve és a keresztnek jelképe is, s így jól írja Prudentius CHRISTVS purpuream gemmanti textus in auro-signabat labarum, clypeorum insignia CHRISTVS — SCRIPSERAT ardebat summis CRVX addita cristis. Igy Paulinus is az X betű alatt világosan a keresztet elismerendőnek mondja (crucem in ipsa proprie littera X agnescendum esse aperte significat). A keresztet eltitkoló második jelről Rossi e helyütt csak annyit mond, hogy azt a pogány világ is gyakran használta, — leginkább friesdíszként — mint a »maeandernek« egyik nemét; de a keresztyének tetragammának, azaz négy Γ betűből összetettnek mondták és a sz. háromság jelzésére használták.**) A horgonynyal összekötött keresztet sem említi itt tovább Rossi.

---

*) Quorum (commentatorum) tanta copia est, ut eorum scripta non mediocrem efficiant bibliothecam, quam Zannonius recensuit (multo auctior census confici nunc posset); opinionum vero & sententiarum tanta varietas & pugna, ut quoties eam litem severe aestimare & controversiae rationes ac causas mecum ipse reputare pergo, ad capiendum consilium vix mihi videor animo competere. Még előbb, t. i. 1855-ben Rossi ezt írja Pitrának (Spicil. III. 552. l.): Quidquid plurimi, iique doctissimi viri, hac de re scripserint, ego certe nullum adhuc repperire potui christianum monumentum, quod vel mediocri mihi se fide probaverit, quodque monogramma ☧ ante Constantinum incisum a christianis pictumve fuisse indubie demonstraverit. Attamen non is ego sum, qui hujuscemodi monogr. ante id tempus vel nondum a christianis excogitatum, vel ne eorum monumentis nec semel incideretur lege aut more cautum putem fuisse — — hoc unice statuo, quod monumenta ipsa aperte me docuerint, ejus monogrammatis usum secundo & ineunte tertio Ecclesiae saeculo, vel nullum plane fuisse vel certe rarissimum stb.

**) Burnouf. (Rev. d. d. mondes 15. Avril, 1868. p. 874.) a tetragammát, melyet Rossi (Bul. 1868. 88. s köv. l.) keresztgammának nevez, »croce gammata«, Indiából származtatja »se rétrouve dans les livres des Indiens & des Perses avec le même sens metaphysique;« azaz mint a boldogságnak, az áldás vagy jó szerencsének jele. A brahmánok és buddisták »svastika-nak« nevezik. Rossi ellenben nem megy oly messzire, mert hiszen e jel nemcsak a keleten, hanem a helleneknél, etruriaiaknál és rómaiaknál elég gyakran fordul elő.

A T-alakú keresztet »commissa-nak,« a latin keresztet »immissa-nak,« a byzantit »quadrata-nak« nevezték s Rossi azt hiszi, hogy leginkább a két utóbbit használták, midőn keresztet vetettek magukra. Ha szemünk előtt tartjuk azon emlék biztos keltét, melyen latin vagy byzantini kereszt fordul elő, így ez az V. századnál soha nem régibb, a görög Tau betűféle kereszt legrégibb példáját találjuk egy a 370-dik év által határozott emléken. Rossi nem hajlandó ezen aránylag igen új datumoktól elállani, de kimenti Bosiót és Boldettit, kik sok — ezeknél régibb — coemeterialis kereszteket említenek. A tévedés, Rossi szerint, onnan eredt leginkább, hogy a kereszteket később karczolták a kőbe vagy a falragaszra, s hogy Bosio és Boldetti a későbben, vagy a már száraz ragaszra karczolt jegyeket nem különböztették meg az eredetileg alkalmazottaktól.

De nuda patibuli forma T paucis verbis transigam. Hanc (merum scilicet patibulum, quoties enim anchorae vel monogrammati innectitur, cum dissimulatae crucis formis censetur) hanc inquam ego in coemeteriis ipsis nunquam vidi, in epitaphiis inde extractis semel tantum, eamque monogrammati constantiniano proxime appictam. Bosius quoque aut semel aut raro vidit musivo opere in Cyriacae tantum coemeterio expressam; eandem quam Bosius, opinor, et Boldettus. — Num si caetera veterum Christianorum monumenta recensere pergam et examinare, eandem in omni ante saeculum circiter quintum fabrefacto opere merae crucis raritatem facile demonstrarem. Antiquissima fere hujus exempla sunt: sigilla M. Instaei Aemiliani*) et cujusdam Joannis (v. Ficcoroni, Gemmae tab. XI. 4.) et graphium argenteum olim Romae apud Capranesium his inscriptis litteris:

☩ RVMVLA
VIVAS IN DEO
SEMPER.

Quae quarto exeunte vel quinto ineunto saecula facta esse judico. Patibuli vero T pauca, licet multo antiquiora, videntur monumenta superesse: gemma scilicet a P. Raphaele Garruccio V. C. nuper explicata, aliaeque duae tresve, annulorum item gemmae, quas in schedis meis discriptas habeo: quamquam in hoc genere fallacias multas me vidisse et neque ipsis satis meis oculis fidere jam olim monui, et nunc iterum moneo: neque enim incredulitatis me unquam meae, sed credulitatis, quamquam suspiciosus adeo sum, jam plus semel poenituit. — Nunc quoniam meram et propriam crucis imaginem antiquiori aetate et ante saeculum omnino quintum in monumentis vix raro apparere demonstravi (a »vix« szó aligha észrevétlenül nem csúszott ide; mint ez az előbbiekből és a következőkből látható), qua via, quo gressu eo demum perventum fuerit, ut salutare signum, quod in sacrorum ritibus et omni vitae actu veteres Christiani tantopere colebant, absque ulla passim dissimulatione publice proposuerint accurate quaerendum.

Kimondja, folytatva értekezését, Rossi kétkedését azon Krisztus-monogrammák iránt, melyek Constantin császár előttieknek mondatnak: Nam que cieri solent ejus monogrammatis antiquissima monumenta alia falsa sunt, alia corrupta, alia demum multo recentioris aevi, quam visum nonnullis fuerit. Uno verbo in antiquioribus Constantino M. christianis titulis, quorum aetas per consulum nomina designatur,

---

Azt hiszi, hogy az ó-keresztyének, kik a kereszt valódi alakját kénytelenek voltak eltitkolni, minden jelt felkaroltak, mely csak messziről emlékeztetett is a keresztre, s ezt itt annál könnyebben tehették, mert a kereszt-gamma hasonlít a phoeniczi tauhoz 卐, a görög T pedig a valódi keresztnek alakját egyenesen mutatja. A kereszt-gamma alkalmazása addig igen ritka, míg a kereszt jelzésére a horgonynyal éltek, közönségesebbé tehát csak a harmadik század második felében lett. Hasonló módon nyilatkozik e kereszt-alakra nézve Rossi »Roma sott. II. 318. l. — Pitra Spicil. III. 448. l.« De nominibus Christi: Nonum (nomen est) Tetragammaton, id est quatuor litterarum, quod Anecphoneton i. e. Ineffabile putaverunt. Et his litteris scribitur Jod, He, Vau, Eht. Interpretatur Jod = principium, He = passio, Vau = vita, Eht (?) principium passionis vitae.

*) Nuda crucis imago in sigillis inde a saeculo ferme quarto coepit adhiberi. Vide sigillum apud Passeri Gemm. astrif. t. III. p. 239. n. 250., quod a nemine intellectum sic, pro summa qua erat in his litteris sagacitate, interpretatus est Marinius (Iscr. figul., ms. Vat., p. 448.): Instei Tertulli V. C. & Statiliae Aemilianae C. J. De Insteiis disseruerunt idem Marinius (Arv., p. 656.) Zabusius (Epigrafe antica scoperta in Padova 1819. p. 15.) et Fea (Frammenti dei fasti consolari, p. 63.); de hoc vero M. Insteio Tertullo V. C. nec verbum quidem. Illum ipsum esse qui Urbi praefuit anno 360. suspicatus saepe sum: sed multa huic conjecturae adversantur, de quibus non est hic dicendi locus. Caeterum ante saeculum quintum vixisse, vetus nominum ratio satis indicat (l. Spicil. solesm. III. 556. l. Rossi czikkében »De christianis monumentis IXΘYN exhibentibus.«)

unicum, quod semel appareat sive monogrammatis Christi sive dissimulatae crucis schema, illud est quod litteris IX (*Ἰησοῦς Χριστός*) hac specie ✳ connexis constat.

Idézi aztán a ✳ jel előfordultát a sír-íratokon 331-ből, 336., 338., 339., 341., 343., 344., 346. és 347-dik évből, mikor e jel mindennapivá vált : nec juvat ulterius pergere, hac enim aetate vulgare ac plane sollemne hujuscemodi sígnum fuisse vel ignarissimi sciunt. 355 óta a jel oldalához az *A* és *Ω* betűk járulnak 347-ben a keresztet már kettőzik is ✳; később pedig, 355-ben az X betűt egészen elhagyva, a jelt így adják elő ✝. Az ötödik század elején az egyszerű kereszt használata áll be, t. i. a latin és byzantié, »crux immissa et quadrata : in romanis monumentis post annum 409. monogrammatis Christi vix ulla extant exempla; crucis vero ✝ in dies rariora« A Krisztus-féle monogrammák mindinkább ritkulnak az egész nyugaton. Caeterum utcumque dispar fuerit pro regionum disparitate celeritas, qua variae signi Christi formae obliteratae paullatim fuerunt, et aliae in aliarum locum substitutae, has tamen saeculis quarto et quinto in christiana ecclesia ejus signi vices, hanc historiam fuisse, ut ab sollemniori monogrammatis usu ad nudae crucis passim proponendae consilium ventum demum fuerit, quae recensui monumenta firmissime persuadent, aliaque paene innumera, quorum licet incertus annus sit, aetas tamen pluribus indiciis, dignosci facile potest, aperte confirmant.

Constantinus és utódainak érmein a Krisztus monogramma, kivált lobogón »in labaro« szintén megjelenik és alkalmasint már előbb, sem mint a sír-iratokon; hiszen a legenda tartja, hogy e jelt a császár égen látta, midőn Maxentiussal megütközött és ezt a milviusi hidnál megverte. Onnan vannak aztán a következő feliratok is »in hoc signo semper vinces,« vagy rövidebben »in hoc signo,« melyeket a monogramma oldalán, sír-feliratokon látunk, kivált Afrikában a karthagoiakon. (L. Rossinak »De titulis christianis carthaginensibus« czimű értekezésének kezdetét) : Reliqua saeculi quarti (azaz 311-től fogva) aetate monogramma constantinianum labaro praesertim inscriptum in nummis passim conspicitur; neque a nudae crucis imagine separatur, et quasi loco pellitur, nisi saeculo demum quinto, quo scilicet tempore puram ejus signi vicem et in aliis omne genus monumentis jam observavimus. Ipsi ergo Christi signo notati nummi non secus ac lapides nobis testantur vertente saeculo quarto a solemniori monogrammatis forma ✳ ad nudae crucis imaginem ventum esse; quamquam haec maturius in nummis, quam in reliquis Italiae saltem Galliarumque monumentis videtur apparuisse.

A régi kéziratokban előforduló monogrammákról Rossi másutt szól; ezekre vissza fogunk térni; itt fölemlítem, hogy Rossi a legrégibb, a III. századból és még korábbi időkből származó temetői kamrákban a Constantin-féle monogrammának nyomát sem találta, s a keresztes monogrammának ✝, »crux monogrammatica« sem; de előfordul ide s tova a rejtélyes kereszt : a tetragamma, az X betű, a horgony és a függőleges vonallal keresztülvágott X. Az itt érintett földalatti temetők a Calixtus pápa kamrájának tája, Domitilláé és Praetextatusé. Ellenben a Constantin korában temetésre használt kamrák és folyosók hemzsegnek a Krisztus- és — sokkal kevésbé — a keresztes monogrammáktól. In recenti plerumque circa sepulcrales loculos calce haec monogrammata sunt exerata, sed et marmoreis titulis appicta, in quibus illa, quae suprascriptam speciem exhibent plane vulgaria, paulo minus usitata quae litteras quoque *A ω* appictas praeseferunt; multo demum rariora, quae crucem exprimunt monogrammaticam, atque haec in Cyriacae praecaeteris coemeterio conspicua; in quo maxime uno multa sepulcrorum ineuntis saeculi quinti vestigia me deprehendisse jam significavi.

S miért nem használták a kereszty énck a három első században az egyszerű keresztet? Azért, mert veszedelmes volt magát elárulni; mert, midőn a keresztre feszítés még halálos büntetésként alkalmaztatott, a kereszt látványától iszonyodtak; s mert őket a pogányok »crucicoli« és »crucis religiosi!« gúnynévvel illették. Sőt a keresztyének ez okokból még csak később szokhattak az egyszerű kereszthez (crux nuda); miért is Constantinus is nem azt, hanem Krisztus nevének monogrammáját tette lobogójára. Constantinus ipse Augustus christianam legem publice professus C h r i s t i s i g n u m, quod coelitus sibi ostensum affirmavit l a b a r o, i. e. militari vexillo infixit : ast ipsam crucem, cui nondum vel fidelium oculi satis adsueverant, pendente velo quasi celabat, crucis vero dissimulatam in Christi nomen designantibus litteris imaginem sublimem erexit. Cujus imaginis sive monogrammatis ipsam et propriam formam veteres quidem parum perspicue et accurate significant; quare magna hac de re recentiorum ambiguitas est : verum monumenta, quae diligenter excussimus, quaeque cum ipso labari schemate in Con

stantini et filiorum ejus nummis toties obvio mire consentiunt, dubitare jam, ni fallor, minime sinunt, hanc ☧ constantiniani vere labari notam fuisse.

Rossi az átmenetet a Constantin-féle, sőt a keresztes monogrammra így magyarázza: Constantin császár győzelemre vezette a keresztyén egyházat, és a keresztre feszítést megtiltotta, elesett tehát egyszerre a félelem, a gúny és az iszonyodásnak indoka; de hozzá jött még egy igenleges ok, mely a keresztyén világot a kereszthez való közeledésre késztette, s ez Krisztus keresztjének föltalálása volt, mihez végre még az Arianusok iránti ellenszenv és ellenzékeskedés is járult. Igy történt, hogy a keresztes monogrammát a Constantin-félének elébe tették; mert az előbbi közelebb állott a valóságos kereszthez, és hogy az Arianusok ellenében felkapták az *A* ω betűt, melylyel Krisztusnak istenségét hitték jelzettnek.

Ez volt Rossi nézete a keresztről és monogrammákról 1857-ben, midőn levelét Pitrához irta. Lássuk, nem változott, nem módosult-e e nézet azóta, mit ugyan csak Rossi munkáiból, nevezetesen Bullettino-jából tudhatjuk meg, mely a keresztyén régészetben előforduló fölfedezések legbővebb registraturája.

---

1863-ban találtak sz. Lőrincz templomának kövezete alatt sírkövet e felirattal : Dulcissimo filio Florentino qui vixit annos XXIII., menses VIII., dies XXVI. deposito die idus septembres Severo et Rufino consulibus fecerunt parentes in pace. Constantin-féle monogramma. A két nevezett egyén consul volt együtt 323-ban, e szerint e sírkő nyolcz esztendővel régibb volna, mint a föntebb legrégibbnek ismert, melyen a monogramma előfordult, és mely 331-ben készült. (L. Bull. 1863. évf. 22. l.)

---

A »Bull.« ugyanezen év folyamában (35. és 82. l.) fel van jegyezve két sírkőnek fölfedezése a calixtusi temetőben; Rossi mindkettő keletkeztét a III-dik századba helyezi, és mindkettőn az eltitkolt kereszt jele, a görög T, vagy akasztófa jelenik meg.

IRE T NE. ΑΦΡΟΔΙCIC. T

»In due« epigraffi é segnato il T, ricordo misterioso della croce, rarissimo ne' monumenti romani

---

Nevezetesebb ezeknél egy vienni, vagyis a sivauxi templom falában látható sír-irat:

☧
AETERNALIS
ET SERVILIA
VIVATIS IN DEO.

melyet fényképe után közöl Rossi (Bull. 1863. 47. és 48. l.). A felkiáltás egyszerűsége és elegancziája, mond Rossi, a Servilia-családnévnek régisége, a sír-iratnak egész arcaicus jellege közel teszik azt és hasonlóvá ama feliratokhoz, melyek stylje a feliratokhoz írt bevezetésemben (Prol. c. V. §. V.) adott szabályok szerint az üldözések korába helyezendők. Vajjon tehát Constantin előtti-e? Ha így van, különös

értékkel bírna az e feliraton előforduló nagy monogramma és bizonyítaná, hogy ezen jelt, eltitkolózó módon, legalább Galliában, használták már az üldözések korában is. E fontos kérdésekre röviden felelek. Hogy a felirat a legrégibb feliratok jellegével bír, ez világos. De vajjon ez már magában elegendő-e a feliratot Constantin előtti időkbe helyezni, arról az idézett bevezetésben (CXIV. l.) értekeztem. A Constantin által az egyháznak adott béke nem változtathatta meg a keresztyén epigraphiát egyetlenegy nap alatt, hanem mindenesetre oly korszak állott be, melyet átmenetinek nevezhetünk, s melyben a régi formulákat egyiránt használták az újakkal, és úgy tetszik, hogy ezen átmeneti korszak igen röviden tartott Rómában, hosszabban pedig a vidéken. Francziaországban, jelesen a vaisoni és arlesi museumban találkozunk a legrégibb stylű feliratokon Krisztus monogrammákkal. Vajjon ezek az úgy nevezett átmeneti korszakba tartoznak-e, avagy már az első századokban keletkeztek, csak az ugyanazon helyről származó feliratok és más emlékek legpontosabb összehasonlítása után határozható. Reméljük, hogy a franczia régészek, kik jelenleg oly lelkesen fogtak keresztyén régiségük tanulmányozásához, megoldandják ezen fontos kérdést. A kérdés tehát nincsen még eldöntve, bizonyosnak egyedül az tetszik, hogy legalább a Francziaországtól keletre fekvő országokban a Constantin-féle monogramm használata nem régibb 311-nél.

---

Azon alkalommal, melyen Rossi a Tischendorf által fölfedezett és Berlinbe hozott u. n. sinai bibliáról szól, említi a legrégibb ismert sz. irásokban előforduló monogrammákat is (l. Bull. 1863. 62. s k. l.) : »Krisztus-féle monogrammákat látunk nemcsak a vaticani bibliában, (melyet Rossi az V. századnál régibbnek tart), hanem más legrégibb codexekben is; u. m. a híres veronai és bresciai evangeliumokban, itt van számos keresztek mellett a Constantin-féle monogramma és a bresciaiban a keresztes is. Emlékszem, hogy ez utóbbit láttam más, a VI. és VII. századból származó latin egyházi codexekben is. De úgy tetszik, mintha a keresztes monogrammát ritkán, vagy épen nem alkalmazták a VIII. és IX. században, azaz Nagy Károly idejében a bibliai és liturgiai könyvekben; sőt mintha ezek diszítményeiben inkább visszatérve megközelítették volna a Constantin-féle monogrammát. A sinai hegyről hozott biblia nem újabb, ha csak nem régibb a vaticaninál*), s abban épen úgy, mint az utóbbiban és a cambridgiben, soha sem fordul elő a Constantin-féle, hanem négyszer látható a keresztes monogramma. — Letronne is állítja, hogy az előbbi soha sem fordul elő Aegyptomban, hanem uralkodik a keresztes monogramma.« — Más helyen Rossi ezt annak tulajdonítja, hogy ezen keresztes monogramma oly közel állott a régi aegyptomiak életjeléhez »crux ansata.«

---

Az 1864-ki »Bull.« 28. l. Rossi igen érdekes feliratot közöl. Találtatott e kő a mai Chercheltől (a régi Cesarea Mauritaniae) nyugatfelé vagy 500 méternyi távolságában, a felirat ez:

Aream at (ad) sepulcra cultor Verbi contulit
Et cellam struxit suis cunctis sumptibus
Eclesiae sanctae hanc reliquit memoriam,
Salvete fratres, puro corde et simplici
Evelpius vos (salutat) satos sancto Spiritu.
Eclesia fratrum hunc restituit titulum.

---

*) Egy abban előforduló jegyzék szerint e könyvet a börtönben átnézte Antoninus börtöntársa segélyével Pamphilus martyr, ki 309 ben végeztetett ki.

Az erre következő betűk jelzik a keltet, melyet oly nehéz meghatározni. hogy Rossi felhagy a kisérlettel. Kisebb betűkkel írva a felirat végén áll : »ex ingenio Asteri;« e kifejezés eddig nem fordult elő, hanem ugyanazonos Tertullianus (Apologet. c. 39.) következő kifejezésével : ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere. Felirásunk érdekességét a szóban levő tárgyra teszi az e mellett vésűzött olajfalevél koszorú, s abban *A* ω megjelenő betű, valamint egy járó-kelő madár feje fölötti pálmaággal.

---

»Roma sott.« czímű könyve II. kötete (megjelent 1867-ben) több helyén szól Rossi a Constantin-féle monogrammról és annak időszerinti alkalmazásáról.

167. és 168. lapon tárgyal sír-feliratot, melyen e jel előfordul, s melyre nézve nem tudja magát tökéletesen elhatározni, vajjon ezt Constantin előttinek kell-e nevezni, vagy pedig a császár korába tenni?

276. és 277. l. más sír-feliratot idéz, melyet régi zamatja Constantin előtti időbe helyez. Ez ellen szólhatna ugyan azon jel, melynek ünnepélyes alkalmazása Constantin alatt lett szokásos. De ez még nem bizonyítja, hogy ezen monogramma Constantin előtt egészen ki volt zárva a keresztyén emlékekből, sőt inkább némely példák ellenkező hitre bírnak. »Ugy hiszem, hogy itt különbséget kell tenni a használatban, mely szerint a jel a feliratok folyó szövegében, kurtításként vétetik, vagy pedig magában áll és jelképes jelentéssel bír. Első esetben még inkább mint a másodikban helytelen volna csak is e jel után a felirat régiségéről határozni, mert tudjuk, hogy azt irás kurtításként, a nevek és szók kurtításaként a világi feliratokban, az érmeken használták; így látom ezt alkalmazva Dominus et Christus, vagy in Christo helyett egy, a 269. évből származó feliratban és más, a calixtusi temetőben előforduló s a feliratok legrégibb csoportjához tartozóban. Mindkettőben Krisztus, vagy Krisztus Jézus helyett ☧ van írva.« — E tárgyalás végén Rossi az átmeneti korhoz folyamodik.

Az idézett és más példák Rossit arra késztették, hogy a 322-dik lapon a Constantin-féle monogramm tekintetében kevésbé határozottan nyilatkozzék, mint tette tíz esztendővel előbb Pitra »Spicilegium-ában. Saját szavai ezek:

Questi fatti potrebbero bastare a persuadere, che il segno ☧ per lunga etá rarissimo e appena inciso su qualche pietra piú come compendio di scrittura che come simbolo, poscia divenne solenne in ogui maniera di monumenti dell' arte cristiana e in ogni classe di memorie epigrafiche. Ma non pretendo che di sí importante punto si giudichi sulla sola testimonianza dei monumenti del cemetero di Callisto; e perció ripeto ció che da principio ho detto, questi fornire la loro quota parte allo scioglimento del grave problema, il quale non ostante la luce intorno ad esse diffusa dimanda un pieno e definitivo trattato.

---

A bécsi régészeti »Közlemények«, »Mittheil. d. k. k. Centr. Corr.« 1863. évf. 141. lapján Rossi epigraphicus könyvéből sír-feliratot közölnek, melynek e hiányos végét GAL · COSS, így olvassák: »Fausto et Gallo consulibus;« e kettő pedig 298-ban együtt volt consul és a feliraton a kérdéses Constantin-féle monogramma látható; miért is a czikkíró ezzel végezi : es ist daher die Meinung Derjenigen, welche dasselbe (das Monogramm) in die allerersten Zeiten des Christenthums hinaufrücken, nicht mehr so scharf abzuweisen, wie es früher Viele, unter ihnen auch Rossi selber gethan haben.

Hogy Rossi első véleményét nevezetesen módosította, azt munkái idézéséből világosan látjuk; de nem következik ebből, hogy az ellenkező hibába kell esnünk és a monogramma használatát a keresztyénség kezdetéig visszavinnünk »in die allerersten Zeiten des Christenthums hinaufrücken;« mert, ha a czikkíró állítása szerint a kérdéses monogramm 298-ban készült is, mit egész történeti biztonsággal nem

tud bebizonyítani, még akkor sem lesz tanácsos fél századdal visszamenni a Constantin előtti korba, s még akkor is, valamint ezen, úgy más idézett példák is inkább kivételként fognak feltünni, nem pedig mint szabályt alkotók.

---

Szükséges volt a Constantin-féle monogramma koráról, a mennyire lehet, határozottabb nézetet szerezni s ezért e kérdésnél tovább időzni; mert ezen — a pécsi kamrában is előforduló — monogramma a külső, az épület korát határozó jelek közt a leginkább feltünő, már csak azért is, mert kétszer fordul elő s ezzel gyaníttatja, mily nagy tiszteletben tartották, és hogy azt igen valószinűleg leggyakrabbi haszna idejében karolták fel és festették le az épen építkező kamrába.

Nem lehetek tehát egy véleményben Kollerrel, ki »Prolegomenaiban« 25. laptól kezdve egész 30. lapig cubiculumunk Constantinénál régibb korát igyekszik bebizonyítani, s e végett több sír-iratot hoz elő Bosioból és más, a római coemeteriumokat tárgyaló régibb irókból. Rossi ezen sír-iratokat mindenesetre jól ismerte és még sem törekedett azok tanúságát elrontani vagy csak gyöngíteni is; mert azoknak dagályos stylje bizonyosan igen késő korból való: de győződjék meg erről az olvasó maga:

1. Tempore Adriani imperatoris Marius adolescens dux militum qui satis vixit dum vitam pro Christo cum sanguine consumsit in pace tandem quievit bene merentes cum lacrimis et metu posuerunt id. VI. Végén ☧, oldalán pedig pálmaág (?) — és

2. Alexander mortuus non est, sed vivit super astra (?!) et corpus in hoc tumulo quiescit vitam explevit cum Antonino imp. qui ubi multum beneficii antevenire previderat pro gratia odium reddit genua enim flectens vero Deo sacrificaturus ad supplicia ducitur o tempora infausta quibus inter sacra et vota ne in cavernis quidem salvari possimus quid miserius vita sed quid miserius in morte cum ab amicis et parentibus sepeliri nequeant tandem in coelo coruscat parum vixit. IV. X. tem. Jobb oldalán ☧, sőt kezdete fölött még a négyeges kereszt is »crux quadrata.«

Csodálni lehet, hogy a nagy itészi tehetséggel bíró Koller sem ismert rá ezen felirat igen késő korára, hogy nem ismert erre roppant kacskaringós irályáról. Egyébiránt Koller idejében efféle sír-iratokat itészetileg még nem igen volt szokás vizsgálni.*)

Pécsi monogrammunkat a következő nagyobb mérvű fametszetben közli Eitelberger is »Bericht über einen archaeologischen Ausflug nach Ungarn« (1854. és 1855-ben) czímű czikkben, mely a bécsi »Rég. Évkönyvek« 1856-ki kötetében jelent meg. Ezen monogramm feltünőleg hasonlít a calixtusi temető pápa-kamra ajtaja fölöttihez (l. Rossi »Roma sott.« II. köt. XXIX. t. I. és 1. a. sz.), melyről a szövegben (22. l.) ezt olvassuk: Az ajtó-ív festménye is, mely a győzelmi monogrammot mutatja, vagy Sixtus (?) vagy Damasus (366—384.) pápa restauratiói vagy földiszítései közé tartozik; mert azon réteg, melyben előfordul, régibb ugyan a legfelsőbbnél, hanem újabb egy alatta levő eredetinél, hol egyedül vörös vonalok voltak díszként láthatók.

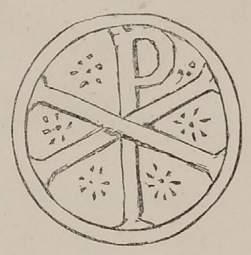

(21. ábra.)

---

*) Aringhi Bosio után, »De Graeco Christi nomine« I. köt. 566. l. ezeket írja: Graecum χριστός a χρίω i. e. ungo, hebracium Messiah a verbo massach, ungo, latinum unctus. Longe ante Constantinum haec nota ☧ apud Christianos in usu fuit, praesertim in sepulchris Marii martyris sub Adriano, Alexandro sub Antonino, Caji papae sub Diocletiano (csak az utolsóra nézve érthetni határozottan egyet.) — Hebraei autumant, quia lex apud eos appellatur Tora, quae hac in principio nominis sui littera scribitur, i. e. Tau, quod illi hoc accepere signaculum, qui legis praecepta compleverant. — In ipso vero homine crucis figuram peculiari Bernardus (serm. 4. in nativ. Chr.) mysterio dedicatam agnoscit: Fortasse crux ipsi nos sumus, cui Christus immoratur affixus. Homo etenim formam crucis habet, quam, si manus extendit, exprimit manifestius. Továbbá 573. l. ezek állanak: Tau signum Graecis aeque ac Latinis vitae symbolum, e contra vero ipsum Θ mortis signum extitit: quocirca legibus olim obnoxii, damnatique a judicibus, Ausonio teste, littera Θ, liberandi vero T signo adnotabantur. Hoc quippe, ut alia item complura Romani a Graecis, Graeci ab Aegyptiis, Aegyptii a Judaeis (?) mutuati sunt. Quod autem Θ apud Judaeos θανάτον i. e. mortis nota extitit, antiquis compertum est. Inde enim Ausonius in Ennium, epigr. 120, ludens cecinit: »Miselle doctor octo tibi sit obscoeuo, tuumque nomen Θ sectilis signet. »In quem locum postea Scaliger: octo inquit, erat signum suspendii, refert enim laqueum collo involutum, littera condemnatoria: quin & in castris

Föntebb idéztük Prudentius ezen helyét : Christus purpuream gemmanti textus in auro — signabat labarum, clypeorum insignia Christus — scripserat ardebat summis crux addita cristis. Másutt mondják a régi irók, hogy a monogrammot, mely a keresztet jelentette, az azon ontott vérnek jeléül vörösre festették. Pécsett ellenkezőleg a monogrammát magába foglaló kör van vörösre festve, ez pedig zöld és egyes zöld pontokból álló virág, vagy csillag, tölti ki a fenmaradt üres tért.

Mily nagy tiszteletben tartották e jelt, abból tünik ki, hogy azt még egyszer, t. i. a dongabolt közepére festették. A jel nagy részben elenyészett ugyan, de mégis rá lehet még ismerni, és Koller rajzolója még elég épen láthatá, ámbár színeit nem a valóság értelmében adja. A zöld monogrammot itt is vörös kör veszi körül, melyet ismét olajfalevél koszorú karol át, végre ismét körbe font zöld szalag veszi körül az egészet. A festékek jó harmoniában vannak egymáshoz.

---

militem ex cohorte morte disjunctum haec nota significabit. Verum pie eleganterque Martialis libr. 3. »Infelix multis Theta est, mihi littera felix : Si Θανὰτον scribit, scribit & illa Θεόν.« Jure igitur a Chaldaeorum gladio in Hierosolymae urbis excidio liberandi signo Tau potius quam alio praenotantur, vel eam potissimum ob causam, quod littera Tau formam ac speciem crucis exhibens ac redemptionis vitaeque symbolum esset. ἔν τουτῳ νικᾶ, in hoc signo vince.

## Arczkép-medaillon.

A dongabolton különösen magára vonja figyelmünket azon négy medaillon, melyben, tekintve a ruhák és sapkák különös szabását, a festész, úgy tetszik, arczképet akart ábrázolni, de azok ketteje egészen elenyészett állapotban jutván ránk, ketteje pedig nem egészen épen, a ruha sajátságáról is csak keveset lehet mondani, nevezetesen, hogy az egyik tunica külön szinű rávarrt szalaggal (fascia); a másik, még kivehető zöld ruha bővebb az előbbinél és szalag nélküli. Ugy tetszik, mintha mind a négy mellkép fején vörös-barna, lágy kelméből készített s ezért a koponyához simuló sapka volt, melyet, midőn azt más római emléken ily alakban megjelenni nem látjuk, provincialis, pannoniai viseletnek tekinthetünk. *)

Kit ábrázol ezen négy kép?

E kérdésre, úgy hiszem, feleletet többé nem adhatni.

A calixtusi temető legrégibb öt cubiculumaiban alig fordulnak elő az azokban eltemetettek — az építkezéssel egykorú — arczképei; legfölebb, ha ilyennek ismerhetjük el Rossi »Roma sott.« II. XXVIII. táblájáét; de a VII. tábla Policamusa, Sabastianusa és Curinusa nem egykorú az építkezéssel, és még későbbi a VI. tábla sz. Caeciliája. Ellenben a IV. század kőkoporsóin mindennapiak az arczképek, vagy legalább is az azok utáni törekvés; s itt rendesen a pécsiekhez hasonló medaillonokba vannak zárva. Alig hihetjük tehát, hogy kamránk medaillonjai mást, mint arczképet, foglalnak magukban; de kétes, vajjon azok az itt eltemetettekéi-e? Kétes pedig azon okból, mert nem bírunk a cubiculum első fölfedezése alkalmával itt talált temetési szerekről és testekről szóló tüzetesebb jelentést, nem tudjuk tehát egy, vagy több testnek csontját találták-e itt?

Azonban szentek képeinek sem hihetjük a medaillonokba zártakét, mert azokat mintegy háziasan látjuk előadva, és mert a szentek képei ily helyekre csak későbbi korban jutottak.

Mindemellett nem mulaszthatom el ezen alkalmat, hogy pár szót ne szóljak a régi Pannonia martyrjairól; ezek pedig:

1. Quirinus. Curinus, kinek képe a calixtusi temetőben látható és Rossi »Roma sott.« II. VII. tábláján le van másolva, Polycamus és sz. Sebestyén társaságában. Quirinusról Rossi szövege 120. l. így szól: Forduljunk a harmadikhoz (t. i. alakhoz), ez Curinusé s nincsen szükség, hogy annak bizonyítására bocsátkozzam, miszerint Curinus ugyanazonos Quirinussal. Nem említetik a calixtusi temető naptáraiban és helyirásaiban Quirinus, hanem tiszteltek két híres Quirinus nevű martyrt az appiai út temetőiben; egyet Praetextatusében, a másikat, sziszeki püspököt (vescovo di Siscia) a s. Sebastiano-féle katakumbában. Képünk fején *t*onsura, melyet koronának neveztek, és mely a püspökök különös jellege volt. Az ostiai basilikában sz. Leo pápa által lefestetett római pápák mindnyája püspöki tonsurát visel. — Quirinus, sziszeki püspököt és martyrt hazájában temették el ugyan, hanem ereklyéit a barbárok betörése alkalmával Pannoniából Rómába hozták. Az átvitelnek ideje ismeretlen; Tillemont

*) Legújabb munkájában »Musaici cristiani Roma 1872.« Rossi a Chigi-féle könyvtár két mosaikmedaillonját közli, mely a XVI. században sz. Ciriaca temetőjében találtatott. Az egyik a meghalt nőé, a másik a még élő férjeé. Rossi e két mosaikot a IV. század első felébe helyezi, reánk pedig nevezetes, hogy a férfi ruhája igen hasonlít a pécsi egyik mellkép ruhájához, és hogy ezen Flavius Julius Julianus is, mint a pécsi mellkép, szakáltalanul van előadva, mi a Flaviusok alatti divatnak megfelel.

mondja, hogy a 378-dik és 488-dik év közt lehet választani, amabban a góthok pusztították Illyrikumot, ebben Odoaker vitte el magával Olaszországba Pannonia lakosait. Az első kelet valószínűtlennek tetszik. Prudentius az V. század első éveiben Quirinushoz írt hymnust tett közzé, mely így kezdődik:*)

Insignem meriti virum
Quirinum placitum Deo
Urbis moenia Sisciae
Concessum sibi martyrem
Conplexu patrio fovent.

E szerint Quirinus ereklyéit még 378. innen is őrizték Sziszeken. — De ezért nem szükséges hogy Tillemonttal innen oly nagy ugrást tegyünk a 488-dik évig. Az ötödik század második évtizedének vége felé a barbárok, kik Pannoniát elfoglalták volt, az Illyrikumon át új betöréseket tettek az adriai tengerparti vidékekre, és végre Olaszországba a tengeren keresztül hatni törekedtek. — A római hatalom őket visszautasította és 427-ben a hunnokat kiűzték Pannoniából. Valószinű tehát, hogy a keresztyének ezen idő táján vitték el Quirinus ereklyéit Rómába. — Id. munk. 360. l. Rossi nem határozhatja meg, mennyiben tekintendő valódi arczképnek Quirinus képe a calixtusi temetőben : non so quanto valore iconografico possiamo loro (a három képnek) attribuire. Az 1864-ki évf. »Bullet.« 52. l. Rossi egyszerűen említi Quirinus martyrt.

2. Rusticus. Rossi a codex Einsiedlensis után (Rom. sott. II. 39. l.) így hozza fel Rusticust:

V. id. Aug.
In Sirmio Rusticus.

Rusticus e szerint mitroviczi püspök vagy martyr volt; bár Rossi további fejtegetései ez iránt némi kétséget támasztanak.

3., 4., 5., 6., 7. Claudius, Castorius, Symphorianus, Nicostratus és a később ezekhez járult Simplicius. E martyrok legendájáról írtak, illetőleg ezt kiadták először Wattenbach, s ehhez csatlakozva Karaján a bécsi akadémia jelentéseiben (Sitzungsbericht. Februarheft, v. 1853. X. Bd. p. 115. ff.) 1870-ben megjelent újra Wattenbach, Benndorf és Büdinger értekezése e czím alatt : »Passio sanctorum quatour coronatorum«, mint különnyomat az »Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte« III. kötetéből; mely értekezésről szól a bécsi »Arch. Mitth.« 1872, évfolyam XLVII. s k. l. Ilk Béla.

A legenda elmondja, hogy öt emberünk kőfaragó szobrász és némileg építész is volt a Mitrovitz melletti kőbányákban, (»ad montem pinguem, Ἀλμάν ὄρος, a mai Fruska-Gorában), és hogy az ott mulató Diocletianus császár sokféle szobrászati munkát megrendelt nálok; ezeket eleinte készségesen elkészítették, de midőn Asculapius szobrát (alkalmasint templomban felállítandót és tisztelendőt) kivánta tőlük, ennek elkészítését ily kijelentéssel tagadták meg, hogy ők gyarló halandó embernek szobrát nem faragják. A felbőszült császár őket halálra itéltette és ólomkoporsókban a Dunába dobatta.

Csaknem egy időben történt Rómában, hogy a hadsereg négy trombitása (cornicularii) megtagadta tiszteletét Asklepios szobrától, miért őket is martyrizálták; nevök volt Severus, Severianus, Carpophorus és Victorinus.

E két martyr-csoport legendáját annyira összetéveszték, hogy, mint látjuk, a »quatuor coronati« czimét is az első csoport négy személyére alkalmazták. S megfordítva a quatro coronatit az építészek védszentjeinek tették, mely tiszt ismét csak az első csoport öt mestereit illethette. A quattro coronatinak

---

*) Legimus apud Aringhi I. 466. Acta S. Quirini ep. & martyr. Cod. Vatic. & Surius T. 3. 4. pin. Facta autem incursione barbarorum in partes Pannoniae, populus christianus de Scarabatensi (Soprony) urbe Romam fugiens sanctum corpus Quirini ep. & mart. afferentes secum deduxerunt. Quem via Appia miliari tertio sepelierunt in basilica apostolorum Petri & Pauli, ubi aliquando jacuerunt & ubi s. Sebastianus requiescit, in loco, qui dicitur ad Catacumbas, aedificiantes nomini ejus dignam Ecclesiam. De olvassuk Aringhi munk. 375. l. ezt is : Pollionem, cujus IV. Kal. maji memoria celebratur, neutiquam Romae, sed in Pannonia martyrio coronatum fuisse legimus, eadem ratione quemdam Quirinum, cujus corpus profugi Scarabantini Romam attullere.

Rómában díszes templomot építettek, s őket nagy tiszteletben tartották. A »Mittheil.« említett czikkéhez mellékelve van egy 1513-ból származó sírkő, melyen a feszület körül az építészet e négy védnöke mellképben jelenik meg. A kereszt alján Tenk kőfaragó és építész térdepel, kinek emlékére a sírkő készült.

## *Páva.*

Kamránk dongaboltján négy páva látható. A páva jelképes értelemmel ugyanazon helyen és ugyanazon számmal a calixtusi temető több legrégibb kamráiban is fordul elő; (l. R. sott. II. köt. XI. és XVIII., XXVII. és XXVIII. tábl.) csak hogy itt egész dicsőségében, azaz kereket vágó farkkal van ábrázolva, míg Pécsett szerényebb alakban áll.

A páva jelképes értelméről következőleg értesít Bosio (668. lap.) Del pavone. Ornithologia Aldrovandi l. 13. Pavo (dicit glossa) est avis multiplicis coloris — Eorum caro siccata inputribilis permanere dicitur; et qui pennarum pulchritudine vestiuntur, designare possunt perfectos et igne tribulationis decoctos adeo ut variis virtutibus decorentur. — *S. Augustinus* (de civit. Dei l. 21. c. 4.) : Quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punctorum et in igne animam non amittant et sine detrimento ardeant, et sine interitu doleant? Habebit enim tunc ista carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et varias tot rebus indidit quas videmus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium, dedit carni pavonis mortui ne putresceret? Quod cum auditu incredibile videretur, evenit ut apud Carthaginem nobis cocta apponoretur haec avis — meséli sz. Ágoston, hogy ezt eltéve, egész esztendő mulva épnek, rothadási szagtól mentnek és csak kissé összezsugorodottnak találta. — *S. Antonius* de Padua serm. 5. post Trinit. : In pavonibus gloriae temporalis abjectio designatur, et sicut in pennis pavonum est pulchritudo et in pedibus turpitudo; sic poenitentes, hujus seculi gloriam abjiciunt per vilitatis suae et incinerationis recordationem. Tales mentes veri poenitentes deferunt de se et sua quotidie non desinunt explorare — et porro — Pavo ejicit pennas suas cum prima arbore ejiciente folia sua et post nascitur ei pluma cum arbores incipiunt frondescere et fruticare. Prima arbor fuit Christus, quae plantata fuit in horto voluptatis i. e. in utero Virginis. Hujus arboris folia sunt ipsius verba, quae cum praedicator ejicit et peccator ipsa susceperit, pennas i. e. divitias abjicit. In generali vero resurrectione, qua omnes arbores i. e. omnes sancti incipiunt virescere, pavo ille, qui mortalitatis pennas abjecit, immortalitatis pennas recipiet.

Hasonlóan nyilatkozik Pitránál (III. 368. l.) a »veterum gnosticorum physiologus,« midőn az embernek a páva példáját ajánlja követni, hogy t. i. panaszkodjék és sírjon, ha mint a páva lábára, ő bűneire tekint; mert különben nem lesz méltó az égi menyegzőre.

Kreusernél (d. christl. Kirchenbau II. 295.) és Crosniernél (Iconogr. chrét. p. 333.) is a páva csak jobb oldaláról van kitűntetve, nevezetesen az utóbbi a szőlőt evő páva jelentését az örökéletet igérő eucharistia jelképének tartja. »Le paon becquetant des raisins, sujet souvent répresenté sur les sarcophgages chrétiens, indique que c'est dans l'Eucharistie que le fidéle trouve le gage de la vie éternelle.«

A páváról és phoenixről Weingaertner ír a bécsi »Arch. Mittheil.« 1860. évf. 153. l. A pávát már a pogány világ is kitüntette. Négy ily állat virág- és gyümölcs-kas mellett látható egy antik cubiculum ajtaja fölött, e felirással : D. M. P. A. Elius Trofimus fecit sibi et libertis libertabusque eorum. Le van másolva Bartoly Peint. XX. t. és e munka XXI. t. négy arabesquen álló pávát olvasunk azon sírfestményről, mely a Corsini hegy villájában a sz. Pongráczi kapun kivül látható. Sőt a két következő (XXII. és XXIII.) tábla is hasonló képeket mutat; egyikén nyolcz pávát szőlőgerezd és — már is — ruházott geniusok, pálmák és koszorúk közt találunk. Ilyféle előadás, mint tudjuk, a keresztyén korban is sokáig maradt. — Ha e képek indokát keressük, nem lehet máshoz folyamodni, mint az antik-világ — mely a páva húsát nyalánkságnak tartotta — ama meséjéhez, mely szerint e húst nem-rothadónak hitték; másként a pávának, mint Juno madarának, nincsen helye a sír-symbolikában. A pávának halhatlansági jelentését a keresztyénség is felkarolta; nem értem, mit Schnaase (Gesch. der Kunst. III. Bd.

62.) állít,*) hogy a páva csillagos farka miatt, már az antikoknál is a halhatlanság jelképévé lett; mert itt hiányzik a tertium comparationis és hiányzanak a régi irókból vett bizonyítványok. Botari, valamely physiologus értelmében, e madarat a bűnbánás jelképének akarja tekintetni (igaza van); de ezen felfogás, legalább a müvészeti jelképezésre nézve nem fontos. Képek, melyeken a páva nevezetes nagy mérvben van festve, gyakran fordulnak elő a katakombákban. Néha világ-golyón áll, s így helyettesíti a régiek Victoriáját és a keresztyének diadaljelét, a keresztet, mely a byzanti és német császárok ország-almáján látható. Vagy talán itt phoenixet akartak képezni, mely a byzanti ország jelképe volt és annak örökkévalósága jelképezésére volt hívatva? Gyakran a pávát értelmesen csoportosítják a báránynyal. Igy áll két páva és két bárány Galla Placidia ravennai sír-temploma áttört oltárkövén a kereszt két oldalán (Quast altchr. Bauwerke Ravennas. S. 13.). Az önkénytes áldozat jelképe itt természetszerűleg ellene van téve a halhatlanságnak. A páva nemcsak Olaszországban volt szokásos, hanem alkalmaztatott az északi tartományokban is, mint a hal, egész a csúcs-íves styl keletkezéséig. Igy találunk két pávát a landbergi kettős kápolna ajtó felküszöbén, még pedig az ó-keresztyéneknél szokásos állásban, azaz egymással szemközt. (Puttrich Denkm. d. Baukunst in Sachsen. 2. Abth. 19—23. Lief., vagy a II. kötet 5—9. Lief. S. 30. 1845.)

Használták a pávát ellenkező jelentéssel is, midőn a büszkeség, gőg, a roszul alkalmazott gazdagság jelképévé tették : de ezen rosz értelmi használaton túlnyomó a jó értelembe vett jelkép, t. i. a halhatlanságé.

Igy a pávának jelképileg rosz oldalát előadja Otte. (Handb. d. kirch. Kunst-Archeol. 2. Abth. p. 872.) Pfau bei dem Kirchenlehrer Bild der Juden, spaeter der Teufel. Anm. 3. Vom Pfau heisst es in einer Zürricher Handschrift des XII. Jahrh. (Wasserkirche C. 58/278. S. 302. a.):

Voce Satan, pluma seraphim, cervice draconem,
Gressu furtivo designat pavo latronem.

Ebenso Freidank 142., 137.:

Der phawe diebes sliche hat
Tiuwels stimme und engels wat (Kleid).

In den Zahlen der Jahre des Weibes bedeutet der Pfau das vierzigste. Vajjon a lőcsei falképeken a jelenleg elenyészett gőg nem páván ült-e? Igaz, hogy a landsbergi Herrad »Hortus Deliciarumába« (l. Engelhardt kiadását, II. t.) a Superbia lóháton és »pellis leonis-on« ül, de Lőcsén a különféle bűnök különféle — a bűnöket egyenesen jelző — állatokon nyargalnak.

## *Madár, galamb, gerlicze.*

Bosio p. 665. Degli animali volatili. *Beda* in Job. l. 1. c. 12.: Volucres sunt, qui sursum cor habent et coelestia conspiciunt. — Rich. de R. Vict. de erudit p. I. c. 44. : Nonne aves coeli videntur esse qui veraciter possunt dicere : Nostra autem conversatio in coelis est? Nonne coeli aves dicendi sunt qui se in alta contemplationis penna suspendunt? — *S. Hilar.* in Matth. cant. 12. : Sed jam in ramis

*) Schnaase-nek itt idézett helye a »Gesch. d. bild. Künste« 2-dik 1869-ki kiadása III. kötet. 1. oszt. 78. lapon áll : Der Pfau wegen seines gestirnten Schweifes schon bei den Heiden als Symbol der Unsterblichkeit betrachtet, scheint auch bei den Christen als ein Zeichen des ewigen Lebens gebraucht zu sein. A jegyzésben pedig ez áll : Bei dem Tode der Kaiserin liess man einen Pfau, wie bei dem des Kaisers einen Adler auffliegen, ohne Zweifel jenes in Erinnerung an Juno, wie dieses an Jupiter. Die Ehre, das Symbol der Königin des Olymp zu sein, verdankt er aber wobl seinem gestirnten Schweif. Vgl. Bochart, Hierozoikon (I. 20. c. 136. II. 16. c. 242.) Aringhi (I. p. 166. ff.) nennt indessen den Pfau nur als Symbol 1. der Eitelkeit, was nicht hierher gehört (de igen is, mert a pávának ez is egyik jelentése;) 2. aber auch der Auferstehung, und erklaert diess daraus, dass er die Federn abwerfe, und wieder erhalte.

arboris, in sublime prolatae coeli volucres inhabitant Apostolos scilicet ex Christi virtute protensos mundum inumbrantes in ramis intelligimus, in quos gentes in opem vitae advolabant et aurarum turbine i. e. diaboli spiritu flatuque vexatae, tamquam in ramis arborum requiescunt. — *Rup.* Abbas in c. 13. Ap. l. 11. : Aves ergo, quae volabunt per medium coeli Apostoli sunt — et porro — Ista sunt volatilia illa, quorum exemplo et imitatione debemus omnem victus aut vestitus solicitudinem deponere, dicente Domino : Respicite volatilia coeli etc. Nam Apostoli, quibns primum et praesentialiter haec libertas avium proposita est ad imitandum, ut coelestium contemplationi vacare possint, omnia terrena reliquerunt. Idcirco recte ipsi volatilia coeli dicuntur. — *Beda* loco supr. citato : Vel volucres sunt, qui obviam Christo in aëra ex mortuis sunt ituri.

Rossi »Roma sott.« I. p. 323. : Ismeretes kiki előtt, hogy a madár a hivőnek testétől megszabadult és az isten felé repülő lelkét jelenti; valamint ellenkezőleg a nyáj a még földön élő hivőt jelképezi. Mindkettőben tehát két állapotot látunk : a földi életet, melyben vigasztalásunkra és úti eledelül nekünk az eucharistiának teje adatik, és a szellemek életét az égi kertben, a paradicsomban és az égi békében.

Az emberi lelket a madár jelképe alatt képezték már az egyptomiak is, kiktől e képet átvették a zsidók. A keresztyének a madár képe alatt nemcsak általánosan az ember, hanem különösen a szentek, martyrok lelkét látták jelképezve. A gyümölcsöt csipkedő madár pedig vonatkozik az úrvacsorával való élésre. Ily értelemmel képezték a madarat számtalanszor az ó-keresztyén kőkoporsókon, ily értelemmel fordulnak elő azok a sírkamrák festményein; bár itt gyakran egyedül díszként is vannak alkalmazva különféle lombozat és virágok közt. Jó tulajdonokkal kivált a kisebb éneklő madarak bírnak.

Bosio p. 666. D e l l e c o l o m b e. *Tertull.* de bapt. c. 8. : Tunc ille sanctissimus spiritus columbae figura delapsus in dominum, ut natura spiritus sancti declaretur per animal simplicitatis et innocentiae. Quod et corporaliter ipsa felle careat columba. Ideoque : estote simplices sicut columbae. Ne hoc quidem sine argumento praecedentis figurae. Quemadmodum enim post aquas diluvii, quibus iniquitas etc. vide supra de Noa. — *Orig.* in Levit. c. 4. hom. 3. : In columbis occuli praedicantur, nam hoc genus avis cum ad aquas venerit, quia ibi solet acciptris insidias pati, venientem desuper inimicum, volitantis umbra in aquis conspecta deprehendere et occulorum perspicacia fraudem periculi imminentis evadere solet. Quodsi ita prospicere poteris insidiis diaboli et cavere sacrificium Deo, columbas obtuleris. — *S. Ambrosius* scr. de S. Euseb. Ep. : S. David cum puritate mentis volare concupisceret, non alterius animantis, nisi columbae optans alas, dicens : Quis dabit mihi pennas etc. Intelligebat enim quod altiora facilius penetrantur simplicitate mentis quam levitate pennarum. — *S. August.* simplices autem esse voluit sicut columbas ad nulli nocendum. Nam hoc avis genus nullum omnino animalium necat, non solum grandium, contra quae vires non habet, sed etiam minutissimorum, quibus et perparvi passeres aluntur. Est autem omnibus irrationabilibus animantibus una quaedam inter se societas, sicut et rationabilibus sua i. e. hominibus, non solum secum sed etiam cum angelis. Discant ergo ex similitudine columbarum nulli prorsus nocere ad societatem suam pertinenti participatione rationis. — *Aug.* in ps. 53. : Columba a molestiis querit avolationem, sed non amittit dilectionem. Columba enim pro signo dilectionis ponitur et in ea gemitus amatur. Nihil tam amicum quietis quam columba, die noctuque gemit, tamquam hic posita, ubi gemendum est. — *Chrysost.* T. 4. c. 3. Matth. : Ideo spiritus sanctus speciem columbae sumpsit, quoniam prae omnibus animalibus haec cultrix est charitatis.

Kreuser (»d. chr. Kirchenbau« II. 287.) : a galamb a szentlélek és hét adományainak jelképe, melyeket l. id. m. 428. l., t. i. sapientia, intellectus, consilium, fortitudo, scientia, pietas et timor domini.*) A galambnak nincs epéje, (?) felold és köt (columba ligat, columba solvit Aug. serm. CCXCV. §. 2.) és kedveli a szeplőtlenséget s ép ezért, mert lábát tisztátlanra nem akarta tenni, visszatért a béke olajágával a bárkába. Az »énekek éneke« szerint, melyet az égi vőfire Krisztusra és mátkájára az egyházra magyaráznak, — a galamb a legbensőbb szeretetnek jelképe, mely a galamb szárnyain felszáll az úr istenhez és egység s egyesítés után epedez; ép ezért jelzi az egyház egységét is, és Optatus és Ágoston a többi egyházi tanítókkal az eretnekekhez így szólanak : e g y a galamb, az egyház : »Catholica Ecclesia una

*) Didron »Hist. de dieu« cz. munkájában tüzetesen szól a galambról, mint a szentlélek jelképéről; nevezetesen 124. és 125. fametszetén látjuk előadva a szentlélek imént felhozott hét adományát hét galamb jelképe alatt.

columba perfecta (Chrysost. in S. Quirina p. 524.) A galamb a jó keresztyén jelképe, valamint a holló roszé. A galamb szereti az embert és társaságban repül*), és hol az isten és ember közti engesztelésről van szó, ott a galamb mindíg szerepel, így Noénál és az úr keresztelésénél. Galambot eladni sz. Gergelynél ugyanegy a simoniával, annyit tesz, mint a szentséget pénzért eladni : Quidam sunt in templo Dei hodie, qui columbas vendunt. Az úr galambjának — más értelemben — nevezik a zsidókon boszút álló angyalt, Nabucodonozort (l. Hieronym. in Jerem. V. 25. pag. 1024.)

A sír-emlékeken, koporsókon és a sírt elrekesztő táblákon előforduló galamb képekre nézve Rossi »Roma sott.« II. p. 311. ezen megjegyzést teszi : Az ezen kötet feliratos tábláin leggyakoribb a galamb jelképe, még pedig vagy a galamb, vagy más hasonló madár összekötve az olajfaággal vagy egész fával, néha szőlőgerezddel, néha pálmafaággal, ritkán virág- vagy gyümölcskassal, egyszer virágszállal. Ha a nem ábrázolt töredékeket is ide veszem, a galamb vagy madár képe a három calixtusi areában többször, mint ötvenszer fordul elő. Nem látok különbséget, a galamb használatának számára nézve, akár régibb, akár újabb kő-feliratokat tekintünk, és a consulok nevével ellátott keletek bizonyítják, hogy e képhez, a legelső jelképek közt, leginkább ragaszkodtak; uralkodó az még a IV. század sír-irataiban is, és bár példái az V. és VI. században folyvást gyérülnek, mégis az utóbbi század egyik legutolsója még mutatja a mystikai madarat. Még inkább, mint Rómában, ragaszkodtak Franciaországban a galambhoz, miért is jelenléte, de még nagyobb száma sem vehető chronologiai jellegnek, legalább a négy első század sír-irataiban nem. — Mindenki tudja, hogy a galamb a halottak lelkét jelképezi, de ezt fényesen bizonyítja a calixtusi temetőnek azon sír-irata, melyen két olajágat csőrében tartó galamb egyenesen Beneria-nak és Sabbatiá-nak van nevezve, e csoport fölött pedig PALVMBVS SINE FEL-et olvasunk. Az itt idézett sírirat másolatát és magyarázatát l. Rossi Bullett. 1864. évf. 12. lapján. Ugyan a Bull. 1868. évf. 7. l. más sírirat van idézve, melyre a PALVMBO SINE FELLE tulajdon fel van írva, mihez Rossi e kérdést teszi, vajjon a »palumbo« (és föntebb »palumbus«) csak a kőfaragónak hibájából eredt-e, vagy pedig úgy használtatott-e »palumbes« helyett. A »palumba sine felle« Dasumia Ciriaca síriratán is olvasható, melyet Rossi vagy a III. század végéről, vagy a negyediknek elejéről származtat (l. »Roma sott.« II. 186-dik lap.)

A gerlicze az isten irgalmasságát is jelenti, az egyházi közösséget, a szüzességet és a szerelembeni hűséget; *sz. Gergely* pápa in cant. cant. I. n. 30. : Turtur postquam parem suum perdiderit semel, nunquam alteri se jungit, sed semper solitarie habitans in gemitu perseverat etc. Sohaj- vagy panaszkodásféle hangját a bűnbánók sohajaihoz hasonlítják; így irja szintén sz. Gergely in Job XXXII. 3. n. 4. pro cantu gemitus habent (vonatkozólag a vezeklők bűnbánatára).

Dongaboltunkon a galamb ugyanazon számmal van, mint a páva. A galamb egészen fehér és mintegy repdeső; kettőt még jól látni, kettő csaknem egészen elenyészett.

## *Virágkas és növénydísz.*

A virágkas itt az antikok bőségszarvát helyettesíti; az utóbbit ily helyen gyakran látjuk alkalmazva a calixtusi temető mennyezetén és falain. A pécsi virágkas csuklyához (Düte), vagy kévéhez hasonlít, vagy talán nem is kasnak, hanem virágcsokornak vehető, melynek szárai vörös szalaggal vannak összekötve; a bőségesebb levelek közt szétterjedő vörös virág képezvén a csokor felső nagyobb terjedelmét.

A monogramma, négy medaillon és nyolcz virágcsokor közt látunk, mintegy elhintve vörös és kék csillag-alakú virágokat és azok zöld leveleit. Chromolithographiánkban a kék virágok szinét nem

---

*) Pitra »Spicil. solesm.« III. 363. adja a galambnak tulajdonait a veterum gnosticorum physiologusa περι περιστερῶν lei rása szerint. Főtulajdonaként itt a társas élet és a társas repülés tekintetik, melynek vonatkozási tana »ἑρμηνεία« ez : valamint a galamb társaságban repül, hogy a ragadozó madár egyenkint el ne rabolhassa : úgy — kivált a szűzeknek — az egyházban együtt kell maradniok, együtt énekelniök ; de nemcsak ezeknek, hanem a híveknek általán, ne hogy az ördög egyenkint elvihesse.

sikerült kellőleg adni. Rendszeretlen elhelyezésük miatt virágainkat az üres térnek inkább csak töltelékeként vehetjük, van egyébiránt Rossi Bull. 1865-dik évf. 42. lapján egy venyige, mely némileg a pécsi virágokhoz hasonlít. E venyige egészet képez ugyan, hanem tövének erőssége nem felel meg kellőleg a növény nagy kiterjedésének; látható Domitilla temetőjében és annyiban hasonlít a pécsi virágokhoz, hogy mindkettőben feltünő az igyekezet az üres tért igen gyönge szálakkal, levelekkel és virágokkal (a Domitilla temetőben szőlőgerezddel is) lehetőleg dúsan betölteni.

A pécsi kamra hosszúkás, a bolt képtáblája pedig négyeges levén, a két kurta oldal felé nagyobb tér maradt fenn, melyet a festész két antikszerű, vörössel szegélyzett zöld guirlanddal töltött be.

A bemeneti falon, szemközt a két apostollal, nyílik a kamrába vezető ajtó, mely, bár kicsiny, mégis több helyet foglalván el, mint az átellenes spiraculum-nyílás, itt képet nem alkalmaztak, hanem csak egyszinű zöld növénydíszt, mely a vörös-sárga keret és az ajtó-nyilás közt az ezek által határozott tér értelmében kanyarodik; úgy, hogy kanyarulatai alakjának alapját itt is az antikszerű guirlande képezi.

## *Színhangulat.*

Színhangulat, Tonalitaet, gamme de couleurs alatt értjük a színek vagy festékek arányát egymáshoz, valamint minőségükre, tüzökre vagy töröttségök és vegyülésökre, úgy azon tér nagyságára nézve is, melyet külön-külön s egymáshozi arányban elfoglalnak.

Van három tulajdonképi szín : sárga, vörös és kék; mert a fehér és fekete nem szín, hanem amaz a színtelen világosság, emez a világosságnak távolléte; és mert a többi szín : narancs, rózsa, bibor, viola stb. a három alapfestéknek csak vegyüléke.

A természettan és tapasztalás szerint szemünkre kellemesen hat a három színnek együttléte két színben, vagyis mikor az egyik szín a két más alapszínnek vegyüléke; ellenben a két vagy három alapszín egymás melletti elhelyezése kellemetlen hatással bír, mit nálunk Pest városa színeinél minden nap tapasztalunk. Innen következik ismét a kiegészítő complementaire színek alkalmazása, hogy ez által öszhangzatot hozhassunk elő, s így a kiegészítő színnek van három lehető osztálya:

a) a narancs- (a sárga és vörösnek vegyüléke) és a sötétkék szín;

b) a vörös és a zöld (a sárga és kéknek vegyüléke);

c) a világos sárga és viola (a kék és vörösnek vegyüléke).

A régiek a természettannak a kiegészítő színekről törvényét nem ismerték, ha mégis ezzel éltek, ez egyedül jó ízlésök és tapasztalásuk eredménye volt.

Viollet-le-Duc. »Dict. de l'Archit. Art. Peinture,« a középkori festészeknél három színhangulatot talál : 1. a sárga-vöröst, világossággal és sötétséggel, azaz fehérrel és feketével; 2. a sárga-vörös-kéket, mely megkivánja a közbülső zöld, viola- és narancsszínt és egyszersmind a fehéret és feketét is; 3. minden szín összeállítását, de a fehér helyett az arany alkalmazását, megmaradván árnyékozásra a fekete.

Ezen osztályozás ellen felhozhatni, hogy a 2. és 3. szám csaknem ugyanaz, és hogy a régiek nem csak aranyat, hanem ezüstöt is használtak; mert ércz, fénye miatt, minden színhez alkalmazkodván, az egymáshoz nem illő festékek viszályát közbejövetelével eltávolítja.

Nem fogadhatjuk el V.-l.-D. osztályozását, hanem el kell ismernünk elméletileg a hármas színhangulatot, mely gyakorlatilag több osztályban nyilvánul, u. m. : 1. Kiegészítőt, két színből állót, melynek egyike két színnek vegyüléke; 2. csak két töretlen és vegyületlen színből állót; 3. azt, mely minden színt alkalmaz, de az arany és ezüst közbevetésével. Az első osztály három alosztályát föntebb adtam, a második osztálynak van szintén három alosztálya : a) sárga-vörös, b) vörös-kék, c) kék-sárga. A harmadik osztálynak nincs alosztálya, ha csak nem akarjuk külön-külön tekinteni a) az arany, b) az ezüst külön, c) mind a kettőnek együttes alkalmazását, mely utóbbi esetben volna kilencz alosztály vagy színhangulat. Ezen, ha úgy akarjuk, kilencz osztályon kivül a régiek alig ismertek más színhangulatot s alig ismerték az úgy nevezett neutral (semleges) színt, mely újabb időben oly nagy szerepet játszik a festészetben

és a színhangulatokat a végtelenig szaporítja. Legfölebb mondhatjuk, hogy a régiek a neutral hangok helyett, mint minden színhez illőt, az aranyat és még némikép az ezüstöt is alkalmazták.

Viollet-le-Duc a színhangulat elemeire nézve megyjegyzi tovább, hogy ha az egyes színek értékét vagyis térfoglalatát számokban fejezzük ki, s így a sárgát 1-re, a vöröset 2-re, a kéket 3-ra teszszük: a sárga és vörös vegyüléke narancs leend 1 + 2 = 3; a sárga és kék vegyüléke, zöld 1 + 3 = 4; a vörös és kék vegyüléke bibor 2 + 3 = 5. Ezek után így folytatja: a sárga-vörös hangulatban szükséges, hogy a sárgának térfoglalata a vörös térfoglalatának legalább kétszerese legyen. De mihelyest a kéket is hozzáadjuk, az öszhangzat már bonyolódottabbá lesz, mert a kéknek jelenléte magában véve, vagy a sárga és vörös térfoglalatának nevezetes aránylagos nagyobbítását, vagy a zöld és bibor színek alkalmazását kivánja, s ekkor a zöldnek térfoglalata nem lehet csekélyebb az egész tér egy negyedénél, a biboré nem egy ötödénél stb.*) Ezek szerint az egész befestendő tért 100-ra tevén, ennek negyed részét = 25 elfoglalná a zöld, ötöd részét = 20 a bibor, s a fenmaradt részt, azaz 55-öt föl kellene osztani így, hogy a sárga számára maradna kétharmada = 36,66 és a vörös számára egyharmada = 18,33, mi összesen tenne 25 + 20 + 36,66 + 18,33 = 99,99 vagyis 100. Az összes színek alkalmazásánál tehát legnagyobb szerepet kellene viselni 36,66-al a sárgának, következnék a zöld 25-el, erre a bibor 20-al, míg a vörösnek csak 18,33 jutna. Meglátjuk, vajjon ezen szabályt ily szigorúsággal alkalmazták-e a régiek, vagy legalább az ó-keresztyének?

Állítja továbbá V.-l.-D., hogy tökéletesen összhangzatos színhangulatot csak a sárga és vörös, és csak is a fehérnek közbejöttével ad, de nem adja ezt sem a vörös és kék, sem a sárga és kék közbülső színek nélkül, »il est impossible stb. (l. a jegyzékben V.-l.-D. saját szavait).

Igaz ugyan, hogy már a legrégibb korban alkalmazták, még pedig leggyakrabban és túlnyomólag a sárga-vörös színhangulatot: ezt tették az egyptomiak, tették a hellenek legrégibb, a selinunti, templomaikban, tették az ó-keresztyének, a byzantiak, és tették a középkoriak, pl. az alkalmasint még a XI. századból származó s.-savini falképeken.**) Mindamellett tagadhatlan, hogy e színhangulat nem kellemes, és hogy azt a hellenek későbbi doriai templomuknál a vörös-kékkel váltották föl, mely V.-l.-D. megjegyzése daczára kellemesebb, mint azt a franciaországi színek is bizonyítják. Ellenben absolute kellemes a kiegészítő színhangulat, mert ez a szivárvány spectrumában fölfedezett természeti törvényen alapszik, melyet más tapasztalás is erősít, pl. az, mely szerint az egyik színnek hosszabb megtekintése után, a másik kiegészítő szín és viszont, sokkal élénkebbnek és tüzetesebbnek fog tetszeni; a szövetkereskedők ezt tudván, ha valaki vörös kelmét kiván és neki az előmutatott nem tetszik eléggé élénknek, — mintha tévedésből történnék — rögtön zöld színűt terítnek elébe, mire azután visszatérvén az előbbi vörösre, a vevő azzal megelégszik. Más tapasztalás az, mely szerint a gyakorlott és szín iránt éles érzékkel bíró festész, ha a vásznára festett szín kiegészítő festékét kivánja megismerni, képétől rögtön elfordulva, azt mintegy a valóságban előtte levőt látni fogja.

Miért választotta tehát a kezdő festészet a nem kellemes sárga-vörös hangulatot? Alkalmasint

---

*) En supposant que le jaune vaille 1, le rouge 2, le bleu 3 : mêlant le jaune & le rouge, nous obtenons l'orangé, valeur 3; le jaune & le bleu, le vert, valeur 4; le rouge & le bleu, le pourpre, valeur 5. Si nous mettons des couleurs sur une surface, pour que l'effet harmonieux ne soit pas dépassé, posant seulement du jaune & du rouge, il faudra que la surface occupée par le jaune soit le double au moins de la surface occupée par le rouge. Mais si nous ajoutons du bleu, á l'instant l'harmonie devient plus compliquée; la présence seule du bleu nécessite, ou une augmentation relative considérable des surfaces jaune & rouge, ou l'appoint des tons verts & pourpres, lesquels, comme le vert, ne devront pas être audessous du quart & le pourpre du cinquiéme de la surface totale. Ce sont lá des régles élémentaires de l'harmonie décorative des artistes du moyenâge. Aussi ont-ils rarement admis toutes les couleurs & les tons qui dérivent de leur mélange, á cause des difficultés innombrables qui résultent de leur juxtaposition & de l'importance relative que doit prendre chacun de ces tons, comme surface. Dans le cas de l'adoption des trois couleurs & de leurs dérivés l'or devient un appoint indispensable, c'est lui qui est chargé de compléter ou même de retablir l'harmonie. Revenant aux principes les plus simples, on peut obtenir une harmonie parfaite avec le jaune & le rouge (ocre rouge), surtout á l'aide de l'appoint blanc; il est impossible d'obtenir une harmonie avec le jaune & le bleu, ni même avec le rouges & le bleu, sans l'appoint de tons intermédiares. Voudriez vous décorer une salle toute blanche comme fond, avec des ornements rouge & bleus ou jaunes & bleus, même clair-semés, que l'harmonie serait impossible. Le rouge (ocre rouge) & le jaune (ocre jaune) étant les deux seules couleurs qui puissent, sans l'appoint d'autres tons, se trouver ensemble.

**) Nevezetes, hogy a chinaiak, de még inkább a japániak a vörös-zöld hangulatot minden másfélének elébe teszik, sőt még itt is a különféle vöröshöz illő külön zöldet csodálatos színérzékkel tudják feltalálni.

nem másért, hanem azért, mert a természetben igen gyakran előforduló sárga és vörös okerből legkönnyebben és legolcsóbban készíthetni festéket, és mert e két színű oker a legtartósabb festékek egyike.

A mi most már az ó-keresztyén falfestmények színhangulatát illeti, ha Rossi »Roma sott.« I. VIII. és X. tábláját megtekintjük : látni fogjuk, hogy itt (VIII. t.) a keretet nagy sárga és keskeny vörös vonal vagy szakasz képezi, a X. tábl. a keret-részlet vörös, a mező sárga s az arra festett alak és részlet vagy barnás, szürkés-barna árnyékolással, vagy zöld és vörös. Ugyane kötet VI. és VII. tábláján a színhangulat egészen sárga-vörös, sok fehérrel és feketével; a hatás kellemetlen, egyébiránt a képek már is a byzanti iskola teremtményei. A XII. táblán a zöld szín csaknem kizárólag uralkodik. Menjünk most át a calixtusi temető öt legrégibb kamráinak falfestményeire: a II. k. VI. tábl. byzanti falképeinek színhangulata a sárga-vörös, igen kevés kékkel, de itt már a vörös nem tüzes, sőt nagy részben a barnába átmenő. A XIV., XV., XVI., XVII. és XVIII. táblán meg van tartva a sárgás mezőnek keretelése vörös de még inkább barna szalagokkal, míg a keret közti alakokban — még a húsban is — a barnás hangulat uralkodik, egyedül a madarakon (pávákon) és a növényeken látható élénkebb, természetes festék. Jónás tengeri sárkánya zöldes, zöldes a tenger vize, az ég, szikla és több alaknak fehérneműje is; a kék festéknek pedig igen csekély rész jutott. Élénkebb festékekkel találkozunk a XX. táblán, hol a keret szalaga vagy angol-vörös, vagy barna; úgy szintén A. és B. Tavola d'Aggiuntán (függelékes tábla); a színhangulat itt határozottan a sárga-vörös, hanem itt is úgy, hogy az utóbbi festék a barna felé hajol; *miből világos, hogy a tiszta sárga-vörös színhangulat ó-keresztyéneink előtt sem volt kellemes, mivel annak rideg hatását a vörös festéknek barnába játszásával gyöngíteni törekedték.* Csak az Alexandria városában legújabban talált ó-keresztyén sírkamrában a legrégibb kép színhangulata határozottan a sárga-vörös (l. az 1865. évi »Bullettino«-hoz adott táblának V. ábráját); de még itt sem alkalmazható Viollet-le-Ducnak ama szabálya, hogy a sárgának a vörösnek kétszeres térfoglalatát kell elterítni; mert itt, mennyire a megrongált állapot és a másolat föltett hűsége itélni enged, az alapot, a mezőt világos vörös festék képezi, melyre azután csaknem csupa sárga ruhába öltött emberi alakok festvék, sárgák a fák tövei is és leveleiken alig ismerünk zöld színre; a sárgának árnyékolását vörös és barna festékkel készítették, vagy pedig fekete ecsetvonalokkal. E képet tartja Rossi a kamra legrégibbjének, hihetőleg még a IV. században készültnek. Hatása kellemetlen, a festékek kirívósága és egymáshozi nem illése miatt, legalább ilyen a másolatban.

Vessünk most egy pillanatot pécsi falképeinkre. A keretelés sárga-vörös, de a kereten belül uralkodik a vörös-zöld kiegészítő színhangulat. A keretelés sárga és vörös festéke közt nincs megtartva azon arány, melyet V.-l.-D. követel; mert a vörösnek térfoglalata még nagyobb a sárgáénál is, mihez még megjegyzendő, hogy magában a képben a sárga festék inkább narancsszinű, semmint a chromolithographiában. Mindamellett a hatás nem épen kellemetlen, mert annak ridegségét a kereten belül levő kiegészítő színhangulat mérsékli, s elmondhatjuk, hogy a pécsi festmények e színhagulatukkal túltesznek a calixtusi öt kamrákéin, kivált midőn a sárga hosszkeretet áttöri a fehér alapon megjelenő zöld-vörös guirlande. Másrészt azt is állíthatni, hogy a helyszín (Lokalton) is inkább természetszerű Pécsett. Hozzájárul, hogy még az egyik kép ruházatában is megtartották a kiegészítő színhangulatot, midőn a tunicát zöldre, a köpenyt és czipőt vörösre festették; ellenben a két apostol ruhájában uralkodik a sárga, de itt sem vörössel, hanem barnával árnyékolva. A kisebb kereteknél mindenütt meg van tartva a kiegészítő színhangulat, midőn a keret zöld vonalát felváltja a vörös szalag és megfordítva; így a monogrammák és medaillonok kereteiben, sőt még a nyolcz virágcsokornál is a virág és a szalag vörös, a szár és levél zöld. Kék festék itt csak legkisebb térre szorítva fordul elő, s ezt sem látni a chromolithographián.

## *Képeink mű-értéke.*

Hogy itt remekművel nincs dolgunk, mindenki tudni fogja, ki a római müvészetnek Hadrián császár utáni igen gyors hanyatlását és a római ó-keresztyén temetők falképeit, habár csak másolatból is ismeri. De van dolgunk oly művel, mely a római virágzó müvészet hagyományán még éldegél és még távol van a későbbi byzanti ridegségtől, melynek még nyomát sem találjuk képeinken.

A technika elég egyszerű, a festész vagy szabad kézzel festett az alapra, kivált a növénydíszt, vagy ecsettel és barna színnel rajzolta előbb alakja körvonalait (l. Jónás meztelen alakját), a körvonalok közti tért ezután betöltvén a helyszínnel, (Lokalton) azt barnával árnyékolta és mintázta. Közbülső festéket alig veszünk észre, legfölebb, ha az ajkakra vörös tétetett; hiányzik a felvilágítás is (die Aufhöhung durch lichtere Töne).

A rajz ide s tova elég helyes, így az apostol fején, némely jobban sikerült guirlandnak van meglehetős szökkenése is, az elhintett virágokat és leveleiket könnyűknek mondhatni. Másrészt látunk nevezetes rajzhibákat is, ilyen az inkább nő-, mint férfias alakzásban felfogott Jónás, melynek — ezen kivül — bal karja is kellettinél sokkal rövidebb.

Van továbbá képeinken a mozdulatnak némi kifejezése is; a két apostolnál és még inkább a három lépdelő alaknál, úgy szintén a bolt négy fehér galambjában is; ellenben ridegeknek kell mondani a Jónás hajójában álló matrózokat és magának Jónásnak a töklugos alatt álló alakját.

Az egyéniség kellő felfogásáról nem lehet szó, bár igen hihető, hogy az arczképezés után törekedett festészünk, midőn a négy medaillon fejét festette.

Egészben véve kimondhatjuk, kogy a pécsi képek nemének jobbjai közt foglalnak helyet, sőt versenyeznek a calixtusi temető legrégibb falképeivel; és ismét figyelemre méltó, hogy itt a byzanti ridegségnek legcsekélyebb nyomára sem akadunk, míg másrészt, mit Schnaase az ó-keresztyén képeken kiemel, az antik életderültség némi utóhangja még mindíg észrevehető e későn és messze földön készült utószülöttjein.

## *Összefoglaló magyarázat.*

A pécsi falképek magyarázatának elején kimondtam, miként itt a biblia ezen mondatának:

»Ki hisz és keresztelkedik, üdvözül!«

megtestesülésére vagy jelképezésére ráismerhetünk, mi annyit tesz, hogy a festész, vagy a képek elrendezője e tant, ezen keeesztyén igazságot képben akarta kifejezni; mintegy személyesíteni akarta a keresztelést, az ezzel járó fölvételt a keresztyén községbe, az egyházba, az erre következő részesítést az eucharistiában, és az eucharistiában igért örökkévaló üdvözülést; s mindezt folytonos utalással az üdvözítőre, ki mindezek alapjának tekintendő.*)

Láttuk, hogy Noé bárkájával és galambjával ép úgy a keresztelést, mint az egyházat és a bűnbocsánatot jelenti, az egyház hajóját, mely őt megmentette az özönvízben való haláltól; és bárkájában, vagyis az egyház hajójában meg lett mentve egyúttal a jövő, az új világ csírája is, míg a galamb olajágában és a szivárványban az úr isten kifejezte engesztelését; így tehát már ezen első kép magában jelentené a keresztelést, egyház hajójával a hitet, galambjával az üdvözülés reményét.

Ha föltevésemben a három lépdelő alakra nézve csalódom, és ha itt a három keleti bölcs van előadva és a középső nagyobb képen a szűz, a gyermekkel ölében, ült, s így a tűzzel való keresztelésnek és az egyház tulajdonképi hajója ábrájáról elesünk és a sarkophagoknak inkább történelmi terére kell lépnünk: akkor a három bölcs történetével vonatkoznunk kell a pogányok fölvételére és belépésére az egyházba, mi szintén ősrégi jelképes nézeten alapul.

Az ellenkező oldal középső elveszett képében az eucharistiát keresem, azon számos példány útmutatása után, melylyel a calixtusi öt kamrában s az alexandriai legrégibb ábrán találkozunk. Ez, nézetem szerint a legegyszerűbb, legtermészetesebb föltevés.

A legrégibb ismert festvényeken, a calixtusi öt kamrában, a feltámadás fő jelképének Jónást tekintették, e mellett Lázár feltámasztását, ritkábban Dániel megszabadulását az oroszlány-veremből, vagy Ábrahám áldozatát; a két utóbbit inkább a kőkoporsókon adták elő. Mindegy, elég az, hogy Jónás

---

*) A két szentségnek : a keresztelésnek és úrvacsorájának előadása minden kétségen kivüli; ellenben nem fordul elő a coemeteriumokban kép, melyet a római kath. egyháznak többi öt szentségeire lehetne magyarázni, mint ezt Zádory igyekszik tenni. Nem teszi ezt Rossi sem munkáiban, és Rossi ugyancsak jó kath. hivő, de egyszersmind jó itész is.

oldalképeül a három közt egyet kell választanunk; s így ki lenne tökéletesen egészítve a cyclusnak második része, melyet egyébiránt Jónás már magában is képvisel.

A cyclus e két része, azaz a keresztelés és egyház, az eucharistia és a feltámadás közepén jelenik meg a Krisztus monogrammájára mutató két vezér apostol, mozdulatával mintegy felhíva a hitre az üdvözítőben, mely a keresztyén egyháznak alapkövét teszi, mely sokkal sulyosabban nyom, mint a hit akár Mohammed, akár más vallás-alapító profétai hivatásában.

És most nézzünk fel a magasra »sursum corda«, itt az egésznek zárkövét képezi a még egyszer megjelenő Krisztus-monogramma, vég és örökkévaló diadalának jeléül és bizonyságául, körülvéve a paradicsom virágzó növényeitől, melyek közt helyet foglalnak a halhatlanságot jelentő pávák, és végre az itt eltemetettek maguk, kiknek megtisztult lelküket jelképezik a hófehér, tiszta és szelid galambok.

S így e képekben is meg volna írva — Rossi kifejezése szerint — a keresztyénségnek nagyszerű eposa, kezdve a keresztelésen, végezve az örökkévaló üdvözülésben.

## *Kormeghatározás.*

Képeinknek csak kevés tárgyával találkozunk a calixtusi temető öt cubiculumában, jelesen: közös mindkettőnek Jónás-története, a páva, a galamb, a növénydísz, de hiányzik az öt kamrában Noé, a három ifjú vagy bölcs, a két apostol, sőt a négy medaillonunkéhoz hasonló arczkép is alig van meg (az egyetlen előforduló arczképet l. »Roma sott.« II. köt. XXVIII. tábláján). Ellenben mindennapi a cubiculumokban hiányzó tárgy az ó-keresztyén kőkoporsókon és az aranyos fenekű csészéken; az előbbieken igen gyakran találkozunk a medaillon arczképeivel, a három ifjúval vagy bölcsesel, Noéval és a két apostol egész- vagy mellképével; az utóbbiak több mint hatvanszor ábrázolvák a Garucci által kiadott csészéken, ugyanitt nem ritka Noé és Jónás történetének előadása sem, gyakran fordul elő a Krisztus-monogramma is.

A calixtusi öt kamra falképei a III. század első felében, vagy még inkább elején készülvén el, (ha azokat csak nem a II. század végén kezdték építeni) és ábráinak cyclusa is némileg eltérvén a pécsi képek cyclusától, a kettőt egykorúnak nem mondhatjuk, sőt, mivel a tárgyak köre tágult, a képek tárgyai szaporodtak a kőkoporsókon és az aranyos csészéken, és mivel tudjuk, hogy azok későbbi korúak, nevezetesen leginkább a IV. század teremtményei, végre mivel a pécsi képek, tárgyaikra nézve, sokkal közelebb állanak a kőkoporsók- és csészékéihez: természetes következtetés az, mely szerint azokat inkább a sarkophagokkal és csészékkel egykorúaknak kell tekintenünk, azaz a IV. századba kell helyeznünk. De e század későbbi korára ismét meglehetős műértékük miatt nem tehetjük, mert itt sok tekintetben még az antik-világ hagyományaival találkozunk, ezt árulván el egészben a színhangulat ízletes választása is.

A későbbi korba való elhelyezést tiltja végre a Constantin-féle vagy Krisztus-monogramma is, mely itt kétszer fordul elő, és mely leginkább elősegíti a kornak közelebbi meghatározását. Láttuk, miként Rossi régibb nézete szerint e monogramm Constantin császár idejében keletkezett; de midőn Rossi később, újabb meg újabb fölfedezések nyomán, véleményét módosítja, még sem változtatja meg meggyőződését annyira, hogy a monogramm Constantin előtti időben való előfordultát másnak, mint ritkaságnak, mintegy kivételnek tekintse, még pedig olyannak, mely inkább másutt, mint Rómában s Rómának közvetlen befolyása alatt álló vidékeken mutatkozik. Ily befolyás alatt pedig főképen Pannonia állott, mely megfordítva hadi és állami tekintetben nagy hatást gyakorolt az e kort megelőző időszakban magára Rómára. Leggyakoribb volt továbbá, Rossi szerint, a kérdéses monogramm alkalmazása, mintegy virágzása a IV. század negyedik s következő évtizedeiben, miből következik, hogy nagy valószinűséggel a pécsi kamrát, mely kétszer mutatja e monogrammát, vagy a IV. század negyedik, vagy egyik legközelebbi évtizedében keletkezettnek kell tartanunk, mely meghatározással elértük vizsgálódásunk utolsó határpontját s befejezzük azt, forró óhajtásunkat kifejezvén, vajha ezen ritka, sőt Olaszországon kivül Európában páratlan emlék legalább jelenlegi rongált állapotában tartatnék fenn az utókornak, annak egyik világos bizonyítványaként, mily kiváló szerepet játszott hazánk időszámításunk IV. századában a római világhódító államban!


A
B
C
D
E
d
e
f
g
h
IV
III
VII
VI
V
II
I
VII

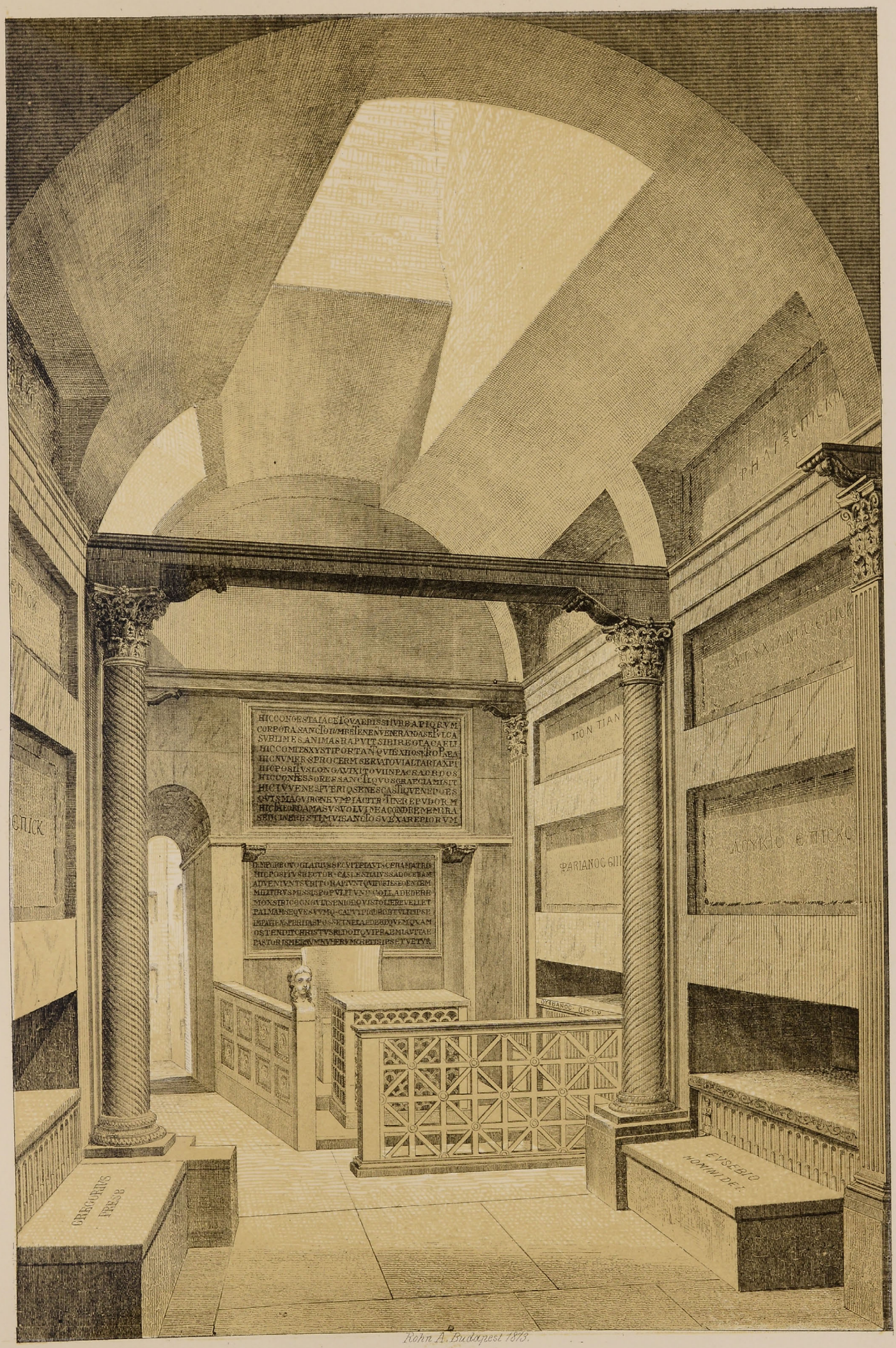


*Kohn A. Budapest 1873.*



Druck a. d. k.k.Hof-u. Staatsdruckerei





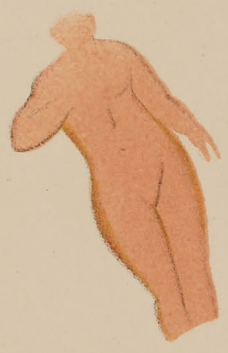





# A m. tud. Akademia Archaeologiai Bizottságának kiadványai.

**Archaeologiai közlemények: I. kötet,** tizenkét kőrajz táblával nyolczadrét 1859. 245. l. Tartalom: I. Magyar műemlékek Ipolyi Arnoldtól Csallóköz műemlékei. II. A karikapénz, mint fizetési- és ékszer a történet előtti korban. Kiss Ferencztől. III. Huszonöt kiadatlan pannoniai felirat. Paúr Iványtól. IV. Mátyás király egykori szobra Budiszinban. Wenzel Gusztávtól. — Ára: 1 frt. 80 kr.

**II. kötet:** Nagy negyedrétü képatlaszszal 54 táblával, 1861. 317. l. Tartalom: I. Margitsziget műemlékei Ifj. Kubinyi Ferenczt. II. Kelenföldi pogány sírok. Érdy Jánostól. III. Kiadatlan magyar czimek és pecsét gyürük, saját gyüjteményéből közli gr. Andrássy Manó. IV. Nyitra-Ivánka területén 1860- és 61-ben kiszántot byzanti zománczok a XI-dik századból Érdy Jánostól. V. Magyarországban talált kő- és bronzkori régiségek Id. Kubinyi Ferencztől. VI. Adalékok a magyar Iconographiához. I. Mátyás király egykorú arczképe Henszlmann Imrétől. VII. Magyar téglaépitészeti müemlékek. Irta Ipolyi Arnold. — VIII. Vegyes közlemények: 1) Magyar feliratú kupa. Gr. Eszterházy Jánostól. 2) I. Mátyás király állító'agos épitőmesterének kézirati munkája az épitészetről. Dr. Henszlmann Imrétől. 3) Lesencze-Tomaji római feliratos kő. Közli Dr. Römer Flóris. — 4) I. Mátyás király czimere a boroszlói és a görliczi városházakon. 5) Régi magyar keresztelőkutak és Magyarország czimerének monumentalis használata. — Ipolyi Arnoldtól. IX. Magyar régészeti Repertorium. Irja Ipolyi Arnold. X. Magyar régészeti Krónika. Ipolyi Arnoldtól. XI. Név- és tárgymutató az I. és II-ik kötethez. Ára: 4 frt. 80. kr.

**III. kötet:** (Új folyam I. kötet) 10 képtáblával és a szövegbe nyomott számos fametszettel. Nagy negyedrét. 1862. 179. l. **I. füzet:** I. A Kis-bényi román izlésü egyház. Henszlmann Imrétől. V. képtáblával. Ára: 1 frt. 20 kr.

**II. füzet:** II. Pannonia területén Magyarországban fenmaradt néhány római várnáról. Irta Römer Flóris. — III. A kolozsvári szt. Mihály egyház történeti és épitészeti leirása Gr. Eszterházy Jánostól. A III. képtáblával. Ára: 80 kr.

**III. füzet:** IV. Magyar ereklyék Ipolyi Arnoldtól. 2 képtáblával. Ára: 1 frt. 20 kr.

**IV. füzet:** V. középkori keresztelő medenczék. Irta Römer Flóris. — VI. Római feliratok Erdélyből. Torma Károlytól. — VII. Pannoniai ujabb kiadatlan latin feliratok. — Römer Flóristól. — VIII. Magyar régészeti krónika. Ipolyi Arnoldtól. Több fametszvénynyel. Ára: 40 kr.

**IV. kötet:** (Új folyam II. kötet.) 8. képtáblával és több fametszvénynyel. 1864. 175. l.

**I. füzet:** I. A kolozsvári Boldog asszonyról czimzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház. Gr. Eszterházy Jánostól. — II. Tétényi római sírok. Érdy Jánostól. — Zólyom-megye műemlékei; ifj. Kubinyi Ferencztől. — IV. Pannoniai ujabb kiadatlan római feliratok. II. közlés Römer Flóristól. 7. táblával. Ára: 1 frt. 20 kr.

**II. füzet:** V. Tanulmányok a Középkori román épitészeti Kronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. Henszlmann Imrétől. — VI. A Buda környékén felásott római sirokról. Römer Flóristól. I. réztáblával. Ára: 80 kr.

**III. füzet:** VII. A szathmári püspöki megyének középkori épitészeti régiségei. Irta Dr. Henszlmann Imre. — VIII. Magyar régészeti krónika. Összeállitá Römer Flóris. — IX. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Römer Flóristól. — X. Név- és tárgymutató az uj folyamu I. és II-ik kötetre. Több fametsz. vénynyel. Ára: 40 kr.

**V. kötet:** (Új folyam III. kötet) 2 réztáblával, és több fametszvénynyel 1865. 154. l. — Tartalom: **I. füzet:** I. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából, I. közlemény. Érdy Jánostól. II. Római feliratok Erdélyből. II. közlem. Irta Torma Károly. III. A két hazában talált régi arany műemlékekről, különösen a szarvasszói (Marm. m.) arany kincsről. Römer Flóris. IV. Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. I. közlemény. Irta Rupp Jakab. V. Magyar régészeti Krónika. Römer Flóristól. VI. Adalék a m. régészeti irodalomhoz, u. a. VII. A m. tud. Akad. Archaeol. Bizottságának munkálkodása 1865. kezdetétől, jegyzőkönyvi kivonatban. Több fametszvénynyel. Ára: 60 kr.

**II. füzet:** VIII. Archaeologiai kirándulás Abauj- és Sáros-megyékbe. Henszlmann Imrétől. IX. A bakony-szombathelyi éremkincsről. Römer Flóris X. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. II. közlemény; Irta Érdy János XI. Jelentés a Bányavárosokba tett régészeti kirándulásról. Henszlmann Imrétől. XII. Név- és tárgymutató az Archaeol. Közlemények V.-ik (uj folyamú III. kötetére.) Ára: 80 kr.

**VI. kötet: I. füzet.** Tartalom: A kúnok bél-háromkúti, máskép apátfalvi apátsága és XIII. század egyházának leirása. Ipolyi Arnoldtól. — Toldalék. A bél-három-kúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV. századig. — A bél-háromkúti máskép apátfalvi egyháznak épitészeti arányai. Henszlmann Imrétől. — Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Irta Rupp Jakab, IV. közlemény. — Magyar régészeti krónika. Römer Flóristól. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállitá Römer Flóris. — A magy. tudom. Akademia archaeol. bizottmányának munkálkodása 1865—66-ban (Jegyzőkönyvi kivonat). Ára 1 frt. 50 kr. (Új folyam IV. kötet) több réztáblával és több fametszvénynyel. 1866. 213. l.

**II. füzet.** Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. II. czikk Henszlmann Imrétől. — Római feliratok Erdélyből. Torma Károly lev. tagtól, III-ik közlemény. — Az ujabb időben Ó-Szönyön kiásott római régiségek. Römer Flóristól. — Magyar régészeti krónika, irja Römer Flóris. Folytatás. — Uj régészeti lelhelyek, közli idősb Kubinyi Ferenczt. — Adalék a magy. régészeti irodalomhoz, Römer Flóristól. Folytatás. — A m. tud. Akademia Arch. Bizottmányának munkálkodása 1866. májustól december végeig (Jegyzőkönyvi kivonat). — Archaeologiai mozgalmak, összeállitá Römer Flóris. — Hely- és Tárgymutató a VI. kötethez. (Ára 60 kr.)

**VII. kötet: I. füzet.** Tartalom: Jelentés a Bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. Henszlmann Imrétől. (Vége.) — Sz. Margit-házi-oltára. Irta Römer Flóris. — A nagyenyedi egyházkerítés. Irta P. Szathmáry Károly. — Archaeologiai vázlat. Régi tárczájából közli Dr. Érdy János. — Nehány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. Végh Ödöntől. — Adalék az egyházi kincsek történetéhez

Rupp Jakabtól. — Jelentés a Hontmegye Magyarad helységében talált csontok összehasonlító boncztani vizsgálatáról. Báthory Nándortól. — Magyar régészeti krónika. Irja Römer Flóris. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállitotta Römer Flóris. — Archaeologiai mozgalmak, II. közlés. Römer Flóristól. Ára 80 kr.

**II. füzet.** A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak irása. Közli Gr. Eszterházy János. — A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. Römer Flóristól. — Kisebb közlemények: I. a szamosfalvi egyház 146 l.; — II. Dózsa György vaskoronája 149 l. Gr. Eszterházy Jánostól; — III. Registrum omnium rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis... B. Nyáry Albertől, 150 l.; — IV. Beregmegyei régiségek, Lehoczky Tivadartól 155 l.; — V. Egger D. Párisban kiállitott ezüst lemezei. Römer Flóristól. 158.; — VI. Első obsidian-eszközök Magyarországon. U. a. 161. l.; — VII. A koronczói (Győr-m.) vidéknek kő-, bronz- és vaskori leletei. Ebenhöch Ferencztől. — Magyar régészeti krónika, összeállitá Römer Flóris. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. VI-dik közlés. Römer Flóristól. — Archaeologiai mozgalmak, II-dik közlés. Ugyanattól. — A m. tud. Akademia archaeologiai bizottmányának munkálkodása 1867-ben és 1868-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) — Név- és tárgymutató a VII dik kötethez. Ára 1 frt. 20 kr.

**VIII. kötet: I. füzete.** 2 réztáblával és számos fametszvénynyel; 72 l. — I. Archaeologiai kirándulás Csanádra. Henszlmann Imrétől. — II. Hervoja spalatoi herczeg és érmei. Dr. Érdy Jánostól. — III. A Rába-Sz.-Miklósi egyház. Ráth Károlytól. — IV. Éremtani adalékok. Dr. Römer Flóristól. — Pécsvidéki és egyéb leletek. Horváth Antaltól. — VI. Archaeologiai irodalom. Hampel József és R. Fl.-tól. — VII. Archaeologiai mozgalmak. — VIII. Kisebb közlemények. Ára 1 frt.

**II. füzet:** Pilini pogány sirok. Dr. Érdy Jánostól. (I. közlem.) 75. l.; — II. Visszapillantás a Nyitra-, Turócz- és Liptomegyékben tett régészeti kirándulásra. Könyöki Józseftől. 84. l. — III. Régészeti adatok Győr-Sz.-Márton környékéről, Sztachovics Remig lázi lelkésztől. 98. l.; — IV. Románkori oltárkereszt. Ebenhöch Ferencztől. 108. l.; — V. Az 1868-ik év őszén Sellyén talált római érmek leirása. Horváth Antaltól. 114. l.; — VI. Két románkori kerekegyház nyoma Györmegyében. Ebenhöch Ferencztől. 120. l. — VII. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. Majláth Bélától. 123. l.; — VIII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól. 130. l.; — IX. Kisebb közlemények. 142. l.; — I. Két Gyulai lelet. Id. Mogyorossy Jánostól. — II. Domokos fehérvári prépost egy Codexe. R. F. — III. Igazolásunkra. A m. n. muzeum régiségtárának személyzete.

A **III. füzet** tartalma: Régészeti közlemények. Ormós Zsigmondtól. I. Bersovia (Zsidovin.) 145 l. — II. Róbert Károly (1308—1342) király 1335-dik évi érmelési szerződése. Érdy Jánostól. 154. l. — III. Aquincum történetének vázlata. Irta Hampel József. 159. l. — IV. Magyar viselet-képek a bécsi császári könyvtárban. Dr. Römer Flóristól. 199. l. — V. Harangjaink ismeretéhez. Myskovszky Viktortól, 203. l. — VI Régi sirköveinkről. Dr. Römer Flóristól. 212. l. — VII. Kisebb közlemények, 212. l. — VIII. név- és tárgymutató. 215. l.

**IX. kötet: I. füzet.** 2 réztáblával és számos fametszvénynyel. 70 l. — I. A visegrádi koronaboit és a királyi lakosztály elrendezése. Henszlmann Imrétől. — II. A pilini Leshegyen talált csontvázakról. B. Nyáry Jenőtől. — III. Honi erődeink ismeretéhez Myskovszky Viktortól. — IV. A kolozsvár. Boldog-asszonyról czimzett domonkosok, jelenleg ferenczek kolostorának ebédlőterme. gr. Eszterházy Jánositól. — V. Liptómegyei őstelepek. Majláth Bélától. — VI. A m. n. Muzeumban levő kiadatlan Aurelianus-féle érmek. Horváth Antaltól. — VII. Erdély érmészetéhez. Holländer Leotól. — VIII. Kisebb közlemények.

## Magyarországi Régészeti műemlékek.

Pécsnek középkori Régiségei I. Rész. A pécsi Székesegyháznak épitészete. Irta Henszlmann Imre 1869. VI. réztáblával és számos fametszvénnyel. 97 l. Ára 3 ft. 50 kr. — II. Rész. A pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvénnyel 94—372 lapig. Ára 4 ft. 50 kr.

## Archaeologiai Értesítő.

Archaeologiai Értesítő. A m. tud. akad. Archaeologiai bizottságának közlönye. Szerkeszti Dr. Henszlmann Imre. Kijött I—VII. kötet számos fametszvénynyel, egy kötet ára 3 frt. o. é. — Előfizetni lehet Aigner Lajos könyvkereskedésében (váczi utcza 18. sz. nemzeti szálloda).

## A m. tud. Akademia Archaeol. Bizottsága közbenjárásával kijöttek:

**I.** A székesfehérvári ásatások eredménye. Irta Henszlmann Imre. Nagy negyedrét 226 l. 9 réztáblával és számos fametszvénnyel Pesten. Heckenaszt Gusztáv bizománya. 1864. Ára 5 ft. o. é.

**II.** Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. Nagy 8-adrét. 404 fametszettel. Pest. Emich Gusztávnál. 1866.

**I. kötet.** Őskori műrégészet. Irta Dr. Römer Flóris. 134 l. 154 fametszettel. Ára 1 ft. o. é. a könyvkereskedésben 1 ft. 25 kr.

**II. kötet.** Középkori épitészet. Irta Dr. Henszlmann Imre. 150 l. 250 fametszettel. Ára 1 ft. a könyvkereskedésben 1 ft. 25 kr.

Budapest, 1873. az Athenaeum nyomdájából.

# MAGYARORSZÁGI

# RÉGÉSZETI EMLÉKEK.

KIADJA

*A MAGYAR TUDOM. AKADEMIÁNAK*

ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

II. KÖTET.

II. RÉSZ.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

1875/6.

NYOMATOTT A FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJÁBAN.

# MONUMENTA

# HUNGARIÆ ARCHÆOLOGICA.

VOLUMEN II.

PARS ..... II.

MONUMENTA HUNGARIÆ ARCHÆOLOGICA.

# MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI EMLÉKEK.

KIADJA

*A MAGYAR TUDOM. AKADEMIÁNAK*

ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

II. KÖTET.

II. RÉSZ.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

1875/6.

# A BÉCSI 1873. ÉVI VILÁG-TÁRLATNAK

# MAGYARORSZÁGI KEDVELŐINEK

# RÉGÉSZETI OSZTÁLYA.

*10 TÁBLÁVAL ÉS 277 FAMETSZETTEL.*

IRTA

HENSZLMANN IMRE.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

1875/6.

NYOMATOTT A FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJÁBAN.

A FORDÍTÁS JOGÁNAK FENNTARTÁSÁVAL.

R. 19[illegible]

# ELŐSZÓ.

A régi emlékek magyarázata nem sikerülhet kellőleg, ha csak azokat idő szerinti rendszerben nem tekintjük; s itt ismét megjegyzendő, hogy az azokról szóló írott adatok igen gyakran hiányozván, ily elrendezést, miből a fejlődés legvilágosabban kitetszik, egyedül az emlékek jelleme és stylje után lehet határozni. Tehát az autopsia, magának az eredetinek kellő vizsgálata első helyen áll. Hol ez lehetetlen, legalább oly másolatokkal kell élnünk, melyek a valódi jellemet minél hívebben visszatükrözik.

Igyekeztem munkámban minél több és minél hívebb másolatot adni. — E részben nagyon segített a bécsi „Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale“, mely intézet gazdag fa- és rézmetszet-tárának

hazánkra vonatkozó készletét nem eléggé elismerhető előzékenységgel szabad használatomra átengedte; a szakférfiu ezekre könnyen fog ráismerni.

Az illustratiók többi, legnagyobb részét jeles rézmetszőnk, Doby Jenő, vagy rézbe metszette, vagy fára rajzolta, az utóbbiakat metszette Weinem Ármin Budapesten.

Több egyptomi művet Greguss János rajza után fába metszette Morelli tanár.

A kitünő hellen oinochoet rajzolta Rauscher tanár, metszette Knaut Stuttgartban, végre

Cromolithographiai táblánk Rohn műve.

A „Monumenták“ I. és II. kötetének tárgy- és névlajstromát készítette Eperjessy Kálmán tanár.

A magyar irodalom műitészeti munkában szegény levén, nem elégedhettem meg puszta „Catalogue raisonnével“, hanem törekedtem, mennyire ezt

szűk köröm megengedte, elméletileg is szólani a műtörténelemnek főbb korszakairól, mi másrészt a száraz lajstromot élénkebbé teszi és egyes tárgyainak magyarázatát könnyítette. Ide s tova, világosabb érthetőség végett, ki kellett mennem osztályunk határaiból; tettem, mint hiszem, a munka előnyére a lehető mérséklettel.

Monographiákat a több ezerre menő egyes tárgyakról nem írhattam, de hol bővebb magyarázataik léteznek, azokat idéztem. Mindazáltal nem tartózkodhatom a magyar zománczokra vonatkozó két ujolag tudomásomra jutott adatot itt felemlíteni: A kassai székesegyház nagy gazdag monstrancziája, feliratához képest, Lőcsén készült; és a Marjássiak levéltárában őrzött Marjássy Istvánnak 1515-ben kelt végrendeletében van szó erdélyi míveletű serlegről, „cuppa magna ad modum laboris erdelj“. Az utóbbi adatot b. Nyáry Albert barátomnak köszönöm.

Tudom egyébiránt, hogy Lőcsén és Segesváron kivül (a 221. lapon hibásan Segesvár helyett Szászváros áll) voltak hazánknak számos aranymívesei,

alkalmasint minden nevezetesebb városban: azonban a zománczozás különösen Lőcsén és Segesvárott virágzott; az előbbi mellett több még ki nem adott chronika-kézirat tanuskodik, az utóbbi mellett Müller Frigyesnek e tárgyról szóló értekezése. Egyébiránt a magyar zománcznak és filigrain-nek történelme még nincsen kellőleg felvilágosítva; s így az is, mit e munkában adtam, inkább csak vázlatként tekintendő, melyet egy későbbi monographia irásánál majd fel lehet használni.

Az itt utólag adott 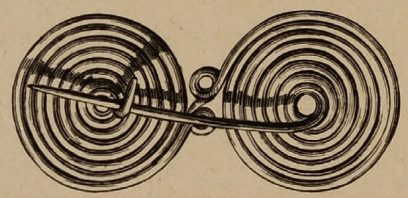 veskedjék ezt maga helyén, fibula a szövegből elmaradt, fametszeteink 36-ik száma kérem tehát a t. olvasót, szi- alatt figyelembe venni.

Budapest, 1876-ik február 1-én.

*A szerző.*

A világtárlatoknak, — vagyis azon kiállitásoknak, melyeken földünk nemzeteinek és népeinek csaknem mindnyája mindennemü készitményeivel veszen részt, — roppant jelentősége azon körülményben rejlik, mely szerint itt legtágabb mezeje nyílik az összehasonlitásnak, — és az összehasonlitás ismét, valamint a természeti tanokban, igy az emberi mivelődés és haladás ismeretének is legerősebb alapját szolgáltatja.

E világtárlatok kezdetben szoritkoztak az emberi élet és munkálkodás mai álláspontjának visszatükrözésére, még pedig leginkább haladására: az iparban és az ezt segitő tudományokban, hozzá járult még a jelenkor művészete is.

Az első világtárlat, mely körét nevezetesen tágitotta az által, hogy a régi világ készitményeit is felkarolta, az 1867-dik párisi volt, melyen e nemű osztály is a »Histoire du travail« czim alatt megnyilt. Ez vissza ment az emberi tevékenység első kezdetéig, az első kőfegyverig, melyet vad kezek kőből, egyszerűen lepattogtatás által késsé, nyilhegygyé, vagy hasonló véd és támadó eszközzé alkottak; s innen felment a mult század végéig; hol a fejlődés történetének fonalát felfogta a modern ipar, művészet és tudomány; mert hiszen, ha századunk első fele kizárva volt is, nem tagadhatni, hogy második fele amazon alapulván, teremtményei üde emlékezetünkben élnek, s igy mondhatni, hogy az emberi tevékenységnek egész köre, valamint az időre, ugy csaknem teljesen a helyre, vagy a nemzetiségre nézve megjelent szemünk előtt Párisban 1867-ben.

A párisi elnevezés: »Histoire du travail«, vagyis az emberi munka (munkásság) történelme, mindent magába foglal, mit az ember keze munkájával létesithet. Régészeti kiállitásokat 1867-dik év előtt külön rendeztek, a legnevezetesebb volt a párisi ugynevezett »visszatekintő, retrospective«; a képzőművészetet már elébb kötötték össze a modern iparral a világtárlatokon.

Ámbár a mai nagyvilág legkevesebbet tart, a tárlatok egyéb osztályai közt, a régészetre, sőt ezt inkább csak kiváncsiságát ébresztő különczség-tárának tekinteni szokta: roppant hasznát még sem fogjuk tagadhatni, ha meggondoljuk, hogy a tudományok közt leginkább az annyira fontos történelmet nevezetesen elősegíti, midőn történelmet ott is teremt, hol annak irott vagy művészeti adatai egészen hiányoznak, hogy e történelembe a figyelő nagyközönséget is bevezeti, midőn annak megmutatja őseinek fokonkinti haladását, mit puszta leirással vagy könyvben tenni, mint eddig szokás volt, vajmi száraz és elégtelen eljárás; ha meggondoljuk továbbá, hogy ily régészeti kiállitások nevezetes befolyással vannak a művészetre is; mert hiszen tudjuk, hogy a művészet nem mai találmány, és hogy virágai diszesebben, illatosabban nyiltak meg a mult kor több szakaiban, mint ma; végre ha meggondoljuk, hogy ily kiállitások üdvös befolyásal lehetnek még az iparra is, mit már azon egyetlen ténynyel is bizonyithatni, mely szerint a bécsi tárlaton kiállitott több magyarországi házi iparczikket már is külföldi gyárakban utánzásra méltó munkául tekintik és a régiből készitenek egészen ujat.

A francziák eszméje tehát dicső volt és követésre minden tekintetben méltó; de fölötte dicséretes volt ezen eszmének gyakorlati kivitele is. A párizsi lajstromban találtuk, mint kiállitót, a nagy palotában a következő nemzeteket: francziát, osztrákot, magyart, svájczit, dánt, norvégit, svédet, oroszt, olaszt, rómait, rumänt, amerikait és angolt. Ide számitandók az angol és franczia gyarmatok; továbbá tunisiak, mexikóiak, chinaiak, egyptomiak, törökök s mások, kik külön épületeket emeltek és külön lajstromokat adtak. A nagy Németországot kivéve*) tehát alig hiányzott földünk valamely nevezetes tartománya, sőt egy külön pavillonban még több vad népnek fegyverei és házi szerei is voltak kiállitva. Volt tehát szemünk előtt oly tárlat, mely az emberi munkát és munkásságot képviselte, a szó szoros értelmében, első kezdetétől a mult század végéig.

A franczia házi urak természetesen ezen versenynek élén állottak 6163 tárgyaikkal, melylyel tiz teremben, az egésznek szánt helyiségnek közel felét elfoglalták. Kiállitásuk kiterjedése másként is oly nagyszerüleg volt tervezve, hogy a tárgyak kirakodása, elrendezése, lajstromzása többet mint a kiállitás egész, hétholnapi idényét vette igénybe; mert hiszen a rendezgetés még a kiállitás megnyitása előtt kezdődött. A francziák régóta megállapitott programm nyomán haladtak, tudták minő tárgyakra tarthatnak számot, e tárgyak magok, kevés kivétellel, ismeretesek voltak, sőt nagy részben kiadva is, a franczia osztály rendezésével számos szaktudós foglalkozott, s ezek rendelkezésére nevezetes pénzösszeg állott: és mégis hónapok multak el, mig a termek egymásután megnyíltak, sőt a hivatalos lajstromnak második kötete csak pár nappal a kiállitás bezárása előtt jelent meg s akkor is egyelőre csak a biztosok közt osztatott el.

A franczia osztálynak felosztása a következő volt: I. Történet előtti vagy ős idő, Gallia az érczek alkalmazása előtt; első korszak: barlanglakók; második korszak: ujabb kőkor, odorok, sírok, kőrakások, (dolmenek, menhirek stb.) a legegyszerűbb szereknél és eszközöknél az érczek használata mutatkozik; átmeneti korszaknak tekinthető a tavak és folyók czölöp-épitményeinek korszaka. A II. és III. korszak a független és a rómaiak alatti Galliáé. IV. Francziaország Nagy Károly idejéig. V. Karolingi korszak. VI. A tizenkettedik századtól egészen XI-dik Lajosig, azaz a tulajdonképi későbbi középkor 1100-tól 1483-ig. VII. A renaissance, vagyis ujjászületés, mely Olaszhonban már elébb, Francziaországban pedig csak a tizennegyedik század vége felé kezdődik. VIII. Tizenharmadik és tizennegyedik Lajosnak kora. IX. Tizenötödik Lajosnak kora, végre X. Tizenhatodik Lajosnak kora. A tiz terem előtt elvonuló szabad csarnok falain 447 igen csinos rajzokban fel voltak aggatva Francziaország legnevezetesebb épitészeti emlékeinek másai és külön épületekben a: guadelupi, guyanai, kelet-indiai, uj-caledoniai, és tahiti gyarmatok külön tárgyai.

Nem lehet itt elhallgatnom egy körülményt, mely példájával a világtárlatok tudományos haszna és eredménye mellett tanuskodik. Valamint nálunk nagy súlyt fektetnek az »árpádkori« névre vagy megnevezésre, ugy Francziaországban is csaknem minden a régibb középkorba helyezett, nem byzanti, tárgyat *„merowinginak“* neveztek, mi mindkét esetben némi elfogultságra, elkapásra mutat. Voltak a franczia osztálynak több tárgyai, szakasztott másai azoknak, melyeket nálunk a bakodi pusztán találtak; e két külön helyekről származó, hanem másként ugyanazonos tárgyak egymásmellé helyezéséből kitűnt, hogy valamint a *„merowingi“* ugy az »árpádkori« elnevezésnek nincsen alapja, hanem, hogy ezen tárgyakat egészen más népnek kell tulajdonítni, mely azokat vagy változó lakhelyein készítette, vagy magával körül hurczolta; sokkal jellemzőbb tehát e tárgyakra nézve a *népvándorlási* név és ezt azóta már több franczia iró is elfogadta.

Az 1873-dik bécsi világtárlat, elmellőzvén a franczia »Histoire du travail« megnevezést, ugyanazon osztály számára az *„Amateurfélét“* fogadta el; mi általán véve kedvelőt, szorosabb értelemben pedig oly kedvelőt jelent, ki a tárgyakat nem csak kedveli, hanem azokhoz többé-kevésbbé ért is, a nélkül, hogy valóságos szaktudós lenne. Régibb időben »amateur« vagy kedvelő alatt ritkaságoknak gyüjtőjét értették,

---

*) A hivatalos lajstromban csakis Würtemberg 65 tárgygyal, a bajor királyság egy csillárral, és Poroszország épen nem fordul elő.

kezdve a feltünő alkotásu természetes tárgyon, egészen fel a bevégzett remekműig; ma azonban, már nem nyugszunk meg a pusztán különczködő ritkaságok gyüjtésében, hanem kivánjuk, hogy a kedvelő bizonyos határozott czél után öntudattal törekedjék és tárgyainak ismeretével birjon, és tudja megkülönböztetni az eredetit a hamisíttottól. Természetes, hogy e czélt annyival könnyebben elérheti, minél szűkebb, specialisabb körre szoritkozik.

Eltekintve a régiségeket kedvelő laikus-gyűjtőktől, az egyházak már a középkorban is örültek, ha antik, metszett kövekkel díszíthették egyházi edényeiket és könyvbóritékaikat, ha szentség- és ereklyetartóikat azokkal gazdagíthatták, az ugynevezett chasse-okat, melyek egyik legfényesebb példáját látjuk a három király szentségtartójában Kölnben; itt számos antik, metszett kövek vannak alkalmazva, és az európai muzeumok nem kevés classicai drágaköve épen ily szentségtartókról származik.

Későbbi korban, nevezetesen a XV. században a gyüjtők figyelmöket, kivált antik-érmekre fordították, de ezeket inkább a classicai nyelvészet szempontjából tekintették, sőt e nézet még ma is ott tulnyomó, hol az érmészetet a philologia egyik ágának veszik.

Lassan-lassan a gyüjtés más antik-tárgyakra is kiterjeszkedett, plastikai művekre, tudós rómaiak és görögök mellképeikre, és itt Pliniust követték, ki kiemeli, hogy korában az irók mellképeikkel kedvelték díszíteni a könyvtárakat, eltekintve attól, vajjon az arczképek valóságos másai voltak-e a megnevezetteknek, vagy csak a képzelőtehetség teremtményei, mely az ismert szellemi jellemeket külalakban is megtestesíteni törekedett. Még később ben a gyűjtés tárgyai közé számítanak egész szobrokat és szobor-csoportokat, főleg Olaszországban, az efféle tárgyak leggazdagabb aranybányájában. Igy keletkezett a XVI. század beálltakor egy neme a keresztyén eretnekségnek, ellensulyául a reformationak és a reformatio elleni katholikus reactionak.

Ezen magánszemélyekre szoritkozó kedvelőség mellett találjuk az egész középkoron át a régi könyvek általános kedvelését, melynek a régi classicusok fenmaradását, a mennyiben fenmaradtak, köszönjük. A zárdákban e könyveket szorgalmatosan másolták, és e kézmásolás annyira divattá lett, hogy Mátyás királyunk, még a könyvnyomtatás feltalálása után is, könyveit többnyire kéziratban másoltatta és fényes miniaturekkel díszitette.

Miután a sokszorosító művészeteket: a fa- és rézmetszést és az edzést (Radierung) feltalálták, ezen lapoknak, melyek akkor még nem voltak, mint ma, csupa másolatok, hanem önálló művek, — gyüjtése mind nagyobb körökben terjedt el, mihez legkivált olcsó áruk segített. Másrészt királyok és gazdag emberek képeket gyüjteni kezdtek, és igy eredtek idővel a mai képgyűjtemények, a galeriák.

Idáig csak a classikus népeknek, kik a középtenger partjait lakták, művei jöttek tekintetbe; de miután az európai hajókázás továbbra is kiterjedt, a chinaiak, japániak, indiaiak, sőt még a vad népek is a vizsgálat körébe léptek, mikhez még ujabb időben az egyptomiakat, assyriakat, perzsákat, mexikóiakat és peruiakat is csatolták.

De a kedvelők még itt sem állapodtak meg, és miután mennyiségileg az egész föld kerekségét átkarolták, a svájczi tavak czölöpépitményeinek fölfedezése a figyelmet oly korszakra is irányozta, mely addig a vizsgálat körén egészen kivül állott; most már a történet előtti idők annál inkább jöttek tekintetbe, minél több nyomait födözték fel oly emberfajnak, mely őseredetileg mintegy vad állapotban, barlangokban és a folyók partjain élt már-már kihalt vadállatok társaságában, és mely hajdani életének tanuit oly földrétegekben és alatt hagyta ránk, melyek régibbek az ugynevezett özönviznél. Az ember tehát a vizözönnek szemlélője »homo diluvii testis«. E szerint kénytelenek vagyunk, hol az előtt századokról szólottunk, sok ezredévről beszélni és az emberismeretet összekötni a geologiával. Előttünk van a *kőkor,* melyben az ember csak pattogtatással hegyesített vagy élesített legegyszerűbb kőszerekkel élt, melyeket később csiszolni tanult, élt továbbá a legegyszerűbb nem-égetett agyagedényekkel, melyeket szabad kézzel, kórong nélkül készített. Következik erre a *bronce-kor,* mely, mint régi, már Homernél szerepel, ebben a kőeszközöket lassan-lassan bronce-eszközök, a durva agyagedényeket kórongon készitettek helyettesítik; s itt már

az aesthetikai érzet is működik, midőn valamint fegyvert, ugy edényt is mindenféle egyszerű geometriai vonalokkal, később szabadon rajzolt alakkal is diszesít. A bronce-nak mint anyagnak ritkasága azonban nem mindenkinek engedte, hogy azzal élhessen; s ezért a finomabb kő-eszközök átmennek és nagyban használtatnak még a bronce-korban is. Végre érkezünk a *vaskorba*, mely a költőknél is későn áll be az aranykor után, az arany és ezüst használata a bronce korba tartozik; a vasnak késő megjelenése pedig, főképen ezen ércz nehéz olvadásának tulajdonítandó. Ámbár a vas mivelését évezredek előtt már az egyptomiak ismerték és domborműveiken kék szinnel festették és tulajdon szóval nevezték, mely iránt azonban az egyptologok még nincsenek egészen tisztában, ámbár, mondom, a vasnak ismerete igen régi: mégis annak használata, kivált az Alpeseken innen, csak lassan terjedt el, ugy, hogy az ugynevezett vaskort egész a római uralom idejéig, tehát oly korba viszik le, melyről már irott történeti adataink vannak.

A mondottakból kitetszik, mily roppant tér nyílik a kedvelő előtt és mily tömérdek anyagot és adatot szolgáltathat a régészeti tudományoknak és mily nagy szolgálatot tehet annak, midőn ezen anyagot és adatokat már előre is rendezi, a rokontárgyakat kiszemeli és egymás mellé helyezi.

Midőn emlékekről szólunk, első sorban a régiség reánk hagyta épitészeti emlékeit értjük, melyek élén állottak és állanak az egyptomi gúlák; azonban az emlékek fogalma lassan-lassan végtelenig kiterjedt; mert hiszen a történet előtti legdurvább kőszekercze is teszen tanuságot az akkori emberi tevékenységről és képességről, és ha a különböző idők és tájak kőszekerczéit összegyüjtve látjuk, a haladás itt is mutatkozván különböző, többé-kevésbbé czélirányos idomaikban, itt is világosan tünik ki az ember találékonysága, képessége a haladásra. De a kőszekerczéket nem egyedül és magukban, hanem találjuk más ős eredeti eszközökkel, edényekkel, táplálék-maradékokkal, az u. n. konyhahulladékokkal (Küchenabfälle, Kikenmedings), s ha mindezeket, miként különféle vidéken különféleképen előfordulnak, egymással összehasonlítjuk, és hasonlítjuk analog-tárgyakkal, mint ezek ma is láthatók a vad embereknél: lassan-lasssan bele fogunk tekinthetni az ős ember szokásaiba és életébe, és habár erre nézve minden irott adatok hibáznak is, magokból e maradékokból fogjuk szerkeszthetni a történet előtti, azaz irott történetünk előtti történetet. Megállapodtunk tehát oly álláspontón, hol nincs többé szükségünk képzelőtehetségi ábrándokra vagy elmélkedési elmefuttatásokra; hanem kezünkben levő tanuságokból vonhatunk biztos következtetést, s igy kitünik azon gyüjtemények haszna, melyek mellett a gondatlan elmegy, midőn azokat csupa ritkaságitáraknak tekinti.

De, ha ezen alig született régészeti tan felvirágzása főképen összehasonlításon alapszik: világos, hogy ilyent legczélszerűbben megtehetni a világtárlatokon, hol a nemzetek és népek nagy tömege összegyülvén, illető hazája kincseit és fölfedezéseit kitárja. E tekintetben is példaszerű volt az 1867-dik évi párisi kiállitás franczia osztálya; ámbár azon a franczia dícsvágy oly tárgyakat is állitott ki mint ős-eredetieket, melyeken a modern félrevezető ügyességet az u. n. »chiquet« alig lehetett félreismerni, és melyek szerint a mai Francziaországnak már az emberiség őskorában is valódi művészei lettek volna. A bécsi világtárlat ezen ágban sokkal szegényebb volt, a kiállitott tárgyak sok helyen való elszórtsága pedig a tanulmányt és összehasonlitást tetemesen nehezítette.

Feladatom nem oly terjedelmes, hogy magába foglalná a párisi és bécsi »histoire du travail«- és »amateur«-osztályának összehasonlítását közelebbről, de nem hagyhatom érintetlenül azon körülményeket, melyek okozták, hogy a bécsi tárlatok »amateur«-osztálya messze hátra maradt a párisi »histoire du travail«-osztálya mögött, daczára, hogy ez első kisérlet volt, mig amaz előtt egy, tökéletesen befejezett tény és rendszerezett példa állott, melynek nyomát követni, és az eredményt nevezetesen fokozni képes lett volna.

Bécsben jó kora küldöttek ki nagyobb bizottságot, (élén állott gr. Zichy Jenő), melynek föladata lett volna az amateur-osztálynak ügyét kezébe venni; azonban e bizottság nem fogott munkához, hanem tárgyalta hatalma kiterjedésének kérdését a kiállitás igazgatójával b. Schwarz-Senbornnal. Később hire szárnyalt annak, hogy e bizottság, hatalmát minden tekintetben ki akarta terjeszteni valamennyi nemzet amateuri osztályára; mit az igazgató nem engedett és nem engedhetett, mivel az igazgatási teendők, mint az általános felosztás, helyhatározás stb. közvetlenül őt illették, a tudományos kérdések pedig minden

egyes nemzetet, mely az elfogadásra és elrendezésre, a maga körében, teljes hatalmu volt. A vita azzal végződött, hogy a nagy bizottság 1872. végén testületileg lemondott, és azon hir terjedt el, mely szerint Bécsben elállának a szándékba vett amateur-féle kiállitástól. E hirnek következtében távol maradtak az angolok, francziák, németek, olaszok, kiktől műrégészeti tekintetben legtöbbet lehetett volna várnunk, és e nemzetek csak később küldtek nehány, az amateur-osztályba való tárgyakat. Elestünk tehát azon tudományos eredménytől, melyet egy teljesen felszerelt nemzetközi tárlat tárgyainak összehasonlitásától lehetett volna várni, sőt a tárgyakkal együtt elmaradtak a tudós szakbiztosok is, és igy Bécsben nem állhatott össze egy nemzetközi régészeti congressus sem.

A kiállitás igazgatója, miután a nagy bizottság lemondott, felkérte b. Sackent, a cs. k. régiségtár igazgatóját, Camesina kormánytanácsost és Dr. Lindet, a központi emlék-felügyelőség titkárát s hárman, még utolsó órában mégis igen nevezetes tárlatot birtak összeszerezni. E hármas-bizottsághoz hozzá állott Dr. Dudik, morva történész, más tudósok Cseh- és Lengyelországból, s igy létesült a lajthántúli kedvelők kiállitása, melyben főképen az egyház, b. Rothschild, gróf Salm és mások szerepeltek.

Ámbár részemről, mint magyarországi szakbiztos, a bécsi vitába sehogy sem avatkoztam, ez mégis kártékonyan hatott saját osztályunkra is, mennyiben a hir, hogy a kiállitás ezen osztálya egészen dugába dőlt, nálunk is több kedvelőt és egyházi igazgatót: nevezetesen az erdélyi szászokat, a szepesi püspökséget stb. visszariasztott a kiállitástól, és hasztalan volt utazásom Szepesbe, Kassára, Zágrábba. A gonosz hir elterjedése még másként is ártott, mennyiben a beküldött tárgyak is annyira elkéstek, hogy az osztályt csak junius hó végefelé lehetett megnyitni.

Részben ez volt oka, hogy a chronologiai rendszertől, melyet czélba vettem, egészen el kellett állnom; de ellenezte ezt másrészt más körülmény is, mely szerint a kedvelők kivánták, hogy egész gyüjteményök együtt maradjon, továbbá a szekrények szintén elkésett felállitása, és hogy ezen szekrények nem a szükség szerint készültek, hanem már készen, az igazgató által kezemre bocsáttattak.

Ily felette bokros körülmények közt a lajstromot, — hogy a tárgyakat könnyen lehessen felkeresni, nem tudományosan, hanem csak a meglevő szekrény-elosztás értelmében — készithettem; sőt a beküldés elkésese miatt a lajstromzás is még hosszabb ideig tart, hacsak a munkában hathatósan nem segítenek a következő urak, kiknek e helyütt meleg köszönetemet kifejezem; ide tartoznak az osztály három inspectorai: Doby Jenő rézmetsző, Majláth Béla jeles régész és Telepy Károly, a magyarországi képzőművész-egyletnek titkára; továbbá Knausz Gyula, esztergomi kanonok; az ő közbenjárásának leginkább köszönhető az esztergomi metropolis kincstára fényes részének kiállitása; Finaly Henrik kolozsvári egyetemi tanár és a kolozsvári muzeum őre, ki az erdélyi érmeket felállitotta és lajstromozta; Pulszky Károly, műipari muzeumunk titkára; Pozsonyi Sándor, ki a kézrajzok, réz- és fa-metszetek rendezését vállalta el; végre a bécsi és pesti Egger urak, kik az Árpádkori érem-gyüjtemény lajstromát készittették.

Lajstromom chronologiai hiányát törekedtem pótolni a »Pester Lloyd«-ban megjelent XV. czikkben, melyben nemcsak saját osztályunkat, hanem a többi nemzetekét is, a tárgyakat keletkezésök ideje szerint rendezvén, röviden leirtam.

Jelen munkám saját »amateur«-osztályunk főtárgyait, tekintettel a hivatalos lajstromra, röviden fogja magyarázni azon illustratiok nyomán, melyek elkészitésére Nm. Tréfort Ágoston magy. kir. vallás- és közoktatási miniszter ur rendelkezésemre bocsátott. Czélom volt eszközölni, hogy a különféle nemzetek biztosai közt létrehozandó csere utján, a régészeti osztályokat összeségökben tárgyaló munka készittessék, mely nemcsak a bécsi világtárlat maradandó emlékeül szolgáljon, hanem egyszersmind módot is nyujtson amaz összehasonlitásoknak, melyek a régészeti tudományt már eddig is haladásukban annyira segitették. Felkértem tehát több szakbiztost, válogassa ki tárlatának legérdekesebb tárgyait, metszesse fába vagy rézbe és cserélje ki a clichéeket vagy galvanoplasticus táblákat másokkal, melyek ugyane czélból készültek más osztályokban, magam részéről késznek nyilatkoztam osztályunk tárgyai közül annyit kiválasztani, menynyinek fába vagy rézbe metszése mintegy 1000 frtba kerülne és másait clichéekben átszolgátatni mindazoknak, kik ezen csere eszméjét elfogadják. Nyertem is mindenféle igéretet, de hiányzott egy középpont,

melyet csakis nemzetközi régészeti congressus képezhetett volna. Igy utóljára némi csereviszony csak is magunk és az osztrák osztály közt jöhetett létre; ebből nyertünk több rendbeli clichéeket és viszonylag irtam a »Mittheilungen«-nek számára értekezést a magyar régészeti osztályról, de itt is csak némely tárgyakról, elég röviden; mert a folyóirat 1874-ben megszünt, s igy csak utolsó füzetében igen csekély hely maradt fenn számunkra.

Ezek után, minthogy a tüzetesb jelentéstől magyar nyelven, mostoha pénz-viszonyaink miatt elestem: nem maradt más, mint azon csekély hely, melyet az olvasó kezében levő munka nyujtott, s melyet felhasználván, midőn a magyar »amateur«-osztály legérdekesebb tárgyait leirom, hihetőleg ezen osztálynak legalább emlékét feleleveniteni és némikép megtartani sikerülend.

I.

# PREHISTORICA.

# AZ IROTT

## TÖRTÉNET ELŐTTI TÁRGYAK.

Mindenek előtt megemlitendő *Majláth Bélának* fölfedezése, a Rózsahegy melletti, baráthegyi-barlangban, mely egész összegében volt kiállitva *). Legnevezetesebb ezek közt az itt lerajzolt, épen fenmaradt



1. 2. 3.

homlokcsont. (1. annak szelvénye a közepén, a homlokvarrány mentében, 2. és szelvénye egyenközüleg a szemgödör közepén keresztül fürészelve 3. sz.). E homlokcsont, a jelenlegi barlangföleptől 8 lábnyi mély-

*) A hivatalos lajstromban I. falszekrényben I. osztály kezdve 87. számtól 94. számig.

ségben találtatott a barlang legalsóbb, negyedik rétegében, még pedig együtt több más embercsont-töredékkel és több rendbeli mamut-csonttal, és a legprimitivebb, még alig hegyesitett kőeszközökkel (4. és 5. sz.)*).

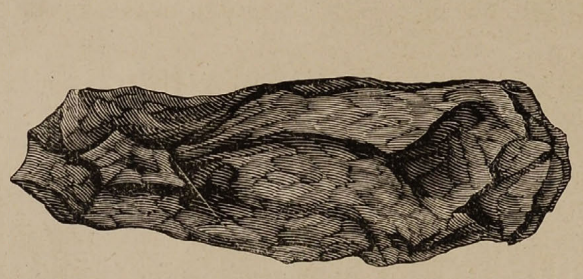

4.

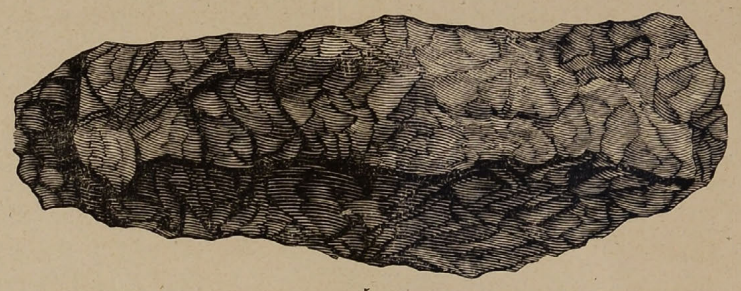

5.

A felfedező az egész leletet tüzetesen leirta az »Archeologiai Közlemények« IX. kötetének 2-dik füzetében (1874. évf.), honnan csak a homlokcsont leirását veszszük át. »Ezen koponyacsontnak feltünően vastag az állaga, a varrányoknál 0,010 vastagságu. A szemöldívcsont roppant mérvű kifejlődése a neander-völgyi koponyára emlékeztet, s annak szélességében a befelé hajtott homlokcsatornának vad kinézést ád, a kifejlés igen alacsony fokát tünteti föl. Ha tekintetbe veszszük a szemgödörnek irányát — a jelen töredékdarabnál csak ez adhatja a fő- és kellő-irányt — majdnem kétségbe esik az ember, azt egykoru társának tulajdonítani; mert összehasonlítva azt a jelenlegi koponyák szemgödrének irányával, a koponyán szükségképen oly állást kellett vennie, hogy a szemgolyók vizirányosan foghatták fel a világosság behatását, s akkor az majdnem vizszintesen feküdt, s a homlok végképen elveszett. De ha feltéve, hogy ez némileg mégis felfelé rézsút helyezkedett a koponyába, oly rögtön hátracsapott, és annyira prognath arcza volt tulajdonosának, hogy a koponya állatias hosszú kifejlődése rendkivüli fajalakzatot képezett, mit meghatározni magamat feljogosítottnak nem érzem! — »Csekély nézetem szerint, a mikrokephalok troglodit fajához sorozom, a fejlődés ama primitiv fokából, mely a neander-völgyinek messze mögötte áll.«

Összehasonlitván szelvényeinket a (Congres-internat. d'Anthropologie etc. à Bruxelles 90. Tabl.) neanderthali, eguisheimi és gibraltari (Forbes Quarry) koponyacsontok profiljével, kitünik, hogy a baráthegyi homlokcsont leginkább hasonlít az eguisheimi koponyához, melynél a glabella alatt és fent levő részek alig látszanak duzzadtabbaknak, úgy annyira, hogy a két példány rajza egymásra tétetvén, egymást csaknem fedi.

A glabella feletti részeknek ily fedése még feltünőbb a gibraltari koponyával való összehasonlitásnál, más részről azonban ez utóbbinál az alsó részek emelkedettebbek, mint a baráthegyi koponyánál.

A homlokcsont legnagyobb szélessége 0,120 m. Feltünö különösen a csontnak vastagsága a korona-varrány középén, mely 0,010, sőt még a halánték táján is 0,006 m. vastagságot mutat. A homlokdombok igen emelkedettek, a homlokvarránynak legkisebb nyoma sem látszik, a szemöldökök oly módon vannak kifejlődve, hogy az élőnek fölötte vad kinézésünek kellett lenni. A homlokcsont belső felülete csekély mélyedést mutat, részint ez, részint a koponyaürnek alapja, mely kezdetétől azonnal, a homlokcsonthoz emelkedik — az agy melső karéjának, valamint az edények felvételére szolgáló barázdák is alig vannak megjelölve s csekély mélységgel birnak. A homlokböl baloldali része 0,020 m. mély, mig jobboldali része majdnem egészen csontbéllel van kitöltve.

A homlokcsont sulya 147 $\frac{69}{100}$ gramm, mely feltünő súly a csontfal rendkivüli vastagságának tulajdonitandó. Vegytanilag a csont eddig nem vizsgáltatott. Valamennyi, a baráthegyben talált embercson

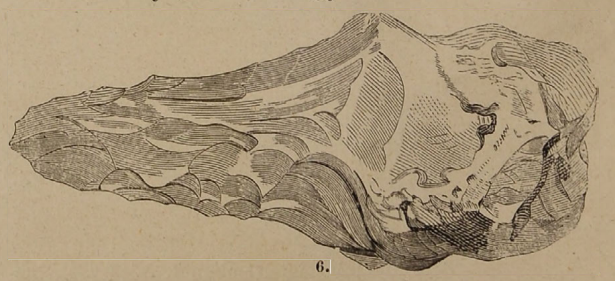

6.

*) Valamivel jobban mívelt, legalább jobban hegyesített kőeszközt mutat a 6. számú ábránk, de még ez is igen tökéletlen, ugy, hogy alig veszszük észre azon emberi cselekvőséget, hogy ez is a primitiv-kőeszközök közé tartozik.

a m. földtani társulat 1874-dik aprilis 8-án tartott ülésének be volt mutatva, mely alkalommal a társulat elhatározta, hogy a barlangban megkezdett kutatásokat rendszeresen folytatni fogja. Azóta találtak egy szepességi barlangban is ős-régi tárgyakat. Belgiumban a barlangásatásokat a kormány költségén rendszeresen űzik; nálunk csak elszórtan fordulnak elő, esetlegesen inkább, és csak magánosak nem elegendő költségén.

Ily ásatásokról azután mit mondanak a költészeti lelkek? kik a poéták arany korában hisznek, melyben az első ember munka nélkül élvezte a természet legdúsabb adományait Ovid szerint.

Mulcebant Zephyri natos sine semine flores.

Vajjon e tapasztalások az embernek egész, legalább testi tökélyben történt teremtése, — Minerva Jupiter fejéből egyszerre teljesen felfegyverkezve kiugrott, — vagy pedig inkább Darwin fokonkénti fejlődési elmélete mellett szólanak-e? A második kérdés ez: mi lehet megnyugtatóbb vagy dicséretesebb az emberiségre nézve, hogy testileg tökéletesen, sőt, mint Süssmilch prépost akarja, még kész beszéddel is szájában teremtetett, vagy pedig hogy, mint Darwin tanítja, eleinte nemcsak négy-kéz-láb, hanem egyenesen négy kézen járt, fogalma sem volt a beszédnek és, hogy egyenesen állati állapotból birt felvergődni oda, hol jelenleg áll? Darwin elmélete sokkal tágabb tért enged a tökéletesbülésnek, mint akármely vallásnak revelatiója, azonban egy főellenvetésre eddig még sem tudott feleletet adni. Ha az ember a majomból fejlődött, a majom utódja; miért van az, hogy a majom hajdan sokkal nagyobb fejlődési képességgel birt mint jelenleg; miért van az, hogy akkor tudott emberré fejlődni, minden előpélda, minden minta nélkül, holott jelenleg, midőn az embernek élő példánya előtte van, midőn az ember maga a majom-fejlődést mindenkép elősegíti, mondjuk, hogy ily körülmények közt majmaink ma a majmolástól még az utánzásnak legcsekélyebb fokára sem birnak felvergődni?

A nem-csiszolt kőeszközök sorába tartozott egy 54 darabból álló, az előbbi mellett elhelyezett gyüjtemény: 5 ár, 6 késszálka, 7 nyílhegy és 42 másféle hegyesített töredék. Mindezt *Lehoczky Tivadar* gyüjtötte Bereghmegyében. Nevezetes ezen szereknek apró mérve és anyaga. A primitiv-kőszerek, kivált Dániában, vagy nagyobbak, hogy nemcsak hegyökkel, hanem súlyukkal is hassanak, vagy, ha kisebbek, szarvas agancsból, halszálkából s hasonló anyagból készülvék; a nagyobb eszközök anyaga ellenben többnyire a kovakő, minőből készültek a baráthegyi balták is; mig a bereghiek valamennyie a tokaji hegyben előforduló *obsidianból* készült*), mely nagyobb darabokban is találtatik. Obsidian-magokat, nucleus, láthatunk nemzeti muzeumunk gyüjteményében.

A nem-csiszolt kőszerekre, kedvelőink, csak legujabb időben kezdik fordítani figyelmüket, mig a csiszolt szereket régibb, de még régibb idő óta gyüjtik a *bronce-szereket.*

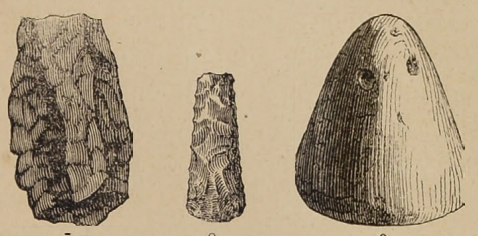

7. 8. 9.

Csiszolt kőbalták, ugy nevezett »celtek« csak kevés számmal fordultak elő osztályunkban; a legcsinosabbat Gózon Imre állitotta ki (h. l. 81—83); ezek a kiállítás után a nemzeti muzeum birtokába mentek át.

E négy rajz mutatja az átmenetet a még nem csiszolt, hanem mégis már ügyesebben pattogtatott celttől a valóságos csíszolt celtbe, mely ily alakban a bronce-eszközök közt is megtartja helyét.

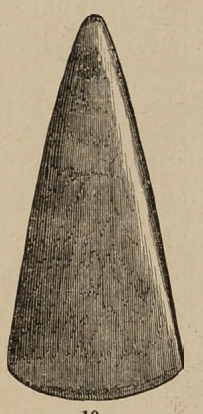

10.

Magyarországnak őskori különlegessége, speciálitása, a *bronce eszköz és szer;* ezt gyüjtik régóta kedvelőink, ez fordul elő aránylag nagyszámmal hazánkban, s így lehetett, hogy nemzeti muzeumunk e tekintetben igen nevezetes helyet kiérdemel, igy lehetett, hogy *Ráth György* is oly gyüjteményt birt kiállítani, mely sok közgyüjteménynyel győztesen versenyezhetett. A gyüjtemény egy nagy, szabadon álló szek-

*) Ross »Wanderungen in Griechenland 1851.« II. kötet 158. lap említi, hogy Obsidian-szálkák egész Görögországban és szigetein fordulnak elő; R. ezeket prehistoricusoknak tartja. Találtak ilyeneket elég nagy számmal azon marathoni mező-halomban is, melyben az itt elesett athenai harczosok vannak eltemetve; s azért e szálkákat perzsa nyílhegyekről származóknak hiszik; mi ellen azonban, Ross véleménye szerint, nagy elterjedésök szólana.

rényben (a h. l. V-dikében) volt elhelyezve, több ezer tárgygyal. A kiállító kívánsága szerint, hogy tulajdona együtt maradjon, itt ugyan nem csak őskori, hanem sok római, byzanti és középkori bronceok, sok ezüst és arany tárgyak is fordultak elő, de másrészt ugyanazon hasznú és hasonló idomú tárgyak egy-egy számban lévén összefoglalva, magok az őskori bronceok igen nevezetes mennyiségre rugtak; ezeket a kiállitás után a nemzeti muzeum megvette, s így már most ebbeli gyüjteménye az elsőranguak közé sorozható.

Valamint a kőkort, ugy a broncekort is a prehistoricusok két szakaszra osztani szokták; a régire és ujabbra. Vannak, kik a broncekor tárgyainak fejlődését a kőkor tárgyainak fejlődéséből úgy magyarázzák, mintha ez kiválólag a helyszinhez és a népekhez kötve lett volna s így mindannyi nemzeti jellemmel birna, ahány népnél gyakorlatban volt; mások ismét egy közös áriai gyökből származtatják, e gyakorlatot a vándorló népek Ázsiából hozták volna magokkal. E két vélemény ellen erős okoskodással lép fel Lindenschmidt, a mainczi római-germán központi muzeumnak igazgatója, több munkáiban, különösen a »Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit« cziműnek III. köt. I. füzetében (ez megjelent 1871-ben). Szerinte a Rajnavidéken nagy számmal fölfedezett sírok tanusítják, hogy a bronce-öntési gyakorlatot egyenesen az antik nemzetektől kell származtatnunk, sőt, hogy a talált bronce- és más ércztárgyak legnagyobb része nem keletkezett lelhelyén, hanem kereskedés által jutott oda Európa déli részeiből, főleg Etruriából*); mert az ásatások számtalan tagadhatlan etruri munkákat hoztak napfényre, mert olyanok, melyeket eddig tiszta barbároknak tartottak, Olaszországban is találtattak a föld alatt; mert nem érthetni, hogyan jutottak volna a barbár népek a bronce alkatrészét képező érczhez, mely csak Spanyol- és Angolhonban fordul elő Európában; mert barbár népnél nem tehető fel oly nagy ügyesség, minő a bronce öntéséhez, vegyitéséhez és miveléséhez kivántatik; végre, mert nem áll azon ellenvetés, mely szerint Európa éjszaki és déli részei közt, az Alpeseken keresztül, ama régi időben a közlekedés nem lett volna elegendő arra, hogy abból a sírokban talált bronceok nagy mennyiségét nem magyarázhatnók.

Lindenschmidtnek tapasztalásain és összehasonlitásain alapuló nézete nagy sulylyal bir, másrészt nem is merev vagy kizáró, mivel a mindennapi használatban levő tárgyakra nézve megengedi, hogy azok lelhelyükön öntettek, miután a barbár népek az eljárást a déliektől megtanulták; de mégis ugy tetszik, mintha Lindenschmidt nem venné elegendőleg tekintetbe a bronceok lelhelye után, sem azok különféle specificus alakját, sem specificus díszitési módját. Ő az etruri gyakorlatot kétfélének mondja, az egyiket a phoeniki és hellen művek utánzásából származtatván művészetinek, a második inkább kézműves vagy gyári, melynek semmi köze a művészettel és melyből a kereskedésbe átment inkább barbár műveket kell származtatnunk, minőket az európai éjszaki lelhelyeken szoktak találni.

Lindenschmidt vizsgálataiból tehát leginkább az derül ki, hogy a közönségesen a régibb sírokban talált bronceok csak annyiban tekinthetők prehistoricusoknak, mennyiben keletkezésük korában ama népeknek, melyek hajdani lakhelyén előfordulnak, még nem volt irott történelmök, de voltak már is rólok történeti adatok a régi polgárosodott nemzeteknél; kiderül továbbá, hogy a bronce-öntést nem Európa barbár népei találták fel, és nem hozták régi lakhelyeikről, hanem megtanulták európai lakhelyükön a déli polgárosodott nemzetektől, kik azt ismét átvették a legrégibb civilizált nemzettől, az egyptomitól; kiderül végre, hogy a régi nemzetek közt a phoeniciak és az etruriak leginkább voltak a közvetitők, később a rómaiak és byzantiak.

De alig fogadhatjuk el Lindenschmidt véleményét egész kiterjedésében, alig lehet a bronceok *barbár tekintetét* és különféle barbár alaki és díszitményi jellemét egyenesen és tömegesen a déli nemzetektől, mint ő teszi, az etruriaktól származtatni; mi ellen az is szól, hogy a barbárság sok helyén valóságos öntési helyek találtattak, és hogy a barbár bronceok alkotó elemei, valamint mennyiségben, úgy egymásközti

---

*) Tagadhatlan etruriai tárgyakat találtak nemcsak a Rajna mentében, hanem Németország éjszaki részeiben is; kiválólag pedig nagy számmal Hallstatt mellett, melyeket leirt Dr. Sacken »Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich« czimű 1868-ban Bécsben megjelent jeles munkájában. A döntő példányokhoz számitandó egy, Rodenbachban (Rajnai Bajorországban) legujabban talált agyagedény is, vörös alakkal fekete alapon, melyet Lindenschmidt III. köt., V. füzet, I. tábláján (1875. évfolyam) másolva ad, és melynek leirásában megjegyzi, hogy hasonló edények, törékenységök s ebből származó szállitási nehézségök daczára, még éjszak-németországi sírokban is találtatnak.

arányban is különböznek az antik bronceok vegyülésétől*), végre Lindenschmidt nézetének teljes elfogadása ellen szól a góthok műgyakorlata is, melyről alább tüzetesebben fogok értekezni.

Az épen említett egyik öntési telepről itt lemásolt nyers bronce-darab megvan nemzeti muzeumunkban; itt van a Duna-Pentelén talált két késpenge is, mely még nincsen elválasztva egymástól, hanem megmaradt úgy, mint az öntés-mintájából kikerült; ugyanide tartozik egy Mármarosban talált nyers csákány, melynek érdessége szintén még nincsen lecsiszolva. Összehasonlitásul lásd 14. sz. a. egy igen hasonló, hanem egészen és készen csiszoltat. Hasonló, közvetlen a kemenczéből kikerült állapotban levő tárgyakat látunk Ráth György gyűjteményében (1—17. számig), melynek mindnyája oda mutat, hogy az öntés a lelhelyen történt, s hogy e tárgyak nem kerültek kereskedelem utján hazánkba.

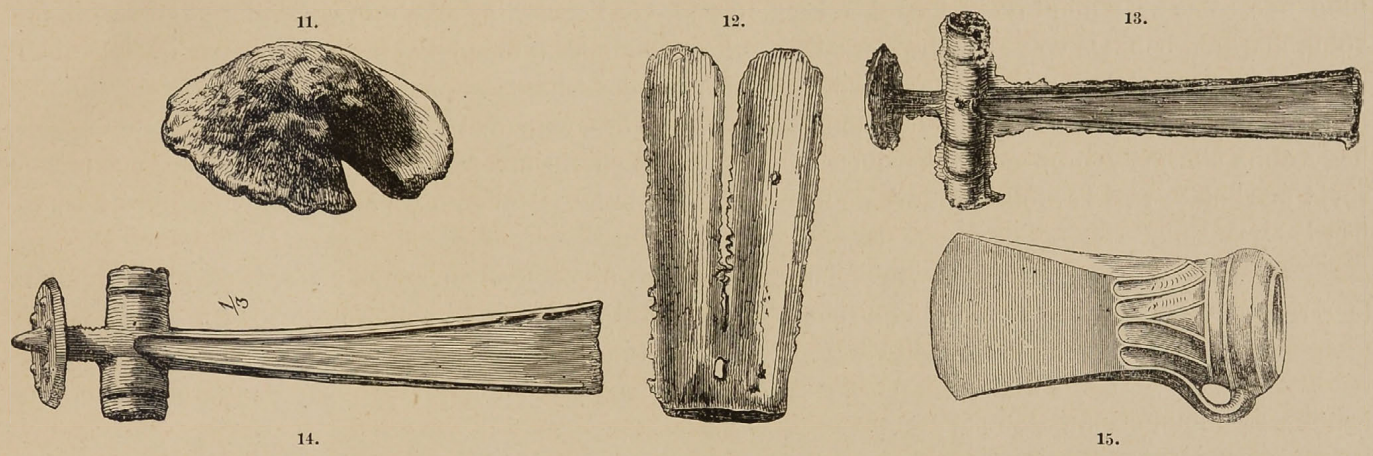


Ámbár nem volt kiállítva, mert csak a kiállitás alatt találtatott, megemlítendőnek tartom itt nem csak óriási nagyságú, hanem mozgó füle vagy gyürűje miatt is egy, ugynevezett celtet vagy vésűt, melyet Lehoczky Tivadar Bereghmegyéből beküldött és leirt az »Archaeologiai Értesitő« 1873-dik évf. 14-dik számában, hol az eszköz természeti nagyságban van lemásolva. Más szintén füllel ellátott, ugynevezett celtet másol 15-dik ábránk. E példány szól azon mód mellett, melyet a svájczi régészek a lyukkal ellátott balták, celtek, vésük és palstabok nyeléhez kötésében használnak, és melyet, valamint az 1873-dik bécsi, úgy már az 1867-dik évi párisi világtárlaton is alkalmazva láttunk. Példányunkban a görbe fa-nyél a vésű lyukába dugatott és erős síkhéjból, ívhúrból vagy más ilyféle anyagból készitett zsineggel a baltát vagy vésűt gyürűjén keresztül erősen kötötték nyeléhez. Mielőtt a gyürűt és a kilyukasztást feltalálták, a tömör szerszám egyik végét hasított fanyélbe szorították és e nyélnek két részét erősen kötötték egymáshoz. Ime nehány módja ezen erősitésnek.

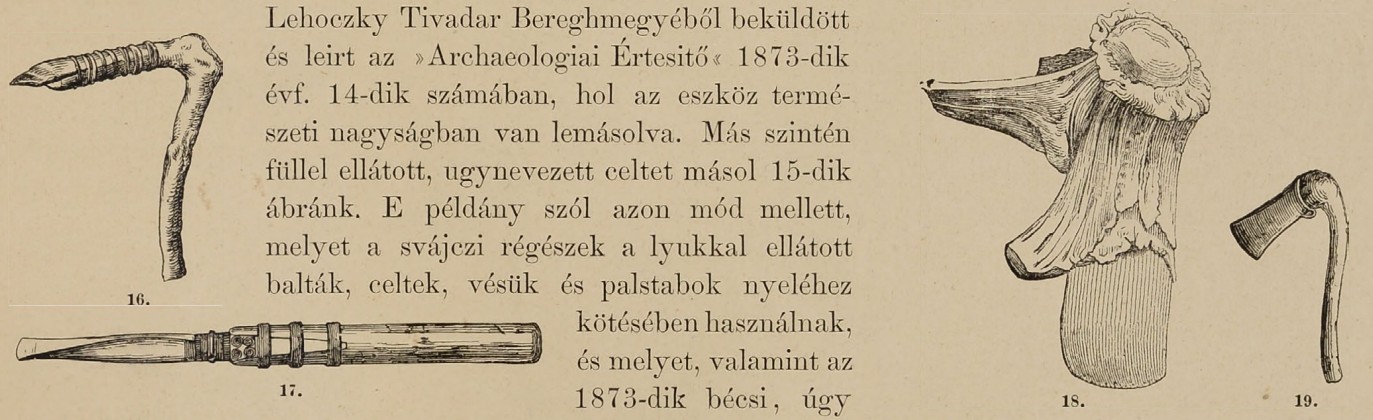


A palstabokat a ki nem lyukasztott celt javitásának tekinthetni; mert itt a lyuk helyét potolja az

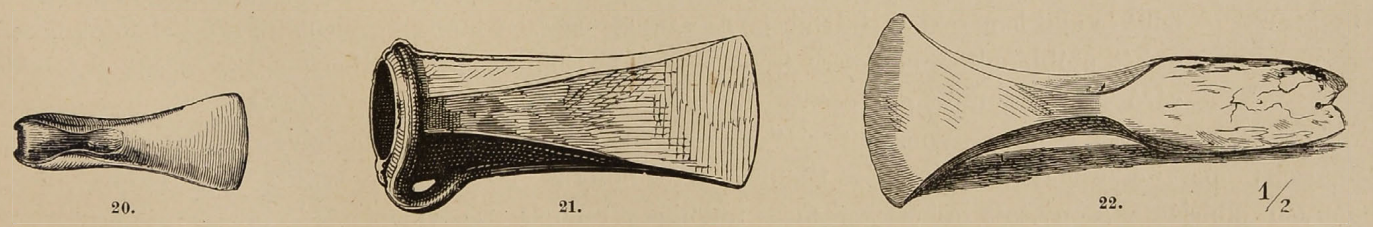


*) Az antik- és barbár-bronceok alkatrészeinek vegyületi vizsgálatára nézve l. Kruse »Necrolivonica« czimü 1842-ben Dorpatban megjelent munkájának: Beilage F. Resultate der chemischen Untersuchung antiker metallischer Gegenstände, besonders die in den Ostseegouvernements vorkommenden stb.

oldalszélek hajlása vagy görbitése, melyek közé igen jól erősithető a fanyél. A párisi tárlat alkalmával ily módon nyéllel ellátott kővésüvel kisérletet tettünk s tapasztaltuk, hogy ezt csaknem oly eredménynyel kezelhetni, mint mai baltánkat.

*Celtek és palstabok*, ezen első szükségleti szerek, nagy számmal és változatossággal voltak képviselve Ráth gyüjteményében. A bronce-kor további haladásából származik egy roppant mérvű kalapács (h. l. 103. sz.), több rendbeli szekercze, buzogány, nyílhegy és egyenes kard. Nevezetes ezen és más hasonló kardok rövid markolata: vajjon másképen tartották-e a kardot, hosszabbá tétetett-e a markolat körülszövése által, vagy talán kisebb volt-e az azzal élő fajnak keze? Ugy látszik, az utóbbi föltevés legközelebb áll a valóhoz. A kiállitáson sok japáni volt, nem csak a bizottsághoz tartozó miveltebb, hanem még több napszámos is; mindnyája igen kis kezü ugy, hogy kézszoritás alkalmával mintha gyermekkéz lett volna markunkban. De volt az osztrák osztályban két, alkalmasint fogadalmi broncekéz, mely kis Gleinban, Steierországban találtatott, s ez is az akkori helybeli fajnak kiskezüsége mellett szól. Mindkettő férfi-jobbot mutat, mit rövid ujja és széles marka bizonyít; és mégis e kéz, magamét rátéve, oly kicsinynek mutatkozott, hogy abba akármely bronce-kori kardmarkolat könnyen elférhetett. Másrészt a japáni osztályban is igen rövid markulatu régi kardokat láttunk; a mai japáni markolat ellenben oly hosszu, hogy ezt két kezünkben is tarthatjuk.

Házi szerek közt találkoztak Ráth György gyüjteményében számos varró- és hajtűk, násfák (e régi eredeti magyar szó egyértelmű a német Halsband-al), késpengék, halhorog, orsó stb.

Különös figyelmünkre méltó a *csigatekercs* és a *fibula*.

*Csigatekercset*, spirale, sehol sem találnak oly nagy számmal, mint épen Magyarországon, még pedig a legkülömbözőbb alakban:

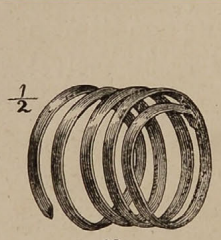

23.

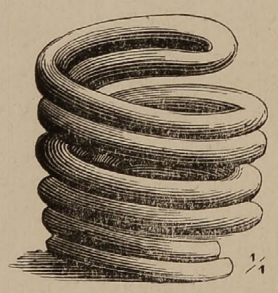

24.

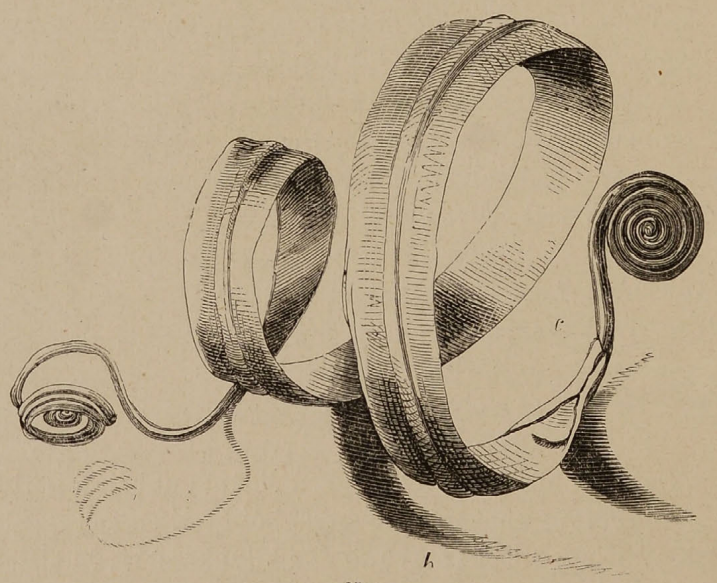
25.

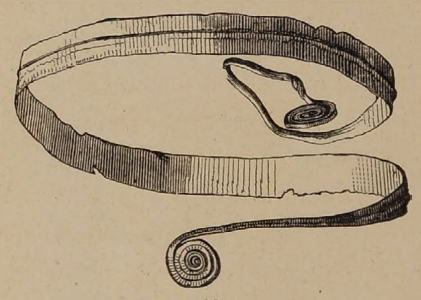
26.

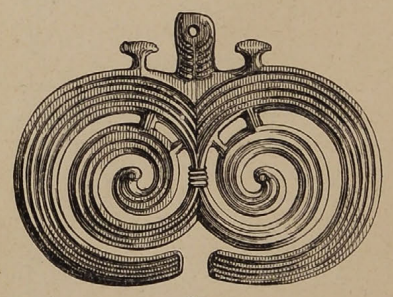
27.

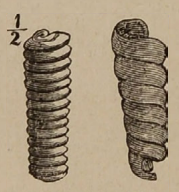

28. 29.

kezdve kárpitos-butoraink rugonyaihoz hasonló tekercses sodronyon, egészen a szalagszerű, tekercseinek egymástól távolabb álló széles lemezig; vannak a csigatekercsek közt felül és alul lemezekkel elzártak is, és vannak egészen laposak, ellentétül a felfeléfutóknak; a két utóbbinak rendeltetése iránt a régészek nincsenek tisztában; a két végén elzártak záró lemezeit, mint oly czélra valókat lehetne tekinteni, hogy azok segélyével az egész tekercs laposra nyomattathassék és megkötve kisebb helyet elfoglalván, könnyebben elvitethessék; mert e csigatekercsek még jelenleg is többnyire igen ruganyosak és az összeszoritást könnyen elbirják. A nyitott csigatekercsnek különféle rendeltetése volt; a kicsinyeket gyűrűk-, a nagyobbakat kar- és czomb-pereczként használták, mit a nevezett tagok csontjait körülvevő elhelyezések a sírokban tanusítanak; nem valószinűtlen, hogy a kisebb csigatekercseket a gyermekek karjára alkalmazták s ezt onnan felnőtt korban már nem lehetett reszelés nélkül leszedni. Reszelőt a régi bronce-ok közt

találtak (l. Sacken »Das Grabfeld v. Hallstatt, Wien, 1868. S. 141). Némely csigatekercsek közepén fa-rostot vagy botot találtak, sőt a kisebb tekercseket fonalra huzva és csiga vonal módra kisebbedő sorokba elhelyezve, azokból sisakalaku sapkákat készítettek. Ilyféle sapkát látunk Kruse id. munkában 19-dik tábláján; hasonlót, vagy talán ugyanazt találjuk másolva Bährnek: »Die Gräber der Liven« cz. munk. 5. tábláján. Ezen csigatekercses sapka, vagy sisak alig fordul elő másutt mint Livoniában, ezt tehát joggal azon unicumok közé számíthatni, melyek lelhelyökön, nemzeti izléssel vagy ha akarjuk izetlenséggel. de mindenesetre sajátosan és eredetileg készültek és nem jutottak oda kereskedelmi uton.

Általán talán mondhatni, hogy a csigatekercs és annak különféle használata, mihez a pénzhelyetti használat is tartozik, inkább a barbár, semmint a classikai népek izlésének felel meg, s igy, ha ilyeneket classikai földön találunk, talán épen éjszakról ide kerülteknek tekinthetjük, habár csak curiosumokként, vagy ujra átöntendő és feldolgozandó anyagként.

*A ruhatű, boglár-csat, fibula, Gewandnadel, broche,* dísz és kapocs egyuttal; kapocs, melylyel a ruhát összetűzik, dísz-alakjának roppant változatosságánál és mintegy divatszerüségénél fogva. Nélkülözhetlen részei, — mert ezek nélkül egyszerű tű volna, — két szilárd vége, melynek egyikéből a tű vagy tövis (Dorn, Stachel) ered, másikába pedig be van illesztve, többnyire külön hüvelybe. A fibula iránya változik, Lindenschmidt a nehezebb végét hiszi alsónak, de megengedi a megfordított, sőt ezen kivül a vízirányos elhelyezést is. A fibula leggyakrabban változtatta alakját. Lindenschmidt munkájában száznál több egymástól elütő idomát látjuk; a fibula maga tehát a műipar történetének igen nevezetes és tanulságos részét képezi *). Sajnálattal kell megemlítenünk, hogy a bécsi tárlat kedvelői osztályában nem nyilt kellő alkalom ezen, u. n. broncekori tárgynak elégséges tanulmányozásra; nem marad tehát egyéb, mint, hogy azon elég bő, hanem mégis csak egy országra szorított forrásból meritsek, melyet nemzeti muzeumunk és Ráth gyüjteménye nyujt. Törekszem itt megkülömböztetni azon fibulákat, melyek alkotására későbbi etruriai és római műipar volt befolyással, amazoktól, melyeknek alkotása inkább barbár izlést árul el. Vezetőül itt csak a művészetet használhatom, azonban úgy, hogy az említett tekintettel leszek Lindenschmidt vizsgálataira is.

Természetes, hogy mivel nálunk a csigatekercs leggyakrabban használatban volt, a Magyarországon talált ruhatű is a csigatekercsnek elemét használja, azt alkalmazza alakjában; egyuttal megjegyzendő, hogy ezen fibulák, ha bár nagy mérvűek is, többnyire mégis elég laposak, s igy kevésbbé alkalmatlanok.

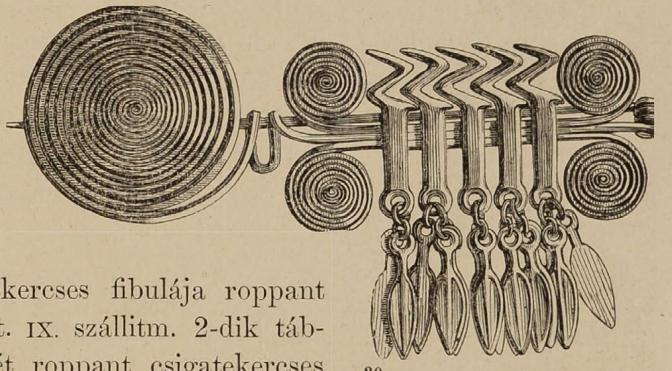

30.

Nemzeti muzeumunk legnevezetesebb csigatekercses fibulája roppant mérvű, alig kisebb annál, melyet Lindenschmidt I. köt. IX. szállitm. 2-dik tábláján, mint a legnagyobb ismertet közöl, és mely két roppant csigatekercses tarcsát hord végén, de közepén egyszerű, nem oly díszes mint a miénk. Az óriási mérv a párisi világtárlaton kétséget támasztott a magyar fibula eredetisége ellen, de e kétséget anyagának vegyészeti vizsgálata eloszlatta, midőn kimutatta, hogy alkotó elemei tökéletesen megegyeznek az u. n. bronce-kori tárgyak elemeivel. Ezen unicumot legelőször megismertette Rómer a »Műrégészeti Kalauz« I. rész. 44-dik lapján (84-dik ábra) s ujra közölte a »Magyar Nemzeti Muzeum Képes Kalauz«-ában **). Hampel József muzeumi segédőr, a fibula felsőrészén előforduló öt zigzag-alakot, hattyúfejek és nyakok esetlen utánzásának tartja, ezek alatt pedig megjelenik öt csörgetyű (Klapperblech) némileg hasonló mai sallangunkhoz, mintegy hegyes makk alakban. Megvolna tehát itt hármas barbár elem: csigatekercs, hattyú-fő és csörgetyű.

---

*) E tekintetben hasznos kisérletet tettek Hildebrant »Das heidnische Zeitalter in Schweden«, németre forditotta Mesdorf s kiadta 1873-ban; továbbá Cohausen »Römischer Schmelzschmuck«, Wiesbaden 1873.; legtöbb fibula-nemet összegyüjtött és kiadott Lindenschmidt. Ezek utmutatásán magam is tárgyaltam a fibula több nemeit egy, az »Archaeologiai Értesitő« 1874-dik évfolyamában megjelent czikkemben.

**) E két kis munkában a m. n. muzeum legnevezetesebb u. m.: prehistoricus tárgyai jelentek meg; oda kell utasítanom olvasóimat, valamint, és ezt még inkább, magához muzeumunk ebbeli jeles gyüjteményéhez.

Három más, csigatekercses fibula, közösen birja a nagy lapos csigatekercses tarcsát, melynek tűjéhez, vagy kisebb tekercsek vagy horgok csatlakoznak, a csörgetyűk itt hiányoznak. A 33. számuhoz igen hasonló ruhatűt találunk Lindenschmidt II. köt. XI. szállitm. 2-dik tábláján, csakhogy itt a fibula mindkét végén nagy csigatarcsa van alkalmazva. E példányt Hassiában találták *).

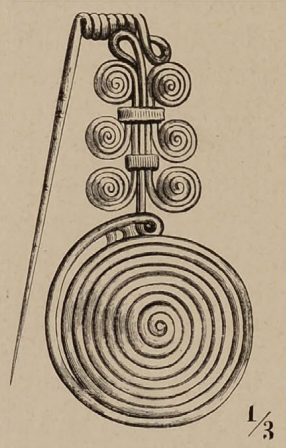

31.

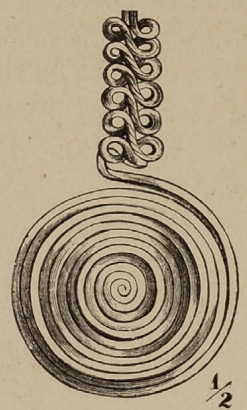

32.

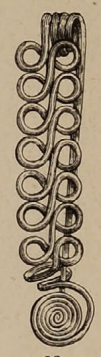
33.

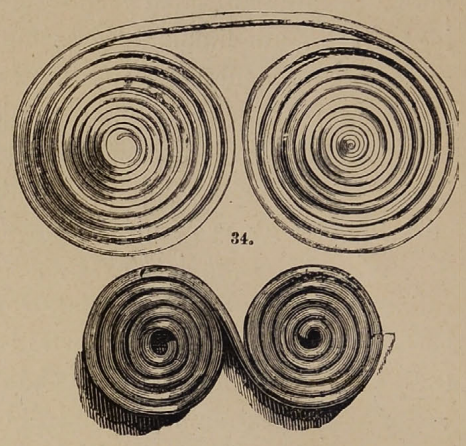
34.

35.

Midőn két csigatekercses tarcsa középső sodronynyal összeköttetik, származik a *szemüveg alaku fibula;* ilyet nem csak broncéból, hanem aranyból is bir nemzeti muzeumunk, csakhogy az aranyosnak mérve sokkal kisebb. Változó alakkal fordul elő ilyféle fibula igen gyakran, és Lindenschmidt is adja több nemeit. Ilyennek tekinthetjük például ezt is, melyhez egészen hasonlót találunk Lindenschmidtnél (I. köt. III. szál. 6-dik tábl. 4. és 5. sz. alatt).

A tekercses tarcsát szaporíthatni és különféleképen alkalmazhatni, például kereszt alakban. Ilyent találunk nem csak nálunk, hanem Lindenschmidtnél is (II. köt. XI. száll. 1. tábláján 2. sz. alatt), mely fibula etruri sírból származik, és jelenleg a karlsruhi muzeumban látható; de van Lindenschmidtnél más, csak három tekercses tarcsából szerkesztett fibula is (I. IX. 2.), melyet a felső Rajnavidéken találtak és a mainzi muzeumban őriznek; e ruhatű közepén tömör kerek tarcsa látható, mely a három tekercses tarcsa összekelési pontját biztosítja.

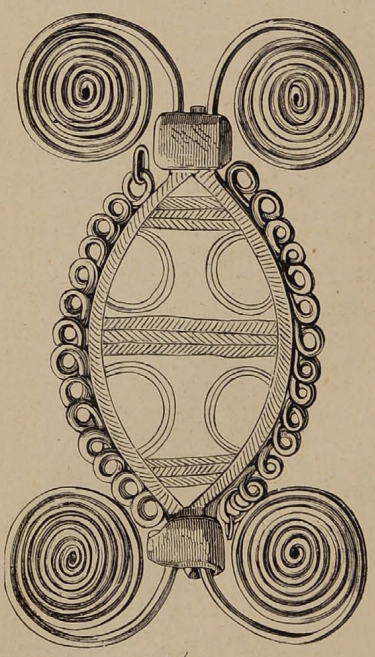

38.


37.

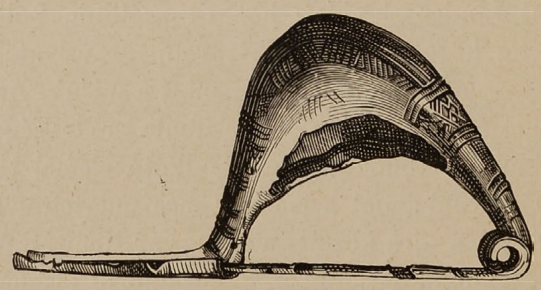
39.

Muzeumunk e fibuláján a tekercses tarcsa kettesével elfoglalja két végét. A négy tarcsa hegyesített elypsist foglal maga közt. Hasonló fibulát, melyben a félkördísz is ugyanazonos, látunk Lindenschmidtnél (I. IX. 3.), csakhogy végén csak egy-egy, nem pedig ikertarcsa áll. E fibulát a bajor Pfalzban, egy heidelsheim melletti sírban találták, jelenleg a mainzi muzeumban látható.

---

*) »Fibula, Bronze, aus dreikantigem Bronzedraht gebildet. Die 12 querliegenden Windungen, in welche derselbe nach gradlaufender Richtung zuzammengebogen íst, endigen auf beiden Seiten in zwei Ringen, von welchen ab der Draht flach ausgehämmert und in Spirale aufgebogen ist. In einem der zwei Ringbogen ist die Heftnadel eingehängt, und in dem anderen wird sie zur Befestigung eingeschoben«. — Ein Fragment derselben Form besitzt auch das Muzeum zu Mainz.

Barbár tekintetű ezen, leginkább az amerikai vad népeknél szokásos függő-ágyakhoz (Hängematte) hasonló fibula is. Ez nálunk elég ritka; muzeumunkba először Ráth gyüjteményéből került. Viselete is, nagy mérve miatt, elég alkalmatlan lehetett, mert rajzunk az eredetinek csak $\frac{1}{3}$ nagyságát mutatja. Lindenschmidtnél e ruhatű több példányát találjuk (I. VII. 3. 9-dik ábra és I. IX. 2. 1. 2. és 4. ábra). Ezeket L. régi itáliaiaknak mondja, ámbár az egyiket Holsteinban, a másikat a Rajna felső vidékén, a harmadikat Oppenheim mellett találták; de igazolja megnevezését munk. III. köt. 12. lapján: »A régi itáliai fibula néhány nemei rendkivül nagy területen találhatók. Magas kengyelök vagy tömör, vagy csésze alaku. Hosszu tövissel ellátva, aranyból készítve, Etruriában gyakran bekarczolt madárképpekkel találják, de broncéból, a többi, Olaszországban sem ritka. Svájcban egy waadtlandi sírban, madáralak-karczolással tünt elő, nagyobb mennyiségben mutatkozott a hallstadti sírokban. Előfordul a Rajna mellett és Holsteinban; Franciaországban hasonlót egy Amiens melletti sírból nyertek, egy aranyost és egy broncéból készítettet és öt madárképpel ellátottat találtak Irhonban is, hol ezen nemet a dublini lajstromban »Dolphin pattern«, azaz delfin-alakunak nevezik«.

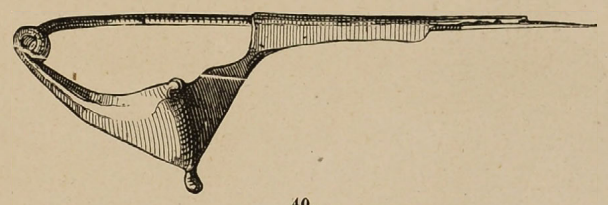

40.

Közel áll az előbbi nemhez ez, melyet vagy amannak, vagy falevélnek utánzásából származtathatni. Hogy pedig a falevelek is szolgáltak mintául, kitetszik a fűzfalevélhez hasonló fibulákból, melyek hátlapja nem kengyel-alaku, hanem egészen lapos és melyen még a levélnek idegei is jelezvék. Az előbbihez igen hasonló fibulát találunk Lindenschmidtnél (I. VII. 3. 10. sz. alatt). Ezt is régi itáliainak nevezi, lelhelyét nem közli, jelenleg a mainzi muzeumban látható.

A régibb fibulák harmadik neme az, melynek fő tárgyát *állati alakok* teszik; természetesen igen primitiv kezeléssel; mert az állati alakok, jobb alakzással, később is fordulnak elő a fibulákon. Mintegy közép lánczszemet a csigatekercses és állatfibulák közt képez a kígyó, mely állat testével képes csigatekercsbe gyűrűzni. Lindenschmidt (II. VII. 4-dik tábláján) huszonegy legrégibb és későbbi állatfibulát másol. A régibbekhez számitjuk a hátával összenőtt négy lábut (12. ábra), melyet etrurinak mond, továbbá az 1. lovas, 2. két szárnyas-oroszlán és 3-dik ábrát, hadi-kocsin járó, mindhárma assyri mintára emlékeztet; a 8-dik ábra római, a 17-dik byzanti mintára emlékeztet, amaz lovas, ez sas. A nagyon kedvelt lovon kívül, előfordul a szintén igen gyakori légy, vagy méh, később keresztyén jelképként a hal, Európa kivált éjszaki részén a sárkány, sőt még a teknyősbéka is (l. Kruse Necrolivonica 14. tábla 10. ábra). Ugyancsak Kruse 14. t. 9. ábrájában látunk fibulát-képező medvefejet is. A madarak közt leggyakrabban fordul elő a galamb és a hattyú, melylyel ismételve muzeumunk legnagyobb fibuláján is találkoztunk. Lindenschmidt legesetlenebb alaku állatfibuláját látjuk I. VIII. 8., 10., 11., 12. és 13. ábra, valamennyi hasonló alaku madár, hanem különböző csőrrel, lába nincsen jelentve, szárnya mintha oda volna enyvezve. Esetlen L. kakasa is (III. I. 4.) ámbár az ezen előforduló zománcz máris későbbi korra mutat, és igy bizonyítja, mily nehéz itt a kort meghatározni. Muzeumunkban több rendbeli állatfibulával találkozunk; egyike őzet ábrázol, számosabb a méh vagy légy, az utóbbi nagy mérvű, hossza 0,08, ez Csömörön találtatott. Az ozorai leletből kiállított légy aranyból készült és drágakövekkel volt berakva. Az emberi alak a fibulákon nálunk igen ritka.

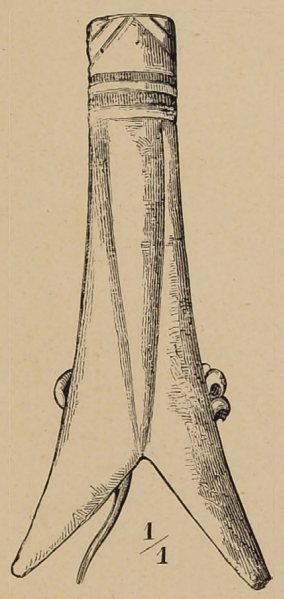


41.



42.

Előfordult a kiállitás bronce-gyűjteményében sok oly tárgy, melynek hasznát egyáltalán nem tudjuk meghatározni vagy magyarázni; négyét itt adom másolatban. A 43. számúhoz igen hasonló két ékszert ad Arneth: »Die antiken Goldmonumente« G. IX. S tábláján 113. és 116-dik sz. alatt; mindkettő mult században, Osztropatakán (Sáros m.) találtatott, mindkettő tömör arany. Az egyiket a 113. sz. nyak- a másodikat a karperecznek »torquesarmilla« nevezi; bronce-unk és ezen arany-ékszerek közti külömb-

ség az, hogy ezeket nyitni és zárni lehet, míg a bronce-szer mindenütt zárva van. Második magyarázhatlan szerünk középső vízirányos rudat mutat, melynek mindkét oldalán épszög alatt nyolcz-nyolcz rud szökik ki, végén kis kanálkát hordván. A harmadik, rosz állapotának daczára, rokona az előbbinek, a mennyiben itt is középső fekirányos rúdból mások emelkednek ki épszög alatt. Vajjon a kanálkákban

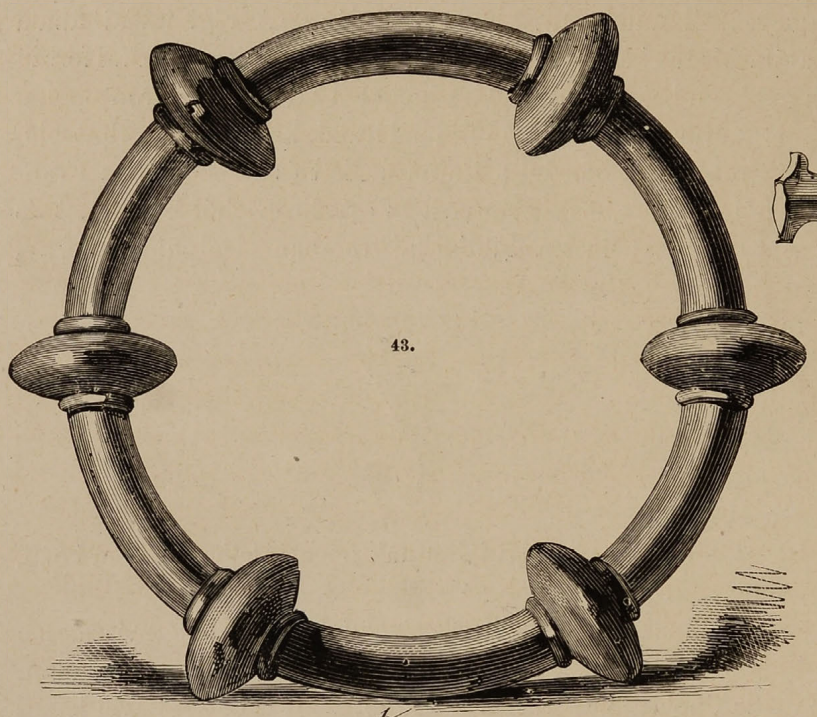

43.

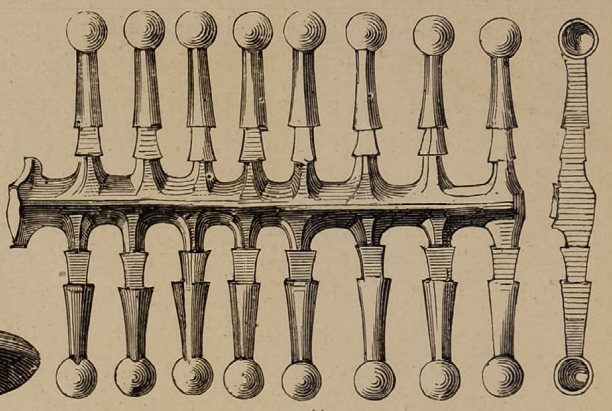

44.

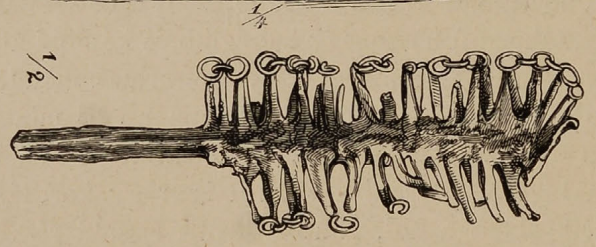

45.

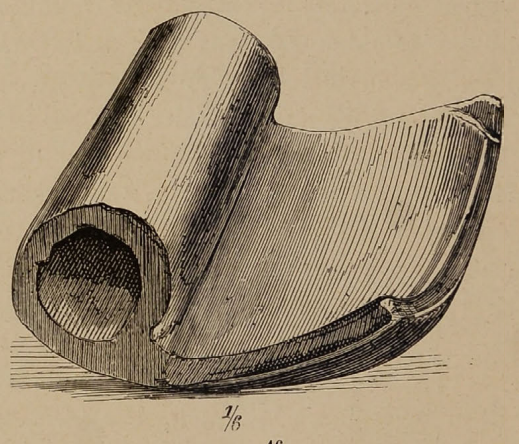

46.

kis csemegéket készítettek-e tűz fölött? Negyedik szerünk ugy tetszik, mintha itt bronce-lemezt izzó állapotban feltekertek volna, hogy annak lyukába később nyelet illeszthessenek. Ellenkező vége éles és vakarásra szolgálhatott. A síma fénylőszirony, mely valamennyi tárgyat bevon, nem hagy kétséget keletkezési koruk régisége iránt.

Bronce-gyüjteményeink kincsét, unicumát képezi az itt másolt tárgy, mely leginkább hasonlít a középkori nyakvérthez (Halsberg), és ilyennek tarthatnók is valóban, ha nem volna bronce-anyaga, annak sokkal régibb tükör-sima szironya és csigatekercses zárása; azonban az alak ugyanazonossága ugyanazon használatra is utal, valamint a bronce-ugy a középkorban is, ámbár vannak, kik inkább koronának tekintik daczára, hogy a koponyához nem igen alkalmazkodik. Eddig csak három példányát ismerjük és mindhárma Magyarországon találtatott, a nemzeti muzeumban kettőt őriznek s e kettőnek mását adom; a harmadik példány zárva van, ugy, hogy nyakvértnek nem használható s ez adott alkalmat a korona megnevezésre.

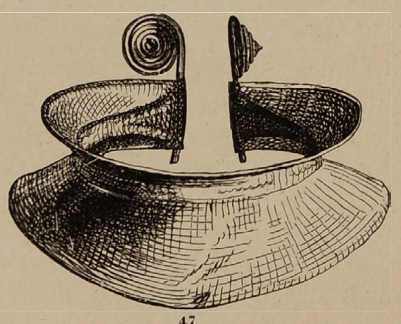

47.

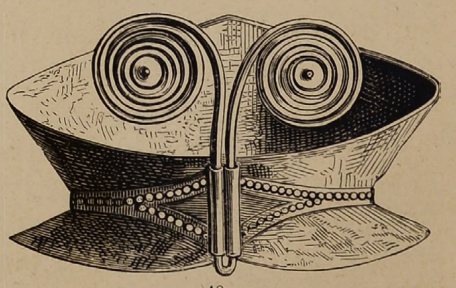

48.

Ismeretes, hogy a bronce-korban arany és ezüst tárgyakat is készítettek.

Az itt lerajzolt csigatekercses-tárcsa keskeny arany lemezből készült; csak általán mondhatjuk ékszernek, a nélkül, hogy külön alkalmazását ismernők. Efféle tárgyak nálunk fordulnak elő, különösen Mármaros megyében, honnan más arany tárgyak is kerültek muzeumunkba. Az utóbbiak közt voltak szemüveg alaku, hanem kis mérvű fibulák, és talán ide számíthatunk egy csigatekercses arany gyürűt is, melyhez közeljáró alakuak még ma is vannak használatban. Mindezeket és ezekhez hasonlókat tüzetesen írt le Römer »A két hazában talált régi arany művek« czimű czikkében, az »Archaeol. közlem.« 1865-dik évfolyam első füzetében.

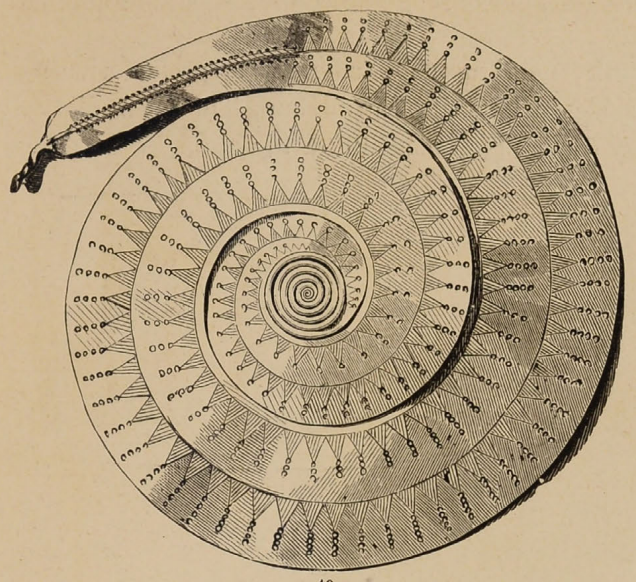

49

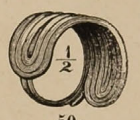

50.

Párhuzamosan jár itt is, mint a kőkorban, a bronce-szerek fejlődésével az agyag-edényeké is. Lassan-lassan jobban kiszapolt anyagból, már nem szabad kézzel, hanem kórongon készülnek, mindenféle díszkarczolatokat vesznek fel, sőt fénymázt is, s ugyanakkor nevezetesen változik alakjuk is. Többnyire csak egyes töredékekben találtatnak bronce-tárgyakkal együtt az őskori sírokban és Magyarországon kevés hely lesz, hol egyszer-másszor ily töredékre nem akadtak; Majláth a baráthegyi barlang külön rétegeiben különnemü darabokat talált. Römer a töredékeket szorgalmatosan gyüjti; mert összevetve az együtt talált kő- és bronce-eszközökkel egymást felvilágosítják. Nevezetes, hogy Pulszky Ferencz észrevétele szerint, a nálunk talált és a Schliemann által a régi Trója területén kiásott agyag-edények közt feltünő rokonság vehető észre. Tanuságosak az ily edényeken előforduló díszkarczolatok is; mivel a zigzagok, háromszögök, görbe vonalok stb. állása, futása, alakja hazájuk és korukra nézve idővel felvilágosítást adhat.

Az ugynevezett prehistoricus régészet még igen fiatal; azért a tájékozás abban még sok nehézséggel jár, sőt mondhatni alig tudjuk határozottan: minő kérdéseket kell itt fölvetni, mit mindent kell gyüjteni? Vannak, kik még a kő-, bronce- és vas-kori általános osztályozást is megtámadják; mivel e korok egymásba átmenvén, magok közt éles határvonalat huzni nem engednek. Ez azonban más osztályozásoknál is ugy van; mert a fejlődésnek épen ez a jellege, hogy nem egyszerre jelenik meg, hanem csak fokonkénti haladással, melyben mindig megmarad az előbbi, a régibb a durvábbnak nyoma, sőt ilyen néhanéha még a teljes fejlődésben is elég naiv módon kikandikál. Lindenschmidtnek fentebb idézett kételyei nem illetik magát az osztályozást; hanem inkább a kő-, bronce- és vaseszközök keletkezési helyeiket. Ha a bronce-szerek első megjelenését nem kereshetjük éjszaki Európában, sőt egyáltalán nem is Európában, a születési helyet máshova áttevén, mégis alig lesz kétes, hogy a bronce-kor ugyancsak a kő-korra, a bronce-korra pedig a vas-kor következik.

Ha az irott-történet előtti koroknak nyomai, mint másutt, nálunk is elegendő számmal és nemben jelennek meg, ezeknek egyik nemét eddig mégis nélkülözzük: a *czölöp-épitményét,* minő nem csak a svájczi, hanem más vidékek tavai és folyói partjain is födöztetett fel; s e hiány még inkább feltünő, mióta a Fertő tökéletesen kiszáradt a nélkül, hogy medrében ily épitménynek csak legkisebb nyomára is akadtak volna. Balatonunknál e hiány könnyebben magyarázható; mert a czölöpök többnyire a tavak öbleiben és ágaiban szoktak előfordulni; tehát lehet, hogy a Balaton többszöri lecsapolása után napvilágra jött ilyféle épitmények idővel egészen eltüntek.

A mostani kassai püspök, Perger Jánostól vettem tudomást, hogy 1863-ban, azon nagy szárazsága után rémletesen ismert esztendőben, mikor ő még egri kanonok volt, egyik hivatalos utja alkalmával Ároktó mellett, régi czölöpsorokat látott a Tiszában. Azonban ugy tetszik, mintha ezen czölöpsorok összeköttetésben volnának az ugynevezett Csörsz-árokkal, s így azokat talán hídféle maradványnak kellene tekintenünk. Mindenesetre fölötte kivánatos a további vizsgálat, akár egy uj, nálunk eddig nem ismert czölöp-épitményi adatra, akár oly felvilágosításra fogunk akadni, mely a Csörsz-árkának Tiszántúli kiterjedése és irányára vonatkozandik.

Volt híre a Fertő medrében legujabban talált czölöp-épitménynek is, azonban itt csak praehistoricus házi szerekre, de nem egyszersmind rendszeres czölöp-sorokra, minők a svájczi tavakéi, akadtak.

Eddig e kérdésre: nem lakta-e Magyarországot a czölöp-épitészetben jártas emberi faj? Inkább nemmel, mint igennel kell felelnünk.

A vas-korszak régisége iránt méltán kétkedünk, nem tudjuk, kell-e ezt is prehistoricusnak tekinteni. Talán nem régibb a római civilizatiónak elterjedésénél éjszaki Európában. Különben alig volt osztályunkban nevezetesebb e korszakba helyezhető tárgy; miért is átmehetünk a tulajdonképi művészeti időszakra.

II.

# EGYPTOMI MŰVÉSZET.

# EGYPTOMI MŰVÉSZET.

Ámbár az egyptomi művészet, valamint az egész egyptomi polgárosodás is, hasonlíthatlanul a legrégibb földünk kerekségén: mégis annak bővebb megismerése, sok tekintetben, csak a legujabb idők vívmánya; midőn a legrégibb egyptomi kor bámulatos művei csak 1867-ben mutattattak be Európának a párisi világkiállításon. E tárlatra elhozták a legközelebb talált, a bulaki muzeumban őrzött műveket, melyek, daczára, hogy legujabban födöztettek fel, mégis az eddig ismertek legrégibbjei, midőn a IV., V. és VI. dynastiából, szóval az ó-birodalomból származnak és mégis hasonlíthatlanul tökéletesebbek az uj-birodalom műveinél és így képesek volnának az eddig a művészet átmenetéről Egyptomból és fejlődéséről a többi régi nemzeteknél dívott nézeteket egészen felforgatni, hacsak nem állana másrészt az, hogy a művészet ezen tökéletességéről, idővel még magában Egyptomban is elfelejtkeztek, mit e nép azon későbbi gyakorlata tanusít, mely még később a többi régi nemzetek művészetének alapjává vált.

Ámbár történelmi alapon Egyptomban felszállhatunk a Kr. el. V. ezred csaknem közepéig, oly korba, melyből más népeknél életjelként csak legtökéletlenebb kőszerek és a fajok közös nyelvének nyomai maradtak fenn: daczára ezen hosszú időszaknak Egyptomban sem kezdetleges társas-állapottal, sem kezdetleges művészettel nem találkozunk; ellenben mindkettő már ezen őskorban is virágzó, sőt fénypontján jelenik meg előttünk, melyhez képest a későbbi kor sok tekintetben lassu ugyan, hanem mégis szembetünő hanyatlást mutat. E hanyatlás lassúságának okát ismét Egyptom elszigetelésének (bár még sem oly mérvben, mint általánosan hiszik), más részt pedig az egész egyptomi élet szigoru szabályozásának kell tulajdonítanunk; az utóbbi csak az uj birodalomban állott be; s e szerint van két nagy korszakunk az egyptomi művészetben: az óbirodalomé egész a XVIII. dynastia hatalomra jutásáig, mintegy a Kr. előtti XVIII. századig, — az egyptomi civilizátio kezdetét még hozzávetőleg sem határozhatni, p. o. Menes trónralépésével 4455-ben Kr. e.; — a második korszakot levihetni csaknem egész Theodosig, ki az egyptomi vallás gyakorlatát teljesen és legszigorúbban megtiltotta. Az épitkezés és általán a nagyobb művészet már sokkal előbb szünt meg ugyan, de hihető, hogy a Nil völgyében, legalább apróbb nemzeti, egyptomi műveket folyvást ezen időszakon innen is készítettek.

A bécsi kiállitás az ó-birodalom művészetének egyetlen egy példányát mutatta fel, egy, a XII. dynastiából származó beni-hassani szikla-sír utánzását, az egyptomi alkirály palotájának udvarán. Ezen beni-hassani sírok voltak, Lepsius egyptomi tanulmányozásáig, azon emlékek, melyekben a pyramisokon kivül legrégibb egyptomi művészet példányait látni hitték; de az egyptomi alkirály Mariettet bizta meg a további

kutatással és ez szerencsés volt, oly legrégibb egyptomi műveket fölfedezni, melyek az alkirály költségén épített minta-templomban, Párisban, kiállíttatván, az egész világ bámulatát előidézték. Legyen szabad ezeknek csak hármát idézni.

Egyebek közt egy Sakkara vidékén talált szobor vonta magára főleg a nézők figyelmét; erről Mariette, külön lajtsromában, (40. l.) ekként nyilatkozik:

»1,10 méternyi magas álló szobor, kezében parancsnoki pálcza. Hajazata rövid, altestét meglehetősen hosszú, elül kidomborodó szoknya-féle ruha födi; többiben meztelen. Nem lehet meglepőbbet képzelni ezen, mintegy élő, és mégis hat ezer év előtt meghalt személynél; főleg fejének valósága elragadó; de a többi test is a természetesnek tökéletes megismerésével van kezelve. Nem birunk hielmesebb, mintegy felszólaló arczképpel *). Eredetileg a szobor vörösre és fehérre festett stuccoval volt bevonva. — Szemei be vannak rakva; broncéból készült a szemöldök, ez körülveszi a tulajdonképi homályos fehérquarczból álló szemet, melynek közepén kristálydarab képezi a látát, az ennek közepén csillámló gömbke adja meg a szemnek, az élőnek kifejezését. Hogy e szobrot felállithassák, uj lábakat kellett készíteni, melyekre azonban, a fának meghagyott színe után, könnyen ráismerhetni«**).

Itt összehasonlíthatlanul többet látni a nemnek, nemzetnek és életkornak felfogásánál, itt valóságos, tökéletesen előadott egyén előtt állunk, mely szilárd test-részeinek hű másolatában, sőt személyes jellemében is oly művészetileg és elevenen van adva, hogy ennél tökéletesebb antik-arczképet nem ismerünk; hozzá járul, hogy az egyptomiak ily előrehaladt kort nem tűztek ki rendesen, és kivált nem az uj-birodalomban művészeti czélul. Sőt vannak, kik e szoborban még a jóakarás kifejezését is látni akarják; a jó, gondtalan élet mindenesetre itt jelezve van, mint azt sok jómódu s jól élő papjainkon észrevehetni. A szemnek különféle anyagból történt összerakását említi ugyan Mariette; de nem említi, hogy a kristály-gömb nem domborodik ki, mint az élő szemben, hanem ellenkezőleg homoruan van alkotva, mi által a kidüledés kellemetlen hatása elmellőztetik, és nem említi azon körülményt sem, mely szerint sem a szemöld, sem a pilla nincsen, mint rendesen, fekete festékkel kiemelve, sem a festék a pilla külszögétől nincsen egyenes vonalban a halánték felé szalagként hosszabbítva. Ezen előadásmód

*) Az arczkép egyptomi nyelven »sa«-nak vagy »sai-nak« hangzik, mely a venni, fogni, »saisir« gyöktől származik, copt nyelven pedig idomot, a hasonlatosságot jelenti. A feliratokban a harczos pharaok az egyptomi Ares arczképének neveztetnek »sa-n-mentu« (l. »Voyage d'un égyptien à Syrie, en Phenicie, en Palestine au XIV-me siècle avant notre ère par F. Chabas. Paris 1866.« p. 90. s.).

**) Lenormant Ferencz következőleg nyilatkozik e szoborról: »Miracle aussi de conservation aussi bien que chef-d'oeuvre d'art, cette statue . . . comme étude de la nature, comme portrait frappant et vivant, est une merveille incomparable *qu'aucune oeuvre des Grecs n'a surpassée* . . . Nous savons par les légendes du tombeau où elle fut découverte, qu'elle représente un certain *Ra-em-Ké,* personnage de quelque importance sous plusieurs règnes *de la cinquième dynastie.* . . . Le sculpteur l'a figuré debout, se promenant gravement, le baton à la main, dans quelque ville de son gouvernement. . . . Cette figure a beaucoup souffert dans quelques parties . . . elle a perdu le mince induit de stuc coloré qui l'a couvert originairement . . . et dans lequel le sculpteur avait dû mettre ses dernières finesses. Que ne devait-elle pas être intacte et vierge de tout outrage du temps! Bien qu'absolument dépouillée de son épiderme, c'est encore par la vérité et la finesse qu'elle brille. Tout en elle est fidèlement copié sur la nature vivante . . . c'est un portrait saisissant de realité. . . . Le modèle du torse est une merveille . . . mais c'est surtout la tête qu'on ne saurait se lasser d'admirer; c'est un prodige de vie. . . La bouche, animée par un léger sourire, semble au moment de parler. Les yeux ont un regard si vrai qu'ils inquiètent. Une enveloppe de bronce enchasse comme des paupières l'oeil formé d'un morceau de quartz blanc opaque . . . au centre duquel un morceau arrondi de cristal de roche représente la prunelle. Sous le cristal est fixé un clou brillant, qui détermine le point usuel et produit ce regard si étonnant, qui semble celui de la vie.« — »Plus de cinquante-huit siècles ont passé sur ces fragiles morceaux de bois de cèdre et de mimosa sans y effacer la marque du ciseau de l'artiste!« Et pourtant il s'en faut bien qu'elle soit la plus ancienne oeuvre de l'art égyptien déjà complet et parfait. A cette même exposition universelle figurait aussi la statue colossale, en diorite (matière plus dure encore que le basalte), d'un pharaon de la quatrième dynastie, le celèbre Schafra (le Chéphrèn d'Hérodote), celui qui fit construire pour sa sépulture la seconde des grandes pyramides. Schafra vivait plus d'un siècle avant Ra-em-Ké. Nous avons au Louvre deux statues en calcaire, l'une d'un grand-prêtre du Taureau blanc, nommé *Sépa,* l'autre de sa femme *Nésa*, appartenant à cette époque lointaine qui vit élever les premières grandes pyramides, sous la troisième ou peut-être de la deuxième dynastie. Enfin, le musée égyptienne de Montbijou, à Berlin, qui renferme quelques bas-reliefs d'Amtèn, sculptés sous le règne de Snefrou I^er^, de la troisième dynastie, possède aussi la porte d'entrée de la pyramide de Sakkara, dont la construction remonte probablement jusqu'à l'époque plus lointaine encore où les tables de Manéthon (dont l'exactitude est aujourd'hui si complètement démontrée) placent la première des vingt-six dynasties qu'il donne à l'Égypte. Les ornements de cette porte, n'auraient pas moins de sept à huit mille ans. »De tels chiffres épouvantent l'imagination . . . c'est une antiquité prodigieuse pour une oeuvre de main de l'homme, et surtout pour l'oeuvre d'un art véritable. Ni la Chine, ni l'Inde, ni l'Assyrie n'ont rien conservé qui remonte si haut vers les origines de l'humanité. Mais c'est qui est vraiment écrasant pour l'esprit, c'est de trouver alors, non point de peuplades sauvages, mais une société puissamment constituée, dont la formation avait dû déjà réclamer de longs siècles, une civilisation très-avancée dans les sciences et dans les arts, possédant des procédés matériels d'une rare perfection, capable d'élever des monuments immenses et d'une indestructible solidité.« (l. Les merveilles de la sculpture par Louis Viardot. Paris, 1869. p. 9 et s.)

az egyptomiak különös szokásából eredt; ők, mint több mai keleti nép is, pillaszőreiket »kohol«-nak nevezett antimoniummal festeni szokták; a »kohol«-t ecsettel felfogják s a pillék közé viszik, akkor behunyják a szemet és az ecsetet keresztül huzzák a keskeny résen ugy, hogy a festék kénytelen kitolulni és a szőrt befesteni. Az ó-birodalomban a műtét itt végződött, de néha már itt is, később pedig rendesen még egyet rántottak az ecseten s így előállott a homlokon azon szalagszerű fekete vonal, melyet szemszalagnak nevezhetünk. Sem ennek, sem a jelképes szakálducznak nyomát sem találjuk szobrunk arczán. Nem typicus továbbá jól alakított, némileg pisze orra és füle; eltérőleg még az ó-birodalom modoros szokásától is, se nem nagy, se nem magasan álló, hanem ellenkezőleg minden tekintetben kielégítő, ajkairól sem mondható, hogy azok a tulzó szokás szerint gambások volnának, ámbár szája jókora nagy; kitünő kettős álla. Jeles a többi testnek alakzása is, melyen az idomzat épen annyira van kiemelve, mennyire ezt mintegy eltemetése a test zsirjában megengedte. A két kar külön készült és peczekkel van illesztve a mellhez, bal karja hiányzik; a jobbnak keze egyedül az, miben a művész nem tudott korának hibás felfogásán tulemelkedni; nem bírta az ujjakat kellőleg tagozni és a szokásos túlnagy hüvelyket épen ugy alkalmazta mint művész-társai. E pontot kivéve a többit arczkép mintájának mondhatni.

Az ó-birodalom jeles művészetének második példája Ti sírjában látható, melynek egyik domborművét gypszöntvényben állitották ki Párisban. Rougé szerint (Recherches sur les prèmires VI. dyn. 92. s. k. l.) Ti élt az 5-dik dynastiában, Kaka király és utódai alatt; alkalmasint maga kezdte épiteni sírját, mely holta után Ra-n-usur király alatt fejeztetett be. Rougé ezt kora legjobbjának és a Sakkara csodájának nevezi, s ebből legegyénibb módra felfogott arczképek kerültek a bulaki muzeumba. »Ti nem eredt ugyan királyi családból, hanem neje Nefer-hoteps királyi származásu volt; s ezért valamint ez, ugy gyermekei is a »suten-rech« czímmel élnek. De bár Ti maga nem is volt királyi vérü, mégis sírjának feliratai szerint legközelebb állott két Pharaohoz, a legfontosabb hivatalokat viselte; mert volt a királynak első megbizottja és kedvencze, »Samer«, volt fő-ajtómestere és cancellárja, vagy titkára minden székhelyen, volt minden épitkezésének fő-igazgatója, négy különféle tájnak vagy városnak kormányzója, a prophétáknak főnöke, mely hivatal igen ritkán fordul elő, volt a horoscopnak őre vagy készítője, hivatalos astronom és astrolog. Találjuk tehát valamint polgári ugy egyházi állásban is, csak katonai czím nem fordul elő. E magas állású férfi sírja kiállított reliefjén nevezetes az igen csekély kidomborodás, itt tehát a rajznak kellett segíteni mélyen bevésett vonalaival. Eredetileg a dombormű be volt festve. A rajz oly jeles, hogy táblánkat, nemcsak említett csekély kidomborodása daczára, sőt talán épen e miatt, mert így az alakítás annál nehezebb volt, az egyptomi reliefek legelejére állíthatjuk, sőt kimondhatjuk, hogy az, még a legjelesebb hasonnemű hellen művek mellett is helyét megállja.

A kiállított tábla hat sorból áll, melyek legfelsőbbje keresztül vonul egész szélességén, míg a többi öt, egy közbeneső épitészeti faldísz által, ketté van osztva.

A felső soron több ember ökröt, ludat és darut vagy ápol vagy vezet, egyikök bámulatosan kifejezett menetközben visszafordul őt követő társához, s valamint ezen visszafordultában, ugy alsó teste előrehaladásában tökéletes összhangzatot mutat.

A második sorban két ökröt látunk vezetőjével, az ökrök egyikének szarva lefele görbül, mig a másiknak szarva a magyar ököréhez hasonló. E sor bal végén egy ember gazellát viszen hátán, más kis gazellát inkább édesget, semmint vezet, jobb karját keresztül tevén az állat nyakán, baljával valami édesgetőt tart szája elébe; a férfinak ezen mozdulata mesterileg van előadva.

A harmadik sor jobbján négy ökör búzát nyomtat, a buzahalmaz mögött három borju lépdel, egy negyediket férfi viszen vállán, s e borju épen oly természetes mozdulattal fordítja vissza fejét a háromhoz mint teszi az első sornak embere. E sor bal oldalán három ember kaparja a földet a számtalanszor előforduló egyszerű szerrel, melyet hieroglyphekben a »mer« szótag kifejezésére használnak, két más ember két ökörrel szánt.

A negyedik sor jobbján két szolga tömlőféle nagy edényt igyekszik egy szamárra emelni, inkább balra, más szolga, már hasonló edénynyel megrakott nőstény-szamarat hajt, mely előtt kis fia lépdel. A nőstény szamárnak valamint feje ugy teste, de kivált lába mesterileg van rajzolva, de még csodálatosabb fiának jellemzése, midőn kurta testén, nagy otromba fején s vastag ügyetlen mozgásu lábán mindazon jeleket veszszük észre, melyek a fiatal négylábuak komikus bárdolatlanságát kitűntetik. E sor baloldalán tíz hím és nőstény szamár búzát nyomtat, a tíz állat rendes katona-sorban ugyan, de azért

mégis elég fesztelenül van egymás elébe és egymásmellé elhelyezve, mig egy tizenegyedik természetesen lehajol a búzához, emlékeztetve az írás szavaira: »ne kösd be a nyomtató ökör száját«. A kép egyik oldalán álló felügyelő nem is bántja az állatot, hanem hosszu botjával inkább a többit serkenti a munka szakadatlan folytatására.

Az ötödik sor jobbján tehenet fejnek, előtte négy, egyik előlábával fához kötött borju, a borjuk három szabad lábaikkal esetlenül ficzkándoznak, egyikét a szolga vagy jobban lekötni, vagy feloldani akarja; van még egy ötödik borju is, mely nem juthatván az épen fejésközben levő anyja tejforrásához, elég nevetséges módon az állat mellét szopogatni igyekszik. E sor bal oldalán tizennégy darut látunk, melyet két szolga hosszu ruddal rendben tart. E madarak minden testrészének rajza jeles és mozdulatukban nagy a változás.

A hatodik sor jobbján és balján hat-hat nő, kik fejükön kast és kezükben antilopot, ludat, edényt vagy más adományt hordanak, alkalmasint a jelen nem levő lapon ábrázolt Tinek, kinek csak neve, hanem annyiszor fordul elő a hány nő van jelen. Feltünő, hogy e nők teste már el van csavarva; mit a felső sorokban még nem láthatni; elnézve e hibától, a nők rajza sikerült.

Ha a két előre bocsátott példákban az ó-birodalom plastikájának jelessége egész szoborban és reliefben nyilvánult, egy harmadik példában hasonló remeklést látunk a műiparban; szólunk Aah-hotep királyné ékszereiről, melyeket magán a mumián vagy a mellett találtak Drah-abu'l neggáh-ban, Theba mellett. Aah-hotep, neje volt a XVII. dynastia utolsó királyának, Kames-nek és anyja a XVIII. dynastia első királyának, Amosisnak vagy Aahmas-nak, s így épen az ó- és ujbirodalom határán állott. Ha, mit fel kell tennünk, ékszerei még életében késszültek, e körülmény tanuságaul szolgál annak, hogy az egyptomiak a hyksosok uralkodása alatt sem mondtak le a művészetnek, még pedig igen kitünő gyakorlatáról; de tanuságául szolgál annak is, hogy az uj-birodalom művészetének hanyatlását nem annyira külső okoknak, hanem a most beálló szabályozásnak kell tulajdonítanunk. Mellékesen észrevehetjük azt is, hogy a hyksosok uralma nem volt ily teljesen leverő, minden műgyakorlatot megsemmisítő, mind azt Manetho irataiból következtetni akarják. A nemzeti egyptomi királyok még jóformán gazdagok lehettek és ez idő szerint is csak nem bántatlanul uralkodhattak felső Egyptomban.

Aah-hotep ékszereiből 29 darab volt kiállítva Párisban; minőségre nézve: karperecz, tőr, balta (az istenség jelvénye), nyaklánez vagy násfa, diadém, pálcza, legyező, tükör, stb. Legnevezetesebb, részint technikájok részint ábrázolt tárgyaik tekintetében volt az 1 sz. bracelet, a 6 sz. tőr, a 14. sz. melldísz és a 29 sz. bárka. Se gyűrű, se broche nem volt kiállítva.

A 14 sz. a. melldísznek általános alakja a kis naos, vagy imoláé. Közepén Amosis bárkában áll, Ammun és Phre a tisztulási vizet öntik fejére, mig két karvaly, az illető nap jelvényeiként, fennt repdes. A mívelés minden tekintetben kiváló; az alap áttörött, az alakok arany sodronynyal rajzolvák ugy, hogy a sejtekbe lapis lazulit, carniolt, turquoiset és a zöld feldspathot utánzó üvegpasta-darabok vannak beeresztve. Ezen mosaik-féle elrendezés, melyben minden szín, szomszédjától, ragyogó csíkkal van elválasztva, az egészet meglepő gazdaggá és összhangzatossá tünteti fel. A naos hátsó része, síma aranylapra vésűzett rajza miatt, szintoly nevezetes, mint előlapja.

29. sz. a. Négy-kerekü kocsin álló, egészen felszerelt bárka. A bárka tömör arany, az alatta levő szánfa, a kocsinak négy-négy küllővel ellátott kereke, bronce. Kellemes, könnyüded alakjával bárkánk a híres Nilbárkákra emlékeztet, melyek Plinius szerint, papyrusból, nádból és kákából készültek. Mindkét végét visszahajló papyrus-csokor díszíti. A tizenkét evedző szolga ezüstből van mintázva. A hajó közepén kis alak ül, kezében baltát és lituust tartva; előtte kis kabinben más emberke áll. A kormányzó hátul evedz széles lapu kormányával. Más kis kabin, vagy inkább tágas szék van háta mögött; ennek külső falára lépdelő oroszlán Kames névkeretét hordja. Az imént felhozott három alak tömör aranyból készült. Az énekesnek és kormányzónak szerepe ismeretes és a főszemély baltáját parancsnoksági jelvénynek tekinthetni; de miért hiányzik a meghalt királynénak ábrája, vagy mumiája, melynek átkelését a folyón itt kellene látnunk? Az egésznek mérve oly kicsiny, hogy az alakok csaknem mykroskopikusok; és mégis bámulatos szabatossággal vannak kidolgozva.

Aah-hotep ékszerei igen nevezetesek különböző anyaguk és technikájuk tekintetében; az utóbbira nézve kimondhatni, hogy az ó-világ aranymívesei soha e változó technikán túl nem mentek, igen

ritkán érték el; sőt a legügyesebb párisi aranymívesek kinyilatkoztatták, hogy alig volnának képesek hasonlót ma előteremteni.

De az ó-birodalom művészetének dicsősége el-el halványult az uj birodalomban. Nem léphetünk az uj-birodalomba a nélkül, hogy előttünk egy nagy történelmi és politikai igazság ne tűnjék fel; s ez így szól: ki az idegen járomtól megszabadít, teszi nem a közönség, nem a nép, hanem saját előnyére, érdekében, javára. Ezt tették Egyptomban a Totmesek egyetemben a papsággal; kiüzték a hóditó hyksosokat ugyan, de nem, hogy az egyptomiakat felszabadítsák, hanem, hogy maguk leigázhassák; s erről világos bizonyságot tesz az uj-birodalom művészete, mert ezentúl nem lép fel többé szabadon, hanem alá van vetve a legszigorubb, öldöklő szabályoknak, melyek hátráltatják ugyan több századon át hanyatlását, de más részt lehetlenné teszik további fejlődését, sőt vissza viszik oly korba, mely messze tul és alatt van az ó-birodalom ismert legrégibb emlékeinek; s ezt bizonyítja az itt következő, a bécsi tárlaton kiállítva volt szoborka is.

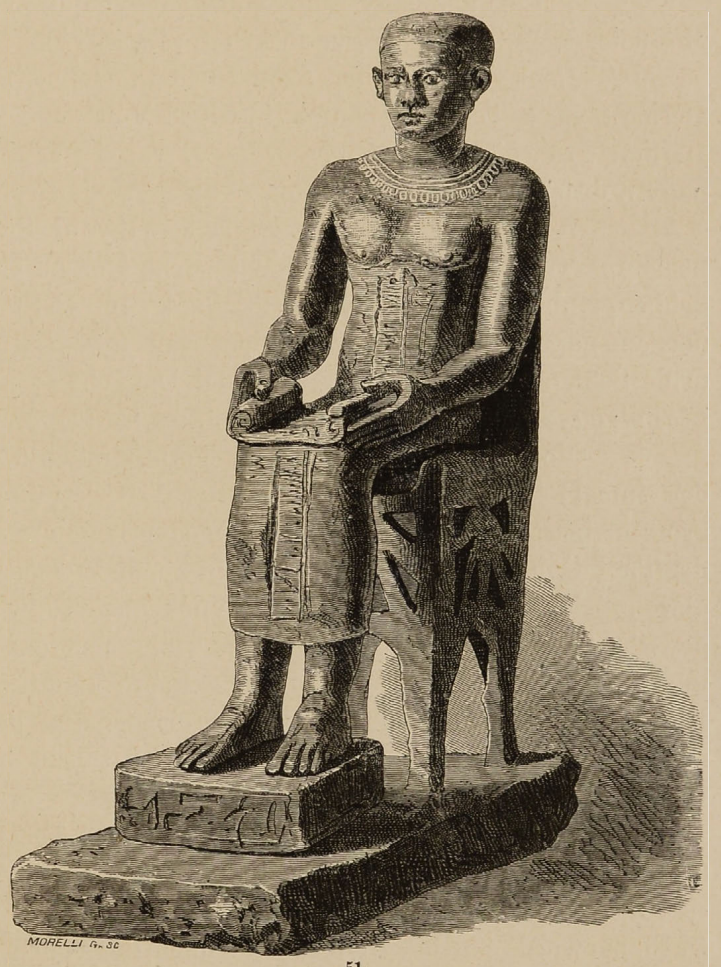

51.

Ezen igen jellemzetes egyptomi bronce-szoborkát Pulszky F. a m. n. muzeum igazgatója állította ki. (H. l. x. szekr. 10. sz.) Magassága, mely szerint már a középmagasságu bronce-ok közé tartozik 0,180; de nevezetes a szobor azért is, hogy régi állapota egészen épen van megtartva: itt még minden eredeti, eredeti a szék, melyen ül, a hieroglyphekkel megtöltött zsámoly, melyre lábát teszi, de eredeti még a bronce-talap is, melyre az egész fel van téve. Szemének fehére és násfája, minőt hajdan Egyptomban szerzett érdemekért osztottak, de mely díszként az isteneket is illeti, berakott arany lemezkéből készült. Csak a ruha közepén végig futó csíkon és az írástekercsen volt hieroglyphek, egészen elkopott állapotuk miatt, többé nem olvashatók. Az alak az uj birodalom korlátolt szigoru typusát mutatja és szabad-felfogásban nem vetélkedhetik az ó-birodalom, kivált jobb műveivel; azonban, a mint van, igen jól jellemzi az ujabb typust. Koponyája felül feltünőleg meglapul, mintegy négyeges alakot veszen fel; szemén, orrán és duzzadt ajkán, de kivált nagy, magasan helyezett fülén igen világosan jelenik meg a nemzeti, egyptomi arcz physiognomiája. Válla, mint rendesen, széles; erős karja is, melynek végén az, iszonyatosan nagy, formátlan kezek jelennek meg, óriási hüvelykkel és csaknem egyenlően hosszu, tagozatlan ujjakkal. Csipőiben és gluteusaiban az egyptomi keskeny volt, s általán a testnek allja, ideértve a czombokat is nem felelt meg sem a felső részek kiterjedésének sem erőkifejezésének, ámbár itt nem szólhatunk izmosságról; mert a silhouetteféle csakis általános felfogás, nem engedte az izmok kitüntetését. Furcsa ellentétben állanak az inkább gyönge czombokkal a colossalis lábak, melyeknek esetlen idomát és nagyságát Birch az egyptomiaknak keveréséből az aethiopokkal, vagy épen négerféle néppel származtatja; innen származtathatni talán a kezek idomtalanságát is. A lábaknál feltünő a legyezőféle elterjedés, a lábujjak csekély különbsége egymástól; és még tagozatlanságuk is. Szobrunk csak két ruhabélit visel: a koponyához tapadó Ptha-féle sapkát és a testhez tapadó, a térd alá érő, de a karokat nem fedő gyolcs- vagy len-köntöst, az ugynevezett kalasirist, mely a mellen szalaggal van összekötve. Sandal, vagy az egyptomi-nádtalp nem fordul elő. A szék, melyen ül, s a zsámoly elég durva; bár keletkezési korában igen elegáns székek is számtalanszor láthatók a sírok falképein; elegánsnak egyedül a melle felsején látható arany násfát mondhatni.

Hajdan a miénkhez hasonló, s az egyptomi régiségek közt elég gyakran előforduló szobrokat egyszerü papoknak tartották, kik a térdükön levő tekercsnek hieroglypheit olvassák; de később az ide s tova a szobrokhoz mellékelt feliratok elolvastatván, világosan kimutatták, hogy itt egy harmadrendű istennel: *Imuttel* vagy *Imhoteppel,* a későbbi görög Asklepiossal és római Aesculapiussal van dolgunk.

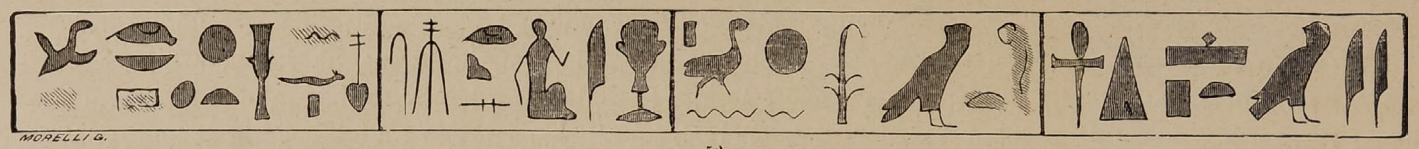


52.

A példányunk zsámolyának mind négy oldalán levő hieroglypheket közetkezőleg olvassa Dr. Ebers, az egyptomi régiségek tanára a lipcsei egyetemen:

»Tiszta adomány Imhotepnek (Aesculapnak) Chunsu, Nehera fiának, és az osiri (az az boldogult) Mes-nefer-secht, a házi ur gyermekének részéről« *).

Imut vagy Imhotep azon istenség, melyet az egyptomiak mint legalsóbb, az az egyszer nagy Hermest vagy Tothot, Taautot tisztelték. Volt nekik t. i. három Hermesük, vagy Thothuk: az első a Hermes trismegistos, a háromszor-nagy, vagyis egyptomi comparatio szerint a legnagyobb; a kétszer-nagy a dismegas, vagyis nagyobb, és az egyszer-nagy, megas, a nagy.

A háromszor-nagy, vagy is legnagyobb Ra vagy Re, Helios: a napnak istene; a kétszer-nagy pedig Joh-Tot, vagy Toth: a holdnak istene (Joh-pe-Taateról kell származtatnunk a görög Japetost). Dakkehben, Nubiában, Champollion (Panth. ég. pl. 15) templomfeliratot talált, melyben a kányafejü Horhat (az az napisten) háromszor-nagynak van nevezve. »Hor trismegistos, dominus templi in habitatione urbis Selk (a görökök Pselkise, a mai Dakkeh) és ugyan e templomon van e görög nyelvü felirás: *Θεὸς μέγιστος Ἑρμαῖος Πανγνούφις*; az az »a legnagyobb Hermesnek, a jótevőnek« **).

Vonatkozólag a két kisebb Tothra mondja Röth (168. jegyzet a jegyzetek 135. l.): Dass Tat, der einmal grosse Hermes, der Zeitgenosse des Osiris und der Isis, als ein Sohn des Joh-Taate, des zweimal grossen, betrachtet worden sei, beweist eine Stelle des Manetho bei Syncellus p. 40, wo der zweite Hermes, der Thot dismegas, *πατὴρ τοῦ Τὰτ* (Toth apjának) genannt wird. — Tat wird auf den Hieroglyphenbildern gewöhnlich unter der Gestalt eines Kynokephalos abgebildet; denn diese Affenart war dem Tat, Hermes, geweiht (Horapollo I. 14.): daher das Mährchen, das Horapollo auftischt, der Kynokephalos könne lesen und schreiben. — — Die ägyptische Lehre kannte demnach zwei Thot: Joh-Thot, den Mondgott, den *zweimal* grossen Thot, den Hermes dismegas und den That, den *θεὸς θνητός* (a halandót), den *einmal* grossen Hermes, (a harmadik a legnagyobbat nem hitták, mint elébb láttuk, Tothnak, hanem Hornak, vagy Horhatnak) és

170-dik jegyzet (a jegyzetek 138. l.) Die hermetischen Bücher in des Stobaeus Eclog. phys. (Fabricius bibl. gr. I. p. 51. és 521.) erwähnen eines Asklepios mit dem egyptischen Namen *Ἰμούθης*, den sie einen Sohn des Hephaestos, des Phtah, nennen. — Diese Angabe wird durch die Denkmäler bestättigt. In Philae wurde ein Heiligthum anfgefunden, das nach der griehischen Schrift dem Asklepios, nach der egyptischen dem Imuteph, Filius Hephaesti, geweiht war. — den Denkschriften ist also Imuteph, der Asklepios der Griechen, der Sohn des Phtah. Der Nahme Imnteph bedeutet: der Weisheit-Gebende, Erkenntniss-Schenkende von »ecine, eimi« (kopt nyelven) scire, intelligere, cognoscere, »eime ime,« sciencia u. cognotio, und von »otep«, ferre, portare, donare. Nach Ammian. Marcell wurde der Aesculap besonders in Memphis verehrt. Dieser Asklepios muss der also sein, welcher in den hermetischen Büchern als Zeitgenosse des Thot, des Gesetzgebers der Aegypter, vorkommt und den nach Manetho Tot, als er die heiligen

---

*) Eine reine Gabe dem Imhotep (Aesculap)?) von Seiten des Chunsu, Sohnes Neherás und des osirischen Mes-nefer-secht, dem Kinde des Hausherren. De megjegyzi egyszersmind: »Ist die Copie (melyet, mint az itt látszik, neki megküldtem) ganz correct, so zweifle ich an der Echtheit des Denkmales«. Az emlék régiségén egyáltalán kétkednünk nem lehet, oly tisztán viseli magán nemzetiségének, korának és régiségének jellegét; de a szobrot magát Ebers nem látta.

**) L. Röth. »Die ägyptische und die zoroastrische Glaubenslehre« als I. Band der Geschichte unsrer abendländischen Philosophie« 146-dik jegyzet a jegyzetek 102. lapján.

Bücher der Aegypter aus den von Hermes trismegistos verfassten Stelen zusammentrug zum Helfer und zum Rathgeber hatte.

Dr. Richard Pietschmann legujabban ily czimű értekezést írt »Hermes trismegistos nach ägypt., griech. u. orientalischen Ueberlieferungen Leipzig 1875« hol keleti kutfők után harmadik Hermesünkről ezeket mondja: Der *dritte Hermes* war angeblich in Memphis geboren u. lebte nach der Sündfluth. Er war ein vorrargender Arzt, der, pathologischen Studien zu genügen, grosse Reisen unternahm. — És tovább — Der *Asklepios* der morgenländischen Sagen ist mehr aus dem griechischen Gotte der Heilkunde als dem Asklepios der hermetischen Schriften entstanden. Es gibt sogar ergötzliche Schilderungen seiner persönlichen Erscheinung, denen entschieden die bildliche Darstellung des Gottes mit dem Schlangenstabe zu Grunde gelegen hat. Doch wird auch berichtet, er habe in Syrien gewohnt und sei ein Schüler des dritten Hermes gewesen, andere geben ihm Agathodämon zum Lehrer.

A legnagyobb és nagyobb Hermes, mint a napnak és holdnak istene a világosság istene, de nemcsak az anyagi, hanem a szellemi világosságnak is; így fentebb láttuk, hogy a nagyobb Hermes, a legnagyobbnak stelakra jegyzet eszméit vagy törvényeit hieroglyphicus irásba foglalja; de ide vonatkozik e két istenségnek azon tette is, melylyel egyetemesen a királyokat felszentelik. Der König steht in der Mitte (mondja Röth a jegyz. 103. l.), Horhat (Horsiesi, az öreg, a régibb Hor, Horus, Neith, nem Isis fia) auf der einen, Joh-Thot auf der anderen Seite, u. beide giessen aus den Vasen die heilige Weihe über ihn aus, die in Bogenform aus den Hieroglyphenzeichen der Reinheit u. des Lebens bestehend, sich über ihm wölbt; ein Beweis dass man die Lichtgottheiten nicht bloss als physische, sondern auch als geistig wirkende Gottheiten ansah; die beiden Gottheiten haben die Ueberschriften »Taate-het Thot septemtrionalis regionis, und »Har-het«, Horus septemtrionalis regionis; also Sonne u. Mond als Weihe-ertheilende Gottheiten bei einander.

A két nagyobb Hermes a halhatatlan istenségek első sorában, a nyolcz nagy istenek, a kabirok közé tartozik, míg a harmadik Hermes, kit nemcsak Phtah hanem a második Hermes fiának, sőt még az utóbbi megtestesülésének is mondják, emberi lény, tehát halandó. A phönicziak az egyptomiaktól átvették a három Hermest, sőt megmaradt a Thot vagy Thaut neve is; s ezt mondták a görögök az irás feltalálójának; mert betüjöket a phönicziaktól vették. Az irást faltalálta Thot, de nem a phöniczi, hanem az egyptomi Hermes trismegistos; vagyis az irást: a hieroglyphicust, az idiographicust, a syllabicust és a betűirást egyaránt föltalálták az egyptomiak.

Osztályunk zárt ajtaja előtt állott egy, ugynevezett canopus, vagyis oly edény, melyben az egyptomiak, mumiáik mellett az ezekből kivett beleket elhelyezték, anyaga keleti alabastrom, feje a sakálé (H. l. 17. szám), tulajdonosa Pozsonyi Sándor.

Ilyen edény négy volt a mumia mellett, az egyiknek födele emberfejü, neve »Amset«, tartalma a nagy bél; a második kynokephalos-majom fejü, neve »Hapi«, tartalma a kis bél; a harmadik sakálfejű, neve »Soumaoutf« vagy »Siomutef«, tartalma a szív és a tüdő; a negyedik a karvaly-fejű (Sperberköpfig), neve »Kebschnif», tartalma a máj és húgy-hólyag*).

Röth (id. munk. 169. l.) az alvilág ezen négy geniusát így nevezi meg: Amseth, Taat, Anubis, és Arueris és 247. jegyzetében (a jegyz. 212. l.) ezeket mondja róluk: Der erste dieser Götter, mit Menschenkopf hat den Titel Omset, infligator poenae Deus magnus justificans (Ombte-Seth eredetileg hadur volt, és csak is a Neoplatonikusok tették a gonosz elem istenének? mondja Röth). — Der zweite Gott mit Kynokephaloskopf hat den Titel, Apis (judex) infligator poenae Deus magnus justificans. Es ist also Taat-Kynokephalos, der der Sündenwägung vorsteht u. desshalb (auch) über den Balken der Wage thront. — Der dritte Gott mit dem Schakalkopfe ist, schon nach dieser Thierform zu urtheilen, Anubis — seine Inschrift lautet: Canis (i. c. custos) matris suae, infligator poenae, Deus magnus justificans. Der Stern »siou«, als Lautzeichen C, ist hier der Anfangsbuchstabe des Wortes »Sebi«, canis. — Die vierte

*) Ces quatre vases sont ceux qu'on nomme vulgairement *canopes*. Ils étaient faites de toute matière, depuis l'argile cuites jusqu'à l'albâtre oriental rubané, et au granit. Ils sont de forme conique renversée, et les quatre couvercles sont surmontés de quatre têtes différentes, savoir: d'homme, de chacal, d'épervier et de cynocéphale qui sont celles des quatre génies de l'Amenthi, ou enfer égyptien, nommés, Amset, Hapi, Soumaoutf et Kephsniv. (»Champollion-Figeac a« L'univers, histoire et description de tous les peuples« Egyptomot tárgyaló osztályának 261. l.)

Gottheit ist sperberköpfig, also einer der Hori; die zu ihm gehörige Inschrift lautet: protector consanguineorum suorum (seiner Geschwister), Deus infligator poenae, Deus magnus justificans. — Diese vier Genien der Unterwelt standen zugleich den vier Weltgegenden vor. — Röth is emlegeti, hogy az edények a mellettök levő mumiának beleit foglalták magokba.

Volt Pulszky igazgató bronce-gyüjteményében két egyptomi macska is, kisebb és nagyobb; (h. l. x. szekr. 9. sz. magassága 0,155 m. és 11. sz. magassága 0,180). A kisebbnek homlokán scarabaeus látható, szemefehére arany lemezzel berakva; a nagyobbikon e jel hiányzik; mindkettő hátsó lábán ül, előtestével emelkedve, az egyptomi macskák szokásos állásában. E két jelesen felfogott állat-példány is tanusítja, hogy az egyptomi művész, az uj birodalom korszakában is, több szabadsággal bírt az állatok, semmint az emberi testek alakításában. A felfogás, kivált a nagyobb macskáé, colossalis, a silhouette kifogástalan; de az emberi alaknál megszokott felfogás még itt is annyira befolyt, hogy a részletezés a csontváznak, izmoknak és a bőr szőrének kitüntetése itt is hiányzik. A két macska teste üres, üresen van öntve; és az egyik tömve van apró egércsontokkal.

A macska Egyptom legszentebb és általánosan tisztelt állataihoz tartozott. Ki macskát megölt, habár véletlenül is, halálfia volt. (l. Herod. II. 66.) Diodor szemtanuként beszéli, hogy egy római polgárt, ki macskát megölt, az egyptomi nép viszont meggyilkolta, daczára, hogy a hatoság, mely a rómaiak bosszujától rettegett, mindent elkövetett a szerencsétlennek megmentésére. (l. Diod. I. 81.) A nagy tisztelet, melyben a macska állott, oka annak, hogy minden állatok mumiái közt a macskákéi legszámosabbak és, hogy macska-szobrocskákat mindenféle anyagokból találunk. A macskafőt, emberfej helyett, főképen Pascht vagy Pacht, a határtalan térnek istennője hordja emberi testen.

### *Oinochoe (áldozati-kancsó).*

Az egyptomi művészet remekművei közzé sorozandó a m. n. muzeum azon edénye, mely a hivatalos lajstrom (59. l.) 14-dik száma alatt fordul elő. Mostani alakban korsó, vagy ibrik, mint Jankovich nevezi; a régiek ily idomú edényeket oinochoe-(borkancsó) olpe, praefericulum-nak neveztek s hasonló edények, kivált az Isis tiszteletére bemutatott áldozatoknál, voltak szokásban.



53.

Edényünk 1831-ki október hóban találtatott Sopronmegyében, Egyeden, gr. Festetich Vincze jószágán; még pedig legelőször nem az egész edény, hanem csak tojásdad közepe. A gróf uj ásatást rendelt el, s ekkor találták az edény száját, és lábát, mely midőn, nemcsak különböző érczből, hanem különböző stylben is készült, Rosellini azon nézetét idézte elő, melyszerint eredetileg a középső tojásdad-alaku edény (talán skaphe volt) nélkülözte a nyakat és a lábat és, hogy megállhasson, külön e czélra készült állványra kellett elhelyezni, minőt, fából készítve, gyakran mutatnak az egyptomi emlékek és képek, bronce-ból pedig a classikai emlékek; a leginkább gyertyatartóinkhoz hasonló állványnak neve »holmos«, az arra tett lábatlan edényé »skaphe« (kád, csónak, teknő). Rosellini véleménye elfogadható, hahogy a középső testen nem találkozik egy más, eredetileg ide alkalmazott fogantyú végének nyoma; miért is a híres aegyptolog, e körülményt megtudván, előbbi véleményétől elállott és az edényt szintén ibriknek ismerte el. Az emlék mindhárom része össze volt görbülve, de Vandrák, rézöntő mesterséges miveletének sikerült azokat kiegyengetve, az egészet eredeti állapotába visszahelyezni.

Edényünk kiválósága magára vonta a tudós világnak figyelmét. Legelőször megismertette a m. tudom. akadémiában Jankovich Miklós, kinek czikke megjelent »A m. t. társaság évkönyveinek« I. kötetében 354—366. l. a három mellékelt rézmetsz. tábla, melyen ez edényt másolva látjuk, sikerültnek mondható.

Az 1833-dik »Annali dell' instituto di corrispondenza archeologica«-ban megjelent Rosellini Ippolito magyarázata (179—184. l.) négy ábrával az atlas LVI. tábláján, melyeken azonban az edénynek csak középső része van másolva.

Végre igen röviden megbeszélte Arneth József az 1862-ben megjelent »Sitzungsberichte d. phil. hist. Classe. d. k. k. Akademie der Wissenschaften« czimű munkában, hol Jankovichnak czikkét is adja német forditásban, az edény középső részének másával. E czikben legnevezetesebb a híres egyptolog, Brugschnak véleménye.

Ibrikünk középső, eredeti részének alakja a felső részén lenyomott tojásé, magassága nem igen különbözik legnagyobb szélességétől, midőn amaz 5″ 9‴ ez pedig 5″ 8‴-et mér; a nyaknak magassága 2″ 8‴, a lábnak 1′ ′ 1‴. Anyaga vörösréz, mely be van vonva fekete színnel, min a rajz bevert arany vagy ezüst szállal van eszközölve. Többen gyanították, hogy a fekete réteg alatt a vörösréz vékony ezüst lemezzel van ruházva; azonban valóbbszínűnek tetszik Hampel József, muzeumi segédőr, véleménye, miszerint a fekete takarót ezüstből, kénkőből és fa-szénből kevert *niellonak* kell tartanunk, melytől, miután az edény nagyobb tűznek volt kitéve, a kénkő és fa-szén elválván, csakis a megolvadt ezüst maradt vissza, elterjedvén foltonkint a tűznek leginkább kitéve volt helyeken.

A berakott rajzmunka lehetőleg finom s e tekintetben vetélkedik Aahotep királyné ékszereivel, melyeket az 1867-dik párisi világtárlatra hoztak a bulaki muzeumból. Ibrikünk rajzainak finomsága s azon körülmény, hogy a tökéletesen egyptom-nemzetbeli alakok mellett igen csínos görög díszek is fordulnak elő, Brugschot arra indítá, hogy keletkezését a Ptolomaeusok korába helyezze, minek Arneth minden indokolás nélkül ellentmond e szavaival: »Dem so berühmten Aegyptologen zeigte ich den Stich des Gefässes, woran dieser Gelehrte das grösste Wohlgefallen hatte, *er hält es für Arbeit aus der Zeit der Ptolomaeer*, worüber ich nicht ganz seiner Meinung bin, es eher aus der Zeit Hadrian's glaubend«. Akkor Brugsch egyedül másolat után itélt, de a bécsi világtárlaton az eredetinek vizsgálata után joggal megmaradt kimondott véleményén.

Kannánk főrészét nyolcz egyptomi istenség foglalja el; azok fölött van egy habmaeander-szalag s azon túl tizenhat egyptomi fejdísz; az alakok alatt babér-guirlande s azon túl felfelé futó lotus-szálak jelennek meg.

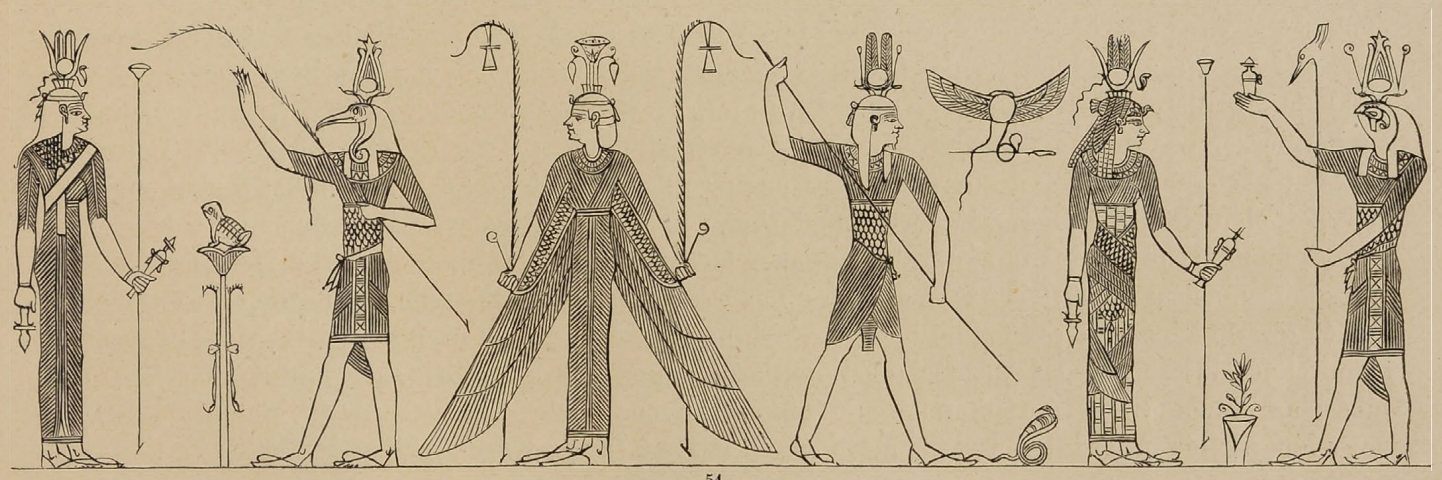

54.

A nyolcz isten két külön csoportot képez, mindkettőnek középpontja Isis istennő. Fejdíszét képezi *telehold* tarcsája (Braun szerint csolnak) két tehénszarv közt, ugyan e szarv körülvesz, a holdtarcsa fölött, két egyenes tollat, vagy talán inkább pálmaágat; mindezekhez csatlakozik az ágaskodó uraeus, vagy basiliscus, felfútt mellével, az uralom jelképe Egyptomban. Az istennő fején a koponyához tapadó főkötő, melyen ismét uraeus-szalag jelenik meg; mellén a tisztelet-násfa látszik, széles félkörű tömör arany nyakláncz, melyhez hasonlót az egyptomi királyok kitüntetésül és érdemjelül osztogattak. A ruha igen szűk, hanem dús mustrás, bokáig érő, az al-kart meztelen hagyó köntös, lábán az istennő nem czipőt, hanem sandalokat visel; bal kezében tartja az istennőket illető lotossceptrumot, mindkét kezében pedig egy-egy öntöző kancsót. Rosellini talán nem egészen helyesen hydrianak, az az vizedénynek nevezi, hanem helye-

sen összeköttetésbe hozza a Nil áradásaival, midőn több tekintetben Isis hozatik szoros kapcsolatba a Nillel. Jobbra és balra Isis istennőtől ül papyros-száron és virágon egy-egy béka, mint ugyanis a hosszú időnek, életnek vagy a tartósságnak jelvénye*); következik szintén kétszer ismételve Toth isten, fejdísze a kosszarv fölött a hold tarcsája két strucztoll közt, mely ismét maga közt veszen egy liliomba végződő gúlát. Toth itt az ibismadár-fejjel adatik elő, mely egyszersmind nevét »Tet« jelenti vagy irja. Toth hosszú pálmaágot tart kezében. Ha a pálmaág egyetlen csirával, egy német kis »s« alakjában jelenik meg, akkor *egy* esztendőt jelent, mint melyben a pálmaágból ily csira évenként száll ki; de mihelyest a csirák, mint képünkön, szaporodnak, a jelentés is sok évre terjedt ki és töméntelen évet jelent. Toth azon isten, ki hold-phasisaival az időnek mérőjeként tekintetett. Rosellini állitja, hogy Toth határozta meg, az egyptomiak nézete szerint, királyok uralkodási tartamát; végre az egyptomiak Toth nevű hónappal kezdték meg évöket. Tothra következik két istennő, fején visel nyilt lotusvirágot két csirával, fejhez-tapadó főkötőjén látjuk az uraeus-szalagot, nyakán, mint Isisnél és Tothnál, az arany dísz-násfát, köntöse oly szoros mint Isisé, de bővíti a testtől messze elálló szárnypár; mindegyik kezében egy-egy lituust, az igazgatást jelentő görbe pásztorbotot, tart és ezen kívül egy-egy számtalan csírákkal ellátott pálmaágot, melyről, hogy a hosszú életnek értelme még világosabban tünjék fel az életjel, az ugynevezett »anch«, crux ansata, a gyürűs kereszt függ le. Rosellini ezen női alakot Toth nejének tartja, kinek tulajdonnevét azonban hieroglyphphel irva még nem találta. Ezen öt-személyű csoportnak három-ötödét adja — 53. sz. ábránk, két-ötödét, az az Tothnak és a szárnyas női istennőnek ismétlését látjuk részletes ábránkon.

Következik a három személyből álló csoport. Ennek közepén, a nézőnek jobbja felé fordulva, áll ismét Isis istennő. Fejdísze ugyanaz, melyet elébb megbeszélt ismétlése hordoz, azon különbséggel, hogy itt a szoros főkötő helyett az anyaságnak, »maternitas« jelvénye, a kányabőr fordul elő; a kányát pedig az egyptomiak azért tartották az anyaság képviselőjének, mert hitök szerint, e madárnemben hímek nem fordulnak elő, hanem a nőstények magokból szülik tojásukat. A kánya-jelvény abban ismétlődik Isis alakján, hogy a madár szárnyai testét körülfogják, redőzve körülveszik. Ezeket kivéve Isis alakja ugyanazonos az előbbivel. Lába előtt áll egy virág-csupor, melyből egy nem eléggé jellemzett virág nő ki. Rosellini e virágot a Nil áradásaira vonatkoztatja és megjegyzi, hogy a Philae szigetén levő templomban egy képet rajzoltatott, melyen ugyanezen termékenyítő istennő kancsóból vizet önt csirázó növényekre és virágokra, s ezek fölött Egyptom van irva hieroglyphekkel. Valószínű, hogy Isisünk lába mellett álló virág-csupor hasonló jelentéssel bír. Valamint az előbbi csoportban, közvetlen Isis oldalán, kétszer áll Toth, a holdnak istene, így ezen hármas csoportban e helyet a nap istene, azonban kétféle alakban, foglalja el. Balján Ra vagy Phre áll, ki még az első soru tizenkét nagy istenek körébe tartozik s a háromszor nagynak »Hermes trismegistos« nevét viseli, mig Toth a kétszer-nagynak, »dismegas« neveztetik. Ra-nak fejdísze a kosszarv fölötti naptarcsa, a magok közzé a gulaalakot foglaló strucztoll, melynek oldalán még az igazgató görbe pásztorbot, lituus, is megjelenik; feje nem ember-, hanem karvalyfő, midőn a napba tekintő karvalyt annak jelvényéül választották, jobbjával a vízkancsót mintegy áldozó mozdulattal emeli Isis felé, baljában a nagy isteneket illető kukupha-sceptrumot tartja, melynek tetejét giraffő képezi; a giraffe-fejű bot a tisztaságnak jelképe. Rosellini csodálkozik azon, hogy a sceptrum teteje elüt közönséges rajzolási módjától, azonban ez csak a kezéhez szolgáltatott másolatban volt hibás, az eredeti a mi ábránkon látható rendes, hanem részben hiányos rajzát mutatja. Isis balján nagy lépéssel hozzá fordul Horus fia, a különösen On-ban (Edfu) tisztelt nap-isten. Fejdísze a kosszarvak közti naptarcsa; a kosszarvak valamint itt, ugy a többi isteneknél is a világosság sugarainak erejét jelentik, a tarcsa fölött emelkedik az egyenes toll-vagy pálmaág-pár, oldalán egy-egy lituus. Az isten halálos döfést mér lándzsájával a lábainál ágaskodó Apophis kigyóra, Set vagy Typhon jelvényére, azon istenre, ki apját Osirist meggyilkolta. Ifjabb Champollion leveleiből tudjuk, hogy a későbbi, az uj-birodalom sírjaiban, számtalanszor fordul elő azon csatának ábrázolása, melyet Horus napistenként, mindennap ví a bárkáját fenyegető Apophis ellensége ellen. A déli órákban az isten társai készülnek a vízi-kígyót megfogni és rejtekéből kihúzni, mi nekik csak Ammun, a fő isten segedelmével sikerül, kinek hatalmas keze,

*) Hihetőleg már az egyptomiak is találtak kőbe zárt békát, mely a lég hatása által rövid életre feléledt, s innen vették a békát a hosszu élet jelvényének..

mint a régi keresztyének atya-istené, kinyul a felhőkből és kihuzza a pórázon fogott hatalmas kígyót, hogy ezt Horus és társai megfojthassák. Ezen mindennapi győzedelmet, mely itt azonban lándzsának s nem kötélnek köszönhető, jelenti az isten előtt repülő gömb, melyből a lefüggő uraeus a győzelem jelvényét a strucztollat tartja. Ily győzelem-jelvényt, azaz az odanyujtott strucz-tollat számtalanszor látunk ismételve a pharaok csataképeiben, csakhogy ezekben nem ritkán a repülő gömböt kányamadár pótolja. Nem tudjuk, miért jelenik meg az ellenséges Aphophis az uraeus alakjában, mely különben a királyi hatalmat jelenti, és itt is fennt, midőn a győzelem jelét tartja, inkább az isten barátjaként magyarázandó. Meg kell jegyeznünk, hogy a lándzsa végén hiányzik rajzunkban a nyíl, melyet, mivel az ércz itt kiesett, rajzolónk nem vett észre.

Rosellini magyarázata a következő:

»Thoth és neje a Nil maradandó áradásaihoz hasonló sok évet engedélyez; e czélra Isis termékenyít, a Níl vizével élvén Har-hat (Horus vagy Ra) által ráruházott hatalomból és Toth távol tartja a halált. — E jóslat vagy kivánat azon személyre vonatkozik, kinek ajándékozzák az edényt. E magyarázatra vezetnek a mythicus személyek jelleme és járulékai nem kevésbbé, mint kannánk azon hasonlatossága más e rendbeli emlékekkel, melyek értelme feliratok által van kitüntetve. Ha ez, mi igen ritka eset, nem nélkülözné a hieroglypheket, az egész jelenetet biztosan magyarázhatnók, mig jelenleg, a felirat hiányában csak föltevésekkel kell élnünk.«

Brugsch, szintén az időre vonatkozó magyarázata Arnethnél ez:

»1. Isis. 2. a papyruson ülő béka számtalan évek jele. 3. Tauud (Toth) isten az évnek pálmaágával. 4. Triphis vagy Terpa istennő ugyanazon jellel. 5. Horus, ki a kígyó alaku Typhont agyon szúrja. 6. Isis (mint 1. sz. a.). 7. Horus Isisnek a szív (?) jelvényét oda nyujtja, azaz füles vasát. Az egész mit elég biztosan meghatározhatok, Isis, az esztendő jelképének, megtiszteltetése az egyiptomi év-istenek részéről, mint azt Horapollo (Hieroglyphica I, 3) ekkép írja:

»Az Egyptomiak az esztendőt jelezni akarván, Isist, az az nőt festenek, mely jel alatt az isteni nőt is értik. Isis nálok csillag, melyet *Sothisnak,* a Görögök *Astrokyonnak* neveznek; e csillag a többiek közt az első helyet foglalja el: mert midőn felkel majd kisebb, majd nagyobb, majd fényesebb, majd homályosabb. E fölött midőn e csillagon jeleket látunk, melyek az egész esztendő teendőit előjelezik, az esztendőt nem helytelenül Isisnek nevezik. Másképen az esztendőnek jelzésére pálmafát festenek, mivel egyedül e fa a többiek közt minden uj holdkor, egy-egy ágat hajt ugy, hogy midőn tizenkettőt hajtott, az esztendő be van végezve.«

A Syrius-csillag, Hundsstern, az Egyptomiak Sothisa, alkalmasint más, mint az itt felhozott ok miatt nyerte az elsőbbséget többi társai közt; t. i. azért, mert e csillag határozta nemcsak az egyházi évnek tartamát, hanem az 1460 nap-évből álló periodus-sothiakát is. Nem tudom, vajjon igaz-e mit Horapollo a pálmafa hajtásáról mond; de az emlékek bizonyítják, hogy az Egyptomiak így vélekedvén, a pálmafát e szerint az év jelképének vehették és vették is.

A nyolcz istent kereteli felül kettős habmaeander (Wellenmaeander, laufender Hund), oly dísz, mely a XII. dynastia korából származó beni-hassani sírokban már fordul elő és mely a görög épitészetben és tektonikában mindennapivá válik. Az alsó és felső csigahabok ellenkező irányban futnak.

E dísz fölött szélesebb szalagon jelenik meg tizenhat egyptomi fejtakaró vagy fejdísz:

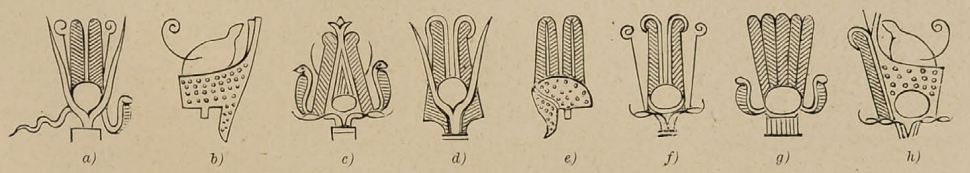


55.

Az egyptomiak jelképes fölfogása leginkább azon járulékokban nyilatkozik, melyek alakjaik fejét illetik, vagy melyeket kezeikbe adnak. Minő változékony volt a fejdísz, kannánk ezen szalagja mutatja, ámbár távol van attól, hogy e dísz különböző alakjait kimerítse. *a)* ábránk öt jelképből áll: a hatalmat vagy uralkodást jelentő uraeusból; a szaporaságot (?) jelentő tehénnek szarvából, Hathor, Isis és más istennők járulékából; a tarcsából, mely itt a holdé (a nap tarcsája inkább az isteneket illeti); a kormányzást, az igazgatást jelentő lituusból; és az egyenes kettős tollból vagy pálmaágból, Ammun a

láthatatlan a rejtelmes főisten különös járulékából, melyet azonban később más istenekre is átvittek. *b)* Ábránk az ugynevezett pschent vagy senti: az egyptomi pharaok koronája, mely két részből áll: a főhöz tapadó sapka-alaku alsó, az az éjszaki vagy alsó Egyptomot és a lopó tök alaku felső, felső, vagyis déli Egyptomot jelenti; a felső koronából szökik ki a lituus; *c)* ábránk alját képezi a nap vagy a világosság sugarai hatalmát jelentő kosszarv; ezen nyugszik a napnak, más esetben a teli holdnak tarcsája, e fölött a liliomba végződő pyramis nyugszik, mindegyik oldalán emelkedik egy-egy strucztoll, melyet, mivel a strucztollat változatlannak tekintették, az igazság jelképéül választották, sőt ehez némileg a rőf alakját is alkalmazták. A strucztoll volt az igazság istennőjének jelvénye is; néha a fej helyett megjelenik testén; a halotti birálatnál a mérleg egyik serpenyőjében a birálat alá esőnek szíve, másikában a strucztoll jelenik meg. A strucztoll oldalán látunk egy-egy lituust, és egy uraeust; *d)* ábránk az *a)* betűshez hasonlít, csakhogy itt az egyenes toll vagy pálmaág helyét strucztoll foglalja el és a lituus s uraeus hiányzik. *e)* alatt van királyi sisak is, mely a koponyához szorosan járó sapkából s e fölött két egyenes tollból áll; királyinak tekinthetjük a főisten járulékának jelenléte miatt. Az egyptomi sisak nélkülözi az assyri tetőzetet és a görög lobogó tollazatát »lophos«; az utóbbinak harczias tekintetét kivált e tollazat szerzi meg; *f)* ábránk hasonlít az *a)* betűshez, csakhogy itt a tehénszarv helyett kosszarvat látunk alkalmazva; *g)* ábránk az uraeus körülötti tarcsa fölött több egyenes tollat vagy pálmaágat mutat, melyek itt forgót képeznek. *h)* ábránk mutatja a kettős egyptomi királykoronát, hanem itt *b)* betűs ábránkhoz hozzájárul a kosszarv, a naptarcsa és egyes strucztoll.

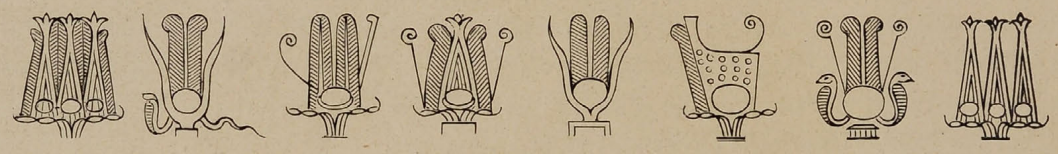

*i)* *k)* *l)* *m)* *n)* *o)* *p)* *q)* 56

*i)* ábra, kos-szarv és hármas tarcsa fölötti három liliomos pyramis, az utóbbi közt egyenes toll, oldalán strucztoll; *k)* betüs ábránk némileg hasonló az *f)* betűshez, csakhogy ennek kos-szarva helyett tehén-szarv van alkalmazva; a kos szarv helyét uraeus foglalja el és a lituus hiányzik. — Még inkább hasonlít tehát az *l)* ábra az *f)* betűshez, midőn itt csak a tollak közt van különbség. Ha *c)* ábránk két uraeusát elveszszük, meglesz *m)* betüs ábránk; ugyanez történik, ha *f)* ábránk strucztollait egyenesekké átváltoztatjuk, meglesz *n)* ábránk. — Következik az *o)* ábra, mely csakis Egyptom alsó koronájából áll, tehát oly királyé, ki nem uralkodott az egész ország fölött, *p)* betüs ábránkon látunk tarcsája oldalán egy-egy uraeust, fölötte kettős structollat és két lituust. Végre *q)* ábránk az *i)* betüst ismétli, ha ennek tollait elvesszük.

A nyolcz isten két babérlevél és magból szerkesztett koszoru fölötti vonalon áll. E dísz az antik világban számtalanszor fordul elő.

De specifice egyptominak mondhatjuk az edény alsó végét, hol az alsó és felső Egyptomnak más jelvénye: a papyros- és lotus-szál és virág mintegy kiemelkedik a vízből. Ez az egyptomiak kedvencz dísze, melyet jelképes értelemben alkalmaztak épületeik talapzatán és főképen az oszloptövek alján, mintha ezek az országnak életet adó Nil áradásából kiemelkednének.

Ezekből állott edényünk akkor, mikor elveszett nyaka- és lába-helyét ujjal, de jól értve, még mindig az antik világban pótolták. A későbbi, nem egyptomi kort elárulják valamint az anyag, ugy a díszek alakja is. Az anyag t. i. többé nem vörös réz, hanem bronce, mit már első pillantásra is zöldes szironja (nemes rozsda) tanusit. De még inkább szólnak az ujabb keletkezés mellett a specifice classikai növény-díszek.

A nyakon, közvetlen a tizenhat fejdisz fölött, látjuk az ugynevezett antik hármas (szív) levelet; ketteje közt virágszál emelkedik.

Magasabb helyen kettős venyige jelenik meg, mely leveleit, szőlőgerezdeit és cyrrhusait fölfelé és lefelé forditja; ez egy a másik oldalról jövő hasonló venyigéhez szalaggal van kötve a hajdani fogantyu alatt; a levelek ezüsttel vannak berakva (eingelegt, incrusté) a szőlőmagok aranynyal. Fennt az edény száján látjuk nyomát azon helynek, melyen, míg megvolt, a fogantyu egyik végével volt erő-

sítve. A száj körül tekerődzik egy kigyótojással és nyelvvel diszített szalag, melyet rajzolónk, mivel elég keskeny, nem vett észre.

Az edény lábán csak egy növénydísz fordul elő, melyet a görögök inkább az assyriaiktól, semmint az egyptomiaktól vettek. E dísznek alapja, vagyis előmintája a gyötény (Gaisblatt) középpontból eredő virág, mely kellemes hajlásban egymástól távozó és végével ismét egymást megközelitő öt vagy hét szurmából áll. A gyötény-virágok kis csúcsivekbe vannak zárva és azon alakban, melyben itt jelennek meg, specifice classikaiaknak mondhatók. Ekképen az edény ujabb kiegészitését sem tekinthetjük ifjabbnak Hadrian császár koránál.

### *Patera (áldozati-tál).*

Ugyanazon helyen, melyen az épen leírt ibriket, az az Egyeden, találták, az itt lemásolt áldozati (?) tálat, patera, is. E tálat Veszprémmegye ajándékozta a n. muzeumnak, miután azt egy pápai ezüstművestől megvette, ki valamint azt, ugy a kezébe került ibriket is felolvasztani készült, azon hiedelemben, hogy mindkettőnél ezüst anyaggal van dolga. A két tárgy nem csak lelhelyére, hanem anyagára, styljére és restauratiójára nézve megegyezik. Tálunk is vörös rézből készült, melybe a rajz be van vésve s aztán aranynyal és ezüsttel betöltve, annak lemeze is niello-féle alappal volt bevonva, csakhogy ez épségében sehol sem marad meg, egyedül a kiolvasztott ezüstnek foltjait látjuk itt-ott; végre itt is a fogantyu, bár antik, mégis későbbi eredetü mint maga a patera; anyaga bronce.



57.

A tálnak legnagyobb átmérője 8′ 9′′, mélysége 2″ 2‴, a fogantyu hossza 3″ 9′′. Legszélső karimáján az egyptomi müveken oly gyakran előforduló négyvonalu, mintegy triglypeket képző rovatkozást veszünk észre. Hármas koszoru veszi körül a tulajdonképeni ábrát. A külső koszoru épen oly babérlevelekből és magokból áll, minőt az ibriken látunk, csakhogy itt a levél nem kettős, hanem hármas, e külső koszoru, mint a két benső is négy osztályra van osztva. A középső koszoru legszélesebb, volutai felette tetsző hajlásokban mozognak s különféle virágokkal elevenitvék. A benső koszorut cserfalevél és makk képezi. Eddig az egészben semmi egyptomi, hanem ilyen a benső ábra, melynek közepén viziló »hippopotamus« egy utolért ágaskodó krokodil kemény hátába harap; a viziló fölött három vízimadár, minő egyptomi képeken gyakran fordul elő, lotuson és más mocsár-növényen hintázik, egy negyedik lotusvirágon emelkedik a krokodil előtt, mintha épen felszálni készülne. Az egészben ugy tetszik, nincsen semmi jelképes czélzás, hanem könnyüded realistikus felfogást nyilatkoztat a legbiztosabb tehnikának határozott finom vonása; e tekintetben tehát a tál igenis megegyezik az ibrikkel, hol szintén a mesterkéz ügyessége teljes elismerésünkre méltó. De ezen kivül még mást is veszünk észre pateránk középső ábráján, a mesternek korlátlan szabadságát tárgyának feltalálásában és elrendezésében, minőt az ibriknek jelképes jelentése nem engedett. Van itt valami, mi a rendes görög műveken is tul megy: a természet iránt mutatkozó vonzódás, a tájkép vonzalmának felismerése, melynek csirájával más egyptomi müveken is találkozunk, nevezetesen a wadihalfai templomka falképein. A hellen domborműveken a táj többnyire csak jelezve jelenik meg, leggyakrabban csak jelképezve személyesített vidék, folyó vagy a dölő-isten alak-

jában. Ezt a hellen szobrászok mérsékletének tulajdonithatnók ugyan, ha a pompeii falképeken nem mutatkoznék szintén némi tartózkodás a tájképet, mint ilyent, előadni. Ellenben tálunk középső képén ily tartózkodás távol van; a rajzoló egész kedvvel dolgozik és czélját azért elis éri; mert a távlat itt semmi igénynyel nem lép elébe, csaknem minden tárgy előtérben mozog.

A fogantyún meglátszik a bronce patina; egyedüli dísze a hal- vagy articsóka-pikkely, csak kezdetén és végén vannak keskeny gyűrük.

Ibrikünket és pateránkat a közös lelhely, anyag, styl és technika egykorunak és talán egyczélunak is mutatják.

## *Scarabaeus.*

Mayláth Béla igen nagy mérvű egyptomi scarabaeust (bogarat) állított ki. (A hivatalos lajstromban I. falszekrény I-ső osztály 63-dik sz.), melyet itt az eredetinek nagyságában másolva adok.

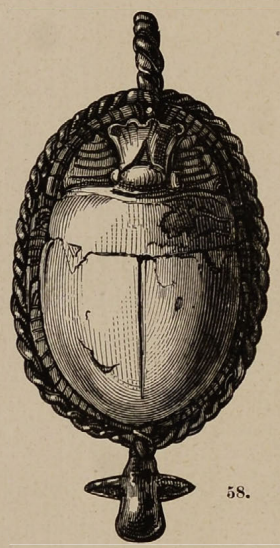

58.

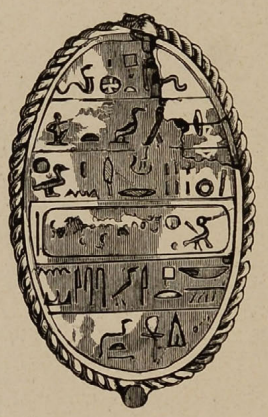

59.

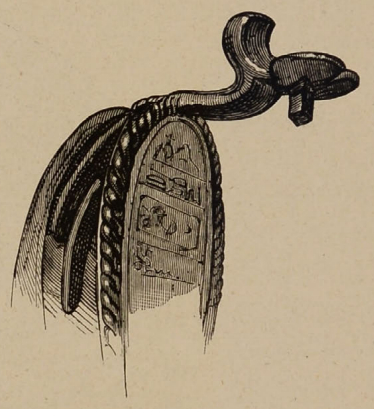

60.



61.

Látjuk második ábránk hátsó részén bevésett hieroglyphicus felirást, harmadikon és negyediken foglalatának végét. A tömör aranytekercs a scarabaeusnak fibulává, broche-á átalakítását jelzi. Ezen scarabaeus más kisebbel és több bronce-kori tárgyakkal (mindez együtt volt kiállítva) Kelemenfalván, Liptómegyében, találtatott eltéve nagyobb szelenczében, melyet a viz a kis patak partján kimosott. Mayláth az egész leletet megvette és azt tűzetesen leírta az »Archaeologiai Közlemények« X. füzetében; miért is itt csak néhány szó álljon tájékozásul és a rajzok általános magyarázatául.

Mint ezt kivált a hieroglyphek kissé durva metszése, — a madarak két lába összefoly, — bizonyítja, a mű nem származik az egyptomi művészet fénykorából, de még az új-birodalom jobb idejéből sem. Tömör arany foglalata anyagpazarlásra mutat, mi a római kort nem jellemzi, de még az e tekintetben szintén takarékos byzantiaknál is alig fordul elő; azonban másrészt a foglalás végén mutatkozó phallus barbár eredet ellen szól, hacsak ezen alakot nem akarjuk elhibázott hattyúnak tekinteni, mely annyiszor előfordúl a barbár műveken, részint mint dísz, részint mint jelkép. A foglalás korát tehát nehezebben határozhatni, semmint magának a scarabaeusnak keletkezési idejét; csak annyit elég biztonsággal mondhatni, hogy amaz nem egyptomi, nem egykorú amazzal.

Mayláth a hieroglypheket következőleg olvassa:

az első sorban: Theba városnak egyptomi neve »Tape«;

a másodikban: az istenek királyának neve »Ammun-Ra«;

a harmadikban: a pharaónak hatodik kormány-éve;

a negyedikben: magának a pharaónak neve (olvashatatlan);

az ötödikben, mely legjobban van fenntartva, melyen tehát a hieroglyphek jól olvashatók: előfordúl valamely egyptomi tájnak vagy városnak neve »Parassan«; végre

a hatodikban: a közönséges phrasis, mely hosszú életet kíván, e szerint az egészet Mayláth ekkép fordítja:

»*Thebának istene Ammun-Ra, mind a két életnek ura, a nap fia hatodik évi uralkodóját P....t Parassan földén örök életben részesítsed*«.

Az olvasás részletes indokolását a szerző fent idézett értekezésében adja.

Az egyptomi tárgyak száma a kiállításon csekély volt; sőt művészeti tekintetben is a jelesek érdeme inkább a görög, semmint az egyptomi művészetnek tulajdonítandó; az egyptomi műveket a british, a louvrei, a berlini és turini muzeumokban kell tanúlmányozni; legjelesbjeit és legrégibbjeit pedig a bulakiban találjuk.

III.

# CLASSICAI MŰVÉSZET.

# HELLEN, RÓMAI ÉS ETRURI

# MŰVÉSZET.

Osztályunk teljesen nélkülözte a chaldai, assyri, babyloni, perzsa és kisázsiai műveket, melyek másutt sem voltak képviselve a bécsi világkiállításon. Hiányzott tehát a hellen és etruri művészet egyik gyöke egészen, s a második is, mint láttuk, csak igen kevés példányban volt képviselve.

Emlékszem, midőn 1852-ben a british-muzeumban először megpillantottam a nimrudi és kujundjiki palotákból ide áthozott műveket, egy csapásra megértettem, honnan jöhetnek az úgynevezett archai, hellen és a régibb etruri művek; jöttek leginkább a Tigris partjáról és Perzsiából; jöttek pedig előbb Kizsázsiába, előbb a phoenikiaikhoz, utóbb és részben azoktól Phrigiába, Lykiába és innen a Kisázsia partjain lakó hellen-gyarmatokhoz, és csakis utolsó helyen a hellenek anyaországába és nyugati gyarmataiba, Siciliába és az Olaszhonban keletkezett Magna Graeciába, valamint éjszak-felé Etruriába is. A hellen művészet egyik gyöke *középázsiai*.

Más gyöke *Egyptomban* keresendő, mely alkalmasint már az innen kiűzött Hyksosok által mindenhova elterjedt, hova honkeresésök őket vezette.

E második gyök gyöngébb az elsőnél, sőt több tekintetben csakis az utóbbinak közvetítésével hozatott a hellenek lakföldére; mindazáltal mégis megismerszik, hogy a doriai és korinthiai építészet elemei inkább Egyptomban, a ioniaié inkább a Tigris és Euphrates partjain keresendők.

Az építészeti elemek fejlődésével párhuzamosan jár a szobrászatiaké is; valamint a szigorúbb, szabályozottabb doriai-rendszer onnan vette nevét, hogy honosabb a doriai törzsnél, a könnyebb és szabadabb ioniai pedig honosabb az ioniai törzsnél: úgyszintén a kevés, legrégibb fennmaradt hellen műveken látjuk, hogy azokon, melyek a doriaiak lakhelyén találtattak, túlnyomó az egyptomi merev szigorúság és szabályosság: míg a ioniaiak inkább hajolnak az ázsiai népek minden tekintetben szabadabb és a természethez közelebb álló művészete felé.

A hellen, úgynevezett *archai művek* kétfelé ágaznak: egyik sorozatában észrevehető a *testi erőnek kifejezése* utáni törekvés, mit a franczia jellemzetesen a »mal« szóval jelez, másikban a vágy a női nemnek tulajdon *ékességet* és *tetszőséget* nemcsak a testalakban, hanem annak mozgásában sőt még ruházatában is kifejezni. Az egyptomi plastica főfeladatának tartotta: alakjainak colossalis tekintetet adni; az új birodalom valamennyi ismert szobrai háboríthatlan nyugalomba helyezvék; mert a lépdelők is csak jelképesen lépdelnek, midőn mindkét lábuknak talpa erősen a

földön áll.*) A mozgás, sőt az erős és erőszakos mozgás csak az egyptomi domborművön jelenik meg. A szobrok mozdulatlansága még inkább segíti elő colossalis tekintetüket, mely főleg az által eredt, hogy tökéletes egészbeni külalakzásnak s a silhouettnek tökéletessége mellett, a benső részlet, az izmok és a csontváznak kellő kitüntetése hiányzik.

Mintha csak egészen ellenzéki álláspontból indult volna; az assyri művészet, mintegy ellenzékeskedésből, épen a részletet míveli, túlságosan emeli ki az izom-rendszert, sőt feltalál izmokat ott is, hol a természetben nem léteznek, s így igyekszik alakjaiban hatalmas testi erőt színlelni.

A hellen, *erő-typusában,* a két idegen művészet gyakorlatát összefoglalja, néha-néha az egyptomi, de rendesen inkább az ázsiaihoz közeledik; az egyptomihoz a testnek egészbeni alakításában, a silhouetteben; az ázsiaihoz az izom-rendszer részletezésében; azonban lehetetlen, vagy nem létező izmot, minőt az assyriaknál találunk, még művészete első csirájában sem szokott alkalmazni.

A hellen *női- vagy ékességi typus* forrását inkább az egyptomi, semmint az assyri művészetben kell keresnünk, mi már abból is kitetszik, hogy az assyri plastikában a nők csak kivételképen, csak ritkán jelennek meg s akkor is úgy tetszik, mintha mintájokat nem nőktől, hanem a heréltektől vették volna, legalább a különbség a nők és heréltek közt igen csekély az assyri plastikában. Ellenben az egyptominál a nő, szabadabb társadalmi állása miatt, a művésznek is elébb szolgálhatott mintául és valóban látjuk, hogy az egyptomi szobrász sokkal jobban értette meg, semmint az assyri, a nő testalkotásának gyöngédségét, könnyűdedségét, sőt mondhatni, mozdulatának ékességét, egész a kecsig. Ennek bizonyságául szolgálhat több egyptomi befestett dombormű, mely társaságot mulattató tánczosnékat és zenésznőket ábrázol, más csak egyszerű nőszolgálót ábrázol, ki étellel, itallal és lotos-virágokkal látja el a társaságot és mozdulatában nemcsak az assyrinak ismeretlen könnyűdedséget, hanem még ékességet (Zierlichkeit) is tanúsít. Ily jeleneteket kivált Prisse d'Avennek jelesen rajzolt egyptomi művészetet tárgyaló több rendbeli munkáiban láthatunk.

A hellen archaicus művek ékességét (Zierlichkeit) tehát inkább Egyptomból, semmint Assyriából kell származtatnunk. Azonban ez is csak az emberi testre, nem pedig ruházatára is vonatkozik; mert az egyptomiaknál a csekély ruha, hol megvan, inkább jelképesnek tekinthető, azaz olyannak, mely vagy jelenlétét az alatta egészen átlátszó testen csakis jelzi, vagy merevnek, minő p. o. a redőzetlen gula-alakban előre álló kötényen. Az assyriaknál a ruha az alatta való testet egészen elfedi, eltakarja, elrejti és ámbár tudjuk, hogy lágy kelméből készült, mégis úgy tetszik, mintha anyaga vagy redőzetlen bőr, vagy épen hajthatlan ércz volna. Ellenben a helleneknél a test és mozgásának ékessége párhuzamosan jár ruházatuk ékességével, apró kis ránczba szedett redőzettel és a ruha végének mindig kisebbedő zig-zag alkotással, mely legvégén vagy háromszögbe csúcsosodik, vagy nehezék gyanánt alkalmazott gombbal végződik. Ily ruházatot találunk a régi, a hellenekét korban megelőző perzsa művekben s így ennek kútforrását is ismerjük. A mondottak ellenkeznek a régibb nézetekkel, melyek szerint a hellenek a művészet csaknem első teremtőiként állíttattak elénkbe; de az ujabb felfedezések, kutatások és eszmélkedések bizonyítják, hogy a hellen művészetnek elemei sokkal régibben, mint a helleneknél, megvoltak az egyptomiaknál és az ázsiai nemzeteknél, és hogy az egyptomiak a legtávolabb időkben nem zárkóztak el annyira magukban, mint azt régi ugyan, hanem, az egyptomi chronologiához mérve elég uj, classikai írók után, a modernek híresztelték. Ugyanis alig vonható már kétségbe, hogy a legrégibb ázsiai polgárosodás, a chaldaiaké a még régibb egyptomin alapszik; hogyha az egyptomiak magok sem terjesztették el a culturát a Középtenger partjain, tették már az időszámításunkat megelőző harmadik évezredben az Egyptomból elűzött hyksosok, kik, Mariette legújabb felfedezései szerint, korántsem voltak oly míveletlenek és durvák, mint ezt eddig elhitetni akarták velünk. Természetes, hogy ők is, mint mindenütt hódítókkal történt, a legyőzött nemzet hasonlíthatlanul fényesebb míveltségéhez simúltak, sőt nagy részben vallását is magokévá tették.

---

*) Igen is megjegyzendő, hogy a plastikában Egyptom ó-birodalmának jeles művei nem voltak befolyással a hellenekre; mert hiszen ezekről az új-birodalom emberei magában Egyiptomban is egészen megfelejtkeztek; mintha a fonal a szabályozás által egészen megszakadt volna. Ez az eset a plastikáé, míg az építészetben a proto-doriai oszlop az ó-birodalom korszakából lehetőleg átment Kisázsiába s innen a hellenekhez.

A történetnek és természettannak az emberiségre nézve igen megnyugtató törvénye szerint sem erkölcsi vívmány, sem anyag nem vesz el, hanem csak változtatja alakját, még pedig úgy, hogy legalább az előbbi mindinkább tökéletesbül. Hasztalanság tehát feltenni a hellenekről, hogy az őket megelőző nemzetek vívmányait nem használták fel további fejlesztésül. Hisz épen e pontban nyilatkozik legfényesebb dicsőségök és felsőbbségök, hogy a meglevő, előtalált, többé-kevésbbé fejletlen, sőt durva elemeket oly dicsően tudták kimívelni és főképen arányosítani és ez által valóságos művészetet teremteni, minő előttük csak többé-kevésbbé fejlett csirában létezett. Midőn tehát az idegen elemekre ráismerünk, az érdemet senki sem fogja eltagadni ezen, főképen a tetsző, a bájos, az arányos, a kecses érzelmével annyira áldott nemzettől. Ezekhez járúl azután még egy fő-fő tulajdon, melyet sokkal csekélyebb mérvben vehetni észre a helleneket megelőző művészeti nemzeteknél, s ez az *önkényes mérséklet*, ellentétben az egyptomi művészet kívülről jött szabályozásához. E mérséklet főképen abban nyilatkozik, hogy a hellen művészek mindenkor a fokozatos haladást követvén; csak akkor nyultak a nehezebb feladatok feloldásához, mikor az azokat szükségképen megelőzők által arra képesekké váltak. Ők az elébekapás, a túlcsapongás, a túlzás büntetésére külön istenséget találtak fel: a túlcsapongást, »hybrist«, Dike; a gőgöt, dölyföt Nemesis bünteti. E két bűnt valamint az életben, úgy a művészetben is a helleneket a valódi bölcsesség tanította kerűlni.

Ezen *mérséklet* okozta azután, hogy valamint eleinte a haladás lassú ugyan, hanem szilárd léptekkel történt, később a hanyatlás sem állott be rohammal; mert hiszen a hellen művészetnek hosszú élete volt, sőt nem halt ki a nemzet meghódításával sem, hanem menekűlt Nagy-Sándor utódjaihoz és Rómába, az úgynevezett „diadohok“ műhelyébe.

E mérsékletnek tulajdoníthatjuk, hogy a *realismus* a helleneknél igen lassan és fokozatosan fejlődött. Nem mintha ezzel a realismus teljes jogosultságát tagadni akarnók; sőt épen helyeseljük a realismust, még sokkal nagyobb mérvben, mint minő a typusé, vagy az úgynevezett eszményességé; hanem tagadhatlan másrészt, hogy a realismusnak helyes létesítése a művészetben hasonlíthatlanúl több tapasztalást, azaz elméleti és technikai képzettséget kíván, mint a két rendbeli typus, s így csak lassan és fokonkint fejlődhetik.

Valamint mindenkor és mindenütt, a *művészet* a helleneknél is a *vallás alapján* született és fejlődött, elsők voltak a cult-szobrok, a templomok isteni alakjai, vagy az azokat jelképező tárgyak u. m. legelőször a légből hullott esetlen meteor-kövek, utóbb egyptomi módra készített merev alakok, néha, mint a lófejű Demeter, még állatfejekkel is ellátva. A nagy nemzeti játékok is vallásos alapon fejlődtek ki, azonban nagyobb szabadsággal, s így itt kezdődik az emberi testnek első alapos tanulmányozása, midőn ennek ábrázolását tartják a művészeti feladat netovábbjának s így lassan-lassan a játékosokat kivetkeztetik s végre lehullatják rólok még a keskeny kötényt is. Ime itt nyílt a plastikának tág mezeje, melyen ezelőtt, mint az egyptomiaknál, csak az állatoknál mozoghatott a művész némi szabadsággal.*) De a hellenek még itt sem mondottak le a mérsékletről, sőt inkább a *kifejlődés alólról felfelé hatott* és csak miután képesek lettek a többi testet művészetileg alakítani, törülték el az arcznak álarczszerűségét, de még akkor sem tették az archaicus ostoba mosoly helyébe valóságos, a többi test cselekményének megfelelő kifejezést, hanem igen lassan haladtak a közönbösségtől az indulatnak mintegy csak jelzéséig.

Ezzel párhuzamosan jár a helleneknél a *valóságos arczképnek visszatetszése*, melynek felléptével csak N.-Sándor után találkozunk, midőn itt is eleinte a valóságos arczképezés gyakorlata, nem szabadon, hanem a természetes arczról vett gypszöntvények után kezdődött; csak így lettek figyelmesekké, valamint mai időben is a photographia oka lett az arczképezés nevezetes haladásának. Sőt még most is, miután az arczképezést felfogták, a hellenek csakis az arczképet, nem pedig a többi testet is igyekezték arczképezni, egyénisíteni; s épen úgy vannak az idegen népekkel, melyeknek nemzeti jellemét alakjukban és arczaikban kifejezni nem akarták, nem törekedtek. Erre kellett, hogy a rómaiak tanítsák az általok alkalmazott hellen művészeket, mint ezt tanúsítják Trajan császár diadalivének és diadaloszlopának

*) Figyelmeztetni kell, hogy itt mindenütt az egyptomi művészet csakis uj birodalmi állapotáról szólok; mivel, ugytetszik, ekkor az ó-birodalom hasonlíthatlanul jobb gyakorlata egészen feledékenységbe ment, mintha soha sem létezett volna.

domborművei. Az etruriak korábban jutottak az arczképezéshez, midőn halottjaikról viaszöntvényeket készítettek, melyeket ősök csarnokában felállítottak, s e szokás elég korán átment a rómaiakhoz is.

Midőn a művész nem használ minntáúl élő egyént, hanem sok élő egyént tekint előpéldányúl, melyeket képzelő tehetségében úgy szólván összeforraszt, egészszé alakít: létre jön az elvonás, abstractio; ennek a csak egyént ismerő és létrehozó természetben mi sem felel meg, hanem megfelel az elméletben a fogalom, melyet, ha műben jelenik meg, *typus-nak* nevezünk. Ily typusféle gyakorlatban mozogtak az uj-birodalomban az egyptomiak, ilyenben az assyriak és perzsák. A typus sokféle lehet: a nemek, a korok, a népek, sőt még egyes osztályok alakjai szerint is.

Az *egyptomiaknál* a *typicus* felfogás (eltekintve az ó-birodalomtól, melynek művei később egészen feledékenységbe mentek) nyilatkozik a férfi- és nő-nem megkülönböztetésében, megkülönböztetnek némely idegen nemzetet is typikailag egymástól és magoktól, de nem különböztetik meg kellőleg a kort, midőn csak mérvileg kisebb embereket, nem pedig valódi gyermekeket, és nem ábrázolnak öregeket, végre nem különböztetnek meg osztályokat, midőn isteneik, hol teljes emberi alakban jelennek meg, sem egymástól, sem az emberektől nem válnak el, legfeljebb ha, valamint a királyok és előkelők, vagy főszemélyek magasabbak az őket körülvevő közönséges halandóknál.

Az *assyriaknál typicus felfogás* mutatkozik a férfi- és nőnemek megkülönböztetésében, hanem úgy, hogy, mint már mondva volt, az utóbbiak mintájául inkább a heréltek szolgálnak; itt is hiányzik, mint az egyptomiaknál, a gyermek- és vén kornak typikai megkülönböztetése; hátrálást (az egyptomiakra való tekintettel) veszünk észre az idegen nemzetek ábrázolásában, melyek csak ruházatukkal különböznek az assyriaktól, végre az osztályok megkülönböztetésében egyedül a heréltek elválnak egész testalkotásukban a férfiakétől.

Állatokra nézve, valamint Egyptomban, úgy Assyriában is nagyobb a szabadság, ámbár itt is a szent vagy jelképes tulajdonnal bíró állatok is rendesen typikailag vannak felfogva, de ekkor művészetileg colossalis jellemmel.

A *helleneknél* csaknem minden tekintetben roppant a haladás. Ha az egyptomi uj-birodalom művei előtt, mint a művészeti typus bölcsője előtt állunk, ha az assyriak a typus jellemzésében túl mentek a valón, sőt még a lehetőn is, a helleneknél a *merev typus* csakis legrégibb műveikben található, melyekben még többé-kevésbbé szolgailag ragaszkodtak, vagy egyptomi, vagy ázsiai mintákhoz. Az ugynevezett archaicus-korban a typus, mint mondva volt, kétfelé ágazik, legyen vagy *testierő-typussá* a férfi-nemnél, vagy *ékességi typussá* a nő-nemnél; néha-néha azonban a szerepeket fölcserélik, vagy pedig nőnemet is erő-typusban fogják fel, és megfordítva. Idővel beáll a hellenek nagy tulajdona, a mérséklet, eltűnik a testi erőnek túlzott kifejezése, és az ezelőtt nem ritkán affectált ékesség, és mindkettő a természetes és naiv felfogásból és előadásból átmegy a *tetszőbe,* a *bájosba,* mit azután *szépnek* neveznek, »to kalos« és a *kecsesbe* a grácziába, mely már, nem mint az egyptomi szobrok, tántoríthatlan nyugalomban jelenik meg, hanem művészetileg kimért mozgáson alapszik. A helleneknél legelőször áll be a két nem typusának kellő és természetszerű különböztetése egymástól; beáll továbbá a korok művészeti megkülönböztetése; ámbár meg kell jegyezni, hogy ha az ifju, a gyermektestet ábrázolni kedvelték ugyan, de nem úgy az öregét, a vénét is, mely egész compositióban elég ritkán fordúl elő. Nem igen különböztették meg testalkotásban, hanem inkább csak ruházattal az idegen népeket magoktól és egymástól; ellenben feltalálták az előttük nem igen gyakorolt osztály-typust, midőn legelőször megkülönböztették emberi alak alatt képzelt istenöket magok közt. Igy joggal és jellemzőleg mondják, hogy, valamint Homer a költészetben általán feltalálta a hellen isteneket, Phidias a szobrászatban feltalálta és megállapította Jupiter és Pallas typusát, Praxiteles Venusét, Lysipos Herculesét stb. Typusról itt beszélnek joggal, mondom; mert mindezen istenségek, bár elválnak egymástól, gyakran annyira, hogy első pillanatra ráismerünk, melyik istent akarta a művész ábrázolni: másrészt még sem jellemezvék annyira, hogy egyénekké váljanak, mint a keresztyén kor művészeinek, kivált festészeinek, Krisztusai, atyaistenei stb.

A hellen typusnak a lehető legmagasabb polczra vitt fokozását jellemezni törekedvén, *eszményi typusnak* nevezik. Mindkettő: az eszményi és a merev typus, ugyanazon forrásból ered, elméleti elvonásból a valótól, a természet nem egy, hanem több egyéneitől, csakhogy a merev typusban az elvonás alsó

fokon megállapodik, míg az eszményiben művészeti fokra felszáll. A typus körébe tartozik az arányok, mérvek és számok szerinti szabályozása, melyet canonnak neveznek. Természetes, hogy a canon annál egyszerűbb, minél több szabály uralkodik benne, minél messzebb áll a typus a természet egyéniségeitől, minél kevesebb typuspéldánynyal és szabálylyal megelégesznek; — tehát sokkal egyszerűbb és csekélyebb számu a »canon« az egyptomiaknál és assyriaknál, mint a görögöknél; és ámbár az utóbbiaknál csak Polyklet »canon«-ját említik; mégis hihető, hogy minden typikainak elismert szobornemnek volt saját külön »canon« ja.

Ha az u. n. eszményit más oldalról tekintjük, mint mondják eltörlésének, elhagyásának, mindannak, mi nem lényeges, mi esetleges, vagy tekintjük a természet fokozásának, nemesítésének: akkor is egyrészt megmarad az elvonás, a fogalom-félének előállása, mi lényeges a typusban, másrészt méltán kérdezhetjük, képes-e a művészet létrehozni valamit, mi felülmúlná a természet *kiváló* egyéni alkotását, képes-e a természetet nemesíteni? A realista nem hiszi; mert hiszi és tudja, hogy a művész válogathat a természet kiváló példányai közt, hiszi, hogy mintául vehet oly példányt is, mely közvetlen nem áll előtte, hanem élénken él, mint látott és tapasztalt, képzelőtehetségében; de nem hiszi, nem hiheti, hogy a művész képes volna a természet egyéneinél bájosabbat, igézőbbet, kecsesebbet, szokott szóval élve, szebbet ábrázolni, ezt pedig már egyetlen egy okból sem hiheti, mely szerint a művész életet és annak érzéki nyilvánulását a szüntelen mozgásban, még a nyugalomban is, az úgynevezett »turgor vitalist« csakis színleg, nem pedig valóban is előteremteni képes. Egyébiránt a realismus is elhagyhatja és el is hagyja az egyént nem épen jellemző esetlegességet; s nem fogja, hacsak nem akar materialistává lenni, ábrázolni a szemölcsöt, az egyes hajat és azon porust, melyen ez kinő; de hol az jellemzetes, nem fog visszariadni a nemtetsző, a mint mondják, nem-szép vonásoktól sem; hisz, midőn a hellenek lassan-lassan megközelítették a realismust, az arczképezést, magok is ábrázolták Demosthenes lebegő alsó ajkát, sőt még Aesopus púpos hátát is. Tették pedig, mióta belátták, hogy a képzőművészetnek nem egyedűli és kizáró czélja a tetsző, a bájos, az igéző, a szép, és hogy ennek ellenkezőjét: a visszatetszőt, a rútat nemcsak egyedül, mint amannak ellentétét, mint azt jobban kiemelőként kell tekinteni, hanem mint szintén jogosúltat, jogosúltat jellemzetes oldalánál fogva, jogosúltat, mint jogosúlva van a természetben is, a művészet ezen kútforrásában, anyjában. De végre a nem-szépnek azért is van helye a művészetben, mert az soha sem lehet oly visszataszító, mint minőnek a természetben közvetlen borzalommal mutatkozik. Ha a művész nem érheti el az élet teljes visszatükrözését, művében a borzasztó és visszatetsző is mindig több fokkal simítva fog megjelenni.

Mindezekkel a realista semmiképen nem mondja ki, hogy a természetet másolni vagy épen majmolni kell; mert ezt a művésznek tenni nem csak nem szabad, de nem is lehet; mivel annak ellentmondanak a természetétől egészen különböző eszközei és különféle anyagai, és mivel minden egyes ember a természetet saját egyéni szemével látja, saját módjára felfogja, magyarázza.

A művész tehát, akár idealista, akár realista, mielőtt előadhatná művét, kénytelen azt saját felfogása, czélja, anyaga és eszközei szerint átteremteni, s így kiválólag a művészetben áll, hogy midőn ketten egyet csinálnak, vagy ugyanazt, ne legyen ugyanaz: »duo cum faciunt idem, non est idem«. Nem lehet tehát eltagadni a realistától sem a teremtő képességet, a művészeti teremtést, mely az idealistában igen könnyen válhatik ürességgé, fagyossággá, még pedig annál könnyebben, minél magasabban törekszik a természet fölött emelkedni; és itt ismét a hellenek typicus gyakorlatának felsőbbségét kell elismernünk; a mennyiben itt is megtartotta bölcs mérsékletét.

Mind ez különösen áll a plastikára, s itt ismét különösen a szorosabb értelemben vett szobrászatra nézve, melylyel itt dolgunk van; mivel a kiállításnak alig volt antik-classikai domborműve, festészeti műve pedig épen nem; nem volt sem festett, vagyis inkább rajzolt antik agyag-edénye, nem volt antik falképe; hanem volt annyi, és oly különféle szoborkája, hogy azon a szobrászat fejlődését csaknem teljesen lehetett látni, és hogy nem tetszett szükségesnek, a magánosok szoborkáit a nemzeti muzeum példányaival szaporítani, kiegészíteni. Mellékesen legyen említve, hogy muzeumunk igen szegény jó antik szoborkákban; abban többnyire csak a késő és legkésőbb római kor van képviselve oly példányokban, melyek Pannoniánk későbbi idejében készültek, és hazánk leginkább Dunántúli részében találtattak. Ezen osztályba vásárlás útján alig jutott valami a külföldről.

A tárlatban főképen tündököltek Pulszky, n. muzeumunk igazgatójának, igen jeles hellen, és római bronce-szoborkái, melyek együttesen a X-dik (szabadon álló) szekrényben voltak elrendezve. Keletkezésök ideje szerint a következők:

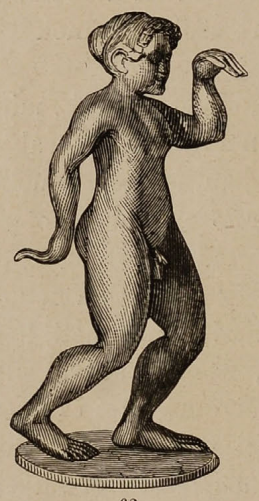

62.

*Alakos* (Gaukler, a hivatalos lajstromban 19. sz. a magassága 0,100 m.) egészen meztelen bronce-alak, nagy lépéssel haladva, kezét emelve; homlokát körülvevő apró fürtös hajazata assyri hajelrendezésre emlékeztet, csakhogy a fürtöket fölöttök elvonuló szalag tartja helyzetökben; arcza kifejezéstelen, az állandó álarczos mosoly nélküli; testének alsó része a legrégibb módra van felfogva, igen erős czombokkal és ikrával; keze nagy és talán baleset által görbítve, lába szintén nagy és egyptomi módra, legyező alaku ujakkal van ellátva.

*Papnő* (h. l. 6. sz. mag. 0,255 m.), annak jelzi legalább testállása, midőn t. i. felemelt jobbjával az imádságot jelenti, valamint igy látjuk az assyri királyokat a szent fa előtt; baljában pedig áldozati tömjén-magot tart; más görög szoborkánál a tömjén-szekrénykét látjuk. Simára fésült haját négyszer körültekert szalag tartja, az utolsó után kiszökik a hajcsokor, »crobylos«. Arcza a rendes görög profilben közömbösséget, impassibilitást mutat; de hiányzik már a régibb álarczos-mosoly és szemében a szemfény, berakás nélkül van jelezve; füle feltünőleg kicsiny, mivel előnyösen különbözik a nagy-fülű egyptomi szobroktól. Nyakát nem mondhatjuk jól alkotottnak, inkább hengerféle, hiányzik az itt nevezetesen kitünő felületesen fekvő izmok jelzése; a mell és váll széles, a kezek még nagyok, a hüvelyk hosszú, de nem egyszersmind vastag is mint az egyptomiaknál; a lábujja jobban van ugyan alkotva, mint az előbbi szoborkában, sőt a tagozás és köröm is látszik rajta, mind a mellett egészben mégis nehézkes, kivált mivel a kis ujjon még nem látszik kifejlődve azon csínos mozgás, melylyel szomszédja alá hajlik. Különösen nevezetes e szoborka ruházata miatt, melyből a régi görög női divatot tanuljuk és melylyel közel áll a Parthenon szűzeihez. Hosszu, bokáig érő köntös, himation; ez az egész testet elfödi, kivéve a két kart és az itt meztelen, sandal-nélküli lábat. A régészek nagy száma hiszi, hogy az egész ruha, mint azt szobrunkon látjuk, egyetlen hosszu kelmedarabból állott, melyet midőn a vállig ért, visszahajtottak előre és hátra s igy keletkezett a mellen és háton csaknem négyeges alaku, szabadon lefüggő toldalék, hasonló némikép a szűreinken látható gallérhoz, azonban a kelmedarab alól egésznek mutatkozik, felül pedig fel van vágva ugy, hogy a két kar e vágásból kiszökhetik, sőt a karon bár igen rövid, hanem mégis észrevehető ujj mutatkozik, melyet a kelmedarab egységével, folytonosságával alig összeegyeztethetni, végre a felső ruha a vállon egy-egy gombbal van oda bigyesztve az alsó ruhához, s igy tanácsosabb a felső ruhát az alsótól elkülönítve, mintegy kurtkának (Jacke) venni, ez talán a sokszor említet palla. Nevezetes ennek sajátságos esése, midőn négy, a többinél hosszabb végén, vagy határszélén azon zigzag-féle

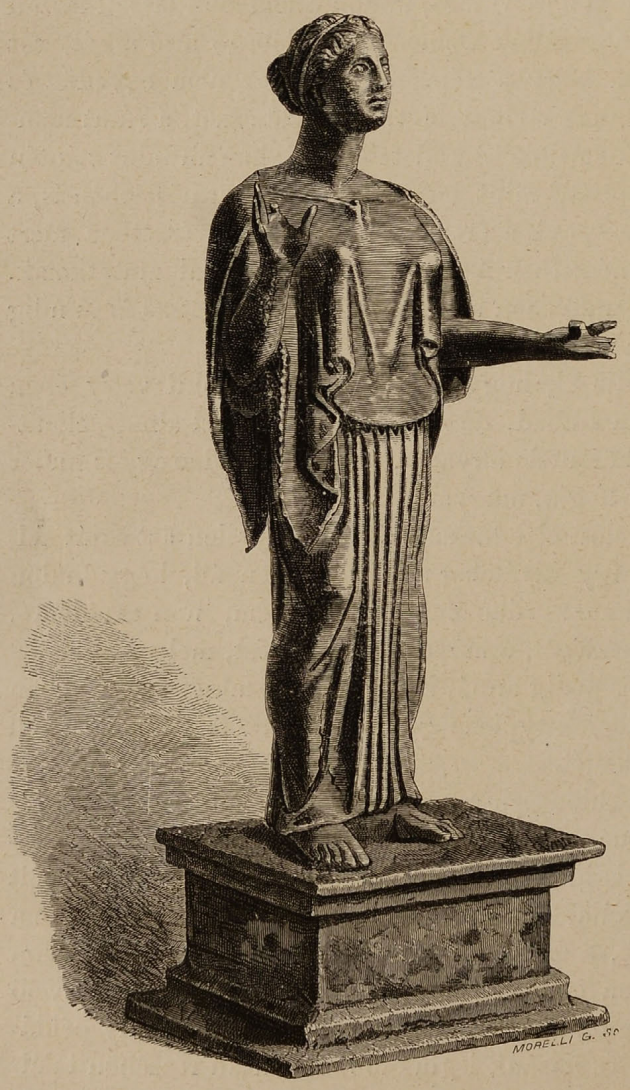


63.

elrendezést mutatja, melyet perzsa domborműveken látunk és mely annyiszor előfordul régi görög műveken is. Az alsó ruha még (kivált hátul) merev párhuzamos redőkben esik le, a mell alatt szalaggal felkötötték, mi itten nem látszik. A még kissé mereven álló szoborka tele van öntve (Vollguss); talapzata az eredeti.

*Mnemosyne,* a muzsák anyja (h. l. 22. sz. mag. 0,175 m.) igen vékony testtel biró, belül üres bronce, mely nevezetesen szenvedett nagy tűzben; miért is nincsen szironya, patinája. Hajazatának elrendezése az előbbiéhez hasonló, csakhogy hátsó csokra nagyobb. A fő itt is jelentéstelen, sőt arczát még oktondinak is mondhatni. Állása, kivált a testnek alsó részeé, kissé feszes. Mnemosinének jelzi bal keze mutató-ujjának rátevése az ajkára; jobb keze a csípőre támaszkodik. Ruhája nagyon hasonlít az előbbi alakéhoz, csakhogy egyszerűbb; mert itt az elől és hátul lefüggő toldalék egyenesen van levágva; e ruhát könnyebben vehetni egyetlen egy kelmedarabból állónak, feltéve hogy felső részébe a két kar számára két lyuk, vagy, hogy a kelme felső részén egészen ki van vágva vagy hasítva.

Érkezzünk a hellen művészet egyik igen kiváló teremtményéhez: *bronce-borkancsóhoz* »oinochoe«, minőnél jelesebbet, de talán, hozzá műtekintetben hasonlót sem találhatni semmiféle európai gyüjteményben.



65.



4.

*A grimani oinohoe.*

Jeles fametszetünket Rauscher tanár rajzolta Pesten és Knaut metszette fára Stuttgartban. Grimani velenczei admiralis hozta ez edényt Görögországból és Fejérváry Gábor vette meg Velenczében. Készítési ideje az aeginai és a parthenoni plastikai művek közé esik, ítélve azon szabatos, metszőleg éles kidolgozás után, mely a szigoru, az archaikusra következő, stylnek egyik fő jellege. Kitünő egész alkotásának elegancziája, és silhouette-ben kivált tojásdadszerű teste, mely felső vastagabb részén mintegy benyomott. E testből emelkedik a kecses karcsu nyak és az ugynevezett ovulumok és nyilakkal körülvett száj, s ehhez csatlakozik lenn a láb, mely nem felel meg egészen a fölötte lévő részek művészeti érdemének

és amugy is a testhez talán később lett forrasztva. Negyedik és művészeti értéke után legcsodálatosabb része azon edénynek fent az edény szájához alant testéhez kötött fogantyu, melynek eredeti nagyságban rajzolt részleteit következő két fametszetünk mutatja.



66.

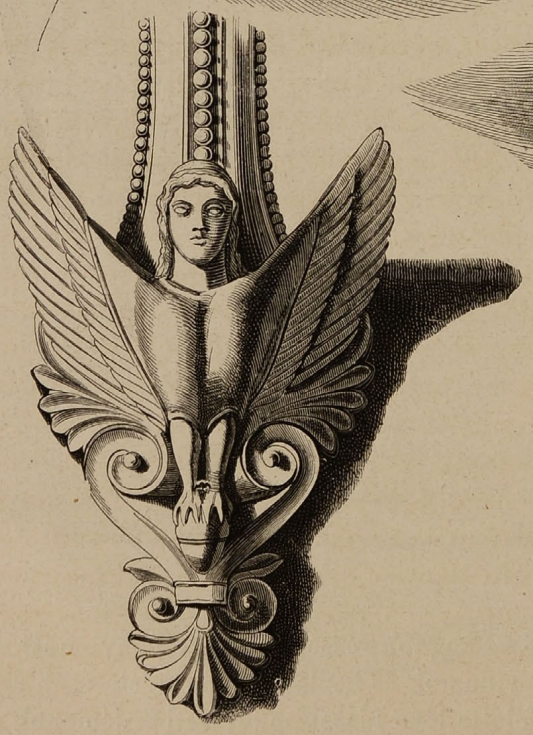

67.

A szájnak hátsó részét egy satyr foglalja el, ki mindegyik kezében ivószarvat tartván, ezzel és ehhez hozzávéve az egész kancsót, háromszorosan ivásra felszólit. Satyrnak jellemzi a hegyes fül, a pisze orr és nagy száj, mig haj-, bajusz- és szakál-elrendezése is a Bachus barbatus, vagy indicus hajelrendezéséhez hasonlitván, hozzá illenek, mint Bachus követőjéhez. Az ivószarv, rhyton, mindennapi a görög agyag-edények közt; midőn nincsen lába vagy megállapodása, annak tartalmát egyszerre kellett kiüríteni. Satyrunk mintázásánál igen nevezetes az, hogy közepett tart a szobornak egész kerekdedsége és a relief csekélyebb kidomborodása közt, vagyis azon testrészei, melyek domborodásukkal nagyon is kiszöknének, lapítva vannak, mint a Parthenon cella-friesen; ezt kivánta az edénynek egész silhouetteje, az emberialak hozzá való csatlakozása és ebből ismerjük meg a mesternek egész compositiójában tanusitott jeles izlését, melylyel ezen alakot az egész hatásának tudta alárendelni. A lapítást különösen a felczomb és a hát mutatja, amaz illő csatlakozása miatt az edény nyakához, ez pedig azért, mert a satyr háta már is kezdete a fogantyunak; miért is ezen hát, daczára a többi tagok éles kidolgozásának sokkal kevésbbé van részletezve, még pedig annál kevésbbé, minél közelebb áll a kivált

hátsó részén inkább csak szernek tekinthető fogantyuhoz. — Fölötte kecses a fogantyúnak felszállása és lehajlása onnan a test felé. Gyöngyféle gömböcskékkel van bekeretelve két metsző oldalán, míg közepén egy nagyobb gyöngyökből álló gerincz fent kigyófőbe végződik, mely ismét virághlevelekre van rátéve.

A fogantyú alsó végét egy sirena*) foglalja el, kiterjesztett szárnyakkal és állva a gyötényből (Gaisblatt) keletkezett, ugynevezett anthemiumon. Tudjuk, hogy ezen virág már az assyriak kedvencz díszitő virága volt, mely edényeiken, fegyvereiken és házi-szereiken, sőt az assyri épitészetben is számtalanszor fordul elő. A hellenek tehát nem keresték ki, nem vitték át elsők a művészetbe; de ők stylizálták a kigondolható legkecsesebb alakra. Itt az anthemion össze van kötve a kettős csigával, ezek pedig ugy vannak elhelyezve, mint elhelyezték a perzsák oszlopfejeiken, az az függőlegesen, és nem mint a ioniai oszlopfőn, vízirányosan. A minden oldalnak felső csigája és szárnya közt az anthemion még egyszer fordul elő, hanem egy-egy oldalon csakis fele-részével, és ugy módositva, mint ezt épen kivánta a helynek kellő kitöltése. A sirena teste épen oly szervileg csatlakozik a fogantyu alsó végéhez, mint csatlakozik felsejéhez, vagy is inkább, mint növeszti ki hátából a satyr.

Midőn a fogantyu alakjait jelképileg akarjuk magyarázni: előtünik mindenek fölött a sirenák csábitási ereje; de ehez közvetlenül kötve van az engedőnek büntetése is; tehát nemcsak felszólitás az ivásra, hanem egyszersmind a mértékletlenség büntetésének hátterével. Másként áll az ügy a Satyrra nézve; ez, mint Bachus követője, alig ismer mértékletlenséget, azért hivja fel a nézőt háromszorosan az ivásra. A két alak közti kigyót pedig inkább csak díszként tekintjük; mert csábító jelleme a kigyónak csakis a keresztyén mythosban vagyon.

Kitünő kancsónknak síma, fénylő szironya (patina) is, melynek csaknem fekete színe kissé a kékbe játszik.

*Athleta* (h. l. 27. sz. m. o. 380). Nevezetes mérvű bronce, csínos sima-zöld szironynyal bevonva. Állása olyan, hogy a jobbjában hajdan tartott lándzsát ehez hozzávéve, némelyek „doriphorosnak“ azaz lándzsát-hordónak tartották, minőt régi írók szerint Polyklet készített, a fiatal férfi testarányainak mintájaul, »canonképen«. Az alak mindenesetre, épen arányaival is tetsző, hanem a későbbi kecset mégsem elérő tekintetével egy a Phidiaséhoz közel álló korra mutat. Itt már minden testrész a hellen erő-typus mérsékletének értelmében kifejlődött. Athletának mondhatjuk, mivel tulajdonképen semmiféle isteni typus alá nem esik, mivel tudjuk, hogy az isteni szobrokon kivül legelőször a nagy játékok győzteseinek szoktak szobrokat készitteni és felállítani, végre, mivel épen ezen győzteseket, mint szobrunkat is, egészen meztelenül ábrázolták, miután egyikök az olympiai játékokban az utolsó takarót, a kis köténytt, futás közben levetette.

*Kis Niobe-fő* (h. l. 18. sz. m. 0,060). A fő nagyon megviselt, mindazáltal a nem egyénisitett rendes, hanem maga nemében már igen kimívelt görög szelvényü arczban, mintegy a fájdalom megható kifejezése észrevehető; s ezzel bizonyitja, hogy a második attikai iskolának szüleménye, melyben épen Skopast dicsérik, mint az arczkifejezésnek legrégibb mesterét. A hajazat másféle mint az előbbeni nőké, itt a sima fejtető hajai szalaggal ugy vannak előre nyomva, hogy az arczot vastagabb dagálylyal koronaként körülveszik, míg a nyakszirten nagyobb csokorban összefoglaltatnak.

Kis *Mars, vagy hős,* »*Heros*« (h. l. 1. sz. m. 0,070). Ezen kis ezüst szoborka alig nagyobb a Niobefőnél; mindamellett a kiállított szoborkák gyöngyének tekinthető, sőt egyátalán az ismert antikok közt fölötte nevezetes helyet foglal el és mindenesetre páratlan az ezüst szoborkák közt; hajdan Revil gyüjteményének koronáját képezte s innen szerezte Fehérváry Gábor, a magyarországi kedvelők egyik legértelmesebbje és legbuzgóbbika. A tárgy kiváló művészeti becse indított, hogy I. táblánkon két oldalról adjam, az előlről vett másolat teljesen sikerült, míg a hátulról vettnek inkább egész silhouettje jó, azonban az ezüst fénye a metszőt kissé félre vezette, hogy a test némileg csíkozva jelenik meg. Mit a régi írók Praxitelesről mondanak, hogy t. i. ő volt a finom, könnyüded és kecsbájjal biró alakok mestere: ezt valósultnak látjuk e szoborkán, mely nevezetes karcsu és gyöngéd alkotása dacára, mégis erőteljes energicus testet mutat és kecsteli mozgásával elbájol. Figyelemre méltó, miképen a test egész meztelensége

*) A sirena jelentésére nézve v. ö. ugyanezen munkának 5 egész 18. l.

mégsem ellenkezik az érczsisakkal, mely szintén a görög sisak legcsinosabb alakját mutatja. Ha ezen szoborkát a typikai felfogás netovábbjának tekintjük, ki kell mondanunk egyszersmind, hogy abban semmiféle isten-typusra különösen nem ismerünk rá, hacsak a sisak miatt Marsnak nem akarjuk tartani; athletának venni egész teste gyöngédsége tilt; de vehetjük fiatalabb herosnak is, leginkább Achillesnek. Valamivel későbbinek, hanem mégis még a második athenai korból kerültnek tarthatjuk.

*Egy futó gyerkőcz* (h. l. 4. sz. m. 0,160 m.). A gyermekded természetet jelesen adja a kövéres testalkotás, melyben az izmok még nincsenek kifejlődve; a futás nagy lépésben jól van kifejezve, valamint a lábak is igen jól ellensúlyozvák a kiterjesztett jobbal, melylyel valamit átnyujtott, és a leeresztett ballal. Hasonló módon ábrázolják a Venus anyja felé futó Erosokat; arczán gyermekded vonásokat ugyan, hanem nem egyszersmind azon öröm és játsziság kifejezését vesszük észre, melyet sebes mozgásából következtetni szeretnénk, szemfénye ezüstszál berakásával van jelezve. Figyelemre méltó hajazata, mint a hellen gyermekek divata; a fejtetőn végig fut a homlok felé keskenyen font csík, mely a homlok fölött kissé fölágaskodik; a hajazat még nem fejlődött ki, még nem dús. Az egészen meztelen testet gyönyörü síma-zöld szirony vonja be.

*Herakles* (h. l. 21. sz. mag. 0,175). A szoborkának magassága eredetileg nagyobb volt, de mostani állapotában csak térdig ér, az alsó czomb le van törve, a két kar pedig egészen hiányzik. A hős ülve van előadva, még pedig oly jelesen, hogy akármely síkon szilárdul megtartja helyzetét. Ehez hasonló bronce-ot őriznek a drezdai gyüjteményben, sőt vannak replicai márványban is, mi arra mutat, hogy első mintája hires volt az antik-világban; szeretnők ezt Lysippos művének venni, kiről tudjuk, hogy az istenek körébe felvett Heraklesnek typusát ő volt az első aki megalapította. Különben is szoborkánkban mesterileg van kifejezve a nyugalom, melybe magát az erős hős számtalan tettei után helyezi, s e tekintetben egészen különbözik a farnesi Herculestől, kinek duzzadt izmai a megelőzött harczot árulják el és sejtetik velünk, hogy ezen óriási test nem végső diadala után pihen. Különösen az apotheosist bizonyítja hajának taeniája, azon szalag is, melyet eleinte csak isteneknek adott a művészet; a szalag rövid fürtöket veszen körül, melyek ismét az arczot szegélyezik. Az arczban itt nincsen különös kifejezés, de vonásai sokkal finomabbak, mint a még földön fáradozó Herakleséi. Nyaka bár finomul van kidolgozva, felső része mégis erős, mint a bikáé, melyhez hasonlítja Winkelmann, válla és melle széles, kiválólag van alkotva czombja. A csonka szoborkát, más analog értelmében kiegészíthetjük, ha egyik kezét fütykösére támasztjuk, a másikába a csészét adjuk, melybe Hébe az istenek italát önti. A hősileg istenített s ezért egészen meztelen és a rendes oroszlánbőrt is nélkülöző bronce-alakot gyönyörü síma-zöld szirony vonja be.

Érkezünk az ugynevezett *diadohok*, azaz a N. Sándor utáni mesterek korába, kiket igen sokáig csak amugy félvállról tekintettek, míglen a jeget nem törte meg a realismus jogosultságának felismerése; sőt vannak a hellenisták közt még ma is, kik a hellen-plastikát a Phidiás és Lysippus közti korra szorítani szeretik, e két mestert tekintvén alphának és omegának. A kiállított művek közzé sorozandó első helyen

Egy *Parist vagy Dioscurt* ábrázoló bronce-szobor (h. l. 8. sz. 0.200 m). E szoborka sikerült másolatát adja az I. táblánk alsó sorának jobbján álló alakja. Dioscur-e avagy Paris? Dioscurnak mutathatná be fejének féltojás-aláku sapkája, minőt a Dioscurok rendesen hordanak és minő Ulysses fején is rendesen ül; e sapka a hajósok sapkája és a Dioscuroknak jelvénye, mennyiben az ikertestvér a hajókázást pártolja; Paris ellenben a hajdani velenczei dogékéhez hasonló u. n. phrygiai sapkát hord, tehát a fejdísz inkább a Dioscur elnevezést javasolja; de másrészt a szoborkának egész állása olyan, minőt rendesen Parisnak adnak, ki baljában a vállához támasztott görbe pásztorbotot, lituust tartja, jobbjával pedig az arany almát, mint a legszebbnek, odanyujtja Aphrodite-Venusnak. Hajazata némileg a Jupiterféle módra van elrendezve, azaz a homlok közepéről kétfelé felágaskodik és így kétfelé lefoly a koponyához tapadó sapka alatt, melynek alján eredetileg ezüst szalag volt. A szemfényt berakott ezüst szalag képezi, egyébiránt az arczon különös kifejezés nem mutatkozik s ennyiben még a régibb iskolához van kötve, mellének jobboldala meztelen, ugy jelesen alkotott alczombja is; a kéz, kivált a bal, kissé nagy, mi azonban onnan van, hogy a kéz és a láb nincsen ciselirozva, azaz a szoborka nincsen bevégezve, mi antik műnél ritka eset. A testet térdig a legegyszerübb görög ing, himation, födi, mely a mell alatt övezve van igy, hogy a kelme feleslege az övedző szalag fölött leesik. De ezen egyszerü »himation« díszitve





volt négy függőleges zománczszalaggal, kettőnek nyomait észrevehetni elől, az egyiken rajzunkon is, hátul a bevájások még jobban láthatók; azokban pedig ide s tova üveges anyagnak maradékai vehetők észre; a zománcz tehát champ levé volt. A ruhának redőzete mesteri könnyüséggel és szabadsággal van előadva; a szirony vöröskés színével Egyptomra utal, honnan a Ptolomeusok korából hasonló színű bronce-ok kerülnek elő.

A belvederihez hasonló *Apollo* (bronce) (h. l. 23. sz. m. 0,390 m.). Overbeck külön monographiában kimutatta, hogy a belvederi Apollo egy szoborcsoportnak részét képezi, melyben Apollo, Artemis és Pallas a Delphit fenyegető barbár gallokat visszariasztják, nevezetesen pedig a nagy lépéssel előretörő Apollo a kővéváltozó Meduzafő elébetartásával. E nézet szerint a három istenség gypsz-szobra van összeállítva n. muzeumunkban is. Nézete megerősitéseül, Overbeck, Pulszky Apolloját is másoltatta monographiájában azért, mert ámbár magát a Meduzafőt nem látjuk kinyujtott jobbjában (letört), látjuk mégis azon zsák maradékát, melyben a meg nem nézhető főt őrizték, látjuk az ugynevezett »kybisist«, melybe dugta, miután levágta a főt, Perseus. Szobrunk, ugy tetszik, ugyanazon eredeti bronce-szobor után készült, melynek a belvederi Apollo is köszöni eredetét; az elhelyezés és mozgás mindkettőben igen hasonló, hanem, mint az antik-világban szokás volt, szabadon másolni, ugy itt is a részletben nevezetes eltérések láthatók. Az eredetit tehát pontosan alig határozhatjuk meg e két másolata után.

*Minerva* mint előharczos a csatában »Pallas promachos« (bronce) (h. l. 2. sz. m. 0,145). Az istennő erős és gyors lépéssel előretör, épszög alatt emelt balján a jelenleg hiányzó pajzsat hordta, jobbjával lándzsáját emelte; élénk mozgása ruhájába megy át; ilyentől vette Bernini legjobb szobrainak repülő redőzetét. A szobor fejét felhuzott görög sisak födi, hegyén oroszlántestü sphinx fekszik, egy hátán levő lyuk a tarajt, »lophos«, fogadta magába; a sisak alatt a haj símán lefoly szobrunk hátára. Arcza finom vonásu ugyan, hanem kifejezéstelen s így nincsen összhangzatban testének élénk mozgásával, finomak meztelen karjai és jobb czombja is, melyet a testtől elrepülő alsó ruha nem födhet; mellén hordja az Amalthea-, a Jupitert ápoló kecskének bőréből készített, pánczélt, mely Jupiter járuléka is, melyről »aigiochos« nevét kapta. E bőrpánczél közepére van tűzve a rettentő Meduza feje és körös-körül, keretként, kígyók láthatók.

Egy Minerváéhoz hasonló görög *sisak*, (h. l. 17. sz. m. 0,090), tetején fekvő sphinxxel; itt a lószőrből készített taraj is meg van bronce-unkban.

Csínos bronce *edény-fogantyú* (h. l. 35. sz. m. 0,280). Alsó végén álló gólya, melynek szárnyai és farka növénylevélben végződnek. Ily véget a középkor díszítményeiben, de főképen a heraldikában alkalmaztak.

A római korból való bronce-ok közt első helyen áll:

*Kybele*, az istenek- és a földnek anyja, a nagy ázsiai kosmikus istennő (h. l. 26. sz. m. 0,125); azonban itt nem jelenik meg a különben megszokott és jelentésének megfelelő erős, testes matronaként, hanem mint magas karcsú asszony, és nem is mint a földnek anyja, hanem mint a városok pártolója; mit magas és széles falkoronája tanusít, (l. I. táblánk alsó osztályának bal oldalán). Haja a korona alatt arczát körülvéve kitolul s füle mögött két hoszszu fürt leereszkedik mellére. Arczán a görög typicus profil finomul kimívelve látszik, jellemzi kivált nagy álla, a szemfény plasticailag bemélyedt. Dús redőzetű ruházata mesteri. A földig érő himation melle alatt fel van kötve, könyökig érő újja fel van hasítva, hanem négy ezüstös gombbal ismét összefűzve. Ezen alsó ruha fölött van a palla vagy köpeny, mely vállán átvetve, dús redőzettel körülveszi testének egész alsó részét. Síma-zöld szirony vonja be a szoborkát.

*Álló Jupiter*, bronce, (h. l. 20. sz, m. 0,180) felfogva a szokásos módon, baljával támaszkodott, hosszu kormánybotjára, skeptron, jobbjában tartotta az áldozat felvételére a csészét, paterát. Feje a régi világban kedvelt azon alakban van alkotva, melyet a Verospi-féle fejen nagy mérvben látunk.

*Venus* Aphrodite, bronce, (h. l. 14 sz. m. 0,245), felső testét a lecsúszott ruha meztelenül hagyja; nevezetes, hogy a szemfény, iris, nem mint rendesen bemélyedt, hanem plastikailag, tarcsaként van képezve. Venusunkat Mars felett győzedelmeskedőnek, victrixnek, tarthatjuk, minővel számtalanszor találkozunk; egy mást itt is látunk t. i.

*Venus victrix-et* (h. l. 15. sz. m- 0,130 m.), mely az előbbihez igen hasonló, csakhogy művészeti becse csekélyebb.

*Aesculapius,* Asklepios (bronce) (h. l. 13. sz. m. 0,096) a napistennek fia, egyptomi és hellen nézet szerint; az orvosi sőt más tudománynak terjesztője általánosan. Közönséges alakja, mely alatt itt is megjelenik: éltesebb koru férfi, ki két kezével botjára támaszkodva mintegy gondolatokba elmerülve áll; rendesen balkarja, sőt többnyire keze is az ugynevezett philosophok köpenyével van eltakarva.

*Hypnos,* az álmak istene, bronce (h. l. 36. sz. m. 0,250); ilyennek nyilatkoztatja a mákvirágból összefűzött koszoru, mely nyakát körülveszi; a fiatal testű, kissé köpczös alak egészen meztelen.

*Abundantia,* a bőség istennője (h. l. 24. sz. m. 0,140 m.) ruhás bronce-alak, baljában a bőség szarva, cornu copiae, jobbjában áldozati patera. Más szoborka római császárnét mutat abundantia képe alatt (h. l. 34. sz. m. 0,220 m.).

A késő római korból származik egy nagyobb *Juno*-szobor, különös koronával, bronce (h. l. 37. sz. m. 0,360 m.).

*Archaisáló*-stylben felfogva volt egy nagyobb ruházott női bronce-szobor, melynek feje le volt törve s hiányzott (h. l. 33. sz. m. 0,220 m.).

Voltak e gyüjteményben még egyes bronce-fejek*) is u. m. egy *Silené* (h. l. 12. sz. m. 0,116) *Dianaé* (h. l. 16. sz. m. 0,120 m.) az utóbbin feltünő a koponya előrészén felmagasodó hajcsokor, minőt Apollo és Artemis, e testvérpár, szokott hordani.

Nevezetes még egy nagy lámpa (h. l. 25. sz., átmérője 0,210 m.) közepén bacchikusfő szőlőlevéllel, körös-körül hét komikai álarcz, melynek a mécsbélnek fogadására szánt hét félhengeres kiszökés megfelel.

A terem ajtajához közel, jobbra a falhoz támaszkodva külön talapzaton állott egy, az ugynevezett *farnesi bikát* bronce-öntvényben másoló nagyobb szobor-csoport (h. l. 3. sz. legnagyobb magassága 0,645 m., legnagyobb szélessége 0,450, Lelovich földesur tulajdona). Az eredeti életnagyságu márvány-csoportnak gypsz-öntvényét látjuk n. muzeumunkban; de ettől sokban eltért a kiállított bronce-csoport; mi azért nevezetes, mert az eredetit több ízben restaurálták, bronce-unk pedig, úgy tetszik régibb a mai restauratióinál.

A mythos röviden ezt beszéli: Dirke üzőbe veszi Antiopét, két fiát gyermekkorukban elrabolja; Antiopéval folyvást zsarnoki módon bánik, és végre vad bikával halálra hurczoltatni akarja; ezért felszólítja két fiát Zethost és Amphiont, hogy a bika szarvához kössék; de ezek utolsó perczben ráismernek anyjukra, és e helyett a kegyetlen Dirkét az Antiopénak szánt halállal büntetik. Az antik-csoport a végső jelenetet ábrázolja: Zethost és Amphiont, kik Dirkét a bika felé hurczolják, míg a megmenekült Antiope félre áll és ellenének sorsát szemléli.

Gerhard folyóiratában (»Archaeol. Zeitung XI. Jahrgang 1853. §. 66. H.«) Jahn a fennmaradt töredékek és hagyományok után reconstruálja Euripides azon tragoediáját, melynek tárgya volt a Dirke, Zethos, Amphion és Antiopéről szóló mythos. Felteszi továbbá Jahn, hogy az ismert márvány-szobor-csoportot, ezen tragoedia értelmében készítette Rhodos szigeten a trallesi testvérpár: Apollonios és Tauriskos. Plinius értesít, miszerint a csoportot Asinius Pollio hozta Rómába. Ezek után így folytatja kutatását Jahn:

»Ujabb értesítések elegendőképen kimutatták, hogy a meglevő alakok mindnyája már eredetileg is a csoporthoz tartozott, másrészt a restaurált részek is meglehetős pontossággal kijelölvék, de technikai belátással vezetett éles vizsgálat arra nézve, mennyiben a restauratió helyes, vagy másféle restauratió valóbbszínű, vagy épen szükséges volna? ily vizsgálat, sajnálkozva mondom, eddig nem történt. — Hogy a hátul magábanálló nőalak Antiopeé, nem kétes, de kétes magatartásának jelentősége, vajjon ösztönzi e fijait a bosszúállásra, vagy pedig Dirke iránti könyörületből, mint ezt R. Rochette felteszi, és magam is természetesnek hiszem, fijait vissza akarja-e tartani? E tekintetben arczának kifejezése semmi felvilágosítást nem szolgáltat«.

Antiopéra nézve Welker (»Die Giebelgruppen und andere griech. Gruppen u. Statuen. Göttingen 1849. Band I. §. 352. und 370.«) következőleg nyilatkozik: »Antiope ruhája legalsóbb részével

*) Egy jeles római arczképről alább szólandunk.

magával a nagy antik fölöppel összefügg és ezen talapra ráillik csaknem egészen ránk maradt teste, ámbár K. O. Müller, Heynehez hasonlólag, mondja: »midőn a farnesi bikához fordulunk, Antiopét egyenesen elmellőzzük; mert alakjának nincs köze Dirke büntetéséhez, és eredetileg e csoporthoz talán nem is tartozott.« — Finati, Antiopét szolgálónak tartja.

Friedrichs mondja: (Bausteine zur Geschichte der grich.-römischen Plastik. Düsseldorf 1868. Art. Farn. Stier §. 317):

»Ezen márvány-csoportot 1546-ban vagy 47-ben, III. Pál pápa alatt, a Caracalla nevü fürdőkben találták és felállították a Farnesiek római palotájában, de 1786-ben elvitték Nápolyba. — A legjelentékenyebb kiegészítések: Dirke felső teste a köldök fölött a karokkal együtt; Amphion feje, két karja, kivéve két kezét, két czombja, kivéve lábát, ruhájának végrésze és lantjának felső része; Antiopenak feje és két karja a lándzsával, *a lábikra táján a szobor el volt törve;* a bikának elő- s hátsó lába, kivéve az utóbbiak körmét; Zethos feje, két karja, balczombja, kivéve lábát, és jobb czombja; a kis hegyi-istennek bal karja és jobb alkarja; végre a kutya, kivéve kacsóit, egészen uj. A restauratiót alkalmasint Guilielmo della Porta készítette, a XVI. században, s úgy tetszik, mintha Zethos feje számára Caracalla császárét vette mintául, mit már Winkelmann is észrevett. A bikát támasztó fatörzsöt, nagy lyuk fúrja keresztül; tudjuk, hogy a csoportot Michel Angelo tanácsára kútdíszként alkalmazták a farnesi udvarban (320. lapon). Antiope, ki a négyszögü alapterv miatt alakilag szükséges volt, az egészre nézve is bír jelentőséggel; mert Dirke épen a rajta elkövetett méltatlanság miatt szenvedi büntetését. Sajnos, hogy eredeti kifejezését nem határozhatjuk meg többé, természet elleni volna nála könyürületet feltenni, mint ezt egy pompeji falképen kifejezi, de másként részt sem vehet a többi alak szorosan összekötött cselekvényében, nem is hajol, mint a többi, a középpont felé, hanem egészen elszigetelve áll. — (321. lapon). *Nápolyban kétségeskedtem, vajjon Antiope lábikrájától kezdve felfelé nem egészen új-e?* de ezen kételyemet nem akarom fenntartani.«

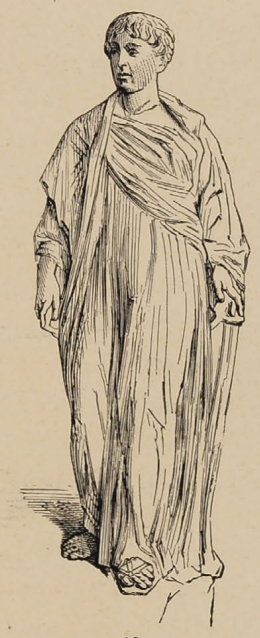

68.



69.

Nem fektetve különös súlyt a márvány- és bronce-csoport közti apróbb különbségekre, megemlítem a művészeti tekintetben feltünőket. A bronce-csoportban a kötél Dirke nyakát veszi körül, maga pedig esdve emeli fel karjait úgy, hogy nem mint a márvány-csoportban, jobb karja arczát elfedi; mert jobb karja a bika jobb előlábán kívül szál fel, s így a homloknézetben szabadon hagyja képét. Zethos a kötelet mindkét kezében tartja, tehát nem foghatja meg Dirke haját, Amphion jobb kezével tartja a bika bal szarvát. Zethos és Amphion egészen meztelenek. Leginkább különbözik pedig Antiope. Tökéletesen más alakja a bronce-ban, mint a márvány-szoborban, mint ezt két fametszetünkön látjuk, melyek egyike a 69. számú a márvány-, másika a 68. számu a bronce-csoporté. Antiope a bronce-csoportban sokkal szigorúbb stylben van tartva, igen ránczos ruháján nem fordul elő öv, köpenye is igen bő és távolról emlékeztet Mausolus köpenyére, melyet szintén n. muzeumunkban láthatunk. Nevezetes végre, hogy Antiope arczának vonásai csaknem férfiasak s hogy azokban sem könyörület sem boszúvágy nem nyilatkozik, hanem oly közömbösség, mintha az egész cselekvényhez semmi köze, mintha egyszerü nézője volna.

Az előrebocsátottakból most ilyféle kérdés támadt, közelebb áll-e az eredeti elrendezéshez, a compositiohoz bronce-csoportunk, vagy pedig inkább az eredeti maradék értelmében restauráltatott-e a jelenlegi márvány-csoport? A kérdést másként ugy is kifejezhetni: régibb-e a márvány-csoport mostani restauratiojánál ezen bronce-másolat? Réginek mutatja az utóbbit az egészen nem igen finom, hanem erélyes

technikai kezelés, a ciselirozás hiányzik, de eredete korát még-közelebb is határozhatjuk, mihelyest visszaadhatjuk tulajdonosának azon czímert, mely pecsét alakjában a talapon látható. Az elosztott mező alján hármas-hegy, az osztó-gerenda, vagy pólya fölött ágaskodó négylábu állat (a lenyomat annak meghatározására elégtelen); az állat fölött hatágu csillag. Sisak helyett püspöki süveg hat, zsinóron függő bojttal. Hihetőleg ez valamely olasz családnak czímere; minő püspökök és mikor kerültek e családból? E kérdésnek megfejtése a mű ujolag elismert jelessége miatt, igen fontos és nagy horderejü!

Átmegyünk Ráth György, a semmitőszék ülnökének bronce- és más anyagból álló igen nevezetes és gazdag gyüjteményéhez, mely a hiv. lajstr. V. számu szabadon álló nagy üvegszekrényben volt kiállitva. Prehistoricus bronce-airól szólottunk; itt a nevezetesebb antik-bronce-okat számláljuk elő.

*Juno* mellképe (h. l. 924. sz. m. 0,086), római.

Csínos *Pallas*-szoborka (h. l. 925 sz. m. 0,084), jeles római mű.

*Pallas* mint az előbbi (h. l. 926 sz. m. 0,120), róm.

*Archai harczos,* görög sisakján nagy taraj, jobbjában lándzsa, baljában paizs, utánozza, kissé ügyetlenül, az aeginai szobrokat (h. l. 927. sz. m. 0,135), róm.

*Neptun* állva, meztelen, Zeus meilihiostól különbözik nedves hajazatával, mert hármas villája (tridens) uj, valamint bronce-talapja is (h. l. 958 sz. m. 0,068), jó római mű.

*Mars* állva, meztelen, sisakos, jobbjában kard, balján kerek pajzs (h. l. 928. sz. m. 0,112), késői, de még jó római mű.

*Venus,* taenia hajában, násfa nyakán, jobbjában sandalt tart, Syriában találtatott (h. l. 929. sz. m. 0,200) alakja nem tetsző, hanem technikája erőteljes.

*Venus*, taeniával, jobbjában alma, baljával felemeli csípőig lecsúszott ruháját (h. l. 930. sz. m. 0.158) rideg római mű.

*Venus,* fejtetején felakasztásra szolgáló gyürűcske, násfa nyakán; nevezetes, hogy lábán czipőt visel (h. l. 931. magassága a gyűrű nélkül 0,165 m.), későbbi római mű.

*Venus,* koronával, stephane, melyen lotusvirág (?) emelkedik, jobbjában sandal (h. l. 932. sz. m. 0.240), római mű.

Igen csinos kis *Amorette,* bár a kocsi hiányzik, egész tartása lóhajtásra mutat (h. l. 933. m. 0,045), jeles római mű.

*Apollo* olajfalevél-koronával, hátán puzdra, jobbjában patera, baljában sürű levéllel benőtt ág (h. l. 934. sz. m. 0,082), jó római mű.

*Mercur,* lépdelve, hajában két szárny, balkarjára vetett ruhadarabbal, jobbjával kinyujtja erszényét. A szirony kifőzetett (h. l. 935. sz. m. 0,160), jó római szoborka.

*Mercur,* lépdelve, köpenykéje balkarjára vetve, lebocsátott jobbjában erszénye, szárnyatlan (h. l. 936. sz. m. 0,148), jó, a római korból.

*Mercur,* szárnyas süveggel, köpenykéje balján, jobb kezében erszény-, baljában caducaeus (h. l. 937. sz. m. 0,134), késő kori, de mégis jó római mű, talapzata az eredeti.

*Mercur,* haja csíkba fonva, ruhája a mellen keresztezve, hátán puzdra, jobbjában erszény, régi talapzaton állva (h. l. 938. sz. m. 0,108), archaisáló mű.

*Mercur,* meztelen szárnyas fővel, erszényt és caducaeust tartva (h. l. 939. sz. m. 0,115), jó római mű.

*Mercur,* köpenye elől és hátul lefügg (h. l. 940. sz. m. 0,096), késő római koru.

*Hercules*, felemelt fütykössel, az oroszlánbőr bal alkarján (h. l. 941. sz. magassága 0,136), archaicus mű.

*Hercules,* jobbjával fütykösét magasra emeli, oroszlánbőrbe ruházva, (h. l. 942. sz. m. 0,116), igen jó etruri mű.

*Hercules,* az előbbihez hasonló (h. l. 943. sz. m. 0.120), jó etruri mű.

*Hercules*, fiatal oroszlánbőrbe ruházott alak, lépdelve, jobbját csípőjére támasztva, kiterjesztett baljában talán a hesperi almákat tartotta (h. l. 944 sz. m. 0,240), görög mű.

*Hercules*, az ismeretes farnesinak állásában, találták nálunk Érden, de szironyát kifőzték (h. l. 945. sz. m. 0,180), erőteljes római mű.

*Hercules,* balkarján az oroszlánbőr, jobbja a fütykössel leeresztve. Feje és hajazata jelesen van mintázva (h. l. 946 sz. m. 0,108).

*Hercules,* fiatal alak, szakáltalan, balján oroszlánbőr, jobbját csípőjére támasztja, a síma haj kidolgozása ritkítja párját. (h. l. 947. sz. m. 0,090).

*Athleta* (Doriphoros), eredeti talapzaton állva, jobbját czombján leeresztve (h. l. 948 sz. m. 0,140).

*Bachansnő-mellkép* (h. l. 949. sz. m. 0,075), kitünő görög mű.

*Bachans mellképe,* repkényborostyán hajában, a nebris vállán (h. l. 950. sz. m. 0,125), jó római mű.

*Harpokrates*, (Her-pe-chruti, azaz kis Horus) szárnyas-sphinx fején, baljában bőségszarv (h. l. 951. sz. m. 0,081), jó római mű.

*Hygieia,* kis ezüst szoborka, fején modius, jobbjában patera-töredék, baljában kis kigyó, eredeti talapzaton állva, (h. l. 952. sz. m. 0,045).

*Abundantia,* a stephane fölött sisak; jobbjában patera-töredék, baljában bőségszarvnak maradéka (h. l. 953. sz. m. 0,133) késő római, módoros munka.

*Figura panthea,* (több isten járulékának összekapcsolása) stephaneval és sisakkal, a szerencsének kormányrudjával, Abundantiának bőségszarvával, puzdrával és letört szárnynyal, mellén Meduzafő (h. l. 954. sz. m. 0,103), késő római mű.

*Bonus eventus,* (jó szerencse, vagy siker); jobbjában a bőségszarv, magasan felemelve levélkoszorus feje fölött, baljában patera, repülő ruhával, mintha tánczolna (h. l. 955. sz. m. 0,105), jó római szoborka.

*Papnő,* köpenye fátyolként fejére húzva (capite obvelato), jobbjában patera volt, baljában tömjénszelencze (h. l. 956. sz. m. 0,103), késő, hanem elég ékes római mű.

*Kis fiu*, gyümölcskassal, rövid köténynyel (h. l. 957. sz. m. 0,103) jeles római mű.

*Antik gyermekfő,* belül egészen üres, s e tekintetben ritka vert-mű, a két külön-dolgozott résznek forrasztása alig látható (h. l. 960. sz. m. 0,055).

*Paizs-köldök*, vagy közép, melyen egy, őt visszataszító leánykát támadó Faun domborműben van ábrázolva (h. l. 959. sz. m. 0,130), görög mű.

Bronce-lámpa, lovon ülő imperator alakjában; a lovas szakáltalan, rövidre nyírt homlokára lefolyó hajjal, s némileg egyéni arczczal, keze arányos, lába kicsiny, ruhája (sagum?) testéhez tapasztott ujjas, lábán csizmaféle, hátán puttonhoz hasonló edény, ez az olajnak beöntéséhez szolgáló tölcsér; nincsen sem nyerge, sem kengyelvasa. A ló igen nehéz alkotású, nagyfejü, rövid testü, lába feltünőleg vastag és merev, nincsen csikó-zablája (Trense); melléből kiszökik az olaj- és mécstartó. A lámpa két bronce-lánczra akasztható, mely az edényt folyvást tökéletes egyensúlyban tartja, mi minden esetre nagy technikai ügyességet bizonyít. Hasonló, Nagy Károlyt ábrázoló lovast láttunk az 1867-dik párisi világtárlaton, mely a hajdani sz. denisi zárdából került Lenoir Sándor birtokába; leírtam jelen munka I. köt. 196-dik lapján. A két példánynak összehasonlításából kitűnik, hogy a merev byzanti felfogás jó sokáig ugyanazon fokon maradt, legalább mi a régibb középkori igen ritka szobroknál alkalmazott gyakorlatot illeti; harmadik és negyedik példaként felhozhatni Theodosius bronce-szobrát Barlettában (leírva e



70.

munka 304. s. k. l.) és sz. Péter ülő-szobrát a Vaticanban (leírva u. o. 303. l.). A ruházat és a ló felszerelése szobrunkat N. Konstantin korába helyezi (h. l. 974. sz., magassága 0,160, egész hossza 0,185.).

Két *összenőtt ló,* fogantyút képezve; a két fő jeles mesterre mutat, a sörény görög módra le van vágva (h. l. 736. sz., hossza a letört előlábat betudva 0,080).

*Dión rágódó egér,* fényes síma-szironyu kis görög mű (h. l. 737. sz. hossza 0,038, mag. 0,017).

*Disznó, állva,* levágott sörénynyel, mely egész hátán keresztül fut. Kitünő, síma-szironyu görög mű (h. l. 738 sz. hossz. 0,045, mag. 0,029).

*Repülő-galamb*, lába letört (h. l. 739. sz., hossz. 0,045)

*Tigris*, jobb előlábával paizsot tart, melyen domborművű fő, Signum militare, látható; erélyes római felfogás (h. l. 740. sz., hossz. 0,060, mag. 0,050, a paizs alja letört).

Jeles futó *vad-kecskebak,* egyik hátsó lába hiányzik, a másik meggörbült (h. l. 741. sz.).

*Guggoló kacsa,* jó munka (h. l. 742. sz., hossz. 0,055, mag. 0,035).

*Jó kosfej*, ólomból (h. l. 743 sz., mag. 0,040).

*Sebzett vadkan,* hátsó lábára ereszkedve, eredeti bronce-tarcsáján; a florenczi mintának jó utánzása, (h. l. 744. sz., m. 0,039).

*Vadkanfő,* fogantyu végén, sörénye keretdíszként felhasználva (h. l. 745. sz., hossz. 0,050).

*Vadkanfő,* egy szög fejét képezve (h. l. 746. sz.).

*Repdeső sas,* gömb fölötti villámon ülve, jó római mű (h. l. 748. sz., egész. mag. 0,073).

Hátsó lábán ülő *nőstény tigris*, az eredeti tarcsa alatt erős gyűrű; erőteljes előadás h. l. 749. sz., egész mag. 0,101).

Hosszura nyujtott *hal* széles farkkal, kitünő szirony (h. l. 750. sz., hossz. 0,062).

*Majom*, jobbjával szájához nyul, baljával leirhatatlan cselekvényt végez. Magyarországban találtatott; erőteljes előadás, egyik alsó keze hiányzik (h. l. 751. sz., antik-talapzat nélkül 0,045 magas).

Nagy *bronce-korsó*, testét leányfő képezi, melynek hullámzó haja hátul csokorba van összekötve. A fő oldalán főkötőféle dísz-takaró átmenetet képez az edény nyakához és szájához, maga a leány nyaka teszi az edény lábát; fogantyúja ékes hajlásban csatlakozik az edény testéhez. Találtatott 1866-ban Teglinében, Florencz mellett (h. l. 961. sz., mag. 0,380).

*Bronce-korsó,* igen ékes fogantyúval, az utóbbinak közepén oroszlánfő előlábával, melyek majomfőbe végződnek, átkarolja az edény nyílását, lenn a fogantyú palmette-alakban csatlakozik a korsó testéhez; símafényes-szirony, görög mű (h. l. 962. sz., m. 0,250).

Magasra nyujtott *keskeny testű edény,* pompás homályos-zöld, fényes szironynyal (h. l. 963. sz., m. 0,200).

Kádalakú *mély tál,* kettős mozgó-fogantyúval, mely egyfelül női főből, más felül komikai álarczból származik (h. l. 964. sz., m. 0,170).

*Korsó*, magasra emelkedő szájjal, fogantyúja félig körülveszi nyílását, hol kutyafőbe végződik, alól palmettel csatlakozik az edény testéhez; szironyát kifőzték (h. l. 965. sz. egész mag. 0,260).

*Bronce-korsó,* hasonló az előbbihez, csak kisebb, ép, világos zöld szironynyal (h. l. 966. sz., egész mag. 0,215).

*Bronce-korsó* nagy nyilással és igen díszes fogantyúval, testét is ciselurek díszitik (h. l. 967. sz., mag. 0,208).

*Kis női-fő alaku bronce-edény*, két felül füle van, melynél fogva a fürdőbe hordták, késő római (h. l. 968. sz., m. 0,095).

*Kis bronce-edény,* hasonló az előbbihez, hanem jobb míveletű, egyik fülében a láncznak kis része megmaradt (h. l. 969. sz., m. 0,095).

Görög bronce-*edénynek fogantyúja.* Fenn női fő, alsó végén jeles szakálos faun-fő, pompás szironynyal (h. l. 970. sz., m. 0,123).

Csínos, hosszúra nyujtott *fogantyú*, fenn levéllel, lenn női fővel végződik (h. l. 971. szám, m. 0,142).

Csínos *fogantyú*, fenn madárfejek, alant, paizson meztelen férfi-alak (h. l. 972. sz., m. 0,117).

*Fogantyú-töredék,* fenn jól alakított kutyafő, alsó része hiányzik (h. l. 973. sz).

*Római kocsirúd,* mely két hattyúba végződik, ezek közt gömbön ülő alak (h. l. 975. sz. Hossza 0,190, szélessége 0,140).

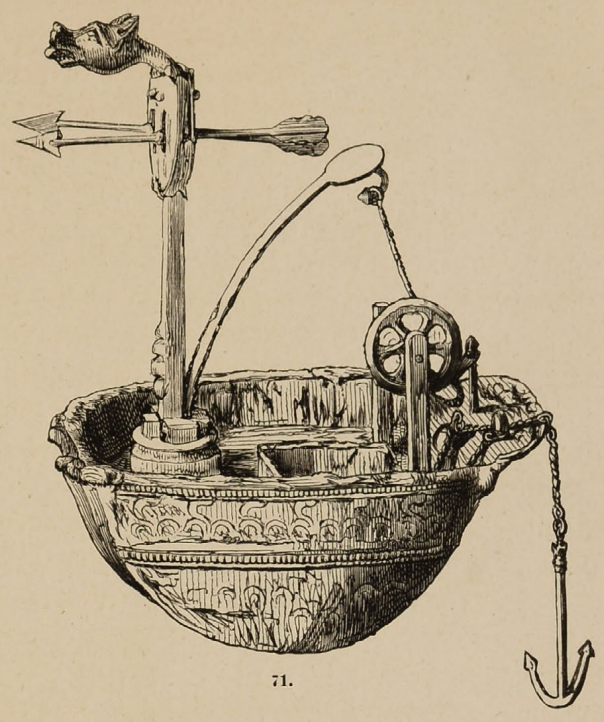

71.

*Hadihajó-minta.* Teste kas-alaku, minőt a régi világban kivált az assyriak használtak, kiknek domborművein ily hajók igen gyakran fordulnak elő; készültek, mint a kasok: fűzfa-veszszőkből, melyeket kívülbelül asphalt rákenésével vízmentesekké tettek. Ily hajókat ma is használnak a Tigrisen és Euphratesen s Layard, munkáiban sokszor említi. Hajónknak van ugyan horgonya, de nincsen sem kormánya, sem evedzője, miből következtethetni, hogy csak más mozgó hajóhoz volt kötve, attól vontattatott. Még nevezetesebb az e hajóban meglehetős pontossággal előadott *ballistanak*, vagy is nyilazó-gépnek mintája. Az alexandriai Heron »*Βελοποιικα*« című, a lőszerek alkotását tárgyaló munkájában részletesen leírja a ballistát, sőt annak erejét mathematikai formulákban adja elő. Szerinte ballistánk vízirányos volna; mert nyilait csak ezen irányban lőheti. Látunk rúd-alaku állványt, mely fenn díszítő farkasfőbe végződik, ez alatt kerék tarcsának rése vízirányban tartja a nyilat. Lenn, ugy tetszik csavar van, mely által az állványt fel lehetett emelni vagy leereszteni, megfelelőleg a támadandó ellenséges hajó magasságának; öszekötve a rúddal alján látunk rugonyos, tarcsába végződő vas (?) rudat, melyet kútkerekeinkhez hasonló kerékmozgással lánczon lehetett vissza s lefelé húzni s igy feszíteni. Kellő pillanatban a lánczot kiverték a vasrúdnak hátul kiszökő gyűrűjéből és e rúd ruganyossága egész erejével a nyilat elverte helyéből és röpítette czélja felé. Mintánk a ballistát épen a lövést megelőző perczben mutatja. A hajóban látjuk a cabin-nyilást is, külsején pedig gazdag kígyódíszt, (h. l. 976. sz., a hajó hossza 0,150, testének mag. 0,800, állványának m. 0,145). III. Napoleon, ki sokat foglalatoskodott tüzérséggel a régi ballisták, catapultak, scorpionok s több e nemű gépek mintáit nagy mérvben készíttette és ezekkel kisérleteket tétetett. A minták jelenleg a sz. germaini palotában földszint vannak felállítva, első emeleten a nagy prehistoricus muzeum látható.

Kétkerekü, versenyfutásra alkalmas *kocsinak* mintája; a kerék tizenkét küllővel bir, mely a körözeten félkörrel egymással össze van kötve (h. l. 977. sz., hossza 0,140, mag. 0.075).

Kis római *lámpatartó* broncéból (candelabrum) három kecskelábon (h. l. 980. sz., m. 0,415).

Magas, etruri *lámpatartó,* három oroszlánlábon, tetején meztelen alak (h. l. 981. sz., magassága 1,100 m.).

Mint ezt a hivatalos lajstrom kimutatja, volt ezen gazdag bronce-gyüjteményben kiállítva mindenféle római házi-szer és különféle eszköz: nevezetesen több *stampiglia,* csodálatos, hogy a régiek ezek által nem jutottak a fa- és rézmetszet-nyomáshoz. A XV. legionak egy ólom golyója felirattal (h. l. 696. sz.), több stylus, melynek egyik végével viasz-táblákra írtak, másikával az irottat kitörölték; számos szeg, fejök mindenféle állatfővel díszitve, egyiken emberfő, bevert orral és a csapás által okozott fájdalomkifejezéssel; egy etruri bronce-tükör, hátára bevésett alakokkal (h. l. 720. sz.); paterák vagy áldozótálak; sok közönséges alaku bronce-lámpa; bulla, minőt Rómában a gyermekek nyakára akasztottak; boglárok; encolpiumok, ugy a mellen hordott mindenféle díszek; súlyok és csengetyűk; fogadalmi testrészek u. m. kéz és láb, minőket már a rómaiak is, ha e részek valami bajból kigyógyultak, a templomokban, jelesen Aesculapiusében felakasztottak; kocsirúd-végek, valamennyi díszített gombbal, vagy tarcsával. Szóval, e gyüjtemény valóságos muzeumot képezett, melyben a prehistoricus kortól fogva, egész a középkornak csaknem végéig, a bronce-ok készítését tanulmányozni lehetett.

Az antik bronce-ok ily bősége mellett nem láttuk szükségét nemzeti muzeumunkból meríteni s igy csak kevés efféle állíttatott ki ezen intézet által u. m.

Egy *háromszögü gúlának két oldala* (a harmadik oldal hiányzik), ezüstözött bronce-lapra kivert mű, késő római korból; az itt ábrázolt tárgyak több régi istent illetnek, pantheisticusok. Egyik oldalán, a talapzaton:

IOVI DVLCHENO.P.AEL.
LVCILIVS.I.COH.I.A.PEꟻ.

E talapzaton bika áll, hátán pedig a fölfegyverkezett Jupiter dolichenius, jobbjában kettős szekerczével (bipennis), a Jupiter labrandaeus jelvénye, baljában villám; kisebb mérvű Victoria az istennek diadalkoszorut nyujt, lenn a néző balján Hercules mellképe fütykössel, jobbján Pallas lándzsával, fölötte kis oltár, Jupiter feje fölött, a gúla szögében Ceres és Diana mellképe. A gúla második darabján alól felirati-tábla, betü nélkül. E fölött, középen Jupiter állva, kezében villám, jobbra, balra egy-egy római lobogó, signum, egy-egy római harczos, bikáktól vont bigán. A második emelet közepén oltár, balra ismét dolichenius bikán, jobbra fátyolos nő kecskén állva, a két alak közt kosfej lebeg. A harmadik osztályban Ceres és Lunanak melképe s ezek fölött a negyedikben sas, legfentebb pedig növénydísz (h. l. szabadon álló III. sz. üveg-szekrény, felső osztály 63. sz.). Ezen emlék tüzetesen van leírva a »Magyar n. muz. római feliratos emlékei« czimű 1873-ban Budapesten megjelent munkában 11. s. k. l. és másolva u. o. az V. és VI. t. A fentidézett felirat olvasása (12. l.) ez: Jovi dulcheno (vagy dolichenio) Publius Aelius Lucilius, centurio cohortis I. Alpinorum peditatae. (Magyarországban találtatott.)

1864-ben egy ó-budai sírban a következő római tárgyakat fedeztek föl (III. szekrény, alsó osztály 1—4. sz.), melyekről Römer bővebben értekezett az »Archaeologiai Közlemények« 1864-dik évfolyamának II. füzetében, hol azok ábrái is láthatók.

Négyeges *ezüst lemezke*, közepén feldudorodva és halpikkelylyel díszítve, niello és aranyos ékesítés. Oldalhossza 0,045.

Kerek *ezüst lemezke*, közepen domborműben Mercurfő a caducaeus végével; köröskörül hat, majd tragikai, majd komikai álarcz. Kitünő mű. Átmérője 0,049 (régibb a többi három számnál).

Négyeges *ezüst lemezke* nielloval és aranyozással. Négy szögében a maltaihoz hasonló kereszt, közepén kettős kereszt (ó-keresztyén), oldalának hossza 0,068.

*Ezüst övcsat* niellóval és aranyozással diszítve; hossza 0,085, szélessége 0,066.

A kolozsvári muzeumból is csak néhány, hanem igen érdekes római emlék került a kiállításba, mely az I. számú falszekrény 1-ső osztályában volt látható.

*Bacchansnő* szőlővel hajában; jobbjában thyrsus volt. Jó korból származó bronce-szoborka (h. l. 21. sz., m. 0,140), alja le van törve; találták Alsó-Ilosván.

*Mercur,* elől s hátul lefüggő köpenynyel, erszénynyel és szárnyas kalappal és lábbal. Jó római bronce-mű (h. l. 22. sz. m. 0,120). Tal. a Mezőségen.

*Mars-töredék,* bronce, phrygiai sisakkal, alsó része letörve (h. l. 23. sz., m. 0,150). Találtatott Alsó-Ilosván.

*Lépdelő bika*, bronce (h. l. 24. sz.).

*Ezüst csésze*, köröskörül vízi madarakkal, halakkal és halászatra való eszközökkel diszítve. Kitünő dombormű, öntve és ciselirozva, részben arany lemezkével diszítve (h. l. 32. sz., átmérője 0,123, magas. 0,060, súlya 24½ lat). Tal. Maros-Portón, a római régiségek e kincsbányájában. Benndorf tanár tüzetes leírására vállalkozott.

*Bronce-töredék;* talán római pánczélnak töredéke, mit azért nehéz meghatározni, mert csak egyes darabjai találtattak Szamos-Ujvárott. Az alakok Mithrasra, a perzsa napistenre bírnak vonatkozással. Leírta Friedländer Gerhard: »Denkmäler u. Forschungen« czimű 1857-ben megjelent munkájában, (h. l. 33. sz., összes hossza 0,70, magassága 0,635). Jeles római vert mű.

*Érembélyeg* Cajus Marcius Capito családéremnek hátlapja számára. Bélyegszám CXVIIII. (h. l. 34. sz.). Tal. Ludesden.

*Női mellképnek* fazekas-mintája (h. l. 25. sz., m. 0,140). Tal. Maros-Portón.

*Római terra-cotta-fő*, belül üres, kívül fénymázzal bevonva (h. l. 28. sz. m. 0,080). Találtatott Maros-Portón.

*Két agyag-lámpa*, az egyik három, a másik csak egy mécscsel; kívűl, belül fénymázzal bevonva. Mindkettőn STROBILI sigla (h. l. 26. és 27). Tal. Maros-Portón.

A kolozsvári muzeumnak legnevezetesebb tárgyai voltak az ugynevezett *tabulae ceratae*, azaz viaszszal bevont fatáblácskák, melyekre mindenféle okmányokat irtak. Ily táblák nagy bőségében van n. muzeumunk, azokat kiadták Maassmann, Érdy, legujabban pedig Mommsen tanár »Corpus inscript« stb. című könyvében; végre megjelentek a fent idézett magy. n. muzeum római feliratos emlékeiben is. E táblák legnagyobb része a vöröspataki aranybányának elhagyott tárnáiban találtatott. Vöröspatakon a rómaiak a hegy tetején roppant tölcséralakú gödröt vájtak ki, s innen tárnákat vittek a hegybe, a mint az arany ezekből kipusztult, odahagyták a tárnákat, melyeket néha elfalaztak; e tárnákban fordúlnak elő azután az ott felejtett vagy elejtett viasztáblák; ezekből valók a következők is:

A hajdan három részből állott *viasztáblának* (triptychon) *két lapja*. Kr. utáni 162-ik évből. Kötlevél 140 denárról, kiállítva Julius Alexandri által Anduenna Batonisnak Actum Densare VII. Cal. (?) Julio Rustico II. Aquilino Cos. (h. l. 29. és 30. sz., szél. 0,148, m. 0,098). Találtatott Vöröspatakon a Kornyik-hegyben. Kiadta Finaly Henrik egyet. tanár az »Erdélyi Muz. évkönyv« I. kötetében.

*Tabula cerata*. Munkásszerződés, írva Flavius Secundinus közjegyző által, Memmius Asclepi irástudó tanúsága értelmében, ki az aranybányában nyár folytán teendő munkára magát lekötelezi Aurelius adjutornak. Tanukúl vannak aláírva: Titus Beusantis, kit Bradnának is hínak és Socratio Socrationis. Kiállítatott Immenosus Major Pontianus és Rufinus consulok alatt, azaz Kr. u. 164-dik évben. (h. l. 31. sz., hossza 0,145, m. 0,110). Találtatott ugyanott, hol az előbbi, közölve volt Finaly által a fent idézett munkában. A kiállításban a táblák egész szövege, Finaly olvasása szerint, az eredetiek mellett nyomtatott lapokon volt felfüggesztve.

Gróf Keglevich István gyüjteményében is volt nehány érdekes antik tárgy (a II. sz. falszekrény 2-dik osztályában).

Régi *aranyozott érctükör*, négy belevésett alakkal (h. l. 18. sz.).

*Ólomsúly* női-fő-alakban, rubinkő berakott szemfénynyel (h. l. 19. sz.).

*Tömör parittya-alakú aranygyűrű* (sphendone h. l. 32. sz.).

Kis *edény* színes üvegből úgy készítve, hogy a külön színű üvegszalagok egymás mellett beolvasztattak; az alap kék, a zigzagok sárgaszínűek (h. l. 36.).

Horgosi Kárász Géza földbirtokos igen becses gyűjteményéből pedig, mely ugyanezen falszekrény harmadik osztályát egészen elfoglalta, nevezetesek mint antik-tárgyak:

Egy igen erélyesen előadott kis *terra-cotta*-fő, üres szemgödörrel, melyek kitöltendők, vagy kitöltve voltak, a művészet itt tetemesen nemesítette a közönséges anyagot, (h. l. 3. sz.) és

egy *Mytras-emlék*, fehér márványban, igen teljes csoportozattal; a késő kor daczára még művészetileg előadva (h. l. 4. sz.).

Ehez hasonló kis Mithras-reliefet állított ki a kolozsvári muzeum is, azonban az előbb említett művészeti tekintetben sokkal felülmúlta az utóbbit.

Igen nevezetes még Pozsonyi Sándor antiquarius, hosszúnyakú, korsóalakú bronce-edénye, melynek teste hátul és elől csaknem laposra van összenyomva úgy, hogy e testen helyet nyerhessen Apollo négy lovas kocsiján. Ezen korsót Lukaniában találták (h. l. III-dik sz. üvegszekrény, középső osztály 53. sz.).

---

Különös figyelemreméltók voltak a kiállítás *metszett*-kövei, nevezetesen Pulszky Ferencz igazgató *comeoi* és *intaglioi*; amazok kiállítva P. bronceai közt, emezek, hogy látszassanak, felaggatva az ablak előtt. Ezen metszett köveknél ismét nagy szerepet játszott az antik arczkép; legyen tehát szabad erről általánosan szólani, még pedig pár oly művekről is, melyek hajdan a Fehérváry Gábor, jelenleg Pulszky gyűjteményéhez tartoztak.

E munka, jelen kötetének 144. lapján az arczképezésnek három kifejlődési fokát említém: az első, az inkább esetleges, hanem inkább szembetünő, a második, a lényeges szilárd vonásokat híven

másolja, a harmadikon pedig az arczkép eredetijének szellemét is törekszik visszatükrözni, előadni a különös személyes jellemet, legyen ez azután méltóságos és nagyságos, vagy csak közönséges, sőt pórias.*)

Mondám továbbá, hogy a görögöknél az arczképezés N. Sándorig egészben az első fokon állapodott meg, N. Sándor korában a második fokra lépett, melyen megmaradt az antik művészetben, a harmadikat pedig csak a keresztyén művészetben érte el.

Ime szolgálok pár felvilágosító példával:



72.

Ezen bronce-lemezben kivert női fő, hajdan, a Fehérváry-gyűjtemény díszei közzé tartozott; nem lehetetlen, hogy e fő a szokásos Medusafő helyett mellvértre volt alkalmazva, s ily alkalmazást, valamint vékony lemeze, úgy fürtjei végének ily alakzása is tanúsítja, mely szerint itt erősítő vagy kapcsoló szegecskéket lehet gyanítanunk. E főt ide helyezem, hogy abban fölötte kecses és tetsző idomai daczára, mégis kitünjék typikai és minden egyéni előmintától távol álló volta, tehát itt áll ellentétként és összehasonlítása végett a következőkkel; alkalmasint a N. Sándor koráét megelőző második attikai iskolának műve; érdekes végre hajviselete is, mely eltér az egykorú istenfejekétől.



73.

Az itt másolt onyx-kőnek négy rétege levén, a kőmetsző azt eszélyesen használta fel két fej ábrázolására, s így e kődombormű »Cameo«, mint az érmek, mindkét oldalán mutat egy-egy főt; mert az, mi rajzunkban két főként jelenik meg, az eredetiben csak ugyanazon darabnak két oldalát képezi. Az egyik Hercules-fő, melynek szakála és bajszának nehány szála a legfelsőbb barna rétegben van kivésve, valamint a szőlőlevél is, mely koszorúvá fűzve körülveszi koponyája hátsó részét, végre a nyaka körül látható oroszlánbőr, melyre a nyak körül látható körmökről ráismerünk. E barna réteg alatt van kékfehéres, ebbe mintázta a művész a fő és nyak húsos részét, ezen kivűl a koszorú szalagát, végre azon igen finom körvonalat, mely az egész képet körülveszi. Mélyebben még ezen rétegnél is látunk



74.

ismét setétebbet, ez csaknem fekete; szolgál mindkét főnek alapjául, melyen a kő hátoldalán kiemelkedik az előlap világos rétegénél valamivel sötétebb kékes réteg, s ebbe van vésve a másik fő és az azt körülvevő körvonal.

Művészünk azon szerencsés helyzetben volt, hogy köve rétegei mindenütt egyenlő vastagsággal bírván, mindenütt természetszerüleg volt képes mintázni; azaz ama részeket, melyek a természetben inkább kiállanak, kidomborodnak, szintén jobban kiállóknak képezni. De sokszor a réteg nem vonúl keresztül ily szabályosan, hanem mintegy habmódra, majd kidomborodik, majd bemélyed, s ekkor a feladat sokkal nehezebb; itt tetszik ki aztán a mester, ki anyagát mégis művészileg bírja felhasználni. Néha a réteg szabályos ugyan, hanem az egyes tárgyak szín általi megkülönböztetése mégis kívánja, hogy a vésés ereszkedjék le az alsó rétegbe oly tárgy előadásánál, melynek tulajdonképi helye a felső volna. Ily példát később fogok felhozni.

Kövünk felső részének nagy darabja hiányzik; a hiányos részt arany-lemezzel pótolták, a Hercules-főnél a szemtől felfelé, a másik főnél a koponya hátsó részén.

Hogy a művész Hercules-főt akart ábrázolni, a nyakát körülvevő oroszlánbőrből tűnik ki, de kitűnik azon módból is, melylyel a koponya hátsó része a nyakhoz csatlakozik úgy, hogy e csatlakozás csaknem egyenes, folytonos vonallal történik, s a fő nem félgömb alakban domborodik ki, mint rendesen. Ezen erős, vastag nyak, az alacsony homlok, s a rövid göndör haj az, mit Winkelmann nézete szerint,

*) »Das Portrait ist der Probirstein, in wie weit die Malerei über ihre darstellenden Mittel frei gebietet. In ihren Anfängen ist sie nicht fähig, auch nur eine Spur von individuellen Zügen wiederzugeben; ein und derselbe conventionelle Typus ist allen Köpfen gemein. Etwas später gelangt sie zur Angabe des Allgemeinsten der Gesichtszüge eines Individuums. Erst auf der vollen Höhe ihrer Ausbildung ist sie im Stande ein Bildniss zu malen, welches allen Anforderungen genügt. Während dieses in den Niederlanden schon in der ersten Hälfte des XV. Jahrhts. durch die Bilder van Eyck geschehen war, ist in Italien ohne Zweifel Leonardo da Vinci der Erste, welcher ein ganz vollkommenes Portrait gemalt hat. (Kleine Schriften von G. Fr. Waagen, Stuttgart 1875. S. 155.) — Von allen Malern diesseits der Alpen ist es aber der emsige Hans Holbein, welcher in der Wahrheit und Freiheit der Auffassung und in der hohen Ausbildung aller Theile es dem Leonardo in seinen Porträten gleich gethan hat«. (S. 155. u. 126.).

a görög művészek Herculesre átvittek a bikától, mely állatot szintúgy, mint Herculest, az erő jelképének tekintettek. Az eredeti homlok kövünkön hiányzik; itt ez az arany-lemezben csak vázlatilag van adva; s azért a göndör haj sem látható, sőt a homlok is inkább Silenusé mint Herculesé; de a rövid göndör haj a koponya megmaradt hátsó részén elég világosan és jellemzőleg van kifejezve, úgy hogy már ezen jelből is rá lehet Herculesre ismernünk. A fő koszorúja venyigéből áll, itt tehát bacchosi Heraklessel van dolgunk, azaz Bacchus társával, ki az utóbbit diadalmeneteiben kiséri. E kiséret és társaság azonban nem annyit jelent, mintha a bor az erőt növelné: hanem inkább azt, hogy e két isten mint »Napisten« együvé való.

Kövünk másik feje Nagy Sándort akarja ábrázolni. Nem onnan tudjuk ezt, mintha más, Nagy Sándort bizonyosan ábrázoló régi arczkép az előttünk fekvőhez nagyon hasonló volna, hanem; mert a fejen N. Sándor járulékai fordúlnak elő, vagyis, mert itt N. Sándor egyuttal mint Hercules, és egyszersmind mint Jupiter Olympius, vagy mint Jupiter Ammon fia van ábrázolva. N. Sándort a görögök többször Heraklessé istenítve ábrázolták pénzeiken, vagy pedig Herakles társaságában úgy, hogy az érem egyik oldalán az erő istene, a másikon N. Sándor, a hatalmas világ ura fordúl elő. Igy van ez kövünkön is, s a N. Sándor fejét körülvevő oroszlánbőrről tudhatjuk, hogy a művész őt Herakles képében akarta feltüntetni. Az oroszlán szája itt a homlok fölött nyílik, s a nyílás folytatva van egész a fül aljáig; az állat két lábbőre a fej alatt van összekötve. Winkelmann megjegyezte, hogy a görög művészek közt Phidias volt első, ki Jupiternek, az emberek és istenek atyjának, alakzatát, physiognomiáját meghatározta híres szobrában, Jupiter Olympiusában, melyet t. i. Olympia város számára készített. Az istenek nagy hatalmát az állatok királyától, az oroszlántól vett némely sajátsággal akarta jellemezni, még pedig leginkább a homlokon és a hajazatban; az előbbin utánozta az oroszlán alsó homlok-részének nevezetes kidomborodását, az utóbbin sörényét; valamint az oroszlán sörénye a fő közepén, a homlok fölött ketté osztva felágaskodik és gazdag fürtökben jobbra s balra lefoly az arcz két oldalára: úgy Phidias Jupiterének is fent kétfelé osztott hajazata, lefelé kanyarodó gazdag fürtökkel veszi körül nagy hatalmat kifejező arczát. Igaz ugyan, hogy ujabb időben nem ezen Jupitert, melynek leírását az úgynevezett Jupiter Verospi mellképről vette Winkelmann, tekintik Phidias olympiai Jupiterének, hanem azt, mely az Elisiek érmén fordúl elő, hol a hajazat inkább síma:*) azonban, hogy ama Verospi-féle mellképnek eredetije, vagy mintája roppant hírrel bírt, sőt az elisi érmeken előfordúlót felülmúlóval is, mutatja épen ama körülmény, mely szerint amazt másolták mindenütt és mindenkor az antik világban, még pedig annyira, hogy az elisi éremre a régészek csak legujabb időben lettek figyelmesekké.

Tudjuk, hogy N. Sándor fényes győzelmei után, Jupiter fiának akarta magát tekintetni; miért az ammoni oasisba utazott, hogy ott Jupiter Ammon papjaival ünnepélyesen ismertesse el magát ez istenség fiának. Jupiter Ammon közelebb állott a naphoz, mint az olympi Jupiter, azért inkább napisten volt, ez inkább az égnek és a földnek kormányzója, ura. Ezért jellemezte Ammont a fejére képezett kosszarv, valamint a napsugár mint hatalmának, úgy általán a teremtő erőnek jelvénye; míg az olympiai Jupiteré, vagy az annak a régieknél is tartotté, a királyi oroszlán hatalmas erőt kifejező sörénye**). Mint

---

*) L. ezen érem mását Overbecknél »Geschichte d. griech. Plastik« I. Band 230. l., úgy szintén Overbecknél »Atlas der griech. Kunstmythologie«.

**) »Nach der Wahl und der harmonischen Vereinigung und Einverleibung vorzüglicher einzelner schöner Theile der Bildung verschiedener Menschen, ging die Betrachtung der Künstler zur Hervorbringung idealischer Schönheiten hinüber, zu der Natur edler Thiere, so dass sie nicht allein die Formen der menschlichen Gesichtsbildung mit der Gestalt des Haupts einiger Thiere in Vergleichung stelleten, sondern sie unternahmen sogar ihre Bildung auch durch Thiere zu veredeln u. zu erhöhen. Diese Bemerkung, welche dem ersten Ansehen nach als ungereimt angesehen werden könnte, wird gründlichen Beobachtern unstreitig in die Augen fallen, vornehmlich in den Köpfen des Jupiters u. des Hercules. Denn betrachtet man die Bildung des Vaters u. des Königs der Götter, so erscheint in dessen Köpfen die ganze Gestalt des Löwen, des Königs der Thiere, nicht allein in den grossen und runden Augen, in der Völligkeit der anwachsenden u. gleichsam geschwollenen Stirne u. in der Nase, sondern auch in den Haaren, die gleich den Mähnen der Löwen von dessen Haupte herabfallen, von der Stirne aber sich erheben und getheilt in einem Bogen sich wiederum herunter senken, welches kein Haarschlag am Menschen, sondern gedachtem Thiere eigen ist. Am Herkul aber zeiget sich die Form eines gewaltigen Stieres in dem Verhältnisse des Kopfes zum Halse, in dem jener kleiner u. dieser stärker als gewöhnlich in der menschlichen Proportion ist u. so wie sich der Kopf zum Halse des Stieres verhält, um in diesem Helden eine Stärke u. Macht zu bilden, welche die menschlichen Kräfte überstiege; ja man könnte sagen, dass auch die kurzen Haare auf der Stirne des Hercules als ein allegorisches Bild, von den kurzen Haaren auf der Stirne jenes Thieres genommen seien«. (L. Winkelmann's Gesch. d. Kunst d. Alterthums 1176. bécsi kiadás I. köt. 171. l.) Továbbá 290. l. »Nicht weniger als durch die Heiterkeit des

Ammon fia, N. Sándor gyakran kos-szarvval jelenik meg görög érmeken, mint az olympiai, a fent leírt oroszlánsörényhez hasonló hajazattal.

Kövünkön a homlok fölötti haj kettéosztása azért nem különösen feltünő, mert nem szemben, hanem oldalról van előadva, hasonlólag az érmekéhez; azonban, ha az üstököt figyelmesen tekintjük, látni fogjuk, hogy ez nem egyes és nem tömör, hanem két, csaknem félköralakú fürtre oszlik, melyek egyikét a homlok jobb oldalára látjuk leesni, míg a másik, inkább távlati kurtításban ábrázolva, a homlok baloldalán kanyarodik le. E főt tehát az oroszlánbőr: *Herakles-Alexandrosul*, a haj különös elrendezése: *Zeus-Alexandrosul* jellemzi, oly kettős typus, vagy jelvényi mód, mely igen gyakran fordúl elő N. Sándor ismert érmein, hol a fej mellett álló név nem hagy kétséget az iránt, hogy N. Sándort akarták ábrázolni.



75.

De ha másrészt az arcz alakját kövünkön és az említett pénzeken figyelmesen vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy itt nem fordúl elő oly egyéni alakzás vagy vonás, mely azt minden más arczképtől megkülönböztetné és egyedül N. Sándorévá tenné: ugyanis itt nem látunk egyebet a N. Sándor kora előtt is általánosan alkalmazott úgynevezett görög profile-nél, — a görög orrt, mely csaknem a homloknak meg nem szakasztott folytatása, felső részén kissé kidomborodó, alján pedig vastagabb, mintegy csomóba végződött; látunk továbbá vastag ajkú, igen szabályosan, félig nyitott, s ezért sem egyéni szájat; látunk végre csaknem természetfölötti és szerfölött kidomborodó állat, a minőről Winkelmann helyesen jegyzi meg, hogy ez főképen jellemzi a görög művészet fejeit; hozzá teszi, mikép az áll az, mi legszembetünőbben megkülönbözteti az ember arczát az állatétól; mert az áll az utóbbiaknál nem fordúl elő, — az áll nagyságában, kidomborodásában keresték tehát a hellen művészek nagyrészt az emberi jelleget. Mellékesen megjegyezzük, hogy első Napoleon arczát szintén nagy álla tette oly hatalmas tekintetüvé, s hogy nagy állról jelzett volt Byron és Göthe is.

---

Blicks ist Jupiter durch seine Stirn, durch den Bart u. durch die Haare kenntlich. Auf der Stirne erheben sich die Haare aufwärts und deren verschiedene Abtheilungen fallen in einem Bogen gekrümmt seitwärts wieder hinunter. Dieser Wurf der Haare ist als ein wesentliches Kennzeichen des Jupiters geachtet worden, dass dadurch in den Söhnen desselben die Aehnlichkeit mit ihrem Vater angezeiget worden, wie man deutlich sieht an den Köpfen des Castors u. des Pollux. In ähnlicher, jedoch in etwas verschiedener Gestalt pflegen die Haare auf der Stirne des Aesculapius sich zu erheben, so dass in diesem einzelnen Theile kein besonderer Unterschied ist zwischen dem Vater der Götter u. dessen Enkel. Diese grosse Aenlichkeit des Enkels mit dem Grossvater könnte auch die Bemerkung zum Grunde haben, dass vielmals der Sohn weniger dem Vater als dem Grossvater ähnlich ist, welchen Sprung

Volt továbbá Fehérváry Gábor gyűjteményében egy, gróf Colalto gyűjteményéből származó másfél láb magas bronce-szobor, melyben szintén több jelek után N. Sándorra lehetett ráismerni, s ezt egyszersmind Lysippos egyik különösen dicsért, hanem elveszett műve antik utánzásának tekinthetni.

Több régi író emlegeti, hogy N. Sándor annyira becsülte Lysippost, miszerint plastikai képeit csakis ezen művész által akarta készíttetni, valamint magát csak Apellessel engedte lefestetni és Pyrgoteles által drágakőbe vésetni. Ide vonatkozólag mondja Plutarch (Du Alex. M. sevic. et. seu. fort. II. 2.) hogy a szobrász N. Sándort, szokása szerint, felfelé tekintve mintázta, s valaki e mű alá ezeket írta: »E bronceból készített N. Sándor felfelé tekint az istenek és emberek apjára, kinek mintha mondaná: te Jupiter uralkodjál az Olympusban, míg a föld nekem engedelmeskedjék«. Továbbá hogy N. Sándor azért kedvelte Lysippost annyira; mivel ez legjobban tudta bronceban kifejezni jellemét és kitüntetni alakjában vitézségét; míg más művész, midőn nyakának egyoldalú hajlását és szemeinek olvasztó erejét s lágyságát törekedett visszaadni, nem bírta N. Sándornak férfiasságát és oroszlánszerü tekintetét megőrizni.

Más helyen mondja Plutarch, (Alex. M. 4.): Lysippos szobrai legjobban mutatják N. Sándor testének alkotását; ezért az utóbbi csak e szobrásztól akart mintáztatni, mivel Lysippos követői és barátai bármennyire utánozták is műveit, mégis e szobrász legjobban fejezte ki a nyaknak csekély hajlását balfelé, valamint a szemnek lágyságát is. Meglehet, hogy az anthologiának egyik epigrammáját is (II. 50. 14 Jakobi-féle kiad.) inkább betüszerint, semmint szólásmódként kell vennünk, midőn mondja: »hogy a (legyőzött) Perzsákat nem lehet kárhoztatni, mivel megengedhető, hogy az ökör az oroszlán elől szaladjon«. Mondják, talán itt is N. Sándor oroszlánféle inkább anyagi felfogásra akart vonatkozni Planudes. Himeros is (Orat. XIV. 14. p. 634. ed. Wernod.) idézi ezen epigrammot. Más helyen Himeros (Eul. XXXI. 2. p. 286 ed. Wernsd.) ismét mondja, hogy N. Sándor alkalmat nyujtott a régi művészeknek egymás közt versenyezni. Ezek közt Lysippos és Apelles osztakoztak, az előbbi mint szobrász, az utóbbi mint festész képezvén e királyt. Végre a görögök közt Tzetzes (Chil. XI. 100 sk.) is emlékezik Lysipposról és N. Sándort ábrázoló művéről, az utóbbiról mondja, hogy egyik szeme sötétebb volt a másiknál, hogy görbített nyaka miatt mintegy égfelé szokott tekinteni; igy ábrázolta őt Lysippos bronceban s ezen kiképezésnek N. Sándor jobban örült, mint Stasikrates hamis felfogásának; hogy pedig N. Sándornak alakja ilyen volt, bizonyítja a fentebb felhozott szobra alá írt epigramma, melyet Ttzetzes e helyen ismétel.

E régi tanuságokból tanuljuk, hogy N. Sándor *arczában hasonlatosságot véltek feltalálni az oroszlánnal, hogy szeme két színű volt s nyaka bal válla felé hajlott,* minek következtében jobb szemével inkább felfelé tekintett. Másutt Plutarch mondja, hogy *teste középszerü magas volt, s hogy szemében erélyes tüze daczára, mégis jóakarat, jó szándék nyilatkozott.*

Plutarch kétszer használja, Nagy Sándor szemeiről szólván a »hygros« szót, e szó első helyen vizest, nedvest jelent, másodikon, átvitt értelemben: lágyat, puhát; lehet tehát könybe lábadt szemet is érteni; sirásnál az alsó szemöld kissé felhuzódik, s ily felhúzott alsó szemöldöt veszünk észre az antik Venus-fejek legtöbbjein; miért is a régi írók »hygros« szót leginkább Venus szemeiről használják; Winkelmann szerint (Gesch. d. bild. Kunst bécsi kiad. I. 359 l.) a kissé felhúzott alsó szemöld volna a hygrosnak legjobb magyarázata és Plutarch szerint ilyent kellene keresnünk N. Sándornál is, ez adná meg annak a lágyság, a jó szándék kifejezését, mely mellett a tűz, az erély, sőt a parancsoló tekintet még mindig jól nyilathozhatnék (?) a szemfényben, a szemnek gyors forgásában; (abban igen is, de ezt nem fejezheti ki a szobrász).

---

der Natur in Bildung ihrer Geschöpfe, die Erfahrung auch in den Thieren, vornehmlich den Pferden, bewiesen hat. — Zu eben dieser Bemerkung gehören die Centauren, in Absicht ihrer Haare auf der Stirne, als welche beinahe ebenso wie die Haare des Jupiters geworfen wird, um vermuthlich ihre Verwandtschaft mit dem Jupiter anzudeuten, da sie nach der Fabel, vom Ixion u. einer Wolke, die die Gestalt der Juno hatte, gezeuget worden". — Végre 349. l. „An den Köpfen Alexanders des Grossen sind die Haare auf der Stirne ein beständiges und untrügliches Kennzeichen desselben; diese Haare aber sind in der Aehnlichkeit der Haare des Jupiters, für dessen Sohn er angesehen sein wollte, von der Stirne hinaufgestrichen, u. fallen seitwärts bogenweis in verschiedenen Abtheilungen wiederum herunter. Diese Art hinaufgestrichener Haare nennet Plutarchus αναστολην της κομης, da wo er in dem Leben des Pompejus saget, dass dieser die Haare wie Alexander getragen habe.

Az idézett régi írók szerint Lysippos és Apelles lettek volna azon művészek, kik N. Sándor tulajdonait legjobban birták kifejezni, jellemét és szellemét leghűbben visszaadni; tehát e mesterek ábráiban kellett volna előtünnie a hasonlatosságnak az oroszlánnal, s a többi egyéni vonásoknak.

Apelles N. Sándor képeinek egyike sem maradt ránk, sőt eddig a régészek még egyetlen egy antik-képet sem jelöltek ki, mint Apelles eredetijének netaláni utánzását.

Van Pompejiban egy mozaik-kép, s erről Müller Ottfried következőleg szól: »Ez azon híres mozaik, melyet 1831-dik octb. 27-kén Pompejiban, az ugynevezett Faunt-házban (mások Göthe-háznak hivják), felásatott, hol egy kisebb »exedra« teremnek padlatát képezte. Itt bizonyosan N. Sándornak a Perzsák ellen vívott egyik csatája van előadva, legvalóbbszinü az Issos melletti, melyben N. Sándor maga lovasságával előnyomul, hol Darius magas harczszekerén embereit buzditja, s hol ámbár a perzsa lovasok Oxathres, Darius testvére által vezetve, a királyt saját testökkel födözni törekedtek, Darius mégis kénytelen volt szekerét elhagyni, lóra szállni és távozása által jelt adni az általános megfutamodásra. E hagyományt követi elbeszélésében Curtius (Plutarch is) s ez egyez össze az egész compositioval is. N. Sándor, kire arczának profiljéből és *haja elrendezéséről* ráismerünk, és kit, a pánczélján látható Meduza és villám uralkodónak jellemez, gyorsan előre nyomul, dárdájával keresztül szúrván valamely előkelő perzsát (Atizyest, Rheomitrest vagy Tasiakest), kik életöket királyuk megmentésére áldozták fel; a lovas méne már előbb lándzsától átszúrva lerogyott. Sajnálattal kell észrevennünk, miként a többi makedoniai alak többnyire el van rontva a képen, de mégis nehány visszaforditott fejökből, melyek világosan a harczból sebesülten elvitettekéi, következtethetjük, hogy a csata még a győztesektől is drágán vétetett meg. Darius király, jellemezve magas fejdíszével, a tiarával, többi öltözete pompájával és íjával, melyet a persepoli emlékeken is csaknem mindig a király kezében látunk, félelmesen lehajol szekere kartámjára, megilletődve a N. Sándor által keresztül szúrt híve sorsától. Mögötte álló kocsisa hiába törekszik az előfogott bokros négy lovat csillapítani, hogy a szekeret a zavarból kivihesse. A futás könnyebbitésére a királynak egyik drabantja tüzes lovat vezet elő, mely midőn a kép közepére van helyezve, az eseménynek igen lényeges alakjaként világosan van kitüntetve. A lovak alatt több sebesült perzsa fekszik, egyikök fiatal alak, melynek arcza tükrözve ismételtetik védelmére felemelt paizsában. A kép jobb oldalán látható perzsa lovas mindnyáját királyuk veszedelme foglalkoztatja; hű arczaikban: valamint az őt segíteni félelmes vágy, ugy az előre nyomuló makedoniak elleni harag (?) van ábrázolva; átalán a kedélyes odaadás a királyi személy iránt — a perzsa nemzet ezen legmélyebb jellemvonása — az egész compositiót átihleti és nemesíti.*)

Bennünket itt főleg a képnek N. Sándora érdekel. Testének alsó része el lévén rontva, az alak aránylagos magasságáról nem itélhetünk; arcza profileben jelenvén meg, szeme kétszínűségét sem láthatjuk, nem mondhatjuk továbbá azt sem, hogy nyaka bal vállára hajolnék, marad tehát egyedül az *oroszlánhozi hasonlatosság feje felső részén, melyről leginkább Müller is N. Sándorra ráismer;* ezenkivül nevezetes, hogy itt ellenkezőleg többi képeivel, N. Sándor gyönge barkót visel.

Egy Herculanumban talált gazdag pánczélos bronce-lovasra, ki felemelt karddal harczol, szintén csak haja után lehet N. Sándorra ráismerni;**) mert ennek feje sem hajol balra, teste inkább magas, ha kis fejét vesszük arányzóul. Lovát, nem tudom, mi oknál fogva tartják Bukephalosnak, holott feje semmikép nem hasonlit az ökörhöz, hanem inkább kicsiny és keskeny, minő a görög plastikában oly gyakran előforduló lovaké. E lovast Lysippos egyik szobra utánzásának tarthatjuk; mindenesetre Lysippus a királyt lóháton is ábrázolta, ha igaz, miről Plinius N. H. XXIV. 63. emlékszik, hogy N. Sándort sok műveiben gyermekségétől fogva ábrazolta »fecit Alexandrum magn. multis operibus a pueritia ejus orsus«.

Plutarch (d. Is. et Osiride, 24.) emlékezik Lysippos N. Sándoráról, ki lándzsát tart kezében E szobornak egyik utánzására reá akarnak ismerni egy Gabiiban talált márvány-alakban***). Itt is a test

*) L. Denkmäler der alten Kunst von C. O. Müller u. Carl Osterley I. Band LV. tábla és az ahoz való magyarázatát. A mozaik-kép számtalan más másolatban is jelent meg, legujabban chromolithographiában »Overbeck Pompeji« harmadik kiadásának második kötetében.

**) E szobrot l. Müller fentidézett munkájának XL. tábláján.

***) L. Müller XL. t. 173. ábra.

alkotása inkább magas, a fej nem hajol le és balfelé, sőt itt a hajelrendezésről sem hozhatni biztos itéletet; mert ez nagy részben a sisak által van elfedve.

Lysippos harmadik N. Sándor képének egyik utánzását, még pedig több joggal láthatni az itt adott bronce-szoborban, de mielőtt annak taglalásába bocsátkoznánk, N. Sándornak tartott még más fennmaradt képeiről pár szót kell elmondanom.

Hiteles műemlékek e tekintetben ama számtalan érmek, melyeket N. Sándor utódjai verettek nemcsak Európában, hanem Azsiában is, melyek fejét az a mellett megjelenő »Alexandros« név e király képének hivatalosan állítja, azaz kimondja, hogy e fejet N. Sándorénak kell tartanunk. Ily érmek kivált gyakran verettek Makedoniában, le egész a későbbi római császárok koráig. De ezen érmek nem hasonlítanak egymáshoz, mint hasonlitanak egymáshoz ugyanazon egyénnek, vagy az élő személyről vagy egymásról másolt fejei, hanem hasonlítanak, mint bizonyos egynemü, hanem nem egyéni fejek, mint p. o. Jupiter vagy Herakles fejei, vagyis elfogultság nélkül tekintve, a fejek inkább *typikaiaknak*, semmint egyénieknek nevezhetők; sőt vannak ezen érmeken fejek, melyek Herakleséi, nem pedig N. Sándoréi s melyeket köriratuk daczára, több régész Herakles-fejeknek czímzett. E fejeken Herakles oroszlánbőre is látható s csakis a hajnak elrendezése különbözik a megszokott Heraklesétől; s egyedül e körülményt s a köriratot tekintve, a régészek ellenkező sora e főket N. Sándoréinak mondja, tehát itt is látjuk, *miként az ismertető jel nem lényeges, hanem csakis esetleges.* A haj ezen különös elrendezéséhez járul még több érmen a kos- vagy Ammonszarv is, mi még inkább N. Sándorra, mint Jupiter Ammon fiára vonatkozik; valamint N. Sándor több utódja Neptun fiának akarván tartatni, bikaszarvat tétettet fejére. Igaz ugyan, hogy a Jupiter-féle hajelrendezést N. Sándornak utódjai a hatalomban is elfogadták, ide s tova, p. o. Antigonus király: azonban ezen arczokat már inkább egyéni vonásai különböztetik meg N. Sándorétól, vagy p. o. Antigonus szakálosan jelenik meg, mig a N. Sándor arcza mindig egészen síma, kivéve egyedül a pompeji mozaik barkóját.

Említenem kell még az ugynevezett *Azara-mellképet* is. Ez hajdan Azara birtokában volt, jelenleg a Louvreban, Párisban látható, parosi márványból készült, csaknem életnagyságu és a tagadhatlan régi aláirásból: »N. Sándor, Fülöp fia a makedoni«*) még ennyi olvasható »Alexandros Philippou Make . . .« Ezen mellképet számtalanszor s évek mulva ismét s ismét vizsgáltam, mindig törekedvén abban egyéni vonásokat felfedezni, mint a szemnek felhuzott alsó szemöldét, a »hygrost«, a fejnek hajlását balfelé, de sem ezeket, sem más kirívó személyi alakzást nem voltam képes észrevenni sem régebben, sem utolsó párisi időzésem alkalmával; de nem is találhat ilyesmit senki biztosan, már csak azért sem; mert a mellszobor már találtatása alkalmával igen romlott állapotban jelent meg, ugy, hogy rajta csaknem több a restauratio a valódi réginél; csakhogy itt is épen maradt a tárgyalt jellemző haj-elrendezés. Hasonló hajazat fordulván elő még egy a *Rondanini-féle* gyüjteményből származó márványszobornál, mely jelenleg a müncheni glyptothekában van, továbbá egy mellszobron, a római *Capitolium* gyüjteményében, végre a *florenczi* muzeum egyik mellszobrán**), e három művet is N. Sándor arczképének nevezték el, minden tekintet nélkül egyéni vonások jelen nem létére, s ezért történt, hogy a Capitolium mellszobrán ismét mások nem akartak N. Sándorra ismerni, hanem azt napistennek, »Sol«-nak nevezték, világos tanuságául annak, hogy N. Sándor határozott arczképével nem birunk, különben ily eltérések nem lehetők gyakorlott szem előtt, mely az összehasonlitásból biztos következtetést vonni képes.

Visszatérve most bronce-szobrunkhoz, ebben Lysipposnak a régi írók által idézett harmadik nevezetes N. Sándort előadó művére, vagyis a ránk maradt Lysipposi mű utánzására kell ráismernünk.

Ugyanis Plinius mondja, (N. H. XXXIV. 64.) hogy Lysippos *N. Sándort a vadászaton* adta elő, mely csoportot Delphiben láthatni. Hasonlóképen Plutarch beszéli (Alex. 40.) hogy N. Sándor hadjárataiban és vadászatain önmagát is kitette a veszedelemnek, ugy hogy Spartának egyik jelen volt követe, midőn a király egy nagy oroszlánt megölt, felkiáltott: Rajta Sándor! az oroszlánnal az uralomért harczolsz. E vadászatot aztán Krateros Delphibe szentelte: készíttetvén broncéból képét az oroszlánnak, a kutyák-

*) L. Müllernél XXXIX. t. 158. ábra.

**) L. valamennyinek másolatát Müller XL. t. 169. és XXXIX. t. 156, és 166. ábra.

nak, az oroszlánnal küzdőnek, hozzátéve saját képét is segitségre felléptében; e csoport egy részét Lysippos, más részét Leochares mintázta. Természetesnek tetszik, hogy éppen a király képe volt Lysippos műve, ha megemlékezünk a fentebb mondottakról, miszerint N. Sándor éppen csak Lysippos által akart ábrázoltatni. Bronceunkon fiatal férfiut látunk, erélyes támadó elhelyezésben, nagy lépéssel előrehaladót, a fegyvert magasra emelt jobbjában, balkarja körül pajzsként körültekert kurta köpenynyel, Herakles az oroszlánbőrt, Pallas promachus az aegist használja ily módon pajzsul. A cselekvény minőségére nézve nem lehet a legcsekélyebb kétség sem. A megtámadott ellenfél nem lehet lábán álló ember; mert akkor nem hajolhatna le a támadó, itt a dárdacsapást joggal ágaskodó állatra irányzottnak tehetjük fel. A legujabban felfedezett assyri domborműveken több hasonló állásban oroszlánnal megütköző királyt látunk, — a perzsa domborműveken a királyi oroszlán-vadászat inkább phlegmatice adatik elő, a király egyenesen áll, előtte szintén az oroszlán hátulsó lábán ágaskodva, a király egyik kezével megfogja az állat üstökét, mig másikával kardját döfi szívébe. De ily merev előadás nem felelhetett meg többé a már oly dicsően kifejlett hellen művészetnek, ez a cselekvényhez mért erélyes mozdulatot kivánt és birt kifejezni, épen olyant, minőt bronceunk mutat.

Ki e tekintetben velem egyet ért, nem fogja kétségbe vonni azt sem, hogy itt N. Sándor előtt állunk; mert ilyennek árulja el a sokszor érintett hajelrendezés, melylyel, hogy olvasóim jobban ismerkedhessenek meg, adom a szobor fejét eredeti mérvében másolva. Ime itt két egymástól elfordított főhajfürt ágaskodik a homlok közepén, hasonló, kezdetétől felfelé futásában hajló s hegyes végével szabadon álló kisebb hajfűrt van az arcz jobb oldalán négy, balján öt. Ezen összesen tizenegy hajfűrt nagy ívet vagy félkört képez, mely egyik fűltől a másikig fut, az arcz felső részét igy keretelvén be. Csaknem megfordított irányban veszi körül hasonló, hanem már inkább a fejhez simuló hat hajfürt a koponya hátsó részét, míg az e fürtkoszoru fölött levő hajazat símább s inkább a koponyához tapadó, ez a koszoruval nyolcz párhuzamos osztályból áll. N. Sándornak ezen hajazata főképen abban különbözik a hasonló Jupiter, Asklepios, Centaurok és Dioskurokétól, hogy kevésbbé buja növésü, némileg Herakles kurtább hajnövését közelíti meg, ama Heraklesét, kitől N. Sándor, mint Plutarch mondja: Philippos, atyja részéről származott (Alex. M. 2.) ama Heraklesét, ki őt, mint rokonát biztatta Tyrus város ostrománál, s kivel mindezekért oly sok érmen viszonyba van helyezve.

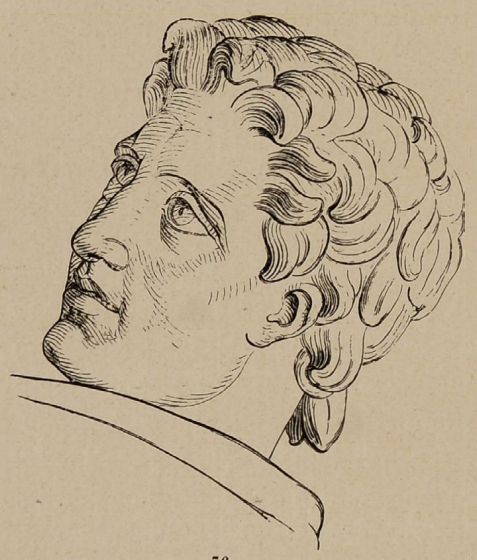

76.

A lényeges egyéni vonások hiányát tehát nem abban, mintha a fennmaradt művekben nem N. Sándort akarták volna ábrázolni, hanem másban kell keresnünk, s itt Plinius jön segitségünkre, ki is arról értesít, hogy Lysippos testvére, Lysistratos volt első a hellenek közt, ki az eredetihez hasonló arczképet törekedett lemintázás után készíteni; míg Lysippos a hasonlatosság után még nem törekedett, hanem inkább lehetőleg szépen akarta képezni arczait »quam pulcherrimas facere«*), mire Aristoteles is céloz, midőn »pankallosról« a mindenképen szépről vagy szépítésről szól. Azonban Plinius még inkább erősíti véleményünket (N. H. IV. 65.) mondván, hogy Lysippos leginkább emelte a szobrászatot a hajazat kifejlesztésével, a fejeket kisebbre csinálván mint a régibbek, a testeket karcsúbbakká és soványabbakká, mi által az alak magasabbnak jelenik meg. Az összhangzatot legjobban őrizte meg; és midőn uj s előtte nem használt móddal felcserélte a régibb alkotások négyeges idomát, mondani szokta, *hogy elődei embereiket ugy képezték mint vannak, ő pedig minőknek lenni látszatnak.* Bizonyos ügyes eljárásával a legcsekélyebb részletet is ki szokta dolgozni.**)

---

*) Hominis autem imaginem gypso e facie *primus omnium* expressit, ceraque in eam formam gypsi infusa emendare instituit Lysistratus Sicyonius, frater Lysippi. Hic *similitudinem* reddere instituit: ante eum *quam pulcherrimas* facere studebant (facies). (Plin. H. n. XXXV. t. 44.)

**) Statuariae arti (Lysippus) plurimum traditur contulisse capillum exprimendo, capita minora faciendo quam antiqui, corpora graciliora, siccioraque, per quae proceritas signorum major videretur. Latinum nomen non habet symmetria quam diligen-

Vizsgáljuk most Plinius ezen észrevételei nyomán szobrunkat: haja a fentebbi szavakhoz képest mesterségesen van kidolgozva, feje aránylag kicsiny, miért is az alak magasnak tűnik fel, mihez még inkább járul a testnek karcsúsága és izmos soványsága, hozzáadhatjuk, hogy mint a belvederi Apollóban, a czomb kissé túlhosszú, azonban a fősúlyt Lysippos azon idézett tulajdonára fektetem, mely szerint ő embereit nem a régiek módjára akarta mintázni t. i. minők a valóságban, »quales essent homines«, hanem elvonva a valóságtól »*quales viderentur esse*«, vagyis nem egyes szem előtt álló minta után, hanem átalakítva képzelőtehetségében, nem egyéni arczkép —, hanem inkább fogalomként, mit általán eszményinek neveznek, de mit czélszerübben typikainak kellene nevezni. Innen következnék aztán, hogy N. Sándor képeiben is az egyéni vonásokat rendre mellőzte. Valerius Maximus (VIII. II. est. 2.) mondja, hogy N. Sándor, ha más szobrász, mint Lysippos őt ábrázolni merészelné, ezt felségsértésnek tekintette s a vakmerőt büntette volna (si quis usquam reperiretur alius sanctissimae imaginis regis manus admolitus, adversus eum quam in sacrilegum vindicaturus). Mindezekből világos, hogy N. Sándornak fennmaradt szobrászati képei hihetőleg mindnyája Lysippos előmintái utánzásának tekinthetők, innen van, hogy arczai hasonlítanak egymáshoz, mint egynemü, hanem még sem mint egyéni arczok.

De következik ebből más is, hogy t. i. N. Sándor valódi arczképével nem birunk, sőt nem birhatunk, már annál fogva sem, mert N. Sándor roppant hatalma segítette roppant hiuságát, és mindkettő megtiltotta testi hibáinak megörökítését; de nem birhatunk N. Sándor valódi arczképével azért sem, mert a görögöknél csakis Lysistratos kezdett az egyéni hasonlatosság után törekedni; N. Sándor előtt a hellenek alig készítettek valódi arczképet; ők a typikai fölfogást egyetemben az idombájjal, igaz, legmagasabb fokra emelték; de épen ezért nem gondoltak, s nem gondolhattak az egyéni felfogással, melyben a kevésbbé bájos alakzások is elválhatlanul össze vannak olvasztva az igézőkkel; de midőn elmellőzték vagy kitörülték az előbbieket, szükségképen el kellett mellőzniök, kitörülniök az egyéniséget is.

Következik végre az is, hogy midőn N. Sándort akarták ugyan, hanem nem birták tettleg arczképezni, igen óvatosan kell eljárnunk, ha a régi írók N. Sándor előtti hellen, valódi arczképek iránti hitre felhívnak; mert hiszen csak Lysistratos lemintázása óta keltezi Plinius a valódi arczképezés gyakorlatát a görögöknél; más helyen pedig ugyanezen Plinius írja, hogy Rómában, korában, uj szokássá vált a régi hírnevü írók arczképeit könyvtárak számára ugy készíteni, mint azokat fennmaradt biographiai adatok és megmaradt műveik értelmében képzelhette a hosszú évek során, holtuk után működő arczképező*). Ilyen állitólagos arczképek zömét találták Hadrián és más romaiak villa-romjaiban, de ezen mellképek N. Sándor előtti eredete nem bizonyítható és szigoruan vizsgálván Visconti »Iconographie grecque« czimű egész arczkép-gyüjteményét, nem fogunk kimutathatni abban sem oly valódi arczképet, melyet minden kétségen kívül N. Sándor kora előtt készültnek kimondhatnánk. Ujabb időben sulyt fektettek egy Pherekydes neve aláirásával ellátott bustre, melyet Azara, Tivoliban talált és mely jelenleg a madridi muzeumban látható, gypszöntvényét nemz. muzeumunk is birja; Overbeck is közli (»Gesch. d. griech. Plastik« I. Bd. S. 165), de bár valódi archai eredetén nem kétkedik, a Pherekydes nevet mégis elveti; és az egyéni felfogásra sem nyilatkozik oly határozottan, mint lehetne és kellene szemközt valamely tökéletes arczképpel. A hajazat előadása eltér minden ehez hasonló archai műétől, ugy szintén a száj sem a megszokott typikai, hanem a többi arcz mégis a typikus felfogáson alapul úgy, hogy itt legfelebb arczképezési kisérletet lehet feltennünk, ha minden kétségen kívülinek tekintjük a műnek archaicus és nem archaizáló voltát; az utóbbi nézetet kivált a szakálnak kezelése igazolhatná. Az ellenvetések közé tartozik még ama márvány-paizs is a british museumban, melyen, mint állitják, Phidias kopasz öreg alakjában és mellette Perikles van arczképezve (l. Overb. Gesch. d. gr. Plastik. I. Bd. S. 226.); e paizs azonban nem görög, hanem római mű, tehát az egyik arczkép is a Plinius által említett

---

tissime custodivit nova intentaque ratione quadratas veterum statutas permutando vulgoque dicebat ab illis factos *quales essent homines,* a se *quales viderentur esse,* proxime hujus videntur argutiae corporum custoditae in minumis quoque rebus.

*) Non est praetereundum et *novitium inventum.* Siquidem non solum ex auro argentove, aut certe ex aere in bibliothecis dicantur illis quorum immortales animae in locis iisdem loquuntur: *quinimo etiam quae non sunt, finguntur, pariuntque desideria non traditos vultus sicut in Homero id evenit.* — Quo majus ut equidem arbitror nullum est felicitatis specimen, quam omnis scire cupere qualis fuerat aliquis. *Asinii Pollionis hoc Romae inventum,* qui primus bibliothecam dicando ingenia hominum rem publicam fecit. An priores coeperint Alexandriae et Pergami reges, qui bibliothecas certamine instituere, non facile dixerim. Plin. H. N. XXXV. 9. 10.

vágyból eredhetett, mely szerint óhajtjuk tudni, minő volt valaki »omnis scire cupere, qualis fuerat aliquis«; mondom az arczkép; mert egyik a Phidias előtt térdelő pánczélos férfi itt sem arczképes, alacsony, s nem azon magas sisak födi, melyet mint mondják, Perikles hordott, hogy csúcsos koponyáját alatta elrejthesse, de ha ezen alakot Periklesének nem tartják, a többi harczosoknál sem látható valódi arczkép, sem magas sisak, végre az állitólagos Phidias sokkal öregebbre van ábrázolva, semmint a paizs készítése idejében lehetett.

Általán a N. Sándor előtti hellen arczképezés ismert műpéldái oly gyérek és oly kétesek, hogy alig nyomnak sokat azon nézet ellenében, mely szerint a hellenek csak N. Sándor korában érkeztek az arczképezés második fokára, arra, hol az emberi test lényeges szilárd részeit egyéni minta után híven törekedtek visszaadni, ábrázolni. Hiszen még a számos sírstelakon sem találunk N. Sándor előtt arczképet, daczára annak, hogy az itt olvasható egyéni nevek joggal ilyent tételeznek fel velünk. Szemünk tagadhatlan tanuságot tesz a régi írók állításai ellen, kik aligha nyilvánítják azt, mit valóban láttak, inkább beszélnek arról, mit látni akartak, vagy látni véltek. Ilyen önámítás mindennapi volt a művészet minden korában, minden fejlődési fokán, így egekig magasztalták a hanyatlás legrosszabb műveit is. A művészet gyakran csak divat, kivált ha a nagy közönséget lelkiismeretes itészet nem vezeti; a régi íróknál pedig az ítészet még nem igen volt kifejlesztve. Ezen írók a művészekről és műveikről gyakran olyant mondanak, mi nemcsak nem valószinű, hanem egyenesen lehetetlen és ha N. Sándor képeit, és nem arczképeit tekintjük, az igen valószinűtlenek cathegoriájába helyezhetjük épen azt, mit a régi irodalom a N. Sándor előtti görög arczképekről hagyot reánk.

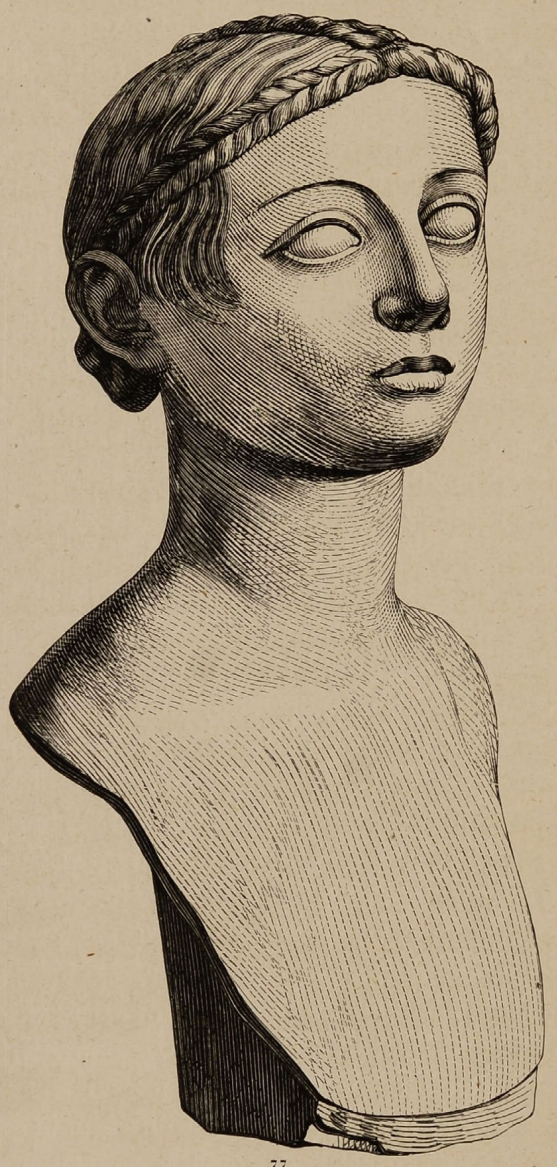

77.

Midőn azonban az arczképek utáni vágy épen N. Sándorban és N. Sándor korában felébredt, és Lysistratos anyagi úton mutatta, hogyan lehet e vágynak eleget tenni: az arczkifejezésnek csakhamar kellett elterjedni, épen úgy, mint napjainkban a photographia nemcsak ujra vette iskolába az arczképfestőket, hanem az arczképeket is a társaság minden rétegeiben, csodálatos számmal elterjesztette. Birunk tehát N. Sándornak nemcsak az uralomban következett utódainak arczképeivel, de birunk más, korának nevesebb embereinek hiteles másaival is. Oly másokkal, melyeket az arczképezési gyakorlat második fokára kell helyeznünk; volt Fejérváry gyüjteményében egy ide vonatkozó s itt is lemásolt márvány mellszoborka is, melyet e gyakorlatnak mintegy kezdetébe tehetünk. Itt több részletben a régibb typikai mód küzd az ujabb egyénivel. A fő igen fiatal leányé, a gyermek-alakzatok nem fejlődtek ki még szűzévé. A koponyának csatlakozása az arczhoz nem a szokott görög typusé, nem találkozunk itt azon idombájjal sem, azon úgynevezett szépséggel, mely a többnyire nagyon szabatos, a koponya előrészét s az arczot körvonalozó görög vonalban rejlik; ellenben az előkoponya félgömb alakú s e félgömb lefelé szembetünőleg szűkül. Mindez igen jól megfelel az előadott kor sajátos idomításának, de nem felel meg másrészt a szokott görög typusnak, mely szerint a rajzunkénál még fiatalabb leányoknál is, a fejlettebb nők számára megállapított oval-idomot és körvonalat kedvelték alkalmazni. Itt tehát eltérés van a régibb typustól, ugyanily eltérést veszünk észre a szintén inkább gyermekded orron, mely szintén nem a megszokott, úgynevezett görög, hanem ennél vastagabb; vastagabbak a szokottnál az ajkak is

és zártan ábrázolvák, holott a régibb hellen plastika rendesen nyílt ajkat képezett, az ekkép létrehozott erősebb árnyéknak hatása végett. Az áll még elég nagy, vagyis jobban mondva elég magas, de kiszögellésében a szokott domborúnál hegyesebb; a fül nagyobb a rendesnél, sőt ebben sajátságos, egyénibb alakzás mutatkozik. Az eddig leírt részek mindnyája egyénibb felfogású; de a szem mindkét gyakorlat, a régibb és újabb,mintegy összeolvasztásának szüleménye, egészben véve inkább régibbnek, typikainak kell tekintenünk, hanem eltérőleg ettől a balszem magasabban fekszik a jobbnál és a szemöld nincsen oly metszőleg képezve, mint azt a régibbek, az árnyék hatása végett, szokták vésni; nem is oly mélyen fekszik a szem mint ezt, ugyancsak az árnyék hatása végett régenten helyezni szokták. Inkább egyéninek mondhatjuk a nyakat és a mell kezdetét is. Szóval bustunkat az inkább typikai és a kezdő egyéni felfogás határpontjára kell helyeznünk.

Nagy Sándor kora óta a hellen arczképek legbővebb forrását találjuk azon érmeken, melyeken a mindenkori uralkodók, vagy más kitünő emberek fejei a nevek hozzáadásával fordulnak elő. Ezeket másoltatta nagy számmal Visconti »Icognographie greque« czímü folio és quarto munkájában*) és ezek szolgáltak leginkább alapul a más anyagban és idomban fennmaradt hellen és római művekben látható arczképek meghatározásában.

Előbbkelő emberek arczképei más kútforrását találjuk a ránk maradt metszett kövekben, melyekre Visconti szintén nagy figyelmet fordít.

A harmadik kútforrást képezik a márvány és bronce-szobrok és mellképek, melyeken nem ritkán az ábrázoltnak neve van fölírva; ezek tehát és az érmek egymást erősítik, kiegészítik, hacsak, mi szintén nem ritkán történt, a felirás nem újabbkorú a szobornál vagy mellképnél, mely körülmény nagy óvatosságot tanácsol az elhatározásnál.

Kevésbbé fontosak a régi kéziratokban előforduló arczképrajzok vagy festmények; mert a legrégibbek, mikkel birunk, már is a művészeti hanyatlás szüleményei, melyek készitésében, habár az arczképek sokkal régibbek másolatai is, a rajzoló már nem birt elégséges ügyességgel és felfogással eredetijének jellemes visszaadására. A régi, p. pompeji arczképek, ezeknél sokkal fontosabbak, csakhogy azokon az arczképek igen igen gyéren fordulnak elő és az előfordulók is római embereké.

Különös figyelemre méltó azon különbség, mely az arczképekre nézve létezik a használt anyag különbsége tekintetében. Általán észrevehető, hogy N. Sándor után, sőt még az első római császárok korában is készültek oly arczképek, melyek az első és második fejlődés közepett állanak, sőt inkább az előbbihez ragaszkodnak, vagyis mint Lysippos mondja, »embereiket nem úgy ábrázolják, mint vannak, hanem minőknek lenniök kellene«. Behatóbb vizsgálat arról tanuskodik, hogy az, mit mai nap eszményi arczképnek nevezünk, sokkal gyakrabban látható metszett köveken, s az, mit inkább realisticusnak tartanak, inkább az érmeken fordul elő. E tagadhatlan ténynek két fő oka van: az, hogy az úgynevezett szépitésnek vágya párhuzamosan jár a drágább, ritkább anyag és annak inkább házi vagy magános használatával, és hogy a kőnek metszése nagyobb nehézséggel jár, semhogy abban a mindenesetre bokrosabb egyénesítés oly könnyen eshetnék mint az érem-bélyegen; mihez hozzájárulhatott az uralkodók kívánata, sajátságos vonásaikat minél nagyobb körben s minél szabatosabban megismertetni.

Szólunk a tárlatban kiállított görög és római arczképekről, nevezetesen azon kőbe metszettekről, melyeket Pulszky a n. muzeum igazgatója beküldött. Ezen *gemmák, cameo* vagyis domborművek osztálya a X-dik, szabadon álló szekrényben P. bronce-aival együtt volt kiállítva, míg az *intagliok,* vagyis a homoruan vésett drágakövek tábláját mindennap az ablakra felaggattuk, hogy azokat átlátszóságuknál fogva, itt kellőleg lehessen megtekinteni.

*N. Sándor* feje, intaglio (h. l. 72.) tiszta fehér chalcedon, középszerü mű, N. Sándorra csakis a hajnak elrendezése mutat.

*Berenike,* hármas rétegü kitünő onyx-cameo (h. l. 41). E kőnek mását adja táblánk a metszett kövek, felülről számítva, harmadik helyén. A kőnek legfelsőbb rétege sötét, ebbe vannak metszve a hajak, középső rétege világos fehéres, ez képezi az arczot és a hajakat összetartó szalagot, a diademát;

*) A 4-to kiadásnak czíme ez »Iconographie grecque par Ennius Quirinus Visconti« I-ső kötete megjelent Milanóban, 1824-ben, második kötete ugyanott 1825-ban, a harmadik és utolsó kötete Milanóban 1826-ban.

mely eszerint mélyebben van bevésve, mint a haj; a harmadik réteg ismét sötét, s ez képezi az alapot. Berenike Magas, kyrenai királynak leánya és Ptolomeus Evergetes egyptomi királynak neje volt; igen erélyes jellemű, midőn házasságát anyja ellenzése daczára, kierőszakolta az őt Ptolomeusnak eljegyzett apja halála után. Az arczkép az úgynevezett eszményiek sorába tartozik, szerintünk a fejlődés első fokú arczképei közé; mert magában az arczban egyéni vonás nem vehető észre, annál kevébbé oly erélynek nyoma, minőt e királynéról a történelem dicsér; csak az ajkak zárvák, holott az egészen typikus arczokban, az árnyékhatás végett, kissé nyitva szoktak lenni. Másrészt a haj elrendezése vékony, párhuzamosan lefüggő fürtökben Berenike fejein majd mindig ábránkéhoz hasonló módon látható. Vannak azonban Berenike-fejek egészen elvágott hajjal is. Midőn férje Syriában háborúskodott, Berenike haját fogadalmilag feláldozta Arsinoe királyné a lybiai Zephirinum-fokon álló templomába. A haj innen elveszett, de Conon, alexandriai csillagász feltalálta új, általa fölfödözött csillagcsoportban, melyet ma is Berenike hajának neveznek.

*Octavianus Augustus császár*, két rétegű pompás onyxcameo (h. l. 43). E fő a legjelesebb antik metszettkövek fejeinek egyike, remekmű: felfogásában és technikájában. Nemzeti jelleme a római, nagyszerű, nyugalmas és méltóságos, minőben a római arczképek rendesen felfogvák; de az, mi az arczot különösen egyéninek tenné, alig felismerhető ezen, hihetőleg igen is nemesített főben. (L. táblánk legfelsőbb fejét.)

*Marcus Agrippa,* két rétegű igen jeles onyx-cameo (h. l. 40). Marcus Agrippa, Augustusnak ministere s hadvezére és különös barátja volt; minden tekintetben kitünő és jeles jellemű egyén, bőkezű is, mert ahol csak hosszabb ideig mulatott, a várost és vidéket hasznos és pompás épületekkel ellátta; tette leginkább Rómában, hol fürdőiből napjainkig megmaradt az úgynevezett Pantheon, Raphael Santinak sírtemploma. Marcus Agrippa született 64-ben időszámításunk előtt, s így vagy esztendővel idősebb volt Augustusnál, kit híven szolgált, 51 éves korában megesett haláláig. Agrippa arczán is nyilatkozik a római komoly méltóság, de van abban kifejezve másrészt az is, mit Plinius nála »torvitas«-nak mogorvá-nak nevez, arczának ezen, kivált a szemöldön nyilatkozó vonása különösen segítette a vésnököt, kinek nem volt szükséges a szemet mélyebbre fektetni; mert az árnyéknak hatása már úgy is megvolt. Egyébaránt Plinius mondja, hogy ezen mogorva tekintet daczára Agrippa igen nyájas és emberszerető volt. Az egyéniség az érintett vonáson kívül mutatkozik az arcznak többi részén is s egyszersmind érezteti velünk, hogy idősebb férfival van dolgunk, kit közel halála idejéhez arczképeztek. Ez a kiállított régi arczképek, ily értelemben vett, legjelesebbje volt. (L. tábl. második fejét felülről)*).

*Livia,* két rétegű nagy chalcedon-cameo. Livia, Augustusnak neje, itt mint Juno van előadva babérkoszorúval s már ezen körülménynél fogva is a művész nem nagyon törekedett egyéni arczkép után (h. l. 47).

*Idősebb Agrippina*, Germanicus neje és mint Juliának leánya, Augustusnak unokája; három rétegű onyx-cameo (h. l. 58). Haja és ruhája a kő felső sötétebb, a testrész középső világos rétegébe van vésve, míg az alsó sötét réteg az alapot képezi; az elyptikai kő hasonló alaku ujabb keretbe van foglalva (l. táblánk legalsóbb fejét). Itt ismét egyéni arczképpel, a második sorozat értelmében van dolgunk; egyéni római matrona van előttünk, nem typikai fő, a munka jeles.

*Ifjabb Agrippina*, az előbbinek leánya, carneol intaglio (h. l. 78).

*Ifjabb Agrippa;* két rétegü onyx-cameo (h. l. 42) kevésbbé egyéni arczkép.

*Marcus Aurelius* császár feje; világos saphir-intaglio (h. l. 68). Az egyéniség nem annyiban a lényeges arczvonásban, semmint a bő, fürtös hajazat elrendezésében mutatkozik.

*Domitius és Domitia,* nagy töredék, melyen azonban mind két fej egészen megvan; Domitius Vespasian császár másodszületésű fia Titusra következett 81-ben. Tizenöt évi uralkodása után őt megölette Domitia Longina szabadon eresztett szolgája, Stephanus. Domitius neje: Domitia Longina, Corbulo leánya volt. Ötrétegű onyx-cameo; a felső réteg a császár fejének, az utolsóelőtti a császárnénak vésé-

*) Kövünkéhez igen hasonlók Marcus Agrippa azon arczképei is, melyeket Visconti másoltatott: »Iconographie romaine« czímü 1818-ban Milanóban megjelent munkájának VIII tábláján. A híres szerző hellen iconographiája teljesen megjelent, de kora halála nem engedte, hogy a rómaiból az első kötetnél többet adjon.

sére van felhasználva; Domitiust a sugárkorona jellemzi; arczán némileg az uralkodó megvetés mutatkozik, míg nejének arczát még inkább egyéninek mondhatjuk (h. l. 57).

A metszettkövek arczképeihez járul még egy bronce-fő (ugyan azon X. szekrényben 7. sz. a., magassága 0,180). E fő arczképi értékére nézve egy sorban áll Marcus Agrippa fennt idézett fejével; összehasonlítása az érmeken és más ismert plastikai műveken előforduló és megnevezett fejekkel a miénket kimondja *Lucius Verus* császárénak. Winkelmann megjegyzi, hogy az antik művészek inkább a kurta homlokot kedvelték; de itt a homlok, még ehez képest is, feltünőleg alacsony, és még alacsonyabbnak tetszik az által, hogy a kurtára vágott haj, minőt Traján császár is viselt, a homlokra le van fésülve. Szemgödre üres, feltevőleg ezüst golyója kiesett vagy kiszedték, mi az egésznek hatását nevezetesen gyöngíti. Lényeges arczképi alakzást látunk orrán, melynek nem háta, mi a rendes a római orrnál, hanem alsó része csomója meggörbül; egyéni alaku különösen alsó ajka. Hadrian, hogy az arczán kapott sebet elrejtse, divatba hozta a szakált; Lucius Verus is viseli, még pedig nem typicus, hanem szintén egyéni módon, valamint a művész iparkodott még a nyak-idegeket is egyénileg alakítani. A személynek sajátságos vonásai, melyek a tulajdonképeni arczképet létrehozzák, világosan fognak kitünni, ha Lucius Verus fejét az itt adott N. Sándoréval összehasonlítjuk; ki fog tünni jelesen azon különbség, mely az első és második foku antik arczképek közt létezik.



78.

Visszatérve Pulszky igazgató által kiállított metszettkövekhez, voltak *cameok*, a felhozott arczképeken kívül (a hivatalos lajstrom szerint):

38. *Baccus-mellkép*, malachit, régisége némileg kétes.

39. *Neptun-fő*; három rétegü onyx, jó antik mű; Neptunra itt is főképen haja elrendezése után ismerünk.

44. Három összekötött *Baccus-féle fő*, háromrétegü onyx.

45. Fiatal *Herakles-fő*; háromrétegü carneol-onyx.

46. *Hypnos*, az álmak istene; mint ilyen jelezve a fején levő szárnyak által és különböztetve a későbbi Mercur-fejektől szakálával. Kétrétegü onyx.

48. *Paris-fő*, jellemezve a phrygiai sapkával. Kétrétegü onyx.

49. Kitünő antik pasta *Apollo-fő*, háromréteg.

50. Erélyesen vésett *disznó*, több pattanással, hanem semmi kitöréssel. Kétrétegü onyx.

51. *Satyr-fő;* kétrétegü onyx. Töredékes ugyan, hanem meglevő részében erőteljes realisticus felfogást és megfelelő technikát mutatva.

52. *Victoria* bigan, azaz két lovas kocsiban, pálma-ágat tartva. Töredék ugyan, hanem meglevő részében finom felfogást és kivitelt mutatva. Háromrétegü onyx.

53. *Amor lóháton* vágtatva; kétrétegü onyx. Kitünő, kivált a lónak sebes futásában és azon módban, melylyel lovát a kis Eros megüli.

54. *Apollo*, archaisticus. Háromrétegü onyx.

55. Fiatal *Herakles;* háromrétegü onyx.

56. *Jupiter Ammon-fő* a kos-szarvról ismeretes; kétrétegü onyx.

59. *Ichtys*, azaz hal, minőt az első keresztyének nyakukra akasztottak, mint Krisztusnak jelképét; mert az Ichtys szó betüibe megvan a Jesus Xristos Theon Hyos Soter minden betüje, és különben is a hal a katakombákban, az utolsó vacsoránál sokszor helyettesíti a bárányt. A hal egészen szobrászatilag karnoel-kőbe van kimetszve és a felaggatására szolgáló lyukak abba befúrva.

60. *Sasfő;* kétrétegü onyx, töredék, hanem a főben a madárkirálynak egész erélye nyilatkozik.

61. *Bacchans*, egész, tánczoló vagy vigadó alak; kétrétegü onyx; hasonlólag, mint az 51. sz. satyrfő, erélyes realisticus módon felfogva és előadva.

62. *Mytilene, Smyrna* és *Ephesus* városának *szövetkezése;* Ephesus városa a híres ephesusi Diana szobra képében; a szövetkezést vagy barátságos összeköttetést a görög szó: OMONOIA, *egyetértés,* jelzi, mely a kis alakok feje fölött olvasható. Kétrétegü onyx. A mű elég késő római korból való, hol az egyetértés a római uralom alatt csekély jelentékenységgel bírt.

63. *Lépdelő nőstény-oroszlán;* kétrétegü onyx; az állatnak nehézkes, a földbe nyomúló járása kitünően van jelezve.

A Pulszky által kiállított *intagliok*, a fentebb érintett arczképeken kívül, a hivatalos lajstrom szerint a következők:

65. *Herakles Musagetes*, azaz a muzsákat vezető Hercules, mire a kezében tartott lyra mutat, tehát jelképe a testi erővel párosított szende érzésnek, vagy művészeti hajlamnak. A mű azon szigorú stylben van tartva, mely az aeginai és parthenoni szobrászati művek közt közepett áll, és a szigorral még némi keménységet párosít, s így előfutójának tekinthető a régibb szabályok alól felszabadított művészeti korszaknak. A kő úgynevezett plasma di smeraldo. Átlátszó, mint valamennyi következő.

66. *Eros mint iskolamester,* kezében ostor, előtte gyermek-tanuló, a jelenet komikailag kedves, az alakok jellemzetesek, az anyag világos sard.

67. *Poseidon,* Neptunus; indiai sard.

69. *Heraklest legyőzi* a kéj, melyet a görögök Hedone név alatt személyesítettek, a szárnyas nő előtt meggörbül az óriás erejünek nyaka és háta. Indiai carneol; a műnek régisége kissé kétes.

70. *Julus feje*, töredék. Virgil Aeneiséből tudjuk, hogy Julus feje fölött láng megjelent, minőt itt üstökére leszállva látunk; különben hasonló jellel jelezték a *Dioskurokat* is, és itt nem gyermeket, hanem teljes idombájjal ellátott ifjat látunk előttünk. Sajnos, hogy e kő alján el van törve, de mi megmaradt, a görög művek legigézőbbek közé helyezi. Carneol.

71. *Eros Heraklest* legyőzi és kezét hátára köti. Hasonló jelentésü, mint a 69-ik számú jelenet; azonban az antik eredetiségnek több jeleivel bír. Carneol.

73. *Jupiter trónon ülve;* az olympiai Jupiter, egyik kezében uralkodó kormánybotja, másikán a koszorút neki nyújtó Nike, vagy győzelem istenője. Lábánál sas-madara. Igy képezte Phidiás roppant hírű olympiai Jupiterét. A kő csekély mérve miatt a munka nem eléggé finom, nem eléggé szabatos, ámbár az egésznek felfogása jellemző. Carneol.

74. *Libertas,* hasonló ahoz, mely e név alatt a consulok érmein szokott előfordúlni. Sard.

75. *Thalassa,* a tenger személyesítése, mire a tengeri rák, melyet fején hord, mutat. Sötét sard, az olaszok bellissima materiának nevezik; és a kitünő anyagra méltó a nagyszerü fő is.

76. *Theseus*, kire a fejére húzott bikabőr által ráismerünk. Jó, erőteljes mű. Sard.

77. *Euphrates* vagy más ázsiai folyó feje; a folyóra következtetünk a nádlevél után, ázsiai nemzetiségére a sémi vonások után, minőkkel az ismert hellen és római főktől különbözik. Átlátszó chalcedon s e tekintetből az intagliok közé való; de domborúan van kidolgozva, s így a cameok közé is sorolható.

79. *Lyra.* A gondolat, melyből ezen intaglio eredt, eredeti és kecses. Lenn közepén álarczot látunk, ehez csatlakozik két delphin, mely a lyra két oldalbordáját képezi, mig kis pillangó a lyra fölött lebeg, a lélek jelképeként. Sard.

Pulszky igazgatón kívül kiállítottak antik gemmákat: Pozsonyi Sándor, nevezetesen: egy *egyptomi scarabeust,* melynek hátlapján a hét thebai hősök egyike volt bevésve; továbbá elefántokkal vont *diadalkocsit,* és egy öt személyből álló *színházi jelenetet.* Az első kő a régibb etruriai vagy hellen, az utolsó késő római korban készült; és gróf Andrássy Manó, nevezetesen: *Pallas-fő* lapis lazuli; a *trónon ülő Róma* valamely imperatornak odanyújtja a világ gömbét, sardonyx-cameo; *oroszlán,* fején kakas, sard-intaglio; *oroszlán Erossal*, amethyst-intaglio; végre *Helios* a súgárkoronával.

IV.

# Ó- ÉS UJABB KÖZÉPKOR.

# AZ ANTIK-MŰVÉSZET HANYATLÁSA.

Láttuk a hanyatlásnak több példányait a bécsi világtárlatban, némelyeit érintettük is; tekintsük most közelebbről e hanyatlásnak főbb okait, tekintettel arra, miképen szülemlett abból a byzanti művészet. De itt meg kell jegyeznünk, hogy e hanyatlásnak más terét és mezejét nem vehetjük különös tekintetbe; mert ó-keresztyén műveket alig láttunk kiállításunkban.

Nem vész el semmi, sem az erkölcsi, sem az anyagi világban; a régibb pedig változásában rendesen tökéletesbülés után törekszik; vannak mégis korszakok, melyek kivételt képeznek, midőn nem a tökéletesbülés, hanem inkább a hátrálás, a visszaesés, a hanyatlás irányában mozognak, s ily hanyatlási korszakok előfordulnak a művészetben is. A felfogás fokonként leszáll elérett magas polczáról, a szellem mindinkább gyengül és halványodik, de még e korszakokban is megmarad a technikai gyakorlat, sőt néha uj technikai nemek találtatnak fel, de minden esetre világos itt a törekvés: legyőzni a technikai nehézségeket és úgynevezett virtuositással tündökölni. A világ fordulata és a haladási irány eszközli, hogy a hanyatló nemzetről átmegy a gyakorlat ifjabb, üde nemzetre és így, ha amaz még a technikára nézve is egészen elsülyedt, támad uj erő, mely a régit, a sírba szállót felváltja és nem csak helyettesíti, hanem a haladást maga kebelében tovább viszi, fejleszti a művészetet.

Nincsen szükség, hogy ily hanyatlás külső erőszaknak, például a művészetet gyakorló nemzet más, harcziasabb nép által történt leigazásának eredménye legyen; származhatik a hanyatlás belső okból is; sőt Egyptomban a hanyatlás épen akkor kezdődik, miután a nemzet a hyksosok uralkodása alól felszabadult, és az uj birodalom helyreállt. — Nem léphetünk az uj birodalomba a nélkül, hogy előttünk nagy történelmi és politikai igazság világosan ne tünjék fel: *ki az idegen járomtól megszabadít, teszi nem a közönség, nem a nép, hanem saját előnyére s javára.* Egyptomban a Totmesek egyetemben a papsággal és az állandó katonasággal, ezt tették; ezt tették az athenaiak a perzsa járomtól megszabadított szövetségeseivel, ezt tették legujabb időben a szent szövetség tagjai a népekkel. A Totmesek kiüzték a hódító hyksosokat ugyan, de nem, hogy az egyptomiakat felszabadítsák, hanem, hogy magok meghódítsák, leigázhassák; s erről bizonyságot tesz az uj-birodalom művészete is, daczára minden ellenvéleménynek és hamis történelmi elbeszélésnek, daczára az uj-birodalom pharaoi dicsőítésének, daczára annak, hogy épen az uj művészet teremtményeit a legvirágzóbb korból valóknak hirdették; mert hiszen ott vannak a *minden irott okmányok és adatoknál hangosabban, tisztábban, érthetőbben, élénkebben és főképen igazságosabban és valóbban szóló műemlékek,* melyeket a bulaki muzeumból a világ csodálatára kiállítottak az 1867-dik párisi világ-

tárlaton. Míg az ó-birodalom művészete népies volt, vallásos, mennyiben az elődök tisztelete a vallás fő mozzanatát képezte, míg az istenek ábrázolásától magát távol tartotta s nem ferditette el oly gyakran az emberi alakot jelképes istenek teremtésére, hanem bírt felfogni és előadni egész és teljes egyéneket, végre belenyugodt egyszerű és a szertartás csekély szükségeinek megfelelő templomokban: addig az uj-birodalom átvitte a pyramisok colossalis jellemét a már most mindenütt és százanként emelkedő templomokra, megtöltötte ezeket és a sírokat, nem tudjuk förtelmesebb vagy inkább nevetségesebbeknek mondható képekkel, bonyolította a vallást a legczikornyásabb dogmatikává, elszokott az emberi alak eleven szemlélődésétől, fokozta az ó-birodalomnak minden hibáit és helytelen, hol ilyen volt, felfogását s így tette a régi valódi patriarchális művészetet hivatalos, egyházi, papos s részben udvari művészetté is, mely nem volt többé a naiv érzelem kifejezése, hanem pompázó megjelenésében kaczérkodva hívta fel csodálkozásra az akkori barbár világot. Találhatott-e az egyptomi ember, mint gondolta találni a franczia I. Napoleon alatt, kárpótlást nem csak elvesztett szabadságaért, hanem még birtokjogáért; mert hiszen ez időtáján vesztették el az alsóbb castok fekvő birtokukat, — találhatott-e megnyugvást az egyptomi lakos a központosított birodalomban, a centralisált kormány alatt, a hatalommá vált állandó papi és katonai seregben, találhatott-e, mondom, megnyugvást a békés polgár, ki ez előtt szabadabban mozgott patriarchális egyszerűségben és eldődei gyermekded tiszteletében?

Elismerte ezeket több tekintetben már Bunsen is, midőn »Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte« IV. köt. 115. l. ezt mondja: »Nem titkolhatjuk magunk előtt, hogy a haladás eleme Egyptomban igen csekély és hogy a nép, igazán szólva, már túlélte magát, végre, hogy az új-birodalom, ha feladata volt a valódi egyptomi életet helyreállítani, téves kisérletnek tekintendő. Mint igazi világhatalom Egyptom most csak szakadozva, nem folytonosan lép fel és gyakran a legfényesebb hódításokat legmélyebb lealázás követi. Érezzük, hogy minden az uralkodó személyességétől függ; a nép élete csakis szenvedőleges, vagy istenítő vagy tagadó.« — Ezek nagy részben igazak, ha az új-birodalmat az óhoz hasonlítjuk, de nem állának Egyptomnak viszonyában a többi népekhez; mert ezeknek ama korban még semmi történetük nem lévén, még a hanyatló birodalom példáján is tanulhatták és valóban tanulták is ismerni és becsülni a polgárosodás áldásait. Igy történt, hogy az egyptomi hanyatló művészet új hazát talált Assyriában, Perzsiában, Cyprusban és Kis-Azsián átkelve a görögöknél. Ámbár midőn az átmenet megkezdődött, az egyptomiak már sehogy sem tanulmányozták az örökké eleven természetet, ámbár holt schemákon és szabályokon tünődtek, művet készítvén mű, nem pedig az élet után; mégis műveik oly hatással voltak az őket követő ifjoncz nemzetekre, hogy azok nem ragaszkodtak sokáig, mint mesterök, a szabályhoz és schemához, hanem ismét fordultak a természethez és szem előtt tartván saját hazájukat, szokásait és nemzetiségét a művészetet az egyptomiak után, nem egy, hanem mind számosabb fokkal felmagasztalták, tökélesítették. Egyben azonban híven követték mesteröket, csodálatos technikájukban, melyet, mint kevésbbé szellemit, egyszerűen átvettek és gyakorlatukban folyvást alkalmaztak, sőt a technikában alig tettek túl az egyptomiakon; mert hiszen ezeknél a különböző technika gyakorlatát már oly fokon találjuk, hogy az utókor alig birta azt még inkább fokozni.

Az egyptomiakéhoz igen hasonló viszonyokat látunk az ó-keresztyéneknél: a byzantiaknál. Ezeket is megelőzte a hellenek és rómaiak fényes művészeti kora; nem jött közbe semmi meghódítás, leigázás, semmi külföldről vagy külről eredt erőszak és a fényes antik művészet mégis fokról-fokra leszállott, alkonyodott, elsápadt. Nevezetes, hogy itt is a despotismus fejlődése az antik és középkor közt: küszöbön áll. A művészeti hanyatlás itt belső okokból származik: a gyakorló *nemzetnek elkorcsosodásából*, *vallásos előítéletek megrögzéséből*, mihez egy harmadik ok járult, melyet szintén Egyptom példájában felismertünk: *a természet tanulmányozásának elhanyagolása* és e helyett *felkapása a mindenkor legközelebb eső megelőző műveknek;* melyeknek utánzása valamint a gyakorlatot, úgy az izlést és műértést fokról-fokra alább viszi, hasonlítva a középkori symbolika ama szerencsekerekeihez, melyek körözetén kis emberkék fel- és leszállva vannak ábrázolva, tekintettel az emelkedésre és bukásra az életben. A felszállók azután vagy uj, üde, ifjoncz erővel biró népek jelképei, vagy a régibbek uj felébredését jelentik, de az utóbbi a ritka esetek közé tartozik, a rendes az, hogy ezeket a leszálló, sőt a szerencsekerékről lebukó emberkéknek tekinthetjük.

A római világnak és művészetnek hanyatlását jelesen írja le Schnaase (Gesch. d. bild. Künste III. 2. s. k. l. uj kiadás); említi elébb különféle, a végveszély ellen megkisértett gyógyszereket: a hadsereg

fenyítékének szigorúbb kezelését, a barbárok felvételét a hadseregbe, nagy törvénykezési mozgalmakat, a tartományok kormányzóinak felvételét a caesarok közé, hogy így nagyravágyásuknak eleje vétessék, a hivatalok hierarchiájának átalakítását, végre a kormányszéknek áttételét Byzanzba és utolsó helyen a birodalomnak ketté osztását. Sőt ide tartozik még az is, hogy Constantius a keresztyénséget pártfogolta és hogy Julian uj kisérletet tett a régi pogány vallással.

»De mind hiába, a régi épület roppant tömege erőt vett a gyönge támaszokon, rései mindinkább tágulnak, tömege lassan, méltósággal meghajlik, míg végre, legalább egyik része robajjal összedűl és óriási omladékaival elfödi maga körül a világot.«

»Épen ezen, az ország fentartására hasztalan alkalmazott gyógyszerek indítanak meg annyira bukásának látására. Rómát nem barbarák hódították meg, Caesar legiói azokat könnyen visszatarthatták volna. Az országot nem vérszomjazó zsarnokainak vétkei, nem trónján ülő esztelen ifjai ásták alá; mit ember elrontott azt ismét helyreállíthatta volna ember. Itt a legjobb szándéknak is meg kellett hiusulni; mert a vész természetes erőként közeledett, ez ellen semmi, sem szellem sem belátás vagy működés nem volt elegendő. *Róma megbukott; mert sorsát betöltötte, mert a lélek, a szellem, mely hajdan eleventé, meghalt.* Minden emberi csak is lelkesedésben, csak is erős hit és bizalomban állhat fen. Midőn ez ingadozik, eltünik a biztos elhatározás ereje, a tett nélkülözi a szükséges buzgóságot, a szokás lanyhává és eszmélet-nélkülivé válik. Az élet lassan kimúlik a nép kizárólag anyagi létéből, tagjai elhullnak és az önérdek, rontó betegségként, akadály nélkül terjeszkedik. A római világ hanyatlásának okát vallásssága sorsában kell keresnünk.«

A megelégedetlenség a régi vallás tanaival tárt kaput nyitván az egész meghódított világ babonasági és vallásos szokásainak, Rómában valóságos zagyvalék támadt, mire nézve Schnaase ismét így nyilatkozik (id. h. 6. l.).

»A művészeti érzék ezen vallásos tévedések közt közvetlen csorbát szenvedett. A mysteriumokban mindenféle rút, visszataszító alakot tiszteltek, minőket a keleti szabálytalan, vad képző tehetség szült s melyeket a nyugatnak határozott felfogása apró képekben és vésett köveken terjesztett. Midőn a régi isteneknek derült, életkedvelő idomaitól távoztak, a homályost és borzasztót jelentékenynek, a torzíttottat erélyesnek kezdték tekinteni, a szem hozzá szokott a természet-ellenihez; mert ezt a természet-fölöttivel felcserélte.«

Ehez járult a *divatnak szeszélyes uralkodása* (»die Mode begann ihre launenhafte Herrschaft«) mondja Schnaase; és tudjuk mennyire képes a divat még a legoktalanabbat, a legvisszatetszőbbet is megkedveltetni az uj és a változás után vágyó közönséggel; és mennyire inkább zsarnokoskodhatott a divat a régieknél, kik még nem tettek, mint mi, különbséget a divat és a magasabb művészet közt, kiknél e két tényezőnek nem volt, mint van ma, két külön tere, mezeje. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a hanyatló korszaknak közönsége megelégedett saját lealacsonyodott művészetével, kivált ha ez, mint a byzantiaknál kezdődött, szemkáprázó fényes drága aranynyal büszkélkedett; nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a szigorú itészet a classikai kor még legfényesebb idejében sem volt kellőleg kifejlődve.

Ily körülmények közt terjedt el a római birodalomban a keresztyénség. Törekedjünk viszonyát a művészethez a keresztyénségen kivüli álláspontról felfogni és megbirálni.

A *keresztyén vallás* kettős, egymással szervileg összekötött részszel bir: *erkölcsivel és hittanival.* Tagadhatlan tény, hogy az erkölcs tanát már Krisztus előtt fejlesztették az ó-világ számos bölcsei, sőt tény az is, hogy az erkölcsi kötelesség nálok még tisztább, kevésbbé önérdekű alakban is jelenik meg; mert annak teljesítését nem követi biztosan igért jutalom; ilyennel a bölcsek nem kecsegtetnek. De más részt ama pogány erkölcstan inkább csak elméleti, elvont és nincsen összekötve semmi hittannal, minőt a tudományosan nem mívelt ember követel, és minőt a keresztyén vallás nyujt dogmatikájában és szertartásában. A vallásos hit, épen a sok vallás miatt, annyira elhalt volt az antik világban, hogy itt semmi támasz, semmi kielégítés nem maradt fen s kivált a túlvilág iránti nézetekben ijesztő ingadozás és sötétség uralkodott: ennek ellenében a keresztyén vallás teljes postivitással lépett fel, a hivőnek biztosított holta után az örök boldogságot s ezzel eleget tett minden egyes önérdekének. Bizonyos, hogy az első keresztyének eszmélkedése leginkább e pont körül forgott, még pedig annyira, hogy e fölött megfelejt-

keztek még hazájok iránti kötelességökről is, melyeknek érzete és teljesítése oly fényes szerepet játszik az antik világban. Hozzá járult a rabszolgaság eltörlése, legalább a keresztyén községben, a teljes egyenlőség az egyházban, a keresztyénség első korában a kölcsönös szeretet és azon jótékonysági szellem, mely a szegényeket és nyomorúltakat bevonta e községbe, hol sorsuk könnyebbítésére biztosan számolhattak.

A rómaiak, kik türelmök után a vallás dolgában híresek, kik a meghódított népeknek nem kevés isteneit magokénak elfogadták, a keresztyéneket is csak akkor és azért kezdték üldözni, mikor és midőn az utóbbiak türelmetlensége mindinkább fejlődött, midőn ellenszegültek a fenálló törvényeknek és polgári kötelességöknek teljesítését megtagadták. Igy állott be elég korán a martyrság kora, melyben a keresztyének földi szenvedésök jutalmául az eget hitték elnyerhetni. A nézet egy haragos istenről, ki mintegy kedveli az emberek öngyötrését, a zsidó vallásból származott át a keresztyénbe; de gyökét még a zsidóknál sem szabad keresnünk, hanem keresnünk kell az egyptomiaknál, kiknek hite szerint a földi élet nem egyéb büntetésnél, mely által az elkárhozott, bukott szellemeknek tisztulniok kell, hogy eredeti állásukat ismét visszanyerhessék. Csakhogy az egyptomiak nézete még is sokkal emberibb; mert még az utolsó a legvétkesebb szellem, ha bár minő sokáig is tart bűnhödése, valahára még is végképen kitisztúl, míg ellenben a keresztyén nézet szerint az elkárhoztatás örökké való.

Az ó-keresztyének és byzantiak e változó nézetet kinyilatkoztatják művészetökben is. Műveik eleinte még csatlakoznak a pogányok derült felfogásához és csak lassan-lassan emeli fel fejét az askesis, a szenvedés, a martyrság ábrázolása. Azonban ezen, az ember önállóságát, méltóságát kifejező antik nézettel homlok-egyenest ellenkező jellem még később sem változott a keresztyén művészetben, kivált nem az egyháziban ; mert az egyház állítja, hogy az ember, az eredeti bűn miatt, gonosznak születik s ezért bűnhödnie kell, mint bűnhödött az egyptomiaknál emberi testben a bukott isten. A gonosz test tévútra viheti a lelket, a szellemet; miért is a szellemnek kell uralkodni a testen; nem élvezni, hanem nélkülözni és szenvedni az embernek sorsa, rendeltetése. Ily tan fölötte szükséges volt az elkorcsosodott, az anyagi élvezetbe teljesen elmerült római társaság számára, de szükséges volt a vad barbárok zabolázására is; miért is el kell ismernünk a keresztyén vallásnak roppant jótékony befolyását az emberiség további fejlődésére.

E térre már most a művészetnek is kellett lépni, abban mindinkább fejlődni kellett a szellemiségnek az antik alakiság ellenében, felül kerekedett a vágy kifejezni az ember benső életét, miként az külsőleg nyilatkozik a szenvedély, az indulat vonásaiban és jeleiben; de midőn e kifejezés a természetben mindig egyéniséghez van kötve, a művész is kénytelen lett az egyéniséghez, az arczképezéshez fordulni. De midőn a felfogás, a művészeti érzet mindinkább csökkent a kereszténység első korában, az egyéniség kifejezése utáni törekvés is azon túlzásba esett, mely közel jár a torzképhez. Krisztus képét, vagyis úgynevezett arczképét kettős szempontból fogták fel; az egyik párt nem átallotta az üdvözítőt szolgai, csunya alakban tisztelni, mint Tertullian (Adv. Judaeos cap. XIV.) mondja: »Krisztus Jézus tekintete szegényes és emberi alakja nem volt méltó, hogy megtekintessék; de daczára közönséges, nemtelen és megbecstelenitett voltára ő mégis Krisztusom, kit imádok«. Ellenben a másik párt őt tetsző fiatalnak képzelte és képezte, ábrázolta tehát Orpheus és a jó pásztor képében; ezen párt az ó-keresztyén párt, melynek művei Róma földalatti temetőiben és az ó-keresztyén sarkophagokon láthatók. Az ellenkező, Tertullián nézetét, inkább a később fejlődött byzanti művészet fogadta el, de midőn ezen pártban is még élt némi antik hagyomány, ez sem ábrázolta Krisztust rútnak, mint teszi, ha Tertulliánt, szó szerint követi, hanem ábrázolta öregebbnek, szakálosnak és épen így fogta fel az apostolokat is, kik közt a későbbi művészetben mindig fiatalnak feltüntetett János evangelista is, komor öregként, ránczos homlokkal és mogorva tekintettel jelenik meg.

A keresztyén művészet tehát:

*a szellemileg jelentékeny felé irányult, semmi tekintettel a tetsző kecses alakra;*

míg a classikusnak czélja inkább:

*az alakilag tetszőnek és bájával igézőnek előadása volt*,

és e kettős lényeges jellemnek megfelel a képző művészetnek két ága is: a már anyagai és eszközei miatt inkább alaki szobrászat az antik világ jobb kedveltje, ellenben az anyagaiban és eszközeiben szabadabban, könnyebben mozgó szellemibb festészet a keresztyén világ jobb pártoltja.

Természetes, hogy magasabb feladatok teljesítésére korán sem volt képes a hanyatló művészet, a hanyatlást ezen agg világban még az új vallásos lelkesedés sem birta feltartóztatni; de birt mégis megalapítani új irányt, és ez az, mi az ó-keresztyén és byzanti műveket, ki nem fejlődött jellemök daczára is érdekesekké teszi a műtörténelemben.* De gyakorlott e művészet, kivált örökölt és fentartott technikájával, roppant befolyást a serdülő barbár népekre is, kik hosszú vajudás után ráléptek azon ösvényre, mely őket nem csak polgárosodott nemzetekké, hanem képesekké is tette a művészetben kifejezhetni a szellemileg jelentékenyt, sőt később, az antik maradványok útmutatásán, az alakilag tetszőt, a bájával igézőt is elérni. S így kimondhatni, hogy a keresztyén művészet, kivéve a plastikát, nagy haladást mutat az antik művészet fölött.

A hanyatlásnak harmadik fő oka a *természet tanulmányozásának elhanyagolása és a meglevő művek merev utánzása,* mely több tekintetben hasonlít az írást sokszorozó gépeknek eredményéhez, lenyomatai mindinkább elhalaványodnak, míg végre az írás egészen eltűnik. Más példa erre a viszhang, mely annál halkabb, minél későbbre esik az azt okozó hang szülemlésétől. Így vagyunk a csak mívek után készített munkákkal is; ha az első másolat vagy utánzás még bir is némi jellemmel, az utánzásnak utánzása annál inkább megmerevedik, minél több utánzás szorul a legutolsó és az első minta közé; ez nem felszálló typus, hanem lehanyatló modor.

Hadrian császár a már-már korában kezdő hanyatlásnak induló képző-művészetet az elmult stylek mindnyájának újra felébresztésével feleleven ithetőnek hivén, a művészeket nagy részben elvonta a természetnek közvetlen szemlélésétől. Később ezen téves irány mindinkább elterjedt ugy, hogy fokonként, valamint a művész, úgy a közönség is egészen elszokott a természettől és a természetestől, a valóságtól még az arczképezésben is, hol a természet közvetlen szemlélése a »conditio sine qua non«. Annyira elharapódzott a tunya modor, hogy az arczkép eredetére a kép mellett felirt névről ismerhetni rá csupán. Egyébiránt Hadrian korában, sőt utódjai alatt is találkoztak valódi művészek, kik a természetet művészetileg tudták felhasználni; itt tehát csak lendületről a hanyatlás felé, annak első csirájáról van szó, mely később, nagy Constantin alatt, oly terebélyes fává felnőtt.

Mint már emlitém, osztályunkban voltak nagy hézagok. A classikai művészet hanyatlásának csak kevés példányát tudtuk felmutatni, a legjelentékenyebb volt egy lámpa, mely fegyveres lovas képében alkotva, alkalmasint nagy Constantin császár korának tulajdonitandó. Ennek készitési ideje és kiállitásunk legrégibb byzanti művének szüleménye közt több század mult el, melynek itt semmi képviselőjét nem láttuk; nem is említvén azt, hogy a tulajdonképi ó-keresztyén kor művészetét semmi jellemző példányon nem lehetett tanulmányozni osztályunkban, semmi példányán azon kornak, melynek emberei még sokkal közelebb állottak a rómaiakhoz, mint a byzantiakhoz, kik a keresztyén vallást még kevésbbé fogták fel asceticus oldaláról, a martyrságot, bár azon keresztül mentek, még nem ábrázolták, hanem képeikben a bizalmat, a tántorithatlan hitet, a megrendíthetlen reményt jelképes módon fejezték ki, sőt a gyakorlatban még ragaszkodtak antik derült alakokhoz és tárgyakhoz, mint ezt földalatti temetőik ábrái, sőt még később is egyházaiknak némely mosaik-ábrái is világosan bizonyítják.

---

* Eine künstlerische Begeisterung, welche die Form bis in's Einzelne durchdringen und beleben konnte, ein entschiedenes Gefühl für vollendete, ausgebildete Individualität fehlt freilich diesen christlichen Bildwerken ganz, und die Weihe höherer Kunst ruht daher auf ihnen nicht. Sie theilen diesen Mangel mit den heidnischen Werken der spätrömischen Zeit. — Es ist sehr lehrreich, dass eine, für höhere Kunst eigentlich abgestorbene Zeit, schon die Elemente erzeugt, die in späteren Jahrhunderten der Bildung und Blüthe christlicher Völker sich erst entwickeln sollten. Nicht ein bewusstes Streben, nicht das absichtsvolle Suchen nach neuen anregenden Gebilden, nicht die Begeisterung eines hochbegabten Künstlers erzeugt die neue Form; sie entsteht von selbst, ein höheres Gesetz leitet die Hand des anspruchlosen, unbeholfenen Arbeiters. Noch ist indessen dieses neue Gesetz nicht durchgedrungen, nicht verarbeitet; die Kunst geht noch in dem verbrauchten römischen Kleide. Nur eine leise Bewegung, ein vorüberfliegender Zug der Mienen gibt uns die innere Veränderung kund. Es ist ein milder freundlicher Zug, der, weil wir ihn auf dem Antlitz der sterbenden Kunst des Alterthums wahrnehmen, etwas Wehmüthiges enthält, der aber uns wie ein liebevoller Scheideblick auf künftiges Wiedersehen vorbereitet. Wir erkennen hier auf dem Boden der Kunst ein grosses Gesetz der weltgeschichtlichen Entwickelung, das auch in der Geschichte des geistigen Lebens und namentlich der christlichen Religion sich oft geltend macht. Ueberall wo eine Richtung des menschlichen Geistes ihr Ziel erreicht hat, zeigen sich in der Zeit ihres Absterbens Andeutungen des neuen Prinzips. Allein diese treten keineswegs sofort in's Leben, vielmehr entstehen neue Hindernisse und entgegengesetzte oder entstellende Bestrebungen, welche diesen erwachenden Geist mit sich in Zwiespalt bringen und von dem rechten Wege abführen; so beginnt dann ein langer Zeitraum der Gährung und unklarer Gestalt, bis endlich jenes zuerst angedeutete Prinzip erkräftigt und selbstbewusst wieder hervortritt und nun mit unwiderstehlicher Macht siegt. (Schnaase III. 103. 104.)

# BYZANTI MŰVÉSZET.

Ellenkezésben az első, még inkább római érzelmü keresztyének derültebb és jelképes felfogásával, a byzanti művészeknél az askesisnek fontosságát és feltüntetését látjuk lábra kapni; mit amazok valóban tapasztaltak, ezt emezek szerették képbe ölteni, a szenvedést, a martyrságot, melyen magok már túl voltak, azaz túl voltak nagyjában, de érezték kicsinyben folytonosan egész életüken át; mert aligha folytonos szellemi martyrságnak nem nevezhetjük a byzanti polgári és társas életet; midőn itt a despotismus, a keleti kényuralom példájára, mindinkább fejlődvén, nem csak az alázatosságot, hanem a lealacsonyítást is parancsólag követelte, mi igen rokon a keresztyén önmegtagadással és lemondással nem csak az egyházi, hanem a politikai téren is, melyen az uralkodók hangoztathatták Pál mondását magától, az úr istentől jövő felsőbbségökről. És itt ismét találkozunk az egyptomiak uj-birodalmának és a byzanti uralomnak szembetünő analogiájával. Mindkettőben ugyanazon polgári és egyházi szigorú formalismus, ugyanazon kényuraság, mely ceremóniás feszességével uralkodik magán az uralkodón is, de százszor inkább nyomja az alattvalót, kinek nem csak nem maradt fenn előjáróinak szabad választása, hanem elvesznek tőle minden szabad önelhatározást is.

És mégis ugyanazon vallás, mely egyrészt a szótalan alávetést, kizárva minden ellentállást, követelte; mégis ezen új vallás új mezőt nyitott a művészetnek, új álláspontra helyezte a gyakorlót, új tárgyakat terjesztett elébe, uj szellemnek érzékítésére kényszerítette és ez a byzantiak első és főérdeme, *előkészítették a későbbi középkorban fejlődött egyházi művészetet*, sőt többet mondhatni, nemcsak előkészítették, hanem egyenesen megvetették alapját, sőt megalapították szellemét is, mennyiben a szenvedés oldala csak igen lassan tudott átmenni ama kedélyességnek kifejezésébe, melyet az antik világ nem ismert, és melytől természetesen igen távol volt a byzanti is fanyar, redős, élettelen, sőt életunt alakjaival. Ennyit mondhatunk *a felfogásra* nézve.

Sokkal többet és dicséretesebbet mondhatunk a byzanti *előadásról*, azaz a *technikára* nézve; mert itt első helyen szembetünik e művészet mint az antik és ujabb világ közti *közvetítő, átszállító*, még pedig annyira, hogy ha a byzantiak ezen közvetítése hiányzik, kénytelenek lettünk volna ujra feltalálni, mi a régieknek annyi fáradságba került, mit csak sok évezredes tapasztalás után bírtak elnyerni; ama sokféle gyakorlatot, melyet nélkülözni nem lehet, ha a művészetben, mi épen itt oly igen szükséges, szabadon mozogni akarunk, ha méltó felfogással méltó előadást törekszünk összekötni. Azonban a byzantiak nemcsak a classikai világ technikájának átszállítói a keresztyén világba, ők összekötetésöknél fogva a keleti népekkel oly technikát is gyakoroltak, melyet a rómaiak, bár ismerték, a császárok korában többé-kevésbbé elhanyagoltak, ilyen technika a *zománcz technikája*, mely inkább a keletről, mint Rómáról szállott a byzantiakra. A mozaik technikáját is nagyobb mérvben gyakorolták a byzantiak, semmint a rómaiak, falképeik is nagyobb területeket foglaltak el; és mit mondjunk a byzantiak miniature-képeiről, melyekkel kéziratakat diszítették? Vannak ugyan adataink, melyek nyomán a római kéziratok csekély mérvekbeni illustratióiról szólhatunk, de ilyenek nem maradtak fenn számunkra, hacsak nem byzanti vagy ó-keresztyén másolatokban, míg eredeti egyptomi illustrált papyrusokkal bírunk. A könyvek illustratióját miniaturekkel tehát nem mondhatjuk byzanti találmánynak; de byzantinak mondhatjuk annak nagybani gyakorlatát, és épen ezen gyakorlat, a könyvek könnyebb elterjedése az, mi nagy befolyással volt a középkori festészetre, sőt Viollet-le-Duc helyes megjegyzése szerint, a byzanti miniaturek nemcsak a középkori festészetre, hanem plastikai műveikre is hatottak, kivált Francziaország több szobrászati iskoláira. A classikai világban kevésbé használták az elefántcsont-anyagot önálló művek készítésére, nagyobb munkákban összekötötték zománczos és termés-érczekkel, s így létesítették híres polychrom-szobraikat. Ellenben a byzantiak, sőt már az ó-keresztyének is kisebb mérvű, hanem önálló elefántcsont-műveket nagy számmal készítettek, s azokat mindenféleképen, leginkább könyvborítékként, ereklyetartó ládácskák tábláiként és diptychonokként felhasználták és mondhatni, hogy itt, eltekintve ily munkáknak inkább festészeti, mint plastikai jellemzéstől, nem kevés valóságos műremekkel bírunk, melyek

Viollet-le-Duc szerint szintén nagy hatást gyakoroltak a középkori festészet fejlődésére. — Vannak még más technikák, melyeket a byzantiak szintén mesterileg gyakoroltak u. m. a niello és a berakás, a damascirozás, a vert művek (getriebene Arbeiten), a filigraine stb. technikája. Apróbb művekben ellenben elhanyagolták a drágakövek metszetét, (die Steinschneidekunst,) valamint érmészetök semmiképen sem tartott lépést a rokon művészet-ágak teremtményeivel, hanem a hanyatlás szakadatlan folytonosságát egész a barbárságig mutatja. Figyelmet érdemelnek még a byzanti szövetek és kelmék. Ezekben is, valamint a zománczokban, a kelet megelőzte a byzantiakat; hogy az egyptomi alakos kelmékről ne is szóljunk, számtalanszor találunk az assyri domborműveken oly kelmét, melyben az alakok beszőve vagy hímezve vannak. Byzanti szövetmintát osztályunk is mutat és a kelmeszövés és hímzés épen azon műipar-ág, mely nagy terjedésnek örvendett és a byzanti gyárosokat gazdagította a középkorban.

A byzantiak eddig felhozott művészeti érdemeinél még sokkal nagyobb az, melyet az *építészetben* szereztek. Itt egészen uj stylt találtak fel a *kúp- vagy a középponti byzanti stylt.* Igaz, a rómaiak is ismerték és alkalmazták a kúpot, hanem leginkább csak kerek épületeken, henger-alapra tették fel, igen kevés római példát ismerünk, melyekben a félgömbü kúp négyeges falépítésre van felrakva, közvetítőül felhasználva a pálhát (Zwickel, pendentif), még kevésbbé kifejlett minőségében. A byzanti épitészet ellenben a kúp és a pálha technikáját nemcsak kimívelte, hanem megalapította. A római kúp merev tömeg volt, mely nem szerkezetéről, hanem kitünő összetartó falragaszáról nevezetes, ilyen volt a kevés ránk jutott pálha is, mindkettő roppant súlyával nehezkedett a falakra és azoknak szerfölötti vastagságát és erősségét követelte. A byzantiak, midőn a kúpot és pálhát apró elemekből készítették és azoknak minden sor-részét a kúp középpontjára irányozták, valósággal feltalálták a kúp szerkezetét, és midőn ily körülmények közt és még mindenféle más módon is a kúpok súlyát képesek voltak kevésbbé nehézkedőnek tenni, roppant lépést tettek a boltépitészetben. Egyetemben ezen nevezetes ujitással fejlesztették a pillért is, midőn eltérve ennek a rómaiaknál szokásos rideg épszögüségétől, a pillért épen úgy alakították, mint azt épületök alakviszonya a kúphoz vagy a kúpokhoz megkívánta. Módosította a byzanti épitészet az antik oszlopot is, és ha nem mondhatjuk is, hogy ez, aesthetikai tekintetben, az oszlop előnyére történt, szerkezeti tekintetben ezen módosítás minden esetre szükséges és elkerülhetlen volt. Módosítás történt a díszekben is, de itt is, bár világos a változatosság és az eredetiség utáni törekvés, mégis tagadhatlan másrészt, hogy a szerviséget és a kecset e törekvésnek feláldozták, bár szerkezeti tekintetben itt nem volt szükség a hátrálásra.

Ha már most ezen módosításokat, szültek bár ezek visszalépést vagy eredt azokból épitészeti haladás, összességökben tekintjük: tagadhatlan, hogy okot adtak az épitészeti tagoknak és épületrészeknek egészen uj csoportosítására, mely ismét egy egészen új szerkezetet, egészen új épitészeti képet szült, az úgynevezett *középponti rendszert, a magasba való csúcsosodás alakját;* mihez constructio tekintetben a *boltépitkezésnek* fölötte bokros kifejlődése járult; de épen erre volt múlhatlan szüksége az éjszak-nyugoti tartományoknak; ezt mívelték ki méginkább a byzanti előljáró épületek nyomán, ezeken tanultak élni éghajlatuk kevésbbé alkalmatos anyagaival, midőn már a byzantiaknál is látták, hogy nem okvetlen szükséges, vagy roppant kőduczokkal mint a hellenek, vagy igen pontosan égetett téglákkal, mint a rómaiak épiteni.

Mondhatjuk tehát, hogy a byzanti épitészet a technika tekintetében nevezetes haladást képez az antik-épitészet fölött, bár a művészetre és izlésre nézve itt is hanyatlás mutatkozik. *)

Magyarországon az épitészet a nyugati styleket követte; a mi itt byzanti, az, ama ó-hitü szerbektől származik, kik a XV. században, szorítva a török által, a magyar korona területén menedéket kerestek és hazánk délkeleti részén letelepedtek.

---

*) »A byzantiak viszonya a művészethez világos; mert ők nemcsak fentartották a régi római alakzásokat, hanem azokat keleti elemekkel összeolvasztván, keresztyén czélokra feldolgozták. Nálok nem fejlődött ugyan szabad és örvendetes munkálkodás; ellenben találkozunk itt a bágyadtság és elhaltnak jellemével: de daczára mégis mintegy önkénytelenül fejlődött az ó-római, keresztyén és keleti elemek egymásra való felolvadásából oly alakzás, melyet sajátságosnak kell neveznünk, és mely nem csak a germán nyugatra, hanem távol keletre is volt oly befolyással, minőt mindenütt tapasztalunk, hol az önálló fejlődés a hagyományból indúl ki«. (Schnaase III. 122. l.)

Első, ki nemcsak a szerb, hanem a magyarországi byzanti épületeket is tanulmányozta: Kanitz Ferencz hazánkfia; több ezen tárgygyal foglalkozó munkái és akadémicai értesítései közt főképen nevezetes Bécsben, a kormány költségén 1864-ben megjelent díszmunkája, »Serbiens byzantiniseke Monumente«. Akadémiai előadásában Kanitz a magyarországi byzanti stylü épületekről ezeket mondja:

»A szerb épitészeti tevékenység második korszakának azt tekinthetni, mely a Duna balpartján, jelesen a »Frusca-Gora« pompás táján fejlődött *Szerém megyének* erdős (mons Almus) hegységében a Duna, Dráva és Száva közt. Itt mintegy 12 mértföldnyi területen, bájos völgyekben 12 kolostort alapítottak a Brankovič család tagjai«.

»Meglátogattam magam a Pétervár melletti *kameniczai* parochialis templomon kívül a *krušedoli, jaszaki, rakovaczi, bešenovi, oppovi, vrdniki, šišatovaczi, kovežđini és beočini* templomokat.«

»Ezen épületek csak öt elseje méltán csatolható a régi szerb emlékekhez, míg a többi, különféle átépítés által elferdítve, a byzanti stylnek csak kevés jellegét mutatja és inkább hasonlít a rococco idejéből való nyugoti templomokhoz.«

»Tekintsük közelebbről a kameniczai, krušedoli, jaszaki, rakovaczi és bešenovi épületeket. Mindnyája a szerb épületekkel együtt, mai napig elkerülte a tudományos vizsgálatot. Szembe szökő, hogy négy elseje épitészének a pavliczai, ravaniczai és manassiai templom, a bešenoviénak pedig a kruševaczi templom szolgált mintául. Azonban az arányok azon egyenmértékét és a szép távlati hatást, mely a régi szerb templomokon a dongaboltok felemeléséből eredt, csak Jaszakban és Rakováczon találjuk.«

»Krušedolban (a templom 1486-ban épült) a kúphengernek koronapárkányzata túlközel van alkalmazva az ívekhez, s így ezeket igen is nyomja. Ugy szintén igen laposak az oldalapsisek (a keresztható két végén), e minőségben nem jelzik eléggé a görög keresztet. A kameniczai egyházban is ugyan e hibát találjuk, s e fölött még bensejének arányai is elég szerencsétlenek.«

„Ellentétben az ó-szerb épitményekkel, Frusca-Goraban megelégedtek egyetlen egy, a négyzet (Vierung) fölött emelt kúppal. Igen eredeti hatással bírnak ama támféle részek, melyek az oppovi kúpot külsején körülveszik.« *)

»Ámbár a Szerémség templomai később alapíttattak, mint a kruševaczi; mégis mindnyája nélkülözi az egykorú tornyot, mai tornyuk későbbi toldás.« **)

»E templomnak régi fresco-képei emlékeztetnek ugyan Panselinos athoshegyi iskolájára; azonban itt gyakran hiányzik a körvonalak typikai szigorúsága és a felfogás komolysága, s e képek elgyengülnek a nyugatnak szembeszökő befolyása alatt, melynek egyénesitési tehetségéhez, másrészt nem bírnak felemelkedni.«

„Elnézve emlékszerü jellemöktől, és gyakran jeles épitészeti technikájoktól (anyagok a téglaréteggel felváltott faragott kő), a szerémségi épitmények, a szerb épitészetnek ezen utolsó példányai, valóban nemzeti teremtés minőségökben helyt érdemelnek a művészet történelmében. Utánok csaknem az épitkezés teljes megszünte következik, és hol ezt ide s tova új cselekvőség váltja fel, ott sajátos nemzeti erő és ismeret hiányában, az idegen külföldi mód lép előtérbe, mely sem a szertartás követeléseinek, sem a byzanti styl hagyományainak nem képes megfelelni.«

A Szerémség idézett egyházain kívül van, hihetőleg még több más byzanti izlésű templom hazánk déli részén: egyet 1862-ben Storno Ferencz felfödözött, felmért és lerajzolt, ez az *orahoviczai*, Verőcze-megye 3-dik járásában, Siklósnak 6 vagy 7 mértföldnyi délnyugati távolságában. Storno rajzai osztályunkban voltak kiállítva a forgó állvány 44. 45. 46. 47. és 48. száma alatt.

Elrendezésével az orachoviczai zárda-templom hasonlít a ravaniczai, kruševaczi, szemendriai és pavliczai szerbországi templomokhoz, t. i. mindenütt hengeren emelkedő középponti kúp körül három oldalon félkúpot látunk, a negyedik, a nyugati oldal pedig egyenes zárású, s ehez csatlakozik a többékevésbbé a templomtól elválasztott előcsarnok, a narthex. Az említett négy szerbországi templom a

---

*) A legrégibb kúp, melynek külseje támakkal van körülvéve sz. Zsófiaé; később támmal lett ellátva a daphni, a patrasi kúp. L. a két utóbbinak rajzát Lenoir Albert Architect. monastique I. köt. 294. l.

**) Természetesen; mert a byzantiak haranggal nem éltek, hanem az isteni tiszteletre a híveket fa-táblák veregetésével hívták össze, minőkkel lovasaink élnek jeladásra a falukon. Ily fatáblát synandronnak neveztek, mintegy férfi-összesítőnek.

XIV. század második felében épült, tehát a miénk nem lehet előbbi régibb előképeinél. Hozzájárul, hogy Szerém-megye több régi templomainak építési kora a XV. század második felébe esvén, következtethetjük, miként az orachoviczai is ugyanezen korban és ugyancsak menekülő szerbek által lett építve; mely véleményt még inkább erősítenek ama késő csúcsíves alakzatok, melyek nevezetesen a kúp külsején tűnnek szembe. Román stylre utalnak a párkányzatok különféle szelvényei, a kúp alatti félkörbe zárt fülkék és a templom főpárkányzatától sajátságosan eltávolított, igen durván faragott fűrészfries; ez ugyan nem román, hanem már ó-keresztyén találmány, a XIII. század második fele óta alig volt alkalmazva, de azelőtt igen gyakran használta a román építészet. E fries alatt két ablakot látunk a templom déli oldalán, melynek alacsonyabb íve román módra, félkörü, mig magasabb helyen a hármas félkört, megint egyes csúcsú veszen körül. A kúp ablakainak béllete (Gewände) és félkör-zárása ismét román izlésű, de az egész ablak megint csúcsíves kanyarodású mélyedésben áll, valamint hasonló kanyarodású nagy ívek foglalják el a kúp legfelsőbb párkányzat alatti azon helyét is, melyen a román építészetben kisebb félköríves fries szokott előfordulni.

Az orahoviczai templom tehát több stylek vegyüléke, egész elrendezése a másod, a X. század végére eső byzanti építészet fejlődésének szüleménye, egyes részletei pedig részint a román, részint a csúcsíves stylnek hanyatlási korából vevék.

Belül a templom ki van festve és képeiben ismét három korszaknak egymással vegyített elemeire ráismerünk. Ugyanis az emberi alak a keleti egyház szellemében van felfogva és byzanti ruhába öltöztetve, mit főképen sz. Miklós egész nagy álló képén látunk, míg az alakot körülvevő növényeken a dúsgazdag késő román és csúcsíves styl jelentkezik; mert itt nemcsak a négy osztályú, tökéletesen román levelet vagy rózsát látunk, melynek legbensőbb része csiga módon görbül, hanem e levelek közt a késő csúcsíves halhólyag-alak is fordúl elő, minőt ugyanis a csúcsíves szobrászok és falfestészek oly gyakran használtak e kornak végső szakaszaiban.

---

# BYZANTI ZOMÁNCZ.

*A zománczot, émail, Schmelz, electrum, smaltum**) ismerték és készítették az egyptomiak; Egyptomból a gyakorlat átment a görögökhez, rómaiakhoz és a kelet népeihez; az utóbbiak éltek a zománczczal akkor is, midőn a rómaiak azt többé-kevésbbé elhanyagolták s hihetőleg keletről jött a lendület Byzanczba, hol a legrégibb ismert byzanti zománcz I. Justinián császár korában (518—527) tűnik fel. E császár Hormisdas pápának (514—523) zománczos lámpát »gabatam electrinam« küldött ajándékba és alkalmasint zománczos volt sz. Zsófia byzanti templomának oltártáblája is.

Mondogatják, Philostratos, egy a 3-dik század beálltakor élt görög sophista egyik rövid megjegyzése után, hogy a zománcz-művészetet az Oczean partján lakó barbárok ha nem feltalálták, legalább nagyban gyakorolták; azonban ezen hit valótlanságát kimutatták Lindenschmit és mások**). E szerint a zománcz-gyakorlatot az ó-középkorban egyenesen és kizárólag Byzanczból kell származtatnunk.

Mielőtt Philostratos jegyzésére különös sulyt fektettek, minden ó-középkori zománczot byzantinak mondtak, később, midőn a limoges-i iskolának elég kora keletkeztével megismerkedtek, a közép-

---

*) A smaltum szót Guignet, a sanskrit *haschmal* szóból származtatja; a haschmal szót találjuk Ezeckiel prophétánál, s innen jön a latin smaltum közvetítése utján a német *Schmelcz* és a franczia *émail* is; mi minden oda mutat, hogy a rómaiak által elhanyagolt zománcznak újbóli felélesztése a byzantiak révén keletről jött, hol ezt folytonosan gyakorolták az indok, perzsák, chinaiak, japániak stb.

**) Zu dem Wagniss, die Entwickelung dieser Technik» auf die Barbaren am Ocean« zurückzuführen, konnte nur die Verblendung nationeller Eitelkeit hinreissen, und der Versuch von Labarte, die Herstellung aller in Frankreich gefundenen emaillirten Bronzen den alten Galliern oder doch den Gallo-Romanen beizulegen, bleibt ebenso verfehlt, als jener von aus'm Weerth, welcher unseren Landsleuten, den germanischen Ubiern, einen hervorragenden Antheil an der Ausführung gleichartiger rheinischer Fundstücke zu sichern bestrebt ist. Lindenschmit »Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit, Mainz 1871.« III. köt. 35. l. Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy Labarte újabb nézete eltér az 1856-ban kimondott nézetétől, midőn most már ő is a franczia-országi gyakorlatot nem barbároktól, hanem német úton a byzantiaktól származtatja.

kori zománczokat kizárólag annak akarták tulajdonítani; mig Labarte fel nem lépett és előbb több kis munkáiban, utóbb az azokban szétszórt eszméket egybegyüjtve »Histoire des arts industriels au moyen âge Paris 1865.« (III. köt. 377. s. k. l.) czímű művében be nem bizonyította, hogy a byzanti gyakorlatot nem közvetlen déli Francziaországba, hanem elébb az alsó Rajna vidékére ültették át, honnan először 1140 körül sz. Denisbe (Paris mellett) került s csak innen folytatva útját délfelé, telepedett meg Limogesbe, hol azután pár századon át megtartott nagy hírnevét nyerte.

*Zománcznak* nevezzük a festészet azon nemét, melyben többnyire ércz-alapon, tűzben olvasztott üveges festékek képezik az ábrát. Lehet az utóbbi valóságos kép, vagy többé kevésbbé művészi, sőt csakis különféle színű mezőkből álló ornamentatio.

A zománczok főnemei ezek:

1. *Sejtes*, émail cloisionné, (Zellenschmelz); ennél a különféle festékes mezők, az alapra forrasztott igen keskeny érczfonalakkal vagy lemezkékkel elválasztvák egymástól. A zománcznak ezen neme különösen Byzanczban volt gyakorlatban, az alap leggyakrabban arany-lemez, aranyosak az elválasztó fonalak is.

2. *Vájott terü*, (champ-levé, Felderschmelz); ennél a festékek mintegy ágya ki van mélyedve, kivésűzve a többnyire vörösréz alapba és az elválasztó rekeszfalak meghagyva a lapon. E zománcz-nem különösen a rajnai és limogesi műhelyeké.

3. *Átlátszó,* (translucide, durchscheinend); a zománcz ezen neme, melyben az előbbi nemek át nem látszó festékei ellenében a festékek átlátszók, kivált Olaszországban a XIV-dik század óta volt honos.

4. *Festett zománcz*, (émail peint); gyakorolták először Limogesben; ez a közönséges festészet gyakorlatától azzal különbözik, hogy itt a festék a tűzben olvasztatik; itt többé rekesz nincsen. Ez a zománcznak legujabb neme és van egyedül szürke (grsiaille), vagy több festékkel készült ily zománcz, sőt olyan is, mely a színezésben akármily festménynyel vetélkedik.

A zománcz két első nemét *incrusté*-nek is nevezik, mi *kéregesnek* mondhatjuk.

A zománcz technikája igen közel áll a mozaikéhoz és még közelebb az üvegtábla festéséhez. Apróbb zománczos munkákból osztályunkban volt Ráth György tárgyai közt három fibula. E fibula csaknem ugyanazonos ama két fibulával, melynek egyikét, mint a sz. Omeri muzeumból valót másol de Linas »Les Oeuvres de St. Eloi« czímű 1864-ben megjelent értekezésének IV-dik tábláján. Látunk három concentricus körből álló, közepén áttört tarcsát. A külső körnek van felváltva a bíborszínbe játszó hét vörös és hét fekete sugár-alaku csíkja; a középsőnek öt narancs és öt zöld; a bensőnek fekete és zöld csíkja. A tarcsa két oldalán van két két félhold alaku függelék a tű és annak hüvelye számára. A félholdak közepe bibor-színbe játszó vörös zománczczal van kitöltve; hol a félholdak a tarcsához csatlakoznak, zöld zománcz volt; a félholdak közti gombok zománcza narancsszínű. A függelékben minden egyes szín rekesz közt lévén, itt valóságos sejtes zománczot látunk, míg a tarcsa festékei nincsenek elrekesztve egymástól, ez tehát neme a festett zománcznak, vagyis inkább a rekesz nélküli kéregesnek*).

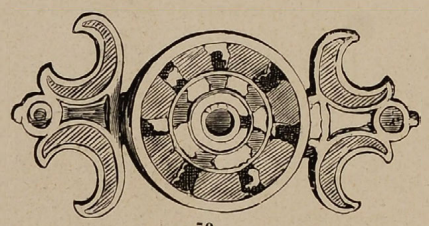

79.

*) De Linas az alább leírt technikától különbözőt teszen fel a sz. omeri fibulák készitésénél, szavai a következők: »Jai conscieusement examiné et dessiné au Musée de St. Omer deux fibules, dont la provenance n'est pas mentionée au catalogue, mais qui, suivant quelque probabilité, ont été trouvées dans la Morinie. Toutes deux sont de forme circulaire, en bronce *orné de mosaïiques* (?) et ne diffèrent entre elles que par de minimes details; ce que je disai de la technique de l'une s'appliquera donc à l'autre. Le Nr. 1. a 0,026 m. de diamètre; sa surface présente trois circonférences concentriques en métal, dont les intervales portent une série de trapèzes (olyan csík mint az, minőt a mi fibulánkon látunk) en verre opaque, taillés et ajoustés ensemble dans un ordre symétrique. Ils sont fixés à la plaque de fond au moyen d'un *mastic* qui, en se combinant avec l'oxyde de cuivre, est devenu assez dur pour que des fragments de verre y soient restés adhérents en quelque points où l'ornementation est degradée. Les quatre trapèzes blancs du cercle extérieur ont été creusés à la roue pour y incruster de petites rosaces bleues et rouges à coeur jaune. A chaque extrémité de la fibule, dans le sens horizontal, deux croissant rouge-brun, tangents à un ovoïde minium posé en amortissement. Le trapézoide, determiné par la circonférence, les croissants et l'ovoïde (ez a mi fibulánk gombhelyét foglalja el), est rempli de pâte vitreuse vert délitée. Le centre du bijou est percé à jour.

Le Nr. 2 a 0,019 m. de diamètre; il est muni de deux appendices, une tête d'animal et un croissant. Le cercle extérieur est divisé eu compartiments alternativement rouges et bleus; les rouges incrustent chacun un dé blanc à points rouges, les bleus, une rosace rouge. Le disque central est également rouge, le cercle intermédiaire et le croissant sont en pâte verte delitée.

Ezen fibula csürlő alaku, mélyedésének festéke piszkos fehér, a hosszában elterjedő levél zöld színű, közepén van két zöld vonallal bekeretelt sötét kékszínű tarcsa, melyben zöld pontokból álló rosettek jelennek meg. Itt is a színeket elválasztó rekeszek hiányzanak.

Harmadik fibulánkban, melynél a tű fent, hüvelyesen volt alkalmazva, csak két szín fordul elő, világos sárga és sötétkék, ezek egymástól el vannak rekesztve, hanem úgy, hogy a rekesz az alappal ugyanazon anyagu, tehát itt vájott terimű zománczczal van dolgunk.

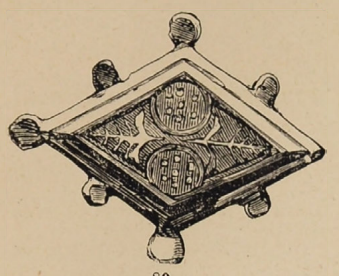

80.

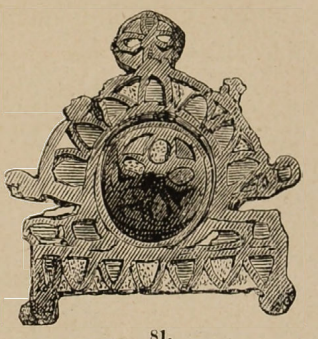

81.

Ha külön-külön technikája miatt e három fibula talán nem is byzanti, mégis egészben a byzanti gyakorlatnak kifolyása és érdekes épen azért, mert ugyanazon darabon többféle technika fordul elő és mert enged bepillantani a zománcz készitésének módjába, kivált a csürlő alaku fibulánál. Hol a zománcz felső rétege kiesett, ott piszkos zöldes alap látható, mely az érczlemez és a fedő zománcz közti helyet elfoglalta; mint finom por rakatott s tűzben olvasztatott, végre az egészet csiszolták. De a technika nem ily egyszerü, hol t. i. a különféle színü zománcz nincsen érczrekeszszel elválasztva egymástól, hanem egyszerüen egymás mellé helyezve, egymás mellett fololvasztva. A francziák eddig hitték, hogy ezen egymás mellé helyezés két ízben történt, hogy először az egyik színt olvasztották fel, később melléje hintették a második apró porrá tört festéket s ezután az utóbbit másodízben olvasztották; ha pedig két színnél több is fordul elő, minden elrekesztés nélkül, akkor az olvasztást mindanynyiszor kellett ismételni a hány színt használtak. E nézet ellenében Cohausen*) kisérletei bizonyítják, hogy kétszínű fibulát is könnyen lehetett egyszerre zománczozni, midőn az egyik színt előbb választott alakjában, hideg üvegtáblából kivágták s igy a másik szín vízzel iszapra készített tésztájába bele nyomták, vagy pedig amazt ennek porával körülhintették s ezután az egészet egyszerre felolvasztották, sőt ily módon még egy harmadik színt is lehetett, csöpp alakban, az elsőben vagy másodikban alkalmazni. Ezen eljárást illustrálva látjuk csürlő alakú fibulánkban. A tarcsa és a levél külön kivágva belenyomatott a piszkos fehér tésztába s ekkor az egészet egyszerre összeolvasztották, sőt ugyanis ezuttal olvasztották a zöld színű, a kék tarcsába előbb becsepegtetett rosetteket is. Hogy pedig ez igy történt, mutatja a levélnek és tarcsának kidomborodása a fehéres alap felszínén, sőt azon körülmény is, mely szerint a tészta a belenyomott alak által kiszoríttatván, vagy a csürlő bronce-szélein, felemelkedett, vagy hol ez nagyobb mérvben történt, onnan késsel vagy vésűvel eltávolíttatott, mielőtt az egészet tűzbe rakták. A csiszolás nem történt meg elég szabatosan s igy nem törölte el ezen eljárás elég világos nyomait.

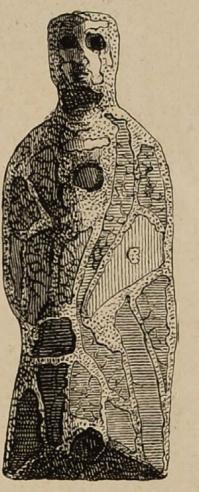

82.

Igen hasonló a fibulákon tapasztalt kezelés még a gyüjtemény *négy bronce-gombján;* itt is a festéket a kimélyedt mezőbe rakták, a rekeszeket pedig meghagyták; csak az első fibulánál aranyozták e rekeszeket; a festék: vörös, kétféle zöld és fényes, hanem nem elég tiszta fehér.

A technika és színek összehasonlítása végett érdekes volt a gyüjteménynek itt másolt alakja. Ilyféle alakok számtalanok a limogesi zománczok közt. Leginkább

---

En regardant ces fibules à la loupe, je me suis convaincu qu'elles réunissaient deux genre de travail, savoir: la *mosaique,* dite *romaine* où la matière incrustée a pour excipient direct le mastic: la *mosaique* dite de *Florence*, véritable marqueterie de pierres à point, invisibles. Cet indice, à mon avis, sufit pour attribuer à la période barbare (?) des objets donc l'aspect est galloromain (?). En effet, l'ouvrier qui les fabriquea a évidemment voulu imiter les bijoux surémaillés de la Gaule, et son ignorance des procèdés antiques lui a fait dépenser en main-d'oeuvre un temps que la pratique raisonnée de l'émaillerie eût épargné. Or, le Musée de Mayence posséde diverses fibules romaines émailleés et surémailles (azaz zománcz zománcz fölött) ayant la forme ou comportant la figure d'une croix. Si ces fibules sont antérieures à l'invasion, et la présomption en est grand, elles prouvent que la perte de l'art de l'émaillerie coïncide avec l'arrivée des Barbares et que toutes les imitations d'émail exhumées des cimetières mérovingiens, sont postéricures au IV. siécle (sőt a VI. derekánál is ifjabbak). De Linas »Oeuvr. de St. Eloi« p. 99. s. Valamint saját fibulainkat, úgy a de Linas által leirottakat is sokkal ifjabbaknak tartjuk, alkalmasint a VII-dik század készítményei, vagy talán még későbbiek.

*) L. Cohausen »Römischer Schmelzschmuck« czimű Wiesbadenben 1873-ban megjelent rövid értekezését.

ereklyetartók díszéül alkalmaztattak; ez egyszersmind az efféléknek legrégibb alakzása; domborműben előadott fejjel, míg a többi test lapos maradt és lenn egyenesen elvágatott. Az arcznak és a ruha némely részének aranyozásán kívül itt két festék van alkalmazva: vörös, mely sokat hasonlít a fentebb érintett fibulák vöröséhez és egy szürkéskék festék. Nálunk, ezen másutt oly gyakran előforduló alakok elég ritkák.

Volt Ráth György gyüjteményében a zománczoknak más későbbi sorozata is: nagy csatok és mentekötők, zománczszínök többnyire kék és sárga.

Inkább a byzantiakhoz csatlakoztak más zománczok, melyekből a festék többnyire kiesett: *Krisztus térdképe;* felismerhető kereszt-nimbusa után, jobbjával áldozva, baljában könyv, körösközül csürlő-dísz; *Márk evangelistának jelvénye,* a szárnyas oroszlán, mezejében szintén csürlő-dísz; itt még nyomai voltak az eredeti aranyozásnak és kék festéknek. E két lemez hajdan szöggel erősítve volt, Krisztus képe talán ereklyetartóhoz, a jelvény könyvboríték-sarkdarabként. Harmadik lemezke vájott terű zománcz, *sas, szaladó nyúl fölött*, itt bizonyos román-féle jellem mutatkozott.

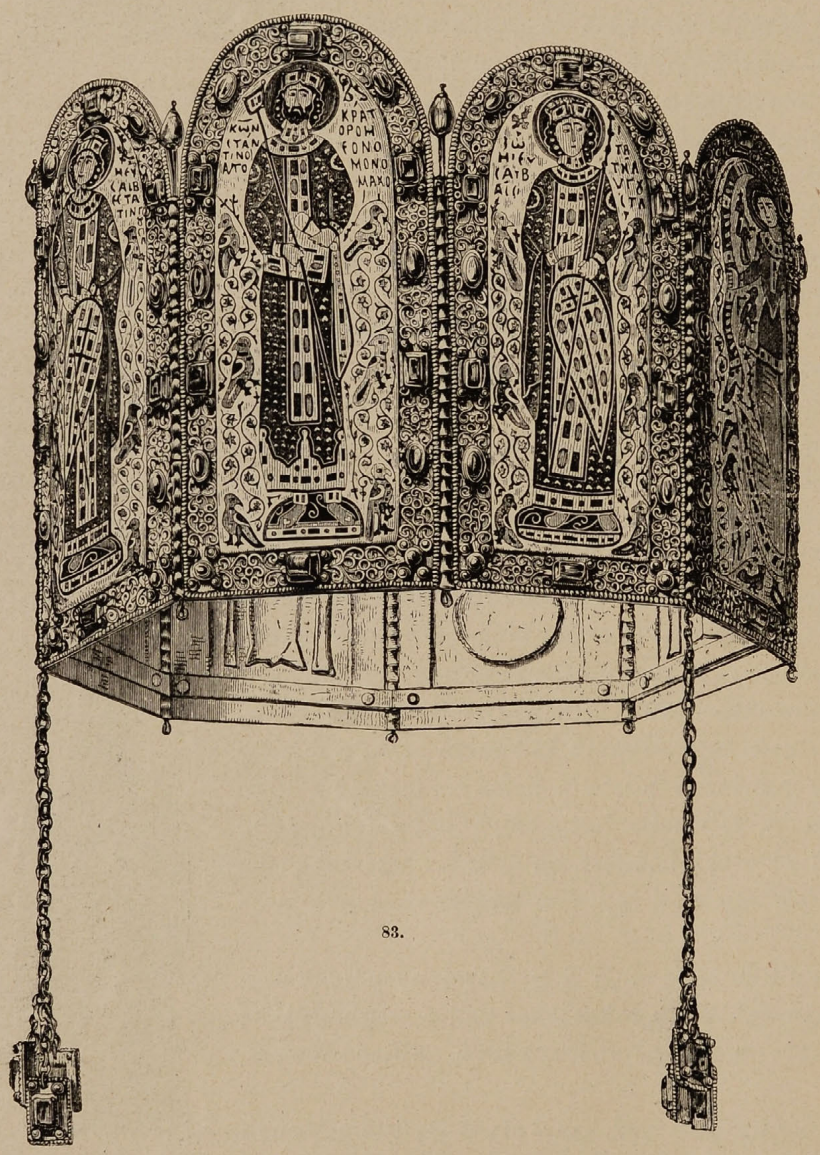

83.

Említenünk kell, hogy ezen többet ezernel számító gyűjteményben még sok, a byzanti keresztyén jeleket mutató, darab volt, u. m. az úgynevezett *constantini jel*, összetéve a görög Ro és Hi betűből, az úgynevezett *crux monogrammatica,* t. i. a Ro betű, mely alján keresztet mutat, az úgynevezett *tetragamma,* mely négy görög gamma betűből van összerakva, különös vonatkozással a szentháromságra. Ezen jelek nehányai körben állottak, úgy, hogy az egész ki volt vágva. Lehetetlen a dúsgazdag gyűjteménynek sok darabját külön tárgyalni, de úgy hiszem a legérdekesebbet legalább érintettem.

### *A nyitra-ivánkai korona.*

A magyar nemzeti muzeum egy, Byzanczban a XI. század közepe táján készíttetett koronának valamennyi eddig feltalált részeit megvásárolta. Ezeket 1860-ban és részben később Nyitra-Ivánkán a földből kiásták. Első ízben a muzeum nyolcz darabot szerzett meg, melynek ketteje 1867-ben Párisban kiállítva nagy sensatiót okozott; később ama nyolczhoz még egy kilenczedik darab jutott, de a korona még ezzel sem teljes. Érdy János a leletet leírta az »Arch. Közlemények» 1861-dik évfolyamában. Az ezen évfolyam bő atlasában két kőmetszet-táblán e koronának nyolcz, akkor megszerzett darabja van lemásolva, azok közt pedig kettő chromo-litographiában, a szükséges aranyos nyomattal. Adja a hét meglevő egész alakot Bock is a »Kleinodien des h. röm. Reichs« XXXVIII. tábláján. — Érdy a feliratokat helyesen olvasva, meghatározta keletkezési korát és rendeltetését, de nem rakta össze koronává az egyes darabokat, ezt tette, mint 83-dik ábránk mutatja, Bock Ferencz »Die Kleinodien d. h. römisch. Reiches«

című 1864-ben megjelent díszműkiadásában. A hét, fennt kikerekitett darabot rovatkák alakjában összerakta, de hiányzott és hiányzik még a nyolczadik hasonalakú darab, melylyel a korona-abroncsot zárni lehetne. Ha e koronához a magyar királyi koronának azon részét hasonlítjuk, mely az előbbivel egykorulag, szintén Byzanczban készült és tapasztaljuk, hogy szent koronánkon a byzanti császár családtagjai a középső Krisztus-kép körül csoportosulnak; valószínűvé válik, hogy a fel nem talált nyolczadik rovatka szintén Krisztus képét mutatta, melynek azután a nyitra-ivánkai korona hét darabjának legnagyobb darabja, Constantinus monomachus alakja megfelelt; Constantin balján és jobbján elhelyezve voltak Zoe és Theodora császárnék, következtek a kisebb rovatkák, az alázat (tapinosis) és az igazság (Wahrheit, alethea) jelképes alakja, végre a megváltó két oldalán állott a két angyal, kit ugyan tánczosnőnek tekintenek, de kit amazzá tesz a nimbus, ámbár nem szárnyasak, mi különben byzanti műveken gyakran fordul elő. Ugy hiszem, hogy a felszámított nyolcz darab, melynek azonban egyike hiányzik, egy felső abroncsot képezett, és hogy sz. András és sz. Péter kisebb körbe foglalt mellképe részét tette egy alsó keskenyebb abroncsnak, vagy, hogy az egyetlen abroncs egyik részétől az ellenkezőhez oly kengyel (Bügel) vonult el, minőt királyi koronánkon látunk. Mivel Constantinus monomachus a trónt 1042-től 1056-ig elfoglalta: koronánk szükségkép az e tizennégy éves időszakban készült.

A nyitra-ivánkai koronát legtüzetesebben leírta de Linas a »Revue de l'art chrétien« című folyóiratban és utóbb »Histoire du travail«-jában, melyben a párisi világtárlat régészeti osztályának legérdekesebb tárgyairól értekezett. Leirása ez:

»Az első lemezkén (0,116 m. 0,050 m.-hez) látjuk a császárt »tunica talarisban», fölötte a császári »saccos«, melynek sötét-kék alapján sárga, szívalakú dísz látható; e fölött van sárga vörössel bekeretelt és saphirokkal díszitett »loros«; e »loros« körülveszi nyakát és testét az alaknak, mely fején polygon-koronát, »stemma, modiolos« visel, erről csüngnek a »taeniak, propendulia, kataseista, basilika«; lábát skarlatszínű és aranyozott szíjakkal kötözött »tzangai« födik. Jobbja tartja a hosszú skarlatszínű rúdhoz alkalmazott »labarumot«, balja tekercset, vagyis inkább a »mappa consularist«. Feje fölött olvassuk:

*ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟ(ϱ) ΡΟΜΕΩΝ ΜΟΝΟΜΑΧΟΣ.*

A második és harmadik lemezke (0,109 a 0,047-hez) egy-egy császárnét mutat hosszú, kék, sárga szívekkel és falbalossal díszített ruhában, a fölött viselnek köpenyt »maphorion«; mindegyik kezében kormánybot, fején korona »modiolos« függelékkel, »kataseista augustika», lábán »sandal«. A két arczkép csaknem ugyanazonos, megkülönböztetésre azonban a két hibás felirás szolgál«:

*ΖΟΗ ΟΙ ΕΥΣΑΙΒΙΑΣΤΑΤΗ ΑΥΓΟΥΣΤΑ*

és

*ΘΕΟΔΟΡΑ Η ΕΥΣΑΙΒΕΣΤΑΤΗ ΑΥΓΟΥΣΤΑ.*

»A 4-dik és 5-dik szám tánczosnékat mutat (0,101 a 0,047-hez) egyik lábukat emelik és fejök körül többszínű kendőt félkörben lobogtatnak. E fiatal leányok hosszú kék uszályruhát viselnek, ezek fölött kurta, hanem bő »tunikát«, »caracos«, az utóbbiak fehérek és drágakövekkel díszítvék; lábukon vörös »impilia« áttört czipők, »calcei fenestrati« alattok.

»A 6. és 7. sz. alatt (0,089 a 0,042 m.-hez) látunk, feltünő ellenkezésben az alacsony jellemű Constantinussal két nála teljesen hiányzó erkölcsöt: az alázatot *Η ΤΑΠΙΝΟΣΙΣ* és a valóságot *Η ΑΛΗΘΕΑ*. Az előbbi karját keresztezi mellén, ruhája testhez tapadó sárga »saccos» lambrequins-el és kurta kék, a testhez övezett tunica; az utóbbi jobbjában keresztet tart, baljával arczát törölgeti kendővel »sudarium«, ruhája az előbbiéhez hasonló, kivéve a színt, mely a saccosnál kék, a tunicánál vörös«.


84.

»A nyolczadik lemezke köralakú (0,0185 m. átmérővel); ezen szakálas és nimbussal ellátott szentnek mellképe látható *ΟΑ* (γιος) *ΑΝΔΡΕΑΣ*«.

»A két (Párisban kiállitva volt) lemezkének tanulmányozása oly tényre figyelmeztetett, melyről, legalább Franciaországban még senki sem szólt; hogy t. i. kettős eljárással készültek. A személyek silhouettje (azaz az egész körözeten belőli rész), épen úgy a nagyobb melléktárgyaké és az azokat környező díszeké, de még a feliratoké is fa- vagy érczduczczal (Punze) be van ütve. Ezen meglehetősen mélyre terjedő gödrök felvették a páratlan finomságú és fényü sejtes zománczot. A folytonos dísz (les enroulements) a vájt teremű zománcz módjára készült. A fa- vagy érczdúcz használata nevezetes takarékosságot eredményezett; mivel, ha vésűvel dolgozunk, mindig sok drága anyag (arany) vész el. Meg vagyok erősen győződve, hogy a velenczei paladoronak, a bécsi és magyar koronának szétszedése bizonyítaná, hogy minden ilyféle zománczos munka ugyanazon uton készült, melyet a nyitra-ivánkai korona kezelésénél észreveszünk. S így a byzantiak már a XI-dik században ismerték azon kézfogásokat, melyeket, ma a takarékosság okából alkalmaznak. Nincs ujság a nap alatt.«

»Hiszem, hogy Konstantinápolyban a koronák készítésére különös műhely létezett, melyeket aztán a mindenkori uralkodók arczképeivel diszítettek s elosztottak a birodalommal szövetkezett barbar főnököknek. Tzathius, Zamoixius fia, ilyféle investitiót kért I. Justin császártól. Sz. István koronája Dukas Mihálynak (1071—1078), fiának Constantinus és Geowitz herczegnek a Török (azaz Magyarországon) híven uralkodónak mellképét mutatja, tehát e korona megküldetett I. Geyzának 1074-ben történt trónralépte alkalmával.*) Constantinus Monomachus 1042-től 1052-ig uralkodott; de idősebb Zoe császárné, kit a trón megnyerése miatt elvett, már 1050-ben halt el. Két hónapon át, számítva 1042-dik apríl 21-től, Theodora Zoe testvérével uralkodott Byzanczban, miután V. Mihályt elmozdították; ez magyarázza a második Augustának megjelenését a nyitra-ivánkai koronán. Midőn tehát koronánknak készítése szükségképen az 1042 és 1050 közti korszakra esik, másnak nem küldhették, mint az 1046-tól 1061-ig uralkodó I. Andrásnak. Daczára, hogy András az uralmat csakis a keresztyén vallás pártolása megtagadásának igérete után nyerte el; ő a keresztyén vallást mégis pártolta, — nem kételkedhetünk tehát azon, hogy Monomachos a koronát neki akkor küldte, mikor a magyar király a pogányságot eltagadta. Orseolo Péternek (a németnek) újbóli beigtatása 1044-ben nem tette szükségessé uj investiturát a Konstantinápolyban székelő souzerain részéről, de másrészt is Péter, mint a német birodalom vasallja, nem állhatott barátságos lábon a keleti császárral. Sz. András medaillonja, mely hihetőleg a korona zárkapcsa (?) volt, az itt felmerülő kérdést, úgy tetszik, elégségesen eldönti. I. Geyza mellképe a neki Ducas Mihály által megküldött koronán előfordúl; hasonlólag döntő I. András pártfogójának képe az egykoru koronán. (?) A két investitura közt lefolyt 28 év elegendő a nevezetes haladás megmagyarázására. Egyébiránt a szentnek és barbár királynak képe (az utóbbi a királyi koronán értve), azon alárendelt (kisebb mérvben) viszonyban jelennek meg, mely e vasallust souzerainje irányában illeti.«

»Nem tudjuk mi okozta koronánk elásatását Nyitra-Ivánkán; itt csak bizonyos pontig világosabban láthatunk. Andrásnak testvér Béla, midőn magát az uralkodástól elzárva látta, segitséget keresett II. Boleslav, lengyel királynál. Andrást a Tisza mellett legyőzték és elfogták. Hihető, hogy hű szolgái a koronát nem akarták a győztes kezébe juttatni, miután tehát szétszedték, darabjait elásták. Nyitra folyó, a Duna tributáriusa párhuzamosan fut a Tiszával (tudjuk minők a franczíák földtani ismeretei). Űzőbe vétetve nyugatfelé tartó futamodásukban, a legyőzöttek a Nyitra partján rövid időre megállapodhattak, s itt ásták el a kincset, melyet másként megmenteniök nem lehetett. Bizonytalan azonban

*) Labarte »Historie des arts industriels au-moyen-âge« (Paris 1865.) II. köt. 92. s. k. l. a magyar királyi korona mindkét részét Konstantinápolyból származtatja és sz. István utáninak mondja. »Ces données positives (t. i. Ducas császárnak és Geyzának a koronán előfordúló neve) ne permettaient plus de rattacher la couronne à saint Étienne, qui était 33 ans avant l'avénement de Michel Ducas. Les archéologues allemand ont alors prétendu que les arceaux qui ferment la couronne proviennent d'une autre couronne que le pape Sylvestre II. (999—1003) aurait envoyée a St. Étienne, au dire de l'éveque Hartuitius, qui, au commencement du XII. siècle, a écrit la vie de St. Étienne, et que ces arceaux auraient été détachés de l'ancienne couronne et adaptés on ne sait a quelle époque, à celle donnée par Michel Ducas au roi Geyza I. *Cette explication n'est pas admissible*, car à l'époque de Sylvestre II. on *ne faisait pas d'émaux en Italie.* — Les *inscriptions latines* qui se trouve sur le fond d'or des plaques émaillées des arceaux ne peuvent prouver l'origine latine de cette partie supérieure de la couronne, car elles ont pu être *gravées* sur le fond d'or *postérieurement* à la confection des émaux. Les émaux, au surplus, ont entièrement le caractère grec. *Ce bijou est donc éntièrement byzantin.*“ Igy nyilatkozhatik Labarte, ki a magyar koronát alkalmasint nem látta, s így nem vehette figyelembe azon különbséget, mely finom míveletü abroncsa és durvább bevégzésü két kengyele vagy hevedere közt létezik. Igazuk lesz tehát alkalmasint nem csak a német régészeknek, hanem még a magyaroknak is, kik a németek előtt constatálták a magyar királyi koronának kettős eredetét; igazok lesz a latin felirások miatt is, melyeknek későbbi bevésését Labarte elegendőleg nem indokolja.

vajjon a szétszedés már akkor, vagy csak a korona feltalálása idejében 1860-ban történt? Bock a koronát restaurálva adta ki »Kleinodien« című munkájában.«

De Linas érdeme, a korona technikájának magyarázata ügyében kitünő; azonban nagyon hibás nézete a byzanti császár és I. András közti viszonyról, melyet souzerain és vasal-félének (!) tart.

Ha Ducas Mihály I. Geyza királyt a magyar királyi korona feliratában »Despotának« nevezi, ezt egyedül a byzantiak határozatlan gőgjének tulajdonítják; midőn nem a magyar király a byzanti, császárnak volt lekötelezve, hanem megfordítva Ducas tartozott köszönettel, a görög hadifoglyok váltság nélküli kiadása miatt. I. András és X. Constantin közt nem létezett az előbbihez hasonló viszony, sőt semmiféle viszonyt nem találunk említve a történelemben; de Linas állitása tehát e részről is alaptalan.

Mi sz. András apostolnak képét illeti, ez sehogysem magyarázható I. András jelképének; hanem itt a szent egyszerüen mint a 12 apostolnak egyike jelenik meg,hihetőlegaz apostolok vagy mindnyája vagy többje ábrázolva volt, mint a m. k. koronán, vagy egy alsó abrancson, vagy mint a magy. királyi koronán a hevederen, kengyelen. Ezen nézet mellett erősen harczol az is, hogy mióta de Linas czikke megjelent, Nyitra-Ivánkán egy sz. Andráséhoz hasonló medaillont kiástak is, Péter apostol mellképével, melyet a m. n. muzeum megvett és Bécsben a régebben talált darabokkal együttesen kiállított. Ezen medaillon mását e munka folyamában adni fogom.

Ugyancsak Nyitra-Ivánkán találták még a következő, kiállítva volt darabokat is, melyek de Linas véleménye mellett szólanak, mely szerint a királyi udvar szökevényei rövid tartózkodásukban e helyen elástak mindent, mi a királyi kincstárból a csata után még megmenthető volt:

*Arany gyűrű,* koronás fővel, byzanti sejtes zománcz (h. l. III szekr. 60 sz.). A styl, a koronán előfordulóénak rokona.

*Kis aranyszekrényke,* talán ereklyetartó, kristálytáblával, melyen át a szekrény belsejét láthatni (h. l. III. szekr. 61 sz.).

*Az esztergami lipsanotheca.*

Styljére nézve az esztergami lipsanotheca vagy *ereklyetartó* (h. l. I. falszekrény 2-dik osztály 12. sz.) tökéletesen megegyezik a nyitra-ivánkai koronáéval. Tüzetesen leírta Bock a »Jahrb. d. k. k. Centralcommission« III. köt. 1859-dik évf. 140. s. k. l., hol annak sikerült mását is látjuk, melyet a bécsi központi bizottság előzékeny szivességéből mi is adunk. Alakja tábláé, melynek rendeltetése: befogadni a közepén bemélyedt kettős byzanti kereszt közép négyeges mélyedésében (locellum) a keresztfának kis részecskéjét; ez azonban nincsen meg többé, valamint az egész kettős keresztnek csak helye, de nem egyszersmind dísze is megmaradt. A kereszt jobbján áll Constantinus császár, *'O 'ΑΓΙΟΣ ΚΘΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ,Χ, 'Ε 'ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΕ,* balján anyja Helena, igen díszes és drága császári ruhában, fején korona, és e körül a szentek nimbusa, mindkettő két kezével a köztök álló kettős keresztre mutat, Helena előtt paizson ismét kettős kereszt, vonatkozólag az általa feltalált szent keresztfára. E két alak feje fölött egy-egy angyal (a tábla felső osztályában) kiterjesztett szárnynyal, a középső osztályban a kettős kereszt oldalán Krisztus monogrammája $\overline{X}$ (I-X helyett) négyszeresen ismételve. Az alsó osztályban, jobbján Krisztus a keresztfához vezetve *'ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ 'ΕΠΙ ΣΤΑΥΡΟΥ* felirással, három alakból álló csoport; balján a levétel a kereszfáról *'Ε ΑΠΟΚΑΘΕΛΟΣΙΣ* felirással, öt személyből álló csoport, melynek egyike (kisebb mérvű) a kereszt alatt térdelvén, harangalakú tárgyat tart; de ezen alak csak a készítő ügyetlensége miatt ilyen és Bocknak igaza van, midőn itt fogót lát, melylyel a térdelő a scabellumra szögezett üdvözitő lábából a szeget kihúzza.

A technika iránt Bock következőleg nyilatkozik (142. l.): »Valamennyi személy és dísz az ismert byzanti technikával sajátságos módon van kivive. Az aranyozott ezüstlap a zománczos alakok számára bemélyedve van kivésűzve. E bemélyedésbe azután függőlegesen forrasztották a finom, ama sejteket körülvevő aranysodronyt, melybe kis részletekben a zománczot (opera smalti) bele hintették (nem helyesen mondja Bock öntötték: (eingegossen wurde). Ezen aranyszálak, melyek a zománcznak kere-

téül szolgálnak, képezik a rajz vázlatát, mely a tábla csíszoltatása után, a meztelen testrészeket és a ruhának redőzetét világosan körülfogja és kitünteti. A zománcz átlátszóként (?) jelenik meg, minőt még ma is kifogás nélkül byzanti aranymíves díszműveken látunk. Felhozhatjuk az ugyanazon technikával készülteket: sz. István koronáját, az esseni alapítványi templomban létező Theophanu császárné és III. Otto anyja korából származó zománczozott díszkereszteket, a hannoverai királyi palota kincstárában levő zománczos kereszteket és ereklyetartókat, melyek oroszlán Henrik idejéből valók, valamint más zománczos edényeket, melyek Soltikoff herczeg dúsgazdag párisi gyűjteményében előfordulnak.» (Mióta Bock ezt írta, Soltikoff gyűjteményét elárverezték.)

Bock itt két szembetűnő hibát követett el, midőn a zománczot átlátszónak, »translucide» mondja és midőn állitja, hogy az aranyozott ezüstlap bemélyedve van kivésűzve, a zománczos alakok felvételére. A zománcz sem itt, sem az idézett sz. István koronáján nem átlátszó, mert hiszen az átlátszó zománcz csak a XIV-dik század beálltakor keletkezett; de az alaplemez sincsen kimélyedve, kivésűzve; mert hiszen akkor vájott teremű zománcz volna előttünk, holott sejtessel van dolgunk; mit Bock maga magával ellenkezésbe esve, erősít, midőn aranysodrocskákról szól, melyek a sejteket képezik.

De igaz itt az is, mit de Linas a nyitra-ivánkai korona technikájáról mond, hogy t. i. az alakok egész mélysége vagy benseje legelőször is dúczczal van kiverve, vagy bemélyedve, mit a nyitra-ivánkai koronán világosan látni, ha lemezkéjének hátsó részét tekintjük és miről világosan tanúskodik itt is amaz igen finom repedésféle rés, melyet az alakok határvonalán, hol ez az alaphoz csatlakozik, észrevehetni. Valamint a technikában, úgy a felfogásban is a lipsanotheca tökéletesen megegyezik a nyitra-ivánkai koronával; ugyanazon byzanti merevség mutatkozik az alakzásban, mozgásban, némely személyek hosszúra húzott testének soványságában, a redős, agg, mintegy életúnt arczokban, a ruházat módoros, sok helyütt lehetetlen redőzetében. S itt főképen figyelmeztetnünk kell a ránczok természetellenes voltára. A császár és császárné ruháján nincsen semmi ráncz; mert ilyent nem engedett meg a drágakő, melylyel minden pont tele van rakva; ellenben más személyek ruharánczaiban egyrészt uralkodik a párhuzamosság, másrészt kettőnek térde táján találjuk azon specifice byzanti csiga-alakot, mely talán az assyri bikák épen e helyén alkalmazott csigatekercstől származik. A ránczokat képezi mindenütt a festéket körülvevő sodronyka, melyet nagy szorgalommal és finomsággal ily tekercsekre fodroztak. A meztelen test mindenütt egyszínű, némileg a violaszínbe átmenő.

A középső táblát széles keret veszi körül, itt kivert mívű szíjfonadékos (Riemengerinsel) díszek közt nyolcz alakos lemezke volt, melynek csak hata maradt fenn: a keret közepén Krisztus a kereszt nimbussal; jobbján a szűz némileg szabadabb mozdulattal; balján a lemez hiányzik. A jobb magas keretének közepén valamely keleti püspök egész alakja; a bal magas keretének közepén sz. Miklós. Az alsó kereten három lemezen mellkép, jobb sarkán sz. Demeter, közepén más szent, a balsark mellképe hiányzik.

Szól az esztergami lipsanothecaról Labarte is id. munkája II. köt. 96. s. k. l., ugyanis: »Művészeti tekintetben az esztergami ereklyetartó csekélyebb a limburginál*); az alakok, bár szabályosan rajzolvák, mégis hajlanak a természetlen hosszabbitáshoz (ez nem áll általán; mert az alsó osztály személyeit még kurtáknak is nevezhetnők, mig a hosszabbítás a császár és császárné alakját illeti); a keret tekercs-díszének stylje is újabb korra utal. Ugy hisszük, hogy az esztergami ereklyetartónak keletkezése a XI. századba helyezendő.»

### *A Pannonhalmi casula.*

Oly tárgyhoz érkezünk, mely keletkezési idejére nézve a bécsi tárlaton megfordult régészek közt különböző véleményre adott alkalmat; e tárgy a *pannonhalmi casula*; latin feliratai mutatják, hogy nem készült Byzanczban, de rajzolási stylje egészen byzanti; miért is a latin feliratok daczára ide sorolandó.

---

*) Ezt alig állíthatni, ha az Ernst aus'm Weerth »Siegeskreuz«-nek Bonnban 1866. kiadott másolata után szabad itéletet hozni; azonban meglehet, hogy az eredeti sokkal jobb másolatánál, s ekkor Labartenak igaza lehet.

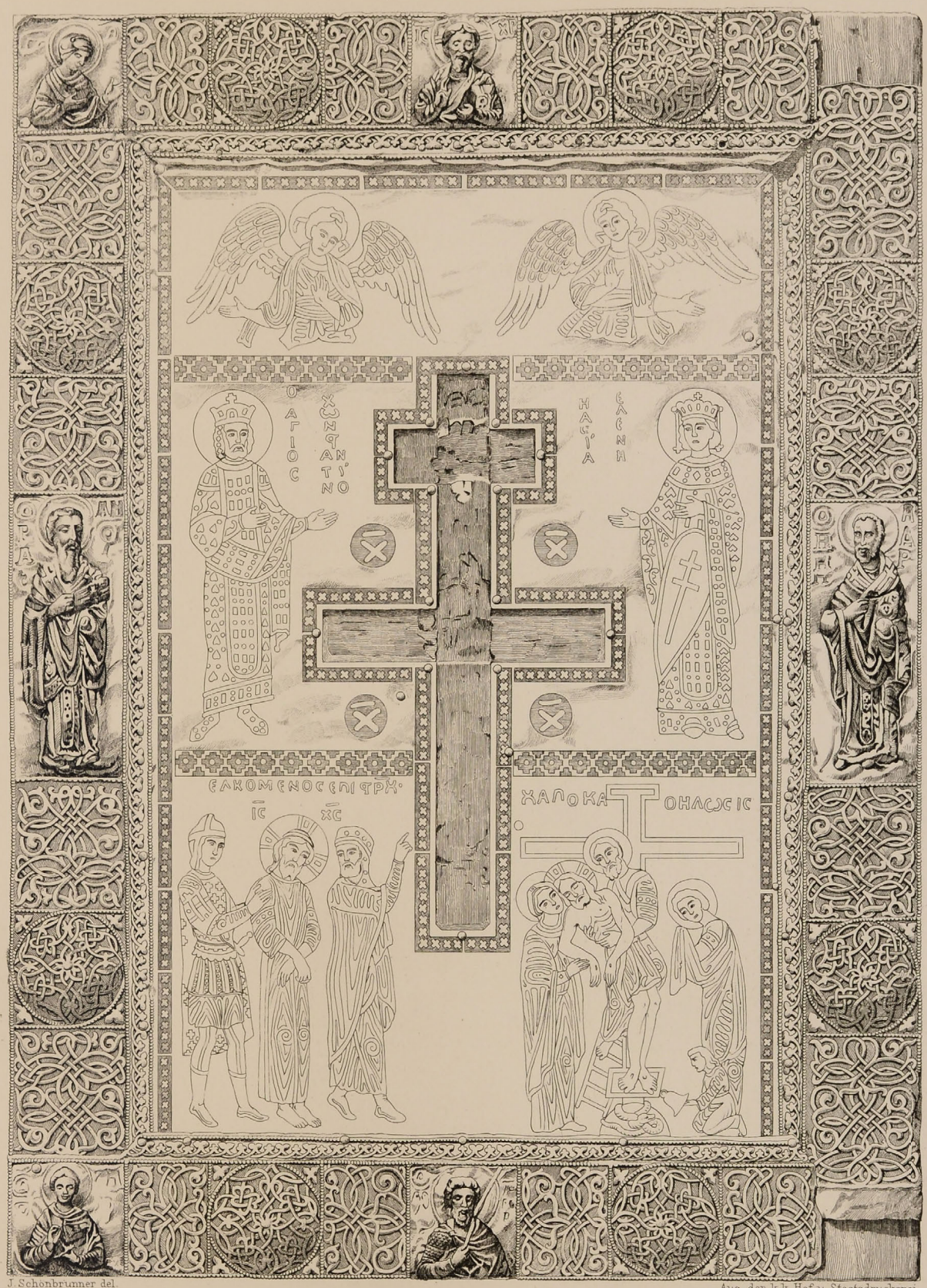


J. Schönbrunner del.

Aus der k.k Hof-u. Staatsdruckerei.

A pannonhalmi főapát, Kruesz Chrysostomus igen díszes, Storno Ferencz által tervezett, külön szekrényben (a hivatalos lajstromnak IV-dikében) állította ki a *magyar királyi koronázási köpenynek ismétlését* (replica) vagy *mását*, vagy *előmintáját*. Ezen ismétlésen kevés kivétellel, látjuk a királyi köpenynek egész rajzát és még a violaszínű alapszövetet is, melyen négyszirmú virágok vannak elhintve. Csakhogy a koronázási köpenyen a szöveg selyemszöveg és a rajz erre aranyszállal van hímezve, a pannonhalmi ruha ellenben csak igen vékony, átlátszó »gaze«-féle kelmét mutat, melyre az alakok csak sárga festékkel festve és barna vonalokkal vannak rajzolva.

A királyi palástot többször leírták, legközelebb adta ki Bock Ferencz »Die Kleinodien des h. römischen Reiches« czimű, Bécsben, 1864-ben megjelent munkájában; a pannonhalmi casulának egy tüzetesb leirása megjelent 1754-ben Bécsben e czím alatt: »Casulae S. Stephani vera imago et expositio, quas publica luce donavit Francisc. Balassa.» Azonban az értekezésnek szerzője nem a czímen megnevezett Balassa, hanem *Frölich Erasmus* jezsuita, ki e casulát a bécsi királyi lakban felfödözte és rejtekéből napvilágra hozta.

Mindkét ruha eredetileg egyetlen nyílással, a fej számára, biró félkörű casula volt, ma azonban módosított alakban jelenik meg; mert elől fel van vágva; van mindkettőnek gallérja is, és a pannonhalmin egy vállszalag is, a második vállszalag hiányzik.*)

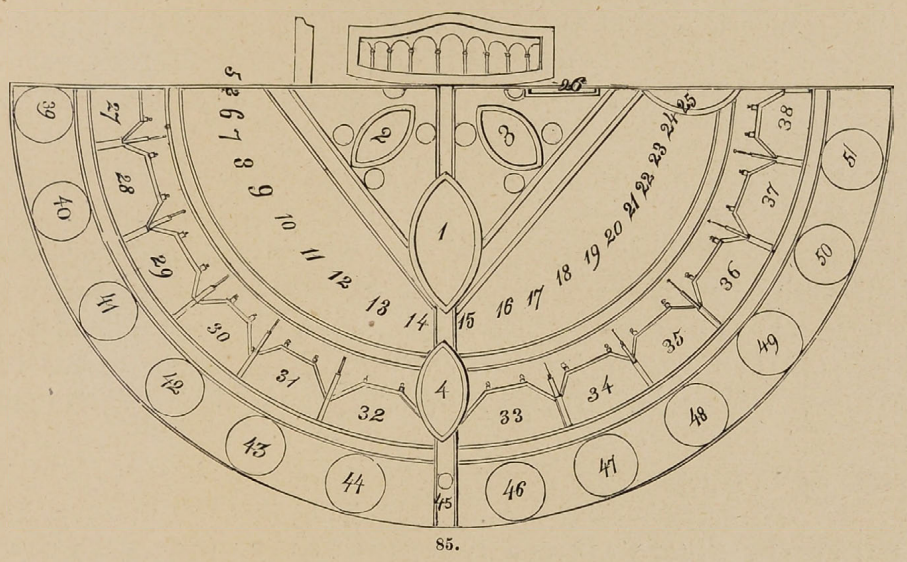

85.

A casula, használva a heraldikai szót, középső gerendával két egyenlő részre van hasítva, melynek közepétől felfelé két ferde gerenda fut, mi által a legrégibb Y alakú kereszt jő létre.**) A szétágazás helyén áll egy halhólyag vagy mandorla, (1.) melyben Krisztus ül trónon, lábát oroszlányra és basiliskusra téve: »supra leonem et basiliscum ambulabis«. Jobbjában keresztsceptrum, baljában világgömb. A mandorla körüli felirás:

HOSTIBUS EN CHRISTUS PROSTRATIS EMICAT ALTUS.***)

*) A miénkkel, alakban tökéletesen megegyező régi casulák voltak kiállítva az osztrák osztályban: nevezetesen azok, melyek a sz. Blasius-féle zárdából sz. Pál nevü zárdába, Kaernthben, kerültek, és melyeket igen jól leírt Heider Gusztáv a bécsi központi bizottságnak évkönyveiben (l. Jahrbuch d. k. k. C. C. zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale IV. köt. 1860. évf. 111. s. k. l.) E casulák a XII. és XIII. századból származnak.

**) Az Y alakú felosztás, még pedig kétszeresen felfelé és lefelé, előfordúl sz. Becket Tamás, canterbury érsek casuláján is, (l. V. l. Ducnek »Dictionn. rais. du mobilier« 1869. III. köt., rajzát a 146-dik lapon.

***) A feliratok a pannonhalmi casulán ide s tova már nem olvashatók, kiegészítem tehát a királyi palást feliratai után. Úgy szintén az alakokra nézve utalnom kell Bocknak kiadására, hol ezek, bár kis mérvben, a királyi palást színes ábrájába be vannak rajzolva. Körrajzban jelennek meg az alakok Frölich munkájában is, bár itt kevesebb tekintet van a stylszerűségre, mint Bocknak díszmunkájában.

Ezen mandorla fölött van jobbra kisebb, két angyal által tartott mandorla (2.), melyben Mária a római catacombákból, vagyis földalatti temetkező helyekből ismeretes állásban imádkozva van ábrázolva magasra emelt karral; körirat:

EMICAT IN COELO SANCTE GENITRICIS IMAGO.

A második, kisebb mandorlában, a nagynak balján (3.), szintén két angyal által tartott kisebb mandorlában Krisztus állva és áldva, jelezve keresztnimbus által; körirat:

DAT SUMMO REGI FAMULATUM CONCIO COELI.

A nagy mandorla fölött, a középső gerendán sas lebeg, körmeiben könyvet tartva.

A három mandorla körül nyolcz medailon látható, melyben részint az evangelisták jelvényei, részint angyalok rajzolvák. Az Y körüli szabad helyen nagyobb angyalok és a casulát ajándékozó királyné (?) látható.

Az Y ferde gerendájában medailonokban angyalok vannak ábrázolva; e medailonok vázlatunkon nincsenek jelezve.

Az 1. számú mandorla alatt ül, ismét mandorlában (4), az áldó és világgömböt tartó Krisztus; körirat:

SESSIO REGNANTEM NOTAT ET CHRISTUM DOMINANTEM.

Az említett négy mandorlának alapján sugárokat látunk, minők a byzantiak színváltoztatási ábráin szoktak előfordúlni.

Az Y alakú kereszt körül hármas felirattal és alakos szalaggal elkülönített félkör vonul.

A felső félkörben áll a következő propheta, kinek nevéhez jelzésül még a Pr. (Propheta) betű is van csatolva: annak, a ki az 5-ik szám mellett áll, nincsen neve; mert ez, midőn a casulát felvágták, alkalmasint elszeletett; (6.) HABACUC, (7.) NATAN, (8.) EZECHIEL, egyik oldalán »PRINCIPIUM« (9.); másikán »ET FINIS«, (10.); (11.) DANIEL, (12.) AGGEUS, (13.) ZACHARIAS, (14.) MALACHIAS.

Túl a hasító egyenes gerendán:

(15.) MICHAEUS, (16.) JONAS, (17.) ABDIAS, (18.) HIEREMIAS, (19.) ismét KRISZTUS, egyik oldalán *A*, másikán (20.) Ω, (21.) ESAIAS, (22.) IOEL, (23.) AMOS, (24.) névtelen.

Ezekhez Fröhlich következő jegyzetet tesz: In prophetarum ordine et nominibus illud mirum: eos inter Prophetas, quos aliquid scripsisse constat, et quorum scripta tenemus, etiam Prophetam Natan constitui, cujus librum nullum tenemus, cum tamen neque Eliam, neque Elisaeum isthic locum obtinuisse conspiciamus. Fortasse Nahum loco Natan scribendum erat. Porro in hoc Prophetarum ordine primo loco (itt 24. sz. alatt), quod desideratur, Prophetae nomen Zachariae fuisse arbitror.

A néző jobbján, a felső félkör legmagasabb helyén, mandorla volt, mely csak részben maradt meg. Bock hiszi, hogy itt a királyné volt ábrázolva, térdelve casuláját nyújtván a szűznek; mire a töredékes feliratot

RR . . . OBUMBRA

is magyarázza, midőn az RR. betűt az »Offerret« szóból megmaradottnak hiszi.

E mandorla mellett még az Y ágán belül levő fekirányos csíkon

SPES C. RT.

olvasható, mit »Spes certa salutis«-nak olvasnak.

A felső félkört a középsőtől ezen nevezetes felirati szalag választja el:

EGINA HAEC CASULA OPERATA EST ET DATA ECCLESIAE SANCTE MARIAE SITE IN CIVITATE ALBA ANNO INCARNACIONIS CRI MXXXI INDICCIONE XIII A STEPHANO ET GISELA R.

Az utolsó R. betűt a Regina szó kiegészítésére át kell tenni az »egina« hiányos szóhoz, minél igen feltünő, hogy e szónak betűi az 5-dik számú mandorla által vannak szétszakítva és hogy most a mondat a regina szóval kezdődik, holott ennek a rend szerint a mondat végén kellene állania.

A középső félkörben látjuk a tizenkét apostolt, ülve, tornyocskát hordozó oszlopok közt; az oszlopok ismét összekötvék kétszer tört kisebb tornyocskát hordozó orommal, minővel gyakran találkozunk byzanti műveken. Többnyire az orom közepén emberke ül, keresztezett lábbal; két oldalán fegyveres. Az utóbbiakat Bock az apostolokat üldöző poroszlókként tekinti, a középső ülő alakot birónak nézi.

Az apostolok irással vannak elfoglalva, nevök mellett a jelző Ap. áll, soruk a következő:

Jobbra (heraldikailag) (27.) PETRUS, (28.) PAULUS, (29.) JOHANNES, (30.) THOMAS, (31.) JACOBUS, (32.) PHILIPPUS.

Balra (33.) BARTHOLOMEUS, (34.) MATHAEUS, (35.) JUDAS, (36.) SIMON, (37.) TADDAEUS, (38.) ANDREAS

Fröhlich megjegyzése (30. l.): In constituendo Apostolorum ordine aliquid, ut in gente recens Christianis sacris imbuta pictor Casulae peccavit, qui *Judam* seorsim, ac seorsim, Thadaeum scribens, binos ex uno Apostolos fecit; neque enim Judae Iscariotae hic locus ullus esse potest. Itaque desiderantur isthic Apostoli: *Mathias, Barnabas* et *Jacobus minor*, nam unicus qui Casulae insertus est, *Jacobus* calamum non gerit, uti alii Apostoli, quorum scripta tenemus: is igitur *Jacobus major* est, minoris enim Epistolam habemus, uti et Judae, cui calamus itidem in Casulae pictura attribuitur.

A középső és alsó félkör közt más, alakos szalag vonúl, melyen szaladó állatok vannak ábrázolva.

Az alsó félkörben pávák és növénydíszek közt medailonok láthatók, ezekben pedig térdképek.

Jobbra, (heraldikailag) (39.) névtelen; Bock sejti, hogy az DAMIANUS; mivel erre közvetlen (40.) COSMAS következik (41.) PANTALEON, (42.) GEORGIUS, (43.) VINCENCIUS, (44.) GISELA REGINA. Ez templom-mintával kezében, alkalmasint az általa felépített veszprémiével. Ebben különbözik a királynénak térdképe a többitől, melyek kezökben lándzsát és gömböket hordanak.

Balra (46.) STEPHANUS Rex. — A király és királyné térdképe közt és fölött a függőleges főgerendán látható kisebb medailon (45.) s abban fegyvertelen fiatalnak mellképe; ezt mindkettő fiának, SZ. IMREÉNEK tekinthetjük. — (47.) STEPHANUS. Vajjon a névnek ezen ismétlése alatt nem kellene-e sz. István apját keresnünk? Frölich erre nézve idézi Ademarus Egolismensist III. p. 67. editio in folio 1725. ubi ita de Patre Stephani Geisa Duce, atque de ipso Rege: »Sanctus autem Brunus convertit ad fidem Ungriam Provinciam, et aliam quae vocatur Russia; Regem Ungriae baptisavit, qui vocatur *Geitz* et mutato nomine in baptismo *Stephanum* vocavit, quem Otto Imperator in natali Proto-Martyris Stephani a baptismate excepit« — — »Rex quoque supra dictus filium suum baptisare jussit et sanctus Bruno imposuit ipsi nomen sicut sibi, *Stephanum*. Postea vero ipsi filio ejus Stephano Otto Imperator sororem Henrici postea Imperatoris in conjugio dedit (Gislam)« Ex verbis istis Ademari Monachi Egolismensis (cujus auctoritas propter antiquitatem magna) facile colligitur Geyzam Patrem S. Stephani Catholium fuisse. — (48.) CLEMENS, (49.) SIXTUS, (50.) CORNELIUS, (51.) LAURENTIUS. Az utóbbinak mellén medailonban mellkép látható. Bock sz. Lőrincznek fiáról szól, azonban a kettős szakáll inkább Krisztus-fejre mutat.

Bock az előadás összegét az egyházra vonatkoztatja az »ecclesia militans et triumphans«-ra — »ibi et ubi«; miért is az alsó mellképeket nem mint Frölich teszi, martyrokéinak kell tekinteni, hanem megdicsőített harczosokéinak a hitben.

Casulánk szegélye új, a királyi palástét nem adja.

A gallért Bock azon időből kelteti, melyben a casulát királyi palásttá átalakították. Itt hét körívű arkádban phantastikai állatok vannak ábrázolva, a nagyobbakban kettős, a kisebbekben egyes számmal; hol kettősek köztök növénydísz áll. A gallérnak szegélye a szokásos szívdíszt mutatja.

A meglevő jobb vállszalag négy medailonban nimbusos mellképet mutat.

Áttérünk a királyi palást és a pannonhalmi casula közti különbségekre:

A középső és alsó félkör közti alakos szalag egészen különböző. A casulán szaladó nyulat, szarvast és kutyát látunk; míg a palástón oroszlánok és madarak ábrázolvák.

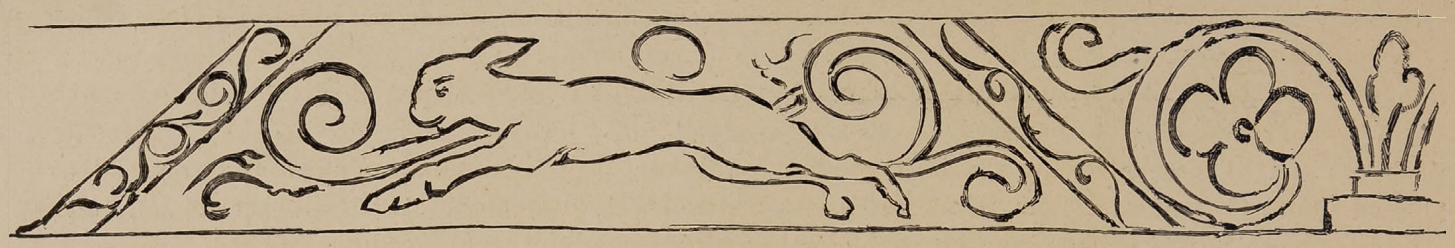

86.

A névtelen propheta (5-ik szám) a palástón igen különös szék mellett áll (87. ábránk); míg a casulán bekeretelt mellképet tart (88. ábránk), hasonlót ahhoz, melyet sz. Lőrincz mellén látunk és mely a casulán egyszerű elyptikai keretbe van foglalva, a palástón pedig ezenkívül még négyszögűbe is.



87.



89.

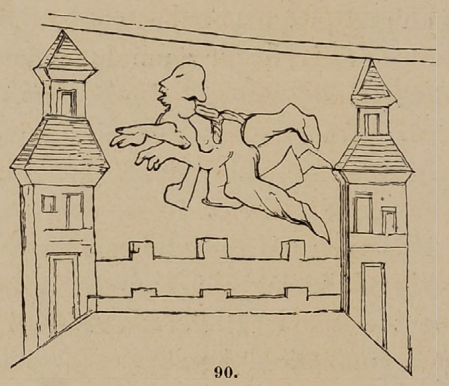

90.

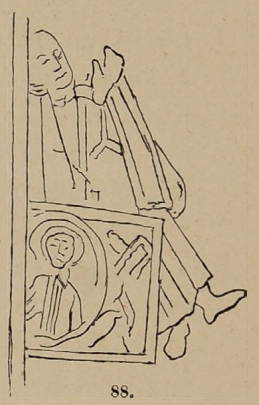

88.

Végre a palástón Bertalan apostol fölött megjelenik a Bock szerint, törvényszékén ülő biró (89. ábránk); míg a casulán fekvő vagy lebegő alakot látunk e helyen. (90. ábra.)

A munkát illetőleg a casulán a legfinomabb a galléré, magának a ruhának alakjai a sárga alapra vastag ecsettel árnyék nélkül vannak rajzolva.

Legdurvább és más festékkel írva van egy olvashatlan név a néző jobb oldalán levő egyik propheta képébe; szintén oly durván van restaurálva Jakab apostolnak feje, valamint oda rajzolva a palástétól különböző alakos szalag is. A nevet Erichnek vagy Frölichnek igyekeztek olvasni, de mindkettőnek ellentmond a végső elég világos *zh* betű.



91.

*Minő már most a pannonhalmi és a királyi palást közti viszony, melyik szolgált a másiknak mintájául vagy melyikről van a másik átrajzolva* (abgepaust)?

Bock nem támadja meg azon traditiót, mely szerint a királyi palást egy a sz. István korában készített casulából eredt; mert ámbár a palástnak használatáról a koronázás alkalmánál nincsenek okmányos adataink, melyek túlmennének a XIV. századon*); a rajz, felfogás, styl és kelme (nevezetesen a phantastikai állatok is) tökéletesen megegyeznek más ezen korból ránkmaradt hasonló ruhákéval.

---

*) Anno 1385 de Caroli Parvi Coronatione, Joh. de Thurócz p. 117. ita narrat: ubi Carolus *sacrata circumdatur veste* medius Procerum stabat &c. Anno 1438 dum Albertus Austriacus in Reg. Hung. coronaretur — tunc Rex vel in sacristia, vel sub papilone (sic) ad hoc parato, induitur *regalibus vestimentis* stb. Anno 1444. de Coronatione Uladislai I. Cum in habitu Regiae Majestatis, et coronatus in *Pallio Divi Stephani* esset, mirabile spectaculum se exhibuit. Mint sz. István palástja tulajdonképen csak ezen utolsó idézetben van jelezve (l. Fröl. 33. és 34. l.).

A pannonhalmi casulát csak később említik, nevezetesen Frölich fedezte volna fel Bécsben a császári kincstárban 1754 körül*). Bock a bécsi »Mittheill. d. k. k. C.-Cm.« 1866-ik évf. XIII. lapján közli a pannonhalmi kincstár egyik régibb lajstromát, mely a casulát nem említi, de nem is említheti; mivel e ruhát csak I. Ferencz király ajándékozta a pannonhalmi főapátságnak akkor, mikor ezt újra helyreállította.

A királyi palást felvágatása csak Mária Theresia alatt történt, mit Bock Frölich könyvének idézéséből (Fröl. 54. l.) bizonyít.

»Ő felségének pedig a nyitott ruhákat hátúl vagy hátán igazította a főkamarás asszony**) — — a főoltár előtt a királynéra adták sz. István köpenyét, melyet nagyobb kényelem végett, *elől a varrásban felnyitottak*, úgy, hogy az a két vállszalaghoz tűzve, tehát elől egészen nyitva volt.«

Ebből Bock továbbá következtezeti, hogy amaz alkalommal a palástnak régibb, nevezetesen a 25. számú mandorláénak részét kivágták.

De hadd szólljon maga Bock »Geschichte der liturgischen Gewänder« című, Bonnban 1859. megjelent munkájának 159. s. k. l. hol Frölichről mondja: »hogy a ki 1754-ben munkát írt a királyi palástról, leirásában nem ezt tekintette, hanem szeme előtt volt ennek a bécsi császári kincstárban levő *előképe* (Prototyp) azaz a legfinomabb vászon-byssusra gyöngéd növényfestékkel festett *mintája* (Mustervorlage),***) melyet az úgynevezett »pallium sti Stephani« *himzési mintának* tekinthetünk, ez után *tökéletesen hasonlólag* készítette arany hímzését művészetileg ügyes kézzel a királyné.†) Ugy tetszik (sőt bizonyos), hogy ezen alapítójától származó műereklyét Bécsből az ismét visszaállított pannonhalmi főapátságnak ajándékozták. A finom bibor-cendalra művészetileg aranynyal himzett királyi palást, alakjaira nézve tökéletesen megegyező (azaz csekély kivétellel) félkör alakú (következik az utóbbinak leírása és ezután folytatja szövegét). Minden az ó- és új testamentomból vett rajz és felirat, minőt a palástón látunk, meg van a fölötte gyöngéd byssus-kelmén is, selyem-gaze-féle szöveten vagy crêpe de Chine-n, még pedig, mint nekünk tetszik rajzolva egy byzanti udvari festész ügyes kezével s úgy előadva könynyü festékkel, hogy az alakok a hátlapon is világosan láthatók. Ezen, nagy régiségének daczára még meglehetős ép ruhát fontos tanuságnak††) tekintjük azon történeti kifejlődésnek felvilágosítására, melyet a festészet és hímzés az egyház szolgálatában, már is a XI-dik században elért. Feltalálása felvilágosít arról, mint űzték akkor az udvaroknál a hímzést és egyszersmind arról is, menynyire kellett már ismeretöknek is fejlödve lennie, hogy ily nagyobbszerü hímzéseknek segítségül lehessenek. Eltekintve a kelmének befestéséről, a szövésről és az aranyszál készítéséről, ily hímzés, minőt a magyar királyi palástón, és az ugyancsak e korból származó bambergi császár-köpenyeken találunk, felteszen a festészetben is igen fejlődött képességet. Nem tehetjük fel, hogy a hímző nő ilyféle nagyobbszerü compositiot és

---

*) Epocha translatae Vindobonam sacrae Casulae statuenda videtur anno 1543 (Frölich t. i. hiszi, hogy ide mentették még a török előtt). Delituit hic haec veneranda Vestis, donec aliquot abhinc annis (azaz száz évvel 1754 előtt), cum jussu Mariae Theresiae Reginae Thesauros Austriacos novum in ordinem redigeret Vir Perill. Jos. de France, inventum hoc Vestimentum, inter alia, quo non pertinebat, peregrina olim collocatum, inter veneranda sacri Thesauri Cimelia est repertum. (Frölich 58. l.) és: Imago isthaec (a casulának mása a munkában) ut sacro vestitui simillima prodiret, sedule curavit R. T. Erasmus Frölich S. J. in Theresiano Collegio Historiae Professor (u. o. 1. l.).

**) Und Ihro Majest. wurden die eröffneten Kleidungen von der Frau Obrist-Hoffmeisterin u. beyden Cammer-Freylen wider zuruck gemacht, die Sandalia S. Stephani aber legten Ihre Majestaet nicht an, weilen Allerhöchst Dieselben, darinne nicht zu gehen vermöget hätten . . . gegen den hohen Altar über stehenden Thron; woselbst allerhöchst Deroselben der Mantel des Heil. Stephani umgeben, welcher zu mehrerer Bequemlichkeit *voran in der Nad eröffnet*, und Ihro Mayst. also umgeben worden, dass Selbe zu beiden Seiten an denen Achsel-Baendern angehefftet, mithin voran völlig offen standen.

***) Bock téved; mert Frölich egyenesen a casulát leírja, és nem a királyi palástot.

†) Ehez idézés Frölichből 55. l. Pallium St. Stephani figuris auro contextis fulgere perhibent (ut ait Bonfinius et Revaijus) quando in casula nostra nihil auri neque est, neque fuit unquam; etsi color flavus isque olim nitidior, praebuere auri speciem intuentibus poterat.

††) Die k. k. Central-Commission zur Erhaltung der Monumente, die seit der kurzen Zeit ihres Bestandes (seit 1855), wie dies allgemein anerkannt wird, schon so Treffliches geleistet hat, würde der archaologischen Wissenschaft einen grossen Dienst erweisen, wenn sie veranlasste, dass die völlige Identität der bemalten Byssuscasel in Martinsberg mit dem ungarischen Krönungsmantel kritisch strenge nachgewiesen würde. Da sich eine solche grosse Originalpause des ungar. Krönungsmantels in unseren Händen bereits befindet, so erübrigte noch, dass durch Vorsorge der k. k. Centralc. eine solche Pause auf dem Originale in Martinsberg von geübter Hand aufgenommen werde«. Bocknak ezen pium desideriumát ma már a pannonhalmi főapáthoz kell intéznünk, őt felkérnünk, rajzoltassa át becses ereklyéjét az e tekintetben feltünőleg ügyes és különben is a zárda restauratiója okából gyakran ott megforduló Storno Ferencz által, hogy adott alkalommal ezen átrajzolást a királyi palásttal összehasonlíthassuk.

tervezetet maga készített volna; a magyar koronázási palást, de még inkább a bambergi császár-köpenyek rajzainak feltalálása nem csak dús képzelőtehetséget, alakzási tehetséget, hanem legtöbb esetben magasabb theologiai és tudományos műveltséget is teszen fel, minőt ama kor hímző asszonyaiban nem kereshetünk, birtak volna bár ezek Hroswitha képességével is. — Függő viszonyban voltak tehát a középkor hímző asszonyai a teremtő rajzolóhoz, a festészhez; mert ez nagyobb, többszínű munkáknál nemcsak nagyobb színes mintát volt kénytelen készítni, hanem sokszor, bokrosabb esetekben a körrajzot és árnyékolást oda vetette a kifeszített kelmére, melyhez a hímzők aztán magukat tarthatták. Magunk is találtuk régi, megkárosult hímzéseken nemcsak az alapul szolgáló rajzot, hanem odafestve a színezés és árnyékolást is, minőket aztán a hímző fényes selyemszállal kiegészített.«

A fölhozottakból kitetszik, hogy Bock minden nagyobbszerü középkori hímzésnél színes előmintát teszen fel, felteszi, hogy azt nemcsak ügyes, hanem egyházi symbolikában is jártas festész maga rajzolta sőt még festette is; végre, hogy ilyen mintának, mely után a királyi udvarnál a mai királyi palástot, hajdan casulát — hímezték, épen a panonhalmi casulát tartja.

Másként vélekedett több, a bécsi tárlatot meglátogató német régész, kik a pannonhalmi casulát a királyi palásttól átrajzoltnak (durchgepaust), némelyike pedig csak ujabb időben, talán csak Frölich idejében átrajzoltnak tartotta és véleménye erősítése végett az olvashatlan nevet (91. ábránk) egyenesen Frölichnek olvasta, nem gondolván meg, hogy ha Frölich átrajzoltatta is, nehezen juthatott eszébe nevét oly alatta készült kelmére tétetni, melyet ő maga több századdal régibbnek állított, nem gondolván meg, hogy a kelme időszerinti kopottsága, de ennél is inkább a rajznak kezelése is sokkal régibb időre mutatnak, mint a minőt a mult századnak tulajdoníthatni, hacsak fel nem teszik, hogy itt valamely korának minden gyakorlatát félretevő rajzoló működött.

Révay Péter, ki 1608-ban koronaőr volt, értesítéséből vesszük, hogy II. Mátyás király V. Pál pápa kívánatára és számára a királyi palástot ezen évben Bécsben lemásoltatta, a palástnak átvitele a rendek beleegyezésével történt, és Révay visszahozta Pozsonyba, melynek várában akkor az ország clenodiumait őrizték. Kik a pannonhalmi casulát e palást másának tekintik, ezen értesítéshez ragaszkodnak és az átrajzolást akkor hiszik történtnek; még pedig ugy, hogy a pápa számára készülten kivül más példány is levétetett igen nagy sietőssséggel, melynek tulajdoníthatni, hogy az alakos szalagot csak később és az eredetinek jelen nem létében kitöltötték, a feliratokat is, részben emlékezetből oda írták; miért is ezeken ide s tova az oldalok fel vannak cserélve »Petrus« helyett »Betrus« van téve stb. — Mi az alakos szalagot illeti, ez mindenesetre csak később lett festve, sőt csak századunkban mielőtt a casulát Pannonhalmára küldték, ugyanezen időben restaurálták Jakab apostol fejét és írták az olvashatlan nevet is; mindez ugyanazon sokkal sötétebb festékkel és sokkal durvább módra történt oly ember részéről, ki a régi mű iránt semmi kegyelettel nem viseltetett: de a többi felirat egykorú az alakok rajzával, a festék és a rajzolási mód ugyanaz; ugyanaz a többi eltérésekben a palásttól u. m. a szék helyett odatett mellképben és a Bertalan feje fölötti változtatásban is.

Ha már most a casula rajzát tekintjük, ennek styljében nem lehet nem a byzanti iskoláéra ráismerni; nem hihető, hogy a XVII. század elején, melyben kivált a gyakorlati emberek tökéletes megvetéssel tekintettek ily régi műveket, nem hihető, hogy a XVII. század elején annyira birták volna utánozni a régi rajzmodort, mi még manap is minden tanulmányozás mellett csak nagy nehezen sikerülne. Hozzá járul, hogy igy átrajzolni, mint itt, ha csakugyan volna szó átrajzolásról, fölötte nehéz feladat, hol az átrajzolandó tárgy nem bir síma felülettel, hanem mint a hímzés minden helyén változó dombo-

*) Absoluto Regali convivio, corona in conservatorium cum reliquis ornamentis, *excepto Divi Stephani pallio* reducta, praesentibus iisdem, qui dum eximeretur presto fuerunt. Instante enim comitiorum solutione, Imperator (Mathias II.) paludamentum a Petro Revai conservatore postulavit, ut *Pontifici illud videre desideranti depictum transmitteret,* qui ubi ad formulam juramenti sui recurrisset, ex eaque illud sibi minus esse integrum significasset, nimirum vel minima ex clenodiis Regni extradare, Imperator ad primum responsum forte indignatione concepta, repetita mox formula juramenti, et diligentius examinato eo, quales deceat se praestare eos, qui conscientiae vinculo detinerentur, fidem, et diligentiam conservatoris laudavit, postulationem suam, tandem coram Palatino et Statibus ac Ordinibus adhec praesentibus exposuit, quorum annuentia effectum, ut Petrus Revay paludamentum Imperatori traderet, eundemque Viennam comitaretur, unde non prius discessit, quam manibus suis resignaretur quod postmodum reliquis Regni Clenodiis in conservatorio adjunxit. — De Monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem auctore Petro de Rewa Francoferti Anno MDCLIX. Kis folio 140. l. — Ugyanis Révay Péter röviden leírja a királyi palástot. De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu. Tyrnaviae Anno 1732. kiadványának 80. s. k. l.

rodást mutat; hogyan követhetné itt a lágy ecset szabatosan az eredetinek hullámzó vonalait? Pedig a casulán minden ecsetvonás szilárd kézzel van húzva, sehol nincsen reszketésnek vagy habozásnak jele, sehol sem mutatkozik igazítás, minő a hímzett tárgy átrajzolásánál elkerülhetlen volna. Mindezek eltiltanak azon feltevéstől, mintha a casula a hímzett palástnak átrajzolása (Pause) volna, eltiltanak tehát azon feltevéstől is, hogy ily átrajzolás 1608-ban történt.

Tekintsük most az ellenkező esetet, melyszerint nem a casula volna átrajzolva a palástról, hanem a palást a casuláról s ekkor mindezen nehézség könnyebben eltávolítható, a két szövetnek egymásbóli eredete világosabban magyarázható.

A pannonhalmi casula elkészült, hogy a palástnak, mely eredetileg szintén casula volt, előképül, mintául szolgáljon, az utóbbinak kelméjére tehát átrajzolták (durchgezeichnet) az előbbinek rajzát, melyet azután hímeztek.! Eredetileg mindkettő elől-hátul zárt ruha volt, tehát tetején levágott és keresztül lyukasztott csüröknek alakját mutatta; minőt például sz. Becket Tamás casulája is mutat.*) Minő okból történt, nem tudhatjuk, hanem e ruhát még készítése alkalmával elől felvágták; felvágták és darabját elmetszették a mintán is, hogy a hímző nő e tekintetben is egészen követhesse előképét s akkor veszett el a 25-dik számú mandorlának része. Ezen felvágás nem történhetett Mária Theresia alatt; mert ott nincsen felvágásról, hanem van szó felnyitásról a varrásban »voran in der Nad eröffnet«; de ezen összevarrásnak is van természetes oka; mert sem Bock rajzában, sem a pannonhalmi casulán sehol sincsen nyoma semmi boglárnak, fibulának, azon a középkorban szokásos, ugynevezett »morsus casulae«-nak, mely a ruha két részét a nyak alatt összetartotta volna; itt tehát a casulát másként (összevarrással) kellett összetartani.

Érkezünk a két ruhán látható különbséghez: az alakos szalagot a rajzoló üresen hagyhatta; mert annak díszesítésére nézve még nem volt tisztában önmagával, később ezt talán külön kelmecsíkra rajzolta s ekkor már nem volt szükséges, hogy a nagy mintára is átvigye; de az üres helyet betölteni akarták és a királyi palást jelen nem lévén és valamely ki nem elégítő másolatán csak nagyban és homályosan rajzolt szaladó állatokat látván, ilyeneket festettek oda, ez pedig annál valóbbszínű, ha a kiegészítést csak századunkban történtnek tesszük fel; mert ekkor a palástnak már több, hanem rosz publicatiója létezett.

Nehezebben magyarázható a casula mellképének helyettesítése a székkel a palástonés a casula, Bertalan apostol feje fölött lebegő alaknak helyettesítése ülő alakkal a palástons; ennek különös okát megmondani nem tudom, de ilyen okot azok sem fognak találni, kik a casulát átrajzolásnak tekintik; mert hiszen ezen két tárgynak festéke és rajzolási módja tökéletesen megegyezik a többivel s igy nem tehető fel, hogy ezt a rajzoló későbben emlékező tehetségéből odavetette, valamint nem láthatni át, miért hagyott volna a második alakra nézve hézagot épen a casula kellő közepén?

A gallérnak sokkal ügyesebb kezelése ezt a későbbi korba helyezni kénytelenít; sőt oda mutat az is, hogy e gallér a ruhához van varrva és, hogy szövete is különbözik a ruhakelmétől.

Egyébiránt ki kell mondanom, miként itt teljes világosságot és biztonságot csak a három ruhának tüzetes vizsgálatából nyerhetünk, ha t. i. a pápának küldött másolat Rómában feltalálható.

Meglehet, hogy a királyi palástnak vékony és a százados idő által megviselt hátlapján átlátszik az előlap rajza s ha, ily esetben, ez és a pannonhalmi casuláé egymást födik, nem leend többé kétség, melyikök az eredeti, melyik az átrajzolt. Egyébiránt ilyen pontos összehasonlitásig is, mely meglehetős nehézséggel jár, a pannonhalmi casulát oly műemléknek vehetjük, melyen világosan megjelenik a byzanti befolyás a nyugati műgyakorlatra, vagy pedig a byzanti iskolának széles elterjedése a XI-dik században.**)

---

*) L. V. l. Ducnek mását »Diction. du mobilier« III. köt. 146-dik lapján.

**) A királyi palást Agincourt figyelmét is magára vonta, ki Peint. CLXVIII. T. 11. ábrájában annak egy részét másolatban adja: mihez Quast a következő szöveget irja: »Theil eines Messgewandes, oder Chorrocks, welcher vom König Stephan von Ungarn u. seiner Gemalin, der Königin Gisela, der Kirche Albaregalis geschenkt sein soll; dieses aus Wolle u. Seide gewebte (azaz auf Seide gestickte) Gewand enthält in der Mitte die Figur Christi, umgeben von heiligen Personen des alten u. neuen Testamentes; am unteren Theile befinden sich die Brustbilder der frommen Geber, welche 1031. regierten«. A részlet csak sz. Istvánt és Gisela királynét, köztök pedig sz. Imrét adja három medailonban.

Az elrendezés összehasonlításaúl mutatom fel az osztrák osztályban kiállítva volt két casulának schemáját; mindkettő származik a XIII-dik századból, a Schwarzwaldban fekvő sz. Blasien nevü

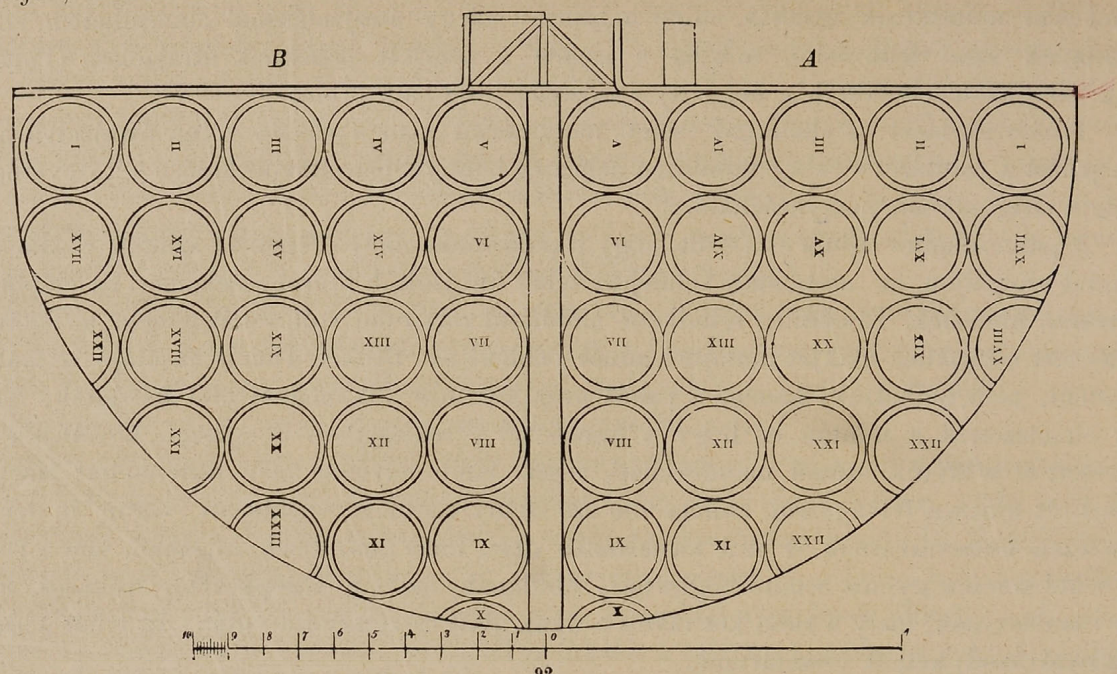


92.

zárda számára készült s onnan a karinthiai sz. Pál kolostorába került. Tüzetesen leírta Heider a »Jahrbuch der k. k. Centr, Comiss.« IV. kötetében (1860. évf.). E casulák is félkört (nem mint gyakran

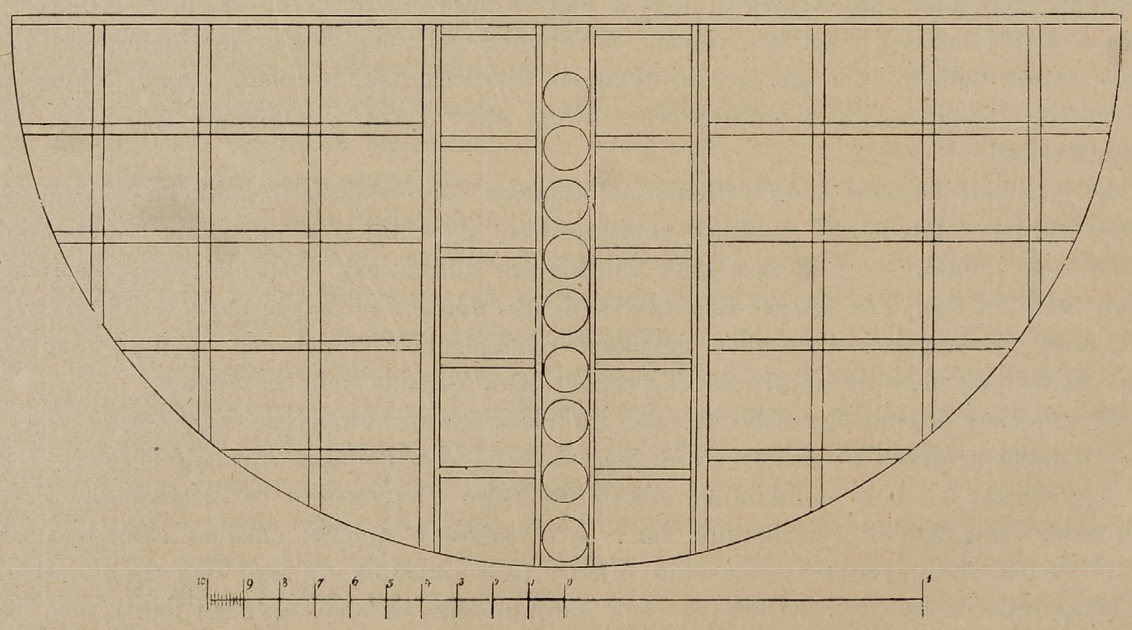

93.

egészet) képeznek, és a testre felvetve csürök alakot öltenek. Minden itt ábrázolt jelenet külön keretbe van foglalva. A pannonhalmi casulán*) csak a legalsó mellképsor jelenik meg körkeretben, a középsor apostolai arkadokban ülnek, egészen byzanti módra, az arkadok épitészete is tökéletesen megfelel a byzanti-féléknek. A felső sor prophétái egészen nélkülözik a keretet. Krisztus és Mária külön mandorlába

*) Kugler »Handbuch d. Gesch. d. Malerei« 2-te Auflage I. 169. l. a casuláról csak ezt mondja: »Auch kommen Andeutungen vor, nach welchen die Figuren bloss mit Farben auf das Tuch gemalt, ja mit Modeln aufgedruckt werden, wie dies z. B. mit dem im Jahre 1031 verfertigten blauseidenen Messgewande des h. Stephan von Ungarn (jetzt in der geistlichen Schatzkammer zu Wien) der Fall sein soll. Itt kettős hiba van: először összetéveszti a casulat a királyi palásttal, másodszor szól olyan helyiségről, mely nem létezik: a »geistliche« Schatzkammer helyett »Kaiserlichét« kellett volna tenni, de a casula onnan átment a pannonhalmi zárdába. E tévedésben már Fiorillo volt Kunstg. I. 239, kiből Kugler vette tudósitását. Labarte nem említi sem a palástot, sem a casulát.

foglalvák. Jelen munka I. köt. 207-dik lapján látható az említett két casulától vett emberi alak, összehasonlíthatni ezeket a pannonhalmi casula alakjaival, hogy kiderüljön a byzanti és román styl közti különbség.

# Ó-KÖZÉPKOR.

## *Góth művészet és mű-ipar.*

A régibb középkor, melyet szokás N. Constantinus császártól kezdve felvinni a német Ottó császárok koráig,*) műgyakorlatában többfelé ágazik; az u. n. *ó-keresztyénre, byzantira,* melyet egész a fennevezett császárok koráig kiterjesztenek és a *barbárra*, mely a népvándorlások megszüntével az Európára rohant népek vagy eltörlésével, visszavonulásával vagy állandó letelepedésével, tehát már előbb éri végét; mert ekkor a byzanti műgyakorlat a betelepedett népeknél a keresztyén vallással együtt teljesen meghonosul, megállapodik, holott előbb a byzanti vagyis római befolyás a barbároknál csak közbenközben és kevésbbé világosan mutatkozott a durva alakzások mellett is azokkal párhuzamosan. Nehéz feladat itt éles vonalat húzni a talán ős eredetieknek (autochton) tekinthető bronce-kori és a legrégebben bevándorolt, azokat elnyomó népek munkái közt, sőt néha még a népvándorlás korában eredtek és a szorosan byzantiak közt is, midőn t. i. a barbár győztesek foglyokul ejtett byzanti művészekkel saját nézetök és szellemök szerint dolgoztattak. A művészet történetének ezen szakasza még korán sincsen kielégítőleg feldolgozva, és örvendeni fogok, ha a következőben némi felvilágosítást szolgáltathatok az úgynevezett barbárok legalább egyikének művészeti gyakorlatára nézve. — E nép a *góthok népe.* Ugy hiszem, hogy e nép kortársai körében legjobban volt képviselve a bécsi világtárlaton. Keletkező, de csak hamar elhalt művészetének példányai voltak a romániai osztályban, (a petreosai kincs), a spanyolban (a Cerro de los santos-on kiásott kőszobrok gypszöntvényei) és saját osztályunkban a bakodi leletnek egyes tárgyai. Ezekhez hozzájárulnak a clunyi muzeumban (Párisban) őrzött, Spanyolországból odakerült góth királyok több koronái (a VII. és VIII. századból) és a Svédországban, leginkább a gotlandi szigeten talált ide való tárgyak. Az utóbbi két tárgysor azonban nem jutott Bécsbe. Ha már most ezen munkákat egymásközt hasonlítjuk, bármennyire is ágazzanak el egyenként egymástól, mégis, valamint felfogásuk és előadásuk módjában, úgy külsőségükben is közös jellemeket fogunk találni, melyek jogosítanak közös nemzetiségökre ráismerni, s így azokat ugyanazon, azaz a *góth népnek* tulajdoníthatni, melyről tudjuk, hogy egyik ága déli Oroszországból Romániân és Magyarországon keresztül vonult és Franczia és Spanyolországban telepedett le, mig más ága Svédországnak déli részét s főképen a gotlandi szigetet lepte el, hol külön műhelyei voltak, melyekből mindenféle ékszerek kerültek ki, nemcsak Svéd-, hanem Angol-, Franczia- és Németország számára is. Innen magyarázza Hildebrand**) ama sok byzanto-római érmet, melyet kivált a gotlandi szigeten találnak, mint munkadíjat az innen kivitt ékszerekért. A visigóthok vagy nyugati góthok, ekkor már mint keresztyének, csakhamar símultak a gallo-római miveltséghez; sőt őket a catalauni mezőn 451-ben a rómaiak hadi társaikként találjuk Attila ellen. De, hogy déli Francziaországban is a művészetet gyakorolták, ennek bizonyságául szolgál a clermonti püspök: Sidonius Apollinaris († 484) egyik megjegyzése, miszerint Toulouseba küldötte verseit, hogy azokat Raguahilde, Ewarik visigoth király felesége ajándékának szánt nagy edényre ott bemessék.***)

*) Egyébiránt a byzanti kor ezen tartamának kijelölése csakis Nyugat-Európára vonatkozik; mert a byzanti műgyakorlat keleten sokkal tovább tart, sőt itt és Oroszországban még ma is a túlnyomó; másrészt a byzanti befolyás a mosaik és festészeti gyakorlatban, kivált a miniaturekben, sőt még az apróbb plastikai munkákban is nyugaton az Otto császárok korán innen is nyilatkozik. Szoros határvonalat tehát itt nem húzhatni; de kimondhatni határozottan, hogy ezen korban, azaz a XI-dik században a nyugati művészetben, főképen pedig az épitészetben új szellem, új styl kezd felülkerekedni, s e stylt, mely az épitészetről átmegy a szobrászatra: *román stylnek* nevezzük. Francziaországban az Ottókat a Merovingekkel helyettesítik; míg Olaszországban a művészet a XII-dik századig legalsóbb fokára szállott le.

**) »Das heidnische Zeitalter in Schweden«; eine archaeologisch-historische Studie von Dr. Hans Hildebrand, nach der 2-ten schwedischen Originalausgabe übersetzt v. J. Mestorf. Hamburg 1873.

***) L. Labarte Hist. des arts industriels Paris 1864. I. p. 417. — De Schnaasenél »Gesch. d. bild. Künste III. Bd. 521. l. (1869. kiad.)« még többet olvasunk: Es scheint sogar, dass auch Gothen das römische Handwerk erlernt hatten. Venantius Fortu-

Spanyolhonban a mórok betörése a VIII. században megszüntette a góth művészetet és nevét, keleten híre már sokkal előbb elenyészett, ámbár a Krim vidékét még sokáig elszórva lakták; tovább tartott éjszakon, hol a normannoknak engedett helyet. Külön épitészetök a góthoknak nem volt, ámbár Quast, midőn Theodorich, góth király síremlékét Ravennában leírja, ornamentatiójában némi sajátságot lát, s ezt Schnaase is erősíti »Gesch. d. bild. Künste« III. köt. 513. s. k. l. még pedig Rahn a »Jahrb. für Kunstwissenschaft« I. k. megjelent »Ein Besuch in Ravenna« című czikke után, hol egy külön fogóhoz hasonló építészeti dísz, mint Theodorich, góth király síremlékének sajátságos alakja van bemutatva. Nevezetes volt a góthok tektonikája vagyis műipara, melylyel korán külön jellemű ék- és más házi szereket készítettek; ide kell számítanunk a legujabb fölfedezések értelmében *a valóságos szobrászatot* is, melynek nagymérvű példányait úgy déli Oroszországban, mint Spanyolhonban találjuk, és e szobrokat, úgy tetszik, nemcsak magok, hanem a velök lakó más népek számára is készítették, valamint sok jel arra mutat, hogy ékszereikkel kiviteli kereskedést űztek és Európa nagy részének akkor barbár népeit tág területen azokkal ellátták.

Az utóbbiak közös jelleme a drága anyag tömörsége, mondhatni pazarlás az aranyban és ezüstben, a byzantiak ebbeli takarékossága ellenében; ez áll kivált az első századokra nézve, később a IV-dik és V-dik században, hol barbár vitézségök mindinkább leszáll, ezen pazarlás is lassan-lassan mulik. Más jel, a fényes, csillámló anyag felváltása, az alapul szolgáló arany és ezüstével; mindenek fölött kedvelték a vörös szint, ha nem volt rubin vagy gránát, pótolták vörös üvegfolyadékkal, de alkalmazták ezeken kivül dísznek a saphirt, gyöngyöt és hasonló ritkább és drágább anyagot is. Mint barbár nép, még nem voltak képesek magokból művészetet teremteni, hanem utánozták a byzanti és római műveket úgy, hogy mintájok elferdítése, eltorzítása mellett mégis nemzeti sajátságuk is kitünt; ez phantastikus alakokban nyilatkozik, leginkább sárkányféle fejekben, melyekkel elég gyakran találkozunk, eredetibbek még a sárkány és kigyó-testek sokféle hajlásai, egymásba fűzései, melyek alkalmasint a későbbi kéziratok festményeinek is alapul szolgáltak, ama tekervényes szíjdíszeknek, melyeket Waagen festőileg »Riemengerinselnek« nevez; ilyenek számosan fordulnak elő Svédhonnak kő- és fatábláin is. Ide tartoznak esetlen madáralakok, melyekről nem mondhatni minő madárnemet utánoznak. Másféle díszek, rosettek, minőkkel már régi assyri műveken is találkozunk, továbbá a hármas levél, lóhere, szív- és vesealak, különféle egyenes és görbe vonalú ornamentatio, amott főképen a zig-zag, itt a horog, melyet a habmaeander elkorcsosodásának tekinthetni. Hol feliratok vannak, ezek vagy góthok, runbetűkkel írvák, vagy latin betük és értelmüek; mi e műveket már magában is eltávolítja a byzanti művektől.

Mi a technikát illeti, ez ékszereknél az öntés, a ciselirozás és a kiverés fordul elő; a zománczozást, midőn még keleten laktak, a byzantiaktól még nem tanulhatták; mert ez magoknál a byzantiaknál csak később jött szokásba; de gyakoroltak mintegy hideg zománczozást, azaz színes üveg zománczot előbb készítettek s azután az alapot képező érczanyagba úgy foglalták, hogy ennek meghajtott szélével körülfogták és helyén erősitették az üvegfolyadékot.

Herodot említi (IV. 8—10), hogy Herakles a Boristhenes táján lakó Echidnával három fiut nemzett, kiknek ifjabbikától, Skythestől származnak a szittyák; mert búcsut vevén Echidnától Herakles annak szánta az uralmat, ki képes leend hátrahagyott ívét kifeszíteni és övét, melyen *arany csészét hordott,* kellőképen felkötni, s e feltételt testvérei közt csakis Skythes volt képes teljesíteni. Ennek emlékeül a szittyák még Herodot idejében is csészét hordottak övükön. Prósai magyarázat szerint a csésze nem emlék, hanem mindenkor szükséges edény; mert ebbe fejték a szittyák kanczalovaikat, melyek tején éltek leginkább.

E szokás, mint igen gyakorlati és épen nem vallásos, átment más, a szittyákkal együtt vagy azok után e tájat lakó s éppen úgy lótejjel élő népekre, sőt e népekkel átköltözött, megváltozott lakhelyeikre is.

---

natus (l. 2. c. 9.): quod nullus veniens Romana gente fabrivit, hoc vir *barbarica prole peregit opus.* — Es scheinen die gothischen Gegenden den Vorrang in Frankreich gehabt zu haben, denn *nach ihnen benannte man im nördlichen* Frankreich die dahin berufenen südfranzösichen Arbeiter. Der Verfasser der Vita S. Audoëni (Act. sanct. 24. Aug. p. 818.), ein Schriftsteller des X. Jahrh. sagt von der Peterskirche zu Rouen, dass sie »quadris lapidibus, *manu gothica* a primo Lothario constructa« gewesen sei.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Nem távol a fekete tenger éjszaki partjaitól, déli Oroszország több vidékén voltak és vannak számos »*kurganok*«-*nak* nevezett sírhalmok, melyek tetején ily csésze-hordó »*kamene babe*«-knek azaz kő-anyóknak nevezett kőszobrok állottak, mintegy arczképei az e halmokban eltemetetteknek. Ezekről legelőször szólanak orosz XIII-beli krónikák, elbeszélve, hogy 1225-ben Hamabég tatárfőnök a palóczok *kurganai* mögé vonulván, a palóczok által ott megöletett. A krónikákhoz, korra nézve, legközelebb áll Rubriquis minorita, ki 1253-ban e tájon átutazván, beszél számos sírszobrokról, melyek, mint magát kifejezi, *edényt tartanak köldökükön.**) Ujabb időben többen, kivált oroszok, írtak ezen sírhalmokról és szobrokról; különösen pedig Dubois**), ki munkájához mellékelt atlasza XXXI. tábláján az említett szobrok tizennégy ábráját közli és mellékel két chinai fejet, hogy igy a fajnak rokonságát a chinaiakkal bebizonyítsa. Igaz! vannak a szobrok közt arczvonásaikkal a chinaiakéhoz közel állók, azonban a nagy többség határozottan ind-európai.

Jerney János 1844-ben utazván déli Oroszországban, az odessai muzeumban látta legelőször azon csészetartó szobrokat, melyekben első pillanatra, mint magyarokra vélt ráismerni. E fölfedezés által lelkesítve, meglátogatta mindazon vidékeket, melyeken, mint mondja, e szobrok ezrenként találhatók, már nem eredeti helyükön ugyan, a sírhalmokon, hanem elszórva a szomszéd falukban: befalazva a házakba, az épebbek alkalmazva kerti díszként, a kevésbbé épek használva ajtó-küszöb, lépcsőfok-, sőt még vályogként is. Jerney állítja, hogy a kereken kidolgozott szobor és a dombormű közepett állanak, (Dubois szobrainak hátsó része is, csak kevésbbé szorgalmatosan van kidolgozva); hogy mindkét nembeliek ülve adatnak elő (Duboisnál, sőt maga Jerney tábláján is lábon állók is fordulnak elő), hogy többsége colossalis nagyságu, másol egy kilencz lábnyi magasat stb. A ruházatot a mai magyar ruházathoz (?) hasonlónak állítja, így a bajuszt is, sőt talált czopffal ellátottakat is***), és ilyent Dubois is ábrázol.

Jerney azon véleményére, mely szerint itt magyar szobrászati művekkel volna dolgunk, már akkor is kétkedőleg nyilatkozott egy a m. tud. akademia által kiküldött bizottság, de nem mondta meg, minő népnek kellene tulajdonítani e szobrok készítését.

Dubois legjellemzetesebb szobra a három következő:

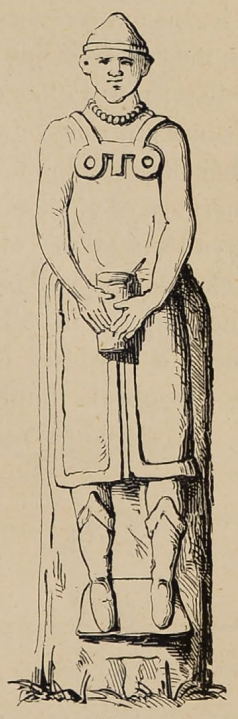

94.

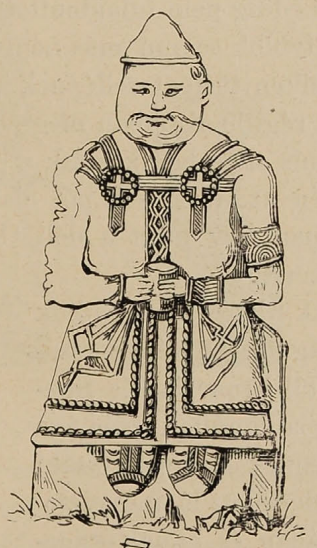

95.

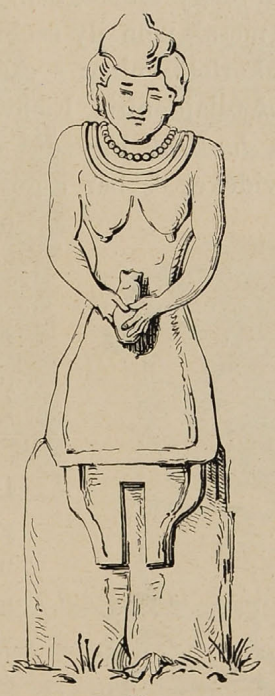

96.

*) Comani faciunt magnum tumulum, et erigunt ei statuam versa facie ad orientem, tenentem *ciphum ad umbilicum* (Recueil de voyages et de mémoires Paris 1839. T. IV. p. 237.).

**) »Voyage du Caucase« Neuchatel 1840.

***) V. ö. »Jerney János keleti utazását«. Két negyedrét kötet. Megjelent Pesten 1851-ben, ábrákkal.

Jerneyé az öt következő:



97. 100. 98. 101. 102. 99.

A 97. és 99. sz. a. áll ugyanazon két oldalról másolt szobor, melyet Jerney 9′ colossalis nagyságban látott az odessai muzeumban, a 98. ábra feje és a többi három szoborban tagadhatatlan a magyar physiognomia és ha talán Jerney rajzolója túl is tett nemzeti érzelmében, Duboisnál is találunk magyar arczú szobrokat, minő például a 95. sz. is, melyet Dubois chinainak tekint; alig kételkedhetünk tehát azon, hogy itt ezen szobrok közt olyanok is fordulnak elő, melyek mintáit magyarokéinak kell vennünk*); de ezzel még semmiképen sincsen megmondva, hogy magát a szobrok munkáját is magyarnak kell tekinteni; mert nem csak magyar, hanem más nemzeti arczvonások is fordulnak elő, még pedig aligha nem nagy többségben, és Magyarországon ilyféle szobornak eddig legkisebb nyoma sem találtatott, de nemcsak nem ily szobroknak, hanem átalán semmi nyoma, hogy a magyar régi időben szobrászatot gyakorlott volna; s ezért csakis Jerney szavaz *magyar* eredetök mellett; míg Pallas és Klaproth a *hunnoknak* tulajdonítja, Eichwald a *kúnoknak,* Bulgariu a *szittyáknak,* Radoziczky a *mongoloknak*, és Güldenstedt a *slavoknak*. Egyedül a *góthoknak* eddig nem tulajdonította senki, bár ezek is több századon át lakták e vidéket és bár a góthok, mi kívülök semmi más népről nem ismeretes, e vidéket elhagyván, új lakhelyeiken tüstént fellépnek plastikai gyakorlattal, és mi még nevezetesebb, a régi hazájokban megszokott csészehordó alakkal is.



103.

Ugyanis ezzel találkozunk a petreosi kincs nagy aranytálában, melynek közepén az itt másolt női alak ül**), mely a kérdéses csészét vagy poharat, épen úgy mint a déli Oroszország sírszobrai, mindkét kezével kebléhez szorítja.

Tudjuk, hogy a góthok Dácián, Magyar- és Németországon keresztül Franczia- és Spanyolországba vonúltak, más ága pedig e népnek Európa éjszaki vidékein telepedett le, nevezetesen Svécziában és annak szigetein, melynek egyikét még ma is Gótlandnak nevezik.

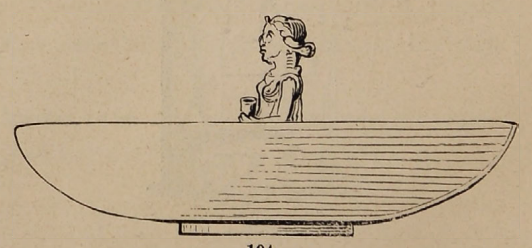

104.

*) Erről bővebben a m. tud. akadém. 1874. jan. 12-dikén tartott ülésében értekeztem, ily czím alatt: »Tanulmányok a góthok művészetéről«.

**) E tálról még alább leszen szó, itt csak középső alakja miatt idézem.

A bécsi világtárlat spanyol melléképületében (annexe) 15 gypszöntvényű emberi alak volt kiállítva, melynek mindegyike csészét szorított testéhez, majd egy, de többnyire mindkét kezével. Egy az öntvények mellett elhelyezett könyv megismertette az eredeti szobrok lelhelyét és leírta az alakokat. Címe ez: Memoria sobre las notables escavaciones hechas en el Cerro de los santos poblicada por los PP. Escolapios de Yecla. Madrid 1871.«

E könyv szerint a halom, melybe e szobrok századok óta el valának temetve, régóta »szentek halma« név alatt volt ismeretes, midőn a nép az itten, szintén régóta kiásott szobrokat szentekéinek tekinti. Az ásatásokat 1871 óta rendszeresen folytatják. Itt állott volna hajdan Altea, Baetikának fővárosa, melyet a karthágóiak feldúltak. A csészehordó szobrokat tehát papi szobroknak, a csészét áldozó kehelynek, a helyet imahelynek (adoratorio) kellene tekintenünk.

Ez az asklepi atyák véleménye, mely ellen azonban felhozható: hogy a szobrok stylje minden durvasága mellett, mégis antik képek utánzására mutat, és pedig archaisalokéra, nem valóban archaikusokéra, miből következik, hogy azokat késő római korba kell helyeznünk; felhozható továbbá, hogy a szobrok nagy többsége nem férfiakat, hanem nőket ábrázol; végre, hogy másutt talált hasonló csészehordók nem papokat ábrázolnak, hanem síremlékek gyanánt ismeretesek. A kérdéses könyv nem mondja ugyan világosan, hogy e szobrok közelében embercsontok találtattak, hanem csak általánosan szól ily leletekről is.

Az említett tizenöt szobor közől kiválasztok ötöt; mert a hatodiknak csak feje maradt meg, melyet főkötőjének különös colossális alakja miatt másoltattam.

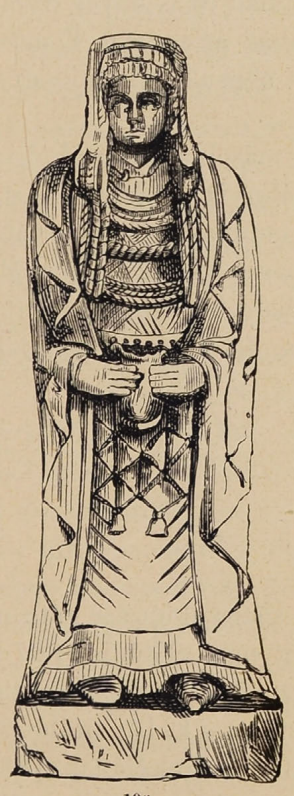

106.



105.



110.

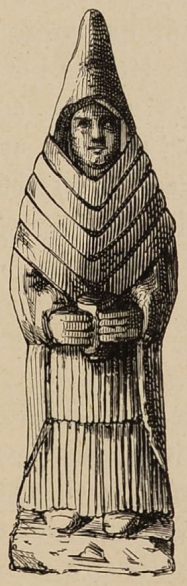

107.

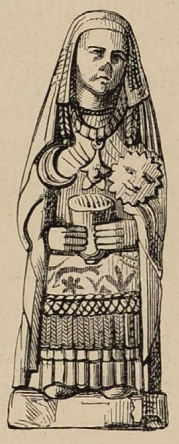

108

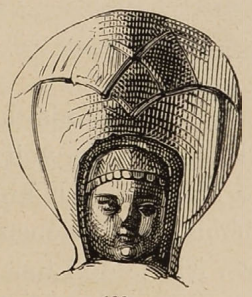

109.

Ugyhiszem, hogy a déli Oroszországból, Romániából és Spanyolországból vett, ugyanazon jelvényt kezében tartó szobrok összehasonlításából a népnek, mely azokat készítette, ugyanazonossága kétségenkívűl van helyezve, és hogy abban a góthokra kell ráismernünk, mert a góthok lakták egymásután ezen országokat, pedig oly korban, melynek a styl megfelel, ha azt, minő valóban, előbb Oroszhonban byzanti, utóbb Spanyolhonban, antik archaizáló művek utánzásának tekintjük; mihez végre hozzájárul, hogy nyugati Európa semmi más népénél a csészetartással nem találkozunk, és hogy e jelvényre a góthoknak sem volt szüksége többé Spanyolországban; mert, ha, min nagyon kételkedem, e jelvény

vallásos volt, a már keresztyén góthok attól eltekinthettek, és hacsak anyagi czélja volt, akkor is nélkülözhették, mivel Spanyolországban többé nem élősködtek kancza-ló tején. Megtartották tehát egyedül régi szokásból és épen ebben árulták el nemzetiségöket és honnan jöttöket.

Mondám, hogy Oroszországban a góthok, a hozzájok legközelebb álló byzanti műveket utánozták, mit főképen szobraik ruházatán, a hímzett, úgynevezett »ruhumon« vagyis kurta ujjas felöltönyükön észrevehetni. A fejekben van némi, még pedig különféle népeknek sajátos arczvonása, honnan következtethetjük, hogy a góthok nem csak magok, hanem más, velök közösen vagy hozzájok közel lakó népek számára dolgoztak.

Ellenben tagadhatlan, hogy Spanyolországban inkább csak magok számára dolgoztak. Itt csak egyféle physiognomia és csak kétféle ruha fordúl elő: az antikizáló és alkalmasint a góthoknak sajátos ruhája; amazt főképen a köpeny mintegy fokozatokra vasalt széle jelzi, minőt legelőször a legrégibb perzsa domborműveken találunk, és mely innen átment a görög archaikus stylbe és innen ismét az archaizálóba is; úgyszintén találjuk itt az etruriai tutulust is, a 107. számú szobor fején; míg sajátos góth ruhadarabnak tekinthetjük a több ábránk roppant főkötőit, a többször előforduló köténYt, a különös alakú czipőt és a szintén különös nyaklánczokat vagyis násfákat. A spanyol könyv beszélvén az ékszerekről, mondja: »a szobrok egyikénél nehézkes medailon látható, a medailon hasonlít ama gombostűkhez, melyeket »imperdibles« elveszthetleneknek, nevezünk; bronce-darabokat, melyek hasonló tűk részei voltak, szintén találtak az ásatásnál.« Ezen úgynevezett tűk alkalmasint fibulák. Említ végre a spanyol könyv gyürűket és karpereczeket is. — Egészben véve a spanyol szobrokban van világos haladás a déli oroszországiak fölött, melyet részint a jobb mintáknak, részint az előhaladt ízlésnek kell tulajdonítanunk; sőt a spanyol művekben is van fokozat a haladásban, de általán itt is kevés nyoma az eredetiségnek, a magatartás mindannyiban feszes és merev, távol minden szabad mozgástól. E művészet nem képes ujjászületést eszközölni; mert kezdetében máris megcsontosodott és nem alapúl idejének nézetein és meggyőződésein, hanem lealkonyodott művészet utánzásán.

Nem lehet itt nem idéznem azon három durva kőszobrot, melyet másolva találunk Lindenschmitnél (III. II. 5-ik tábla); ketteje nagyobb 5 lábnál, a harmadik csak 3 lábnyi; a két előbbi szakálas öreget mutat, a harmadiknak arcza egészen el van rontva; mindhárom mumiaszerűleg be van burkolva, lába nem látszik, de látszik két karja, mintegy mezítelenül, igen laposan kiszökve a ruhából és tökéletesen úgy elhelyezve, mint az eddig tárgyalt szobrokban, az az, mintha a két egymásfelett elhelyezett kéz az ismert csészét tartaná; azonban ily csészének itt semmi nyoma. A három szobor Bajorországban, Bamberg mellett ásatott ki; bálványképeknek nevezik.

---

A romániai kincs, csészét tartó alakjával kapcsot képez az orosz- és spanyolországi góth művészet közt; ez is ki volt állítva a bécsi világkiállítás romániai osztályában, sőt már előbb is 1867-ben a párisi kiállításon. E kincsről többen írtak, legelőször röviden megemlítette Arneth József a bécsi tudom. akadémia értesítőjében (Sitzungsbericht) 1848. évfolyam (auguszt. 1—2-ik füzet s k. l.); utóbb tüzetesebben írta le de Linas a »Histoire du Travail á l'exposition universelle« czímű munkájának 183. s k. lapjain, sőt már előbb is emlékezett arról az 1864-ben megjelent »Orfévrerie mérovingienné«-ben. Következik Bock Ferencz értekezése a bécsi »Mittheilungen d. k. k. Central-Commission« 1868-dik évfolyamában 105—124. lap. Végre szól annak nagy aranycsészéjéről Matz a »Berliner archaeol. Zeitung« 1872-dik évf. 135. s k. lapjain.

Bocknak a helyszínén vett tudósításai szerint »1837-ben négy munkás a közel Buzeo városhoz fekvő Satul Petreosa falu Istricza nevű hegyén hídépítéshez való követ fejtvén, csekély mélységben több rendbeli érczedényekre akadt, melyek századok óta itt hevertek, mint ezt felületök feketés bevonása mutatta. Az egyszerű munkások nem gyanították, hogy valamennyi tárgy, mely együtt többet nyomott $^3/_4$ mázsánál, finom aranyból volt készítve, hanem az anyagot vörös réznek tartván, a leletet

alkalmasint magok közt felosztották. Több mint két esztendő mulva a dolog köztudomásra jutott, midőn a munkások egyike egy rézedényt csavargó czigány által kiigazíttatni szándékozván, oda nyújtotta a talált edényeknek darabját, mely a lelet ideje óta padlásán hevert. Egy esetleg ott járó görög megpillantja e darabot, ráismer anyagára és hihetőleg potom áron megveszi a szegény embernek az osztozkodásban reá esett részét. A kincset értékesíteni kívánván, a görög kiszedte a drágaköveket s az edényeket egyenként eladta, sőt, ha nagyobbak voltak, darabokra törte s így árusította el.«

»Ugyanez idő táján valamely tisztviselő Petreosán átutazván s a falu gyermekeit különös alakú granátokkal játszani látván, kérdezősködéseire sikerült megtudnia, hogy e granátdarabok ugyanazon leletből származnak, melyről, a becset nem ismerve, azokat erőszakkal letörték. Az innen eredt feljelentés következtében Ghika Mihály herczeg, akkori belügyminiszter, és az uralkodónak testvére, maga elment a helyszinére, összeszedte a még meglevő tárgyakat, ezeket államtulajdonnak jelentvén ki, és az elveszetteknek szigorú nyomozását elrendelte; mert lelhelyök a buzeoi püspökség földjén fekszik. Daczára a legszigorúbb nyomozásnak, az eladott, beolvasztott vagy másként elfecsérelt tárgyak többé nem kerültek elő.«

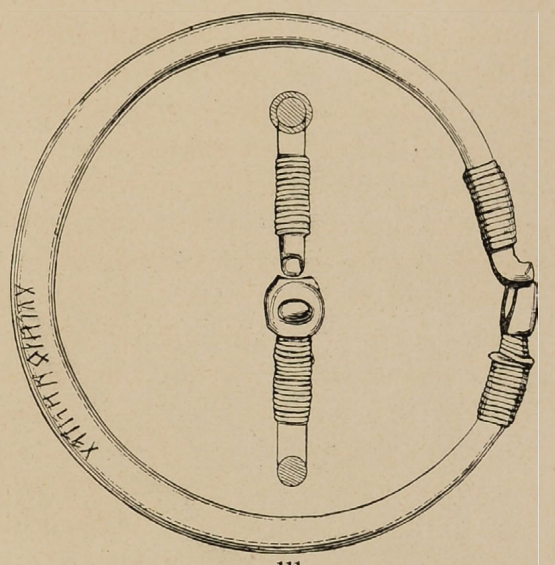

111.

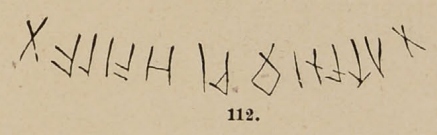

112.

»Ámbár, mint a helyszinén megtudtuk, az eredeti leletnek több mint kétharmada oda van, a meglevő tizenöt tárgy mégis többet nyom 30 fontnál tiszta aranyban.«

A petreosi kincs góth eredete mellett a 103. és 104. szám alatt adott csészetartó nőn kivűl szól az itt másolt karperecz is, melyet 5″, 11‴-nyi nagy átmérője miatt Bock inkább a czombon hordottnak hiszi. Ezen gyürűn 112. szám alatti feliratát rún betűkből állónak állítják: Neumeister, Grimm Vilmos, Massmann és Dietrich és csak Parmet tanár tartja régi görög betűknek.*) Az utolsó szót (balfelől) a germanisták csaknem mindnyája »hajlag« azaz »heilig«-nek tartja, Neumeister az egészet így olvassa: »dem Wodan heilig«, azaz Vodannak szentelve.

Bock a kincset határozottan góthnak mondja. Először kizár minden más nemzetiséget, mely a régi középkorban a lelet szinhelyén volt letelepedve, másrészt igenleges okait a népvándorlás körülményeiből meríti. — Miután Atanarichet fegyvereseinek nagy része odahagyta, kevesed-magával Petreosa táján visszamaradt, hol azonban elleneitől körülvéve nem állapodhatott meg soká; azért a rómaiakhoz fordúl, kik megengedik átszállását a Duna jobb partjára, sőt Theodosius császár megajándékozza és meghívja Konstantinápolyba. Athanarich ennek folytán odahagyja hegyi lakát, s ez volt hihetőleg azon időpont, melyben kincseit elásta vagy már előbb tette, midőn a hunok megtámadását minden perczben várnia kellett, vagy talán csak akkor, midőn rögtöni futásával a Duna jobb partjára menekült. Bízhatott visszatérésében is, miután Fridigern halála után ismét minden nyugati góth törzsnek főnökévé lett; azonban csakhamar Konstantinápolyba megérkezte után meghalván (381-dik január 25-kén), vele együtt kincsei helyének ismerete sírba szállt, s ezt csakis a véletlen fedezte fel korunkban ismét.

Bock tovább fejtegeti a táj helyszinelését: »a Kárpátok ezen egyik tősarjadéka igen alkalmas a körüle fekvő terjedelmes síknak uralkodására, központja lehet egyszersmind egy ideszorult csapat működésének«, körül veszik e helyet több rendbeli erődítési építkezéseknek maradványai is, melyeket Bock szintén a góthoknak tulajdonít.

A petreosi kincs fő tárgya egészen antikszerű; nagy aranytál vagy medencze ez, melynek közepén, fogantyú gyanánt a fentebb 103. és 104. számok alatt adott csészetartó-nő ül.

---

*) L. Bock id. czikkét 116. sz. s. k. l.

A medencze átmérője Bock szerint 9″ 11‴ (Arneth 12″ mond), kettős aranylemezből áll, mely egymásra van téve és összeforrasztva, az erősebb lemez képezi az alapot, míg a vékonyabb felsőben vannak kiverve az alakok és díszitmények. De Linas az itt előforduló alakokat az éjszaki mythologiából törekszik magyarázni; ellenben Matz helyes magyarázata szerint itt egészen antik tárgyat kell látnunk. A kisebb körben, míg a pásztor alszik, oroszlán és párducz megtámadják nyáját. A nagyobban lantja és griffje után *Apollóra* ismerünk, szemközt vele a *Nilre*, krokodilusa után, melyet azonban inkább hipopotamusnak kell tartanunk; a kettő közt van az egyik oldalon öt, a másikon kilencz alak.



114.

Az ötös csoport közepén álló férfi a legegyszerűbb szántó eszközt tartja (fából, tehát nem szántóvasat; fából volt az egyptomiak szere is), *Triptolemosnak* tartja kisérőjével. A kilenczes csoportban egy ülő alak *Demeter* volna, mellette *Persephone*, egy harmadik női alakban, a mellén csomósított ruhával *Isis papnőjére* ismerünk, míg a közte és Persephone közt álló férfiú egy, a *mysteriumokba való beavatását* váró volna. A hátralevő öt alakot közelebb nem magyarázza Matz. Végre ezt mondja: »a két csoport közti összefüggést a mezőgazdaság két nagy istensége adja, s ez annál szorosbbá válik, ha az ötös csoport főalakjában Ceres pártfogoltjára, Triptolemosra helyesen ráismertünk. Eszerint a művész feladata lehe-

tett: előadása az áldásnak, melylyel az eleusi s az azokkal rokon istenek az emberiséget elárasztják; még pedig nem csak anyagilag, hanem szellemileg is, mit a mysteriumokba való avatás, ha azt helyesen határoztuk meg, tanúsít. Igaz, hogy mindemellett több részlet magyarázás nélkül marad, ezen újabb publicatió azonban hihetőleg alkalmat adand e műemlékek behatóbb tanúlmányozására, melyek azután a nehézségeket legyőzni vagy a teljes magyarázat lehetlenségét kimutatni fogják.«



114.

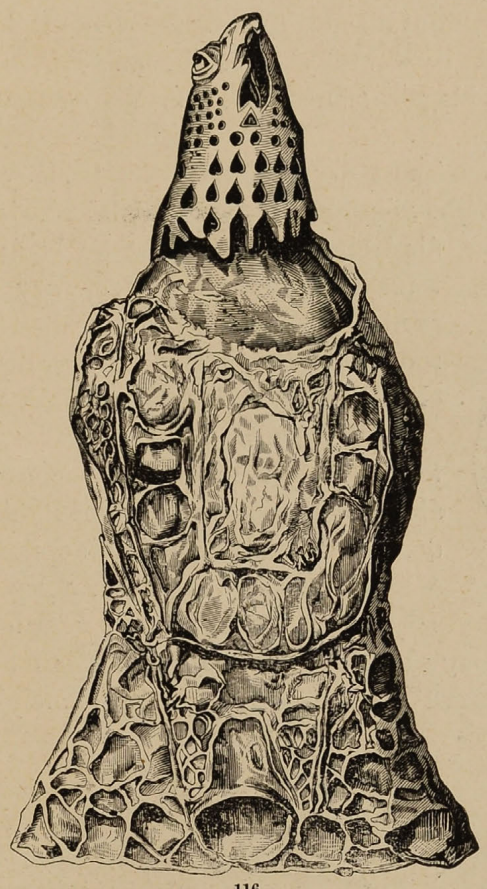

116.

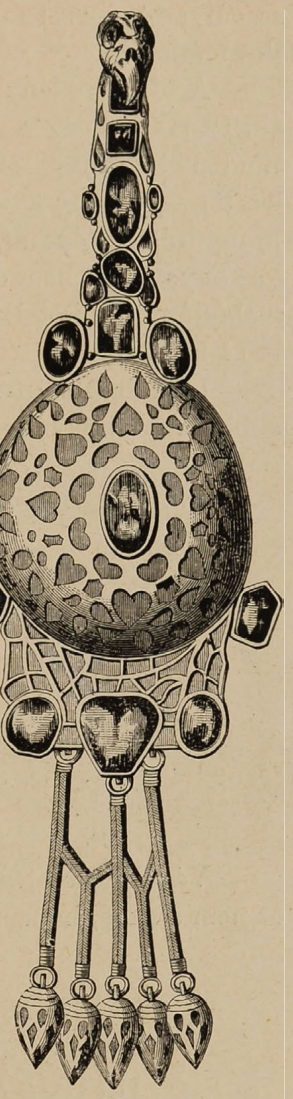

117.

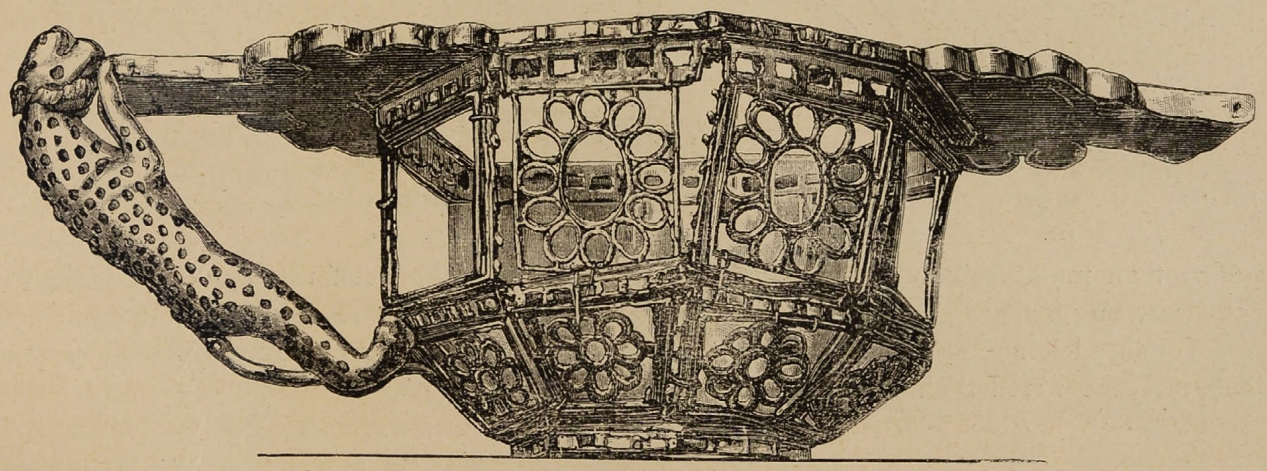

115.

A petreosi kincsnek más két tárgya szintén antik mintákra utal; az egyik magasra nyujtott kanna, az oinohoe vagy prefericulum alakjára, a második kas-alaku. A kanna megtekintése bizonyítja,

hogy készítőjének különös idomérzete nem volt és hogy mintáját kellőleg utánozni nem bírta ; sajátos a fogantyún ülő holló vagy másféle madár ; a góth müvészek madarakkal vagy sárkányfejekkel szokták betetőzni vagy kezdeni szereiket. A kanna magassága 1 1″ 6‴, sulya 3 font $2^1/_2$ lat. Több idomérzet mutatkozik a kasban, sőt még részleteiben elég esetlen párduczában is, melynek foltjait gránátok és gyöngyház darabok képezik. Itt a góth-művészek más kedvencz ékesítő alakjával, a rozettel találkozunk. A kas súlya 4 font 12 lat, és van még egy ehez igen hasonló, hanem kisebb, csak 2 fontot és 24 latot mérlegelő.

A 116. sz. edénynek rendeltetését nem tudják meghatározni, némelyek, nem helyesen, fibulának tartják. Itt is felső végén roszul sikerült sasfejet látunk, mig a testen tollait utánozni kívánván a művész, ide mindenféle különböző nagyságú és alakú, s talán színű köveket és üvegfolyadékot alkalmazott, minden kő vagy üveg külön szekrénykébe (cabochon) van foglalva, melynek széleit, határán keresztülfutó aranydrótok képezik, épen úgy, mint a sejtes zománczban (émail cloisonné, Zellenschmelz); csakhogy az anyagot itt nem olvasztották be szekrénykéjébe, hanem inkább az utóbbit a csiszolt kő, vagy üveg alakjára hajlították, mi a hideg zománczozás neméhez tartozik. Magassága 10″ 5‴ súlya 1 font 14 lat.

Inkább fibulaszerü a 117. számu tárgy, melynek két példányát mentették meg. Itt is, mint az előbbin, a felső rész idomtalan sasfejbe végződik, és talán az alsó rész is sas vagy más madártestet akar ábrázolni. Az ornamentatio itt ismét uj alakot ölt, t. i. az elyptikus testen látunk lóhere vagy szív- és veseféle alakot; ugy szintén uj, a testtől lefüggő sallangot, mely hegyes magokba végződik; ez utóbbi is kedvencz díszszé válik és gyakran fordul elő a későbbi góth művekben. A tárgynak sulya 2 font $1^7/_{11}$ lat.

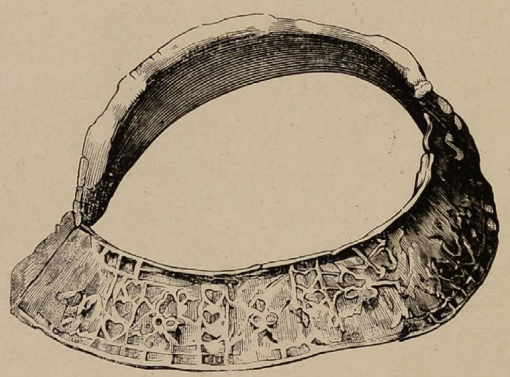

118.

Különös alaku ezen tárgy, melyet Bock nyakvértnek tart és mely némiképen, hanem csak messziről hasonlít a 47-dik ábránkban adott bronce-kori nyakvérthez. Aligha harczban hordozták, valószínűleg inkább csak ünnepélyes alkalommal s ekkor a többi fegyverkezés is aranyos lehetett. Felső átmérője 5″ 9‴, sulya $12^8/_{11}$ lat. A szív- és vesealakok itt is fordulnak elő.

Végre nevezetes még egy nagy lapos tál, melynek átmérője 1′ 9″ 9‴, sulya pedig 8 font $11^7/_{11}$ lat; ez nem alakos, hanem csak egyszerü ornamentatioval ellátott, melyben több antik motiv elkorcsosodott állapotban mutatkozik, u. m. a habmaeander, az akroteriokon előfordulni szokott virág és a gyöngy-pálcza, míg a zig-zag inkább bárbár gyakorlatra emlékeztet, különösen a 119. sz. horga.

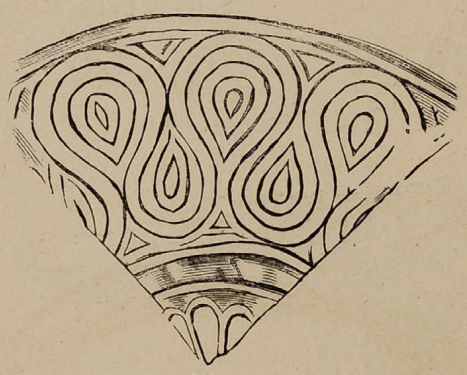

119.

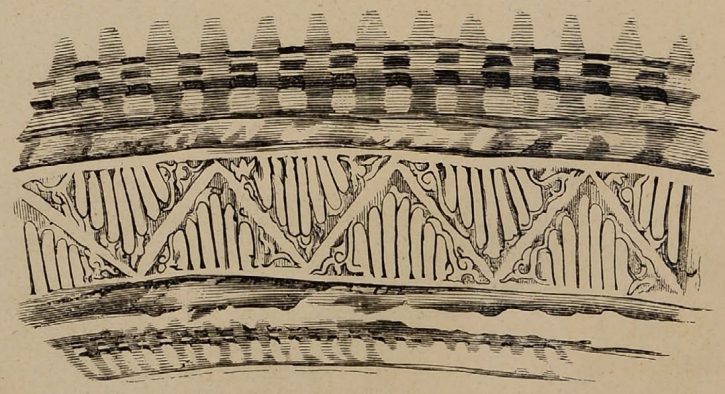

120.

Voltak a leletnek még más darabjai, ezek azonban vagy észrevételre nem méltók, vagy oly töredékek, melyekből eredeti alakokra következtetést nem vonhatni.

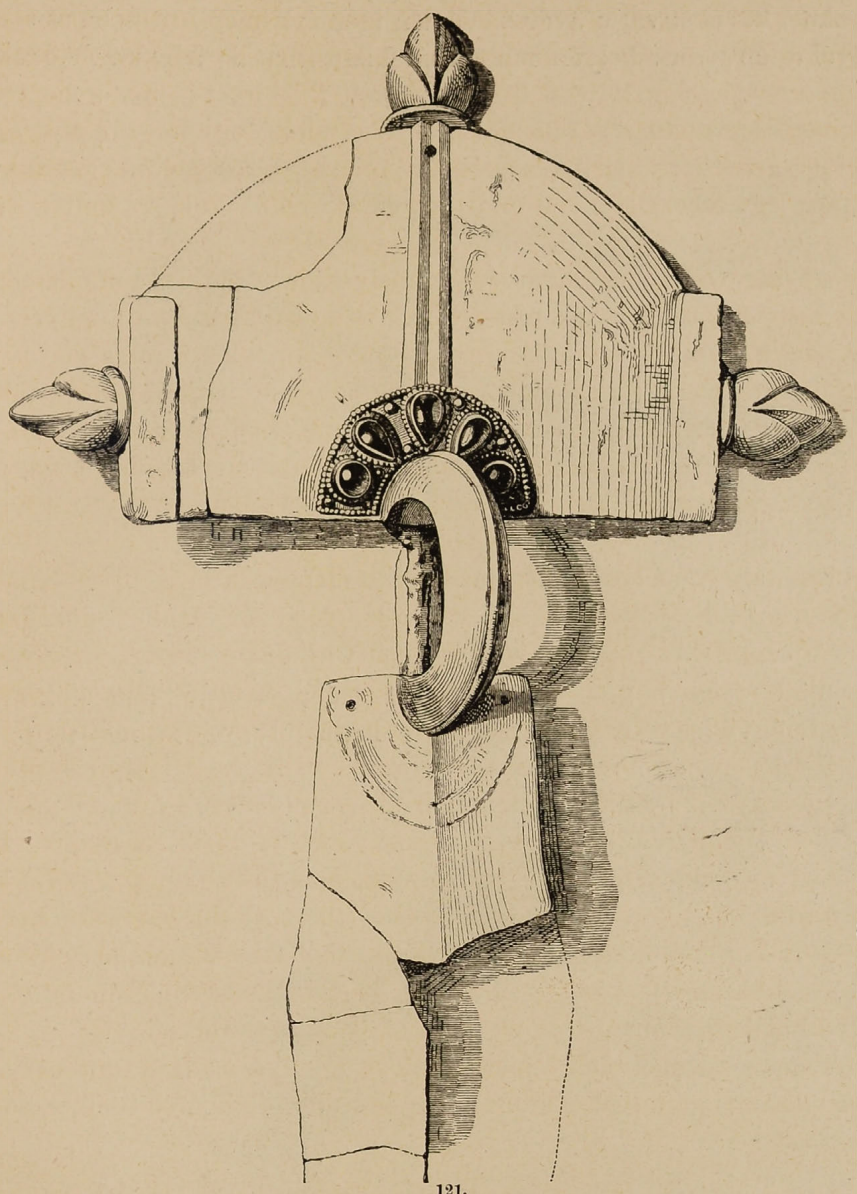
121.

Midőn Kunszt József, akkori kalocsai érsek, bakodi pusztáján iskolaépületet emeltetett, az alapzat ásása alkalmával, 1859-dik september hó 22-kén, négy lábnyi mélységben két, alkalmasint női csontvázra akadtak, egyike nagyobb, mindkettő fejjel nyugatnak fektetve volt, mellettök több arany ékszert és egy fekete agyagból készített edényt találtak. Az érsek a leletet Bécsbe vitette, hol Arneth József, akkor a cs. érem és régiség igazgatója, azt megvizsgálta s vizsgálata eredményét a »Mitth. d. k. k. Central-Commission« 1860-dik évf. 102—112 közzé tette. Később a kalocsai érsek az egész kincset a m. n. muzeumnak ajándékozta; nehány darabja a bécsi világtárlaton ki volt állítva. Feladatunk a bakodi lelet tárgyait kapcsolatba hozni a petreosiakkal és így kimutatni, hogy ezek is, mint amazok, góth eredetüek.

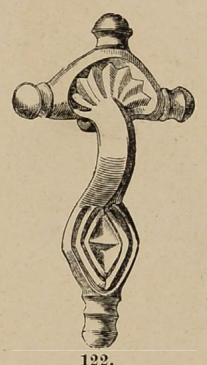
122.

Mindenek fölött tekintetbe jön két fibula, mely kétségen kívül az antik mell-ív fibulának utánzásából vette eredetét, s itt, a nagy fibulában figyelemre méltó a berakott három kőnek szívalakja, minővel a petreosi leletben ismételve találkoztunk. E fibulának colossalis nagysága és az innen következő kényelmetlenség világosan elárulja a barbár szellemet, melyben készült; mihez hozzá járul az aránytalanság a felső félkörü nagy tárcsa és a kicsiny kengyel közt; amannak három gombja is nem jól értett antik motiven alapul. Megmaradt hossza 9″ 2‴, súlya $16^{30}/_{32}$ lat, anyaga ezüst, csak a kengyel fölötti díszes félkör arany-lemez, melynek alkalmasint hasonló felelt meg a kengyel alatt.

Más, szintén idegen mű utánzásán alapuló tárgy a két sárkányfőbe végződő arany karperecz. Igen hasonló karpereczet még ma is készítenek Kelet-Indiában és ilyent kiállítva látunk az angol osztály kelet-indiai részében; lehet tehát, hogy ez nem készült Európában. Magyar- és Erdélyországban nevezetes mennyiségben találtattak keleti aranyművek, jelesen perzsák és kelet-indiaiak; ujabb korig valamennyi Bécsbe a cs. érem- és régiség-tárba vándorolt, s onnan irja le Arneth József ily czímű munkában: »Die antiken Gold- u. Silbermonumente d. k. k. Münz- u. Antikencabinets Wien«. Folio 1850. Karpereczünk közösen birja az előbb idézett arany tárgyakkal a kissé ügyetlen

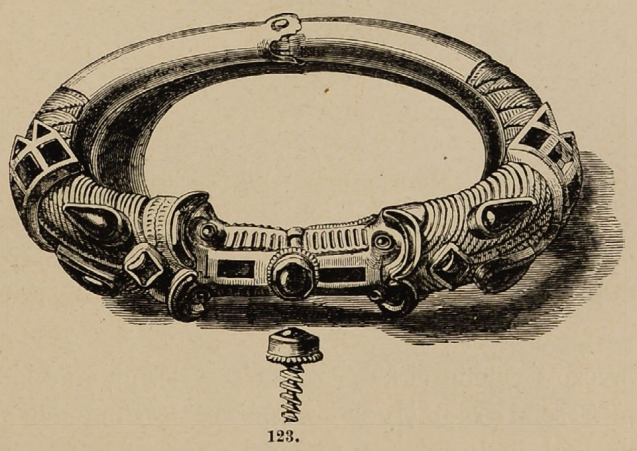
123.

egyenes vonalú ékesítést; a hidegen berakott köveket vagy üveget. Végein igen értelmesen alkalmazott arany csavar látható, melynek segítségével a karperecz helyén maradását biztosíthatni; a csavarlemez a középső hengerhez van forrasztva.

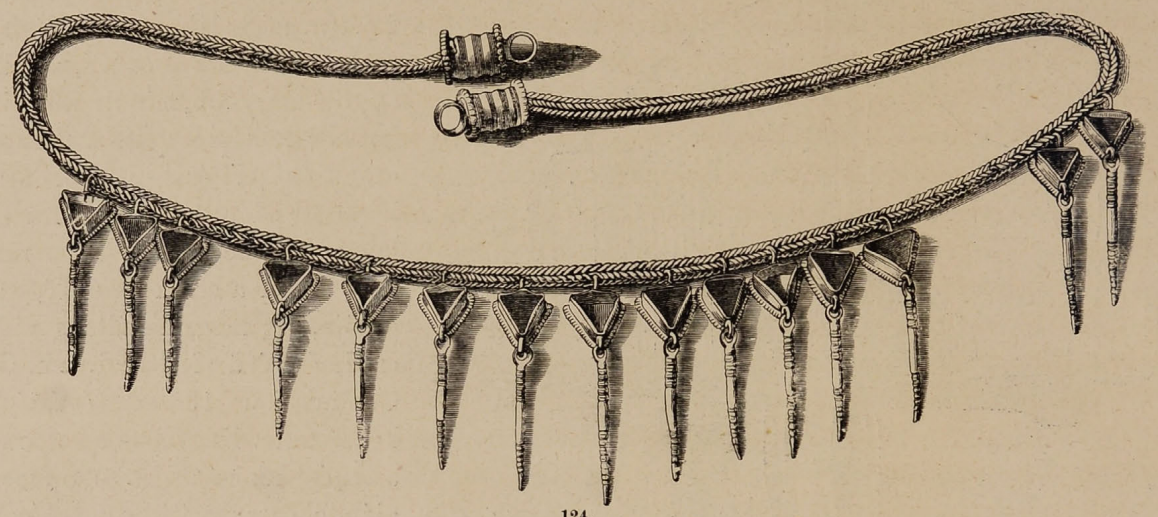

124.

Ezen nyaklánczot sem tarthatjuk egyenesen góth műnek, mert szabatos technikája csakis hosszú tapasztalásnak és gyakorlatnak eredménye lehet. A láncz maga oly hajlékony, mint a mai úgy-

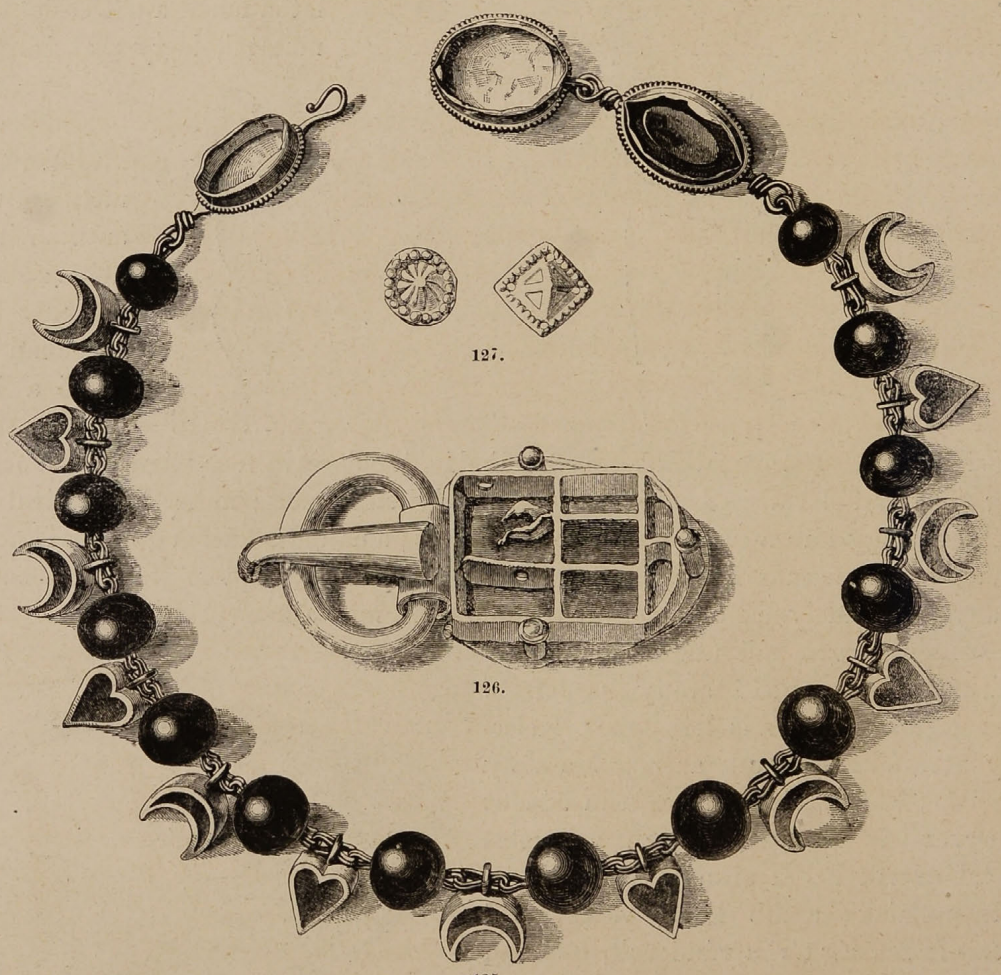

127.

126.

125.

nevezett velenczei lánczok szoktak lenni, az e lánczra aggatott tizenöt függelék is emlékeztet a byzantiak' »seiai«-ra, melyek koronáikról lecsüngenek; de találkozunk itt is a góthok kedvelt vörös üvegfolyadékával, mely minden függelék kezdetén a háromszög alapoldalával csatlakozik a fölötte elfutó lánczhoz.

Egyébiránt az enemü függelék a góthoknál oly kedvenczczé vált, hogy azt műveikben igen gyakran látjuk alkalmazva, s mintegy sajátságnak tekinthetjük.

Sajátságos és nemzeti góthnak nevezhetjük a 125. számu nyaklánczot, mely tizennégy violaszínű gránátból, tizenhárom függelékből, három nagyobb elyptikai szekrénykéből és az e tagokat magok közt összekötő aranyláncból áll. A függeléknek hata, itt a már a petreosi tárgyaknál látott szívvagy repkényborostyán-levélalakot mutat, hete pedig a félholdat; ezt nem a török alkalmazta legelőször, hanem átvette a keleti népektől, melyek azzal régen, a török kor előtt éltek, midőn a holdistenségek jelvényének tekintették. Arneth mondja, hogy a gömbök és függelék granát köveit szabatosan megvizsgáltatván, a szakférfiak ily köveknek ismerték el.

Felette nevezetes a 126. számú csatt, mivel annak ikertestvérét találták a Childericének elismert sírjában, Tournaiban 1653-ban; ez utóbbi a miénkkel együtt ki volt állítva Párisban 1867-ben és a bakodi hozzátétetvén a francziához, joggal megingatta azon hitet, mintha ilyféle művek franco-merovingiek volnának és azokat *meroringieknek* kellene nevezni. A csatt, úgy tetszik övcsatt volt, mely a kardszíjat összefűzte, anyaga tömör arany, hat szekrénykéje eredetileg vörös üvegfolyadékkal volt kitöltve.

A 127. számú ábra két vékony arany lemezkét mutat, melyet hihetőleg a ruhára felvarrtak; Childeric sirjában szintén találtak hasonló lemezkét, mely vörös üvegfolyadékkal is volt diszítve; de az utóbbiak alakja a méhé vagy légyé volt, mely oly gyakran jelenik meg a barbár fibulákon; találtak vagy 300 ilyen lemezkét.

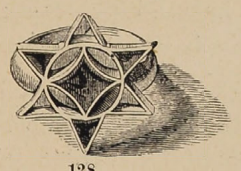
128.

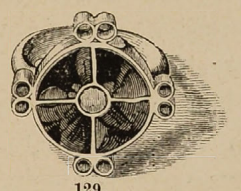
129.

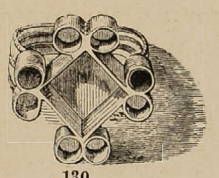
130.

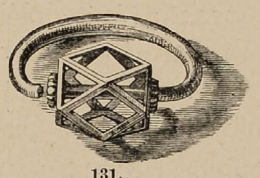
131.

E három bakodi gyűrűről megjegyzi Arneth, hogy hasonló ízletes alakú gyűrüt még a leggazdagabb gyűjteményekben sem talált, nincsenek ily gyűrük az 1653-dik tournais-i leletben sem; hanem gyűrüink alap-idomát látjuk alkalmazva ama lelet egyik melldiszén. Kettőnél nevezetes a négyes kisebb ikergyűrű, melylyel másutt is találkozunk és melyet a góthok sajátságos díszalakjának tekinthetünk.

Ezen fülbevaló kövei kiestek. Talán inkább római, vagy byzanti, semmint góth műnek tarthatjuk; mihez alakján kívül még az is járul, hogy 1836-ban két hasonlót Ó-Budán, és 1857-ben Erdélyben Kis-Zsejken (Klein-Schelken) találtak.

Nevezetes a bakodi lelet itt adott edénye is, anyaga fekete agyag. Arneth főképen azért tartja nevezetesnek, mert nagyon hasonlít (nemcsak egész alakjával, hanem különös elyptikai mélyedésével is egy 1812-ben Amstätten mellett, Felső-Ausztriában talált edényhez, mely kilencz érmet foglalt magában; a legrégibb érem N. Constantiné, (306—337), a legújabb N. Theodosé (379—395) volt. A két edénynek összehasonlítása egymással és az amstätteni érmeinek kora alkalmat adott Arnethnek a bakodi lelet korának meghatározására. »Ugy hiszem, a bakodi tárgyak Valentinián († 375) és Valens († 378) korában készültek.« Hozzáteszi Arneth, hogy a sírok föld fölötti részei alkalmasint Attila korában elpusztultak. A tárgyak készitési kora tehát összeesnék a góthok tartózkodási korával ezen vidékeken.

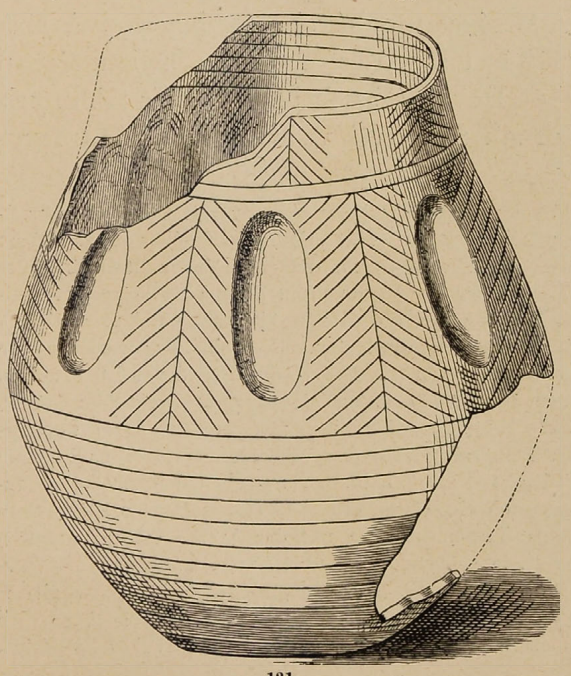
131.

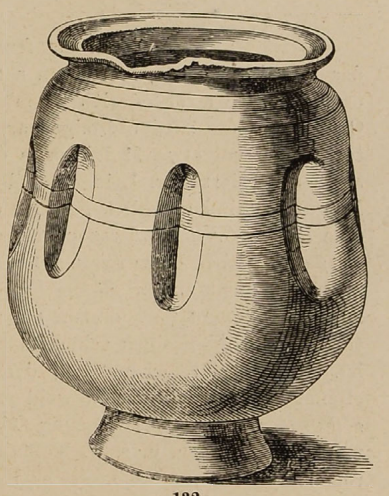
132.

1653-ban Belgiumnak Tournai városa S. Brice nevü templomának szomszédságában nevezetes sírt s abban byzanti érmeket, barbár fegyvereket és ékszereket találtak, az utóbbiak közt volt egy gyűrű, melyen lándzsát tartó hajas embernek mellképe mellett ezen felirás »CHILDERICI REGIS« volt olvasható. Innen joggal következtették, hogy e sír Childeric, frank király sírja volt, Meroving fiának, ki a frankok uralmát a gallok fölött megalapította; miért is e korszakot merovinginek nevezték. Childeric 456-ban a trónon követte apját és 481-ben halt meg. Nem sokára e sír feltalálása után Chiflet leírta annak tárgyait »Anastasis Childerici« című munkájában; korunkban Cochet apát írt egy munkát »Le tombeau de Childeric Paris 1859« czím alatt; írt továbbá erről Peigné Delacourt is »Recherches sur la bataille d'Attila«. A kiásott tárgyak nagy része a párisi nagy könyvtárba jutott, honnan azokat 1831-ben október 6-án rablók elvitték ugyan, azonban mégis sikerült több ékszert viszszaszerezni.

Ezen tárgyak közt figyelmünket első helyen felhívja a kardhüvelynek ékesitése, melyet Labarte, albumának I. XXIX. tábláján hű másolatban ad, s a szövegben I. p. 447. mondja, hogy ez és a lelet többi dísztárgyai a legrégibb ékszereket képezik, melyek a merovingi korszakból ránk jutottak. Midőn ezen rajzot a petreosi kincsnek és a bakodi leletnek tárgyaival összehasonlítjuk, az ornamentatiónak ugyanazon szellemét, ugyanazon technikáját mindhármában fogjuk találni: arany foglalat közt kimetszett és csiszolt vörösszínű üvegtáblát vagy gránátkövet, mely, nem mint a zománczban, helyére van olvasztva, hanem hidegen oda téve és aranylemezek széleinek fölötte való hajtásával helyén megtartva; a befoglaló aranylemezek véknyabbak, gyöngédebbek már ugyan a hasonló petrosiak és bakodiaknál, az ezekben képezett alakok egészben könnyebbek és művésziebbek, az érczpazarlás csekélyebb: de mindez nem változtat lényegileg a művön, hanem csak a nagyobb gyakorlatnak, a római művek látásán jobban kifejlődött technika következményének tekinthető. XXX-dik tábláján Labarte több gombot ad, egy nagyot, a ruha szövetére varrt méhet, vagy legyet, minőnek vagy 300 darabját találták, végre a kardmarkolat felső végének felét adja.*) Mindezen darabokon ugyancsak a karddísznek technikája van ismételve, mindenütt aranylemezbe foglalt, kisebb, úgyszólván szekrénykékbe beeresztett vörös üvegfolyadék, a nagyobb csatt rokona bakodi csattunknak, de legnevezetesebb mégis a kardmarkolat vége, mely igenis hasonlít a góthoknak elismert fibulák azon végéhez, melyen az állatok képzésében még ügyetlen aranyművész sárkányfejet gondolt ábrázolni. Ily fejü fibulák kettejét látjuk lemásolva Labarte XXXI. tábláján; mindkettőt franczia területen találták; az egyiket Hildebrandnál is találjuk, burgundinak nevezve, a másodikhoz hasonlót alább adom, 134. sz. a.

Van Labarte ezen tábláján még sok más ábra, mely az idézettekkel ugyanazonos technikát és alakítási módot mutat; de ezek közt mégis kiemelendő két markolat-részlet, melyet Childeric markolata szakasztott másának mondhatni; csakhogy itt kevésbbé mesterséges munkával van dolgunk. A sírt, melyben nemcsak e két, hanem más ékszer is találtatott, 1842-ben az Arcis-sur-l'Aube melletti Pouan községben ásták fel; itt római alakú gyűrűt is találtak, melybe »Heva« szó volt bevésve, mit több nyelvész góth névnek tart. Sőt maga Labarte is mondja, hogy a sírnak fegyverei visigóth vagy frank fegy-

---

*) Találunk Rahn fentebb idézett czikkében is (19. ábra 295. l.) egy rajzot, mely az úgynevezett Odoaker pánczéldarabjának másolata, és melyen a technika feltünőleg hasonlít az idézett tárgyakéhoz. Rahn az itt előfordúló fogóhoz hasonló díszt összeegyezteti a Theodorich síremlékén látható épitészeti dísz-alakkal. Wichtigeren Aufschluss gibt die enge Verwandtschaft dieser Ornamente (der zangenförmigen architectonischen Verzierungen) mit dem Goldschmucke der sogenannten Rüstung Odoakers. Arbeiter gruben vor etwa 11 Jahren (a czikk 1868-ban jelent meg) in Ravenna eine Rüstung aus, die über u. über mit Gold u. kostbaren Steinen verziert war. Leider ist dieser wichtige Fund sofort zerstückelt u. eingeschmolzen worden u. bloss ein Paar wohlerhaltene Fragmente sind glücklich gerettet u. bis dahin auf der Biblioteca Classense aufbewahrt worden. Diese beiden goldenen Bügel zeigen eine *lineare Ornamentik von zarten Goldleistchen, die mit rothen Steinen (Rubinen? Granaten?) u. an einigen Stellen mit einer weissen, glasflussähnlichen Masse ausgesetzt sind.* In diesem Schmucke nun erkennt man die bekannten Combinationen wieder: das zangenförmige Ornament u. ein *Zickzackmuster*, womit (auch) die Consolen über dem Thürsturze des Obergeschosses verziert sind; denn auch hier kommt noch einmal ein neues u. originelles Ornament vor. Das Thürgestell zeigt nähmlich zwischen den glatten byzantinischen Profilen einen schmalen Streifen, auf welchen, von sogenannten Diamanten eingefasst, ein *herzförmiges* Muster ausgehauen ist. Niemand wird es leugnen, dass die meisten dieser Sculpturen ausser allem Zusammenhange mit der Antike stehen, dagegen stimmt ihr Charackter sehr wohl mit dem seltsam geschmückten Kapitäle am Palaste Theodorichs überein, u. *die nähmlichen Zierrathen der sogenannten* Rüstung Odoakers finden sich hinwiederum in verschiedenartigen Wiederholungen auf zahlreichen altgermanischen Funden, u. s. w. Különben megjegyzi Rahn is, hogy Theodorich síremléke egészben az utolsó császárok korában dívó római stylt követi, és hogy sajátságai épen csak a nevezett díszekben tünnek fel, melyek az Oroszországon kivül lakó góthok müveiben is találhatók.

verek.*) Daczára e nyilatkozatának és annak, hogy maga is elismeri a szembetűnő hasonlatosságot, mely a Childeric és Heva sírja tárgyai közt előfordúl: mégis Childeric fegyvereit byzanti készítménynek tekinti, sehogy sem engedvén meg, hogy Francziaországban készültek, sőt a góthoktól, mint az aranyművességben jártasokról nem teszen említést; és mégis minden ez utóbbiak mellett szól, úgy a tárgyak egész tekintete, ha stylnek szabad nevezni, mint a latin felirat, mely, ha Byzanczban készült vala, minden valószínűséggel görög lett volna. **)

---

Érkezünk a Spanyolhonban talált, ma a Cluny muzeumban, Párisban őrzött koronákhoz, melyeket maga Labarte is góth műveknek tart, midőn munkája I. 511. lapján ezt mondja: »Emlékezzünk meg, hogy Recesvinthus király korában, több két századnál folyt le, mióta a visigóthok Spanyolhonra törtek s hogy a VII. század közepén törvényhozó és a művészetet kedvelő királyok alatt ott béke uralkodott. A barbár, a civilisatióval történt érintkezése által megszelidült. A művészet iránti szeretete az általa pártolt mestereket a római és byzanti, akkor nagy tiszteletben tartott művek utánzására utalta. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy egészen eredeti alakzás mellett, (minő az áttört palmettesor), Recessvinthus aranymívese visszaemlékeztet koronája keretében egy, a byzanti aranymíveseknél szokásos »ornamentatiora« és 513. l. »Recesvinthus aranymívesei, épen úgy mint Dagobertéi, motivjeiket épen úgy keresték a rómaiak után rájok maradt emlékeken, mint a gazdag és ékes byzanti teremtményeken. Talentomuk és képzelőtehetségök néha őket mintájoktól el és egy bizonyos eredetiséghez vezette.« ***)

Az 1858-dik utolsó havai egyikében egy Spanyolhonban lakó franczia tiszt Toledo vidékén, La-Fuente de Guarrazar nevű helységben szerzett birtokán ásatván: rácsozat-művű kis aranykoronákat (de petites couronnes en treilles d'or. Sub. I. p. 506) talált. Uj vizsgálat nevezetes kincset hozott napfényre, mely saphirokkal és gyöngyökkel ékesített, tömör aranyból készített, nyolcz koronából állott; 1859-ben e kincset a Hôtel Cluny számára megvették, valamint egy 1860-ban talált kilenczedik koronát is. Ezen koronák legnagyobbján (l. ábráját Labarte albuma XXXII. T.) olvassuk Recesvinthus nevét, ki a visigóthok fölött 649-től 672-ig uralkodott; másik koronán előfordúl a Sonnica, harmadikon a Suinthila név. E koronákról külön értekezést írt Lasteyrie »Description du trésor de Guarrazar Paris 1860.« Szorítkozom a legérdekesebb, a Recesvinthus-féle korona rövid tárgyalására.

Elrendezése a byzanti koronáé, t. i. a fejet körülvevő abroncs, melyben a koponyát fedő bársony-sapka volt alkalmazva a byzanti kettős »seia« vagy »kataseista« azaz, az arcz két oldalán lefüggő gyöngysallang helyett itt huszonnégy oly függeléket látunk, mely csaknem az egész arczot elfedte volna, de mindegyiken egy-egy latin betű levén, azok felirata RECCESVINTHVS REX OFFERET tanúsítja,

---

*) Ce qui est constant, c'est que les armes de Pouan ont tout à fait le caractère des armes des guerriers de l'époque mérovengienne francs ou visigoths sortis de la Germanie, mais elles peuvent aussi bien appartenir au sixième siècle qu'au cinquième. (I. p. 485.).

**) Francziaországban szokássá vált ezen és hasonló tárgyakat *merovingiaknak* nevezni, és e névre épen a Childeric, mint merovingi királynak sírjában találtak adtak alkalmat. Ezen helytelen elnevezés ellen Hildebrand erélyesen nyilatkozik: Es ist in der archäologischen Literatur des Auslandes häufig von merowingischen Alterthümern die Rede. Dieselben verrathen weder classischen, noch mittelalterlichen (értvén az ujabb középkort) Charakter, noch gehören sie der Carolingischen Kunstperiode an; sie sind älter als diese. Der Name wurde ihnen in Frankreich beigelegt, wo sie zuerst Beachtung fanden, *aber derselbe ist unglücklich gewählt*, weil eine Cultur, wo es angeht, richtiger nach den Volke, als nach der Regentendynastie benannt wird; findet man ihn gar auf nicht französische Alterthümer angewendet, so wird er geradezu unpassend. Diese sogenannten merowingischen, richtiger fränkischen (?), Alterthümer bilden eine Gruppe, die sich in Einzelfunden bis nach Belgien hinauf verfolgen lässt, u. welcher sich andere z. B. eine burgundische, eine alemannische, eine englische u. eine sächsische (in England) anschliessen. Weiter nach Osten finden wir ähnliche Alterthumsgegenstände bis nach Ungarn und Siebenbürgen, selbst in der Krim; gegen Norden bis nach Dänemark, Schweden und Norwegen. Freilich machen sich auf diesem Gebiethe mannigfache Nuancen bemerkbar, *aber sie gehören doch sichtlich einer einzigen weit verzweigten* Cultur an. (Hildebr. S. 23. u. 24.).

***) Il faut faire attention qu' à l'époque où regnait Recesvinthe, plus de deux siècles s'étaient écoulés depuis que les Visigothes avaient envahi l'Espagne, qui jouissait au milieu du septième siècle des douceurs de la paix sous des rois législateurs et amis des arts. Les barbares s'étaient depuis longtemps adoucis au contact de la civilisation. Leur goût pour les art avait dû porter les artistes qu' ils encouragaient vers l'imitation du style de l'antiquité romaine, et des productions byzantines, qui étaient alors fort en honneur. Comment s'étonner dès lors qu' à côté d'une production tout à fait originale, comme ces palmettes à jour, l'orfévre de Recesvinthe ait rappelé dans la bordure une ornamentation qui était familière aux orfévres byzantins? — Les orfévres de Recesvinthe, comme ceux de Dagobert, cherchaient des inspirations tout à la fois dans les monuments que les Romains leur avaient légués et dans les productions riches et élégantes de l'art byzantin. Le talent et l'imagination de l'artiste le conduisaient à s'écarter des ses modèles et à donner à ses oeuvres une certaine originalité.

hogy e koronát valamely templomnak ajándékozta a király, mit más, ugyane helyen talált korona is erősített, hol ezt olvassuk: † IN DI (Domini) NOMINE OFFERET SONNICA SCE MARIE IN SORBACES. Ajándéknak mutatja továbbá az is, hogy a koronák felaggatás végett négy-négy lánczocskával birnak és hogy lejebb, a betűhordó sallangoknál függenek az abroncsról keresztek; Reccesvinthus koronájának keresztje valaha ruha-csatt, fibula, volt, tűhelye még most is világosan látszik.

Reccesvinthus koronája, a fentebb idézett góth ékszerekkel közösen bírja a vörös üvegfolyadék szekrénykékben való elrendezését és a táblácskák fölötti aranyfoglalatnak meghajtását; bár e szekrénykék csak is a betűkön, inkább barbár zig-zag-ban vannak elosztva, míg az abroncson szárnyas levélként (gefiedert) vannak elhelyezve és a kereten egymást átvágó egész és félkörökben töltenek el, oly ornamentatio, mely már előhaladt ízlésre mutat és minőt a középkori műveken, kivált a csúcsíveseken, gyakran találunk. Előfordúlnak továbbá a másutt is látott nagy saphirok és gyöngyök, az utóbbiak András-féle keresztként elosztva, köztök a tért kitöltve az említett szárnyas levelek. A sallangok végén négyszög-keretben zöld üvegfolyadékáról lefügg egy-egy nagyobb gyöngy, minővel a góth művekben szintén gyakran találkozunk. A felakasztó négy láncz antikszerű palmettekből veszi eredetét. Végre nevezetes még a koronához csatolt, lánczocskán függő latin kereszt is, melyet hat saphir képez, s ennek ága végén, szintúgy, mint a bakodi lelet egyik gyűrűjén, iker-gyöngy van alkalmazva, a kereszt ágairól, kivéve a felsőt, mint az abroncs sallangjairól négyszögbe foglalt zöld üvegfolyadék és attól nagyobb gyöngy függ lefelé, világos tanúságául, hogy a korona és a kereszt egykorú. Labarte helyes véleménye szerint Recesvinthus e koronát, koronázása után, valamely egyháznak adta ajándékul, miután leszedette arról az oldalseiákat és biztos emlékűl oda illesztette a betűs sallangot, valamint odacsatoltatta a keresztet is.*) A kisebb koronákat alkalmasint soha sem hordották, hanem azok egyenesen ajándék gyanánt készültek; tudjuk, hogy a régibb középkorban is már szokásos volt ily koronákkal ajándékozni meg az egyházakat. **)

Végre nem lehet nem figyelmeztetnem olvasóimat több arany csészére, melyet Arneth »Die antiken Gold- und Silbermonumente d. k. k. Münz- und Antikencabinets« G. IV. G. V. és G. XIV. tábláján közöl, valamennyi a Bánságban találtatott és az akkori szokás szerint nem a magyar nemzeti, hanem a bécsi császári muzeumba vándorolt, melynek aranytárgyai leginkább Magyarországból származnak. E csészék tekintetében nevezetes, hogy csattal vannak ellátva, melylyel azokat az övhez lehetett alkalmazni; ezen alkalmazhatást tehát közösen birják a már Herodot által idézett pontusi csészékkel. Arneth mondja, hogy ily csészéket, vízmerítés végett, ma is hordanak a perzsák, rendesen nyergökhöz kötve. A bécsi arany-csészék két nemzetbeliek, vagy byzanti vagy perzsa műhelyből kerültek ki, a byzantiaknál eredetökért a görög felirás és kereszt, a perzsáknál stylök és előadott tárgyaik kezeskednek; de, hogy mindkettő a góthok birtokában volt, tanúsítja nemcsak lelhelyök a Bánságban, hanem az egyiknek bekarczolt rún betűje is, mely ugyanazonos 112. ábránk betűivel. Rún betűk mellett szól egy éjszaki tudós levele is, melyet Arneth, szövege 36. s következő folióján közöl és mely szerint a betűk különböznek ugyan némileg az Európa éjszaki táján használt rún betűktől, hanem nem annyira, hogy mindkettőt nem ugyanazon törzsből, ugyanazon néptől kellene származtatnunk.

Eddig leginkább oly művekről szólottam, melyek a góthok különféle lakhelyein, vagy legalább ilyenek szomszédságában találtattak; de találtatnak e műveknek nemcsak technikájával, hanem felfogásával is nagyon megegyezők Európa oly részeiben is, hova a góthok soha sem jutottak; s itt

*) Ez ellen Bock a koronákról nem hiszi, hogy azokat valaha fejre tették volna, hanem egyenesen votiv-ajándékoknak tekinti.

**) A guarazzari koronákat tüzetesen leírta Lasteyrie Ferdinande »Description du trésor de Guarazzar Paris 1860«; leírja Bock Ferencz is díszmunkájában: »Die Kleinodien des heil. röm. Reiches deutscher Nation«. E munka XXXVI-dik tábláján adja Recesvinthus koronáját és két más kisebbet és XXXVII. tábláján Suinthila királynak, jelenleg a madridi muzeumban őrzött koronáját (mind a négyet chromolithographiai másolatban), ezen utóbbinak felaggatott betüi igy olvashatók: SVINTHILANVS REX OFFERET. Találunk továbbá Bocknál 173. és 174. folioján) még három guarazzari koronát fametszetben, mindnyája kivert mű (getrieben), az egyiken *tökéletes román ornamentatiót* látunk, míg másnak abroncsa áttört *román arkádokból* van szerkesztve. Nevezetes Bocknál (178. fol.) egy metszett smaragdkő, mely a koronákkal együtt találtatott, s melybe az angyali üdvözlet durván van kivésve. A szűznek fejtakarója ugyanazonos (csak kisebb mérvü) azzal, melyet 109. ábránk mntat; a szűz nem tart ugyan csészét ölében, hanem kehely-alakú edény áll lába mellett, s abba mintegy vér vagy tej foly sugárban melléből; vajjon itt nem emlékeztetünk a fent idézett spanyol csésze-hordókra? — Suinthilát, ki különben kitünő király volt, a papok és országnagyok 631-ben leszorították trónjáról. A spanyol gót-koronákat másolatban adja, hanem azokról csak mellékesen szól Peigné-Delacourt is »Recherches sur le lieu de la bataille d'Attila en 451. Paris 1860 «

kiemelendők különféle ékszerek és ezek közt kivált a fibulák s ezek közt megint kiválólag a mellív-alakúak, melyek nem annyira az efféle eredetileg rómaiakkal, semmint azoknak góth módosításaival megegyeznek.

Ilyféle góth fibulának kell tartanunk az ide rajzoltat, melyet a magyar nemzeti muzeum kiállított és melyet Hildebrand 25. lapján is találunk lemásolva. »Eredetije megvan a pesti muzeumban, találtatott Magyarországban, Erdélyben (lelhelye ismeretlen), hol más hasonló fibulák és különféle egyéb analog díszekkel ellátott ékszerek találtatnak«. Hildebrand e fibula alá egyenesen »Ungarn»-t írt. Világos itt a római közönséges fibulának elkorcsosodott mintája, nevezetesek az üvegfolyadék-csöppek, de mindenekfelett sajátságos góth a fibula egyik végén levő medve- vagy sárkányfő. Ha már most ezen fibulához hasonlítjuk azt, melyet Hildebrand 28-ik lapján ad és mely alá Oeland van írva, kitűnik, hogy mindkettő ugyanazon typust és technikát mutatja, tehát legnagyobb valószinűséggel góth munka.

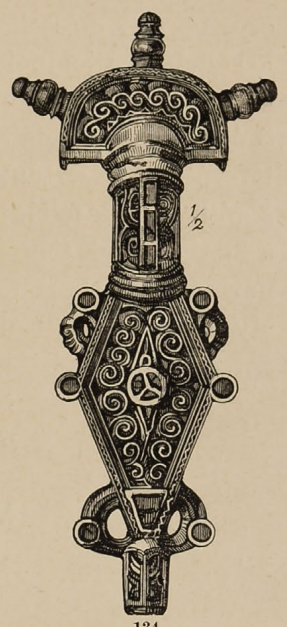

134.

Éríntve volt, hogy a gótland-szigeti műhelyek nagy, mintegy gyári központot képeztek, melynek teremtményei főképen Európa éjszaki részeibe kereskedelem által elterjedtek; azonban az idézett műipari tárgyak oly nagy számmal jelennek meg a góthok lakhelyein kivűl, hogy készítésöket más középkori népeknek is tulajdoníthatjuk. Egyébiránt, midőn azok góth mintáira utalnak s így inkább csak utánzásoknak tekinthetjük; a műipart, melynek eredetöket köszönik, joggal *góthnak* nevezhetjük.

Igaz, hogy ezen műipar maga ismét utánzáson alapúl s hogy ezen utánzás sehol nem emelkedik valódi művészetté; igaz, hogy mint már Hildebrand is helyesen megjegyzi, épen ezen utánzás és a valódi nagyobbszerű nemzeti és eredeti felfogás hiánya, nem engedte a góth munkásságnak művészeti kifejlődését és csakhamar sietteté enyésztét*): de másrészt nem tagadhatni el még ezen munkásságtól sem némi önállóságot. A mennyiben ezt e nép nem igen magasan álló culturája megengedte, kifejtette műveiben sajátos nemzeti nézetének megfelelő alakzást is, sőt, mint a fentebbi jegyzetből kitetszik, a guarrazari koronák némelyikén előfordúlnak *oly díszítményü alakítások is, melyeket eddig specifice román stylüeknek tekintettünk; így tehát a góth művészetet némiképen a román styl előfutójának is kell tekintenünk.*

A francziák, mint mondva volt, az idézett munkákat, nemzeti büszkeséggel *merovingiak*-nak nevezték, Hildebrand *frankoknak* (fränkisch) nevezi, Bock a guarrazari koronákat, Theodolinda királynénak ajándékait, a bakodi és a petreosi lelet tárgyait összefoglalja és ugyanazon nép teremtményeinek tekinti, sőt a két utóbbit a guarrazari koronák alakrokonú előfutóinak tartja, kimondván, hogy hihetőleg azon góth törzstől származnak, mely a húnoktól üldözve az Aldunára és a Kárpátokba menekűlt; de mindezen világos felismerése daczára az idézett műveket nem nevezi góthoknak, hanem *franko-germánoknak.***) E következetlenségnek oka a spanyol szobrok nem ismerése és azok össze nem hasonlítása a

---

*) Hinter diesen (den Germanen), wohnten die gothischen Völker: Gothen, die sich in Ost- u. Westgothen theilten, Vandalen u. andere, welche früh ein Ganzes für sich ausmachten u. wie es scheint dort im Osten früh eine Grossmacht repräsentirten, u. vor allen anderen zuerst eine Grossmacht innerhalb der Grenzen des römischen Reiches bildeten. *In dem Bemühen dem germanischen Wesen classische Cultur aufzuzwängen, gingen sie unter u. ihre Reiche fielen in Italien, Gallien, Spanien und Afrika.* »Das heidnische Zeitalter« u. s. w. S. 83.

**) Bock Kleinodien folio 178. »Die Schenkung der formverwandten Votivkrone der Theodolinde (T. XXXIV.) u. der theca aurea derselben Königin (T. XXX.) ist nur um wenige Jahre früher als die Votivgabe Suinthila's erfolgt. Daraus erklärt sich auch die grosse Verwandtschaft der Form, u. noch mehr der Technick, die zwischen der Krone des Suinthila u. den Geschenken der Theodolinde stattfindet. Besonders bietet das technische Machwerk offenkundige Belege, dass die Kleinodien zu Monza und die zu Guarrazar aufgefundenen Votivkronen als die eigenthümliche, ererbte Technik einer grossen Völkerfamilie zu betrachten seien, die anstatt des vielfarbigen, incrustirten Schmelzes oder kleinerer Edelsteine sich eines billigeren Ersatzes sowohl in der profanen wie in der religiösen Goldschmiedekunst bediente, um den Effect der Edelsteine u. des Schmelzes zu erzielen. Wie wir schon früher angedeutet haben, möchten wir diese Technik, die sich an den Kronen Guarrazars, an den Kleinodien von Monza, desgleichen an dem Schwerte des Chilperic übereinstimmend vorfindet, als eine *germanisch-fränkische* bezeichnen. Derselben Zeit gehören auch die goldenen Klenodien an, welche vor wenigen Jahren auf einer Puszta von Kalocsa in Ungarn aufgefunden worden, u. die in Formbildung u. Technik ziemlich mit den Kroninsigmen von Quarrazar übereinstimmen. Hierhin ist ferner zu rechnen jener merkwürdige

déli Oroszország csészehordóival, mit Bocknak természetesen elérni és tenni nem lehetett; mivel a spanyol szobrok csak később, miután Bocknak »Kleinodien«-jei megjelentek, találtattak, a góth eredet mellett tehát csakis a romániai és oroszországi csészehordók összehasonlítása szólhatott volna s itt alkalmasint az egyes romániai alak, mint elszigetelt, nem tűnt fel Bock előtt elegendőképen.

De mióta a spanyol szobrokat ismerjük, pillanatig sem habozhatunk azok összeköttetésében az oroszországi csészehordókkal, és mióta a guarrazari koronák, mint hielmesen és hitelesen góth művek kerültek ki a földből, pillanatig sem habozhatunk azokat ismét kapcsolatba hozni a csészehordókkal, e két láncrész összekötő szemét kivált a petreosi kincsben és főképen annak csészehordó alakjában látván. S úgyhiszem feltaláltuk a régibb középkor sok országában elterjedt műveinek magyarázatát és meghatározását és nyertünk oly kulcsot, melynek segítségével elválaszthatjuk e kornak valódi barbár munkáit a góthok csak félbarbáréitől. Ha a góth népnek még neve is elhalt, feléled ez műveiben és új okunk lesz a középkornak több századdal később keletkezett csúcsíves styljét megmenteni azon ferde-góthféle megnevezéstől, melyet nemzeti elfogultságában rákentek az olaszok, és melytől mint megrögzött előítélettől, oly nehéz megszabadúlni.



136.

Végűl a kiállításnak még két apróbb művét is ezen osztályba fogjuk sorolhatni, mindkettő horgosi Kárász Géza jeles gyűjteményének tulajdona.



135.

*Gyűrű ökörfejjel*, melyhez igen hasonló gyakran előfordul a középkori tárgyak közt; nevezetesen csaknem ugyanazonos van a bukaresti muzeumban is. A szarvat, fület és arczot aranykeretbe foglalt vörös üvegfolyadék képezi s itt is látható Pulszky véleményének igazsága, mely szerint az üvegtábla símára és laposra van csiszolva, ellenben, hol granat van alkalmazva, ennek felűlete kissé kidomborodik; a felűletnek mivolta teszi tehát a szembeötlő különbséget a gránát és üvegfolyadék közt. (L. a hiv. l. II. falszekr. 3. osztályának 2-dik számát.)

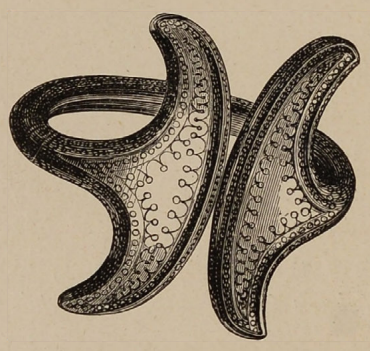

137.

*Tömör arany-karperecz* bevésett horogszerű, egyszerű díszszel. Valamint a tömör arany-anyag, úgy a más góth tárgyakon is előforduló görbe vonalú dísz e tárgyat is a góth művészet teremtményének tekinteni engedi. (L. a h. l. II. falszekrény 3. osztályának első számát.)

---

# POGÁNYKOR.

E megnevezés talán legjobban illik azon kórra, melynek teremtményeit jelenleg vizsgálat alá veszszük, s ezért választotta az »Alterthümer unserer *heidnischen* Vorzeit« czímet Lindenschmit is, ámbár ide számíttja helytelenül a már keresztyén góthok munkásságának eredményeít is. A »népvándorlási kor«, az egyes népek szerinti elnevezés, gallo-római, franco-allemani, árpádkori stb. térben nem terjed ki annyira mint a pogány elnevezés; ámbár ez is különféle területei szerint, különféle időszakot jelez, sokkal rövidebbet Galliában, mint Germániában, vagy épen a szláv és magyar faj tartományaiban. Ajánlkozik a pogány elnevezés végre azért is, mert így a góthokat külön lehet választani a többi népektől; midőn

---

Fund, der in den dreissiger Jahren zu Petreosa in der grossen Walachei gemacht worden ist. Diese, heute kaum in der archäologischen Kunstwelt bekannt gewordenen Kleinodien u. goldenen Gebrauchsgegenstände, die heute in dem Museum zu Bukarest aufbewahrt werden, u. nicht nur durch ihre grosse Zahl, die Abwechslung u. den Reichtum der Formen, sondern auch durch die auffallende Schwere des Goldgewichtes sich bemerklich machen, sind durchaus als die formverwandten Vorläufer der Kronen von Quarrazar zu betrachten, u. rühren offenbar von jenem *Volksstamme der Gothen* her, der vielleicht unter Athanarich vor den anstürmenden Hunnen an der unteren Donau in die Karpathen flüchtete.

Európát keresztül vándorolták, már is keresztyének voltak és ekkor, mint láttuk, már valóságos kezdetleges művészettel birtak is. Nagy része azon u. n. barbár tárgyaknak, melyek muzeumainkban láthatók, e pogány kornak a római szokás szerint, szorosan az útak mellett elhelyezett sírjaiból származnak.

A katona-sorban egymás melletti uti-síroknak korbeli meghatározását az azokban többnyire talált érmek után szokták megtenni úgy, hogy ezen érmek a legrégibbeknek nem igen, hanem döntő a legujabbaknak korára; mert lehet a sírba korának sokkal régibb érmet tenni, de nem e kornál ujabbat. Az érmeket régi római szokás szerint mellékelték, még akkor is, midőn Charon obolusába többé nem hittek. A keresztyén korral beállott a templom körüli czintéri temetkezés; most már a halottakat nem égették el, míg ez előtt a római szokás szerint: felváltva az elégetés és az egész test eltemetése dívott.

Lindenschmit az érmek újabb kora szerint kimondja, hogy az eddig felásott sírok legnagyobb része az V. századtól felér a VIII. század kezdetéig, szorosabban VI. és VII. századbelieknek mondhatók.*)

Nálunk nem régi szokás a muzeumnak ajándékozott tárgyakkal beküldeni azok fölfödözésének idejét, helyét és egyéb körülményeit; mindazáltal némelyekét mégis ismerjük. Az ismerteket feljegyezte Pulszky igazgató egy a m. tudom. akademiában 1874-dik január 12-kén tartott értekezésében, mely »A magyarországi avar leletekről« alig helyesen választott czím alatt megjelent.

Ezen értekezés 6. lapján ekkép találjuk lajstromozva a leleteket:

1. Az osztropatakai, Herennia Etruscilla aranyával 249-ből,

2. A kunágotai I. Justinian aranyával (527—563).

3. A szentendrei, melylyel két arany érem találtatott, az egyik I. Justinusé (518—527), a másik Phocasé (602—610).

4. Az ozorai, Constantinus Pogonatus aranyával (668).

5. A verebi, Berengarius, olasz király, ezüst denaraival, a X. század végéről, a brentai csata idejéből.

6. A galgóczi, egy keleti kalif ezüst pénzével, szintén a X-dik századból.

Sírjaink tehát nagyobb időterületet foglalnak el, mint minőt Lindenschmit határoz; mert az osztropatakai, nem csak érme, hanem más okoknál fogva is alkalmasint a III-dik századba teendő, valamint a IV-be teendők az itt fel nem hozott puszta-bakodi sírok is; más részt a verebi és a galgóczi sírok felérnek a X-dik századba. Egyébiránt nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a keresztyén vallás nálunk később honosult meg, mint nyugati Európában.

Osztropatakán (Sárosm.) kétízben akadtak régi sírokra. 1790-ben és 1865-ben. Az első lelemény a bécsi császári régiségtárba került, leírta annak akkori igazgatója Arneth »Die antiken Gold. u. Silbermonumente d. k. k. Münz- u. Antikenkabinetes« czímü 1850-ben megjelent könyvében; a másodikat leírtam az »Archaeol. Közl.« 1865-dik évf. 1. füzetében és a bécsi »Mittheilungen d. k. k. Central-Comm.« 1866-dik évfoly. E második lelet az 1867-diki párisi világtárlatban volt kiállítva, később pedig nemzeti muzeumunk megszerezte. Mindkét lelet tárgyai lelhelyükön nem készültek, hanem csere utján, igen valószinűleg az e vidéken honos nemes opálért érkeztek Osztropatakára; mert azok némelyei nemcsak római, hanem még hellen műhelyből is származnak, az utóbbiak közül fényes helyet foglal el az Arneth atlasa S. III. és S. III. a tábl. másolt ezüst csésze. Mint ritkaság emlitendő egy aranyozott, vert ezüst lemezkéből készített czipő maradéka, melyen sphinxek, pantheisticus jelek és Apollo mellképe fordulnak elő; nevezetes továbbá, különös épsége miatt egy vörös-fenyü (Rothbaum) veder, mely ezüst szögekkel ellátott ezüst abroncscsal van körülvéve**). Ily vedrek az akkori sírokban elég gyakoriak; a miénk mit tartalmazott, nem tudjuk.

---

*) Im Ganzen ergibt sich aus den Münzen, dass die Zeit der Grabfelder vom Ende des V-ten Jahrhunderts, bis zum Anfang des VIII-ten reicht. Genauer u. nach dem Zeugniss der Mehrzahl beschränkt sich dieselbe auf das VI. u. VII. Jahrhundert. (»Die Alterth. uns. heidnischen Vorzeit« II. köt. II. szál. VI. tábl. való II-dik melléklet).

**) Hasonló alakú vedret találunk másolva Peigné- Delacourt »Recherches sur le lieu de la bataille d'Attila« Párisban 1860-ban megjelent könyvében, csak hogy itt az ezüst-lemezek külön vannak díszitve, míg a miénken azok csak símák. A franczia vedret Beauvais mellett ásták ki. Lindenschmit is másol két vedret (III. II. 6.), melynek egyike díszei miatt, inkább a francziához, másika, egyszerűségében, inkább a miénkhez hasonlít. Az elsőt Wiesbaden mellett találták, a másodikat Monsheimban (Rheinhessen) A szövegben L. több hasonló régi vederről teszen említést.

De bennünket itt leginkább a második leletnek aranyfibulája érdekel, mely meglehetős biztonsággal a III-dik századnak közepéről keletelhető. E fibula a mellív alakuak egyik kitünő példája és jeles technikája római műhelyét minden kétségen kivül helyezi, de a mellív-fibulát (die armbrustförmige) mint a ruhatű legtöbb neme alapidomának, szülőjének is tekinthetjük. Lényeges része a keresztrúd, melyből, rendesen ruganyos sodorból ered a tű vagy tövis (Dorn, Stachel) e rúd átmegy félkörü vagy laposabb kengyelbe (Bügel), ez lemezbe végződik, mely hátsó részén a tű végét befogadó hüvelykké alakul; a kengyel hajlása lényeges; mert felveszi a ruhának azon redőzet-részét, melyen a tű keresztül szúratott. Ha, mint kell, a mellíves fibuláét a későbbi fibulák alapidomának tekintjük, fölötte érdekes következtetni annak keletkezési idejét legrégibb ismert leleteiből. E tekintetben Lindenschmit sok tapasztaláson alapított véleménye szerint a legrégibb ismert római mellíves fibulák a III-dik század közepén jelennek meg a rajnavidéki és belgiumi castellumokban. Nem található még a két és fél száz fibulák közt, melyek a hihetőleg az Alexander Severus alatt dimesi telepitvényben, Mainz mellett, találtattak; ellenben többször fordul elő a Neuwried melletti victoriensis és a lauenburgi dalheimi castellum tárgyai közt. Az előbbit a III-dik század közepe, az utóbbit Constantin alatt és később az V-dik század közepe táján alapostól szétrombolták. Azonban e helyeken talált fibulák valamennyie igen egyszerü és kevésbbé díszitett. — Ezen észleletek szerint némi biztonsággal feltehető, hogy a fibula ezen neme nagyobb mennyiségben igen késő időben mutatkozik, hogy itt az egyszerübb alakzás, a régibb, és hogy még ezt sem tekinthetjük régibbnek a III-dik század közepénél.*) Ezen chronologikai meghatározást erősíti osztropataki fibulánk is, arany ugyan, hanem már nem tartozik az egyszerübbek közé; másrészt találtatnak nálunk igen díszes bronce-fibulák is, kivált a budai római sírokban; ilyent közöl Römer az »Arch. Közl.« 1864-dik évf. II. füzetében. Keresztrúdján van három gömb, kengyelét zig-zag, növényvoluta és más dísz ékesíti és alsó része is kicsínosított. Találtatott egy a budai városmajor melleti téglavető-pajtán, római sírban. Muzeumunk számos ilyféle fibulákkal bir.**)

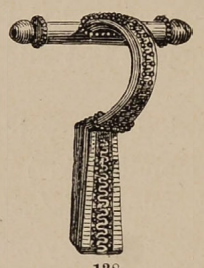

138.

A mellíves fibulának talán legközelebbi módosítása az, melyben fekirányos rúdja félkörü tárcsává válik. Ime ennek csínos példánya a m. n. muzeumból; az ékesítési négyes levelü virágok és rosettek még nem mutatnak semmiféle barbár alakzást, a kengyel két szögbe van törve és canelirozva, alsó vége a fibulának hegyén leszelt háromszöget képez.



139.

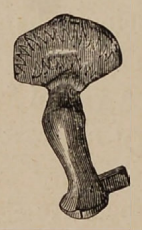

140.

Valamivel tömöttebb ennél ezen, szintén a m. n. muzeumnak példányából lemásolt fibula, melynek anyaga vas.

Hasonló módosítást veszünk észre a m. n. muzeum azon fibuláján, melyet felebb (134. ábra) alatt adtunk. A félkörü tarcsa körözetén három bog vagy gomb emelkedik, a rövidebb kengyel csürlő alakú, végén idomtalan állatfej (talán medvéé) áll, ez barbár elem, mig a habmaeander-dísz antikszerü. Fibulánk anyaga rosz ezüst (potin) granat- vagy üvegfolyadék-berakással. Ilyféle fibulák (egyik szakasztott párja az itt lerajzoltnak) nemzeti gyüjteményünkben többes számmal

---

*) In den römischen Gräberfeldern u. Castellen am Rhein u. in Belgien ist dieselbe mit Gewissheit erst mit der Mitte des 3-ten Jahrhunderts n. Chr. nachzuweisen. Unter den dritthalbhundert Fibeln der Niederlassung am Dimeser Ort bei Mainz, die aller Wahrscheinlichkeit nach unter Alexander Severus zerstört wurde, ist sie noch nicht zu finden. Dagegen erscheint sie mehrmals unter den Geräthen des Victoriensischen Castelles bei Neuwied u. in jenem von Dalheim im Lauenburgischen. Ersteres ist um die Mitte des 3-ten Jahrhunderts, das letztere unter Constantin u. später von Grund aus um die Mitte des 5-ten zerstört. Alle die an diesen Orten gefundenen Fibulae sind jedoch sehr einfach u. weniger reich verziert, als die auf der vorliegenden Tafel (III. II. 4) abgebildeten, namentlich auch nicht von so complicirter Einrichtung, als die von uns unter Nr. 5 gegebene Art. Von der ersteren sind, mit Ausnahme der unserigen, nur Exemplare aus Gold bekannt, wie jene aus dem Grabe Childerichs I., jene aus dem Funde bei Lengerich mit Goldmünzen bis zu Constantinus u. Magnentius, jene der k. k. Antikenkabinets zu Wien, gefunden zu Degoy in Croatien, u. die gleichartigen Spangen, welche mit Goldmünzen von Valentinian bis Arcadius im Poitou entdeckt u. von A. de Longperrier in der Revue archéologique, Augustheft 1868, besprochen wird. — Nach diesen Beobachtungen ist mit einiger Sicherheit anzunehmen, dass hier die einfachere Bildung wirklich die ältere ist, u. dass, für diese letztere ein höheres Alter als die Mitte des 3-ten Jahrhunderts n. Chr. bis jetzt wenigstens nicht nachzuweisen ist.

**) Oly specific római fibula, minőnek több német Lindenschmit II. XII. 3. tábláján közöl, nálunk még nem tatáltatott. Áll ez felső keresztrudból, ebből kengyel szökik ki, mely kerék vagy négyszög tarcsához van illesztve, a vége lefelé táguló négyszög; a tarcsa felér a keresztrúdhoz, ízletesen van diszítve; a kengyel és a fibula alsó vége canelirozott, csak a keresztrúd alig mutat pár díszvonalat.

fordulnak elő s kisebb nagyobb mérvvel Hildebrand egyenesen magyarországiaknak nevezi (Ungarn). Igen hasomló könyvében a következő 6-ik számú e megnevezéssel »Südwestliches Deutschland«, csakhogy három bog helyett tarcsája körözetén hét látszik és díszmódja is különválik a miénktől, egészben egyszerübb, szegényebb. Hasonló mindkettőhez a dániai (8. ábra) és hollandi (9. ábra Hildebrandnál).

A mellíves fibulának második módosítása szintén leginkább felső végén tűnik fel, hol a keresztrúd és félkörtarcsa helyett erős négyszög lemez áll be és a kengyel alatti rész különféle alakot ölt, azonban itt is gyakran medvefejben végződik. Ilyenek Hildebrandnál a burgundi (7. sz.), a nörlandi (10. és 11. sz.) és az angol fibula (12. sz.). A gotlandi (13. sz.) megtartja ugyan a négyszögü felső lemezt, de kengyel helyett tarcsát veszen fel és azon alól is távozik a római mintától úgy, hogy az utóbbira alig ismerni többé. E fibulanemnek alakja általán sokkal tömörebb, nehézkesebb és valamint e tekintetben, úgy változó diszesítésében is elárulja messze eltávozását eredeti mintájától.

Ezek ellenében vannak fibulák, melyek úgy szólván a mellívest egyszerűsítik, midőn igen vékony kengyel és kengyel alatti lemezeket mutatnak. Ilyent másol Hildebrand 4. sz. a., melyet rómainak mond. Itt a keresztrúd helyét ruganyos sodrony foglalja el, melytől a valóban ívhez hasonló félkörü keskeny lemez ered, e fölött hajlik a nevezetesen görbülő kengyel. Mindezen fibulákat Hildebrand kengyeleseknek (Bügelfibeln) nevezi.

Vannak muzeumunkban továbbá olyanok, melyeknél a keresztrúd, mint a Hildebrandénál szintén ruganyos sodronynyá alakult, de az innen leszálló kengyel csaknem csupa nagyobb és kisebb gombokkal van kirakva; a kengyel felső vége lapát-alakú, ezeket *gombos fibuláknak* nevezhetnők.

Muzeumunk ezen fibulája is (142.) az egyszerü kengyelesek közé tartozik, alsó része puzdraalakú, keresztágát szintén az előbbiéhez hasonló ruganyos sodrony képezi.

141.

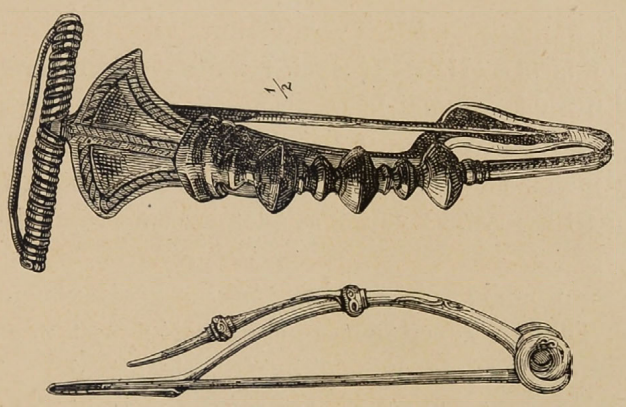


142.

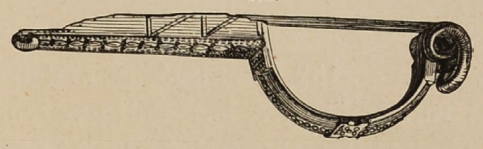

143.

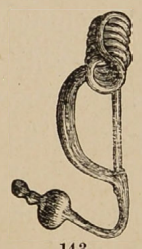

144.

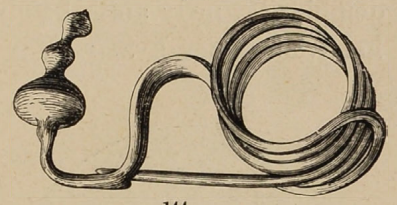

145.



Muzeumunknak e két fibulája (143. 144.) is a kengyelesek közé tartozik, sőt a nagyobbik, melynek anyaga vas, közepett áll a későbbi és régibb csiga-tekercses fibulák közt, keskeny lemezök miatt *sodronyosoknak* is nevezhetnők.

146.

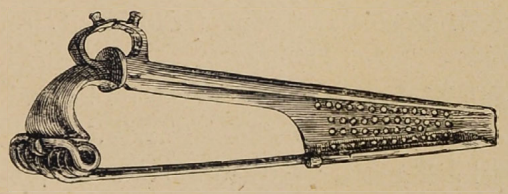

148.

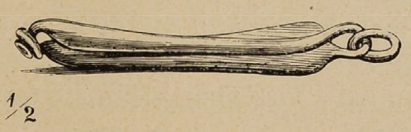


147.

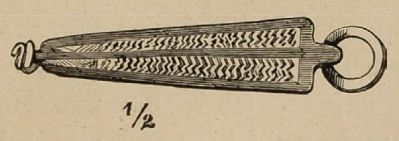


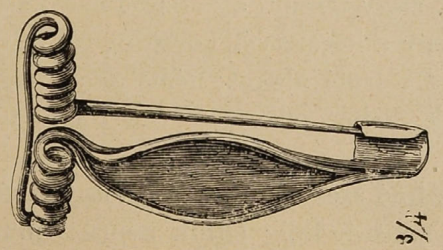


150.

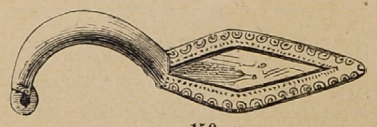

149.

151.




Muzeumunknak ezen *sodrony-kengyeles* fibuláját, melyet a Margitszigeten találtak, (145.) Lindenschmit is közli (III. II. 1. T.); ennek anyaga is vas, de mindezeken kifog vékonysága és egyszerüsége tekintetében

muzeumunknak egy fogóhoz hasonló fibulája, melyet nem régen ide ajándékozott Egger antiquarius és mely már legközelebb áll azon tűkhez, melyekkel a modern plaideket szokták összetűzni.

A fibulák más neme az, melyben a kengyel kiegyenesedik, mintegy egyenes vonalat képez; az előbbi nemtől átmenetesnek tekinthetni ezt, melynek alsó vége szántóvas-alakot ölt (146. Pflugscharfiebel), *szántószerűnek* nevezhetjük. Igen szabatos technikája, kivált az áttörésekben (van még mesterségesebb áttöréssel ellátott is a m. n. muzeumban) római műhelyre utal ugyan, hanem roppant mérve ismét barbár izlésre mutat úgy, hogy talán római mester által a barbárok számára készíttettnek tekinthetjük.

E nemnek legjellemzetesebb képviselője nemzeti muzeumunk falevelet utánzó fibulája (147.). A falevél utánzása itt határozottan jelenik meg.

A fibula hátsó oldalát 148. ábránk adja.

Ezen fibula (150.) hajtott kengyelével a kengyelesek közé tartozik, mig másrészt hátlapjának különös hajlása őt ismét közel hozza az előbbi számnak faleveléhez.

A kengyeles fibulákhoz tartozik még e kettő is (149. 151.).

Adom még muzeumunknak három állatalaku fibuláját:

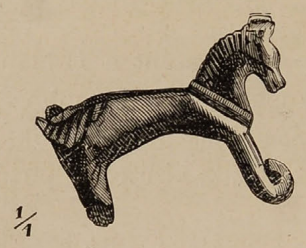

1/1

152.

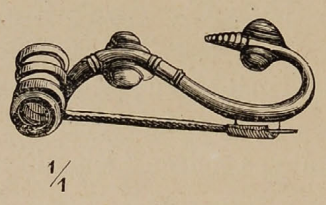

1/1

153.

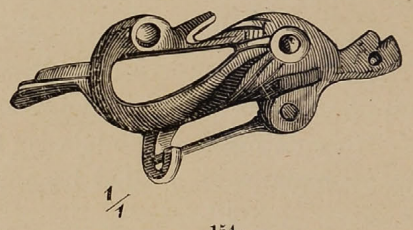

1/1

154.

152 ábránk lófélét mutat, csakhogy készitője nem birta a ló lábát képezni. Itt alig gondolhatunk etruriai műhelyre; hasonlólag vagyunk a 153. ábrával, hol néimleg kigyóra lehet ráismerni; azonban mégis jó a motif, mely szerint a kigyó teste úgy tekeredik, hogy a fibula ruganyát képezi. Végre a harmadik két, mintegy összenőtt állatból áll; az egyiket csőre után madárnak vehetjük, talán ludnak, a másikat delphinnek, mely antik befolyásra utal, ez díszes fibula; mert aranyozva volt és az állatok szemei rubinokkal vannak berakva.



1/1

155.

Muzeumunknak ezen fibulája azért érdekes, mert a kerék vonalú tarcsák nálunk elég ritkák. Tulajdonképen nem e helyre való; mert mint hajdan zománczozott, byzanti eredetü; de egyfelől hazánk ritkaságai közé tartozván, az állatalakú fibulák közt fölhozom. A hosszú fül és különös mozgás nyúlat sejtet velünk, még pedig felnőttet kölykével.

Valamint a kerék tarcsa fibulák nálunk ritkák, úgyszintén nem fordulnak elő nálunk a szelenczealakuak sem. (Hildebrand 15- és 16-dik szám gotlandi), a csészealakú (Hild. 17. és 15. sz.), melyet teknyősbéka alakunak is nevezhetni, de az egyenesen csészealakú sem (Hildebr. 1. sz. kenti typus és 3. sz. szász typus.)

De vannak muzeumunknak gyűrű-fibulái, vannak csillagalakúak is hat vagy kevesebb boggal, mely majd körözetén szökik ki, s igy teremti a csillagidomot, majd a csillag szögletéből sugárzik.

A fibulák divata átmegy a keresztyén korba is, hol felveszi a kereszt, a tetragamma, a constantini jel és más a keresztyénséget eláruló alakot; némelykor megjelenik keresztyén jelképként a hal is, melyet mint fibulát használnak, holott a keresztyénség első terjedtekor inkább amuletteként viselték a nyakon.

A szabadon álló III. számú szekrényben a felhozott fibulák többjei voltak kiállítva, itt nevezetesen az első egész a nyolczvanadik számig láttuk nemzeti muzeumunk több arany és ezüst tárgyait, kezdve a római császári koron, egész a XI. századig.

Öt első tárgya találtatott egy budai római sírban (mellíves fibulájáról már volt szó, melyet Römer leírt az »Archaeol. Közlemények« IV. évf. II. füzetében; itt tehát csak röviden említem.

1. Négyeges ezüstlemezke, közepén gömbalakban felszállva, halpikkelyes díszszel, aranyozva és niellirozva. Oldalhossza 0,045.

2. Kerektarcsa, ezüst. Közepén Mercurfej a caducaeussal; körös-körül hat tragikai és komikai álarcz. Kitünő mű, tehát régibb korból való mint a többi tárgy. Átmérője 0,049.

3. Négyeges ezüst lemezke, niellirozva és aranyozva. Négy sarkán a maltesihoz hasonló kereszt-közepén nyolczlevelű rózsa. Oldalának hossza 0.068.

4. Ezüst övcsatt, niellirozva és aranyozva, hossza 0,085, szélessége 0,066.

5. A már említett ezüst fibula.

*A szent-endrei leletből volt kiállítva* (a III. számú szekrényben):

20. (Hiv. lajstr. sz.) Huszonegy pastagyöngy.

21. Arany, csöppalakú fülbevaló.

22. Könnyebb, aranysodronyból készített fülbevaló.

23. Pár kisebb csöppalakú fülbevaló.

24. Arany gyűrű, csürlő, kis gömbbel minden sarkán; közepének drágaköve kiesett.

25. Pár nagy arany fülbevaló, üres vagy gula-alakban, kisebb gömböcskékkel kirakva, valamennyi drágakő kiesett.

26. Arany érem Focas (sic) nevével.

27. Justinian arany érme.

28. Tömör aranyláncz; 18 lapos, szalagszerűleg hajlított szeme párhuzamosan, rovásmódra bevágott vonallal.

29. Méh- vagy légyalakú fibula. Az alapúl szolgáló bronce arany-lemezzel fedve, az utóbbiban volt kilencz gránát, egyike kiesett.

30. Más az előbbihez hasonló fibula tíz gránátkővel.

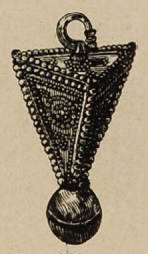

156.

A pasta- és üvegből készített gyöngyök nálunk elég nagy számmal fordúlnak elő, változva színben, sőt ugyanazon példány is több különbséget vesz fel. Az efféle legrégibb gyöngyöket az egyptomiak készítettek, kikről a technika átment az üveges-munkáikról híres phoeniciakra s ezek terjesztették el e tárgyakat, kereskedelem utján egész Európában; még pedig elég korán; mert hiszen találtatnak ily gyöngyök már a régibb czölöpépitményeken is.

E fülbevaló byzanti mű, technikája, de kivált filigraine szélei és a nagy takarékosság a drága anyag felhasználásában — miért is az egész üres — nem enged barbár keletkezést annak tulajdonítani; de különben is az efféle fülbevalók divatosak voltak a byzantiaknál. Byzanti műipar eredményei a csöppalakú fülbevalók is, melyek hasonló, a barbároknak alig tulajdonítható technikával készültek; ilyenek, természetesen az érmek és a nagy technikai ügyességet elárulo láncz is.

De ha e tárgyakat byzantiaknak tartjuk, a két légy- vagy méhalakú fibulát, a fentebb elmondottak szerint, góth eredetűnek kell kinyilatkoztatnunk. Hasonló légyalakú díszeket találtak nagy számmal (300-at) Childeric sírjában (l. Labarte atl. I. rész, XXX. tábla 9. ábráját). Azt hiszik, hogy e díszek a király ruhájára voltak varrva. (Labarte byzanti műnek tartja.) Az aranyokhoz hasonló, hanem nagymérvű bronce-legyet mutat 41. ábránk.

Nevezetesebb volt még az *ozorai vagy puszta-tóti* lelet (1871-ben), melyből ki voltak állítva:

34. (Hiv. lajstr.) Tizenkét kettős lemezféle (Beschläge,) ruhadísz; az ornamentatió sajtolt, az alak többnyire hosszúkás négyszög, egyik rövid oldalán kikerekítve; anyaga arany; némelyike elvesztette alsó lemezkéjét.

35. Hasonló műveletű két lemezke, alakja a bajúszé, az egyiknek csak fele maradt fenn; arany.

36. Vastagon aranyozott vasrudacska.

37. Kis ezüst csatt.

38. Négy függelék, talán fülbevaló, felső helyen kis arany-szekrényke, közepén átfúrt amethyst, alól arany-csengetyűcske.

39. Két függelék (pendeloque) karneolkő-gombocskával.

40. Két tömör kerek tarcsa, csínos sejtmunkával, melyből azonban a díszkő vagy üvegfolyadék kiesett; arany.

41. Összehajtott arany-sodronyból készített násfa; erről hengeralakú függelék csüng; arany.

42. Épen ily sodronyból készített egyszerű gyűrű.

43. Constantinus Pogonatus (668) arany érme.

44. Sejtes aranygyűrű, közepén egy granátkő megmaradt.

45. Aranygyűrű sok gombbal; díszkövei kiestek.

46. Aranykereszt; lemezkéje igen vékony, valamennyi sejtnek tölteléke kiesett; alsó ága valamivel hosszabb a többinél; magassága 0,07; szélessége 0,06.

47. Öt kis arany-gomb, közepén emelkedő félgömb; sajtolt munka.

48., 49. és 50. Huszonhárom arany ruha-dísz és gomb.

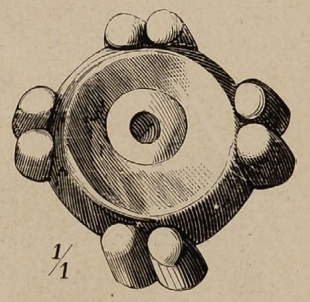

157.

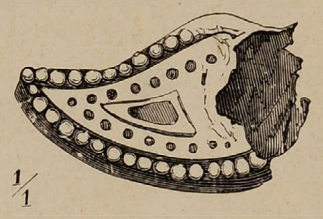

158.

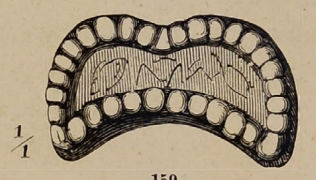

159.

Egyenesen barbár munkának tekinthetjük a 158. és 159. sz., melynek alakja nem antikszerű; a 157. sz. még leginkább hasonlít góth művekhez, jelesen ikergombocskáival; a két másikat legjobban hasonlíthatni a bajúszhoz; bár nem állítom, hogy ennek mása volna. E tárgyak technikája a sajtolás, mit a barbár munkás legkönnyebben végezhetett s ezért a lemezkék is igen vékonyak.

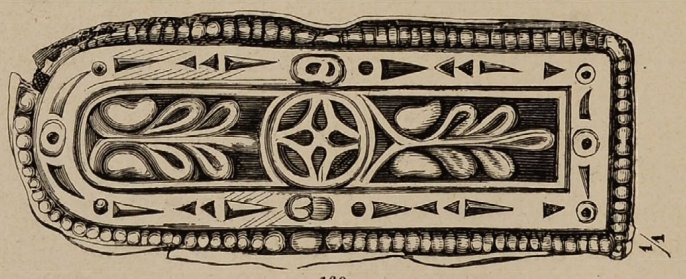
160.

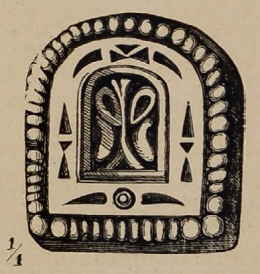

161.

Valamivel ízletesebbnek mondhatni e két lemezkét, mely jobb mintákat teszen fel; bár közös ennek is az előbbi három tárgy gömbökkel való keretelése és a sajtolás. A keretelő gömböcskék sem elég kicsinyek, sem elég szabályosan készűlvék, hogy azokat filigraineknek lehetne nevezni. E lemezkék ruha- és lószerszám-díszeknek tekinthetők; mert valamint Szent-Endrén, úgy még inkább Kunágotán a két lemezke közt bőrszíjmaradék találtatott, mely vagy lószerszám vagy övhöz tartoztott.

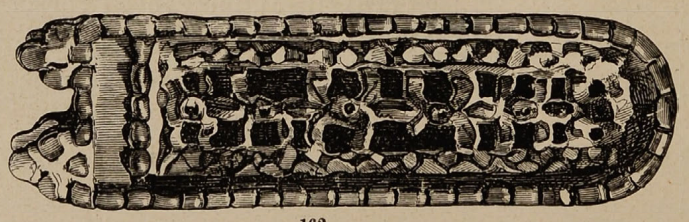
162.

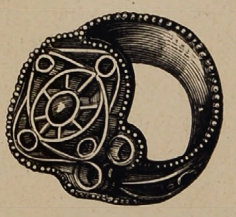
163.

Van muzeumunkban több, ezen lemezhez a felfogásban hasonló bronce-lemez is; de a kivitel durva, és antik mintára épen nem mutat. Miből aligha nem világos, hogy mindkét nemű munka barbár kézből származik.

A négy következő tárgygyal ismét visszatérünk a góthok gyakorlatához, aranysejtes és filigraine munkáikhoz. Itt állanak, mert csak akkor lettem figyelmessé azokra, mikor már a góth művekről szóló czikk ki volt nyomva.

Gyűrűnket (163. ábra) még ízletesnek is mondhatjuk.

Az itt adott kereszt igen díszes, kerektarcsa közepéből négy egyenlő ág szökik ki, tehát byzanti keresztnek kell neveznünk; hajdan drágakő vagy legalább üvegfolyadék díszítette sejtjeit; minőt alkalmazni főképen a góthok szoktak; de ezért nem mulhatlanul szükséges, hogy az azzal eltemetett egyént keresztyénnek tartsuk; mert meglehet, hogy a kereszt régibb zsákmányból jutott a még élőnek kezébe.

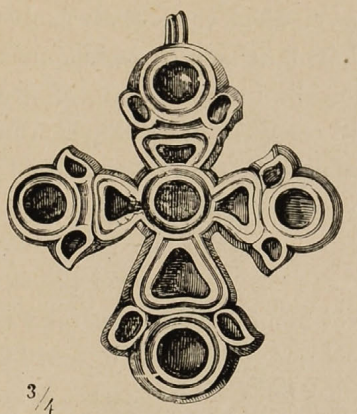
3/4

164.

Kerek tarcsa, arany fibula; közepén kör, melyből csillag szökik ki, a nagyobb körzeten nyolcz kör, Y alakú sejtekkel; a keret kis gömbökből van szerkesztve, melyek közt elválasztó filigraine köröcskék egyenes vonalba elhelyezvék. Valamennyi kő kiesett a sejtekből. A munka byzanti.

Idézem még, hogy állati alaknak is adjam példányát, muzeumunk gyűjteményének e sárkány vagy gríff előrészét, mely felfogásban és technikában egészen megegyezik az előbbi három tárgygyal; sőt ennek több sejtjében még a kő- vagy üvegtöltelék is épen marad. Jankovich gyűjteményéből származik, lelhelye nem ismeretes.

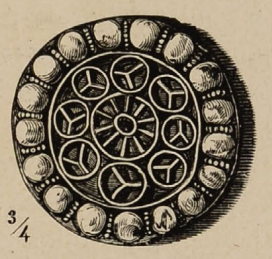
3/4

165.

»A szent-endrei lelet legnagyobb nevezetessége, mond Pulszky idézett értekezésében (9. l.), a két kengyelvas, mely az arany fülbevalókkal találtatott, s mely e szerint a VI. vagy VII. századig viendő vissza. A görögök és rómaiak nem ismerték a kengyelvasat, a stapes egy keresztfa volt a lándzsa végén, melyre a lovas rálépett, hogy magát könnyebben a lóra vethesse. De kengyelvas nélkül lehetetlen levén a zárt lovas oszlopok rohama, a classicus időkben a lovasság harczokat soha nem döntött. A kengyelvas és a patkó megváltoztatták a régi tacticát, s hadviselést, a puskapor feltalásáig a lovasság döntötte el leggyakrabban a csaták sorsát s még nincs tudva, mely időben történt e nevezetes találmány. A római emlékekben s íróknál nyoma nincs, még a sassanid domborműveken a régi Ktesiphonban, melyeket Ker-Porter munkájából ismerünk, kengyelvasat nem látunk, *a szent-endrei eddig a legrégibb*. Mellékesen megjegyzem itt, hogy a verebi leletnél, mely árpádkori magyar, a vezérek korából, Berengarius érmeivel szintén találtatott kengyelvas, mely a szent-endreinek felfedezése előtt a legrégibb volt, melyet ismertünk.«

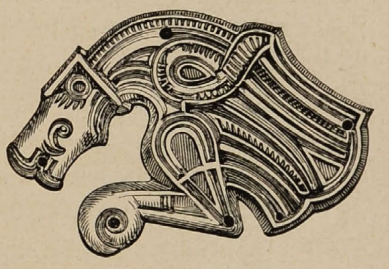

166.

1852-ben Londonban a kengyelvas kérdésével foglalatoskodtam Urquhard figyelmeztetésére, kit szintén e kérdés igénybe vett. U. a hyksosok győzelmét az egyptomiak fölött főképen annak tulajdonította, hogy lovasságuk volt, holott a hyksosok berontásaig az egyptomiak a lovat nem ismerték, legalább emlékeiken sehol sem fordúl elő, hanem a ló helyét a szamár pótolja; sőt U. annyira ment, hogy a hyksosoknál még a kengyelvasat is kereste, mely lehetségessé teszi a lovas megfordúlását, ki így megfutamodva is nyilazhatja ellenségét. Azonban az egyptomi emlékeken fölötte ritkán előforduló lovasoknál, kengyelvasat nem, sőt nyerget sem találunk; az egyptomiak s az assyriak egész a perzsákig a lovat inkább hadikocsikba fogták, mint megnyergelték. Mint Pulszky állítja, a kengyelvasat még a régi középkornak perzsáinál sem találjuk és mielőtt nálunk a verébi és szent-endrei kengyelvasat felfedezték a legrégibb kengyelvas rajza az u. n. bayeuxi kárpitokon volt látható, melyeket 1066 körűl normann nők hímeztek (l. Agincourt Peinture CLXVII. tábláját). Honnan vette a normann, talán finn atyánkfiaitól? Legalább a verebi és szent-endrei lelet arra tetszik mutatni, mintha a kengyelvas éjszakkeletről jönne és hogy annak eredetét a turani fajnál, talán a chinaiaknál kell keresnünk.

Viollet le Duc »Dictionaire raisonné du mobilier francais« (Paris 1874) czímű munkája V. kötet, 413. l. szól ugyan római kengyelvasról. Szerinte a Pompejiban talált vas-szer, melyet jelenleg a nápolyi muzeumban őriznek, igen egyszerű kengyelvas, mely a római császári korból származik. Hozzáteszi, hogy

e korban csak gyéren használták a kengyelvasat, többnyire a nélkül harczoltak. Róma, lovasságát, különféle nemzetiségekből szerkesztette és ha a germánok nem is éltek nyereggel s így kengyelvassal sem, nem lehet ugyanazt mondani a numidákról és iberekről is. »A karolingi korszak óta a lovasok mindig kengyelvassal vannak ábrázolva (???) és a XI. század óta a lovas harczos felteszi ezen szerszámot.«*) A bayeuxi kárpit, tehát a XI. század második fele előtti ábrákon V. l. D. kengyelvasat nem tud kimutatni, a karolíngi korszakban szintén nem, fölötte kétes végre a pompeji kengyelvas is; mert Hampel József tudósítása szerint, ki ezen tárgyat különösen megvizsgálta Nápolyban, ez oly romladozott állapotban van, hogy annak egész alakjáról, rendeltetéséről és használatáról semmi biztost nem mondhatunk, alkalmasint ez nem is kengyelvas és V. l. Duc rajza, mint képzeleti kiegészítés, sehogy sem felel meg az eredeti mintának.

Pulszky (id. értek. 9. l.) a felhozott tárgyak technikájáról következőleg szól:

»Az ozorai kincs, Constantin Pogonatus érmével, szorosan összefügg a kunágotaival, egyrészről nemtelenebb keverékű ezüst edények, másrészről azon számos arany szíjvégek által, melyek egészen a kúnágotaiakhoz hasonlítanak, mindamellett, hogy egy egész századdal későbbiek. Ezek mellett e gazdag lelet több ékszert tartalmaz, mely egy külön technikával ismertet meg bennünket; ezek arany boglárok, gyűrűk, hajtük, csattok, melyeken arany rekeszekbe (sejtekbe) be vannak csiszolva, hol granátok, hol sötétvörös üvegdarabok. Az üvegdarabok igen sokszor kiestek az arany rekeszből, néha bennmaradtak. Ezen ékszereken a granátot az által lehet megkülönböztetni az üvegtől, hogy a kő mindig egy kis domborúsággal, az üveg egyenesen van csiszolva. *Byzanczban nem ismerjük e technikát*, mely azonban nem különlegessége hazánknak, hanem egész Nyugat-Európában is elterjedt, s a népvándorlás korának második felét (de elsejét is) jelezi. A francziák merovingi stylnek nevezik; mert Childeric királyuk sírjában találtak ilynemű ékszereket, különösen méheket, minélfogva a méh a frank királyi jelképnek tartatott. Hasonló, de nem azonos stylt találunk Németországban különösen ezüst fibulákon, nálunk mind az arany boglárokat, sőt alsó-móri leletnél ugyanoly méheket is, mint Childeric sírjában, mind az pedig nagy ezüst dísz-fibulákat. A legnagyobb lelet azonban, valósággal királyi kincs, a Petreossában talált, mely díszedényeket mutat aranyból, üveggel és gránáttal; ilyen végre Theodolinde, longobard királyné kincse Monzában, mely szintén a VI. században készült. — Ezen technikát e szerint semmi nemzetiséggel nem lehet kizárólagosan összekötni; az atlanti tengertől elterjed az a feketéig s nem tudjuk, hol eredett, de mindenesetre csak a frank, longobard s avar korban, mely összeesik. Nagy Károly alatt már új formák s új styl merül fel.«

»Byzanczban«, úgymond Pulszky, »e technikát nem ismertük«, de ismerjük, eddigi tapasztalásunk szerint, mint legelőször a góthoknál felmerültet; t. i. talán már a IV. század előtt a petreosi kincs bizonysága után. Továbbá e technikával mindenütt találkozunk, hol a góthok vándorlásaikban megállapodtak, vagy hova állandó gótland-szigeti lak- és műhelyökből kereskedelmökkel hatoltak. Az akkori éjszaki többi nép igen csekély műipari ügyességgel bírván, munkáira épen ezen ügyetlenség után ráismerhetni; ellenben a góth még a Pontus vidékén is bírt technikai ügyességgel, mint ezt egyaránt itt, mint Spanyolországban készített csészehordó szobrai tanúsítják. A következtetés könnyű, a szétválasztás nehezebb, de ez is alaposabb és behatóbb tanúlmányozásnak sikerűlend.

Mintegy függelékül idézendőnek tartok több csattot, melyet a boldogult nádor: József főherczeg, muzeumunknak ajándékozott. Ezen arany csattokat tömörségök és vörös üvegfolyadékkali töltésök után közel rokonoknak kell tekinteni a 126. sz. alatt másolt bakodi csattnak, de másrészt feltűnőleg hasonlítanak ama csattokhoz is, melyeket Labarte atlasa II. részének XXX. tábláján közlött. E szerint e három rendbeli csatt ugyanazon nemzetnek, azaz a góthnak tulajdonítandó; mi nagyon jól megfelel a góthok tartózkodásának nálunk és Francziaországban.

A galgóczi és verebi lelet tárgyai nem jutottak kiállítási osztályunkba.

*) Étrier, s. m. (estrief, estref, estrier, estreu). L'étrier était en usage dès l'antiquita romaine, bien que la plupért des cavaliers faisant partie des armées de l'empire ne parraissent pas s'en être servis. Le musée de Naples conserve cependant des étriers de fer d'une forme très-simple et qui appartiennent à l'époque impériale. On n'ignore pas que les armées romaines comprenaient des corps de cavalerie de contrées très-diverses: Gaulois, Germains, Numides, Ibères. Ces cavaliers ne montaient point de la même manière à cheval et combattaient diffèrement. Les cavaliers se servant d'arcs devaient posséder des étriers, pour pouvoir viser sûrement. Si les cavaliers germains dédaignaient les selles, et par conséquent les ètriers, il n'est pas dit que les Numides et les Ibères ne s'en servissent pas. 'A dater de l'époque carlovingienne, les cavaliers sont tonjours représentés avec des ètriers, et dès le XI. siècle la manière de combattre à cheval exigeait l'emploi de cette partie du harnais.

# UJABB KÖZÉPKOR.

*Pecsétek, könyvek, kéziratok, érmek, gyürük.*

Legyen szabad, bár nem volt kiállítva, itt első helyen emlékeznem azon kardról, mely sz. Istvánénak mondatik a prágai székesegyház kincstárában és melyről következőleg szól Bock a »Mittheil. d. k. k. C. C.« XV. köt. 1870 évf. 14. lapján.

»A kard egészben ép, csak hűvelye hiányzik. A hosszú, négyélü penge, a markolat közelében nagy latin betűknek maradványait mutatja, melyeket azonban idő és rozsda olvashatlanokká tettek. A kézvéd (Parierstange) inkább nagy, fenn sima gombhoz hasonlít. A vasmarkolat tetején kis elefántcsontgomb látható, itt még kora román lombozatra ráismerhetni. Mikor jutott ezen a XI. század kezdetéből való kard sz. Vitus kincstárába, csak hozzávetőleg határozhatni. A kincstár 1354-dik lajstromában még nincsen feljegyezve, de ott van már az 1387-dikben, hol ez áll: Item gladius s. Stephani regis Ungariae cum manubrio eburneo. E szerint igen valószínü, hogy a kardot IV. Károly idejében Prága főtemplomának ajándékozták.«

Az újabb középkorban nagy szerepet játszik a Typologia és Heraldika. Typologiai példányok hazánkban elég ritkák; főhelyen állanak a pécsi székesegyháznak ama domborművei, melyeket tüzetesebben leirtam és magyaráztam e munkának I. köt. II. részében. A heraldikának főtárgya országos czímereink, melyről itt bővebben szólani azért is szükséges, mert több erre vonatkozó tárgy osztályunkban volt kiállítva: nevezetesen rajzban a bácsi czímer és eredetiben az esztergami könyvtárnak »bulla aurea«-ja.

A heraldikának egyik legfontosabb okmányát találjuk Fehér Codex. dipl. T. II. 304. 1. k. l. Ez így szól:

In nomine sanctae Trinitatis et individuae unitatis. Henricus Dei Gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviaeque Rex in perpetuum. Quum testante scripturae pagina, labilis est memoria, et rerum turbae non sufficit; insuper id, quod memorialiter tenetur, citius dilabitur, nisi scripturae testimonio roboretur; necesse est, ut ea, quae humanis apta sunt usibus, indiciis fulciantur litteralibus. Proinde ad universorum volumus pervenire notitiam, quod cum illustris pater noster, Rex Bela in *ducatu Sclauoniae*, quemdam nobilem de Teutonia, nomine *Albertum de Michouo,* habuerit commetaneum, cuius terra a latere ducatus Sclauoniae, iuxta *Podgoriam* et *Goritiam* esset sita; idem Albertus confinia ipsius patris nostri potenter inuadendo, quam plures homines neci tradere, captos abducere, bona quoque recipere eorum, et possessiones regias omnino igne uastare consueuerat. Dum eiusmodi gravissima et contumeliosissima acta, populique miserrima afflictio ipsis patris nostri auribus insonuissent; nos videlicet filium suum, una cum duodecim regni sui potentioribus magnatibus, in manu potenti ad deuastandum dominium, proteruiamque eiusdem Alberti comprimendam delegauerat. Interimque nondum nobis ad prosequendum ipsum paternum mandatum iter dirigentibus, quidam patris nostri fidelis, nobilis, magnanimus, nomine Stephanus, Nicolai filius, quem ortum de genealogia Ursinorum comitum, ac Senatorum Urbis Romanae, de vico Lateranensi a partibus transmarinis, reuera agnovimus, fere, et propter quamdam seditionem et tumultum inter ipsos Comites et Senatores urbis romanae suscitatum, exiuisse, et ad magnificum virum dominum Hermannum de Goritia, in partibus Karinthiae existentem, uenisse, ac filiam suam,

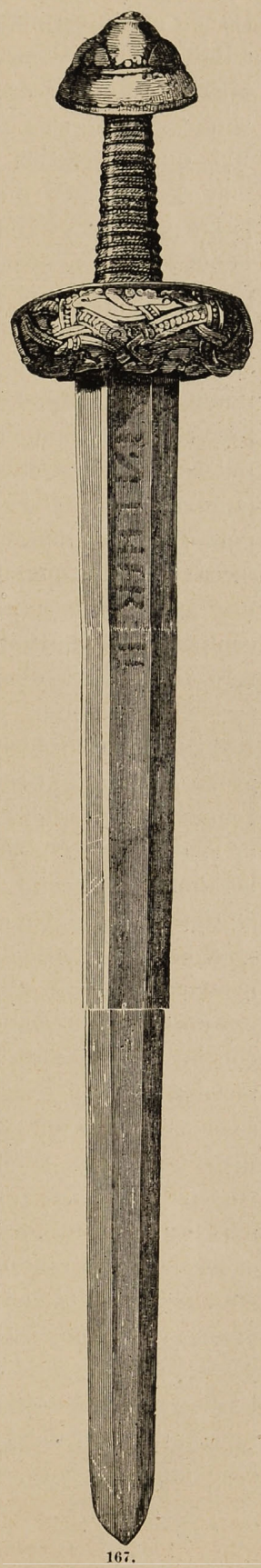

167.

ritu legitimo matrimoniali in uxorem sibi duxisse. Hic Comes Stephanus attendens, et considerans tribulationes et contumelias, atque oppressiones gentium antedicti Ducatus Sclauoniae graues, sperans quoque se posse ipsis opem consolationis ferre atque eis in huiusmodi iugo et oppressione miserabili patrocinari ualere; ipsi quoque patri nostro, et nobis, totique regno notabile, atque supreme acceptabile obsequium seruitutis impendere; missis itaque fidelibus ambasciatis suis ab eodem patre nostro circa huiusmodi oneris assumtionem, seruitiique exsecutionem, licentiae et admissionis facultatem impetrare. Qua sibi ex inde adhibita, idem Comes Stephanus non post multorum decursum dierum, una cum non modica suorum pharaliga fidorum armatorum familiarium, terram annotati Alberti potenter animoseque inuadens, et ipso similiter cum suis sibi occurente, inter partes utrasque duro diutius certaminis conflictu seruato, ubi quatuor ipsius Stephani nobiles, viri sibi in linea consanquineitatis proximi, et septem strenui milites sui, per lineam similiter proximitatis attinentes, occubuere, ipseque in suo corpore non pauca suscepit uulnera grauia, ad ultimum uero ipsi Alberto fortuna nouercante, ut cunctis iam bonis tam suis, quam incolarum destitutus ac antefato Michoua, nec non dominio et possessionibus penitus in fauillam redactis, per ipsum, Comitem Stephanum in certamine campestri praepotentis Dei uirtute, omnibus fere elisis, et deuictis ad id, et in tantum, ut quosdam ex eisdem dira nece consumptos, alios autem captivitati traditos, reliquos vero aufugatos fore, experimento ueritatis perhibente nouimus. His equidem ac feliciter ad ipsius Domini et Patris nostri decus, regnisque suis fructuosum profectum, et tranquilli status quietem in effectum deductis, eundem nihilominus Albertum, alias indomabili corde tumescentem, iamque permollitum, et praecipitem ad pedes ipsius Domini et patris nostri collapsurum, et ab eodem misericordiam, et ueniam de commissis imploraturum, atque ad praestandum corporale iuramentum, ne amplius regnum, patris nostri hostiliter insultaret, damna et oppressiones inferri facere deberet, quin immo eidem et nobis fidelia semper seruitia cum subiectione et obedientia debita, impendere teneretur; per suam probitatis industriam et uirtuosae militiae laudanda opera licet inuitum compellere fecit. Plura namque, et multifaria gesta praeclara, sincerae fidelitatis accensus zelo, seruitiorum acceptabilia obsequia, quae praesentibus toediosum fuit propagare; tamen memoralibiter in nobis recondita vehuntur, per eundem saepe dicto Domino et patri nostro, atque nobis exhibuisse meminimus. Respectu quorum idem piae memoriae pater noster insigni specialis dilectionis, quam in cordis sui arcano gestans, in ipsum Stephanum Comitem fixerat, animaduertensque, ipsum de originali, et generosa Urbis romanae Senatorum genealogia surrexisse, et tam uirtutis innumeris gestis, claraque fidelitate, et industria ac laudabili strenuitate insignitum fore, de Praelatorum et Baronum communicati consilii prouida deliberatione; ipsi comiti Stephano *arma, seu insignia sua regalia* uigore sui iuramenti, praesentibus nobis, de eisdem Praelatis, et Baronibus, et quandam terram *Vodiza* vocatam, in partibus inferioribus Sclauoniae, in contiguitate districtus *Zane* (fors Savae) et *Bubiza* existentem, libero et iusto ordine ad nos, et neminem alterum pertinentem, nec non et *arma* seu *insignia* sua regalia dare, et conficere policitus exstitisset, medio denique nondum huiusmodi donariorum, per eundem Dominum, et patrem nostrum ad conclusionem perfectionis mancipatorum, supremo Judice imperante, idem dominus, ac pater noster ad mortem aegrotans, agnoscensque finem suorum concludere debere dierum; aduertens, ne propter ipsius suae sponsionis imperfectionem, animae subiret detrimentum, nobis sub poena anatematis in suo firmo dedit praecepto, ut huius voti sui operam adhiberemus finalem. Cuius igitur mandato ex debito notiue cupiens obsequere praedicto Comiti Stephano, suisque haeredibus, dictam terram *Vodiza*, mediantibus aliis litteris nostris, aurea bulla impendenti autentico consignatis; arma etiam seu insignia ipsius Domini, et patris nostra scutum et desuper*) galeam, de summitate ipsius galeae Leonis anteriorem medietatem cum pedibus anterioriobus, ungula aurea rapaci ac coronam auream in capite gestantem. Banderium etiam quemadmodum per singula ipsa arma; et Banderium superius tenore praesentium appropriatiue pictura denotat lucide ex deliberatione sana eorundem Praelatorum et Baronum de maturo consilio, auctoritate, et plena potestate regia dedimus; et conferimus damusque et donamus. Ita, ut ipsa arma, et insignia nostra, nec non Banderium ipse Comes Stephanus, et tota eius posteritas, semper et ubique in omni exercitio militari gestare, et deferri liberaliter, ac eisdem uti et gaudere valeant, atque possint in perpetuum prae-

*) A »desuper« szó itt azon kivül-t jelent, semmint a paizs fölöttet, tehát »adunk azon kivül sisakot« stb.

sentes eidem Comiti Stephano concessimus, in appensione duplicis nostri roboratas. Datum per manus venerabilis Domini Petri Albensis Praepositi, Aulae nostrae Cancellarii.

Anno ab incarnatione Domini MCIIIC. regni nostri primo.

Ezen okmányból kitetszik, hogy amaz időben, melybe a legujabb heraldicusok tanok kifejlődését teszik, a heraldika Magyarországon tökéletesen kimívelt gyakorlatban volt, még pedig:*)

1. A *toromba*- vagy sisakdísz (Helmzierde, Kleinod), még pedig nemcsak a sisakra festve, mint ez a híres le Mansi zománczon előfordul (h. ö. másolatát Viollet-le-Duc Dict. du mobilier T. II. 218. l.) hanem már plasticailag is kidolgozva, sőt, mi a czímertanban legnagyobb fontosságú, e toromba örökség által átmegy apáról fiura is, mit Mayer csakis a XV. században történtnek hisz. Ehez járul a czímer-állatnak, az oroszlánnak, heraldikailag pontos leírása, arany koronájával, körmeivel. Ugy tetszik, hogy színe vörös volt.**)

2. Az okmány említ *lobogót* (Panier, Banner, banderium), melyet a harczban maga előtt hordatni joga van az adományozottnak.

3. Nem elég, hogy a király, maga hatalmából adományozza saját czímerét, hanem ezt tevén, él nagyjainak tanácsaival is, miután az adományozandó polgári állásáról és családjáról bővebb ismeretséget szerzett. Legyen bár, hogy amaz időben Imre udvarán nem létezett tulajdonképeni heraldikai hivatal: voltak ott mindenesetre olyanok, kik annak később rendszeresitett teendőiben máris jártasok voltak, kiváltképen a székesfehérvári prépost, az okmánynak szerkesztője és a czímernek festésze, kinek művéről mondatik »pictura denotat lucide«.

De ha az okmány a toromba és lobogó tekintetében teljes és kimerítő: nem lehet ugyanezt mondani a paizsra nézve is. Azonban e hiányt pótolják Imre és II. András királyok több rendbeli pecsétnyomatai, melyeken az okmányban, mint a sisakon ágaskodó oroszlán van említve, lépdelő állapotban fordul elő a paizson. Pray »Syntagmájában« több ily pecsétnyomatot másoltatott és a lépdelő oroszlán a tárlaton is látható volt, a már említett esztergami arany bullán, melynek itt van másolata (l. a hiv. lajstrom XIII. szekr. 7. számát.).

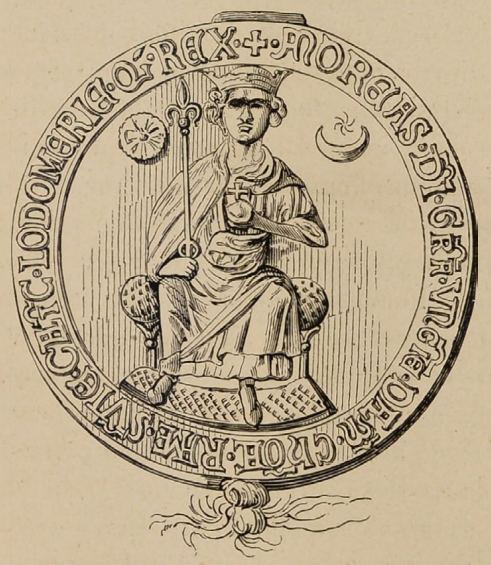


168.

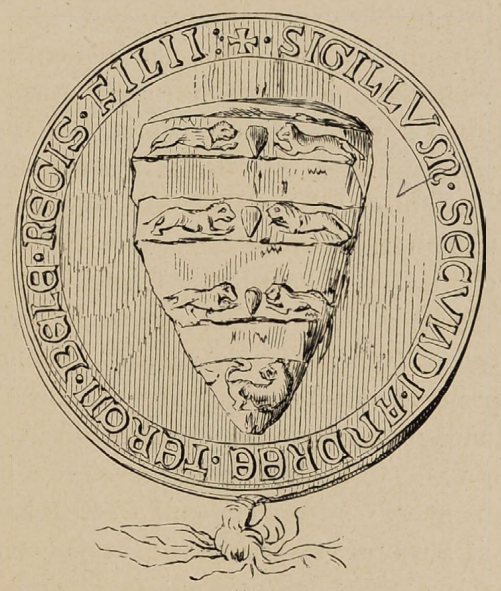


169.

Az okmányban, melynek pecsétje ezen arany bulla, II. András 1233-ban lekötelezi magát a pápának követe előtt, az országos privilégiumok épentartására. Kettős arany pecsét; Avers; trónon ülő

*) A következőt némely változtatással és egészbeni rövidítéssel lefordítom az 1873-ban megjelent: »Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa« stb. czímű munkámból.

**) A vörös szín mellett szólanak Imre király pecsétje pólyáin lépdelő oroszlánok; midőn t. i. e pólyák felváltva vörösek és ezüstesek, és az utóbbiak a díszesebbek, az oroszlánokat ezekre téve kell gondolnunk, s így aranyosak nem lehettek, az aranyos oroszlánokon kívül pedig a rendesen előfordulók a vörösök.

király, baljában az ország almája, jobbjában liliomos jogar, a mezőben, a király feje, jobb oldalán nap, bal oldalán csillag félhold fölött. Körirat:

† ANDREAS DĪ. GR̄A. VNGĪE. DAL̄M. CHŌAE. RAME. SV̄IE. GAL̄C. LODOMERIE. REX.

Revers; kissé formátlan hegyes végü paizs, osztva nyolcz nem egészen rendes pólyára, melynek négyén lépdelő oroszlán, a három felsőben kettő-kettő szemközt, közöttök paizs, a legalsóbban egyes oroszlán felemelt kanyarított farkkal. Körirat:

† SIGILLVM. SECVNDI. ANDREE. TERCII. BELE. REGIS. FILII.

A felhozottakból világos, *hogy az Árpádházi királyok legrégibb czímer-paizsának díszképe (Ehren-Herold-Stück) tulajdonképen az oroszlán volt,* még pedig egyaránt a *lépdelő* (passant, der schreitende), a *növekedő* (naissant, der wachsende) és az *ágaskodó, támadó* (rampant, der angreifende, aufspringende), mely már is felfegyverkezve (armé), azaz arany körmökkel ellátva jelenik meg. Az oroszlánnak e változó előadása pedig épen a még egészen nem megállapodott heraldika kifejlődési stádiumát jelzi.

Hogyan van, hogy az oroszlán csakis három király alatt jelenik meg: III. Béla (1174—1196) s két fia, Imre (1196—1205) és II. András (1205—1235) alatt, és később egészen eltűnik? E kérdésre feleletet adni nem tudunk, de tudjuk, hogy később a pólya, a rajta lépdelő oroszlánt egészen elvesztette. Vajjon e pólyát III. Béla második neje, Margit, Fülöp Ágost, franczia királynak testvére hozta-e Franczia-országból, oly kérdés, melyet a franczia heraldika eldönthet; bizonyos, hogy ama korban a pólya Franczia-országban nagyon dívott, valamint a szomszédországokban is, midőn p. o. a brüggei timárok is a magyarországiakhoz igen hasonló pólyákkal éltek (l. »Le Moyen-âge et la Renaissance Sigillographie« Pl. V fig. 17.).

Azonban Magyarországnak heraldikai díszképe nem a pólya, hanem *a kettős u. n. apostoli kereszt.* Ezelőtt hitték, hogy a későbbi kor ezen czímerképét vissza kell vinni a II. Sylvester pápa által sz. István-nak küldött kettős keresztre; de az újabb tan a czímerek ily kora keletkezését nem engedvén: a III. Béla előtti magyar érmeken világosan megjelenő kettős keresztet sem vehetjük tulajdonképi heraldikai díszképnek, még pedig annál kevésbbé; mivel érmészetünk Bajorországból származik, a bajor érmeken látható kettős keresztnek pedig semmi köze sz. István apostoli keresztjével. Valóságos heraldikai paizson állva a kettős kereszt legelőször megjelenik III. Béla egyik érmén, még pedig a hármas hegy és korona nélkül, miket csak később helyeztek alája. Megjegyzendő egyszersmind, hogy ezen hármas hegy sem vonatkozik mint hitték, Tátrára, Fátrára és Mátrára; mivel a hármashegy a heraldikában számtalanszor a rajta álló tárgynak alapjául van használva. Eredetileg a kettős kereszt mintegy zsámolyon vagy oltáron áll, mi crux procesionalisra mutat, azaz olyanra, melyet az egyházi díszmenetek előtt vittek; ezen minőségében rendes helyéről elvehetik és visszatehetik, sőt a legrégibb kettős kereszt, alól hegygyel is van ellátva, melylyel póznába volt illeszthető. Hogy tehát a kettős kereszt tulajdonképen az ország czímere, kiviláglik azon körülményből, mely szerint az Árpádházi királyoknak másféle czímere volt: eleinte a magános oroszlán, utóbb a pólyán lépdelő oroszlán, végre a tiszta pólya; de kiviláglik abból is, hogy az ország rendei kormányköz alatt, rendesen egyedül a kettős kereszttel éltek pecséteiken. Igy történt N. Lajos halála után, midőn a két királynét Horvátországban fogva tartották, és később, midőn III. Frigyes a méhbenhagyott Lászlót a rendeknek nem akarta kiadni. Az első kormányközi pecsétet közli Pray (Synt. XII. táblán 4.). Damasczinos körben áll hármas hegyen a kettős kereszt, de a pólya nem fordúl elő. Körirata: S. Prelator. Baronum et Nobilium Regni Hungarie. Az aczélba metszett pecsétnyomó ki volt állítva a m. n. muzeum részéről. A második kormányközben Hunyady János kormányzó idejében denarokat vertek, melyek előlapján a kettős kereszt maga, hátlapján pedig liliomos korona látható. Végre van még két közvetlen tanúságunk is; az egyik az, midőn Mátyás király panaszkodván a pápa túlkapásain, ehez 1479-ben

*) Bélának oroszlános emlékét nem ismerjük, de hogy azzal díszképként élt czímerén, a fentebb idézett okmányból kitetszik.

ezt írja: *Duplicatam illam crucem, quae Regni nostri insigne est,* gentem hungaricam potius tripplicare velle, quam id consentire, ut beneficia et praelaturae ad jus coronae spectantes per sedem apostolicam conferantur (l. Teleky »A Hunyadiak kora« v. 126. l.).

De valamennyi felhozott okoknál fontosabb az, hogy a *kettős kereszt* törvényesen is elismertetik az *ország czímerének*. Ugyanis az 1445. art. 15. §. 1. így szól:

»Item: quod disponatur unum sigillum, in quo sit *signetum crucis, sicuti signetum Regni Hungariae.*

§. 2. Et illud sigillum servetur in civitate Budensi.

L. Sylloge Decretorum Comitialium Inclyti Regni Hungariae. . . Josephus Nic. Kovachich Pesthini 1818. Tom. I. p. 103.*)

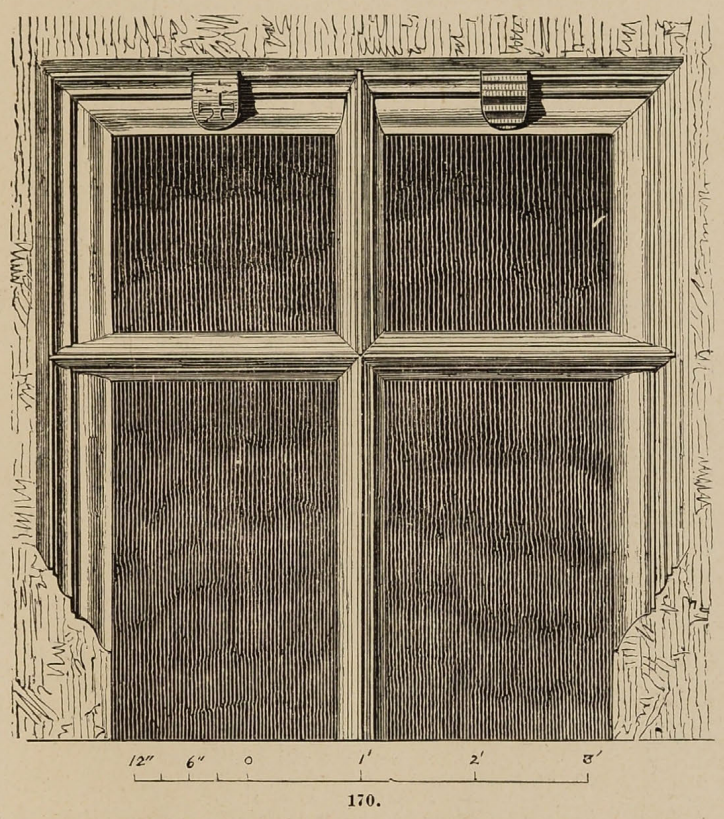


170.

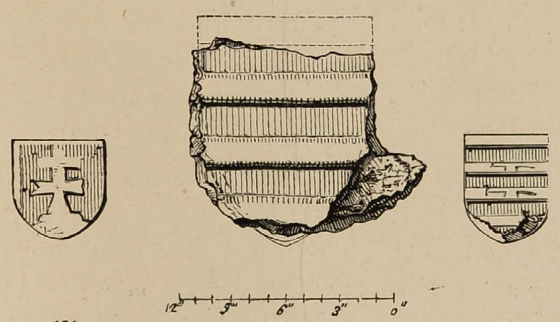


171. 172. 173.

A *pólya* legrégebben Imre király egyik 1202-ben kelt okmányának pecsétjén fordúl elő, itt pedig még a rajta ballagó oroszlánnal (Pray Syntagma T. VI. 6.); a pólyák keletkezete tehát későbbi a kettős kereszténél; mert III. Béla emlékein amazok még nem láthatók; s ezért igen feltünő, midőn külföldi heraldikusok a pólyát régi magyarországinak »Altungarn«, a kettős keresztet pedig új magyarországinak »Neuungarn« nevezik. Talán nem minden jelentés nélküli az sem, hogy a Crouy-család, mely magát az Árpádoktól származtatja, nagyobb súlyt fektet a pólyára, e családi czímerképre, mint pedig a kettős

*) Ezen adatra b. Nyáry Albert barátom figyelmeztetett.

keresztre. A franczia törvényszék a Crouyak által támasztott igényperben ismételve szól: »*armoiries d'argent et du gueules formant huit pièces*«-ról, míg a kettős keresztről egészen hallgat (l. Germain-Sarrut »Les fils Árpád« Páris 1861-ben 28. s. k. l.) és Siebmachernél is fordúl elő (VI. köt. 8. tábla) egy ezüsttel és vörössel osztott paizs, melyen más kisebb fekszik; az előbbi kétszer van hasítva, jobbra a pólyával és kettős kereszttel, balra a lotharingiai családczímerrel. A pólyák heraldikai értelme már a XV. században elveszett; így olvassuk Verbőczynél, hogy az ezüst pólya a Duna, Tisza, Dráva és Száva jelvényének tekintendő; sőt már ekkor is a pólya vörös mezőre van ide s tova rakva; mindkettő heraldikailag helytelen; mert régibb példákon pontosan nyolcz pólya fordúl elő, a hétszer osztott paizson úgy, hogy fent ezüst pólya kezdi a sort; de másként sem magyarázható, hogyan lehetne ballagó oroszlánt vízbe helyezni; egészen eltekintve attól, hogy valamint a kettős kereszt, úgy a pólya is minden europai tartományban és minden időben számtalanszor czímerképnek van használva.

Külön jelentésénél fogva kettős heraldikai képünk sok ideig egymástól elkülönítve fordúl elő, összekötve a rendek ugyanazon pecsétjén legelőször 1385-ben látjuk. Két paizsra elkülönítve látjuk a bácsi erőd donjonjának egyik ablakán, és épen úgy találtam csakis a pólyát hordozó paizsot a visegrádi fellegvárban, hol a paizs a nyugati előudvarba vezető kapunak törmeléke alatt volt eltemetve.*)

Mint ez, az egyenesen az ország clenodiumainak őrzésére épített várhoz illett, a visegrádi fellegvárban talált pólyás paizs sokkal nagyobb mérvü volt a Bácsban láthatónál; de a kettőnek összehasonlítása világosan mutatja, hogy ugyanegy kornak teremtménye, és már ezen okból sem hiszem, hogy csalatkoztam, midőn a bácsi várnak keletkezését 1338 és 1342 közé helyeztem, és a visegrádi fellegvár épitését nem távolítottam el többel 10 egész 25 évvel ezen kortól, úgy, hogy mintegy 1318 körül megkezdettnek hihetjük. Mindhárom paizs alapjával együtt ugyanazon kőduczból van faragva, s így emennél későbbi nem lehet; miért is Magyarország czimere legrégibb *plastikai* példányának kell tartanunk.

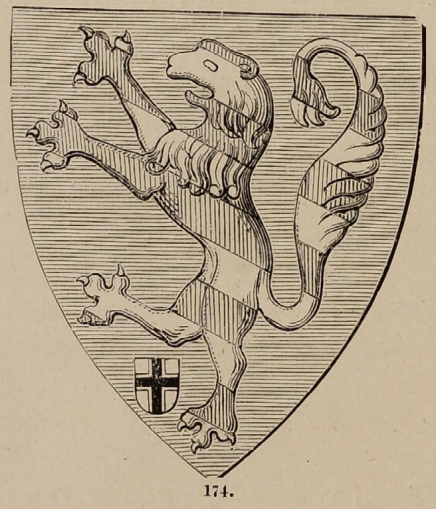
174.

Sz. Erzsébetet, II. András királynak leányát, négy éves korában 1211-ben átadták jövendő ipának, a thuringiai uralkodónak, hogy jegyesével, kihez később ment, együttesen felneveltessék. Erzsébet 1231-ben meghalt és már 1235-ben a szentek közé soroltatott. Több német heraldikus úgy vélekedik, hogy Conrad grófnak itt adott oroszlánán előfordúló vörös és fehér csíkot a magyar családi czímerből vették át, melyet sz. Erzsébet magával hozott volna, mi ellen azonban O. T. Hefner megjegyzi (Altbaier. Herald. 237. l.) hogy itt biztosabb itélet végett tudnunk kellene, mily színű volt a thuringiai oroszlán Erzsébet odaérkezte előtt? De hát ha maga a thuringiai oroszlán is Magyarországból származnék? Hiszen tökéletesen megegyezik Imre király okmányának oroszlánával: »arma, seu insignia regalia ipsius Domini, et patris nostri, et nostra scutum et desuper galeam, de summitate ipsius galeae Leonis anteriorem medietatem, cum *pedibus anterioribus*, *ungula aurea rapaei ac coronam auream in capite gestantem.* A támadó elhelyezés mindkettőben ugyanaz, csakhogy a thuringinél a test alsó része is megjelenik, melyet sisakon természetesen el kellett hagyni; a fegyver, azaz a köröm ugyanaz »ungula aurea« valamint a korona is fején. A különbség csak az, hogy, míg a magyarországi oroszlán a paizson ballagva mutatkozik a pólyán, itt a pólya csík-alakban testére van fektetve. Sz. Erzsébet czímerének elfogadtatása thuringi országos czímerként azon nagy tiszteletből volna magyarazható, melylyel neki mindjárt halála után hódoltak, mintegy kárpótlásúl élete folytán kitett üldöztetésének. És itt főképen az 1241-ben meghalt országos gróf Conrád, ki felvételét a szentek közzé oly erélyesen sürgette, ugyanazon gróf, ki a marburgi templomot, ezen első tökéletesen német stylü egyházat 1235-ben Erzsébet tiszteletére kezdte emelni, és épen ezen gróf sírja fölött találjuk a magyar színekkel csíkozott thuringi és magyar oroszlánt.

---

*) A kettős keresztes paizsot itt nem találtam, de alkalmasint az is megvolt, mint a bácsi várban; mert hihető, hogy Róbert Károly, valamint a bácsi várat, úgy a visegrádi fellegvárát is nem magán, hanem az ország költségén épittette.

Az ország czímeréről szóló elmélet kiegészítéseül, kikerekítéseül b. Nyári Albert barátom engedelmével felhozom abbeli fényes eszméjét, illetőleg fölfedezését, mely szerint a pólya később a *magyar birodalom jelvénye* lett. Ugyanis I. Ulászlóig a kettős kereszt mindig főhelyen áll, míg ő főhelyre a pólyát kezdi tenni (l. Pray Syntagma historicum de Sigillis XII. T. 3. ábra 1441-ből származó okmányon). I. Mátyás királynál ezen elvet rendszeresítve találjuk. Hasított és osztott paizson (auf quadrirtem Schilde) látjuk főhelyen a pólyát, alárendeltebben a kettős keresztet, a három oroszlánfőt és a hollót (Synt. XII. 7. ábra 1473-ból származó okmányon). De ezen elv még világosabban tűnik ki a nagyobb pecséteken, hol középső paizs körül a társországok paizsai láthatók. 1470-dik évi okmányon a hasított fő-paizs jobbján pólya, balján cseh oroszlán, köröskörül, s itt legfeljebb jobbra, kettős kereszt, korona, holló, bika, sas és ismét sas. (Synt. XIII. T. 2. ábra.) Ugyan így vannak elosztva a paizsok Mátyás nagy pecsétjén (Synt. XV. T. egy 1475-ből keltet okmányon), közepén a pólya nagy, három angyal által tartott paizson, jobbra fennt kisebb paizson kettős kereszt, s ezt követve három oroszlánfő, cseh oroszlán, holló, nyuszt, korona. Végre II. Ulászló nagy pecsétjén, mely egy 1490-ből keltet okmányon látható. (Synt. XVI. T.) hasított és osztott, három angyaltól tartott nagyobb paizson, kétszer a pólya, kétszer a cseh oroszlán, nyolcz köröskörül alkalmazott paizson: kettős kereszt, három oroszlánfő, két korona, nyuszt, bival, sas, cseh oroszlán és ismét sas. Itt tagadhatatlan elv, rendszer van, hogy pedig Nyári nézete az igazi, kitetszik azon kövezetességből, melylyel a pólyának, mint birodalmi jelvénynek, nemcsak a mindenkori család-, hanem a magyarországi czímerkép, a kettős kereszt is szigorúan van alárendelve.

Legjobban illik e helyre azon typariumok, bélyegek, pecsétek és okiratok rövid lajstroma, melyeket részint a m. n. muzeum, részint az esztergami érseki könyvtár kiállított.

A XII. szekrényben a n. muzeum tárlata:

1. *Kő typarium,* kétoldalú. Avers királyi alak, jobbjában az ország almája, baljában kereszt. Körirat: »Geisa (II.) Dei gra. Hungarie Dalmacie adq. Crovacie rex.« Rev. A király jobbjában az országalmát, baljában liliomos jogart tart. Körirat: »Stefanus (II.) Dei gra. Geise regis filius Ungarie Dalmacie at'q. Crovace (sic) rex.« Átmérő 0,116.

2. *Ólom typarium.* A trónon ülő király, jobbjában országalma, baljában liliomjogar. Körirat: »Geisa Dei gra. Hungarie Dalmatie adq. Crovatie Rex.« Átmérő 0,115.

3. *Béla.* (IV.) szövetséget köt a nemesekkel de Almisio 1258-ban. *Kétoldalú arany bulla.* Avers: a trónon ülő király, jobbjában liliomjogar, baljában országalma. Körirat: »Bela Deigra. Hungr. Dalmac. Crohac. Ram. Galic. Svie. Lodom. Cum. Rex.« Rev... »quarti Bele. Secundi. Andree. Regis Filii«; közepén csúcsíves paizson a kettős kereszt. Átm. 0,068.

4. *Arany bulla.* A trónon ülő császár, jobbjában liliomjogar, baljában országalma; jobbra a császári sas, balra a cseh oroszlán. Körirat: »Karolus. quartus. divina. favente. clementia. Romanor. Imperator. Semp. August. et Boemie Rex.«. Átmérő 0,065.

5. *Arany bulla.* Közepén ikertornyos templom. A kapuzaton: »Aurea Roma«. Körirat: »Roma. caput mundi. regit. orbis. frena. rotundi.« Átmérő 0,063.

6. *Ólom typarium.* Közepén kettős kereszt. Körirat: »S. Marie filie Laxcaris imperatoris Graecorum«. Átmérő 0,082.

7. *Ezüst typarium.* Bal oldalán tanító ül tanszékén, előtte és alatta kilencz tanuló, felfele vonuló távlati rajzban. Mindkettő közt fennt az osztrák szalagpaizs (Bindenschild). Körirat: »S. Facultatis arcium. liberalium. studii. Wiennen«. (Ez a bécsi egyetemnek XV. századbeli pecsétnyomója.) Átm. 0,058.

8. A veszprémi káptalan szerződésben tanúskodik (1265). A mandorla-alakú pecsét, közepén angyal. Körirat: »Sigill. Capituli Vesprimien.«.

9. Hasonló okmány a nyitrai káptalan részéről (1271). Mandorlás pecséten templom. Körirat: »Sigillum. Capituli. Nitr.«.

10. Sixtus, esztergami lector Ják nemesnek jószágot odaitél (1272). Mandorlás pecséten író apostol. Körirat: »S. magri. Sixti. Scolastici Strigon.«.

11. Okmány-transsumtio, melyet az esztergomi prépost és káptalan eszközöl (1280). A köralakú pecséten püspök paedummal és könyvvel. Körirat: »S. minus. Capituli. Strigoniensis». A püspök oldalán »Adalbtus« (Sanctus Adalbertus).

12. Róbert király adományozási levele (1324). A kör-alakú pecséten Av. Pompás trónon ülve a király liliomjogarral és országalmával. Körirat: »Carolus Dei gratia Hungarie. Dalmacie. Croacie. Galicie. Lodomerie Rex.« Rev., közepén csúcsíves paizson kettős kereszt, és ez a paizs fölött ismételve. Jobbra-balra csúcsíves paizsokon: a hasított jobbikon az anjoui liliomok, és a magyar pólyák stb. A köriraton a királyi czímernek folytatása. Átmérő 0,115.

13. A sz. György rendnek statutuma (1326). Csúcsíves paizson sz. György a sárkánynyal. Körirat: »S. militum S. Georg.«

14. Az egri káptalannak adományozásról szóló transcriptuma (1327). A kör-alakú pecséten János ev. sasa. Átmérő 0,059.

15. Adományozásnak megerősítése Tamás erd. vojvoda részéről (1339). A köralakú pecsét alján egy pólyás paizs, e fölött farkas turmadíszként. Körirat: »S. Thome voyvode.. ans.. (Trausilvaniae).. ic.. (Siculorum.) comiti (s).« Átmérő 0,077.

16. Konth Miklós nádor jószágot oda itél (1356). Kör-alakú pecséten három pólyás paizs, turmadíszként koronás szárnyas fő. Kör.: »S. Nicolai Kunt regalis Ungarie palatini et iudici (s) Cumanorum«. Átmérő 0,071.

17. Lajos király Sebenigo azon szabadalmait erősíti (1358), melyekkel a várost IV. István k. 1167-ben, (talán 1162-ben) felruházta. Av. kör-alakú pecséten, trónon a király ülve jogarral és országalmával. Rev. Damascinos mezőn csúcsíves paizson kettős kereszt hármas hegyen. A körirat felső része balra hiányzik, különben a királynak czíme megegyezik a 12-dik számuéval. Átmérő 0,114.

18. Bubek István jószágot oda itél (1367). Kör-alakú pecséten sisak szarvas-agancscsal és sisaktakaróval. Körirat: »S. Comitis Stephani Bubek iudicis curie dni Lodovici regis«. Átm. 0,071.

19. A szepesi gróf által hozott itélet (1377). Kör-alakú pecséten nyolcz-szírmú rózsában csúcsíves paizs, abban buzogányt tartó kéz, egy-egy oldalán csillag. Körirat: »S. Comitis Jakobi de Scepus iudicis curie regis«. Átm. 0,056.

20. Zilina elfogadja Korpona statumát (1379). Kör-alakú pecséten csúcsíves paizs, abban kettős kereszt, oldalán egy-egy csillag. Körirat: »Sigillum civium de Zilina« (Zsolna?). Átm. 0,060.

21. Leustachius nádor szerződésben tanúskodik (1394). A nyolcz-szirmú rózsában hársfalevél, jobbra-balra t (?) betü. Köriratban: »S. Leustachi de Ilsva regni Hungarie palatini ac comitis.. bensis«. Átmérő 0,067.

22. Az esztergami káptalan tanúságot ad kinevezésről (1416). A kör-alakú pecséten sz. István koronáztatása. Körirat: »S. maius capituli strigoniensis ecclie.« Átm. 0,068.

24. Zsigmond király Farkasics Józsát nemesíti (1431), ehez a festett czímer: koronás fekete sas, nyaka arany nyillal keresztüllőve. Az okmánynak kör-alakú pecséten finomúl stylisált egyfejü sas: a benső kör fölött kettős kereszt, ez alatt a cseh oroszlán, jobb oldalon a magyar pólya (hanem csak hét). A góth minusculás irat fut négy félkörrel végző paizs közt. Átm. 0,045.

25. Zsigmond király Parch Mihályt nemesíti (1437). Vörös pecsét természetes színű viasz közepén, mint az előbbi is. Itt a finomúl stylisált sas már is kétfejü; a négy kisebb paizs, mint a 24-ben kereszt alakban elhelyezve. Körirat: »Sigismundus dei gra romaor impator semp august ac hungarie boemie dalmaz croace rex«. Átm. 0,053. Az okmányban látható adományozott czímer arany oroszlán, kék mezőn, két előlábával vas tornasisakot tart; valamint a paizson, úgy sisakdíszként is.

26. Mátyás király Korpona városának megtiltja vétkes polgárait bebörtönözni (1467). Vörös pecsét, sárga viasz közepett. Közepén a magyar pólya, lenn félkörü paizson, fölötte kengyeles korona; azután hasonló hat paizson kezdve jobbról: kettős kereszt, a dalmát három oroszlánfő, a cseh oroszlán, a holló, a slavoniai nyüst és a rámai korona. Körirat: »Sigillum mathie dei gracia regis hungarie dalmacie, croacie, rame et cetera. Átm. 0,067.

27. Mátyás király a lethavai erődöt Kinizsi Pálnak ajándékozza (1476). Avers. A király gazdag trónon ül jogarral és országalmával, oldalán paizsokon a koronához tartozó különféle országok czímerei. Rev. hasonló a 26-dik számához. Itt három angyal jelenik meg, a középső pólya-czímer tartójaként; ezen angyalok inkább Wohlgemuth, mint Schongauer angyalaira emlékeztetnek. A körirat a király czímeit előterjeszti. Átm. 0,113.

28. Miklós, a pálosok generálisa, Zéni Jóbot fraterré nevezi (1500). Fínom mandorlás pecsét: baldachin alatt ül a szűz a gyermekkel, jobbra alatta püspök, vagy apát, balra barát, mindkettő a szentek nimbusával, legalól más barát térdén imádkozva.

*A XIII. szekrényben láttuk a primatialis könyvtár kiállítását:*

1. Imre királynak okmánya 1198-ról; melylyel esztergami királyi lakát az akkori primásnak ajándékozza. Pecsét nélkül.

2. János esztergomi érsek nehány jobbágyot a pincernariusok közé vesz fel (1209). A pecséten áldozó püspök; a körirat hiányos. Az okmány dupplicatum, az első sor keresztül van vágva és a két példány közt egyaránt elosztva.

3. A Karpona városnak patronusáról szóló okmányt kiadta II. András 1212-ben. Nagy köralakú viaszpecsét: trónon ülő király. Körirata: »Andreas Dei Gr. Hung. etc. Rex.«

4. Pecsét forma »medii panis«. Király űlve, oldalain nap, félhold és csillag »Andreas Dei Gr. Hung. etc. Rex.«

5. Az eszterg. káptalan vevési szerződés mellett tanusít 1218. Pecsét ikertornyos templom, kör. Sigillum Strigoniensis Capituli.

6. II. András Maglocha jószágot adományoz (1222). A 3. és 4. számú pecsétekhez hasonló pecsét, a pozsonyi káptalan tulajdona.

7. Lásd fentebb 168 és 169-dik fametszetünket.

8. Az úgynevezett aranybullának legrégibb transsumtuma, mintegy 1318-ról, három függő pecséttel (a kalocsai érseké, a nyitrai püspöké, a harmadik ismeretlen praelatusé).

9. Csereszerződés az eszterg. metropolis és a veszprémi Benedictus püspök közt. Mandorla pecsét. Áldozó püspök. Kör. »S. Benedicti dei gracia epi vesprimiensis«.

10. Az eszt. metropolita egyház, Mátyás király által erősített transsumtuma (1485). Tömör kettős arany pecsét. Av. Trónon ülő király, lábánál körpecséten kettős kereszt. »Dominus deus, adjutor meus«. Rev. hasonló paizson a pólyák. Kör. »Mathie de g. regis hungariae etc.«.

11. Psalterium miniatures kézirat. Quart. 1279-dik évszám a 26. lapján.

12. Psalterium cum marginalibus. XIV. század.

13. Evangeliarium, alakos kezdő betükkel. XIV. száz.

14. Pontificale, miniatures kézirat. Quart. Címlapján czímerpaizson három arany fenyőtoboz vörös mezőn. A XV. század végéből. Florenczi iskola.

15. Psalterium kézirat, miniaturekkel, franczia mű, a XVI-dik század kezdetéből. Duodec.

16. Imádságos könyv, kézirat. miniat. XVI. sz. kezdete, franczia mű. Kis octav.

17. Szalkai László (elesett a mohácsi csatában) primásnak iskolakönyve. Quart. Kézirat 1490-ből.

18. Missale secundum chorum eccl. Strigon. nyomtatva Velenczében 1513-ban. Quart.

19. A széplaki apátságnak *typariuma*. Mandorla alak. A gyermeket tartó szűz előtt térdelő apát.

---

A magyar n. muzeum csak két, hanem Ausztriára nézve igen fontos kéziratos könyvet küldött a tárlatba (l. a h. l. VII. szekr. 3. és 4. számát).

3. »Die durchlauchtigsten Fürsten Herzog Albrecht u. Herzog Leopolt . . . sind einer brüderlichen Taylung überainkommen stb. 1379. Quart. Hártya-kézirat.

4. Der Stadt Handwest zu Wien. Bécs városának municipális jogai 1277—1453. Quart. 120 lap papirra írva. A címlapon koronázott kakas és az 1444-dik évszám. Bőrkötés egykoru csattokkal.

Régi nyomtatott könyvekből küldte a m. n. muzeum a következőket: azonban megjegyzendő, hogy 1873-ban a könyvnyomtatás Magyarországba behozatalának negyedik százados évét ünnepelvén Buda-Pesten, e városokban rendezték a nálunk meglevő Incunabulumok kiállítását s ezért e nemből kevés jött a bécsi tárlatba.

*A VIII-dik szekrényben:*

1. Missale secundum chorum alme ecclesiae Strigoniensis, impressum Venetiis impensis Johannis (Paep) Pap librarii Budensis MCCCCLXXXX. Hártya. Quarto.

2. Constitutiones incliti regni Ungariae. A nyomtatást Budán Hess András eszközölte volna 1473-ban, mely esztendőnek országgyülésén hozott törvényeket e könyv tartalmazza. Ha ez, mi igen valószínü, helyes, akkor Buda még Bécs előtt birt könyvnyomdával.

3. »Capitula concordiae« Frigyes császár és Mátyás király közt. Végén: »Mit Urkund des briefs geben zu Stuhlweissenburg Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Quarto.« A nyomtatás éve nincsen jelezve. Quarto papiron.

4. Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Finit missale anno MCCCCLXXXIII. in civ. Nurenberga per Antonium Koburger. Quarto. Papir. Egykoru bőrkötésben sárgaréz-csattal és középdarabbal.

5. Pomoerium de sanctis fratris Pelbarti. Quarto, a nyomtatás helye és éve nincs megnevezve. Elől Pelbart ismeretes arczképe.

6. Sylvester János; Ujtestamentum Ujszigethen, Abadi Benedek nomtatta vala 1.5.4.1. esztendőben. Kis quarto. A bőrkötés 1581-ből.

7. Ordinarius Strigonien(sis). Velenczében nyomtatta Giunta Antal, Pap János, budai könyvárus költségén 1499-ben. Octav, a láncznak, melylyel le volt kötve, kis része megmaradt.

8. Magyar törvénykönyv. Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae per magistrum Stephanum de Verbewz Impr. Viennae per Joannem Singrenium MDXVII. Quart. a kötés 1656-ból.

9. Magyar Decretum, Kyt Weres Balas a deakbol Magyarra forditot: Debreczen MDLXV.

10. Kalendarium es ez mostani M.D.LXXIX. esztendőben történendő neminemü dolgokról. Nyomtattatot nagy Szombatba 1579. Octav. Fametszet-vignettekkel a hónapok számára.

11. Orthographia ungarica. Azaz, igaz iraz modiarol. Igen kicsiny quart. 1549.

12. Gonoz azzony embereknek erkelchekről vallo aenek. Viennae Austriae excudebat Egidius Aquila. Octav, csak egy iv.

13. Illustrissimor. hungariae regii chronica. Inclita terre Moravie civitate Brunesi lucubratissime impressa fuit Anno salutis MCCCCLXXXVIII die XX Martii. Quarto, egykoru illuminált fametszetekkel.

14. Finit Missale secundum chorum alme eccl. Quinque ecclien. Impressus venetys impensis Joh. Paep (Pap) librarii Buden. MCCCCLXIX. 26. may. Quart. miniaturekkel és festett kezdőbetükkel.

A kolozsvári muzeum részéről következő könyvek voltak kiállítva az első szekrényben:

112. »A Jésus Siráh könyve« és hozzá kötve »A bölcs Salomon király könyvei«. Kolozsvárt 1551.

113. »Heltai Agenda« Kolozsv. 1559.

114. »A bibliának második része« Kolozsv. 1565.

115. »Concionale von Helta« Kolozsv. 1574.

116. Imádságos könyv. A zöld bársonykötésen aranyozott díszek, ezek közt Tököly Imre czímere.

117. »Sententiae D. August«. Brassó 1539.

118. »Augustini Haereseon Catalogos« Brassó 1539.

119. »Sententiae ex libris Pandectarum« Brassó 1539.

120. »Dévai Mátyás« A tiz parancsolatnak stb. Nincs abban a nyomtatásnak sem helye, sem éve, de fontos, mint egyetlen teljes példány.

121. »Heltai Catechismus minor« Kolozsvár 1550.

A pozsonyi káptalan részéről a VI. szekrényben volt látható:

2. A pozsonyi káptalani templomnak *Folio Ritual*-je festett kezdőbetükkel és kerettel. XV. század végéből, mint ezt az ott olvasható irás tanusitja: »Gloriose Michael archangele Christi atque proposite paradisi ego Lucas rector scole tum deinde decretorum doctor prepositus omnium sanctorum de castro archidiaconus cathedralis et canonicus ecclesie Vesprimiensis nunc vero prepositus et canonicus ecclesie

Agriensis hunc librum scribere et juxta posse meum decorare feci illumque tuo sancto nomini et ecclesie tue vesprimiensi predicte dono dedi et obtuli suplicans humiliter et devote quatenus eundem librum de manibus meis licet indignis suscipere et dum tempus divinitus perfinitum mee vocacionis advenerit animam meam tibi commendatam atque a pecatorum maculis tuo pio interventu commendatam ante tribunal Christi praesentare et tandem ad vitam sibi a deo preparatam perducere digneris sine fine mansuram. Amen. 1489.« Eredeti kötésben sárgaréz sarkdarabbal. A csattokon »S. Maria ora pro nobis« Magassága: 0,490; széless. 0,340; vastag. 0,170.

3. A pozsonyi káptalan antiphonaléja a XV. sz. végéből, mint ezt a következő jegyzés tanúsítja: »Hoc opus fecit fierit magister Joh. Hauck (?). . . atque de yspar quondam Canonicus et plebanus ecclesie b. Martini in posonio anno Dom. 1488. qui tandem vita functus est anno 1500 feria sexta post festum Sancti Joh. ante portam lateranam, cuius anima domino vivat«. A szövegben sok képekkel díszitett kezdőbetü és keret-ornamentatio. A finomul sajtolt bőrkötés egykoru jól stylisalt sárgaréz sarkkal. Magass. 0,540; széles. 0,360; Vastag 0,160.

4. A Régi magyar biblia »Biblia az az istennec ó és wytestamentumanac prophetac és apostoloc által megiratott könyuei. Visolban Maritskoit Balint által 1590.« Fordította Károli. Gr. Keglevich István tulajdona.

Ugyanezen, egyenesen a leirandó könyv számára készített, VI. szekrényben volt kiállitva:

## *A győri antiphonale.*

*A győri antiphonale* művészeti tekintetben fölötte érdekes, roppant mérvű könyv; midőn magassága 0,850; szélessége 0,570 és vastagsága 0,200 m. mér, súlya pedig közel áll a mázsához. E könyvet Zalka János, győri püspök állitotta ki. Rómer az antiphonale külön részeit fölfedezte, összeállította és a győri püspök költségén beköttette; a kötés tehát új, azonban a rajta levő sarkak és a meglevő középdarab még a régi, valamint a keretnek megmaradt régi része után is készült a kiegészités. Várjuk Rómernek tűzetes leirását, itt csak pár részletet hozok fel.

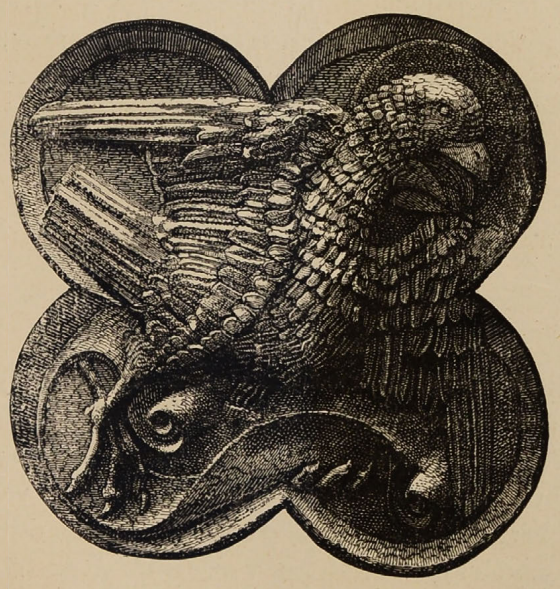

175.

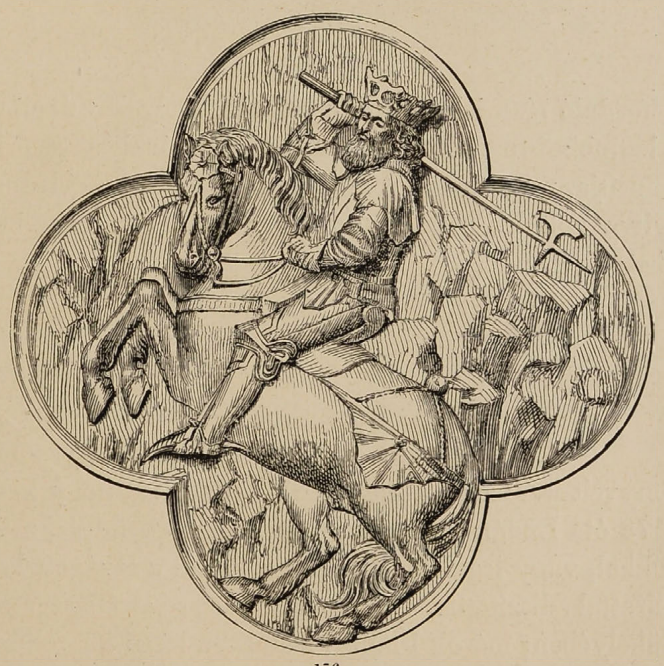

176.

Egyik födelén látjuk az evangelisták négy jelvényét bronceban öntve és ciselirozva. Mutatványul közlöm a sast. E jelvények a födél négy sarkát foglalják el. Styljök nem az akkor közönséges használt heraldikai, hanem inkább a realisticus, de e tekintetben mintegy a XV-dik század derekának ebbeli

legjobb művei közé sorozandók természetszerü felfogásuk és igen szabatos kidolgozásukra nézve. Sasunk gypszöntvényből fára átvitt photographia után készült s igy az eredetit lehetőleg pontosan másolja.

A könyv hátsó födelén látjuk épen úgy, mint az előfödelen négyszirmú csúcsíves rózsába foglalva: keresztelő szent Jánost, János evangelistát, szent Jeromost és szent László királyt lóháton; ezen utóbbinak mutatványa tanúsítani fogja ama remeklést, melylyel az aranymíves-mester működött. A király egészen fölfegyverkezve, fején koronával jelenik meg, jobbjában emelve a különösen őt jelző baltát (bipennis); az ágaskodó ló igen jól van beillesztve a négyszirmú rózsába, de ennek mezeje még nincsen oly teljesen betöltve, mint ez a román és csúcsíves styl korábbi idejében szokás volt. Mutatványunk szabad kézrajz után van fába metszve.

A két középső darabnak csak egyike maradt fenn; Römer helyesen azt tartja, hogy a másik Krisztust ábrázolta, hogy ez volt az előlapon, hanem elveszett. A szűz a gyermekkel tehát régentén a hátlapon lett volna; de jelenleg, mivel ama darab elveszett, az előlapra tették. Látjuk Máriát a gyermekkel, szokás szerint, félholdon állva, bő redőzetü ruhában, fején korona. Jobbra, balra egy-egy angyalnak mellképét; az egyiknek guitarre, a másiknak kis orgona van kezében. A szárnyak tekercset képeznek, mint azokat az akkori művészet előadta és később is p. o. Schongauer Márton; de a ruharedő még nincsen oly apróra és szegletesre törve, minőt a német művészet később kedvelt. Fametszetünk, mint a sasé, szintén fára átvitt photographia után készült. E darabon látjuk a keretet is, mely a kötés lapját körülveszi.



177.

A szöveg hártyára van írva s ábrákkal díszitve. Az ábrák ugyanis a XV-dik szazad válogatottjai közé sorozhatók, guache színekkel festvék, ide s tova aranyozvák; de még ezen ábráknál is sikerültebbek az ide s tova a kereten előforduló igen jeles növény-voluták, melyek valamint színezésre, úgy könnyűded, kecses rajzra nézve is a legjobb ismertek közé tartoznak. Szóval a győri antiphonale valóságos művészeti kincset képez és tanusítja, mily magas fokon állott a XV-dik században a művészet. A könyv erős vaspántok segítségével nyitva volt kiállítva, hogy nemcsak két födelét, hanem belsejének egyik legjobb képét és keretdíszét lehetett látni.

## *Corvina.*

Corvina alatt értjük nemcsak I. Mátyás királynak híres budavári könyvtárát, hanem egyes könyveit is. Ezeket a nagy király, daczára, hogy korában már a könyvnyomtatás gyakorlatban volt, és 1473 óta Budán is kiadta könyveit Hess András, mégis a régibb szokás szerint kézzel leíratta és illustratiókkal, vagy legalább díszes kerettel és a levágott lapok élén (Buchschnitt) aranyozással, ékesítéssel vagy felirattal diszíttette. E munkák nagyrészt Olaszországban készültek, sokan Atavantes ab Atavantibus műhelyében; mások Flandriában; rendesen kis folio vagy nagyobb quart kötetek, violaszínű vagy bibor bársony födéllel és díszes, néha alakos csattal zárhatók. Mátyás utódja a tunya Dobzse László e fölötte becses könyvtár nagyrészét elajándékozta, pénzbeli ajándék helyett s igy a kötetek elszéledtek egész Európában. A zömét a török, Buda várának bevétele után földalatti nyirkos helyiségbe dobta, hol a kötetek nagyon szenvedtek; de a győztes nem akarta azokat eladni, holott az akkori primás nagy ösz-

szeget igért azokért; hanem elvitte később Konstantinápolyba, hol kincstárának helyiségeibe eltette. Sokáig mit se tudtunk a konstantinápolyi Corvináról; mert a könyvek oly szobában hevertek, melynek csak egy bejárása volt, és hogy ehez juthassanak, oly szobán kellett keresztül menni, melyben a propheta fogait és szakállát őrizték, mikhez csak bizonyos, egyedül Mahomedben hívő által teljesíthető mosakodások után lehetett közeledni. A helyiséget »kube alti«-nak nevezik, azaz kup alattinak. A könyvek híre, ily körülmények közt, csak ujabb időben terjedt el és Mordmann az elsők egyike volt, ki a tudós világot e tekintetben értesítette.

1862-ben Kubinyi Ferencz, Ipolyi Arnold és én Konstantinápolyba utaztunk azon reménynyel, hogy a Corvináról bővebb tudomást szerezzünk. Az akkori osztr. nagykövet gr. Prokesch Osten igen előzékenyen fogadott; számunkra fermant eszközölt, és első tolmácsát küldte el velünk a szultán kincstár- és könyvtár-őréhez. A beszélgetés, vagyis inkább alkudozás igen sokáig tartott, mivel török atyánkfiai hasonlók hozzánk az időnek elpazarlásában; a felelet folyvást az volt, hogy ő íly könyvet, minőt mi keresünk, nem ismer, sőt nem is akarta tudni, hogy a török valaha Magyarországon uralkodott; végre igen egyszerü és olcsó kulcs nyitotta meg szive bensejét, t. i. jó osztrák rappé nevü burnót, mely a kéjenczek nagyon megtetszett; elküldte tehát első hivatalnokát (körülbelül osztálytanácsosi rangut), de ki egyszersmind csibukcsija, azaz pipaszolgája volt, s mint ilyen bennünket is ellátott török pipával; elküldte tehát első hivatalnokát a »kube alti«-ba, honnan ez egy rakás könyvet hozott, melyek közt már messziről is a kötés után Corvinákra ismertünk. Ez alkalommal hetet constatáltunk; de az első siker csak nagyította vágyunkat. Hosszú várakozás után megjött a második fermán is, és valami három hét mulva megújitottuk látogatásunkat a könyvtárnoknál. Ekkor elébb a kincstárt kellett megtekintenünk, s ezután vezettek a serailnak török könyvtárába, hol nagy asztalon mindenféle európai könyvek, kéziratok és nyomtatások, felhalmozva voltak s itt ismét több uj Corvinára akadtunk; de a csibukcsi oly türelmetlen volt, hogy inkább az egész rakást oda engedte, minthogy jegyzeteinknek elkészítését türelmesen bevárta volna. Tehát most is csak hiányos lajstromot készíthettünk; és természetesen ez alkalommal sem juthattunk a »kube alti«-ba, hol hihetőleg a kincsnek nagyobb része el van temetve. Azóta az egyszer kihozott könyvek új helyükön maradván, Dethier tudor, előbb az osztrák iskolának, jelenleg a konstantinápolyi muzeumnak igazgatója, a künn levő Corvinának tűzetes lajstromát készítette és a m. t. akademiának beküldte. Midőn f. Királyunk a suezi csatorna megnyitása alkalmával Konstantinápolyt is meglátogatta, a szultán őt a Corvinának négy kötetével megajándékozta, melyek igy a m. n. muzeumba kerültek; ezeknek ketteje volt kiállítva:

*S. Augustinus* »De Civitate. Dei« A folió utolsó (431-dik) lapján: »Explicit S. Augustini de Civitate Dei. Scriptum et completum per manus Petri de Middelburch.« Csínos, festett kezdőbetűkkel és kerettel. Folió, hártya. A lapok élre vágása aranyozott és festett, ezen »Aurelius Augustinus de Civitate Dei«. Vörös-bársony kötés, ennek két kapcsa még ép. Az egyiken két delphin közt a holló, kék zománczos mezőn; másikán hasított és osztott mezőn ismételve nyolcz pólya és a cseh oroszlán; szívpaizson holló.

»Clarissimi Oratoris *Georgii Trapezoncii* Cretensis in rhetoricos libros exordium.« Hártya, 120 foliólap. A festett vágáson »Rhetorica Trapezonc«. Az első lap kezdőbetűjében, *C*-ben, olvasva ül maga Mátyás király, fején babérkoszorú. A violaszínű bársonyboríték csak némely helyütt látható a fafödelen.

Volt az osztálynak III. szekrényében (64. sz.) még egy nevezetes nyomtatott könyv, *Petrarca költőnek sonettjeivel és diadalmeneteivel*, kiadta Jeronimo Centone Paduano, nyomtatta Piero Veronese 1492. Több fametszettel, melyek a diadalokat ábrázolják. A kötés egyik borítékán: »Trionfo del Amore«; másikán a halálnak győzelme, mindkettő csontba faragva, keretelve dús renaissance ornamentatióval. A diadalok, melyek mindegyikéhez egy-egy fametszet csatlakozik, ily rendben következnek egymásra: Tr. Amoris, Castitatis, Mortis, Fame, Temporis et Divinitatis. Ama két pompás elefántcsont-dombormüvel díszes szekrény, melyet az osztrák osztályban Grácz városa kiállított, ugyanezen diadalokat, ugyanily rendben mutatták: de művészeti tekintetben sokkal túlhaladták azon könyvéit, melyet gr. Keglevich István, mint tulajdonát, nálunk kiállított.

### *Gróf Andrássy Manó gyűrűi.*

A IX. szekrényben gr. Andrássy Manó több rendbeli középkorú gyűrűit láttuk:

Saphir (h. l. 3.) egy byzanti császárné mellképével, aranyba foglalva. Felirat S. ALEXANDRI VARADIN EPOI.

Kék pasta, (h. l. 8.) tömör aranyba foglalva.

Ezüst gyűrű (h. l. 9.) közepén »Agnus dei«. Körírat SIG. ILL. PAVLI. XII. vagy XIII. század.

Ezüst gyűrű, fejképpel (h. l. 10.). Felirat PARTAS. XIII. század.

Aranygyűrű (h. l. 11. sz.) oroszlánnal. Felirat: ABSOLON. XIII. század.

Pecsétgyűrű (h. l. 12. sz.) Felirattal és antik pastával, mely négerfejet ábrázol. XIII. század.

Arany pecsétgyűrű (h. l. 13. sz.), antik kő, mely arató nőt ábrázol. XIV. század.

Pecsétgyűrű (h. l. 14. sz.), antik sardkövön lépdelő disznó XIV. század.

Pecsétgyűrű (h. l. 15. sz.). Felirat: ANVLVS JOSEPH COIIS. Közepén heliotrop, s ezen oroszlánt fojtó ember. XIV. század.

Ezüst pecsétgyűrű (h. l. 16. sz.), liliommal és fölirattal XIV. század.

Pecsétgyűrű (h. l. 17. sz.), képezve két hegyén összeálló keresztből. Felirat: S. NICOLAI.

Aranygyűrű (h. l. 18. sz.), liliommal és felirattal: PETRVS FORGACH DE GIMES. XIV. század.

Aranygyűrű (h. l. 19. sz.), közepén csúcsíves paizs, scorpióval, körös-körűl: SIGILLVM JOHANNIS FILII CHELE. XIV. század.

Aranygyűrű (h. l. 20. sz.), közepén paizs félholddal. Felirat: S. COMITIS ODORICI DE EPPON. XIV. század.

Arany püspöki gyűrű (h. l. 21. sz.), nagy saphirral. Felirat: LODOMER EPS.

Tömör arany gyűrű, fekete zománczczal (h. l. 22. sz.), közepén paizs törökfejjel és T. A. betűvel. XV. század.

Tömör aranygyűrű (h. l. 23.), közepén emberfej és I. M. betű. XV. század.

Aranygyűrű (h. l. 24. sz.), egyik lapján Minerva lapis lazuliba vésve, (antik); másikán paizs, azon kardot tartó kéz. L. betű hold és csillagok közt. XV. század.

Aranygyűrű (h. l. 25. sz.), közepén fütykösbe maró oroszlán S. K. betűvel, a gyűrű abroncsán, igen finomúl vésve, ifju és leány. XV. század.

### *Érmek.*

Nem lehetett czélunk a bécsi császári híres éremgyűjteménynyel versenyre lépni; de még sem tartottuk feleslegesnek összeállítani legalább a dénároknak oly gyűjteményét, melyben az Árpád- és a vegyes házakból eredt királyok történelmi sorát lehetett felmutatni.

III. Béla (1178—1196) koráig pénzeinkön felette egyszerű jegyeket veszünk észre: napot, csillagot, egyszerű vagy kettős keresztet, félholdat s ezekhez hasonlókat. Ezen jegyeket Rómer barátom éleselméjű megjegyzése szerint nem is vésték, hanem külön szerekkel (mit Punzen) pontonként beverték a bélyegbe igen primitiv módra, s ez úgy történt nem csak nálunk, hanem Bajorországban is, honnan érmeink első mintái származnak. III. Béla megnyitja emlékszerű építészetünk sorát, valamint általán alatta a civilisatió lendületet vesz Magyarországon, mit nagyrészben Byzanczban nyert nevelésének tulajdoníthatunk; de érmei még most is csak keveset különböznek a régibbektől. Valóságos haladás csak az Anjou-k alatt áll be a XIV. század elejétől fogva. Róbert Károly nagyrabecsülte a művészetet, mire tanúságúl szolgál, hogy pecsétnyomójának vésnökét jótéteményeivel elhalmozta; de korában a pecsétnyomók, az érmek, a niellók és más hasonló tárgyak készítése az aranymívesek dolga volt; ha tehát művészetök egyik ágában haladtak, ez hatását kiterjesztette a másik ágra is; így Róbert alatt az érmészetnek is nevezete-

sen kellett haladnia, mit pénzeinek liliomai tanúsítának, de még inkább haladott az érmészet, fia, Nagy-Lajos alatt, ki érmei typusának szent László alakját jellemző bárdjával felvette; itt tehát már emberi alak, még pedig rendesen jó rajzzal fordúl elő. Mindezek bizonyítják, hogy Magyarországon az aranymívesség a XIV. században már nevezetesen haladott volt. Azonban érmeiben osztályunk ezt nem tüntette ki különösen; mert mint említve volt, dénáraink gyűjteményében inkább a történelmi sorozat volt mérvadó. A pénzek kisebb-nagyobb ritkasága, a feljegyzett uralkodási esztendők mellett a történelmi mozzanatokat még inkább emelte ki.

Dénáraink gyűjteményének össze- és kiállítását Egger testvéreknek, pesti és bécsi antiquariusoknak köszönjük, kik ehhez tudományos rövid lajstromot is készítettek, mely a hivatalos lajstromban egész kiterjedésében közölve volt. A dénárok a VIII. C. szekrényt foglalták el.

Más, szintén történelmi és folytonos éremsorozatot állított ki a kolozsvári muzeum a XI. számú szekrényben. Itt láttuk az erdélyi uralkodók érmeit, kezdve János királyon egész II. Rákóczy érméig; ezekhez járúlt több medaillon és emlékpénz, az utolsó volt a marosvásárhelyi, mely az 1864-ben e városban tartott »orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének« emlékére lett verve. E gyűjteménynek rendezését, felállítását és lajstromozását Finaly Henriknek, a kolozsvári egyetem tanárának és a kolozsvári muzeum őrének köszönjük. Lajstroma a hivatalosban egész terjedelmében közöltetett.

Volt még két szekrény, VIII. A. és VIII. B. osztályunkban, melyben Montenuovo herczeg felette gazdag gyűjteményéből érmeket állított ki. Valamint az osztály több alosztályában hazai kedvelőink a rendezés folyama alatt mindig nagyobb s nagyobb kedvet kaptak, a magyar kiállítást mind díszesebbé tevésére; úgy a herczeg is nagy arany-érmeit és medailonait kiállította a VIII. B. szekrényben, később pedig más VIII. A. szekrényben erdélyi érmeit és medaillonait. A kétrendbeli lajstromot szintén Egger antiquarius készíttette s ez is, egész terjedelmében, felvétetett a hivatalos lajstromba.

Később értesültem, hogy a herczeg a dénárok suitjét, mint teljes sorozatot, Egger testvérektől megvette és amugy is igen gazdag éremgyűjteményébe bekeblezte.

---

# A XII. ÉS XIII. SZÁZADNAK EGYÉB TÁRGYAI.

Visszatérvén a tárlatnak nagyobb mérvű és vagy még a XII-dik századból vagy a XIII-diknak első évtizedeiből származó tárgyaihoz, első helyen kell megemlítenünk:

*Gr. Migazzinak limoges-i zománctábláját* (h. l. III. szekr. középső osztály 56. sz.) Közepén Krisztus trónon ül, mely halhólyaggal vagy mandorlával van keretelve, négy sarkán az evangelisták jelvényei. Sokszor előforduló mód szerint csak is a fejek végeztettek be plastikailag, a többi lap csak festve van. A ruhák aranyozvák és részleteik egyszerűen bevésüzvék. E kor más példányain az alakok vagy egészen kidomborodnak, vagy egészen lapon vannak festve. Az efféle zománctáblák legrégibbjein az alakok a mumiák módjára burkolvák ruháikba; ilyent mutat 82-ik ábránk. E táblákat szögezték az ereklyetartókra, kivált a házalakuakba, minőket nagy számmal lehetett látni a szomszéd osztrák osztályban és milyeneket végtelenig készítettek Limogesben. Hogy ilyen rendeltetése volt zománczos táblánknak is, bizonyítják tíz átfúrott lyukai az erősítő szögek számára. A tábla alapja zománcz-festékes, sötétkék színű; e festéken kívül előfordulnak még: világos kék, zöld, szürke, fehér és vörös. Mindezen színek különböznek a hasonnevü byzantiaktól. Sajátságos a festékek egymás melletti elhelyezése vagy fel és lehangolása (die Abtönung); az átmenet a zöldből a kékbe, szürkébe, fehérbe vagy az aranyba némileg szivárványos hangulatot képez. A limoges-i iskola az alsó-rajnaiból származik, melyből Suger a sz. denis-i apát munkásokat hozatott a Páris melletti sz. denisi templom díszesítésére; miért is az innen Limogesbe a XII. század derekán átszármazott zománcz-gyakorlat közelebb áll az alsó-rajnai, semmint a byzanti gyakorlathoz. Egyik főkülömbség abban áll, hogy a két előbbi iskola nem a sejtes, hanem a vájott terimű zománczot vette gyakorlatba, még pedig, a költség kimélése végett, nem arany, hanem vörösréz-táblát alkalmazott,

melynek lapját azután úgy vágta vagy vésűzte ki bizonyos mélységre, hogy a rajz határai kissé kiszökve megmaradtak; ez azután a *vájott terimü zománcz, champ-levé, Felderschmelz.* — Táblánk magassága 0,210 m. szélessége 0,100 m. Keletkezési korát biztosan nem határozhatjuk: némely régészek szerint ez a XIII. század eleje, míg mások még a XII-dik századba tesznek efféle limoges-i táblákat; a XII-dik század derekánál sehogy sem régibbek; mert, mint fentebb érintve volt, csak ekkor veszi kezdetét a limoges-i gyakorlat.

## *Gyertyatartók.*

Hasonlóképen nagyobb időközi határokat kell terjesztenünk az osztályban kiállított volt két román gyertyatartó számára is; mert effélék is belenyulnak a XII. századból a XIII-dik századba.

A középkor gyertyatartói egyenesen az antikok lámpatartóitól származnak, melyek némely példái a Ráthféle gyüjteményben voltak kiállítva. Mindkettőnél közös a majdnem mindig háromlábu alap, melyből a tő emelkedik, a harmadik rész vagy a tányér, vagy pedig több rendbeli ág, melyre az antik világ olajlámpáit felakasztotta, vagy a keresztyének viaszgyertyáit alkalmazták. Az antik világból megmaradt, kivált a triposnak alakzása*); itt csaknem mindig három oroszlánlábot látunk használva, melyet a keresztyén kor is megtart, ámbár itt az erős körmök s ujjak nem oroszlán-, hanem inkább sárkányéi s nem állanak magokban, hanem mint a plastikailag előadott egész sárkány részei; sőt a nagyobbszerü középkori egyházi gyertyatartóknál nem elégesznek meg a háromláb egyes sárkányával, hanem összekötik ezt oroszlán-, ember-, gyík-, kigyó stb. alakokkal phantastikus módon, mihez még növényféle tekercsek és fonódások is járulnak úgy, hogy a gyertyatartó alja tömör és nem könnyen elemeire feloldható csoportozatot képez. Ilyféle gyertyatartókat többnyire a colossalis mérvű húsvéti gyertya számára készítettek, melynek egyik teljes példányát (itt nem márvány, hanem csak bronce-példányokról szólunk) látjuk a Didron »Annales«-eiben leírt mailandi gyertyatartóban**); míg Prágában a fölötte érdekes román gyertyatartónak csak alja maradt meg***). Hasonlóképen egy hajdan sz. Rémy templomában őrzött colossalis gyertyatartónak lábrészletét bírja a rheimsi muzeum, melyen a román plastika legmagasabb fokán látható. Másféle példányok vannak Németországban az esseni, braunschweigi és paderborni templomokban. Általán véve ilyféle gyertyatartóknak még részletei is meglehetősen ritkák; de ritkák még a kisebb mérvű egyszerübb középkori bronce gyertatartók is; minőket csak egyes gyertyát hordva, az oltár asztalára tettek; mert ezeket többnyire később, a változó ízlés szellemében beolvasztották és átalakították, mint oly egyházi szereket, melyek iránt nem viseltettek különös kegyelettel, melyek nem, mint p. o. a kehely, tették részét a magasabb szertartásnak†). Nemzeti muzeumunkban több rendbeli egyszerű gyertyatartó-

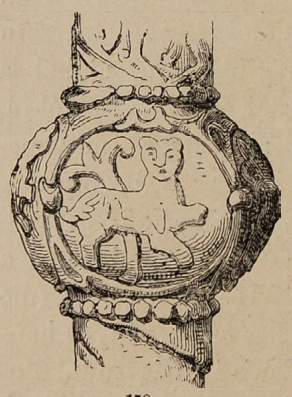

178.

*) Legközelebb áll az antik lámpatartókhoz az úgynevezett Tassilo-féle gyertyatartó (VIII. század) Kremsmünsterben, (leírta Bock, a bécsi Mitth. IV. kötetében 44. s. k. l.). Lennt a három sárkányláb le van reszelve, és csak az e fölötti tömör lábrész (pedale, tripes) megtartva; következik a tő (stilus, canna), melynek alján, közepén és felső részén az itt adott gomb (nodus, Knauf) van ismételve. A legfelsőbb gomb fölött látszik a tálacska (receptaculum, scutillum), melynek közepén emelkedik a gyertya rátűzésére való vastövis.

**) L. »Didron l'ainé Annales archaeologiques« XVI. köt. 1857. évf. 237. lapját, hol a mailandi hétágú óriási gyertyatartó egészben van előadva; de ezen kívül Didron annak részleteit is nagyobb mérvben közlötte elszórva több köteteiben, megkezdve XIII. köt. 1853-dik évf. 5-dik lapján. Ezen gyertyatartó a XIII-dik század legelőbbkelő remekművei közé tartozik. — Találjuk Didron idézett munkájában a hétágú esseni (XI. köt.) és az egyszerűbb hildesheimi gyertyatartót (XXI. köt.), valamint más a XII-dik században készülteket, egyszerűbbeket is.

***) L. Mittelalt. Kunstdenkmale d. österr. Kaiserstaates. I. kötet XXXV. T. és a szöveg 196—200. l.

†) Arthur Martin (Mélanges d'Archéologie I. és III. kötetében a román gyertyatartók előadásait az éjszaki mythologiából törekszik magyarázni. Szerinte a sárkány nem más, mint az óriási farkas Fenris, kinek rögtön születése utáni gyors növésén az asok megijedvén, a szörnyeteget lánczra fűzni törekedtek, de a farkas a legerősebb lánczokat szétszaggatta. Ekkor hét különféle anyagból készítettek szalagot, és a farkast rábeszélték, hogy erejének feltüntetése végett, magát azzal köttesse meg; a gyanakodó farkas azon feltétel alatt reáállott, hogy az asok egyike, torkába tegye kezét. Megkötötték, és miután Fenris a köteléket nem bírta szétszakítani, sőt ez minden újabb erőtetése után jobban s jobban szorította, leharapta Tyrnek torkában levő kezét; s ez volna azon jelenet, melyben ember-kezet oly gyakran látunk a sárkányok és más szörnyetegek szájában. — Azonban e magyarázat kevéssé egyezik meg a középkor szokásos keresztyén symbolikájával, mely itt inkább a jó és rosz elemek közti vitára utal, és mindinkább azon nézetre, mely szerint a rosz elem is kénytelen a jónak szolgálni, itt neve-

lábak fordulnak elő, de minden egyszerüségök daczára nem hiányzik itt sem az oroszlán, vagy sárkányláb és köröm; az egyiken három ismeretlen állatot látunk s itt még az oroszlánláb is inkább jelezve, semmint bevégezve van; világosabb e láb a másikon, de itt is a növénytekercs csak mintegy primitiv állapotban jelenik meg, de mind ez inkább az ügyetlen készítőnek, semmint a kornak hibája.

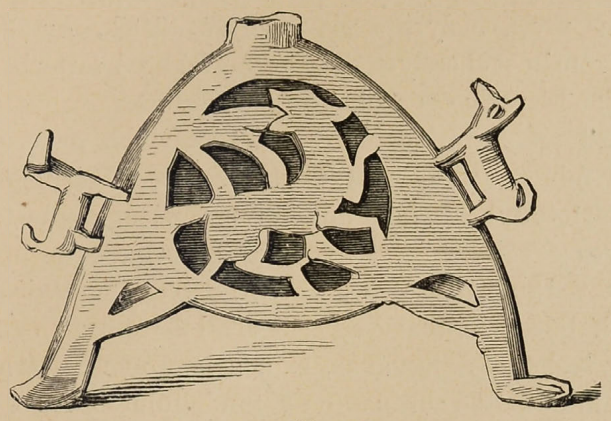

179.

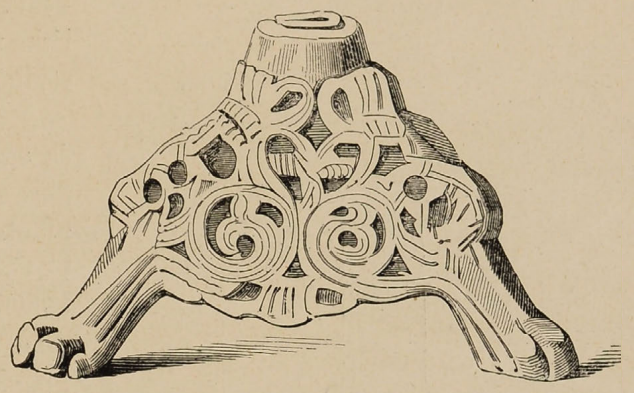

180.

Kevésbbé egyszerű a kolozsvári muzeumnak kiállítva volt kisebb gyertyatartója (h. l. I. szekrény 1. osztály 37. sz.). Itt megvan nemcsak az oroszlán- vagy sárkányláb, hanem maga a sárkány is egészen szobrászatilag kidolgozva; azonban az állat nem oly szörnyeteg, mint a minőnek jobban kimívelt példányokon látszik, sőt inkább lúdszerű. A gyertyatartó két lábát az állatnak két lába képezi, a harmadik helyett szolgált a testnek hátsó része alatt alkalmazott rövid tám. Az állat hátából emelkedik egy elég durva, hengeralaku tő, fennt gombja fölött a mai parasztgyertyatartóinkhoz némileg hasonló tölcsér, melybe a közepén felszökő tövisre alkalmazott gyertya viaszcsöppjei leestek.

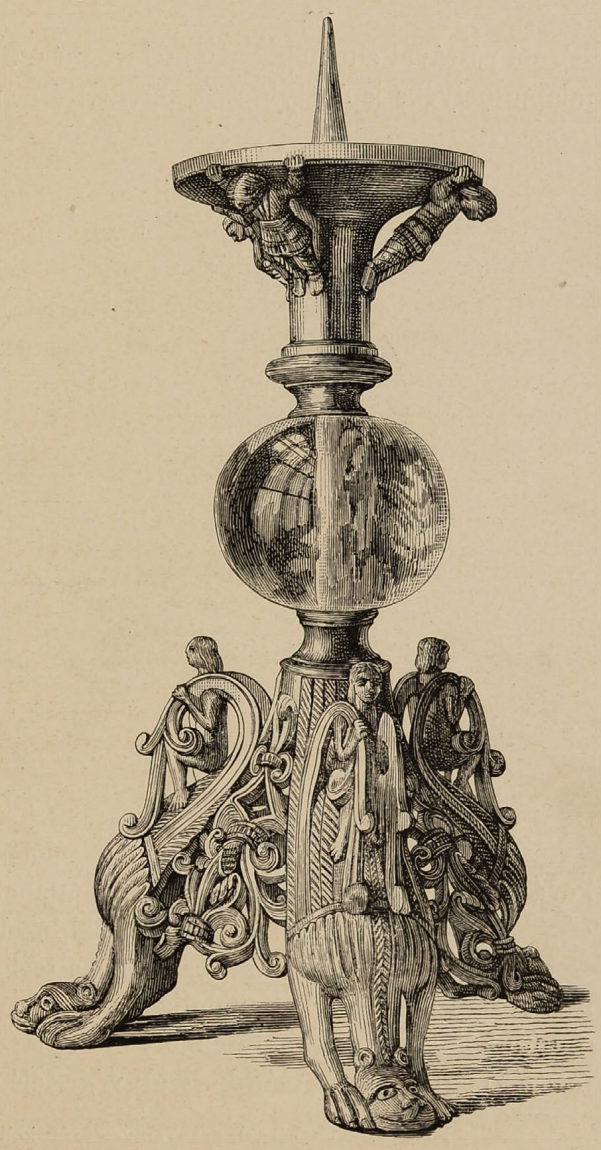

181.

Legnevezetesebb volt gyertyatartóink közt horgosi Kárász Geyzáé (h. l. II. szekr. 3. osztály 5. sz.); ez díszes voltára nézve középet tart a colossálisok ornamentatioja és a kisebb egyszerüek közt. Három lábát sárkány képezi, két előlábával és azok közé tett fejével, mindkét nemü testrész erélyesen és jellemzőleg van előadva. A szörnyek hátán, vagyis inkább szárnyán egy-egy meztelen fiatal ül fogózkodva a növényféle volutába, melybe a sárkány szárnya végződik. Ezen növénytekercshez csatlakozik más hasonló, mely a három sárkány közti tért csínosan kitölti.

---

zetesen a sötétség szörnyei a világosság hordóiként. Bock (Mitth. d. k. k. C. Comm. p. 44.), erre nézve ezt mondja: Auf der Oberfläche des Fusses (des Tassiloleuchters in Kremsmünster) befinden sich analog mit den häufig (?) noch vorfindlichen Cerostraten des Mittelalters als Hautrelief jene Bestiarien dargestellt die gleichsam die Träger des negativen Princips, die lichtscheuen Mächte der Finsterniss versinnbildlichen. Dieselben sind in einer Weise zur Darstellung gelangt, dass sie dem Lichte als untergeordnete Träger gegen ihren Willen dienstbar sein müssen. Jedoch sind sie in feindlicher Opposition mit aufgesperrten Raehen gegen das Licht gewandt, wie diese Darstellungsweise immer zurückkehrt an den vielen Tripeden aus dem XI. u. XII. Jahrhundert.

Gyertyatartónk egyszerü hengeralaku tövén több gombot, (nodus) veszünk észre, az egyik nagyobb jól csiszolt kristálygömb. A felső gömb vagy csomó fölött három fegyveres szökik ki a tő hengeréből s e három fegyveres hordja a tányért vagy tarcsát, melybe a viasz a gyertyáról lefolyt. E tányér közepéből emelkedik a vas tövis, melyre a viaszgyertyát tűzték. Az egész ritka mű a román-styl erélyes szabatos művei közé tartozik; e stylből különösen felvette a phantastikus elemet.

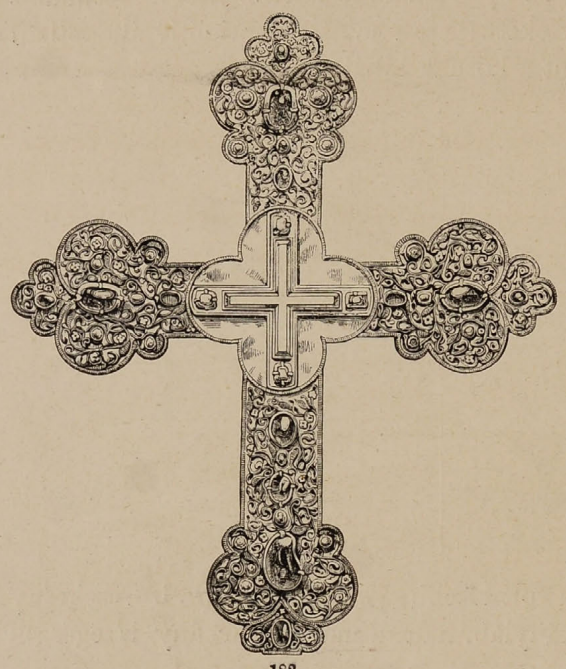

182.

Az esztergami metropolis kincstárban igen nevezetes és egyszersmind igen régi keresztet őriznek. Királyaink e keresztet tartották kezükben, midőn a koronázás alkalmával alkotmányos esküjöket letették. Bock (Jahrbuch d. k. k. C.-C. III. köt. 1859. évf. 123. s köv. l.) e keresztet a királyi cimeliumok buzogányával vagy jogarral hasonlítja össze; mindkettő technikája ugyanaz, t. i. a legfinomabb arany filigraine, mindkettőn drágakövek tündökölnek. Az ezek körűli dísztekercsek, voluták, cirrhusok, csövek vagy tobozok jó ízlésről tanúskodnak. E kereszt egyszersmind ereklyetartó; az ereklyék az egyszerű középkeresztbe vannak zárva, mely körűl a régi díszt később sima lapú négyszirmú rózsával elfedték. — Ha levennék, a kereszt érdeke sokkal növekednék; valamint az esetben talapja helyébe is új stylszerűt készíttetni nem ártana.)

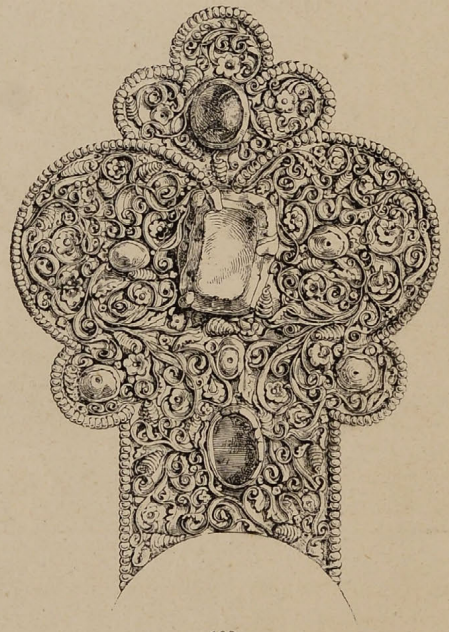

183.

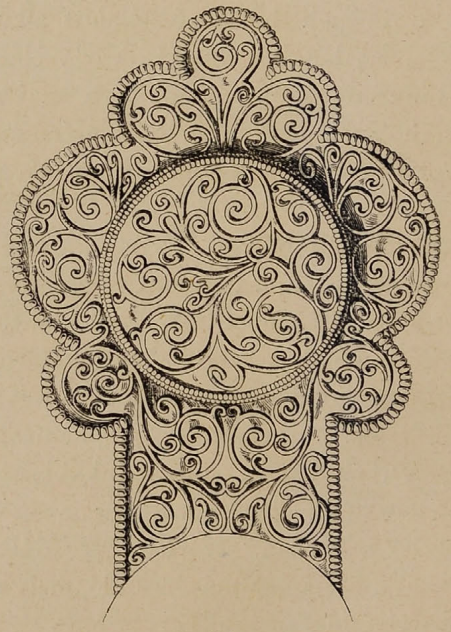

184.

Rajzaink egyike mutatja az előlapot drágaköveivel és sokkal tömörebb díszeivel, másika a kevésbbé tömött volutákkal ékesített hátlapot.

Ily keresztek általán igen régi korúak; itt a drága anyaguk még nagyobb súlylyal bír, a művészeti előadásnál; idővel azonban itt is a technika finomsága a szabatosabb munka beáll. Bock e keresztnek korára nézve ezeket mondja: »Ha e keresztet más hasonló filigrainféle egyházi szerekkel összehasonlítjuk: úgytetszik, mintha oly korból származnék, melyben az aranymívesség technikájának tetőpontját elérte, mi a román korszak vége felé esik, az utolsó Hohenstaufok uralkodása alatt.*) Ismerünk

*) Itt a román kornak aranyművességét kell érteni; mert később látandjuk, hogy Bock a csúcsíves aranyművesség tetőpontjáról is szól.

hasonló kettős keresztet az Aachen melletti burdscheidi szent János nevü parochialis templomban, mely a Mastricht közelében volt keresztes urak zárdájából ide került; e keresztnek keletkezési kora után itélve a magyar »pacificale« az utolsó (?) Árpádok idejébe esnék, vagy a XII. század végére, vagy a XIII. század elejére, mikor ezt felette ügyes aranymíves készitette.*) Az igen nevezetes pacificale érdekében tanácsolni kell, hogy legközelebbi restauratiója alkalmával minden későbbi, a czopfos időből származó hozzáadás, beleértve lábát is, eltávolíttassék és analog pedalek mintájára filigrainban ügyes kéz által stylszerűleg újíttassék.«

A kiállított legrégibb elefántcsont művei közé való volt egy táblácska, melyen Dániel prophéta az oroszlánveremben van ábrázolva. Beszéli a biblia, hogy Dánielt az oroszlánok a veremben nem bántották, és hogy az angyal üstökénél fogta Habakukot és elvitte a verembe, hogy a prophetának azon eledellel szolgáljon, melyet munkásainak etetésére ki akart vinni szántóföldére. Áll továbbá a bibliában az is (Dániel VI. 17—23-dik vers: »És hozának egy követ és veték a verem szájára, és megpecsételé a Király (Dárius) az ő gyűrűjével, és az ő Főrendeinek gyűrűjökkel, hogy meg ne változtatnék az akarat Dániel felől. Akkor méne a király az ő palotájába és vatsora nélkül méne nyugodni, és vígasságtevő szerszámok eleibe nem vitetének; és az álom tőle elméne. Akkor a király nagy reggel felkele, mikor megvilágosodnék és gyorsasággal az oroszlánok vermekhez méne. És mikor közelgetett volna a veremhez, Dánielt szomorú szóval kiáltá, és szólván a Király, monda Dánielnek: Dániel, az élő Istennek szolgája, a te Istened, a kinek te szolgálsz szüntelen, megtarthatott-e téged az oroszlánoktól. Akkor Dániel a Királylyal szóla, mondván: Király, örökké élj! Az én Istenem elbocsátá az ő' Angyalát, és bezárta az oroszlánoknak szájokat és nem árthattak nékem: mert ő előtte igazság találtatott én bennem, és te előtted is, Király semmi gonoszságot nem tselekedtem. Akkor a király igen megörűle ő rajta, és Dánielt kihozatá a veremből, és kivevék Dánielt a veremből, és semmi sérelem nem találtaték ő rajta: mert hit az ő Istenében.« A szöveg továbbá Dáriust mint megtéríttetet állítja elénkbe, miről a pogány történelem mit sem tud.



185.

Ábránk két jelenetet kapcsol össze: az angyalt, ki szószerint üstökénél fogva viszi Habakukot a verembe és a csodálkozó királyt, ki bámulatát felemelt kezeivel tanúsítja. Dániel szintén kézemeléssel fejezi ki csodálkozását, a középkorúak szokásos módjára csodálkozik az angyalon és Habakukon, kik felé arcza van fordítva. A királynak ruházata, rövid köntös és a vállán fibulával összetűzött, elől lelóggó köpenye, liliomos kormánybotja, stb. olyanok, minőket a XII. század művein találunk. Mögötte áll kardhordozója, oly karddal, minőt nemzeti muzeumunk is bír, ezen nincsen köpeny. Bő újjas köntöst viselnek Dániel, Habakuk, sőt az angyal is. Mindezen ruházaton semmi nyoma már a byzanti modoros ránczozatnak, sőt mondhatnók, hogy a ránczok meglehetős szabadsággal vannak elrendezve. Különös középkori szokás a szentelt tárgyakat nem puszta kézzel, hanem ruhával fogni; ezt itt is látjuk, talán a művész az utolsó vacsora nyújtására gondolt. Az oroszlánok alakban és mérvben is, inkább kis kutyák,

*) Az utolsó Árpádok a XIII-dik század végeig uralkodtak.

mintsem oroszlánok, egyedűl a sörény teszi oroszlánokká, arczuk némileg az emberéhez hasonlít. Különös, mikép fejezte ki a művész a vermet: elég sekély gödör, melyben alig van helye Dánielnek és az állatoknak; de ezt úgy kell képzelni, mintha ahhoz tartoznék a felette levő barlangféle építkezés, melyet hogy földalattinak kell képzelnünk, ki van fejezve a boltja feletti kövezet által. A keretet hasonló mó-

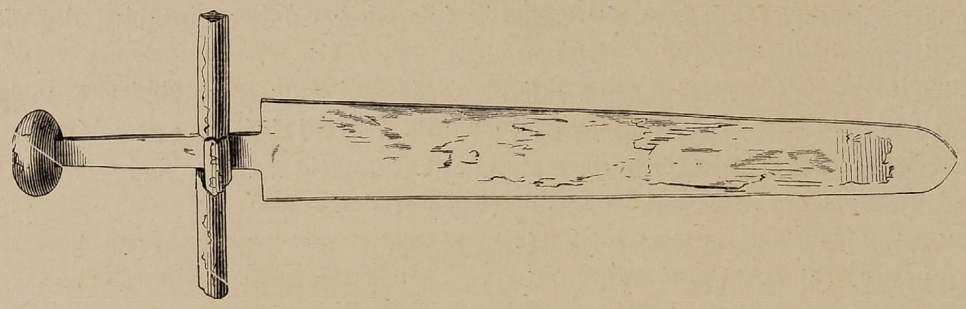

don találjuk más egykorú műveken is úgy, hogy egész táblánkat még a XII. századba helyezhetjük; mit a munkának nem igen finom műve is istápol; de e mellett nem szabad elfelejtkeznünk bizonyos erélyről a bevégzésben, mely a jobb román művek tulajdona és mivel hasonlítanak a szigorú felfogású, úgynevezett archaikus művekhez.

Fölötte érdekes összehasonlítani a középkori felfogást az ó-keresztyénnel, hogyan jelképezték Dánielt az oroszlánveremben a XII., hogyan a IV. században?

Az utóbbira nézve használjuk az u. n. laterani ó-keresztyén márvány sarkophagot;



186.

E koporsót nehány év előtt a sz. Péter-féle basilika alapzatában találták; jelenleg a Lateran keresztyén muzeumában van felállítva, s innen — mint kitünő példány — kapta nevét. Schnaase keletkezését az V. századba teszi ugyan, de Rossi sokkal nagyobb valószínűséggel Damasus pápa (366—384) korában készültnek hiszi. Fölötte nevezetes e koporsó azért is; mert abban az ó-keresztyének typologiai nézetöknek már igen kifejlett példányával találkozunk.

A felső sorban bal felül a szent háromság, előadva három egymáshoz hasonló öregnek alakjában, teremti Évát. A relief folyamatában ábrázoltatik a bűnbeesés; az arczképes medaillonon túl pedig a kánaáni csoda, a kenyerek szaporítása és Lázárnak feltámasztása.

Rossi ezeket következőleg magyarázza: »Ugy tetszik, mintha itt a teremtéssel szemközt lenne állítva a megváltás; az első teremtés tökéletlenségében, a bűnesés szigorú következésével, ellentállva a megújításnak, a tökélynek, bőségnek, feltámadásnak és örök életnek. Az eszméknek ezen összléte kiviláglik a tárgyak közelítéséből egymáshoz és ellentevéséből; föltehetjük, hogy ez mindegyikében van összefoglalva, úgy mint ez másutt elválasztva jelenik meg. Ekkor a nőnek teremtése czélzással volna az egyháznak alapítására. A munkára való kárhoztatást kifejezi az Ádámnak adott kalász és az Évának nyújtott juh, melynek gyapját neki kell feldolgoznia; s ezen adományban mintegy rejlik a jövendőben remélhető kiengesztelés. Az eucharistiára vonatkozható kánaáni csoda és a kenyérszaporítás a két alakbani úrvacsorában a bort és kenyeret jelképezik. Lázár feltámasztása pedig a halálon keresztüli átmenetet az örökkévaló életre jelenti.«

»Az alsó sor közepén Dánielben jelképezték a halál és általán minden gonosz hatalom fölötti győzelemnek eszméjét. Jobbján a három keleti bölcsnek megjelenése, világos czélzással csillagukra és a vakon születettnek gyógyítása, mindkettőnek alapeszméje a felvilágosítás, a manifestatió; míg Dániel balján sz. Pétert illető három jelenet adatik elő.«

»Észreveendjük, hogy a nő teremtésének előadásában a szobrász alkalmasint jelezni akarta a Genesis »faciamus« kifejezését, midőn a sz. háromságot hasonló férfiak alakjában képezte; e szerint itt a keresztyénségnek már is ó korában keletkezett ilyféle felfogású példányával birunk.«

»A bűnbeesést jelzi a kígyó, mely a végzetteljes almát még tartja szájában.«

»Többféle sarkophagon a kenyerek sokszorozása a középhelyet foglalja el, s a kenyeret és a halat nyújtó két apostol könyvet is tart; a Dániel-féle jelenetben a kis alakú Habakuk hozza a kenyereket; más művekben nem csak Habakuk hozza azokat, hanem más személy is, ki szintén halat is visz. Lehetetlen, hogy ezen átvitelben czélzást ne lássunk ugyanazon mysteriumra is, hogy átmenvén a jelzőről a jelzettre, ne kérdezzük, vajjon a kenyér sorozásánál jelenlevő két apostolban, vagy a Dániel körül levő hasonló két személyben nem czéloztak-e a keresztyén papságra, melyet itt két főnöke: sz. Péter és sz. Pál képviselne?«

»A balfelüli alsó rész mutatja a nagy igéretnek teljesedését; az ige testté lett a szűz méhében a szentlélek működése által; legelől, a bűnnek és halálnak árnyékában levők közt, megjelennek a csillag által vezetett és felvilágosított mágusok, felismerik és imádják a megváltót; úgy szintén Krisztus felnyitja a vakon született szemét.«

»A felső sornak második oldala elénkbe teszi a csodát, melylyel a víz borrá vált, s a kenyerek és halak lettek szaporítva, mindkettő az eucharistia biztos jelvénye; mely az igaz hivők boldog feltámadásának zálogaként, össze van kötve Lázár feltámasztásának csodájával.«

»Az utolsó alsó kép három csoportból áll, melynek főszemélye mindig veszszőt hord. E csoportok főszemélye sz. Péter, kinek Krisztus előre jósolja hármas eltagadását és az arra következő állandóságát a hitben; ez ki van téve a kisértetnek, hanem hiába azon időtől fogva, midőn a héberek az apostolt a tömlöczbe viszik. Itt van Mózes, kinek feje fölött két ó-keresztyén aranyos csésze alján írva van PETRVS, s így jogosan viszi az apostol a veszszőt új Mózes minőségében. A tántoríthatlan szikla Krisztus és e fölött van alapítva az egyház; a víz a hit és különösen a keresztelésnek kegye; az új Mózes, ki nevét ezen sziklától veszi, felnyitja a sziklának mind örökkön folyó forrását.«

»Mint a felső sor két lapját a két házastárs mellképe elválasztja egymástól, úgy az alsó sorban is fordúl elő oly csoport, melyet elméletileg elszigeteltnek, a megelőző és következő csoportokkal nem közvetlenül összekötöttnek tartok. Ez a felhozott fő-mysteriumok mintegy epilogja. *Dániel az oroszlánveremben* elvitázhatlan jelvénye a feltámadásnak és a martyrok hitbeni állhatatosságának, kit csodásan élelmez a neki hozott kenyér, melyet, más emlékszerü előadások értelmében, az eucharistia jelképének biztosan tarthatunk. Dániel többi közt Krisztusnak és a synagoga helyébe álló új egyháznak különös profétája, két szakállos és köpenybe burkolt személy közt áll, de e két személyről nincs említés téve Dániel történetében s így világos, hogy itt új mysterium van előttünk, nem tisztán történeti jelenet, hanem a történetet gazdagító symbolikai kép.«

»A Dániel balján álló személy jobbját teszi Habakuk fejére, ki a prófétának a kenyeres-kosarat nyújtja. Az előbbi emlékeztet, nem ugyan a csekélyebb iconographiai jelekben, hanem összletében, jobb-

jának cselekvényével, a felső sorban kezét Éva fejére tevő alakra. A sz. irás mondja, hogy az úr angyala Habakukot üstökénél fogva vitte; de az angyalok, a régi emlékekben mindig fiataloknak, szakálltalanoknak vannak ábrázolva, s így a kérdéses, több mint férfi-koru alak, ide nem titok nélkül helyeztetett. Saint-Laurent a tudósok figyelmét ezen mysteriumra felhívta. Nem tartom nehéznek ennek leleplezését. Egy bresicai koporsón a csillagos égből lenyúló kéz tartja üstökénél Habakukot; szokás pedig, hogy a régi emlékek ekkép az istennek közvetlen, nem angyal általi közbenvetését jelentik. Igy hozván összekötésbe a bresciai koporsót a lateránival és látván az utóbbin előadva a sz. háromságnak hármas személyesítését három szakállos és köpenyes férfiban: természetes, hogy előadásunkban a hármas hypostasisnak egyikét keressük. De a theologusok tudják, miként a régiek az isteni igét, azaz Krisztust, nemcsak az ó-testamentomi rendbeli megjelenésekben, hanem az úr angyalának több ünnepélyes cselekvényeiben is látták; ámbár nem emlékszem, hogy valamely egyházatya a jelenlevőt is úgy magyarázta volna, mégis nehánya úgy vette az ó-testamentom valamennyi angyali megjelenését; de különben is a művészet mindig többet mert a theologia tanárainál, mit bizonyítva látunk a bresciai koporsón, mely a Habakukon történt csodát egyenesen isteni cselekvőségének tulajdonítja. A második szakállos és köpenyes Dániel jobbján álló alakot, mely Dániel történetében szintén nem fordúl elő, Marchi ugyanazonosnak veszi az úr istennek és a szűznek széke mögött állóval. Bizonyos, hogy ha az idézett személyekben a minden részletben ismételt anyagi ugyanazonosságot keressük, találni nem fogjuk, s így Marchi nézete helytelen volna. De látjuk, mily csekély súlyt fektet művészünk az arczok ilyféle csekély jellegére (vagyis képtelen erre különös súlyt fektetni, nem elegendő ereje miatt), sőt ennek bizonyságául épen Dániel-féle csoportjának összehasonlítása a felső sorban levővel szolgál, holott tagadhatlan, hogy itt az utóbbinak ismétlésével van dolgunk, s így világos, hogy itt absolut ugyanazonosság nincsen, hanem van elméleti és szántszándékos, mely a koporsó csoportjainak egész összletéből következik inkább, semmint az egyes arczok és hajszálak összehasonlításából. Ezért nem élek én sem az ugyanazonosság szóval, hanem használom e helyett a csoportok elrendezése és tekintete hasonlatosságára nézve az analogia szót.«

Ezek szerint a Dániel-féle csoportot, ezt a felső sor balfelüli csoporthoz hasonlítva, szintén a sz. háromság csoportjának kell tartanunk; csakhogy ekkor a kezét Habakuk fejére tevő nem Krisztust, hanem a sz. lelket jelentené; mert Krisztusnak megfelel ennek ó-testamentomi előfutója, maga Dániel, kinek időzése az oroszlánveremben és megszabadúlása onnan, Krisztusnak időzését a sírban és feltámadását jelenti; sőt, a mint itt van ábrázolva kiterjesztett kézzel, még külsőleg is jelenti a keresztre feszített üdvözítőt euphemisticus módon. A sz. háromság a későbbi középkorban is megfordúl úgy mint itt, azaz három ugyanazon korú férfiúnak képe alatt ábrázolva; ujabb a mód az atyaistent öregként, a sz. lelket mint galambot ábrázolni. Dániel a kevés, már a régi korban is meztelenül képzett alakokhoz tartozik, ilyenek még Ádám és Éva, Jób, Jónás, és ide s tova a gyógyításukat Krisztustól váró betegek. Elefántcsont táblánkon Dániel elvesztette ama nagyobb jelentést, mely az ó-keresztyén korban rendesen bírt, mint Krisztusnak előképe.



187.

Valamivel későbbi korból származhatik az itt eredeti mérvében adott csont-dombormű, melyen nőstény-oroszlán szamarat megtámad; két felső sarkán román módra stylizált levelet látunk, míg az előadott jelenet régi keleti, nevezetesen assyri és perzsa művekre emlékeztet. Egy-egy állat testén lyuk vagyon furva, annak jelentéseül, hogy e csont-lemez eredetileg tábla-alaku szeren, lehetőleg szekrénykén volt erősítve. A két állat, bár nem bir tökéletes műértékkel, mégis dicsérendő erélylyel van felfogva és a román styl nevezetes kifejlődési korát jelzi, valamint az egész compositio is igen értelmesen az adott térbe van foglalva. Az állatok szőre bevésett rövid zigzag vonalokkal jelöltetett.

# A KALOCSAI METROPOLITA TEMPLOM.

A kalocsai érsek Dr. Haynald Lajos, 1869-ben jelen metropolis-temploma körül teendő ásatások vezetésével megbízott; az ásatások eredményét külön munkában »Die Grabungen des Erzbischofs etc.

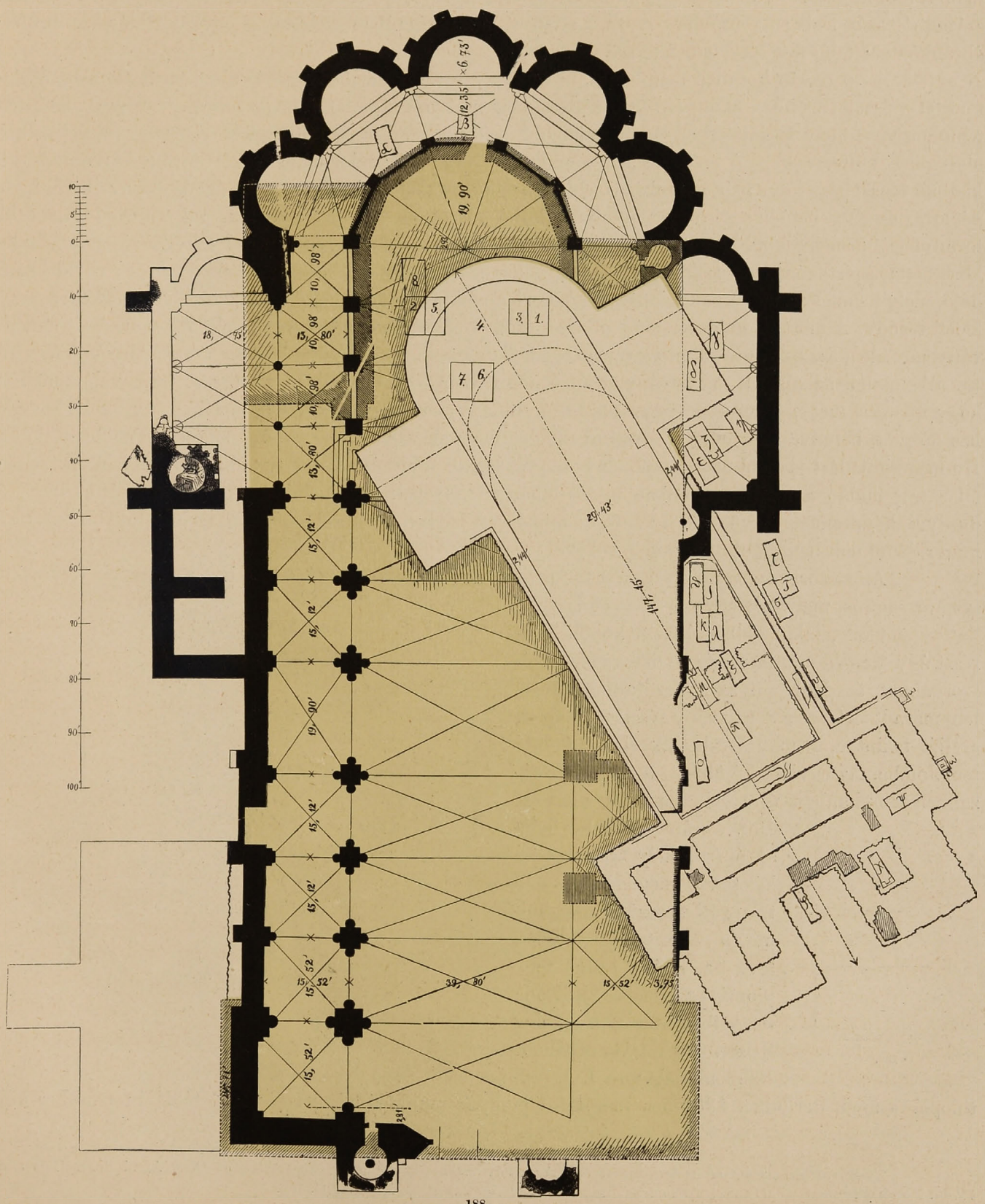

188.

Pest 1873«*) közöltem s egyuttal a feltalált és általam rajzolt tárgyak fametszeti másolatait kiállítottam az 1873-diki bécsi világtárlaton. Az idézett munka leirása magában foglalta aBácsban és Báthmonostorban az érsek megbízásából 1870, 71 és 72 és 73-ban folytatott ásatások eredményét is, melyekhez alább visszatérendek.

Az 1869-dik öt hét alatt eszközlött ásatások szoritkoztak a mai templomot körülvevő területre, magában a templomban földalatti vizsgálatokat nem tehettem, azonban az ásatások is elegendők voltak a mainál régibb kettős földalatti templom fölfedezésére; legrégibbje sz. István koráből, középsője a XIII-dik századból származik; az utóbbira épült azután a mult században a jelenlegi egyház, melynek területe ábránkon sötétebb festékkel van kitöltve.

A sz. István korabeli templomot, mivel nagy része a jelenlegi egyház alatt terül el, nem áshattam fel egészen; azonban az utczán levő része is elegendő volt kimutatni. hogy az négy tornyos, erődített templom volt, mely tekintettel az akkori szűkebb körülményekre, csak szükségleti vagy enyészeti (Bedürfniss- oder Untergangsbau) épitkezésnek mondható. Nyugati homlokzatán a két torony és annak két kiszökő lépcsőháza közt még a szokásos előudvar is volt fölfedezhető, mely itt az úgynevezett egérfogót képezte; az ebbe betódult ellenséget, miután a hulló rácsot mögötte leeresztették, a körülvevő magasabb toronyféle épitmény ekből könnyen megsemmisíthették; ezen osztályt tehát, mivel az ellenséget mindenütt körülfogta, egérfogónak nevezték. Ezen előcsarnokra következett egy osztatlan, elég szűk és rövid hosszhajó, mely keletfelé, minden valószinüséggel félkörű apsisba végződött; az apsis két oldalán emelkedett a két keleti torony. A mostani kalocsai érsek a bécsi »votiv«-templom egyik nagy ablakának költségeit magára vállalván, ide a sz. István korából származó, csak alapjában meglevő alapzatának tervrajzát kívánja festetni. Ez alkalomból az alapzat maradványait új tanulmányozásom tárgyává tettem, s ez után valószínü lett, hogy az apsis ívét egészen a két négyeges toronynak nyugati határaig le kell hozni, s így az egész egyház hosszát, betudva még keleti és nyugati minden falainak vastagságát is, alig tehetjük 120 bécsi lábra. Ily megállapodást javasol azon körülmény, mely szerint, mint újabban megtudtam, nem találtak semmi falazatra, midőn a mai templomban az itt eltemetett érsekek nyughelyeiket, nevezetesen 1851-ben Nádasdyét készítették; tervünkön ez a 6. számmal van jelölve. Az apsis tehát alig terjedt tovább keletfelé, mint rajzunknak leginkább nyugatfelé eső íve.

Az akkori szegényes épitkezést tanusítják templomunknak valamint kisszerü mérvei, úgy épitészeti anyaga is, mely legnagyobb részt tégla.

Csak a talap, 189. sz. készült kőből. Másrészt úgy tetszik, mintha mégis az oltárra nagyobb szorgalmat és jobb anyagot fordítottak; mert fennmaradt két fehér márvány-részlet, melyet, styljét tekintve, nem helyezhetjük el a későbbi templomba. Az egyiket későbben, a XIII-dik századbeli templomban újra felhasználták, mint ezt 190. ábránk mutatja; igen apró és sekély tagozása tökéletesen megfelel hasonló talapzati tagozásoknak, minőt a Konstantinápolyban levő Sz. Zsófia című templomában, jelenleg Aja Zsófia mecsetben látunk; ezeket Salzenberg »Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel« című, Berlinben 1855-ben megjelent pompás munkájának XV. és XVI. tábláján másolva adja.

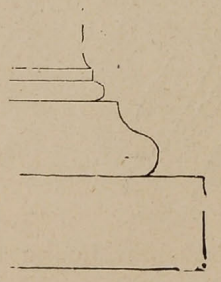

189.

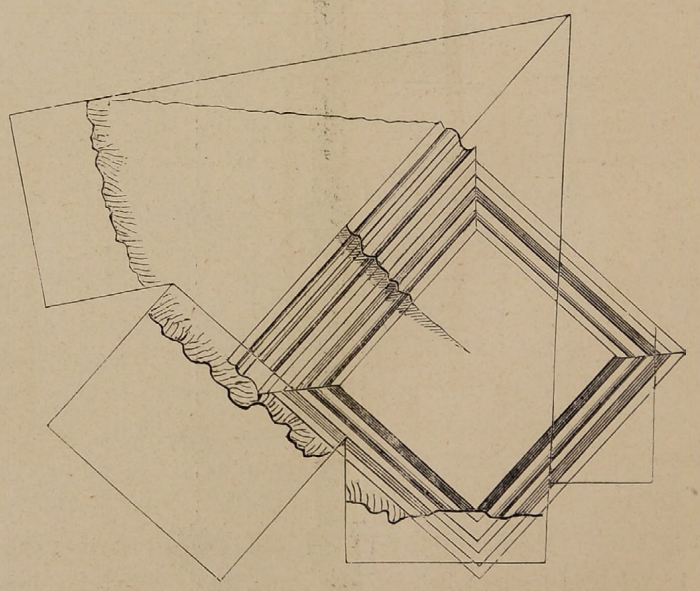

190.

*) Rövidebb, az itt adott tervrajzzal felvilágositott értekezést irtam a »Schematismus Cleri Archi-dioec. Colocensis« 1870-dik évfolyamában — »De ecclesia metropolitana Colocensi« czim alatt. XII—XXII. lap.

Az összehasonlítás értelmében e tagozat még a byzanti styl korába tartozik s így azt a kalocsai templomnak csak legrégibb korába helyezhetjük.

Hasonlóképen vagyunk e fries-el is, mely egészen elüt a román stylüektől, és szintén sok apró részlettel és igen sekély tagozattal bir.

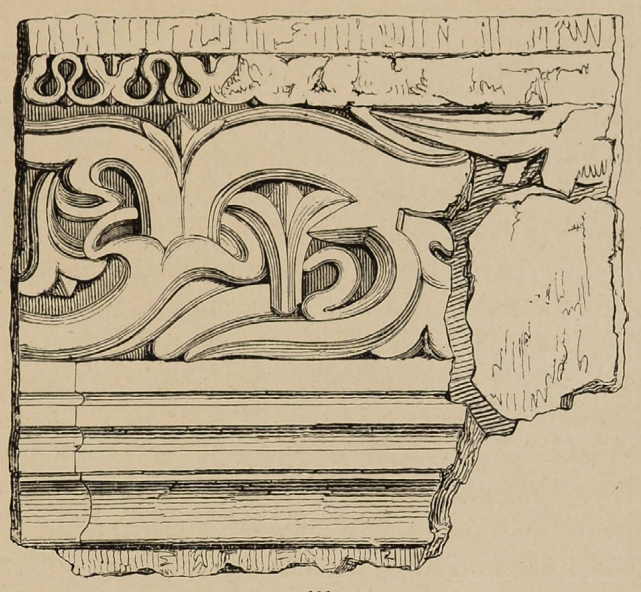

191.

A kérdést, hogyan van az, hogy anyaga a templomnak többi szegényes anyagától anynyira elüt, megoldja Hartwig püspöknek ama megjegyzése, mely szerint az épitkezés dolga az akkori püspöké volt, míg a templomok felszerelését elvállalta maga sz. István, neje Gizella és fia Imre.

A legrégibb templomban, többek közt három alakja miatt nevezetes sírt találtam.*)

Az első, 192. ábra, a terven x) betűvel jelelt helyen ásatott fel, alkalmasint a XII-dik század elejéből való: a második 193. ábra l. z) betüben, a harmadikat v) betüben; ez fiatal, ki nem nőtt embernek kis sírja és a háromnak legújabbja. A székesfehérvári ásatásoknál tett tapasztalat szerint legrégibben tulajdonképeni sírok nem léteztek; hanem a test egyszerüen lábvégén kissé keskenyedő egészben szük fakoporsóban tétetett a földbe; ilyen, habár nem fa-, hanem kő-koporsókban találtattak eltemetve a merovingi király-család tagjai Franciaországban is. Csak később szerkesztettek őseink vagy téglából vagy egyes kődarabokból sírokat; e szerint az említett három sírt alig tarthatjuk régibbnek a XII-dik századnál.

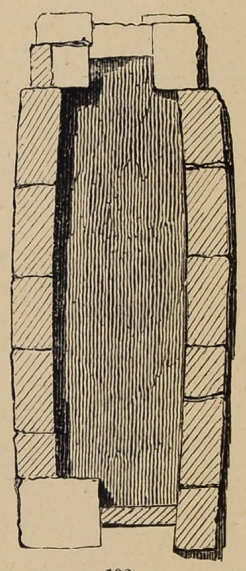

192.

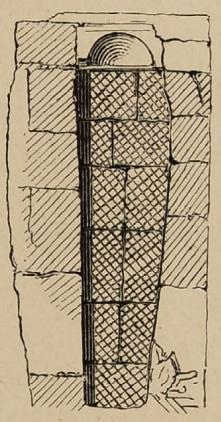

194.

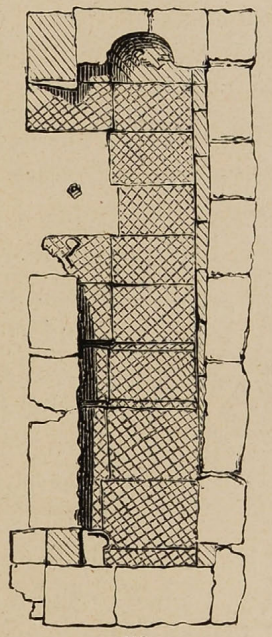

193.

Mikor épült fel a XIII-dik század fényes temploma, arról nincsenek irott történelmi adataink; legfelebb idézhetünk egy okmányt, mely szerint a kalocsai érsek az *1230-dik május havában* a zágrábi püspök és a rasecchai templariusok közt felmerült vitát *sz. Pál kalocsai nagyobb templomában* kiegyenlítette.**)

*) Megjegyzendő, hogy azon meghatározásban, melyik sír melyik templomhoz tartozik, mérvadó a sírnak iránya; tartozik tehát azon templomhoz, melynek tengelyével párhuzamosan fut saját tengelye.

**) Datum est hoc Colociae, in ecclesia majori B. Pauli Colocensis, et a partibus utrimque coram nobis approbatum. *Anno d. inc. MCCXXX. mense Majo* (l. Katona az Érsekség történetének I. 278. l.).

De ha nem volna még ezen adatunk sem, maga az épületnek stylje és azon körülmény, mely szerint a magyarországi székes-egyházak csaknem mindnyája III. Béla korától fogva a tatár-járatig fényesen újra épült, mondom, azon körülmény, mely szerint a király által adott lendület a régibb kisszerü és szegényes székes-egyházakat és valamivel később az apátsági templomokat is pompás épületekké változtatta át: fölötte valószínűvé tennék, hogy a második kalocsai templom is a XIII-dik század első évtizedeiben emeltetett. Legyen azután a régibb egyház csekélysége, elégtelensége és szegénysége okából, vagy talán azért, mert ez a történelemben nem érintett módon elenyészett, vagy haszonvehetetlenné lett.

Ez idő táján a kalocsai érsekek közt csak kettő volt, kinek hosszabb, kormányzásánál fogva az épitkezést tulajdoníthatjuk: a merani Berthold, II. András királynak sógora (1205—1218) és *Ugrinus* vagy *Ugolinus* (1219—1241). Az előbbit a történelem alig festi olyannak, minőnek kellett lennie, hogy neki ily nagy munka conceptióját és folytatását tulajdoníthatnók; míg ellenben Ugrinusban minden hasonló tevékenységre szükséges erélyt sőt financialis képességet is találunk. Felteszszük tehát, miképen a nagy munkát 11 év alatt addig vitte, hogy 1230-ban az egyház már felszentelve lehetett; habár egészen kész még nem volt is.

A mostani szentély egyik sarkán régi feliratos kő van befalazva.

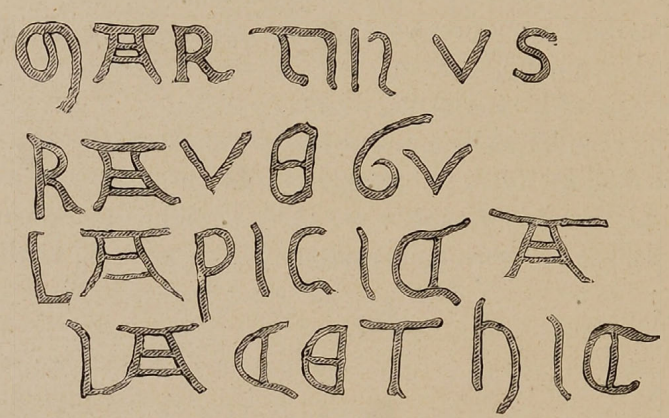

195.

E követ az itt megnevezett kőfaragó sírjától vették és a mult században, ily ügyekben ritka kegyelettel, ide elhelyezték. Ezen Mártonnak születési helyét Ravegeben vagy Ravesben kell keresnünk, a mint a második sor ötödik betűjét vagy szokás szerint G-nek, vagy kivételesen S-nek olvassuk. A kivételek közzé tartozik a nyitra-ivánkai koronának ezen medailonja, hol Péter (Petrus) apostol nevében az S betű ugyanoly alakban van adva, minő a Rave? helynévben. Hozzá járul, hogy Francziaország mai helynevei sehogy sem adhattak volna Ravegus formatiót: mert a két legközelebb álló Ravignanból (Landes) és Ravignyból (Mayenne) kellett volna lennie Ravignanusnak és Ravignusnak. Ellenben van a Vogesekben még ma is Raves nevü helység és a Nièvreben Ravisy; az előbbi kézzelfoghatólag Ravesu-s-t adott az alsó S kiesésével; sőt egy Ravèze-család még ma is él Francziaországban, kinek egyik tagja 1817—1828-ban a franczia kamra elnöke volt.

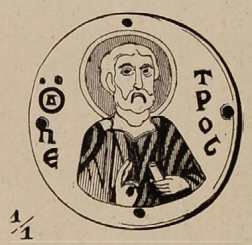

1/1

196.

Legyen tehát szabad a nevet kivételképen Ravesus, azaz Raves születésünek olvasni. Hogy egyszerüen »lapicidanak« azaz kőfaragónak nevezik, nem gátol benne a templom épitőjére, tervezőjére ráismerni; mert hiszen a középkorban czifra nevekkel nem pompázgattak és van elég példa rá, hogy az egyházak tervezőit egyszerüen kőfaragóknak, vagy kőmíveseknek nevezték. Hozzá járul, hogy ama korban fehér-márvány sírtáblát nem készítettek egyszerű kőfaragónak és, hogy sírja is alkalmasint kitünő lehetett, kiviláglik azon ritka kegyeletből, mely szerint, az e tekintetben felette gondatlan mult században, mégis érdemesnek tartották a síriratot az utókorra juttatni.*)

*) E munka első kötetében szólottam Bertalan pécsi püspöknek több, Franczia- és Spanyolországba tett utairól és úgy hiszem, kimutattam, hogy a pécsi székes-egyház altemplomába vezető lejárásának domborművei a franczia, nevezetesen a cluny-i isko-

De megfelel a templom alapterve is tökéletesen a franczia iskola terveinek; midőn szentélye kettős: belső és külső; a kettő közt vonul el a kőrút, a specifice franczia »charolle«, a belső szentély határát (jelenleg az egész szentély határát) oszlopok képezték. szintén specifice franczia szokás szerint, végre a körúton túl levő öt sugár-kápolna (chapelles rayonnantes) szintén oly franczia sajátság, mint az előbb felhozott két más részlet. Ezekhez hozzá járul, hogy itt elég tekintélyes kereszthajóval is bírunk, melyet Franciaországban mindenütt találunk, Németországban is többnyire, de legközelebbi szomszédjainknál már valamivel ritkábban alkalmazva. A franczia épitész csak egyben alkalmazhatott a belföldi szokásra, mely szerint a torony alatti csarnok a mellékhajónak mintegy szakadatlan folytatását képezi; — ha t. i. a nyugati iker-toronyra vonatkozó restauratióm helyes és nem kell itt a közlekedésre szabad osztályok helyett belső toronyfalakat feltennünk; mit bizonyosan nem tudhatok; mert a templom belsejében nem ásathattam.

Valamint a templom eredetét a franczia iskolából hangosan kiáltja egész elrendezésében, úgy e mellett szól azon bátorság is, mely az osztályok hosszú voltában még inkább kitűnik, ha ezek daczára csekély tömör töveit tekintjük; hogy az épitész ilyent merjen, hosszú tapasztalásra és az ebből folyó biztonságra volt szüksége; ilyen tapasztalást pedig nem nyerhetett nálunk, hol az emlékszerü épités alig volt félszázados, mikor a kalocsai egyházat épiteni kezdték; de hasonló merész szellemben még közelebbi német szomszédaink sem épitettek. Mindezeknél fogva franczia épitészt, még pedig Ravesból származó Mártonunkat oly biztonsággal nevezhetjük, mintha ez valamely hiteles és megirott okmánynyal volna biztosítva.

Restauratiómat okadatolom az ásatás eredményével, mely a szentélyre nézve semmi kétséget nem hagy és többnyire a magasabban, mint csak alapzatukban meglevő hajó támjainak egymástóli távolságával megismertetett, tehát a hoszsz-hajó osztályainak hosszát biztosan meghatározza, mint ezt alaptervünk számai mutatják; saját magam meghatározása csakis a közbeeső osztály dolgában volt szükséges, hiszem, hogy ennek öszhangzatos voltát is elismerendik a szakértők, tekintettel lévén azon általam újra fölfedezett középkori rendszerre, melyet a »Székesfehérvári ásatások eredménye« czimű Pesten 1864-ben megjelent II. fejezetében (»A középkor arányai«) megfejtettem és mely szerint a biztos és a rendszer szellemében restaurált arányok a következők:*)

Az *egységet* (Einheit, Unität), melyből minden, az épületben előforduló mérv származik, és mely nem egyéb a középhajónak egyik töve középpontjától az ellenkező tő középpontjáig mért szélességénél; ezen egységet kiszámítottam, biztos adatok után 39, $\frac{86}{100}$ század bécsi lábra és ezen 39,86′-nyi egységből fejlesztettem a következő mértékeket.

---

lának művei. Bertalan, kinek közel rokona épen akkor cluny-i apát volt, szobrászát alkalmasint maga hozta magával Clunyból; miért nem hozhatta tehát szomszédja és hivataltársa, a kalocsai érsek számára is az épitészt Francziaországból és talán szintén Clunyból, miután a kalocsai templom a régi Cluny-félére is emlékeztet? Cluny-i mestert pedig sejthetünk itt annál inkább; mert Franczia-országban ekkor már mindenütt nagyban dívott a csúcsíves styl, míg a cluny-ak még híven megmaradtak amaz átmeneti stylnél, melyet a kalocsai templom feltalált részletei és a sugárzó kápolnák félköríves zárásai mutatnak.

*) V. ö. a. 147. lapon adott alaptervet. A »Grabungen d. Erzbischofs« czimű munkámban minden részletnek mérve van okadatolva; itt csak annyit jegyzek meg, hogy a $\beta$) és $\varepsilon$) mérvek, hely szűke miatt nincsenek felírva alaptervünkön.

*Az egész egyháznak hosszmérvei az épület ürében (im Lichten).*

| részben mérve | | rendszeresen | |
|---|---|---|---|
| $\alpha$) a sugárkápolna fentője | 6,73 | $\alpha'$) a sugárkápolna fentője | $\frac{1}{2}\mathfrak{A} = 6{,}736'$ |
| $\beta$) a kápolna hossz-szentélye (igen csekély) | 1,33 | $\beta'$) a kápolna hossz-szentélye | $\frac{1}{2}\mathfrak{J} = 1{,}331$ |
| $\gamma$) körút a $\delta$) mérv nélkül | 12,35 | | |
| $\delta$) a régi belső szentély oszlopa, fél talapjának mérve | 1,33 | $\gamma'$) $+\delta'$) a körút (charolle) szélessége | $4\mathfrak{f} = 13{,}820$ |
| $\varepsilon$) a boltgerinczek középpontjáig $\frac{1}{2}\mathfrak{U}'$ (fél egység) | 19,93 | $\varepsilon'$) az első oszt.-ig $\frac{1}{2}\mathfrak{U}' - \frac{1}{2}\mathfrak{E} = 19{,}930' - 2{,}989' =$ | 16,941 |
| $\zeta$) a 2. osztály középpontjáig (mintegy 10,90′—2,93′) | 7,97 | $\zeta'$) az első osztálynak hossza | $\mathfrak{B} = 10{,}996$ |
| $\eta$) A hossz-szentély 2-dik osztályának kezdetéig | 49,64 | $\eta'$) A hossz-szent. 2-dik osztályának kezdetéig | 49,824′ |
| | | $\vartheta'$) a hossz-szent. 2-dik osztályának hossza | $\mathfrak{B} = 10{,}996$ |
| | | $\iota'$) » » 3-dik » » | $\mathfrak{B} = 10{,}996$ |
| $\vartheta$) $+\iota$) $+\varkappa$) $+\lambda$) $+\mu$ | 66,00 | $\varkappa'$) » » 4-dik » » | $4\mathfrak{f} = 13{,}820$ |
| | | $\lambda'$) a hoszshajó 1-ső osztály. hossza | $\frac{1}{2}\mathfrak{K}'$ II. = 15,146 |
| | | $\mu'$) a » 2-dik » » | $\frac{1}{2}\mathfrak{K}'$ II. = 15,146 |
| $\nu$) a hosszhajó harmadik osztályának hossza $\frac{1}{2}\mathfrak{U}'$ | 19,93 | $\nu'$) a » 3-dik » » | $\frac{1}{2}\mathfrak{U}' = 19{,}930$ |
| $o$) » » negyedik » » | 15,12 | $o'$) a » 4-dik » » | $\frac{1}{2}\mathfrak{K}'$ II. = 15,146 |
| $\pi$) » » ötödik » » | 15,12 | $\pi'$) a » 5-dik » » | $\frac{1}{2}\mathfrak{K}'$ II. = 15,146 |
| | | $\varrho'$) a » 6-dik » » | $2\mathfrak{h} = 15{,}544$ |
| | | $\sigma'$) a » 7-dik » » | $2\mathfrak{h} = 15{,}544$ |
| $\varrho$) $+\sigma$) $+\tau$ együttvéve | 33,35 | $\tau'$) a nagy féloszlop középpontjától egész a nyugati homlokfal belső felületéig | $2\mathfrak{N} = 2{,}358$ |
| $\upsilon$) az egész templomnak hossza űrben | 199,16′ | $\upsilon'$) az egész templomnak hossza ürben | 199,596′ |

A templomnak hosszát elvileg egységek után mérték úgy, hogy az egységnek vagy egész többes számát, vagy ehez csatolva, nagyobb törtszámot vettek. Itt a templomnak ürhossza öt egész egységre van határozva; mert $39{,}86 \times 5 = 199{,}30'$, mitől a rendszeres szám 199,596′ a bécsi lábnak csak $\frac{296}{1000}$ különbözik. Azonban ily különbség elkerülhetetlen; mivel nem az egységek mérve volt *közvetlenül* a mérvadó, hanem minden egyes részletmérv lett magában meghatározva, s így az egész ezen részletek összeadásából eredt.

Hogy az osztályok nem bírnak egyenlő hoszszal, azon senki sem fog megütközni, ki középkori templomokat mért. Az egyenmérvűség előfordúl ugyan itt is, hanem csak pár osztályra szorítkozik és hol sok osztály van, ott mindenütt különbségek fordúlnak elő mérveikben.

A mellékhajók szélességei meghatározásában mérvadó volt az osztályok leggyakrabban előforduló hoszsza; mert ha e kettő egyenlőre vétetett, bekövetkezett a beboltozásra legalkalmasabb és legczélszerűbb négyeg alak; s ezen módot ismét leginkább a francziák követték. Templomunkban a leggyakrabban előfordúló hosszmérv a $\frac{1}{2}\mathfrak{K}'$ II-é = 15,146 és a $2\mathfrak{h}$é = 15,544′, s ezért mint e kettőnek nagyobbját a $2\mathfrak{h}$-ét vették a mellékhajó szélességének; az egész hosszhajónak szélessége tehát $2\mathfrak{h} + \mathfrak{U}' + 2\mathfrak{h} = 70{,}948'$.

Az át- vagy kereszthajó űrét mintegy 105′-ra mérhettem; feltéve, hogy öthajós volt; a részletezés a következő:

| | |
|---|---|
| Az éjszaki külső osztálynak szélessége | $\frac{1}{3}\mathfrak{D}' = 18{,}787'$ |
| » » belső » » | $4\mathfrak{f} = 13{,}820$ |
| A középhajónak szélessége . . . | $\mathfrak{U}' = 39{,}860$ |
| A déli belső osztálynak szélessége . | $4\mathfrak{f} = 13{,}820$ |
| » » külső » » | $\frac{1}{3}\mathfrak{D}' = 18{,}787$ |
| A kereszthajónak egész szélessége ürben . . | 105,074′ |

Megjegyzendő még, hogy a kalocsai egyház, hol az építményt nem látták, elég hanyagúl van építve; rémítő hanyagságot, sőt egyenes csalást az építkezésben találtam a székes-fehérvári basilika alap-

zatában is. A hanyagsághoz Kalocsán számíthatni azt is, hogy sem a magánkápolnáknál, sem a templom hossz-falainál nem alkalmaztattak hosszabb támak, mikre a középhajó magasabb boltjai nyomását ellensúlyozó ívtámakat lehetett volna rátenni; sőt az ikertorony egészen nélkülözi a támat és egyenesen vastagabb falaira van utalva és építve. Ellenben nem hiányzott semmi, mi a külső fényre, pompára szükségesnek tetszett: az oszlop-tők, sőt más dísztagok is fehér márványból készültek, töveik, kivált a kapuzatoknál vörösből, mi itt polychromiát hozott létre, sőt, mivel a hosszfalak zöldes trahyt-kőből készültek, e helyütt még a nemzeti színek is voltak láthatók.

Az egyes feltalált részletekben uralkodik az újabb díszes román, vagyis már átmeneti styl, még pedig a franczia iskoláé.

E fél-tő (197. sz.) a kápolnának végén állott, úgy, hogy innen kezdődik az egyes kápolnának félkörű apsisa; a lombozat és a csiga élénken emlékeztetnek a korinthiai kapitael hasonszerü részletére; ámbár az akanthusnak itt csak elosztása, de nem kecses alakzása is van szem előtt tartva.

A szentélyzárásnak és hosz-szentélynek oszlopait inkább gyöngéknek mondhatni, midőn átmérőjök nem többet tesz 4**r**-nél = 1,480′; azonban meg kell gondolni, hogy az oszloptő fehér márványból volt szerkesztve, és hogy az oszlopok rendkívül közel állottak egymáshoz. Ezen oszlop-nemnek valameny-

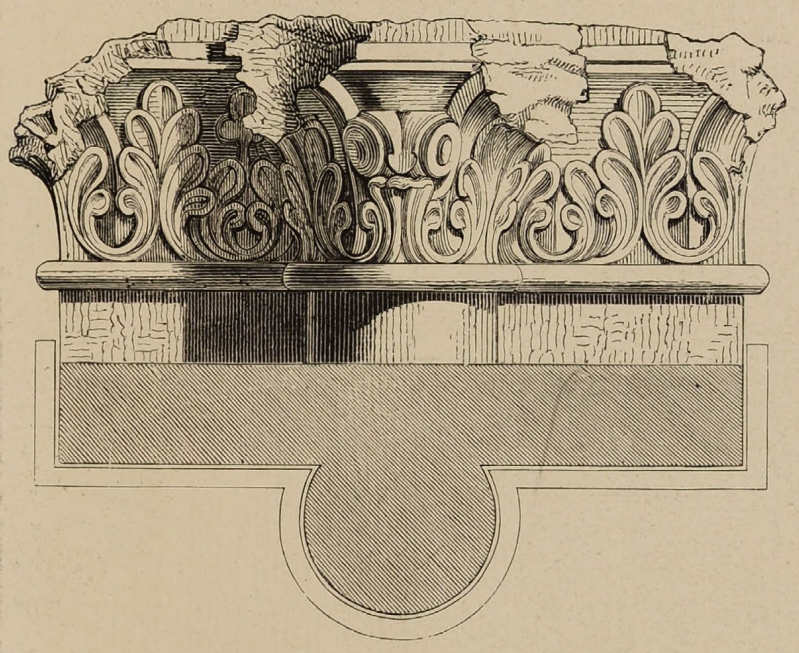

197.

nyi kapitaelje elveszett; de megmaradt lába és talapja több példányban, és ezen részlet sajátsága után igen érdekes. A sajátság áll azon nyolcz koczkában, (l. 189. ábra) mely egyenmérvűleg körülveszi az oszlop tövét és eszközli az átmenetet a nagyobb, alattok levő nyolczszögtől a karcsú oszloptőhez. Ilyféle szerkezetet másutt nem ismerek; de nevezetes a koczkák díszesítése is, midőn minden koczkán más meg más alakot látunk, sőt más fenmaradt példányokon az itt adottaknál sokkal díszesebbeket is. A franczia iskolát világosan árulja el végre az attizáló oszlopláb alakzása; messze kiszökő alsó pálcza-tagjával és a két pálczatag közti annyira mély horonyával, hogy alig tudhatni, hogyan volt képes a kőfaragó azt oly szabatosan kimélyíteni.

Mindenképen nevezetes és sajátságos a hosszhajó töveinek alakzása is, melynek a kapitael fölötti részét és boltgerinczei szétágazását jelen ábránk magyarázza; szerkezetét háromféle fenmaradt gerinczből lehetett kitudni; a gerinczek alakja még az átmenet koráé; csak a leggyöngébbek közelednek karcsú körte-idomaikkal a csúcsíves styl régibb gerinczeihez. Mióta a 188. sz. a. adott alapterv készült, újabban tanúlmányoztam a fenmaradt részletek értelmében a kalocsai tőt (Schaft) és e tanúlmányozásból következett, hogy hatalmas négy féloszlopa nem négyegből szökött ki, hanem András-féle kereszt szögeiben állott,

mi ismét új sajátság.*) Ezen igazítás keletkezett az ide rajzolt kapitael fölötti lapból, mely az előbbi ábrán rajzolt gerincz-elosztással tökéletesen megegyezik. A fehér-márvány kapitaelek itt is igen sajátságosak; sajátságos a román tömör bimbóinak elosztása, de még sajátságosabb azon hídféle áttörés, mely egyik

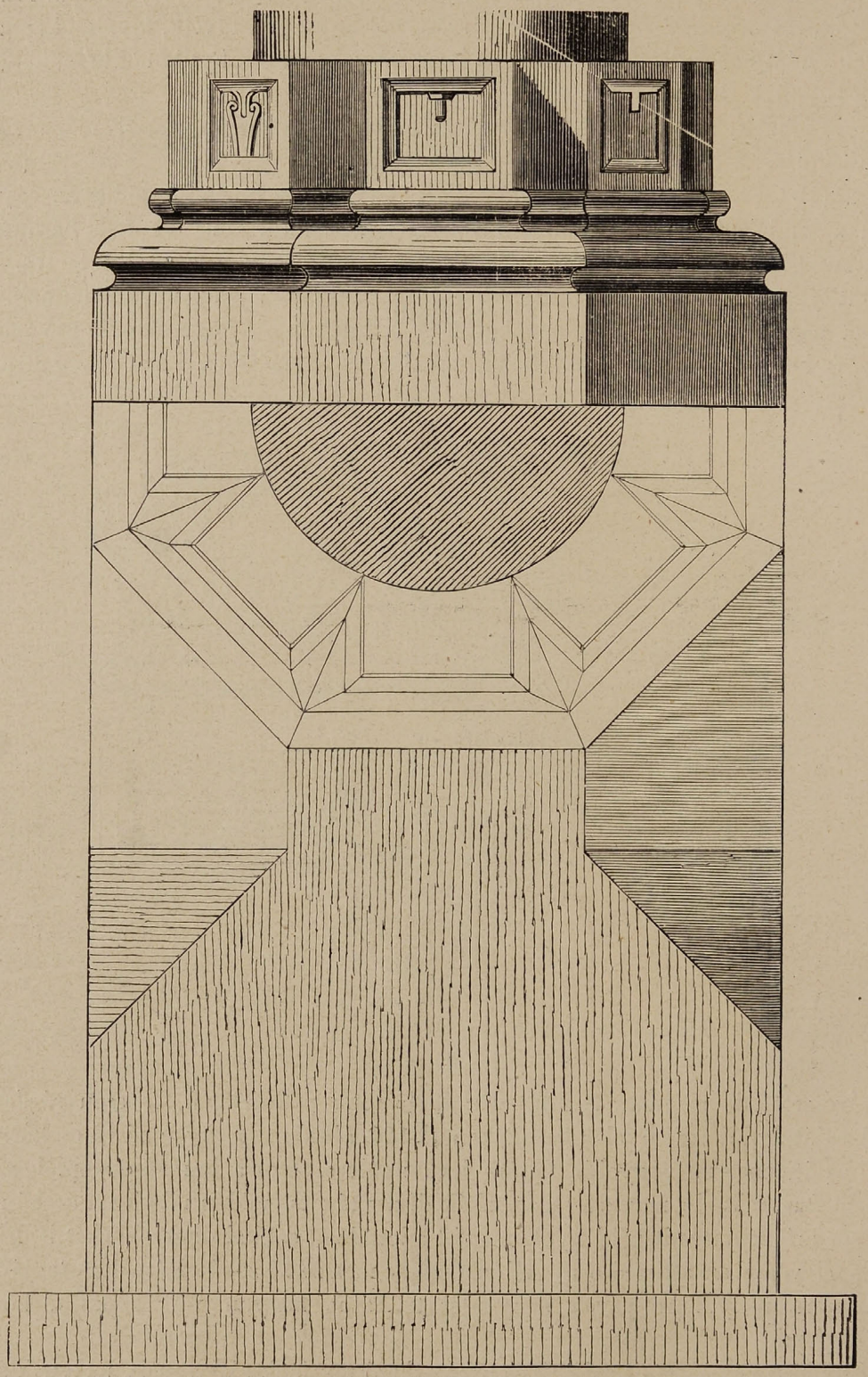

198.

kapitaelből a másikra átszökik, így a kettőt összekötvén. Nem lehet egyuttal nem figyelmeztetnem arra is, hogy Francziaország burgundi iskolájában sokáig megtartották, az e vidéken fennmaradt római példányok

*) Lásd ennek magyarázatát többször idézett német nyelvü munkám 117. lapján.

után indúlva, az oszloptövek, pillérek és pilasterek canelirozását. Canelirozva van itt is, nem ugyan a tő, hanem a kapitael, még pedig épen úgy a féloszlopé, mint a pilasteré. Mi az egész tőnek (Schaft) átmérőjét

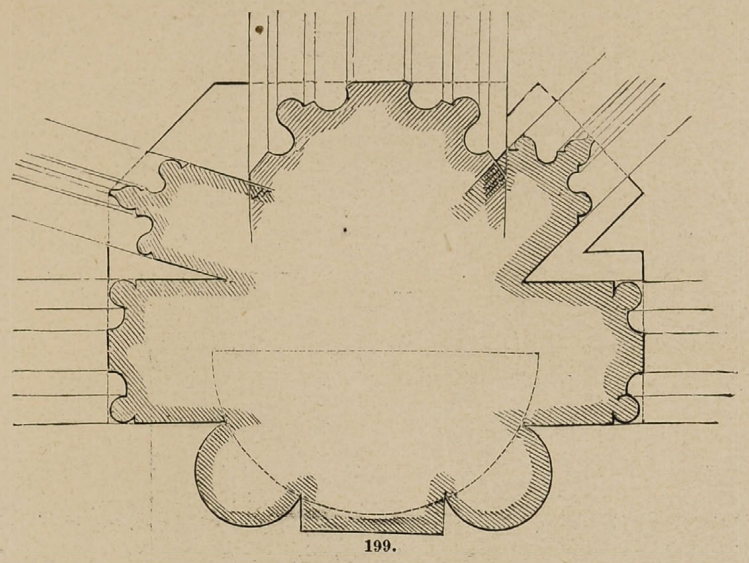

199.

illeti, ha ezt oly körnek tekintjük, melyre semmi tagozás bele nem vág, tehát mely kőtömeggel egészen töltve van, mint ezt 199. ábránknak félköre mutatja; ezen átmérőt h betünek 2,303'-ára találom, mi magában

200.

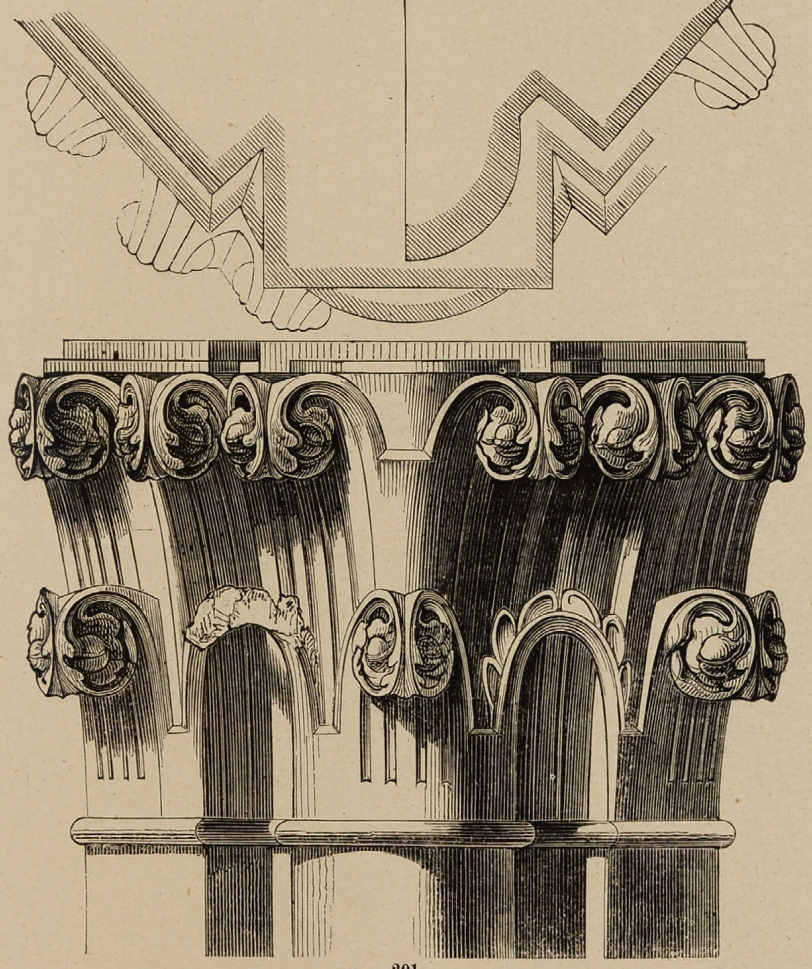

201.

véve, igaz, nem sok, hanem megegyezik nem csak a márványnak nagy horderejével, de nő azáltal is, hogy ezen körből négy hatalmas féloszlop szökik ki, mely a középső körnek erejét igen nevezetesen növeli.

Azon gödörben, melyet a hajdani ikertorony, vagyis inkább lépcsőháza előtt ásattam; találtam az ide rajzolt kapitaelt, mely másonnan nem származhatik, mint a nyugati főkapuzat

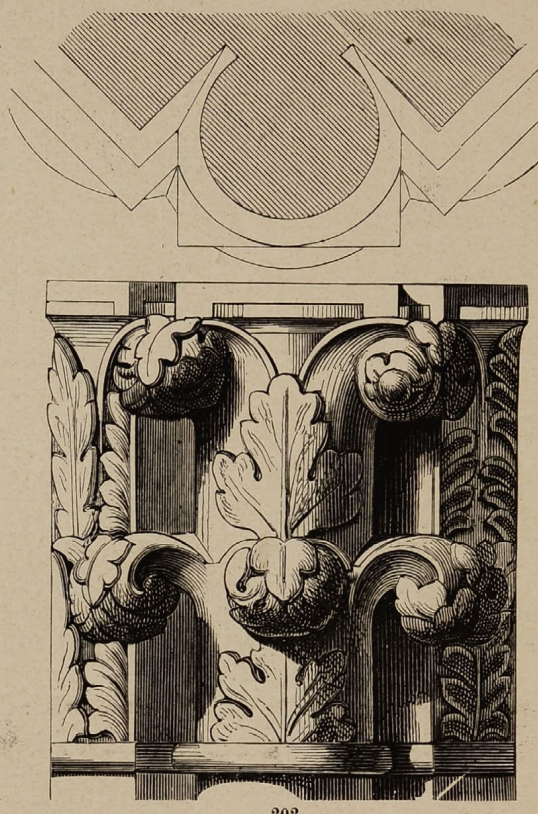

202.

bélletétől. Valamint a középhajó töveinek kapitaeljén, itt is látjuk a még tömörebb lombozat-bimbót, hasonlóképen elosztva; a híd helyét itt maga a nagy bimbó átkelése pótolja. A kapitael karja itt

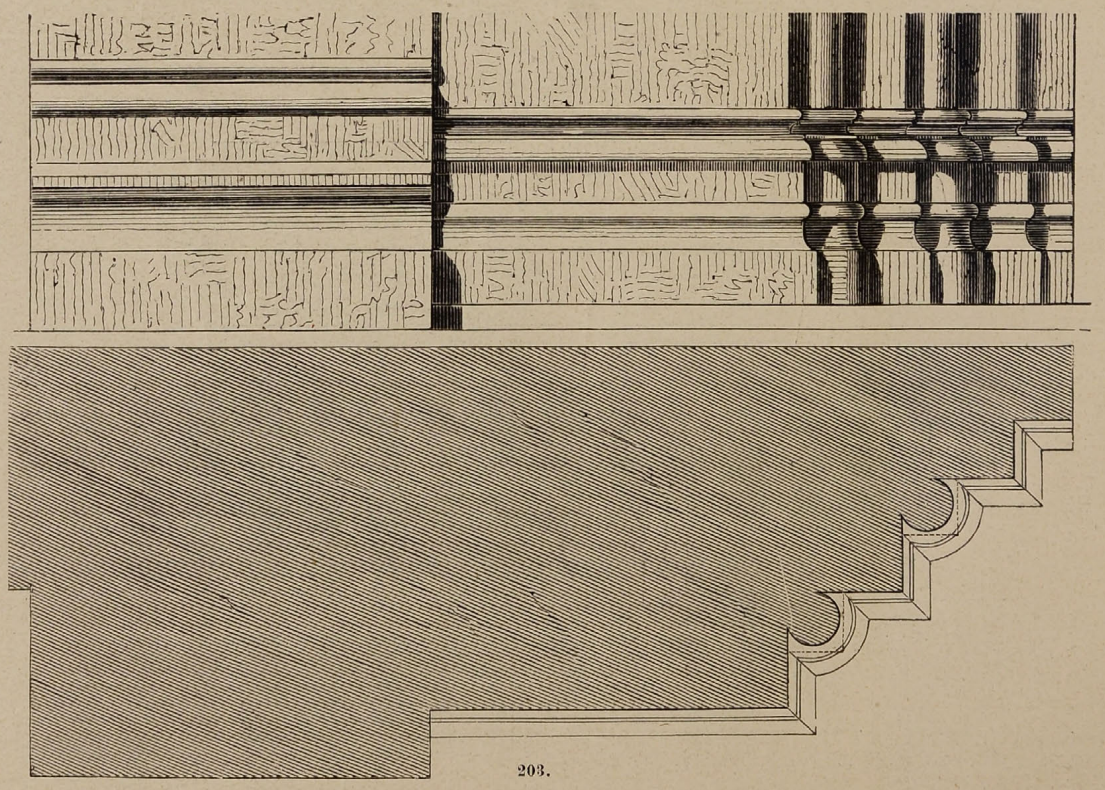

203.

nincsen, mint amott canelirozva, hanem e helyett van lombozata, mely a féloszlop kapitaeljén elég kecses, de a pilasterekéin inkább merev. A régi kapuzatnak alja részben a mostaniba van befalazva

és bevakolva, de az utóbbinak nagy károsítása nélkül itt nem lehetett a réginek alakzását kellőképen feltakarítani.

Ellenben sikerült a déli hosszhomlokzat kapuzatának feltakarítása, mely a mostani templomnak vakolata alatt, még a régi talapon túlemelkedik. Itt is van némi eltérés a szokottól, t. i. az, hogy az oszlopkák közti szögök oldalai nem egyenlők, hanem, hogy szélességök nagyobb mélységöknél. A keskeny talap alatti tábla vörös márványlap, az e fölötti talap fehér márvány, az oszloptövek ismét vörösmárvány és a kapitaelek hihetőleg fehér-márványból voltak szerkesztve; a polychromiát kiegészíti a falban általánosan alkalmazott zöldes trahyt-kő.

Eddig nem volt alkalmam szólani tulajdonképi szobrászati munkáról, de fennmaradt ilyen is a következő két gyámkövön:

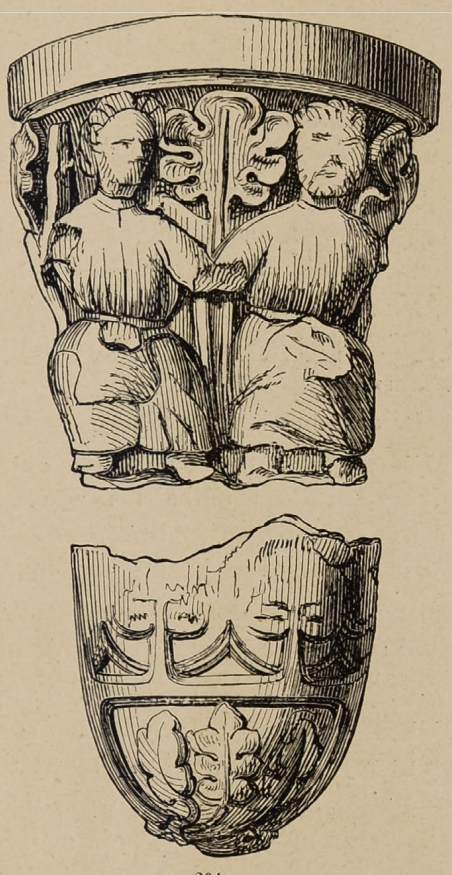

204.

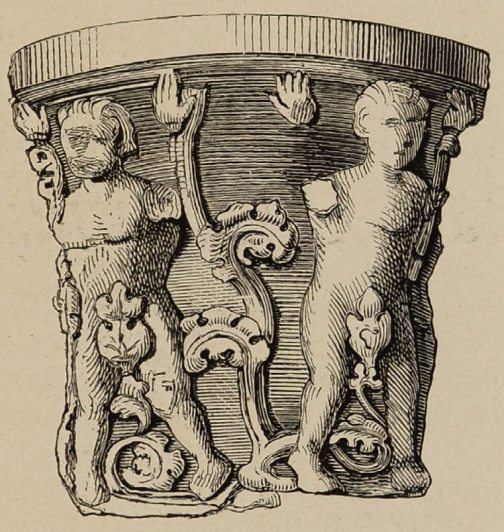

205.

A két ülő, ruhás alak érdekes ruhája után; hisz oly ritka ama kornak ruházata nálunk, hogy még csak egy példát tudok felhozni, melyben annyira-mennyire nemzetire ráismerhetünk. E példa egy kis-bényi kapitaelen fordúl elő, melyet az »Arch. Közlemények« 1862-dik köt. III. tábláján láthatni, leirását a szöveg 16. l. olvashatni. A kis-bényi és a kalocsai zeke közti különbség az, hogy az utóbbi az előbbinél hosszabb, hogy övvel van a test derekára kötve, hogy álló gallérja nincsen, és hogy szövete, úgy tetszik, puhább, hajlékonyabb; mert sokkal több ránczot mutat. Nevezetes még a kalocsai alakok köténye is, mihez hasonló Kis-Bényben nem fordúl elő. Az egyik alaknál világos a teli szakál, holott Kis-Bényben csak a maihoz hasonló bajusz látszik, barkó pedig és szakáll egészen hiányzik.

A második gyámkő két alakja aránytalanúl rövid, vaskos, mint a minők a teljesen hanyatló római művészet alakjai. Ugy tetszik, mintha másként is itt római alakokat vettek volna mintáúl; mivel még megmaradt a két ember esetlen nagy keze, melylyel a gerinczeket hordó táblát támasztja. Itt szakálnak, de még bajusznak sincsen nyoma, azonban lehet, hogy az utóbbi le van dörzsölve. Feltünő a két alak közti fának és lombozatának idoma; az a román mód értelmében van stylizálva, és ismét emlékeztet hasonló francziaországi példányokra.

Bár minden körülményt összevetve, tagadhatlan, hogy ezen szobrászati munka is, valamint a pécsi, a franczia iskolának tulajdonítandó: mégis meglehetős különbség van a kettő közt, de hasonló különbséget találunk még magok a különféle pécsi szobrászati munkák közt is.

Kalocsán, a mostani templom körül, az utczán felásott sok sír, mennyire a XIII. századbeli egyházhoz tartozik, kevésbbé érdekes a régibb templom sírjainál. Leírtam röviden többször idézett munkám 123, 124, és 125-dik lapján.

---

# BÁTHMONOSTORI ZÁRDA

E zárda alapzatát szintén a kalocsai érsek: Dr. Haynald Lajos költségén felásattam. A munkálkodásra vonatkozó rövid jelentést közzétettem az »Archeol. Értesitő« 1872-dik évfolyamának 1-ső számában, a »Pester Lloyd«-ban, bővebben a »Schemat. cleri Archi-dioec. Colocensis«, 1872-dik évfolyamában e czím alatt: »Rudera Abbatiae Benedictinorum de Báth-Monostor effossa mense octobri anni 1871«; végre legbővebben szólottam erről a »Grabungen d. Erzbischofs« czímű könyvemnek 126—166. l. Ezen ásatás eredményeinek rajzai is voltak láthatók a bécsi tárlatban. Itt következik a zárdának alapterve.

Az ezen zárdára vonatkozó történeti adatok igen gyérek; az ismerteket összeállítottam a »Grabungen« czímű munkámban és azokból e következtetést vontam:

A ma Ó-Báth monostornak nevezett területen állott, alkalmasint a XIII. században még a tatárok beütése előtt a báthai benczések által épített *grangia*. Ezt valószínűleg a tatárok elpusztították 1241-ik évben. Később a kalocsai érsek elfoglalta; de visszanyerték 1337-ben a báthai benczések, és ide apátsági zárdát építettek a XIV. század mintegy derekán, mely fennállott a török hódításig; de ekkor lassan elpusztult; azonban mégsem annyira, hogy lakásúl fel nem használhatták volna, a törökök elvonúlása után, szerb kalugyerek, kik legalább a szentélyt betetőzték és isteni tiszteletre alkalmazták. Ezek is elhagyták 1723 körül, midőn a Duna áradásai miatt a helység innen áttétetett a közel dombra és most, megkülönböztetőleg az ó-báthmonostori névtől, az uj-báthmonostorit kapta. Ekkor a romba dőlt régi zárda tégláit az új helység templomának építésére használván, sőt más szomszéd a Dunától eltávolított helységek templomainak építésére is, a romok el-el tüntek, sőt az igen jó téglákat még az alapzatban is fölkeresvén, ezek is nagyrészt elpusztultak, mint ezt rajzunk mutatja, hol az alapzat tégla nélküli gödreit egyszerü két vonás jelezi, melyben ide s tova a sraffirozott helyek a még meglevő tégla-alapzatot jelentik. A tégla-épületek a XIV. századbeli építkezéshez tartoznak; szerencsésebb voltam a sokkal érdekesebb, régibb grangia-templom fölfedezésében; mert ez nem téglából, hanem leginkább roppant vastag s erős vakolatba mintegy temetett kő- és tégla-darabokból állott. Ezen úgynevezett öntött, betonféle falazat oly erős, hogy még a csákánynak is csak nagy nehezen enged, s innen van, hogy ezt koránsem zsákmányolták ki annyira, mint a XIV. századb. épület tégláit. Az utóbbiakhoz tartoznak a C betűs, a régi templomhoz csatolt szentély, a B betűs mellékkápolna és az A betűs clausura; keresztfolyosó, refectorium, kis kápolna, konyha, melynek a-betűs roppant pillérén és a megfelelő pilastereken az óriási csürök-alakú kémény emelkedett.

Bennünket, mondom, főképen a régibb *grangia-templom* érdekel, melyet sötétebb festék jelez. Ez háromhajós egyház, kelet felé zárva egy középső apsissal és két apsidiollal; nyugati oldalán négy igen erős pilléren középső torony emelkedett, melynek oldalán alacsonyabb torony-alakban egy-egy lépcsőház volt alkalmazva, magok közt vivén a középső torony előtti terrace-ot.

A *grangia*, csűr, néven a középkorban a barátok legkisebb mezőgazdászati telepeiket nevezték, melyeken többnyire csak egy tartósabb anyagból emelt épület volt, míg az istállók, csűrök, raktárak és a szolgák lakásai csak fából készültek. Ilyen grangiának más magyarországi példáját leírta Ipolyi »A deákmonostori XIII. századi román basilika« czímű 1860-ban megjelent munkájában. Az utóbbi sokkal kisebb a

báth-monostorinál, mit az ide mellékelt, ezével ugyanazon mérv szerint rajzolt földszinti és első emeleti alapterve bizonyít. (h. ö. 206-dik ábránkkal a 207. és 208. sz.).

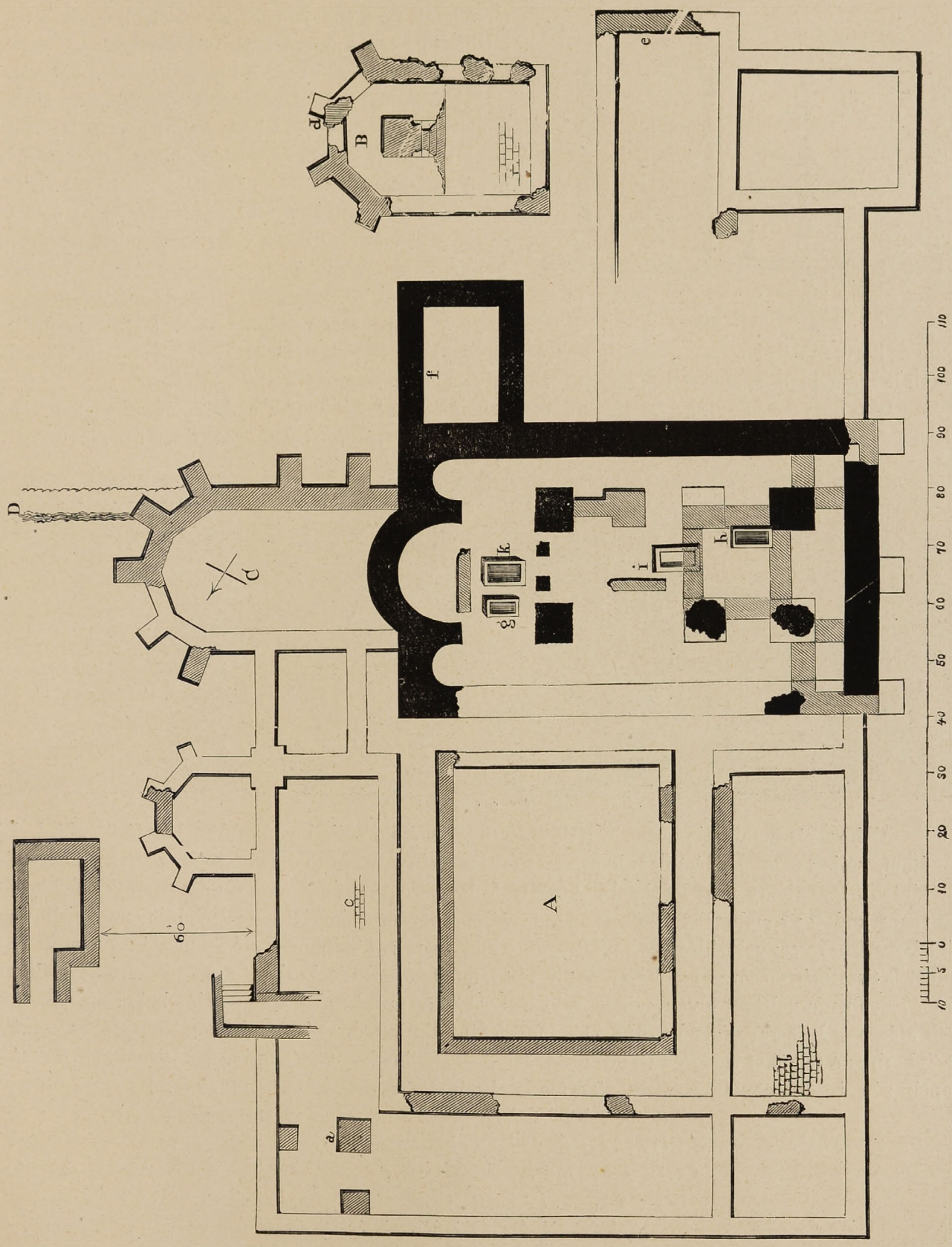


206.

Mi a deákmonostori grangia-templomban fölötte nevezetes, az, hogy mint Ipolyi elég világosan bebizonyította, az épület egy időben templom és a mezei munkákra felügyelő barátok lakhelye is volt.

Földszint t. i. az egész templom; de felső emeletén csak is a középhajó szolgált isteni tiszteletnek, míg a két mellékhajóban a barátok háló-helyei voltak elrendezve. A báthmonostori templomfalak rendkívüli vastagságából gyanítom, hogy itt is volt egy hasonlóan elrendezett felső emelet, ehez hozzá járul, hogy itt sem találtam más, a XIII. századba visszahelyezhető épületek nyomait, mert hiszen ezek is hihetőleg csak fából voltak.

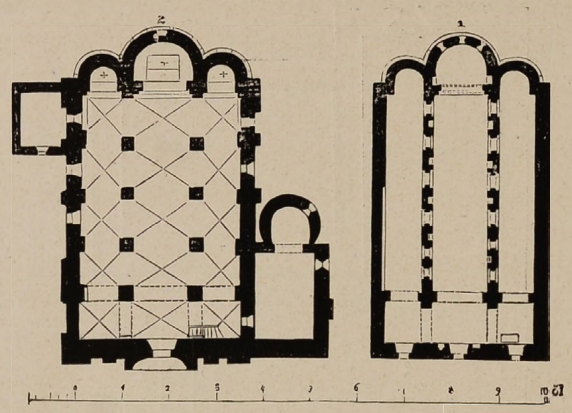

207. 208.

Nevezetes a báthmonostori grangia-templomnak főoltára, mely a régibb, kivált franczia és olasz szokás szerint, annyira szabadon állott, hogy keletfelé a félkörü apsisban a barátok üléseit alkalmazhatták. E főoltár alatt találtam két kőkoporsót, g) és h) betűben; az egyik római sarkophag volt, de minden felirás nélküli. A templom többi koporsói téglából voltak falazva.

E helyet különösen szentnek tartották a szerbek, mert a roppant mennyiségü a B betűs kápolnában, mellette és körüle talált sír megegyezik a legöregebb báthmonostoriak tudósításaival, kik szerint a szerbek távolabb helységekből is, temetkezés végett ide hozták halottjaikat.

Igen nevezetes egy már régebben a romokban talált, később az uj báthmonostori templomba befalazott és Rómer tanácsára innen kivett és a templom előtt felállított alakos és feliratos kő.



209.

Alakos része mutatja közepén Krisztust, ülve és áldva, lábaihoz borulva két férfit. Kérdésként kimondtam, vajjon ezen előadást nem kellene a szokásos színváltozás (Transfiguratio) jelenete módosításának tekinteni. Igaz, hogy még Raphael is híres transfiguratiója felső részében a hagyományos felfogáshoz híven ragaszkodott; azonban itt a kőnek alacsonysága a három alakot lebegve előadni nem engedte; egyszerű leborulásnak vagy imádásnak sem tekinthetjük, mert a középkor ily általánosságot nem kedvelt; donatorféle tisztelgésre sem gondolhatunk, mert itt semmiféle, a középkorban szokásos jelző járulék nem látható. Ellenben a ruházat olyan, minőt a középkorban a prophetáknak és patriarcháknak adtak, s így illenék Mózes és Eliásra, végre ha a követ jól megtekintjük, annak alján látni fogunk oly alakot, minőben a középkorban a felhőket festették és faragták; tehát itt a felhőkben történt jelenetet jelezni akarták. A kő hátlapján római feliratot látunk, melyet Torma barátom éles szemével ekkép olvasott:*)

C. TIT. ANTONIVS
PECVLIARIS. DEC
COL. AQNC, P. DEC. MIIIG.
IIVIR. FLAM. SACERDOS
ARAE. AVG. N. PP. INFER. NYMP
PEC. SVA. FECIT. ET:
AQVAM. INDVXIT.

*) L. az »Arch. Értesítő« 1874. évf. 141. l.

C(aius) Tit(us) Antonius Peculiaris Dec(urio) Col(onie) Aquinc(i), P(atronus) Dec(uriae) m(. . . .) IIvir, Flamen, Sacerdos Arae Aug(usti) N(ostri) P(rovinciae) P(annoniae) Infer(ioris), Nymp(heum) Pec(unia) sua fecit et aquam induxit. A harmadik sor utolsó szava annyira van megrongálva, hogy ezt Torma csak sejtőleg »Mercatorum«-nak olvashatja. E követ tehát Ó-Budáról hozták és ajtó-tympanumra felhasználták; miért is, mert a kő nem volt oly vastag mint a fal, hátlapjához tégla-falazást kellett alkalmazni; és annak jobb odaragadása végett a feliratba sok rést bevágni s így csaknem olvashatlan lett a felirat. Ugy hiszem, hogy a kőre akkor vésték a három alakot, mikor a XIV-dik századi keresztfolyosóról bejárást nyitottak a templom éjszaki hajójába. A kő egész hossza csak 7′ $1\frac{1}{2}$″ s ezért nagyobb ajtónak tympanuma nem lehetett. Daczára, hogy itt finom művel nincsen dolgunk, még sem tagadhatunk el Krisztus alakjától némi nagyszerűség jellemét.

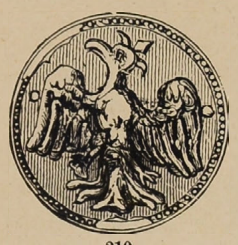

210.

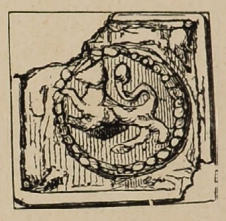

Az ásatások alkalmával talált apróbb tárgyak közt említendő egy sas, egy oroszlán és egy későbbi korból való kereszt. A heraldikailag felfogott sas még a XIII-dik század szellemében van tartva; anyaga sárgaréz, melyben az alak ki van verve. A tarcsa feltűzése végett két helyen átlyukasztott. Különös a fején levő három toll. Az oroszlán vörösréz-lemezkében kivert, a sas koránál későbbi munka, szintén heraldikai felfogású, hihetőleg övnek csattját képezte.

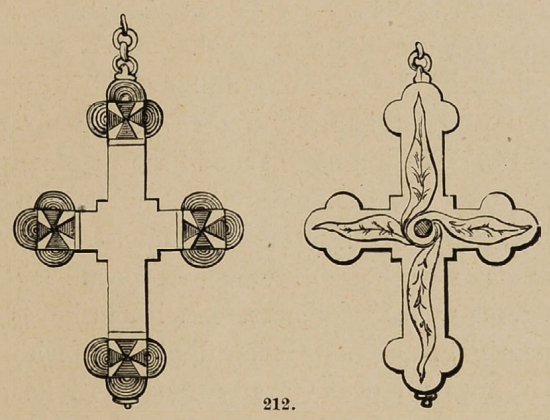

212.

Ezen, hihetőleg apáti keresztet találtuk az alapterven e) betűvel jelzett helyen, hol sok sír közt talán birtokosának sírja is volt. De úgy tetszik, mintha későbbi sír ezt háborította; mert a csontvázat, melyhez a kereszt tartozhatott, nem találtuk. A kereszt ereklyetartó volt, mely charnierrel ellátva, megnyílt és bensejében vászonba tekert csomagocskákat mutatott, de ezek a levegőn szétporlottak; voltak itt hártya-csíkok is, melyek alkalmasint az ereklyére vonatkozó feliratot hajdan tartalmazták; de mikor találtuk, a betűknek már legkisebb nyoma sem volt észrevehető. A kereszt hátlapján látható levél minden esetre késő korra mutat.

A XIII-dik századnak tűzetesebben megvizsgált magyarországi építményei közé tartozik a visegrádi alsó várnak öreg-tornya (Donjon, Burgfried) is; Schulek Frigyes, épitész, újitása ügyében részletes terveket készített, melyek a tárlat juryja által a művészeti éremmel lettek kitüntetve. Azóta az építkezést e tervek szellemében Schulek megkezdette és daczára financialis ziláltságunknak, van mégis remény, hogy legalább ezen torony, habár évek mulva is, középkori váraink egyik részlete példájaként átmenend az utókorra. Nincs szükség megemlítenünk, hogy Schulek terve, épen szoros stylszerüsége miatt lett kitüntetve.

# XIV. SZÁZAD.

Kérdés támadhat, miért voltak képviselve osztályunkban oly gyéren a XIII-dik és XIV-dik századból származó apróbb, főképen aranymíves-munkák? A XIII-dik századra nézve felelhetünk: csak e században, vagy kevéssel ezelőtt nyert lendületet az emlékszerű építészet, mely társ-művészetei közt az első szokott lenni és maga részéről lendületet adni a szobrászatnak és utóbb a festészetnek megkedvelésére és gyakorlatára. Aranymívesi munkák vajmi ritkán készülhettek Magyarországon a XIII-dik század elején; kimondhatjuk tehát, hogy az innen vagy még előbbi időből származó efféle tárgyak hasonlíthatlanúl nagyobb részét a külföldről hozták hazánkba, és még ezek is nagyrészt elveszhettek a tatárjárás alatt. A tatárjárás után német gyarmatosok népesítették újra a városokat, vagyis legtöbb esetben alapították; az elébb nyílt helyeket, többé kevésbbé erősítették, városokká tették. A gyarmatosok hihetőleg mindenféle mesterembereket, sőt művészeket is hoztak magukkal; építéseik mellett tanúskodnak az e század második felében emelt városi parockialis templomok, de mivel, még a városok erődítése, körfalakkal, és ellátása tornyokkal csak lassan haladott előre és maradandó egyéb polgári építkezésnek alig találjuk nyomát: fel kell tennünk, hogy az apróbb iparművészet (die Kleinkunst) a XIII-dik század második felében sem jutott virágzásra. — Másként áll az ügy a XIV-dik században, melyben Robert Károly, mint látandjuk nagyra becsülte a műipart.

Bock Ferencz (Jahrb. d. k. k. C. C. III. k. 1859. évf. 107. és k.l.), az irányunkra nézve német részről annyiszor tanúsított igaztalansággal, az aranymívesség meghonosítását nálunk későbbi korra teszi t. i. Zsigmond királyéra (1387—1437), midőn ezeket mondja: »az esztergami kincstár és a pesti muzeum tárgyainak gyöngéd technikája és nagyszerü felfogása után, melyek a német csúcsives styl alakjait világosan mutatják, következtethetjük, hogy a magyarországi »magistri argentarii«, fényes udvartartás közelében, már is *Zsigmond uralkodása alatt* nevezetesen remekeltek iparuk legkülönbözőbb, legbonyolódottabb technikájában. Az aranymívesség, magyarországi mestereknél nem kevés megrendeléseket tevén az ország számos s gazdag középkori nemessége, szintén hozzájárulhatott a technikai bevégzés magas fokú fejlődéséhez az Aldunán. — A m. n. muzeum drága aranymíves, házi használatra való szerein (filigraine, zománczos, kivert, vésűzött fibulákon, mentekötéseken, öveken stb.) kitünők az alakok, a részletek kidolgozása és a *technika sajátságai*, minőket Németország művészeti gyűjteményeiben és egyházi kincstáraiban számos példákban találtunk, és minőkről a német aranymívesek nagy befolyását a szép Magyarországra tanuljuk ama korban, melyben a német művészet fénypolczát érte el.«

»A m. n. muzeumban hosszabb tanulmányok nyomán meggyőződtem, hogy a világi használatra készített remek díszművéknél a *zománcz* mellett a *filigraine* is több századon át volt használatban. De az egyházi tárgyakon is ezen *kedvencz technikát* követték, nagyobb lapok élénkítése végett, mint ezt az esztergami kincstárnak több, igen sikerült edénye bizonyítja. Ez alatt Németországban az aranymívesek dúsabb díszvésűzéseket vagy áttört ékesítéseket (mérművet, Maasswerk) alkalmaztak, melyek a czirkalom használata által inkább constructiv természetűek. Igy csodáltam az esztergami kincstár egyik érdekes misekelyhének eredeti és maga nemében egyedüli filigraine tekercseit és fonadékát, mely lábát, gombját és kuppáját dísziti, míg a parochalis templom széles, hatosztályú lábán a zománcznak és filigrainnek oly remek művét vettük észre, minővel *másutt csak ritkán* találkoztunk.«

»Nem sikerült Zsigmond korából való oly okmányt találni, mely a német aranymívességnek megalapítására és kifejlődésére vonatkoznék, de reménylem, hogy magyar történészek e tekintetben szerencsésebbek és képesek lesznek világi és egyházi remekművek tűzetes tanulmányozásán alapuló véleményemet történelmi biztonságra (zur geschichtlichen Evidenz) emelni.«

Bocknak e kívánatát nem teljesíthetjük, mert az aranymívességet Magyarországon régibbnek tudjuk Zsigmond király koránál és ezt okmányilag is bebizonyíthatjuk. Ugyanis Wagner Robert Károlynak (1308—1342) egy adománylevelét közli, melyben e király Péter mesternek, *aranymívesnek*, alispán-

nak és szepes-várallyai várnagynak Jemnik helységet adományozza 1331-ben*) még pedig részint azért, mert a reá bízott várat sikeresen védte, részint azért, mert az okmány hitelesítésére szolgáló *pecsétnyomót* véste; pedig tudjuk, hogy ilyféle vésés az aranymívesek mesterségéhez tartozott. De menjünk tovább; maga Bock nagy súlyt fektet a magyarországi zománczos és filigraines *kedvencz technikára*, ezt *sajátságosnak* nevezi, sőt mondja, hogy hasonló művekkel ritkán találkozott másutt, és hogy Németországban inkább a constructiv mérművi díszesítést kedvelték, miből világos, hogy az aranymíves gyakorlatot régibb időből kell kelteznünk, és hogy a nálunk működő mesterek függetlenül dolgoztak a híres augsburgi, nürnbergi és más németországi műhelyektől; igenis, volt nekünk sajátságos aranymíves-iskolánk és, e mellett Bock maga is tanúskodik, akárhogy erőlteti styljét hazája kizárólagos dicsőítésére.

Épen így vagyunk Bockkal más kérdésben is, t. i. abban, vajjon a lendület Olasz- vagy Németországból jött-e?

»Hogy pedig, hanem alárendeltebb mérvben, a magyarországi aranymívességre olasz befolyás is volt hatással, erről tanuskodik az esztergami kincstárnak két darabja: t. i. az úgynevezett magyar apostoli kereszt (l. alább) és az úgynevezett calvaria«.

Ez nem elegendő engedmény; Robert Károlynak Péter mestere is sienai születésű volt, a bécsi képes chronikát is N. Lajos uralkodásának első évtizedeiben Flórenczben készítették; később (már is Zsigmond alatt) az olasz születésű Pipo Scolari, kit, mivel mint Zsigmond kedvencze, temesi főispán volt, Spagno-nak is neveztek, meghívta Olaszországból Masolino festészt, ki 1427 előtt nálunk tartózkodott. Mátyás királynak udvara telve volt olasz tudósokkal és hihetőleg művészekkel is, valamint Mátyás a Corvinákat is leginkább Florenczben íratta és díszíttette. A művészeti közlekedés Olaszországgal tehát folytonos volt Robert Károly, azaz a XIV-dik század kezdete óta. E közlekedésnek általánosan a művészet első sorába tartozó egyik remekműve pedig épen a Bock által is idézett u. n. esztergami calvaria, melyet minden törekvésem daczára sem bírtam megnyerni a bécsi világkiállítás számára. Bock csak alját, lábát tartja olasz műnek; felső részét, melyet nem egészen helyesen keresztnek nevez (l. az esztergami kincstár leirásának XIII-dik számát a Jahrb. III. kötetében), német aranymívesnek tulajdonítja; daczára, hogy az itt alkalmazott zománcz olasz és nem német technika, valamint az alakok magok is inkább olasz, semmint német szülőföldre utalnak. Egyébiránt e tündöklő, párját ritkító remekmű külön közlést érdemelvén, e helyütt elég annak művészeti érdemére figyelmeztetni az olvasót. Azon különleges okokra, melyek szerint osztályunkban csak gyéren mutatkoztak apróbb, a XIV-dik században készült művek, daczára annak, hogy az aranymívesség e században nálunk is már nevezetesen volt kifejlődve, ezen különleges okokra még visszatérendünk; jelenleg pedig az e korbeli legújabban tűzetesebben felismert azon épületekre megyünk át, melyeknek rajzai osztályunkban voltak kiállítva.

---

*) XVIII. Carolus Rex Magistro Petro Aurifabro, Vice Comiti et Castellano Scepusiensi, confert possessionem Jemnik. Datum in Visegrad. Anno Domini 1331. (Ex autographo.)

»Nos Carolus, Dei gratia Rex Ungariae ect. memoriae commendantes tenore praesentium, quibus expedit, significamus universis: Quod cum Magister Petrus, Filius Simonis, *de Senis* dictus, et fidelis *aurifaber* noster, Viceque Comes, et Castellanus Scepusiensis, ad nostrae Serenitatis accessit praesentiam, suae fidelitatis proponendo servitia, et declerando, quandam Possesionem, Jemnik vocatam, in Comitatu Scepusiensi existentem, asserendo eam quondam fuisse Cormus hominis, sine haerede decedentis, ex eo nostrae collationi pertinere; a nobis sibi, et suis posteritatibus dari, et conferri perpetuo postulasset. — Nos vero, qui ex officio suscepti regiminis unicuique digna, et meritoria servitia pensare, pensata dignis retributionibus confovere debemus, et tenemur considerantes, et in nostrae Majestatis memoriam revocantes meritoria servitia ipsius Magistri Petri, quae idem nobis in multismodis, et diversis nostris, et Regni nostri negotiis prosperis et adversis nostris, et specialiter in conservationem dicti castri Scepusiensis, et in *sculptione*, *fabricatione*, seu *paratione presentis sigilli nostri authentici exhibuit*, et impendit. Volentes suis petitionibus satisfacere, et votis regio occurere cum favore in hac parte licet plura a nobis mereretur; tamen, in aliquam recompensationem suorum sevitiorum, praedictam possessionem Jemnik, cum suis utilitatibus et pertinentiis universis sub his metis, et terminis, quibus per praedicitum Bartholomaeum homiuem nostrum sibi statuta exstitisse dignoscitur, ipso Magistro Petro, et per eum suis haeredibus, haeredumquae suorum successoribus, dedimus, donavimus, et contulimus, jure perpetuo, et irreprabili possidendam, tenendam et habendam. Praesentes autem cum nobis fuerint repraesentatae, in formam nostri privilegii redigi faciemus. Datum in Visegrad feria quinta proxima post Dominicam Ramis palmarum. Anno Domini MCCCXXXI.

(Analecta Scepusii Sacri et Profani 1776. Tom. I. p. 131, 132.).

Ehez Wagner megjegyzi: »Res mira videri potest! Aurifaber simul, simul vice-Comes et Castellanus; sed id temporis minime rara, cum artes, quaecunque, si literis praesertim consumtae erant, et honores, et proemia emerabantur; fecit id summa cum artificum, tum literatorum infrequentia. Wladislai II. aevo etiam, qui Bonfini historiam primus descripsit, inter nobiles relatus est. Habeo prae manibus apographum litterarum.«

# A BÁCSI ERŐD ÉS ERŐSITETT TÁBOR.

Ennek rajzai is ki voltak állítva a forgó állványon. Az ásatás és tanulmányozás itt két ízben történt, az 1870-dik év augusztus és september havában és az 1872-dik év május havában. Az első ásatás eredményét közöltem öt czikkben az 1870 és 1871-dik »Archeol. Értesitő«-ben; a kalocsai érsekség 1871-dik schematismusában ily czím alatt »Fructus laborum ad detegenda Metropolitanae Ecclesiae Bácsiensis Fundamenta anno 1870 susceptorum«; az 1873-dik schematismusban olvasható az 1872-dik évi kutatások eredménye; végre tűzetesebben értekeztem e tárgyról a »Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa« czímü munkám 169—222. l.*)

A történeti rész igen röviden ezekben összefoglalható. Ámbár a bácsi terület érseki jószág volt, mégis egy pápai bullából megtudjuk, hogy ezt Robert Károly király elfoglalta és 1338-tól mintegy négy

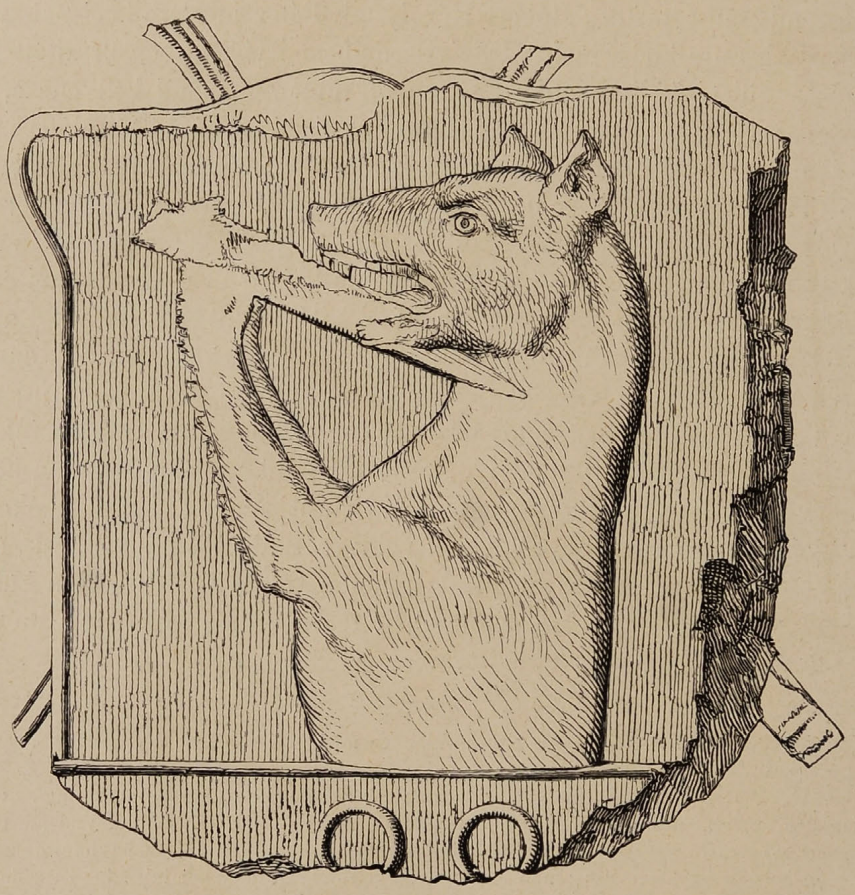

213.

esztendeig elfoglalva tartotta, mely idő alatt emelte a bácsi várat s azt nagy körben sánczokkal és őrtornyokkal körűlvette. A király az elfoglalást (és alkalmasint az építkezést is a külföldi ellenség elleni védelemmel indokolja: »id ad tuendum limitem regni Hungariae, ne Rasciae rex schismaticus iisdem oppidis invadendis inhiaret, gestum«. Robert Károly, mielőtt Visegrádra költözött, több évig Temesvárott lakván, a bácsi strategicus positiót világosan felismerhette annál inkább, mert erre már a rómaiak is forditották figyelmüket, midőn ide a Mostonga nevű csatornát a Dunából vezették s így a vidéket erősítették. Úgy tetszik, Róbert a pápa unszolására Bácsot 1342 körűl ismét visszaadta a kalocsai érseknek, hanem hihetőleg oly föltétellel, mely szerint várában és környékén vagy a király őrserege megmarad, vagy

*) E munkámban összeállítottam a bácsi vár chronologiájára vonatkozó ismert okmányokat; sajnálom, hogy ezeket is elég gyéreknek kell mondanom és hogy kénytelen valék következést vonni inkább az építkezési stylből, semmint történelmi adatokból.

MOSZTONGA.

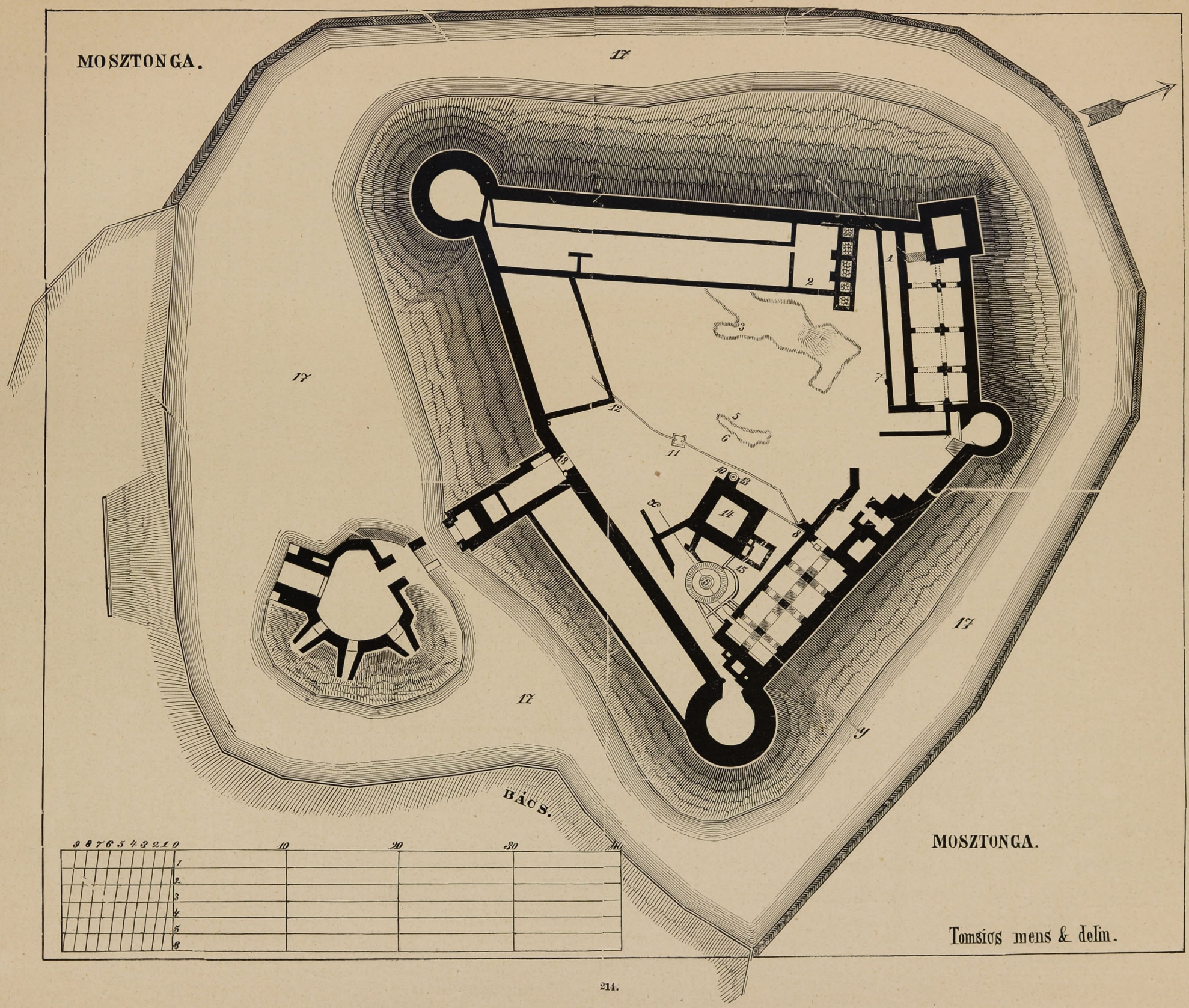





MOSZTONGA.

Tomsics mens & delin.

pedig az érsek volt köteles itt őrséget tartani. Ezek szerint, daczára az erre vonatkozó írott okmányok hiányának, mondhatjuk, hogy a bácsi vár és sánczai a XIV-dik század míve. Az 1338-tól mintegy 1342-ig épített vár a XVI. század beálltával leégett; bizonyították ezt a vár éjszaknyugati és délnyugati részeiben talált égetési rétegek s az ezekben heverő renaissance-féle részlet darabok. A restauratio csak lassan haladhatott előre 1490-től 1526-ig; mert midőn 1497-ben Várday Péter érsek, egyik levelében írja, hogy a Mostonga nevü csatornát a vár körűl kitisztíttatta, (hihetőleg kiszélesítette a várnak újabbi megerősítése végett), úgy tetszik, a restauratiót Tomory, a mohácsi csatában elesett kalocsai érsek csak 1526 körűl fejezte be. Fentebb adtuk (170. ábra) a bácsi öreg-torony (Donjon) egyik ablaka fölött előforduló magyarországi czímert, melyet bizonyítványának tekinthetünk annak, hogy a várat a király építette, most adjuk Tomory czímerét annak tanuságaúl, hogy ő fejezte be a restauratiót. Ezen vörös márvány domborművet csak pár héttel az ásatások megkezdése előtt találták a vár közelében, a török fürdők csatornájának fedő köveként; az igen lapos relief nagy erélylyel van felfogva és kidolgozva; ki volt állítva osztályunkban, ma pedig a többi érdekes részlettel, mint Dr. Haynald érsek nagylelkü ajándoka a m. n. muzeumban látható. (213. sz.)

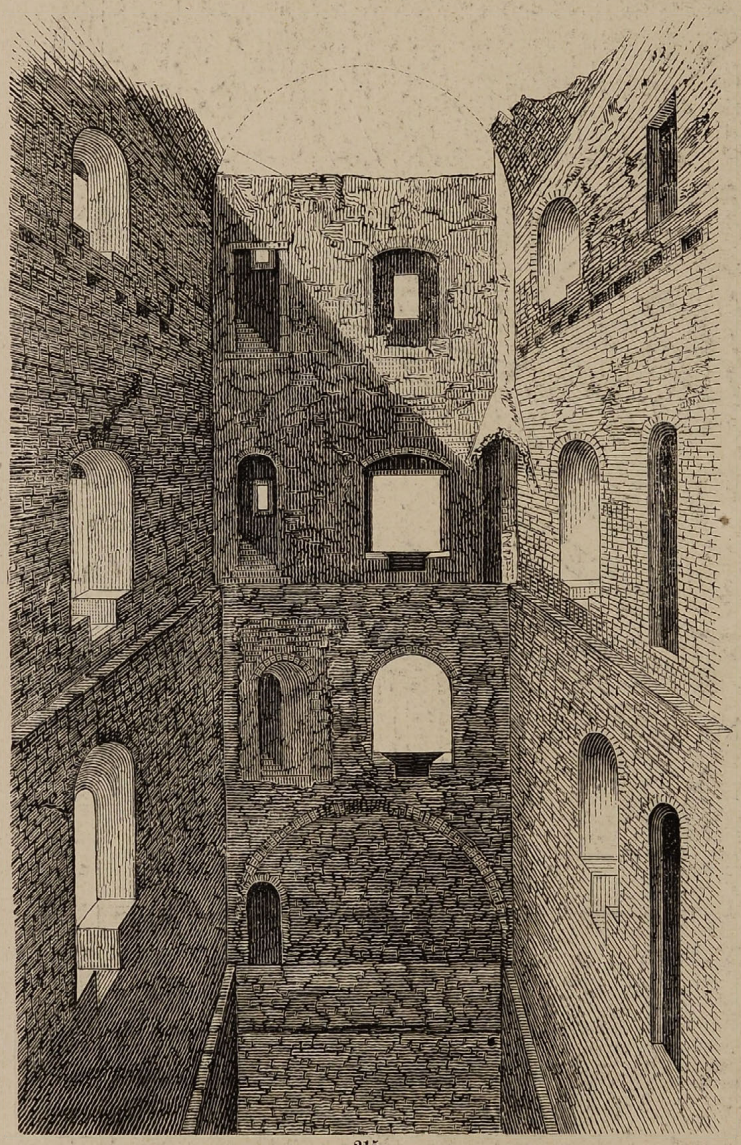

215.

A várnak helyszínelési rajzát, nagy pontossággal Tomsich Mátyás, érseki mérnök készítette. (214. sz.)

Itt világos fogalmat szerezhetünk a XIV. század erősítési módjáról. Az egész várnak magasabban fekvő felső terűlete a szintén magasabban fekvő felső várostól a Mostonga vízárkával van elkülönitve; a széles vízárok rajzunkon túlfekszik, a víz a 17. sz. van jelelve.

A felső várostól hajdan az árkon keresztül híd vezetett, melynek fejét csaknem egészen kiszedve találtuk; vezetett pedig ezen híd, nem közvetlen a várba, hanem előtoronyba (Vorwerk, barbacane), melynek belső udvarában öt nyílás látható; egy a partról jövő, más a várba vezető híd számára, három kirohanásra vagy menekülésre szolgált. Az előtoronynak várbeli hídjáról hosszú keskeny sikátoron keresztűl jutunk a vár udvarára, szemközt velünk állnak a lovagterem (7) és sikátorának (1) maradványai, balra (2) volt a konyha és közelebb hozzánk az őrség laktanyája; végre 12 mellett az istálló. Jobbra, közel a belépőhez, emelkedik (14) az öregtorony, nyugati oldalán (10) kút, keletién (16) vízcsatorna. Az öregtorony mögött 8-tól keletfelé vonul el az éléskamra. Az éléskamrának 8. pontjától 9, 10, 11 és 12 számon keresztül vonul el a pőczecsatorna, mely az istálló alatt a Mostongába vezet. 3, 5, és 6 szám helyén több gödör ásatott a várudvar megvizsgálása végett, melyen a legrégibb bácsi székes-egyháznak alapját hiába kerestem.

Van a bácsi várnak nyolcz tornya: az elő-torony vagy barbacane, szemközt ezzel a bejárási torony 18. számú várkapujával: balra a délnyugati sarkon kerék torony, innen a várnak képét rajzoltam. A vár éjszaknyugati sarkán áll egy négszögü torony, keletfelé emelkedik kerék torony, melynek felső emeletében az érseki kápolna van elhelyezve, tovább keletfelé áll a jelenleg csaknem egészen elpusz-



tított torony, melyben lépcsők vezettek a körfalra és mely az éléskamra bejárását védte; a vár keleti sarkán van egy kerek erős, a legépebb torony, végre az udvaron emelkedik a négyszögü öregtorony, donjon (14. 215. ábra).

Legnevezetesebb az épületek közt az utolsó menedékül szolgáló öt-, vagy ha a terrace-ot is ide vesszük, hat emeletes öregtorony. Bár nem oly bonyolodott mint némely franczia donjon; mégis elég találékony észre mutat épitőjében. Földszint sehol sem volt bejárása; az egyedűli bejárás a 30 lábnyi körfaltól egy erős fahídon keresztűl vezetett a torony negyedik emeletébe s innen aztán lehetett a külfelé sehol sem nyitott lépcsőház fokain leszálni az alsó és felszálni a felső emeletekre. A lépcsőház a kút fölött, mintegy a légben függött és annak falát lefelé folytatva a kutat is úgy lehetett elfalazni, hogy az csak a donjon belsejéből volt megközelíthető. De a szükséges víznek bőségéről még a donjon más (déli) oldalán is volt gondoskodva, hol külön tartalékot (reservoire) építettek; melyet az ellenkező oldalon biztosított kútból lehetett megtölteni; és ezen tartalékot is többféle fallal (15) vették körűl. Ha már most az ellenség a várat bevette, az őrség az öregtoronyba vonulhatott vissza, és a fahíd felvonásával e tornyot tökéletesen elszigetelhette, vize volt és élelmezése, ez utóbbi a legalsó boltozott osztályban. De ha az ellenség a donjon alját is keresztültörvén, abba betolult, az őrség egyik emeletről a másik, magasabbra menekülhetett, az előbbi gerendáit ledobván az utána nyomuló ellenségre, míg végre a fahídnak lebocsátásával ismét a körfalra szökhetett, vagy a legfelső terrace-on a közelgő felszabadító sereg jöttét bevárhatta. Sőt azon esetre, melyben a vár ura nem bízott saját őrségébe, ő egymaga is elszigetelhette magát a negyedik emeleten a vonóhíd felhúzásával és a lépcsőház ezen emeleti ajtajának elzárásával. A várurnak pedig itt volt lakása, ha őt a vár egyéb részéből kiűzték; mert egyedűl ezen emeleten van kandalló, mely nemcsak fűtésül, hanem eledelfőzésre is szolgált az ide szorított várúr és őrsége számára. Az alsó emeleten nincsen ablak, nehogy ezen keresztül az ellenség benyomulhasson, de a felső emeleteken nagy ablakok nyílnak, hogy ezekből a torony őrsége kényelmesen nyilazhassa a torony körűl sereglő ellenséget.*)

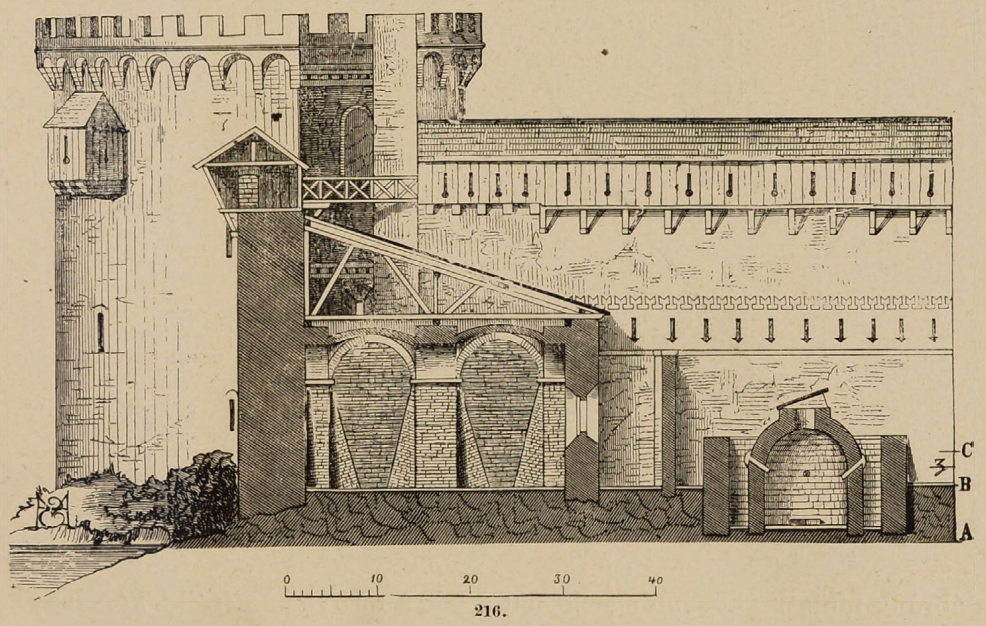

216.

Azon sarok, melyben a donjon áll, a várnak legerősebb része, itt kellett védni az éléskamrát, itt a víztartalékot. Rajzunk (213. ábr.) e sarkot az alapterv x—y szerinti vonalon, részint szelvényben mutatja, mint ezt más régi példányok és az erdődi várnak analog és épebb tornya értelmében restaurálni lehetett. Az előtéren egész szélességében nyitva látjuk az éléskamrát féltetejével, mely a körfalon emelkedő fasikátor alá fut. — Az arányokból kitetszik, hogy a kamra és, analogia után itélve, a lovagterem is, csak földszinti lehetett. Jobbra az éléskamrától látjuk a víztartalék szelvényét, külső nyí-

*) A donjon-fő ablakának rajzá. t. 170. ábránkon. Párkányzatának részletét a bácsi vár franczia eredetének bebizonyítására szigorúan összehasonlítottam több analog franczia párkányzattal (l. Die Grabungen 190. s. k. l.).

lásain a víz tisztázása végett szitás lappal ellátott csövével. E víztartó fölött van alacsonyabb védő fasikátor, mely egy oldalán a tartalékot védi, másikán a nagytoronyhozi közeledést nehezíti. Maga a kerek torony, alján nélkülözi az ablakot; itt csak lőrésekkel van ellátva, magasabban nagy ablakok nyílnak, de ezek előtt fabódék alkalmaztattak az ostromlás alatt. A torony félköríveken kiszökő rovatkákkal végződik; honnan az ellenséget sikerrel lehetett nyilazni. Ezen elrendezést a még épebb állapotban fennmaradt a Bácshoz közel fekvő, erdődi várnak tornyáról vettem, valamint a fabódé alkalmazását a nagy ablakok előtt a meglevő hármas gyámkő tanúsítja. A fasikátorok alját, padozatdeszkáit kilehetett szedni és az így támadt nyílásokon a netalán alattok levő ellenség fejére követ, forró vizet vagy szurkot dobni és önteni; miért is e nyílásokat a németek Pechnasen-nek nevezték; a fasikátort pedig öldöklő czélja miatt Mordgang-nak (haláljárdának?). A-ban van a Mostonga tűkre, B-ben az udvarnak eredeti felülete, C-ben a későbbi feltöltés, mely a vár ezen sarkán nem jött létre; z betü pedig jelzi a kút párkányzata magasságának vonalát, melyet, mint egyetlen határozott pontot, a nivellatiónál összehasonlítási pontul használtunk.

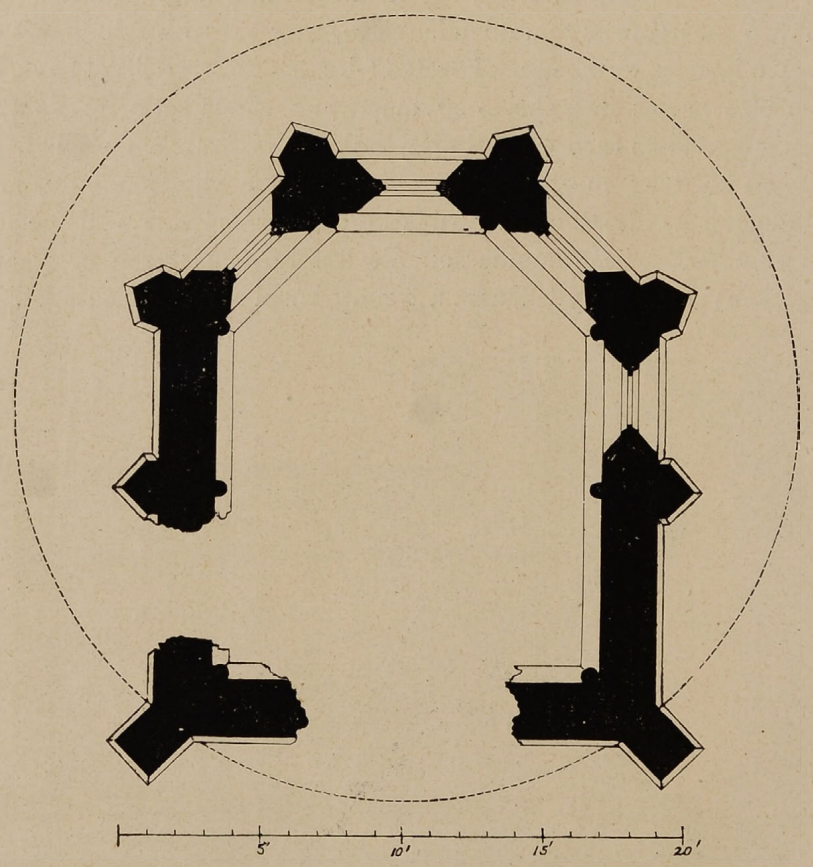


217.

Jelen ábránk mutatja, hogyan emelkedett a kerek tornyon az érseki kápolna; két fő táma a tornyon kívül egyiknek újabbkori aláépitése, illetőleg leszállása a földre még megvan, meglehet, hogy a másik csak gyámkövön emelkedett. E két tám közt több gyámkőnek helye vagy kezdete látszik; ezeken messzire kiszökő járda volt, melyen az áldozó pap lenn az udvaron összesereglett községnek a szentséget megmutathatta, vagy innen szónokolhatott. A kápolna a kerek toronynak felső emeletét képezi, a körfalnak magassága fölött emelkedvén. A kápolna azért van az udvar felé tolva, hogy kifelé, közte és a toronyfal közt még hely maradjon a védők számára.

Ablakrészletet 218. ábránkon látunk. Maga az ablak csúcsa a legegyszerübb lóher-ívet mutatja, béllete már dúsabban van tagozva, míg az oldalán álló, a bolt gerinczeit hordó féloszlop ismét a legegyszerűbb alkotást mutatja úgy, hogy láb és kapitael nélküli henger minősége miatt féloszlopnak sem nevezhetni a szó szoros értelmében. Ezen ablakokban a franczia csúcsíves iskola legrégibb alakjára ráismerhetni; de

franczián ak tarthatjuk azért is, mert alja nélkülözi a német iskolában használt kajácsot (die Schräge); ellenben ez Franczia országban, mint itt, még a rheimsi ablaknál is hiányzik.

Egy mult századi, a bácsi ferenczieknek zárdájában őrzött chronica, mely, úgy tetszik, középkori chronicának másolatát foglalja magába, a várnak két kápolnáját, »templomát«, említi. A másikat a bejá-

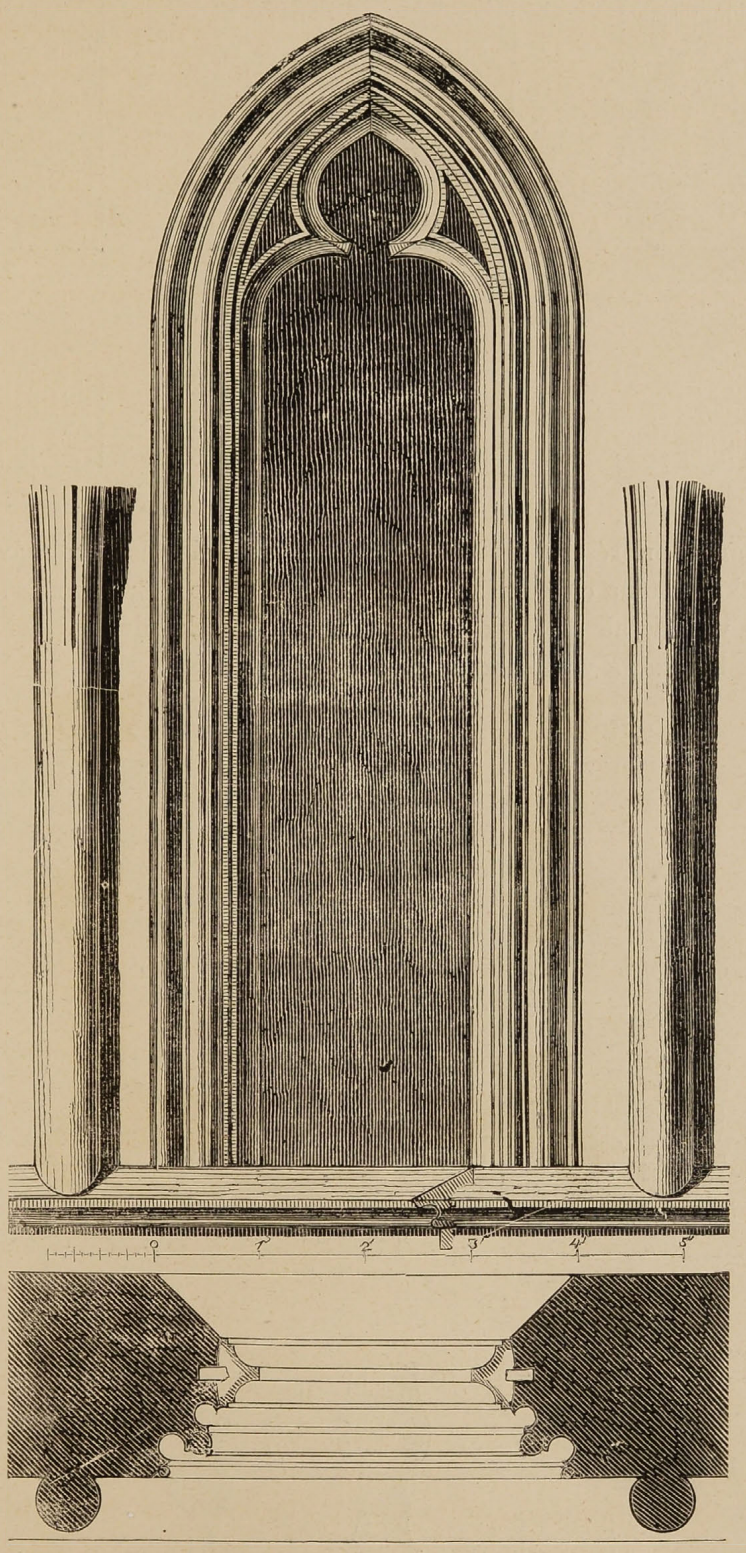

218.

rási toronynak felső emeletén keresem; ez szolgálhatott rendesen az őrségnek, mert az előbb említettnél nagyobb is volt. Díszesnek kellett lennie, mert itt a következő három, a hajdani mennyezetet ékesítő rózsát találtuk. E rózsák égetett agyagból vannak készítve, renaissance stylben, még pedig igen finom

bevégzéssel; ezek tehát a XVI-dik század beálltakori restauratiohoz tartoznak; de felástunk a várban csúcsíves stylű terracotta-részleteket is, melyek szintén igen szabatosan készültek, daczára hogy még a csúcsíves alkotást mutatják.

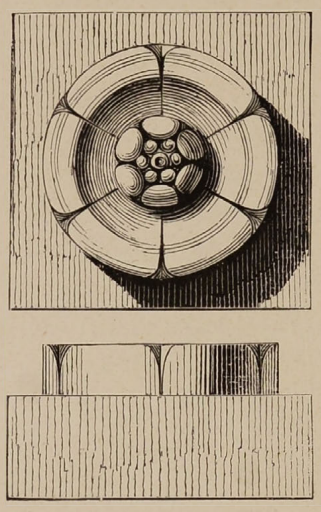

219.

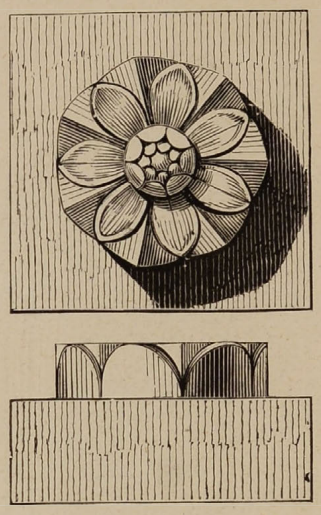

220.

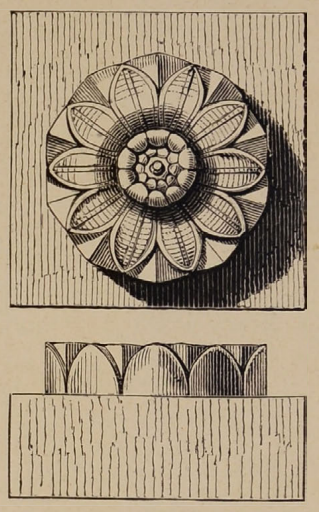

221.

E két renaissancekori részlet (222. és 223. sz.) is az ásatás alkalmával találtatott. Meglehet, hogy az egyik az érseki kápolna előtti erkély kartámához tartozott; a második pedig, vagy a lovagterem vagy a donjon várúri lak falának ruházataul (zur Verkleidung) szolgált; mert csekély testvékonysága miatt csak ily czélra volt használható.

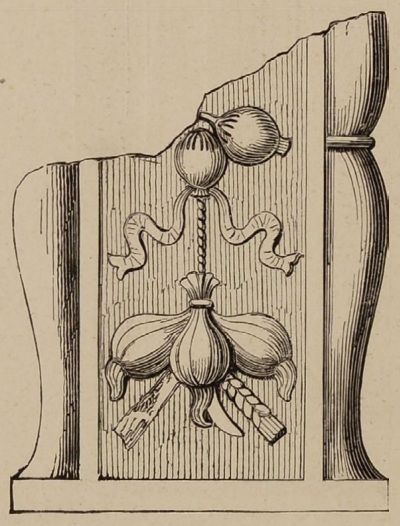

222.

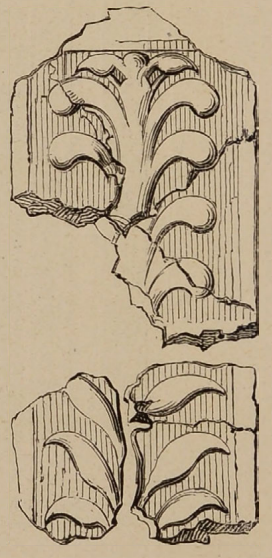

223.

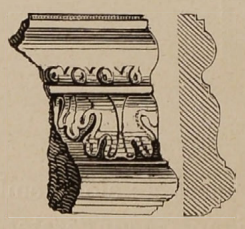

224.



225.

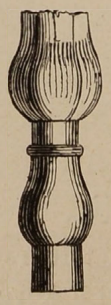

226.



227.

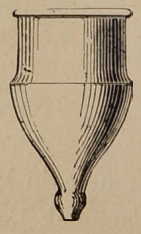

228.



229.

Nem érdektelen két kályhafióknak és két gyertyatartónak darabja sem, az utóbbihoz igen hasonlót találtunk a visegrádi fellegvárban, úgyszintén hasonló volt az ide rajzolt két cserépedényhez a visegrádi fellegvárban felásott több rendbeli cserépedény is.

A donjon éjszakkeleti oldalán, mintegy 9 lábnyi törmeléki mélységben kiástak egy római feliratos követ, melyet már Gruter közlött, sőt már Bonfinius is ismert, de mely ismét elveszett a bácsi vár törmelékében. Az olvasás a következő volt a kőnek még épebb állapotában:

L. ANNIO. FABIANO
III. VIRO. CAPITAL. TRIB
LEG. II. AVG. QVAEST. VRBAN
TRIB. PL. PRAETORI
CVRATORI. VIAE. LATINAE.
LEG. LEG. X. FRETENSIS
LEG. AVG. PR. PR. FROVINC DAC
COL. VLP. TRAIAn SARm.

Már Bonfinius is mondja, hogy e követ Erdélyben találták, »in Transylvania nuper inventa (inscriptio)«; hozzájárul a Colonia Ulpia Trajana, Sarmisegetusa megnevezése és az erdélyi hivatalnok idézése; mindannyi jel, hogy a követ Erdélyből hozták Bácsba, mely helyet Lazius Váczczal felcserél »Vaciae Hungariae« és »Vaciae Hungariae prope Budam«. Mindezen körülményeket földerítette Torma Károly barátom »Adalék Sarmisegetusa és Aquincum feliratahoz« című czikkében, mely az »Archaeol. Értesítő« 1874. évf. 135—144. l. megjelent.

A bácsi várat és várost mintegy félórányi távolságban, nagy körvonalban, árok és sáncz vette körül, melynek nyomait még több helyen, kivált az erdő közelében, láthatni. Délfelé másfélóra távolságban, a Bukinba vezető út mellett két más középkori épülettel találkozunk: az egyik a sz.-antali kápolna, a második az az előtt emelkedő őrtorony. A kápolna semmi különöst nem mutat, egyszerü építmény a csúcsíves styl legutolsó idejéből. Ennél nevezetesebb az őrtorony.

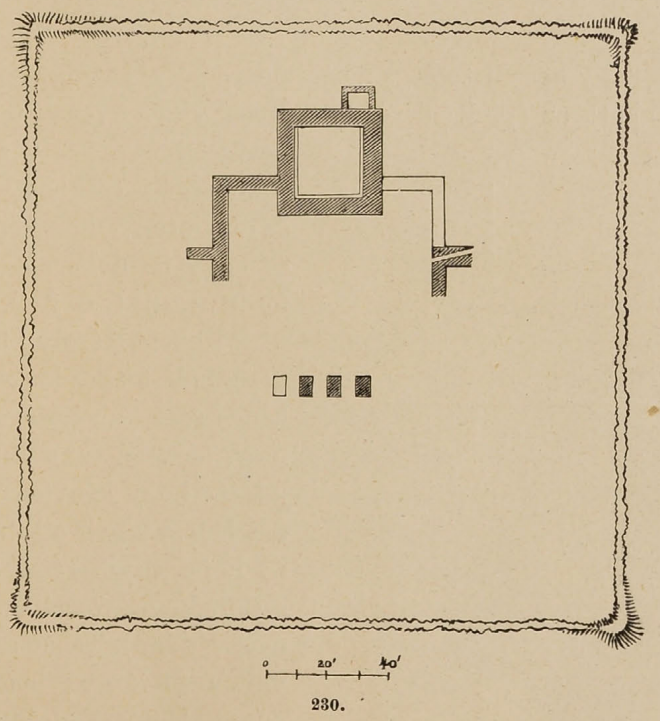


230.

Több lábnyi mélységből, melyet a közel folyó Mostongából vízzel lehetett betölteni, emelkedik a négyeges torony, nyolcz lábnyi vastag falakkal; az igen közel kocsi-út felé áll egyik sarkán a lépcsőház, ellenkező oldalán tágas terrace volt, melyről híd vezetett ki a kiásott területen keresztül; alkalmasint ezen

híd pilléreinek kell tekinteni ama hármas falazást, melyet felástunk, a rajznak negyedik pillére szükségtelen. Ezen őrtorony, mint előörs használtatott az ellenség közeledésének jelentésére; magát a tornyot pedig csak addig kellett védeni, míg a várból elősietö őrség az ellenséggel a torony körül találkozhatott.

A bácsi ásatás főczélja volt a legrégibb székesegyház nyomait feltalálni. Mi annyiban sikerült is, hogy a mai temetőhelyen felásott erős falazatban ezen alapzatra hiszek ráismerhetni; de itt az ásatást nem folytathattam; mert épen e helyütt legujabb időben temetkeznek.

Midőn az egész bácsi határon és ezen túl sincsen kő, a középkori épületek valamennyie csak téglából készült; egyedül az épitészeti tagozatoknál: ajtó és ablak bélleteknél kő van használva, sőt találtam csúcsives gerinczeket is, melyek terra-cottából készültek. Egyébiránt a tégla jól van kiégetve és ide s tova pótolva valóságos római bipedalis téglával. Római telep hajdani létéről más római kövek is tanúskodnak, jelesen több gyönyörűen fehér márványba faragott párkányzat-darab is, mely akárminő római díszépületének becsületére válnék.

## *A visegrádi fellegvár.*

A visegrádi fellegvárat, ministeri rendelet folytán két munkálati idényben 1871-dik és 1872-dik évi tavaszi és nyári havaiban felásattam, illetőleg kitisztíttattam, eltávolítván a roppant törmeléket, egészen a szikla felületéig. Az »Archeol. Közlemények« IX. köt. I. füz. (1873-ban) megjelent és a bécsi tárlatban kiállított helyszínelési rajzát Zsigmondy Gusztáv készítette.

Erős meggyőződésem szerint a visegrádi *fellegvárat* Robert Károly király egyedül az ország cimeliumai, nevezetesen a korona biztos elhelyezése czéljából építtette 1320 körül. E kor s e király mellett

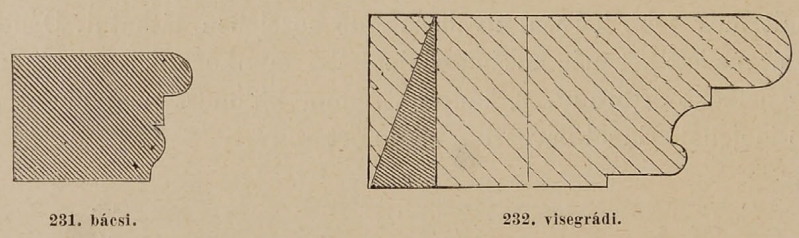

231. bácsi. 232. visegrádi.

szól a visegrádi fellegvárnak nagy hasonlatossága a bácsihoz, a pólyás czímernek ugyanazonossága mindkét várban (l. 172. és 173. ábránkat), az épitészeti részletek, mennyiben ilyenek találtattak, ugyanazon stylje, nevezetesen a két vár vízfogója párkányzatának rokonsága, csakhogy a visegrádi vízfogó, nagyobb arányaihoz képest sokkal nagyobb mérvü és hogy itt a karnies, a bácsihoz véve, meg van fordítva. (231. és 232. sz.)

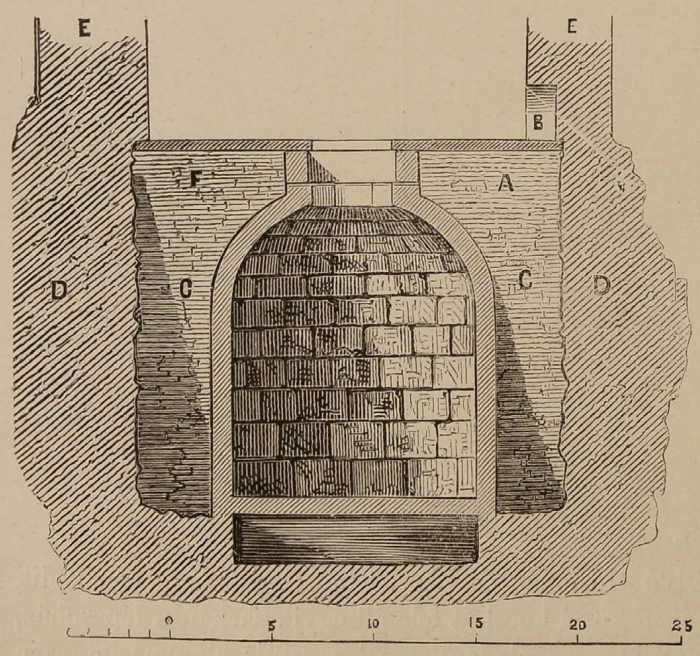


223.

Robert Károly különös czélja röviden a következőkből kitetszik. Az épitkezést a koronabolt hengerének kivájásával a DD sziklába kezdték meg, mert ha ezt utóbb vájják ki, kisebbre csinálják, ne hogy kénytelenek legyenek az épület falai feltehetése végett a B betűs ívet húzni, melyre aztán az E fal egyik része került; (az ellenkező oldalon a falnak megrongálása miatt ily szükséges ív már nem látható). Tehát a kamra padozata alatti bolt volt a fő tárgy; hogy ezt szárazon tarthassák, annak kettős padozatot adtak és a belső henger falát körülvették CC oldalán a legfinomabb dunai homokkal; belső felületét alkalmasint faköpenynyel ruházták. Tudjuk továbbá, hogy az országok erek-

lyéit rendesen a várak kápolnáiba vagy azokhoz közel elhelyezték. Fellegvárunkban a kápolna a kamrának tőszomszédja. Legújabb ideig e kamra falában emléktábla volt*), melyen a XV. század végefelé élt két koronaőrnek neve és czímere volt följegyezve. Ezek a szerkezeten és az elrendezésen alapuló okaim; mikhez hozzá járul Kottannernénak az említett czikkemben fordított elbeszélése, melyben előadja, mily módon rabolta el a koronát, minő szobákon keresztül jutott ahoz, míg a kápolnán keresztül vitette saját kamrájába.

A visegrádi fellegvárat eddig tűzetesebben nem írtam le. Öreg-torony, donjon, abban nem volt; mert ilyennek használták az alsó várban levő roppant tornyot, melyet jelenleg újítanak, és mely csaknem egész századdal régibb a fellegvárnál.

---

Visszatérvén osztályunknak a XIV-dik századból származó apróbb tárgyainak csekély számára, még pedig daczára annak, hogy nálunk az aranymívesség ekkor már nevezetesen volt kifejlődve: ennek különleges okát kettőben kell keresnünk: részint történelmi körülményekben, részint abban, hogy a küldemények azon helyekről, hol ily tárgyak tudvalevőleg megvannak, egészen elmaradtak.

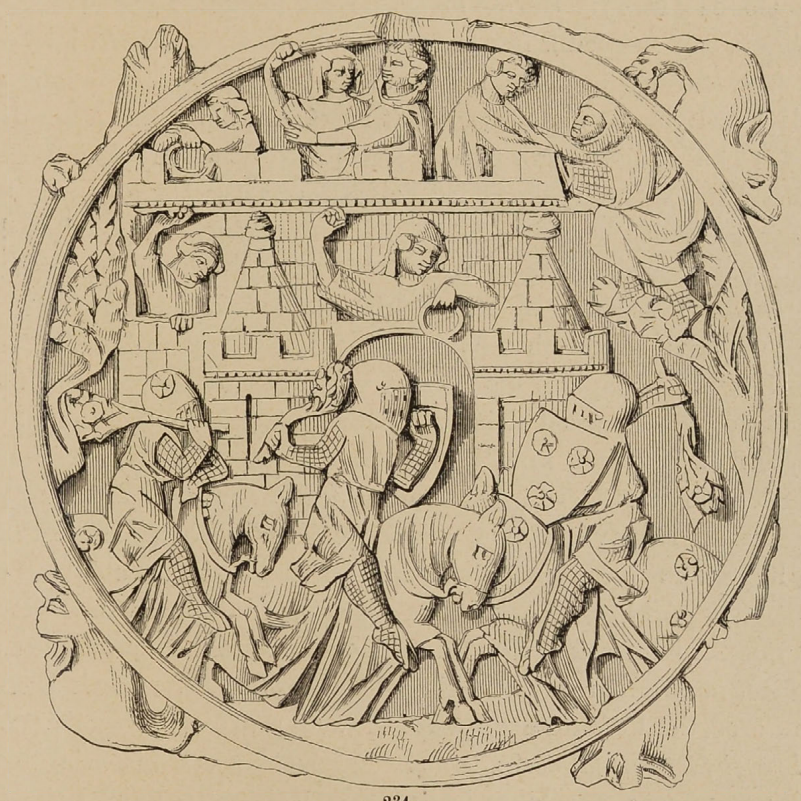

234.

Szokásunk minden nem dicsérendő történelmi eseményért a törököt és a török uralmat okolni; e szerint egyházi kincstáraink kipusztítását szintén a török vitte volna véghez. Eltekintve attól, hogy az efféle tárgyak megmentése igen könnyű szerrel történik; felhozhatni több okmányokkal erősített esetet, melyben az egyháziak a kincstárakat tettleg megmentették: az esztergami kincstár még ma is megvan; mert ezt a török elől Nagyszombatba szállították; a báthmonostori zárda kincstárát is megmentették,**) A pécsi székes-egyház kincstárának megmentéséről bőven szól Koller »Historia Episcopatus Quinqueeclesiensis« czímű könyvében. Ezen példákat másokkal lehetne szaporítani, de legyenek ezek is elegendők annak bebizonyítására, hogy a hol akarták, — és hol nem akarták volna? — az egyházi kincstárakat elvitték a török elől. De ugyancsak az idézett okmányok értesítenek, hogy a tárgyak részint laikusok erősszakos kezére kerültek, részint maguk a most csak in partibus infidelium levő egyházi főnökök által elvesztegettettek, s így történt, hogy a török uralom alatt volt területen a középkori kincstárak többé nem léteznek, daczára, hogy igen valószínű, miszerint a török elől megmentettek.

---

*) A tábla helye még ma is látható, épebb állapotának rajzát és felirását több munkákban találjuk.

**) L. az erről szóló okmányt a »Grabungen d. Erzb. v. Kalocsa« 134. s. k. l.

Mi már a XIV-dik századbeli tárgyakat illeti, az itt adott okhoz hozzájárult nemzeti hibánk, mondhatjuk vételnek, a fényűzés és újság utáni vágy külsőségekben. Ez indította XV-dik századbeli egyházi férfiainkat a régibb tárgyakat maguk korának ízlése szerinti beöntésére és átdolgozására. Németajkú hazánkfiai e tekintetben inkább conservativek, szívósabbak valának és ha ezek küldeményökkel hozzájárulnak, osztályunk bizonyosan a XIV-dik századbeli művekben sem marad szegény; mert vannak ilyenek meglehetős számmal a Szepességen, Kassán és az erdélyi szászok templomaiban; de Kassának képviselő testülete egyenesen megtagadta a küldést, daczára, hogy 1862-ben a bécsi történelmi társaság kiállításában öt kassai kehely szerepelt. Szepességre hiába tettem téli útat, igéreteket nyertem ugyan, de tárgyakat nem; egyedül Lőcséről érkezett néhány tárgy; végre az erdélyi szászok alkalmazkodva azon téves hírre, mely szerint az amateur-kiállítás eszméjével felhagytak, szintén otthon tartották, mit eleinte küldeni készségesen igértek.

Ime ezek az okok, miért volt képviselve oly gyér példányokban a XIV-dik század; de lássuk, melyek voltak mégis ilyenek a már idézett pecséteken, kéziratokon, érmeken stbeff. kívül:

*A szerelemvár alatt vagy a szerelemvárért vitt rózsa-harcz.* A középkornak a nők lovagias tiszteletére vonatkozó igen kedves előadási tárgya. Három lovag harczol lóháton a vár előtt, de nem lándzsával vagy karddal, hanem rózsaággal, egy negyedik fára mászott, honnan a vár tetején levő nő segítségével a várba jut, az ötödik a vár, vagy torony terrace-ján kedvesét már átkarolja; más három nő nagy gyűrűt tart egyik kezében, másikával pedig a vár alatt lovaglókat rózsákkal hajigálja. A köralakú elefántcsont-tarcsa négy sarkán igen sokszor előforduló, még a román korból átvett szörnyek a körtáblát ismét négyeggé teszik úgy, hogy azt négyeges szekrénykének fedezetéül használhatták.

Néha ugyanezen előadás kerek tűkörnek hátlapját képezi. Kedvelték leginkább Franczia-országban; mívünk szintén franczia-országi. Az előbbit tanúsítja a nem ritkán még meglevő tükrök után Viollet le Duc is: szólván a tükrök hátlapjainak előadásairól.*) A miénkhez a tárgyra nézve ugyanazonos, de sokkal durvább ábrát (hol 22 alak van) látunk a bécsi »Mitth. d. k. k. C. C.« XII. k. 1867. évf. IV. lapján. Itt részint valóságos fegyverzet, részint virágokkal vitt harcz van előadva. A széles és két lépcsőházzal ellátott kaputoronyból nyitott kapuján kinyargaló két lovag más két ostromló lovagot fegyverrel támad meg, míg a kapu más oldalán más lovagcsoport kötél lábtón felszáll az egyik lépcsőház tetejére, segítve a fennt álló egyik kisasszony által. Legfelől a torony-csúcs közepén áll a szerelem szárnyas istene, egyik kezében dárdát, másikán sólyommadarat tartva. A kisasszonyok rózsát hintenek a toronyból a viaskodókra és viszont az utóbbiak egyike parittya-géppel rózsát dob a toronyba. A két párt lovagjának paizsa egyaránt rózsákkal van díszitve. Itt is stylizált élőfán felmászó lovag jelenik meg. A jelmezek a XIV-dik századra mutatnak; nevezetesen a gyűrűs pánczélokon és csupor-sisakukon kívül, minők már a XIII-dikban is előfordulnak, a csak a XIV-dikben divatba jött torna-sisak. (234. ábra, eredetiét kiállította Pulszky. H l. III. szekr. alsó osztály 121. sz.)

*Nyolcz osztályos elefántcsont-táblácska,* minőt a középkorban kis házi oltárkáknak, imádságos könyvek födéllapjának vagy hasonló czélokra használtak. Kiállította Paur Iván (h. l. III. szekrény alsó osztály 119. sz.). A nyolcz képben a következő bibliai jelenetek domborműben, melyen a hajdani befestés nyomai is láthatók, vannak faragva: angyali üdvözlet, látogatás, Krisztus születése, a három mágus tisztelgése, bemutatás a templomban, ostorozás, keresztvitel, keresztrefeszítés és feltámadás. E nyolcz jelenet inkább a középkorban annyiszor ismételt passióból, semmint a szűznek hét öröméből és hét szenvedéséből van véve, ámbár ez utóbbi sorozat is szolgáltatott tárgyat. A műnek stylje a XIV-dik századé.

*A budai ferenczieknek mise-kelyhéről* tanuljuk ismerni a XIV-dik századbeli kelyhek alakját. E század előtt használatban voltak nagy, inkább tálalakú kelyhek, melyekből, mikor még a bor is közöltetett a laikusokkal, ezek a folyadékot külön csőn szítták magukba; ily kelyhet etetésinek (Speisekelch) neveztek, néha, kényelmesebb kezelés végett, két füllel vagy fogantyúval volt ellátva; a kiszökő kereszt, melyet az itt rajzolt tövén veszünk észre, hiányzott, különben a régibb kelyhek is három fő részből

*)»Ce sont des jeunes gens de deux sexes qui se couronnent de fleurs, des chevauchées pendant lesquelles le cavalier et la dame temoignent leur amour par quelque geste carressant, *ou bien l'attaque d'un chateau défendu par des demoiselles; les assiégeants leur envoient des fleurs avec pierrières.* Puis vient l'assaut, et chaque chevalier enlève sa belle qui sourit au ravisseur. — (Diction. rais. du mobilier IV. p. 134.) E szerint a nagy gyűrű, melyet a nők egyik kezükben tartanak, parittya és nem gyűrű.

állottak: a kupából (cupa), tőből (stylus) és lábból (pes). A XIV-dik században a kelyhek egyedül a misemondó papnak számára készülvén, kisebb, hanem azért nem kezelhetőbb mérvben is készültek; mert a most szokásba jött kiszökő négy keresztág a styluson, ennek markolását nevezetesen akadályozta. A kupa most leginkább megközelíti a csürök alakját, és nevezetesen tágul nyilásában. A cső vagy tő (stylus) magában még egyszerű; a későbbi gomb (nodus) helyett leginkább a fennt idézett nem kényelmes, hanem másrészt mégis díszes kiszökő keresztet veszi fel. A láb is még egyszerűbb a XV-dik század kelyheiénél; díszesitésére itt még csak ide forrasztott négy medailont látunk, míg a többi láb síma marad. A kereszt ágain a »Maria« név négy betüje látható; magába a tőbe, a kereszt felett és alatt Jésus és János (Johannes) neve van vésve.

Más, még a XIV. századból való kiállított egyházi szert látunk a lőcsei sárga rézből készített ciboriumban (h. l. III. szekr. középső osztály 69. sz.) vagyis szentelt ostyatartóban. Alakja egészben az igen egyszerü monstranciaé, markolható csővel, középső nagyobb testtel és élén levélcsomagokkal (Krabben) ellátott sisakkal. A miénkhez igen hasonló edények voltak kiállítva többes számmal az osztrák osztályban,

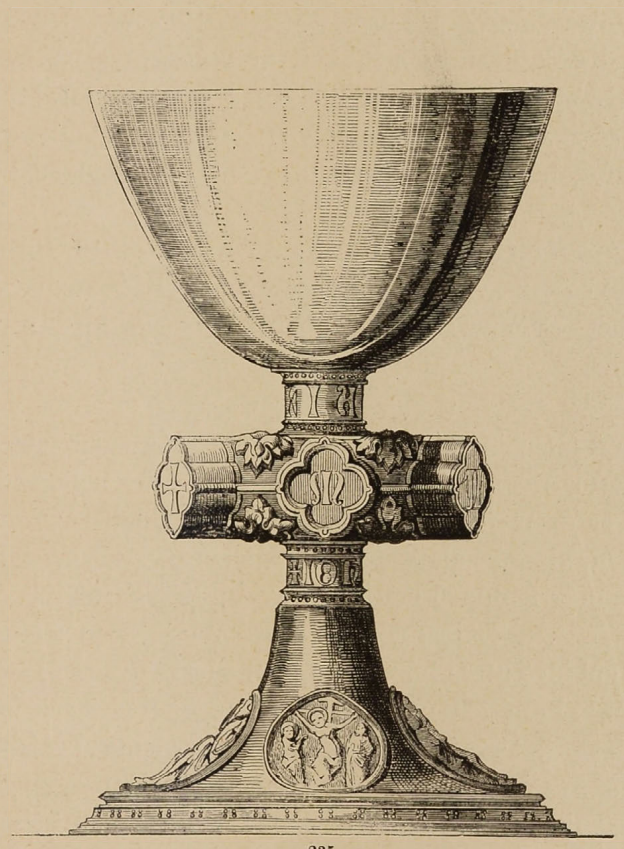

235.

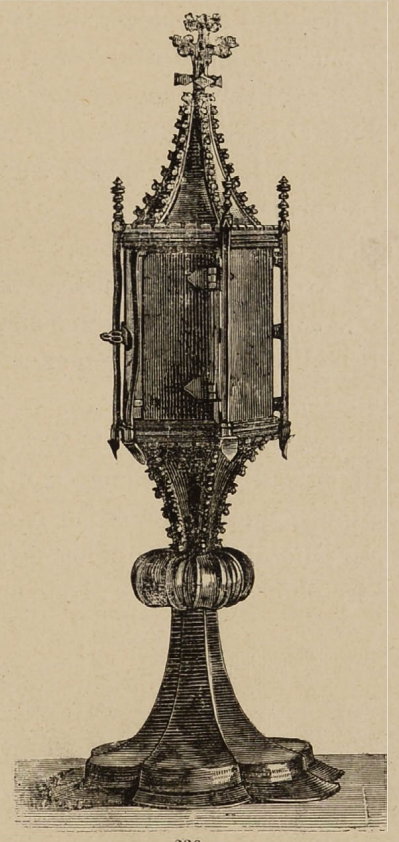

236.

ott *chrysmariumoknak,* azaz szentelt olaj-tartóknak nevezték; azonban edényünk folyadék-tartónak semmiképen nem tekinthető; mert testén nincsen fölfelé nyiló födél (sisakját sem lehet fölemelni), hanem van egyik oldalán ajtócska, melynek belső lapján középkori irással, de csakis tentával ez van felírva: »ad ecclesiam leprosorum pertinet«; a »leprosorum« és »pertinet« közt fel nem fejtett jelecske látható. A pokolvarasak kápolnája a lőcsei parochialis templom éjszaki oldalán áll, jelenleg ez az egyháznak sekrestyéje; bizonyosan a XIV. században épült; mert tovább nyugatra erre következik sz. György kápolnája, melynek keleti falát a mai sekrestye nyugati fala képezi, tehát sz. György kápolnáját később építették az »ecclesia leprosorumhoz«, továbbá ama kápolnában van egy, az 1392-dik évvel jegyzett sírkő; ha tehát az »ecclesia leprosorum« sz. György kápolnájánál korábban épült, ez alig később történhetett a XIV. század közepénél. De föltehetjük azt is, hogy az új kápolnát nem építették szomszédja elébe, ha ez még a pokolvarasaknak szolgált. Mindezekből következik, hogy ciboriumunk alig újabb a XIV. század derekánál, és hogy felirása épen azért íratott később e szerre, mert a kápolna valamivel később megszünt régibb rendeltetésének megfelelni.

A n. museum részéről ki volt állítva egy *arany karperecz* (h. l. III. szekr. alsó osztály 63. sz.), mely Jankovichnak, kinek gyűjteményéből a muzeumba került, értesítése szerint I. Mária magyar királynéé (1382—1387) volt, és melyet a hajdani nagyváradi székes-egyház alapzatának felásásánál találtak. (Tudtunkra e templom helyét ma sem ismerjük); Bock*) hozzá teszi, hogy alkalmasint a várnak bevétele alkalmával a két karperecz (mert még más hasonló is van muzeumunkban) más ékszerekkel együtt kútba dobatott (itt már nem csak a székes-egyházról, hanem a várról és valamely közel levő kútról is van szó). De mind ezen összefüggés nélküli és semmi történelmi adaton nem alapuló megjegyzések elmellőzésével részemről a karpereczet Mária királynéénak nem tarthatom; sőt nem tarthatom korabelinek sem. Igaz, hogy új tekintetét korunkban történt kifőzésének kell tulajdonítani; igaz, hogy Bock 1793-ig a németországi klenodiumok közt őrzött hasonló karpereczet idéz: mind ezek daczára karpereczeink stylje nem olyan, minő a XIV. század második felében dívott. A részletes díszek technikája inkább új utánzása azon technikának, melyet a 182. ábránkban másolt esztergami kereszten szemlélünk, melyre a magyar királyok koronázások alkalmával esküdni szoktak; de még a részletek alakja sem egyezik meg a szokásos XIV. századbeli díszrészletekkel, midőn ezek a csúcsíves styl szabályai szerint készültek, melyeknek legkisebb nyomát sem látjuk e karpereczen.

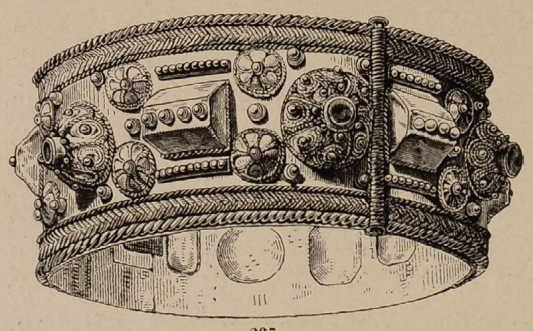

237.

Olaszországi szobrászati mű volt egy vörös rézből vert »Mária a gyermekkel« (h. l. III. szekrény felső osztály 2. sz.). Itt az antik-klassikai műveknek semmi befolyása nem volt észrevehető, tehát a renaissance korába sem tehettük ezen kissé nehézkes művet, melyet nem helyezhetünk túl a XIV. század első felénél. Kiállító: Pulszky Ferencz.

---

A XIV. század a csúcsíves styl fénykora Németországban; Franczia országban e fénykor vissza megy a XIII. századba, nálunk még a XV. században is tart. Sajnálva kell említenünk, hogy e fénykornak, az Anjouk emlékei, hazánkban csaknem egészen kivesztek, a bácsi és visegrádi vár-rom, az utóbbinak fényes palotái egyedül eddig még meg nem vizsgált alapzatokban léteznek. Legyen tehát szabad e munka keretéből kimenni és N. Lajos másutt még fennlevő emlékeit röviden átpillantani.

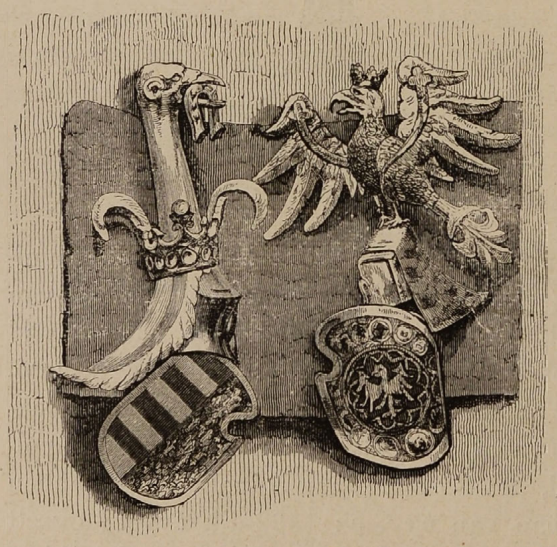

238.

N. Lajos, ajtatos király létére, még az országon kívül levő híres búcsu-templomokat is drága és ékes ajándékokkal ellátta; nevezetesen az aacheni és a mariaczelli egyházakat. Az előbbinek N. Lajostól származó ajándékait jelesen írta le Ipolyi az »Archaeol. Közlemények« III. kötet III. füz. 67.—125. l., ily című értekezésében »Magyar ereklyék«. Itt ezeknek csak egyikét adom másolatban, azért; mert ezen két oly torna-paizs vagy tárcsa (Tartsche) fordúl elő, melyet a német heraldicusok későbbi korba helyezni szoktak. Az egyik czímer áll az anjoui patkót csőrében tartó struczmadárból, torna-sisak fölött és alól kereken végződő tarcsából; a második sisaknak díszképe a lengyel sas, és alatta szintén kereken végződő paizs. Ha már most, mint alig kételkedhetik valaki, a tárcsa az alól kereken végző paizsnak szülöttje, ezt amannál régibbnek kell tartanunk, s így az alól félkerekü paizs használata Magyarországon régibb, mint Németországban, hazánkba alkalmasint az Anjoukkal jött Olaszországból, s így jelenhetett meg már a XIV. század harmadik évtizede körűl a bácsi czímeren (l. 171. és 172. ábránkat).

---

*) Mitth. XII. k. 1867. évf. 100. l.

Még sokkal bőkezűbbnek mutatkozott N. Lajos Mariaczellben. Ezen egyházat újra kezdte építeni, és az itt adott főkapuzat az ő bőkezűségének eredménye. Nem német, hanem franczia iskolának míve, még pedig oly szellemű, minőt a franczia XIII. századbeli nagy egyházakon látunk; azaz a kapuzat bélletein a horony nem mély, mint Németország XIV. századbeli bélletein, hanem sekély; itt alig foglalhat helyet szobor; másodszor az arkádok, mint Francziaországban nincsenek szorítva magára a bélletre, hanem kiterjeszkednek annak oldalaira is, hol azután gyámkövekön szobrokat vehetnek fel. Nevezetes az ajtó fölötti dombormű, heraldikai formalis tekintetben is; mert itt a közepén látható három paizs, alól kikerekített paizs, mely a torna-paizs kivágásával még nem bír, tehát tárcsának nem mondható. Rajzunkon ugyan csekély mérve miatt, a kikerekítés nem elég világos, de ezt világosan látjuk egy nagyobb kőmetszetben, melyet a templomnak leírója, Petschnig János (l. Mitth. d. k. k. C. C. XIV. k. 1869. évf.

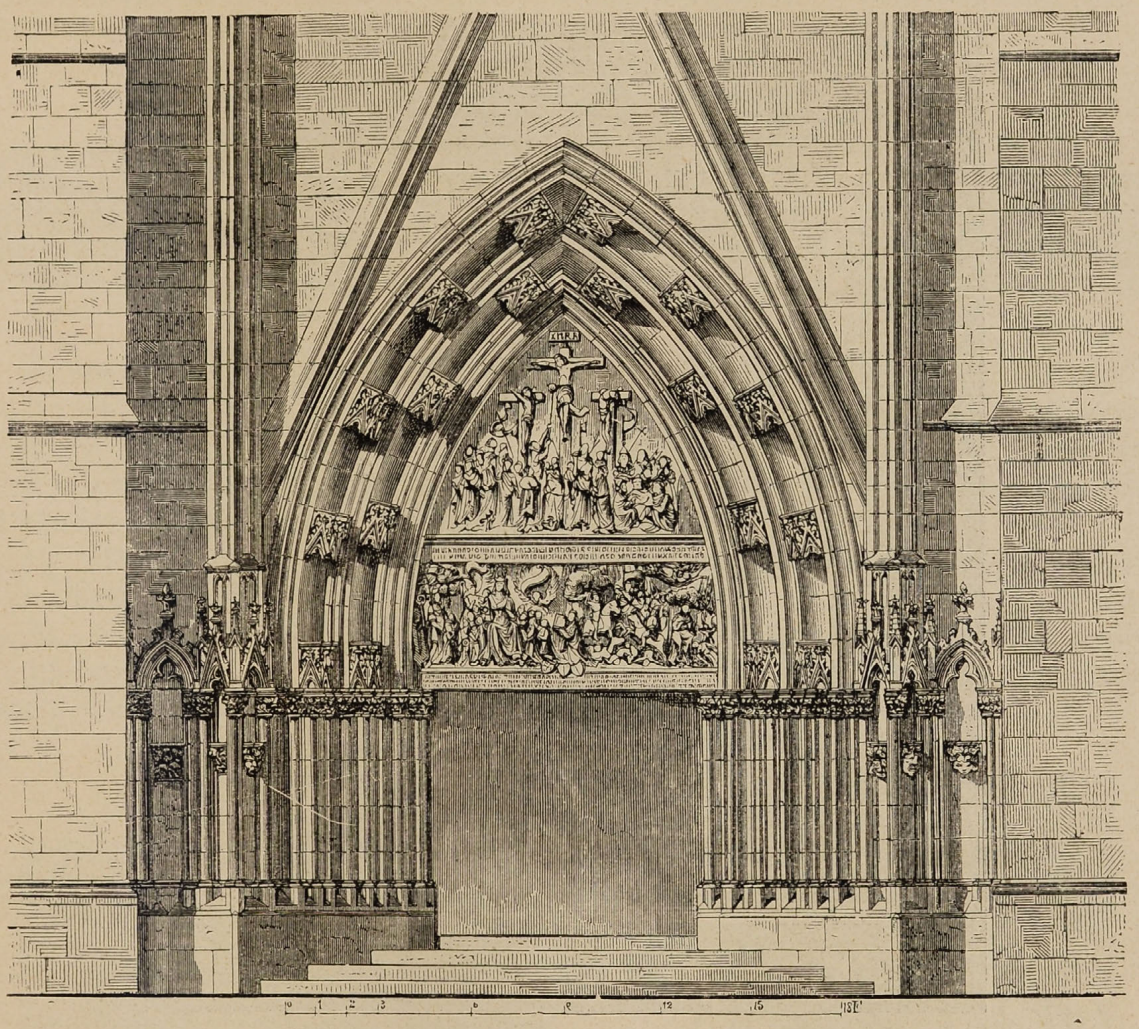

239.

88. lapjához) közöl. E képen előfordul még egy negyedik, szintén alól kikerekített paizs egyedül az országos czímernek kettős keresztjével (pólya nélkül) a hadakozó magyarok zászlóján. Ha Petschnig az ajtó-mezőt ezen tekintetből is, azaz: mivel itt az alól kikerekített paizs előfordúl, N. Lajos kora után berakottnak mondja, e pontbani okadatolásával nem tudunk egyetérteni; mert a magyarországi kerek-paizsok N. Lajos koránál régibb példányait is tudtuk felmutatni.

»N. Lajos kisebb mérvü máriaczelli ajándékai közt főhelyen említendő egy *kegyeleti Máriakép* (Gnadenbild), magassága 0,490 m., szélessége 0,410«; ez hajdan középdarabja lehetett kis házi-oltárnak, melyet Lajos király hadjárataiban magával vitt, és mely mint mondják, a törökökkel 1363-ban vítt csata éjjelén mellén feküdt; hol bátorságát élesztette. E kép az aranyozók által használt alapon temperában van festve, és kezelésével Giottonak ó-olasz iskolájára emlékeztet: Mária és Krisztus feje egyszerüen és laposan

van ugyan előadva, hanem mégis sok érzéssel, a kezek hosszak s újjai hegyesek, minők mindennapiak az ó-olasz iskolában; a szemeknek összefutása hegyes szögbe és a szemöldök fínom vonása is jelzi ezen kort és iskolát. A ruha mustrás; Mária köpenye kék alapon finom arany díszszel, a sárga alruhán gyöngéd szövet-rajz látszik. Krisztus alruhájának sajátságos mustrája mintegy pánczélingre emlékeztet. E képet mint tetszik, később ben érczczel és zománczczal ruházták; a krónikások elbeszélése szerint Miksa Ernő, osztrák főherczeg, kezdte ékesitni. Mária nimbusán magasra kiálló drágakövek és gyöngyök láthatók, Krisztusén sajátságos módon czímerpaizsok, de ezek részben letörtek. Az ábra régi alapját arany-liliom-díszes kék zománczlap képezi, darabokból áll, melyek szögecskékkel vannak egymáshoz illesztve, azonban hanyagul; mert a liliomok sem bírnak ugyanazon nagysággal. Nem tehetjük fel, hogy az alap egyenesen e kép számára készült, inkább más czélra rendelve, itt csak a szükség szerint illesztették



240.

össze. Igen csinos műdarab az ezüstből és zománczból álló keret. Belül gyöngypálcza határozza a sekély horonyt, melyre a lapos keret következik. Ezen zománczos czímerpaizsok láthatók, felváltva plastikai gyöngéd lombozattal; az egyes darabok szögecskékkel odabigyesztvék és a gyöngypálczával körülvevék. A heraldikai ábrák, melyek a XIV. század igen jellemzetes díszét képezik, mutatják: a magyar kettős keresztet, a négy folyót*) az anjoui liliomokkal, a csőrében patkót hordó struczmadarat, zöld mezőn, — ez az anjoui sisaknak díszdarabja, — a lengyel sast vörös mezőn, mert Lajos lengyel király is volt. Ezen czímerpaizsok felváltják egymást, és kettő-kettő közt ugyanazonos lombdísz van alkalmazva, mely

*) Fentebb érintettük, hogy a négy ezüst csík vagy inkább pólya, nem jelenti Magyarország négy folyóját, hanem hogy az a heraldikában szokásos pólya, mely mindenütt számtalanszor előfordúl.

szépen van stylizálva ugyan, hanem ugyanazon mintából kikerült. A keret és a zománczlap lehetnek Lajos korából.«

Ehez, az egész elrendezésben és technikában igen hasonló képet ajándékozott N. Lajos az aacheni münsternek is (l. Ipolyi idéz. czikkének 120. lapját): a liliomdíszes táblán látjuk Mária koronázását, bekeretelve a máriaczellihez igen hasonló kerettel, melyen szinte a magyar kettős kereszt, négy pólya, az anjoui strucz és a lengyel sas felváltva, és lombdíszszel elválasztva látható; de itt nincsen az, mi a máriaczellin feltünő: a *kétfejü sas* és nincs az, mi a máriaczelli keretet a heraldikában teszi érdekessé: az alól félkörben végződő paizs, mely a néző jobbját tekintő sarkon alól kétszer fordúl elő; az egyiken a kettős kereszt, a másikon a pólya áll.

E kép másként is nevezetes; midőn az akkori olasz művészet befolyását Magyarországra tanúsítja, épen úgy mint N. Lajos a híres bécsi képes krónikát Olaszországban készíttette,*) valamint a fentebb adott máriaczelli főkapu a franczia és nem a német iskolának műve; nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a franczia iskolának kell tulajdonítanunk a bácsi várnak felépítését is.

Petschnig értekezésében adja több, N. Lajos ruhájának mondott díszének rajzát.

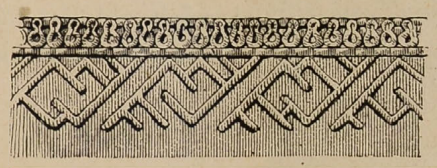

241.

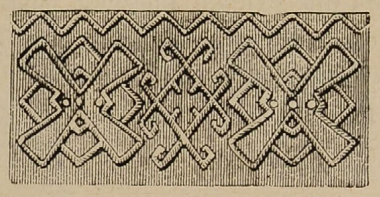

242.

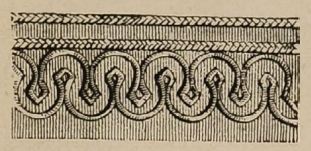

243.

Nevezetesen megvan egy vászoning, melyről mondják, hooy azt N. Lajos menyegzője alkalmával viselte; 241. ábránk ennek a nyakkörűli szegélyét mutatja, 242. ábránk a vállán láthatót és 243. ábránk a kéz körűlit; e mustrák a vászonra vannak hímezve és Petschnig helyesen jegyzi meg, hogy itt a byzanti iskolának befolyását észrevehetni, mely még ma is hat szerbeinkre és románainkra, mint ezt láttuk házi-iparunk osztályában a bécsi világtárlaton.

244. ábránk mutatja a királynénak, Lajos nejének, tulajdonított ing-díszt, melyet szintén menyegzője alkalmával hordott volna; ez sokkal dúsabb a királyénál. Petschnig helyesen német hímzésnek tartja. Áll stylizált lombból, bimbókból és összekötött szárból; a körvonalakat arany csíkok képezik, a középső tér laposan (Plattstich) rakott arany szálakkal van kitöltve, ide s tova színes selyemfonal és arany lemezkék is fordúlnak elő.

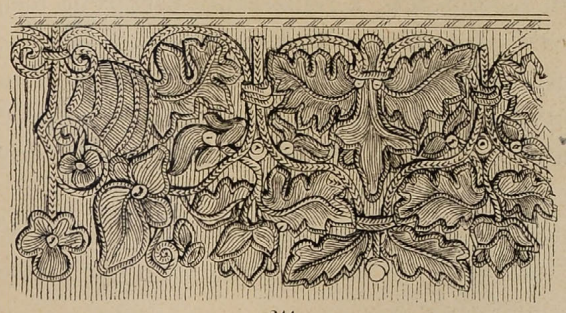

244.

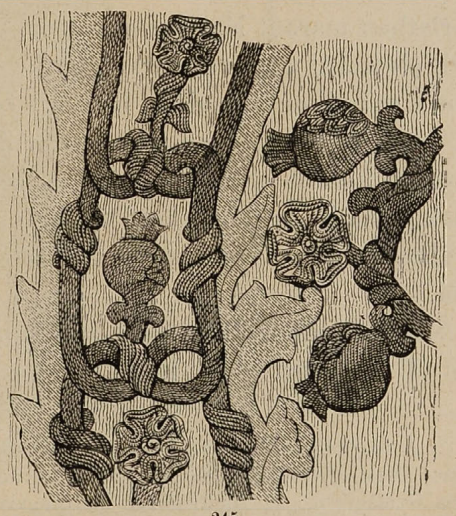

245.

*) Ezen igen sok színes illustratióval ellátott miniatur kéziratnak czímén ez áll: »**Anno dñi MCCC. quinuggesuno octauo, fia tercia ifra octauas ascēsionis eiusdē domini. incepta ista Cronica. de gestis hungarorum, antiquis et nouissimis, ortu et progressu victoria ēorundem et audatia collta ex diuīis Cronicis veteribs. earundem veritates ascribēdo. et falsitatem omnino refutando.**«

Ezen munkát a m. tudom. akad. archaeologiai bizottsága másoltatja Bécsben, Bicsérdy József, fővárosi rajztanító által a m. n. muzeum számára. Miniaturejeiben számos a tarcsa. A N. Lajos korában dívó ruházatra nézve is fontos e könyv, bár a jelmezeket nem mondhatni magyar, hanem olasz nemzetieknek.

»Igen érdekes és egészen sajátságos technikáju a királynak ruhája. Nehéz sárga selyemkelme, melyre a díszek viola-színben vannak szőve; ezek részben igen fínom arany sodronynyal vannak átvarrva. Maga a dísz a mákvirágtól vétetett, de vannak öt szirmú rózsák is. — A királyné ruhája aranybrokat zöld lombozattal és koronaszerü díszszel; a kelme a XIV. század stylistikáját mutatja.«

Említi Petschnig még a máriaczelli kincstárnak két casuláját is, melyet Mátyás királyunknak tulajdonítanak. Az egyik igen nevezetes technikája után. Arany kelme, melyre sajátságos, sokfélekép kanyarított szürkés violaszínű bőrből kivágott díszek ezüst fonalakkal vannak varrva. Különösen kecses a szegély. A munka fölötte fáradságos és kivált azért érdekes, mert itt bőr használtatott az aranyos alap díszítésére. (l. 245. ábra).

A második miseruhát Petschnig szintén Mátyás korába helyezi. Ennek vörös atlaszán kitünő arany-hímzés látható.

Említenünk kell itt egy, a bécsi kiállítás svaiczi amateur-osztályában látható photographiát is, mely III. András király neje, Agnes sírkövének födelét mutatja. Ezen magyar királyné anyjával együtt Svaiczban, a königsfeldeni zárdát alapította (Aargauban), melyben közel 50 esztendeig tartózkodott, s hol 1364-ben, éltének 84-dik évében meghalt. A kő elveszett és ismét előtünt, jelenleg Rieter ezredes (a kiállítás svaiczi főbiztosa) birtokán, Töszben van felállítva; nyereg alakja két oldalán háromosztályú csúcsíves levél és az evangelisták négy jelvénye közt látható egyik czímerpaizson a kettős kereszt, másikon a négy pólya. Körös-körűl csínos lombos keret.*)

# XV. SZÁZAD.

Ha osztályunk szegény volt a XIV. században készült kivált egyházi művekben; annál gazdagabbnak mondhatni XV. századbeliekben, s itt ismét főként egyháziakban, melyeknek bemutatását első sorban a primás és az esztergami káptalan liberalitásának köszönhettük.

Föl kell említenem itt, hogy, midőn a XV. században, nálunk már Mátyás király óta, a renaissance párhuzamosan jár a csúcsíves styllel, s ez ismét egész a XVI. század derekáig, sőt ide s tova ezen is túl gyakorlatban maradt Magyarországon: itt idő- vagy évekbeli határt vonni nem lehet, hanem styljök szerint kell elosztani a műveket, s így, ha csúcsíves stylűek, a XVI. századbelieket is e sorba fölvenni, míg az antik mintákon alapulók, ha a XV. században készültek is, a renaissance-osztályba teendők.

A XV. és XVI. század művei nálunk nem csak azért számosabbak; mert akkor Magyarországon a vagyonosság inkább elterjedt; hanem azért is; mert később közbe jövén a török uralom, a belső forrongások és az innen következő általános elszegényedés és művészeti közömbösség, nem volt többé kedvező alkalom e műveket újítani, átdolgozni, átönteni, és a későbbi hanyatló ízlés kívánatához alkalmazni.

Mint állásához illik: az esztergami fő-egyház kincse leggazdagabb a későbbi csúcsíves stylű művekben. E kincstárt leírta Bock Ferencz a bécsi »Jahrb. d. k. k. C. Commission zur Erforschung u.

*) A fénykép mellett ki volt állítva az 1668-ban Norinbergában Endternnél megjelent »Ehrenspiegel des hochlöblichen k. k. Erzhauses Oesterreich«, melyben következő, kövünkre vonatkozó adat olvasható: »Frau Agnes König Alberti älteste Tochter soll mit ihrem Gemahl, König Andreas III. in Hungarn, mit dem sie anno 1296 Beilager gehalten, ein Fräulein ihres Namens erzeugt haben, welches aber jung gestorben, — nach ihrem (deren) Tode kam sie zu ihrem Vater in's Aargan. Nach dessen Ermordung baueten u. stiftete sie mit ihrer Mutter Frau Elisabeth aus Kärnthen das Kloster Königsfelden, in welchem sie über 50 Jahre geistlich u. einsam gelebt, und endlich anno 1364 ihres Alters im 84. Jahre daselbst gestorben und begraben worden.« De mivel a követ nem Königsfeldben találták, hanem Töszben az »Ehrenspiegel« erről mondja: »Es ist vielmehr ein Monumentum pietatis et grati animi gegen die längstverstorbene (mégis XIV-dik századbeli emlék) Gutthäterin, benamentlich gegen die Königin Agnes, welche durch ihre reiche Dotationen u. Vergabungen, die sie erst nach dem Tode der eingekleideten Elisabeth an dieses Kloster verschenkt, den Grund gelegt zu dem wichtigen u. beträchtlichen Aufwand an Gebäuden und andern Kostbarkeiten, der davon hat bestritten werden können.«

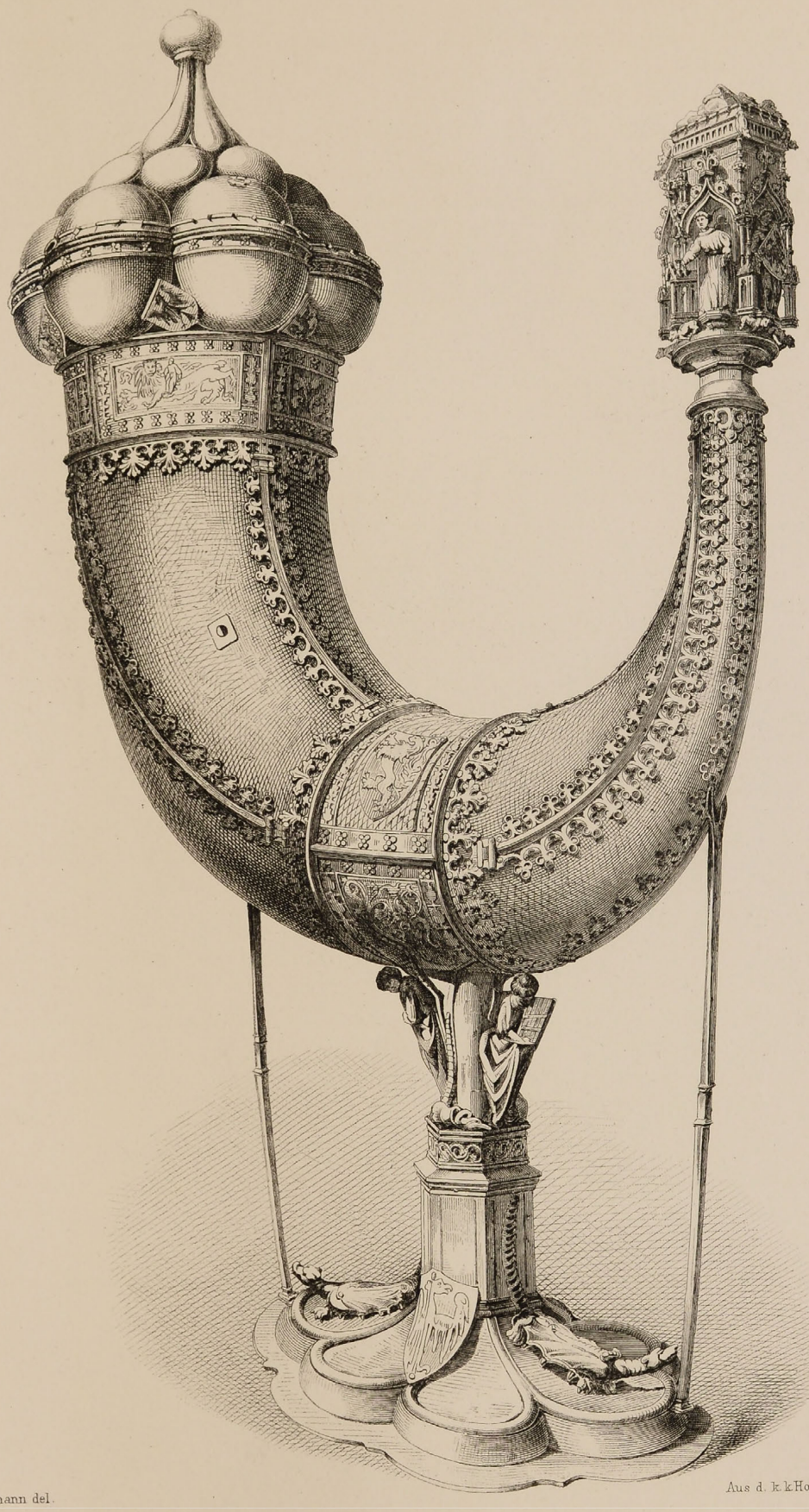

W. Zimmermann del.

Aus d. k. k. Hof-u. Staatsdruckerei

Erhaltung d. Baudenkmale« III. kötetében (1859 dik évfolyam) 107—146. l. A bécsi bizottság nagy liberalitásának köszönhetjük, hogy itt valamennyi, Bock czikkében közlött, illustratióval ismét találkozzunk; sok más, e munkámban előforduló, illustratiót is e bizottság szívességének köszönvén, e liberalitásáért itt legmelegebb hálámat kifejezem. A következőkben az esztergami kincstárnak levén legnagyobb része, egyenként csak azon míveknek honnan jöttét fogom megnevezni, melyek nem e kincstár részéről állíttattak ki.

Bock szerint az esztergami metropolisban jelenleg is három régi *szarvat* őriznek, melyekben szentelt olajat tartanak, még pedig az egyikben: a chrysmát, a másikban az »oleum infirmorumot«, a harmadikban az »oleum catechumenorumot«. Az utolsó kenetre szolgáló olajat szokás gyüm. oltó csütörtökén ünnepélyesen fölszentelni. Osztályunkban a két első szarv volt kiállítva.

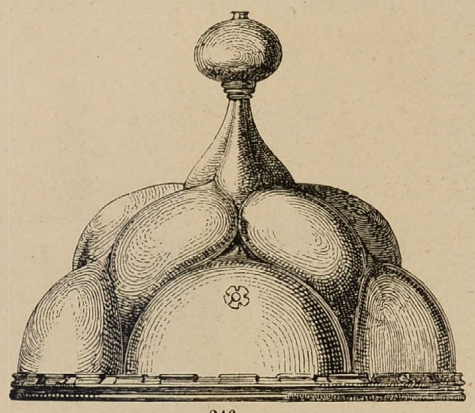

246.

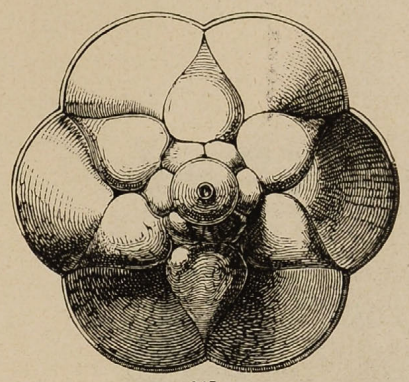

247.

*Nagy bivalszarv*, aranyozott ezüstbe foglalva (l. táblánkat). Száját körűlveszi hat féltojás-alakú domborodás, a domborodás második fele képezi a födélnek alját, melynek felső részén két sorban ismét hat-hat domborodás látszik, legfelsőbb helyen gomb. A száj domborodásai közt vannak czímerpaizsok, melyeken fekete zománczos egyfejü sas, felváltva cseh oroszlánnal arany alapon jelenik meg. A középső domborodáson C betü vésűzve. A száj alatt friesszerű lemezen volt négy ábra, egyike eltünt; Bock ezeket így írja le: »Szépen s erélyesen stylizált sárkány-szörnyen, körűlvéve lombozattal, nő lovagol. A második mezőn angyal-alakú amorette oroszlánon az előbbi nő elé vágtat. A harmadik ábra hiányzik. A negyediken úgy tetszik, valamely genius vad lovon az előbbiek után iramlik. Valamint ezek a szerelem országából (aus dem Reich der Minne) vett alakok, úgy a szarv alján zenélő angyalok is, továbbá a német sassal és cseh oroszlánnal ellátott rajzok, végre a lombozat stylisatiója is bennünket Zsigmond császár idejére utalnak, még pedig Zsigmondnak visegrádi kincstárára. Zsigmond a XV. század elején, mint Magyar- és Csehországnak királya, Visegrádon székelt, hol őt Magyarország rendei fogva tartották, hogy alkalma legyen az uralkodók magas hivatásáról elmélkedni.*) A szarv négy hosszában futó abroncsát kétségtelenűl a XV. század valamely ügyes mestere mintázta; de legdúsabban van ékesítve a szarvnak középső része (mintegy öve), melyhez állványa, két oldalán ülő és zenélő angyalával csatlakozik. E középső darab egyik oldalán látjuk két grifftől tartott czímerpaizson a cseh oroszlánt, másik oldalán más czímerpaizsot, melynek alakját megmagyarázni eddig nem sikerűlt. Lóher-rovátkás korona fölött szakálos férfi mellképe jelenik meg, baljában zárt könyvet tartva.**) Ugyanezen alakot



248.

*) Zsigmond székelt ugyan Visegrádon, hanem szabadon; fogva nem itt tartották, hanem a siklósi várban.

**) Ehez igen hasonló alakot láttunk egy kelyhen, melyet a m. n. muzeum kiállított; itt is lóher-rovatkás korona fölött van szakálos férfiunak mellképe és baljában zárt könyv, ez alkalmazint apostol, kinek közelebbi jelzésére csak a nimbus hiányzik.



249.

látjuk a szarv hatosztályú aljának egyik címerpaizsán is, míg az ellenkező címerpaizson a német kétfejü sas jelenik meg, mindkét paizs az eredeti láb kiegészítésének tekinthető. Az utóbbi címer után következtethetni, hogy akkor keletkezett, mikor Wenczel mostoha testvére letevése után, Zsigmondot német császárrá választotta a hét választó; mert a német császárok (talán királyok) koronáztatások előtt az egyfejü sassal címer-alakként éltek, de a koronázás után, Wenczel napjai óta a kétfejü sast vették fel heraldikus jelül. — A hegyesre keskenyedő szarvnak tetejéül szolgál baldachinszerű elrendezés, melynek fülkéiben egyes alakok állának (paizstartó angyalok ezek.*) A hagyomány ezen szarvat I. Mátyás király ajándokának tartja; mihez azonban a díszitmények kiállítása semmi támpontot nem szolgáltat. Lehető azonban, hogy ezen és a többi szarv, mint ivó-szarv, a magyar királyok kincstárában volt, s hogy így később a híres Corvin Mátyás birtokába jutott, ki azokat az esztergami főegyháznak ajándékozhatta.« Legnagyobb átmérő 0,359 m., legnagyobb magasság 0,380; a szájnak nyilása 0,100.

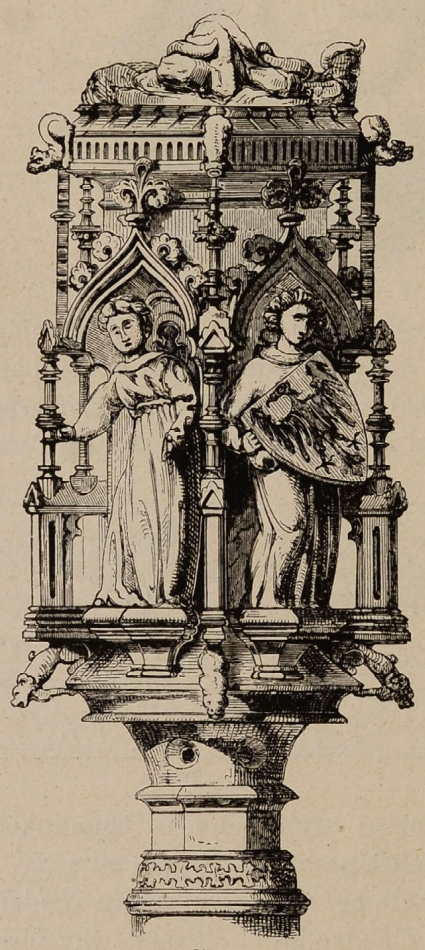

250.

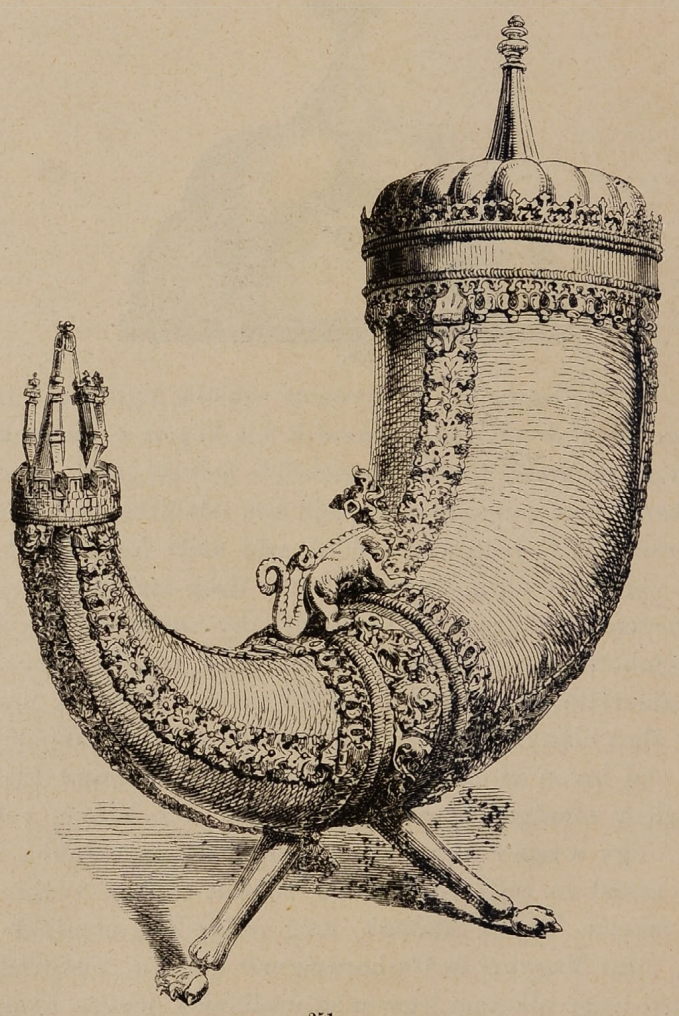

251.

E szarvnak régészeti jelentőségének kitüntetésére megjegyzendő, hogy érte 25,000 o. ért. forintot ajánlottak. (H. l. I. szekr. 2. 3. 4. osztály 17. sz.)

*Az utolsó kenetre szolgáló olajnak őrzésére használt szarv.* Efféle szarvakat *griffkörömnek* (Greifenklaue) is neveznek, mert többnyire, mint itt is, három griffkörmű lábon emelkednek. Az egész szarvnak elrendezése igen hasonló az elébb leírthoz: nagy, nyitott szája fölött ananaspikely-szerű domborodással ellátott födél, melynek legvégső teteje azonban új, teste hosszában futó négy abroncs, melyen keresztül széles összekötő öv vonúl, végre a hegyesebb végen más tető. A különbség az, hogy az előbbinél egész-

*) A födél tetején hajdan sz. György a sárkánynyal állott, de ezen csoportnak emlékeül csak a sárkánynak töredéke maradt meg. Nevezetes, hogy az egész födélnek, kivált díszfialaiban máris a renaissance mintegy hajnala észrevehető; miért is e darabot későbbi kiegészítésnek tarthatni.

ben kevesbbé gazdag díszben, nevezetesen emberi és vésűzett alakban; az utóbbiak helyett az abroncsoknak és az övnek lombozata domborműben van kidolgozva, a későbbi csúcsíves tekervényesebb értelmében és fenyűtobozok hozzáadásával.

Igen nevezetes erélyesen, heraldikai stylben kidolgozott sárkánya, mely az öv fölött alkalmazva, fogantyuúl használt; ez az egyetlen, a szarvon előforduló állati alak, mely egyrészt keleti mintára és képzelő tehetségre emlékeztet, különösen hajfürtjeinek sajátságos alakzásában és elhelyezésében, úgy szintén hátgerincze pikkelyeiben, melyek végig futnak farkán is. Egészen eredeti e sárkánynak feje s azon a még eredetibb száj nyilása.

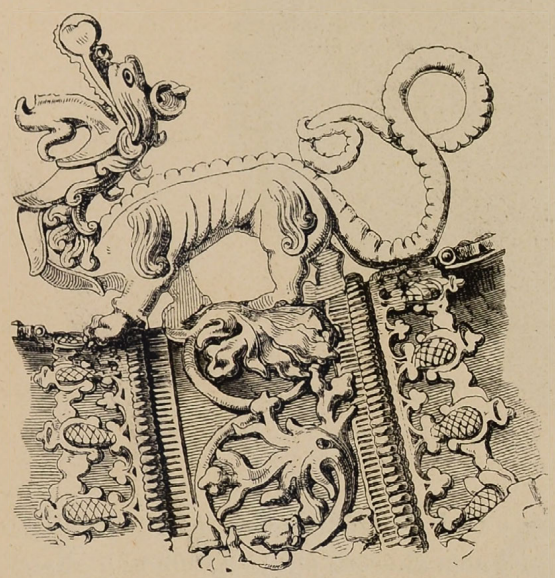

252.

Eredeti a szarv hegyesebb végének teteje is; lenn erődnek rovátkás fala, melyből kissé durva sisak emelkedik, körűlvéve hat fialával, melyek a sisakból szöknek ki.

E szarvnak legnagyobb átmérője 0,420 m., legnagyobb magassága 0,440 m., szájnyilása 0,150 m. (A hivatalos lajstromban előfordúl az I. szekrény 2., 3. és 4. osztályának 26. sz. a.)

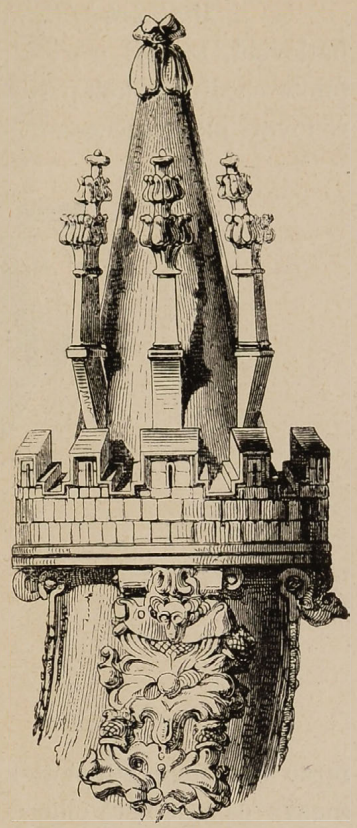

253.

A harmadik legegyszerűbb, az »oleum catechumenorum« tartására szolgáló esztergami szarv nem volt kiállítva. Bock ezt is leírja és a három szarv leírását összefoglalván, következteti, hogy mind a három ugyanazon kéz míve, mihez még az is járul, hogy kettején a mesterjelnek volt ugyanazon kis ötszirmú rózsa látható. E szarvak keletkezési idejét a XV-dik század első felébe teszi, és hiszi, hogy mindnyája azon rendnek készületei közé tartozott, melyet Zsigmond király és császár alapított. Ezen rend jelvénye Horányi szerint, (Res gestae Sigismundi) a mesés sárkány volt, pártfogója sz. György, neve »Ordo Draconis«. Ezért látjuk e szarvak mindnyáján vagy a sárkányt magát, vagy sz. Györgygyel együtt; sz. Györgygyel még meglevő alakban a harmadik szarvon, maradványát az elsőn, a sárkányt magában a másodikon. Hihetőleg e szarvak a vitézrend ünnepélyeinél ivópohár gyanánt használtattak.

Volt osztályunkban hat, e korból származó kehely: három Esztergamból, kettő a pozsonyi egyházból és egy a m. n. muzeumból. E kelyhek keletkezési idejére nézve nagyobb korszakot kell igénybe vennünk, mely leszáll a XVI-dik század első évtizedeibe. Mind a hatban megvan a csúcsíves stylnek tökéletesen kifejlődött kehely-alakja: fölfelé fordított harangidomú kupa, hatoldalú szár vagy cső, stylus, a szintén hatosztályú gombbal (Knauf, nodus) és hatlevelű láb. A kelyhek többjeinél csúcsíves fülkékben álló szentek alakjai fordulnak elő; a munka pedig filigraines és zománczos. Hol alak nincsen, ott helyette dúsgazdag, merészen hajlított lombozatot látunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a csúcsíves stylnek kifejlett kelyhei kevébbé czélszerűek a régíbbeknél; a XIV-dik századbelieknél, mert a szárak kiszökései, érdességei a kéznek roszszabb fogantyút nyujtanak, sőt erősen fogva, a markot még sérthetik is. Nézetem szerint valamennyi itt fölhozott kehely magyar műhelyben készült; mire kivált a sajátságos filigraine és zománczmű tanúskodik. Különleges az utóbbinak színhangulata, melyet sajátságos magyarnak mondhatunk; a festékek ezek: világos kék, zöld, világos violaszín és fehér; midőn e színek lehangolt minőségben alkalmaztatnak, a hatás sokkal kevésbbé rikító, mint más külföldi zománczoké, hozzá járul, hogy a vörös szín igen ritka az efféle magyar zománczoknál, úgy szintén a sárga is, és hol e kettő előfordul is, rendesen csak csekély területet vesz igénybe. A kedvencz virág a nefelejts, sőt még a középkori ornamentalis rózsa is megközelíti ennek alakját; később kedvencz virággá válik

a tulipán, mely a magyar népnél még ma is az, s azért csaknem mindig ládáin és szűrein látható. A zománczok tulipánja rendesen vékony vörös csíkot mutat fehér alapon. A magyar zománczra még visszatérünk.

*Misés kehely* (l. táblánkat) díszítve filigraine-el és zománczczal; ily míveletű lombozatot látunk hatlevelű, legalól négyszirmú csúcsíves rózsával (Vierpass) áttörött lábán; egyik mezejét kétfejü sas fölött cardinalis-kalap dísziti: Felirat »Hunc Dionys. Card. de Széch. Prim. et Eppus Strigon. calicem renovari jussit successor Joannes Simor 1868.«*) A hatosztályu gomb fölött **marria** (az r betűt, mivel hat

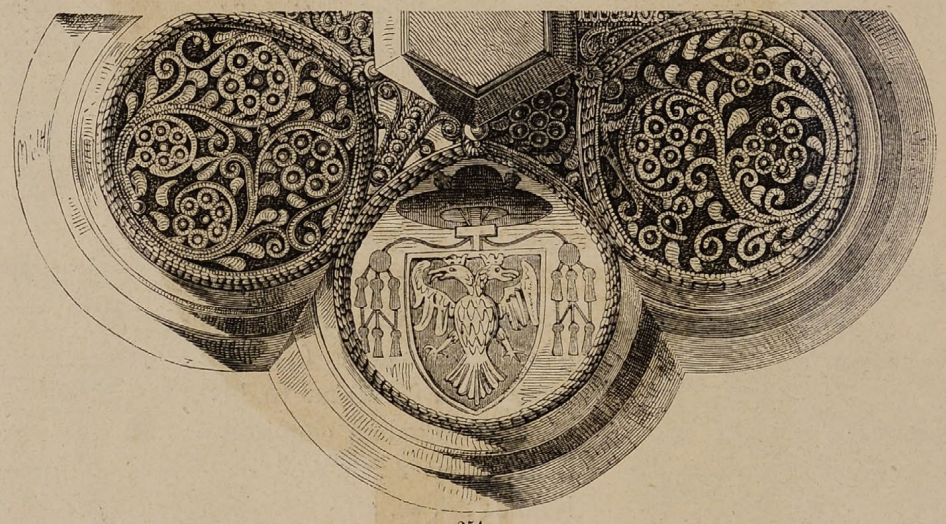

254.

mező van, megkettőztették), a gomb alatt **iohans** (itt is a felesleges s betű a hatodik mező miatt van alkalmazva és az e betű elhagyva; mert egyszerűen a német Johan-nal nem akartak élni). Különösen díszes a gomb négyszirmú rózsáival és filigraine ornamentatiójával. A kupa fölfelé fordított harang-alakú, alján ismét igen finom filigraine-mű látható; e fölött pedig liliomszerű, plastikai, a kupát körűlfutó szalag. A zománcz itt többnyire e kehely mezőinek alapját képezi. Kelyhünk nem a székes-egyház kincstárának, hanem az esztergami parochialis templomnak tulajdona. Magassága 0,230, a kupa nyílása 0,110. (H. l. I. szekr. 2. 3, 4. osztály 14. sz.)

*Dúsan ékesített kehely*, aranyozott ezüstből; a kupán lenn: »Calicem istum fecit fieri Benedictus de Zuh nobilis transilvanus p. (per) ipsum p. (Paulo) ecclesie budensis canonico datus«. Ez alatt hat medailonban: angyali üdvözlet, a mágusok tisztelgése, Mária a gyermekkel, mely csengetyűt tart, keresztrefeszítés, a holt Krisztus és a szenvedő Krisztus (Schmerzensmann); ezek alatt arkádokban hat szent. A gombon (nodus Knauf) az atya isten a világgömbbel baljában, jobbjával áldva, a koronázott Mária az ur istent imádva, Mária a gyermekkel; a többi fülkében zenélő angyalok. A kehely csövének alján hat-hat egymás fölötti arkádban szentek. A gomb fölötti és alatti hat-hat szent megfelel a 12 apostolnak. A hatlevelű lábon, czímer gyanánt koronából felszökő félfarkas, a többi öt osztályban, valamint a kehely többi részén is filigraines és zománczos virágok. Egészen lenn ismét hat arkád hat szenttel, közbül e felirás: »Ave vas clementie, scrinium dulcoris, sacramentum gracie, pabulum amoris, pignus vite, delicie coeli«. Ezen igen czikornyás feliratot éles szemmel elolvasta Knausz kanonok, Bock nem olvasta. Egy, az 1528-dik évből származó lasjtrom e kelyhet már említí. Bock a kelyhet, mint a kelyhek egyik legdúsabb példányát hozza fel.« Mi ezen dúsgazdag kehely régiségét illeti: nem merünk határozott évszámot kijelenteni; nézetünk szerint készitése a XV-dik század közepére esnék, kivált ha feltesszük, hogy erre a sváb aranymívesek, az augsburgi vagy nürnbergiek híres technikája hatott. Nem felelünk e kérdésre sem; vajjon ezen remekmű születési helye az alsó Duna, vagy pedig déli Németország?« stb. (H. l. I. szekr. 2. 3. 4. oszt. 20. sz.)

*) Széchy Dénes 1440-től 1465-ig ült a primási széken; tehát a kehely a XV-dik század közepéről származik.



W. Zimmermann del.

Aus der k. k. Hof- u. Staatsdruckerei.

Közel rokona az előbbinek egy, a *pozsonyi káptalan részéről kiállított kehely;* szintén aranyozott ezüstből és gazdagon díszitve filigraine-el és zománczczal. A hatlevelű lábon ott, hol ez a csőbe átmegy, a szenvedés Krisztusa jelenik meg domborműben, oldalán láthatók Mária,: János, Katalin, Borbála és Péter. A gombon tizenkét arkádban: Mária, Erzsébet, apostol, apostol, apostol, Katalin, angyal, apostol, angyal, apostol, Borbála és apostol. A kuppa alján a tizenkét apostol, — egy hiányzik, — átlátszó zománczban. Egész magasság 0,250; a kuppának átmérője 0,110 n. (H. l. III. szekr. középosztály 74. sz.)

*Misés kehely*, aranyozott ezüst, igen finom filigraine-munkával. Hatlevelű lábát cső követi, melynek közepén szintén filigraine-el megrakott gömb; az utóbbi fölött »Literati«, alattta »Mathiae«. A kuppa alsó része filigraine-el díszitve. Magassága 0,226 m., a kuppa nyílása 0,100 m. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4, oszt. 15. sz.) Bock keletkezését a XV-dik század végére, vagy épen a XVI-diknak elejére teszi; szerinte a technika, minden részleteiben nem olasz »magister argentarius«-ra, hanem sváb mesterre mutat, mint ezen »calix ferialis« készitőjére. Nem ugyan hazafiságból, melynek ily kérdésben

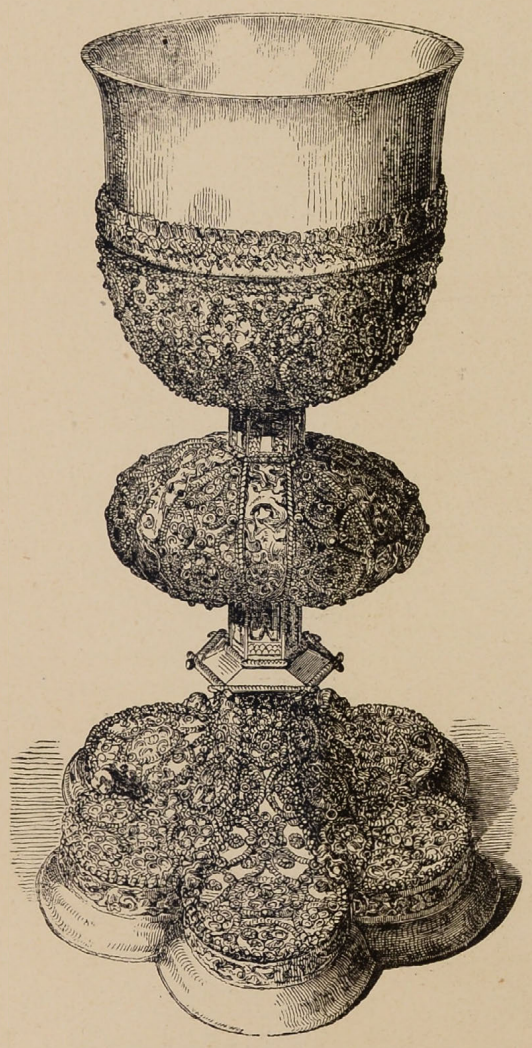

255.

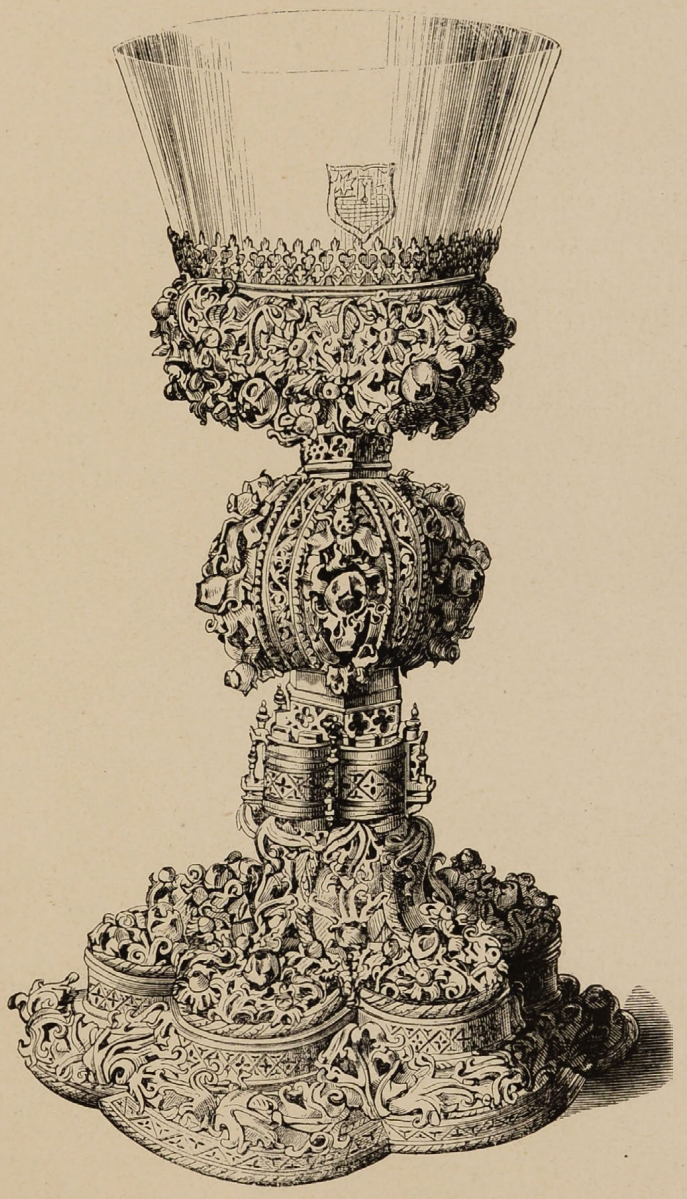

256.

szava nem lehet; hanem a kiállított és még több magyarországi régi kelyhek rokonsága, az azokban észre vett folytonos fejlődés és a filigraines és zománczos technika után ítélve, kimondhatjuk, hogy a nálunk megmaradt kelyhek hasonlíthatlanul nagyobb mennyiségét magyarországi műveknek kell tekintenünk.

Más, a *pozsonyi káptalan birtokában levő kehely*, mely ismét az előbb leírt esztergamihoz hasonlít. Ez is csupa filigraine-munkából áll, zománcz nélkül és épen úgy nélkülözi a gombnak és más részeknek csúcsíves arkádait. A díszvirág itt is négyszirmú, de mely inkább a nefelejcshez, mint a rózsához közeledik. Feltünő, lábán, a gyíkok, lacerta, alkalmazása, melyek a filigraine határain mintegy csomókat képeznek; nem állanak magukban, mint állnak az esztergami legdíszesebb szarv sárkányai. Magassága 0,230. (H l. III. szekr. középoszt. 55. sz.). Pozsonyban minden egyes kanonok saját kelyhével bír, sőt ezek fölött is van a székes-egyházban több régi kehely a mise-mondó egyháziak számára, miből következtethetjük, hogy itten rablás, vagy másféle eltulajdonítás, legalább a kelyhekre nézve, nem történt.

A kiállításnak *hatodik*, a XV-dik századból (vagyis inkább a XVI-dikkól) származó *kelyhét a m. n. muzeum küldte*, aranyozott ezüst, kivéve a kuppa felső testét a kehely minden része túl van rakva díszitménynyel, leginkább a kehely testére forrasztottal; a lombozat közt gyöngyök és rubinok vannak alkalmazva. A kuppa alján van három czímerpaizs: egyiken korona fölött azon mellkép, melyet 249. ábránkon adtunk s ott apostolnak neveztünk; tovább a fal fölött egyes rovátka, konyhakanál-alakú lőréssel, jobbra; balra csillag; végre a korona fölött hattyú. Lenn a kehely lábán:

Regis opus donumque fui post saecula tandem
Me tria gens teneat clara Migatiadum

Leonardus Ciarius Trident. Cath. eccl. Vac(iensis) Can(onicus) sacerd. ob. beneficia grati animi anno XPI. 1799. Daczára ezen feliratnak, a díszek feltünő tulterheltsége miatt, mely a kehely kezelését nevezetesen akadályozza, keletkezési idejét csak a XVI-dik század nem épen első évtizedére tehetjük, ámbár tagadhatatlan, hogy a lombozat, egyenként véve, csodálatos technikával és jó ízléssel van kezelve. A kehelyhez tartozó patenára Krisztust koporsójában állva, látjuk vésve. E kelyhet Bock leírta a bécsi »Mitth. d. k. k. C. C.« 1867-dik évf. 111. és 112. lapjain. (H. l. III. szekr. középosztály 70. sz.)

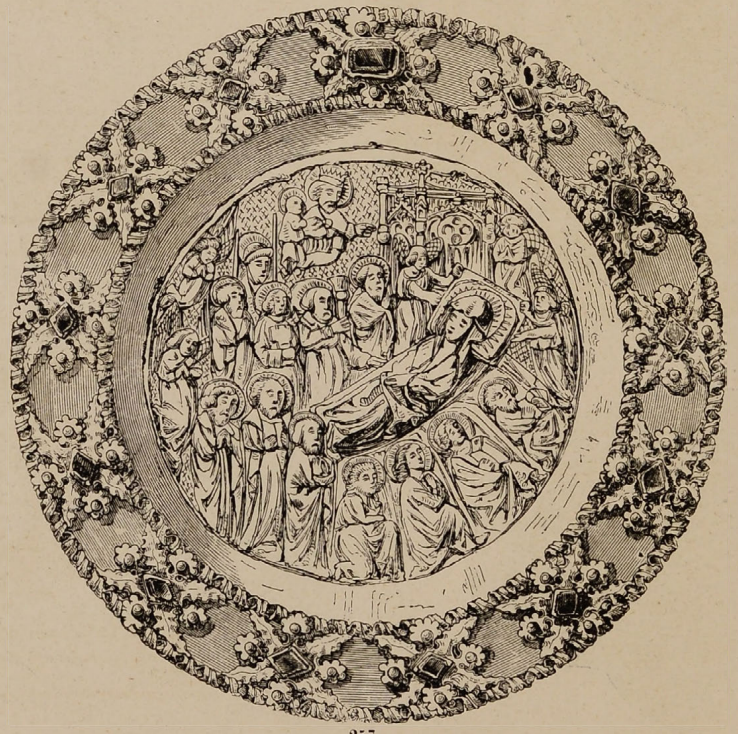

257.

*Ereklyetartó*, közepén gyöngyházból faragott dombormű kerek tarcsa, foglalva aranyozott ezüstbe, melyben díszes lombozat s ennek közepén ismét drágakő jelenik meg. A dombormű Máriának halálát mutatja a tizenkét apostol jelenlétében, fejénél három, lábánál két angyal; a magasban Krisztus a boldognak lelkét tartva, felöltözött kis gyermek alakban. Összesen husz alak. A törékeny anyag nem engedte meg a készitő egész mesterségének kitüntetését; mind a mellett az ügyességet tőle meg nem

tagadhatni; mely sokkal nagyobb mérvben világos a keretnek aranymíves-munkájában. A hátlap mélyedéséből az ereklye eltünt. Ily ereklyetartót »monile« szokás volt csatt gyanánt a casulán hordani s Bock ismét ily czélra ajánlja tarcsánkat. Egyet értünkvele, ha készítését a XV-dik század dereka körül helyezi; de nem érthetünk egyet vele, midőn kétségen kivül német munkának nevezi;*) mert a ruharedőzetet nem tekinthetjük oly apróra, szegletesre töröttnek, minőt Németországban már a XV-dik század közepe körül is rajzoltak, a szamárhátú arkádokat pedig Olaszországban is használták; mi pedig az egésznek compositióját illeti, ez egyenesen elüt a prágai székesegyház részéről a cseh osztályban kiállitott Mária halálától, mely szintén gyöngyház-dombormű. A munka itt tagadhatlanul jobb az esztergamiénál, szabatosabb és határozottabb; de a mozgás általán mégis szegletesebb. Igaz, a ruha itt sincsen törve apró-redőre, s ezért, Bock ellen, ki a XV-dik század második feléből kelteti, régibbnek tartjuk az esztergaminál. Van valami abban, mi mintegy Schongauer Márton előfutójaként tünik ki. Az esztergami ereklyetartónak legnagyobb átmérője 0,100 m. (a prágaié 0,115 m.) (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 18 sz., hol a keletkezési idő tévesen van jelezve.)

*Ereklyetartó*, előlapján az angyali üdvözlet, hátlapján a fájdalom, vagy szenvedés embere koporsójában felállván. (Christus in monumento, vir dolorum, Schmerzensmann, olaszul piétá, a második piétá-nak neme Krisztus holt teste, anyja ölében.)

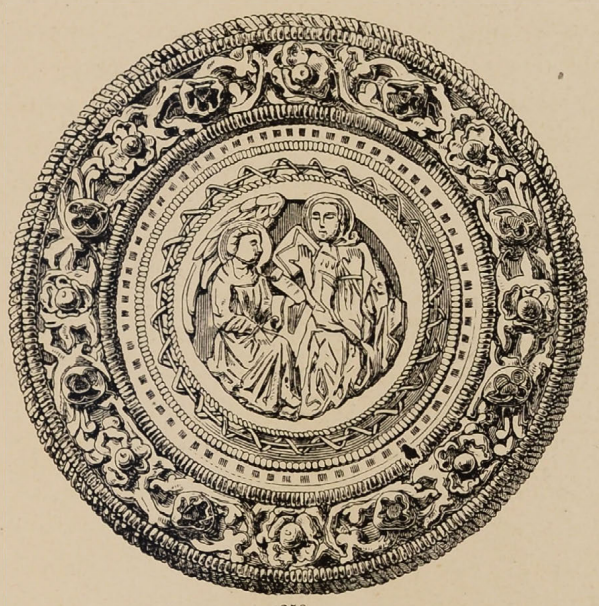

258.



259.

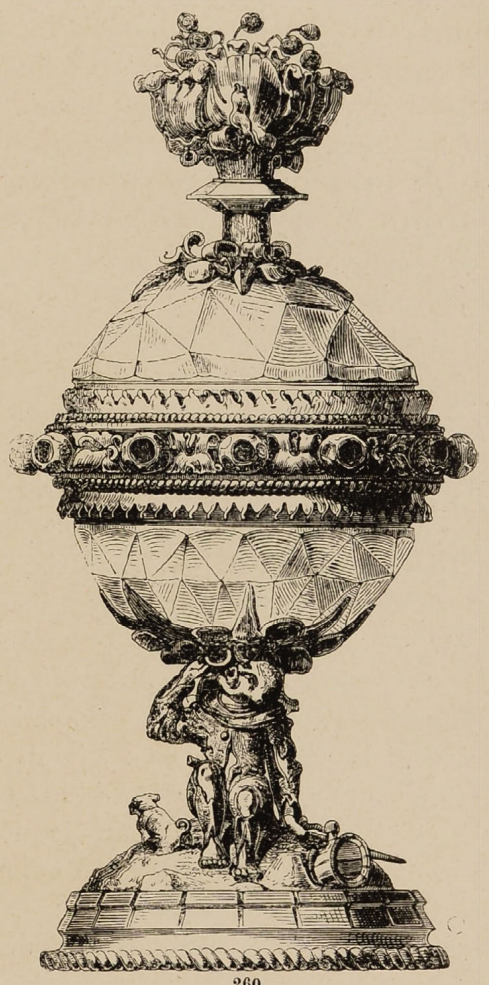

260.

Az előlap jelenete ezüstből öntve és vésűzve kék zománczos alapon, a hátlapé gyöngyházba faragva; a dús lombozatú keret egyenlő a két lapon. Bock a mű keletkezését a XV-dik század első felébe helyezi; nem mondja ugyan egyenesen olasz munkának, hanem mégis oda czéloz midőn előadja, hogy

*) Sowohl die Composition des Ganzen als auch die Behandlung in der Drapirung der Gewänder, nicht weniger aber auch die Construction eines Baldachins mit zwei in Form des sogenannten Eselsrücken gehaltenen Spitzbögen zu dem Haupte der Sterbenden (wahrscheinlich die Darstellung eines kleinen Hausaltares, der bei dem Tode Marias auf altdeutschen Bildern selten fehlt) weisen *mit Sicherheit* dieses interessante Basrelief Deutschland zu. (Jahrb. d. k. k. C. C. III. Bd. S. 114.)

Gaddi és a Memmiek, a florenczi és sienai iskolák kedvelték az egész középkoron át ugyanezen tárgyat, t. i. az angyali üdvözletet összekapcsolva »pietával« előadni, a megváltás kezdete és vége értelmében; sőt egy lépéssel tovább menvén, ugyanegy mesternek tulajdonítja az esztergami azon díszkehely készítését is, melynekkuppáján szintén az angyali üdvözlet és a feltámadás igen hasonló módon előadva fordul elő. Az ereklyetartó legnagyobb átmérője 0,080. (H. l. I. 2., 3., 4. osztály 22. sz.)

*Ereklyetartó* vagy chrysmarium, melyben, Bock szerint, talán a királynak koronáztatása alkalmával, fölkenésére szolgáló szentelt olajat tartották; ma nem használják egyházi czélra. Bock az aranymívesség fénykorából valónak mondja, melyben az egyház szolgálatából a királyi udvarokéba lépvén az alakzást legnagyobb ügyességgel mintegy játszvagyakorolta. Szerünknek teste két facetirozott félgömbből áll, melyet egymásra csavarhatni; a félgömb hegyi kristályból készült; belsejében a lábnak ide tóduló gombján az I. H. S. betüt olvassuk, miből kitetszik, hogy volt mégis idő, melyben az edény egyházi czélnak szolgált. Az ilyféle szereken alkalmazott cső helyett itt a kutya, birka, pásztorbot, rongyos ruha és valóságos kulacs után félre nem ismerhető elveszett fiu fordul elő; testének részei ezüstben vannak mintázva, ruhadarabja aranyozott, a gyep zöld átlátszó zománcz. A két félgömbnek összekötését aranyozott rubinokkal díszitett szalag elrejti; teteje stylizált lombozat, kék zománcz-gömböcskékkel. A XVI-dik század elejének kitünő aranymíve. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. osztály 23. sz.)

*Nyolczszögü »Agnus Dei tartó«*. Az előlapon hegyi kristálytábla alatt a bárány viaszban mintázva; felirat: »Agnus dei qui t(ollit) p(eccata) mundi, misere(re) et da nobis pacem.« A hátlapon 0,050 m. átmérőjü medailon, melyen sz. Katalin kivégeztetését ábrázoló gyöngyház-dombormü; az aranyozott ezüst kereten nyolcz, kiválólag stylizált levél; mindegyik közepén smaragd-virág és gyöngyök. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 19. sz.)

*Püspöki pásztorbot* (pedum, pastorale, Krummstab, lituus). Egész magassága 1,880 m. A csigának átmérője 0,210. Az aranyozott ezüst botnak van négy gyűrűje és egy erősebb gombja (nodus), felülete pikkelyes; csúcsíves tabernaculum fölött görbül a csiga (volute), melynek közepén Mária a gyermekkel sugár koszorúban áll, feje fölött két angyal koronát tart. A botnak régibb részei a XVI. század beállta körül készültek, de később több toldalék jutott a bothoz. Maga nemében egyetlen volt osztályunkban; általán a régi püspöki és apáti bot Magyarországon igen ritka; van még egy a szepes-váraljai székes-egyházban, de ez is különféle restauration esett át. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 16. sz.)

*Nagy processionalis kereszt,* ágai hegy-kristályból, foglalva aranyozott ezüstbe és dúsan díszítve rubin-féle üveggömbökkel. Közepén Krisztus, fölötte három fülkében igen kis mérvü szent, ezüstből; közöttök ereklyetartó szekrényke; lába szintén aranyozott ezüst, díszítve késő csúcsíves lombozattal és rubinféle pastákkal. Lábát és Krisztusát Baráti István, kinek czímere is rajta van, 1607-ben készítette és az egészet Telekdy nagyprépostnak ajándékozta. Magassága 0,930 m. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 21. sz.)

Az esztergami metropolisban őrzik az úgynevezett *apostoli keresztet,* crux apostolica, is, melyet szokás ünnepélyes alkalommal, a koronázásnál a király előtt vinni. Rúdja (stylus, calamus) új, de maga a kereszt a XV-dik század közepén készült aranyozott ezüstből. Közepén a fölfeszített Krisztus négyszirmú rózsában (Vierpass), fölötte szintoly rózsában a fiait vérével tápláló pelikán; jobbra a kesergő Mária, balra János evangelista, lenn Magdolna. A keresztnek magassága, rúdja nélkül 0,320 m. Keresztágainak legnagyobb kiterjedése 0,260 m., az ágak szélessége 0,030, mélysége 0,020. Ez utóbbiból domborodnak ki a rózsák alakjai, maguk az ágak lombdísze átlátszó kék zománczon keresztül látszik. A hátlap négy végső rózsáiban látjuk az evangelistákat, a középsőben a szűzet a gyermekkel, de nem domborműben, hanem nielloban; nigellum úgynevezve fekete festékéről, mely a rézmetszetű táblák módjára bevésett résekbe van olvasztva és az egész aztán csiszolva. Bock itt maga figyelmeztet, még pedig egyenesen a kereszt olasz eredetére, még pedig a florenczi iskolából, sőt Ghirlandajót és Peruginót megnevezi, kiknek egyikét az alakok rajzolójának tarthatni. (Ghirlandajót elébb, ámbár ezt sem határozottan, Peruginót épen nem.)

*Azon püspöki süveg, infula,* melyet a primás használ, midőn a királyt koronázza, egészen újítva ugyan, hanem a régi díszek és alak használatával úgy, hogy a süveg nem éri el a későbbi iszonyú magasságot; alapja be van hintve gyöngyökkel. A két szalag, taeniae, aranyozott ezüst csattokkal a mitrához kötvék,

ezeken madarak gazdagon stylizált lombozattal; a két végén egy-egy saphir; a taeniák két lapján: 10 saphir, 5 topaz, 9 amethyste, 3 granát, 5 chrysolite és 2 rubin. (H. l. I. szekrény 2., 3. és 4. osztály 24. szám.)

*Hímzett diptychon.* Jobbra (heraldikailag véve) Krisztusfő, balra Mária feje, a fájdalom embere és anyja véres verítékben könyezve. A fejek aranybrokat mélyedésből szálnak fel, színesen hímezvék, hanem nagy mérséklettel a hangulatban. A jellemzetesen tartott töviskorona és a hajazat színes selyemmel és aranyszállal körűlfont igen vékony sodronyból készült. Krisztusnak három liliomból álló keresztes nimbusa, a töviskorona és Máriának fátyola gyöngyökkel van díszítve. A szekrényalaku tartalék

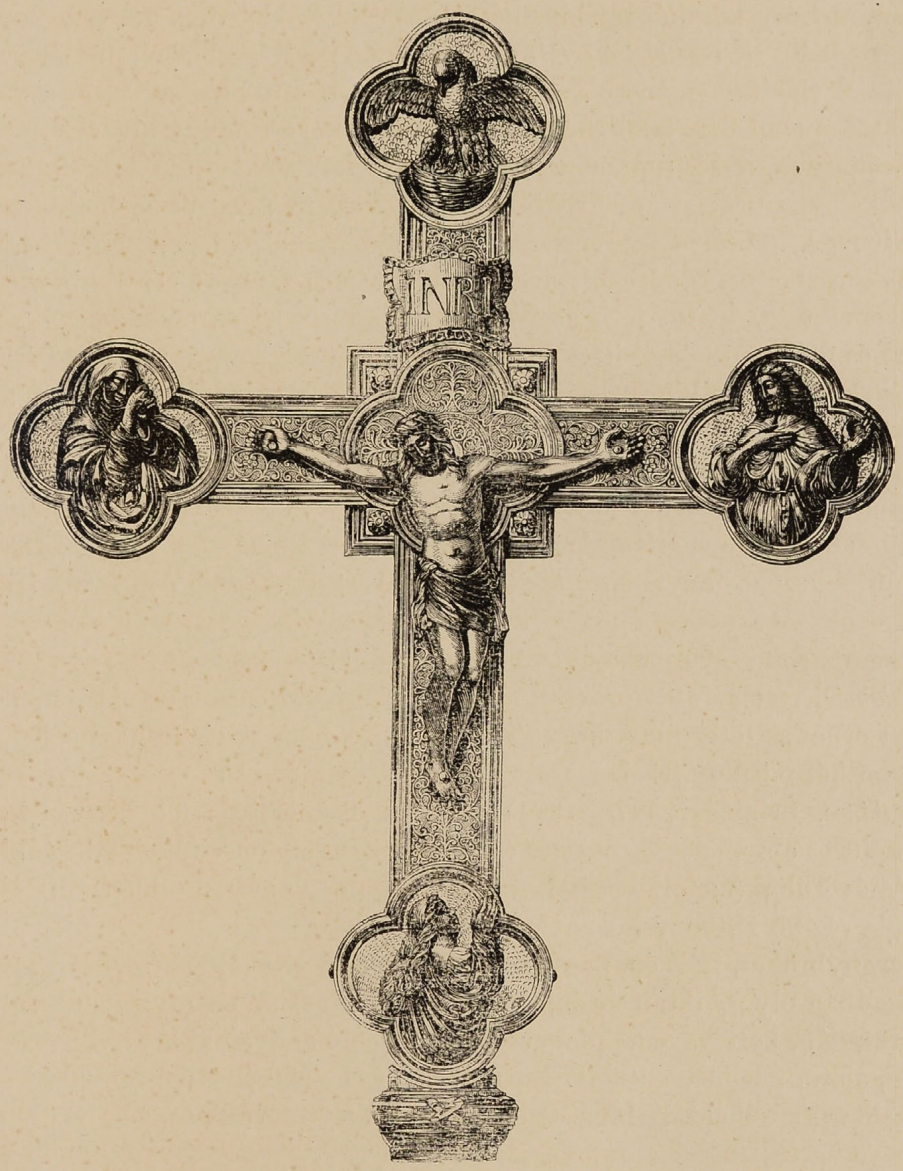


261.

kívül vörös selyemmel van bevonva. Az egyes tábláknak magassága 0,200, szélessége 0,180 m., mélysége 0,033. A XV-dik század jó idejéből származik. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 25. sz.)

*Krystály-szekrény.* Facetirozva, foglalva aranyozott és niellirozott ezüst keretbe. Alján belül tíz átlátszó zománczos lombozatú díszes medailon. Hossza 0,440, szélessége 0,300, mélysége 0,260 m. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 27. sz.)

Pápai gyűrű, az az olyan, minőt a pápák az egyházi főnököknek, ha azok Rómát látogatják, emlékül ajándékozni szoktak. Erre mutat nemtelenebb ércz-anyaga és azon körülmény, mely szerint a krystálykőnek vörös színe csak az alája tett foligliától származik; de erre mutat még inkább az e gyűrűn látható pápai tiara és e felirás PA. SISTO, mely alkalmasint a XV-dik század egyik Sixtus pápájának

tulajdonítandó. A gyürűn látható toboz már a renaissence kedves ékítménye, a gyürű nyakán az evangelisták jelvénye látható.

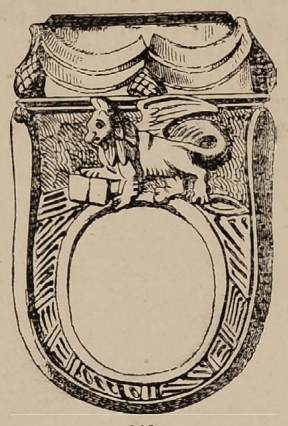

262.

A primás és az esztergami káptalan részéről kiállított mellkereszteket egymásután hozom fel, ha egyik másik a csúcsíves korszakon innen is helyezendő.

*Keresztalakú ereklyetartó,* táblakő aranyba foglalva és csodálatos kék, zöld és fekete zománczczal díszítve, attól nagy gyöngy csüng le. Egy 1687-ben szerkesztett lajstromban Lósy primásnak (1637—1642) tulajdoníttatik, de lehet Lósy koránál régibb is. (H. l. III. szekr. felső oszt. 18. sz.)

*Keresztalakú eréklyetartó,* táblakő; hátsó oldala mint az előbbié zománczozva. A régi lajstrom szerint hajdan Telegdy primás (1330—1349) tulajdona. Nem tarthatjuk oly réginek. (H. l. III. szekr. felső oszt. 19. sz.)



263.

Táblakővel, rubinnal, saphirral, topázzal és gyöngygyel díszített *mellkereszt,* feketére zománczozva. Hátlapjain kék alapon fehér bárány zománczozva, feketén a passionak eszközei. 1636-ban Pázmány primás (1616—1637) a kincstárnak ajándékozta. (H. l. III. szekr. felső oszt. 20. sz.)

Saphirral és gyémánttal ékesített ezüstbe foglalva: *mellkereszt.* Hajdan Pázmány Péteré volt, utóbb Perényi püspöké, ki azt a kincstárnak ajándékozta. (H. l. III. szekr. felső oszt. 21. sz.)

*Ezüst mellkereszt,* hat nagyobb táblakő képezi a keresztet. (H. l. III. szekr. f. oszt. 23. sz.)

*Táblakő-kereszt,* gazdagon zománczozva, fenn béka két fehér sárkány közt, két kereszt-ágán egy-egy oroszlán, lenn két fehér ló közt grotesk-fő. Az átlátszó zománczos hátlapon lombozat közt két páva. A XVI-dik század aranymívességének pompás munkája. A fentemlített, 1687-ben szerkesztett lajstromban fel van jegyezve, hogy Böjte Miklós kanonok († 1640) tulajdona volt. (H. l. III. szekr. felső oszt. 17. sz.)

Az esztergami sok régi casulából öt jutott a kiállításra:

*Bakács Tamás,* primás (1497—1521) casulája, czímere fél egyszarvú kettős hármas-hegyen. Arany-brokat ezüst ornamentatióval. A hímzett kereszt alsó ágán Mária a gyermekkel, sz. István, László, Imre; a kereszt-ágon két püspök. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 6. sz.)

*Kutassy János,* primás (1597—1601) casulája, czímerével: fél szarvas kereken, a (mostani Pálffyak czímere). Vörös alap, ezüst brokattal és nagy sárga selyem-virágokkal. A hímzett kereszt alsó ágán Péter, András és Fülöp (major) apostol, a kereszt-ágon az angyali üdvözlet. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 5. sz.) A casula régibb Kutassy koránál.

*Casula,* aranybrokat, igen ép, nagy pompás bársony virágokkal (stylizált tövisek), minők a XV-dik és XVI-dik században oly gyakran fordulnak elő. A tövön fenn az atyaisten, alatta galamb, lejebb Krisztus nyers keresztfán, körűlvéve Schongaueréhez hasonló angyalokkal; a kereszt alján Magdolna a keresztet átkarolva, alatta püspök, ez alatt sz. György béka-alakú sárkánynyal; legalól czímer: tálat tartó kéz, körűle csillag és félhold. A hímzett kereszt sok helyütt restaurálva. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. osztály 7. szám.)

*Casula,* aranybrokat, nagy vörös bársony-virágokkal. A hímzett kereszten Mária a gyermekkel, jobbra, balra imádó lebegő angyal, Mária alatt alexandriai Katalin, legalól Rozália. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 8. sz.)

*Casula,* aranybrokat, violaszínü alappal, behímzett kereszten fennt Mária koronázása, alatta az égbe emelkedő szűz, jobbra, balra és alatta Schongauer styljében felfogott angyalok, kik a szűzet viszik. Ezek alatt a szűz sírjánál tizenegy apostol, (legalább annyi nimbust olvashatni) és egy pap, talán ez a tizenkettedik t. i. sz István, az első püspök. Legalól Tamás apostol. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 9. szám.)

Eddig leginkább az esztergami egyházi kincstár XV-dik századbeli gazdag tárgyairól volt szó. Különös, hogy a sok casula egyikével sem maradtak meg azon roppant nagyságú csattok, broche-ok,

fibulák, morsus casulae, Pektoralkrampen stb., melyekkel a köpeny két szélső részét a mellen összetartották. Az itt másolt a m. n. muzeumnak egyik példánya, de néha ily óriási csatt a casula mindkét szárnyára nehezkedett. Példányunk a csúcsíves styl hanyatlásának idejéből való s azért Bock azt, ízetlensége miatt, sajátságos magyarnak mondja. Köszönjük az elismerést; de egyszersmind el kell ismerni Bocknak is, hogy csattunk keletkezési korában a csúcsíves stylnek saját hazájában is már vége volt és ott sem készültek többé ízletes mívek e stylben.

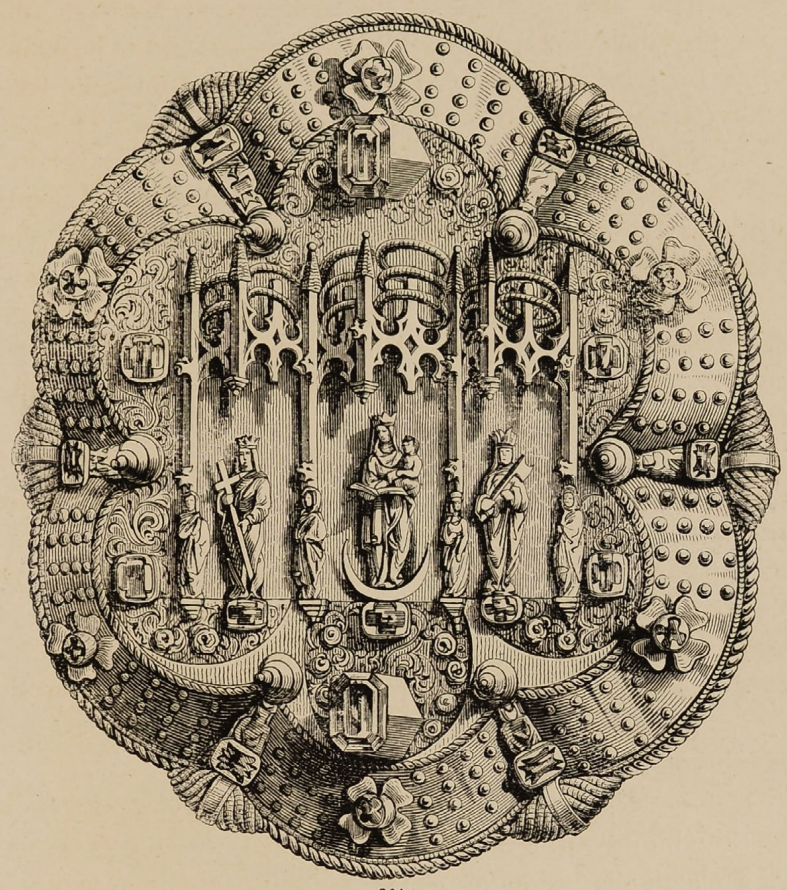

264.

Az esztergami öt casulán kívül volt még a későbbi csúcsíves korból származó öt más casula; négy a bártfai parochia, egy Ipolyi beszterczei püspök által küldve.

*Casula,* aranybrokat, vörös virággal. Tövén atyaisten, Mária a gyermekkel, Péter és még egy apostol, keresztágán az angyali üdvözlet. Rosz állapotu. Bártfa. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 28. sz.)

*Casula,* aranybrokat ezüst ornamentatióval. Tövén menekülés Egyptomba, János evang. jelvénye, a körűlmetélés, Márk oroszlána, a pásztorok tisztelgése, Lukács és Máté jelvénye; kereszt-ágán az angyali üdvözlet. Rosz állapotu. Bártfa. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 29. sz.)

*Casula,* arany-brokat, vörös bársony-virággal. Fenn Mária a gyermekkel és két imádó angyal, ez alatt két női szent. Rosz állapotu. Bártfa. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 30. sz.)

*Régi casulának hímzett keresztje.* Fenn a feltámadás, ez alatt Mária a gyermekkel, a kereszt ága végein az evangelisták jelvényei felirattal. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 31. sz.)

*Zöld-bársony casula.* Hímzett keresztjén fenn püspök, jobbra Borbála, balra Lucia. Tövén János ev., alatta még más apostol. A restaurált casula Ipolyi püspök tulajdona.

Volt osztályunkban két óriási monstranczia is: az egyik Járfalváról, Mosonmegyéből (Jahrendorf), a második a pozsonyi székes-egyházból. Mindkettőt Römer tüzetesebben leírta, a pozsonyit a »Pozsony és környéke« című 1865-ben megjelent munkában (306. sk. l.); a járfalvit a »Győri történelmi és régészeti füzetekben« I. k. 97. sk. l. Römer mindkét monstranczia rajzát is adja azoknak leirásához; miért is e két monstrancziát itt csak röviden említem.

*A járfalvai monstranczia* aranyozott ezüstből készült. Lábán: »O mater dei memento mei«. Az erre következő hat osztályban: sz. Ferencz a stigmákkal, a sienai Katalin menyegzője, István kövekkel, Miklós almákkal, a nagy Kristóf és alexandriai Katalin. A monstranczia teste vagy háza igen csínosan és ízletesen hajlított lombozat-tekercsen emelkedik; e lombozat legkitünőbb részét másolatban adja

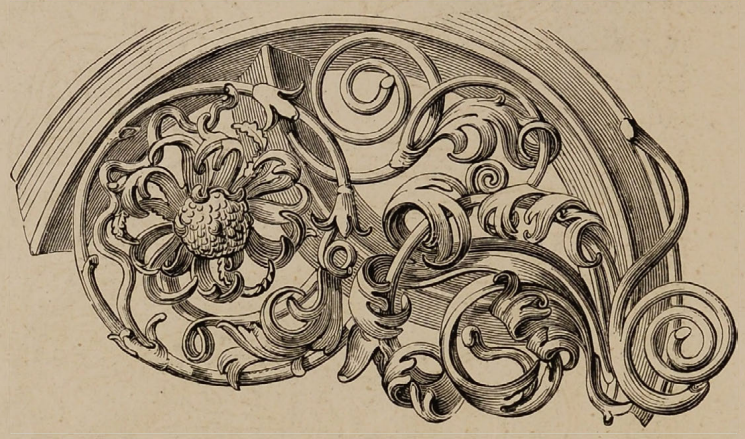

265.

fametszetünk. A test közepén, a lunulának (félhold, melybe a szentelt ostyát teszik) szánt millye oldalán jobbra sz. Klára a feszülettel, mellette kisebb alakban Magdolna; balra sz. Orsolya a nyillal, mellette kisebb alakban keresztelő sz. János. A millye fölött hajlított fialakból álló rakvány; ennek alsó emeletén Mária a gyermekkel, előtte kisebb alakban magyarországi sz. Erzsébet; felső emeletén a győzedelmes Krisztus, előtte kis angyal. Az egészen áttörött sisak alacsony. E monstrancziát a maga nemének remekművei közé kell számítanunk. Az alakok nem tökéletesek ugyan, hanem a lombozat és virágok a legjobbak közé sorozandók, mit a csúcsíves aranymívesség valaha teremtett. Egész magassága 0,940 m., legnagyobb szélessége 0,260 m. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. osztály 4. szám.)

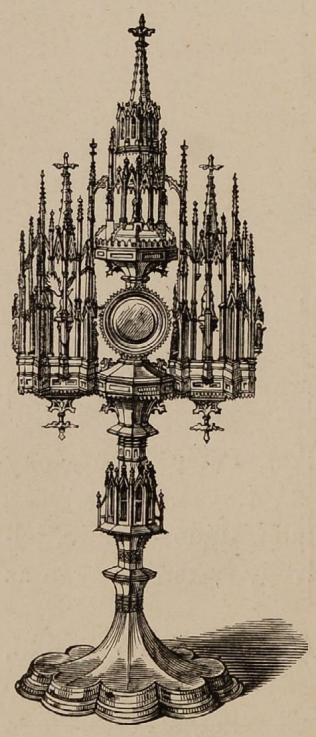

266.

Még nagyobb a járfalvinál a pozsonyi monstranczia; építészeti szerkezete tisztább ugyan, a fialák mindenütt még egyenesen szállnak fel; de ritkább abban a plastikailag kidolgozott emberi alak és a növénydísz s így csakis architectonikusnak mondhatni, és érez-anyagának kevésbé megfelelőnek. Monstrancziánk lába nyolcz osztályú, minden mezején egy Krisztus életéből vett esemény jelenik meg egyszerűen bevésve ú. m. Mária a gyermekkel, az utolsó vacsora, Krisztus elfogatása, három hárfázó angyal, Krisztus Pilatus előtt, meggyaláztatása, a keresztet hordva, levétel a keresztfáról, végre az üdvözítő feltámadása. A gomb fölött mintegy csúcsíves kápolnácska, e fölött, a fő emeleten a kerek kristály-millye s abban az ostya tartására való lunula; jobbra, balra áttörött fiala, dús szárnyakban az angyali üdvözlet egy-egy apostollal, igen kis mérvü alakokkal. A szintén egészen áttörött tetőben a szenvedő Krisztus. Egész magassága 1,080 m., legnagyobb szélessége 0,380 m. A lábnak helsejében az 1517-dik, mint készítési év van bevésve, de mesterének neve és születési helye ismeretlen. (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 33. sz.) — Cislajthania igen gazdag levén régi monstrancziákban, osztályában is sok volt kiállítva, mik közt a morvaországi sedletzi első helyen áll; kisebb ugyan a pozsonyinál, hanem arányaiban és sokkal karcsúbb szerkezetében még ízletesebb; egész

*) A monstrancziák az úr napja ünnepélyének behozatalával szoros viszonyban állanak. Amaz 1311-ben a vienni conciliumban alapíttatott. Az első monstrancziák üveg- vagy kristály-millyéből állottak, e fölött kereszt, az alatt alacsony láb volt; csakis a XIV-dik század második felében keletkeztek a pompás monstrancziak, s most leginkább a magasba terjeszkedtek, míg a renaissance korában inkább szélesbedtek és az ostyát sugárzó nap vette körül az irás ezen szavai szerint: »in sole posuit tabernaculum suum« (l. Mitth. d. k. k. C. C. I. 1856. évf. 206. l., hol a pozsonyi monstranczia van leírva.)


S·IOHS·NNIS
1512
D·H

századdal régibbnek tartják a pozsonyinál. Leírta Heider a »Mittelalt. Kunstdenkmale d. öst. Kaiserstaates« című munka I. kötetében.

Említendő a *magában álló sz. benedeki szent sír.* A zárda és templom, melynek tulajdona volt, Magyarország legépebb, legteljesebb és legtisztább XIV-dik századbeli építménye; benczés-rendüek emelték, ma az esztergami káptalan birtoka. Ezen fába faragott sz. sír a házféle ereklyetartók (Reliquienschrein) alakját vette fel, a csúcsíves stylnek igen magas tetejével; eredetileg négy kereke volt, melyen kivált nagypénteken, processionaliter körűlvitték. Talapja hosszoldalán alvó és ébredő őrök domborműben vannak alkalmazva; az egyik rövid oldalon Krisztus a limbusban, a másikon a sz. asszonyok sírjánál. Maga a szekrény, vagy koporsó eredetileg áttörve volt, minden hossz-oldalán négy-négy, rövidjén két-két apostol állott az áttörések mellett, melyeken keresztül Krisztus holtteste volt látható. Az igen meredek lombozat díszes tető alján és ormán ékes kakastaréj. A szekrény előtt gyám szökött ki, melyen hihetőleg a még ma is a parochiában meglevő díszes monstranczia állott; e fölött áttörött külön tetősisak emelkedett, melynek csekély maradványai azonban más helyen találtattak fel. Ezen szent sírt legújabban a primás restaurálva áttette esztergami metropolisába, mire új felirása vonatkozik: »Aediculam hanc olim Ecclesiae Conv. S. Benedicti de juxta Gron suam fecit et reficiendam jussit Joan. Simor A. Eppus Strigon. a. d. 1872.« Ma a szekrény egészen zárva van és hiányzik abban, vagy legalább nem látható Krisztus teste. A faragvány egészben durva, jobb és ízletesebb a díszekben, mint az emberi alakokban. Kiállításunkban ezen szent sír a III. szekrény előtt állott.

Ezen szent-sír emberi alakjainál hasonlíthatlanul több művészeti becscsel bírt *sz. Gábor arkangyal,* melyet az eperjesi parochia küldött; Gábor angyalnak jellemzi, bár szárnyainak nyomát nem találtuk, feje ékesítése és ezen alaknak szokásos mozdulata, melylyel a szűzhez közeledik, fel kell tehát tennünk, hogy hajdan az angyali üdvözlet csoportjának egyik alakja volt. Eperjesen a parochialis templom tornya melletti fülkében állott, hol minden káros viszontagságnak volt kitéve; talán a kiállításon nyert becsülése folytán meg van mentve a végveszélytől. Mindenesetre biztosabb helyet érdemel ezen faszobor, melyen az arcznak és a mozgalomnak gyöngéd kifejezése mindenképen elismerésre méltó. Megvan, daczára, hogy a szobor oly sokáig az esőnek, szélnek és más káros befolyásnak volt kitéve, még befestése is: alsó ruhája zöld, köpenye vörös, a meztelen testrészek színe igen mérsékelt, az ajkak alig, az arcz épen nem vörös; a hajszalagon, mely az arkangyalt legjobban jellemzi, még az aranyozásnak is megvannak nyomai. A XVI-dik század kora idejében keletkezett. Egész magassága 1,460 m. Osztályunkban az I. szekrény előtt lajstromozott szabadon álló tárgyaknak 14. sz. alatt fordult elő.

Schongauer Márton (1445—1499). A németek és francziák szépnek, az olaszok jónak nevezik; (»Martin Schön, le beau Martin, Martino buono«) még egészen a középkorba tartozik, míg Dürer Albrecht (1471—1528) már megismerkedett az olasz renaissence-al és ide s tova annak befolyást is engedett munkálkodására. A m. n. muzeum egy, részben *aranyozott ezüst serleget* állított ki, melyen e két mesternek rézmetszetei vannak vésve (l. ide mellékelt táblánkat). Jobbra Krisztus keresztelése, balra sz. Antal sárkánynyal; e két jelenet Schongauernek, közepén sz. Jeromos, Dürernek rézmetszete után van vésve. Igen nevezetes a B. H. betűs mesternek ügyessége, ki a két festész szellemébe oly élénken tudott behatni, mintha csak maguk vésték volna. Megvan itt is a két mester közti főkülönbség, Schongauernél a gyöngéd, vallásos ihletü érzés, Dürernél a jól értett és erélyesen keresztülvitt realismus. Amaz érzést nem csak a keresztelő vizet ájtatosan fogadó Krisztusban, hanem a mellette álló angyalban is találjuk kifejezve, ki, mint Schongauernek angyalai általában, se nem férfi, se nem leány, hanem, mintegy a nemek közt álló, nemet nélkülöző, túlvilági lény. Ellenben Dürernél, kivált apokalypsisában, az angyalok a legerőteljesebb férfiak, kik nehéz munkáikhoz mért testtel vannak ábrázolva. A B. H. monogramm többféle, ama korban élt mesterrel közös. Vajjon ezen H. B. nem Hanns Baldung nevét jelenti-e? született 1470 és 1480 közt, meghalt 1545-ben. Eleinte Schongauer mestert követte, később 1507-től 1509-ig Dürer műhelyében dolgozott; mely mester styljéhez ezentúl inkább ragaszkodott; ő festette a breisgaui, freiburgi fő-oltár képeit, Freiburgból ismét Strassburgba, rendes lakhelyére, ment vissza; nevéhez még a Grien azaz Grün nevét csatolta, mivel azt mondják, különösen szerette a zöld színt (l. élete rövid leirását és képei és metszetei lajstromát »Allg. Künstler-Lexikon von Dr. Julius Mayer«). A B. H. monogramm mellett a táblára írt 1512-dik évszám a mű keletkezését igen szabatosan határozza. Van e serlegen két fölirat is,

fennt: »der gesegn uns das trinken und das essen, der den himel hat besesen;« alól: «Gott allein die ehre«. Magassága 0,170; átmérője 0,120. (H. l. III. szekr. közép-osztály. 57. sz.)

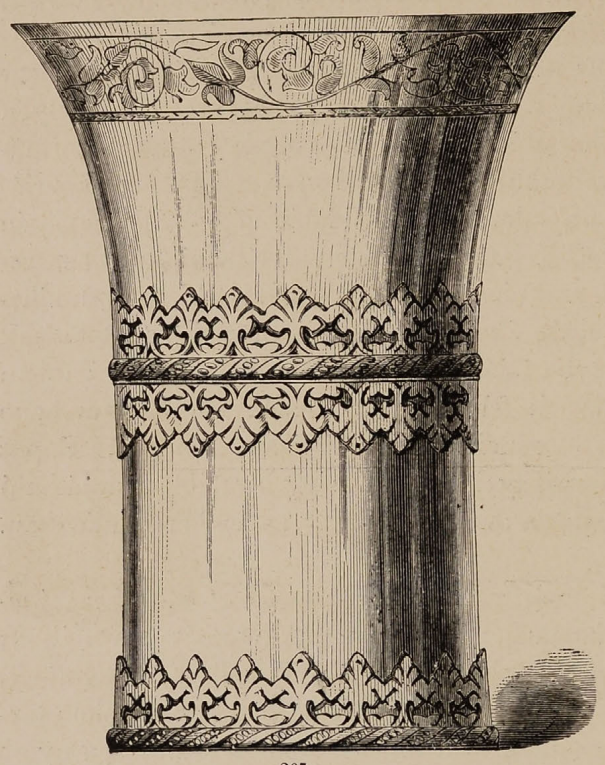

267.

Van a m. n. muzeumnak még sok e korból való, majd egyszerűbb, majd domborművekkel ellátott ezüst serlege, melyek közt valamint tetsző alakja miatt, úgy azért is, mert ezen alak egészben hasonló az elébbiéhez, idézhetni az ide rajzoltat is. Alsó és középső dísszalaga a csúcsíves styl kedvencz levelét, bár némileg már újított idomban megtartja, míg felső szalagja a renaissance ornamentatiójához inkább közeledik.

A magyar n. mueum *három elefántcsont dísznyergének* egyikét állította ki. Ezen dísznyergek a nagy ritkaságok közé tartoznak, kivált ha oly gazdagok, mint az itt rajzban adott. Muzeumunkba a Jankovich-féle gyüjteménynyel került, hova Bukurestből jutott; hazája Burgund, keletkezési ideje a XV. század, mit kivált a jelmezek tanúsítanak. Rómer a domborműveket leírta a »Mitth. der k. k. C. C.« X-dik 1865. évf. I. s. k. l. azonban a jeleneteket s honnan vevék, elegendőképen nem magyarázta, mi különben nem kis feladat, kivált a folytonosság hiánya miatt, melyet a nyereg alakja az értelem nagy nehezítésére, okoz. Rómer barátom joggal legnagyobb súlyt fektet a leggyakrabban előforduló harczra a sárkánynyal,*) a középkor e kedvencz

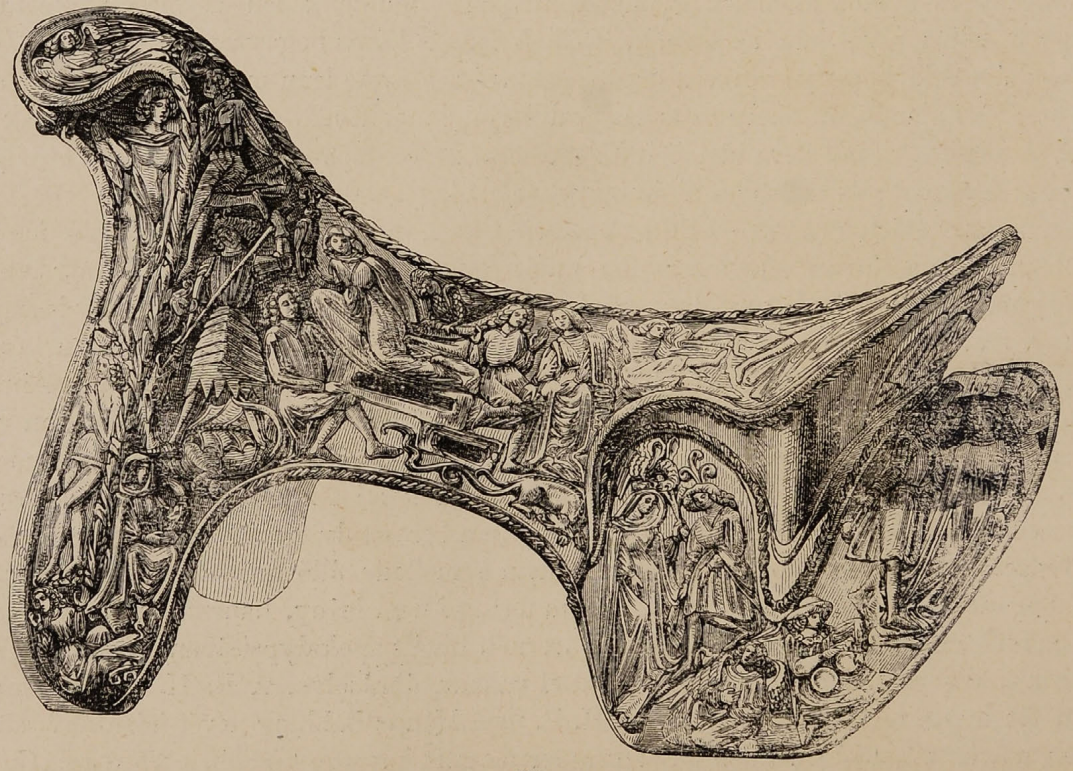

268.

*) »Was die Erklärung dieser Darstellungen anbelangt, glaubte ich beim ersten Anblick hier die Sage des h. Ritters Georgs; einen der liebsten Gegenstände der blühenden Ritterzeit vor mir zu sehen«, de mivel sok nem egyezik meg e legendával, R. máshova veti pillantását: »Eben so wenig befriedigend fiel die Forschung auf dem Felde der ritterlichen Poesie aus. Zwar finde ich den Kampf mit den Lindwurm in den Nibelungen, in Tristan u. Isolde; der Spielmann kommt im Herzog Ernst und König

tárgyára. Nyergünk csak díszként volt mutatva, nem pedig használva; mert azon rések, melyeken keresztül a ló hátára erősítő szíjakat kellett húzni, nincsenek kivágva. A festéknek több helyütt előforduló maradványa, bizonyítja, hogy az egész, hajdan be volt festve; mint általán a középkor elefántcsont-reliefjeit befesteni szerette. Az osztrák osztályban szintén volt elefántcsont-nyereg, azonban korántsem oly gazdag alakokban mint a miénk. Nevezetes volt annak igen naiv felirása (l. »Die öst. kunsthist. Abth. auf der Wiener Weltausstellung 1874. hol rajza a 67-dik lapon látható). (H. l. I. szekr. 2., 3., 4. oszt. 34. sz.)

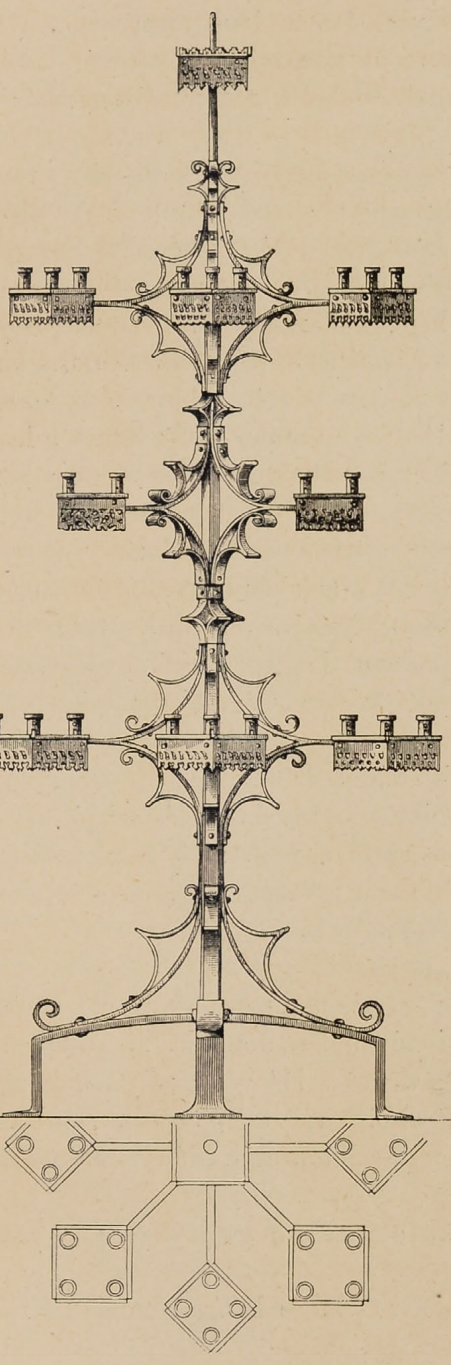
270.

A bártfai parochialis templom, mely hajdan a cistercita-rendnek tulajdona volt, a középkori egyházi szerek valóságos muzeumának tekinthető; régi casuláit említettük, kitünő szentségháza, számosak a fa-székek és szekrények, igen nevezetesek oltárai; de a nálunk másutt csak igen gyéren előforduló ritkaságai közé tartoznak több rendbeli a XV-dik és XVI-dik századból származó kovácsolt-vas-művei is, nevezetesen gyertytartói és csillára. E nemből hármat látunk a kiállításon.

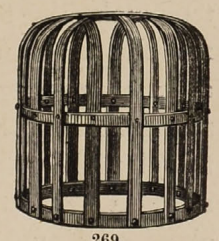
269.

Ezen egyszerü *vas-csillár*, úgynevezett corona lucida, nem egyéb, egymás mellett henger-alakban helyezett vaslemezkéknél; ilyenek még másutt is, ámbár ritkán, láthatók; egyet láttam Dézsen, hol azt, ama koronának mondják, melyet izzó állapotban Dózsa fejére tettek. Azonban ez is csak olyan »corona lucida«, mint a bártfai.

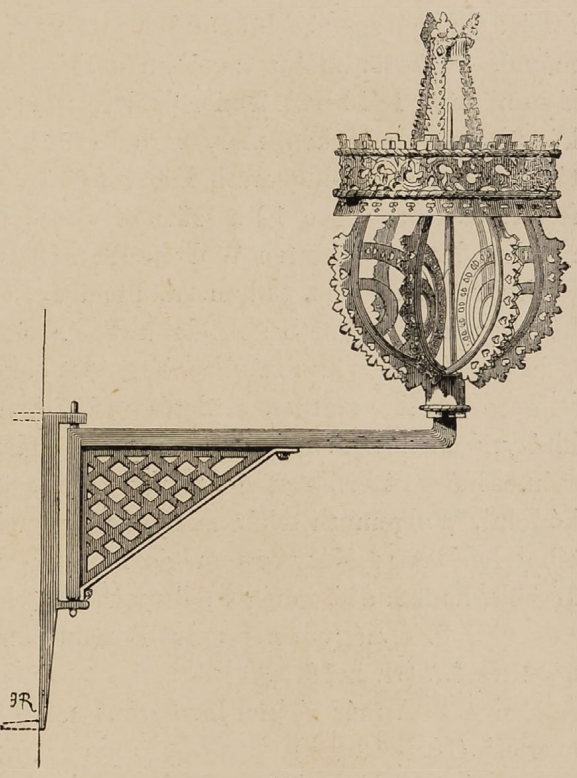
271.

Meglehet, hogy a mondára alkalmat adott nemcsak a korona-féle alakja, hanem a »corona« neve is. (A zárt ajtó előtti tárgyak 15-dik száma alatt volt felakasztva.)

*Álló-gyertyatartó* kovácsolt vasból; három egymás fölötti emeleten van tizenkét karja és ezek végén tányérja, mely utóbbi négy-négy tövisén ugyanannyi gyertyát egészben, tehát 43-at hordhat, legfelől még egy erősebb tövis nagyobb gyertya hordására mutatkozik. Mint alaprajzunkból látjuk, az alsó és felső elágazás szöglet alatt áll felénk, a középső pedig egyenesen. A munka meglehetősen szabatos; ámbár itt inkább a czélra, mint az ékességre voltak tekintettel. (H. l. a zárt ajtó előtt 11. sz.)

Rother so wie in Tristan vor, auch der Kampf des Löwen fehlt nicht; es scheint demnach, als wenn hier hauptsächlich Meister Gottfried's von Strassburg berühmtes Gedicht vergegenwärtigt worden sei, obwohl alle die Details nicht genau passen wollen, oder als symbolische Beigaben zu nehmen sind« stb.

A harmadik példány *fal-gyertyatartó* volt, minőt az oltárok oldalain is alkalmaztak és mint még ma is alkalmazva van Bártfán; ez már ékesebb az előbbinél, az áttörött munka ízletes, kivált az abroncs lombozata. Egyébiránt a legnevezetesebb az, hogy valamint itt nem, úgy az álló gyertyatartónál sem volt semmi befolyással a kőépitészet, mint volt más érczmunkáknál, kivált a monstrancziaknál (H. l. a zárt ajtó előtt 8., 9. sz., mert egy pár volt kiállítva.)

Megemlítendő még a bártfai templom *gyertyatartó-póznája* is, igen csínos lombozata miatt, mely a fapálcza körül vonul; a pálcza kékre van festve, a csúcsíves hármas levél aranyozva. (H. l. a zárt ajtó előtt 7. szám.) E pózna tetején tányér és tövis volt, erre alkalmazták a gyertyát, melyet vagy processióban vittek, vagy talán a pózna a húsvéti gyertyának szolgált, melyet Olaszországban még ma is használnak.

A kassai sz. Erzsébet czímű, hajdan parochiális, jelenleg székes-egyházának főoltára minden esetre legpompásabb volt egész Magyarországon; de minthogy, még pedig csak századunk elején, elvesztette szekrénye fölötti díszes és sok fialás rakványát (Aufsatz) és az ezen előforduló fa-szobrokat; a szerkezet teljességére nézve ezen oltárt fölülmulják a lőcsei, bártfai és besztercze-bányai oltárok. Mindazonáltal a felhozottak egyike sem dicsekedhetik oly jeles és nagyszámú képekkel, mint a kassai oltár; egyike sem mutathat fa-szekrényében oly sikerült fa-szobrokat, melyeket Riemenschneider, híres fafaragónak, tulajdoníthatunk. A lőcsei oltár rézmetszeti másolata ki volt állitva, úgy szintén a kassainak összege, mint ezt Frey Lajos, budapesti épitész, színes képben restaurálta; de ezen összegen kívül láttuk a kassai oltár-szekrénynek faszobrait is fényképekben, a 12 főképnek körrajzát és ezek és a mellékképek számos, az eredetin átrajzolt fejeit; mindezt, kivéve Frey képét a forgó állványon.

1846-ban vizsgálván a kassai sz. Erzsébet-templomot, feltünt előttem az oltárképek jeles volta, de akkor csak általánosan itélhettem értékök fölött; mert a sok füstölés a képeket csaknem barna, a festést elhomályosító felülettel bevonta volt. Sikerült a várost a képek tisztitására rábírni s ennek alkalmával, 1847-dik május havában a főábrákat körvonalokban lerajzoltam, de egyszersmind megerősítve láttam, már 1846-ban felmerült sejtésemet, hogy ezen remekművek Wolgemuth Mihály műhelyében készültek. Van 48 kép, mely három külön csoportot képez: tizenkettő, a magyarországi sz. Erzsébet életét tárgyalja, s ezt Wohlgemuth, Dürer mestere, saját kezével festette, 24 előadja az ama korban oly gyakran festett passiot, végre 12 a szűznek életéből van véve. A két utóbbi csoport többé-kevésbbé jó legénymunka, de, mely szintén Wolgemuth műhelyében készült. Fölfedezésemről a másolatok felmutatásával, jelentést tettem, a m. tudom. akademia 1847-dik évi junius 21-kén tartott ülésében s ezen jelentésemet közöltem a »Magyar Szépirodalmi Szemle« 2-dik félévének öt első számaiban.

A magyarországi sz. Erzsébet életéből vett képek ezek:

1. A szentnek születése 1207-ben. A gyermekágyban a gyermekkel együtt fekvő Gertrud királyné mellett megjelennek férje II. András és az oltárnak megrendelője, a donator, ki valamennyi számos lefestett férfi közt egyes-egyedül bir bajuszszal. De e képen a donator Mátyás királynak is akart hódolni, Wolgemuth tehát az előadott eseménynél két századdal későbbi királyt is, de csak emlékezetéből lefestette; Mátyásra mégis mutat a magyar korona, fején, mely szintén csak hiányos minta után készült, hanem azért mégis felismerhető. (H. l. 17. sz.)

2. A négyéves szentet Pozsonyban átadják a thuringiai követeknek, hogy jövő férjével együtt neveltessék. (H. l. 18. sz.)

3. A már férjnél levő szent pokolvarast ápol, a beteget mossa és haját levágja, mialatt férje őt meglesi. (H. l. 19. sz.)

4. A legenda szerint férje rajta kapta, midőn tilalma ellen, a szegényeknek eledelt vitt kosarában; megkérdezte mit visz, »rózsát«, felelt és férje a leplet felemelvén, ugyancsak rózsát látott a kosárban. Máskor a szentet férjének feladták, hogy mennyegzői ágyában pokolvarast ápol; a gróf odasietvén, beteg helyett feszületet talált. Wohlgemuth a két csodát egybe kötötte, feszületet és rózsát festett az ágyba, melyről maga a mester levonja a takarót. (H. l. 20 sz.)

5. A szent asszony iszonyodott minden földi fénytől. Egykor férjét a német császár látogatta meg s ekkor a thuringiai grófné nem tudott díszruhában megjelenni a fejedelem előtt, mig angyalok nem hoztak pompás ruhákat. Az asztal vendégei közé Wolgemuth ismét maga magát lefestette. (H. l. 21. sz.)

6. 1227-ben férje a keresztes háborúba ment; de útközben Nápolyban meghalt. E képen búcsut vesznek egymástól a házasok és a gróf nejének megismertető gyűrüt ad. (H. l. 22. sz.)

7. A szentnek napa és sógora őt, férje halála után, gyermekeivel együtt a Wartburgból elüzik. (H. l. 23. sz.)

8. Eisenachban a szentet vén banya meggyalázza s az utczán a sárba dobja. E mellett a szamárhátú keret alatt e felirást találtuk »Wie ein weip ein almoserȳ si stis auf d gasse in das kot«. (H. l. 24. sz.)

9. A szent kórházban pokolvarast kádban füröszt, körűlötte feküsznek és ténferegnek a nyomorékok. (H. l. 25. sz.)

10. A kórházban misét olvasnak. Szentünk az oltár előtt térdel és buzgóan imádkozik, mire, a legenda szerint, Krisztus dicsőségében megjelenik fölötte; jobbján Mária, balján János evangelista, körülök angyalok a felhőkben. (H. l. 26. sz.)

11. Erzsébetnek halála hasonló compositioban, minőt Mária halálánál használnak, csakhogy amott az apostolok helyett a szentnek asszonyai jelennek meg; ágya fejénél a »misereret« éneklő fecskeszárnyú angyalok; a kép közepén, magasban Krisztus szentekkel és angyalokkal. (H. l. 27. sz.).

12. Miután Erzsébet már négy évvel halála után a szentek közé soroltatott; testét innepélyesen felemelték és drága koporsóba tették. A festész itt megjelenteti a német császárt, két kardinalist és több püspököt; az egész az innepélyesség jellegét viseli magán. (H. l. 28. sz.)

A hivatalos lajastrom 15. és 16. sz. alatt ki volt állítva a Myskovszky Victor által készített kassai székes-egyháznak fő- és éjszak-nyugati homlokzata aquarelle távlati képben, valamint ugyancsak Myskovszky állította ki (14. sz. alatt) a szepes-várallyai székes-egyház távlatti rajzát is.

Hivatalos lajstromunk 33. sz. alatt a székes-egyház szekrénye három fa-szobor fényképe mellett látható volt a sz. Mihály nevü kápolna falképének egyik feje. A falkép, hacsak nem a XIII-dik században, bizonyosan a XIV-diknek elején készült és az itt másolatban kiállított fő a (nálunk) kora csúcsíves styl remekművei közé sorozandó, valamint igen egyszerű színezése és előadása, úgy még inkább tiszta, szende és ájtatos kifejezése miatt. A fej egyik szenté, ketteje áll a mérlegelő sz. Mihály oldalán. A falkép a kápolna szentélyében az oltár mögött látható; a meszelést arról csak 1846-ban hámoltam le.

Ezeken kívül volt kiállítva a kolozsvári ferenczrendiek refectoriumának alapterve, hosszelvénye és részletei csínosan rajzolva b. Schulz Ferencz által. (H. l. forgó állvány 37. sz.)

A pannonhalmi templomnak egy nagy pillére; rajzá Storno Ferencztől. (Hiv. lajst. forgó állv. 38. sz.)

A visegrádi donjon restaurationalis terve, melyért a tervező Schulek: Frigyes, a művészeti érdem-medailt elnyerte, nevezetesen: az egymás fölötti emeletek külön alapterve (39. sz.), a donjonnak két homlokzata (40. sz.); két szelvénye (41. sz.): az ablakok részlete (42. sz.). Az egészen restaurált öreg-toronynak távlata: igen csinos aquarelle (43. sz.). A tervet a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága kivitelre elfogadta és a restauratio 1873 óta folytattatik.

Említenünk kell még a forgó-állvány fölött a külön keretben a falra akasztott több aquarelleképet. u. m.

Feszl Frigyesnek a XIII. században épített *zsámbéki templomról vett távlatát.* A templom jelenlegi romját erélyesen és styljét jól tüntette ki az épitész. (50. sz.)

Frey Lajosnak képét, melyen a *kassai főtemplom főoltárának restauratioja* van ábrázolva. (49. sz.)

Volt itt Storno Ferenczнek jeles és az eredetiek styljének igen jól megfelelő három aquarelleje, u. m.:

Másolata egy, a nagyszebeni főtemplom szentélyében látható régi képnek. *Krisztus a keresztfán* azon pillanatban, midőn oldalát keresztűl szúrják, jobbra ájuló anyja, balra János ev., a keresztfát átkaroló Magdolna, a két lator két oldalán, számos népség, gyalog és lóháton a XV-dik század jelmezében. A kereten jobbra fenn az »Ecce homo«, aláírás »Humilitas« lenn püspök; balra az apokalypsis angyala, aláírás »Gloria«. A kép alatt jobbra, balra két donator, az akkori szász ruházatban, közepén vasrács mögött, kiterjesztett karokkal a sebeit mutató Krisztus. Aláírás: »Hoc opus fecit magister johannes de rozenau (az erdélyi) a. d. 1445.« A magyarországi műemlékek ideigl. bizottságának tulajdona. (H. l. 52. sz.)

Másolata egy, a *körülmetélést ábrázoló* erdélyi falképnek. Oszlopos széken, mely fölött mesterséges nap látható, ül a főpap, ölében tartva a gyermeket, ki előtt más egyházi férfiu késsel kezében térdel; körüskörűl több pap könyvet majd tartva, majd abban olvasva; jobbra Mária állva asszonyokkal. A m. tudom. akademia archaeologiai bizottságának tulajdona. (H. l. 53. sz.)

Másolata egy, a brassói főtemplom déli ajtó-tympanuma falképének. Lóher-ív közepén ül *Mária, ölében gyermek*, egyik kezében körte, másikával a térdelő Borbálától rózsát vevén. A szűz jobboldalán térdel alexandriai sz. Katalin. Jobbra a sarokban Mátyás királynak, balra nejének Beatrixnek czímerpaizsa. A köröskörűl kettős dús keret, a belső, már is a római módra, sűrűn összekötött babérlevelekből áll. A magyarországi műemlékek ideigl. bizottságának tulajdona. (H. l. 54. sz.)

Végre ide tartozik egy, a m. n. muzeum részéről a kiállítás tartama alatt nyert *gobelin*, mely a három király tisztelgését ábrázolja 1580 évszámmal ugyan, de némileg még a csúcsíves stylben felfogva. (H. l. 55. sz.)

V.

# RENAISSANCE.

ACADEMIA

# RENAISSANCE.

A »*renaissance*« szó az újjászületést jelentvén, ama kort jelzi, melyben a művészek odahagyva, akár a byzanti, akár a középkori conventionalis felfogást és előadást, vagy az antik művek utánzása által, vagy figyelembe vevén azoknak alaki tetszőségét (formalismusát), szintén az idombáj, az úgynevezett szép után törekedtek. A renaissance Olaszországból, mint az antik művek leggazdagabb hazájából indúlt ki.

Ha a renaissance szót ezen értelemben vesszük, Hübsch*) szerint az *olasz épitészetben* csak korlátozva szólhatunk újjá születésről; mert itt az antik styl soha sem halt ki egészen, sőt a későbbi kor az abban még tökélyre nem vitt bolt- és kúpszerkezetet mindtovább kifejlesztette, és e gyakorlatot rövidebb időre, mint másutt; félbe szakította a csúcsíves épitészet, mely másrészt uralkodása alatt is sokkal inkább közeledett az antik épitészethez, mint tette Európa éjszaki tartományaiban, hol egészen új, eredeti és önálló művészetté fejlődött.

A *szobrászatban* biztosabb határ mutatkozik, midőn az antik plastika tanulmányozásának eredményét a XIII. század közepén Nicolo Pisano, és később Giovanni, fia munkáiban világosan felmerülni látjuk. Németországban egyes példányokon: a freibergi úgynevezett aranykapun és a wechselburgi szószéken az antik befolyás korábban, már is a XII. században nyilvánul; úgy Francziaországban is, hol a régibbeket elmellőzve, e befolyás világos a XIII. század elejére eső rheims-i székes-egyház szobrain. Egyébiránt e példák ritkák és elszigeteltek, mig Olaszországban a hatás folytonos és tökélesítő erővel működik.

A *festészetben* a befolyás csekélyebb; mert hiszen a classicai korból fennmaradt igen ritka falképeket csak később fedezték fel, s úgy tetszik, hogy a meglevő egyszínű (monochrom) agyagedényeket nem vették különös figyelembe. Itt is tehát az antik plastica, és nem a festészet volt befolyással idombájával; hanem úgy, hogy a keresztyén eszmék csaknem kizárólagos uralma a felfogást és előadást irányozta még a XV. század első felében is, sőt sok festésznél még azon túl is; mások már előbb fordúltak az antikhoz; miért is közönségesen a renaissance fogalma összeesik az úgynevezett cinquecento fogalmával a XV. századnak új műgyakorlatával, melyet az olaszok rövidség miatt, csak ötödik századnak neveznek, (cinquecento) tizenötödik helyett.

De midőn a festészet a keresztyének különösen kedvelt és főművészete, a szobrászatot és épitészetet is bevonták amannak határaiba, osztályozásába a renaissance nevet ide is kiterjesztették, s így a

*) »Die alten Kirchen nach den Baudenkmalen u. älteren Beschreibungen von Dr. Hübsch, Grossherzoglich Badischem Baudirektor Carlsruhe 1862.« Text u. Atlas in folio.

renaissance és cinquecento szó alatt közönségesen értjük a *művészetnek ujjászületését a XV. században.* Származtatjuk pedig főképen Olaszországból, hol bővebben mint másutt, voltak és vannak a tanulmányozásra szolgáló antik művek.

Franczia- és Németországban az idombájos antik műveknek általános megkedvelése csakis a XVI. század beállta táján kapott lábra; Franciaországban valamivel elébb, mint a németeknél. Nálunk a renaissance-ot I. Mátyás királyunk honosította; hihetőleg itt befolyással volt olasz neje, Beatrix.

---

A különbséget a régibb byzanto-keresztyén és a későbbi renaissanceféle művek közt osztályunk némely szobrászati művei igen világosan tüntették fel. Amaz iránynak csak egy, hanem igen jellemző képviselője volt:

egy *bronce madonna* a gyermekkel 0,248 magas, vörös-réz aranyozott vert mű (getrieben) a XIV. századból, Pulszky igazgató tulajdona (III. szekr. felső osztály 2. sz.). Ezért is itt szólok róla. Az egész oly tömörséget, a csoportnak oly tömegbe való összevonulását mutatja, minőt Cimabue festett madonnáiban látunk; semmi törekvés, eleven mozgás kifejezésére, és mégis tagadhatlan, hogy már ezen csaknem durva műben minden gyönge rajza daczára, az arcz mégis a megadást, alárendelést, megnyugvást a parancs engedelmességében meglehetősen kifejezi. Másrészt kifogásunk van nem csak az egésznek tömörsége, hanem a meztelen testrészek gyönge rajza ellen is, kivált a nagy, esetlen kezek ellen. Épen oly kevés értelemmel van előadva a ruha redőzete is. Az alsó ruha esetlenül veszi körül a testet, a mell alatt egyszerű szalagkötés látszik, mely alatt a ránczok merev párhuzamossággal futnak el. Szintoly kevéssé értve a köpeny redőzete, mely ellenben természetlen pamatokat képez. E köpeny a régibb mód szerint fátyol, vagy csuklyaként fel van húzva a főre, a nyakon pedig igen kicsiny broche-al összetartva. A gyermeket kettős ruha öltözi, alsó és köpeny, épen úgy, mint ezt a régi olasz festészek adták elő, anyjának, ki jobb kezével jobb lábát tartja, bal kezén ül, maga mindkét, valamivel jobban alakított kezét emeli, de egészben mégis inkább kis ember, semmint gyermekként van alakítva. Igy a művészetet itt egyedül az arczban, kivált a madonnaén látjuk, míg a többi test a boncztani ismeretlenséget és a plastikai tekintet teljes hiányát árulja el. A csoport nem szobrászati, hanem festészeti mű utánzásával készült.

Egészen ellenkezőleg vagyunk egy kis 0,205 magas bronce-szoborral, mely *Dávidot* ábrázolja, Góliátnak, az óriásnak legyőzése után. A szoborka úgy maradt, mint az öntésből »á cire perdue« kijött, a vésüzésnek semmi nyoma rajta, tehát megvan még érdessége, nyersesége; mind ennek daczára a felfogást nagyszerűnek és antikszerűnek mondhatni. Az ifju erélyesen és erősen ott áll kihívó kifejezéssel és győzelmének büszke érzetében balját hegykén csípőjére téve, leeresztett jobbja letört, abban alkalmasint parittyáját tartotta, lábánál fekszik Góliát óriási feje hosszú összekuszált hajával. E Dávid semmiben sem hasonlít Michel Angelo Buonaroti híres Dávidjához és minden valószínűséggel régibb is ennél. Pulszky igazgató tulajdona. (Hiv. lajstr. III. szekr. felső osztály 6. sz.).

Az előbbi szobor egy vörös rézből öntött és ciselirozott fa-duczba, foglalt, kis mérvű (0,070 hosszú, 0,062 magas, hanem hossza nem egész) dombormű alatt állott, mely *Krisztusnak ostoroztatását* és *kigúnyoltatását* ábrázolja, és mely Verocchio, Leonardo da Vinci mesterének műveihez analog. Ámbár ezen mű sincsen fínomúl kidolgozva; mégis látszik, hogy mestere tüzetesen foglalkozott a boncztannal, és hogy értette alakjainak a megfelelő erélyes mozgalmat megadni. Nevezetes, miképen itt is, mint ugyanezen jelenetet előadó egykorú és későbbi munkákban Krisztus egész testtel fordúl a nézőhez, s így üldözői inkább a mögötte levő oszlopot, semmint hátát verhetik; mi azonban azért történt, hogy a szenvedőnek teljes arczát láthassuk, és láthassuk mint tudta a művész ezen a szenvedést kifejezni. A meztelen igen jó rajzú, a kínjában meggörbült alak karcsú, ellenben a négy poroszló, kinek ketteje üt, ketteje a megkötött üdvözítő kötelét tartja, inkább vaskos, de nincsen oly visszariasztó vonásokkal előadva, mint őket az inkább keresztyén hagyományt követő és inkább keresztyén érzelmü művészek ábrázolni szokták. Pulszky igazg. tulajdona. (H. l. III. szekr. felső osztály 7. sz.)

Sokkal inkább lelkesítette keresztyén felfogás és érzület mesterét azon *terra-cotta-csoportnak*, melyet réztáblánk előad. Ábrázolja a feltámadt Krisztust két, őt imádó angyal közt. Hajdan az egész minden-



BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST



BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

esetre összefüggő csoportot képezett, de jelenleg az alakok elkülönítvék egymástól; úgy tetszik, hogy Krisztusé eredetileg sem volt egész, hanem hogy lábának alsó részét, mivel azt a kőkoporsó, melyben állott, elfödte, fölöslegessé vált. Ily csoportot az olaszok »pietá«-nak neveznek, a pietának más neme az lévén, melyben Mária holt fiának testét ölében tartja és siratja. Krisztus, csoportunkban csak rövid köténynyel van ellátva, mindkét kezét mellsebe közelében tartja, ezt mutatja a hivőknek. Feje kissé jobb vállára hajol, arcza a typikai hagyomány értelmében és a szenvedésnek kifejezésével van előadva. Teste nem oly sovány, mint ezt kivált az egykorú német művészetben képezve látjuk, de hiányzik abban a boncztan tökéletes ismerete is, bár egészben hibásnak még sem mondhatni; haja és szakálla nagy szabadságra a kezelésben mutat és kötényének redőzete is igen helyes. A két oldalán, egy térden térdelő angyal nem fordul ahoz, kit imád, hanem az egyik ég felé emeli szemét, a második lesüti, mindkettő tisztelete kifejezéséül egyik kezét mellére teszi; symetria végett, a jobbik jobbját, a baloldali balját. A ruházat, mely galléros tunikából és köpenyből áll, művészetileg van előadva. A jobb angyalnak bal keze meg van rongálva. Mi ezen angyaloknál feltünő, az, hogy egyik nemhez sem tartoznak határozottan; nem lehet sem ifjaknak, sem leányoknak mondani; mert egyes részei ez, mások ismét ama nemtől vevék.*) Ez azon felfogás, melyben a XV. század legjobb művészei jeleskedtek, Olaszországban Fra Angelico, Németországban Schongauer Márton, e két, úgy szólván, különleges keresztyén festész. E jelek szerint csoportunkat is az előbbinek korába helyezhetjük; egyébiránt inkább általános, semmint külön szellemére nézve; mert angyalainkban nem veszszük észre ama teljes benső boldogságnak kifejezését, mely Fra Angelico angyalait oly híresekké tette, de nem látjuk azoknál ama kissé túl-nagy fejeket sem, melyek nem csak Fra Angelico, hanem még Schongauer angyalait is jellemzik. Ellenben angyalaink karcsuak és arczkifejezésök a tiszteleté, melylyel az üdvözítő irányában viseltetnek. Hajdan a terra-cotta be volt festve, mint ezt a festéknek ide s tova a ruha redőinek mélyében látható maradéka tanúsítja. Csoportunk az I. és II. falszekrény közt volt felállítva, a következő dombormünek szomszédságában. Pulszky igazgatónak tulajdona.

A következő dombormű is Pulszky igazgató tulajdona, inkább realisticus felfogásával, ismét az oszlophoz kötött Krisztus styljéhez csatlakozik, ezért ezt is Verocchio módjához közelebb állónak tekinthetjük. Réztáblánkon látjuk, hogy *Krisztusnak sírba tétele* e dombormünek tárgya; a holttest körül négy személy foglalatoskodik, az ötödik felső része letört, valamint Krisztus bal felső karja is. A compositió a pyramidalis alakzásnak elvét követi, midőn a négy középső személy meglehetősen szabályos gulaféle elrendezést követ. Közepén Krisztus testét a koporsóba emeli arimathiai József és egy félig letört hatodik személy, kinek a szokás szerint, János evangelistának kellene lenni, Mária, az anya, fiának csak jobb kezét tartja, baljával átöleli, mintha arczát megcsókolni akarná, a második félreálló Mária a halottat siratva, arczát baljával elfödi; a holttest lábaihoz borúlva és jobb lábát megcsókolva látunk egy alakot, melyet a szokásos művészeti előadások szerint t. i. a lábcsókolás és a hosszú lefolyó haj miatt, a harmadik Máriának, azaz Magdolnának kellene tartanunk, azonban arczvonásai inkább János evangelistaéinak felelnek meg, s így ezen határozatlanságot kénytelenek vagyunk a művész hibájának felróni; valamint más tökéletlenségnek tekintjük a ruha redőzetének rajzát is, mely sok helyütt igen is túl megy az aprózásban. Ezektől eltekintve dicsérnünk kell a természetszerü compositiót, mely a jelenetet szerencsésen és félreismerhetlenül adja elő és művészetileg fejezi ki a helyzetnek megfelelő indulatokat és azoknak fokozását a résztvevő személyekben. A művész bölcs mérséklettel nem merev holttestet adott elő, hanem a meztelent, tökéletes természetességgel hajlékony állapotba helyezte, sőt az arcz, zárt szemei daczára, még életszikrát tüntet ki. A szűzben a fájdalom kifejezése elég gyöngéd, mit annak kell tulajdonitani, hogy itt alkalmasint arczképpel van dolgunk, valamint arczképnek, még pedig a donatorénak kell tartani arimathiai Józsefét is. Miből világos, hogy csoportunkat oly korba kell helyeznünk, hol a művészek már maguknak megengedték a szent képekben, nem csak mint régebben történt, kortársaikat, mint nézőket, tanúkat bevonni, hanem ezen kortársakat egyenesen, mint a cselekvényhez tartozó, azt véghezvivő személyeket ábrázolni. Ezen szabadsággal alig éltek a XV. század második fele előtt Olaszországban; az éjszaki iskolákban már elébb kapott lábra.

*) A hivatalos lajstromban ezen angyalok tévesen leányoknak nevezvék, azon megjegyzéssel, hogy Schongauer Márton angyalai nem bírnak nemmel. Igaz, hogy Schongauer a két nembeli jelleget még jobban tudta összeolvasztani; de azért terra-cottánk angyalai is mindkét nemnek jeleiben részesülnek.

Volt még osztályunkban egy jeles dombormű, az olasz renaissance jó korából O. MODERNI-nak, mint mesterének feliratával. Kelheimi kőben faragva *Apollo*, ki egyik kezével lyrájára támaszkodik, másikát fatörzsön nyugtatja, melyet kígyó körülfog. A motiv egészen antik, úgy szintén az idombájos alak is, és mégis van valami ezen alak arczának kifejezésében és teste mozgásában, mi nem antik, hanem mintegy keresztyén kedélyességet árul el. (H. l. III. szekrény középső osztály 51. sz.) Pozsonyi Sándor tulajdona.

Pozsonyi Sándor tulajdona volt négy *bronce-ló* is, mely hajdan diadalszekérhez tartozott.

Az apróbb olasz renaissance-művek közt volt:

Egy 0,085 magas *peselő Hercules*, ittas állapotban, kis bronce-szoborka igen jól felfogva, antik szellemben. Pulszky igazg. tulajdona. (H. l. III. szekr. felső osztály 3. sz.) és 0,150 magas *Minerva szoborka* amethystból, szintén Pulszky igazgató tulajdona. (Hivatalos lajstr. III. szekrény felső osztály, 1. sz.), továbbá a III. alsó szekrényben:

Bronce-érem, öntve, férfi-arczkép REGNAVL'T. DVNET Rev. kissé kopott MARGVERITE felirással (126. sz.)

Bronce-lemezke, öntve és ciselirozva; ezen *fürdővel gyönyörködők*, távolabb vitorlás hajó s e mögött emelkedő város. Pollajuolo Antal szellemében (128. sz.).

Bronce-pendeloque, öntve és ciselirozva, *Krisztus az oszlophoz kötve* (magában) (128. sz.).

*Machiavelli Miklós* arczképe, niello nyolczszögü ezüst lemezkén, fínom munka, melytől hiába akarják eltagadni az eredetiséget (129. sz.).

Bronce-lemezke, öntve és ciselirozva, *Krisztus*, kit két angyal imád *koporsójában* állva. Aláírás O DOMINE JESV CRISTE ADORO TE IN SEPVLCRO. (130. sz.)

Bronce-medaillon ciselirozva, antik kőből leöntve *Cerest* ábrázolja, renaissance keretben. Körirat EFVNDO. COPIA. CORNV. HOC. OPVS. E. FRVGES (sic). Lenn bibornoki süveg egy támadó oroszlánt mutató paizs fölött (131. sz.).

Ólom-pacskolat, *férfi-arczkép*, ily körirattal FERDINAND. FRAN. DAVALOS. DE. AQVIN. MAR. P. (132. sz.)

Bronce-emlékérem, öntve és ciselirozva *Mátyás király mellképe* MATHIAS. REX. HVNG. etc. Rev. Csata, aláírás MARTI. FAVTORI. (133. sz.).*)

Ólom-pacskolat; körirat FERDINAND. D. G. RO. HVNGA. BOH. REX. — I. Ferdinánd király mellképével (134. sz.).

Bronce-érem *Doria András* mellképével, melynek válla fölött kis tridens megjelenik. Körirat ANDREAS. DORIA. P. P. Rev. fiatal ember feje, köröskörűl láncz, semmi körirat (135. sz.).

Bronce-érem, öntve és ciselirozva DIVA. ANTONIA. BAVTIA. DE. GONZ. MAR. Rev. A remény hajón, melyet két szárnyas ló húz, a lovakat a repülő Amor hajtja; maga a Spes is szárnyas, egyik kezében horgonyt, másikában vitorlát tart. Irat: SVPEREST. M. (mihi) SPES. (136. sz.)

Együtt adtam ezen apró műveket; mert egymás mellett voltak kiállítva, és valamennyi Pulszky igazgató tulajdona. De volt ezeken kívül igen is figyelemre méltó más kisebb olasz renaissence-féle mű a kiállításban, kivált grf. Andrássy Manó szekrényében (a IX.-ben).

Onyx-cameo *Medusafő*, nagy mentekötő-csatton, oly borzasztó erélyes kifejezéssel, hogy a nézőnek önkénytelenül emlékezetébe jut azon leirás, melyet Vasari ad Leonardo da Vinci Medusa-paizsáról, fiatal korának műve volt ugyan, de már ezen is kitünt merész geniusa. Más két kisebb fő a középsőnek oldalán (h. l. 68. sz.).

Más *Medusafő* rubinokkal, smaragdokkal és gyémántokkal díszített onyx-agraffe-on; nem oly erélyes mint az előbbi, hanem mégis jeles olasz munka (h. l. 67. sz.).

88. sz. alatt volt egy pendeloque, melyen *Venus Amorral* játszva, átlátszó zománczban volt ábrázolva. XVI. századbeli olasz mű. .

Ide tartozik (74. sz.) egy hegyi kristályból vágott edényfogantyú, sphinx-alak, mely nagy kanyarodásban az edény szájától testéhez csatlakozik, és

---

*) Ezen emlékérem rézbe metszett mását adtam az »Archaeol. Közlemények« II. kötetéhez (1861) kép-atlasában.

egy *tőr tokjával* (75. sz.), az utóbbinak lapján igen díszes arany és ezüst lombozat-tekercs látható, a tőr markolatán két finomúl ciselirozott sasfő látható.

Hasonló becsü *tőrt* állított ki grf. Waldstein János is (h. l. II. szekr. 2. oszt. 34. sz.). Pengéjén edzve a Salviatiak czímere, a markolat jaspis-ága két arany grifffőbe végződik; maga az achatból készített markolat új.

Végre említendő még grf. Keglevich István chalcedon *Medusa-feje* is, jól aranyozott keretben, szintén erélyes olasz renaissance-mű (h. l. II. szekr. 2. oszt. 33. sz.).

Másolatban az olasz renaissance korából láttuk:

A medenczén játszó *Faunust* és egy *sphinxet*, mindkettő bronce-szobor és mindkettő grf. Waldstein János tulajdona.

---

# BUONAROTI MICHAEL ANGELO

## (1475—1563) A MAGYAR OSZTÁLYBAN.

Azon férfiak közt, kiket II. Gyula pápa, miután székét elfoglalta, rögtön udvarához meghívott, volt Giuliano San Gallo épitész s ez a pápát Michel Angelora figyelmeztette, ezt is tehát Gyula meghívta, még pedig a nélkül, hogy tudta volna, mivel fogja foglalkoztatni. Utóbb tervezetet kívánt tőle saját (a pápa) síremlékére, mely a már 1450-ben megkezdett, hanem későbben abban hagyott, új sz. Péter templom szentélyében lett volna elhelyezendő. E közben az abbanhagyott épitkezés megvizsgáltatván, Bramante és San Gallo épitészek a régi Pétertemplom lebontását és colossalis, egészen új egyház emelését tanácsolták a pápának; mindkettő tervet készített, Bramanteé jobb volt s ezért San Gallo neheztelve távozott Rómából, mi egyebek közt oka lett, hogy a már most magában álló Michel Angelo, mint az elutazottnak pártfogoltja ellen, megkezdődött az áskálódás. Ezalatt Michel Angelo folyvást dolgozott emléke tervén, s ez őt hosszú életén át, folyvást foglalkoztatta; mert miután a pápa az első óriási terv kivitelétől elállott, ennek újabb s újabb módosításai kerültek elő, kiterjedését és mérvét mindig kisebbre szállíták, sőt a pápa halála után családja Michel Angeloval az emlék iránt folyvást pörölt, míg végre, már Buonaroti aggkorában létre jött a most San Pietro in Vincoli czímű templomban álló igen kicsinyre reducalt emlék, melynek csak Mózesét faragta saját kezével a mester.

Flórenczben, az Uffizik galleriájában őrzik Michel Angelonak kézrajzát,*) mely egyik nagyobb tervet, de nem tudjuk vajjon az eredetit-e, mutatja rövid oldaláról. Grimm e rajz szerint kiszámítja az emlék egész kiterjedését: hosszát 36, mélységét 24 és magasságát 30 lábra. Több ötven szobornál, dúsgazdag bronce-munkák és az építészetnek legfinomabb ékesítései voltak tervezve ezen emlék számára, egész emberi élet alig volt elegendő a kivitelre; de ily akadályok nem rettentették vissza sem a művészt, sem a pápát, ki már aggkorában forogván, még is úgy lépett fel, mintha hosszú dicsteljes pálya feküdnék még előtte.

A tervbe vett szobrok közt Michel Angelo csak négyet bírt befejezni: híres Mózesét és három atlantot, egyike Flórenczben van, ketteje a párisi Louvreben. Nem tudom, mi okból lát Grimm a fiatal

---

*) E kézrajzot közzétette Agincourt Scult. T. XLVI. Quastnak e táblához írt szövege így szól: »A művész ezen emléket, első eszméje szerint, hosszúkás négyszögünek és magában állónak tervezte, minden oldalának úgy kellett díszítve lenni, mint az itt zajzoltnak; de II. Gyulának halála megakadályozta a befejezést, és minthogy sok módosítást megkisértettek, melyekről Vasari és Condivi M. A. életirásában szólanak, az egész egyetlen homlokzatra lett leszállítva«... Vannak a vázlaton 1. *kötözött férfiak*, foglyok állásában, Vasari és Condivi szerint fogságát jelentik a művészeknek és talentumoknak, melyek a pápa halála által tétlenségbe lettek helyezve, míg azokat éltében oly erélyesen pártolta. 2. Fülkék, *azokban Victoriák, kik lábbal tapossák a legyőzött tartományokat,* melyeket a pápa uralmának alávetett, vagy visszavezetett a szent szék iránti engedelmességre. 3. A felső rész négy sarkán egy-egy prophétából és egy-egy erkölcsből álló négy csoport. Mózes szobra egy ilyen csoportrészének volt szánva. 4. II. Gyulának kőkoporsója, mely az emléknek felső pyramisba végződő részét elfoglalja, tetejére a világgömböt viselő angyal volt szánva, stb.

atlantokban »haldokló ifjakat« ? Condivi és Vasari őket a művészetek képviselőinek mondják, kik a pápa iránti hálaköszönetöket ezen szolgálatban fejezik ki. Hogy a régi írók szerint a művészetek majd kihaltak Gyula pápa halálával; mi minden esetre aljas hízelgés és valótlanság; mert Raphael Sanzio, Buonaroti és mások a pápa elhunyta után is legfényesebben működtek. Sem a párisi, sem a flórenczi atlantok haldoklást sehogy sem mutatnak, sőt a flórenczi valóságos élénk mozgásban van előadva. Van a kensingtoni muzeumban még egy negyedik, ide tartozó atlantnak viasz-mintája; összesen a síremléken tizenhatnak kellett volna lenni. A meglevő mind, ruházatlan alakjukkal, Michel Angelo óriási felfogásáról tesznek tanúságot.

A pápának, kinek megsugták, hogy az ember, ha síremlékéről gondoskodik, maga sietteti halálát, már 1506-ban elvesztette kedvét a nagyszerű folytatáshoz és a Carrarából, hol e czélra márványt szerzett, visszatérő Buonarotit maga elébe sem eresztette; mire a mester rögtön, minden búcsu nélkül Flórenczbe visszatért; de később mégis visszalépett a pápa szolgálatába. Azonban a nagyszerű síremlék, melyhez Michel Angelo annyi reményt kötött, létre nem jöhetvén, alakjainak csak ötét ismertük, melyet maga a mester mintázott.

Ezekhez jut ime egy hatodik alak, vagy is inkább csoport-terra-cottaban, melyet Pulszky igazgató kiállított és melyet Dobynak igen sikerült metszetében táblánkon látunk. Ez világosan valamely hatalmas, emberi alakú lény által lesujtott és most az előbbinek lába alatt fekvő vén szörnyeteget ábrázol. A lesujtónak jobb lába megvan, de többi teste hiányzik, míg a lesujtott egész teste épen maradt.

E terra-cotta csoportnak egykori birtokosa megismertette következő czím alatt: »Una figura in terra-cotta di Michel Angelo posseduta e illustrata dal Dott. Alessandro Foresi. Firenze 1869.«

Foresi így írja le a művet:

»Ez terra-cottából készült 70 centiméternyi hosszuságban. Egy, a földön fekvő alak lábaihoz van tiporva más alak által, mely jobb lábával a földön állott és másikát a letiportnak jobb arczára tette. Az utóbbi görcsösen összezsugorodva kifejezi fájdalmát; mert oda van szorítva egy duczhoz, mely alkalmasint keresztfának maradványa, szája tátott és állkapczája az ide tett láb által kevéssé balra van szorítva: a homlok- és szemkörűli izom redőbe húzzák a szemöldöt; a gége, mely a fájdalom szavát mintegy hallatja, kidüledez a nyaknak feszített izmai közt: bal keze görcsösen kapaszkodik abba, mit a földön talál: hosszú haja össze-vissza kuszált.«

»Mit jelent ezen röviden leírt alak? Tricca úr, kitünő rajzoló, hiszi, hogy az *Eretnekségnek legyőzését a Vallás Geniusa által* jelképezi. Tökéletesen hozzá járulok e nézethez és utóbb látandjuk, mennyire megközelíti a valót; ezuttal elegendő elmondani, hogy több, általam a csoport kiegészítése végett felkért művész az elveszett alakban keresztet átkaroló angyalt sejtettek, ki a leterültet e kereszthez szorítja, midőn bal lábát jobb arczára teszi. Az így kiegészített csoport, nézetem szerint nem lehet más, mint azoknak egyike, melyet Michel Angelo II. Gyula pápa síremléke fülkéjének számára tervezett; és annak meggyőződésére elég egy pillanatot vetni ama, a mester által ránkhagyott rajzára, mely hajdan Mariette birtokában volt, és mely Vasari livornoi kiadásában van másolva.«

E rajz ugyanaz, melyet fentebb Agincourt munkája után idéztünk. — Miután Foresi elmondta, hogy egy Flórenczhez közel fekvő Menabuoni vagy Massanera nevü villában számos régiség volt, melyet egyenként vagy csoportosan olcsó áron elárvereztek, a szóban levő alak végül maradt és csak utolsó helyen adatott el. Megkisérti azután a következőkben azon lánczszemeket összefűzni, melyek fölvezetnek Buonarotihoz, e mű teremtőjéhez.

Michel Angelo tanítványai közt volt Antonio Mini is, kinek két leánytestvérét kellvén kiházasítani, ajándékot kért mesterétől s elnyert minden általa készített rajzot és viasz- és terra-cotta mintát, sőt még híres Ledáját is.«

»Mini fejébe vette, hogy a nyert tárgyakkal elmegy Franciaországba, hol Lédát I. Ferenczcznek eladta, hanem a többi művek eladása, mint Vasari mondja, roszul sikerült; mert Mini rövid idő mulva meghalt.«*)

---

*) Vasari ezt mondja: gli altri oggetti andaron male, perchè egli (Mini) si morì là in poco tempo, e gliene fu rubati, dove si privò questo paese di tante e si utili fatiche che fu danno inestimabile.

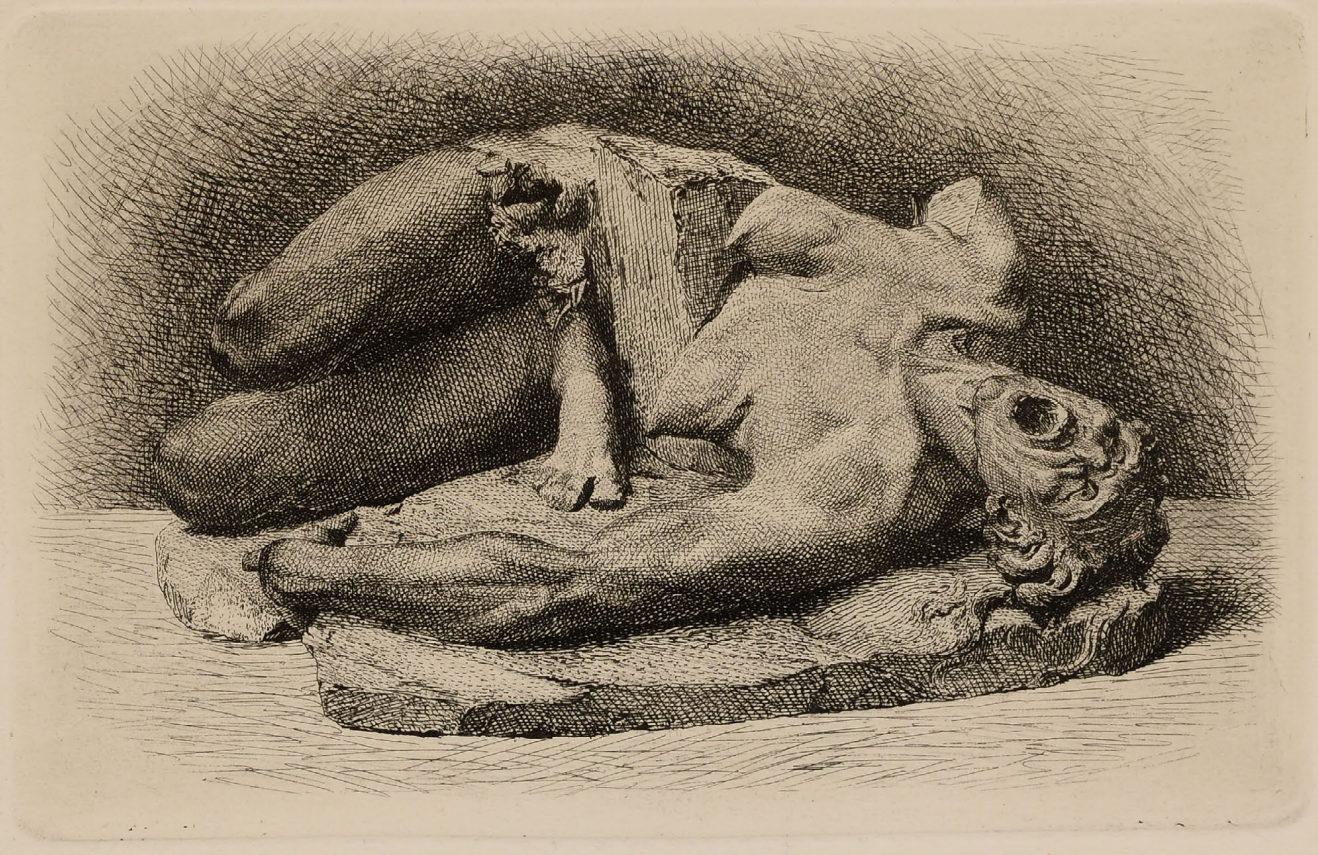

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS

»A múlt században, több mint kétszáz tizenhat esztendő mulva, hogy Mini Párisban meghalt, bizonyos Giovanni Gaspero di Giuseppe Menabuoni 23 éves flórenczi, meggondolván, hogy a papi élet, melyre magát szánta, nem fér össze élénk és merész jellemével, másféle életmódot teremtett magának. 1746-ban elment Párisba, nem birván egyébbel, mint talentumával és nehány ajánló levéllel, ezek közt volt egy Pompadour asszonyhoz, ki akkor kezében tartotta Francziaország sorsát. Ezen ajánló levél Menabuoni szerencséjét okozta és nem sokára elnyerte az orleansi herczegtől a Krisztus-rendet. — Lazio nyelve akkor nem volt mindennapi Párisban, de megtanulta a spanyolt is, melyre a franczia korona egyik levéltárának rendezésére szüksége volt, s így megnyilt útja más hivatalokra is. De hivataloskodása közben Menabuoni régiségeket is gyűjtött; még pedig annyit, hogy azokkal előnyös kereskedést űzhetett.«

»Menabuoni 13 év alatt gyűjtött, muzeuma híressé lett s arról De Bure is szól« Festészeti utazásában Párisba.«

»1759-ben Menabuoni ismét hazatérendő, gondoskodott hivatalról, mely ekkor megüresedett a Palatina-könyvtárban.«

»Visszatérve Párisból azon állásba, melyben előtte voltak Magliabechi, Bresciani és Duval, magával hozta és elrendezte a villa di Massanerában becses muzeumát, és ott élt 1794-dik évi julius 26-ig, foglalatoskodván különösen mezőgazdasággal. A birtok minden ingóival Giovanni fiára szállott, a georgofili mezőgazdasági akademia tagjára. Ezen intézetnek fölötte ritkán található nyomtatott okmányaiból tanultam az épen előadottakat. Giovannitól minden Clementina nejére szállott, ki Filippo Gallizioli orvosnak testvére volt s ez vette meg Massanerát, melyet az osztakozásban Carlo fia elnyert. Ez, 1861-ben meghalálozván, nejét s egy leányát hagyta hátra, amaz jogosan eladhatta Menabuoni muzeumát; és valóban négy esztendő előtt eladta a szóban levő terra-cottat Porciani czipésznek, ki jelenleg régiségekkel kereskedik és kitől négy flórenczi antiquarius a művet 500 lira árán megvette, és ezektől ismét megvette Foresi és végre tőle Pulszky, muzeumunk igazgatója.

Közbe szúrok itt egy ide való megjegyzést, melyet Mariette tesz »Michel Angelo életleirásában«, ez pedig így hangzik: több mintánknak kellene lennünk; mert e nagy embernek (Michel Angelonak) biographiájában meg van jegyezve, hogy Mini tanítványa sok, mestere által neki ajándékozott mintát és rajzot hozott Francziaországba. De ezen minták, fájdalom, zavaros időkben hozattak ide, mi hozzá véve törékenységöket, nem hagy kétséget arról, hogy elvesztek; mert egyikök sem ismeretes a kedvelők gyűjteményeiben.*)

»Úgy tetszik« folytatjuk Foresival »elegendő okmánynyal bizonyítottam a valószínü útat, melyen Michel Angelo műve Menabuoni által visszajött Florenczbe, honnan Mini 230 esztendővel előbb elvitte.«

»De ez még nem adja meg a valóságos tanúságot annak, hogy terra-cottam az isteni Michel Angelo műve.«

»Ennek legnagyobb bizonysága magában a műben rejlik s nyilvánul minden ismerő előtt, ki a mester műveit fenekig tanulmányozta, úgy, hogy azokra, mint ilyenekre, első pillanatra s úgyszólván ösztönszerűleg rá mutathat.«

»Álljanak ide e »Haeresis« elébe a sophisták, a hitetlenek, az irígykedők, s elmondom nekik: Kicsoda más, mint Michel Angelo merte volna előadni e rettentőt, ijesztőt ‚il terribile e lo spaventevole', merte volna teremteni e kétesnemű alakot, melynek háta és tagjai óriásiak és kifejezni ezen mumia-féle fejben az anyagi és erkölcsi lesujtásából és földre teríttetéséből eredő rettentő fájdalmát? Kik volnának azon művészek, kik csodálatos és neki sajátságos módon képesek lettek volna, félre téve az összhangzat és arányok minden szokásban levő szabályosságát, oly a fenségessel egyenlő hatást előidézni? Michel Angelo követői, ha ilyesmit megkisértek, keserü kritikát vontak magukra; mi mindig megtörténik a ritka és legmagasabb genius utánzóinál; sajnáló mosolyt idéznek elő, bilincselik, megrontják vagy legalább hátráltatják a művészetet.«

---

*) Nous devrions y avoir plusieurs de ses Modèles, puisqu' il est marquè dans la vie de ce grand homme que le Mini son disciple apporta en France quantité de modèles et de dessins dont son Maître luy avait fait présent. Mais malheuresement ces modèles ont été apportés ches nous dans le temps de trouble, ce qui joint à leur fragilité ne laisse aucun lieu de douter, qu' ils auront péris, car on n'en connoist aucun dans les Cabinets de nos Curieux.

»Hogy sikerült volna másnak összeolvasztani ezen részleteket ugyanazon alakban, vagy összeegyeztetni a mesternek más műveivel, vagy az utóbbiak részleteivel? Csakis *Michel Angelo volt képes e munkát teremteni.* És hogy művei nehányára hivatkozzam, felhozom, hogy a »Heresia« feje csaknem ugyanazonos ama elkárhozott vagy ördöngös nőével, melyeket az Uffizik gyűjteményének rajzai közt látunk; a »Vallásnak« megmaradt jobb lába fölötte hasonlít híres Davidja jobb lábához; a »Haeresis« bal lába, mely nem veszett el, hanem letörve van birtokomban, emlékeztet a S. Lorenzo síremlékének »Hajnalaéra«; keze mintha csak másolata volna annak, melyet Vasarinak idézett livornoi kiadásában látunk, szóval minden, mi előttünk van, rokonságban áll Michel Angelonak soha kétségbe nem vont műveivel.«

Eddig Foresi; és szemközt a terra-cottaval neki igazat kell adnunk; mert nem lehet a conceptióban és kivitelben merészebbet és mégis sikerültebbet képzelni, mint a mi előttünk van. Az óriásinak, a gigantesknek kifejezése női alakban senkinek sem sikerült annyira mint Buonarottinak, ő úgy szólván új nemet teremtett, mely egészben női alakban nyilatkozván mégis a férfi-erélyt és erőt annyira tudja abba beleolvasztani, hogy Foresi kifejezését értjük, midőn kétesnemű alakról szól. Olyan Buonaroti két asszonya a florenczi sz. lőrinczi síremléken, olyanok többnyire sibyllái a sixtini kápolna falképein Rómában.

---

# A KALOCSAI ÉRSEKSÉG HÁZI OLTÁRKÁJA.

Az oltárkának képe későbbi fekete fakeretbe van foglalva; melynek lapis lazulival és gyöngyökkel díszített kerete három üvegtáblácskákkal zárt szekrényben ereklyéket fogad; művészeti tekintetben képe különös figyelmünket vonja magára, melyről báró Sacken, a bécsi császári régiségtár igazgatójának, a kalocsai érsek útján nyert közlésben következőleg értekezik.

Az angyali üvözletet ábrázoló vörösréz táblára festett kép, valamennyi műértő véleménye szerint kiváló kép, kivált azon finom érzés és a legapróbb részletre is kiterjedő szeretetteli bevégzés miatt, mely abban nyilatkozik. A sajátságos felfogású compositio nagyszerű, a szent szűz, ki itt nem térdel, mint rendesen szokott, magasan eszményi és kiesen szép, a bámulat és megijedés élénk és mégis nemesen és egészen enyhített. Kezei és lábai kitünő rajzzal és bevégzéssel dicsekesznek, a színhangulat átlátszó és meleg. Csodálatos általán a melléklet szorgalmatos keresztülvitele: a széké, a kasé, a gyümölcsöké, a szekrényben fekvő gombolyítóé stb. Sajnáljuk, hogy e kép elvesztette lazurját, mely a régi firnász levétele alkalmával túlerős dörzsölés alatt eltünt. Ez által a színek összhangzata szenvedett és elveszett a fejek finomsága is; úgy a szűznek alruhája sötét lazur által bizonyosan a bíbort erősebben jellemezte, az angyalnak ruhája is vörös festékkel volt lazirozva, s ez a kirívó sárgát enyhítette; az angyal mögötti háttérnek is mélyebbnek kellett lennie.

*E kép Michel Angeloénak szabad másolata.* Már is a compositiónak jelleme, az alakok elhelyezése, a ruházat kezelése egyenesen e mesterre utal és befolyását első pillanatra megismerjük. De van ezen kívül egyenes tanúságunk is. Ismerjük tudniillik a XVI. század közepe körül virágzó, Raphael és Michel Angelo műveivel sokat foglalkozó neves Beatrizet rézzmetszőnek egy metszését, melyen képünket megfordítva látjuk (Bartsch 12, Dusmenil 5) és némely változtatást észreveszünk; úgy Máriának nincsen diademja, hanem fátyol födi fejét, melldísze hiányzik, úgy a fövény-óra is, a könyv nem fekszik az olvasó-támon, hanem vánkoson, a szekrény csaknem egészen zárt, úgy, hogy foglalatát nem látjuk, a háttérben levő ágy sokkal nagyobb, ékes oszlopok díszítik, melyek közt nagy kárpit terül el, hiányzik a szék, a kas és a galamb a metszeten, a szoba ajtaja béllettel van készítve, mely nem fordul elő a képen, az ajtó jobban nyilik stb.

Beatrizet metszete után tehát nem készült képünk, mi ellen az is szól, hogy az utóbbi meg van fordítva, mi amott a jobb oldalon, az itt a balon jelenik meg; másrészt a kép sokkal jelesebb a modo-

ros metszetnél, kivált az arczok nemesebbek és a ruharedőzettel együtt finomabbak, tisztábbak és egyszerűbbek. A metszet zsámolyán ezt olvassuk: M. ANGELVS. INVENTOR. Nincsen kétség, hogy valamint képünk, úgy a metszet is a nagy mesternek előpéldánya után készült. Dusmenil erre nézve ily megjegyzést tesz: »*A mintául szolgáló kép, melyet Michel Angelo eredeti művének tartanak, még ma is létezik Rómában, a laterani sz. János templomának sekrestyéjében*«. Leírja Platner is (Beschreib. d. Stadt Rom. Bd. III. S. 537), mint Manuello Venustinak Michel Angelo rajza után készült munkáját; és ez, úgy tetszik, a való; mert Nagler szerint (Künstler-Lexikon XX. S. 74) a mantuai Venusti, Perin del Vaga tanítványa, nemcsak sokat festett Michel Angelo után, úgy utolsó itéletének kisebb mását a nápolyi »Studiakban«: hanem egyenesen az angyali üdvözletet is, melyet Messer Tomaso de Cavalieri sz. János templomának számára megrendelt, festette pedig Michel Angelonak vörös irón-rajza után, mely, mint Vasari mondja, Cosimo florenczi herczeg gyűjteményébe jutott és még ma is az Uffizikben látható.

Wellington herczeg gyűjteményében kisebb, talán szinte Venusti által e rajz után készült képet őriznek (Nagler II. S. 222).

Úgy tetszik, mintha Beatrizetnek metszete ugyan e rajz szerint készült, mit abból is következtethetünk, hogy Michel Angelot nem mint festészt, hanem mint feltalálót idézi, mint ezt rendesen tették a rézmetszeteken.

Kiváló képünk tehát kitünő művész által festetett, vagy M. Angelo rajza, vagy Venusti laterani képe után; de a művész, mint láttuk, több eltérést engedett magának.

Nehéz kipuhatolni, ki volt ezen művész. A genreszerü felfogás, mely a csendéletféle hozzáadásokban és azok szorgalmatos bevégzésében, minő Mierisé, Gerard Dowé és Metsüé, németre vagy németalföldire utal, ki a compositioban a nagy mestert követve és művét másolva, mégsem tartózkodott nemzeti módjából hozzáadni, és honi kedélyességét bevezetni. Sok valószínűséggel itt a maga korában innepelt aacheni Jánost sejtjük. A művészeti jellemen kívül még más okok is e mellett szólanak. Van Aachen Kölnben született ugyan, de sokáig dolgozott Rómában, volt tehát alkalma vagy Venusti képét, vagy M. Angelo rajzát másolni. Mint korának (XVI. század végefelé) valamennyi művésze, ő is a nagy olasz mesterekre, Raphaelre és M. Angelora támaszkodott, miből magyarázhatnók a compositionak összeolvasztását, az eszményi finom Raphael-féle vonást a szűznek arczában. Van Aachen bevégzésében igen gyöngédnek és szorgalmatosnak mutatkozott, szeretett vörösréz táblára festeni (a cs. Belvederben három vörös-rézre festett képe őriztetik); mi korára nézve jellemző; II. Rudolf császár udvari festésze volt és sokáig élt ezen udvarnál, hol folyvást a császár számára dolgozott. Ebből magyarázhatnók, hogy képünk a császári családnak tulajdona volt; végre kora mellett szól az oltárkának finom renaissance építészete (?) is, melyet még a XVI-dik századba, legfelebb a XVII-diknek elejére tennünk kell. Van Aachen 1615-ben halt meg Prágában 62 éves korában,

Eddig megy báró Sacken közlése. Az »Augsb. All. Zeit.« 1782. évf. 1876. l. Markgraff Rezső a következőket mondja: »Ha H. v. Ach-ot mint Orlando di Lasso vejét említik, ki ennek legidősebb leányát bírta nőül, ama név alatt alig sejthetjük az ismert *módoros* kölni történetfestészt Hans v. Aachent, kit Jan van Aachen-nek is neveznek, ámbár ugyanezen egyén más név alatt is fordul elő, mint Aacken, Ak, Dac, Dach, Janachen nevek alatt is. És mégis úgy van. Visszatérve Olaszországból, hova 22 éves korában ment 1574-ben, foglalatosságot talált elébb V. Albrecht, a művészetet kedvelő bajor herczeg udvaránál, később pedig II. Rudolf császárnál; honnan visszstérve Münchenbe Orlando di Lasso veje lett. Az udvarkamra számadásaiban megjelenik mint »Hans v. Aach Maler«, ki egyebek közt 1596-ban, alkalmasint V. Vilmos herczeg számára készített munkáért 150 ftot kapott. Később nejével ismét Prágába tette át lakását, hol ezentúl a császárnak festésze volt, meghalt 1615-ben.

Tökéletesen egyetértünk Sackennel, a kalocsai képeknek előmintájára nézve, melyet Michel Angelo Buonarotti rajzában felismerhetünk; de alig tulajdonithatjuk e képet aacheni Jánosnak, kit nem hiszünk képesnek, mint ismert manieristát, minőnek Markgraff is joggal mondja, ily, minden modortól távol álló egyszerű velős felfogásra és előadásra, minőt ezen remekműben, nagy dicséretére kell elismernünk. Festésze tehát, eddig ismeretlen.

---

Idézek most két *burgundi művet,* ezüstbe üresen öntöttet és ciselirozottat, mely Pulszky igazgató tulajdona és ki volt állítva a III. szekrény felső osztályának 4. és 5. alatt.

E két szoborka a magasabb körökből való *vőlegényt* és *menyasszonyt* ábrázol, kik egymásnak a jegygyűrűt nyujtják. Az előbbinek szoborkája 0,290, az utóbbinak 0,302 m. magas. Igen dicséretes a velős és mégis ciselrozásában igen finom bevégzés. Itt egyszerű arczképezés volt a művész feladata, még pedig oly egyéneké, kik semmi feltünő, vagy külsőleg is tetsző tulajdonnal nem birtak, sőt a vőlegénynek még sántának is kellett lenni, mit a művész hihetőleg enyhítve bár, hanem mégis kifejezett. A *vőlegény* tehát mindkettő, de egyik kurtább lábára nehézkedik, haja rövid és símára fésült, rövid bajsza és spanyol szakála is, jobbjában az említett gyűrűt, baljában kis virágcsokrot tart; kezei feltünőleg finomak és a ciselirozás azokon mesteri, alsó ruhája fölött kurta szőrös ujj-nélküli köpenyt visel; az alsó ruha vállán nem igen kidomborodó puffok, kézfején síma manchettek látszanak; gallérja nincsen. Nadrága a testhez símul a nélkül, hogy éppen szűknek mondhatni. Díszitve van mindenféle ciselirozott alakkal; térdig érő harisnyáit egyszerű szalag ott megköti; szegényes egyszerű czipője is.

A menyasszonynak haja igen egyszerűen van elrendezve és szalaggal felkötve, de nem nélkülözi a virágot. Ennek nincsen gallérja, hanem meglehetős mélyen kivágott, lefelé csucsosodó mellényke, mely az uszályruhát a csípők körül erősen tartja; azt felveszi balkézzel, melyben szintén kis virágcsokrot tart, míg jobbjával a jegygyűrűt emeli; a mellényke ujjas, vannak vállán szintén kevéssé emelkedett puffok, de a manchettek fölötte magasak. A hosszu ruhának alsó részén két szegélyt látunk, melynek felseje sokkal keskenyebb; mindkettő finom ciselirozással van ellátva. A szoknya alól csak a bal láb szökik ki. Bal oldalán díszes három bojttal ellátott nagy táska függ le. — A kornak és nemzetiségnek meghatározhatása végett tűzetesebben írtam le a ruházatot.

Pozsonyi Sándor egy, a német iskolából, hanem olasz befolyás alatt származó *karós gyertyatartót* állított ki; ez jó termetű *fiatal ember alakú,* ki tárt karral mindegyik kezében képes valóságos gyertyát fogadni. Áll háromoldalú díszes alapon, 0,225 magas, az állvány magassága 0,130. Az olasz iskolának befolyása mutatkozik abban, hogy itt válogatott karcsú és tetsző testmintával van dolgunk. A compositio igen helyes és czéljának megfelelő, valamint a kitárt karra, úgy szilárd erős állására nézve is, midőn t. i. itt a test nem főképen egy lábra nehézkedik, hanem a szilárdabb megállapodás miatt mindkettő egyaránt viseli, még pedig úgy, hogy ebből semmi merevség nem származik. Az arcz is inkább csatlakozik az antik typushoz, semmint a régibb németek realisticus felfogásához, haja és bajsza rövid, szintén rövid szakála ketté van osztva; végre inkább olasz felfogásra mutat az izmok lágyabb kidolgozása is. Ezen fiatal férfi-alak háromoldalú állványon egyenesen emelkedik, az utóbbi ismét, az antik szokás szerint, három oroszlánlábon áll, de ennek nincsen az antik oroszlánlábnak sem jellemes sem kecses alakja, hanem elég esetlenül átmegy lombozatba és csigába. Nem érthető, hogy jut ily felfogás mellett az állvány minden oldalának közepén egy-egy seraph-fő, feje fölötti kagylójával. Jobban értjük a gyikot, mely az alak tengelyének megfelelő állvány sarkán mászik. Általán a két résznek munkája nem egy; az alaké sokkal jobb az állványénál. (H. l. III. szekr. felső osztály 30. sz.)

*Födeles kancsó,* aranyozott ezüstből, a m. n. muz. tulajdona, magassága 0,200; átmérője 0,115. (H. l. III. szekr. középső oszt. 58. sz.) Lenn sok, tánczczal mulató gyermek keskeny szalagban. A kancsó testén négy osztályban, mely egymástól oszloppal és azon ülő szarvat fuvó gyermekkel van elkülönítve az *elveszett fiunak története.* Hans Sebald Beham, nürnbergi festész és aranymives rézmetszete után kivert műben. Sebald a szintén igen híres Bartel nevü bátyja volt, született 1500-ban, meghalt 1550-ben, Frankfurtban (a Majnán), hol később letelepedett; Dürer tanítványának tartják mindkét testvért, e mellett szól styljök, de erre biztos történeti adatunk nincsen. Rosenberg*) az akkori művészeti lendületről Németországban eképen szól:

»Dürernek művészeti jelleme nagyon is megállapodva volt, semhogy arra az új irány határozott és döntő befolyással lehetett volna. Annál inkább ragadta ez magával az ifjabb nemzedéket, daczára, hogy ez Dürer vezetését követte. Meglehetős ideig a mesterektől átszármazott velős jellemzés ellensúlyul szolgált ama conventionalis gyakorlatnak, mely a megállapodott classicismusnak elkerülhetlen követ-

*) Sebald u. Barthel Beham zwei Maler der deutschen Renaissance von Adolf Rosenberg. Leipzig 1875.

kezménye. Csakis a nagy Holbein volt képes művészeti egyéniségét tökéletesen egyesíteni a renaissence szellemével úgy, hogy a két elemnek egyike sem kapott túl a másikon, egyik sem semmisíthette meg a másikat, míg e korszak gyengébb elmének ily összhangzó összeolvasztása csak részben, vagy csak rövid időre sikerült. A változás, az új elemnek túlkapása oly rögtön mutatkozott, hogy felületes és az időben távolabb álló szemlélők e tényt csak a művészeknek, ha bár rövid tartózkodása által Olaszországban képesek voltak magyarázni. De az újabb történelmi kutató ezen természetes lendületben csakis történelmi szükséget lát. Holbein, Burckmair, Penz, Altdorfer, Aldegrever, Bink, Scheuffelein és a két Beham a német renaissance-nak festészei. És ezen művészeti korszak és különféle változó törekvéseinek tulajdonképi képviselője, Sebald Beham, Dürer tanítványainak legjelesebbje, legtöbb oldalról míveltje, bár nem adatott meg neki, hogy tökéletes nagyobb művet az utókorra hagyjon.«

Muzeumunk kancsója ide s tova eltér mintájától, midőn compositiojától egyes alakot elvesz, vagy hozzáad: leirom tehát az eredeti után, mint ezt Rosenberg 96. s. k. l. közli.

1. Az elveszett fiu elbúcsuzik apjától, ki szolgájával háza előtt áll. Fölirat:
   PATER DA MIHI PORTIONEM SVBSTANCIAE QVAE AD ME REDIT. (Itt a fiu háta mögött levő két személy helyett a kancsón csak egy fegyveres jelenik meg (Rosenbergnél 33. sz., Bartschnál 31. 1540-ből.)
2. A pazarló fiatal két pajtásával és három asszonynyal (a kancsón csak két asszony látható) dúsan terített asztalnál ül kerített helyen a szabadban (a kancsón nincsen terített asztal). Fölirat: DISSIPAVIT SVBSTANCIAM SVAM VIVENDO LVXVRIOSE, Luce XV. (1540. R.-nél 34., Bartschnál 32. sz.)
3. Megjelenik kanász minőségben.
   CVPIEBAT IMPLERE VENTREM SVVM DE SILIQVIS. Luce XV. (R.-nél 35, Bartschnál 33. sz.).
4. Az elveszett fiu hazatér. Apja mögött egy szolga ruhát hoz, egy másik disznót pörzsöl.
   FILIVS MEVS MORTVVS ERAT ET RESVREXIT PERIERAT ET INVENTVS EST. LVCE. XV.
   (R.-nél 36., Bartschnál 34. sz.)

E compositio fölött ismét van keskeny szalag, melyet lombozatok és madarak díszitnek. — A födelen amorettek, állatok és növények szalagkénti elrendezésben vannak kiverve. A födél tetőgombja (Knauf) újabb; itt egy buzogányt tartó fegyveres, karján sas ül kiterjesztett szárnynyal. Díszteli a fogantyú is, mely három részből áll. Legföllebb asszonyi mellkép, mely lenn lombozatban végződik, a tulajdonképi fogantyút, egész meztelen asszonyi alak képezi, melynek lába alatt a kancsó testéhez csatlakozó szakálos fő jelenik meg. A női alakok kereken kidolgozvák, a szakálos fő csak dombormű.

A munka nem tartozik a finomabbak sorába, hanem egészben meglehetős erélyes és értelmes.

*Födeles kancsó*, aranyozott ezüstből, a m. n. muzeum tulajdona, magassága 0,200; átmérője 0,090. (H. l. III. szekr. középoszt. 59. sz.). A kancsó fenekén I. Lipótnak 1695-ben vert ezüst érme jelenik meg; azonban ez a későbbi javítás alkalmával jutott ide; a kancsó maga a XVI-dik század műve. Testén a *hét planetát* látjuk, kezdve a holdon, mely itt jobbjában a félhold tarcsáját vivő egészen felruházott női alakban jelenik meg. Mercurius, MERCVRIVS mellékirattal; lábánál a zodiakus ikre. Venus Amorral, VENVS lábánál a zodiacus bikája. A nap, mellékirat nélkül, egészen meztelen női alak. Mars MARS, roppant hosszú szablyával, melyet maga után von a földön; lábánál kos. Jupiter IVPITER; ez is fel van fegyverkezve; lábánál a nyilas. Saturnus SATVRNVS meglepőleg egyik mankós lábbal, a lenyelendő gyermeket ölében viszi, lábánál vad bak. A testrészeknél megmaradt a természetes ezüst színével, a többi mind aranyozva van. A mű gyöngébb az előbbinél, a rajz sokkal nyersebb, durvább. A födél tetején fegyveres áll, turbánnal fején, paizsán egy A. F. S. betüből szerkesztett monogramm látható.

*Ezüst pohár*, a m. n. muzeum tulajdona; magassága 0,150; átmérője 0,105, (H. l. 60. sz.) A pohár három oroszlánon, melyek lábazatát képezik, emelkedik. Ezek fölött hatoldalú állvány, melyen lombozat közt hat ciselirozott sas. Maga a pohár hengeralakú, de a henger fennt kikanyarodik; közepén

áttört dísz, fenn szája alatt még hasonló csúcsívesre emlékeztető keret. A díszek mindnyája, így az állatok is aranyozvák.

Ezen, egészen *aranyozott poharat* (h. l. 62.) Bock következőleg írja le a bécsi »Mittheil.« 1867-dik évi 114 és 115 lapján: »Hat ivó pohár az 1540-dik évszámmal. — Eltekintve ezen hat pohárnak műértékétől, történelmi becsecsel is dicsekedhetnek.

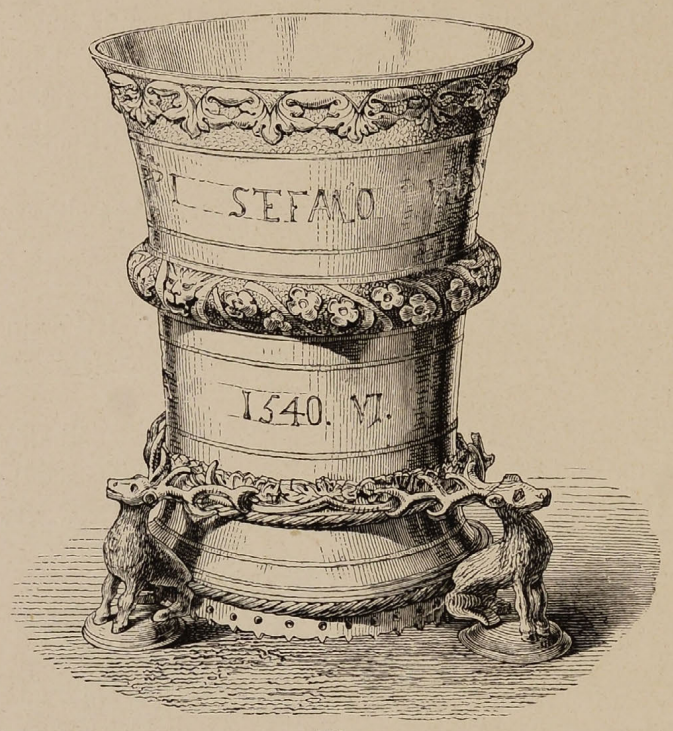

272.

A mű származása végett később bevésett latin irás egyenesen kimondja, hogy Nagyvárad városa e hat ivópohárral 1540-ben István fejedelmet megajándékozta: Serenissimo Principi Stephano urbis Varadina vovet 1540. sex cyathos. — Kaprinay és Schwandtnernél több adatot találunk*), mely szerint Nagyvárad az ajándékot Zápolya János fiának adta. Isabella, I. Zsigmond lengyel királynak leánya, 1540-ben fiut szült, kit István névre kereszteltek, de később Szoliman szultán parancsára, atyja után Zápolya Jánosnak nevezték. Mondják, hogy a nagyváradiak a keresztelés ünnepénél ezen ajándékkal az ujonnan szülöttnek kedveskedtek. Mindnyáját találták 1778-ban, az ecsedi tó lecsapolása alkalmával s onnan elvitték Debreczenbe. Később Jankovich megvette s gyűjteményével együtt kerültek a n. muzeumba. Idomukkal és díszitményükkel poharaink tettleg megfelelnek az idézett kor művészeti szellemének; az állványnak szarvasát is találjuk a nagyváradi városi czímeren. Ámbár a poharak elintézése és egész idoma még középkorféle, mégis az alsó és felső díszszalag antikizáló lombozatában és újítva módosított akanthuslevelében mutatja, hogy a renaissance-nak stylje már lábra kapott. Csakis a középső hengertag, négyszirmú rózsával és az alsó fogrovatos szalag emlékeztet még a renaissance által legyőzött góthikára.«

Ide tartozik-Egger testvérek jeles emlékerem-gyüjteménye is, mely külön szekrényben volt kiállítva. Ezen medailonokon arczképezvék:

1. Wentzel Jamnitzer, nürnbergi aranymives. 1554.
2. Conrad Reuter, kaisersheimi apát. 1527.
3. Otto, Truchsess von Waldburg, augsburgi püspök és bibornok († 1526); készítette Laurentius Parmensis, Rómában.
4. Andreas Terranovae, készítette Galeotto Péter Pál (Petrus, Paulus Romanus) római aranymíves és bélyegmetsző († 1580 körül).
5. Albert von Brandenburg, mainzi bibornok 1526.
6. II. Lajos, magyar király, halála évében 1526-ban.
7. Hieronymus Paumgartner, nürnbergi patricius és tanácsos, készült 1592-ben.
8. II. Lajos magyar király neje.
9. V. Károly császár, készítette 1537-ben Reitz Henrik.
10. IV. Pál pápa 1560.
11. Keresztpénz Sitzinger Lukácsnak 1556.
12. Niclas Freiherr zu Madrutsch, ezredes és császári tanácsos V. Károly alatt.
13. Martin Geyder, I. Ferdinánd asztalnoka 1528.
14. Leonhard Freiherr von Vells, udvarmester és országkapitány Etsch folyó mellett 1543.
15. IV. János Manderscheid-blankenburgi gróf, strassburgi érsek 1569.

*) A ténynek tüzetes leirását adta »Magyarország és Erdély«-ében. Kubinyi Ferencz (Pest, 1854, harmadik füzet).

16. Andreas Erstenberger. 1575.
17. Ludovicus Perez, II. Fülöp, spanyol király minisztere 1597.
18. Claudius Dodeus.
19. Otho, waldburgi, asztalnok, augsburgi püspök. 1544.
20. Mária (II. Lajos neje).
21. Christoph Khevenhiller, cs. kamratanácsos. 1543.
22. Widmann János, Somerügg és Paterniau birtokosa.
23. Osztrák főherczeg Károly. 1621.
24. Lazarus de Schwendi, főparancsnok Magyarországban. 1566.
25. Laevinus Tarentius (Livin ven dar Becken), antwerpeni püspök. 1596.
26. Anton, Graf von Lodron, salzburgi kanonok. 1591.
27. Kreler Miklós. 1520.
28. Marcus Sitticus, salzburgi püspök 1617.
29. Sebaldus Pfintzing, nürnbergi tanácsos és mathematikus 1519.
30. Otto Heinrich, rajnai pfalzgróf. 1531.
31. II. Gyula pápa. 1501.
32. Kreler Erzsébet. 1520.

---

# ZOMÁNCZ.

Ámbár a felhozandó zománczok némelye bizonyosan még a XV. században készült; mégis csaknem mindnyáján (kivéve az iglói reliquiariumot, mely egészen csúcsíves stylü) a csúcsíves styllel küszködő renaissance levén a nagyobb rész: a kiállítás nem kérges zománcz-műveit egybefoglalva e helyütt tárgyaljuk, sőt a folytonosság tekintetéből ide csatoljuk az újabbkori magyar és erdélyi zománczokat is.

## ÁTLÁTSZÓ ZOMÁNCZOK.

Az átlátszó zománcznak készítéséről Labarte (Hist. d. arts industriels IV. köt. 3. l.) ezt mondja: »A művész sokszor igen vékony arany vagy ezüst lapon, bevésés által határozza azon tért vagy mezőt, melynek a zománczot magába kellend foglalni; ezután igen fínom szerrel ide vési alakját vagy másféle tárgyát. E szerint a meztelen test vagy ruhának legemelkedettebb részei igen csekély kidomborodást mutatnak; az arczok vonásain pedig néha csak bevésettek. Ezek után a lemezre különféle zománczfestéket rárakták; a meztelenek mindig csak színetlen vagy igen gyenge violaszínű zománczot kaptak. A festékeket tűzben olvasztották és végre csiszolták.«

5. l. »A zománcznak átlátszósága meghagyta a csekély domborodású művön azon árnyékot és világosságot (rehauts, Aufhöhungen), melyeket azoknak megszerzett a többé-kevésbbé emelkedő vésüzés (ciselure); és ámbár a zománcz-lapon volt kiterítve, a művész a mintázás tökéletessége által, művének mégis fínom miniature tekintetet adhatott.

»A zománczfestékek változatossága elég nagy. Találunk zöldet, rózsaszínűt, bibor-violaszínűt, világos-kéket, szürkét, feketét és a barnának több nemét. A fehér zománcz és a lapislazuli-kék nem átlátszó s ezért nem használják; és mivel a hús festésében közbe jön a fehér, a meztelen részekben vagy megtartják az érczlap fenekét, vagy használnak színetlen, vagy igen világos viola-festéket.«

11. l. »A meglevő okmányok az átlátszó zománczot felviszik Nicola Pisano és főképen Giovanni fiáig. Az utóbbi, mint épitész és szobrász, nagy befolyással volt korának művészetére, és új irányt adott a rajzoló művészeteknek. Könnyen érthető, hogy ily mester, midőn a zománczot emlékműveire alkalmazni

akarta, nem elégedhetett meg a byzantiak módjával. 1286-ban Giovannit Giulielmus Ubertini püspök meghívta Arezzoba, hol a püspöki residenciát Margaritone tervei szerint építették. Ott, mondja Vasari, Giovanni a főoltár tábláját (retable, rakvány) készítette, mely tele volt alakokkal, lombozattal és díszítményekkel, voltak igen fínom mosaikjai és zománczok is, nagy gonddal a márványra alkalmazott ezüst lapokon.*) — Ez a domborműre alkalmazott zománcznak első említése.«

A zománczos műveket Olaszországban kivált a XIV. század közepe felé kezdték kedvelni, midőn ama korban alig készült aranymíves mű, mely nem lett volna zománczozva.

A XV. században a leghíresebb zománczozók Antonio Pollajuolo (1433 + 1498). Tommaso Finiguerra és Francesco Rajbolini, kit Francia-nak neveztek és ki a híres rézmetszőnek Marc-Antonio Rajmondinak mestere volt.

A XVI. század főzománczmestere Benvenuto Cellini, ki tüzetesen írt a zománczok készítéséről.

Nyoma van, hogy Francziaország déli részeiben, nevezetesen Montpellierben a zománczozás ezen német már a XIV. század elején gyakorolták; de e gyakorlat csak lassan terjedt el, hihetőleg olasz mesterek által, kik a pápa avignoni udvaránál tartózkodtak. 1360 előtt sem az egyházak, sem a királyok kincstárai lajstromaikban mitsem találunk, mit átlátszó zománczos művekre lehetne vonatkoztatni. Az anjoui herczeg kincseinek 1360-tól 1368-ig szerkesztett lajstromában előfordúl a »d'esmaux plans« kifejezés, mely világosan megfelel az »esmaltum planumnak«, mivel Olaszországban az átlátszó zománczok jellemzésére már 1300-ban éltek.

A XVI. században az átlátszó zománczokat nagyon megkedvelték Francziaországban és Flandriában és Benvenuto Cellini dicséri is az akkor e két országban készített műveket, hanem egyszersmind hozzá teszi, hogy azok nem az olaszok módjára készülnek; mert ez sokkal bokrosabb a franczia és flamandi mesterek módjánál.

Az ügyes német aranymívesek mohón kaptak az átlátszó zománcz-gyakorlaton; mindazáltal Labarte csak XVI. és XVII. századbeli augsburgi és nürnbergi zománczozókról szól. Megjegyzi, hogy a német zománczok különböznek az olaszokéitől és a francziákéitől: festékeik igen élénkek és fényesek; a bibor-vörös és az ég-színű-kék itt az uralkodó festékek és találkozunk a zölddel és a viola-színűvel is.

---

A bécsi kiállításnak magyar »amateur« osztálya csak egy nagyobb átlátszó zománczművet bírt felmutatni: *horgosi Kárász Géza processionalis keresztjét* (h. l. II. szekr. 3. osztály 8. sz.). Lábazata későbbi korú. E kereszten van öt négyszirmú rózsa (Vierpässe) egyik az ágak keresztező helyén, négy az ágak végein. Négy rózsából kiestek az alakok, ötödikében (az alsóban) áll sz. Pál és fölötte, a kereszt tövén megmaradt négy szent, mind ez átlátszó florenczi zománczban készült. Az alsó részre paizs van alkalmazva, és ezen áll egy, a felismerhetlenségig elmosódott vagy megrongált alak. A kereszt mostani lábazata barok. A zománcz jó míveletű, de nem sorolható a remekek közé.

Legyen szabad itt a kiállítás hiányát két remekművel pótolni, mely mindkettő kiváló, átlátszó zománczai után: az egyik ama páratlan ereklyetartó, melyet az esztergami primatialis egyház kincstárában őriznek, és mely ott a »Calvaria« neve alatt ismeretes; a másik egy kis oltárkereszt az iglói parochialis templomban, mely az aranymíves munkákkal elég gazdagon ellátott szepesi templomok keresztjei ereklyetartó, kelyhei s hasonló emlékei közt, első helyen áll.

Bock, ki az esztergami egyházi kincstárt tüzetesebben leírta, az úgynevezett Calvariáról következőleg szól:

---

*) Esmalti posti sopra piastre d'argento commesse nel marmo con molta diligenza G. Vasari Vite di Niccolo e Giov. Pisani. Firenze 1846. p. 272.

# KERESZT

*„szolgált az oltár diszesitésére ünnepnapokon; valamint maga a kereszt sok alakjaival, úgy lábazata is a legfinomabb aranyból készült és diszittetett számos aranyra zománczozott előadással.“*

»Ezen kitünő mű, és már anyaga után is nagy értékű kereszten két styl legmagasabb kifejlődésében jelenik meg, mely, bár elvileg ellenkezésben áll egymással, itt mégis meglehetős harmoniában van összekötve. Ezen pompás keresztet is, más hasonló művekkel együtt, Corvin Mátyás aranykorába helyezik, melyben Magyarország a középkor vége felé politikai virágzásának fénypolczát elérte. Azonban csak annyit engedhetünk meg, hogy a tömör aranyból a későbbi Mediciek styljében készült lábazat, lehetőleg Mátyás idejében, tehát a XV. század második felében keletkezett. E mellett szól nem csak egész elrendezése, hanem több, a florenczi vagy velenczei műhelyeknek tulajdonítandó zománczrészlet is, ezek közt kiemeljük kivált három, apostolok mellképét ábrázoló medaillont a középső kerek, sphinxek által hordott tarcsán. E különös szépségü technikai bevégzésök után fölötte kecses díszekkel ellátott lábazaton háromoldalú, tömör aranyból mívelt épitkezés emelkedik, melynek támjain kisebb, aranyba vert (vagyis öntött és ciselirozott) és a legfinomabb zománczczal bevont szoborkák állanak.«

»Úgy tetszik, e szoborkák prophétákat ábrázolnak, kik az üdvözítő kínszenvedéseit előre jósolták, mire vonatkozhattak a mondatszalagon följegyzett szavak is, de ezek többé nem olvashatók. A szögletesen állított támak körűlvesznek egy befelé nyilt baldachint, mely alatt Krisztus az oszlophoz kötve jelenik meg, a négyszögü baldachin dúsgazdagon van díszítve, a szoborka kitünő természeti valósággal előadva és szigorúan stylizálva. Valamint a többi szoborka, ezen fájdalom embere is a legfinomabb aranyba van ciselirozva és meztelen része testszínű zománczczal oly gyöngéden befuttatva, hogy itt nem csak a bonctani alakzat legszigorúbban megtartatott, hanem a kínnak vonásai az üdvözítő anyán is a megfelelő kifejezést nyerték. A baldachin, mely hexagon (fönebb négyszögűnek mondatott) alakban a flagellatiót betetőzi egy, fölötte emelkedő aranyra tett zománczos sziklának szolgál alapjául, s ezen ismét a megváltónak keresztrefeszítése van ábrázolva. Ezen naturalisticus módra színezett sziklát dísztornyocskákban végződő támok veszik körül, és keresztvirágok fölött nagyobb gyöngy díszlik. A középkori művészet kedvelője megütközik azon, hogy a három támon a középső dísztoronyka hiányzik és helyette a czopfos korból származó három zománczozott angyalt lát. A keresztet hordó sziklán, a régi hagyomány szerint, mely a keresztre feszítést azon helyre teszi, hol a Bűn-Ádám csontjai nyugosznak, látjuk a halálfőt és többi csontot, s ez oly jelkép, melyet a modern művészet tudva, vagy nem tudva, sokszor elmellőz, midőn a a keresztrefeszítést ábrázolja. A kereszt két oldalán állanak, a különös, természeti valósággal zománczozott, kínszenvedés tanúi: szent János és a bold. szűz; és ezen kitünő alakok szemlélésében nem tudjuk, vajjon a ciseleur vagy a zománczozó művészetét kell-e inkább csodálnunk. Minden technika itt legmagasabb tökély fokán jelenik meg úgy, hogy ezen alakokat a középkor e bokros téren bevégzett legszebb és legjelesebb művei élére kell állítanunk. Maga a magas kereszt aranyból készült és mindkét oldalán díszíttetett számos ékesítéssel és gyöngygyel, valamint kisebb zománczozott vörös szőlőkkel is, melyek az üdvözítő öntött vérét jelzik. Krisztus a legtökéletesebben ciselirozott és zománczozott alakja, s kivált kötényének redőzete, és lábainak egymásfölötti elhelyezése, valamint egész boncztani tartása után következtetést vonhatunk nem csak a készülés honára, hanem korára is. Felállítjuk tehát hypothesisünket, mely szerint ezen remekműnek felső része a sváb aranymívesek műhelyéből, alkalmasint vagy az ulmiak, nürnbergiek vagy augsburgiakéból került ki, még pedig a XIV. század vége felé vagy a XV. századnak kezdetén; a lábazat vagy 150 évvel fiatalabb lehet.«

Én e minden dicséreten fölötti művet, melyet, sajnálom, hogy másolatban nem adhatok, három ízben tekintettem meg, mi igaz, annak kellő megbecsülésére nem elegendő, hanem elegendő arra, — hogy hazájára, korára, sőt mestereire is biztos itéletet mondhassak. Utolsó ízben megtekintettem 1875-ik október hó 15-kén és még ugyanazon nap, még üde benyomás alatt megírtam a következőket:

Az egyszerű oldalain befelé kanyarított talap fölött következik a láb, mely közepén tojásdad, pohár-alakú támaszból áll. A megtekintés alkalmával jelenlevő Knausz, esztergami kanonok és jeles okirat

kutatónk kimondta, hogy mikor a művet szétszedve látta; észrevette miként e középső támasz belül üres levén, a pohár alakját így is megtartja. E pohár körül van sarktámaszúl alkalmazva három hátsó lábán ülő sphinx, mely előlábával háromszor ismételt paizson tartja Mátyás királynak czímerét, a keresztezett paizson kétszer előfordúl a magyarországi pólya, kétszer a kettősfarkú cseh oroszlán, közepén pedig kis paizson Mátyás hollója. A sphinxek fejükkel és szárnyukkal tartják a fölöttük emelkedő részeket. A lábazat tehát háromszögű, de e fölött következik a nodusnak (Knauf) kerek alkotása. Legalsóbb abroncsán látjuk ama apostol igen kicsiny medailonokat, melyeket Bock helyesen olasz zománcz-műveknek tart; e tarcsán emelkedik a tulajdonképi gomb, melynélfogva az ereklyetartót emelték. A nodus alatt van, nem zománczozott, hanem felségesen ciselirozva három delphin, visszaemlékeztetvén a lábazat háromoldalú alkotására. A gomb fölötti kanyarodáson antik tárgyakat látunk, köröskörűl zománczozva, melyekről Bock nem tesz említést. *Eddig minden a renaissance-stylnek felel meg.*

Következik az ereklyetartónak azon része, melyet a monstranziáknak, a fölszentelt ostyát magába fogadó testéhez hasonlíthatunk, és mely épen úgy, mint a monstranzián minden oldaláról van áttörve, hogy az itt az oszlophoz kötött Krisztus minden oldaláról látszassék. Ereklyetartónk ezen teste visszatér a lábazat három szögéhez, midőn három sarka mindegyikén valóságos csúcsíves kettős tám emelkedik. Minden kettős csúcsíves tám közt egy-egy alak áll, melyet Bock helyesen prophetáénak elismer.

A kettős tám közvetíti az átmenetet a hexagon baldachinba, ezt képezi hat csúcsív, mely maga fölött fogadja a feszületet, a szűzet és sz. János evangelistát hordozó sziklát. A kereszt-alakú szikla-ürben látjuk a jelképes koponyát és csontokat, s ennek oldalán az ide újabban, bigyesztett műértékkel nem biró angyalokat.

A kismérvű tíz alak (a három sphinxet ideértjük, a három delphint nem) mind a legfínomabb átlátszó zománczczal van befuttatva, a ruhák és a sphinxek szárnyai tündöklők, a meztelen testrészek igen mértékletes színűek.

Az egész ereklyetartó a túlságig tele van rakva gyöngyökkel, és drága kövekkel és talán ez, valamint a sziklarésznek nem eléggé tiszta és világos alkotását a remekmű két hibájának felróhatni.

Különben teljes meggyőződéssel igazat kell adnunk Bocknak mindazon dicséretben, melyet e valóságos mesterműnek művészeti becsére nézve elmond; sőt még tovább is mehetünk, jó lélekkel állítván, hogy e mű a maga nemében első és páratlan, hogy mestere remeklését drága anyagához is mérte; mert ez tömör arany, míg az ehez hasonló művek rendesen csak megaranyozott ezüstből készültek.

De ha Bockkal e tekintetben egyetértünk is, nem érthetünk egyet vele sem a műnek hazájára, sem korára nézve.

Bock kételkedik, hogy Mátyás idejében készült*), hogy az egész egyszerre készült és állítja, hogy a műhelyet, melyben készült, Németországban kell keresnünk.

Ha Mátyás király idejében nem készült, hogyan juthatott a sphinxek előlábaiba háromszor Mátyásnak czímere? E czímer bizonyságot tesz arról, hogy a mű nemcsak Mátyás korában, hanem egyenesen a pompát annyira kedvelő királynak megrendelésére készült; és erre nézve valószinüséggel bír ama hagyomány is, mely szerint a királynak fia, Corvin János, ezen ereklyetartót sok ezer aranyért az ország primásának zálogba adta s többé ki nem váltotta.

Midőn a sphinxek szárnyainak zománczozását tekintjük, ezt épen oly finomnak, oly színhangulatúnak fogjuk találni, minő a többi alakoké; sőt Bock sem említ itt valamely különbséget. A mű épen azon korból való, melyen a renaissence küszködött a csúcsíves styllel, mi még nálunk is Mátyás király alatt történt. Ki ezen kétkedik, nézze meg azon aranymíves műveket, melyeket mint ezen kor példányait ad Labarte (Histoire des arts industriels) s ezek közt főképen a florenczi baptisterium ereklyetartóját atlasa LXV. tábláján; és csodálatos! itt is a mű felső része inkább még csúcsíves, alja pedig már egészen renaissence stylü, feltünő, hogy itt is három sphinx fordul elő a lábazaton, a legfelsőbb helyen emelkedő keresztfa alatt igen hasonló szikla van s annak ürében hasonló koponya és csont.

---

*) »Auch dieses Prachtkreuz wird ebenfalls, wie so viele andere Kunstwerke, *irrthümlich* (?) dem goldenen Zeitalter des Mathias Corvinus zugeschrieben, in welchem Ungarn dem Culminationspunkt seiner damaligen politischen Blüthe gegen Ausgang des Mittelalters feierte.« (Jahrb. Bd. III. S. 136.).

Azonban, megengedem, ez mind külsőség; de mi már nem külsőség, az az üdvözítőnek felfogása és előadása, mely mindkét műben feltünőleg analog: Krisztus t. i. mind itt, mind amott már holtan van előadva; a test súlya lehuzza karjait, feje a mellre lehajol, a test kissé jobbra meggörbül, úgyszintén lába is. E test mindkét műben nemes alkotású, és mintha csak ugyanazon idombájos fiatal férfitest-minta után készült volna. Hasonló analogiát találunk azon fájdalom kifejezésében, melylyel a mester a szűznek és sz. János evangelistának arczát oly mesterileg tudta eleveníteni, végre a ruhák redőzete is mindkét műben igen hasonló.

*Mindezek után bátran kimondhatjuk, hogy a két mű ugyanazon, az az olasz, még közelebb florenczi, legközelebb pedig Pollajuolo Antalnak és Bettonak műhelyéből kikerült Mátyás királyunk megrendelésére 1450 után, még pedig egyöntetüleg s nem mint Bock állítja, két különböző, egymástól távol eső korban.*

De nézzük most vázlatilag, mit tudunk az említett két mesterről.

Fő tekintetünk itt az említett florenczi keresztalakú ereklyetartóra van irányozva, melyről Labarte mondja, hogy ez Betto, Betti Ferencznek műve; de a lábazatot és a négy gyámokon emelkedő *elragadó* szoborkákat (talán Krisztusét is) a híres Pollajuolo Antal készítette. Továbbá, hogy ezen szép műemlék 1459-ben lett befejezve.*)

»Az 1456-dik febr. 22-kén a kereskedők testülete határozza; készítessék sz. János templomának számára nagy ezüst kereszt és tétessék abba az ott őrzött valóságos szent keresztnek darabkája, mely nincsen kellőleg kidíszítve, mint ezt jelentősége kívánja és egyszersmind oly roszul van elhelyezve, hogy sok ember nem is ismeri. — Más ülésében a testület a kereszt felének készítésével Milianot, Domenico Dei fiát és Antoniot, Pollajuolo Jakab fiát; másik felének készítésével Bettot, Betti Ferencz fiát, aranymíveseket megbízza; a keresztnek súlya leend 60 livres és sok igen becses drága kővel leend ékesítve. Végre 1457-ik april 30-kán a testület határozza, hogy Miliano Dei és Pollajuolo részére esendik az alsó, Betto a felső osztály elkészítése. Hogy a kereszt 1459-ben elkészült, tanuljuk a testületnek nagy könyvéből, hol ezt olvassuk: »Keresztelő sz. János templomának számára fehér ezüstből készült kereszt mérlegel 141 livret, kerűlt összesen f. 3036.6.18. 4 (3036 forintba, 6 livresbe, 18 soldiba, 4 denárba), miből vettek Antonio Pollajuolo, Jakab fia f. 2006. 3. 13. 7 és Betto, Betti Ferencz fia f. 1030. 3. 5.**) — Ebből kitetszik, folytatja Labarte, hogy Miliano Dei a fizetésben nem részesült, vagy mivel a munkába bele nem folyt, vagy mivel elhalt; Bettot csak a keresztnek felső részével bízták meg és ő a fizetésnek harmadát kapta; miből következtethetjük, hogy ez csak is a feszületet *(de aligha Krisztus alakját)* és a tornyocskákkal körűlvett sziklát készítette; *a többi mind, ideértve a négy elragadó szobrocskát: Pollajuolo műve.* A színes zománcz, fájdalom, letört; de a vésüzés az eredeti és *nem csodálhatjuk eléggé a rajznak tisztaságát és a bevégzés válogatott élességét. Midőn e bámulatos keresztet megtekintjük, megértjük Pollajuolonak nagy hírét a zománcz-művészetben.****)

Vasarinál, Pollujuolo Antal életirásában a következőket, mik tárgyunkra vonatkoznak, találjuk:

»Saját műhelyében folyvást rajzolt és gazdag domborművekkel díszített gyertyatartókat és más képzeleteket készített, úgy, hogy művészetében elsőnek tartották.«

»Maso Finigueraval (a rézmetszet lenyomatásának feltalálójával) vetélkedett, Maso előtt nem hátrált szorgalomban, hanem felülmúlta rajzában.«

»Pollajuolo határtalanul szorgalmatos volt aranymíves munkáiban és zománczaiban, és San Giovanniban látható ereklyetartói oly pompásan vannak tűzben színezve (azaz zománczozva), hogy azokat alig lehetett volna ecsettel jobban festeni.«

»Antonio meztelen testeket újabb módon festett, és hogy ilyeneket jobban megismerhessen, sokat foglalkozott a boncztannal; első volt, ki az izmokat tüzetesebben tanulmányozta.«

---

*) Le crucifix est un ouvrage de Betto, fils de Francesco Betti; le pied, y compris les quatres ravissantes statuettes portées sur de piédouches, est de la main du célèbre Antonio de Pollajuolo. — Ce beau monument fut achevé en 1549«. (A másolathoz csatolt magyarázatból.)

**) Croce d'ariento tutta bianca fatta per la chiesa di San Giovanni Batista, di peso di l. 141, costò in tutto f. 3036.6.18.4. de' quali f. 2006.3.13. 7 ebbe Antonio di Jacopo del Pollaiuolo, e f. 1030.3.5. Betto di Francesco Betti orafo. Anno 1459; Libro grande dell' arte de' mercatanti 1459 segnato. E, p. 267; Spoglio Strozzi, t. II. p. 111.

***) L. Labarte H. d. a. industr. II. 493. 494. és 495. l.

Született 1426*)-ban, Florenczben, meghalt 1498-ban.

Vasari külön nem említi Bettót, kinek életirása a többiéi közt nem fordul elő nála; jele, hogy Bettonak híre alig lehetett nagy.

Rumohr**) és Crowe és Cavalcaselle***) a két Pollajuolo testvért, mert ketten voltak, Antal és Péter, kevésbbé becsülik, mint kortársai és Vasari. Azonban e két műitész a két testvért inkább mint festészt birálja meg és ez ágban mindenesetre jelesebb kortársaikkal találkozunk, ámbár nevezetes, hogy a Pollujuolok szorgalmatosan foglalkoztak a boncztannal, a távlat tanulmányozásával, sőt az olajfestészetet is törekedtek meghonosítani Olaszországban. Rumohr Antonio főműveként VIII. Incze és IV. Sixtus pápák Rómában még fenlevő bronceba öntött síremlékeit említi, melyekre maga Antonio büszkeséggel tekintett és ezekről Rumohr is megengedi, hogy az egykorú hasonló művek színén állának.†)

Crowe és Cavalcasellenél ezeket találjuk.

Illetőleg rajzát Benvenuto Cellini mondja, ebben oly nagy volt, hogy sok szobrász és festész rajzait használta. — Kortársainak egyhangú véleménye szerint Pollajuolo Antal ama időnek aranymívesei közt a legmagasabb helyet foglalta el; és valóban nincsen e művészetnek neme, melyben nem jeleskedett.††) A »consulok« 1456. keresztelő sz. János baptisteriuma számára ezüst feszületet készíttettek stb. — Egy úgynevezett Pax (azaz a hiveknek megcsókolás végett oda nyujtott ereklyetartó) készítésében vetélkedett nielloban Maso Finiguerra műveivel.

Más adatokból tudjuk, hogy Antalunk kitünő érem-bélyegeket is vésett, jelesen egy a Pazziak forradalmát ábrázolót is, és vannak, ma igen ritka rézmetszetei is. A legszigorúbb itészek is elismerik, hogy jelesen fejezte ki az erősebb mozgást, mint ezt Herculesének harcza Antaeussal (dombormű) tanúsítja, úgy szintén erős volt a fájdalom kifejezésében is.

Mindezek után, tekintvén, hogy korában egyhangúlag elsőnek tekintetett az aranymívességben, igen nagy valószinüséggel föltehetjük, hogy Mátyás királyunk nála rendelte meg az esztergami művet, melyet maga nemében szintén elsőnek mondhatunk. Mihez hozzájárul, hogy azzal, hármas Mátyás czímerére vonatkozva, a korra nézve és tekintve a felfogást és előadást Pollajuolo biztos műveinek styljével is tökéletesen megegyezik.

---

Az iglói (Igló, a XVI szepesi város feje) egyházi visitationalis könyvben parochiájának alapítása a XIII-dik századba tétetik. »Igló. Oppidum e XVI Scepus antiqua parochia saeculo XIII erecta.« Igaz, hogy ily többnyire csak hagyományon alapuló följegyzések kifogástalan hielmességgel nem bírnak; de temploma építésének legalább megkezdésére mutat valamint főelrendezése, úgy a déli mellékhajón belűl olvasható felírás is:

REPARATA EST
HAEC ECCLESIA ANNIS SEQUENTIBUS
1487. 1570. 1747.
NOVISSIME VERO 1772.

---

*) Gay »Corteggió«-ja szerint Pollaiuolo Antal csak 1433-ban született.

**) Italienische Forschungen von C. F. Rumohr. Berlin u. Stuttgart. Drei Theile. II. Th. S. 299.

***) »A new history of painting in Italy from the second to the sixteenth century London«. Three Volumes. Vol. II. 382. Chapt. XVI. The Pollaiuoli.

†) Hingegen sind die Denkmale der Päpste Innocenz VIII. u Sixtus IV., gegenwärtig im Seitengange der Peterskirche zu Rom übereinander aufgestellt, ganz ausgemachte Werke des Antonio, da seine Grabschrift solche als den Stolz seines Lebens erwähnt. Gewiss sind sie gelungene Erzgüsse von nicht gemeinem Umfang, welche der Anlage nach, ähnlichen Denkmalen dieser Zeit, sowohl im Architectonischen, als in der Allegorie, wie endlich in der naiven Behandlung ihrer Bildnisse im Ganzen gleichstehen (Rumohr i. h. 302. l.).

††) The unamimons testimony of contemporaries assigns to Antonio Pollaiuolo the highest place amongst the goldsmiths of the time. There is not a branch of his art, indeed, in which he does not seem to have shown his proficiency (id. h. 387. l.) — Essendo stato dicto Antonio nostro cittadino, et huomo unico nella arte sua. Letters of the Florentine Signoria to their envoy Domenico Bonzy at Rome. Febr. 13. $\frac{1498}{1497.}$ in Gaye Vol. I. p. 340.

Vannak e templomnak nevezetes művei: régi keresztelő medencze, egy életnagyságú, realisticus felfogásában igen jeles feszület, nagy 45″ magas monstranzia, 28″ magas oltárkereszt, és az első helyen említendő

*oltárkeresztalakú ereklyetartó.*

Magassága 16, legnagyobb szélessége ágainál $7^3/_4$ bécsi hüvelyk. Hajdan két részből állott elő- és hátlapból, újabb időben e két részt, melynek köze alkalmasint ereklyék őrizésére volt használva, összeforrasztották.

Lábazata a nyolczszögből van szerkesztve úgy, hogy a legalsóbb négyszög minden oldala közepén félkör szökik ki, mely egyenes vonallal (hasonlítva a tollaslapta ütőihez) a középső nyolczszöghez csatlakozik. Ezen négy részben négy osztályú közepén angyalfőt viselő újabb levelet látunk; a négyszeg szabadon maradt mezején egyszerűen vésüzve, — talán a zománcz innen kiesett, — látjuk Krisztust az oszlophoz kötve; koporsójában állva az úgynevezett fájdalom emberét (den Schmerzensmann); Pilátus előtt; végre egy királyt apáczával imádkozva. Még a lábazathoz tartozva tekinthetjük a következő nyolcz fülkéből álló építkezést; mindegyik fülkében hajdan egy-egy szent személy állott, de jelenleg miután a zománcz kiesett, csakis helye látszik és a nem tisztán megmaradt körvonalakból a szenteket meghatározni nem lehet. Ezen alacsony építkezés fölött emelkedik a négyoldalú rövid cső, stylus vagy fogantyú, közepén keresztág alakjában szökik ki négyfelé a gomb, nodus, mint ez a XIV-dik és XV-dik század kelyhein előfordul. E noduson Jézus nevének öt betüje úgy van domborúan vésüzve, hogy az egyik ág tarcsáján két betü olvasható: IE, S, V, S.

A stylus fölött emelkedik a latin alakú kereszt, melynek minden ága lóherével van zárva; az alakok itt niellirozott alapon átlátszó zománczczal befutvák. Közepén Krisztus fölfeszítve, jobbra, balra a szűz és sz. János evangelista, a felső ág lóherében (im Vierpass) királyi-alak koronázott fővel, s lenn ismét két ülő alak. Nevezetes, hogy a templom díszes déli kapuja mezején előforduló Mária koronáztatása az ereklyetartónak két személyből álló, háromszor ismételt csoportjának mintegy mintául szolgált; miből némi valószinűséggel következtethetni, hogy az ereklyetartó vagy a helyszinén, vagy közelében (talán Lőcsén) készült. Mire nézve nevezetes, hogy Róbert Károly király vagy magával hozta vagy hozatta Olaszországból pecsétnyomója vésnökét, kit annyira megkedvelt és becsült, hogy a szepesi vár kapitánnyává nevezte, nemesítette és neki a Szepességen fekvő birtokot is adományozott. De tudjuk, hogy az olasz aranymívesek nem csak magok mesterségéhez értettek, hanem a zománczozáshoz, niellirozáshoz, hogy voltak nem ritkán szobrászok, és néha építészek is. Nem valószínűtlen tehát, hogy Róbert Károly királynak vésnöke, kinek mint várkapitánynak a Szepességen kellett lakni, befolyással volt az aranymívesség kifejlődésére a Szepességen s hogy így az iglói ereklyetartó is hazánkban készült. *Minden esetre a legrégibb átlátszó zománczos mű, melyet Magyarországon ismerünk.*

---

## FESTETT ZOMÁNCZ.

A legtökéletesebb festett zománcznak tekintete igen hasonló az elefántcsontra festett miniaturek-éhez, csakhogy ennél még fényesebb és hogy nemcsak a miniaturek kis mérvében, hanem ennél nagyobban is fordulnak elő festett zománczok, melyek, mint a képek általán, most már ecsettel készülnek, nem pedig, mint a régibb zománczok vésüvel.

Labarte a festett zománcz feltalálását a limoges-i mestereknek tulajdonítja, e gyakorlat szerinte a XV-dik század vége felé kapott lábra, még pedig a festett üveg táblák megelőző gyakorlatán alapulván. Miután t. i. ezen üvegtáblákon a XIV-dik században inkább s inkább elhagyták a mozaik-féle összerakást, az ólomkeretelést és zománczos festékkel befestették kivált az arczokat és a test egyéb részeit:

természetesnek tünt ki, hogy mi az üvegtáblán történhetett, ezt a zománcznak szolgáló érczlapon is lehetett megkisérleni és keresztül vinni; de itt is csak azon festékek voltak alkalmazhatók, melyek a tűzben el nem romlanak, tehát az érczek oxydjai, a szervi osztályok festékeinek el kellett maradniok. Amazokhoz hozzá adtak és hozzá adnak, még ma is könnyen olvasztó üvegfolyadékot, mely az olvasztást a tűzben elősegíti és a műnek másrészt megadja fényességét is.

A limoges-i mesterek különösen kedvelték az úgynevezett »grisaillet«, mely, midőn abban leginkább csak a fekete festékkel eszközlött árnyékolás használtatik és a legvilágosabb helyekre a fehér szín alkalmaztatik, leginkább hasonlítanak az egykorú franczia rézmetszetekhez. Ezen »grisaille«-ok más nemében a meztelen testrészek testszínnel vannak kifestve, néha pedig aranyozás is alkalmaztatik, míg a többi kép csak egyszerűen van árnyékozva.

Ily limoges-i grisaille kettő volt magyar osztályunkban:

A III. szekrény felső része alsó osztályának 61. száma alatt láttunk egy érczlapot, melyen szürke festésben (Grau in Grau) ábrázolva van *Krisztus levétele a keresztfáról*. Ezen limoges-i festett zománcztábla hajdan szekrénynek lapját tette; mert köröskörül el van látva lyukakkal, melyeken átjáró szögek fatáblához erősítették. A kép Marco-Antonio Raimondi egyik rézmetszetének másolata; a rézmetszet pedig Raphael compositiója után készült. Zománczunk rajza szabatos és egészben dicséretre méltó. Gróf Migazzi tulajdona.

A II. szekrény 3 osztályának (melyet egészen Horgosi Kárász Géza jeles régészeti tárgyai foglaltak el) 27. száma alatt volt kiállítva egy kehelyalakú csésze, szintén limoges-i festett zománcz-rajzokkal, csakhogy itt a színes árnyékoláshoz a meztelen részek hússzíne is járult. A csésze fenekén ábrázolvák Adám és Éva a paradicsomban. A csésze lábazatán van négy medailonba foglalt mellkép, épen oly festékekkel festve, mint a minőt a csészén és csövén látunk; az utóbbin a csésze külsején és a lábazat medailonjai körűl igen csínos díszítmények terülnek el. Egészben véve a csésze a limoges-i e nemü remekművek sorába való.

---

# MAGYAR ÉS ERDÉLYI ZOMÁNCZOK ÉS ARANYMÍVES TÁRGYAK.

Az 1867-diki párisi világtárlatra küldött magyar ékszerek feltünést okozván, ezen ékszerek hazája, illetőleg készítési helye iránt kérdés támadott. Én, mint akkori biztos, felszólíttattam e kérdés megfejtésére, mit egy az azon évi »Gazette des Beaux-Arts« októberi füzetébe írt czikkemben megtettem. E czikknek főalapja volt a török és általán keleti művek- és zománczoknak összehasonlítása a magyar zománczokkal, főképen az igen hasonló színhangulatra nézve, miből a kettőnek nevezetes rokonsága tünt ki. A francziák készséggel elismerték zománczaink magyar nemzetiségét és eredetét.*)

*) Az internationalis jury hivatalos jelentése a magyarországi osztályról többek közt ezeket mondja: Ces beaux ouvrages d'art, *d'origine hongroise*, se composent principalement de *pièces de bijouterie, de parures, de coliers et de bracelets.* — Il est très curieux, comme le dit le savant M. Henszlmann dans une excellente notice publiée dans la Gazette des Beaux-Arts sur l'art hongrois à l'Exposition universelle, de rapprocher les objets de ces deux trouvailles (értsd a bakodi és az osztropataki leletet) de ceux qui ont été exhumés dans d'autres contrées et qui appartiennent aux mêmes époques. — La collection du Musée national de Pesth, comme celle du Trésor des collections impériales de Vienne, est remplie d'enseignements pour l'étude de l'art et pour celle de l'histoire, et l'on ne saurait trop rendre hommage à la pensée élevée qui a présidé à l'organisation d'une exposition aussi complète, quand on pense surtout que la plus grand partie des objects qui composent chacune de ces séries sont d'une valeur inappréciable, de nature à donner des craintés sérieuses sur les incertitudes d'un déplacement et sur les chances d'un aussi long voyages. (Rapport de M. E. Du Sommerard Commissaire délégué p. 77. et ss.). A magyar tárgyak megszerzése és elrendezése Römer barátomnak érdeme.

Legyen szabad itt czikkemnek pár helyeit idézni:

»Mi a kiállított ékszerek nemzetiségét illeti, ez tagadhatatlan a magyar. Legnagyobb része csak keleti öltözethez való, magyarhoz vagy lengyelhez, melynek rokonsága a törökkel és oroszszal világos. De ha ezen rokonság némi kétséget ébreszt az eredet iránt, e kétség elesik, midőn hangoztatjuk ama családok neveit, melyek birtokában régóta voltak és vannak ezen ékszerek. Tudjuk továbbá, hogy az aranymívesség Lőcsén virágzott nem csak régebben, hanem még a XVI. és XVII. században is, sőt még a XVIII-dikban is, és hogy e városnak aranymívesei nem csak Magyar-, hanem Lengyelország számára is dolgoztak. Az egyes ékszereknek megnevezései is tisztán magyarok, úgy, hogy azokat, mint specifice magyar tárgyakét, más európai nyelvek is megtartották. Végre ha különös alakjaikat és styljüket tekintjük, itt ismét oly különbségekre találunk, melyekkel minden egyéb rokonság mellett is, ékszereink elválnak valamint a hasonló törököktől, úgy a hasonló nyugat-európaiaktól is.«

»A nagyobb ékszereken, fölemelt szekrénykékben (bâte), virágot és levelet ábrázoló zománczot látunk, ezen szekrénykéket aranyos alapra forrasztott ezüst sodronyok képezik, (a zománczos mezőt körűlveszik). A virág többnyire a nefelejcs, a tulipán, mindkettő elég természetes rajzban, míg a levelek inkább conventionalis stylüek, valamint alakjukban úgy színezésükben, mely bizonyos helyeken a violaszín. A festékek különös mesterséggel vannak fokozva és összhangoztatva, még pedig egészen más módon, mint a szomszéd országokban követtetett, és olyanon, mely inkább emlékeztet török mázos terracottákra.«

Párisban, hol nem értem rá könyvkutatásra, egyedül a stylre, az egész habitusra és az ott kiállított volt török művek rokonságára alapítottam nézetemet.

Azóta inkább utána járván, találtam Bocknak az esztergami kincstárról írt értekezésében is némi engedékenységet, miután ő zománczainknak háromféle eredetét elismeri: német és olasz után, és a specificus erdélyi zománczokban még eredeti kifejlődést is talál.*)

Megtaláltam régi városi chronikáinkban és hielmes hagyományokban, hogy az aranymíves mesterség nem csak felső Magyarországon, hanem a szászok közt Erdélyben is nevezetesen virágzott. Úgy Lőcsén, Szászváros- és más erdélyi városokban a körfalak egyik tornyának őrizete és védelme egyedül az aranymíves czéhre volt bízva, mi mindenesetre a gyakorlók nagy számára mutat. Találtam a lőcsei chronika több helyén említve aranymíves munkákat, melyekkel a lőcseiek nagy befolyású férfiaknak kedveskedtek, sőt említtettnek olyanok is, melyeket más felföldi városok ugyanezen czélra készíttettek Lőcsén.

De mindezeknél sokkal fontosabb Karamsin tanúsága, mely »Geschichte des russischen Reiches« czímű munkájának VI. köt. 136. sk. lapjain így szól:

»Magyarországon uralkodott Corvin Mátyás, a híres Hunyadynak fia, kitünő volt éles esze és bátorsága; Casimir lengyel királynak ellenségeként kereste a moskvai uralkodó III. Ivánnak (1462—1505) barátságát és ezért 1482-ben egy János nevű hivatalnokot küldött ehez, kit a nagyherczeg nyájasan fogadott és ezzel visszaküldte udvari titkárát, Fedor Kurizint a királyhoz, a két állam közt Moskvában kötött szerződés megerősítése és az okmányok kicserélése végett. A két hatalom adott alkalommal, háborút viselend Lengyelország ellen. — Magyarország, mely régibben gyakrabban érintkezett déli Oroszországgal, csak nem két századig nem fordult elő történetünkben. Iván megújította a régi összeköttetést, mely jó

---

*) Für die geschichtliche Entwickelung der Goldschmiedkunst auf ungarischem Boden, so wie überhaupt zur Feststellung des Einflusses, wie derselbe im Mittelalter von Deutschland ausgehend u. seit den Tagen der Mediceer von Italien herrührend an der unteren Donau abwechselnd geübt wurde, wäre es gewiss wünschenswerth, wenn auch die einschlagenden reichen Kunstwerke des Nationalmuseums, das Ungarn gleichsam als sein grünes Gewölbe zu betrachten alle Ursache hat, in einem beschreibenden Kataloge von kundiger Hand ausführlicher besprochen u. erklärt würden (részben később a bécsi »Mittheilung«-okban maga Bock megtette). Ein solcher würde sich über Form, Technik und Ursprung der hervorragenden, daselbst befindlichen Meisterwerke in Kürze zu verbreiten haben u. derselbe dazu beitragen, die Thatsache ins rechte Licht zu setzen, dass im Mittelalter u. zwar vornemlich im 14. u. 15. Jahrhundert der deutsche Einfluss bei den Bildungen der Goldschmiede in Ungarn vorhersehend massgebend war, dass aber mit dem Aufkommen der Renaissance künstlerische Einwirkungen aus Welschland an der unteren Donau im ausgedehnten Umfange die Oberhand gewonnen und lange Zeit hindurch behauptet haben. *Noch würde sich daselbst eine Gruppe von Gebrauchsgegenständen durch ihre eigenthümliche Technik und ihre originellen, meist etwas derbe Formen zu erkennen geben, nämlich jene profanen kleinen Kunstgeräthe, bei welchen mehr national ererbte Grundformen durchblicken, wie sie sich zu Siebenbürgen u. an der türkischen Grenze u. den angrenzenden Provinzen ferne von den Einflüssen der beiden, naheliegenden, eben gedachten Culturländer selbstständig erhalten und ohne Störung mit wenigen Modifikationen Jahrhunderte hindurch fort entwickelt haben.* (Jahrb. der k. k. Central-Commission zur Erf. und Erhalt. d. Baudenkmale. Wien 1859. III. Band S. 112. u. 113. Anmerkung.)

hírét terjeszthette nyugati Európában és polgárosodásunk kifejlesztésére befolyást gyakorolni képes volt. A nagyherczeg a királytól követelte, hogy ellássa: 1. az ágyúk öntéséhez és kezeléséhez értő művészekkel; 2. mérnökökkel; 3. *nagyobb kisebb edények készítéséhez értő aranymivesekkel;* 4. építészekkel, kik templomokat, palotákat és városokat emeljenek; 5. bányászokkal, arany és ezüst feltalálása végett és *az érczek elválasztásához értőkkel.* A nagyherczeg a királynak izente, hogy országában van arany és ezüst, de nem értenek az aknák kitisztításához. Légy szíves irányunkban, mondja neki, mi meg szívesen szolgálunk mindennel, mi országunkban találtatik. — Visszatértében a török, Benderben, Kurizint, az államtitkárt feltartóztatta, de ez megszabadult a király és Mengli-Ghirei közbevetésére. Uj követségek, udvarias levelek és viszonyos ajándékok erősítették a barátságot. Iván megajándékozta 1488-ban Mátyás királyt aranykörmű fekete czobolylyal, mely nagy nowogorodi gyöngyökkel volt ékesítve. Tiszteletének jeléül leültette maga előtt a király követeit, társalgott velök és maga nyujtotta nekik a bor-serleget. Tudván, hogy az uralkodók barátsága a politikán alapul, Mátyását szorgalmatosan szemmel tartotta és meghagyta követeinek, puhatolják ki a király viszonyait a törökhez, a római császárhoz, a csehekhez és Casimirhoz.«

Támadt most e kérdés, vajjon Mátyás valóban megfelelt-e a nagyherczeg követeléseinek, küldte-e neki a kívánt művészeket? E kérdésre felel a legrégibb, az első orosz arany-érem, melyen az akkori magyar érmek bélyegét, kivéve a köriratot, tökéletesen ismételve látjuk. Ezen érem másolva van Chaudoirnak »Aperçu sur les monnaies russe Paris 1836. 1837,« munkájában; itt, mint Mátyás érmein mutatkozik: *Avers* sz. László nimbussal, jobbjában a jellemző bárddal, baljában az ország-almával. *Revers* hasított és osztott vérten, fent jobbra a magyarországi pólya, balra a kettős magyarországi kereszt; alól jobbra Mátyás hollója, balra a kettősfarkú cseh oroszlán. Az aversen ellenben ezen orosz köriratot olvassuk: »Knež velki Ivan Vaszilje«; a reversen: »Knežja velkog Ivana Ivanovi vszeja Rusz«. — Csak hogy alig küldte Mátyás legügyesebb művészeit, mert az orosz érem rajza sokkal gyöngébb Mátyás érmeiénél.

Tovább megyünk. Az orosz »amateurek« osztályában volt egy üvegszekrény, melyben Volkoff, moskvai lakos, egy a XIV-től (?) egészen a XVIII-dik századig menő zománczok és aranymíves munkákból álló gyűjteményt állított ki. Nagy többségben voltak itt zománczozott és filigraine-irozott nimbusok arany alapon, minőkkel az orosz egyház körűlfogja sötét színű szentjei fejeit; e nimbusok többjei kettősek, egy nagyobb a szűz, a másik kisebb Krisztus gyermek számára; a nimbusok alatti fejek mindenütt hiányoztak. Chromolithographiai táblánk felső részén ily nimbus van ábrázolva, ugyan-e tábla alsó részén hasonló míveletü násfát (nyaklánczot) látunk; míg e kettő közt egy a m. n. muzeumból származó könyvboríték középső zománczát másoltattam. (H. l. III. szekr. alsó oszt. 74. sz.) Sajnos hogy csak a boríték maradt meg, a hajdan alatta levő könyvszöveg elveszett, s így nem vagyunk képesek a könyvnek és zománcz-borítékának korát biztosan meghatározni; mindazáltal táblánk mindhárom tárgya a XVI-dik századra utal és így vannak följegyezve az illető lajstromokban. Másrészt mindhárom tárgy csaknem ugyanazonos valamint filigraine úgy zománczos munkájában is; mindenütt ismételve van ugyanazon levélalak és némikép annak elrendezése is, a színhangulat pedig tökéletesen egy: kétféle zöld, viola szín és világos kék. Az idézett két orosz darabhoz hasonlókat számosan találunk Volkoff gyűjteményében, valamint nemzeti muzeumunk darabja sem áll magában, sem ezen intézetben, sem más magányosok által kiállított tárgyak közt. E könyvboríték sarkain szintén zománczok láthatók, melyeknél még más, mint a fentebb idézett festék fordul elő, t. i. a fehér. A hivatalos lajstrom 75. száma alatt az előbbinek szomszédja valamint stylre úgy helyre nézve is más igen hasonló könyvboríték volt kiállítva, más hasonlókat nemzeti muzeumunkban láthatunk.

Erdélyi zománczok ezek, valamint azok is, melyeket egy 1508-dik évi modenai codexben följegyezve találunk mint Esztei Hipolit herczeg, hajdan egri püspöki feljegyzett következő két tárgy is erdélyi zománczok voltak:

»Unam pelvim cum partibus deauratis modo raguseo laboratam cum armis domini Stephani Barberio de smalto factis.«

»Item cum cupa magna et alta cum floribus et smaltis deaurata *modo transilvanico* cum suo coopertorio.«

»Due Cupe de argento cum suis coopertoriis cum aliquibus figuris non relevatis in *transilvania praeparatae.*«





Ezen közlést Ipolyi barátomnak köszönöm, mely annyival érdekesebb és határozottabb; mivel a ragusai zománczot megkülönbözteti az erdélyitől, az utóbbit egyenesen megnevezi és még nagyobb bizonyságul kimondja, hogy a két kupa, mely utolsó helyen említtetik, Erdélyben készült.

A két idézett könyvboríték mellett feküdt egy, nemzeti muzeumunkól küldött *kardöv* (h. l. 73. sz.), ez a párisi világtárlatban is volt kiállítva, áll ez hat lánczocskával összekötött hét zománczos lemezkéből és két végén szívalakú kapocsból (Schliessen). Ámbár a könyvboríték színeihez itt még a sárga festék is hozzájárul, mégis, mivel az utóbbi csak igen csekély kiterjedésben van alkalmazva, a három tárgynak színhangulata igen hasonló. Az öv fehér festékén továbbá igen finom vörös csíkot is látunk; miért a színek szaporítása miatt ezen övön a zománczozás további fejlődésére ráismerünk.

Igen hasonló míveletet és ugyanazonos színhangulatot látunk *Kubinyi Ferencz díszruhájához* tartozó érczlemezein, melyeket tehát szintén mint erdélyi zománczokat felhoztunk. (H. l. II. szekr. 4. oszt. 10. szám.)

Újabb kifejlődési szakaszba lép az erdélyi zománczozás *gróf Mikes János díszruhájához tartozó teljes ékszerezésében.* (H. l. III. szekr. alsó osztály 99. 100. 101. 102 és 103. sz.) A filigraine munka a már idézettekéhez hasonlít, de a zománcz, színhangulatában és díszeiben még gazdagabb. Az amott alkalmazott nefelejcsen kívül van fehér finom vörös inakkal ékesített tulipán. A teljes felszerelés áll forgóból, gazdag mentekötőből, nyolcz keskenyebb dolmány-, hét szélesebb mente-kapocsból; végre kardövből, s két ehez való függelékből. Megjegyezzük itt, hogy valamint ezen, úgy más díszösszegből is kitünik a régibb magyar ruhának volta, melyen nem mint ma, a gombkötői munka, a zsinorózás, hanem az aranymíves munka, azaz az érczkapocs volt a fő ékszer. Ilyent látunk alkalmazva Burgmeier magyarjai ruháiban is azon diadalmeneten, melyet Miksa császár dicsőitésére rajzolt. Kubinyi Ferencz díszruháján e kapocs nem érczből és zománczczal, hanem paszomántos munkával készűlt, és itt már épen oly míveletü gombok is fordulnak elő. Úgy tetszik, mintha a zsinorozás csak később jutott a magyar ruhára, alkalmasint lengyel és török befolyás alatt. Népünk díszruháján még ma is inkább szokásos a különféle színű posztó és bőrből kivágott és felvarrt nagymérvű virág, mondjuk inkább, semmint a zsinorozás Figyelemre méltó továbbá, hogy gróf Mikes ékszerén már rosettek is láthatók, még pedig mint nagy középső darabok: a forgón, mentekötőn és kardövön hatszirmúak, a keskenyebb kapcsokon hét, a szélesebbeken nyolczszirmúak; minden viráglevelet egy-egy a legfinomabb ezüst filigrainnel körűlvett rubin képez. Itt tehát átmenetet látunk a rosettek és drága kövekkel való ékesítéshez.

Uralkodó mindkettő báró *Kemény István »parurejében«*, mely áll forgó, mentekötés, kardöv és négy gombból. Ez ékszerek gazdagok rubinokban és smaragdokban; zománczuk pedig a még régibb módhoz csatlakozik virágaival, melyek fehér alapja vörös csíkokkal van lánczozva. Érdekes kivált az övnek hosszúkás négyszögü lemezkéje az itt előforduló négy csürökalakú kagyló miatt; mert ezen alak a régi magyar ékszereken gyakran látható. E »parure« családi örökség. Kemény Jánostól származik, ki 1661-ben erdélyi fejedelem volt. A forgó allján igen finomul zománczozott sz. György díszlik. (H. l. 93—96. sz.)

Még valamivel újabbnak tarthatjuk *gróf Kornis Bélának forgóját és mente-kötőjét.* (H. l. 97. 98. sz.) Az előbbi külön alakú; alján látunk fehér zománczos koponyát, e fölött két egymásfelé fordított kezet; továbbá felfelé görbülő, mintegy lángot, melyből kereszt emelkedik, ennek keresztágán galambok ülnek; hol a zománcz hiányzik, ott drága kövek vannak alkalmazva. A mentekötést hat rosette és egy középső darab képezik, az utóbbiban fej van ábrázolva, melyen egyes gyémántok (Tafelschnitt) nem éppen művészi módon vannak elosztva. A zománcz kék és fehér színű, az utóbbi vörössel árnyékozva.

Kitűnő *Orczy báróné urhölgyi ékszere* (H. l. 81—86. sz.). Két fülbevaló, egy párta (Diadem), kétféle násfa (nyaklánczz), két fülbevaló és egy karperecz; az utolsónak kivételével a többi tárgy hihetőleg a XVII-dik században készült. A párta áll nagy közép és két fekete- bársonyra varrt sarkdarabból (az előbbi és két utóbbi közt van két későbbi, gyöngyökkel díszitett hajtű). Különösen sikerült a zománczos munka, dúsan ékesítve drága kővel, a fehér zománczban kis rubinok láthatók, melyek távolabbról tekintve, hasonlítanak az előbbi darabok vörös árnyékozásaihoz. Az egykorú násfa tizenegy zománczos rosette-ből van összerakva, és ezek többszöri gyöngysorokkal függnek össze. Az aranymíves munka kitünő finomságú. Izletes szerkezetű, a másik csakis gyöngysorokból álló násfa. A karperecz, mely

egy, a n. muzeumból származóhoz (h. l. 78. sz.) hasonló, csak is aranymives munka; áll aranylánczocskákkal összekötött arany lemezkékből.

Ha az éppen említett ékszereket azokkal hasonlítjuk, mikkel a jómódú szász polgárok és parasztok még ma is élnek, és minőket Schuster Ferencz »Schmuck des Bürgers u. Landmannes sächsischer Nation in Siebenbürgen« czím alatt kiállított (h. l. 104—118. sz.): látni fogjuk, hogy a régi aranymíves és zománczos munkát még ma is gyakorolják Erdélyben, csakhogy ez természetesen hasonlíthatlanul szegényebb és sokkal gyöngébb minőségü; mindazáltal módjával mégis tanúsítja, hogy a régi gyakorlatnak, bár hanyatló örököse, s így a hajdani jobb stylnek eredeti erdélyi nemzetiségét világosan kimutatja, mint ezt Bock is elismeri. Ezen ékszerek főalakja a rosette, melynek közepén valódi drágakövek helyett üvegből készült utánzások fénylenek; de a zománcz még itt sem hiányzik; még pedig a régibb munkák színhangulatát mutatja. Ki, a szászok közt, nem bír ily zománczos övet megszerezni, legalább arany-paszomántost visel, az úgynevezett scofiumot, és ruháját dísziti áttört ezüst filigraine nagy gombokkal. Különösen feltünő egy medailonszerű mell-ék (broche), melyet a szász leányok viselnek; ez nagyon hasonlít a régi, úgynevezett morsus casulaekhez, minőket többes számmal nemzeti muzeumunk felmutathat; az ily párnak egyik felét a muzeum a bécsi kiállításra is küldte (H. l. 66. sz.) Gr. Andrássy Manó szekrényében is volt ilyen párnak fele. Mind három darabban előfordul a csürök-alakú kagyló, mely e szerint a nagyon kedvelt alakok közé sorozandó.

*Tisztán aranymíves mentekötőt* állított ki a magyar nemzeti muzeum; ez két egyenlő darabból áll (h. l. 64. sz.); Bécsbe csak felét küldték, második fele a muzeumban maradt; ehez igen hasonlót állított ki gr. *Andrássy Manó* is (l. szekrényének 86. számát); de itt a párnak mindkét felét láttuk összekötve lánczocskával. A mentekötő nagy körzetnek oly darabját teszi, minő a mell domborodásához jól alkalmazkodik; egészen áttörött munkában növénykanyarodásból és lombozatból áll; melynek levelei közt egyes emberi és állati alakok csaknem mikroscopicus mérvben a legfinomabb szabatossággal még a mozgásnak színlelésével is láthatók. Szóval e mentekötést az aranymívesség remekének mondhatni. A muzeum példányán a kövek kiestek, Andrássy grófnéén még megvannak a gránátok.

---

Ezen ékszerekhez hozzáadhatjuk a magas clerus mellkeresztjeit is:

*Táblakő-gyémánt-kereszt,* aranyba foglalva, dúsan zománczozva, fenn két fehér sárkány közt béka ül, a kereszt-ágon egy-egy arany-oroszlán, tövén hátsó lábán ülve két fehér ló s közte grotesk fő. Hátsó átlátszó zománcz-díszek közt két páva. Az aranymívesség pompás példánya, XVI. század. Egy 1687-ben szerkesztett lajstromban felhozatik mint Böjte Miklos, esztergami kanonok († 1640) tulajdona, ki után az esztergami egyházi kincstárba jutott.

*Ereklyetartó mellkereszt-alakban*, kirakva drágakövekkel, aranyba foglalva, pompás zöld és fekete átlátszó zománczczal díszitve nagyobb lefüggő gyöngygyel. Az említett lajstrom szerint hajdan Losi, esztergami primás tulajdona.

*Ereklyetartó mellkereszt-alakban,* táblakövekkel, hátlapja zománczos, hajdan Telegdy püspök tulajdona XVI. század.

*Kereszt,* táblakővel, rubinnal, saphirral, topázzal és gyöngygyel ékesítve. Hátlapján az isten báránya kék alapon és a szenvedés eszközei feketére zománczozva. E keresztet az esztergami kincstárnak 1636-ban Pázmány bibornok ajándékozta.

*Kereszt,* saphirokkal és gyémánttal ezüstbe foglalva. Hajdan Pázmány bibornoké; később Perényi püspök tulajdona, ki azt az esztergami kincstárnak ajándékozta.

*Ezüst kereszt*, minden ezüst levél közepén van egy táblakő, hat nagyobb levél alkotja a keresztet.

Ide számítandó még *Pulszky Polyxena kisasszonynak két mellkeresztje,* feketére zománczozva, gyöngygyel és táblakövel díszítve, XVII. század; és egy ereklyetartó kereszt-alakban, arany, ciselirozva és dúsan zománczozva. Olasz munka a XVI. századból.

Ide számítunk nehány *pendeloque-ot* (Pazel) is; egyet brillianssal, hátlapja vörös, zöld és fehérre zománczozva. XVII. század.

*Pendeloque*, arany, zománczozva, pelikán, mely kölykeit vérével eteti. Gr. Mikó Imréé.

*Pendeloque,* Báthory Gábor érme, zománczozva és aranyba foglalva, rubinnal és gyöngygyel díszitve. Gróf Kornis Béláé.

*Pendeloque,* sz. György a sárkánynyal zománczozva. A kolozsvári muzeum tulajdona. Kitűnő műértékü, igen nevezetes elrendezésénél fogva, melyben az érdességek szerencsésen vannak elkerülve. A ló mind négy lábával a sárkányon áll.

Volt a kiállításban több rendbeli *püspöki gyűrű* is, a legnevezetesebbeket ismét az esztergami egyházi kincstár küldte; a pécsi székes-egyház olyanokat küldött, melyekbe antik gemmák voltak foglalva.

Utólag említés teendő még két *forgóról;* az egyik, mely egészen smaragd-darabokból van összerakva, a m. n. muzeum tulajdona; a második gr. Andrássy Manóé; ez utóbbi lenn magyar embernek mellképét mutatja, ruhája jaspis, arcza chalcedon; gyémánt és rubinokból alkotott ágazat emelkedik ki fejéből. Olasz munka.

Ide tartoznak még némely régibb alakú nagyobb fegyverek, melyekről alább leend szó.

*Gróf Andrássy Manó burgundi sisakja* (H. l. II. szekr. 1. oszt. 4. sz.), a XVI. század kezdetéből, aranyozva és vésűzve, díszitve rosettekkel, melyek közepén aczélgombok vannak, hasonló fülvéddel.

Hasonló *burgundi sisakot* láttunk az első fegyvertábla közepén (34. sz. a.), díszitve aranyozással és gazdag edzéssel, a rosettekben granátokkal. Csínos olasz renaissance-munka, a XVI. század elejéről. Gróf Migazzi tulajdona.

*Gróf Keglevich István* úgynevezett Saladja*) finom bevésűzött díszszel; azonban nem régi alakú. (H. l. II. szekr. 2. oszt. 16. sz.)

Ugyancsak *gróf Keglevich István* fegyverzete, mely áll torna-sisakból (Turnierhelm, Stechhelm) pánczélból és vállvédből, mindez finom vésűzéssel díszitve. Később mellékelték a Keglevich-családnak czímerét. (H. l. II. szekr. 2. oszt. 17. sz.)

---

Végre nem hagyhatjuk említés nélkül Myskovszky Victor, kassai főrealtanodai rajztanárnak a forgó-állványon kiállított renaissance jellegü butor-tervrajzait sem.

Hivatalos lajstrom 5. sz. Tervrajz, egy olasz renaissance-stylü szekrény számára.

6. Más, az előbbihez hasonló.
7. Tervrajz, kályha számára.
8. Tervrajz, szekrény számára.
9. Fiók kályhának rajza, a XVI-dik század styljében.
10. Az előbbihez hasonló.
11. Tervrajz, a XVI-dik stylü szekrény számára.
12. Rajz, német renaissance-stylü buffet számára.
13. Óra-szekrény, olasz renaissance.

Mindezen rajzokról elmondhatni, hogy a megnevezett kornak és stylje szellemének jól megfelelnek és, hogy az aquarellek csínosan és jó ízléssel vannak kidolgozva.

---

*) »*Salade*. Habillement de tête qui ne commence à être adopté que vers les premières années du XIV. siècle; encore n'est il pas bien certain qu' alors on lui donnât ce nom. A' cette époque, on essaya de divers casques« stb. Viollet-le-Duc »Diction raisonné du mobilier« V. köt. 1874. 257. l.

Hajdan az archaeologia mezejét nem oly tágnak vették, mint napjainkban, sőt volt idő midőn csakis classikai régészetet ismertek, s azt is inkább a nyelvészeti, philologiának nevezték, szempontból mívelték. Később felvették e körbe az egyyptologiát, assyrologiát és végre a renaissance-ot. E szerint munkámnak itt kellene véget érni; mert hiszen az akadémiának archaeologiai bizottsága is kisebb térre szorítván működését, eddig kizárta a renaissance-ot.

Azonban a bécsi világtárlatnak igazgatósága az »amateurek« mezejét tovább terjesztette, tudni illik századunk kezdetéig, mely határig az 1867-diki párisi kiállítás még nem haladott.

Ha ezen tágítás tetemesen nehezítette az illető osztályok rendezését: más részt okot szolgáltatott tüzetesebben megismerkedni az emberi nem általános művészeti és műipari haladásával; reánk nézve pedig még különös érdekkel is birt, midőn sajátságos nemzeti zománczainkat a nagy világ elébe hozta*), s midőn megmutatta minő irányban halad nálunk a régészeti tanulmány; végre minő tárgyakat gyüjtenek leginkább kedvelőink; mert tagadhatlan, hogy a miénk valódi »amateur«-kiállítás volt, melyben az egyesek gyüjteményei túltettek a nagyobbára csak egyházi tárgyakkal bővelkedő szokásos régészeti tárlatokon.

Érdekes tehát rövid pillanatot vetni az újabb korra is.

*) A magyar zománczokról szólottam ugyan már a renaissance fejezetében, de a tárlaton kiállított magyar zománczok nagy része nem a renaissance, hanem az újabb kor művei, ezek tehát oda csak azért soroltattak, hogy a technikának fejlődését megszakadás nélkül átpillanthassuk. Ha tehát a tárlat a régibb határok közé szorul, az újabb annyira sajátságos és érdekes magyar zománczok szemlélésétől elesünk és nem mutathatjuk be a világnak, hogy volt műiparág, melyet a legmostohább körülmények közt hazánkban jó ízléssel míveltek.

V.

# UJABB KOR.

# UJABB KOR.

A renaissanceot csakhamar követte a művészetek hanyatlása; mondhatni, hogy ez már a XVI-dik századnak első felében emelte fejét és hogy az azt szülő okát nagyrészt ama nagy tiszteletben kell keresnünk, melyben a renaissance legnagyobb két mestere: Raphael és Michel Angelo állott; az előbbinek roszul értett művei okot adnak az academicus eszményinek, az utóbbinak az erélyesnek hitt modornak keletkezésére; emennek főjele a túlzás a jellemzésben, amannak ellenkezőleg az egyéniségnek, jellemnek, sőt a jellemzőnek elhalványodása, elmosása, a szabályosságból keletkező jellemtelenség, üresség.

Olaszországban Michel Angelonak utánzása tévútra vezette Berninit, Benvenuto Cellinit; a festészek közt Caravaggiot, a Caracciakat, sőt némileg Spagnolettot is; míg az academicus eszményi modor fokról-fokra leszállva mutatkozik, kezdve már Raphael főtanítványánál Giulio Romanonál, folytatva és növekedve Giudo Reni, Albano és követői műveikben.

Fentebb (210. l.) adtam Rosenberg jellemzését e korszakról*), melyet, mivel az akkori idő törekvéseit Németországban tárgyalja, itt ismétlek:

»Dürernek művészeti jelleme nagyon is megállapodott volt, semhogy arra az új irány határozott és döntő befolyással lehetett volna. Annál inkább ragadta ez magával az ifjabb nemzedéket, daczára, hogy ez Dürer vezetését követte. Meglehetős ideig a mesteröktől átszármazott velős jellemzés ellensúlyúl szolgált ama conventionális gyakorlatnak, mely a megállapodott classicismusnak elkerűlhetlen következménye. Csakis a nagy Holbein volt képes művészeti egyéniségét tökéletesen egyesíteni a renaissance szellemével úgy, hogy a két elemnek egyike sem kapott túl a másikon, egyik sem semmisíthette meg a másikat, míg e korszak gyengébb elméinek ily összhangzó összeolvasztás csak részben, vagy csak rövid időre sikerült. A változás, az új elemnek túlkapása oly rögtön mutatkozott, hogy felűletes és az időben távolabb álló szemlélők e tényt csak a művészeknek, habár rövid tartózkodása által Olaszországban képesek voltak magyarázni. De az újabb történelmi kutató ezen természetes lendűletben csakis történelmi szükséget lát. Holbein, Burckmair, Penz, Altdorfer, Aldegrever, Bink, Scheuffelein és a két Beham a német renaissance festészei. És ezen művészeti korszak és különféle változó törekvéseinek tulajdonképi képviselője Sebald Beham, Dürer tanítványainak legjelesebbje, legtöbb oldalról míveltje, bár nem adatott meg neki, hogy tökéletes nagyobb művet az utókornak hagyjon.«

*) Sebald und Bartel Beham zwei Maler der deutschen Renaissance von Adolf Rosenberg. Leipzig, 1875.

Igaz, nem volt szükségük a német művészeknek, hogy a renaissance megkedvelésére Olaszországba útazzanak, ámbár már Dürer is ezen útat megtette és annak befolyását némely műveiben, p. o. Miksa császár diadalkocsijában elég világosan nyilatkoztatta, kivált azon női alakokban, melyek a lovakat vezetik és allegoriai föliratokkal ugyan, hanem nem egyszersmind megfelelő rajzukkal is vannak jellemezve. A renaissance-ot a művészek, úgyszólván a léggel szítták magukba; mert hiszen ez két legnagyobb mesterében, Raphaelben és Michael Angeloban tetőpontját érte el és két százados művészeti törekvésnek tündöklő virágaként tűnt föl. Antikizáló volt ekkor az egész világ, antikizáló maga a keresztyén egyház, főképen pedig két főnöke: II. Gyula és X. Leo pápa.

Olaszországban ezen törekvés sokkal kevésbbé ártalmasan hatott a nemzeti művészet kifejlődésére, mint éjszakon; mert amott a természet még mindig a régi, az antik volt, s így a művészet új nemzeti feltámadásában is sokkal közelebb símúlhatott az antikhoz: ellenben az éjszaki vidékek természetes alakzata egészen másféle mint Olaszországban, különböznek a földirati viszonyok, különbözik az állatok és emberek physiognomiája, testalkotása, idomzata a délitől; miért is a művész, midőn saját hazáját elhagyta, vagy ismeretét elhanyagolta, nem tudott boldogúlni az új hazában, nem tudta kiállani a versenyt az odavalókkal még akkor sem, midőn ezek a hanyatlás sikamlós pályáján mind lefelé mozogtak. S itt látszik leginkább a realismus előnye az idealismus fölött. Magának Dürernek azon művei, melyekben némi olasz befolyás megjelenik, sokkal gyöngébbek a mester nemzeti bélyeggel ellátottéinál és midőn Holbeinról mondják, hogy ő egyedűl, a német mesterek közt, képes volt összeegyeztetni a renaissance-ot, vagyis az olasz stylt a nemzeti némettel, ezt a mai művészeti, a renaissance-ot istenítő kritika tévedésének kell tartanunk; mert habár megengedjük, hogy Holbeinnak általán fínomabb érzéke volt az idombáj iránt, mint Dürernek, tagadhatatlan mégis, hogy tetszőbb és kecsesebb alakjai minduntalan német, nem pedig olasz nemzetiek s ez a fődolog; kevésbé fontos, hogy képeinek épitkezményeiben és díszítményeiben a renaissance alakzatát használja, mely idejében divatossá lett Németországban, hol a középkori idomokat, mint kimeríttetteket és hanyatlókat, megunták. De kérdés támad ez iránt is, vajjon kell-e és lehet-e az újonnan felmerűlő renaissance irányára nézve a német művészeket úgy egymás mellett, egy füst alatt nevezni, mint teszi Rosenberg. E korban, Dürer és Holbeinon kívül még csak egy, vagy két német mester volt, ki a régi vallásos felfogáshoz hű maradt, s e tekintetben nem hallgathatjuk el Krug Lajos nevét, ki kevés rézmetszeteiben még Schongauer egyszerű, a tántoríthatlan hitet nyilvánító styljéhez símúl s teszi még inkább, semmint a realisticusabb Dürer és Holbein.

Az úgynevezett kis-mesterek (Kleinmeister), kiket azért neveznek így; mert leginkább ismeretesek kis mérvű réz- és fametszeteik után, ezen kis-mesterek meglehetősen különböznek egymástól; élükön, kétségen kívűl, Beham Sebald és Bartel, a két testvér áll. Mindkettőnek műveit két szempontból tekinthetni: vannak vallásos tárgyúak és a közéletből vettek, amazok inkább renaissance-természetűek és, midőn az Antaeus itt szülőföldje fölött emelkedni akar, mindinkább elgyengűl; míg a köz-, a hazai életet ábrázoló műveiben a testvérpár igen jelentékeny helyet foglal el nemzete művészetében. Scheuffelein talentuma csekélyebb, de ő inkább símúl még a régibb nemzeti felfogáshoz is, ezt mondhatjuk az ügyesebb s egészben sokkal erélyesebb Burckmairről is; Altdorfer és Aldegrever manieristák. Leginkább hajlik az olaszokhoz, sőt tartózkodott maga is Olaszországban Penz Gergely. Tulajdonképen ezzel kezdődik meg az, hogy úgy mondjuk, olaszozó németek serege, kik közt azután az elkorcsosodást tovább s tovább vitték Virgil Solis, Jost Amman, a Hopferek és az utánok következők. Szóval mondhatni, hogy a német művészetet: festészetet, fa- és rézmetszetet tönkre tette az olaszoknak utánzása; mi megvolt nem kellett, de a mi után vágyódtak, azt nem érhették el.

Vannak, kik itt sokkal enyhébb ítélettel élnek és német renaissance-ről még a XVII-dik században beszélnek, oly korban, melyben vagy a barok, vagy az academicus üres modor csaknem legalantabb fokra leszállott.*) Ezek azután a német renaissance-ot, a mint mondják, művészibb, eszményibb olasztól és a franczia pompástól úgy különböztetik meg, hogy a németet inkább a műiparban és erre

*) Dem Zuge der deutschen Renaissance zu Folge sind damals auch eine Reihe von Lehrbüchern, Musterbüchlein aller Art in der deutschen Literatur entstanden, wie sie eben der zahlreiche Stand der Kunstgewerbe im deutschen Reiche verlangt hat, vor Allem für die Bau- und Verzierungskünstler, für die Holzschneider und Sticker. Sie sind zumeist in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts, und in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts entstanden, wenigstens die besten von ihnen. — Die zahlreichen Auflagen die sie erlebt haben, bezeugen nicht nur ihre Brauchbarkeit, sondern auch, dass sie vielfach benutzt wurden. Sie sind grösstentheils von den gewerb-

vonatkozónak tekintik s itt idézik ama számos előmintákat ábrázoló könyveket, melyek a XVI-dik század második és a XVII-diknek első felében keletkeztek, u. m. Blumét Zürichben 1569-ben, Dieterlin Vendelinét Strassburgban 1593-ban, Edelmanét 1609-ben, Guckeisenét Kölnben 1596-ban, Crammerét Kölnben 1599-ben stb. De hiszen épen az, hogy ily számos, a művészetet mintegy rendszerbe foglaló könyvek keletkezhettek és elterjedhettek, legbiztosabb tanúsága annak, miszerint a gyakorlók képzelőtehetsége elgyengűlt és midőn alig voltak már képesek maguk a feltalálásra, tunyaságukban előminták után kellett látniok.

De igen is voltak még, kik képesek valának újat feltalálni, azok, kik ama minta-könyveket kiadták és melyek közt első helyen nevezendő Dieterlin, de ezen feltalálás nem volt többé önkényes, naiv, hanem erőtetett és az újat a kalandosban, a túlzottban, a lehetlenben keresvén és ezt rendszerbe hozván, mint Shakespeare mondja: »ezen esztelenség rendszeres«. Midőn pedig az esztelenséget rendszeresnek mondják: ez alatt a természet elleni felfogásnak következetességét kell értenünk, mely végig megy az egészen és kiterjeszkedik a legcsekélyebb részletig.

Legújabb időben az universalitás utáni törekvés amaz elkorcsosodott idők munkáit ismét felkereste a lomtárból, hol századok alatt hevertek. Igaz, van azokban is tanúság s ez abban áll, minő módon *nem* kell gyakorolni és megítélni a művészetet; mert itt sehogy sem találkozunk Raphael és Michel Angelo dicső renaissance-ával, de nem találkozunk amaz építészeti renaissance-al sem, mely ámbár a hellentől, a római koron keresztűl most másod-gyöngítésében jelenik meg, mégis tudott, ha nem is valódi eredetit, legalább több tekintetben tetszőt előteremteni; de találkozunk azon móddal, melyet különféle néven baroknak, később roccoconak, czopfosnak, parókásnak és még másféle néven neveztek. Mai nap e tekintetben igen fínom különböztetéseket kezdenek tenni; azonban osztályunk nem volt annyira gazdag ilyféle művekben, hogy kénytelenek volnánk ezen fínom megkülönböztetéseket követni, vagy a tárgyakat ezek szerint elrendezni.

Flandriát és Hollandiát is a XVI-dik században még a német birodalomhoz számították, sőt az olasz Vasari, a Van-Eyck testvér-párt, Leyden Lukácsot és más művész-honfitársaikat, nemzetiségükre nézve, nem különbözteti meg Dürertől, és hogy a művészek közti közlekedés akkor igen élénk volt, bizonyítja Dürer utazása a mai Belgiumban. Mindhárom tartománynak művészeti stylje rokon volt; mert itt első helyen uralkodott a realismus és már Van-Eyck testvérek, sőt még azok megelőzői is a nemszervi természethez csaknem ugyanazon szeretettel fordúltak, mint a szervihez, mindkettőt ugyanazon pontossággal és szabatossággal ábrázolták. Természetes tehát, hogy az olasz befolyás a flandriai és hollandi művészetre épen oly káros befolyással volt, mint a németre; sőt mondhatni, hogy itt az utánzás még üresebb, halványabb, gyöngébb képeket szült addig, míg a két nagy mester: Rubens és Rembrandt nem vezette vissza kor- és kartársait saját nemzetiségökhez s ez volt aztán a német művészetnek új fénykora oly időben, melyben a művészet Olaszországban egészen pangott. Az új lendűlet elterjedt Spanyolországban, de sem Német-, sem Francziaországban nem birt nevezetesebb iskolát teremteni; mert itt is, amott is az academicus idealismus annyira uralkodott, hogy józanabb felfogás helyébe nem léphetett.

Francziaországban az új irány különbsége a régitől sokkal inkább az építészetben, mint a képzőművészetek más ágaiban mutatkozott. Itt született a csúcsíves styl, a középkor érzűletének legdicsőbb nyilatkozata; és mégis a franczia még a német előtt fordúlt a renaissancehoz; mert amannál a styl még inkább és hamarább korcsosodott el, mint emennél. Viollet-le-Duc helyesen veszi észre, hogy a franczia építészek, midőn nemzeti styljöket a logikai következetesség véghatáráig vitték: eltávoztak a művészettől, lettek szárazokká és merevekké. Megkülönböztetik ugyan a franczia renaissance-ot az olasztól, de e különbség még sem oly igen feltűnő és nem is lehet az; mert hiszen a franczia renaissance-ot olasz mesterek honosították meg Francziaországban; ott működött, meghíva franczia királyok által, Leonardo de Vinci, Benvenuto Cellini és sok más olasz mester, kiknek példáján azután növekedtek a francziák. Mivel pedig itt az új lendűlet az udvar részéről jött, szeretik a franczia renaissance-ot dúsgazdagságáról, királyi voltáról jellemezni; mintha a római pápák és más olaszországi uralkodók nem épen oly pompásan építtettek volna, mint a franczia királyok. Valóságos, eredeti nemzeti művészete a francziá-

reichen Städten ausgegangen, wie Nürnberg, Augsburg, Strassburg, Frankfurt, Zürich, Köln. (Eitelberger „Die deutsche Renaissance und die Kunstbestrebungen der Gegenwart“ in „Lützow's Zeitschrift für bild. Kunst“ 1876. Heft 3. Seite 82.)

nak ezen korban nem volt; legfelebb hasonlíthatjuk e kort a római császárokéval, melyben a művészetet Rómában leginkább hellen egyének gyakorolták, valamint Francziaországban a főszerepvivők olaszok voltak, de Rómában, a specificus római nézet és az ebből keletkezett igények, ugy tetszik, mégis nagyobb befolyással voltak a külföldi művészekre, mint Francziaországban s így egyenlő lépéssel haladott itt is és Olaszországban is a hanyatlás, a renaissance-nak átmenete, vagyis elkorcsosodása a barokba, a manierirtságba és csak később nyert kizárólagos uralkodást a különlegesen franczia eredetű, parókás és czopfos modor.

Mit értenek barok alatt, legjobban lehetett látni osztályunkban Egger testvérek két, ugyanazon tárgyat ismétlő díszedényén, melyek bronce-reliefje tengeri istenségek diadalmenetét ábrázolja; ezen istenek nehánya oly szárnyakat hordott, minők a szélmalmoké, nehánya oly tornyos hajzatot, minőt a divat mai nap tesz asszonyaink fejére. A tenger habjai párhuzamosan törött vonaluak s így még közelebb állnak a régibb conventionalis felfogáshoz, mihez hasonlóval az egyptomiak is éltek, midőn vizöket párhuzamos zigzagok alakjában ábrázolták. A medencze-alakú (hanem lábbal is ellátott) edény két fogantyúja egymásba tekert szőlőtőből áll, de ennek minőségére is csak találkozás után lehet ráismerni; mert az akkori művészet irtózott a természetestől, de másrészt nem birt stylizálni, mint tették a régibb mesterek. Egyet azonban mégis meg kell engedni még ezen edények készítőjének is, t. i. hogy az antik hasonnemű tárgyak egész alakzását, silhouetjét szeme előtt tartotta és legalább ebben előnyére különbözött más kortársaitól, kik a természet- és czélellenest még az alakzás összletében is kedvelték kitüntetni.

E két díszedény közt láttuk Lelovics, földbirtokosnak bronce-tábláját, melyen nemcsak az alakok, hanem maga a gondolatok is barokok voltak. Venust és Marsot diadalkocsin vonja két oroszlán; Amor állva hajtja. Az oroszlánok oldalán ballag, sugárokkal körülvett fejjel Apollo vagy Sol, Diana vagy Luna a félholdat kezében hordva és Saturnus, ki lenyelésre szánt gyermekét vállán viszi, de kezében nem tartja az őt jellemző sarlót (harpe), hanem Vulkan kalapácsát, ugy, hogy nem tudjuk, nem jutott a furfangos készítőnek eszébe magát Vulkánt ábrázolni, ki nejének házasságtörő diadalát jelenlétével ünnepelné. Ha az eltérést, az antik mythologiától tekintjük, e gondolatot is valóban baroknak mondhatnók.

Mi a czélellenes alakzást illeti, ide számíthatjuk gróf Andrássy Manónak két ezüst gyertyatartóját és tizenkét tányérját, (H. l. II. szekr. II. oszt. 25, 26. sz. és 44—45. sz.). A gyertyatartók csavart oszlopok alakjában jelennek meg s így a markolásra meglehetősen alkalmatlanok; a tányérok pedig hatszögüek, mintha a czél az lett volna, hogy az azokat kezelő magát könnyebben megsértse.

Volt itt oly mosdótál és víz-kanna, melynek alakját szintén egészen eltévesztettnek mondhatjuk; sőt még torzítottnak mondhatjuk a tálat hordó geniust is, ki annak tartására gyöngének ismertetvén, karót kapott testén keresztül. Karóra húzott genius!

A barok-modor, elharapódzásában, nem kímélte meg az egyház szereit sem, minek tanuságául szolgált az esztergami székesegyháznak egy tálczája és két, a mise szertartásához szolgáló kannácska; valamint a pécsi székesegyháznak kelyhe. Az utóbbiaknál megmaradt ugyan a régi felosztás: kupára, nodusra, csőre és lábra; azonban a nodus már úgy összenő a csővel (stylus), hogy ezt, mintegy púposnak tünteti ki; a láb pedig elvesztvén a régibb hatszirmú alakot, túlterhelő, esetlen és helytelenül elrendezett díszeivel az egész silhouettet nemcsak nehézkessé, hanem valóban alaktalanná teszi. Ez aztán a fennidézett mintakönyvecskék szüleménye, melyekben hasonló példányok egész serege mutatkozik. Mintha most már az edény, a szer nem készült volna használatra, a díszrészlet nem mint dísz, alárendeltetve az egész alaknak, hanem, hogy a készítő kitüntethesse phantasticus mesterségét, vagyis jobban: mesterkedését. Itt két igen kedvelt dísztag jelenik meg számtalan ismétlésben: a kagyló és tekervényes fogantyú ott is, hol semmi vonatkozás a tengerre vagy vízre nem létezik, és hol a törékeny kagylónak szilárd kőépitészettel semmi összeköttetése nincsen; ott is, hol mit sem kell markolni és hol a fogantyú akadályul szolgál inkább, semmint valóban czélszerű. Németországban ezen természetellenes modort már Aldegraf és Altdorffer, Dürer tanítványai honosították meg, daczára annak, hogy az ujabb műtörténészek s mesterek műveiről szólva, még csak a német renaissance-ot emlegetik; egyébiránt egyikök sem ment annyira az esztelenségben, mint Dieterlin és más kortársai. Hazánk aranymívesei ama korban egyrészt német befolyás alatt állottak és templomaink legtöbb fennmaradt kelyheit, de kivált monstrancziáit e modorban készítették; de másrészt mégis megtartották eredetiségöket és jobb művészeti ízlésöket zomán-

czos műveikben, melyekről fentebb szólottunk és melyektől a nemzeti eredetiséget még Bock sem birja eltagadni.

Még csekélyebb számmal voltak osztályunkban oly tárgyak, melyeken az akademicus elmosódottság, elhalványulás, jellemtelenség mutatkozott; oka ennek talán a magyar pompaszeretet, ama hiba, melyet nemzetünk közösen bír a keleti népekkel. Ide számíthatunk pár apróbb tárgyakat, főképen gyűrűket és egy, a keresztrefeszítést ábrázoló elefántcsont-domborművet, melyet a kolosvári muzeum állított ki. A munka csínos, nagy szabatosságú, igen sok alak van a képben, hanem hiányzik azon művészeti ihlettség, mely a nézőt magával ragadja. A szabályosság, a türelem elismerésre méltó, de tulajdonképi vonzódással nem bir.

---

Régibb fegyverekről, kivált sisakokról, fentebb szólottam, itt következnek az újabbak, melyeket két táblán ízletesen összeállított Lehmann, a nemzeti színház díszítője.

### *I. Fegyvertábla.*

Legtöbb darabját kiállította Kubinyi Ferencz.

1. Igen nevezetes buzogány-balta, elefántcsont-munkával, kirakott nyéllel; a balta emberarczot torzítva mutat, sekély ciselirozásban, a balta hegyén buzogány, kiálló tövissel. XVII-dik század.
2. Szablya, elefántcsont-markolattal. »Rex Augustus«.
3. Török handzsár. Tokján felül s alul ezüst dísz.
4. Handzsár, elefánt-csontnyéllel. A dúsan díszített ezüst tokon, fenn, négy sor kláris.
5. Kubinyi László ezüst nyéllel ellátott szablyája, damascirozott pengével. 1647.
6. Más, hasonló családi szablya.
7. Handzsár, hasonló a 4-dik számhoz, dalmatin-kővel.
8. Keleti alabárd (bipennis) tőralakú hegygyel, a félhold ágaiban gazdag, ciselirozott növény-dísz.
10. Keleti fokos, niellirozva és aranynyal berakva.
13. Bányász-balta, csontnyelén a bányászok különféle foglalatossága és e feliratok: »Hielff mir Her fun den tieffen Sechden (őrizz meg uram a mély aknákban)« Melchior Rustlodter in L(ie)b(e)nberg.
14. Rövid szablya, keskeny pengével, melyen a magyar czímer és a hajdani felirat »si Deus pro nobis quis contra nos« maradványa.
15. Cserkesz tőr, csont-nyél, melyen aranyos, ezüstös és vörös pontok, a pengén hétágú vörös csillagok.
16. Damascirozott cserkesz szablya, feketecsont-markolattal.
17. Cserkesz tőr feketecsont-markolattal és mély vér-csatornácskával.
18. és 19. Két régi (cserkesz?) pisztoly, domború és filigraine-díszszel és klárissal.
22. Damascirozott handzsár-penge, markolata rhinoceros-szarvból készült, melyen turquoisok és klárisok láthatók.
23. Vadászkés (Hirschfänger). Fenn a damascirozott pengén két kutyától űzött nyúl, más oldalán: »Ein Jäger unverdrossen hat oft ein Wild geschossen«. A markolaton igen dús elefántcsont-dombormű.
24. Széles, török szimitár, damascirozott pengével, melyen török felirat van; markolata és hüvelye magyar. XVIII-dik század.
25. Török tőr, mély vércsatornácskával.
26. Cserkesz tőr, szarv-markolattal, és a pengén berakott név.
27. Orosz szablya: »In hoc signo vinces«.
28. Hosszú keskeny kard, pánczél-szúró (Panzerstecher).

29. Széles, magyar szablya. Pengéjén egy fő fölött: »Vincere aut mori«, alatta: »Amore et timore«, más oldalán hasonló fő fölött: »Omnia si pertas (sic)«, alatta: »Famam servare memento«; a penge hátán »Nic. Johannes Matzschoffer in Passau. Anno 1739«.

30. Szablya. A penge egyik oldalán magyar fő: »Soli Deo gloria«; másikán: »Vincere aut mori«. A penge hátán: »Wi-Neustadt 1745«.

31. Szablya, pengéjén Eszterházy herczeg czímere, e fölött: »Pro Deo«, alatta: »Rege et patria«, ellenkező oldalán magyar fő, e fölött: »Spes mea«.

32. Szablya, kitünő damascirozott pengével. Markolata fekete szarv.

33. Revolver-karabély hat lövéssel, agya dúsan berakva elefántcsont-díszszel, az igen finomul mívelt ékesités a XVII. századra mutat. Az 1867-dik párisi világtárlaton az orosz osztályban revolver-puska volt kiállítva, melynek eredete a XVI. században kétségtelen; miből kitetszik, hogy a mai revolver nem új találmány.

36. Bányász-balta, hasonló a 13-dik számúhoz. Grf. Csáky Rezső tulajdona.

37. A legegyszerűbb régi vas-buzogány. Klimkovics Béla tulajdona.

38. Régi puska, berakott elefántcsont-díszszel. Schaschek J. tulajdona.

39. Régi puska vasmetszettel. Gr. Keglevich István tulajdona.

## II. Fegyvertábla.

E táblának tizennégy darabja a m. n. muzeumból került, melynek fegyvergyűjteménye igen gazdag magyar fegyverneműekben.

1. Tűzlakatos puska a XV. századból, igen gazdag elefántcsontmű berakásban. Kereklakatán, hihetőleg a mesternév H. R. betűi, paizson. A lakat alatt úr és úrhölgy. Agyán alább baloldalán, az utolsó itélet; más oldalon arczkép, medailonban; ez alatt meztelen női alak, lóval lábánál; mellette úr és úrhölgy egymást átkarolva; egészen lenn Hercules a nemei oroszlánnal. A cső- és lakat alatt Éva teremtése és mindenféle vadak vadászata, ellenkező oldalon Fortuna, arczmedailon és három lándzsás. Német munka.

2. Vonott-csövű karabély, kerek-lakattal. Agya elefántcsont és gyöngyből kivágott alakokkal díszítve. Német munka a XVI. századból.

3. Hosszú pisztoly, kerek lakattal. Agyán gyöngyházból kivágott alakok: »Geometrie, Perspectiva, Arquitraicture (sic), Aritmetique«. Mestere vagy tulajdonosa jele I. F. és liliom. Franczia munka, a XVII. századból.

4. Pisztoly, kerek lakattal. Agyának fája elefántcsont- és gyöngyház-művel berakva, az alakok phantastikusak. XVI. század.

5. Tűzlakatos pisztoly, vas-metszettel, amorettek és meztelen alakok növény-volutakban. A csövön: »Lazarino Cominazzo«; a lakaton: »Ponsinio Borgognone«. A puskavesszőn majom, mely a lesulykolás végett virágot tart feje fölött.

6. Kerek, lakatos pisztoly, vas-metszettel, aranyozott mezőkkel. A lakat mögött Mars hadkocsin, mely előtt térdre esett harczos. A cső hátán két harczos, köztök Judith; máshol diadaljelek, agya berakott munkával díszített. Mailandi munka.

7—8. Szablya-penge és hüvely. Amazon, aranybetűs török felirat, emez ezüstös niellokkal-díszes zöld bársonyból készült. Az ujabb markolat fába faragott óriást ábrázol, ki gyermeket fojt.

9—10. Szablya-hűvely és penge. A pengén kettős, alkalmasint mesterjegy; mely a kitűnően niellirozott markolaton is ismétlődik. A hüvely fekete bőr, hanem szintén finoman niellirozott ezüst kapocscsal.

11—12. Szablya-hüvely és penge. A tok és a markolat magyar zománczczal és turquoissal díszítve; a penge keleti mű.

13. Spanyol kard. XVII. század. A tok edzett vasból van ruganynyal, mely a pengét kitolja, hanem nem engedi egészen kivonni. A rácsozatos kéz-véd aranyozott mythologiai alakokkal dúsan van ékesítve.

14. Erdélyi fejedelemnek dísz-buzogánya, ezüst nyelén aranyos mezők; maga a legyező-alakú buzogány dúsan aranyozva.

15. Apaffy Mihály buzogánya. Aranyozott ezüstből, ciselirozva, rubinokkal és smaragdokkal ékesítve. Nyelén Apaffy és Erdélynek czímere. M. A. 1663. Egger testvérek tulajdona.

16. Vas buzogány, gömbalakú, nyelén hosszú sárgaréz-markolat, e fölött áttörött ezüst-henger. Kolozsvári muzeum.

17. Pánczélingnek része, hosszúkás pikkelyei sodrony-gyűrűkkel egymáshoz kötvék. Felső-magyarországi muzeum.

---

Gróf Andrássy Manó, gazdag gyüjteményéből, következő érdekes fegyvereket állított ki. (Hiv. lajstr. II. szekr. I. osztály.)

5—6. Szablyatok és penge, perzsa, markolata és kapcsa ciselirozva, turquoissal díszítve, pengéje damascirozott.

7—8. Szablyatok és penge; amaz ciselirozott ezüstlemez, pengéje damascirozott, ezen héber felirat van.

9—10. Szablya-tok és penge, a kapcsokon rubinok, pengéjén örök naptár; markolata onyx-kőből.

11. Sárkány-vitézrendnek szablyája, markolata és kapcsai sárkányalakúak, turquoissal és rubinnal díszítve.

12. Az azon előforduló sas-czímer után ítélve, Rákóczy Zsigmond kardja. »Pro Deo et patria«. S. L. R. F. V. C. S. S. C. következik a sas-czímer: »Domine dirige vias meas«. Czímer: »A Deo victoria, Achilles graecus« Achilles a fölirat alatt. A penge másik oldalán: »Gloria virtutem sequitur«, ez alatt lovas: »Hector Trojanus« ez alatt álló-alak.

13. Kis buzogány, nyele aranyozott ezüstből, a buzogány maga vésűzött osztályokra hasítva.

14. Nagyobb buzogány, nyele aranyozott ezüstből, a buzogány maga sugáros osztályokra van hasítva.

15. Elefántcsont szarv, azon vésűzve arczok, czímer és az 1587-dik esztendő.

16—17. Két kereklakatos régi pisztoly.

18. Kereklakatos puska, agya elefántcsonttal és gyöngyházzal kirakva. Fölirat: »Helena M. S. Figura adlocutionis impiae Octafianus Augustus et Alexander magnus mantet Clepidi apud Modinam Aris marmorius (sic) Ob perpetrei (sic) memoriam sic Romae incisus ab antiquo 1599. Martinus Schnizler fecit.«

19. Gömbalakú buzogány, aranyozott ezüstből, turquoissal dúsan díszítve, állítólag egy erdélyi fejedelemnek a sultán által adott ajándék.

20. Fejedelmi buzogány, nyelén aranyozott ezüstlemez; a buzogány feje áll áttöréssel díszített legyező-alakú osztályokból.

21. Buzogány, hasonló az előbbihez, fején táblaszerű osztályok.

Egyúttal megemlítjük, hogy a gróf gazdag gyűjteményéből számos, valamint saját ugy más előkelő magyar családnak asztal- s egyéb szerei voltak kiállítva, melyek történelmi és a mult századokban nálunk gyakorolt műipar minőségére vonatkozó érdekkel birnak. Ide tartozik (H. l. 41. sz.) nevezetesen egy különös asztal-ék (Tafelaufsatz), mely áll három, egymással áttöréssel összekötött kannácskából ugy, hogy a folyadék azokban közlekedik. Fölöttük áll a kraszna-horkai (Andrássy-család birtoka) várnak kis mintája; az egész zománczozott ezüstből készült. Felirat: »O! quam bonum et jucundum bibere fratres in unum. Csináltata Andrássy Ferencz 1748«.

27. sz. Ezüst serleg, ciselirozva, koszorúban Balog László neve, Aesculap-pálcza és az 1647-dik évszám.

28. Nagy ezüst serleg, ciselirozva és aranyozva, ezen kezdő betűkkel Z. (Zápolya) J. (János) és 1529. Találtatott a szepesi vár omladékaiban.

31. Nagy ezüst serleg, ciselirozva és pontozva. Felirat: »anno 1676. Apafy Miclos«.

32. Ezüst serleg. Felirat: Reg. (nans?) Rákóczi György cinaltata 1600.

33. Ezüst ostyatartó, aranyozva, közepén egy V. A. K. S. N. A. J. J. T. B. betűkből álló monogramm. Anno domini 1636. Födelén czimer: műhelyében dolgozó kovács, fölötte gyűrűt tartó angyal. Fölirat: »Valen. Kapusi. Virtute duce. Comite Fortuna«.

34. Cocos-serleg. Czímerén olajfaágat tartó galamb, emberkaron: »Sugo Peter. Anno 1681«.

36. Serleg, aranyozott ezüstből. Fölirat: »Margaretha Barse de Nagi Tallia 1606«.

38. Aranyozott ezüst serleg, ciselirozva, tetején struczmadár czímertartóként, ezen fenn E. K. közepén két kés közt F. betű, lenn V. K. 1598.

39. Nautilus, aranyozott ezüst foglalással; fenn horgonyt tartó genius, a Pálffyak grófi czímerével, az edénynek lábát Triton képezi.

44—55. Tizenkét hatoldalu tányér, ezüst vert-mű, aranyozva, alliance-czímerrel, jobbra három nyilat tartó kéz, balra nyíllal keresztül lőtt, virágon ülő galamb. Fölirat: »Seredi Benedek. Ujlaki Borbala A. D. 1639.«

60. Aranyozott és pontozott ezüst-serleg. Két galamb, élőfán, »P. M. Erdődi Pal. 1688.«

61. Ezüst fazekacska, belűl aranyozva, czímerén három nyilat tartó kéz: »Seredi Sofia csinaltatta. 1704«.

62. Aranyozott és pontozott ezüst serleg. Alliance, czímerén kigyó almával és méhköpű kalásszal. »Gregorius Betlen 1685. Toroczkai Maria 1685«.

63. Felváltva arany és ezüst pikkelyekkel diszített serleg. Közepén buzogányt tartó harczos: »Martinus Nagi Szigeti, Anno Domini 1638.«

---

A II-dik szekrény II. osztályában voltak kiállítva gr. Keglevich István következő fegyverneműi:

2. sz. a. Elefántcsont-szarv. Öt külön osztályában vadak harczai (oroszlán, medve, víziló), különféle vadászszerek, medailonokban »Franciscus I., Carolus IX., Franciscus II., Henricus II., Henricus III.« Három liliomos czímer, a legalsó osztályban növénydísz és czímer.

8. Vas-buzogány tövissel és elefántcsont-nyéllel.

9. Aranyozott, legyező-alakú buzogány.

12. Hosszú kard, pánczélszúró.

14. Tűzlakatos karabély, összekötve baltával.

15. Buzogány, rövid fanyéllel és e fölirattal: »Bochkai angiala Nagi Ambrus Labancznak meg Diabolus 1606«.

Itt említem a 30-dik számú czirkalmat, melyet hajdan Gustav Adolf svéd király használt, mint ezt a kezdő-betűk tanúsítják: G. A. R. S. C. T. D. E. 1614. Gróf Waldstein János tulajdona, a Piccolomini-várból; és

a III. osztályból 28. sz. a. Kárász Géza tűzlakatos csínos régi pisztolyát; a vas részek kirakvák és az agygyal együtt klárissal dúsan díszítvék.

Nevezetes egy kis ágyú-minta is. (H. l. III. szekr. felső osztály 37. sz.) A minta broncéból készült, csöve 0,300 m. hosszú, ezen vésűzve Mars, ki négy lovas harczkocsin elhullottak fölött elrobog. Felirat. »Joannes Steinpoch me fecit Anno 1582«. Gróf Migazzi tulajdona.

Érdekes volt Mayláth Bélának fayence-gyüjteménye, mely nagyszámú tárgyaival a két nagy falszekrény tetején volt felállítva. Nem szólunk a nehány, barbár, durva fekete agyagú, szabad kézből készültekről minőket pogány sírhalmokban találni szoktunk: de szólunk hazánk gyáraiban a XVI., XVII. és XVIII-dik századokban készítettekről, melyek az ebbeli, akkori mű-iparunk és közönségünk képességét és ízlését illustrálják és csatlakoznak a külföld egykorú gyakorlatához.

Még a XVI-dik századból származott tizenegy darab (H. l. 17—27. sz.) ezek közt a 17. sz. fénymázas kétfülű virágcsupor az 1501. évvel és (18. sz.) egy zöld fénymázas kályhafiók, melyen Éva teremtése volt ábráozlva, találtatott a strecsnoi várban.

A XVII-dik századból volt husz darab (28—48) ezek közt:

33. sz. 1677 évszámmal és C. H. R. V. R. F.

37. sz. P. és K. betűkkel.

38. és 39. sz. 1694.

40. sz. 1699.

47. sz. 1700. »Sidor Jaenos. poclivemu. czechu. seucouskemu. zlinskemu. tento. rad. daroval« (A zsolnai timárczéh ezen kancsót Szidor Jánosnak ajándékozta).

A XVIII-dik századból volt száz harminczhárom darab (48—180), ezek közt:

49. és 50. sz. 1700-ból.

51. sz. 1700-ból »Jacobus Cornides«.

53. sz. »Joannes Mihaloczy«.

74. sz. »Eugenius, Dux. Sabaudiae; Tot victoriis notus quot praeliis«.

75. sz. »Ich reise fort von diesem Ort«.

76. sz. »Bet' recht zu Gott er helft aus Not . . .«

77. sz. Maria Theresia arczképe »Maria Theresia Hungar. Bohem. Reg. Archid. Aust. 17. Mai 59«.

78. sz. B. P.

80. sz. Krisztus a keresztfán »Schav Jesum an und denk daran.«

82. sz. A pásztorok tisztelgése. »Von Himmels Thron kommt Gottes Sohn«.

83. sz. Anunciatio. »Der Grus uns Zeugnus gibt wie Gott die Menschen liebt.«

86. sz. Égbemenet. »Herz Jesu zeuch hier uns alle nach dir.«

87. sz. H. P. C.

148. sz. D. J. 1746.

149. sz. J. A. H.

162. sz. »Kuny in Ofen.«

169. sz. 1732.

172. sz. Azon Zsuzsana a fürdőben volt ábrázolva.

173. sz. »Laur. Sz. Ivani.« 1772.

177. »Johannes Kinsel die 29. Xbris Anno 1770.«

181—183. Három ujabb korsó.

A gyárakat csak a XVIII-dik században kezdik megnevezni; az itt előforudlók: a holicsi, beszterczei, tatai és budai; miből magyarázható, hogy itt magyar föliratok nem fordulnak elő, de másrészt feltünő, hogy a tót ajkú gyárhelyekről származó edényeken oly ritka a tót felirat. A gyárak tulajdonosai alkalmasint mind német ajkuak voltak.

Myskovszky Victor fayence-ai:

184. sz. Violaszínű, fénymázas füles korsó, elől kétfejű sas, fölötte »Vivat« és C. VI. 1733. A. Z.

185. sz. Sárgafénymázas korsó, virágcsokorral.

186. sz. Füles korsó, fehér, mázas alapon: virágok és épitészeti részletek.

187. sz. Négyoldalu fül-nélküli korsó, szabóczéhnek tulajdona. Elől férfi és nő hármaslevelet tartva, jobbra a kanaáni szőlőgerezd, a harmadik oldalon Adam és Éva 1698. A negyedik oldalon huszár.

Klimkovics Béla fayence-ai:

188. sz. Nagy tányér, vagy tál »Andreas Glasinger 1669«.

189. sz. Az előbbihez hasonló. H. S. 1687.

190. sz. Asztali-ék (Tischaufsatz), fenn genius, delfinen nyargalva. Az egész a franczia barok ízlésben készült.

A felső-magyarországi (kassai) muzeumnak fayence-ai:

191. és 192. sz. Két füles borkancsó.

193. Sörkancsó.

194. Borkancsó, póstakürt-alakban.

195. Fa-borkancsú, melyen ivó társaság domborműben van kifaragva.

Könyöki József fayence-ai.

196. Tál: »Johannes Maholany. 1673«.

197. Tál: »Stefanus Rigo. 1707«.

198. Sörkancsó 1711.

---

Az európai (chinaiakról alább szólandunk) porcellaine-gyárakból voltak kiállítva:

Herendi Fischer Samu részéről hat régi, bécsi csésze (H. l. II. szekr. II. oszt. 37—42); egy service, mely állott két csészéből, két kis kannából, czukor-szelenczéből és nagy csészéből szintén a bécsi gyárban készült (H. l. 45. sz.) végre egy csínos bécsi tányérból (H. l. 46. sz.).

Gróf Keglevich István részéről tányér a sévresi gyárból, ezen eprek szőlőleveleken igen csínosan festve (H. l. 43. sz.).

Horgosi Kárász részéről Vieux Saxe Service, áll kávés-csészéből, mély tálból, négy nagyobb és négy kisebb csészéből (H. l. II. szekr. III. oszt. 31. sz.). Régi bécsi porcellaine, aranyozott csésze (33. sz.); más csésze, azon szarvasok erdőben ábrázolva, a schlaggenwaldi gyárból 1823. (H. l. 33. sz.) Ismét csésze a franczia restauratio korából, sèvresi gyár három liliommal violaszínű alapon (H. l. 34. sz.).

---

Felemlítendők még Pulszky igazgatónak ujabb metszett-kövei, melyek a X-dik szekrényben, az antikokkal együtt voltak kiállítva:

V. Károlynak és Maximilian császárnak feje.

80. Sirius csillag. Kiszökő kutyafej, topasban. Giuseppe Pichler.

81. Ballagó oroszlán, mellette nap és hold. Smaragd. Cerbara.

82. Lovát itató heros. Indiai sard. Giovanni Pichler.

83. Női arczkép. Világos Sard. Natter.

84. Marcus Aurelius. Carneol. Gius. Pichler.

85. Jole, három Amor között alva. Sard.

86. Gróf Viczay, a híres amateurnek arczképe. Carneol. Cerbara.

87. III. Pál pápának arczképe. Saphir, Alessandro Cesari.

88. Peleus haját a víztől megtisztítva. Sard. Giov. Pichler.

89. Három áldozó bacchansnő. Sard.

90. Templarius. Angol mű. Sötét Sard.

91. Medusa. Világos Carneol. Luigi Pichler.

92. Fiatal Herakles. Sötét Sard, Antonio Pichler.

93. Ballagó oroszlán, három csillag fölötte. Carneol.

---

Az ujabb magyar nemzeti ruházat csak gyéren volt képviselve osztályunkban, kivéve az arra alkalmazott ékszereket, melyekről fentebb, a magyar zománczot tárgyaló fejezetben szólottunk és mely a nemzet pompa szeretetét világosan tüntette ki.

Urhölgyi díszruha-neműt küldött Kornis Zsuzsanna grófné, nevezetesen alsó ruhát (szoknyát), kitünőt gazdag arany- és színes hímzéssel fehér moirirt selyemszöveten; épen ugy fátyolt, mely ezüsttel hímzett dús levelekkel volt hímezve; továbbá nyakkendőt gazdag arany hímzéssel. Igen gazdag arany csipkét küldött Valencsics úrhölgy, hossza 4,200, szélessége 0,180. (H. l. I. szekr. 36. sz.)

Férfi-díszruhát kiállított idősb Kubinyi Ferencz, ez állott uj fekete posztó-mentéből, de melyen régibb a paszomány-munka. A XVI-dik században a mentekapcsok még zománczos érczmunkát mutatnak; itt ellenben e kapocs és az ahoz való gomb paszomántos-munka, még pedig ugyanazon darabból. A mentekötő és láncz szintén régi. Kubinyi kiállított továbbá uj fekete posztóból készített palástot; de az ékszer itt is régibb zománczos mű; végre kiállított egy csalmát vagy kucsmát, fekete bársonyból, három finomul zománczozott kapocscsal.

Ezen úrias díszruha nem volt teljes, hiányzott a díszes női váll, és a férfi nadrága és csizmája, és e díszruhák valamennyiének régibb részlete csakis a XVIII. század beálltának korára mutatott.

Népviseletnek csak nehány példánya volt látható: Schuster Ferencz kiállította egy erdélyi szász menyasszonynak fehér hímzett kötényét és lepedőszegélyét és régi vállat négy ezüst zománczos kapocscsal; más zománczos szász ékszert fentebb érintettünk.

Ide tartozik még három díszes tajtékpipa.

(H. l. II. szekr. IV. oszt. 20. sz.) Drágakővel kirakott tajtpipa. Koronázást domborműben ábrázolva: »Coronatio sancti Stephani Rex (sic) Hungariae; anno 1000 R. E.« Lobogón: »Első Istva«. Herz H. tulajdona.

21. sz. Kis kövekkel kirakott tajtpipa. Domborműben Mátyás király bevonulása Budába. Matavovszky tulajdona.

22. sz. Kövekkel kirakott tajtpipa, csínos lombozat-diszítménynyel, domborműben. Felső-magyarországi muzeum.

23. sz. Vas-pipa, melyen a régi puskáéhoz hasonló tűzlakat látható, ezüsttel kirakva. Klimkovics Béla tulajdona. Az eszmétől az eredetiséget nem tagadhatni.

---

## RUBENS
1577—1640;

és

## REMBRANDT
1606—1668.

E könyvnek I. kötete III-dik fejezetében (274. s. k. l.) elmondtam nézetemet az idealismusról és realismusról, melyek a realismus teljes jogosultságát a művészetben, ugy hiszem, erős alapra fektetik s egyszersmind Rubensnek és Rembrandtnak, e két legrealisticusabb festésznek épen oly helyet engednek a művészetben, mint akár Phidiasnak, akár más N. Sándor előtti jeles hellen szobrásznak, sőt hozzá adhatjuk még magasabbat is, ha általán megengedjük, miről nem kételkedem, hogy a keresztyén-koru építészet és festészet haladást mutat az antik építészet és festészet fölött.

És gyakorlatilag alig vonják kétségbe e tételt; még azok sem, kik elméletileg csakis eszményiről szólanak és a művészet feladatát csakis az ugynevezett szépnek előadásában keresik; mert hiszen jól tudjuk, minő rendkivüli hírben állanak Rubens és Rembrandt művei és minő, valóban hihetlen, árakon

adatnak el a mai művészeti árveréseken. S igy e tény is bizonyítja a realismusnak gyakorlati elismerését és becsülését korunkban, és mivel ez korunk előtt is ugy volt, becsülését, mióta a két nagy mester támadt és működésével bámulatra ragadta a világot.

Nincs tehát szükségünk sem Rubenst sem Rembrandtot, mint teszi az utóbbira nézve Vosmaer »Rembrandt Harmens van Rijn sa vie et ses oeuvres« című könyvében, védeni, mivel realista volt, mivel nem törekedett kiválólag, vagy épen kizárólag az után mit szépnek, mit eszményinek neveznek; hanem törekedett leginkább tárgyát legélénkebb, legjellemzőbb előtünésében felfogni és előadni; mivel továbbá, használván az őt körülvevő természetet, nemzeti művészetet, a szó legszorosabb értelmében teremtett, és mivel ezen álláspontján, hazája természetét felhasználván, a kevésbbé tetszőt, sőt az ugynevezett rútat is tartotta művészetileg jogosultnak, sőt jogosultnak épen oly mérvben, mint tartják az eszményinek elméleti védői a hellen műveket. Itt csak egyre van szükség; de a mi természetszerűleg igen nehéz, az elvonás attól, mit gyermekségünk óta úgyszólván belénk vertek, t. i. a zsinormértéket venni az antik művektől, nem pedig a természettől, itészetet gyakorolni szemközt azokkal, azokat tekintvén mintaképül, nem pedig a természettől, nem ezt tekintvén a művészet első és kiapadhatlan kútforrásául.

Rubens és Rembrandt tehát kiválólag nemzeti művész volt. mint a tetőtől talpig angol Shakespeare, mint a tetőtől talpig olasz Dante, vagy Michel-Angelo; s épen ebben rejlik a roppant befolyás, melyet mindnyája nem csak gyakorolt korában, hanem gyakorol még ma is és gyakorland míg művészet fog létezni. Rubens felélesztette, felébresztette a flammand művészetet, Rembrandt a hollandit és teremtett uj iskolát akkor, mikor az előttök való gyakorlat már egészen elsülyedt volt az olasz mesterek nem utánzásában, hanem szellemtelen majmolásában. Előttök a hanyatlás mindenütt uralkodott, ők uj virágzást idézték elő, még pedig nem csak saját hazájukban, hanem Rubens hatása elterjedt Spanyolországra is, hol a festészet általa uj lendületet nyert.

E két művész közös tulajdonához tartozik még az is, hogy mindkettő a legegyénibb módon jelenik meg műveiben, oly annyira, hogy még a kevésbbé gyakorlott is azokban képes legalább az iskolára ráismerni, habár fogalma sincsen azon finomságokról, melyekkel a mester különbözik még legjelesebb tanítványaitól is. Láttam asszonyokat, kik ritkán látogattak képtárakat, felkiáltani: ez Rubens, ez Rembrandt képe, mire már messziről is ráismerhetni. Épen ugy ismerünk rá Shakespearre, vagy Michel Angelora; mint ismerünk rá jóbarátaink kézírására. Mindenki saját s azért külön szemeivel nézi és látja a világot; de kinek szemlélési módja láng-eszű, ez annak hatalmával elragadja a körülötte levőt, vagy művét élvezőt is és így van az, hogy a legegyénibb művész a legnemzetiebb és egyszersmind a leguniversalisabb is; mit Schiller közelitőleg ezekben fejezett ki: Örökké élend, ki korának jeleseit tudta kielégíteni.

Rubens és Rembrandt nemzeti működésével homlokegyenest ellenkezett korának nagyban dívó akademicus nézeteivel; miért is igen nagy ellenpárttal álltak szemközt, mely a megalapitott szabályosságot és az eszmét állitotta korlátlanságuk ellenébe és anathemát mondott fékezetlen gyakorlatukra; azonban ezen feljajdulásuk nem tántorították meg a nagy geniust, ellenben ugy Rubens mint Rembrandt képesek valának az akkori sülyedt művészetben uj aerat előteremteni, az általános hanyatlás sivatagába dicső oazist varázsolni, melynek gyümölcsével még ma is élünk, mióta felszabadultunk a művészeti akademiák megmerevedt hálósapkás szabályai alól.

Ha már most attól, mi Rubensnek és Rembrandtnak közös volt, t. i. mindkettőnek realisticus nemzetiségi és egyéni jellemétől eltekintünk: e két mesterben roppant különbséget fogunk találni, valamint a felfogásra úgy az előadásra nézve is. És ennek oka volt a két mesternek különféle politikai, társadalmi és vallási állása, mely egészben csak nem homlokegyenest ellenkezett egymással.

Rubens monarchicus államokban, a nagy világban élt és az akkor csaknem ellenmondás nélkül uralkodó jezsuiták pártjához tartozott, kik közt sok barátja volt, egész fellépésében tehát inkább aristokratának tekintendő, ki, nagy részt a legelőkelőbb, a leghatalmasabbak megrendeléseit elnyerte, és valóban ezen uralkodás szellemében festette is colossalis, hanem egyszersmind nagyszerű képeit, kivált az egyháziakat, a jezsuita-templomok oltárképeit. Kitünik műveiben, a genius biztonsága mellett azon biztonság is, mely a győzelemnek, a hatalomnak, a magas állásnak és gazdagságnak érzetéből eredt; mert hiszen Rubensnek kifelé terjedő működése hatalmas volt, volt gazdag is és becsülték magok a fejedelmek, midőn nagy horderejű követségeket rábíztak. Ezen biztonság Rubens minden művében megjelenik, mindent, még a legegy-

szerűbb tájképet is nagyszerűen birta előadni; a nagyszerűség bélyege az, mi keresztül vonul egész munkálkodásán, sőt kitünik még legelső vázlataiban is az erő, az erély, mely igaz, néha átmegy még az erőltetésbe is, mi kivált az óriási mozgásban előtűnik. E tekintetben Rubenst méltán Michel-Angelo mellé helyezhetjük, a hasonérzésű óriás mellé, ki fölött azonban Rubensnek *a festészetben*, jól vigyázzunk, a festészetben, még a sokoldaluság előnye is volt, midőn itt nem csak a két nembeni embernek, hanem az állatnak alakját, és nem csak az élő, hanem a nem-szervi természet tárgyait is ugyanazon remekléssel birta ábrázolni. Ha Michel Angelo alakjaiban nem szabad keresnünk azon idombájt, azon kecset, melylyel Raphael felruházta a magáéit, ily alaki tetszőséget még kevésbé kereshetünk Rubensnél, kit attól nemzeti körülményei még inkább eltiltottak. Hiszen már Winkelmann is helyesen veszi észre, hogy a déli természet sokkal előnyesebb az idom-bájnak előidézésére, mint az éjszaki. Winkelmann mondja, hogy az emberek szebbek Olaszországban, semmint Europa éjszaki tartományaiban. Tekintsük most a flamandi nemzetiséget, ebben inkább kifejlődve látjuk, mint azt Rubens is ábrázolta, az erőt és a testességet; nehézkés egyének ezek, de töröttek a munkára, edzettek, nem élveznek dolce far nientet, hanem elvitázzák szellemi és testi erővel élelmöket, mit mostohább éghajlatuk csak munka után nyujthat. Flandriában nagyon is válogatni kellett volna, mi Olaszországban önkényt ajánlkozik; de ha Rubens nagyon válogat, megszünik flamand művész lenni, elveszti az erélyességnek bélyegét, és alkalmasint nem éri el az idombájét. Jelleme a nagyszerű az erőteljes, az erélyes s ez nem fér össze ama kecscsel, melyet csak az erőnek sok tekintetben ellentéte, a gyöngédség nyujthat. De a *gyöngéd* idombáj helyébe fellép Rubensnél még más kitűnő tulajdon is s ez kiváló képessége előadni a jellemet és az ebből a mindenkori körülmények közt fejlődő indulatot, melyeknek ábrázolása Rubenst a legdrammaticusabb festészszé teszik, ki a cselekvényt nem csak pillanatnyi voltában, hanem jelzőleg előzményét és következményét a néző előtt tudja lejátszatni. Ő a mozgásnak, a mozdulatnak legnagyobb mestere olyannyira, hogy azon elragadtatás, melyet ránk gyakorol, néha-néha erőt vesz saját magán s igy még a nagy mesternél is erőszakoskodást szül s őt rajzhibákba ejti, azonban ezek sem nélkülözik a genius bélyegét, mint nem nélkülözik Shakespeare, vagy a szundikáló Homer hibái. »Nonnunquam bonus dormitat Homerus«.

Festészeti technikában e két mester közös pontja az árnyékok átlátszósága és a világitott helyek néha domborműféle erős impasto-ja, mintegy kiszökése; de egyébként a technika alapostul kétféle és különböző. Rubens kedveli képeinek teljes világítását; nála a világosság vagy előlről vagy egyik oldalról jő, hanem ugy, hogy alakjai ritkán vannak félhomályba, sötét árnyékba elhelyezve; innen következik, hogy festékei is világosak, erősek, néha töretlenek, egész erejökben és vegyületlenül alkalmazvák. Ezen festészeti technika tökéletesen megfelel a compositiónak, melyben ugyanis nincsen semmi homályos, semmi mysticus, mely hatalmát és nagyszerűségét világosan kitárja előttünk, és nem hagy soha kétségben arról, mit akart a mester előadni. A festéknek ily laposabb, helyszínkénti (Localton) kiterjedése mellett nehezebben esett az alakok mintázása, kikerekítése; Rubens itt a tükrözéshez, a reflexhez fordult ugy, hogy a kikerekítendő alak határa színes világítást s azzal elválasztást kapott az ahoz legközelebb fekvő tárgytól. Természetes, hogy kiválólag világos szinezete megkívánta a rajznak legnagyobb határozottságát, mintegy élességét s ez aztán oka annak, hogy a túlzás e tekintetben néha Rubenssel rajzhibákat követtet el, melyek azonban elenyésznek, ha a képeket azon távolsági álláspontról tekintjük, melyet maga Rubens a néző számára szükségesnek gondolt, de mely különböző az utóbbinak láttávolságára nézve. A bécsi Belvedernek két nagy oltárképe, mely Rubens legnagyobbszerű compositiói közé tartozik, kiterjedésökhöz képest csak túlközel láthatók, holott magas, oltár fölötti helyre voltak szánva; és azért van az, hogy Rubens ellenei azokat nyerseséggel vádolják valamint a rajzban, ugy a szinezésben is, holott kellő távolsági pontról megtekintve ezen hiányok bizonyosan elenyésznének. Igaz, hogy Rubens szinezését az olaszoktól, leginkább a velenczeiektől sajátitotta el, s igy az őt megelőzött hazájabeli festészek ellenében megmutatta, mint kell az idegen iskolától tanulni, mesterfogásait mint lehet felhasználni, t. i. oly megállapodott álláspontón, minőn ő már volt, midőn Olaszországot meglátogatta: ekkor már valódi nemzeti mester levén és e nemzetisége értelmében módositván még a technicát is a már megállapodott szellemi felfogása értelmében. Hogy pedig ezen feltünő módosításnak csak egyik-másik példáját felhozzuk, ismételhetjük azon már érintett tükrözést vagy reflexeket az alak határain. Titían és más velenczei mester, ennek ellenében, a mesztelen test határvonalát sokszor keskeny vörös vonallal elkülönözte, tehát mintegy rajzolt ecsetével. Más különbség

Rubens és a velenczeiek közt abban áll, hogy az előbbinek mezteleneiben sokkal több részletezést, az ugynevezett nuance-okat találjuk. Közösen birják a velenczeiek és Rubens a légnek átlátszóságát, mely derült napokon ugy fordulhat elő Belgiumban, minő rendesen Velenczében és általán Olaszországban.

Waagen *) Rubens fölött, ki e nagy műismerő kedvencz mestere volt, ekkép nyilatkozik:

»Kivéve Leonardo da Vincit az egész műtörténelemben nem fordul elő művész, kit a természet mindenféle, még a művészetén kívüli körökben fekvő tehetséggel is oly pazarlólag ellátott volna, mint *Rubenst.* Megáldotta minden tehetséggel, melyek a realistának szükségesek: a természetnek igazi és eleven felfogásával egészében és részleteiben, meleg és átlátszó színezettel, festői tartással, s így az ugyanazon irányú legnagyobb művészektől, — *Tiziantól, Velasqueztől és van Dycktől*, — különbözik azzal, hogy mig ezek többé-kevésbbé korlátolt körben mozognak, az ő feltalálási tehetsége épen oly kiterjedt, mint a két eszményi irányú fesztésszé: *Raphaelé* és *Düreré.* Ha mégis e kettő felülmúlja őt szellemök mélységével és érzetök melegével, s az előbbi, kivált szépségi érzetével, ő ismét felülmulja őket oly tárgyak előadásában, melyekben a pillanatnyit, a hamar elmulót és a legerőteljesebbet csakis tüzes képzelőtehetség rögtöni munkálkodással vethet a vászonra. Rubens a legmesteribb vázoló, ki valaha élt, a szónak legmagasztosbb értelmében s így képein megvan, mint semmi más festészekén, a phantasiának eredeti, üde és legélénkebb bélyege. Megjelenik azokban mind, mit csak ábrázolni lehet: biblia, legenda, allegória, ó- és új-történelem, arczkép, csata, vadászat, jelenet a magasabb és alsó élet köréből, állat és tájkép, s e képek annál kielégítőbbek, minél inkább felelnek meg saját drámai előadásmódjának és realisticus irányának, melylyel élénk és szellemdús felfogásával a természet egyéniségei idomát és szinezetét előadja. Elétűnik azokban, mily kedvvel, könnyűséggel teremté üde életben, mely minden alakját átszellemíti, a színnek csodálatos melegségében és világításában előállítja, kivált a test meztelen részeiben úgy, hogy Guido Reni, midőn először egy képét látta, bámulattal felkiáltott: »e művész festékeibe vajjon vért kever-e?« A stylszerű elrendezés, a legnagyobb biztonsággal mérlegelt össztartás, végre a szellemdús játszi előadás legjobb képeiben oly elragadó hatást gyakorol, hogy még a sokoldalúlag mívelt műkedvelő is ezek fölött elnézi vagy legalább kevésbe veszi a mester bizonyos szélesebb, néha esetlen és közönséges arczvonásait, vagy testalkatásait, bizonyos ízetlenséget a vonalakban és egyes esetekben, az érzetnek némi keménységét és durvaságát. Rubens oly tárgyakban kevésbbé elégíthet ki, melyek finomabb bevégzést, az alakok szépségét, az indokok kecsét, nyugalmas felfogást, mélyebb érzetet és a részletnek szeretetteli átdolgozását kívánják, ámbár legjobb művein még ezen kívánatok csaknem mindnyájának képes megfelelni. Nagyban és egészben a fentebb leírt szellemének megfelel bámulatos könnyűsége és gyorsasága a teremtésben, melynek folytán az általa festett képek száma csaknem hihetlen. Semmi más festész nem értett, mint ő az »alla prima« festéshez, azaz mindjárt a lapnak befestésénél a helyszínnek oly tömeges felrakásához, hogy már itt is minden mintázva és kikerekítve jelent meg és később csak az átlátszó úgynevezett »lazur« festékekkel való bevonásra volt szükség, hogy az egész bevégzett tartást nyerhessen«.

»Hogy Rubens nevezetes építészeti tehetséggel is birt, bizonyítja a tervei szerint felépített antwerpeni jezsuita-templom, melynek valamint belső és külső arányai összhangzatosak, és főhomlokzata különös szépséggel dicsekszik«.

»Mint kitünő mathematikus, alaposan ismerte a távlat és optika törvényeit. Épen úgy komolyan foglalatoskodott a boncztannal és az arányok tanával és maga után hagyott ebbeli, rajzokkal illusztrált czikkeket. Nem birunk semmi más művésztől oly beható és finom ismerettel ejtett itéletet a festészet és plastika styltörvényei tárgyában. Ennek legfontosabb tanúsága egy czikke, melyben nézetét nyilvánnyitja, mennyiben ajánlható a festésznek az antik szobrászati művek tanulmányozása.« E czikkben különös súly van fektetve az anyagnak s itt, kivált az árnyéknak különbségére a plastikában és a festészetben. 1637-ben Hadrianus Junioshoz levelet írt, melyben többnyire latin nyelven nyilatkoztatja nagy tiszteletét az antik festészet iránt, itt a görög festészekről mondja: »quos ego veneratione summa prosequor, et vestigia euntium potius adoro, quam vel sola cogitatione assequi me posse ingenue profiteor«. — Ehez Waagen megjegyzi, mily nagynak kellett lenni Rubens tárgyiságának; mily messze volt minden irígykedéstől, midőn saját módja oly annyira elütött a régiekétől.

*) Kleine Schriften von Gustav Fried. Waagen Stuttgart, 1875. Herausgegeben von Alfred Woltmann.

Rubens igen tudományosan mívelt férfiu volt, jártas az antik irókban; segítette tanulmányaiban bátyja Fülöp, ki kizárólag régi emlékekkel foglalatoskodott és 1608-ban megjelent »Electorum libri duo« című könyvét öcscsének ajánlotta, ki, mint mondja, nem csak művészeti kezével (t. i. több rézbe metszendő rajzot készítvén) hanem éles és biztos itéletével is lényegesen elő segítette. A segítség tehát viszonyos volt.

Hogy Rubensünk ismerete az antik világban beható volt, arról másrészt tanúskodik szoros viszonya korának kitünő régészeihez: Peireschez, Gevaerthez, Dupuyhoz, Rigaulthoz, Thouhoz és más tudósokhoz.

De ő az antik emlékeket nem csak távolról kedvelte, hanem gazdag vagyonának és bő keresetének legnagyobb részét azok megszerzésére is fordította. 1618-ban Sir Dudley Carleton birtokában levő antik szobrászati művekért tizenkét képét ajánlotta, és midőn az angol ezekből csak kilenczet választott, a hiányzó becset 2000 fttal pótolta. 1625-ben Buckingham herczeg unszolására gyűjteményét ennek 100.000 ftért eladta; állítólag ebben volt 3 Leonardo da Vinci, 3 Raphael, 19 Tizian, 8 Palma Vechio, 13 Paolo Veronese, 17 Tintoretto, 21 Bassano és 13 Rubens; de e gyűjteménynek antik szobrai, metszett kövei és más antiktárgyai nincsenek megemlítve. Vannak, kik ezen eladásból mesterünket, mint pénz után vágyót akarják elénkbe állítani; azonban ő inkább politikai okoktól vezetve engedte oda kincsét az angol király mindenható kegyenczének; és ezen eladás után újra kezdett gyűjteni ugy, hogy a halála után 1641-ben nyomtatott lajstrom 319, minden iskolából választott képet, melyek közt csak magától Rubenstől 92 volt, mutatott fel. Fővevők voltak a spanyol király, III. Ferdinánd császár, IV Vladimir lengyel király, a bajor választó és Richelieu bibornok. A befolyt pénzösszeg 280,000 ftra rugott.

Nagy képessége volt a nyelvek elsajátitásában, anyanyelvén kívül beszélt németül, angolul, francziául, spanyolul és olaszul. Az olasz nyelvet nyolcz évi tartózkodása alatt Olaszországban tökéletesen elsajátította ugy, hogy leginkább azzal szeretett élni levelezésében.

De ily kitűnő szellemnek megfelelt Rubens testalkotása is. (W. id. h. 241. l.) »Szép és szabályos arczvonásai vonzó tulajdonát fokozta szemének szende tüze, virágzó színe, gesztenye-színű hajazata, de főképen derült, szende és nemes kifejezése. Hozzájárult kellemes testalkotása, természetes kecse és méltósága és hangjának csengősége, mely igéző szónoklati tehetségét nevezetesen fokozta.«

»Minden más művésztől különbözött Rubens államférfiui képességével, melylyel kitűnőleg bírt, mit már korában is készséggel elismertek, miről a vele szoros viszonyban álló híres tábornok és államférfiu: Spinola tanúságot tett azon mondatával, hogy Rubensnek legcsekélyebb érdeme festészete«.

»Szükséges elejét venni amaz előitéleteknek, melyek valamint Rubens diplomatikai pályája iránt lábra kaptak, ugy azon állása iránt is, melyet a harminczéves háború alatt igen mereven egymás ellen működő vallási pártok irányában elfoglalt. Legujabb ideig vádolták, mintha a fanatikus katholicus pártnak követője és harczosa lett volna, és e czélra gyártottak és közzétettek, mint tőle származó leveleket, azonban ezek hamissága ki van mutatva. Rubens bizonnyal jó katholicus volt, minden reggel hallgatta az első misét, oly szoros barátságban állott az antwerpeni jezsuitákkal, hogy templomuk számára nem csak terveket készített, hanem azt a rendet dicsőítő képekkel is feldiszíté, sőt IV. Fülöp spanyol király rendeletére több nagy, a katholicus egyháznak diadalát ábrázoló képet is festett. Ezen tárgyat meg kellett kedvelnie a szenvedélyes mozdulatok előadásának hajlamánál fogva; valamint itt nevezetes pompát is lehetett kifejteni; azonban az érintett hajlam, szellemének más tulajdonaitól, szigoruan volt elválasztva. Mint Guhl észreveszi, összes levelezésében sehol sem tűnik fel különös egyházi érdek, sőt Rubens az egyház reactiójának előharczosát, Wallensteint és Tillyt nyilván barbárságról vádolta, másrészt pedig barátságos viszonyban állott Pierre Dupuyval, de Thouval és Rigaulttal, kik ismeretesek mint a szabadabb elvű felfogásnak előharczosai. Végre az élet szorongatottabb eseményei alatt Rubens sokkal inkább humanisticus, semmint katholicus oldaláról mutatkozik.«

Midőn tiszta elméje és meleg szíve magas míveltséggel párosulva megóvta szenvedélyes pártoskodástól az egyház meghasonlásának korában, megszerezte neki az élet minden viszonyában tanúsított valódi emberiséget. Ő a legszívesebb apa és férj volt, a leghűbb barát, mindenkor kész igen számos tanítványait roppant ismereteivel, tanácsával és tettleg is támogatni. Midőn egykor van Dyck panaszkodott, hogy képeinek nincs vevője, Rubens minden kész művét megvette, midőn más tanítványa, Cornelius

Schut, ki mesterének nagy házát és gazdagságát irígyelve, műveit titokban gáncsolta, hasonló szorongatásban volt, ennek műveit is, miután azokat fölötte kidicsérte volt, megvette; és mennyire tudta, távol minden irígység nélkül, mások érdemét megbecsülni, tanúsítja ebbeli ítélete Caspar Craeyer egyik oltárképe fölött: »Craeyer, Craeyer! e remekművet senki sem fogja felülmúlni«.

»Rubens azon nagy geniusok csekély számához tartozik, kiket, mint Goethet és Raphaelt, az élet kedvező viszonyai hatalmasan elősegítettek tehetségöknek szerencsés kifejlődésében és kik egész életök pályáján soha nevezetesebb akadálylyal nem találkoztak.«

Ha Rubens tudományosan mívelt férfiu volt, ki többnyire a politikai és egyházi magas körökben és társaságban forgott, melyek benne a nagyszerűség s egyszersmind vele született aristocraticus hajlamát kifejlesztették: Rembrandt csak kora közönséges nevelését nyervén, ellenben dicsérik, hogy ő külső kitüntetések, magas állás, hír és dicsőség után sohasem törekedett. A protestantismus ekkor még Hollandiában sem volt hódító, megelégedett. ha otthon nyugalomban hagyta a világ és csak ezen állását védte, inkább maga körében, inkább férfias állhatatossággal és magába zárkozva, s ezen körülmények fejlesztették Rembrandtban is a visszavonulást, a szorítkozást csekély számu barátai körére és egész lelkének odaadását az őt körülvevő természet beható tanulmányozásának. Hozzájárul, hogy őt az akademicusok még sokkal inkább üldözték, mint a magas állású Rubenst, hogy kigyót-békát kiáltottak szabálytalanságaira és újításaira a művészetben; mert hiszen ő ezekben oly kitűnő volt, mint semmi más festész és legtávolabb állott az antik világnak és az olasz iskolának műveitől; nem is tudjuk, hogy hazáját valaha elhagyta volna és azon egyedűli kapocs, mely őt némileg az antik világhoz és az olasz iskolához kötötte megvolt, kivált réz- és fametszet-gyüjteményében, melynek szaporítására sok pénzt költött*). Azonban a mű sohasem hatott reá annyira, mint saját hazájának élő természete, megbecsűlte amazt, valamint a valódi genius, irígység nélkül, megbecsűl mindent, mi kitűnő és attól nem félti saját dicsőségét: de befolyással alig volt reá annak, mi közvetlen nem élt, nem mozgott körében. Úgy egyházi tárgyait sem fogta fel más, mint protestáns hollandi szempontjából; valódi hollandiak bibliai személyei: Mária sem egyéb jó hollandi házias asszonynál és Krisztusai sem bírnak a hollandi nemzetiségtől eltérő szellemmel; hozzájárul, hogy Rembrandt szent képeibe többnyire mindennapi episodokat szőtt bele, azokkal mintegy fölelevenité s így közelebb hozta a mindenesetre szárazabb, korlátoltabb protestantismus értelmességhez. De mégis tagadhatlan, hogy Rembrandt néha ezen körből is tudott kilépni és valóban nagyszerű compositiót előállítani, minőt például azon edzett lapja mutat, melyen Krisztus Lázárt feltámasztja, vagy az, melyen Krisztust eltemetik. Azonban ezeket inkább kivételeknek kell tekintenünk; rendes köre a háziasságé, a mindennapi életé. Sőt Rembrandt szeret leszállani a társaság legalsóbb osztályaihoz, számtalan koldust, számtalanszor koldus-életet ábrázolt, rongyos ruhában, nyomorult állapotban; ezek az ő úgynevezett híres »gueux«-ei, kiket talán azért annyira kedvelt ábrázolni, mert itt a legfesztelenebb módon mozoghatott; a távol minden szabályosságtól és merevségtől levő rongyokat festőieknek találta és ilyeneknek találta azon pompa-ruházatokat is, melyekbe nemcsak keleti, hanem nem ritkán európai embereit, sőt még magamagát és nejét is felöltöztette. Van ebben, tagadhatlan, phantastikus elem, de egyszersmind festői is, és leginkább ez utóbbit tudta Rembrandt, mint semmi más festész, felhasználni, kizsákmányolni; ezt is szeretjük nála, daczára minden szigorú, a kor és vidék követeléseinek kielégítését kivánó itészet-

*) Michel-Ange, Raphael, Giorgione, Palma, Marc-Antoine, étaient connus de Rembrandt, aussi bien que Durer et Beham, que van Eyck et Lucas van Leyden et les vieux maîtres hollandais. Et même les antiques trouvaient un admirateur fervent dans ce peintre qu'on se plaisaient et se plait encore à représenter comme un original bizarre qui ne se souciait de rien hors de son propre art. En verité, la triste pièce (az 1656-ban bukása alkalmával felvett vagyonának leltára) qui nous dévoile la catastrophe du peintre, est en même temps la preuve incontestable de ses comaissances étendues et profonds concernant tous ce que l'art avait produit. Si donc Rembrandt a travaillé comme il l'a fait, c'est qu'il le voulut ainsi et non par ignorance. Nous connaissons plusieurs personnes qui fréquentaient sa maison, soit comme amis, soit comme amateurs. Le receveur Uyttenbogaert, le savant rabbin Menasseh, les marchands d'oeuvres d'art Abraham France et Clement de Jonghe. Au cercle plus intime appartenaient Coppenol, la famille Sylvius, son cousin Hendrik Ulenburgh. Eckhout et Roghman, Th. Koninck, qui avait épousé une Marguerite van Ryn, le poète Jeremias de Decker, qui était très lié avec le peintre, enfin plus tard le marchand Jan Pieterse Zomer, le premier collectioneur de l'oeuvre gravé de celui qu'il nomma »*son ami spécial*«. — Les copistes de Houbraken apellent cela une conversation de gens de bas aloi. Si nous pénétrons dans la vie de famille, nous ne trouverons qu'une parfaite simplicité. Une vie sobre et régulière, remplie par le travail. Un ménage bourgeois et hereux stb. (L. Vosmaer »Rembrandt Harmens van Ryn.« La Haye 1868. pag. 178. 179.)

nek. Van ebben is, mint van általán Rembrandt műveiben, a fesztelenséget kedvelő demokratiának jelleme, mely hol szűkebb körben bár, de itt azután lehető szabadsággal mozog.

Nézzük most Hollandia természetét. Ha Flandriában az emberi alak inkább a testességig fejlődött izmosságot tünteti elő: Hollandiában az éghajlat a phlegmát fejtvén ki, az emberi alak többé-kevésbé nélkülözi a ruganyosságot, mondhatni inkább elpuhúl; nem találjuk tehát Rembrandtnál Rubensnek erő- és erélykifejezését, nem a mozdulat hatalmát, de nem is a nagy és bámulatos képzelőtehetséget eláruló változékonyságban kiapadhatlan compositio-képességet; ámbár itt is vannak kivételek, p. hatalmasan rohanó oroszlánaiban: de találunk Rembrandtnál oly természetszemlélést és tanulmányozást, mely belemerül a legkisebb részletekbe a nélkül, hogy materialisticussá váljék. És mindezen, a legnagyobb szeretettel befejezett művek oldalán vannak ismét olyanok, melyekben az egésznek csakis silhouettje emelkedik ki a félhomályból, de akkor oly elevenen és jellemzőleg, hogy behatóbb befejezésnek kívánata sem szülemlik bennünk. Szóval: Rembrandt a jellemzőnek legnagyobb mestere.

Különösen feltűnő, miszerint a leghíresebb régi tájfestészek oly helyeken laktak, melyek tájának semmi kecsegtető, semmi igéző hatása nem volt. Tizian Velenczében, Dürer az elég kopár Nürnbergben és kivált a hollandiak, kiknek tartományai laposan elterjednek, minden nagyobb hegy vagy csak halom-emelkedés nélkül; itt tehát rendesen hiányzik a változékonyság, »le sol accidenté«, mint nevezi a franczia, legfeljebb ha a víz a tájnak némi élénkséget szerez. Talán épen ez oka, hogy a talentummal megáldott művész, ha újat, egészen szokatlant lát, attól elragadtatik annak művészeti előadására. Azonban Rembrandt nemcsak az Alpeseket nem, hanem talán magasabb hegyet sem látott életében; tájképeiben tehát nem a sceneria, hanem a mód, melylyel a legegyszerűbbet birja fölelevenïteni, bámulatra ragad; ő a tájkép hangulatának (Stimmung) kiváló mestere; ezenkívül pedig mint kiváló jellemző, az egyes, habár kicsinyes tárgyaknak, annyira megadja sajátságát, hogy ez ismét a legkecsesebb hatást birja előidézni. Vosmaer midőn Rembrandtról, mint tájfestőről szól, ezt mondja (255): »Nála a valóságnak (réalité) kitünő ismerete összekötve van hatalmas képzelőtehetséggel. Midőn rajzol, élő fáit tömegesen adja elő kevés odavetett elemi körrajzban, akár tollal, akár irónnal; a vonalok vagy touchirozás ritkán részletezik a lombozatot. — Nincsen szándéka bizonyos vidéket, vagy annak különleges jellemét ábrázolni; ő az egész természetnek érzetét magyarázza. Ily eszközzel száll fel a költészet magas fokára. Tájképe ámbár igaz, még sem csap át a mindennapi valódiságba, hanem inkább képzeleti és eszményi. Ő a természetet költészeti érzésével hatja át. Nem működik történészként, hanem költőként. Megtekinti a természetnek meglevő részét és átfordítja költeményre, midőn azt átváltoztatja és föleleveníti az épen akkori lelkülete szellemében.“ Ily tájkép azután az, melyet kiválólag *hangulatinak* nevezünk.

Rubensnek roppant számu és nagymérvü történelmi képeihez hasonlítva, Rembrandt nem sok nagyobb történelmi képet festett; őt inkább a magába vett, körülkeretelt egyéniség érdekelte s így igen számosak arczképei, kivált anyjának, nejének és saját arczképei; az utóbbi tekintetben Vosmaer helyesen megjegyzi, hogy nem létezett festész, ki, mint Rembrandt, annyiszor önmagát levette volna, mit a legbővebb festészeti autobiographiájának nevezhetünk, midőn ezen arczképekben a mesternek mindenkori lélekállapota világosan nyilvánul, kezdve a szerelmi kaczérkodáson, átmenve a legvígabb kedvre, mikor nejét: Saskát térdén hintázva, vele pezsgőzik, de másrészt mindinkább elmerülve, neje kora halála után komolyságba, sőt komorságba és végre még az aggságnak nyomoru állapotába is. Vannak ezen ön-arczképek közt olyanok is, melyeken a mester magát phantastikus lovagi ruhában nagyuriasan felöltöztetve ábrázolja, de van olyan is, melyen fintorgatva tekinti a nézőt »faisant la mue«. Szóval Rembrandt önmagán tanulmányozta a jellemzést, önmagán a különféle indulatok kifejezését, mi őt oly kitünő jellemzővé tette.

Volt kiválólag négy festész, kik, midőn nem annyira sajátkezüleg metszették vagy edzették rézbe festett képeiket, mint inkább új compositiókat készítettek így; kitünő sajátos szellemet nyilvánítottak és csaknem az egész világ használatára bocsátották. Az olaszoknak csak egy ily festészök van: Muntegna, míg az Alpeseken innen többek közt ismerjük: Schongauer Mártont, Dürer Albrechtet és Rembrandtot. Az utóbbival van dolgunk e helyen.

Ismerjük Rembrandtnak több, mint négyszáz edzett lapját; edzéssel kezdte és végezte pályáját s úgy tetszik, ez volt kedvencz foglalatossága, melylyel a több fáradsággal, tüzetesebb tanulmányozás-

sal járó festészeti műveit közbeszakította, munkásságát úgyszólván földerítette és magát a súlyosabbra előkészítette, képessé tette.

A szellem, mely ezen edzésekben nyilatkozik, ugyanaz, mely olajképeiben uralkodik: lángeszű, képzőtehetség-teljes realismus, mely rendesen a félhomály (Helldunkel) elbájoló hatásában jelenik meg. Feltünő e tekintetben, hogy mióta korunkban a photographia felfödöztetett, ennek képeihez legközelebb járulnak vagy állanak, az egésznek hatására nézve, Rembrandt edzett lapjai; mondom, az egésznek hatására nézve; mert a nap és annak gépileg működő sugarai nem bírnak művet létrehozni, minőt csak az öntudatos művész, testi és lelki minden erejének összhangzatos munkálkodása által hozhat létre. De hogy egészben, kivált mi a félhomályt illeti, igen hasonló a nap és Rembrandt edző tűje munkásságának hatása: világos tanusága annak, mily behatólag tanulmányozta mesterünk a természetet, mennyire értette és bírta lelkében művét átteremteni; mi minden más mesternek ily kiterjedésben soha sem sikerült; az életnek előidézése azután azon előny, melylyel a photographia fölött bír, és mely egyedül a műnek tulajdona; és ezért bizvást állíthatjuk, hogy Rembrandtnak edzett arczképei hasonlóbbak eredetiökhez, mintha azok fényképezve volnának előttünk. Rembrandt igen számos edzett lapjainak technikája nagyon is különböző; vannak, melyek csaknem karczolásokként tűnnek fel, de vannak ellenben a legcsekélyebb részletig nagy szeretettel kidolgozottak is, végre olyanok, melyek közepett állanak e kettő közt; de még a legegyszerűbben karczoltaktól sem lehet eltagadni a jellemet, a visszavezetést a természetre; s itt mindenesetre sokkal nagyobb a nehézség a kellő jellemet, az alakot kellőleg előtűntetni a félhomályban; mert itt a művészetnek semmi festéke nincsen, ha a fehéret és feketét tulajdonképi festéknek nem tekintjük; míg a festészetben az alakok rajzát még a félhomályban is lehet kitüntetni; miért is Rembrandt edzéseiben mindenféle mesterfogásokat kénytelen volt használni, minők az edző- és a száraz tűnek (Radir- und trockene Nadel) felváltása, mi két mennyiségileg és minőségileg különböző hangulatot ad, minő az érdességek meghagyása vagy lecsiszolása; az előbbi bársonyos színezést okozván, az utóbbi mai rézmetszeteink hangulatát idézvén elő; végre Rembrandt, miután a réztábla felületén megmaradt festéket, mint teszik réz-nyomóink, letörölte, azon helyeket, melyeket legsötétebbekké akart tenni, ismét festékkel kente be, itt tehát a legnagyobb erőt hozott létre; mert tudjuk, hogy a mester réz-metszeteit maga nyomta le s maga bocsátotta árúba; azért az 1656-ikban készített ingói lajstromában a rézmetszeti sajtó is jelenik meg a maga helyén s azért is Rembrandt edzett lapjainak nyomatai sokkal becsesebbek akármely más rézmetsző lapjainál.

Lássuk már most kivonatilag, hogyan itél Vosmaer Rembrandtról, mint művészről, könyve »d'artiste« czimű fejezetében. Vosmaer nem hagyja helyben az itészetnek szokásos különbségét az idealismus és realismus közt; szerinte a különféle kor és iskola művészei közti különbség nem a realis és idealis körüli elméleti rendszer; hanem azok egyéni jelleme és az őket körülvevő élet.*) Minden igazi művész, legyen bár akár ki és akárhol és vegye bár fel magába, mint kifejezésieszközt az őt körülvevő természetet; nem akarta csak ezen valóságot visszaadni, valamennyie akarta visszaadni ezt és saját érzetét is; a valóságot igen, hanem miután ezt felélesztette képzelő tehetségében. A körülvevő élet hat a külső különbségekre; hanem az alap mindig a művész lelkében érzett szépnek előteremtése.

Itt tulajdonképen csak egy tévedés van, az, hogy Vosmaer is el van fogulva azon nézetben, mintha a művésznek feladata egyedül a szépnek előteremtése volna, és innen van, hogy később sophismához kell folyamodnia, midőn mondja, hogy Rembrandt egész a csunyának tanulmányozásáig leszállott, hogy ezt festőivé tehesse.**) Mind erre nincs szükségünk, ha a csunyát is, ha azt művészetileg felfogjuk, jogosultnak tartjuk.

360. l. »Compositiojában, rajzában, világításában épen oly kevéssé realista mint akár Raphael, Michel-Angelo, akár Velasques vagy Rubens. Mindig ifju és üde képzelőtehetségében mindent átváltoztatott.

---

*) Ce qui constitue la différence de l'art des differentes écoles et époques, ce n'est pas le système soit du réel, soit de l'ideal; cest avec le caractère personnel, le milieu environnant. — Tout véritable artiste, quel qu' il soit et quoiqu' il prenne son entourage commemoyen d'expression, n'a pas voulu que reprodnire cette réalité environnante, ils ont tous voulu rendre la nature et leur sentiment. La réalité, mais après l'avoir regénerée dans leuri magination. C'est l'entourage qui influe sur les différences des dehors; partout le fonds de l'art est création de ce qu' on sent vivre de beau en soi (id. m. 359 és 356. l.)

**) Il alla jusqu' à étudier le laid, afin de le traduire en pittoresque. (360. l.)

A mi tehát az itészetet félre vezette az, hogy eszményisége nem a vonalban keresendő, hanem színezetében és félhomályában, teremtő tehetségében, mely mindent, mihez fordul, főlelevenít. Világító képessége annyire túlmegy a rendes napi világosságon, mint Raphael vagy Michel-Angelo rajza a mindennapi valóságon. *A rajz, a szín és a domborodás (le relief) a kifejezésnek három főeszköze.*«

361. l. »Rembrandt rajza épen oly tagadhatlan (incontestable), mint Raphaelé. E rajz, főhelyen, igen szabatos, hanem ez nem áll a körvonalban. Rembrandt a körrajzra nem, de a domborodásra, fektetett sulyt, a festékre, a világításra, az életre, és azért eltünik műveiben a határozott vonal. Műveinek hasonlatossága a valóhoz a természetnek szigoru szemlélésében, tárgyának alakjában és jellemzésében nyilvánul. Ritka művész, ki őt felülmulná a jelentő mozgás (le geste) egyszerű kifejezésében. — Sokszor rajza nem ad többet az összesnél, a tömegnek, hanem nem a részletnek bámulatos valóságával.«

363. l. »Azonban Rembrandt ereje nem mutatkozik egyedül rajzában; ennek jellemző teljes remekléséhez járul a szín és a félhomály. Amaz alá van rendelve emennek. Másféle színező ő mint Rubens, Velasquez, Murillo. Nem használja a töretlen festéket, ezek mindig lehangoltak, enyhítvék, másokkal kevervék. Sandrart és Hoogstraten helyesen megjegyzik; az előbbi miként Rembrandt csodákat mívelt a festékek keverésével és nyerseségökből következtetésével, midőn a rokon színeket a tökéletesség legfensőbb fokáig tudta egymással vegyíteni. Festékei egymásra hatnak ugy, hogy a hol találkoznak, felváltják a hangulatot (elles entre-échangent leurs nuances), midőn egymással és a környező tárgyakkal egyesülnek. Igy szülemlik csodálatos összhangzata, melyet még a kevés festékek használatával is fokoz; egy uralkodó hangnak alárendelt színösszeget választ, mintha zenészeti compositiót készítene. Ekképen van zöld, sárga, vörös, szürke és feketé hangulata (gamme).«

365. l. »Rembrandt elbájoló színezetét képezik a *félhomály* és a világosságnak összpontosítása.« Itt a természetet elérni nem lehet, kell tehát mesterfogással élni. Hogy Rembrandt átlátszó árnyékot nyerhessen, a festéket itt véknyan kellett a lapra fektetni, gyakran jól, mintegy átgyúrni (travailler et fouiller). Ellenben világos helyei vastagon felrakvák; de hogy az ellentét itt túlságosan fel ne lépjen, közbülső festékek választják el egymástól, olyanok melyek a szélsők hangulatában részesülnek. Innen következik, egyuttal erős és szende szép összhangja. Ha legerőteljesebb képeit közelebb vizsgáljuk, észreveendjük, hogy árnyékai nem annyira sötétek, világított helyei nem annyira tiszták, mint első pillanatra tetszettek; az erő nem fekszik a fehérben és feketében, hanem e két színnek jól megfontolt elhelyezésében és ellentétében egymáshoz«.

373. l. Vosmaer igy fejezi be elmélkedését: »Az igéző Rembrandt műveiben: komolysága és őszintesége. Ő nem dolgozott túllátogatott zajos műhelyben, neki csendre, nyugalomra és magábatérésre volt szüksége, nem gondolt ő más kortársaival, hanem engedett természetes lelkületének és lelkesedésének, mely soha színi erőködésre vagy fitogtatásra (jamais il ne pose) el nem tántorította.«

---

Magának Rubensnek, kinek műveiben, fájdalom, nemzeti képtárunk igen szegény, csak egyetlen egy kézrajza volt kiállítva, gyermekfő tollal, bisterrel és vörös krétával befejezve.

De volt négy elefántcsont-serleg, melynek eredetét többé-kevésbé Rubens iskolájából kelthetni. Tudjuk, hogy Rubens igen jártas volt a régiek mythologiájában és hogy annak jeleneteit kedvelte rajzolni és festeni. E tárgyak közé valók az antik isteneknek különféle diadalmenetei, minőket e négy serlegen is láttunk.

Elefántcsont-serleg, mely Mars és Venus diadalmenetét domborműben ábrázolja; tetején zászlóhordó, foglalása újabb. Magassága 0,140 m. Montenouvo herczeg tulajdona. (H. l. III. szekr. felső osztály 71. sz.)

Neptunnak és Amphytritének diadalmenetét ábrázoló elefántcsont-serleg, lábát delphin képezi, ez alatt négyszögű talap, melyen tengeri istenek jelennek meg; a felső, nevezetes nagyságú kupának hossza 0,420, a serleg magassága 0,240, a lábé 0,130. Montenouvo herczeg tulajdona. (H. l. III. szekr. f. oszt. 72. sz.)

Oroszlán-vadászatot domborműben ábrázoló elefántcsont-serleg. Födele, fogantyúja és lába vékonyan kivert ezüst-lemez. XVIII. század. Gróf Csáky Rezső tulajdona. (H. l. III. szekr. f. oszt. 73. sz.)

Mindezeket felülmúlta műértékben és Rubens stylhezi csatlakozásában egy elefántcsont-henger, mely serleg-rendeltetéssel készült ugyan, hanem soha foglalását nem nyerte. (H. l. III. szekr. f. osztály 68. sz.) Magassága 0,115 m., legnagyobb átmérője 0,113 m. A domborműi előadás központja az Amphytritet átkaroló Neptun, kire szakála és tridense után ráismerünk, balján fiatal, szalmával befűzött palaczkot tartó gyerkőcz nagy rákon nyargal, következik egy haltesttel végződő, nereidát átkaroló triton, az előbbi mögött még más nereida is megjelenik. Kagylóban ülő más triton kisebb kagylót vagy trombitául használja, vagy abból iszik. Ismét három tengeri nő, kiknek kiváló középsője egészen Rubens szellemében van előadva. Következik egy hyppocamp-lábú nereid, melynek hátán más nereid nyargal; ezen és az első csoport közt nagyfejű delphin orra-lyukain kifújja a tenger vizét. Az alakok alatt elvonuló tengerhabok kissé módorosak, de az ezekben uszó delphinek, rákok, kagylók, porontyok és más tengeri növények igen jellemzetesen vannak előadva. Az alakok mozgásai, állásai és testidomai igen közel állanak Rubens hasonműveihez és a vésés különös szorgalommal és anyagismerettel van befejezve. E remekmű származik a néhai Marczibányi gyűjteményéből.

---

Minthogy elállottak a régi képek kiállításától, a magyar nemzeti képtár sem küldött ilyent, de küldött nehány ritkább réz- és fametszetet és válogatott kézrajzokat, melyekben meglehetős gazdag; ezen képek rövid, de velős jegyzékét készítette Pozsonyi Sándor, az műismert ismerő és műárus. Jegyzéke a hivatalos lajstrom végén áll; itt csak Rembrandt műveire vonatkozó részét adjuk.

Rembrandt.

44. Krisztus a farisaeusokkal a templomban. Toll, bister és tusch.
45. Krisztus a samariai nővel a kút mellett. Toll és bister.
46. Az angyal Tóbiásnak megjelenik. Kréta, toll és bister.
47. Két (bibliai?) alak tájképben. Ecset.
48. Király (Ahasverus?) előtt térdelő. Toll, bister, ecsettel bevégezve.
49. Pastorale. Dús compositio. Toll és bisterrel tuschirozva.
50. Felolvasó. Toll, bister és vörös kréta.
51. Férfiú karszékben asztal előtt (hihetőleg Coppenol arczképe).
52. Szobában olvasó nő (hihetőleg Rembrandtnak neje), másolva Smithnek »Facsimiles of etchings« czímű kiadásában.
53. Három beszélgető férfiú. Toll és bister. Reynold gyüjteményéből.
54. Két beszélgető férfiú. Toll és bister. Reynold gyüjteményéből.
55. Hátát fordító férfiú. Tuschirozva.
56. Akademiai tanulmány. Meztelen férfiú. Bister. Befejezett mű. Reynold és Hudson gyüjteményéből. Ezen és a következő kézrajzok Pulszky igazgató tulajdona.
57. Koros férfiúnak életnagyságú arczképe. Pastell.
58. Akademiai tanulmány. Meztelen nő. Kréta.
59. Genrekép. Kréta.
60. Konok gyermek. Toll.
61. Tanulmány. Koldús- és más alakok. Bister. Tollal.
62. Ballagó férfiú. Ecsettel bisterbe bevégezve.
63. Agg férfiú bundában ajtaja előtt. Ecsettel bisterbe. Reynold gyüjteményéből.
64. Köpenyes férfiú (állítólag Cromwell). Tollrajz.
65. Keleti ember nőkkel beszélgetve. Toll.
66. Két ballagó férfiú. Toll.
67. Két beszélgetve ballagó nő. Toll és bister.

68. Nyugvó oroszlán. Bister.
69. Nyugvó oroszlán. Bister. A két utolsó kitünő a királyi állat erőteljes jellemzésében.
70. Oroszlán egy a földre terített ember előtt. Bister.
71. Gazdasági udvar. Toll és bister.
72. Erdőtől körűlvett telepítvény. Toll és bister.

Miután így azon művészet történelmén, mely a mainak kifejlésére hatással volt, végig mentünk a legáltalánosabb vázlatban, mennyire ezt a magyar »amateurek« példányai megengedték és kivánták; hátra van, hogy ezen osztálynak oly tárgyairól is röviden megemlékezzünk, melyek a világ másféle fejlődési körében és tartományaiban készültek. Ezen tartományok Kelet-India, China és Japan, mihez még a spanyol osztályban kiállított volt mexikói reliefet is csatoljuk, hogy így kitűnjék azon különbség, mely saját culturalis életünk és fejlődésünk és ama tartományok művészeti hajlama és képessége közt létezik.

# KELET-INDIA.

»A keletindiai Ganges melletti lakosnak nem kellett küzdeni hazáért, nem kellett küzdeni a természettel, mint más népnek, ugyanazon időben, midőn állami fejlődése érlelését elérte; de ő nélkülözi a törvényes szabadságot az államban, tehát inkább magába tér, midőn cselekvő akarat-erélye inkább s inkább szenvedő odaadássá válik, vágyódik nyugalom után és lelke csendjét megtölti ábrándozó képzeletének képeivel, miglen tárgynélküli elmerülésbe belevész és épen ezt veszi a legmagasztosbnak, a tárgyak általános lényének, az istenségbeni felolvadásnak. — Midőn az indiai élete csupa vágyódássá vált az örökkévalóság után, midőn felhagyásban minden önálló akarattal az istenhez való visszatérést és annak lényegét képező nyugalmához kereste, a világnak valóságát csakis külszínűnek tekintette s így nem jutott sem a természet törvényeinek, sem a történelemnek és az abban uralkodó világrendszernek alapos tanulmányozásához. — Az indiainak túlnyomó képzelőtehetsége, még tudományos vívmányait is költészetileg öltözteti fel; de valamint a helyett, hogy a valóságot keresné, képzelőtehetsége mythos alkotásához vezeti; nélkülözi a fékező józan értelmet és az éber önmérsékletet.« *)

Max Müller a sanskrit-irodalom történetében ezt mondja a keletindiairól: »Földi léten kételkednek, örökké való életök bizonyos. Midőn az isteni és valódi létben hisznek, nem hihetnek a mulandó világban. Már a Vedanak egyik éneke mondja, hogy eszmélkedés által a költők fölfedezték a köteléket a létező és nem létező közt. Vallásuk legmagasabb czélja előállítani azon köteléket, mely önlétünket (unser eigenes Selbst) összefűzi az örökkévaló általános léttel, visszaszerezni amaz egységet, melyet a világ magicus külszíne elhomályosított. »Atman« a szó, melylyel nem csak az egyéni, hanem az általános *észt* is kifejezik. Ha az indiai magáról szól, szól öntudatlanul a világ lelkéről is; az önismeret nem csak tulajdon felismerése, hanem az önismeret az isteni létben. Igy válik az indiai eszmélkedővé, de nem cselekvő férfiuvá. Múltja a teremtésnek problemája, jövője az örökké való életnek titka; a jelenvaló, a mult és jövő problemájának ezen valódi feloldásával, ugy tetszik soha sem foglalatoskodtak sem eszmélkedve sem cselekvőleg. Eszméjök a társaság különböző osztályai és változó idők szerint vagy babonásak vagy fölemelkedtek fellengő spiritualismus fokára«.

*) Die Anfänge der Cultur u. das orientalische Alterthum in Religion, Dichtung u. Kunst von Moriz Carriere. 2-dik kiadás 1871. Lipcse. 401. 402. l.

Ezekből a keletindiai művészetének két főjelleme is magyarázható: a realismustól igen messze álló képzeleti, ha ugy tetszik, eszményi felfogás, és phantastikai, jelképes elemek belevegyítése az elpuhult alakzásba.

Jól mondja Carriere, hogy oly néptől, melynek bölcsei az élet czélját, ugy szólván, az önmegsemmisítésbe helyezik, nem várhatunk művészetet, mely erejét szenvedélyek vagy indulatok előadásában keresné, a legmagasabb mit elérhet mintegy az egyéni alak, az arczkép, hanem ez is csak testileg, nem pedig a lelki egyéniség. Egyébiránt Carriere a Buddhismus ugynevezett »Nirvana«-ját nem veszi tökéletes önmegsemmítésnek, hanem Mohllal együtt egyesítésnek az istenséggel, valamint az egyptomiak is a visszatérést az istenségbe, Ozirisba, lelkök utolsó czéljának tekintették.

Duncker ellenben a lélek megsemmisítését, mint ezt Buddha tanítja, tökéletesnek tartja; mert ugynevezett Nirvanája arról jellemzetes, hogy az ember, halála után, többé újra nem születik és nem is olvad fel a »Brahmanba« s így vége van minden újabb születésnek, és egyúttal minden szenvedésnek; azonban csak akkor, mikor a léleknek tökéletes megsemmisülése magába mélyedt eszmélkedés utján teljesen sikerül. Itt európai gondolkozásunkkal a mysteriumot nem érthetjük, csak annyi tetszik ki, hogy Buddha, ellenkezésben minden más, holta után uj s jobb élet után vágyó népnézettel, az absolut megsemmisítést óhajtja.

Tisztában mutatkozik Buddha tanának gyakorlati része, mely az önzésnek és szenvedélynek tökéletes leküzdését, másrészt pedig a szeretetet nem csak az ember, hanem minden élő lény irányában, minden perczben tettel tanúsítva, követőinek szoros kötelességévé teszi.



273.

Ezek szerint képezik Buddhat **) (H. l. II. szekr. Kárász Gézának osztálya 9. sz.) inpassibilis helyezésben, keresztezett lábain stylizált lotus-virágon ülve. Fejét födi az indiai korona vagy díszsapka, mely alakjával jelezni akarja, mit Buddha a világról tanított, t. i. hogy ez nem egyéb minduntalan

**) „Buddha“, azaz a „felvilágosodott“ a Sakijak királyi családjából származott; más neve tehát „Sakijamuni“ azaz „a Sakijak remetéje“, harmadik neve „Sarvartha siddha“ vagy „Siddhartha“, a „minden tekintetben tökéletes“. Született 623-ban, meghalt 543-ban Kr. el. Miután királyi családját elhagyta, vagy magában elmélkedő remete-életet élt, vagy mint kolduló vándorló tanait előadta s így uj vallást alapitott, mely a Buddhismus neve alatt elterjedt Ázsia keleti részében és mely elmélkedésből és erkölcsi tanból áll; kivált az utóbbi által hatott a népre. (L. „Buddha's Leben und Lehre. Max Dunker „Gesch. d. Alterthums“ 4-te Aufl. 8-te und 9-te Lieferung. 1875).

szétpattogó habnál; miért is az ugynevezett »Stupák« vagy »Dagopak« is hasonló alakot vesznek fel. E Stupák rendeltetése magába foglalni Buddha ereklyéjének részecskéjét; miért is azokban csak egy, s ez is igen csekély ür van, a többi test pedig tömör falazásból áll, mely több-kevesebb kupot és tetőzetet mutat egymás fölött; ilyen a buddhisták templom-épülete. Buddha homloka középen rendesen nagy, gyöngyök vagy drága kövekből szerkesztett függeléket (pendeloque, Patzel) visel; ilyent, turquoisokból alkotva látunk a h. l. 10. száma alatt; azonban ez nagyobb mérve miatt, a mienknél nagyobb szoborhoz tartozott. A 11. sz. a. más hasonló, drága kőből és gyöngyökből álló függelék volt látható. Buddha díszeihez tartozik a nagy fülbevaló is, mely sulyával fülét lefelé húzza; de tartozik főképen a dísz-zsinór, minőt a brahminok hordanak; különben karja, czombja és lába kar-, czomb- és lábpereczczel tele van rakva; ezeket az indiaiak kiválólag kedvelik. Buddha inpassibilis elhelyezésének teljesen megfelel arczának semleges kifejezése és szeme, melyet az alatta levő kéz tenyerére mereszt. Rendesen a tenyeren virágot rajzolva vagy vésűzve látunk. Az egész alaknak rajza meglehetősen szabatos; csakhogy az idomzat nem férfias, hanem inkább nőies, puha és hajlékony s e tekintetben is megfelel az inkább szenvedőleges állapotnak, minőt az indiai kizárólag kedvel az erő és erély előadásának ellenében. Általán feltünő a tagok puha hajlékonysága még az indiai harczos képén is. A művészetnek itt csak női oldala van. *)

A h. l. 12. száma alatt ki volt állítva szoborkánknak aranyozott tokja, mindkettőnek díszes gazdagsága és finom bevégzése mutatja mily nagy tiszteletben tartják az indusok ezen istenített vallásalapítójukat.

A h. l. 24. sz. a. volt Kárász Gézának más, Buddhára vonatkozó képe: három griff-alakú állat által körülvett kőedény, melynek födele Buddha-főben tetőzik.

Pulszky igazgató szekrényében is láttunk (X. szekr. 31. sz.) keresztezett lábán lotos-virágon ülő Buddhat, ki tenyerének megtekintésében isteni »Nirwanában« elmerül. Feje körül lángkeret látható és e fölött ernyő, 0,270 m. magas bronce-szoborka.

Ugyanis Pulszky tulajdona a 28. sz. a. kiállítva volt *Asparasa* **) ki keresztezett lábbal lotuson ülve a sajátságos alakú indiai dobot veri. 0,100 m. magas bronce-szoborka.

Igen nevezetes Pulszky igazgató más indiai 0,160 m. magas szoborkája, mely Bhavani istennőt ábrázolja, és valamint sok más bronce-szoborka Java szigetnek Borobodo-templom omladékaiból származik.

Jávába az indusok elég későn érkeztek, midőn Mandang Kamalan várost csakis 603-ban vagy 599-ben Kr. ut. alapították. ***) Egy chinai zarándok, Fahien, 414-ben meglátogatta Jávát, de ezen időben Buddha törvényeit és vallását ott még nem ismerték. A civilisatio, a Buddhismus és Brahmanismus Indiából vitetett át Jávába, daczára annak a borobodoi bronce-ok a legjobbak közzé tartoznak, miket az indiai plastika birt létrehozni, és ezek közt Bhavanink ismét kitűnő helyet foglal el.

Lassen †) Bhavani istenasszonyt, mint a termékenységet jelentőt tekinti; midőn férjének neve, Bhava a létet jelenti; erre nézve tehát Bhavani a hellen Demeterre emlékeztet, midőn mindkettőt szoros

*) Buddha képeiről ezeket mondja Carriere (id. m. 557. l.). Es var wiederum das Buddhistenthum welches auch die indische Plastik u. Malerei ins Leben rief, u. zwar dadurch dass die Sehnsucht erwachte das Bild des verehrten Meisters zu besitzen, dessen Persönlichkeit ja das Ideal des menschlichen Lebens war. So suchte man in ihm den Menschen in seiner leidenschaftslosen Ruhe, in seiner Milde u. Seligkeit darzustellen, u. die liebevolle Miene des siegreich Vollendeten möglichst schön zu halten. Die grossen geradstehenden Augen sind in Beschauung gewöhnlich halbgeschlossen. Die Stirn ist breit u. gewölbt, Kinn u. Wangen sind voll, die Nase hervortretend; die indogermanische Physiognomie wird in Indien kenntlich ausgeprägt, in China und Tibet freilich machen sich mongolische Züge geltend. Die Glieder des Leibes sind rund, fleischig, weich, damit in den weiblichen Typus hinüberspielend. Buddha sitzt mit kreuzweis unterschlagenen Beinen im Nachsinnen vertieft, oder er steht als Prediger u. Lehrer mit erhobener Rechten, mit belebtem Antlitz, oder er liegt in seligem Schlummer, der Welt vergessend.

**) „Die *Apsaras,* welche nach ihrem Namen im Wasser wandelnd, ursprünglich Wassernymphen gewesen sein müssen, scheinen in dem Veda noch nicht vorzukommen. Dagegen werden in diesem oft Flüsse als heilige gepriesen u. um Hilfe angerufen. Lassen „Indische Alterthumskunde" I. Band 1847. S. 766.

***) L. Lassen id. munk. II. köt. 1040. l.

†) „Auf den Münzen der Turushka Könige finden wir die androgynische Darstellung der Çivaitischen Gottheit und zwar mit dem einheimischen Namen *Ardokro* oder *Ardocheo* genannt. Sowohl auf den älteren Denkmälern dieser Art als auf den spätern der fremden Herscher und denen ihrer einheimischen Nachfolger sind ihr ein Füllhorn und eine Binde beigegeben, in welchen Symbolen eine späte Nachwirkung der griechischen Münzkunde nicht zu verkennen ist, indem die indische Göttin als Demeter und als Siegesgöttin dargestellt worden ist. Nur das erste lässt sich insoferne von Seiten der indischen Ansichten von ihr rechtfertigen, als sie durch ihren Beinamen *Bhavani* nach dem Namen ihres Gatten *Bhava* welcher S e i n bedeutet, eine Beziehung auf die Fruchtbarkeit erhält." Lassen i. m. II. k. 1090. l.

összeköttetésbe hozzák a termékenységgel; de van Bhavaninak még más oldala is, ő t. i. egyszersmind a győzelem, a csaták istennője is, s ezért tartja egyik kezében a győzelem koronáját vagy szalagát, mig másikában az első értelemben, a bőség szarvát szorítja. Az utóbbi értelemben mondják róla, hogy mint indiai Demeter vagy Ceres a teremtetteknek csiráját magában hordja és ez az, mit szobrunk alteste tömör, feszes és szoros voltában igen jellemzőleg kifejez. Ide vonatkoznak továbbá a kezében látható granát-alma és a tök is; amaz a helleneknél is jelentette, sok magvaival, a termékenységet, emez az indoknál hasonló jelentéssel bir. Egy indiai mythos beszéli, hogy az ajodhjai király Sagaras magát száz éven át kínozta bűnbánás-



274.

sal a végett, hogy örököst nyerjen; végre megjósoltatott neki, hogy egyik neje fiut, a másik, Garuda a madár-uralkodónak testvére, 6000 myriadot szülend. Az utóbbi nagy tököt szült s miután feltörték, magvak helyett itt 60,000 kis alak mozgott, melyeket kieresztett tiszta vajjal fölneveltek.*) Van végre azon teke-

*) Als König Sagaras in Ajodhja hundert Jahre lang Bussübungen sich hingegeben um Kinder zu bekommen, ward ihm geweissagt, dass die eine seiner Frauen einen Sohn, die andere aber, des Vogelfürsten Garuda's Schwester, sechs Myriaden zur Welt bringen werde. Die letztere gebar einen grossen Kürbis, und wie sie dessen Schale aufbrachen, regten sich statt der Kerne darin 60,000 kleine Gestalten, die nun in Krügen voll geläuterter Butter aufgenährt wurden. Carriere id. munk. I. köt. 505. l.

nős békának is symbolicus jelentősége, melyre Bhavani bal lábát teszi ; mert az indiai mythos szerint a világ, vagy is földünk négy óriási elefánton nyugszik, mely ismét óriási teknős békán áll. E szoborban a jelképesség bő aratással kinálkozik. De nem csak symbolismusa nevezetes, hanem művészeti értéke sem megvetendő ; midőn itt a jelentőség kívánta erély az alakzásban sokkal nagyobb mérvben megjelenik, mint ezt más indiai szobrokban látjuk, hol inkább a puhaság, a nőiség uralkodik. E Bhavanit tehát a régi indiai eredeti kor egyik legjobb teremtményének kell tekintenünk. Feltünő, hogy midőn az indiai nők szemérmetessége, valamint a török nő száját, ugy mellét szokta eltakarni ; női szobrunkban ellenben az egész mell födözetlen, mi szintén jelképesen a nagy tápláló istennőre, a »mater magna«-ra mutat. Egyébiránt a drága kövekkel megrakott arany lánczok, öv-, kar- és lábpereczek dísze itt sem hiányzik, daczára, hogy ezeken kívül a szoborka alig visel ruhát. Különösen ki van díszítve fejéke, mely, a stupák analogiájára, magasan emelkedik fején és szintén drága kövekkel van megrakva. Széke, valamint rendesen az indiai isteneké, a stylisált lotusvirág.

Bhavani-szobrunk emlékeztet egy keresztyén műre, mely a szülést sokkal anyagibb alakban adja elő. Ugyanis a bécsi régészeti »Közleményekben« *) van ábrázolva Kazimir-Jagello, lengyel királynak, siremléke Krakóban. Födelén fekszik a király. Díszköntöse két részét mellén egy csat kapcsolja össze, a csat domboruan metszett kövén meztelen női alak jelenik meg, roppant nagy, lefelé függő tojásalakú altesttel. Az indiai hasonló tárgynak felfogása és előadása tehát nevezetesen túltesz ezen a XV-dik századból származó keresztyén műven, mely a materialismusnak egyik legvisszariasztóbb példánya.

Volt Pulszky indiai bronce-szoborkái közt kiállítva még egy más kisebb Bhavani is (magassága 0,096 m.) ; egészben az előbbihez hasonló, csak egyes kisebb módosítással eltérő ; hanem korántsem oly művészeti értékü (H. l. X. szekr. 32. sz.)

Pulszkynak indiai jelképes bronce-szoborkái közé tartozott egy, 0,160 magas Ganeza.**) (H. l. X. szekr. 30. sz.) Ezen istenség csak később jelenik meg az indiai mythologiában t. i. az epikai költemények azon szerkezete korában, melyben azokat ma ismerjük. Itt találkozunk a csaták istenével, továbbá Ganezával, és Kamával, a szerelem istenével, az indiai Erossal, ki épen ugy, mint a helleneké, nyilaival találja a sziveket, csakhogy Kama nyila nem valóságos nyíl, hanem virág, íjának hurját pedig méhek képezik, mi az indiai költészet fölötte gyöngéd felfogása egyik különös példájának tekinthető. Ganezát, Síva szolgálatában álló isten csoportja vezetőjének nevezik ; azonban ő egyszersmind a művészetek és az ildomosság istene is, ki az akadályokat elhárítja. Az indiaiak figyelembe véve az elefántok értelmességét, ennek jelzésére Ganezát elefántfejjel ábrázolták. A jelképesség itt az indiaiakat művészetellenes túlzásra vitte. Ganezánk, neje társaságában lotusvirágon ül, mindkettőnek teste a szokásos drága karpereczczel, ívvel stb. ki van díszitve. Ganezának öt jobb keze látszik, melyekből csak egy van szobrászatilag kidolgozva, a többi négy domborműben jelenik meg a szoborka hátlapján. E szoborkát valódi szörnynek mondhatni. Körül van véve lángkoszoruval.

Végre kiemelendő még Pulszky Laxmi, vagy Laksmija, mint az indiai gyöngéd felfogásnak kitünő példánya. Laxmi Vischnu, egyik fő istennek neje, egyszersmind indiai Venusnak is tartható s ezért a művészet ő reá mindent halmoz, mit a kecsesnek és tetszőnek mezején létrehozni képes. Szobrunk lotusvirágon állva, baljával lotusvirágot nyujt felénk, mig jobbja könnyedén leeresztve mutatkozik. Igen feltünő, hogy csipőit épen ugy kiforgatja, mint ezt a német középkori női alakok teszik ; ezeknél ilyféle elhelyezés vallásos alázatosságot jelent, mig, ugy tetszik, az indiaiak azzal kecsességet akartak kifejezni, minden

---

*) „Auf dieser Oberplatte ruht der König in Stein gehauen, in schön drapirten, mit Federn und Edelsteinen reichbesetztem Krönungsornate. Diesen Ornat schnallt eine Klammer zu, die eine Camee mit einem gebärenden Weibe, dem Sinnbilde der Hoffnung der Wiedergeburt im Jenseits darstellt. (Job. XIX. 27.) Es bedeutet das Gebären : die Geheimnisse Gottes (Melit. Clavis,) die Busse (Gregor der Grosse) die Gnade Gottes (Rabanus) oft auch den menschlichen Geist" (l. az ehez való fametszetett a „Mittheil. d. k. k. Central-Commision zur Erforsch. und Erhaltung d. Baudenkmale". 1860. évf. 296. l.)

**) Um die Zeit der Abfassung der verschiedenen Theile der epischen Gedichte und ihrer Anordnung in der Weise, wie sie jetzt uns vorliegen, ist es noch wichtig hervorzuheben, dass die ältesten buddhistischen *Sutra* dreier Götter noch nicht erwähnen, die in der epischen Poesie zuerst erscheinen ; diese sind *Skanda* oder *Kartikéja*, der Sohn *Siva's* und der *Parvati*, der Kriegsgott : *Ganeza*, der Herr der Scharen, dass heisst der Herr der Götterscharen im Dienste *Siva's*, dessen und der Parvati Sohn er ist ; der Gott der Künste und der Klugheit, der Entferner der Hindernisse ; endlich *Kama*, der Gott der Liebe. — Bei der Bildung ihrer Gestalten wurde allein die symbolische Bedeutung der Attribute berücksichtigt und die Rücksicht auf die Schönheit ganz in den Hintergrund gedrängt. (Lassen id. munk. I. k. 788. l.)

esetre van ezen állásban némi ékesség (Zierlichkeit), a valódi kecsnek előfutója. Szoborkánk szintén, mint az indiai művek általában, igen díszes ruhába van felöltözve, mely elég szorosan tapad testéhez, melle a szokás szerint be van fedve, hanem alsó ruhája csak is köldöke alatt kezdődik. Fején magas pápakorona-féle sapkát látunk. (Ezen szoborka, ámbár ki volt állítva, a hivatalos lajstromból tévedésből elmaradt.)

---

# CHINA ÉS JAPAN.

A chinai és japáni közel rokonfaj, rokon tehát a művészetben is ugy, hogy a kettőt az idegen csak nagynehezen tudja megkülönböztetni egymástól; miért magam is segítségért folyamodtam és a hivatalos lajstromot Xantus barátom és Yamasaki utmutatása szerint készítettem. Az utóbbi a japáni bizottságnak egyik igen értelmes és mívelt tagja volt, ki készséggel utbaigazított. Egészben véve a két nemzet közti különbség az, hogy a chinaiak culturalis állapotát némileg hanyatlásban mozdulónak tekinthetni, míg a japáni kétségtelen haladást mutat; csakhogy itt is amott is az európai befolyás lassan-lassan eltörli az eredetiséget a művészeti felfogásban és előadásban.

Carriere *) a chinaiak szobrászatáról és festészetéről elég röviden és inkább tagadólag nyilatkozik, midőn mondja, hogy az nem emelkedik tul a kézmüvességnél; agyagból vagy érczből készített faragványaik és domborműveik nem mutatnak önálló művészeti felfogást, hanem viselnek magukon a diszesítésnek és játsziságnak bélyegét, mint teszik saját szoba-apróságaink, melyekben elegans világunk a chinaiakat utánozza. Festményeik kitünők a bevégzés szabatossága és a festéknek fénye által, de nem ugy a compositió szellemével és a vonalnak érzésével. Nem találunk náluk emlékszerü festészetet, hanem a helyett képeket, melyekkel porcellán edényeiket, csészéiket díszítik, vagy melyeket rizspapirra festenek. Midőn családi életök ábrázolásai vonzók, még itt is a ceremonialis feszes téren maradnak, és hol élénkebben mozgó tárgyakat ábrázolniok kellene, tüsténT a torzítottba vagy az illetlenségbe esnek. Mivel alig mintáznak, azzal védik magukat, hogy az árnyék csak esetleges és hogy a festékek fényét zavarja. A távlathoz nem értenek, de mivel nem tudják, hogy a festésznek a tárgyat saját szempontjából kell felfogni, a távoli kisebbedést az emberi látás hiányának tulajdonítják, mondván, hogy helyesebb a tárgyakat ábrázolni, mint valóban vannak, tehát a távolabbakat nem kisebbre rajzolni semmint a közellevőket. Azonban kiválólólag utánozzák a természetet szövetük virágaiban és más alakjaiban, épen ugy a himzésben, virágok, madarak és lepkék ábrázolásában; mint a gyermekek szeretik a tarkát.“

E helyütt nem bocsátkozhatom ezen több tekintetben igaztalan itélet czáfolatába; de mégis megjegyzem, hogy a chinaiak és japaniak birnak colossalis plastikai munkát is előteremteni, minő például egy óriási japáni istennek feje volt a japánni osztályban. Igaz, hogy a chinaiak ceremonialis élete igen közel áll a torzképhez, de nem tagadhatjuk el helyeslésünket oly művésztől, ki az élet épen ezen komikai oldalát jellemzetesen tudja felfogni, mint azt még a theaboltjaink kirakataiban is láthatjuk. Hiába, a chinaiak és japániak törekvése nem az eszményesítés, hanem a jellemzés ; tagadhatlan, hogy itt rendesen tulzók, azonban nem az egész természetre nézve, hanem inkább az emberi élet ábrázolásában. China nemcsak a középbirodalom, hanem a középszerüség hazája is, mit Carriere is helyesen vesz észre; s innen van, hogy az ember ott nem jelenik meg emberi méltóságban, hanem valóságos egyenruhában és az egyenruhának megfelelő fej- és arcz- és tag-feszességében is; ott az ember, mint sehol másutt, ugyanazon egy kaptafára van ütve. De a képzelőtehetséget azért még a chinai és japáni sem tudta kizárni működéséből és, ha nem teremtett eszményit, létrehozott phantastikait, minőt szörnyeiben és szörnyetegekre stilizált állataiban, pél-

---

*) „Die Kunst im Zusammenhang d. Culturentwickelung“ II. kiadás 1871. Első kötet 172. l.

dául oroszlánaiban látunk. Atvitte továbbá a szörnyűt, minőnek ő gondolta, harczosai felszerelésére is, melylyel az ellenséget megfélemlitni, megrettenteni hitte.

Pallavicini gróf két ilyen rettentő gyalog-harczosnak felszerelését állította ki, melynek színhangulata fekete és kiáltó-vörös volt; az arczot rémséges fekete álarcz födi, melyből két nagy agyar szökik ki, a vendéghaj összevissza van kuszálva s ehez hasonló a fegyverzet is. A japáni osztályban analog ló-szerszám volt kiállítva, Párisban pedig 1867-ben ily rémületes egész lovas volt látható. Yamasaki tudósitása szerint ily fegyverzettel, még a mai japáni hadsereg minden tisztének kell birnia, azonban ezen idő szerint hasonló felfegyverzés inkább örökösödésként száll le a tisztekre. Más szörnyök alkotására vezette őket a felhasznált anyag, ugymint bütykös gyökek, melyeknek csomóit igen ügyesen tudják a faragás alkalmával felhasználni; sőt ilyféle alakokat átvisznek broncze-edényeikre is. Ezek a chinai és japáni plastikának kinövései, melyekben azonban még a bár tuláradó képzelőtehetséget sem nélkülözzük, mig a technikai ügyesség valóban bámulatra méltó.

Más részt nem tagadhatjuk el e két nemzetnek művészeitől azon szeretetet, melylyel a természetnek valóban művészeti utánzása iránt viseltetnek.

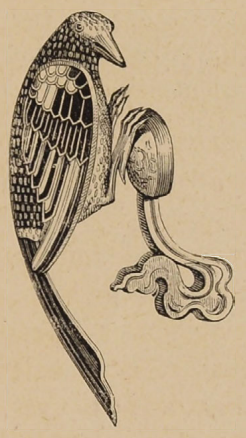

275.

Legyen szabad itt osztályunknak csak két példányát idéznem; az egyik egy szarka 275. ábra, a másik a 276. szám alatti növénydísz. Hivatalos lajstromunk 6. szám alatt (II-dik szekrény 3-dik, horgosi Kárászy Géza osztályában), kiállítva volt régi chinai, igen jól zománczozott tál, ennek fogantyuit két sejtes-zománczu szarka képezte; a zománcz csak fekete és fehér színü, hanem az aranyozott sejtek bámulatos szabatossággal készülvék, melynek a madár természetszerü alakja és czélszerü elhelyezése tökéletesen megfelel.

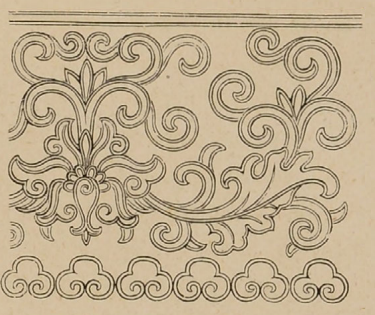

276.

Folytatjuk Kárász chinai és japáni tárgyainak rövid leirását.

13. Japáni laque-os vörös-rézedény berakott ezüstös lepkékkel. Fogantyú gyanánt két aranyos oroszlánfő szolgál, kivül fenekén felirat.

14. Chinai lapos palaczk, nyakán két füllel; lapos testén színes zománczos gazellák kék alapon. Ilyféle palaczkot zarándokfélének nevezik.

15. Más chinai négyoldalu lapos palaczk, azon épitészeti és kerti tárgyak.

16. Lapis-lazuli dombormű. Egyik oldalon japáni öreg, kezében olvasó, minőt a keleten időtöltésnek használnak, kerti barlangban ülve; más oldalán élő fa-sziklák közt.

17. Japáni nagy edény (Vase) lapis-lazuliból, födéllel és egyenes füllel, az utóbbi szintén lapis lazuli.

18. Nagy japáni fa-szekrény ezüst pánttal. Födelén kakasviadalt néző tömeg, előrészén gazellák fa mellett, a többin aranyos domborművön gyöngygyel ékesített növénydísz.

19. Kis laque-os japáni szekrény, a pontokkal díszített aranyos alapon legyezők, melyeken különféle alakok ábrázolvák.

20. 21. Két chinai porcelaine-tányér (de la famille verte).

22. 23. Két palaczkalaku nagy porcelaine edény, melyen a theagyártás van ábrázolva.

25. Chinai csésze; belül aranyozva; kivül kék festmény.

26. Nagy, kék chinai porclaine-palaczk dombormű dıszszel.

Ezeken kivül volt Kárász Gézának osztályunkban még egy nagy (átmérője 0,620; magassága 0,380) porcelaine-medenczéje festett és aranyozott domborműdíszszel, alapja fehér. Ebben pedig állott egy kisebb, ujabb chinai edény, sötétkék alapon világoskék ornamentátióval. Magassága 0,440; átmérője 0,300 mèter.

# MEXIKOI MŰ.

Ámbár nem a magyar, hanem a spanyol osztály anexében volt kiállítva, mégis ritkasága miatt, és hogy a mexikói művészet egyik példányával szolgáljak, az itt adott kő-domborművet lemásoltattam.

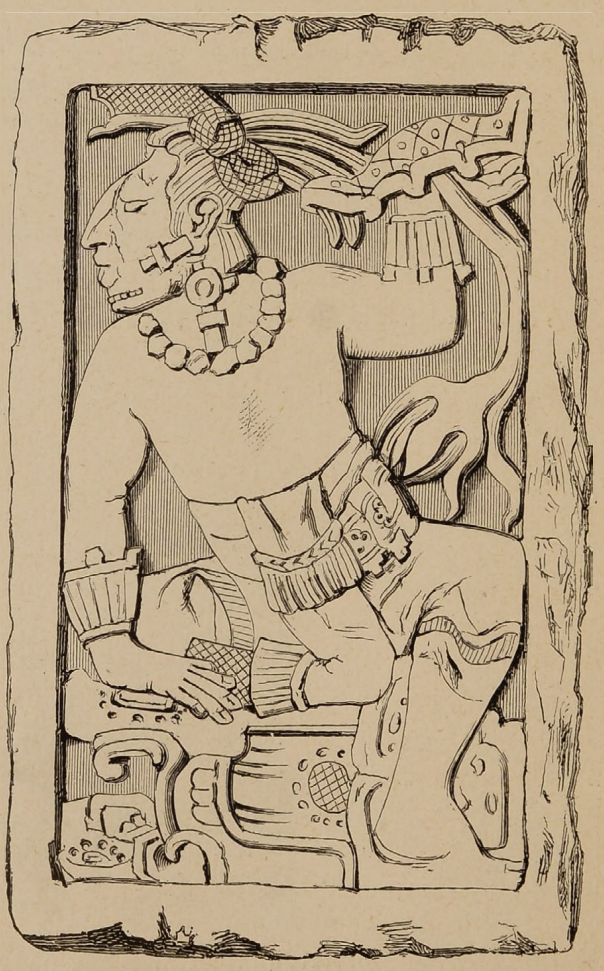

277.

A mexikóiak élete oly távol áll mindattól, mit e tekintetben az egyptomiak óta ismerünk, és mi saját életünkre és művészetünkre befolyással volt; hogy domborművünket nem magyarázhatjuk régészeti, hanem csakis stylisticus oldaláról; és erre nézve mondhatjuk, miszerint ez az eddig közzétett mexikói művek közt különösen kitünő helyet foglal el. Ugyanis nevezetes egész technikája, mely csekély mélyedésü

alapból csak igen kis kiszökéssel emelkedik ki, tehát rokon a hasonnemü egyptomi művekkel; másrészt azt is állíthatni, hogy kidolgozása szabatos és pontos. Maga az alak, bár nem ment rajzhibáktól, mégis más ismert mexikói alakokhoz képest, csaknem remeknek mondható; mert testarányai, kivéve jobb lábát és czombját, meglehetősen helyesek. Feltünő az arcz, melyet aztekfélének neveznek, roppant, a homlokkal, és koponyával egészen összeforrt orral; a koponya kicsiny és hegyes, és még inkább annak tünik fel az arra rakott hegyes díszek miatt; a jobb kéznek megjelenő ujjai rajzban nagyon eltávoznak e testrészektől, minőket vagy az egyptomiak, vagy az assyriak, vagy az indiaiak képeztek. Valamint minden nem teljesen czivilizált népnél, itt is az ékszer nagy szerepet játszik, a fülbevaló igen nagy, van továbbá nyaklánez (gyöngyökből ?) kötény, kar- és lábperecz, mely ugynevezett manchettekeinkhez hasonlít, és ugy tetszik, mintha alakunk, lábán csizmát viselne. Egészen szokatlan székének, melyen ül, alakja, és nem határozhatjuk meg a tárgyat, melyet balkeze felemel; alsó részét épen ugy virágnak, mint gyöknek vehetni.

Egyébiránt meg kell említeni több régésznek véleményét, mely szerint nem valószinütlen, hogy régi időben némi közlekedésök lehetett a mexikóiaknak és peruiaknak a régi világgal. Idézhetem erre nézve Brasseur de Bourbourg munkájának egy repülő golyóját, mely Palenkeben egy ajtó fölött találtatott, és mely csaknem hasonmása az egyptomi repülő golyónak.*) De vannak nyelvészek is, kik az aztek nyelvben héber szókra akadtak. Itt bő mezeje nyilik a kutatásnak; mivel a mexikói és perui régészetnek még csak küszöbén állunk; ámbár másrészt a régi világnak befolyása nem lehetett tulnyomólag nagy; mert különben ezen amerikai művészet nem birna oly sajátságosan eredeti jellemmel.

*) Au dessus de l'éntrée et s'étendant tout le long de l'édifice, se trouvait un grand ornement en stuc, qui, au premier abord, nous impressiona vivement par la ressemblance frappante qu'il offrait avec le globe ailé qui se montre au-dessus des portes des temples de l'Egypte. Une portion de cet ornement était tombée. L. Recherches sur les Ruines de Palenqué et sur les origines de la civilisation du Mexique par M. l'abbé Brasseur de Bourbourg. Paris, page 15.

# PERZSA SZEKRÉNY.

Midőn Pulszky barátomnak perzsa elefántcsont-szekrényével (H. C. III. szekr. alsó oszt. 124. sz.) a magyar amateurek osztályának leirását befejezem, oly térre jutunk, mely, habár távolról is, némi tekintetet enged vetni az assyri művészetbe is; mert hiszen a perzsa művészet ennek szülöttje, utódja. A födél három osztályának középsőjén kerek medailonban áll lapos, domborműben vésett elefánt, de ez modern restauratiónak műve, azonban jellemző felfogással előadva. E medailont körülveszi négy renaissance-stylü genius, melyek teste növényvolutákba végződvén, ezekkel kitölti a középső hosszukás négyszögöt. E körül fut szélesebb szalag, melynek minden oldala közepén két-két egymást tekintő, álló oroszlánt látunk; oroszlánt, minőt stylizálva, a perzsa művészet átvett az assyritól, hogy azt ismét átszolgáltassa a byzantinak, honnan ez átment a román stylbe, és még ennél is későbben megjelent a czímereken. Jellemző különösen fejének phantastikai alkotása. A szélesebb szalag körül keskenyebb vonul, melyen minden oroszlán-alak alatt egy-egy gazella van ábrázolva. Az épen említett alakok által szabadon hagyott tér igen dusan van kitöltve növényvolutákkal és virágokkal; amazokat szintén nem ritkán látjuk a byzanti ornamentatióban, emezekhez hasonlókat még a mai perzsa shawlokon is. A három osztály keskeny, modern kerettel van elválasztva egymástól. A szekrény előlapjának középosztályában négy, a fentebbihez igen hasonló oroszlán ugy van elhelyezve, hogy kettő-kettő szemközt áll egymással, a középső osztályt körülvevő szalag minden oldalán két-két gazellát látunk. Szekrénykénk három többi oldalán az elrendezés az előlapéhoz hasonló, csakhogy itt oroszlán többé nem fordul elő, hanem annak helyét tömött voluta és virág foglalja el.

Mi e szekrényen eredeti, élénk képzelőtehetségre mutat, nagy szabatosságra a technikában, és oly szorgalomra, mely diszesítésére az egész tért nem csak tömötten, hanem egyszersmind díszesen is megtölteni törekszik; és ezen tömöttség is átmegy a byzanti és román stylbe, néha párosulva perzsa példányunk ízlésével, hanem máskor kevésbé megfelelőleg ízletesebb perzsa előmintáinak.

Vége.

A KÉT ELSŐ KÖTETNEK

# NÉV- ÉS TÁRGYLAJSTROMA.

## A.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Aah-hotep** egyptomi királyné ékszereinek technicája oly nagyszerű, melyet az ó-világ egy mestere sem haladott túl | 26 | II | II |
| **Aah-hotep** királyné ékszerei, melyet magán a mumián találtak, Drah-abul Neggah-ban, *Theba* mellett, az egyptomi műipari remeklést tünteti elé | 26 | II | II |
| **Aaron** testvérének rühe. (Haec lepre tacta pena fit munda reacta.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Aaron** veszszeje. (Hic contra morem producit virgula florem.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Aaron rationaléja** és **Sz.-Péter tiarája** (egy rézmetszeten), melyben összefoglaltatik a régi és mai papság. (Didron La divine liturgie.) | 265 | I | II |
| **Aaron virágzó botja.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege.) | 118 | I | II |
| **Abacus**, oszlopfő-tábla | 11 | I | I |
| **Abdon** és **Sennen** martyrok sirja | 31 | II | I |
| **Abgarus** (edessai) képét tartja az egyház *Krisztus* hielmes arczképének | 108 | I | II |
| **Ablakok**, az eredetiek, a *pécsi* székes-egyház felső templomában, a főhajó teteje alatt | 18 | I | I |
| **Abner** jön **Dávidhoz.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem-korszak.) | 118 | I | II |
| **Abner Dávidhoz jön.** (Plebs notat haec gentes Christo jungi cupientes.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Ábrahám és Melchisedech.** (Sacra notant christi que Melchisedech dedit isti.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Ábrahám, Melchisedech**; mosaikkép a *klosterneuburgi* oltárrakványon. (Negyedik csoport.) | 114 | I | II |
| **Ábrahám** körülmetélt 318 személyt. Ezen szám magyarázata | 110 | I | II |
| **Ábrahám** áldozata. (Signatum christum puerum pater immolat istum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Ábrahám** a három ifjuval. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Ábrahám** s a három angyal. (Tres contemplatur Abraham solus veneratur.) *Heinecke*-f. szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Ábrahám** utazása. *Helias* menekülése *Jezabel* elől és *Mozes* visszatérte *Egyptomba*: typologicus képek az egyptomi menekülésre vonatkozólag | 139 | I | II |
| **Ábrahámnak**, a Krisztusét előképező áldozata a római és külföldi koporsókon gyakran előfordul | 98 | II | I |
| **Absolon** összeesküvése. *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Absolon lázadása.** (Nititur in fata patris proles sceelerata.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Abstractiónak** nevezzük a művészetben azt, mikor a művész nem használ mintául egyes élő egyént, hanem sok élő egyént tekint előpéldányul, azokat mintegy önmagában feldolgozván | 44 | II | II |
| **Abundantia**; szobormű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Abundantia**, a bőség istennője; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott szobrainak | 52 | II | II |
| **Achab és Micha.** (Mycheam cedunt Prophetae qui male credunt.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Acheoloos** folyót tekintették az alexandrinusok a syrének apjául, anyjául pedig a muzsák egyikét | 7 | II | I |
| **Achilles** martyrt, az *ardeati* ut mellett, *Domitilla* temette el | 32 | II | I |
| **„Acta et vitae sanctorum, antiqua monumenta sacra et profana, itemque adversaria variae eruditionis pro illustrando opere de sacris coemeteriis“** ez a czime *Bosio* 4 kötetes művéből kettőnek | 30 | II | |
| **Adalbert** (szent) temploma *Esztergomban* | 94 | I | I |
| **Adalbert** (szent) nevű székesegyházra vonatkozó adatok tanuskodása szerint, nálunk az emlékszerü épitészet csakis a XII. században tünt fel | 3 | I | I |
| **Ádám és Éva.** (Serpens vicit Ádám vetitam sibi sumeret escam.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Ádám és Éva.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege.) | 118 | I | II |
| **Ádámnak nyujtott kalász,** (a lateráni sarcophagon) a munkára való kárhoztatást jelenti | 106 | II | I |
| **Adhelmus philosophus:** a syrénekről | 10 | II | I |
| **„Aditus ad confessionem"** nevü hely, a *pécsi* székesegyházban | 15 | I | I |
| **Adományozások** *Bertalan pécsi* püspök részére *András* király által | 152 | I | II |
| **Adon** (szent) geronimiani martyrologiuma a IX. századból, igen nevezetes mű | 26 | II | I |
| **„Adventus spiritus sancti".** Omnigenis linguis dedit his fari Deus ignis. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 116 | I | II |
| **Aegina** szigetén a trójai harcz két jelenetét ábrázoló szobrot találtak, mely a *müncheni* glyptothecában van elhelyezve | 360 | I | II |
| **Aegina** szigetének érmei *Hermes Kriophorost,* mint jó pásztort, a keresztény alakitáshoz hasonlóan adják elő | 101 | II | I |
| **Aesculapius,** a nap istennek fia; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott szobrainak | 52 | II | II |
| **Aesopról,** Agathias, az „Analectá"-kban ir | 283 | I | II |
| **Aesopus arczképéről:** Visconti; „Ikonographie grecque" I. XII. táb. | 282 | I | II |
| **Afrikában gyakran találkozunk e sirfeliratokkal:** in hoc signo vinces | 149 | II | I |
| **Afrikai névtelen sz. atya Krisztust nevezi:** piscem magnum, qui satiavit ex se discipulos et toti se obtulit mundo ΙΧΘΥΝ cuius ex interioribus remedii quotidie illuminamur et pascimur | 98 | II | I |
| **Agape,** az első keresztények lakomája | 33 | II | I |
| **Agapitust,** Sixtus pápa diaconusát, Sixtus-sal egyszerre fejezték le, s a praetextatusi temetőben helyezték el | 75 | II | I |
| **Agathias** az „Analecták"-ban Aesopról. XXXV. ep. | 283 | I | II |
| **Agincourt** figyelmét is magára vonta a magyar királyi palást, s azt művében másolatban adja | 97 | II | II |
| **Agincourt, Anicius Probus** koporsójának egyik hosszoldalán levő domborművet adja | 117 | II | I |
| **Agincourt** kiadta a *Junius Bassus* koporsójának másolatát; a koporsót a vaticáni coemeteriumban találták | 113 | II | I |
| **Agincourt a s. Maria-maggiore** ó-szövetségi mosaik jeleneteit párhuzamba vonta *Traján* oszlopának domborműveivel | 322 | I | II |
| **Agnello** püspök (553—556) a *ravennai* s. *Apollinare* nuovo egyház részére mosaikot készittetett, melyen először ábrázoltatik a b. szűz: ölében gyermekkel | 229 | I | II |
| **Agnes-** (szent) féle templom a coemeteriumok legnagyobb temploma | 34 | II | I |
| **Agnes-** (szent) féle templomban mellékhajót is találunk, mely egyszersmind hosszkarzat gyanánt is szolgál | 84 | II | I |
| **Agnes** (szent) féle coemeterium első kamrájának keretdíszei igen hasonlítanak a pécsi sirkamra hátsó falának keretdíszeihez | 78 | II | I |
| **Agnese Sta.** temetője | 32 | II | I |
| **„Agnus Dei"** tartó (nyolczszögü) leirása, mely a bécsi kiállításon kitétetett | 188 | II | II |
| **„Agnus pascalis".** (Vitam dat tanto triduo pater in monumento.) — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **„Agnus pascalis".** (Christi mactandus in formam, clauditur agnus.) — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Ágoston** (szent) »De civitate Dei« czimü munkája azon *Corvinák* egyike, melyeket a szultán a magyar királynak ajándékozott | 137 | II | II |
| **Ágoston** (szent) szerint, a szent háromság viszonya az emberhez megváltozik, s lesz az atya-isten jellege a hatalom, a fiu istené a szeretet, a szentléleké az értelmiség | 112 | II | I |
| **Ágoston** (szent) a vizözönről: Aliquando diluvium per totam terram, ut peccatores delerentur: et tamen illi, qui evaserunt in arca sacramentum futurae Ecclesiae demonstrabant, quae nunc in fluctibus saeculi natat, et per lignum crucis Christi a submersione liberabitur | 125 | II | I |
| **Ágoston** (szent) nyilatkozata a *páva* husáról | 107 | I | II |
| **Ágoston** (szent) nyilatkozata *Izsák* fiainak jelképes jelentőségéről | 264 | I | II |
| **Ágoston** és **Jeromos** sz. atyák, az allegoria-magyarázók legkiválóbb képviselői az 5. századból | 111 | I | II |
| **Ágoston** (szent) szerint hármas értelme van a sz. irásnak: betüszerinti, typologicus (képleti) és mysticus (rejtélyes) | 111 | I | II |
| **Ágoston** (szent) szerint, a galambnak nincs epéje; felold és köt (columba ligat, columba solvit) és kedveli a szeplőtlenséget | 159 | II | I |
| **Agrippa;** vésmű, onyx-*cameo. Bécsben Pulszky Ferencz* állitotta ki. | 70 | II | II |
| **Agrippina** (ifjabb); vésmű, carneol-intaglio; *Bécsben* kiállitotta *Pulszky Ferencz* | 70 | II | II |
| **Agrippina** (idősebb). Vésmű. *A. Germanicus* neje volt; a művet *Bécsben Pulszky F.* állitotta ki. | 70 | II | II |
| **Ahasverus** és **Esther.** (Hester ut ingreditur et assaverum veneratur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 124 | I | II |
| **Aigl Pál** néhai pécsi kanonok hiteles adatai, a pécsi székesegyház styl-ellenes restauratiójára vonatkozólag. (»Histor. brevis ven. capituli Quinque. eccl.«) | 2 | II | I |
| »Ἄσχος« a. m. csunya *(Priaposra* vonatkozólag) | 284 | I | II |
| **Ajtó fölötti dombormü** *(Pécsett),* melynek főérdeme rhytmikai compositiojában áll. | 363 | I | II |
| **Ajtó-mező** (Tympanum). | 88 | I | I |
| **Ajtó-szemöld** (Oberschwelle). | 88 | I | I |
| **Akanthus-levelü kapitael,** szent *Márk* velenczei templomában. | 61 | I | I |
| **Al- és fel-templomok** egységmértéke és különfélesége a szent *Márk* templomban | 53 | I | I |
| **Aláfestés** (Untermalung) a régi fresco-festészetnél gyakran használtatott | 88 | II | I |
| **Alabárd,** (keleti) töralaku hegygyel, a félhold ágaiban gazdag, ciselirozott növény-disz. *Kubinyi Ferencz* állitotta ki *Bécsben* | | II | II |
| **Alakok** (különfélék), a pécsi székesegyház felső templomában, a mellékhajó felé fordított oszlopfőn | 16 | I | I |
| **Alakos szegélyezése a köpenynek.** *Byzant*-ból került *Európa* éjszak-nyugati részébe | 218 | I | II |
| **Alanus ab Insulis** szerint a syrenek nőből és halból szervezvék | 11 | II | I |
| **Alapköletétele** a *pécsi* székesegyháznak, nagy valószínűség szerint a XII. század utolsó tizedében történt | 4 | I | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Alaptervezete** és arányai a *pécsi* al-templomnak | 10 | I | I |
| **Alaptervezete** a *gurki* dóm felső-templomának | 72 | I | I |
| **Albering** mondatának értelme. A hit mindenüvé kisért és eledelül elémbe tette a forrás halát, a nagy és tiszta halat, mely a szüzből volt véve és odaadta, hogy egyék, a barátoknak nyujtván a tiszta bornak kenyérrel való keverékét | 96 | II | I |
| **Albercius** mondata, melyet a feledékenységtől *Pitra* bibornok mentett meg, *M. Aurel* idejére esik, s azt *A. Syriából Rómába* tett utja leirásához toldja | 96 | II | I |
| **Albert** von *Brandenburg, mainzi* püspök, (Medailonkép) | 212 | II | II |
| **Albertini**: »De mirabilibus novae et veteris *Urbis Romae*« cz. könyve, 1510-ben adta ki | 26 | II | I |
| **Albertus Magnus** munkái későbbi keletüek *Herradénál* | 13 | II | I |
| **Alboin** (569) | 31 | I | I |
| **Alcuin**, a latin atyák magyarázója | 112 | I | II |
| **Alcuinnak** tulajdonitották a »*Notitia* ecclesiarum urbis *Romae*« eredeti kivonatát | 26 | II | I |
| **„Áldást adó Jakab,"** valóságos typologiai jelentőségét felvilágositó körülmény | 264 | I | II |
| **Aldegraf**, *Dürer* tanitványa volt, s *Németországban* a természetellenes modort honositotta meg | 232 | II | II |
| **Aldegrever**, német festész | 229 | II | II |
| **Áldozó-oltárhoz** vezetett állatok is vittaek-kel gyakran voltak diszitve | 146 | II | I |
| **„Alexa"** felirat azon cameo vésműven, mely a *Fehérváry* gyüjteményében volt látható, s mely tengeri szörnyet ábrázolt | 134 | II | I |
| **Alexander Severus** megengedte *Calixtus* és *Urbanus* pápák korában, hogy a keresztények a városon belül is tarthassák gyüléseiket | 66 | II | I |
| **Alexander Severus**, lariumában *Orpheus*, Krisztus, *Ábrahám* és a tianaei *Apollonius* kép eit állitotta fel | 103 | II | I |
| **Alexandria** városában legujabban talált ó-keresztény diszkamrában a legrégibb képszínhangulata határozottan sárga-vörös | 163 | II | I |
| **Alexandriai** keresztények megilletődése 829-ben sz. *Márk* testének szándékolt elhozatala miatt | 52 | I | I |
| **Alexandrinusok** a syrének apjául *Acheloos* folyót, anyjául pedig a muzsák egyikét tekintették | 7 | II | I |
| **Alfarano** adatait a coemeteriumokról *Bosio* felhasználta | 30 | II | I |
| **Alkmene** ablaka előtt, *Jupiter* és *Mercurius* a nemzőrészekkel felkötötten jelennek meg, egy agyagedényen, melyet *Müller* és *Oesterley* ismertetnek | 284 | I | II |
| **Állat-disztől** vették nevöket a byzantiaknál a kelmék és ruhák. *L. Reiske:* De ceremoniis aulae byzantinae | 175 | I | II |
| **Allegoriai** magyarázat mérsékeltebb iskoláját: *Sz. Bazil*, naziansi *Gergely*, alexand. *Cyrill* és *Chrysosthomus* képviselik | 111 | I | II |
| **Álló-Iupiter**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott szobrainak | 51 | II | II |
| **Álló-gyertyatartó** kovácsolt vasból; ki volt a *bécsi* kiállitáson állitva | 195 | II | II |
| **Almanaco cristiano**, *Róma* város számára 336-tól, melyet 354-ben *Liberius* pápa alatt folytatott: *Furius Dionisius Philocalus* | 25 | II | I |
| **Almuccia, Infula, camelaucium** volt hihetőleg kezdetben a kereszt. főpapok fejtakarója | 186 | I | II |
| **Ἀλουργή** (byzanti kelme), mely többnemü tengeri kagyló puha rostjából vagy szálból készült. *Reiske:* Pinna osztrei genus lanas dat | 176 | I | II |
| **Alpeseken**- innen a vas használata csak lassan terjedt el, bár az egyptomiak már évezredekkel az előtt ismerték mivelését | 4 | II | II |
| **Alsan** családból származott *Valentin pécsi* püspök, mit sirkövének felirata is bizonyit | 271 | I | II |
| **Alsó-Ausztriai** *St. Johannban* fölfedezett falkép sz. háromsága | 113 | II | I |
| **Altdorfer**, *Dürer* tanitványa volt, ki *Németországban* a természetellenes modort honositotta meg a müvészetben | | II | II |
| **Altichiero** és **Avanzo** *Paduában* (a falfestészetet illető-leg) üde alapon vázoltak, a finom bevégzést pedig nem fresco-festékkel adták hozzá | 90 | II | I |
| **Altissidori gróf leányát**, *Jolantát, András* magyar kir. vette nőül; az arát *Franciaországból Bertalan pécsi* püspök hozta *Magyarországba* | 146 | I | II |
| **Amateur** szó alatt régebben a ritkaságok gyüjtőjét értették; jelenleg az amateurtől kivánják, hogy ahoz, mit gyüjt, értsen is | 2 | II | II |
| **Amazonok**; a *rómaiak* az amazonokat *(Attys, Páris)*, phrygiai öltözetben ábrázolták | 171 | I | II |
| **Ambrus**, (szent) *majlandi* érsek, idejében (V. század) épitették valószinüleg, a *majlandi sz. Lőrincz* templomot | 31 | I | I |
| **Ambrus** (szent) hymnusa *János* evangelistához | 96 | 97 | II | I |
| **»Amictus«** látható a keresztény emlékek alakjain; mert a kereszténység elterjedése alkalmával *Rómában* az öltözet egyszerüsitett volt | 196 | I | II |
| **»Amictus«**-nak nevezték azt, mikor a *rómaiak* a »himation«-t felöltötték (Umvurf) magukra | 196 | I | II |
| **Amorette**; szobormü *Ráth György Bécsben* kiállitott gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Amosis**-nak, a XVIII. dynastia első királyának volt anyja *Aah-hotep* | 26 | II | II |
| **Amphitrite** és **Neptun** diadalmeneteit ábrázoló müveken tengeri szörnynyel találkozunk | 33 | II | I |
| **Amset** volt neve azon edények egyikének, melybe a mumia mellett a nagy bél volt elhelyezve | 29 | II | II |
| **Anacletus** pápa *Péter* (apostol) emlékét és a püspökök (pápák) temetőjét épittette a »liber pontificalis« szerint | 46 | II | I |
| **»Analecta«**, melyben *Agathias Aesopról* ir | 283 | I | I |
| **Analogia** a *velenczei* és *dijoni* altemplomok oszlopai közt | 63 | I | I |
| **Analogia** a gurki és *velenczei* altemplomok oszlopai közt | 67 | I | I |
| **Analogia** és különbség a gurki és *pécsi* altemplomok közt | 68 | I | I |
| **Analogia** *sz. Ambrus* versei és *Albercius* mondata közt | 97 | II | I |
| **Analogiai** a *velenczei Márk-* és a *dijoni* altemplomok oszlopainak magassága közt | 63 | I | I |
| **Analogiák**: a gurki, *dijoni* és *velenczei* altemplomok közt | 65 | I | I |
| **Anapanomenos**-nak nevezték az antik-világban a pihenés-féle ábrázolást (jobb kart a fej alá helyezve) | 135 | II | I |
| **Anastasiát** ábrázolja a cividalei hat szobor egyike | 306 | I | II |
| **Anastasius** (szent) a spalatói torony dombor-müvén | 350 | | I |
| **Anatolia**, *Emiliánus* consul (249) leánya, *Calocerust* és *Parteniust* megbizta, hogy vagyona jövedelmeit jámbor adakozásokra forditsák | 66 | II | I |
| **Anaxyrides**-nek nevezték régi nevén azon czomb-takarót, mely a *Justiniant* ábrázoló ravennai képen látható | 183 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **András** I. m. királynak küldötte *Constantin* azon koronát, melynek lemezeit *Nyitra-Ivánkán* találták meg. (De *Linas* szerint) | 334 | I | II |
| **András** király nőül vevén *Jolantát*, a *burgundi Altissidori* gróf leányát, *Bertalan* püspök az arával érkezett *Magyarországba*. | 146 | I | II |
| **András** (de *Linas* szerint) akkor kapta *X. Constantintól* a koronát, mikor az eretnekségről lemondott | 334 | I | II |
| **András** (I.) király *Rádó* adományozását, a *pécsi* püspökség javára 1057-ben megerősitette | 1 | I | I |
| **András** megerősiti, *Bertalan* püspök javára, *Sz.-István* I. *András Sz.-László* és III. *Béla* okleveleit, melyek a *pécsi* püspökség javadalmazására vonatkoznak | 152 | I | II |
| **András** (III.) magyar király és *Agnes* neje sirkő-födelének fényképmásolata | 180 | II | II |
| **András** m. király *Bertalan pécsi* püspökhöz 1535-ben dicsérő levelet ir | 150 | I | II |
| **András** m. király érdekében *Bertalan pécsi* püspök több utat (4) tett a maga költségén | 150 | I | II |
| **Andrássy Ferencz** készitteté 1748-ban az *Andrássy* Manó gr. asztalékéhez tartozó szép ezüst kannát | 235 | II | I |
| **András** király a magyar harminczad jövedelmét kötötte le zálogul arragoniai *Jakabnak*, addig, mig a jegybérül igért 12 ezer márka ezüstöt lefizeti | 151 | I | II |
| **Andrássy Manó** gróf *Bécsben* kiállitott fegyverei | | II | II |
| **Andrássy Manó** gróf gyürüinek felsorolása | 138 | II | II |
| **Angersi régész-gyülés** 1841-ben, melyen *Caumont Virsin* azon nézete mellett harczolt, hogy a syrén a keresztelés által tisztult keresztény jelképe | 12 | II | I |
| **Angusti-clavia-tunica**, (a két szalagos) jellemezte a *romai* lovagrendet | 170 | I | II |
| **Angyal szól Gedeonnak**. (*Ange'us* hortatur ne quid *Gedeon* vereatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Angyal a sirnál**. (Quod vivas criste certum docet angelus iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Angyal ki Jánosnak szól** (Sponsus amat sponsam Christus nimis et speciosam.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | II |
| **Angyali mellkép** a m. korona abroncsán | 331 | I | II |
| **Angyali üdvözlet**. (Virgo salutatur innupta manens gravidatur.) — *Heinecke* féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Angustus clavus**, bibor szinü, keskeny, kettős-szegély a lovagrend ruháin | 175 | I | II |
| **Anicet pápa** a calixtusi temetőbe takarittatott-e el, bizonytalan. | 63 | II | I |
| **Anicia** családból származott *Junius Bassus* koporsója $11\frac{1}{2}$ palm. hosszú, 6 széles és $5\frac{2}{3}$ magas | 114 | II | I |
| **Anicius Probus** koporsójának domborműveiben az elrendezés hasonló *Junius Bassus* koporsóján levőhöz. | 117 | II | I |
| **Anicius Probus** meghalt 395-ben; koporsójának hossza $10\frac{1}{4}$, szélessége $3\frac{3}{4}$, magassága 9 római palm. | 117 | II | I |
| **Anicius Probus** koporsóját azon mausoleumban találták, melyet *Probus* neje: *Proba*, hajdani *sz. Péter* basilikája apsisán kivül épittetett. | 117 | II | I |
| **Anjoui** épitészeti iskola Viollet. *le Duc* szerint. | 156 | I | II |
| **Ankershofen** állitása szerint, a gurki domban az apácza-karzaton levő oltár 1203-ban, és a kereszt-oltár 1216-ban állittatott fel. | 65 | I | I |
| **Anno** érsek 1066-ban, *Kölnben*, a sz. gereoni egyházat épitette, melynek keleti része tökéletes tornyos-szentélynek nem nevezhető. | 90 | I | I |
| **„Annunciatio Samson“**. Hostibus in molem generabis femina prolem. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon. | 113 | I | II |
| **„Annunciatio Domini“**. Ex te nascetur quo lapsus homo redimetur. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon. | 113 | I | II |
| **„Annunciatio Ysaac“**. Huic sobolis munus promittit trinus et unus. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon. | 113 | I | II |
| **Anonymus**, »De monstris et belluis«. (Kiadta *Berger de Xivrey*). | 11 | II | I |
| **„Amorphus“**-alaktalan (*Priaposra* vonatkozólag) | 484 | I | II |
| **Antefixák dísze**; a tetőkön a homlokcserép végprofylje kellemetlenül hatván, eléje ezt helyezték. | 257 | I | II |
| **»Ante legem«**, *Mózes* törvényhozása előtti korszak. | 113 | I | II |
| **Antefixumot** szülő elv ugyanegy az asphodelost használó elvvel, csakhogy előbbi több levéllel bir. | 257 | I | II |
| **Anteros pápa**, *Pontianus* utóda, a *romai* városi praefecturában a martyrok actáit kerestette, hihetőleg azért, hogy azokat egyházi levéltárába letétethesse. | 66 | II | I |
| **Antik**-emlékek közt kivált az agyag-edények s itt ismét a *bachusi* osztályba tartozók azok, hol a *vittae*-k leggyakrabban fordulnak elő. | 146 | II | I |
| **Antik**-érmekre fordították a gyüjtők a XV. században figyelmüket; de ezeket inkább a classicai nyelvészet szempontjából tekintették. | 3 | II | II |
| **Antik-fresco** gyakorlatot és képet az újabbal összehasonlitván, a legfőbb különbséget abban találandjuk, hogy régen az alapkészitésben bőkezüebbek voltak. | 89 | II | I |
| **Antik-frescokban**, *Donner* szerint, kötőszert absolute nem használtak, kivéve a rózsaszinű festéknél | 88 | II | I |
| **Antik-gyermekfő**; szobormű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Antik-mythos**, mely mindenütt külső eseményeket képezett | 301 | I | |
| **Antik-oszlopot** is módositotta a *byzanti* építészet, mi szerkezeti, de nem aesthetikai tekintetben előnyös is volt | 81 | II | II |
| **Antik-müvészet** hanyatlása | 75 | II | II |
| **Antik-müvészet** is ábrázolt szenvedést *(Niobe, Marsias, Laokoon)*, de művészeti mérséklettel | 291 | I | II |
| **Antik-müvészet** törvénye: a méltóságos, nyugalmas, fenségesnek szabatos alakban megjelenő kifejezésére *(Texier* tételei) | 279 | I | II |
| **Antik fresco-festész** gyakrabban élt aláfestéssel, és festékeit vastagabb és sürübb rétegben rakta fel | 89 | II | I |
| **Antik fresco-festékeket** több hirneves vegyész vizsgálta | 87 | II | I |
| **Antik-dombormüvek** arról voltak hiresek, hogy alakjaik elrendezésével az elfoglalt térhez simulván, mégis feltünő plasticai szabadsággal mozogtak | 358 | I | II |
| **Antik-müvészet** az embert, ellentétben az ó-keresztény művészettel önérzetében, emberi méltóságában lépteti fel: akár nyugalomban, akár cselekvőleg adja elő | 290 | I | II |
| **Antik**, még teljesen ki nem fejlett ügyesség tehetetlenségéből származó keménységnek, megfelel a középkornak a byzanti müvészet után öröklött alakmerevsége | 371 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Antiochia** 1268-ig maradt a nyugatiak hatalmában. Bevették 1098-ban | 157 | I | II |
| **Antipendium** *Klosterneuburgban* | 112 | I | II |
| **Antissiodori** *Remigius* nyilatkozata *József* (bibliai) két fiának mysticai jelentőségéről | 263 | I | II |
| **Antonio** *Mini, Michel Angelo* tanitványa volt | 206 | II | II |
| **Antwerpeni** jezsuita-templom tervezete *Rubens* műve | 212 | II | II |
| **Anyagi szépségnek** még a ruházat is alá van rendelve, melynek inkább a test kitüntetése a föladata (*Texier* tételei) | 278 | I | II |
| **Antonius Pius** korában a calixtusi temetőbe kevés keresztény temetkezett | 63 | II | I |
| **Anziumba** küldték *Calixtust, Carpoforus* hires rabszolgáját, hol 167-ig maradt | 63 | II | I |
| **Apácza-karzaton** levő oltár a *gurki* domban, 1203-ban állíttatott *Ankershofen* szerint | 65 | I | I |
| **Apaffy Mihály** buzogánya | 235 | II | II |
| **Apelles** *N. Sándor* arczképeinek egyike sem maradt reánk; sőt a régészek még egyetlenegy antik-képet sem jelöltek ki, mint *Apelles* eredetijének utánzását | 64 | II | II |
| **Aphrodite** szobrán eszményi typus, kiesség és szépség nyilatkozik. (*Schnaase.*) | 294 | I | II |
| **Apocalypticus** jelenet a *Savini* egyházban négy van | 142 | I | II |
| **Apollinaris** nevű *ravennai* egyház mosaikjai egy időben készültek a *triesti* mosaik-képekkel. XII. száz. (*Haas*) | 325 | I | II |
| **Apollo**, olajfa-levél koronával; szobormü, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Apollo**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak | 51 | II | II |
| **Apollonios és Tauriskos**; trallesi testvérpár, *Rhodos* szigetén készitették a *farnesi* bika szobor-csoportozatát *Euripides* tragoediája után | 52 | II | II |
| **Apollonius** (tyanai) a hellenek emberitett isteni ábrázolása ellen tesz kifogást. (*Philostratos*) | 292 | I | II |
| **Apophis kigyót**, *Horus* napisten ellenségét, rejtekéből elővonni csak *Ammum* a főisten segélyével lehetett | 32 | II | II |
| **Apostaták** zendülése gátolta *Marcellus* pápa kormányát a római coemeteriumok rendezésében | 69 | II | I |
| **Apostolicae** constitutiones egyik helyére emlékeztet *Lázár, Jonás, babyloni* ifjak és *Dániel* egymás melletti ábrázolása | 102 | II | I |
| **Apostolok**: (*Péter* és *Pál*) már az ó-keresztény előadásokban egymás mellett adatnak elő | 141 | II | I |
| **Apostolok** megkülönböztető járulékai általánosan csak a XIV. században lettek alkalmazva | 141 | II | I |
| **Apostolok**: *Péter, Pál, András, két Jakab, Tamás és Fülöp* alakjai a zárai »capsá-n« (ereklyetartó) | 335 | I | II |
| **Apostol-szobrok** a *pécsi* sz.-egyh., 1854-ben állíttattak fel, melyeket *Bartalics Mihály* készitett | 1 | II | I |
| **Appiai** keresztény temető első elrendezője a legrégibb *Lucina* volt, ki a második században élt | 62 | II | I |
| **Appiai-ut** mellett volt elrejtve *Péter* és *Pál* apostolok holtteste a *katakombákban* | 32 | II | I |
| **Apróbb talált tárgyak**, a *római* coemeteriumokban, sokat tesznek a chronologiai meghatározásra vonatkozólag | 48 | II | I |
| **Apsidiolok ablakai**, a pécsi székes-egyház felső-templomában. | 18 | I | I |
| **Apsidiolok** és a fő-apsis ablakainak bélletei a *pécsi* székes-egyházban, dúsan tagozottak. | 12 | I | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Apt**, franczia városban talált nevezetes sarcophagon is előfordul az »opus pavonaceum«. | 252 | I | II |
| **Aquila** festette a *turnicsai* templom *sz. László* legendáját a XIV. század vége felé. | 96 | I | I |
| **Aquilino imolája**, a *mailandi sz. Lőrincz* templomban | 31 | I | I |
| **Aquitani** építészeti iskola *Mertens* szerint | 156 | I | II |
| **Arany bulla.** (Közepén ikertornyos templom). | 131 | II | II |
| **Arany bulla.** (Trónon ülő császárral). | 131 | II | II |
| **Arany borjút imádják.** (*Per Moysen* sacrum teritur vituli simulacrum). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 121 | I | II |
| **Aranylap** alkalmazását (a mosaiknál) a mult században barbárságnak, az anyagi iránti nyers kedvelésnek kiáltották ki, mely által a nemes idom érzete eltompul. (Schnaase). | 321 | I | II |
| **Arany-karperecz**, melyet a magyar nemzeti muzeum *Bécsben* kiállított s a melyet *Mária* királynénak tulajdonitanak. | 176 | II | II |
| **Arany-pecséttel** ellátott okmánya *III. Bélának* 1190-ből, a *pécsi* püspök és polgárság régi és ujabb szabadalmaira vonatkozólag. | 2 | I | I |
| **Arany tarcsa**, mely a *szent páli* biblia czímképén *Nagy Károly* kezében van, vörös betüket láttat, melyeket *Perz* így rak össze: »Hic *Carolus* rex magnus«. | 198 | I | II |
| **Aranyos sírról** (»un sepolcro tutto messo adoro«) tétetik említés *Feánál*, melyet a calixtusi temetőben ástak ki. | 27 | II | I |
| **Arányosítása** a *pécsi* árkádnak. | 254 | I | II |
| **Arányosítási rendszer.** | 85 | I | I |
| **Aranyozott pohár leírása**, mely *Bécsben* ki volt állítva. | 212 | II | II |
| **Aranyozott és pontozott ezüst serleg**, »*Gregorius Betlen* 1685. — *Toroczkai Mária* 1685«. felirattal. | 236 | II | II |
| **Aránytalanság** a *dijoni* egyház oszlopainál, mely azoknak pillérekké való átváltoztatását követelte. | 32 | I | I |
| **„Arca Noe“.** Quo fluit omne bonum lege pneumatis hac ave domum. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon. | 116 | I | II |
| **Archai harczos**; *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből. | 54 | II | II |
| **Archai** művek kétfelé ágaznak: egyik sorozatában észrevehető a testi erőnek kifejezése utáni törekvés, másikban a vágy a női alakok tetszőségét még a ruházatban is kifejezni | 41 | II | II |
| **Archai mü** (antik-plasticai) melyben a *pécsi* dombormüvek analogonját kereshetjük | 371 | I | II |
| **Archaicus** vagy régi enyésztő iskola oldalán, a naturalismus felé hajló iskola keletkezett a XIII. században *Franciaországban Violet-le-Duc* állítása szerint | 156 | I | II |
| **Architrav** | 59 | I | I |
| **Arcosolium** vagy köríves sírok, a római coemeteriumokban igen diszesek voltak | 31 | II | I |
| **Arculfus** 670-ben irt jelentése, melyben a szt. sír csucsának arany keresztjéről emlékezik. (*Messmer*) | 317 | I | II |
| **Arczképek** a negyedik század kőkoporsóin mindennapiak, s a *pécsi* sírkamrában láthatók medailonokba vannak foglalva | 155 | II | I |
| **Arczképes**, realistikus felfogás, mely a rómaiaknál el volt terjedve, átment az ó-keresztény művészetbe is | 297 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Arczképezés** első fokán a művész még nem volt képes felfogni az arczok lényegesen egyéni alakzását, hanem ragaszkodott a könnyen szembetünő esetlegességekhez | 144 | II | I |
| **Arczképezés** kifejlődése három fokon történt | 144 | II | I |
| **Arczképezés** kifejlődésének második fokán a művész egyéni előképet használt; azt törekedett visszaadni majd anyagi vagy gépészeti módon | 144 | II | I |
| **Arczképezés** kifejlődésének harmadik foka csakis a keresztény művészetben áll be, és pedig leginkább a festett művekben | 144 | II | I |
| **Arczképezési** igyekezetet látunk *pécsi* domborműveink fejein, a rajzolás minden tehetetlensége daczára | 362 | I | II |
| **Arczkép-medailon** a *pécsi* sírkamra dongaboltján, melyben a festő hihetőleg arczképet akart ábrázolni | 155 | II | I |
| **Area adjectá**-nak mélységét *Rossi István* 180 római lábra határozza, mihez hozzáadván az area propria mélységének 50 lábát, a régi római formula szerint volna a *Lucina* temetője: in via pedes C.; in aggere pedes CCXXX. | 54 | II | I |
| **Area** (telek), melyet joga volt minden rómainak a temetkezés czéljára szentelni | 41 | II | I |
| **Area propria**, mely a *Rossi* térképén az appiai úttól kezdve elterjedt az azzal párhuzamos vonalig | 54 | II | I |
| **Ares** arczképének neveztetnek egyptomi feliratokban a harczos pharaok | 24 | II | II |
| **Áriai** közös gyökből származtatják némelyek a broncekor tárgyainak fejlődését | 12 | II | II |
| **Arichis** *longobard* király polygon alaku koronát viselt. (*L. Hefner:* »Trachten d. christl. Mittelalt.« 19. ábr.) | 183 | I | II |
| **Aristionstela** szobránál a mosolyt közömbös komolyság helyettesiti. — *(Overbeck.)* | 361 | I | II |
| **„Aristocratiai"**-nak nevezhetjük a *római* művészetet | 287 | I | II |
| **Aristodemos** mintázta *Aesopnak* egy más (nem *Lysippos* által készitett) arczképét | 283 | I | II |
| **Arlesi és vaisoni** muzeumokban *(Francziaországban)* találkozunk a legrégibb stylü feliratokon Krisztus-monogrammakkal | 151 | II | I |
| **Arneth József** *a bakodi* hires leletről részletes értekezést irt | 109 | II | II |
| **Arneth** *a bakodi* hat gyűrűről megjegyzi, hogy azokhoz hasonlót a leghirnevesebb gyüjteményekben sem talált | 111 | II | II |
| **Arneth József** irt legelőször a *petreosai* kincsekről | 104 | II | II |
| **Arneth** nyilatkozata a *Karinthiában* talált sarcophagról, melyen a jó pásztor van ábrázolva | 101 | II | I |
| **Arneth József** is értekezett az *Egyeden* talált áldozati-kancsóról | 31 | II | II |
| **Árpádházi** királyok legrégibb czimer-paizsának diszképe tulajdonképen az oroszlán volt | 128 | II | II |
| **Arringhi** a homok vagy puzzuolana vermeket »cryptae arenariae«, ugyanazonosoknak mondja a katakumbákkal | 22 | II | I |
| **Arringhi** magyarázata egy falképről, melynek középen a b. szüz gyermekét kezében tartja, a néző felé forditva stb. | 229 | I | II |
| **Arringhi** kiadta a *Junius Bassus* hires koporsójának másolatát | 113 | II | I |
| **Ártatlanok halála.** (*Isti pro Cristo* mundo tolluntur ab isto.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Asahel** meggyilkolva a földön. (Ob domini cristum *Sic David* judicat istum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Ásatások** *Székes-Fehérvárott* 1848 és 1862-ben | 3 | I | I |
| **„Ascensio Domini."** Terrea natura petit ethera non moritura. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Asó püspök** | 1 | I | I |
| **Asphodelos-virágtól** vették a hétlevelü-disz mintáját, melylyel az assyriaiak és egyptomiak edényeiket diszitették | 257 | I | II |
| **Assisiban** kelt rendelete *Incze* pápának, melyben azon pécsi püspököt, ki *Bertalannak* a 200 ezüst márkát le nem fizetné, interdictum alá veti | 154 | I | II |
| **Assyri művészet** a részletet tulságosan miveli, s kiemeli az izom-rendszert, sőt izmot talál fel ott is, hol a természetben nem létezik | 42 | II | II |
| **Assyri művészet** alapja vallásos nem volt | 286 | I | II |
| **Assyriaiaknál** a férfi- és nőnem megkülönböztetésében typicus felfogás mutatkozik, ugy azonban, hogy mintául inkább a heréltek szolgáltak | 44 | II | II |
| **Astrokyonnak** nevezték a görögök az egyptomiak *Isis* csillagát | 33 | II | II |
| **Astulf királyuk** alatt a longobardok 756-ban nagy pusztitást követtek el a coemeteriumokban, miért is I. *Pál* pápa a legtiszteltebb martyrok ereklyéit *Róma* templomaiban helyeztette el | 48 | II | I |
| **Asztal-féle sir** (mensa, monumento a mensa) a római sirok második neme, melyet oltárként használtak | 38 | II | I |
| **Asztal-koporsó**, melyet *Rossi* a pápák régi, római cryptájában talált | 72 | II | I |
| **Át-iv** *(Transversalbogen)* | 85 | I | I |
| **Atavantes ab Atavantibus** mühelyében számos könyv készült *Mátyás* corvinái közől | 136 | II | II |
| **Athalia** megöli a királyfiakat. — *Hedier* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Athaliával** köttetik össze helyes typologiában a bethlehemi gyermekgyilkolás és *Saul* király papgyilkolásával | 138 | I | II |
| **Athena** város katholikonnak nevezett temploma falaiba dombormü van helyezve, melyen a sasok, hasonlítanak a spalatoi medencze sasaihoz | 349 | I | II |
| **Athene** (lemnosi) szobrán eszményi typus, kiesség és szépség nyilatkozik. *(Schnaase)* | 294 | I | II |
| **Athleta** *(Doriphoros)* szobormü, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Athleta**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak | 49 | II | II |
| **Athos-hegyi** festész-könyv azt igazolja, hogy a byzantiak a fresco-festészetben elállottak a régi gyakorlat pontosságától és kisegitő-szerekhez folyamodtak | 89 | II | I |
| **Átkelés** a vörös tengeren *(Hostes* merguntur per maris iter gradiuntur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Átlátszó zománczok** | 213 | I | III |
| **„Atman"** szó az indnyelvben nemcsak az egyéni *ént*, hanem az általános én-t is kifejezi | 251 | II | II |
| **Átmeneti alakulatok**, *Magyarországon* főleg *apátsági* templomokban, a XIII. század elején | 3 | I | I |
| **Atropos-dala**, a jövendőről | 10 | II | I |
| **Attikai** idommá fejlődött pillér- és oszlop-lábak, a *pécsi* székesegyház felsőtemplomában | 16 | I | I |
| **Attikában** a syréneket a siremlékekben alkalmazták | 8 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Attilának** 441-iki betörése előtt épült a *pécsi* földalatti cubiculum | 78 | II | I |
| **Attila** | 31 | I | I |
| **Attys-ok, Parisok** (amazonok) a rómaiak által phrygiai öltözetben ábrázoltatnak, minthogy őket a rómaiak idegenekül tekintették | 171 | I | II |
| **Átviteli módon a képzőművészet is előadhatja a mozgást** | 368 | I | |
| **Atyaistennek** a XI. századig nem jutott a szt.-háromságban oly dicső szerep, (a művészetben) mint hihetnők | 109 | II | I |
| **Atya-isten ábrázolása**, chronologiailag, a teremtés előadásában mindig előbb ábrázolandó a megtestesülésnél. Ez eszme a XV. században támadt és *Michel Angelo* és *Raphael* műveiben nyerte legfenségesebb kifejezését | 110 | II | I |
| **Atya-isten** főjellege az emlékezés, fiu-istené az értelmiség, a szent léleké a szeretet. Ez a *Sz.-Ágoston* s a legtöbb egyházatya tana | 112 | II | I |
| **Atya-isten**, mondja *Didron*, vagy épen nem fordul elő plasticai emlékeken, hogy ha előfordul is, egyedül testének kis részével | 109 | II | I |
| **Atya-isten** megjelenésének leirása hiányzott a képzőművészet érzékét nélkülöző zsidók szent iratában (ó-szövetség) | 110 | II | I |
| **Atya-isten és Krisztus** ugyanazonosságáról a szentirás több helye szól | 110 | II | I |
| **Augsburgi-dom** egyik szentély-ülésén syrén látható, mely a *pécsihez* igen hasonlít | 17 | II | I |
| **Augusztus**, *császár, Suetonius* állítása szerint, a kényelmetlen ruházat miatt lemondott az edző *római* szokásokról | 168 | I | II |
| **„Aurea gemma“** czimű könyvből vette *Herrad*: kosmologiai, csillagászati, geographiai stb. jegyzeteit | 13 | II | I |
| **Aurelianus Victor**-nak »*de Caesaribus*« czimű könyvében olvassuk, hogy a keresztények *Volusianus* kedvét keresték, mivel a legszegényebb eltemettetéséről is intézkedve volt | 67 | II | I |
| **„Aurora“** *Riga Péteré*, melynek a XII. és XIII. századból való három példányát a *hohenfurti (cseh)* zárdában őrizik | 127 | I | II |
| **Autographiái** a *vajda-hunyadi* várnak, a *bécsi* építészeti »*Bauhütté*«-ben | 61 | I | I |
| **Autunban** a székesegyház kapuzatán szobrászati mű van, mely byzanti diphtychonokra nem emlékeztet, hanem igenis byzanti festvényekre. (*Viollet le Duc. Sculpture* cz. czikke) | 159 | I | II |
| **Autuni** felirat első szavai szólanak az isteni viznek halhatatlan forrásáról, melyben születnek az isteni *ichtus* fiai, — s aztán, — vegyék a szentek megváltójának édes eledeleit és egyék meg vágygyal, az Ichtüs-t, melyet kezökre teendenek | 96 | II | I |
| **Autuni** görög felirat, melyet *Pitra* bibornok fedezett föl, bármikor vésetett is kőbe, oly régi zamatu, hogy azt *Irenaeus görög-gallicai* iskolája viszhangjának lehet tartani | 96 | II | I |
| **Auvergneben**, *Nivernois-ban és Berry-nek* egy részében *byzanti* hagyomány után élt a szobrászat, míg a díszités a *gallo-római* jelleget megtartá | 161 | I | |
| **Auvergni-i** építészeti iskola *Mertens* szerint | 156 | I | |
| **Auxerri** szoptató syrént *S. Bazil* is idézi és azt ördögi syrénnek, »Syrénes doemonica« nevezi. | 16 | II | I |
| **Auxerri** *szt.-István* templom kapuzatán gyermekét szoptató *Syrén* látható | 16 | II | I |
| **Avanzo és Altichiero** *Paduában* (a falfestészetre vonatkozólag) csak üde alapon vázoltak, a finom bevégzést pedig nem fresco-festékkel adták hozzá. | 90 | II | I |
| **Azara-mellkép**, mely hajdan *Azara* birtokában volt ma, *Párisban*, a *Louvreban* van elhelyezve; régi aláirásából *N. Sándor, Fülöp* fia a *makedoni*, még ma is látható | 65 | II | II |


## B.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Babylloniak és Dániel.** (Gens hec crudelis facit in mortem *Danielis*). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 123 | I | II |
| **Bacchans; cameo**, melyet *Pulszky F.* a *bécsi* világkiállításon kiállított, kétrétegü onyx. | 71 | II | II |
| **Bacchans-nö**; szobormü, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből. | 55 | II | II |
| **Bachus-mellkép**, bronce, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított. | 71 | II | II |
| **Bácsi**-erőd ásatása és tanulmányozása *Henszlmann* felügyelete mellett 1870. és 1872-ben történt. | 164 | II | II |
| **Bácsi**-erőd és erődített táborrajzai a *bécsi* kiállításon kitéttettek. | 164 | II | II |
| **Bácsmegyei** várnak nyolcz tornya van. | 166 | II | II |
| **Bácsmegyei** erőd donjonjának egyik ablakán a pólyát (a czimer paizsét) két paizsra elkülönítve látjuk. | 130 | II | II |
| **Bakacs Tamás** *esztergami* érsek casulája, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett. | 190 | II | II |
| **Bakodi** lelet 1859. sept. hó 22., négy lábnyi mélységben találtatott, *Kunszt József kalocsai* érsek birtokán | 109 | II | II |
| **Balduin** gróf és mások vezérlete alatt a keresztesek beveszik *Antiochiát* 1098. | 157 | I | II |
| **Balduin** császárt is követte *Joserand* tengerentuli utjában. | 148 | I | II |
| **Balduin**, *salzburgi* érsek a *gurki* dómot 1042-ben szentelte föl. | 65 | I | I |
| **Ballagó oroszlán**, fölötte három csillag, metszett mű. | 238 | II | II |
| **Ballagó oroszlán**; metszett kő. | 238 | II | II |
| **Ballista**, nyilazó-gép, mely a régiek hajóin volt alkalmazva. | 57 | II | II |
| **„Baptismus Christi“**. Fit via dilutis *Christi* baptisma salutis. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon. | 114 | I | II |
| **Baptisterium** dombormüvei a *spalatoi* székesegyházban *(Eitelberger)*. | 349 | I | II |
| **Barabás** apostol levele a II. század elejéről. | 110 | I | II |
| **Baráthegyen** talált valamennyi embercsont a m. földtani társulat 1874. apr. 8-án tartott ülésén lett bemutatva. | 11 | II | II |
| **Barbariano** (szent) az ötödik század kezdetén a *calixtusi* cripták fölött remete-életet élt. | 69 | II | I |
| **Barbarok** első (410) és második betörése (457) *Rómába* roppant károkat és pusztitást okozott; de, hogy a coemeteriumok ez által szenvedtek-e bizonytalan. | 47 | II | I |
| **Barbarossa Frigyes** plasticai képe. | 200 | I | |
| **Barberini** bibornok, 1634-ben a *máltai* rend költségén adta ki *Bosio* nevezetes munkáját. | 30 | II | I |
| **Bárka**, melyben a régiek *Noét* ábrázolták az emlékeken, nem egyéb négyeges ládánál, kivéve *Bosiónak* egy rajzát, melyen oroszlánfőkkel körülvett hordót szemlélünk. (Garucci). | 127 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Barletta** (Alsó-Olaszország) városában áll maig *Theodosius* colossalis bronce-szobra. Legjobban ismertették: *Schulz* és *Quast.* | 304 | I | II |
| **Baronius** a katakomba szót: cate tumba-nak javasolja írni. | 22 | II | I |
| **Bartalics Mihály** *pécsi* szobrász készítette a *pécsi* Apostol-szobrokat, melyek 1854-ben állíttattak fel. | 1 | II | I |
| **Bartoli Sancti!** »Veteres arcus Augustorum« *Romae* 1690. | 46 171 | I | II |
| **Basilikák** szélessége a román templomoknál nagyobb; mert ez utóbbiak eleinte nem voltak boltozva | 54 | I | I |
| Βασιλικον-nak oly kelme neveztetett a byzantiaknál, melybe a császár képe volt szőve. | 175 | I | II |
| **Basilius és Cyrillus** a bibliai állatok és a pogány mythos alakjai közti különbséget kiemelik. | 11 | II | I |
| **Basilius** (szent) szerint, a syrének bizonyos éneklő nők | 11 | II | I |
| **Basilius** (szent) irja, hogy *Ázsiában Péter* és *Pál* apostolok festett és szobrászati képei léteztek, s hogy ez az apostolok idéjéből származott | 138 | II | I |
| **Basilla** hires martyrnő | 31 | II | I |
| **Basilla** (szent) temetője | 33 | II | I |
| **Basilla**-(szent) temető temploma keletkezését a II. századba teszik, és szent *Hermesének* nevezik | 35 | II | I |
| **Báth-monostori** zárda leirása | 158 | II | II |
| **Báthmonostori grangiát** a tatárok 1241-ben elpusztitották | 26 | II | II |
| **Báthmonostori** grangiatemplom főoltára igen nevezetes | 160 | II | II |
| **Báthory István** nádor, 1225-ben, a *pécsi székesegyház* kincseivel menekülő kanonokoktól, a kincset elvette | 6 | I | I |
| „**Bauhütte**“, a *vajda-hunyadi várat* ábrázoló autographiákkal | 51 | I | I |
| **Bayeux**-i kárpitokon volt látható a legrégibb kengyelvas rajza, mielőtt a verébi kengyelvasat fölfedezték volna | 123 | II | II |
| **Bayeux**-i kárpit a XI. századból, mely *Hóditó Vilmos* történetét adja elő; ezen csürök-alaku sisak látható | 213 | I | II |
| **Bazil** (szent) az allegoriai magyarázat mérsékeltebb iskolájának egyik tagja | 111 | I | II |
| **Beatrix** I. *Frigyes* csász. neje és *Otto friesingi* püspök 1158 haltak meg | 203 | I | II |
| **Beaujeusei Humbert** a *maconi* synoduson 1153 | 146 | I | II |
| **Becker**, *Izsákot* (biblia) azon véres áldozat jelének tartja, melylyel *Krisztus* önmagát felajánlotta atyjának, s innen következteti, hogy *Izsák* áldozata kapcsolatba hozható az eucharistia nem-véres áldozatával | 98 | II | I |
| **Becket** szent *Tamás* casulája a lyukasztott-csürök alakját mutatja | 97 | II | II |
| **Bécsi császári könyvtár**-ban a »Genesis«-t tárgyazó görög könyv létezik | 342 | I | II |
| **Bécsi arany-császék**, melyeket hazánkban a Bánságban találtak, csattal vannak ellátva és vagy byzanti vagy perzsa mühelyből kerültek ki | 114 | II | II |
| **Bécsi képes krónika**, mely 1358-ban készült, III. *Béla fehérvári* templomának távlati rajzát adja | 94 | I | I |
| **Beda** (venerabilis) művei | 13 | II | I |
| **Beda** (venerabilis) mondja, hogy *Noe Krisztus*-hoz mindenben hasonló | 126 | II | I |
| **Beégetett festészet** (encaustica) a *stabii, herculanumi* és *pompéi* falfestményeken sehol sem fordul elő | 86 | II | I |
| **Befalazott al-templom** bejáratát, szent *Márk* templomában 1580 körül fedezték fel | 56 | I | I |
| **Beg Muhy Muchliry Dervis** rokona irta a *pécsi* székesegyház nyugati kapuzatára a török mondatokat | 3 | II | I |
| **Begon** *conquesti* apát (1099—1118,) ereklye-tartója a *conquesti* templom kincstárában. *Darcel Alfred* értekezett róla | 234 | I | I |
| **Beham Sebald** és **Bartel** testvérek, az ugynevezett »kis mesterek« (Kleinmeister) sorába tartoznak, nevet szerezvén maguknak kis mérvű réz- és fametszeteik folytán | | II | II |
| **Beiktatási** jelül a byzanti cs. uralommal szövetséges s annak alávetett barbár főnökök számára koronát küldött a byz. császár. *(De Linas)* | 333 | I | II |
| **Béka**, papiruson ülve, *Brugsch* szerint, számtalan évnek jele | 33 | II | II |
| **Béketartásra** kötelezi magát a papság és a nép a maconi 3 napig tartott synoduson 1153 | 147 | I | II |
| **Béla** (III.) király, a pécsi püspöki megyét rendezi, s annak jövedelmeit szaporítja | 3 | I | I |
| **Béla** (III.) király szabadalmi okmánya, *Pécs* városára vonatkozólag, melynek kiadatását *Calanus* pécsi püspök eszközölte ki | 2 | I | I |
| **Béla** (III.) király, a fehérvári templomot ujra épittette, melynél a négy-tornyos elrendezés megtartatott | 90 | I | I |
| **Béla** (III.) fehérvári templomának rajzát adja azon bécsi krónika, mely 1358-ban készült | 94 | I | I |
| **Bélával** (IV.) *Bertalan* pécsi püspök jelen volt a sajói ütközetben s vele *Dalmatiába* és *Olaszországba* menekült | 155 | I | II |
| **Belgiumi** és rajnavidéki castellumokban találták a legrégibb római mellives fibulákat | 118 | II | II |
| »Βελοποιικα« czimü müve alexandriai *Heronnak*, melyben a ballistá-t (nyilazó-gép) leirja | 57 | II | II |
| **Bemutatás** a törvény szerint. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. *(Ante legem-korszak.)* | 118 | I | II |
| **Benedek** (XIV.) pápa a vaticani könyvtárban keresztény muzeumot alapított | 28 | II | I |
| „**Benedictiones Jacob.**“ Nos redimens agnus ex Juda fit leo magnus. — Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltár-rakványon | 115 | I | II |
| **Benigne** (szent) sírjának leirása | 141 | I | II |
| **Benigne** (szent) koporsóján valószinüleg az egyik oldalon *Krisztus* születése, a másikon pedig szenvedése volt előadva | 141 | I | II |
| **Benigne** (szent) sírja, a dijoni al-templom szentélye előtt volt elhelyezve | 28 | I | I |
| **Benigne** (szent) temploma *Dijonban*, épült 1001—1015-ig | 44 | I | I |
| **Benigni** (sancti) *abbatiam Gregorius*, lingonensis episcopus fundavit | 40 | I | I |
| **Beni-hassani** szikla-sír, az egyptomi ó-birodalom művészetének nagyszerű példánya, mely másolatban a bécsi kiállításon látható volt | 23 | II | II |
| **Benko épitész** készítette a pécsi sírkamarák rajzát | 81 | II | I |
| **Benndorf értekezése**: »Passio sanctorum quatuor coronatorum.« | 156 | II | I |
| **Benozzo** és mások falképei, melyekről a felső réteg festékeikkel lehullott, az alsó rétegen a vörös rajzot mutatják | 91 | II | I |
| **Benvenuto Cellini** szerint *Pollajuolo* (aranymüves) oly nagy volt müvészetében, hogy sok szobrász és festész, rajzait mintául használta | 218 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Berald gróf** kisérte negyedik spanyol utjában *Bertalan* pécsi püspököt, mely utóbbi ez alkalommal arragoniai *Jakabbal* a jegybér iránt is végezett . . . | 151 | I | II |
| **Berenike**; hármas-rétegü onyx-cameo, melyet *Pulszky Ferencz* a bécsi világkiállításon kiállított . . . . . | 69 | II | II |
| **Bernárd** (szent) erélyesen kikelt a sárkányok, basiliskok stb. ábrázolása ellen a templomokban . . . . . | 18 | II | I |
| **Bernini** legjobb szobrainak redőzetét a *Pallas* promachos-tól vette *(Minerva*, mint előharczos a csatában) . . . . . | 51 | II | II |
| **Berry** egy részében, *Nivernois-ban* és *Auvergne-ben* byzanti hagyomány után élt a szobrászat; mig a diszítés megtartá a galló-római jelleget . . . . . | 161 | I | II |
| **Bertalan** pécsi püspök *Béla* (IV.) királylyal jelen volt a sajói ütközetben, s vele *Dalmatiába* és *Olaszországba* menekült . . . . . | 155 | I | II |
| **Bertalan** pécsi püspöknek okiratilag bebizonyított (III. *Honorius* okmányai) tudományhiánya nagy befolyással volt az általa megrendelt dombormüvek jelentékenységére . . . . . | 150 | I | II |
| **Bertalan** pécsi püspök, *Calanus* utódja (1219—1252) a pécsi sz.-egyház szobrászati diszítését eszközli . | 5 | I | I |
| **Bertalan** pécsi püspök negyedik spanyol utja alkalmával *Burgundiába* ment és a cluny-i zárdában magának sirt rendelt . . . . . | 151 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspök, *Barczellonában* összeadván *Jakabot* és *Jolántát*, 1235 nov. hava előtt *Magyarországra* visszaérkezett . . . . . | 151 | I | II |
| **Bertalan** püspök rendelkezése sírhelye tárgyában . . | 152 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspök 1252 lemond a püspökségről és a *clunyi* zárdába vonul . . . . . | 153 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspököt (1219—1252) *II. András* király, *Jolánta* leányának eljegyeztetése ügyében (az *aragoniai* királylyal), szerzett érdemeiért terjedelmes birtokkal ajándékozta meg . . . . . | 2 | I | I |
| **Bertalan** püspök járatlansága a typologiában . . . . . | 140 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspök nemzetisége (1219—1145). L. a *pécsi* dombormüvek nemzetisége . . . . . | 146 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspök 1234-ben kelt okiratában, melyben kijelenti, hogy a *cluny*-i zárdában kiván eltemettetni, felvilágositást ad származásáról . . . . . | 146 | I | II |
| **Bertalan** *pécsi* püspök, ha *Lorain* állítása igaz, *Jolánta* magy. királynénak rokona volt . . . . . | 148 | I | II |
| **Berti Gáspár** mathematicus vette föl *Bosio* munkájához, a római temetők rajzait . . . . . | 30 | II | I |
| **Berzei István** az apáti széken közvetlenül követte *Brancioni Istvánt*, ki női részről nagybátyja volt . . | 148 | I | II |
| **„Bestiarium"**-oknak neveztettek azon könyvek, melyekbe a sz. irás helyeivel viszonyba hozott állatokat rajzoltak . . . . . | 126 | I | II |
| **Betakart** fejjel jelennek meg a matronák az ó-ker. világban. (*Falke* »Mitth.« 1861) . . . . . | 213 | I | II |
| **Bethel** város gyermekei *Helysaeussal*. (Percutit ira dei derisores helysei.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Bethlehemi** gyermekgyilkolás. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae.) . . . . . | 118 | I | II |
| **Bethlehemi** gyermekgyilkolás, a *pécsi* dombormüveken . . . . . | 233 | I | |
| **Bethlehemi** gyermekgyilkolás helyes typologiában *Athaliá*-val köttetik össze, ki a királyfiakat megöleti, — és *Saul* király papgyilkolásával . . . . . | 138 | I | II |
| **Bethunban**, a XVI. sz. drámai előadásaiban, egy jelenetben, *Judás* árulását párhuzamba tették *Dalila* árulásával . . . . . | 136 | I | II |
| **Bhavani** indus istennő nemcsak a termékenység, hanem a győzelem istennőjének is tekintetik . . . . . | 255 | II | II |
| **Bhavani** indus istennő neve a hellen *Demeter* istenségre emlékeztet, midőn mindkettőt összeköttetésbe hozzák a termékenységgel . . . . . | 255 | II | II |
| **Bianchini** kiadta az 1751-ben a *priscillai* temetőben talált koporsó azon rajzát, mely a három keleti bölcset ábrázolja, s a mely a *pécsi* síralagban levőhöz hasonlít . . . . . | 79 | II | I |
| **Bianchini** és **Muratori**, a *veronai* codex egy töredékét ily czim alatt adta ki: »Enarratio symboli pseudo-athanasiani.« . . . . . | 25 | II | II |
| **„Biblia picturata"** a typologicus könyvek negyedik neme, melyet *Heider* ismertet. Kettő a *bécsi* császári és kettő a nagy *párisi* könyvtárban van . . . . . | 126 | I | II |
| **Biblia** legrégibb *alexandriai* fordítója a héber kikajon szót »koloquin«-tel adja vissza, mely a vad-tök egy faját jelenti . . . . . | 135 | II | I |
| **Bibliai** feliratos képeket idéz *Grimouard*, melyekben *József* nemcsak *Péter*, hanem maga *Krisztus* előképeként van feltüntetve, sőt néha annak nevelő apjával is párhuzamba tétetik . . . . . | 142 | II | I |
| **„Bibliotheca Cluniacensis"** *Paris* 1614 a *brancioni* nemeseket, mint a *cluny*-i zárda szomszédjait emlegeti . | 146 | I | II |
| **Bibor latus clavus** és **augustus clavus**, az állás tekintélyét jelölte a *rómaiaknál* . . . . . | 237 | I | II |
| **Bibor-Clavus**, a consulok széles szalagja . . . . . | 237 | I | II |
| **Biborszin** használata *Byzanczban* olykor halálbüntetés terhe alatt tiltatott . . . . . | 175 | I | II |
| **Bink** *német* festész . . . . . | 229 | II | II |
| **Bivaly-szarvak** művészileg kidolgozva, az esztergomi egyházi kincstárban, melyekben jelenleg szentelt olajakat őriznek . . . . . | 181 | II | II |
| **Bizonyiték** arra, hogy a leszármaztatott mérvek meghatározásánál nem a *gurki*, hanem a *dijoni* egyház méretei szolgáltak a *pécsihez* alapul . . . . . | 83 | I | I |
| **Blanchini József** szerint, a tudósok a XII. sz. előtt leonini verset nem csináltak. (Hist. Eccl. quadrip. Ind. Tab. I. Saec. 2 p. 455.) . . . . . | 260 | I | II |
| **Blasius**-féle kolostor 1805-ben feloszlattatván, több tagja, a *karinthiai* szent *Pál*-féle *monostorban* keresett menedéket . . . . . | 407 | I | II |
| **Blasius**-féle kolostor 3 casulája, melyek a sz. *Pál*-féle *karinthiai* kolostorba vitettek . . . . . | 207 | I | II |
| **Blouse** *(franczia)* a rövid tunicából származott . . . . | 220 | I | II |
| **Bö-nadrág** (gallia braccata) milyet a gallusok, a későbbi kor legionariusai is hordtak . . . . . | 171 | I | II |
| **Bö-ujju tunica** nem a XI. vagy XII. sz. találmánya . . | 212 | I | II |
| **Bock** a *guarrazari* koronákat, *Theodolinda* királyné ajándékait, a *bakodi* és *petreosi* lelet tárgyait összefoglalja és ugyanazon nép *(goth)* teremtményének mondja . . . . . | 115 | II | II |
| **Bock Ferencz** is értekezett a *romániai petreosi* kincsekről . . . . . | 104 | II | II |
| **Bock** nem támadja meg azon traditiót, hogy a királyi palást egy, a Sz. *István* korában készitett casulából eredt . . . . . | 94 | II | II |
| **Bock Ferencz** leirta az *esztergomi* egyházi kincstár egyes emlékeit . . . . . | 180 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Bock Ferencz**, a *magyarországi* aranymivesség meghonositását, helytelenül; csak *Zsigmond* király korába helyezi | 162 | II | II |
| **Bock Ferencz**: »Bischöfliche Inful des Stiftes *Admont*« stb. czikkeiben a püspöki mitra alakjának változásáról szól | 204 | I | II |
| **Bock** a *bécsi* »Mittheilungen« IV. k. 1859-ik évfolyamában a magyar koronázási köpeny kelméjét magyarázta | 176 | I | II |
| **Bock**: »Die Kleinodien d. heiligen *römischen* Reiches« czimü könyvében a magy. koronázási köpeny kelméjét magyarázza | 176 | I | II |
| **Bocskor-czipö**, melyet *Oberflachtban (Würtemberg)* találtak. (*L. Hauptmann v. Dürich und Wolfgang M.*: »Die Heidengräber am *Lupfen bei Oberflacht.*« | 214 | I | I I |
| **Bodenbach** közelében talált agyagedény, melyet *Lindenschmidt* ismertet munkájában | 12 | II | II |
| **Boettiger**: »Die Tektonik der Hellenen.« cz. művében a szövetek idomainak befolyásáról beszél, a hellen épit. ornamentikára | 242 | I | II |
| **Bohemond** és mások vezetése alatt a keresztesek 1098. beveszik *Antiochiat* | 157 | I | II |
| **Boissiére** állitása, a *római* lábnak alkalmazásáról, a középkori épitkezéseknél | 32 | I | I |
| **Bokáig** érő talarist (χιτων ποδήρης) viselnek a nők az ó-ker. Sarkophagokon | 170 | I | II |
| **Bölcsek**-nek nevezendők a *Jézus* imádására jelentkezett keletiek és nem királyoknak | 232 | I | II |
| **Boldetti** 1720-ban adta ki: »Osservazioni sopra icimiteri d' *S. S. Martiri* ed antichi Christiani di *Roma*« cz. munkáját | 28 | I | II |
| **Boldetti** főfeladatául tekintette, hogy az egyháznak a martyrok körüli nézeteit igazolja | 28 | II | I |
| **Boldetti**, *Domitilla* temetőjében találta azon bronzelemezt, mely *Péter és Pál* egyesitett arczképeit tünteti fel; egyike a legrégibb példányoknak s jelenleg a vaticanban őriztetik | 137 | II | I |
| **Boldetti**, XI. *Kelemen* pápának egy, a keresztény feliratokat magába foglaló külön muzeum felállitását ajánlotta | 28 | II | I |
| **Boldetti** kanonok a *római* Coemeteriumokról művet irt, de nem használta sem a helyszini, sem az időszerinti rendszert kellőleg | 28 | II | I |
| **Boldetti** 1720-ban talált egy, a történetben ismeretes sír-csoportot *Róma* körül | 40 | II | I |
| **Boldetti** a felirások utmatatása nyomán a martyrok vérét tartalmazó csészék egy részét ivó-edényeknek tartja | 119 | II | I |
| **Boltozata** a *pécsi* székesegyház felső templomának, hihetőleg még *Zsigmond* püspök (1473—1505) idejebeli | 15 | I | I |
| **Boltozat** viselésére, a *pécsi* székesegyház falai, nem voltak tervezve | 24 | I | I |
| **Boltozott** járdát épitettek a mult században a *pécsi* sirkamrához, hihetőleg a felfedezés alkalmával | 80 | II | I |
| **Boltsüveg** (kappe, lunette, triangle de voute.) | 85 | I | I |
| **Bonfinius** ismerte azon feliratos *római* követ, melyet a *bácsi* vár romjaiból ástak ki, de ismét elveszett | 171 | II | II |
| **Bonipertus püspök** | 1 | I | I |
| **Bonus eventus**, szobormü. *Ráth György Bécsben* kiállitott gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Bordier et Charton** »*Franczia*ország története«-ben másolva van azon lovas-szobrocska, melynek alakja a laterani mosaikon levő *Nagy Károly* képéhez hasonlit | 195 | I | II |
| **Borkancsó** | 238 | II | II |
| **Bosio Antal** szül. 1576 körül *Maltában*, 1592-ben *Rómában* volt de *Winghe* társaságában | 30 | II | I |
| **Bosio** felhasználta *Grimaldi* adatait, midőn a coemeteriumokról irt | 30 | II | I |
| **Bosio** felhasználta *Alfarano* adatait is a *római* coemeteriumokról | 30 | II | I |
| **Bosio** egész külön könyvet szentelt a vatikáni temetőnek és *sz. Péter* sirjának | 31 | II | I |
| **Bosio Antalt**, *Rossi, a római* földalatti temetők *Columbus*-ának nevezi | 27 | II | I |
| **Bosio** a halat az ártatlanság jelképének mondja, s titkos jelentését az egyház-atyák szerint fejtegeti | 97 | II | I |
| **Bosio**, egyetlenegy a történetben ismeretes sir-csoportot 1619-ben talált | 40 | II | I |
| **Bosio** közé tette a calixtusi temető egyik arcosolium festvényét, melyen a bálványnak imádását megtagadó babyloni ifjak szemközt vannak állitva a megváltót anyja ölében imádó mágusokkal | 129 | II | I |
| **Bosio** egy katakombai képen levő alakot profétának tart, ki jobbját, a gyermekét ölében tartó b. szüz felé emeli; a b. szüz két torony-félére támaszkodik | 226 | I | II |
| **Bosna asszony**, *sz. Jakab* martyr tiszteletére ereklyetartót (capsa) készittetett, mely a zárai dóm kincstárában van elhelyezve (vertmű) | 354 | I | II |
| **Boszorkánylábat** *(Drudenfuss)* képvisel a spalatoi medenczén, a középcsillag öt ágával *(Eitelberger)* | 349 | I | II |
| **„Botrus in vecte."** Vecte crucis lignum botro Christi lege signum. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Bottari** a pávát a bünbánás jelképének akarja tekinteni | 158 | II | I |
| **Bottari** praelatusra bizta *XII. Kelemen* pápa a *Bosio* könyvéhez szükséges illustratiók kiadatását | 28 | II | I |
| **Bottari** oly sirkamrákat talált, melyek minden sarkán volt egy-egy (martyrvért, vagy üledéket tartalmazó) edény | 119 | II | I |
| **Bottari** kiadta *Junius Bassus* koporsójának rajzát A koporsót a vaticáni *coemeteriumban* találták | 113 | II | I |
| **Bottlegourd** (angol szó); magyarul lopótök; ez lehetett azon növény, mely *Jónás* próféta könyvében említtetik | 134 | II | I |
| **„Boukoleon"**-nak nevezett csász. palota csekély maradványán *(Constantinápoly)* két oroszlán fordul elő | 353 | I | II |
| **Boukranion** (ökör koponya), melyet a templomok friesébe helyezve épitészeti diszként használtak | 294 | I | II |
| **Bourbon-liliom**, melynek kehelynélküli viráglevele csak hármas, míg a természetes liliomnak hat levele van | 243 | I | II |
| **Brahmanok** és buddhisták *svastika*-nak nevezik a régi keresztények tetragrammájá-t | 147 | II | I |
| **Brancioni** nemeseket, mint a *cluny-i* zárda szomszédjait a »Bibliotheca Cluniacensis« is emlegeti | 146 | I | II |
| **Brancioni Josserand** le *Gros* a *maconi* synoduson 1153. | 147 | I | II |
| **Brancióni István** női részről *Berzei Istvánnak* nagybátyja volt, kit előbbi, az apáti-székben *(cluny)* közvetlenül követett | 148 | I | II |
| **Brankovics-család** tagjai, *Frusca-Gora* táján, *Szerémmegye* hegységében 12 kolostort alapitottak, s ez épitkezés a szerb épitészeti tevékenység második korszakának tekinthető | 82 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **„Brasse“**, mélyedési domborműben vésett ércz-sírtábla angol neve, mely a XIII. sz. 2. felében került *Angliába* | 267 | I | II |
| **Brasseur de Bomburg** egy munkájában repülő-golyóról tesz említést, melyet *Palenque*-ben *(Mexiko)* egy ajtó fölött találtak | 260 | II | II |
| **Braunschweigi** falképek előfokának tekinthetők a *Salzburgiak (Heider)* | 329 | I | II |
| **Braunweileri** képek pálhamezőkre vannak osztva | 339 | I | II |
| **Bredwardine** scott báró, *Scott W.* „*Waverley*“ regényében, jogai közé számítja: minden csata után lehuzhatni a király „*Caligái*“-t | 214 | I | II |
| **Bresciai-codexben** Krisztus-féle monogrammákkal találkozunk | 151 | II | I |
| **Bresciai koporsó** domborművén egy, a csillagos égből kinyuló kéz tartja üstökénél fogva *Habakukot* | 108 | II | I |
| **„British muzeum“** ritka felfogásu *assyriai* oroszlánaira emlékeztet a *klosterneuburgi* oltárrakványon a *Sámsonnal* küzdő oroszlán | 137 | I | II |
| **Bronce-gyüjteményeink** kincsét, unicumát képezi egy tárgy, mely a középkori nyakvérthez leginkább hasonlít | 18 | II | II |
| **Bronce-lámpa**, lovon ülő imperator alakjában. Szobormű, *Ráth Károly Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Bronze-Madonna** leirása, mely *Bécsben* ki volt állítva | 202 | II | II |
| **Bronze-öntési** gyakorlatot, *Lindenschmidt* szerint, az antik nemzetektől kell származtatnunk; ezt tanusítják a *rajna* vidékén felfedezett nagyszámu sírok | 12 | II | II |
| **Bronce-korszakban** már az aesthetikai érzet is működik, midőn valamely fegyvert, vagy edényt mindenféle egyszerű geometriai vonalokkal, később pedig szabadon rajzolt alakokkal is díszesítettek | 4 | II | II |
| **Bronze-kor**, mely már *Homer* idejében szerepel, s ebben a kőeszközöket lassan bronce-eszközök, a durva agyag-edényeket *kórongon* készittettek helyesítik | 3 | II | II |
| **Bronze-szék** őriztetik *Párisban* a *Louvre*-ben, mesterének sz. *Eligiust* tartják; első tulajdonosa *Dagobert* király volt | 250 | I | II |
| **„Bronzi di Ercolano e contorni“** cz. *Nápolyban* 1771. megjelent mű a törpék és bohóczok képével | 283 | I | II |
| **Brüggei timárok** a *magyarországiakhoz* hasonló pólyákkal éltek czimerpaizsaikon | 128 | II | II |
| **Brugsch**, az *Egyeden* talált áldozati kancsó keletkezési idejét a *Ptolomaeusok* korába helyezi | 31 | II | II |
| **Brugsch** szerint, béka, papyruson ülve, számtalan évet jelentett az *egyptomiaknál* | 33 | II | II |
| **Bruno**, *dijoni* püspök | 40 | I | I |
| **Bruno Eveque de Langues** | 43 | I | I |
| **Bruno**, *dijoni* püspök | 26 | I | I |
| **Bruno** *S. Astensis* | 260 | I | II |
| **Bucher**: „*De Doctrina Temporum*“ *Antverpen* 1634 | 25 | II | I |
| **Buchingham** herczegnek adta el *Rubens* hires gyüjteményét | 243 | II | II |
| **Budai ferenczrendiek** misekelyhéről tanuljuk ismerni a XIV. századbeli kelyhek alakját | 174 | II | II |
| **Buddha**, ábrázolva, homloka közepén rendesen nagy gyöngyök vagy drágakövekből szerkesztett függeléket visel | 253 | II | II |
| **Buddha**, azaz a felvilágosodott, a *Sakijak* királyi családjából származott. Született 623; meghalt 543-ban Kr. e. | 252 | II | II |
| **Buddha**, lotus virágon ülve | 253 | II | II |
| **Buddhaismus** ugynevezett *Nirvana*-ját *Carrere* nem veszi a tökéletes megsemmisülésnek, hanem, *Mohllal* együtt, egyesítésnek az istenséggel | 252 | II | II |
| **Buddhaismus** és **Brahmaismus** *Indiából Jávába* is elszármazott | 253 | II | II |
| **Büdinger-értekezése**: *Passio* sanctorum quatuor coronatorum | 156 | II | II |
| **Bulgariu** a szittyáknak tulajdonítja a kurganok sírhalmain látható szoborműveket | 102 | II | II |
| **„Bullettino di Archeologia“** *Cristiana* dal *Cav. Giov. Batt.* de *Rossi*. *Rossi* folyóirata | 39 | II | I |
| **Bunckmair** a német renaissance-kor festésze | 229 | II | II |
| **Bunsen**: »*Aegyptens* Stelle in der Weltgeschichte« | 76 | II | II |
| **Bunsen** magyarázatot irt *Guttensohn* és *Knapp* azon rajzához, mely a *laterani* mosaik után *N. Károlyt* ábrázolja. (Denkmale der christl. Rel. od. Samml. der allt. Kirchen und Bassiliken.) | 195 | I | II |
| **Buon**, *malamoccoi* kalmár, ki szent *Márk* tetemét harmadmagával hozta *Velenczébe Alexandriából* | 53 | I | I |
| **Buonarotti** *Michel Angelo* müve a bécsi kiállítás magyar osztályában | 205 | II | II |
| **Buonarotti** szerint a római egyház különös törekvése volt a két apostolfőnök valóságos képének föntartásában; ezt igazolják a régi festvények és mozaikok. | 136 | II | I |
| **Buonarotti** segitségére volt *Boldetti* kanonoknak a római temetőkről irt munkájánál | 28 | II | I |
| **Buonfresco**-nak keletkeztét és győzelmét, az addig dívott falfesték fölött, *Olaszországban* 1400 körül érték el. (*Ilg* szerint) | 90 | II | I |
| **Burgundi** építészeti iskola *Mertens* szerint | 156 | I | II |
| **Burgundi** építészeti iskola *Viollet le Duc* szerint | 156 | I | II |
| **Burgundi** építészeti iskola, a XIII. században szakított a byzanti plastikai hagyománynyal, s az új irány *Viollet le Duc* állítása szerint ekkor keletkezett | 156 | I | II |
| **Burgundi** és **champagnei** festészeti iskolákban a *byzanti* plastikai hagyománynyal a XIII. sz. szakítottak | 156 | I | II |
| **Burgundi** szerzetesek keletiekké lettek az építészeti díszitményben, hanem gallok maradtak a szobrászatban | 159 | II | I |
| **Burgundi** müvek: ezüstbe öntve és ciselirozva, melyek vőlegényt és menyasszonyt ábrázolnak | 210 | II | II |
| **Burgundi** sisak *Andrássy Manó* gróf tulajdona | 225 | II | II |
| **Burgundi** sisak, *Migazzi* gróf tulajdona | 225 | II | II |
| **Burgundiában** a szobrászat a XII. század kezdetén ép annyira haladott, mint a diszítmény | 159 | I | II |
| **Burscheidi** parochiális templom kettős keresztje, mely a *Maslricht* közelében volt, a keresztes urak zárdájából került ide | 143 | II | II |
| **Bustum**, magán hely volt a rómaiaknál a holttestek elégetésére | 41 | II | I |
| **Buzogány-balta**, elefántcsont-munkával kirakott nyéllel. Kiállitotta *Bécsben Kubinyi Ferencz* | 233 | II | II |
| **Byssus** marinus nő az anconai vidék legnagyobb kagylóján, mely hat hüvelknyi hosszu | 177 | I | II |
| **Byzanczban** a köntösöknek czifra alakzatu ékítése divatban volt. A „*Menologium Basilicanum*“-ból másolt táblán ugyanis, két, sz. *Dorotheust* gyötrő poroszlót látunk czifra alakzattal ékitett köntösben | 190 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Byzantból** került *Európa* éjszak-nyugati részébe a köpeny alakos szegélyezése | 219 | I | II |
| **Byzanti** császári testőrség, a közönséges hadsereg öltönyétől eltérő ruházatot viselt, mint ezt a *ravennai* mosaik-kép alakjai igazolják | 189 | I | II |
| **Byzanti** katona-öltöny- és fegyverzetről *Weise* | 188 | I | II |
| **Byzanti nők**, hajukat vagy kontyban (Pultscheitel), vagy fonadékban viselték. (Flechten) | 181 | I | II |
| **Byzanti korona**, *Justinián* után más alakot öltött | 182 | I | II |
| **Byzanti viselet**, mely sokáig nem nagyon különbözött a római vagy ó-kereszténytől | 173 | I | II |
| **Byzanti** plastika hatása a burgundi szobrászatra | 156 | I | II |
| **Byzanti** művészet plastikáját *Schnaase* 3 korszakra osztja | 300 | I | II |
| **Byzanti** oroszlán *(Konstantinápoly)* összehasonlítva a *spalatóival* | 353 | I | II |
| **Byzanti** zománczok közt két kitünő emlékünk van: a kir. korona, s a *Nyitra Ivánkán* talált zománczok | 329 | I | II |
| **Byzanti falképek**, egy konstantinápolyi mecsetben | 7 | I | I |
| **Byzanti central-styl** szüleménye a négy-tornyos egyház egy más neme, melynek példányaival *Olaszhonban* stb. találkozunk | 90 | I | I |
| **Byzanti befolyásra** utal a san germanoi egyház, és central-szerkezetűnek tekinthető | 92 | I | I |
| **Byzanti diptychon-okra** az autuni egyház kapuján a szobrászati mű nem emlékeztet, hanem a byzanti festményekre | 159 | I | II |
| **Byzanti művészet** | 80 | II | II |
| **Byzanti művészeknél**, ellentétben a római érzelmű keresztény művészet derültebb és jelképes felfogásával, az askesis fontosságát látjuk előtérbe nyomulni | 80 | II | II |
| **Byzanti miniaturek**, *Viollet le Duc* szerint, nemcsak a középkori festészekre, hanem plastikai művekre is hatottak | 80 | II | II |
| **Byzanti művészet** a kúp- és pálha technicáját nemcsak kimívelte, hanem megalapította | 81 | II | II |
| **Byzanti uralom** hanyatlásával hanyatlott a történeti előadás is a művészetben, és csak a XI. században éledt fel ismét | 108 | I | II |
| **Byzanti befolyás** mutatkozik *Mérimée* szerint, a s. savini freskokban | 143 | I | II |
| **Byzanti mügyakorlat** a betelepedett népeknél a keresztény vallással együtt teljesen meghonosult | 99 | II | II |
| **Byzanti falképeken** a szinhangulat sárga-vörös, igen kevés kékkel, de itt már a vörös nem tüzes, sőt nagy részben a barnába átmenő | 163 | II | I |
| **Byzanti keresztet** a régiek quadrata-nak nevezték | 148 | II | I |
| **Byzanti kereszt** inkább képletes, nem pedig valóságos, a felfeszítésre alkalmas kereszt | 147 | II | I |
| **Byzanti zománcz** | 83 | II | II |
| **Byzanti építészet**, technica tekintetében nevezetes haladást képez az antik-építészet fölött, bár a művészetre és izlésre nézve itt is hanyatlás mutatkozik. | 81 | II | II |
| **Byzantiak viszonya** a művészethez világos, mondja *Schnaase*, mert ők nemcsak fentartották a régi római alakzásokat, hanem azokat keleti elemekkel összeolvasztván, keresztény czélokra feldolgozták. | 81 | II | II |
| **Byzantiak** a pillért is fejlesztették, midőn eltérve a rómaiaknál szokásos rideg épszögüségtől, a pillért épen úgy alakították, mint azt az épület alakvi-szonya a kúphoz megkivánta | 81 | II | II |
| **Byzantiak**, midőn a kúpot és pálhát apró elemekből készítették és azoknak minden sor-részét a kup középpontjára irányozták, valósággal feltalálták a kup szerkezetét | 81 | II | II |
| **Byzantiak** a neillót, berakást, damascirozást, vert műveket mesterileg gyakorolták | 81 | II | II |
| **Byzantiak** a szent fényt, melyet nyugaton a szentek számára tartottak fön, még *Judás* alakjára is ráillesztették | 182 | I | II |
| **Byzantiak** a classicai technicát a (fresco-festészetnél) körülményes módja miatt elhagyták s pótszert találtak fel: szecskát és gyapotot keverven a vakolat-rétegekbe | 87 | II | I |
| **Byzantiakat** a szövetek és kelmék készítésének művészetében a kelet megelőzte | 81 | II | II |
| **Byzanti-stylt** képviselt a dijoni egyház rotundája, ezen, oszlopokon és zárfalakon nyugvó kúpos épület | 38 | I | I |


## C.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Caemeterium** alatt értjük a földalatt vájt, főleg pedig a *római* földalatti temetőket: az első keresztény korszakból. | 23 | II | I |
| **Caemeteriumoknak** a XIV. század után még híre is elveszett, s néhányát először *Bosio* ismerte fel. | 23 | II | I |
| **Cahier és Martin:** »Les vitraux de Bourges« czimű műve | 109 | I | II |
| **Cainitáknak** neveztetett azon secta, mely *Caint* és mindenkit tisztelt, kik az ó-szövetségben kárhoztatva vannak. | 110 | II | I |
| **Caius pápa** (283—296) tetemei a *calixtusi* pápai cryptába helyeztettek el. | 73 | II | I |
| **Caius Cestius** pyramisán túl, az *ostiai* út jobbján egy oratorium maradványa látható, mely a *pécsi* cubiculumhoz hasonló volt, az 1849-diki hadjárat alatt leromboltatott. | 82 | II | I |
| **Caius pápa** tanusága szerint *Anaclet* pápa *Péternek* csakugyan emléket állíttatott. | 46 | II | I |
| **Caiusnak Proclussal** folytatott vitája arról is tanuskodik, hogy *Péter* apost. teste a II. század utolsó éveiben még a vaticánban volt elrejtve. | 64 | II | I |
| **Calanus** *pécsi* püspök *„Attilá"-ja.* | 5 | I | I |
| **Calanus**, nevezetes, dalmát származású *pécsi* püspök, (1187—1219), a *pécsi* sz.-egyház épitésénél nagy tényező volt. | 4 | I | I |
| **Calanus** *pécsi* püspök eszközölte ki azon, arany pecséttel ellátott okmány kiadatását, melyben III. Béla a *pécsi* polgárok szabadalmait megerősíti s ujakkal növeli | 2 | I | I |
| **Calepodio** temetője. | 33 | II | I |
| **Calceus-t**, a római katonák lábaikon hordták. | 170 | I | II |
| **Caliga**, (latin szó): zsineggel kötött lábbelit jelent. | 214 | I | II |
| **Calisto** *(Calixtus S).* temetője. | 33 | II | I |
| **Calixtus** temetőjének első áreája, az appia-ardeai úton túl terjeszkedik. | 55 | II | I |
| **Calixtus** földalatti temetője. | 53 | II | I |
| **Calixtus** állítása szerint az *appiai* uton rendezett temető az ő korában már nem volt kis emléknek »memoria« nevezhető | 46 | II | I |
| **Calixtus** pápa (219—223) népzendülésben megöletvén, a *Tiberis* más partján, az aureliai út mellett temettetett el. | 73 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Calixtus** pápa arczképe egy üveg csészén, melyről *Bianchini, Boldetti, Moretto* és *Perret* irtak. | 122 | II | I |
| **Calixtus** pápa első, nyugalmas éveiben készült a *calixtusi* temető azon két szobája, melyeknek rejtélyes festvényei a keresztelést és eucharistiát adják elő. | 65 | II | I |
| **Calixtusi** öt kamra falképein a feltámadás fő jelképének *Jónást* tekintették. | 164 | II | I |
| **Calixtusi** temetőnek arczkép-féle szentjeit csak később festették falra. | 104 | II | I |
| **Calixtusi** temetőben fedezték fel a lyrán játszó *Orpheust* | 103 | II | I |
| **Calixtusi** temető egy koporsóján *Lázár* oldalán látjuk a borrá változott víznek csodáját és *Habakukot*, ki a sértetlen Dánielnek kenyeret nyújt, mi az eucharistia kenyere- és borára emlékeztet. | 102 | II | I |
| **Calixtusi** temető falfestvényei arról tanuskodnak, hogy a harmadik század beállta táján a képek symbolismusa megálapodott a bibliának bizonyos számú történelmi és parabolikai jeleneteiben. | 102 | II | I |
| **Calixtusi** öt cubiculum előadásainak szemléjéből világos, hogy a kenyér és hal-féle vacsora itt mindig a csodás sorozás emlékéhez van kötve, mert a kenyérkas itt mindenütt előfordul. | 98 | II | I |
| **Calixtusi** temető $A^2$ kamrájának triposán (a falfestvényen) három kereszttel jelzett kenyeret és nagy halat látunk. | 95 | II | I |
| **Calixtusi** öt cubiculum falain előforduló falfestvények, kivéve az antik modorú diszítményeket, csaknem kizárólag a keresztelésre és az urvacsorájára vonatkoznak. | 93 | II | I |
| **Calixtusi** temető második areája hosszában 150, szélességében 125 régi római lábat tesz ki *Rossi István* szerint. | 58 | II | I |
| **Calixtusi** temető első areájának épitkezési negyedik korszakát főleg az arcosolium jellemzi. | 57 | II | I |
| **Calixtusi** temető első areájának épitkezési idejét *Rossi István* öt korszakra osztja. | 55 | II | I |
| **Calixtusi** temető öt cubiculumában *Rossi* felmutatja a keresztény festészet második korszakának legvilágosabb példányait. | 51 | II | I |
| **Calixtusi** temető másod. cubiculumában *Noe* négyoldalu ládában állva, kezét égfelé emelve van ábrázolva | 78 | II | I |
| **Calixtusi** temető harmadik cubiculumának keretdíszei igen hasonlítanak a *pécsi* sírkamra hátsó falának keretdíszeihez. | 78 | II | I |
| **Calixtusi** temető egyik sírkamrájában azon festvény, mely a *Mózes* által megütött sziklát ábrázolja, — kezdete a mysteriumbeli lánczolatnak. | 93 | II | I |
| **Calixtusi** coemeteriumot 821. után végképen elhanyagolták, s nevét összetévesztették a *Praetextatus*-félével. | 70 | II | I |
| **Calixtusi** temetőt 303-ban *Diocletian* alatt elkobozták, miért is a keresztények a temető első areáját földdel betöltötték. | 68 | II | I |
| **Calixtusi** temető harmadik és második areája, a harmadik század második felében épült ki, s ekkor nyerte oszlop- és márványdús emlékeit. | 68 | II | I |
| **Calixtust**, *Zefirinus* pápa 197-ben *Anziumból* meghívta, diaconussá tette és átadta neki a klerus és temető fölötti kormányt. | 63 | II | I |
| **Calocerus** (szent) a *calixtusi* temető harmadik areájában volt eltemetve. | 60 | II | I |
| **Calocerust** és *Parteniust Anatolia, Emilianus* consul (249) leánya megbízta, hogy vagyona jövedelmeit jámbor adakozásokra fordítsák | 66 | II | I |
| „**Calvária**“, vagyis azon remek díszmü leirása, mely az *esztergami* kincstárban őriztetik | 214 | II | II |
| **Camelaucium**, infula, almuccia volt alkalmasint kezdetben a főpapok fejtakarója | 186 | I | II |
| **Camesina Albert**: »Der Altaraufsatz im regul. *Chorrenstifte* zu *Klosterneuburg*, ein *Emailwerk* des XII. Jahrhunderts, angefertigt von *Nicolaus* aus *Verdun*; aufgenommen und dargestelt von *Albert Camesina*, beschrieben, und erläutert von dr. *Gusztav Heider*« | 113 | I | II |
| **Camisol-ok** készítésére *Tarentben* bizonyos kagyló rojtját használták | 177 | I | II |
| **Canelirozása** a pillérek- és pilastereknek a *burgundi* épitészeti iskolában | 156 | I | II |
| **Canelirozott** 12 oszlop a *san germanoi* templomban | 91 | I | I |
| **Canon**-nak nevezzük (a művészetben) a *typus* körébe tartozó arányoknak, mérvek és számok szerinti szabályozását | 45 | II | II |
| **Canopus**, melybe az *egyptomiak a mumiák* belét elhelyezték. Egy keleti alabastromból készült ki volt állítva a *bécsi* kiállításon is | 29 | II | II |
| „**Capsa**“ (ereklye-tartó) a *zárai* dom kincstárából, melyet *szt. Jakab* martyr tiszteletére *Bosna* asszony készíttetett | 352 | I | II |
| **Capucium** a XIV. század második felében használtatott | 212 | I | II |
| **Carbone Lajos** tiszteletére *Sperandio* érmet veretett 1482-ben, melyen két halfarkban végződő syrén látható | 12 | II | I |
| **Carbone** Lajos *ferrarai* tanár volt; meghalt 1482. | 12 | II | I |
| **Carinus** császár uralkodásának kezdetén dühöngő üldözést folytattak a keresztények ellen, mint ezt a *szt. Sebestyén* martyriumára vonatkozó adatok nagy bizonyossággal tanusítják | 68 | II | I |
| **Carli** *szent Márk* templomának felszentelését 1094-re helyezi | 52 | I | I |
| **Carniol kövön**, melyet *Vallarsi* ismertet, az evangelicus halász, a halat horgonyon tartja, és az ichtus szó a zsinegre és haltestre van irva | 97 | II | I |
| **Carolus** *Calvus* restaurat *Abbatiam S. Benigni* | 40 | I | I |
| **Carpophorus** azon négy *római* szobrász egyike, kik *Asklepiostol* a tiszteletet megtagadván halálra itéltettek | 156 | II | I |
| **Carpophorus** hires rabszolgáját *Callixtus-nak* hívták, aki pápává lett | 63 | II | I |
| **Carrierre** Mór ily czimü művet irt: »Die Anfänge der Cultur u. das Orientalische Altherthum und Religion, Dichtung und Kunst.“ *Lipcse*, 1871. | 252 | II | II |
| **Carrierre**, a *Budhaismus* ugynevezett »*Nirvana*«-ját nem veszi tökéletes megsemmisítésnek. | 252 | II | II |
| **Carriere** nyilatkozata *Buddha* képeiről | 253 | II | II |
| **Castellani**, etruriai zománcz műre hívta fel az archeologok figyelmét | 328 | I | II |
| **Castellani**-féle palota lépcsőjén szakállas *Bachust* ábrázoló Herma látható, melynek homlokára *Krisztus* monogrammját vésték | 72 | II | I |
| **Castorius** legendáját *Wattenbach* adta ki | 156 | II | I |
| „**Casula**“ arab eredetü szó, befödést jelent | 207 | I | II |
| **Casula** leirása, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 190 | II | II |
| **Cattaracta-nak** nevezik a régi coemeteriumok szelelő és világító nyilásait | 34 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Catacombe** temetője | 32 | II | I |
| „**Catacombes de Rome**“, *Perret Lajos* munkája, melyet a franczia kormány adott ki | 29 | II | I |
| „**Catalogus pontificum**“ nevü tábla | 25 | II | I |
| „**Catalogus Archiepiscoporum Mediolanensium**“-ban olvassuk, hogy a *majlandi szt. Lőrincz* templomban 449—512-ig négy püspököt szenteltek föl | 31 | I | I |
| **Cata tumba-nak** javasolja irni *Baronius* a katakomba szót | 22 | II | I |
| **Cathedra** vagy trónféle szék igen régi eredetü: *szt.-Péter* cathedráját *Rossi* egykorunak tartja *szt.-Péter* apostollal | 251 | I | II |
| **Cathedra** (καθέδρα) kartámasz nélküli, de háttámaszszal ellátott szék, minőt különösen a nőnem használt. (Horat. Satyr. I. 10, 91.) | 251 | I | II |
| **Cathedralis-nak** nevezik az egyházmegye főtemplomát hol egyszersmind a püspök székel | 251 | I | II |
| **Cathedrának** nevezték a *római* bölcsészek a rhetorikát-tanitók székét is. (Iuv. Satyr. VII.) | 251 | I | II |
| **Caumont Virsin** az angersi régész-gyülésen azon nézet mellett harczolt, hogy a syrén: a keresztelés által megtisztult keresztény jelképe | 12 | II | I |
| **Cavedoni** által közé tett modenai felirat, melyen csak is két kenyér és két hal van ábrázolva, de a kenyerek a két hal szájában, igazolják, nemcsak a kenyér és az ΙΧΘΥΣ közti kapcsot, hanem az utóbbi és *Krisztus* közötti kapcsot is | 98 | II | I |
| **Cecilia** (szent) földalatti sirjának falképeit *Rossi III. Leo* pápa által készittetnek állitja | 187 | I | II |
| **Cecilia** (szent) kamrájának spiraculumában tiz diszes latin keresztet látunk két bárány közt | 102 | II | I |
| **Cecilia** (szent) sirhelyét 817-ben már nem látták, sőt hollétét sem tudták; 821-ben találták meg ismét a hires sirt | 70 | II | I |
| **Cecilia** (szent) képét, sírhelyén, a VII. század körül tatarozták ki | 69 | II | I |
| **Cecilia** (szent) alakja, a *calixtusi* temető frescojában egyszerű szalaggal van ábrázolva | 213 | I | II |
| **Ceciliánusok** engedték át a kereszténveknek a *calixtusi* temető második areáját | 66 | II | I |
| **Cecilius Metellusok** síremlékeit *Cicero* is az appiai ut szélére helyezi | 62 | II | I |
| „**Cella vinaria**“, római pincze | 59 | II | I |
| **Celt** vagy **vésü**, melyet *Lehoczky Tivadar* küldött be *Beregmegyéből* | 13 | II | II |
| **Celta** v. angol-szász-füzelék (Flechtwerk) igen mesterkélt. (Waagen: Kunstwerke und Künstler in England und Paris) 1837 | 255 | I | II |
| „**Cena Domini.**“ Bina Christus sub specie manibus fert ecce suis se. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Cencio** kamarás jegyzeteit *Bosio* forrásként felhasználta | 30 | I | I |
| **Cennini Cennino**, *Giotto* iskolájának egyik utolsó ivadéka a XV. században irta a „Művészetről“ szóló könyvét | 90 | II | I |
| **Centaurokban** és syrenekben mindig a fenyegető csábitást látjuk *Heider* szerint | 17 | II | I |
| **Cerberus** alakjában is ábrázolták az ó-keresztények a *Sátánt* | 115 | II | I |
| **Cestius** gulájának képeiről vett festékekkel analysált *Davis Humphrey* | 87 | II | I |
| „**Cestopis**“, *Kollar* munkája, melyben a *szalavári* castellum rajzával találkozunk | 92 | I | I |
| **Chaldaiak** polgárosodása a sokkal régibb *egyptomin* alapszik | 42 | II | II |
| **Cham** és **Noe**. (Nuda verenda videt patris dum cham male videt.) — *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Champagnei** épitészeti iskola; a XIII. században szakitott a *byzanti* plasticai hagyománynyal és *Violet le Duc* szerint az uj irány ekkor keletkezett | 156 | I | II |
| **Champagni** épitészeti iskola *Viollet le Duc* szerint | 156 | I | II |
| **Champollion**, *Dakkehban*, *Nubiában* templomiratot talált, melyen a kányafejü *Horhat* háromszornagynak van nevezve | 28 | II | II |
| **Chapiteau historie**-nek nevezték *Francziaországban* a XII. században, a kapitaelek szerves alakokkal való diszitését | 18 | II | I |
| **Chaptal** vegyész 1809-ben hét festéknek analysisát tette közzé, melyeket *Pompeiben* kis csuprokban, egy boltban találtak | 87 | II | I |
| **Charont** is fölvették a XIII. században a keresztény előadásokba *Piper* szerint | 103 | II | I |
| **Chartagóban** a keresztény sírok nem voltak földalatti barlangokban, hanem szabad ég alatti areákon | 46 | II | I |
| **Chartagoi** sírfeliratokon gyakran találkozunk ezen mondattal: in hoc signo vinces | 149 | II | I |
| **Chartresben** a szt. egyház előcsarnokában levő szobroknál oly rendszer mutatkozik, melyet nem a XIII. század talált fel, hanem csak organisálta | 145 | I | II |
| **Chartresi** üveg-táblák és *savini* falfestvények arról tanuskodnak, hogy *Francziaországban* a *pécsi* dombormű keletkezési korában a typologiai vonatkozásnélküli rendszer nem volt példátlan | 141 | I | II |
| **Chartresi** két üvegtábla festvény-tárgyainak magyarázata | 143 | I | II |
| **Chartresi** kapuzatokon a typologiai elemhez ujabb elem, a szentek és a naptáré járul | 145 | I | II |
| **Chatresi** üvegtáblán *Jézus* gyermekkori jeleneteit egy csucsives ablakon látjuk, ez 24 külön körbe foglalt jelenetből áll | 143 | I | II |
| **Chartresi** képek felirata a képek keletkeztét a XII. századba helyezi; a *pécsi* dombormünél tehát régiebbek, s a *klosterneuburgi* antipendiummal egykoruak | 144 | I | II |
| **Chasse**-ok legnevezetesebb példánya *Kölnben*, a Háromkirály erelkyetartója | 3 | II | II |
| **Chateraux**-i *Diols* melletti *Bourg-Dieu* (1130. származó) apátsági templomból másol *Violet le Duc* egy oszlopfőt | 244 | I | II |
| **Chevreuilnek** 1848-ban, *Párisban* tett analysisei a fresco-festékekkel, azt látszottak igazolni, hogy azokban kötőszer volt alkalmazva. (*Donner* megjegyzése.) | 88 | II | I |
| **Chernel** franczia nyelvre forditotta *Rich Római* régiségek szótárát. *Páris* 1861. | 169 | I | II |
| **Chiampini**: »De aedificiis Sacris« 1747 cz. munkájában közli a Lateránban meglevő mosaikképet | 193 | I | II |
| **Chiampini** tette közzé a *ravennai* szt. *Vital* templomának mosaik-képét, mely *Jusztinian* diadalmenetét ábrázolja és valóságos byzanti mű | 181 | I | II |
| **Chiesa**, templom, volt a régi coemeteriumok legtágasabb helyisége | 33 | II | I |
| **Chiflet** leirta a *Tournai* városban talált leleteket, mely a *Childerice* király sírjában találtatott | 112 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Childeric** király sírjában méh alakjával ékített ékszereket találtak, miért is a méhet, a *frank* királyok jelképének tartották | 124 | II | II |
| **China** és **Japán** | 256 | II | II |
| **Chinaiak** és **Japániak** törekvése nem az eszményitésben, hanem a jellemzésben | 256 | II | II |
| **Chinai porcelaine tányér.** | 257 | II | II |
| **Chinai porcelaine palaczk** (kék) | 257 | II | II |
| **Chinai** szobrászat és festészet *Carriere* nyilatkozata szerint nem emelkedik tul a kézművességen | 256 | II | II |
| **Chinai csésze**, belül aranyozva | 257 | II | II |
| **Chinai lapos palaczk**, nyakán két füllel | 257 | II | II |
| **Chinaiak** a vörös-zöld szinhangulatot minden másnak eléje teszik | 162 | II | I |
| **Chioniat** ábrázolja a cividalei hat oszlop egyike | 306 | I | II |
| „**Chiton**“, alsó ruha a *romaiaknál* | 168 | I | II |
| **Chlamys** *thessaliai* eredetü *rom.* öltönydarab | 169 | I | II |
| **Chlamys** (római köpeny) melyet minden egyébb ruha felett viseltek | 183 | I | II |
| **Choux**-nak (káposzta) nevezték *Franciaországban* azon diszitést, mely a XV sz.-ban *Németország-* és *Angliában* a káposzta-levelek utánzásából eredt | 245 | I | II |
| **Chronologiája** szent *Márk* velenczei templomának, melyben az épités 1053—1071-ig tartottnak mondatik | 53 | I | I |
| **Chronosticon** a *pécsi* siralaghoz vezető járda külalagja fölött: Ne LabefJat DJgne et soLLJCJte CaVtVM | 80 | II | I |
| **Chrysogonost** ábrázolja a cividalei hat szobor egyike | 306 | I | II |
| **Chrysosthomus** az allegoriai magyarázat mérsékeltebb iskolájának egyik tagja | 111 | I | II |
| **Chtonicus-** (földtalaj) lényeknek hivták a syréneket, vagyis a syrénekké alakitott rekkenőséget | 7 | II | I |
| **Ciacconio** *domokos-szerzetesnek* köszönjük az 1578-ban, *Rómában* felfedezett, kifestett temetőhely másolatát | 27 | II | I |
| **Cicero**, a *Cecilius Metellusok* siremlékeit az appiai út szélére helyezi | 62 | II | I |
| **Cicero**: *Phidias Attheneje-* és *Zeusá*-ról. (Orat. 2. 3.) | 292 | I | II |
| **Cicero** korában még sokan a régi öltözékhez ragaszkodtak. *(Mommsen Catóról,* Römische Geschichte (3. Band S. 155) | 167 168 | I | II |
| **Ciliciának** a VI. és VII. századból fenmaradt emlékei a legszebb hellen korra emlékeztető diszitményekkel vannak ellátva | 158 | I | II |
| **Cipollino** márványból készült a *san Germanoi* egyház 10 oszlopa | 91 | I | I |
| „**Circulus**“-nak nevezik a mitra fekirányos szalagját | 205 | I | II |
| „**Circumcisio Sámson**“ mosaik-kép a *Klosterneuburgi* oltárrakványon. (Negyedik csoport) | 114 | I | II |
| „**Circumcisio Isaac**“ mosaik-kép a *Klosterneuburgi* oltárrakványon. (Harmadik csoport) | 114 | I | II |
| „**Circumcisio Christi**“ mosaik-kép a *Klosterneuburgi* oltárrakványon. (Harmadik csoport) | 114 | I | II |
| **Ciriaca** Sta. temetője | 33 | II | I |
| **Cividalei Gertrud-codex** igazolja, hogy miniatur rajzokban előbb találkozunk *Krisztus* szenvedésével nyugaton, mint *Byzanczban* | 344 | I | II |
| **Classicai világ** hagyománya a technicában folyvást élt; a kézmüvesség nem halt el a szellemmel, hanem őriztetve, föleg a byzantiak által, átszállott az uj ivadékra | 357 | I | II |
| **Classicai világból** keresztény értelemmel átvett tárgyak első helyén áll: *Orpheus,* kivel a legrégibb temetői kamrákban találkozunk | 102 | II | I |
| **Classicai világból** egyszerüen átvett alakok közé tartoznak az évnek négyszakát jelképezők | 102 | II | I |
| **Classicai világban** kevésbé használták az elefántcsont anyagot önálló művek készitésére; nagyobb művekben összekötötték zománczok és érczekkel, s igy létesitették a hires polychrom, chryselephantin szobrokat | 80 | II | II |
| **Classicus művészet** czélja, ellentétben a kereszténynyel: az alakilag is tetszőnek és bájával igézőnek előadása volt | 78 | II | II |
| **Classicus**, hanyatló művészet uj irányt állapitott meg, mely az ó-keresztény és byzanti művekben szemlélhető, s ez teszi őket érdekesekké | 79 | II | II |
| **Classicus művészet** hanyatlásának harmadik fő oka: a természet tanulmányozásának elhanyagolása és a meglevő művek merev utánzása | 79 | II | II |
| **Claudius** legendáját *Wittenbach* adta ki | 156 | II | I |
| „**Clavis**“ *Melito sardesi* püspök munkája; közzé tette *Pitra* | 111 | I | II |
| **Cluny-i** egyházi gyülésen, melyet IV. *Innocentius pápa* tartott, 18 püspök volt jelen, köztük a *pécsi* is | 153 | | |
| **Cluny-i** szerzetesrend a XI. században igen fejlődött, s érintkezésben volt többi közt kelettel és hazánkkal is, hol a rendnek intézetei voltak | 157 | I | II |
| **Cluny**-ban és *Vezelayban* keresendők azon szobrászati iskolák, honnan a *pécsi* domborművek kikerültek | 156 | I | II |
| **Cochet** apát irt egy művet a *Tournaiben* talált leletről: „Le tombeau de „Childeric“ czim alatt | 112 | II | II |
| **Cocos-serleg** | 236 | II | II |
| **Codinus** szerint, a boukoleont *(Constantinápolyban)* ifj. *Theodosius* épitette („De aedificiis Constantinopolitanis“) | 353 | I | II |
| **Codrus**, a *Kremsmünsteri* „Speculum hum. Salvationis“-féle müben önfeláldozása miatt *Jézus*-hoz hasonlittatik | 5 | I | II |
| **Cohausen** Römischer Schmelzschmuck, Wiesbaden 1873 | 85 | II | II |
| **Cola di Rienzi** idejéből fenmaradt könyvben, mely a *turini* könyvtárban őriztetik, a *római* templomok közé sorolva találjuk az ecclesia sancti Salvatoris de Porta-t | 82 | II | I |
| **Colb Conrád**, volt *pécsi* kanonok | 1 | II | I |
| **Collegiumok** temetkezési jogát a keresztények a III. században vették igénybe | 44 | II | I |
| **Colobium**, (χιτον αμφιμασκαλος) rom. öltöny neve, a felső kar részét eltakaró újjal ellátott tunica | 169 | I | |
| **Columbariumok**, pogány sír-helyek, melyek rokonépitéssel bírnak a »cella«-val vagy »arcosolii«-val | 23 | II | I |
| **Commissa-nak** nevezték régen a T alaku keresztet | 148 | II | I |
| **Commodus** ágyasa, a keresztények iránt vonzodással viseltetvén, kieszközölte, hogy a *siciliai* bányák művelésére elitélt keresztények szabadon bocsáttassanak | 63 | II | I |
| **Commodus** koránál, a *calixtusi* temető legrégibb részei nem lehetnek újabbak | 48 | I | I |
| **Commodus** császár, *M. Aurelius* fia, megszüntette a keresztények üldözését | 63 | II | I |
| **Comoediae attaelaneae-ban** a bohóczok bőrből készitett roppant nemzőrészeket kötény alakban kötöttek fel | 284 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Compositio** mozgásának, vagy rythmusnak nevezzük az öszhangzatos előadást, a következetességet ugyanazon mozdulatnak a mozgó és mozgott testrészekben. *(Overbeck)* | 363 | I | II |
| **Compositioja** a *pécsi* domborműnek: világos; a franczia középkori relief-compositio benne szemlélhető | 151 | II | I |
| **„Concordantia caritatis“** szintén typologiai munkák közé sorozandó. Három példányát *Heider* idézi | 126 | I | II |
| **„Concordantia caritatis“** *Ulrik lilienfeldi* apát műve, melyben *Jézus* keresztelésének mását a sasban és szarvasban keresi | 126 | I | II |
| **„Concordantia** veteris et novi testamenti“ *Gedeon* jelképezése | 140 | I | II |
| **Comynes** helység *(Aveyron* megyében déli *Francziaországban)* temploma kincstárában több nevezetes tárgy létezik | 234 | I | II |
| **Conrád** pap a *N. Károly* hőseinek dicséretére költeményt irt (1173—77), mely a *heidelbergi* könyvtárban őriztetik. (*Hefner* 45. tábl.) | 208 | I | II |
| **Conrád,** *(thuringiai* gróf) családi czimerében a vörös és fehér csík a magyar királyi családi czímerből vétetett át | 130 | I | II |
| **Constantin** korában temetésre használt kamrák és folyosók hemzsegnek a *Krisztus-* és keresztes monogrammáktól | 149 | II | I |
| **Constantin** diadalívén a legionariusok *Gallia* braccata-féle nadrágot viselnek. (L. *S. Bartoli: „Veteres arcus Augustorum“ Romae* 1690. 46. l. | 171 | I | II |
| **Constantin-féle** monogramma látható a hires *bresciai* és *veronai* codexekben is *Rossi* állitása szerint | 151 | II | I |
| **Constantin-féle** monogrammákon, mely Ro és Xi betűkből van összetéve, megvan *Krisztus* neve és a keresztnek jelképe is | 147 | II | I |
| **Constantin-féle** monogrammának és a kereszt különféle alakjának és megjelenésének kora | 147 | II | I |
| **Constantini-palotának** nevezik byz. irók a boukoleont *Constantinápolyban* | 353 | I | II |
| **Constantinus** és *Diocletián* idejére mutatnak azon temetkezési helyek feliratai, melyekről többi közt *Péter* és *Pál* apostolokat ábrázoló képek leestek | 121 | II | I |
| **Constantinus-féle** monogramma | 51 | II | I |
| **Constantinus** az égen látta a *Krisztus-monogrammát,* midőn *Maxentiussal* megütközött s őt a milviusi hídnál megverte | 149 | II | I |
| **Constantinus** és utódjainak érmein a *Krisztus-monogramma,* kivált lobogón, szintén megjelenik, s hihetőleg előbb mint síriratokon | 149 | II | I |
| **Consularis** mappa van *Constantin* kezében, a *nyitraivánkai* zománcz-lemezeken. *(De Linas)* | 332 | I | II |
| **Consularis** utak két szélére építették a rómaiak sírjaikat | 23 | II | I |
| **Contarini** herczeg az uj *sz. Márk* templomát 1043-ban téglából építteté | 53 | I | I |
| **Contini Ferencz** építész és *Berti Gáspár* vették fel *Bosio* munkájához a temetők rajzait | 30 | II | I |
| **Cordero** apát családi körülményeit *Glaber Rudolf, Vilmos dijoni* apát hátrahagyott jegyzeteiben ismerteti | 26 | I | I |
| **Cordero:** »Architettura Italiana, Brescia« 1829 | 26 | II | I |
| **Cornél** (szent) sírja körüli temető alaptervét *Rossi Cugnoni Ignácz* tanártól kapta | 40 | II | I |
| **Cornelius** pápa (252) temetkezési helye a *calixtusi* temető régibb *Lucina-féle* areájában találtatott föl | 72 | II | I |
| **Cornelius** pápa *Civitavecchiában* halt meg, számkivetésben. Testét a *Lucina* matronák egyike *Rómába* szállíttatta | 67 | II | I |
| **Cornelius** pápa sírkamrájának távlati képét *Zádori* 1868-ban megjelent: »A római katakombák« czímű művének 19. ábrája hozza | 55 | II | I |
| **Cornelius** pápa cryptáján levő felirat | 50 | II | I |
| **Corneliust** 251-ben (*Fabianus* után) pápává választották, s ő *Decius* haragját magára vonta | 67 | II | I |
| **Corona** muralis látható *Kybele* istennő fején, melyhez hasonlít *Theodora* császárnő koronája a *ravennai* mosaikon, s ha polygon alakú, mit kivenni nem lehet, korona murálisnak nevezhető | 183 | I | II |
| **„Corpus Christi“** kápolna *Pécsett,* melyben, nagy, vörös márványból készült oltáron *Szatmári György* püspök czímere látható | 6 | I | I |
| **Corsini** hegy villájában *(Romában)* a sz. *Pongráczi* kapun kivül egy arabesken nagy pávát láthatunk | 157 | II | I |
| **Corvina** alatt nemcsak *I. Mátyás budavári* könyvtárát értjük, hanem a könyvtár egyes könyveit is | 136 | II | II |
| **Courtepée** egy későbbi restauratióról tesz említést a *dijoni* egyház kapuzatánál | 44 | | |
| **Courtépée:** »Descript. gener. et part. du *Duché de Bourgogne*« 1847. *Dijon* | 27 | I | I |
| **Courtépée,** a *dijoni* templom utóbbi fölszentelését 1106-ra teszi | 50 | I | I |
| **Craeyer Gáspár** egy oltár-képe fölött *Rubens* nyilatkozott | 244 | II | II |
| **Crouy** franczia család, mely magát az *Árpádoktól* származtatja, családi czímerében nagyobb súlyt fektet a pólyára, mint a kettős-keresztre | 129 | II | II |
| **Crosnier** a szőlőt-evő pávát az örökéletet igérő eucharistia jelképének tekinti | 157 | II | I |
| **Crosnier,** az *auxerrei* sz. *István* templom kapuzatán látható syrénről nagy részletezéssel értekezik | 16 | II | I |
| **Crotoni Miloról** szóló elbeszéléseiből vette valószínűleg a szobrász azon eszméjét, midőn a *pécsi* domborműben *Sámsonnal* gyökerestől kitépett fát vitet | 369 | I | II |
| **„Crux ansata“,** az *egyptomiak* életjele, melyhez a keresztes monogramma közel állott | 151 | II | I |
| **„Crypta arenaria“-t** vagy homokvermeket *Arringhi* a a katakumbákkal ugyanazonosaknak tartja | 22 | II | I |
| **Császárok járulékai:** a korona, az egészen selyemkelméjü chlamys (köpeny) és vörös drágakővel kirakott czipő, (*ταβασιλικα ἐστημματα*). — (*Reiske.*) | 181 | I | II |
| **Császári tunica,** melyet *Reiske,* a Justiniánt ábrázoló mosaikon, dibetesisnek nevez, s nem tudja, vajon e szót az arab »dibetsch«-től származtassa-e. Ez öltönyt csak a császár, a caesár és a nobilissimus viselhetett | 183 | I | II |
| **Csatladi-kapu** *(Constantinápolyban)* melyhez a Boukoleonnak nevezett cs. palota csekély maradványa közel van, a két oroszlánnal | 353 | I | II |
| **Csatt** képezte a chlamys-nak, (*római* köpeny) födiszét *Reiske* szerint | 183 | I | II |
| **Cserkesztör,** melyen aranyos, ezüstös és vöröspontok láthatók. Kiállitotta *Bécsben Kubinyi Ferencz* | 233 | II | II |
| **Csészék** készitési kora, főleg pedig azoké, melyeken nem keresztény tárgyak voltak előadva, régibbek, mint *Garucci* állitja | 122 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Csészék**, a IV. száz. melyeket a katakombákban találtak, s azt igazolják, hogy az »orante« *Maria* régibb, a gyermekét ölében tartónál | 228 | I | II |
| **Csészéket** találtak a régi coemeteriumok sirjaiban épen ugy, mint azonkivül a felirás mellett; s gyakran az üvegedény több sirra vonatkozott | 119 | II | I |
| **Csigatekercs** használata inkább barbár, semmint classicai izlésnek felel meg; s ha ilyeneket classicai földön találunk, azokat éjszakról idekerülteknek tekinthetjük | 15 | II | II |
| **Csigatekercsek** némelyikének közepén fa-rostot, vagy botot találtak, sőt a kisebb tekercset fonalra huzva és csiga-vonal modra, kisebb sorokba elhelyezve, azokból sisak alaku sipkát csináltak | 15 | II | II |
| **Csigatekercses sarkdisz**, *Pécsett*, az oszloplábakon | 247 | I | II |
| **Csigatekercset** (spirale) sehol sem találnak oly nagy számmal, mint *Magyarországon* | 14 | II | II |
| **Csiszolt kőbalták**, ugynevezett czeltek legszebb példányát a *bécsi* világkiállitáson *Gozon Imre* állitotta ki | 11 | II | II |
| **Csodás Maria-képek.** A *lyddai* templom egyik oszlopán *Maria*, arczát maradandólag mintegy letükrözte | 230 | I | II |
| **Csömörön nagy mérvü**, legyet ábrázoló fibulát találtak, mely a *bécsi* kiállitás amateur-osztályában volt látható | 17 | II | II |
| **Csont-dombormü**, melyen nőstény-oroszlán szamarat támad meg | 146 | II | II |
| **Csontváz** a régiek lakomáinál az asztalon, intőjelül szolgált arra, hogy élvezzenek mig lehet. (Herodot II. 78.) | 284 | I | II |
| **Csucsives styl**, melyet a *franczia* nemzetnek köszönhetünk | 365 | I | II |
| **Csucsives ablak Chartres-ban**, melyen *Jézus* gyermekkorából látunk jeleneteket ábrázolva, 24 különféle körbe foglalt jelenetben | 143 | I | II |
| **Csuklyához** *(Düte)* hasonlit a *pécsi* sirkamra falfestvényén a virágkas, melynek szárai vörösszalaggal vannak összekötve | 160 | II | I |
| **Csürök-alaku** sisak a XI. századból származó *bayeuxi* kárpiton látható, mely hóditó *Vilmos* történetét adja elő | 213 | I | II |
| **Csürök-kalapot** viselnek a zsidók a lateráni sarkophagon és a *klosterneuburgi* antipendiumon | 172 | I | II |
| **Cubicoli-nak** nevezi *Marchi a római* coemeteriumok kisebb kamráit | 36 | II | I |
| **„Cubiculum Domitiani"** felirat a régi *sz. ágnesi* monostor egy kövén | 36 | II | I |
| **„Cubiculum fal gaudenti argentari"** felirat a callixtusi temetőben | 36 | II | I |
| **Cucufa**, (στημμα) igy nevezi *Reiske* a sapkás-koronát, mely *Justinián* cs. fején látható *sz. Zsófia* templom egyik mosaikján | 182 | I | II |
| **Cucullus** (takaró köpeny a *rómaiaknál*) mely *Dalmatia* egy népétől vette nevét | 212 | I | II |
| **„Cucullus"** használatát *Galliában touri Gergely* is igazolja | 212 | I | II |
| **Cugnoni Ignácz** tanártól kapta *Rossi a szt.-Cornél* sirja körüli temető alaptervét | 40 | II | I |
| **Curinus** (szent) képe a *calixtusi* temető első areájában *byzanti* merevséget árul el | 52 | II | I |
| **Curinus**, kinek arczképe a *calixtusi* temetőben látható *Polycamus* és *sz.-Sebestyén* társaságában | 155 | II | I |
| **„Curiosum urbis Romae"** a *római* külvárosi földalatti temetőket ismerteti | 26 | II | I |
| **Curtius** a σεις szót, *sanskrit svar*-ból származtatja | 7 | II | I |
| **Cyprea livida** kagylóból eredt, a hellenek ugynevezett ökörszem vagy tojás-disze | 242 | I | II |
| **Cyprián** (szent) szerint, az önmagát feláldozó *Krisztus* typusai és jelképei alkalmazhatók a pap által az egyházban bemutatott *verum* és *plenum* áldozatra | 99 | II | I |
| **Cyprián** (szent) vélekedése az ur és a pap által felajánlott áldozat viszonyáról — *Cornelius* pápához intézett levelében | 98 | II | I |
| **Cyprianus** *Carthagoban* lefejeztetvén, a nép, a hivatalnokok szemeláttára díszesen temette el *Macrobius Candidianus* areájában | 68 | II | I |
| **Cyrenében** is készitették, *Plinius* szerint, a paraetoniumot (fehér festék), melyet iszappal sürített tengeri tajtéknak tartottak | 88 | II | I |
| **Cyrianus** püspököt 250-ben in area *Macrobii Candidi* temették el | 46 | II | I |
| **Cyrill** (alexandriai), az *allegoriai* magyarázat mérsékeltebb iskolájának egyik tagja | 111 | I | II |
| **Cyrillus** szerint a syrének éneklő madarak, melyek dallamaikkal a hallgatókat megigézik | 11 | II | I |
| **Cyrillus** és *Basilius* a bibliai állatok és a pogány mythos közti különbséget kiemelik | 11 | II | I |
| **Cyrillus** (*alexandriai*) a *babyloniai* kemenczét az egyházhoz hasonlitja: Erat enim caminus Ecclesiae typus Sanctos habens tripudiantes non homines tantum sed et angelos | 129 | II | I |
| **Czethal** (*Jonásé*) nem a sirt, hanem a feltámadást jelképezi a régi ábrázolatokon | 133 | II | I |
| **Czethalat**, mely *Jonást* elnyelte, a legrégibb keresztény művészek görög, archaicus tengeri sárkány alakjában ábrázolták | 134 | II | I |
| **Czipö**, vert ezüst lemezkéből, melyen *sphinxek, pantheisticus* jelek és *Apolló* mellképe fordulnak elő | 117 | II | II |
| **Czölöp-épitmények** fölfedezése *Sweiczban*, a közfigyelmet oly korszakra is irányozta, mely addig a vizsgálódás körén teljesen kivül állott | 3 | II | II |
| **Czölöp-épitmények** nyomai hazánkban eddig nem voltak fölfedezhetők | 19 | II | II |
| **Czomb-ruhát**, bár a rómaiak *Honorius* alatt többször változtatták, egészben a *byzantiak* is elfogadták a régi szokást | 178 | I | II |
| **Czombtakaró**, (anaxyrides) látható a *Justiniánt* ábrázoló *ravennai* mosaikon | 183 | I | II |
| **Czombzsineg**, a *szászok* harisnyakötője három néven említtetik | 214 | I | II |


## D.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Dagobert-karszék** a *párisi* Louvreban (»Musée des souverains«) áll, mely a *St. denisi* kincstárból származott | 251 | I | II |
| **Dagon** leesik az archa előtt. (Archa repentinae fit *dagon* causa ruine.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Dagon** vagy Oanneshal-istenből eredtek állitólag az *etruriai* syrének | 10 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Dagon** (*phoeniciai* hal-isten) ledül. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege) | 118 | I | II |
| **Dagopak** rendeltetése volt *Indiában* magába foglalni *Buddha* ereklyéjének részecskéjét | | II | II |
| **Dalila** árulásával tették párhuzamba *Judás* árulását *Bethunban*, a XVI. század drámai előadásainak egy jelenetében | 136 | I | II |
| **Dalmatius li Hungresért** a franczia főnemesség kezességet vállal. L. »Bibl. Cluniac«. 1234 | 148 | I | II |
| **Damascenus és Justinus** tanuságai nevezetesek, midőn *Noét Krisztushoz* hasonlítják | 126 | II | I |
| **Damascirozás**; példányait a *velenczei sz. Márk* s több más egyházakban találhatjuk | 174 | I | II |
| **Damascirozott** handzsár-penge | 233 | II | II |
| **Damaso S.** temetője | 33 | II | I |
| **Damasus** pápa szerint a pápák régi cryptájában oltár állott. (Hic numerus procerum servat qui altaria *Christi).* | 72 | II | I |
| **Damasus** pápa elállott azon óhajától, hogy az *arenaria Hippolyti*-féle homokgödörbe temessék, és anyjával és nővérével az *ardeai*-út mellett tétetett le | 75 | II | I |
| **Damasus** pápának *Eusebius* pápára irt dícséretét a *calixtusi* temetőben, *góthok* vagy *vandalok* dulták szét | 69 | II | I |
| **Damasus** pápa *Eusebius* pápára is írt dicsverseket, ezek az egyházi történet oly esetét ismertetik, mely más okmányokban sehol sem fordúl elő | 76 | II | I |
| **Damasus** pápa a *római* földalatti temetőket dúsan kidíszíttette | 23 | II | I |
| **Damian** (szent) képe a m. korona abroncsán | 331 | I | II |
| **Dániában** nagyobb primitiv kőszerek találtatnak, melyeknek nemcsak hegyével, hanem súlyával is hatottak | 11 | II | II |
| **Dániel és Zsuzsánna**. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Dániel** kijön az oroszlánbarlangból. (Rex jocundatur hunc ut virum speculatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Dániel, Mózes és Jónás** ábrázolása a katakombákban, kiket *Jézus* előképeiként lehet tekintenünk | 112 | I | II |
| **Dániel** ábrázolásában (a *lateráni* sarcophagon) jelképezve van a halál, s minden gonosz hatalom fölötti győzelem eszméje | 106 | II | I |
| **Dante** a syrének képében a világot ábrázolja | 11 | II | I |
| **Darcel Alfréd** könyvet irt a zománczolásról | 174 | I | II |
| **Darcell Alfréd** értekezett *Begon, conquesti* apát (1099—1118) ereklyetartójáról | 234 | I | II |
| **Dárius** királynál a *perzsa* fátyol-féle fejtakaró tiarává magasodik fel | 221 | I | II |
| **Darwin** elmélete sokkal tágabb tért enged a tökélesbülésnek, mint akármely vallás revelatiója | 11 | II | II |
| **Darwin** még ez ideig nem tudott megfelelni azon ellenvetésre: miért van az, hogy a majom egykor emberré tudott fejlődni és most nem | 11 | II | II |
| **D'Aschery** »Spicilegium«-ában (1615) egy névtelen szerzetes által, a *dijoni* templomra vonatkozó leírási-okmány foglaltatik | 25 | I | I |
| **Dasumia Ciriaca** síriratán is olvasható a palumba sine felle-féle felirat | 160 | II | I |
| **Dávid** *Góliáth* fejével. (Hostem qui stravit laudetur carmine *David.*) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Dávid és Esdra.** (Templum mundari jubet hic et festa vocari.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Dávid** bűnbánata. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Dávid** megfutamodik. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege) | 118 | I | II |
| **Dávid** bevonulása *Jeruzsálembe*. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Dávid** leöli *Goliáthot*. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | I |
| **Dávid** visszatér. (Ad patriam *David* defuncto *Saul* remeavit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Dávid** levágja *Goliáth* fejét. (Signans te Christe *Golyam* conterit iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Dávid és Jakab** megfutamodásának ábrázolása a »szegények bibliá«-jában, *Krisztus Egyptomba* való menekülésével hozatik kapcsolatba | 139 | I | II |
| **Dávidot** kiszolgáltatják. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Davis Humphrey** azon festékeket analysálta, melyeket *Titus* fürdőiben csuprokban találtak; az eredményt 1815-ben tette közzé | 87 | II | I |
| **D'Aysac Felicie** nevü nő *Dirdon:* »Annales archeologique« czímű folyóiratába a keresztény jelképességre vonatkozó czikkeket írt | 112 | I | II |
| **„De Chrene cruda."** Idézet *Pardessus* »Loi Salique« művéből | 219 | I | II |
| **„De christianis monumentis IXΘYN exhibentibus"** *Rossi* értekezése | 94 | II | I |
| **Decius** alatt hihetőleg nem vették el a keresztényektől a fő caemeterium használati jogát | 67 | II | I |
| **De Linas** szerint, beiktatási jelül, a *byzanti* császári uralommal szövetséges, vagy annak alávetett barbar főnökök számára a császár koronát küldött | 333 | I | II |
| **De Linas** erősen hiszi, hogy *Byzantban* műhely létezett, melyben az uralkodó képével ellátott koronákat készítették a császári uralommal szövetséges főnökök számára azok beiktatási jeléül | 333 | I | II |
| **De Linas** a »Revue d l'art chretien«-ben a nyitra-iváni zománcz-lemezeket ismerteti | 331 | I | II |
| **De Linas** is írt a romániai petreosi kincsről »*Historie* du travaille l'exposition universelle« czimű művében | 104 | II | II |
| **„Della madre di pieta"** nevü kápolna sz. *Péter* templomában; ebben van *Anicius Probus* koporsója jelenleg elhelyezve | 117 | II | I |
| **Delphinről** azt mondják, hogy ugy szereti kölykeit, mint *Isten* a népeket | 103 | II | I |
| **„De locis sanctis** martyrum qui sunt foris civitatis Romae" czimű kivonatos könyv *Bécsben* őriztetik | 26 | II | I |
| **Demeter** leányainak játszótársaivá tették régen a syreneket | 7 | II | I |
| **Dénes szerzetes Glycasmusnak** nevezi a proplasmussal kevert husszint, melyre aztán a tiszta husszin rakatik | 89 | II | I |
| **Dénes szerzetes** részletesen leirja a görög-byzanti festészetben használt aláfestési rendszert, midőn a meztelen test festéséről szól | 88 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Dénes gróf** szintén jelen volt azon kir. kiséretben, mely *Jolánt, András* király leányát *Bertalan* püspök vezetése alatt *Aragoniába* kisérte eljegyeztetése alkalmából | 151 | I | II |
| **Dénes pápa** alatt (269—273) a római keresztény községek parochiákra voltak osztva | 44 | II | I |
| **„Deposicio Regis Jericho.“** Secundum legem deponunt vespere regem. — Ábrázolási felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 115 | I | II |
| **„Deposicio Christi.“** Hic corpus ducis tollunt ab arbore crucis. — Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 115 | I | II |
| **„Depositiones episcoporum“** nevü tábla | 25 | II | I |
| **„Depositiones martyrum“** nevü tábla | 25 | II | I |
| **Desiderius**, kalocsai püspök | 2 | I | I |
| **„Despota tunicájá“-ról** (ruchum) l. *Henszlmann* »Fejérvári ásatásaim« czimü művét 220 l. | 175 | I | II |
| **„Despota“** szó a magyar korona abroncsán; a byzanti császárok szivesen használták e szót, mert a külföldi fejedelmeket alattvalóiknak tekintették. | 331 | I | II |
| **„Destructio inferni“** Jus domuit mortis tua *Christe* potentia fortis. — Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Dethier a corvinákról** tüzetes lajstromot készített | 137 | II | II |
| **Deutzi apát**: a kéz keresztezésének jelképéről | 262 263 | I | II |
| **Diadema** (római hajszalag), mely az ó-keresztény férfiaknál is előfordul néha | 170 | I | II |
| **Diadema**, széles szalag, melylyel az ázsiai királyok tiará-jokat a fejhez illesztették | 182 | I | II |
| **Diadohok** mühelyébe, *Nagy Sándor* utódaihoz menekült a görög művészet, a nemzet meghódítása után | 43 | II | II |
| **Diatreták**, igen ritka üvegedények a rómaiaknál. *Martialis* XII. k. 70 epig. említést tesz róla. | 311 | I | II |
| **Diatretum**, felirattal ellátva; a szegszárdi kőkoporsóban találták | 311 | I | II |
| **Dibetesis**; igy nevezi *Reiske* a császári tunicát nem tudja, vajon e szót az arab dibetsch szótól származtassa-e | 183 | I | II |
| **Dibetsch**-nek nevezik *Reiske* szerint az *arabok* az aranynyal gazdagon diszitett ruhát | 183 | I | II |
| Διβλαττιον αετων kifejezés magyarázata *Reiske*-nél: »De ceremoniis aulae byzantinae« | 175 | I | II |
| **Didron**: *„Histoire de Dieu“* cz. munkájában tüzetesen szól a galambról, mint a szent-lélek jelképéről. | 159 | II | I |
| **Didron**, keresztény iconographiájának a nymbusról szóló fejezetében több példával igazolja, hogy a XIV. századig a művészek az atya-istent a fiu-istennek mintegy alárendelték | 109 | II | I |
| **Didron** bizonyítása, hogy a chartresi egyh. inkább a clerus befolyásának volt kitéve. *„Annales Archaeologiques“* IX. k. 42. k. l. | 144 | I | II |
| **Didron** az *„Annales Archaeologiques“* cz. folyóiratban keresztény jelképes tárgyakkal foglalkozik | 112 | I | II |
| **Didron** ellenmond azon nézetnek, melylyel a többi régészek a halat *Krisztus* jelképének nyilatkoztatják | 96 | II | I |
| **Didron** hozta *Görögországból* az athoshegyi festészkönyvet és *Durand* utitársa adta ki 1845-ben, *Párisban*. | 89 | II | I |
| **Didron** szerint, a görögök, élénkebb képzelődő-tehetség következtében megengedték festvényeiken *Krisztus* szenvedéseinek emlékeit | 266 | I | II |
| **„Dies palmarum.“** Turba Deo plaudit, qui vult salvat et audit. — Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Dieterlin Vendel** könyve 1593. *Strassburgban* jelent meg | 230 | II | II |
| **Dijoni-egyház** leégett 1137-ben | 50 | I | I |
| **Dijoni al-templom**, a velenczei sz. *Márk* templomnak mintázata és nem megfordítva | 54 | I | I |
| **Dijoni-egyház** felosztása: keleti imola-épületre, rotundára és nagyobb templomra | 27 | I | I |
| **Dijoni-egyház** három tornya, az 1137-diki nagy tüzvész után, magasabbra emeltetett | 27 | I | |
| **Dijoni-egyház**, a névtelen krónikás szerint, a XI. század táján teljesen ki volt épitve | 26 | I | I |
| **Dijoni-egyház** felépitése 15 éven át tartott; 1001-ben fogtak hozzá | 26 | I | I |
| **Dijoni**, legrégibb templom fölszentelése 535-ben történt; ujabban 870-ben szentelték föl, az *Izsák* püspök által eszközölt restaurálás után | 26 | I | I |
| **Dijoni-egyház** középhajójának meghatározása | 32 | I | I |
| **Dijoni** öt-tornyos épületből származtatható, ugy a román-styl nagy torony-száma, mint a centralis román tornyos egyház is | 38 | I | I |
| **Dijoni sz. Benigne-egyh.** azért nevezetes, mert a monumentalis épitészet átültetésére: *Olaszhonból Franciaországba*, eszközül szolgált, magába ölelvén az akkor használt két épitészeti módot: az ó-keresztényt és a byzantit | 37 | I | I |
| **Dijoni-egyház** egységének származtatása | 83 | I | I |
| **Dijoni-egyház** befolyása a *Pécsire* | 83 | I | I |
| **Dijoni**, velenczei, gurki és pécsi székes-egyházak oszlopainak egymáshozi viszonya | 70 | I | I |
| **Dijoni székes-templom** leirására vonatkozó krónikát egy más szerzetes 1052-től folytatta | 25 | I | I |
| **Dijoni**, *sz. benigni* templom leirójának művéből vett idézet (I. r. 42. l.) alkalmat nyujt arra, hogy *Bertalan* püspök iránt (tudatlanságát illetőleg) engedékenyebbek legyünk | 140 | I | II |
| **Dijoni** vertmű a *pécsinél* két századdal előbb készült | 141 | I | II |
| **Diocletián** a *mitroviczi* öt szobrásznál *Aesculap* szobrát megrendelvén, ezek az elkészitést megtagadták, miért őket ólom-koporsóban a Dunába dobatta | 156 | II | I |
| **Diocletián** alatt (303—306) vesztek el a régibb keresztyén iratok s a községek levéltárai | 25 | II | I |
| **Diocletián császár** nem azért koboztatta el a coemeteriumokat, hogy a keresztények azokba ne temetkezhessenek, hanem leginkább azért, hogy ott vallásos szertartás végett össze ne gyülekezhessenek | 46 | II | I |
| **Diocletián** alatti vérengző üldözésről említést tesznek azon adatok, melyek szt. *Sebestyén* mertyrumát tárgyazzák | 68 | II | I |
| **Diocletián** uralkodása idejében nyerte a *calixtusi* temető első és második areája nagyszerü oszlopait és diszitéseit | 68 | II | I |
| **Diocletián** korában történt elkobzása alkalmával a temetőknek, a meghalt pápákat nem *Calixtus*, hanem *Priscilla* síralagjába helyezték | 65 | II | I |
| **Diocletián**, mielőtt 303-ban vérengző rendeleteit kiadta, pártolta a kereszténeket | 68 | II | I |
| **Diocletian** alatti üldözés, de főleg a *calixtusi* temető elkobzása nem engedte meg, hogy *Marcellinust* és *Marcellust* a *calixtusi* temetőbe helyezzék | 77 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Diodor** szemtanuként beszéli, hogy egy *római* polgárt, ki macskát ölt meg, az *egyptomi* nép viszont meggyilkolt | 30 | II | II |
| **Dión rágódó egér**; *Ráth György Bécsben* kiállított szobor-gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Dionysius** pápát *(II. Sixtus* utódját) *Gallienus* császár visszahelyezte a temetők jogainak használatába | 68 | II | I |
| **Dionysius** pápát nagyvalószínűség szerint, az *appiai* út pápai cryptájába temették | 68 | II | I |
| **Dionysius** nevü szerzetes a *fournai* zárdában (*Agrapha* mellett) másolta az *Athoshegyi* festészkönyvet, melyet *Didron* aztán forrásul használt | 89 | II | I |
| **Dionysius** pápa (259—269) tetemei a *calixtusi* pápai cryptában helyeztettek el | 73 | II | I |
| **Dioscorides** is *„Kiki“* néven említi a ricinus olajat (κικινον ἐλαιον) | 135 | II | I |
| **Dioscurok** jelvénye: a hajósok sipkája, minő *Ulysses* fején is látható | 50 | II | II |
| **Diptycha consularia**-nak nevezzük azon domborműves arczképeket, melyeket a kinevezett consulok, praetorok stb. barátaiknak küldtek | 312 | I | II |
| **Diptychonok**, eleinte két fatáblából állottak, melyeknek viaszszal bekent belső lapját irásra használtak a régiek | 312 | I | II |
| **Díszített pillér-kapitael**, a *pécsi* székes-egyház felső-templomában | 16 | I | I |
| **Disznó, állva**, levágott sörénynyel. Szobormű: *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Díszoltár**, szent *Márk-é, Velenczében* | 59 | I | I |
| **Dísz-szalag** mustrás-ruhán, mely a *toulousi* oszlopfő töredékén szemlélhető | 238 | I | II |
| **Disztornyocskák** (Fialen) | 113 | II | I |
| **Dísz-tunica** néha uszályos is volt, de a középkorban mindinkább rövidítve használtatott. *(N. Kár. római* mosaik-képe.) | 220 | I | II |
| **„Divine liturgie“**-nek tekintendő, *Didron* szerint a *rheimsi* szék. egyh. festvénye | 366 | I | II |
| **Dobzse László Mátyás** corvináit pénzbeli ajándék helyett ajándékozta el, s igy széledtek el a könyvek *Európában* | 136 | II | II |
| **Döllinger** magyarázata *Hippolitus* tanuságával: a keresztfán betöltött véres és az urvacsorájában előforduló vértelen áldozatról | 99 | II | I |
| **Dombormüveiben** az ó-kor művészet inkább alkalmazta a festészeti, mint az antik-szobrászati elvet az elrendezésben, a compositioban | 300 | I | II |
| **Dombormüveinken** (a *pécsi* déli lépcsőházban) a compositió és elrendezés gyönge, valamint a rajz is; de ez utóbbi nem *byzanti*, hanem oly merevségű, minő uj, kezdő művészetet jellemez | 862 | I | I |
| **Domitilla-féle** temetőben, *Orpheus* lyrán játszva, kétszer fordul elé | 102 | II | I |
| **Domitilla** és **Calixtus** *Coemeteriumaiban* képek vannak, melyeken egy feszület másolata emlékezetes | 27 | II | I |
| **Domitilla** (szent) sirját, az *ardeati* ut mellett *Bosio* fedezte föl | 32 | II | II |
| **Domitilla-féle** *római* temetőben bronce-lemezt találtak, mely *Péter* és *Pál* apostolokat tüntethette elő, de a melyen csak *Péter* arczképe látható | 137 | II | I |
| **Domitius** és **Domitia**; nagy *cameo*, melyet *Bécsben Pulszky Ferencz* állitott ki | 70 | II | II |
| **Dömjén Péter** bibornok | 111 | I | II |
| **Dömötör** *pécsi* püspök sirköve *Pécsett* (1384) a sz. *Imre kápolnájában*, melyen a halál éve 1301-nek van mondva | 268 | I | I |
| **Dömötör**, kőfaragó mester, eszközölte a *pécsi* székes-egyházban a változtatásokat, ezt igazolja ezen felirat: Labore magistri Demetri Lapicide | 5 | I | I |
| **Don Plancher** tűzvészről tesz említést, mely által a *dijoni sz. Benigne* temploma annyira megrongáltatott, hogy a restauratio tiz évet vett igénybe | 27 | I | I |
| **Donner** állitásai a *herculanum-pompéji* és *stabii* falképekről | 86 | II | I |
| **Donner**-nek birtokában van egy vakolat-darab (palatini halomról), mely pontosan *Vitruv* adatai szerint készült | 87 | II | I |
| **Donner** szerint, ha régebben *Pompejiben* falképeket fedeztek föl, azokat terpentin és viasz-olvasztékkal szokták behuzni | 88 | II | I |
| **Donner** a fresco-festékeket nem vizsgálta vegyészetileg, hanem csak gyakorlatilag, s főleg a fehérre forditotta figyelmét | 88 | II | I |
| **Donner** azon festékek között, melyek a *nápolyi* muzeumban kiállitvák, a bors nagyságu kagylók miatt, paraetoniumot vélt találhatni | 88 | II | I |
| **Doria András** mellképével ellátott szobormű | 204 | II | II |
| **Doriai echinus**, melyet kecsteljes hajlékonyvonal tesz tetszetőssé | 246 | I | |
| **Doriai** templomoknál a hellenek a sárga-vörös színhangulatot vörös-kékkel váltották fel | 62 | II | I |
| **Drágakövek** metszését, (Die Steinschneidekunst) valamint az ezzel rokon művészetet a *Byzantiak* elhanyagolták | 81 | II | II |
| **Draskovich György** (1557—1563) *pécsi*, később *zágrábi* püspök | 6 | I | I |
| **Drava et Vaska** oppida | 2 | I | I |
| **Drusus** leányának, *Juliának* halála után *Pomponia* Grecina negyven évet visszavonultságban töltött | 62 | II | I |
| **Dubois** is ábrázol oly csészetartó szobrokat, melyeket *Jerney* is látott déli *Oroszországban* | 101 | II | II |
| **Dua D. Selvo**, successeur *Contarini* | 52 | I | I |
| **Ducas Mihály** I. *Geyza* királyt a korona feliratán despotának nevezi, mit a *Byzantiak* gőgjének tulajdonitanak | 89 | II | II |
| **Du Chesne**: »Historie Francorum scriptores« czimü kis k. könyvében kiadta *Eginhardt* s a szent *Galli* névtelen szerzetes jegyzeteit *Nagy Károly* ruházatáról. | 191 | I | II |
| **Dudith András**, *pécsi* püspök (1563—1567), mint császári követ 1567-ben *Lengyelországba* ment, ott protestánssá lett és megnősült s a *pécsi* székesegyház megkerült kincseit elpazarolta »in partibus infidelium« | 6 | I | I |
| **Dudley Carleton** antik-szobrászati müveiért *Rubens* tizenkét képet ajánlott | 243 | II | II |
| **Duelli** (excerp. Geneal. Hist. in Specim. mss. Sacc. 7. et 8.) némely régi kéziratok h. betüjének (azonossága a miénkkel | 259 | I | II |
| **Ducas Mihály** byz. csász. (1071—1078) ajándékozta a m. korona-abroncsot I. *Gézának* (1076) | 330 | I | II |
| **Duna-Pentelén** talált kés-penge, mely még nincsen elválasztva egymástól, hanem megmaradt ugy, amint öntésmintájából kikerült | 13 | II | II |
| **Dupuy** régész baráti viszonyban állott *Rubens*-el | 243 | II | II |
| **Durand** és más liturgisták állitása szerint, a fagyos éjszakhoz inkább illő a kemény és véres *mozesi* tör- | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| vényhez való ragaszkodás; a meleg és jóillatu szelektől átlengetett délt illeti az ember szivét üditő kegyelem ideje. (Tempus gratiae) | 145 | I | II |
| **Durand**, *Didron* utitársa adta ki az *athoshegyi* festészkönyvet, melyet *Didron* hozott *Görögországból*. (*Páris*, 1845.) | 89 | II | I |
| **Dürer** is utánozta a haláltáncz egyes jeleneteit. *(Ritter, Tod* und *Teufel)* | 285 | I | |
| **Dürer** művészeti jelleme *Rosenberg* szerint nagyon is megállapodott volt már, semhogy a renaisance reá nézve döntő befolyással lehetett volna | 230 | II | II |
| **Dürer** egy gyertyatartóján 1513-ból, mely az *ambrasi* gyüjteményben őriztetik, syrén látható | 12 | II | I |
| **Dürer**, *Miksa* császár diadalkocsiján eléggé kinyilatkoztatta, hogy *Olaszhonban* is járt a művészet tanulmányozása czéljából | 230 | II | II |
| **„Duro pullum"** szóból lett a mai német provincialismus | 219 | I | II |
| **Duthoit**, *Melchior* és *Vogué* irtak az *Aleppo* és *Antiochia* közti városok egyetértéséről (Homonoia) | 158 | I | II |


## E.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Ebers**, *lipcsei* tanár, a *Pulszky* által kiállított bronceszobor alján levő hyeroglifeket elolvasta | 28 | II | II |
| **Elizeust** kigúnyolják.— *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Eckart** tette közzé az ugynevezett *nürnbergi* topographiát 1729-ben | 26 | II | I |
| **Edelmann** könyve 1609-ben jelent meg | 230 | II | II |
| **Égbemenetel** | 237 | II | II |
| **Egger** testvérek két, ugyanazon tárgyat ismétlő diszedényt állítottak ki a *bécsi* világkiállitáson, melyek bronze-reliefje tengeri istenségek diadalmenetét ábrázolja | 232 | II | II |
| **Égi Jeruzsalem.** (Sanctis summa quies opacis visio fies.) *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 121 | I | II |
| **Égi-syrenekről** tesz említést *Plato*. (De resp. 10 L.) | 10 | II | I |
| **Eginhardt** s egy sz. galli névtelen szerzetes leirták N. *Károly* ruházatát A jegyzeteket kiadta *Du Chesne Paris* 1636. »Historie Francorum scriptores« | 191 | I | II |
| **Eginhardt**: »Vita, Conversatio, gloriosissimi Imperatoris Caroli Regis Magni« czim. munkája | 191 | I | II |
| **„Eglises** principales de l'Europe" 1824-ben *Mailand*-ban megjelent könyv | 52 | I | I |
| **Égő csipkebokor**, (Lucet et ignescit, sed non rubus igne calescit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Égő csipkebokor.** *Heider* összeállítása az általa használt szegények bibliájában. (Ante legem korszak.) | 118 | I | II |
| **Égő Sodoma.** (Ob crimen vite traduntur sic sodomite.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | II |
| **Egresi Lőrincz** *pécsi* kanonok vallomása, a *Báthori István* nádor által elvett egyházi kincsek ügyében | 6 | I | I |
| **Eguisheimi** koponyacsont összehasonlítva a barát-hegyi homlokcsonttal | 10 | II | II |
| **Egyezkedés** 1147-ben a **clunyi** apát, *Henricus Grossus* és *Iocerandus* közt | 147 | I | II |
| **Egyházak** már a középkorban is örültek, ha egyházi edényeiket metszett kövekkel diszíthették | 3 | II | II |
| **Egyházi személyek** az ó-ker. sarkophagokon külön öltözetet nem viselnek; mert az egyházi viselet a VI. száz. előtt nem fejlődött ki | 170 | I | II |
| **Egyházi irók** is megengedik, hogy a sz. Szüzet, ölében gyermekével, csak az *ephesusi* zsinat után (431) ábrázolták | 229 | I | II |
| **Egyházi irók** a syréneket korán emlegetik | 11 | II | I |
| **Egyptom** legrégibb korának bámulatos műveit csak 1867-ben mutatták be a világnak a *párisi* világkiállításon | 23 | II | II |
| **Egyptom** ó-birodalmának jeles művei a plastikában nem voltak nagy befolyással a hellenekre | 42 | II | II |
| **Egyptom** történetében felszállhatunk a Kr. e. V. ezred csaknem közepéig, s mégis *Egyptomban* sem kezdetleges társas állapottal, sem kezdetleges művészettel nem találkozunk | 23 | II | II |
| **Egyptomba** menekülés a *pécsi* domborműveken. A keresztény epos ezen jelenete a közép korban egyformán van ábrázolva | 234 | I | II |
| **Egyptomban** a *Totmesek* a papsággal egyesülve kiüzték a hodító hykjosokat, de nem azért, hogy az *egyptomiakat* felszabadítsák, hanem hogy ők maguk leigázzák | 27 | II | II |
| **Egyptomi** művészet és polgárodás, bár a legrégibb, mégis annak bővebb megismerése csak az ujabb kor vívmánya | 23 | II | II |
| **Egyptomiak** nézete az emberi szellem tisztulásáról sokkal emberibb, mint a keresztényekké | 78 | II | II |
| **Egyptomi vizedény**, az *egyptomiaknál* a lefolyt évet jelentette, melyet a papok évenkint ünnepélyesen bevittek a templomba | 145 | I | II |
| **Egyptomi epos**, mely II. *Rameses* vitéz tetteit dicsőiti, a szóló művészet első nemét, az epikát képviseli | 364 | I | II |
| **Egyptomi brouce-szobor**, melyet *Pulszky Ferencz* állitott ki a *bécsi* kiállitás »amateur« osztályában | 27 | II | II |
| **Egyptomi** ábrákon lerajzolt hangszerekből itélve a zenének főmomentuma ott is a rhytmus volt, ámbár a hárfákban a melodiának is volt képviselője | 364 | I | II |
| **Egyptomi** plastica főfeladatának tartotta: alakjainak colosalis jelleget adni | 41 | II | II |
| **Egyptomiak** jelképes felfogása leginkább azon járulékokban nyilatkozik, mely alakjaik fejét illeti | 33 | II | II |
| **Egyptomiak**, a lélek visszatérését az istenségbe, *Ozirisban*, lelkök utolsó czéljának tekintették | 252 | II | II |
| **Egyptomiaktól** vették a phoeniciaiak a három *Hermest*, sőt megmaradt a *Thot* vagy *Thaut* neve is | 27 | II | II |
| **Egyptomi** hanyatló művészet uj hazát találván *Assyriában*, *Perzsiában*, *Cyprusban*, — stb., midőn ez átszállítás megkezdődött, az *egyptomiak* már sehogy sem tanulmányozták az örökké eleven természetet, hanem holt schemákon tünődtek | 76 | II | II |
| **Egyptomi** ó-birodalom művészete a meddig népies volt, addig az uj-birodalom átvitte a pyramisok colossalis jellegét a most már mindenütt százankint emelkedő templomokra | 76 | II | II |
| **Egyptomiak** jelképes művészetökben typicailag fogták fel az arczképet | 286 | I | II |
| **Egység** keresése a szent *Márk* templománál | 82 | I | I |
| **Egyszarvu**, *Heider* szerint, az emberré vált *Krisztust* jelenti | 17 | II | I |
| **Eichwald** a kúnok művének tekinti a *kurgan* sírhalmokon látható szobrokat | 102 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Einsiedli** topographia; kiadta *Mabillon* 1686-ban . . . | 26 | II | I |
| **Eitelberger**, a *zárai* capsán látható »Gorosna« feliratot ego bosna-nak olvassa . . . . . | 355 | I | II |
| **Eitelberger** ismertetése egy püspöki pálczáról, a *bécsi* »Mith.« 1859 év 41 lapján, melyet a *lembergi* ferencziek kolostorában találtak . . . . . | 206 | I | II |
| **Eitelberger** nézete a *cividalei* márvány-stuccoból készített hat szoborról . . . . . | 306 | I | II |
| **Eitelberger** és **Heider** ily czimű művet adtak ki: »Mittelalterliche Kunstdenkmale des öst. Kaiserstates« | 65 | I | I |
| **Eitelberger**: »Mittheilungen« IV. évf. Szent *Mark*-templomának építési történetéről értekezik . . . . | 52 | I | I |
| **Eitelberger** a *pécsi* sírkamrát ily czimű munkájában ismerteti: »Bericht über einen archeologischen Ausflug nach Ungarn.« . . . . . | 153 | II | I |
| **Eitelberger** a *cividalei* szobrokat *longobard* műnek állítja bár az egyik alak »tegapictája« *byzanti* divatra mutat | 367 | II | I |
| **Éjszaknyugati** (európai) tartományoknak az építészetben, épen a byzanti középponti rendszerre és a magasba való csúcsosodás alakjára volt szükségök | 81 | II | II |
| **Éjszaki lépcsőház**, a *pécsi* székesegyházban, csak 1863-ban jött napfényre: *Gerster* és *Henszlmann* áttöretvén az elrekesztő falat . . . . . | 128 | I | II |
| „**Electron**“ szó *Homer*- és *Hesiod*-nál is előfordul, és zománczozott aranyat jelent . . . . . | 329 | I | II |
| **Electrum**, melyről *Plinius* tesz említést vagy gyantakő, vagy $^4/_5$ arany és $^1/_5$ ezüstből álló vegyülék . . . . | 329 | I | II |
| **Elefántcsont-serleg**, *Mars* és annak diadalmenetét ábrázolva . . . . . | 247 | II | II |
| **Elefántcsont-serleg**, mely *Neptun* és *Amphytrite* diadalmenetét ábrázolja . . . . . | 247 | II | II |
| **Elefántcsont-serleg**, oroszlánvadászatot ábrázolva . . . | 249 | II | II |
| **Elefántcsont-serlegek** a valószínűleg *Rubens* iskolájából való művek . . . . . | 247 | II | II |
| **Elefántcsont-szarv**, melynek külön osztályában vadak harczai, a medailonokban pedig öt fejedelem arczképe látható . . . . . | 236 | II | II |
| **Elena** Sta. temetője . . . . . | 33 | II | I |
| **Eleutherius** pápát a vaticáni apostoli sír cellájába temették . . . . . | 63 | II | I |
| **Eliás égbemenetele**. *(Celitus* effectus *Helia* per aera vectus.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 124 | I | II |
| **Eliás** feltámasztja az özvegy gyermekét. (Est vidue natus per *Heliam* vivificatus.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 122 | I | II |
| **Eliás** áldozatát az égről leszálló tűz meggyujtja. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . . . | 120 | I | II |
| **Eliás** a menybe száll. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . . . | 120 | I | II |
| **Eliás** feltámasztja a gyermeket. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . | 119 | I | II |
| **Eliás** áldozata. *(Celica* flamma venit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 124 | I | II |
| **Elimas** esete a szentírásban. »Apostolok cselekedetei« XIII. fej. . . . . | 370 | I | II |
| **Elis** város érmein *Jupiter*-fej látható, mely *Phidias*, *Zeus Olimpiosa* másolata . . . . . | 289 | I | II |
| **Elisa**, ki a *Mambre* nevű fát a folyóba dobja . . . . . | 111 | I | II |
| **Elisaeus** az özvegy fiával. — (Per tua dona deus vitam dedit huic *Helizeus.) Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Elizeus** ünnepélyes fogadtatása. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . . . | 119 | I | II |
| **El-keroa-val** ugyanazonosította a népszerű magyarázat a »gourd« szót . . . . . | 134 | II | I |
| **Előpokol**. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . . . | 119 | I | II |
| **Előcsarnok**, a *salzburgi* női benczések kolostorának első építészeti korszakából (XI—XII. száz.) fenmaradt templom nyugati oldalán . . . . . | 337 | I | II |
| **Előcsarnok** nagy szerepet játszik a basilikákban; a *román* templomnak ez már nem oly lényeges része | 84 | II | I |
| **Elpius Romanus** iratait *Tischendorf* adta ki; előbbi IX. századbeli *byzanti* iró volt, ki az *apocryph* irókat kizsákmányolta . . . . . | 138 | II | I |
| **Élőfák** utánzását a *byzantiak*, a hol csak lehetett, kerülték; a hol éltek vele, a *római* módot követték folytonos hanyatlással . . . . . | 249 | I | II |
| **Első érdeme** a legrégibb kereszténységnek az, hogy a *római* technicát (főleg az építészetben) fentartotta az utó-kor számára . . . . . | 288 | I | II |
| **Első csirái** a *franczia* szobrászatnak Violet-le *Duc* szerint a XI. sz. előtt nem mutatkoznak . . . . . | 157 | I | II |
| **Elsők a clunyak** voltak, kik a természet szüleményeit díszmintául használták iskolájukban. (*Violet le Duc, Dict. de l'Archel.*) V. K. 485. l. . . . . | 244 | I | II |
| **Első korszaka** a *byzanti* művészet-plastikájának, a *byzanti* typusok fejlődését tünteti elé a VII. században *(Schnaase)* . . . . . | 300 | I | II |
| „**Első csoport**“, vonatkozólag a *klosterneuburgi* oltár rakvány mosaik-képeire. Ábrázolja: Annuntiátió *Ysaak*, Annuntiátio *Samson* és Annuntiátio *Domini*-t | 113 | I | II |
| **Első keresztények** eszmejárata mennyire jelképes, kitűnik az üdvözítő alakjának ábrázolásából is . . | 124 | II | I |
| **Elsőszülöttek** felmutatása. (*Haec* praesantatur partus prior ut redimatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 121 | I | II |
| **Eltérések**, a *pécsi* és *fehérvári* székes-egyházaknál . . | 4 | I | I |
| **Eltitkolt kereszt** jele látható két sírkövön, melyet a *calixtusi* temetőben fedeztek föl, s melyeket *Rossi* a III. századba helyez . . . . . | 150 | II | I |
| **Elveszett fiu**. *(Flens* amplectatur natum pater ac recreatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 124 | I | II |
| **Elveszett fiu** felfogadtatik. *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. . . . | 120 | I | II |
| **Elyptikai** paizszsal birtak a *byzanti* császár testőrei, melyen az ismeretes constantini keresztény monogramma drágakő-kirakással jelenik meg . . . . . | 189 | I | II |
| „**Email**“ szó *Guignet* szerint a sanskrit *haschmalból* származott. *(Ezechiel)* . . . . . | 329 | I | II |
| **Emberi lelket** madár jelképe alatt képeztek már az *egyptomiak* is, kiktől e képet átvették a zsidók . . . | 159 | II | I |
| **Emberi fő**, különféle növény-részekből összeállítva, a *bécsi* Belvedere-ben . . . . . | 360 | I | II |
| **Emberi lélekben** madár jelképe alatt nemcsak általánosan az ember, hanem különösen a szentek és martyrok lelkét látták jelképezve . . . . . | 159 | II | I |
| **Emlékszerü építészet** III. *Béla* király alatt, melynek stylje: kora-román . . . . . | 3 | I | I |
| **Emlékek**, melyeken a latin vagy *byzanti* kereszt fordul elő, az V. századnál soha nem idősebbek . . . | 148 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Emlékekről szólva**, először a régiség által reánk hagyott építészeti emlékeket kell értenünk, melyek élén az *egyptomi* gulák állottak | 4 | II | II |
| **Emlékszerü** felíratok fontossága a *római* coemeteriumokban | 49 | II | I |
| **Emlékszerü** építészetünk csak a XII. század harmadik negyedében kezdődik | 94 | I | I |
| **Emilianus** 249-ben consul volt, kiről azt állítják, hogy kereszténynyé lett | 66 | II | I |
| **Emilianus** consul (249) elhunyta alkalmával *Anatolia* leányának gondnokaivá *Calocerust* és *Partheniust* rendelte | 66 | II | I |
| **Emmerani kolostor** nyomdájában adták ki a »Notitia ecclesiarum urbis *Romae*« eredeti kivonatát 1777-ben | 26 | II | I |
| **Empusak** alakja, az idombáj ellentétéből származott | 284 | I | II |
| **„Én vagyok az élö kenyér** 1535«. Felirat a *siklósi* ferencziek templ. főoltárán | 260 | I | II |
| **Encaustica** (beégető festészet) korunkban már nem használtatik | 86 | II | I |
| **Énekek-éneke** szerint a galamb a legbensőbb szeretetnek jelképe, mely a galamb szárnyain felszáll az uristenhez és egység és egyesítés után epedez | 159 | II | I |
| **Enoch a paradicsomban.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Enoch égbemenetele.** (*Enoch* translatus celestibus est sociatus.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Enthasis** | 58 | I | I |
| **Enyészeti** stylben szentegyházak is épültek | 3 | I | I |
| **Epiphanius irja**, hogy *Noe*, midőn a bárkát épitette, magának és övéinek mintegy uj életet biztositott | 127 | II | I |
| **Episcopatus Bosniensis**, melyet *Koller* emlit | 1 | I | I |
| **Episcopatus Morisanus**, melyet *Koller* emlit | 1 | I | I |
| **Episcopatus Sirmiensis**, melyet *Koller* emlit | 1 | I | I |
| **Építészetben** szereztek a *byzantiak* legnagyobb érdemet, ők találták fel a kup- vagy a középponti *byzanti* stylt | 81 | II | II |
| **Építészeti** chronologia elvei *Francziaországban* még ma sincsenek kellőleg elismerve | 142 | I | II |
| **Építészeti** harmonia tekintetében a hellen művészet a középkor végtelen változatosságával szemben háttérben marad | 364 | I | II |
| **Építészeti** diszekben a *byzanti* művészet módositást hozott be, bár tagadhatlan, hogy az eredetiség kedveért a szerviséget és kecset feláldozta | 81 | II | II |
| **Építészeti főjellegek**, *a pécsi székesegyháznál*, közösek *III. Béla fehérvári* templomával | 3 | I | I |
| **Építészeti** iskolák *Francziaországban. Mertens és Viollet le Duc* 7-ről tesznek említést | 156 | I | II |
| **Építészeti módositás**, *a pécsi székesegyháznál* | 5 | I | I |
| **„Epitome libri de locis sanctorum Martyrum e codicibus salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salispurgensi interpolato“** czimü régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt | 43 | II | I |
| Επιτραχηλιον a régi omophorion- és palliumnak csak árnyéka | 184 | I | II |
| **Erbach gróf** gyüjteményében van egy a XI. századbeli keresztény kard. (*Hafner:* »Trachten des Mittelalters« 65 tábla) | 196 | I | II |
| **Ercolano Gyula adatait**, *a római* coemeteriumokról, *Rossi* felhasználta | 30 | II | I |
| **Érez** lovas szoborka *Nagy Károlyt* ábrázolva, volt *Lenoir Albert* tulajdonában, mely a metzi *székesegyház* kincstárából származik | 194 | I | II |
| **Érez-kigyó.** (Icti curantur serpentem dum speculantur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Érdy** a *champlevé* zománczot emeltterünek nevezi, holott épen vájott-terünek kellene nevezni. | 329 | I | II |
| **Érdy** *„Nyitra ivánkai byzanti zománczok“* cz. czikke »Arch. K.« 1861 | 329 | I | II |
| **Ereklye-tartó** az *esztergami egyházi* kincstárból, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 186 | II | II |
| **Érem**, *sz. Lőrincz* martyriumát tárgyazva | 228 | I | II |
| **Eretrai fehér kréta**, azon négy fehérfesték egyike, melyekről *Plinius* tesz említést | 88 | II | I |
| Ε'ρμηνεια της Ζωγραφικης. Das Handbuch der Malerei vom Berge *Athos* aus dem handschriftlichen neugrichischen Urtext übersetzt mit Anmerkungen von *Didron*, u. eigenen von *G. Schaefer. Trier* 1855 | 89 | II | I |
| **Ernyö-abronc**s (*Bügel*) a magyar koronán, melynek tetején kereszt látható | 182 | I | II |
| **Eröd-tornyok jellege** | 90 | I | I |
| **Eros**, mint iskola mester; intaglio vésmü, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott | 72 | II | II |
| **Erösitett egyház**, a magyar négy tornyos egyház. (Befestigte vagy Befestigungskirche.) | 92 | I | I |
| **Erzsébet** magy. királynőt 1383-ban *Valentin pécsi* püspök kisérte *Jadrába* | 271 | I | II |
| **Erzsébetet**, II. *András* leányát, négy éves korában 1211-ban átadták ipának, a *thuringiai* uralkodónak, hogy jegyesével együtt neveltessék | 130 | II | II |
| **Essenwein**: a gyámkodás Vorkragung elvéről: »Das Prinzip der Vorkragung und die verschiedenen Anwendungen und Formen in der Mittelalterlichen Baukunst « »Mitth.« 1861-évf. | 248 | I | II |
| **Ester és Ahasverus.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Eszményi** typusnak neveztetik a hellen typus legmagasabb fokozása a művészetben | 44 | II | II |
| **Eszményinek** egyedüli előadására a művészetet nem lehet szoritani. | 281 | I | II |
| Εσωφοριον, *római* öltöny neve | 175 | I | II |
| **Eszményi typus teremtése**, *Phidias* művészeti jellemének közép- és sulypontja (Schnaase) | 294 | I | II |
| **Eszményikép**, a jellemzőnek öszhangzó és szép előadása (Schnaase) | 294 | I | II |
| **Eszményileg** állati testet nem adhatni, mert állati eszme nem létez, s igy állati eszmény sem. (Schnaase) | 293 | I | II |
| **Esztergami** mitrán fenmaradt az attól lefüggő eredeti szalag (stolae, faonese) | 206 | I | II |
| **Esztergami lipsanotheca** (ereklye tartó) styljére nézve tökéletesen megegyezik a *nyitra-ivánkai* koronáéval | 89 | II | II |
| **Esztergom** városának egy pecsétjén *sz. Adalbert* egyházának alakja látható. A pecsétet *Pray* közölte | 95 | I | I |
| Ε'τεροματσλαος volt a colobium neve, ha csakis egy ujjal birt | 169 | I | II |
| **Étkes-kehely** (Speisekelch) | 349 | I | II |
| **Etruriából** hozták a curulis széket *Romába*, melyet kizárólag a kir. használt. Rich. »Diction des antiquités romains.« | 250 | I | II |
| **Etruri** bronze-öntési gyakorlatot *Lindenschmiedt* két-félének mondja; az egyiket a phoeniki és hellen | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| művek utánzásából származtatván művészetinek, nevezi a második inkább gyári vagy kézművesi volt | 12 | II | II |
| **Etruri** régibb művek leginkább a Tigris balpartjáról *Perzsiából* származnak. Először *Kisázsiába* vándoroltak, majd ezektől *Phrigiába, Lykiába* és innen a *Kis-Ázsia* partjain lakó gyarmatokhoz stb. | 41 | II | II |
| **Etruriai** tárgyakat találtak nem csak a *Rajna* mentében, hanem *Németország* éjszaki részeiben is | 12 | II | II |
| **Etruriai** művészet mindig használta az arczképezést | 287 | I | II |
| **Eucharistia** titkába, a *calixtusi* temető $A^3$ cubiculumának festvény-jelenete vezet be | 97 | II | I |
| **Eucherius**: Quatuor paradisi flumina quatuor sunt Evangelia ad praedicationem cunctis, gentibus missa | 118 | II | I |
| **Eudes**, *burgundi* gróf közvetitése: a *brancioni* család és a *cluny-i* apátság közt megszüntette a villongásokat | 148 | I | II |
| **Eudoxia** császárné egy, állitólag *Lukács* apostol által festett *Mária* képet szerzett az V. század. *Jeruzsálemből* | 230 | I | II |
| **Eugen** III. pápa, a *dijoni* egyházat 1247-ben fölszentelte | 50 | I | I |
| **Eugenius**, dux *Sabaudiae*. Tot vitoriis notus quot proeliis | 237 | II | II |
| **Euchemeresticus-féle** magyarázat a syréneket kéjhölgyeknek tartotta | 11 | II | I |
| **Euknemidesek-nek** (szép czomb-sinüek) nevezi *Homer* az achajokat, a trójaiak ellen harczoló görög törzseket | 221 | I | II |
| **Euripides** a syrénekkel syrinxet vagy fuvolát hangoztat | 7 | II | I |
| **Euripides** a syréneket a föld leányainak nevezi | 7 | II | I |
| **Euripides** azon tragoediáját, melynek tárgya: *Dirke, Zethos, Amphion* és *Anthiope*, *Jahn* a fennmaradt hagyományok után, *Gerhard* folyóiratában reconstruálja | 52 | II | II |
| **Európa** éjszaki népeinél, és a *görög-római* és *byzantiaknál* is látjuk a *köntös* használatát, s igy *germán, frank* vagy *góth* viseletről szó sem lehet. | 221 | I | II |
| **Európai** muzeumok nem kevés classicai drágaköve, a *kölni* három királyról nevezett szentséghez hasonló ereklyetartókról származik | 3 | II | II |
| **Európai** hajókázás elterjedésével nemcsak a középtenger partjait lakó classicus népek productumai léptek a vizsgálódás körébe, hanem a *chinaiak, japániak, indiaiak*, sőt még a vadnépekre is kiterjedt az | 3 | II | II |
| **Eusebiusra** vonatkozó felirat-maradványt talált *Rossi* a *calixtusi* temető harmadik areájában | 60 | II | I |
| **Eusebius** pápa tetemeit *Miltiades* pápa hozatta el *Siciliából*, s egy márvány és mosaikkal rakott cryptába helyeztette | 69 | II | I |
| **Eusebius** és **Hypathius** 359-ben voltak consulok | 114 | II | I |
| **Eusebius** pápa *Siciliában* 310-ben halt meg; tetemeit *Miltiades* pápa hozatta *Rómába*, de a közbejött üldözés miatt nem a *calixtusi* cryptába helyeztette | 76 | II | I |
| **Eusebius** pápa sirkamrájához közel egy dombormüvet találtak, melyen *Ulysses* a syrének közt ábrázoltatik | 9 | II | I |
| **Eusebius** (caesarei) állítása szerint, (a két apostol főnök typicus ábrázolására vonatkozólag) mondja, hogy a nemzetek szokása volt jóltevőiknek emléket állítani | 138 | II | I |
| **Eusebius** elbeszéli, hogy egészen koráig fennmaradtak oly arczképei *Péter* és *Pál* apostoloknak, melyeket az apostolok által megtérített pogány művészek készitettek | 136 | II | I |
| **Eusebius** pápa sirirati márványa igazolja, hogy a coemeteriumok építésénél régibb épületek anyagát is felhasználták | 48 | II | I |
| **Eutychianus** pápát, az *appiai* ut pápai cryptájába temették el | 68 | II | I |
| **Éva** teremtetése. (Femina prima viri de costa cepit oriri.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Éva és a kígyó**. (Vipera vim perdit sine vi pariente puella.) — *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **„Éva tulit de fructu."** Innuit hoc factum *Christum* de stipite tractum. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Évának teremtetése.** — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem korszak.) | 119 | I | II |
| **Évának** nyujtott juh (a lateráni sarcophagon) a munkára való kárhoztatást jelenti | 106 | II | I |
| **Evangelium** görög és latinul is elénekeltetik, ha a pápa a misét maga olvassa | 74 | II | I |
| **Evans-Lombe** asszony tulajdona jelenleg *Lenoir Albert* lovas-szoborkája, melynek alakja a *laterani* mosaikon levő *N. Károly* képéhez hasonlít | 195 | I | II |
| **Evelpius**, ki magát az ige tisztelőjének „cultor verbi" nevezi | 44 | II | I |
| **Evreuxi** *szt. János* bibliájában a két főnök-apostol, gyaloghintón, az evangeliumot viszi | 143 | II | I |
| **Évszakok**, geniusok stb. ábrázolása a keresztény festészetben nem birt vallásos jelentőséggel | 51 | II | I |
| **„Ex Egypto Israelem educit Dominus."** Unda rubens munda baptisma misticat unda. Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Ex ingeno Asteri** felirat a *Cherchel* mellett talált kövön, mely kifejezés elébb nem fordult elő | 152 | II | I |
| **„Excerpta topographia e vita Hadriani I"** czimü régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt | 43 | II | I |
| **Exedra**, félkörü fülkével körülvett épszögü épitmény a *rómaiaknál* | 59 | II | I |
| **Exomis-nak** hívták a colobiumot, ha semmi újja nem volt | 169 | I | II |
| **Ezer háromszáz** szobor látható a *chartresi* sz.-egyház előcsarnokában, melyek csodálatos renddel vannak elosztva | 165 | I | II |
| **Ezsaiásra** támaszkodva hitte főleg a *(afrikai)* keresztény-párt, hogy *Jézus* rút arczu volt | 110 | II | I |
| **Ezsau** eladja elsőszülötti jogát. (Lentis ob ardorem proprium male perdit honorem.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Ezsau és Jákob.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Ezsau**, az elvetettek előképekint állíttatik fel *szent Pálnak* a róm. irt levelében | 259 | I | II |
| **Ezüst mellkereszt** | 190 | II | II |
| **Ezüst** ostyatartó | 236 | II | II |
| **Ezüst pohár** leirása, mely *Bécsben* ki volt állítva | 211 | II | II |
| **Ezüst serleg**, ciselirozva, *„Balog László"* felirattal | 236 | II | II |
| **Ezüst serleg**, ciselirozva, Z. I. betükkel | 236 | II | II |
| **Ezüst serleg**, *Rákóczy György* csináltatta 1600 felirattal | 236 | II | II |
| **Ezüst** typarium | 131 | II | II |

## F.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Faber** is azon nézet mellett harczol, hogy a *kikajon (Jónás* növénye) az el-kerra lehetett | 135 | II | I |
| **Fabianus** utódjának választását a római hatalom megtiltotta; s az ezen tilalom daczára is megválasztott pápát száműzték | 67 | II | I |
| **Fabianus** lett a pápa *Anteros* halála után, kit még eldőde: *Pontianus* elhunyta előtt temettek el a pápák cryptájába | 66 | II | I |
| **Fabianus pápa**, *Pontianus* (pápa) testének átvitelét *Sardiniából Rómába* kieszközölte, s maga hozta el ünnepélyesen, és 237-ben a pápák cryptájába eltemette | 66 | II | I |
| **Fabianus pápa**, a városrészek szerint elosztott temetőket hét diaconusra bízta | 66 | II | I |
| **Fabianus pápát**, *Decius* császár alatt, a pápák cryptájába helyezték, a mi igazolja azt, hogy ekkor a főcaemeterium használati jogát a kereszténytől nem vették el | 67 | II | I |
| **Fa-borkancsó**, dombormű faragványnyal | 238 | II | II |
| **Fabretti Ráphael** állapította meg az epigraphia tudományát | 28 | II | I |
| **Fabretti Ráphael** elnökölt a XVII. század végén az ereklyék tanulmányozására összeállított bizottságban | 28 | II | I |
| **Fahien**, chinai zarándok, *Jáva* szigetét 414-ik évben látogatta meg | 253 | II | II |
| **Fa-kitépési** jelenet *(Sámson* által) a *pécsi* dombormüben egyetlen a maga nemében | 234 | I | II |
| **Falak elferdülése**, a *pécsi* székes-egyháznál, a boltozat oldalnyomása folytán | 24 | I | I |
| **Falazott** cső az oszlopok fölött, mely a lég tisztítására szolgált a *velenczei szent Márk* templomában | 59 | I | I |
| **Falfestés** látható, a *pécsi* székes-egyház éjszak-keleti tornyában, mely még 1500-ból való | 23 | I | I |
| **Faliero** *vitale* herczeg, *sz. Márk* ereklyéjét, négy hóig köztiszteletre kitétette. (1423—1451) | 55 | I | I |
| **Fal-iv.** (Wandbogen, arc formeret) | 85 | I | I |
| **Falke** szerint a matronák az ó-keresztény világban betakart fejjel ábrázoltatnak | 213 | I | II |
| **Falke** a »Sachsenspiegel«-ból szalmakalapot ábrázoló képet idéz, melyet a *szászok* a XIII. században viseltek | 213 | I | II |
| **Falke Jakab**: »Zur Costümgeschichte des Mittelalters« czímű czikke a *bécsi* »Mitth.« 1864. évben 4. l. a frank női köntös ujjainak hosszabbításáról | 212 | I | II |
| **Falkép** a *priscillai* temetőből. Egyik alakja: a trónján ülő szűz, gyermekével | 231 | I | II |
| **Falkép** *sz. Ágnes* temetőjében. Az imádkozó magában; ölében a felöltözött gyermek | 231 | I | II |
| **Falkép** *Marcellinus* temetőjéből. (Inter duas lauros ad *s. Helenam.* Via labicana) | 231 | I | II |
| **Falképek** a *velenczei sz. Márk* altemplomban | 60 | I | I |
| **Falfestészet** legbővebb tárházát a régi caemeterimokban, jelesen *calixtusinak* öt kamrájában találjuk | 92 | II | I |
| **Falszalag** (*Lissenen*) | 91 | I | I |
| **„Faltestuhl“** német szóból származik *Viollet-le-Duc* szerint a »fauteuil« szó | 251 | I | II |
| **Fa-oroszlán** a *spalatói* székes-egyház szentélyének stullumain (karszék) | 354 | I | II |
| **Farlatti** közli a *Twerdojjal* 1416. kötött szerződést, a *spalatói* harangtorony épitésére vonatkozólag | 348 | I | II |
| **Farnesi bika** szoborcsoportozatáról *Jahn* a Gerhard folyóiratában »Archeologishe Zeitung« tüzetesen ír | 52 | II | II |
| **Farnesi** bikát bronce-öntvényben ábrázoló szobor csoport, mely *Bécsben* kiállíttatott | 52 | II | II |
| **Fasciae** (keresztbe kötött szalag). 183. Auriphrygium (harisnyakötő) | 183 | I | II |
| **Fa-székek** a *constánczi* székes-egyházban, melyeket *Riggenbach*, a XV. század legjobb fafaragványainak tart | 235 | I | II |
| **Fát szedő özvegy.** *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Fátyol-féle** takarót hordanak a *perzsák* a *pompei* mosaik-festvényen | 221 | I | II |
| **Faustina**, *Mark Aurel* nejének feje fenmaradt egy érmen ábrázolva: *Diva Faustina* felírással | 122 | II | I |
| **Fauteuil**, *Faldistorium*, összehajtható szék, (faudestola, faudesteuil, faudestuef, faudestuel) | 251 | I | II |
| **Φάγγια**, (*byzanti* fegyvernem), melyről *Reiske* mondja: »Puto phengia fuisse baculos cum manubrio seu fulcro manuum utrinque recurvo« | 190 | I | II |
| **„Fehérvári** ásatások eredménye“, *Henszlmann Imrétől* | 3 | I | I |
| **Fehérváry Gábor-féle** gyűjteményben, melyet 1868-ban *Párisban* elárvereztek, egy metszettkő volt található, melyen pompásul kivitt tengeriszörny van ábrázolva | 133 | II | I |
| **Fehérváry Gábor** vette meg az úgynevezett *Grimani* oinochoe-t, melyet *Grimani* admiral hozott *Görögországból* | 47 | II | II |
| **Fejkendő**, a *bysantiaknál* a XI. század óta vált szokássá | 181 | I | II |
| **Fejtakaró** használata a *görög* papságnál később hozatott be, mint a nyugati egyházban, hol a X. században használták | 186 | I | II |
| **Fej-takarót** illetőleg, a *bysantiak*, a XIII. század végeig a *római* szokást követték | 179 | I | II |
| **Felhajtott** orrú czipők, melyeket *Fulko* gróf 1089-ben talált fel, hogy rosz lábait takarhassa | 201 | I | II |
| **Felicissimust**, *II. Sixtus* pápa diaconusát, *Sixtussal* egyszerre fejezték le, s a *praetextatusi* temetőbe helyezték el | 75 | II | I |
| **Felirat** a *lateráni* mosaik-képen: »Beate *Petre* Dona vita *Leoni PPe* Victoria *Carulo* Regi Dona« | 194 | I | II |
| **Felirata** *Valentin pécsi* püspök fehérmárvány sírkövének, *Koller* olvasása szerint | 272 | I | II |
| **Feliratok** másolata, melyek 1870-ben, a *pécsi* székes-egyház déli mellékhajójának réztáblákkal födött lapos tetején, még olvashatók voltak | 1 | II | I |
| **Feliratos-kő**, melyről *Rossi* tesz említést, s a mely *Chercheltől* nyugatfelé 500 méternyi távolságra találtatott | 151 | II | I |
| **Felix pápa** tetemei a *calixtusi* pápai cryptában helyeztettek el | 73 | II | I |
| **Felix pápát** az *appiai* út pápai cryptájába temették | 68 | II | I |
| **Felsőbbsége** az ifjabb testvérnek az idősb fölött se nem zsidó, se nem keresztény eszme; ennek alapja régibb *(Harpocrates)* | 264 | I | II |
| **Feltámadás.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Feltünö** az ornamentistika jelessége a pécsi éjsz. lépcsőházban, ellentétben a tulajdonképeni szobrászat hiányaival | 254 | I | II |
| **Feltünö** az üres hely iránti ellenszenv a középkorban a szobrászatnál | 310 | I | II |
| **Fenmaradt** emlékek vizsgálata *N.-Károly* ruházatára vonatkozólag, melyek egyike a római *Lateránban* levő mosaik kép. *Ciampini »Vetera Monumenta«* | 193 | I | II |
| **Fénykör** (nimbus) csak a negyedik század után használtatott a szentek rajzainál az ó-kereszt. által | 170 | I | II |
| **Férfiu** karszékben, asztal előtt (hihetőleg *Poppenol* arczképe). *Rembrandt* rajza | 248 | II | II |
| **Fergusson** szerint a jeruzsalemi »arany kapu«-n levő akanthus-párkányzat *Constantin* idejéből származik. *(Messmer.)* | 316 | I | II |
| **Fessler**: »*Institutiones Patrologiae*« | 109 | I | II |
| **Festészet**; az ó-ker. művészet ellentétben az antikkal jobban pártolta a festészetet | 300 | I | II |
| **Festészet**; a legmagasztosabb virágzását legelőször a rokon művészetek közt élé, s folytatja a XIV. század végétől kezdve a XVII-ig | 365 | I | II |
| **Festészetben**: a rajz, szín és domborodás a kifejezés három főeszköze. *(Vosmaer)* | 247 | II | II |
| **Festészeti kézi könyvet** hozott *Didron* görögországi utjából, mely az ó-hitü művészeknél maig használatban van | 296 | I | II |
| **Festészeti maradványokat** a classicai korból, a *Vezuv* által eltemetett városok falképei nyujtanak, melyek a tájfestészetnek több jogosultságot engednek | 249 | I | II |
| **Festményeket** illetőleg, a byzantiak igen nevezetes müveket készitettek | 158 | I | II |
| Φιβλῶν (fibula, csat), mely a chlamys (római köpeny) egyik födiszét képezte | 182 | I | II |
| **„Fibula“** (broche) csat, melylyel a rom. öltönyeiket összecsatolták | 169 | I | II |
| **Fibula**, három tekercses tarcsából, melyet a felső *Rajnavidéken* találtak, s a mainzi muzeumban őriztetik | 16 | II | II |
| **Fibulák** (régiek) egyik neme az, melyeknek főbb tárgyát állati alakok teszik | 17 | II | II |
| **Fibulákon**, madarak közt, leggyakrabban fordul elő a galamb és a hattyu | 17 | II | II |
| **Fibulákon** a nagyon kedvelt lovon kivül előfordul a szintén igen gyakori légy vagy méh, keresztény jelképként a hal, *Európa* éjszaki részein a sárkány és teknősbéka | 17 | II | II |
| **Fibulaszerü** tárgy a petreosi arany kincsek között | 108 | II | II |
| **Figura panthea**; szobormü *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Finály Henrik**, a kolozsvári muzeum őre, rendezte a bécsi világkiállításon az erdélyi érmeket és lajstromozta | 2 | II | II |
| **Fiók-kályhának** rajza a XVI. század styljében. *Miskovszky Victor* rajza | 225 | II | II |
| **Fiorentini**, *Luccában* ily czimü művet adott ki: »*Gerominiano* martyrologia« 1668 | 25 | II | I |
| **Flandriát és Hollandiát** a XVI. században még a német birodalomhoz számították | 231 | II | II |
| **„Flore“** czimű czikke *Violet le Duc*-nek (Dict. de l'Archit. V. k. 485.) az építészeti növény-diszről | 243 | I | II |
| **Floriani** (szent) **zárda**, *(Ausztria)* hol a nem-mozgó betükkel irt kéziratok legrégiebbje található s a 13. végén vagy 14. sz. elején készült | 117 | I | II |
| **Födeles kancsó** leirása, *Hans Sebald* aranymives rézmetszete után, kivert alakokkal | 210 | II | II |
| **Födeles kancsó** leirása, melyen I. *Lipótnak* 1695-ben vert ezüst érme látható | 211 | II | II |
| **Foith Henrik**, volt pécsi kanonok | 1 | II | I |
| **Fokos** (keleti) ciselirozva és aranynyal berakva. Kiállította *Bécsben Kubinyi Ferencz* | 233 | II | II |
| **Fö-kapu** (pécsi, székes-egyházi) felrajza- és arányai | 21 | I | I |
| **Fokpolcz-képeinknél** *(Staffeleibilder)* az olajfestészet van használatban | 89 | II | I |
| **Fölirat**, a pécsi székes-egyház boltozatának kör-ivén, mely a vizvezeték építésénél használt anyagra vonatkozólag, téves | 11 | I | I |
| **Folyók** személyesitését az ó-keresztény világ az antikból vette át, s főleg *Jordán* folyót szerette képezni | 118 | II | I |
| **Fontana** építész és *Cugnoni Ignácz* tanártól kapta *Rossi* a sz. *Cornél* sirja körüli temető alaptervét | 40 | II | I |
| **Fontevraulti** apátságban maradt fenn oroszlánszivü *Richard* képe, mely megegyezik *Barbarossa Frigyesével* a sz. zenoi zárdában | 201 | I | II |
| **Föpapok** fejtakarója kezdetben hihetőleg az infula, almuccia és camelaucium volt | 186 | I | II |
| **Foresi** leirása *Michel Angelo* terra-cotta csoportozatáról | 206 | II | II |
| **„Forgó“** (*Federbusch*, panache) a byzanti diszsisakokon (*Reiske: Const. Porphys.* hoz irt comment. 591 l.) | 257 | I | II |
| **Forgók** (kettő). *Bécsben* ki voltak állitva. Egyik *Andrássy Manó* gróf, másik a magyar nemzeti *muzeum* tulajdona | 225 | II | II |
| **Fornarina** (*Raphael* kedvese) arczvonásait látja p. o. *Rumohr R.* legszebb madonnáiban | 296 | I | II |
| **Förster** az orievoli *Puccio Pétert* tekinti elsőnek, ki üde alapon készitette festvényeit, s egy nap alatt végezte be fresco-modorban | 90 | II | I |
| **Förster** IV. *Vilmos* porosz király rendeletére a ravennai sz. *Vitál* templomának mosaik-képeit pontosan lemásolta | 181 | I | II |
| **Fortunatus**: »De eccl. officiis« | 111 | I | II |
| **Forum-Julii-ban** *Eitelberger* számos miniatur-codexet látott | 344 | I | II |
| **Fossores-eknek** neveztettek a római coemeteriumok sirásói, kik a papi rendhez tartoztak, s néha ügyes épitők voltak | 38 | II | I |
| **Fournai zárda** (*Agrapha* mellett) *Dionysius* nevü szerzetese irta a zárda számára az *Athos-hegyi* festészkönyv azon másolatát, melyet forrásul *Didron* használt | 89 | II | I |
| **Franczia épitészet**, bútorzat, hangszerek, sőt ruhák is (kivéve a szentekét), mind byzantinizálva vannak, de a fej, a görög festészek typusaira nem emlékeztet | 160 | I | II |
| **Franczia épit. iskolák** nyoma látszik a pécsi éjszaki lépcsőház domborművein | 253 | I | II |
| **Franczia csucsives iskola** legrégibb alakjára ismerhetni a bácsi erőd ablakaiban, mert nélkülözi a német iskolában használt kajácsot | 169 | II | II |
| **Franczіaországban** 1100 körül öt szobrászati iskola lehetett: a rajnai, toulosi, limogesi és a cluny-i és ile-de France-i | 161 | I | II |
| **Franczіaországban** a galamb ábrázolásához talán még jobban ragaszkodtak mint *Rómában* | 160 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Franczia országban** a XII. században szokásban volt a gyámköveket és kapitaeleket szerves alakokkal ellátni; az ily oszlopfőt chapiteau historiének nevezték | 18 | II | I |
| **Franczia országban** a nagyobb székesegyházakat 1160—1240 körül építették; így a párisit, rheimsit, amiensit, bourghesit és chartresit | 161 | I | II |
| **Franczia országban** is, bizonyos módosítással, *Syria* és *Cilicia* fennmaradt emlékeinek utánzata jött be a XII. században | 158 | I | II |
| **Franczia országtól** keletre fekvő országokban a *Constantinféle* monogramma használata nem régibb 311-nél. | 151 | II | I |
| **Frank** férfiviselet a XII. század második felében a középrendnél; *Herrad* után | 210 | I | II |
| **Frank** női ruha példánya a XII. századból *Herrad* után | 210 | I | II |
| **„Fratres“** elnevezés a római coemeteriumok feliratain | 44 | II | I |
| **Frechulfus** († 853) *Herrad* nem említi | 13 | II | I |
| **Frey Lajos** képe, melyen a *kassai* főtemplom főoltárának restauratióját ábrázolja | 197 | II | II |
| **Fresco** (két angyalfő), a *pécsi* székesegyház éjszaki tornyában | 11 | I | I |
| **Fresco-festészek** közönségesen nem hatolnak be az alattok levő alagba, s azzal egy testet nem képeznek | 85 | II | I |
| **Fresco-festész** több festéket is rakhat egymás fölé, de e réteg könnyebben foszlik le | 86 | II | I |
| **Fresco-festész** fris, nedves vakolatra fest | 85 | II | I |
| **Fresco-festész** mai napság csak vizes festéket használ | 85 | II | I |
| **Fresco-festészet** (régi) | 85 | II | I |
| **Fresco-festészetnél** az aláfestés (Untermahlung) gyakran használtatott | 88 | II | I |
| **Fresco-festészetnél** a festéket vastagabb rétegben is lehet rakni, úgyszólván impasztirozni | 86 | II | I |
| **Fresco-festészetnél** a festéket csupán vízzel dörzsölik, minden kötőszer alkalmazása nélkül | 85 | II | I |
| **Frescoinknál** általán véve nem használnak vastag festéket, a mész nyálkás természete miatt | 86 | II | I |
| **Freskókban** a festék lefoszlása (Abblättern) lehetséges; példa rá *Udinei János* virágcsokra a vaticáni loggiákban | 86 | II | I |
| **Frescók** (maiak) jellege | 86 | II | I |
| **Frescók** (maiak) tagadhatlan hibája, hogy a por könnyebben ellepi a kiszökő részeket | 85 | II | I |
| **Fresco-secconak** nevezik az olaszok a fresco-festészet alnemét, s azt száraz falra ma is alkalmazzák | 88 | II | I |
| **Fresco-seccot** *Pompeiiben* is alkalmazták, hanem csak alárendelt helyen és tárgyon | 88 | II | I |
| **Fresco-technika** az uralkodó a *stabii*, herculanumi és pompei falfestvényeken | 86 | II | I |
| **Friaul-ban** *Eitelberger* több miniatur-codexet látott | 344 | I | II |
| **Friedrichs** szerint a farnesi bika szoborcsoportozatát 47-ben *Pál* pápa alatt, a *Caracalla* nevü fürdőkben találták és a *Farnesiek* palotájában állították fel | 53 | II | II |
| **Friesingi** dombormű keletkezési idejét a XII. század elejére helyezik | 202 | I | II |
| **Friesingi** székes egyh. kapuja fölötti dombormü *I. Frigyes* császárt, nejét és *Otto friesingi* püspököt ábrázolja (*Hefner* 25. tábla) | 202 | I | II |
| **Friesz-dísz**, a *pécsi* székesegyház felső-templomában | 20 | I | I |
| **Frigyes** (*Barbarossa*) császár, 1170. februárban *Salzburg* közelében tartózkodván, a sz. *zenoi* zárdának jelentékeny adományt tett | 200 | I | II |
| **Frigyest II.** *IV. Innocentius a lyoni* conciliumom leteszi | 152 | I | II |
| **Fröhlich Erasmus** a *pannonhalmi* casulát a *bécsi* királyi lakban fedezte föl | 91 | II | II |
| **Frontone** és *Martene* szertartási könyvei (liber liturgicus) 714 és 740-ből | 26 | II | I |
| **Frusca-Gorai** templomnál, egyetlen, a négyzet fölött emelt kúppal találkozunk | 82 | II | II |
| **Frusca-Gora** táján, *Szerémmegye* hegységében fejlődött ki a *szerb* építészeti tevékenység második korszaka | 82 | II | II |
| **Fuente (la) de Guarrzar** nevű helységben (*Spanyolországban*) 1858-ban több aranykoronát találtak, melyek a *franczia* cluny-i muzeum részére megvásároltattak | 113 | II | II |
| **Fügefa** *Ádám* és *Éva* között gyakran fordul elő ó-keresztény műveken | 115 | II | I |
| **Függő ágyakhoz** hasonló fibula szintén barbár eredetű; muzeumunkba *Ráth* gyűjteményéből származott | 17 | II | II |
| **Fülkék**, a pápák *calixtusi* cryptájában, melyekből a zarándokok szentelt olajat vehettek ki | 72 | II | I |
| **Fülkék**, s ezekben szobrok állottak a *pécsi* székesegyház apsisában, mielőtt a jelenlegi főoltár elkészült volna | 18 | I | I |
| **Fulko** gróf (*anjoui vagy angersi*) találta fel a felhajtott orrú czipőket 1089-ben | 201 | I | II |
| **Fülöp** császárok az egyház irányában békülékeny hajlammal viseltettek | 66 | II | I |
| **Fülöp**, *Rubens* bátyja, *„Electorum libri duo“* czimű könyvét öcscsének ajánlotta | 243 | II | II |
| **Furiák** alakja az idombáj ellentétéből származott | 284 | I | II |
| **Furius** *Dionizius Philocalus* metszette ki *Damasus* pápa verseit a *calixtusi* sírkamrák falaira | 69 | II | I |
| **Furius** *Dionisius Philocalus* folytatta 354-ben *Liberius* pápa alatt az almanaco cristiano-t | 25 | II | I |
| **Furius** *Dionisius Philocalus* vésnök találta fel azon betűket, melyeket a keresztény régészek »lettere damasiane« neveznek | 77 | II | I |
| **Furius** *Dionisius Philocalus* vésnök magát *Damasus* pápa tisztelőjének (cultor et amator) nevezi | 77 | II | I |
| **Furlanetto** latin szótárában a nevezetes *salonnai* felirást a »bathrum« szóhoz idézi | 72 | II | I |
| **Futó** gyerkőcz; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak. Hasonló módon ábrázolják a *Venus-féle futó-Erosokat* | 50 | II | II |
| **Füzemény**, byzanti építészeti ornamentika, melyből a magyar, török, orosz és lengyel ruhának zsinórzata származott | 256 | I | II |


## G.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **„Gabatam electrinamat“** (bizonyos lámpa-nem) küldött *Constantin* cs. *Hormisdas* pápának (544) | 329 | I | II |
| **Gábor** archangyal alakjának leírása, melyet a *bécsi* kiállításra az *eperjesi* parochia küldött | 193 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Galamb**, *Kreuser* szerint, a szentlélek és hét adományainak jelképe | 159 | II | I |
| **Galamb** a jó keresztény jelképe | 160 | II | I |
| **Galamb** a halottak lelkét jelképezi; ezt legjobban igazolja calixtusi temető azon sirfelirata, melyen két olajágat csőrében tartó galamb van *Beneriá*-nak és *Sabbatiá*-nak nevezve | 160 | II | I |
| **Galamb** vagy madár képe a calixtusi arcában többször mint ötvenszer fordul elő | 160 | II | I |
| **Galamb** szereti az embert, és társaságban repül; és hol az isten és ember közti engesztelésről van szó, ott a galamb mindig szerepel | 160 | II | I |
| **Galamb**-nak nincs epéje; felold és köt (columbalígat, columba solvit. S. Aug.) és kedveli a szeplőtlenséget | 159 | II | I |
| **Galambot** eladni, szent *Gergely* szerint ugyanegy a simoniával | 160 | II | I |
| **Galla Placida** ravennai sirtemploma áttört oltárkövén a kereszt két oldalán, két bárány áll | 158 | II | I |
| **Galla Placida** siremléke ravennai mosaikján a kereszt a pásztor kezébe van adva | 102 | II | I |
| **„Gallia braccata"**, bő nadrág, milyet a gallusok, a későbbi kor legionarusai is hordtak | 171 | I | II |
| **Gallienus** és **Maxentius** császárok a keresztény községeknek a temetőket visszaadták | 44 | II | I |
| **Gallienus** (Valerianus császár fia) *Dionysiust*, *Sixtus* utódját, visszahelyezte a temetők használatának jogába | 68 | II | I |
| **Gamboni patriarcha** intézkedései a velenczei szent *Márk* templomának főoltára körül 1808. máj. 12. | 55 | I | I |
| **Ganeza**; jelképes *keletindia* bronce-szobor | 255 | II | II |
| **Garampi** bibornok szakférfiakat kérdezett ki a felől, vajon a *pécsi* 13 sirbolt némelyikében talált ismeretlen anyag nem vér-e, az illetők tagadólag válaszoltak | 80 | II | I |
| **Garucci** a *szegszárdi* koporsót nem tartja *rómainak*, bár nem látta | 312 | I | II |
| **Garucci** jezsuita a martyrokat tartalmazó edényekről ily czimű művet irt: Vetri ornati di figure in oro trovati nei cemeteri di Roma, raccolti et spigeati de R. Garucci Roma. 1864. | 120 | II | I |
| **Garucci** szerint a IV. században készültek azon edények, melyek a *martyrok* sírjaiban találtattak, kizárólag keresztény kézművesek által és házi használatra | 120 | II | I |
| **Garucci** azt mondja, hogy bár sokan hitték, miszerint a coemeteriumokban talált csészék az eucharista kiszolgáltatására voltak rendelve, ő azt hiszi, hogy azok egyszersmind a polgári élet számára is készültek | 120 | II | I |
| **Garucci** munkájában 300 nál több üvegcsészét ad arany patenákkal jobbára | 121 | II | I |
| **Garucci** szerint, a régiek a három keleti bölcset soha sem ábrázolták térdelve, hanem járva | 130 | II | I |
| **Garucci**, a calixtusi $A^3$ cubiculum harmadik festvény-jelentőségéről szólván, kiemelte e jelenetet és az e mellett lefestett eucharistia közti szoros kapcsolatot | 98 | II | I |
| **Garucci** és **Rossi** közt támadt vitának köszönjük azon magyarázatot, melyet ez utóbbi a *laterani* sarcophag domborműveinek jelentőségéről irt | 108 | II | I |
| **Garucci** (jezsuita) a laicus *Rossi* ellenében a *laterani* sarcophag főszemélyének nem az atya- hanem a fiuistent tekinti | 110 | II | I |
| **Garucci** mit ért jelképes arczkép alatt, közelebbről nem fejti ki, hanem csak inkább sejteti velünk midőn arról szól, hogy szent *Péterben*, ki soha meg nem hal, a pápát akarták ábrázolni | 140 | II | I |
| **Garucci** a kakast illetőleg azon madarat, mely *Péter* apostol mellett a kőkoporsókon stb. látható, phönix-nek tekintette | 140 | 141 | II I |
| **Garuda**, *Vishnunak* madara | 254 | II | II |
| **Gasser b.** a *pécsi* relief táblázatban az utolsó alakot *Gedeonnak* tartja a gyapjuval | 140 | I | II |
| **Gatterer**: »Synochristische Universal-Historie P. J. p. 58.« | 261 | I | II |
| **Gaudon** herczeget *N. Károly* a mórok meghóditására küldé ki. (*L. Hefner* alakjának magyarázatát) | 208 | I | II |
| **Gay** »Corteggio«-ja szerint *Pollaiuolo Antal* 1433-ban született | 218 | II | II |
| **Gáza** kapujának elvitele után, »az oszloplerántási jelenet« alkalmazása a *pécsi* domborműben fölötte téves | 138 | I | II |
| **Gazdasági udvar**. *Rembrandt* műve | 249 | II | II |
| **„Gazette des Beaux-Arts"**-ban a *Lenoir Sándor* lovas szobrocskája közölve van | 196 | I | II |
| **Gebhardt érsek**, a *gurki* dom felszentelése után 49 évvel alapitotta a *gurki* püspökséget | 65 | I | I |
| **Gedeon** a *pécsi* domborművén | 236 | I | II |
| **Gedeon** jelentősége typologiában | 140 | I | II |
| **Gedeon** az angyallal. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Gedeon** a gyapjuval. (Rore madet vellus, pluviam sitit arida tellus.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Gedeon gyapja**. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege) | 118 | I | II |
| **Geiger** vegyész a megvizsgált fresco-festékekben kötőenyvet, és még más kötőszert talált | 87 | II | I |
| **Gellius** nyilatkozata a rómaiak ruházatáról | 167 | I | II |
| **Geiger** vegyész 1826-ban közzé tette analysisát a *Pompejiben* és *Titus* fürdőiben talált fresco-festékekről, s nézete: *Chaptal* és *Davy* véleményétől elüt | 87 | II | I |
| **Gemmák** voltak foglalva azon gyürükbe, melyeket a *pécsi* székesegyház küldött a *bécsi* világkiállitásra | 225 | II | II |
| **Genesist** előadó képes görög könyv a *bécsi* cs. könyvtárban | 342 | I | II |
| **Geneticus** viszony a *pécsi* és *velenczei* székesegyházak között | 82 | I | I |
| **Gennadios**, *konstantinápolyi* érsek imádságára gyógyult meg azon festő keze, ki *Krisztust Jupiter* képére rajzolván, keze rögtön elszáradt | 110 | II | I |
| **Gennadius** (marseilli) | 13 | II | I |
| **Genrekép**. *Rembrandt* műve | 248 | II | II |
| **Gens togata**, ellentétben a gens palliatival, vagy görröggel | 169 | I | II |
| **Gentilis**- a szent szék magyarországi követe előtt tárgyaltatott *Miklós pécsi* kanonok és *Péter pécsi* püspök pöre | 269 | I | II |
| **„Geobitz"-nak** neveztetik *I. Géza* magyar király a *Dukas* császár által ajándékozott korona-abroncson | 380 | I | II |
| **Gereoni** (szent) templom *Kölnben*, melyet Anno érsek 1066-ban épittetett. Keleti része tökéletes tornyos-szentélynek nem nevezhető | 90 | I | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Gergely** (naziansi), az allegoriai magyarázat mérsékeltebb iskolájának egyik tagja | 111 | I | II |
| **Gergely** püspök és martyr művei | 13 | II | I |
| **Gergely** (touri) igazolja a cucullus használatát *Galliában* | 212 | I | II |
| **Gergely** IX. legatusa, *János* sabinai püspök, 1229-ben oldotta fel *Jakab* aragoniai király és az *Eleonora* közti házasságot | 150 151 | I | II |
| **Gergely** (touri) szerint a cucullus azon pásztoroknál fordul elő leginkább, kiknek a *Krisztus* születése megüzentetik | 212 | I | II |
| **Gergely** IX. (1235 aug. 9-én) megbizza *Bertalan pécsi* püspököt és a templariusok és hierozolimitanok nagy mesterét, hogy a lekötött magyar harminczad jövedelmét gyüjtsék aragoniai *Jakab* részére | 151 | I | II |
| **Gergely** (szent) szerint galambot eladni ugyanazonos a simoniával | 160 | II | I |
| **Gerhard** a syrénekről | 8 | II | I |
| **Gerhard** folyóiratában *Jahn* a fenmaradt töredékek és hagyományok után reconstruálja Euripides azon tragoediáját, melynek tárgya: *Dirke*, *Zethos*, *Amphion* és *Antioperől* szóló mythos | 52 | II | II |
| **Gerincz.** (Diagonalrippe, ogive) | 85 | I | I |
| **Gerinczezet** a *pécsi* székesegyház felső templomában, az ujabb boltozat alatt | 18 | I | I |
| **„Gerinsel“** német szót a füzemény jellemzésére *Waagen* használja | 255 | I | II |
| **Gerlicze** az isten irgalmasságát is jelenti; az egyházi közösséget, a szivességet és a szerelembeni hűséget | 160 | II | I |
| **Gernrodi**, alapítványi templom, a *Harczhegy* tövében, a *dijoni* egyháznál régibb | 25 | I | I |
| **Germani** (St.) palotában földszint vannak felállítva azon hadi-gépek mintái, melyeket *III. Napoleon* készíttetett; az első emeleten a prehistoricus muzeum látható | 57 | II | II |
| **„Gerominiano martirologia“**, kiadta *Fiorentini*, *Luccában* 1668-ban | 25 | II | I |
| **Geronimiani** martyrologium, a Beda venerabilis-é a VIII. századból és a *szt.-Adone* a IX. századból, nevezetesek | 26 | II | I |
| **Gerster építész**, a *pécsi* déli lépcsőház megfigyelése után, fölfedezi 1863-ban az éjszaki lépcsőházat is | 12 | I | I |
| **Gertrud-codex Cividaleban** igazolja, hogy miniatur rajzokban előbb találkozunk nyugaton *Krisztus* szenvedésével, mint *Bizantban* | 344 | I | II |
| **Gertrud**, *II. András* neje és *szt.-Erzsébet* anyja volt. Codexe Cividaleban miniatur-rajzokkal | 344 | I | II |
| **Gertrudi hártya-codex**, psalterium, 449 quartlapból áll. | 344 | I | II |
| **Gertrud-codex**, trieri mű, a betűk után itélve; de benne van a *trieri* püspökök névsora is | 344 | I | II |
| **Geyder Márton.** (*I. Ferdinánd* asztalnoka.) Medailonkép | 212 | II | I |
| **Geyza rex** | 3 | I | I |
| **Géza** (I) magyar király, *Dukas* által ajándékozott korona-abroncson *Geobitz-nak* neveztetik | 367 | I | II |
| **Ghika Mihály herczeg** utánjárása mentette meg a hires petreosi arany kincsek nagyrészét | 105 | II | II |
| **Gianone építész**, a *pécsi* székesegyház déli homlokzatát 1807—1827-ig emelte | 22 | I | I |
| **Gianone** építész műve: a *pécsi* székesegyházban látható szinházi oszlop-decoratio | 22 | I | I |
| **Gianone** *pécsi* építész, (1805—1827-ig) vitte végbe, a *pécsi* székesegyházban azon ferditéseket, melyek a déli hajón, a kapu-csarnok kiépitésénél stb. észlellelhetők | 7 | I | I |
| **Gibraltári** koponyacsont összehasonlítása a *barátheggi* homlokcsonttal | 10 | II | II |
| **Gillesi Raymond** és mások vezetése alatt a keresztesek 1098-ban beveszik Antiochiát | 157 | I | II |
| **Giordano Lukács** festette a san germanoi templomban előforduló képeket | 91 | I | I |
| **Girolamo** (szent) mondja: Ecclesiae typus fuit, dicente *Petro* apostolo: in arca Noe, pauci id est octo animae salvae fuere | 127 | II | I |
| **Girolamo** (S.) canterium de antiquissimo genere Corneliorum-nak nevezte a *Corneliusok* nemzetségének egyik tagját, melynek egy tagja kikelt ellene, mert a *Jonás* történetében előforduló cucurbita szót hederaéval helyettesité | 133 | II | I |
| **Girolamo** (szent) idézi azon apocryph szerzőt, ki ellenkezőleg irt a *sz.-Péter* hajzatáról az elfogadott nézetekkel szemben | 138 | II | I |
| **Gizella** (*sz.-István* neje) és *Imre* herczeg elvállalták a hazai templomok fölszerelését | 149 | II | II |
| **Glaber Rudolf**, *Vilmos* apát barátja, hátrahagyott jegyzeteiben *Cordero* apát családi körülményeit ismerteti | 26 | I | I |
| **Glaber Rudolf** | 43 | I | I |
| **Gleinban**, *Stajerországban* bronce-kezet találtak, mely valószinűleg fogadalmi bronce-kéz, s ez is az akkori, helybeli fajnak kiskezűsége mellett bizonyít | 14 | II | II |
| **„Glotzaugen“** (kiálló szem) (*L. Lenoir* lovas szobrocskájának leirását.) | 196 | I | II |
| **Glycasmus-nak** nevezi *Dénes* szerzetes a protoplasmussal kevert husszint, melyre aztán a tiszta husszin rakatik | 89 | II | I |
| **Gnosticus** sectának egyik al-osztálya az ophistáké volt | 109 | II | I |
| **Gnostikusok** az atya-istent gyülölték. | 109 | II | I |
| **Godfried**, gróf *Balduin*, *Bohemond*, *Tancred* és *sz. gilesi Raymond* és sok más főnök vezetése alatt álló keresztény sereg 1098-ban beveszi *Antiochiát*. | 157 | I | II |
| **Gombos fibulák.** | 119 | II | II |
| **Gömbszelvényes-fejü** ó-román oszlop, a *pécsi* székesegyházban. | 23 | I | I |
| **Görögnyelv** állandó használata a *római* egyháznál azt bizonyítja, hogy a *római* egyház nyelvezete a harmadik században *görög* volt. | 73 | II | I |
| **Görög mondat**: Μη κατοκνει μακραν οδον πορευσθαι προς τους διδασκειν τι χρησιμον επαγγελλομενους, s az ebből lehozott négy következtetés. | 85 | I | I |
| **Görög-római** viselet. | 166 | I | II |
| **Görög** művészet, (újabb) inkább a *syriai* városokban talált menhelyet. (Violet le Duc. »Sculpture«). | 158 | I | II |
| **Görög** iskola tanitványai lehettek a *savini* falfestvények készitői. | 142 | I | I |
| **Görög** archaicus tengeri sárkány alakjában ábrázolták a legrégibb keresztény művészek azon czethalat, mely *Jónást* elnyelte. | 134 | II | I |
| **Görög-byzanti** festészetben az alófestés rendszere fenmaradt, mint ezt *Dénes* szerzetes igazolja. | 88 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Görögök**, élénkebb képzelődő tehetség folytán megtartották festvényeiken *Krisztus* szenvedésének emlékét. (Didron: La divine lit). | 269 | I | II |
| **„Gorosna"** felirat a *zárai* capsá-n. | 355 | I | II |
| **Góth** szobrászat nagymérvű példányait déli *Oroszországban* és *Spanyolhonban* találjuk. | 100 | II | II |
| **Góth** ékszerek közös jellege: a drága anyag tömörsége, mondhatni pazarlás az aranyban és ezüstben, a *byzanti* takarékosság ellenében. | 100 | II | II |
| **Góth** nép művészete, többi kortársai közt, legjobban van képviselve a *bécsi* világtárlaton | 93 | II | II |
| **Góth művészet és müipar** | 99 | II | II |
| **Góth** művészet sajátsága leginkább sárkány-féle fejekben, kigyó-féle testek sokféle hajlása és egymásba fűzésében nyilvánul. | 100 | II | II |
| **Góthlandi** szigetet is ellepték a *góthok*, hol külön műhelyeik voltak a művészet számára, honnan mindenféle ékszerekkel árasztották el a világot. | 99 | II | II |
| **Góthok** mindenek fölött a vörös szint kedvelték ékszereik díszítéseül; ha nem volt, rubint vagy gránát, pótolták vörös üvegfolyadékkal. | 100 | II | II |
| **Góthok** tektonikája vagyis műipara nevezetes volt, melylyel korán külön jellemű ék- és más háziszereket készítettek. | 100 | II | II |
| **Góthok** vagy vandalok zúzták szét *Damasus* pápának *Eusebius* pápára írt dicséretét a *calixtusi* temetőben | 69 | II | I |
| **Göttweich** nevü *ausztriai* zárdában egy püspöki pálcza őríztetik | 206 | I | II |
| **Gourd**, héber nyelven: kikajon, csak *Jónás* prófétánál fordúl elő. | 134 | II | I |
| **Gozzoli** és mások falképei, melyekről a felső réteg festékeikkel lehullott, az alsó rétegen a vöröses rajzot mutatják. | 91 | II | I |
| **Graecanica**, *római* öltönydarab. | 169 | I | II |
| **Graffito**, olasz szó alatt, bizonyos hegyes eszközzel kő,- tégla- vagy vakolatba írt rajzot értünk. | 49 | II | I |
| **Graffitok** nagyobb vagy csekélyebb sürüségéből *Rossi* mindig a történeti crypta kisebb vagy nagyobb távolságára vont következtetést. | 49 | II | I |
| **Graiak alakja**, az idombáj ellentétéből származik. | 284 | I | II |
| **Grangiá-nak** nevezték régen a szerzetesek mezőgazdasági telepeit | 158 | II | II |
| **Gratiolus**: »De praeclaris Mediolanis aedificiis«-ban azt állitja, hogy a *majlandi sz. Lőrincz* templomban 451-ben már püspököt szenteltek. | 31 | I | I |
| **Grátzban**, *Laminger* kereskedő raktára falában látható a második jó pásztor eredetije, mondja *Arneth.* | 101 | II | I |
| **Grégoire Eveique de Langres** | 43 | I | I |
| **Gregorius**, *lingonensis* episcopus fundavit *Abbatiam S. Benigni.* | 40 | I | I |
| **Grimaldi** adatait a caemeteriumokról *Rossi* felhasználta. | 30 | II | I |
| **Grimani** oinochoe. *Grimani velenczei* admiralis hozta *Görögországból* és *Fehérváry Gábor* megvette. Készitési ideje az *aeginai* és *parthenoni* plastikai művek közé esik. | 47 | II | II |
| **Grimouard de St. Laurent Didron** folyóiratában 1864-ben megjelent hét czikkében a két apostol-főnök arczképeiről szól | 140 | II | I |
| **Grimouard de Saint-Laurent és Didron** magyarázata a *lateráni* sarcophagról. | 106 | II | I |
| **Guggoló kacsa**; szobormü, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből. | 56 | II | II |
| **Guido Reni** műveiben az akademicus eszményi felfogás látható | 227 | II | II |
| **Guignet** a »Smaltum« szót a Sanskirt »haschmal« szóból származtatja, mely szó *Ezechiel* prófétánál is előfordúl. | 83 | II | II |
| **Guilelmo della Porta** készítette valószínűleg a *farnesi* bika szobor-csoportozatának restauratióját a XVI. században. | 53 | II | II |
| **Guilhermy Didron**: »Annales Archeologiques« czimü művének VIII. kötet 253. lapján *Ciampini* rajza után közli a *lateráni* mosaik-képet. | 193 | I | II |
| **Guillelmus** szerzetes *Clunyból*. | 40 | I | I |
| **Güldenstedt** a szlávok művének tulajdonítja a *kurganok* sírhalmán látható szobor-műveket. | 102 | II | II |
| **Guntramus rex ditat abbatiam S. Benigni.** | 40 | I | I |
| **Gurki dóm**, mely a *pécsi* székes-egyház előmintája | 60 | I | I |
| **Gurki dóm** altemplomának leirása | 65 | I | I |
| **Gurki dóm**, 1174-ben hihetőleg már be volt fejezve | 66 | I | I |
| **Gurki**, *pécsi*, *velenczei* és *dijoni* székesegyházak oszlopainak egymáshozi viszonya | 70 | I | I |
| **Gurki dóm** felső templomának leirása | 72 | I | I |
| **Gurki dóm**, befolyása a *pécsire* | 77 | I | I |
| **Gurki dóm** előnyei és hátrányai a *pécsi* szt. egyházzal szemben | 77 | I | I |
| **Gurki dómot** *Balduin salzburgi* érsek 1042-ben szentelte fel | 65 | I | I |
| **Guttenson** és **Knapp** lerajzolták a lateráni mosaikról *N. Károly* képét, melyhez *Bunsen* irt magyarázatot. (*Weiss* magyarázata) | 195 | I | II |
| **Gyámkodás elvéről** (Vorkragung) tanulmányt irt *Essenwein* épit. »Mitth, 1861 évf. | 248 | I | II |
| **Gyermek** nélkül, és anyai minőségben van a b. szűz *Mária* a katakombákban ábrázolva. (*Rossi* »Bulletino« 1867 évf. 84 l.) | 227 | I | II |
| **Gyermekét** szoptató syrén, az *auxerei* sz. *István* templom kapuzatán | 16 | II | I |
| **Gyermek-fő.** (Toll-rajz.) *Rubenstől* | 247 | II | II |
| **Gyertyatartók** | 140 | II | II |
| **György** (szent) képe a m. korona abroncsán | 331 | I | II |
| **György** püspök alapitotta a *dijoni* templomot, melyet *Guntram* király javadalmazott, s *Kopasz Károly* és *Izsák* püspök később restauráltak | 26 | I | I |
| **Györi antiphonale**, művészeti tekintetben igen érdekes és roppant mérvü könyv | 135 | II | II |
| **Gyötény** (anthemium) már az assyriaiak kedvencz diszitő virága volt | 49 | II | II |
| **Gyula** II. pápa, székének elfoglalása alkalmával legelőször *Gullo Giullalmot* hivta meg | 205 | II | II |
| **Gyula** pápa síremlékére *Michel Angelo* csak a Mózes-szobrot faragta | 205 | II | II |
| **Gyula** pápa meghívta *Michel Angelót*, s tőle tervezetet kivánt saját síremlékére | 205 | II | II |
| **Gyula** (II.) pápa a művészetben nagy mértékben antique hajlamot árult el | 230 | II | II |
| **Gyula** (II.) pápa (Medailon-kép.) | 213 | II | II |
| **Gyümölcsről** csipkedő madár, mely az urvacsorával való élésre emlékeztet, gyakran látható az ó-keresztény kőkoporsókon ábrázolva | 159 | II | I |
| **Gyürü-fibulák.** | 120 | II | II |

## H.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **h betünk alakja** régi kéziratokban *(Mabillon:* de re dipl. tab. 2. n. 5. tab. 3. n. 3. *Duellinél:* excerp. Geneal. Hist. in Specim. mss. Sacc. 7. et 8.) | 259 | I | II |
| **Haas**, a gurki egyház építésénél olasz befolyást lát | 73 | I | I |
| **Haas**, a bécsi »*Mittheilungen*« 1859. évf. közlötte a friesingi domborműről vett fametszetet | 204 | I | II |
| **Haas Károly**: »Über *Mosaik-Malerei* mit *Rücksicht* auf die musivische *Ausschmückung* in der nördl. *Seitenapsis* des *Domes* von *Triest.*« | 323 | I | II |
| **Haas Károly** szerint *a triesti San Giusto dom* apostolszobrai archeologiai tekintetben a VII-ik századba sorozandók | 324 | I | II |
| **Haas Károly** a *triesti sz. Giusto* templom *Jakab* szobráról: *Diese Figur ist interessant durch die sehr belebt gedachte schreitende Bewegung* | 326 | I | II |
| **Haas Károly**, a gurki székes-egyház építészeti történetéről | 65 | I | I |
| **Haas Mihály**, néhai *szatmári* püspök müvében, melyben a *pécsi* szentegyházat röviden leirja, az egyházon látható török mondatokat *Skerletz* báró fordította le | 2 | II | I |
| **Haas Mihály**, néhai szatmári püspök könyve: »*Gedenkbuch* der k. freien *Stadt Fünfkirchen.* 1852.« | 2 | II | I |
| **Habakuk** a kenyérkosárral meg van a lateráni, de nincs meg *Junius Bassus* koporsóján | 115 | II | I |
| **Habakukon** *(Laterani* sarkophag) rövid chlamys-féle köpeny látható | 172 | I | II |
| **Hab-maeander** *(Wellenmeander*, laufender *Hund)* oly disz, mely a XII. (egyptomi) dynastia korából származó beni-hassani sirokban előfordul, s mely a görög tektonicában mindennapi volt. | 33 | II | II |
| **Habvonalu maeander**, a női köpeny szegélyét képezte *Rómában* és *Hellasban* | 218 | I | II |
| **Hadihajó-minta**, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 57 | II | II |
| **Hadrián császár** korában a hanyatló képzőművészetet a régi stylek utánzásával vélték feleleveníthetni | 289 | I | II |
| **Hadrián császár** korában a calixtusi temetőbe nem sokan temetkeztek | 63 | II | I |
| **Hadrianus Jánoshoz** *Rubens* 1637-ben levelet ir | 242 | II | II |
| **Hajbőség** a *Rajnán* túl a nembeli erő ismertető jele. *(Samson* tört. jelenetei) | 234 | I | II |
| **Hajó egyedül**, mint az egyháznak jelképe és nem mint *Jonás*, *Noé* vagy *Péter* hajója ritkán szokott előfordulni | 128 | II | I |
| **Hal** (ιχθυσ) az első keresztények által *Krisztus* jelképének tekintetett | 107 | I | II |
| **Hal**, mint *Krisztus* jelképe, hihetőleg a II. században vette föl ezen értelmét és e jelkép használata *Constantin* császár után ritkábban fordul elő az emlékeken | 94 | II | I |
| **„Hallgatók"** (audientes) volt a katechumenok második osztálya | 34 | II | I |
| **Hallinard** abbé successeur immediát de l'abbé *Guillaume* | 43 | I | I |
| **Hallstadt** mellett számos etruri tárgyat találtak, melyeket leirt Dr. *Sacken:* »Das *Grabfeld* von *Hallstadt* in *Oberösterreich*« cz. művében | 12 | II | II |
| **Halotti mécs-tartók** (négy) rajzai a XIII., XIV., XV. század. *Sopronból* és a közelében levő *Mattersdorf* helységből | 248 | I | II |
| **Halotti-táncz** *(Todtentanz*, danse, macabre), melynek előadásától a legnagyobb müvészek sem irtóztak | 285 | I | II |
| **Halottjaikról** az ó-keresztyének azt mondták: nyugszik, alszik; letétetett mintegy visszakövetelésig a zálog | 21 | II | I |
| **Halottjaikról** a rómaiak azt mondják: positus, compositus, végképeni ottmaradásul | 21 | II | I |
| **Hamabég** tatárfőnök, az orosz krónika elbeszélése szerint a palóczok kurganai mögé vonulván, a palóczok által megöletett | 101 | II | II |
| **Hapi** volt neve azon edénynek, melybe a mumiák mellett a kisbél helyeztetett | 29 | II | II |
| **Haragos istenről** szóló nézet, ki kedveli az emberek öngyötrését, nem a zsidók, hanem az egyptomiaktól származott | 78 | II | II |
| **Haraszt** utánzata használtatott *Franczia*országban építészeti diszként Viollet le *Duc* szerint | 245 | I | II |
| **Harisnya-kötési módozatok** | 215 | I | II |
| **Harmadik korszaka** a byz.-plastikai művészetnek, mely a teljes elhalás korszaka. *(Panselinus* szabályai.) *(Schnaase)* | 300 | I | II |
| **Hármas fő** a philosophia fejdisze, *Herrad* könyvének egyik rajzán | 14 | II | I |
| **Három elefántcsont** disznyereg leirása, egyikét a m. n. muzeum *Bécsben* kiállította | 194 | II | II |
| **Három szent király.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (*Tempus* gratiae.) | 118 | I | II |
| **Három szent király.** (*Christus* adoratur aurum thus mirra locatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Három beszélgető férfiu.** *Rembrandt* müve | 248 | II | II |
| **Három áldozó Bachansnő.** Metszett mű | 238 | II | II |
| **Három gyermek** a tüzes kemenczében. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege) | 118 | I | II |
| **Három asszony** a sírnál. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Három casula**, mely a *Blasius*-féle kolostoré volt, s a melyre két katona van himezve, kiknek öltönye a XII. századbeli katonaöltönyt ismerteti | 207 | I | II |
| **Három bölcs** jelvénye: a phrygiai sipka, a legrégibb középkori főtakaró | 212 | I | II |
| **Három gyermek** a tüzes kemenczében. (Panditur en isti *Gentili* gloria *Christi*). *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Három bölcs** *Herodes* előtt. (Pécsi dombormű) | 232 | I | II |
| **Három királynak** álmában való megintése, *Franczia*ország egyik legjelentékenyebb egyházában is előfordul | 144 | I | II |
| **Háromlevelü liliomot** fogadott el a franczia kir. ház, és ennek egy ága: az anjoui, *Magyarországba* is áttette használatát | 243 | I | II |
| **Három momentum**, melynek az ó-ker. mosaik-kép rejtélyes hatását köszöni: mystikus világítás, sötétkék háttér vagy az aranylap, és az ezek által ébresztett eszmelánczolat | 328 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Harpocrates** (her-pe-kruti; azaz kis *Horus)* felsőbbsége az idősebb és nagyobb *Horus* fölött, bizonyítja, hogy ez eszme nem a zsidók és keresztényektől származott | 264 | I | II |
| **Harpocrates** *(Her-pe-chruti);* szobormű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Harpyák** | 284 | I | II |
| **Harpyák** syrének, *Graiak, Furiak, Empusak,* az antik edényeken önállólag felfogva vannak ábrázolva | 284 | I | II |
| **Harpyák** egy példánya látható *Athenben*, a *Theseus* templomában; felső teste nőt ábrázol, de karjai és czombjai, kezei és lábai oroszlán lábakká vannak átváltoztatva | 284 | I | II |
| **Hártya-kézirat** a m. n. muzeumban, tárgyalva két ausztr. főherczeg egyezkedését: Die durchlauchtigsten Fürsten Herzog, *Albrecht* u. *H. Leopold* . . . Sind einer brüderlichen Taylung überainkommen | 133 | II | II |
| **Hártya-kézirat** a m. n. muzeumban: Der Stadt *Handwest* zu *Wien* stb. | 133 | II | II |
| **Hartwick** püspök szerint, szent *István* nem építette, hanem csak fölszerelte az egyházakat | 3 | I | I |
| **Hátát fordító férfiu.** *Rembrandt* műve | 248 | II | II |
| **Hatoldalu tányér** (12). *Seredi Benedek, Ujlaki Borbála* felirattal | 236 | II | II |
| **Haynald Lajos** *kalocsai* érsek a régészeti tanulmányok pártfogója | 147 | II | II |
| **Haynald Lajos** érsek, a *bécsi* fogadalmi templom egyik ablakára, melynek elkészítését elvállalta, a *kalocsai* székesegyháznak *István* király korából fenmaradt alaprajzát kivánja rajzoltatni | 148 | II | II |
| **Hazánk** önállását és függetlenségét mindig fentartotta, és még *III. Béla,* ki valóságos byz. »despota« volt, sem kért semmiféle beiktatást a *byz.* császártól. (Érvek de *Linas* ellen) | 335 | I | II |
| **Hazánkban** csupán a *fejérvári sz. István* basilika dicsekedett a költséges mosaik-díszszel | 327 | I | II |
| **Hazánkban** a syrén ábrázolása csak kétszer fordul elő: *Pécsett* és *Lébényben* | 17 | II | I |
| **Ház-födél** alaku tetején *Junius Bassus* koporsójának szintén voltak domborművek, de csekély részök maradt fenn | 114 | II | I |
| **Hefner:** »Trachten d. christ. Mittelalters«, a polygon vagy kerek alaku koronára vonatkozólag | 183 | I | II |
| **Hefner-Alteneck:** »Trachten des christ. Mittelalters« cz. művében egy *N. Károly*-t látunk lerajzolva, mely a *sz. páli* bibl. czimképén levőhöz hasonlít | 197 | I | II |
| **Heider:** »Technische Ausführung des Altarwerkes in Klosterneuburg mit einer einleitenden Darstellung der Entwiklung des Emails im Mittelalter« | 113 | I | II |
| **Heider** szerint a szarvasban, a keresztelés által bűneitől megtisztult embert szemlélhetjük | 17 | II | I |
| **Heider** összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájának előadásáról 118. 119. 120. 121. | 122 | I | II |
| **Heider:** »Jahrbuch der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmal« IV. köt. tárgyalja a Blasius-kolostor 3 casuláját | 207 | I | II |
| **Heider** értekezése: »Beiträge zur christlichen Typologie aus Bilderhandschriften der Mittelalters« | 109 | I | II |
| **Heider:** »Lyturgische Gewaender aus dem Stifte *st. Blasien* im *Schwarzwalde*, der malen aufbewahrt im Stifte *st. Paul* in *Kärnthen*« czim alatt egy XIII. századbeli pluvialéről ir a *bécsi* »Évk.« IV. k. | 258 | I | II |
| **Heider,** a *kremsmünsteri* (osztr. zárda) »Speculum humanae Salvationis«-féle művet első helyre teszi | 125 | I | II |
| **Heider** leír egy falapot (bordure), mely egy XIII. századbeli pluvialé-ról vétetett le | 258 | I | II |
| **Heinecke:** »Idée générale« könyvének 295-ik lapján található legrégibb képek összehasonlítása *Heider:* kézirati »biblia a pauperum«-féle előadásaival 121. 122. 123. 124. | 125 | I | II |
| **Heinecke** irt: a XV. században nyomatott latin és latinból az ujabb *európai* nyelvekre fordított szegények bibliáinak külön kiadásáról | 117 | I | II |
| **Helenának,** *(Constantin* anyja) és testvérének porphyr koporsója a vaticani museumban *(Arringhi)* | 308 | I | II |
| **„Heliás in curru igneo".** Digna Deo dignus hunc ad loca subvehit ignis. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Heliás** fiai halálának jóslata. (Uno sublato stirps est data regia furto.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Halias** a propheták gyermekeivel. (Gloria nate Dei tibi convenit hec helysei.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Helias** menekülése *Jezabel* elől, *Ábrahám* utazása és *Mózes* visszatérte *Egyptomba:* typologikus képek az *egyptomi* menekülésre vonatkozólag | 139 | I | II |
| **Heliogabalus** császár, a vaticani circust tágitván, *sz. Péter* teste a vatieanból a III. században a katakombába vitetett, melyet *Zefirinus* pápa elrendeztetett | 64 | II | I |
| **Helisaeus** és a *samariai* király. (Premitur a populo non credens hic *Helyseo*) *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Hellen** szobrok mellé helyezhetők azon szobrászati művek, melyeket kivételesen a középkor hagyott reánk | 265 | I | II |
| **Hellen** művészet egyik gyöke *középázsiai*, másik gyöke *Egyptomban* keresendő, mely alkalmasint az innen kiüzött *Hyksosok* által mindenhova elterjedt | 41 | II | II |
| **Hellen-korra** emlékeztető díszítményekkel vannak ellátva *Ciliziának* a VI. és VII. századból fenmaradt emlékei | 158 | I | II |
| **Hellen** szobrászat, a test utánzásával kezdődött, s csak később ment át a fejekre | 360 | I | II |
| **Hellen müvészet tárgya:** az ember; (*Texier* tételei) az ember legtökéletesebb kifejezése pedig teste erejében és szépségében van előadva | 278 | I | II |
| **Hellen** szobrászatnak a zenében melodia, hangzatosság felel meg, mit a lyrának sokféle alkotása és elnevezése bizonyit | 364 | I | II |
| **Hellenek** emberi és állati vonásokból szerkesztett arczelőadása az arczképezés kifejlődésének három foka közől az elsőhez tartozik | 144 | II | I |
| **Hellenek** a reményt nőalakban, félig kinyilt virággal kezében, ábrázolták | 108 | I | II |
| **Helyszin** (Lokalton) a *pécsi* sirkamra falfestvényein inkább természetszerü | 163 | II | I |
| **Henricus caesar** | 3 | I | I |
| **Henricus Grossus és Jocerandussal** 1147-ben a *clunyi* apát egyezkedett | 147 | I | II |
| **Henrik (IV) császár,** *Regensburgban* 1072. jan. 9-én kiadja a megerősitési okmányt *a gurki* püspökség alapitására vonatkozólag | 65 | I | I |
| **Henrik II.** angol királyt kurta köpenyesnek nevezték mert az *angol-normann* divatot, a kurta köpenyt, ő hozta be | 201 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Henrik** III. császár evangeliumos könyve *Brémában*, melyben a *pécsi* domborművekben is ábrázolt gyermek-halmaz látszik | 360 | I | II |
| **Henrik** *pécsi* püspök (1420—1445) sirkövének másolata | 272 | I | II |
| **Heraclius** volt azon szorgalmazók fönöke, kik az egyháztól béke idéjében elpártoltak s aztán rögtöni fölvételeiket követelték az egyháztól | 76 | II | I |
| **Heraclius**, *lyoni* érsek és a *cluny-i* apát testvére megjelenik a *maconi* 1153. tartott synodusra | 146 | I | II |
| **Herakles legifjabb fia**: *Skythes* volt képes testvérei közt az ijjat kifesziteni. A szittyák ennek emlékére csészèt hordtak öveiken | 100 | II | II |
| **Herakles** (epitrapezius) ivásra buzditva jelenik meg a helleneknél. (A csontváz-darab szereplése a régiek lakomáin. Herodot 478.) | 284 | I | II |
| **Herakles**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott szobrainak. Hihetőleg *Lysippos* művének utánzása | 50 | II | II |
| **Herakles** (fiatal); metszett kő | 238 | II | II |
| **Herakles Musagetes**, intaglio-vésmű, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott | 72 | II | II |
| **Heraldikának** egyik legfontosabb okmányát *Fehér Codex* diplomaticusában olvashatjuk | 125 | II | II |
| **Herculanum** falfestvényei legnagyobb részének nemcsak alapja, hanem diszei, egyes alakjai és egész képei frescoban vannak festve | 86 | II | I |
| **Herculanumi** falfestvényeken beégetett festészettel nem találkozunk | 86 | II | I |
| **Hercules** fejében sok művész a bika fejét látja utánozva. (*Overbeck*) | 297 | I | II |
| **Hercules**; több szobormű *Ráth György Bécsben* kiállitott szoborgyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Herendi** *Fischer Sámuel* kiállitott tárgyai | 238 | II | II |
| **Herma-alakban** volt látható *Athenben* a hét *görög* bölcs sorában *Aesopus* alakja. (*Lysippos* faragta) | 283 | I | II |
| **Herma** (félalaku), mely Visconti szerint, valószinűleg *Aesopust* ábrázolja | 282 | I | II |
| **Hermába** végződő sark-pillér az ugynevezett *Tor Pignattara*-féle *sz. Ilona mausóleumban és Cecilia római* cryptájában | 72 | II | I |
| **Hermes** (szent) sirja, a régi *salariai* ut mellett, már a II. században fönállott | 45 | II | I |
| **Hermes-ük**, vagy *Thot-uk* az egyptomiaknak három volt: trismegitos, dismegas és megas | 28 | II | II |
| **Hermes** (a harmadik) kit nemcsak *Ptah*, hanem a második *Hermes* fiának, sőt az utóbbi megtestesülésének mondják, s ezért halandó | 29 | II | II |
| **Hermes**, a legnagyobb és nagyobb, mint a nap és holdistene, a világosság istene, (a szellemié is) | 29 | II | II |
| **Hermes Kriophorostól** megkülönböztetendő a jó pásztor, ki eltévedt juhát vállán viszi haza stb. | 100 | II | I |
| **Hermes** (szent) temetője | 31 | II | I |
| **Herodes** arczképe, gyermektestekből összeállitva | 360 | I | II |
| **Herodot** emliti, hogy *Herakles*, a *Boristhenes* táján lakó *Echnidával* három fiut nemzett, s az ifjabb *Skytes* nevütől származtak a *Szitytyák* | 100 | II | II |
| **Heron** (alexandriai) a »*Bellopoiika*« czimű művében részletesen leirja a ballistá-t (nyilazó-gép) | 59 | II | II |
| **Herrad** (landspergi) *Hohenburgban* v. sz. *Odilienben* női kolostor főnöknője volt | 209 | I | |
| **Herrad** von **Landsberg**, Abtissin zu *Hohenburg*, oder St. *Odilien*, im *Elsass* im XII. Jahrh. und ihr Werk, »Hortus deliciarum« von *Chr. Mor. Engelhardt* 1818 | 13 | II | I |
| **Herrad** syrénái hosszu ruhás, szárnyakkal és ragadozó madár-körmökkel ellátott zenélő nők | 15 | II | I |
| **Hét**-levelű levéldisz a *pécsi* árkádokon | 254 | I | II |
| **Hetes**-levél két csigával, a *pécsi* árkádok legnagyobb keretének egyik disze | 255 | I | II |
| **Hevederei** a magyar koronának, melyet II. *Sylvester* ajándékozott sz. *Istvánnak* | 330 | I | II |
| **Heveder**-iv (Gurtbogen, arc doubleau) | 85 | I | I |
| **„Hic Carolus, rex magnus“**, igy rakta össze *Percz* azon aranytarcsa betűit, mely a sz. páli biblia czimképén *N. Károly* kezében áll | 198 | I | II |
| **Hieraticus** jelleg felé hajolván a *Byzanti* szobrászat, a kivitelben keskenyebb conventionális határokra van szoritva; de ép anyira mutat hajlamot a byz. festészet a drámai irányra | 159 | I | II |
| **Hieroglyphikai** arczképeire sz. *Péternek* ráismerünk a régi coemeteriumok falképeinek lakomát (agape) ábrázoló képein | 140 | II | I |
| **Hilarius** (szent) (poitiersi) az allegoria magyarázók mérsékeltebb tagja a IV. századból | 111 | I | II |
| **Hildebrand** ama sok *byzanti-római* érmét, melyet *Gotlandban* találnak, onnan magyarázza, mert a gothoknak itt volt művészeti telepük | 99 | II | II |
| **Hildebrandt**: »Das heidnische Zeitalter in Schweden« czimü műve a fibulákra vonatkozólag, melyet *Messdorf* németre forditott | 15 | II | II |
| **Hildegarde** (N. Károly neje) azon nő alak, mely a sz. páli biblia czimképén *N. Károly* mellett áll | 199 | I | II |
| **Him** syrének a *St.-Ursanni* templom kapuzatán, a *berni Jurában* | 16 | II | I |
| **„Himation“** szóból származtathatók a *„Hemd“* és *„ing“* szavak | 168 | I | II |
| **Himzett** ligulával ékitett *Mitra* | 205 | I | II |
| **Himzett** kelmék (sas, griff, páva, oroszlán stb. alakokkal) is használtattak a *byzantiaknál* | 775 | I | II |
| **Himzett** diptychon leirása a XV. századból, mely a *bécsi* kiállitáson kitétetett | 189 | II | II |
| **Hippolytus szavai**: (vonatkozással a *Jonás* hajójára) minket, kik az *Isten* fiában hiszünk, a hitetlenek üldöznek . . . a világ egy tenger, melyben az egyház, mint hajó az oczeánban uszván, hanyatlik, hanem még sem száll alá | 100 | II | I |
| **Hippolytus** martyr és társai a *calixtusi* temető közelében levő homokgödörbe tétettek le, mi azt igazolja, hogy *Valerianus* alatt a temetők használatát a keresztényeknek eltiltották | 67 | II | I |
| **Histoire du travail**-osztály az 1867-iki *párisi* világkiállitáson, mely a régi világ készitményeinek feltüntetését karolta fel | I | II | II |
| **„Histoir du travail“** a *párisi* 1867 világkiállitáson, melyről *De Linas* irt | 335 | | |
| **Hitetlen Tamás** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Hitetlen Tamás.** (Te pateris criste palpari credat ut iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Hoffmann**: »Mistischer Sinn der Bibel« és »Typen« cz. czikkei | 109 | I | II |
| **Hohenfurti csehországi** zárdában őriztetik *Riga Péter* »Aurorájá«-nak XII. és XIII. századból való 3 péld. | 127 | I | II |
| **Holbein János** állitotta elénk a haláltáncz legjelesebb példányát | 285 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Holbeinnak** finomabb érzéke volt az idombáj iránt, mint *Dürernek* | 220 | II | II |
| **Holló** a rosz keresztény jelképe | 160 | II | I |
| **Homer** a költészetben találta fel a hellen isteneket | 44 | II | II |
| **Homer** az első iró, ki a syrenekről emlékezik. (*Odys* XII. 39. XII. 158) | 5 | II | I |
| **Homlokcsont**, melyet *Majláth Béla* a baráthegyi barlangban talált, Rózsahegy mellett | 9 | II | II |
| **Honorius** III. pápa, *Calanus pécsi* püspök hátrahagyott kincseit, a szentföld fölsegélésére rendeli fordittatni | 4 | I | I |
| **Honorius** III. pápa az *esztergomi* érsektől elveszi a jogot *Bertalan pécsi* püspök megerősítésére nézve és felfüggesztí beneficiumainak élvezetétől, mert *Bertalant* megerösítette és felszentelte | 149 | I | II |
| **Honorius** III. pápa 1220 aug. 25-én intézte *Bertalan pécsi* püspökhöz szigoru parancsát | 149 | I | II |
| **Honorius** III. pápa meghagyása 1221. april 17. kelt levelében *Bertalan pécsi* püspöknek, hogy székét foglalja el | 150 | I | II |
| **Honorius** III. pápa vizsgálatot rendelt el *Bertalan pécsi* püspök ellen, s rendeleteinek, cselekvényeinek érvényét a törvényes kortól teszi függővé, és felfüggeszti egyházi hivataloskodásától, ha elég tudománynyal nem rendelkezik | 149 | I | II |
| **Horapollo** szerint az egyptomiak az évet jelezni akarván Isist, vagy nőt festettek | 33 | II | II |
| **Horgony** képe alatt is a reményre tett vonatkozást az ó-keresztény világ | 108 | I | II |
| **Horony-disz Pécsett**, melyre *Springer* nézete teljesen alkalmazható | 243 | I | II |
| **Horus napisten**, naponkint csatázik a bárkáját fenyegető Apophis kigyó ellen | 32 | II | II |
| **Horus** fia különösen *On-ban* (Ed fu) volt tisztelt napisten | 32 | II | II |
| **Hosae** sunt femoralia et tibialia strictoria in una massa, qualia Hungari gestant adhuc. (*Reiske.*) | 178 | I | II |
| **Hübsch**, 1862-ben megjelent: »Die altchristlichen Kirchen« czimü munkájában azt vitatja, hogy *Vilmos* apát a *dijoni* egyházat, a *mailandi* szt. *Lőrincz* templom mintájára épitette | 30 | I | I |
| **Hübsch** épitész szerint, a *mailandi* szt. *Lőrincz* egyház central-épület | 38 | I | I |
| **Hübsch** a *san germanoi* templomról | 91 | I | I |
| **Hugo de Aren atya** | 38 | I | I |
| **Hugo berzei**, a *maconi* synoduson 1153. | 147 | I | II |
| **Hugo**, a *maconi* synoduson 1153. | 147 | I | II |
| **Hugonak** VI. (XXIII. *cluny*-i apát) *Iocerannus* 1236. nyugtát állit ki egy általa visszafizetett adóssági összegről | 148 | I | II |
| **Hugues d'Arc**, *tillei* apát, 1288-ban emelte a bevégzett *dijoni* egyházat | 27 | I | I |
| **Hunaldus** | 43 | I | I |
| **Hybris**, a tulcsapongás istennőjét találták fel a hellenek a tulzás büntetésére | 43 | II | II |
| **Hygieia**, ezüst szobormű *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Hyksosok**, *Mariette* fölfedezése szerint korántsem voltak oly miveletlenek és durvák, mint velünk elhitetni akarták | 42 | II | II |
| **Hypaitros** | 34 | I | I |
| **Hypnos** az álmak istene; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott szobrainak | 52 | II | II |
| **Hypnos**, az álmak istene. Vésmü; kétrétegü onyxbe vésve. *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitotta | 71 | II | II |
| **Hypogea**. (Földalatti.) | 53 | II | I |
| **„Hypokamison"** *syriai* szó (camison) és nadrág alatt viselt ruhát jelent | 174 | | |
| **Hypolit** *ostiai* püspök ülő márványszobra a IV. és XII. század korszakából maradt fenn. | 308 | I | II |


## I.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **I. M. P. N.** feliratu (azaz: imperator noster) római téglák, melyeket *Koller Eszéken talált* | 84 | II | I |
| **Ichtys**, vésmü; melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított | 71 | II | II |
| **Iconoclasta-kor**, mely a *byzanti* művészetet megdöntötte *Leo (isauriai)* császár alatt 717 | 174 | I | II |
| **Iconographikai** jellege van *Rossi* szerint, *sz. Péter* arczképének a r. egyház hagyománya szerint | 139 | I | I |
| **Iconologiája** az apostolok- és angyaloknak csak később határoztatik | 324 | II | II |
| **Idősb Didron** »Annal. archeologique« czimü folyóirata volt főtanterme azon franczia archeologoknak, kik a középk. ker. műv. fejlődését magasabb polczon állónak vitatták a régi classikainál | 274 | I | II |
| **Igéret** földjének szőlőgerezdje. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege). | 118 | I | II |
| **Iglói** keresztalaku ereklyetartó | 219 | II | II |
| **Iglói** parochia alapítása, a visitationális könyv szerint a XIII. századra helyezhető | 218 | II | II |
| **Iker-torony**, a *dijoni* egyháznál | 28 | I | I |
| **Ile-de France-i** építészeti iskola *Viollet le Duc* szerint | 156 | I | II |
| **Ile-de France** építészeti iskolája a XII. században emelkedik | 161 | I | II |
| **Ilg Albert** 1871-ben, *Bécsben* számos jegyzettel kiadta *Cennini Cennino* könyvét a »Művészetről« | 90 | II | I |
| **Imádkozó asszony**, a szüz anya-egyház személyesítése (*Rossi* »Bulletino« 1867—84). | 228 | I | II |
| **Imádkozó nő** ábrázolásának a catacombák festményeiben, különféle jelentést tulajdonítottak | 97 | II | I |
| **„Imádkozók"** ezek néha a halottat magát, néha az egyházat jelentik | 123 | II | I |
| **Imádkozót** a hajóban, melyből *Jónást* kivetik, több *Sarcophag* is mutat | 99 | II | I |
| **„Imagines majorum,"** mely az etruriak azon szokásából eredt, hogy a halottat lemintázták | 287 | I | II |
| **Immissa-nak** nevezték a régiek a latin keresztet | 148 | II | I |
| **Imre** (szent) kápolnája, a *pécsi* székesegyházban | 23 | I | I |
| **Imut** azon istenség, melyet az *egyptomiak*, mint egyszernagy *Hermest* tiszteltek | 28 | II | II |
| **Imut**, bronce-szoborka, melyet Pulszky kiállitott | 27 | II | II |
| **In arenaria** *Hippolytiba* tétettek le *Rómában Hippolytus* és társai | 75 | II | I |
| **„Incunabulum"-ok** sorába tartoznak a »Speculum humanae Salvationis« s hasonnevű könyvek | 125 | I | II |
| **Incze** pápa levele *Bertalan pécsi* püspökhöz, ennek lemondása alkalmából 1252 | 153 | I | II |
| **Incze** pápa levele *Bertalan pécsi* püspökhöz, ennek lemondása alkalmából, mely alkalommal részére évenkint 200 ezüst márkát biztosít | 153 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **„Index coemeteriorum** e libro mirabilium urbis *Romae*“ című régi irat, melyet *Rossi János* forrásként használt | 43 | II | I |
| **Indiából** származtatja *Rossi* a keresztények tetragammáját, mely ott a boldogság, jó szerencse jele | 147 | II | I |
| **Indiai** mythos szerint a föld négy elefánton áll, mely ismét óriási teknősbékán veti meg lábait | 255 | II | II |
| **„Indices oleorum** quae collegit *Joannes Abbas.*“ című régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt | 43 | II | I |
| **„Indulgentiae** et reliquiae urbis *Romae*“ című könyvek, különböző nyelven a *Rómába* zarándoklók számára irattak | 27 | II | I |
| **„Indumentum“-nak** nevezték a rómaiak azt, ha a tunicát és chitont a magukra öltötték | 169 | I | II |
| **Indusok** *Jáva* szigetére későn érkeztek | 253 | II | II |
| **„Indutus“** látható a keresztény emlékek alakjain; mert a kereszténység elterjedése alkalmával *Rómában* az öltözet igen egyszerű volt | 169 | I | II |
| **Infula**, camelaucium, almuccia volt hihetőleg kezdetben a főpapok fejtakarója | 186 | I | II |
| **Inggé vált tunica** (a szegényebb néposztály ruházata) ábrázolása, mely *Strutt* szerint egy VIII. századbeli *angol-szász* kéziratból vétetett | 216 | I | II |
| **Inhoffer** a *sümegi* okirat-másolatot először közölte | 1 | I | I |
| **Innocent** (I) a *karthagói* conciliumhoz irván, *Péter* székhelyét nevezi: natalem fontem, unde aque cunctae procedunt et per diversas totius mundi regiones puritatem capitis incorrupti manant | 94 | II | I |
| **Innocentius** IV. pápa *II. Frigyest* üldözőbe veszi; *Lyonban* concilliumot tart | 152 | II | II |
| **Innocentius** IV. pápa. *IX. Lajossal Clunyban* találkozott, mert ez vonakodott a *lyoni* conciliumon megjelenni | 152 | II | II |
| **„Inscriptiones Christianae** urbis *Romae* septimo saeculo antiquiores. Vol. prinum. *Romae* ex officina libraria pontificia.“ *Rossi János* egyik nagyobb művének címe | 39 | II | I |
| **„Interpretazione** delle pitture alludenti principalmente al battesimo ed all eucaristia“ *Rossi* művének címe | 93 | II | I |
| **„Interramento“-nak** nevezi *Marchi* a régi caemeteriumokban a föld-düléseket | 37 | II | I |
| **„Interula“**, *byzanti* öltöny neve | 174 | I | II |
| **„Intra muros“** kormányzás *Francziaországban* némely déli városaiban a XI. században | 157 | I | II |
| **Ipolyi Arnold** casulája, melyet a *bécsi* kiállításra küldött | 191 | II | II |
| **Ipolyi Arnold** ismertette a nyitra-ivánkai zománczokat | 331 | I | II |
| **Ipolyi** azon nézeten van, hogy a nyitra-ivánkai zománczok, koronának részei | 333 | II | II |
| **Ipolyi Arnold**, *Henszlmann Imre* és *Kubinyi Ferencz* társaságában *Konstantinápolyba* utazott a *corvinák* ügyében (1862) | 137 | II | II |
| **Ipolyi Arnold** írta le a *pozsonyi* székes-egyház *sz. Anna* kápolnáját | 113 | II | I |
| **Ipolyi Arnold** a deák-monostori grangiáról | 160 | II | II |
| **Irhonban** öt, madárképpel ellátott aranyos bronce-fibulát találtak, melyeket a *dublini* lajstromban »Dolphin pattern«-nek neveznek | 17 | II | II |
| **Irott**-történetelőtti tárgyak | 9 | II | II |
| **Izidor** (szent) magyarázata, a fiait áldó *Jákob* kezének keresztbevetéséről | 263 | I | II |
| **Isidorus** (hispalensis) művei | 14 | II | I |
| **Isidorus** említi, hogy az X-ben *Krisztus* nevének első betűjében meg van a kereszt alakja | 147 | II | I |
| **Isidorus Hispalensis**: Quatuor flumina quatuor virtutes: Prudentia, Fortitudo, Iustitia, Temperantia | 118 | II | I |
| **Isokrates** sírkövén *syrént* ábrázoltak, mint a halál és nagy képesség jelképét | 16 | II | I |
| **Ismeretlen** istenből az egyptomiak négy nyilatkozatot származtatnak: az anyag,- szellem,- tér- és időt. (*Roeth:* Geschichte d. Philoph) | 279 | I | II |
| **Isokephalia**, vagyis a fejnek egyaránti magas elhelyezése | 309 | I | II |
| **Isten** a paradicsomban a kigyóhoz szól. *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem) | 118 | I | II |
| **Isten** által olvasott mise, mint a *byzanti* kúpokon levő festvényt a *„Manuel d'iconographie“* nevezi | 265 | I | II |
| **Isten** három külön, hanem végképen ugyanazonos tekintet alatt nyilvánul: a jó, az igaz és a szép tekintete alatt. (*Texier* tételei a szobr.) | 275 | I | II |
| **István** (I.) pápa (252—257) a *calixtusi* pápai cryptában temettetett el | 73 | II | I |
| **István** II. 1230. augustus hoban *Silviniaci* perjelből választatott *cluny-i* apáttá | 147 | I | II |
| **István** II. *cluny-i* apát és *Joceranus Brancion* a *burgundi* helység ura, *Bertalan* püspök testvérei voltak | 146 | I | II |
| **István** (szent) király, *Koller* szerint, tiz püspökséget alapított | 1 | I | I |
| **István** (szent) *székesfehérvári* basilikája | 90 | I | I |
| **István** (szent) basilikája kettős gyökkel birt | 93 | I | I |
| **István** prépost *(sirendorfi)* (1317—1335) a *klosterneuburgi* oltárrakványt több táblával megtoldatá és régi helyéről elmozdíttatta | 113 | I | II |
| **Isztricza** nevű hegyen, kőfejtés munkája közt, találta négy munkás a *petroisi* kincseket | 104 | II | II |
| **„Itinerarium ex unico codice Salisburgensi“** című régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt | 43 | II | I |
| **Ivo**, *chartresi* püspök művei | 13 | II | I |
| **Izidor**, *(pelusiumi)* az V. században, kárhoztatja az ó-szövetség eseményeinek eltorzítását a rajzoknál | 162 | I | I |
| **Izidorus** szerint a *syrének* félig szüzek, félig madarak voltak | 11 | II | I |
| **Izsák** keresztbevetett, áldást osztó keze, mély jelképen alapul, kettős tekintetben | 262 | I | I |
| **Izsák áldása.** *(Pécsi* dombormüvekben) | 259 | I | I |
| **Izsák alakja**: a *pécsi* szobron, a *bécsi sz. István* templom zománc-műveinek egyikén, a *sz. bertrani* apátság kereszt-alapján, *Labarte* zománc-tábláján és a *bourghesi* egyházban | 262 | I | I |
| **Izsák** feláldoztatásának ábrázolása *Junius Bassus* koporsóján, jelképes előadás, és *Jézus* önáldozatára vonatkozik | 114 | II | I |
| **Izsák áldozata**, a Megváltó áldozatátak előképeként tekintetett a régi kereszténveknél | 51 | II | I |
| **Izsák a fával.** (Ligna ferens *Christe* tc presignat super iste). *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Izsák feláldoztatása.** — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem korszak.) | 119 | I | II |
| **Izsák viszi a fát.** — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem korszak) | 119 | I | II |
| **Izsák** püspök és *Kopasz Károly* restaurálták a *dijóni* templomot | 26 | I | I |


## J.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **„Jacobus Cornides."** | 237 | II | II |
| **Jadrába** kisérte *Valentin pécsi* püspök *Erzsébet* kir. 1383-ban | 271 | I | II |
| **Jakab visszatér.** (Formidat fratrem Jacob ardet visere patrem.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Jakab lábtója.** — (Angelus est visus, Jacob in hoc valde gavisus.) *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában | 121 | I | II |
| **Jakab** küzd az angyallal. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Jakab Lábánhoz küldetik.** (Liquit tecta patris Jacob formidine fratris.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Jakab hirnökeivel.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Jakab visszatér.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Jakab megfutamodik.** *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Jakab az angyallal.** (Ihsrael est dictus luctans Jacob benedictus.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Jakab de Marchia minorität,** kit a sz. szék a haeresis meggátlása czéljából küldött *Pécsre*, *Henrik* püspök és a káptal. kiüzték | 272 | I | II |
| **Jakab botjai** | 111 | I | II |
| **Jakab** a választottak előképe *sz.-Pálnak* a róm. irt levele szerint | 259 | I | II |
| **Jakab és Dávid** megfutamodásának ábrázolása a szegények bibliájá-ban, *Krisztus Egyptomba* való menekülését ábrázolja | 139 | I | II |
| **Jakab praenestei püspök,** és pápai követ, *Bertalan pécsi* püspököt állásától felfüggesztette, mert megyéjétől sokáig távol volt | 151 | I | II |
| **Jakab praenestei püspök,** mint pápai követ, 1533-ban *Magyarországba* jő | 151 | I | II |
| **Jakab** arragoniai király és *Jolán*, *András* leánya közti házasságot *Bertalan pécsi* püspök hozta létre | 150 | I | II |
| **Jakab,** *arragoniai* király részére a magyar harminczad jövedelmének gyüjtését *IX. Gergely* pápa 1235. aug. 9-én elrendelte | 151 | I | II |
| **Jaldabaoth** fél-isten eszméjét az *ophisták* egyptomi és phoeniciai hagyományból meritették | 110 | I | II |
| **Jaldabaoth,** a gonosz fél-isten, az ophisták szerint, irigykedvén az emberre, ismereteinek terjedését gátolni akarta, de a kigyó, a magasabb bölcseség terjesztője jött, hogy az embert tanitsa | 110 | II | I |
| **Janiculus kryptáiban** *Bosio* számos szentnek képét fedezte föl. Igy *sz.-Pigmenio*, *Milex Pollione*, s más szentek képeit | 31 | II | I |
| **Jankovich Miklós** ismertette először, az *Egyeden* talált áldozati kancsót, mely a tudós világ figyelmét magára vonta | 30 | II | II |
| **János apostol** titkos jelenései szerint a martyrt koszoru és korona illeti | 116 | II | I |
| **János** (damascusi) *Krisztushoz* hasonlítja *Noet* | 125 | II | I |
| **János** (III) pápa (560—573) a liber pontificalis szerint a *római* temetőket kiigazittatta | 47 | II | I |
| **János** (szent) *velenczei* kórházban kellett *Incze* pápa rendelete folytán, *Bertalan* püspöknek a 200 márkányi nyugdijat kifizetni | 154 | I | II |
| **János** (IV.) *Manderscheid-blankenburgi* gróf, *Strassburgi* érsek. (Medailon-kép.) | 212 | II | II |
| **János evangelistának** angyal mutatja a mátkát. (Sponsus amat sponsam *Cristus* nimis et speciosam.) — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 121 | I | II |
| **János,** *sabinai* püspök. *IX. Gerpely* pápa követe, 1229. oldotta fel *Jakab*, *arragoniai* király és neje *Eleonora* közti házasságot | 150 | I | II |
| **János** (szent damascusi) beszéli, hogy egy ker. festésznek keze, midőn *Krisztust Jupiter* képére rajzolta, rögtön elszáradt, s csak *Gennadios konstantinápolyi* érsek imádságára nyerte vissza egészségét | 110 | II | I |
| **János apát,** Theodolinda, longobard királynő számára, *Rombán* a martyrok sirjai mellett levő lámpákból olajat gyüjtött | 26 | II | I |
| **János apát jegyzékét,** a *római* temetőkről, *Monzában* őrzik | 26 | II | I |
| **János** (II.) *pécsi* püspöknek volt utódja *Henrik*, miután előbbi *zágrábi* püspök lett. *János* (*Koller* szerint) *Henrik* bátyja volt | 273 | I | II |
| **Japáni laqueos,** vörösréz edény, berakott ezüstös lepkékkel | 257 | II | II |
| **Japáni** nagyedény (Vase) lapis lazuliból | 257 | II | II |
| **Japáni** fa-szekrény, ezüst pánttal. Födelén kakasviadalt néző tömeg stb. | 257 | II | II |
| **Japániak** a vörös-zöld szinhangulatot minden másfélének eléje teszik | 162 | II | I |
| **Jarenton,** *dijoni* apát idejében, az uj *dijoni* egyházat *II. Pascal* pápa 1106-ban szentelte föl | 26 | I | I |
| **Járfalvai** monstrantia leirása, mely a *bécsi* kiállitáson kitétetett | 192 | II | II |
| **Jaszak és Rakovácz** régi *szerb* templomain látjuk az arányok azon egyenmértékét, s a szép távlati hatást, mely a dongaboltok felemeléséből eredt | 82 | II | II |
| **Jelkép,** (symbolum) és allegoria közti különbség magyarázata | 106 | I | II |
| **Jelképes és typologiai** művészeti előadás hosszu szünet után ismét a 12-ik század körül ébredez | 112 | I | II |
| **Jelképezés** kora volt az első az ó-ker. müvészetben | 297 | I | II |
| **Jellege** éjszak-keleti *Franciaország* iskoláinak és a különösen a clunyinak | 161 | 162 | I II |
| **Jerney János** az *odessai* muzeumban látta legelőször azon csészetartó szobrokat, melyekben magyarokra vélt ráismerhetni | 101 | II | II |
| **Jeromos és szent Ágoston sz. atyák,** az *allegoriai* magyarázók, legkiválóbb képviselői az V. századból. | 111 | I | II |
| **Jeromos müvei** | 13 | II | I |
| **Jeromos** (szent) mondja, hogy a *syriai* és héber kikajon nevű növényt pun nyelven El- keroá-nak nevezték, s *Palestinában* pár nap alatt magasra nő | 135 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Jeromos** (szent) a *Jonás* profétánál előforduló »gourd« szót repkény-borostyánnak forditotta, »ivy«, miért sz. *Ágoston* annyira felháborodott, hogy ezt eretnekségnek tartotta | 134 | II | I |
| **Jeromos** (szent) a bárkába fölvett állatokat az egyházba fölvett vagy fölveendő népekhez hasonlitja | 125 | II | I |
| **Jeromos** (szent) a fülbevalók, mint pogány luxus tárgyak ellen erélyesen kikelt | 120 | II | I |
| **Jesabel és Helias.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Jesse ága** | 111 | I | II |
| **Jezabel és Elias.** (Femina trux istum dampnat sic impia christum. — *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Jézus neve**, a martyr-vért tartalmazó edényeken mindig *Zezus*-nak iratik | 120 | II | I |
| **Jézus** trónon ülve van előadva azon XIII. századbeli kéziraton, melyet jelenleg a *párisi* nagy könyvtárban őriznek | 144 | I | II |
| **Jézushoz** hasonlitották a kremsmünsteri »Speculum humanae salvationis«-féle műben *Codrust*, önfeláldozása miatt | 125 | I | II |
| **Jézus** előképeül van feltüntetve a struczmadár (mely üvegbe zárt fiait kigyóvérrel szabaditja meg) a *kremsmünsteri* »speculum humanae salvations«-féle műben | 125 | I | II |
| **Jézus** valódi arczképének a *római* egyház az *edessai Abgarus* képét tartja | 108 | I | II |
| **Jó pásztort**, három grácia közt és *Amor* és *Psyche* oldalán látván *Rossi* megjelenni, ebből azt következteti, hogy e koporsók pogány kézből jutottak a keresztények birtokába | 101 | II | I |
| **Jó pásztor**, ki eltévedt juhát vállán viszi haza, jól megkülönböztetendő a kost vivő classiai *Mercuriustól* | 100 | II | I |
| **Jób** a sarkophagokon exomis-ban ábrázoltatik, valamint a pásztorok is | 170 | I | II |
| **Joab megöli Abnert.** *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Joannes Mihaloczy** | 237 | II | II |
| **Jób fiainak lakomája.** — *Heider* összeállitása, az általa használt kézirati szegények bibliájában | 121 | I | II |
| **Jób fiainak ünnepélye.** (Job nati gaudent quia sic feliciter audent.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | II |
| **Joceranus Brancion**, a *burgundi* helység ura és *II. István cluny-i* apát, *Bertalan* püspök testvérei voltak | 146 | I | II |
| **Joceranus** 1234-ben elismeri, hogy a *clunyi* apátságtól több jószágot bir hübérben | 148 | I | II |
| **Joh-tot**, vagy *Toth*, a holdnak istene az egyptomiaknál: a kétszer nagy Toth volt | 28 | II | II |
| **John** *berlini* tanár határozottan állitja, hogy pompéji képtöredékben sem viaszt, sem enyvet, sem másféle kötöszert nem talált | 88 | II | I |
| **Joinville**, *Josserand* kis öcscse IX. *Lajos* első szentföldi hadjáratát elbeszélve fölemliti, hogy *Josserand* 36 ütközetben volt | 148 | I | II |
| **Jolánta** magyar királyné, *Lorain* állitása szerint, *Bertalan pécsi* püspöknek rokona volt | 148 | I | II |
| **Jolantával**, a *burgundi Altissidori* gróf leányával jött *Bertalan* püspök *Magyarországba* midőn ezt *András* király nőül vette | 146 | I | II |
| **Jole**, három *Amor* között alva; metszett kő | 238 | II | II |



| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Jonás** esetének ábrázolása a *calixtusi* öt *cubiculumban* több helyen fordul elő | 99 | II | I |
| **Jonás**, *Mozes* és *Dániel* alakjainak ábrázolása a *katakombákban*, kiket *Jézus* előképeiként lehet tekintenünk | 112 | I | II |
| **Jonás** megszabadul. (De tumulo criste surgens te denotat iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Jonás** b. a *pécsi* székesegyház egykori őre (custos canonicus) | 1 | II | I |
| **„Jonas in ventre ceti"** Quem capit unda freti concludunt viscera ceti. — Ábrázolás és felirat a *Klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Jonás** történetének előadási módja a *calixtusi* falfestvényeken három jelenetre van osztva | 135 | II | I |
| **Jonás** történetét elbeszéli maga a prophéta | 131 | II | I |
| **Jonás** történetének igen régi jelképes használatát *Rossi*. *Rufinus* tanuságával erősiti | 133 | II | I |
| **Jonás** történetét ábrázolja a *pécsi* sirkamara keleti falának harmadik festvénye; a *vaticani* kőkoporsón ugyanigy látjuk ábrázolva | 79 | II | I |
| **Jonás** története leggyakrabban ábrázoltatik a siralagok falképein | 79 | II | I |
| **Jonást** elnyeli a czethal. (Jonas glutitur tamen illesus reperitur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Jonást** lenyeli a czethal. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 113 | I | II |
| **Jonást** a czethal kiokádja. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati bibliájában | 119 | I | I |
| **Jóram** istállo mestere. (Premitur a populo non credens Helyseo.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Jordán** folyó (a régi mosaikokon) emberi alakban, régi folyó-istenként, urnával van ábrázolva. (Schnaase) | 320 | II | |
| **Jordánok** temetője, a *salariai* ut mellett, már II. században fön állott | 45 | II | I |
| **„Joseph in lacu."** Hunc intrare lacum feritas facit emula fratrum. — Ábrázolás és felirat *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Josserand, Balduin** *császárt* tengerentuli utjában is követte | 148 | I | II |
| **Jost Amman** művész, ki az olasz befolyást érvényesitette művészetében | 230 | II | II |
| **Jouy** „*Mosaiques de Rome*" czimű művében *Péter* apostol ábrázolásáról is szól | 324 | I | I |
| **József** megismerteti magát. (Quos vexit pridem blanditur fratribus idem.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **József** főherczeg a m. n. muzeumnak több régi csattot ajándékozott | 124 | II | II |
| **József** (bibliai) két fiának mysticai jelentőségéről *Antissiodori Remigius* nyilatkozik | 263 | II | I |
| **József** és testvérei. (Turba malignatur fratrum puer nominatur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **József** eladatik az ismaelitáknak. (Te signat Christe nummis venumdatur iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **József** eladatik *Putifárnak*. (Convenit hoc Christo quidquid puero fit in isto.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **József testvéreivel.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Józsefet verembe dobják.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . | 119 | I | II |
| **Józsefet eladják testvérei.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Ante legem) . . . . . | 119 | I | II |
| **Józsefet a verembe dobják.** (*Hanc* in cysternam detruditur iste veternam.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 123 | I | II |
| **Jubajanushoz** (l. *Cyprián Epist.* LXXIII.) irt sorok megértetik, hogy a sziklát megütő nem *Mózes*, hanem azon első, egyetlen, kire az egyház van alapítva . . . . . | 93 | II | I |
| **„Judas osculatur."** Dominum osculo te Christe tradit traditor iste. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon . . . . . | 115 | I | II |
| **Judás megcsókolja az urat.** (Per pacem Christe tradit his te proditor iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 123 | I | II |
| **„Judás árulását"**-t *Bethunban*, a XVI. század drámai előadásaiban, párhuzamba tették *Dalila* árulásával | 136 | I | II |
| **Judás** árulását előkészítve. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . | 119 | I | II |
| **Judás elárulja mesterét.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . | 119 | I | II |
| **Judás** tisztíttatja a templomot. — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában . . . . . | 119 | I | II |
| **Judás** megcsókolja Krisztust. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában . | 119 | I | II |
| **Judás Maccabaeus.** (Et tua sancta deus mundare studet Machabeus.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . | 122 | I | II |
| **Junius Bassus** koporsójának érdekét két ok emeli: mert keletkezési idejét határozottan tudjuk, s mert rajta a typologiai képek egyik legrégibb példányával találkozunk . . . . . | 113 | I | I |
| **Júno** mellképe; szobor *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből . . . . . | 54 | II | II |
| **Júno** szemeiben (*Homer* boopisa.) sokan az ökör szemét vélték fölfedezni . . . . . | 297 | I | II |
| **Jupiter** nejével is kapcsolatba hozzák a *mythosok* a syréneket . . . . . | 7 | II | I |
| **Jupiter** trónszékét, *Pausanias* leírása után *Quatremére* de *Quincy* restaurálta. (*L. Steinbüchel* rajza: Gross. antiqu. Atlas II. für IX. tábl.) . . . . . | 252 | I | II |
| **Jupiter és Mercurius**, *Alkmene* ablaka előtt, felkötött nemzőrészekkel jelennek meg egy agyagedényen, melyet *Müller* és *Oesterley* ismertetnek . . . . . | 284 | I | II |
| **Justinián** császár (I.) korában tűnt fel a zománcz használata *Byzánczban*, s ő *Hormisdas* pápának zománczos lámpát küldött ajándékba . . . . . | 83 | II | II |
| **Justinián** korában és az ő haláláig (527—566) nagyobb mérvü műveken még tűrhetőleg van a *byzanti* viselet feltüntetve . . . . . | 173 | I | II |
| **Justinián** koronája, a *ravennai* sz. Vitál-templom tribunjának mosaikján, — fölfelé táguló, hengerféle, melyről *Reiske* ezt mondja: »μοδιολος χρύσος genus coronae imperialis turritae in summo latioris, in imo, quo caput tegebat, angustioris, ad instar situlae . . . . . | 181 | I | II |
| **Justinián** császártól *Tzathius*, *Zamoixius* fia investitiót kért *Justiniánus* byzanti császártól, mely a korona osztogatásban culminált . . . . . | 88 | II | II |
| **Justinian** császár, *sz. Zsófia* templomának egyik ajtaja fölötti mosaikon sapkás-koronát visel. (*Salzenberg* Altchristliche Baudenkmale von *Constantinopel*) . . | 182 | I | II |
| **Justiniani Lőrincz**, *Velencze* első patriarchája . . . . . | 55 | I | I |
| **Justinus martyr** párbeszédében (Tryphonnal) a *typusok* nagy kincsével találkozunk . . . . . | 110 | I | II |
| **Jutalom a másvilágon.** (Tunc gandent anime sibi quando datur bonum omne.) *Heinecke*-féle szegények bibliája . . . . . | 125 | I | II |


## K.


| | | | |
|---|---|---|---|
| Καβαδιον (colobium) honnan »kabát« szavunk származhatott . . . . . | 190 | I | II |
| **Kabirok** közé tartozik a két nagyobb *Hermes*, vagyis a nyolcz nagy isten sorába . . . . . | 29 | II | II |
| **Kairoban**, a *bulaki* muzemban őrzik, a *Mariette* által fölfedezett valóságos *egyptomi* arczképeket . . . . . | 286 | I | II |
| **Kalocsai** érsekség házioltárkája . . . . . | 208 | II | II |
| **Kalocsai** metropolita templom leirása . . . . . | 147 | II | II |
| **Kamene babe**-nak nevezik a déli *Oroszországban* látható kurganok-nak nevezett sírhalmokon levő csészehordó szobrokat . . . . . | 101 | II | II |
| **Kames**-nek, 17-dik (*egyptom*) dynastia királyának volt neje *Aahhotep*, és anyja a 18-dik dynastia első királyának: *Amosisnak* . . . . . | 26 | II | II |
| **Kámzsás** ruhával nyugaton előbb találkozunk, mint keleten, mert a szerzetesek szervezése előbb történt nyugaton mint keleten. (*Reiske.*) . . . . . | 188 | | |
| Καμποτουβα videntur esse tubia campagia . . . . . | 178 | I | II |
| **Kanitz** szerint, a szerb épitészeti tevékenység második korszakának azt tekinthetni, mely a Duna balpartján, *Frusca-Gora* táján keletkezett . . . . . | 82 | II | II |
| **Kanitz Ferencz** volt első, ki nemcsak a *szerb*, hanem a *magyarországi* byzanti épületeket is tanulmányozta | 82 | II | II |
| Καναχη (perzsa öltöny); *Reiske* e szóból származtatja köpönyeg szavunkat . . . . . | 188 | I | II |
| **Kánya** (Geier), melyet az *egyptomiak* a rovarral ellenkezőleg, csak nőnemünek hittek . . . . . | 107 | I | II |
| **Kapitael-gyürü** . . . . . | 11 | I | I |
| **„Kapuze"** főtakaró, melyet *Rómában* a köztársaság végefelé a bölcsészek és cynicusok hordtak; e ruha alapja lett később a szerzetesek ruhájának. (*Weiss.*) | 188 | I | II |
| **Karánsebesen**, a parancsnok házában is látható egy jó pásztor, de a mely nem visz kost, csak botjára támaszkodik . . . . . | 102 | II | I |
| **Kárász Géza** processionalis keresztje volt a legnagyobb átlátszó zománczos mű a *bécsi* kiállitás amateur osztályában . . . . . | 214 | II | II |
| **Kard leirása**, mely a prágai székesegyház kincstárában őriztetik, s melyet Sz. *Istvánénak* tulajdonitanak . . . . . | 125 | II | II |
| **Karinthiában** sarcophagot találtak, melyen a jó pásztor van ábrázolva, s erről *Arneth* részletesen nyilatkozik . . . . . | 101 | II | I |
| **Karlsruhei** muzeumban látható egy fibula, mely *etruri* sírból származik . . . . . | 16 | II | II |
| **Károly** császár (V.) (Medailon-kép.) . . . . . | 212 | II | II |
| **Károly** (X.) és **Maximilián** csász. feje (metszett kőben) | 238 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Kassai** muzeum fayencei | 238 | II | II |
| **Katabaticum**-nak neveztetik görög szóval a régi coemeteriumok »emelet«-e | 37 | II | I |
| **„Katakomba“** szó alkalmazása téves minden oly temetőhelyre, melyet csak földalatti uton közelíthetni meg | 23 | II | I |
| **Katakombák** vérpalaczkocskái vagy edénykéi alatt értünk üvegből, agyagból elefántcsont- vagy más eféle anyagból készített edényeket, melyekben vagy vörös nedvet, vagy annak ülepedését találjuk | 119 | II | I |
| **„Katakumbá“**-nak nevezték a *romaiak* később *coemeteriumaikat* | 22 | II | I |
| **Katechumenok** négy osztálya *Marchi* szerint | 34 | II | I |
| **Katonai ruházat**; a XII. században minő lehetett, mutatja sz. *Blasius* kolostor casuláján levő himzés | 207 | I | II |
| **Kebshnif** volt azon négy edény egyikének neve, melybe a mumia mellé a máj és hugyhólyag helyeztetett | 29 | II | I |
| **Keglevich István** gróf sévresi tányérai | 238 | II | II |
| **Keglevich** grófi család czimere a *bécsi* kiállításon kitétetett | 225 | II | II |
| **Keglevich István** gróf *Bécsben* kiállított fegyverei | 225 | II | II |
| **Keglevich István** gróf saladéja | 225 | II | II |
| **Keglevich István** gróf, a *bécsi* kiállitás amateur osztályában érdekes antiktárgyakat állított ki | 59 | II | II |
| **Kegyeleti Mária-kép**, a *Mária-Czelli* egyházban *N. Lajos* ajándéka | 177 | II | II |
| **Keisler**: De pinna et eius vellere indeque parato pannificio refert in Itinerario Italico | | | |
| **Kelemen** (szent) *Péter* és *Pál* apostolokat a legszentebb oszlopoknak nevezi | 142 | II | I |
| **Kelemen** (szent) egyik levelében Kristust kormányosnak, a püspököt kapitánynak, a papokat hajóslegényeknek nevezi | 128 | II | I |
| **Kelemen** (római) irataiban már négy évszakról találunk említést téve | 116 | II | I |
| **Kelemen** (VII.) pápa, 1345. oct 9-én kelt bucsu-levelet ajándékoz a *pécsi* székesegyháznak, kárpótlásul a megelőző években szenvedett viszontagságaiért | 5 | I | I |
| **Kelemen-féle** hamis könyvek képezik egyetlen alapját azon elterjedt nézetnek, mely *Péter* apostol hajzatára vonatkozik | 138 | II | I |
| **Kelet-India** | 251 | II | II |
| **Keleti ember** nőkkel beszélgetve. *Rembrandt* műve | 248 | II | II |
| **Kelyhek** a *bécsi* kiáll. magy. osztályában a XV. századb. | 183 | II | II |
| **Kemény István** gróf parurje, mely forgó, mentekötő, kardöv és négy gombból áll, a *bécsi* kiállításon kitétetett | 223 | II | II |
| **Kengyelvas** eredetét a *turáni* fajnál, vagy talán a *chinaiaknál* kell keresnünk | 123 | II | II |
| **Kengyelvasat** a *görögök* és *rómaiak* nem ismertek, a stapes, egy keresztfa volt a lándzsa végén, melyre a lovas rá lépett | 123 | II | II |
| **Kérgesnek** (incrusté) nevezik a sejtes és vájott terű zománczot | 84 | II | II |
| **Kereszt** uralkodott az apsisekben az V. században | 102 | II | I |
| **Kereszt alakja** a régi emlékeken különféle | 147 | II | I |
| **Kereszt ábrázolásában** 355-ben az X betüt egészen elhagyták s a jelt igy adták: † | 149 | II | I |
| **Kereszt** az esztergami metropolis kincstárában, melyet a magyar királyok egykor, koronázás alkalmával kezükben tartottak | 142 | II | II |
| **Kereszt alakját** a régiek többnyire annyira elrejtették, hogy többnyire magyarázatra van szükségünk | 147 | II | I |
| **Keresztalaku ereklyetartó leirása**, mely a bécsi világkiállításon volt kiállítva | 190 | II | II |
| **Keresztelés** a calixtusi sirkamrák egyikében ugy van ábrázolva, hogy egy férfiu egy alig térdig vizben álló ifjunak fejére rá teszi jobbját, egy másikban a fej és az egész test a kéz föltétele által volt meglocsolva | 95 | II | I |
| **Keresztény festészet** második korszaka a II. század végétől az ötödikig tart | 52 | II | I |
| **Kereszt-folyosó** *Zürichben*, hol a kifejlett román-styl korából füzemény *(Flechtwerk)* látható | 255 | I | II |
| **Keresztény festészet**, a harmadik korszakban a byzanti modort utánozza. E korszakban a szentek képei tulnyomóak | 52 | II | I |
| **Keresztény falfestészet** első korszaka rómainak nevezhető | 50 | II | I |
| **Keresztény családi sírnak** nevezhető az ostiai ut mellett létezett oratorium | 82 | II | I |
| **Keresztény tárgyu csészék** (*Bosio* szerint) kevésbbé ritkák a későbbi, semmint a legrégibb sirokon | 121 | II | I |
| **Keresztény koporsókra** vallásos tárgyakat a IV. század közepe előtt aligha véstek | 308 | I | II |
| **Keresztény plastika** műveinek egész tömegét tekintve, arról oly dicsérőleg nem nyilatkozhatunk, mint az építészetről | 364 | I | II |
| **Keresztbe tett keze** *Izsáknak* némely műveken jelképen alapul, kettős tekintetben | 262 | I | II |
| **Keresztbe tett kar** *Krisztus* keresztjének jele, mit *Labarte* táblája tanusít | 262 | I | II |
| **Keresztes-monogrammát** a *Krisztus*-félének *Rossi* szerint azért tették elébe, mert előbbi közelebb állott a valóságos kereszthez | 150 | II | I |
| **Keresztes monogrammának** † *Rossi* a római coemeteriumokban nyomát sem találta | 149 | II | I |
| **Keresztesek** keletről jó stylü diszítmény motivumait hozták vissza, sőt szobrászati művekkel tértek meg | 159 | I | II |
| **Két-farku syrénben**, a keresztény kettős életét hitték felismerni: az anyagit és szellemit | 16 | II | I |
| **Két hal** ábrázolásának jelentőségére nézve idézi *Pitra* sz. *Ágoston* szavait: Duo pisces qui saporem suavem pani dabant duas illas personas videntur significare, quibus populus ille regebatur regiam scilicet et sacerdotalem | 97 | II | I |
| **Két összenött ló**, fogantyut képezve; *Ráth György Bécsben* kiallított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Két ballagó férfiú**, *Rembrandt* műve | 248 | II | II |
| **Két bibliai alak** tájképben. *Rembrandt* ecsetműve | 248 | II | II |
| **Két István** (cluny-i) apátot említ *Lorain, Guicheron* után: brancionit és berzeit, az előbbit XXIII, az utóbbit XXIV-iknek téve | 148 | I | II |
| **Kétféle oroszlán** a spalatoi templomban: kő- és fa-oroszlán | 354 | I | II |
| **Kétféle ruházatot** észlelhetünk a középkor müveiben | 166 | I | II |
| **Kettős hajfonatot** látunk *Sámson* ábrázolásánál *Begon* ereklye-tartója négyoldalu talapzatán és a régibb verduni antipendium mosaik-képén | 234 | I | II |
| **Kettős**, egymásfelé fordult madár a középkorban, ugy byzanti, mint arab kelméken számtalanszor fordul elé | 242 | I | II |
| **Kettős tunicát** *Augusztus* császár is hordott; ezt látjuk II. *Frigyes* neje alakjánál is (friesingi dombormű). | 220 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Kettös sas** (byzanti), mely a császárok czipőin disz-lett | 242 | I | II |
| **Kettös sas** diszíté a byzanti császár czipőjét, miből világos, hogy a kétfejü sas sokkal régibb eredetü a német császárság kétfejü sasánál | 179 | I | II |
| **Kettös kereszt** törvényesen is elismertetik az ország czimerének | 129 | II | II |
| **Kettös fél-oszlop**, a nyugati fal mellett, szent *Márk* velenczei altemplomában | 58 | I | I |
| **Kettös kápolnák** az ó-keresztény világban | 82 | II | I |
| **Kettös aranypecsét** azon okmányról, melyben II. *András* lekötelezi magát a pápai követ előtt az országos privilegiumok épentartására | 127 | II | II |
| **Kézföltétel**, mely keresztelés közben történik, külön-bözik attól, melyet püspök visz véghez a vizből kijött és fehér togába öltözött keresztelten | 95 | II | I |
| **Kéziratos-könyvek** miniaturjai képezik a byzanti művészet egyik forrását, *Justinián* halálától, a X. század kezdetéig. *(Schnaase)* | 341 | I | II |
| **Kifestett temetö-helyre** 1578-ban akadtak *Rómában*, a salariai ut jobb oldalán az irlandi collegium mellett | 27 | II | I |
| **Khevenhiller Kristóf.** (Medaillon-kép.) | 213 | II | II |
| **Kigyó** jelzi a bünbeesést (a laterani sarcophagon), mely a végzetteljes almát még a szájában tartja | 106 | II | I |
| **Kigyó alakjában** ábrázolta az ó-keresztény világ a sátánt | 115 | II | I |
| **Kikajon-nal** ugyanazonositották a »gourd« szót, mely *Jónás* prófétánál fordul elő | 134 | II | I |
| **Kiki-olajnak** nevezik a rabbinusok a ricinus-olajat | 134 | II | I |
| **Király** *(Ahasverus ?)* előtt térdelő. *Rembrandt* toll stb. rajza | 248 | II | II |
| **Király József** néhai pécsi püspök | 2 | II | I |
| **Királyi palást** felvágatása *Mária Terézia* alatt történt *Bock* szerint | 95 | II | II |
| **Királyi** épitkezés *Székes-Fehérvárott*, mint az emlék-szerü épitészet lenditője hazánkban. | 3 | I | I |
| **Kirke** tanácsot ad *Ulyssesnek*. (Odyssea. XII. 39. XII. 158.) A *Syrénákra* vonatkozólag. | 5 | II | I |
| **Kis Niobe-fő**: egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállí-tott szobrainak. | 49 | II | II |
| **Kis fiú**; szobormü *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből. | 55 | II | II |
| **Kis-mesterek** (Kleinmeister) néven kismérvü réz- és fametszeteik után neveztettek el *Németországban* némely mesterek. | 230 | II | II |
| **Kis tornyos** épületet alkalmaztak a XII. században a kas helyére, a *franczia* templomokon. | 247 | I | II |
| **Kisded** alakjában van ábrázolva a szentlélek egy XIV. századbeli képen, melyet *Didron* lemásolt. | 112 | II | I |
| **Kis-Zsejken** *(Erdély.)* talált *római* fülbevalók. | 111 | II | II |
| „**Kiüzettek**“ (epulsi) volt a *katechumenok* első osz-tálya. | 31 | II | I |
| **Klaproth** a *hunnok* müvének tekinti a *kurganok* sírhal-mán látható szobrokat | 102 | II | II |
| **Klimkovics Béla** fayancei. | 237 | II | II |
| **Klosterneuburgi** »Antipendium« vagyis oltárrakvány | 112 | I | II |
| **Klosterneuburgi** antipendium oroszlána, előnyösen elüt a *spalatoi, boukoleon*-i oroszlánoktól | 354 | I | II |
| **Knapp és Guttenson** lerajzolták a *lateráni* mosaikról *Nagy Károly* alakját, melyhez *Bunsen* irt magya-rázatot. | 195 | I | II |
| **Knausz Gyula**, *esztergami* kanonok közbenjárására állí-tatott ki a *bécsi* világkiállításon az *esztergami* met-ropolis kincseinek nagy része. | 5 | II | II |
| **Kö-typarium.** (Kétoldalú). | 131 | II | II |
| **Köb-kapitael.** (Würfenkapitel). | 10 | I | I |
| **Kö-felirat** volt *sz. Márk* templomában látható, mely a templom fölszentelési idejét 1671-re tette. | 52 | I | I |
| **Kohol-nak** nevezett antimoniummal festik az egypto-miak pilla-szőreiket. | 25 | II | II |
| Κοιμητήριον szóból származik a »caemeterium« latin szó | 21 | II | I |
| **Kö-koporsó** a III. századból, melyet *Rossi* ismertet. (»Bulletino di Archeol. Crist«. 1863. 35). | 308 | I | II |
| **Kö-koporsók** használata *Constantin* előtt az *Antoniusok* korában dívott. | 50 | II | I |
| **Kö-koporsók** és caemeteriumok képletei némileg kü-lönböznek egymástól. | 124 | II | I |
| **Kő-koporsók** *Constantin* korában ismét alkalmazásba kerültek, s ezen körülmény nagy fontossággal bir a chronologiai meghatározásra nézve | 30 | II | I |
| **Kő-korban** az ember csak pattogtatással hegyesített legegyszerübb kőszerekkel élt, melyeket később csiszolni tanult, s a legegyszerübb agyagedények-kel, melyeket kórong nélkül készített. | 3 | II | II |
| **Kollár** a *szalavári* castrumot 1841-ben felmérette. | 92 | I | I |
| **Koller József**, *pécsi* kanonok ily czimü müvet irt: »Prolegomena in historiam« és »Historia episco-patus *Quinqueecclesiensis*«. | 1 | I | I |
| **Koller**, a *sümegi* okirat-másolatot másodszor tette közzé | 1 | I | I |
| **Kölnben**, a városi könyvtárban, egy a XIV. vagy XV. század elején készített »Speculum humanae salva-tionis« őriztetik, melyben *Sámson* a *philisteusok* ál-tal gúnyoltatva adatik elő. | 136 | I | II |
| **Kolozsvári** muzeum gyertyatartója. | 141 | II | II |
| **Költemény** a VIII. századból, melyben *Luitprand lon-gobard* királyról tétetik említés. | 31 | I | I |
| **König és Schwengberger** méretei, a *szent Márk* tem-plomra vonatkozólag, teljesen megegyeznek a *Kreutzéval*. | 53 | I | I |
| **Königsfeldi** zárdát *(A sweiczi Aargani kantonban)* Ág-*nes* magyar királyné, anyjával együtt alapította. | 180 | II | II |
| **Konok gyermek.** *Rembrandt* müve. | 248 | II | II |
| **Konrád** I. *salzburgi* érsek 1122-ben a *szent zenoi* zárdát befejezte, s az *Ágoston* »kanonokok«-nak adta át. | 200 | I | II |
| **Konstantinápolyban** a szobrászati iskolák, a képrom-bolók előtt, fa,- elefántcsont és aranyos bútorokat készítettek; ezt tették nyugaton a *velenczeiek* és *genuaiak*. | 158 | I | II |
| **Köntöst** (tunica) Európa éjszaki népei viseltek; ezt igazolja a *frankok* »Lex Salicá«-ja. | 218 | I | II |
| **Könyöki József** fayancei. | 238 | II | II |
| **Köpad** az első keresztények sírkamráiban és a *pécsi* cubiculumban, melyen az első keresztény szertar-tás alkalmával a szent edényeket tartották. | 83 | II | I |
| **Kopasz Károly** és *Izsák* püspök restaurálták a *dijóni* templomot. | 26 | I | I |
| **Köpeny-keretelés** a magas rangú *byzantiaknál* drága felvarrott kövekből állott. | 218 | I | II |
| **Köpenyviselés** a *byzanti* nőknél mindennapias volt. | 190 | I | II |
| „**Köpönyeg**“; *Reiske*: καυακη *perzsa* szóból származ-tatja ezen magyar szót. | 188 | I | II |
| **Köpenyes férfiú.** *Rembrandt* müve. | 248 | II | II |


KÖNYV-TÁRA

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Koporsó**; legrégibb, valóban keresztény előadást mutató és határozott évszámmal ellátott koporsó *Bassusé* és *Próbusé*. 359. és 395-ből. | 308 | I | II |
| **Kore, Dathan és Abiram.** (Hi terre dantur quia cristo non famulantur). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 125 | I | II |
| **Kornis Zsuzsánna** grófnő a *bécsi* világkiállításon urhölgyi díszruhát állított ki. | 239 | II | II |
| **Kornis Béla** gróf forgója és mente-kötője a *bécsi* kiállításon kitétetett. | 223 | II | II |
| **Korona**, az első négy században, nem jelenik meg az ó-keresztény sarkophagokon. | 170 | I | II |
| **Koronát** *Justinián* császár halála után a császári család más tagjai, az ugynevezett *caesarok*, sőt *despoták* is viseltek; de ez a császárétól mindig különbözött. | 181 | I | II |
| **Korona-pártázatként** állította össze *Bock* a *nyitra-iváni* zománc-lemezeket, a német császári korona pártázatát használván mintául. | 331 | I | II |
| **Körülmetélést** ábrázoló falképek magyarázata, melyek *Bécsben* kivoltak állítva. | 198 | II | II |
| **Kos-fej**; szobor-mű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Kosmas** (szent) képe a m. korona abroncsán | 331 | I | II |
| **„Kostümkunde“**, melyben *Weiss* a *Förster* által lemásolt *ravennai* sz. vitál templom mosaik-rajzát adja | 181 | I | II |
| **Köszekerczéket** nem egyedül és magukban, hanem találjuk más ős eredeti eszközök, edények és táplálék-maradékokkal | 4 | II | II |
| **Köszobor-paizs**, melyet déli *Franczia*ország *Montdragon* nevű helységében 1834-ben találtak | 198 | I | II |
| **Koura-nak** nevezik *Palestinában* a lopótököt; khurwanak a *ricinus*-t | 134 | II | I |
| **Középkor typologiája** a három *babyloni* ifjat nem hozta viszonyba a három keleti bölcsel, mert azok elébe *Ábrahám* dézsmálását, és a *sabai* királynőt helyezte | 150 | II | I |
| **Középkor** (régibb) műgyakorlatában: ó-keresztényre, *byzantira* és barbárra osztatik föl | 99 | II | II |
| **Középkori** viselet két kutfőből eredettnek tekinthető: classikai antikból, és *ázsiai* világból | 221 | I | II |
| **Középkor** papjai tudományának egyik fő- s nevezetes ága a typologia volt | 126 | I | II |
| **Középkor** ruházatáról ir *Falke* a *bécsi* »Mitth.« 1860. évf. »Die männliche Kopftracht« cz. alatt | 222 | I | II |
| **Középkori** szobrászat az általa követett tanok valóságának köszöni, hogy ihlettségében külön utat választhatott. (*Texier* tételei) | 279 | I | II |
| **Középkorban** a syrenát leginkább csábító, behizelgő oldaláról fogtak fel | 18 | II | I |
| **Középponti** rendszer, a magasba való csúcsosodás alakja a *byzanti* építészet eredménye, melyhez a boltépítkezés erőteljes kifejlődése is járult | 81 | II | II |
| **Kreler Miklós.** (Medailon-kép.) | 213 | II | II |
| **Kreta** szigetén készítették *Plinius* szerint a paraetoniumot (fehér festék), melyet iszappal sűrített tengeri tajtnak tartottak | 88 | II | I |
| **Kremsmünsteri** »Speculum hum. salvationis-féle könyv részletes magyarázata | 125 | I | II |
| **Kreuser** a szőlőt evő pávát az eucharistia örökéletet igérő jelképének tartja | 157 | II | I |
| **Kreuser** szerint a galamb a szentlélek hét ajándékát jelenti az ó-keresztyén ábrázolásokon | 159 | II | I |
| **Kreuser**, az egyháznak *Nóéról* szóló jelképes typologiai tanát igy foglalja össze: *Noe*, a patriarcha, próféta és az urnak előképe fiaiban is megmentetett övéivel a bárkában, mig minden odaveszett, ami azonkivül volt. Az ujabb bárka az egyház, ezenkivül nincs üdvösség | 127 | II | I |
| **Kreuser** szerint a középkor a sz. irást négy oldalról fogta fel | 111 | I | II |
| **Kreuser** nyilatkozata, mely szerint az evangeliumok magukban, vonatkozás nélkül, hiányosak, és teljes magyarázatukat csak az ó-szövetségben lelhetik | 109 | I | II |
| **Kreuser** az antik syrenákról inkább elmésen, semmint régészeti itélettel szól. (»Über die *Syrenen*«) | 9 | II | I |
| **Kreutz**, a *velenczei sz. Márk* templom mosaik-festvényeit másoló diszmunkája | 52 | I | I |
| **Krisztus** égbeszállása. (Sanctus sanctorum cristus petit astra polorum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Krisztus** megjelenik tanítványai előtt. Hic ihesus apparet surgentis gloria caret. *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Krisztus** megjelenik *Magdolnának*. (Te monstrans piam solaris criste mariam.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Krisztus** feltámadása. (Quem saxum texit frangens tumulus ihesus exit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Krisztus** az előpokolban. (Fit cristi morte baratri destructio porte.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Krisztus** a keresztfán át szuratik. (De cristo munda cum sangvine profluit unda.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztus** viszi a keresztet. (Fert crucis hoc lignum cristus reputans sibi dignum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztus elfogatik**. Sunt sic prostsati cristum captare parati.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztus az olajfa-kertben.** (Gethsemane transit Jhesus inde suis valedicit.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztus bevonulása Jeruzsalembe.** (Carmen hebreorum te laudet Christe bonorum.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Krisztus feltámasztja Lázárt.** (Per te fit Christe redivivus Lazarus iste.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Krisztus keresztelése.** (Dum baptisatur Christus baptisma sacratur.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Krisztus visszatér Egyptomból.** (Ad loca sancta redit Jhesus egiptome recedit.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Krisztus Pilátus előtt.** *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus oldal-sebe.** *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus elfogatására** küldött poroszlók előtte földre esnek. (Sunt sic prostrati Christum captare parati.) *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Krisztus a menybe száll.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Krisztus megjelenik tanitványainak.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Krisztus mint kertész.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Krisztus tanitványaitól elbucsuzik.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Krisztus Egyptomban.** (Ydola presente Christo cecidere repente.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Krisztus Egyptomba menekül.** (Herodis diram Christus puer effugit iram). *Heinecke-féle* szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Krisztus a farizeusokkal.** *Rembrandt* tollrajza | 248 | II | II |
| **Krisztus** a *samariai* nővel a kut mellett. *Rembrandt* toll és *bister*-rajza | 248 | II | II |
| **Krisztus a keresztfán** | 237 | II | II |
| **Krisztus születése.** (Absque dolore paris virgo Maria maris.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Krisztus koronázza a jó lelket.** (Tunc gaudent anime sibi quando bonum datur omne.) — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 121 | I | II |
| **Krisztus a kalmárokat** kiüzi a templomból. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus feltámasztja Lázárt.** — *Heider* összeállítása az által használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus bevonulása Jeruzsálembe.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus a keresztfán.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 113 | I | II |
| **Krisztus hordja keresztjét.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztus születése.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus átváltozása** *Táborhegyén.* — *Heider* összeállítása az általa használt kézirata szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus bemutatása a templomban.** — *Heider* felosztása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus keresztelése a Jordánban.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus megkisértése a pusztában.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus** *egyptomi* utján széttörnek a bálványok. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | |
| **Krisztus** futása *Egyptomba.* — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus** visszatér *Egyptomból.* — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Krisztus** képét az ó-keresztények a művészetben kettős szempontból fogták fel | 78 | II | II |
| **Krisztus** képet az ó-keresztények ugyanazonosnak tartották az atya-istenével | 109 | II | I |
| **Krisztus** szakállal, mint a szent háromság egyik személye, szakáll nélkül pedig, mint a viz átváltoztatója, a kenyér szaporitója stb tekintetik | 111 | II | I |
| **Krisztus** oly képei a legrégibb emlékekben nem fordulnak elő, melyeket arczképeknek lehetne nevezni | 104 | II | I |
| **Krisztust** eltemetik. (Mirra conditur et ab hys christus sepelitur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztust** keresztrefeszitik. (Eruit a tristi baratro nos passio christi.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Krisztust** a sirba teszik. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Krisztust** hajdan, a kost hordó *Mercuriussal*, tévesztették össze, a falfestményeken | 51 | II | I |
| **Krisztus** monogrammja a *pécsi* siralag képein | 79 | II | I |
| **Krisztus** monogramma a *pécsi cubiculumban*, concentricus levélkoszorus körökben | 125 | II | I |
| **Krisztus** és az apostolok fejét *Junius Bassus* koporsójának domborművein még nimbus nem veszi körül, és itt sarukkal és nem mezitláb vannak ábrázolva | 118 | II | I |
| **Krisztus** *jeruzsalemi* bevonulásának ábrázolása *Junius Bassus* koporsóján | 115 | II | I |
| **Krisztus** eszményének kifejtését a byz. művészet nagy eredményének kell tekintenünk. (Schnaase) | 318 | I | II |
| **Krisztus** születése két jelenetben a *spalatoi* torony domborművén | 351 | I | II |
| **Krisztus** kigunyoltatása prototypjének mondható a *pécsi* déli lépcsőház domborművében, a két oszlopot ledöntő *Sámson* | 359 | I | II |
| **Krisztus** *egyptomi* menekülését ábrázolja *Dávid* és *Jakab* megfutamodásának ábrázolása a szegények bibliájában | 139 | I | II |
| **Krisztus** kigunyolása és ostoroztatása; dombormű, mely *Bécsben* ki volt állitva | 202 | II | II |
| **Krisztus** előtypusa | 110 | I | II |
| **Krisztus**-féle monogrammákat nemcsak *vaticáni* bibliában, hanem más régibb codexekben is találunk | 151 | II | I |
| **Kritika,** *Dömötör pécsi* püspök sirkövének feliratára vonatkozólag | 270 | I | II |
| **Kritios Aristogiton**-jánál a mosolyt közömbös komolyság helyettesiti. — (Overbeck) | 361 | I | II |
| **Kruesz Chrysostom,** a magyar királyi koronázási köpenynek mását igen diszes szekrényben állittatta ki a *bécsi* kiállitáson | 91 | II | II |
| **Krug Lajos,** ki rézmetszeteiben *Schongauer* styljéhez simul | 230 | II | II |
| **Kruse:** »*Necrolivonica*« czimü munkája az antik és barbár-bronczok alkatrészeinek vegyületi vizsgálatára nézve jó felvilágositást nyujt | 13 | II | II |
| **Kruse:** Beilage F. Resultate der chemischen Untersuchung antiker metallischer Gegenstände, besonders die in den Ostseegouvernements vorkommenden | 13 | II | II |
| **Krusedolban** *(Szerbia)* a templom kúphengerének koronapárkányzata túlközel van alkalmazva a ívekhez; az oldal-apsisek laposak, s igy nem eléggé jelzik a *görög* keresztet | 82 | II | II |
| **Kruseváczi** templomnál *Szerémmegye* templomai később épittettek, mégis az utóbbiak mind nélkülözik az egykorú tornyot | 82 | II | II |
| **Krusevácz**i *szerb* templom frescoi az *athoshegyi* iskolára emlékeztetnek, bár itt hiányzik a körvonalak szigorú typikaisága | 82 | II | II |
| **Krystály-szekrény** leirása, mely a *bécsi* kiállitáson kitétetett | 189 | II | II |
| **Kubinyi László,** ezüstnyéllel ellátott szablyája, melyet *Kubinyi Ferencz Bécsben* kiállított | 233 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Kubinyi Ferencz** a *bécsi* kiállításon férfi díszruhát állitott ki | 239 | II | II |
| **Kubinyi Ágoston** »*szegszárdi* régiségek« czím alatt ismertette az 1845-ben *Szegszárdon* talált nevezetes kőkoporsót | 311 | I | II |
| **Kuesma**, fekete bársonyból *Kubinyi F.* tulajdona | 239 | II | II |
| **Kufárok** a templomban. (*Christus* vendentes templo repellit ementes.) *Heinecke-féle* szegények bibliája. | 122 | I | II |
| **Kugler** nyilatkozata: a *pannonhalmi* casuláról | 98 | II | II |
| **Kugler**: »Geschichte der Baukunst« czímű művében, egy kőfelirattal megegyezőleg 1061-re teszi *szent Márk* templomának felszentelési idejét | 52 | I | I |
| **Kugler** megjegyzése tornyainkról | 93 | I | I |
| **Kugler** »A művészet történetéről« szóló művében a *sz. páli* biblia czímlapjának alakját *Kopasz Károlyének* ismeri | 197 | I | II |
| **Kulcsok** átadása (*Krisztus* által *Péternek*) *XV. Gergely* pápa koporsóján is ábrázolva van, valamint *Franczia országban* talált számos ó-ker. sarcophagon. | 143 | II | I |
| **Kunágotán** talált lószerszám-díszek | 122 | II | II |
| **„Kuny kiállitási tárgya“** | 237 | II | II |
| **Kunszt József**, egykori *kalocsai* érsek a híres *bakodi* leletet *Bécsbe* vitte megismerés végett | 109 | II | II |
| **Kúpot**, az építkezésnél a *rómaiak* is használtak, hanem leginkább csak kerek épületeken és henger-alapra rakták fel | 81 | II | II |
| **Kurganok-nak** nevezett sírhalmok vannak *Oroszország* több vidékén: melyek tetején csésze-hordó alakok láthatók | 101 | I | II |
| **Kurta köpeny**, *angol-norman* divat; *II. Henrik* (kurta köpenyes) hozta divatba | 201 | II | II |
| **Kurtea d. Argyischi** egyház *Oláhországban* tanúsítja, mennyire kalandorossá vált a »füzemény« a byzantiaknál. *(Reissenberger Lajos)* | 255 | I | II |
| **Kuruczok** idejében (1804) bombák sértették a *pécsi* székesegyház boltozatát | 3 | II | I |
| **Kutassy János**, *esztergami* érsek casulája, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 190 | II | II |
| **Kutatás** a *velenczei szent Márk* templomban 1811. jan. 27-én | 56 | I | I |
| **Kybele**, az istenek és földnek anyja; egyike *Pulszky Bécsben* kiállított szobrainak | 51 | II | II |
| **Kybele** istennő corona muralisához hasonlít *Theodora* császárnőnek a *ravennai* mosaikon- látható koronája | 183 | I | II |
| **„Kyzdyr“** nevű helységet, *Róbert Károly, a pécsi* káptalannak adományozta | 5 | I | I |


## L.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Labarte** *az esztergomi* lipsanothecáról szólva megjegyzi, hogy az előbbi művészeti tekintetben a *limburginál* csekélyebb értékü | 90 | II | II |
| **Labarte** állitása szerint a *florenczi* keresztalaku ereklyetartó *Betti Ferencz* műve, de a négy gyámon emelkedő pompás szoborkákat *Pollajuolo Antal* készitette | 217 | II | II |
| **Labarte** a festett zománcz feltalását *limogesi* mestereknek tulajdonitja | 219 | II | II |
| **Labarte**: Histoire des arts industriels au moyen-âge et a l'epoque de la renaissance. IV. k. | 174 | I | II |
| **Labarte** bebizonyitotta, hogy a *byzanti* zománcz-gyakorlat nem közvetlen déli *Franczia országba*, hanem a *Rajna* vidékére lett átültetve s onnan 1140. körül *sz. Denisbe* került | 84 | II | II |
| **„Labarum“**, *byzanti* császári lobogó; *Dukas Mihály*, a magyar koronán ily labarum-ot tart kezében | 330 | I | II |
| **Lábbeli Byzantban** szines harisnyából és szines, diszitett félczipőből állott | 181 | I | II |
| **Ladislaus rex** | 3 | I | I |
| **Lacna** (χλαινα) *római* öltöny darab. (Innen halina) | 169 | I | II |
| **Laevinus Tarentius.** (Medailon-kép.) | 213 | II | II |
| **Lajos**, magyar király. (Medailon arczkép, halála évében) | 212 | II | II |
| **Lajos** IX. vonakodott a IV. *Innocentius* által *Lyonban* tartott conciliumon megjelenni; melyen *II. Frigyest* a pápa letette | 152 | II | II |
| **Lajos** (Nagy) király menyegzői vászoningének nyakkörüli másolata | 178 | II | II |
| **Lajos** király neje menyegzői diszingének, illetőleg himzésének másolata | 178 | II | II |
| **Lajos** (Nagy) a *mariaczelli* egyházat ujra kezdte épittetni, s a főkapuzat diszitése az ő bőkezüségének eredménye | 177 | II | II |
| **Landsbergi Herradnak**: »Hortus deliciarum« czimű művét *Engelhardt E. M.* 1818-ban adta ki | 209 | I | II |
| **Landsbergi Herrad**: »Hortus deliciarum« czimű művében a syrénekről | 12 | II | I |
| **Landsbergi Herrad** nevezetes könyve, a legutolsó *strassburgi* ostrom alkalmával a városi könyvtárral együtt elégett | 13 | II | I |
| **Landsbergi Herrad** 1167—1195-ig a *hohenburgi* zárda fejedelem-asszonya volt | 13 | II | I |
| **Landsbergi** kettős-kápolna ajtó felküszöbén két pápát találunk, még pedig az ó-kereszténeknél szokásos állásban | 158 | II | I |
| **Languedoc-i**, rajnai és provence-i művészek, *Byzantból* érkezett szobrászati művek közelükben levén, nem voltak kénytelenek (mint a cluny-iak) festményeik plasticaivá tételére, s ezért műveik nem eredetiek | 160 | 161 | I II |
| **Languedoci-i** épitészeti iskola *Mertens* szerint | 156 | I | II |
| **Lanuviumban** egy irást találtak, mely, *Mommsen* olvasása szerint senatusi consultum, és megerősiti azon föltevést, hogy a szegényeknek a *rómaiaknál* szabad volt temetkezési helyet vásárolni | 44 | II | I |
| **Lapis lazuli**, dombormű. Egyik oldalon *japáni* öreg | 257 | II | II |
| **Lassen, Bhavani istenasszonyt**, mint termékenységet jelentőt tekinti, midőn férjének neve, *Bhava* a lételt jelenti | 255 | II | II |
| **Lasteyrie** a *Spanyolországban* talált aranykoronákról kimeritően értekezett: »Description du trésor de Guarrazar« czimű művében | 113 | II | II |
| **László** (szent) legendája a *turnicsai* templom falfestvényein | 95 | I | I |
| **László**, *pécsi* püspök (1315—1345), a *pécsi* székesegyháznál számos módositást eszközöl | 5 | I | I |
| **László** (szent) király okirata 1093-ból | 1 | I | I |
| **Laterani** koporsó három utolsó jelenete *Péter* történetét sokkal bővebben adja elő, mint *Iunius Bassusé* | 116 | II | I |
| **Laterani** sarkophag alakjainak részletes ismertetése | 172 | I | II |
| **Laterani** sarcophag jelképes tekintetben teljesebb *J. Bassusénál*; mert amaz az ember teremtését, a viz borrá változtatását, *Lázár* feltámasztását, a magu- | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| sok tisztelgéset, a vaknak gyógyitását, *Péter* árulását, magában foglalja s ezzel a typologiai előadást is mintegy megkezdi | 116 | II | I |
| **Laterani** sarcophag keletkezési korát *Rossi Damasus* pápa idejébe (366 – 384) helyezi, tehát kétszázaddal a cubiculumok falképei után | 105 | II | I |
| **Laterani** sarcophagon nemcsak az atya-isten, hanem a szent lélek is Krisztus képében jelenik meg | 110 | II | I |
| **Latin** keresztet a régiek immissa-nak nevezték | 148 | II | I |
| **Latus clavus**, biborszinü függélyes szegély a senatorok ruháin | 175 | I | II |
| **Lauenburgi**, *dalheimi* castellumot, melyben mellives *római* fibulákat találtak, az V. században romboltak szét | 118 | II | II |
| **„Laur-sz. Iváni."** | 237 | II | II |
| **Laurentius Parmensis** készitette *Otto, augsburgi* püspök medailon arczképét | 212 | II | II |
| **Laxmi**, vagy *Laksmi*; szobormű, mely az indiai gyöngéd felfogásnak kitünő példánya | 255 | II | II |
| **Laxmi**, *Vishnu*, egyik indus főisten neje, ki egyszersmind indus *Venusnak* is tartható | 255 | II | II |
| **Lázár** feltámasztása (a lateráni sarcophagon) a halálon keresztüli átmenetet jelenti az örökkévaló életre | 106 | II | I |
| **Lázár** feltámasztásának ábrázolását egy, a IV. század elején festett frescoban találjuk, hol *Lázár* mumia-alakban jelenik meg | 102 | II | I |
| **Lázár** a calixtusi sirkamrák falképein nem mumiaként adatik elő, minőnek a harmadik, IV. s következő századokban tették; itt sindonába burkolt gyermekded alakban jelenik meg | 99 | II | I |
| **Le-Blant** a: »bibas, zeses, sine bile zeses, dignitas amicorum« feliratot a coemeteriumokban talált csészéken, a megvendéglőhöz intézett köszöntésnek mondja | 120 | II | I |
| **„Lazarino Cominazzo"** felirat egy tüzlakatos pisztoly csövén | 234 | II | II |
| **„Le Noble Notice sur le hortus deliciarum"** a Bibliotéque de l'ecole des chartres-ban | 13 | II | I |
| **Lébényben** syrén látható a déli kapuzat kapiteljén, madár-alakban | 17 | II | I |
| **Lébényi**, apátsági egyház 1207-ből | 3 | I | I |
| **Lebrun Desmarettes** után *Texier* leirja *Limoges* vidékét | 132 | I | II |
| **Lefüggő** hevederek, *Frigyes* koronáján, a friesingi domborművén | 202 | I | II |
| **Legionariusok Constantin** kora előtt fél-nadrágot (femorale vagy feminale) hordtak. (Kniehose) | 171 | I | II |
| **Lehmann** állította össze azon két fegyver-táblát, mely *Bécsben* volt kitéve. | 233 | II | II |
| **Lehoczky Tivadar** *bereghmegyei* gyüjteménye, mely 54 darab nem-csiszolt kő-eszközből áll | 11 | II | II |
| **Lelovics** földbirtokosnak tárgyai a *bécsi* kiállításon | 232 | II | II |
| **Lenoir Albert** lovas-szoborkájának leírója, melynek alakja a *laterani* mosaikon levő *Nagy Károly* alakjához igen hasonlít. | 195 | I | II |
| **Lenoir Albert**: »Statistique monumentale de *Paris*« kiadta a franczia közoktatási miniszterium. | 223 | I | II |
| **Lenoir Albert** nyilatkozata a *sz. Cecile* sírjának falképeivel egykorú mosaik-rajzról. »Architecture monastique«. I. kötet 254. lap. | 187 | I | II |
| **Lenoir Sándor** rajza a *dijóni* templomról az: »Atlas des Monuments de la France« 1828. | 25 | I | I |
| **Lenormant**, a *sinai* hegy szikla-feliratairól. | 9 | II | I |
| **Lenormant Ferencz** nyilatkozata a *Mariette* által *Sakkara* vidékén fölfedezett szoborról. | 24 | II | II |
| **Lenormant** (Mélanges d' archeol. par les R. R. P. P. Martin et Cahier t. I. p. 157). *Dagobert*-karszékről értekezik. | 251 | I | II |
| **Leo** császár »Taktika« czimű műve mondja, hogy e könyv szerkesztése idejében a fő támadó-fegyver a *byzantiaknál* kard, balta, gerely és macedoniai dzsidából állott. | 189 | I | II |
| **Leo** (III.) pápa készittette szent *Cecilia* földalatti sírjának falképeit, *Rossi* szerint. | 187 | I | II |
| **Leo** *(isauriai)* császár alatt a *byzanti* művészetet nagy csapás érte. (717). | 174 | I | II |
| **Leo** (X.) pápa nagy mértékben antikizáló hajlamot árult el. | 230 | II | II |
| **Leo** (III.) pápa, daczára a *longobárdok* által véghezvitt pusztításnak, ujításokat rendelt el szent *Cornelius* és szent *Sixtus* cryptáiban. | 70 | II | I |
| **Leo** (szent) pápa, a hajó urának a mindenható istent, kormányosának pedig Krisztust nevezi. | 128 | II | I |
| **Leochares** mintázta azon szobor-csoportozatot, mely *Nagy Sándort* akkor ábrázolja, mikor a *spartai* követ jelenlétében egy oroszlánt legyilkol. | 66 | II | II |
| **Leonhard** (szent) hitvalló művéből is szedett *Herrad* theologiai jegyzeteket. | 13 | II | I |
| **Leoni vagy Leo** *paviai* benczés szerzetes és költő (1190) több itt idézett versekhez hasonlót talált fel. | 260 | I | II |
| **Leonini vers**, a *klosterneuburgi* oltárrakványon, az ó- és új-szövetségi események összeállításáról. | 113 | I | II |
| **Lepsius** *egyptomi* tanulmányozásáig a *beni-hassani* szobrokat tekintették (a pyramisokon kívül) az *egyptomi* művészet legrégibb példányainak. | 23 | II | II |
| **Lessing.** »Wie die alten den Tod gebildet« 1769. itt azt vitatja, hogy a régiek a halál-okozatát nem csontváz, hanem fáklyát-hordó genius alakjában személyesitették. | 284 | I | II |
| **Lessing**: *„Laokon és fiai"* szobrot magyarázva, nem akarta elismerni, hogy itt mesterei erős indulatot akartak kifejteni. | 279 | I | II |
| **Letrone** állitása szerint a keresztes monogramma fordul elő *Egyptomban* és nem a *Constantin*-féle. | 151 | II | I |
| **„Lettere damasiane"-nak** nevezik a keresztény régészek azon betűket, melyeket *Furius Dionysus Filocalus* talált fel. | 77 | II | I |
| **Leukosia**, *syrén, — Sophoklesnél.* | 7 | II | I |
| **Levéltár**, a *pécsi* székes-egyház éjszakkeleti tornyában | 23 | I | I |
| **„Lex Salica"** bizonyitása, hogy Európa éjszaki részeiben köntöst viseltek. | 218 | I | I |
| **„Liber Pontificalis"-hoz** hasonló könyvet *Rossi*, a VI. század kezdetéig nem talált. | 25 | II | I |
| **„Liberianiae"-nek** nevezik *Liberius* pápáról a pápák névsorát tartalmazó jegyzéket: *Péter* apostoltól *Liberiusig.* | 25 | II | I |
| **Liberius** pápa alatt 354-ben *Furius Dionisius Philocalus* irta az almanaco cristiano-t. | 25 | I | I |
| **„Libri indulgentiae ecclesiarum Urbis Romae"** czimű könyv az *ostiai* kapu melletti oratoriumot: ecclesia *S. Salvatoris* extra portam *S. Pauli*-nak nevezi. | 82 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Ligea, syrén,** — *Sophokles-nél.* | 7 | II | I |
| **Lidon sírját,** *Foscari Ferencz* herczeg alatt nyitották fel. (1423—1451). | 55 | I | I |
| **Liliom,** (iris) a *franczia* Bourbon-családból származott királyok jelvénye. | 243 | I | II |
| **Limoges** által *Auvergne, Nivernois* és *Berry* érintkezésben voltak a *velenczeiekkel* s így keletről számos műtárgyat kaptak. | 161 | I | II |
| **Limoges** vidékéről. *Texier* elbeszélése *Lebrun Desmarettes* után. | 132 | I | II |
| **Lind Károly**; »Mitth.« 1868 ki évben *Lorch* helység kápolnájának sírkövéről értekezik. | 284 | I | II |
| **Lind**: »Mittheilungen« 1866-ik év folyamában közzé tette a *velenczei* sz. *Márk* al-templomának leírását. | 55 | I | I |
| **Lindenschmidt** művében huszonegy legrégibb és későbbi állat-fibulát másol művében. | 17 | II | I |
| **Lindenschmidt** vizsgálódásaiból kitünik, hogy a közönségesen, a régibb sírokban talált bronceok csak annyiban tekintendők prehistorikusoknak, a menynyiben keletkezésük korában, az illető népeknek még nem volt írott történetük; kiderül továbbá, hogy Európa barbár népei nem találták fel a bronce-öntést és nem hozták magukkal, hanem eltanulták a müveltebb nemzetektől. | 12 | II | II |
| **Lippert** épitész. | 66 | I | I |
| **Lippert** épitész adatai, a *gurki* egyház kereszt-karzatának oszlopaira vonatkozólag. | 72 | I | I |
| **Liturgia** és szentírás nyilvános felolvasása a harmadik században a *római* egyháznál valószinüleg *görög* nyelven történt, legalább a pápa által vezetett gyüléseken. | 73 | II | I |
| **„Liturgie divine"** czímü czikke *Didronnak* az »Annal. archeo«. 1850. | 265 | I | II |
| **Liturgisták** állítása szerint, a fagyos éjszakhoz inkább illő a szigorú *mózesi* törvényhozáshoz való ragaszkodás az ábrázolásnál, mint a meleg, jó illatú széltől átlengett délhez; itt a »tempus gratiae« sokkal inkább helyén volt. | 145 | I | II |
| **Lituus,** mely a *pharaók* koronáján a felső koronából szökik ki. | 34 | II | II |
| **Livia,** kétrétegü nagy chalcedon cameo. *Livia, Augustus* császár neje volt. Kiállította e vésművet *Bécsben Pulszky Ferencz.* | 70 | II | II |
| **Livius** paraszt szójárása: »Canterium in fossa«, melyet *Taurea* a *Claudius Asellus* nevére czélzó szójátéknak használ. | 133 | II | I |
| **Livoniában** fordul elő, ugyszólván egyedül, csiga-tekercses sipka. | 5 | II | II |
| **Löcsei,** sárgarézből készített ciborium | 175 | II | II |
| **Löcsei templom** oltárának rézmetszeti másolatai *Bécsben* ki voltak állítva | 196 | II | II |
| **„Loculi"** (fülkék), melyekbe a *római* coemeteriumokban a holttestet elhelyezték, s az elé feliratos márványtáblát helyeztek, vagy csak téglával elzárták | 73 | II | II |
| **Locus,** locellus volt az egyszerü sirhely neve a *római* caemeteriumokban | 37 | II | I |
| **Lodron Antal** gróf, *salzburgi* kanonok. (Medailon-kép) | 123 | II | II |
| **Lombardi épitészet** | 26 | I | I |
| **Londonban** szép számmal szereztek össze azon üvegedényekből, melyek a martyrok vérét tartalmazták | 120 | II | I |
| **Longobard** domborműnek nevezi *Weiss* a cividalei hat szobrot | 307 | I | II |
| **Longobardok** a VIII. században a *római* földalatti temetőket teljesen elpusztitották | 69 | II | I |
| **Longpérier** egy antik bronze szobrocskáról ir, mely hasonlit a csontvázig lesoványodott férfiuhoz. Neve: *Eudamidas — Perdikkas* fia | 284 | I | II |
| **Lorain** állítása szerint *Bertalan pécsi* püspök *Jolánta* magyar királynénak rokona volt | 148 | I | II |
| **Lorain,** Guicheron után egy *brancioni* és egy *berzéi István* apátot említ | 148 | I | II |
| **Lorain**: »Essai histrorique sur l'abbay de Cluny« Dijon 1859. E művében Samarthanus Gallia Christianiaja és a Bibl. Cluniacensisből merített adatokat hoz fel | 146 | I | II |
| **Lorch** osztr. község kápolnájában, egy sirkővön, félig elrothadt hulla látszik mint a halál rut jelképezése, lapos domborműben, (Lind.) | 284 285 | I | II |
| **„Lorica"-val** és pluteussal vették körül a pogányok is gyakran a temetői emlékeket | 72 | II | I |
| **Lörincz** (szent) *római* temploma mellett kiásott sarcophagon *Noe* négyoldalú ládában állva s kezét égfelé emelve ábrázoltatik | 78 | II | I |
| **Lörincz** (szent) templomában *Mailandban, Gratiolus* állítása szerint már 451-ben püspököt szenteltek | 31 | I | I |
| **Lörincz** (szent) temploma *Mailandban* | 30 | I | I |
| **Lörincz** (szent) templomának kövezete alatt 1863-ban sirkövet találtak felirattal | 150 | II | I |
| **Losi esztergami** érsek ereklyetartója (mellkereszt-alakban) a *bécsi* kiállításon kitétetett | 234 | II | II |
| **Lovas-szobor,** *sz.-Zsófia* temploma előtt állott; *Dethier* restaurálta, s ahoz tud. ért. irt, mely az akad. évk. jelent meg. 1869. | 303 | I | II |
| **Lovát itató heros**; metszettkő | 238 | II | II |
| **Lübke megjegyzése tornyainkról** | 93 | I | I |
| **„Luca bove similas quia pontificalia tractas"**, e mondat olvasható egy *München*ben őrizett könyvboritékon. (*Didron*) VIII. k. 54. l.) | 279 | I | II |
| **Lucernajo-nak** nevezik a régi caemeteriumok szelelőnyilásait | 34 | II | I |
| **Lucifer bukása.** (Serpens antiquus cecidit de sede repulsus) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Lucina-féle** temető *cubiculumában* két hal van lefestve, melyek mindegyike, hátán kosarat hord, a kosárban vörös borral töltött üveg, s ezen zsemlye-féle kenyér fekszik | 51 | II | I |
| **Lucina matrona,** *Cornelius* pápa testét 252-ben helyezte a *Lucina*-temetőbe | 54 | II | I |
| **Lucina** római temetőjében két areat kell megkülönbözhetnünk, a régibb (pogány?) area propriat és az area adiectát | 54 | II | I |
| **Lucina** (római) temetőjét az appiai-uton tul *»in via fronte«* nevezték | 54 | II | I |
| **Lucina temetője** | 54 | II | I |
| **Lucina** (szent) sírját, az *aureliai* ut mellett, *Bosio* fedezte föl | 32 | II | II |
| **Lucius Verus,** bronze-fő, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott | 71 | II | II |
| **Luciuson** (szent) kezdődik a pápák temetkezési kora, és I. *Gyuláig* megy | 25 | II | I |
| **Luciust,** *Cornelius* pápa atyját a *római* hatalom számüzte, mert a kiadott tilalom ellenére is pápát választottak | 67 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Lukács** apostolt az üdvözitő és *Mária* arczképezőjének tartják. (*Eudoxia „Máriája“* az V.száz.-ból való) | 230 | I | II |
| **Luitprand**, *longobard* királyról, egy VIII. századból fenmaradt költeményben tétetik említés | 31 | I | I |
| **Lupi jezsuita**, nevezetes értekezést irt a baptisteriumokról | 28 | II | I |
| **Lyddai** templom egyik oszlopa, melyre *Mária* önmaga, arczképét letükrözte | 230 | I | II |
| **Lykomedes** lerajzoltatta *sz.-János* arczképét, s hálószobájába helyezve elébe oltárt és lámpát tett. — (*Péter* és *Pál* typicus arczképezésére vonatkozólag) | 138 | II | I |
| **Lykophron** jellemző szavai *Proserpinára* vonatkozólag | 7 | II | I |
| **Lysippos** emelte a szobrászatot a hajazat kifejlesztésével, a fejeket kisebbre csinálván, mint a régiek, a testeket karcsubbakká és soványabbakká, miáltal az alak magasabbnak jelenik meg | 67 | II | II |
| **Lysippos faragta Aesopus** alakját Herma-alakban, mely *Athenben* a hét görög bölcs sorában állott | 283 | I | II |
| **Lysippos** a szobrászatban megállapitotta *Hercules* typusát | 44 | II | II |
| **Lysistratos** volt első a hellenek közt, a ki az eredetihez hasonló arczképet törekedett lemintázás után készíteni | 66 | II | II |


## M.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Mabillon** adta ki, az ugynevezett einsiedli topographiát, 1686-ban | 26 | II | II |
| **Mabillon**: »Annales Ordinis S Benedicti« *Paris,* 1707 | 25 | I | II |
| **Mabillon rajza**, a *dijoni* egyházról, a legrégibb | 50 | I | I |
| **Macario János** (greveningi) a *római* coemeteriumokat ismertető tudomány uttörője | 27 | II | I |
| **Macedoniaiak** Venust syrenának nevezték, a szerelem csábjaként | 16 | II | I |
| **„Macci, phliaces“** bőrből készített roppant nemzőrészeket, a comoediae attelanaeban kötény alakban kötöttek fel | 284 | I | II |
| **Machiavelli Miklós** arczképe ezüst lemezen | 204 | II | II |
| **Maconi**, három napig tartott synodus 1153-ban, melyen a papság és a nép a béke megtartására szövetkeztek | 147 | I | II |
| **Macrobius** Candidianus areájában temették el a Carthagoban lefejezett Cyprianust | 68 | II | I |
| **Madár**, *Rossi* szerint, a hivőnek testétől megszabadult, és isten felé repülő lelkét jelenti | 159 | II | I |
| **Madár**, galamb, gerlicze | 158 | II | I |
| **Madár**, a symbolikában, az *egyptomiak* óta a lelket jelenti; az *egyptomiak* a lélek rangját a madár különféle fejdiszitésével fejezték ki | 118 | II | I |
| **„Madonna delle cinque torri“**-nak nevezik a *Poto* által *San Germanoban* emelt templomot | 91 | I | I |
| **Madonna**; a legrégibb a *priscillai* falképen látható antik stylü festészeti és nem szobrászati compositióval | 227 | I | II |
| **Madonna** különféle alakban ábrázolva, Arringhi Roma subterraneájában | 230 | I | II |
| **Madrutsch Niklas** ezredes. (Medailon-kép.) | 212 | II | II |
| **Maffeo** jegyzeteit, a római coemeteriumokról, *Bosio* forrásként felhasználta | 30 | II | I |
| **Magdolna** mossa az ur lábát. (Hanc a pecatis absolvit fons bonitatis.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Magdolna Simeon** házánál. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae) | 118 | I | II |
| **Magyar korona**, byzanti müveletü abroncsa két részletének másolata | 330 | I | II |
| **Magyar korona**; többi közt zsinór-félék lógnak le róla, mit a byzantiák seia-nak neveztek | 182 | I | II |
| **Magyar korona** hevederein az áldozó üdvözitő és nyolcz apostol látható zománczos műben | 331 | I | II |
| **Magyar- és Erdélyországi** zománczok és aranyművestárgyak | 220 | II | II |
| **Magyar** négy torony | 4 | I | I |
| **Magyar** épitészeti iskola | 94 | I | I |
| **Magyarország** czimerének legrégibb plastikai példánya a *visegrádi* fellegvárban talált czimer-paizs | 130 | II | II |
| **Magyarországnak** heraldikai diszképe nem a pólya, hanem a kettős, ugynevezett apostoli kereszt | 128 | II | II |
| **Majláth Béla** *Bécsben* kiállított fayence gyüjteménye | 237 | II | II |
| **Majláth Béla** tárgyai a *bécsi* világkiállításon | 5 | II | II |
| **Mal** (mallus ou mallum), ebből származik a német »Mahl« | 219 | I | II |
| **Mallio Péter** jegyzeteit, a *római* coemeteriumokról, *Bossio* forrásként felhasználta | 30 | II | I |
| **Malmesbury** »Gesta rerum Anglorum« czimű könyve 1601-ben *Frankfurtban* jelent meg | 26 | II | I |
| **Mambre** nevű tölgyfa | 3 | II | I |
| **Mandang Komalan** várost az *indusok* csak 603-ban, vagy 599-ben Kr. u. alapitották | 253 | II | II |
| **„Manna in urna aurea.“** Man notat obscura clausum te *Christe* figura. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 144 | I | II |
| **Manna-esö.** (Se tenet in manibus se cibat ipse cibus). *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Manna-esö.** — *Heider* összeállítása az általa használt szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **„Manuel d'Iconographie** Chrétienne greque et latine“. Fordította új görögből *Durand*, jegyzetekkel ellátta *Didron* | 266 | I | II |
| **Marangoni**: »Acta sancti Victorini« czimű műve 1740-ben jelent meg | 28 | II | II |
| **Marathoni** *mező-halomban* obsidián-szálkákat találtak, s azokat *perzsa* nyilhegyekről származóknak hiszik | 11 | II | II |
| **Marburgi** templomot *Conrád thuringiai* gróf 1235-ben *sz. Erzsébet* neje tiszteletére kezdte épittetni | 130 | II | II |
| **Márk** (szent) *velenczei* temploma restauratiója czéljából s a felügyelet végett 1810-ben egy felsőbb rendelet bizottmányt alakított, s ez megvizsgálta a főoltár alatti tért | 56 | I | I |
| **Márk** (szent) *velenczei* al- és feltemplomának egységmértéke és különfélesége | 53 | I | I |
| **Márk** (szent) *velenczei* templomában a befalazott altemplom bejáratát 1580 körül fedezték fel | 56 | I | I |
| **Marc-Aurel** lovas bronz-szobrára emlékeztet *Lenoir* érczszobrocskája | 196 | I | I |
| **Marcellino** e Pietro ss. temetője | 33 | II | I |
| **Marcellinus** valószínüleg 308—310-ig ült a pápai széken | 45 | II | |
| **Marcellus** pápára is irt *Damasus* pápa dícsverseket | 76 | II | I |
| **Marchi** jezsuita 1841-ben *Settele* helyére lépett »conservatore de' sacri cemeteri« czímmel | 32 | II | I |
| **Marchi** észrevette, hogy a *laterani* muzeum sarkophagján a b. szűz széke mögött álló köpenyes férfiu, itt | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| nem *Józsefet*, hanem a sz. lélek mysticus személyesítését ábrázolja | 226 | I | II |
| **Marchi** a tulajdonképeni katacombát 1844-ben fedezte föl | 64 | II | I |
| **Marchi** szerint *Péter* és *Pál* apostolok sír-cellája az első században készült és a harmadikban megújíttatott | 64 | II | I |
| **Marchi** 1845-ben fedezett fel egy, a történetben ismetes *római* sír-csoportot | 40 | II | I |
| **Marchi**: »Monumenti delle arti cristiane primitive. *Roma*, 1844.« | 21 | II | I |
| **Marchi** a katakumba szót a görög κατα és a latin cumbo szóból állítja összetettnek | 22 | II | I |
| **Marcia**, *Commodus* ágyasa, ki a kereszténységre hajolván, *Victor* pápa kérésére közbenjárt, hogy a *sardiniai* szigetbányák mívelésére ítélt keresztények szabadon bocsáttassanak | 63 | II | I |
| **Marcianus** törvénytudó szerint, *Rómában* a szegényebb sorsúaknak meg volt engedve minden hóban egy összejövetel, melyben a temetkezési hely megvásárlására pénzt gyűjthettek | 44 | II | I |
| **Marcion** nevü gnosticus *Jehovath* gonosz fél-istennek nyilatkoztatta ki, ki *Judást Jézus* elárulására serkentette | 109 | II | I |
| **Marco** e *Marcelliano* ss. temetője | 33 | II | I |
| **Marcus-Aurelius**; carneol-kő | 238 | II | II |
| **Marcus Aurelius** császár feje; vésmű, *Bécsben Pulszky Ferencz* állította ki | 90 | II | II |
| **Marcus Agrippa**, *Augustus* császárnak minisztere és hadvezére és különös barátja volt | 70 | II | II |
| **Marcus Agrippa**, kétrétegü jeles onyx-cameo. E fő a legjelesebb antik-metszettkövek fejeinek egyike. *Pulszky Ferencz* állította ki *Bécsben* | 70 | II | II |
| **„Mare super boves XII."** Forma fuit sacri maris umbra boumque lavacri. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Mária** dicsőitését ábrázoló kép a *savini* templomban 1200—1300 közt készült | 142 | I | II |
| **„Mária üdvözlése"** a *wysehradi-codexben.* (*Wocel* nézetei) | 346 | I | II |
| **Mária**-képpel voltak ellátva *Heraclius* azon hajói, melyekkel 602-ben *Afrikából Konstantinápolyba* vitorlázott | 230 | II | II |
| **Mária-széke** a *pécsi* dombormüben | 72 | I | I |
| **Mária**; a kigyófejét összetipró *Mária*, *Tomiris-hez* (*Cyrus* fejét vérbe mártva) hasonlíttatik a krems-münsteri »*Speculum* humanae salvationis« czimü könyvben | 125 | I | II |
| **Mária koronáztatását** ábrázoló kép a XVI. századból, melyet *Didron* magyaráz | 112 | II | I |
| **Mária némely emlékeken** a két apostol-főnök közt van ábrázolva, kik a szűz kezeit föltartják | 143 | II | I |
| **Máriaczelli egyháznak** *Nagy Lajos* királytól nyert ajándékait *Petschnig* irta le | 176 | II | II |
| **Mária-cultus** legrégibb példánya a priscillai temető egyik falképén, mely a II. századnál nem koraibb | 225 | I | II |
| **Máriát** gyermekével sokkal előbb képezték, mint sem föltehető. *(L. Rossi:* Le imagini scelte de la *B. Vergine.)* | 225 | I | II |
| **Mariette**, a pyramisok közelében levő sirokban legrégibb valóságos arczképeket fedezett fel | 286 | I | II |
| **Mariette tudóst** bizta meg az egyptomi alkirály az egyptomi emlékek tovább kutatásával | 24 | II | II |
| **Marin** (szent) nevü kápolna falfestvényei a savini templomban később keletkeztek, mint az egyház szentélyében levők | 141 | I | II |
| **Marini** olvasása egy római régi téglabélyegről | 48 | II | I |
| **Mariotti**-nak *(Rómában)* volt egy temetői üvege, melyen lámpa, feston és függöny látható. Jelenleg a *British*-muzeumban őriztetik | 71 | II | I |
| **Márk** (szent) fel-templomának főarányai | 64 | I | I |
| **Markgraff Rezső** nyilatkozata *Hans* v. *Aachen* festőről | 209 | II | II |
| **Mars állva**; szobormü *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Mars**, vagy hős, **Heros**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak, hajdan *Revil* gyüjteményének gyöngyét képezte | 49 | II | II |
| **Martialis**-ból idézet. VI. 39. A törpék és bohóczokra vonatkozólag | 283 | I | II |
| **Martin és Cahier**: »*Vitraux de Bourges*« cz. müvet irtak, melyről *Heider* a »*Berichte* und *Mittheil.* des *Alterthums-Vereins*« IV. k. 26. lapján dicsérőleg emlékezik | 112 | I | II |
| **Márton** (szent) nevü kolostorban állott sz. *Péter* ülő szobra, onnan vitték sz. *Péter* egyházába | 303 | I | II |
| **Martyánz**, vasvármegyei falu, melynek temploma ki volt festve. Ezt is *Aquila* festette | 96 | I | I |
| **Martyr-testeket** is kirabolták a longobardok a VIII. században *Róma* földalatti temetőiből | 69 | II | I |
| **Martyr-ereklyéket** magába záró oltár, a pécsi székesegyházban, melyet az »aditus ad confessionem« nevü helyről látni lehetett | 15 | I | I |
| **Márvány-paizs** a londoni british-muzeumban, melyen állítólag *Phidias*, kopasz öreg alakjában, és mellette *Perikles* van arczképezve | 67 | II | II |
| **Másolata egy alaknak**, mely a pécsi püsp. udvar egy kamrájában van elhelyezve, s a mely typologiai jelentőségénél fogva a templomban lehetett felállítva | 259 | I | II |
| **Massimo temetője** a salariai ut mellett, a II. században már fenállott | 45 | II | I |
| **Materialistikus felfogásra** a keresztény theologiában is találunk. *(Sacken* a metzi zárdában őrizett keresztről.) | 278 | I | II |
| **Máthes** »*Veteris* arcis *Strigoniensis* monumentorum — descriptio« czimü 1827-ben megjelent müve, melyben a régi sz. *Adalbert* templom lerajzolva látható | 94 | I | I |
| **Mátka megtalálja völegényét.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Mátka keresi völegényét.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Matronák** *(Falke* szerint) az ó-keresztény világban betakart fejjel ábrázoltatnak | 213 | I | II |
| **Mátyás király** adományának tulajdonítják a máriaczelli kincstár két casuláját | 180 | II | II |
| **Mátyás király** a *Corvinákat* leginkább *Florenczben* iratta és diszitette | 163 | II | II |
| **Matz** értekezett a romániai (petreosi) kincs nagy aranytáláról | 104 | II | II |
| **Maxentius** *Miltiades* pápát elismeri az egyház törvényes fejének | 69 | II | I |
| **Maxentius** alatt (306) a keresztények üldözése *Rómában* véget ért; azonban az elkobzott birtokokat nem adták azonnal vissza | 69 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Maxentius császár** *Eusebiust* és *Heracliust*, mint ellenségeskedő főnököket számkivette | 77 | II | I |
| **Maxentius és Gallienus**, a keresztény községek temetőit visszaadták | 44 | II | II |
| **Maximianus püspök** ruházatának leirása, a mint az a ravennai mosaikképen van feltüntetve | 184 | I | II |
| **Maximinus-féle** üldözés alatt a keresztények szabadon járhattak a calixtusi temetőbe | 66 | II | I |
| **Maximus, Valerianus és Tiburtius** martyrok lelkét testökből kiszállani látta, mint a hálókamrájából kijövő szüzet | 228 | I | II |
| **Maximus** sirjára sz. *Cecilia* phoenixet ábrázoltatott azért, mert erősen hitt a feltámadásban | 116 | II | I |
| **Maximus** (turini) homiliáiban azt mondja: ut petra erat Christus, ita per Christum Petrus factus est petra . . . sicut in deserto, dominico sitienti populo aqua fluxit e petra ita, universo mundo, arriditate lassato de ore Petri fons salutiferae confessionis emersit | 94 | II | I |
| **Mayeul** (szent) abbé de *Cluny* | 43 | I | I |
| **Mayolus** (szent) apát | 40 | I | I |
| **Mayolus**, cluny-i apát, *Vilmost*, olasz származásu apátot 990-ben hozta *Dijonba* | 26 | I | I |
| **Medusa**-fej, chalcedon vésmü | 205 | II | II |
| **Medusa**; világos carneolra metszve | 238 | II | II |
| **Megfutamadása** *Jakabnak* és *Dávidnak*, a szegények bibliájában, *Krisztus Egyptomba* való menekülését ábrázolja | 139 | I | II |
| **Megerősitése** *Bertalan pécsi* püspöknek III. *Honorius pápa* által 1222 jan. 29-én | 149 | I | II |
| **Megkisértés a pusztában.** (Christum tentavit satanas ut eum superaret.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Megvakitott Sámson** középkori typologicus előadásokban nem fordul elő vezető kiséretében | 137 | I | II |
| **Melchior**, *Vogue* és *Duthoit* az: *Aleppo* és *Antiochia* közti városokról | 158 | I | II |
| **Melchisedech** és **Ábrahám.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Melito**, *sardesi* püspök, ki a II. században irt »Clavis«-ában a mystikai felfogást mivelte | 111 | I | I |
| **Mellives**-fibulák *Lindenschmit* szerint a III. században jelennek meg, a *rajnavidéki* és *belgiumi* castellumokban | 118 | II | II |
| **Melosit** (melinum) azon fehér festékek egyike, melyeket *Plinius* emlit; a fresconál, szerinte nem volt alkalmazható | 88 | II | I |
| **Menabuoni Gáspár**, *florenczi* festész | 207 | II | II |
| **Menabuoni** szobrász életének vázlata | 207 | II | II |
| **Menabuoni** szobrász által kerültek vissza *Florenczbe Michel Angelo* müvei | 207 | II | II |
| **Menologii Basiliani** imagines | 178 | I | II |
| **„Menologium Basilicanum“**-ból másolt táblán két, sz. *Dorotheust* gyötrő poroszlót látunk oly ruházatban, mely következtetni engedi, hogy a köntösök czifra alakzattal való ékitése Byzantban divat volt | 190 | I | II |
| **Mélyedésben** metszett (relief en creux) domborművet már az *egyptomiak* is készitettek | 267 | I | II |
| **Mélyedési** dombormü, a szobrászati müvek legtartósabbja | 267 | I | II |
| **Mér**-müve (Maaswerk) egy vastag márványlapnak | 59 | I | I |
| **Mercur** különféle alakban; szobormüvek *Ráth György Bécsben* kiállitott gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Merimée** szerint a s. *savini* templom sz. *Marin* kápolnájának falfestvényei későbbi keletüek, mint a szentélyé | 141 | I | II |
| **Merimée** szerint a sz. *savini* frescokban *byzanti* befolyás mutatkozik | 143 | I | II |
| **Merimée** nyilatkozata a *savini* templom falképeinek keletkezési idejéről | 141 | I | II |
| **Mertens Ferencz**: »Die Baukunst des Mittelalters« 1850 | 25 | I | I |
| **Mertens** és **Viollet le Duc**, *Francziaországban* hét épitészeti iskoláról tesznek emlitést | 156 | I | II |
| **Messenében** is volt *Hermes Kriophorosnak* temploma; melyet *Pausanias* leirt | 101 | II | I |
| **Messer Tomaso** Venustinál képet rendel | 209 | II | II |
| **Messmer** nyilatkozata *Rossi* fölfedezéséről a *bécsi* Mitth. 1869. évfolyam LXIII. az ostiai út melletti oratoriumra vonatkozólag | 82 | II | I |
| **Messmer** szerint a *rómaiak* síremlékeiknél, négyeg talapon emelt körépitményeket régen alkalmaztak (*Augusztus* és *Hadrián* síremlékei.) | 317 | I | II |
| **Messmer** a *müncheni* elefántcsont-tábláról (diptychon) »Mitth.« 1862 . . . 85 | 314 | I | II |
| **Messmer** szerint a *Constantin* császár által épitett szent sír másolata a *müncheni* elefántcsont-táblán látható | 317 | I | II |
| **Metaphorikai** értelme van az uj-testamentomban azon oszlopnak, hol sz. *Péter, János* és *Jakab* oszlopoknak neveztetnek | 141 | II | I |
| **„Metrum“** nem egyéb mértéknél; ez egy egész részeinek absolut mértéke, akár beszédben, akár képben, eltekintve minden mozdulattól, Overbeck | 363 | I | II |
| **Mexikoi** mű a *bécsi* kiállitáson | 259 | II | II |
| **Meztelen** férfiu. *Rembrandt* müve | 248 | II | II |
| **Meztelen** nő. *Rembrandt* müve | 247 | II | II |
| **Meztelen** lábbal ábrázolták az ó-keresztények Krisztust, az apostolokat, prophétákat és angyalokat stb. kiváltságként | 170 | I | II |
| **Michaeas** és a *samariai* király. (*Michaeam* procedunt prophetae qui male credunt.) — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Michel Angelo** tanácsára, a *farnesi* bika szobor-csoportozatát a *farnesi* udvarban kut-diszként alkalmazták | 53 | II | II |
| **Michel Angelo** azon szobrai közül, melyeket *Gyula* pápa síremlékére faragott, csupán négy fejeztetett be | 203 | II | II |
| **Michol Davidot** megfutamítja. (Per mycol *David Saul* insidias sibi cavit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Migazzi** gróf *limogesi* zománcz-táblájának leirása | 139 | II | II |
| **Mikes János** gróf diszruhájához tartozó ékszerezés, az *erdélyi* zománczozás ujabb kifejlődésére bizonyiték | 223 | II | II |
| **Miklós** *ostiai* bibornok, a sz. szék *magyarországi* követe követsége alkalmával, az egyházjavadalmak erőszakos letartóztatói ellen excomunicatiót hirdetett | 269 | I | II |
| **Miklós** bibornok, 1302-ben, hazánkban tartózkodott, igazolja u. e. év jan. 24-én irt levele | 269 | I | II |
| **Miklós** (szent) sirját *Foscari Ferencz* herczeg alatt nyitották fel. (1423—1451.) | 55 | I | I |
| **Miklós**, *Verduni* mester, *Wernher* prépost megbizásából 1181-ben elkészíti a *klosterneuburgi* oltárrakványt | 113 | I | I |
| **Miklós** *pécsi* kanonok tüntetése *Péter pécsi* püspök ellen, kit csak »*tolnai* esperesnek« nevezett | 269 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Miksa** császár diadal-kocsija arról tanuskodik, hogy *Dürer Olaszhonban* járván, némileg a renaissance befolyása alól nem szabadulhatott | 230 | II | II |
| **Milanói sz. Ambrus**-féle basilika hires koporsóján egy, a *st. gillesi* koporsón látható csaknem ugyanazonos előadást láthatunk | 129 | II | I |
| **Milanoi** császári rendelet visszaadatni rendelte a keresztények azon coemeteriumait, melyeket *Diocletian* alatt elvettek | 44 | II | I |
| **Milex** (szent) képét *Bosio* a *Janiculus* cryptájában fedezte föl | 31 | II | I |
| **Miltiades** pápát *Maxentius* császár elismerte a *római* egyh. törvényes képviselőjének | 69 | II | I |
| **Miltiades** pápa, *Constantin* császár alatt, huszonkét esztendeig, békében kormányozta az egyházat | 74 | II | I |
| **Miltiades** pápa koporsójának födelét a *calixtusi* temető második areájában találták meg; hasonlít a *Szegszárdon* talált koporsóéhoz | 59 | II | I |
| **Minerva**, mint előharczos a csatában; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak | 51 | II | II |
| **Miniaturek**, melyekkel a kéziratos könyveket nemcsak az ó-ker. hanem a közép-korban is díszitették, a művészet történetében igen fontosak | 340 | I | II |
| **Miniatüre**-műág nem bir a más művészet biztonságával; mert midőn különféle czélra és elszigetelt mester által készül, több eshetőségnek van kitéve (*Schnaase*) | 340 | I | II |
| **Minucius Felix**: »sic nos quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis homines, ut consortes fidei ut spei *cohaeredes*« | 44 | II | I |
| **Misés-kehely** leirása, mely a *bécsi* kiállításon volt kitéve, s melynek hat-levelü lábát cső követi | 185 | II | II |
| **Misés-kehely**, mely a *bécsi* kiállítás magyar osztályában volt látható; egyik mezejét kétfejü sas és bibornoki-kalap díszíti | 184 | II | II |
| **Miskolczi András**, *pécsi* kanonok | 1 | II | I |
| **Mitra, idomtalan**, mai magassága XIV. XV. *Lajos* korából származik | 205 | I | II |
| **„Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich“** XVII. k. 6. füzetében a *graubündteni* kantonban fekvő *Zillis* temploma falképei iratnak le | 16 | II | I |
| **Mnemosyne**, a muzsák anyja; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak | 47 | II | II |
| **Modenai** hegyekben talált emlék, hol a hal melletti felirásban az ΙΧΘΥΣ*ωτηρ* szóban a halnak utolsó C. betüje egyszersmind Jézus nevének első betűje | 94 | II | I |
| **Modenai** felirat: ez egy hosszukás négyszög-kő. Fölül görög, latin betűvel irt ezen szó olvasható. Sintrophion, alatta két egymásfelé néző hal, közte öt kenyér keresztféle bevágással. Hatodik és hetedik czipó, egy hal szájában | 98 | II | I |
| **Modius** födi a syrenek fejét akkor, midőn a siremlékeken a halotti panaszt jelképezik | 7 | II | I |
| **Mommsen**, *Cato* tulzásait az öltözékben nevetségesnek találta. »Römische Geschichte« II. köt. 155. lap | 167 | 168 | I | II |
| **Mommsen** Suetionusról: Veste non temere alia quam domestica usus est, ab uxore et sorore et filia nepotibusque confecta | 168 | I | II |
| **Monachus Sangallensis** memorabilia verba habet de calceamentis et corrigiis | 178 | I | II |
| **Monasterium** Lareium | 40 | I | I |
| **Monochromáknak** neveztetnek azon egyszínű alapon előforduló egyszerű rajzok, melyek a coemeteriumokban talált edényeken láthatók | 119 | II | I |
| **„Monographie de la Cathédrale de Chartres“**, kiadta a *franczia* közokt. miniszt., melyhez 1867-ben az Atlas több táblája elkészült | 143 | I | II |
| **Monogr. de la Cath. de Chartres** | 224 | I | II |
| **„Mons Sinay“**. Ignea lex digne Moysim suscendit igne. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 116 | II | II |
| **Montdragonban**, (déli *Francziaország*) 1834-ben egy kőszobor paizsát találták | 198 | I | II |
| **Montenuovo** herczeg tulajdona azon elefántcsontserleg, mely *Mars* és *Venus* diadalmenetét ábrázolja | 247 | II | II |
| **Monumenti arcuati**-nak neveztettek régen, a *római* coemeteriumok körives sírjai | 38 | II | I |
| **„Monumenti delle arti cristianae primitive nella metropoli del Cristianesimo disegnati ed illustrati per cura di G. M. D. C. D G. Architettura“** ez a czime *Marchi* 1844-ben megjelent művének | 32 | II | I |
| **Monzában** őrzik *János* apát régi jegyzeteit a *római* temetőkről | 26 | II | I |
| **Moretto Calixtus** pápa üvegcsészén levő arczképéről magyarázatot irt | 122 | II | I |
| **Mosaikkép**, mely San Giusto nevü domban (*Triest*) látható; a dom a XIV. száz. három különféle épületéből állíttatott össze. *Kandler* »Archeographo triestino« 1829 | 323 | I | II |
| **Mosaik-képek** elrendezése: a diadaliven, vagy azon, mely az *apsist* megelőzi, az *apocalypsisből* vett előkészítő ábrák láthatók, az *apsis* félkupjában pedig a főalakok | 319 | I | II |
| **Mosaik-művészet** egyik legfőbb alapját képezi a keresztény festészetnek, mert ebben fejlődtek ki a középkor vallásos typusai | 318 | I | II |
| **Mosaik mysticus** jelleme és minősége eszközli annak hatását | 326 | I | II |
| **Mosaikokon** az egyéni nélkülözi a teljes eleven természetet, az eszményi, életvidor, élvező erőt, a régi istenek öntudatos szépségét *(Schnaase)* | 322 | I | II |
| **Mosaik-rajz** másolata, mely sz. **Cecilia** sírjának falképeivel egykoru, s melyen III. *Leo* pápa és sz. *Péter* képe előfordul | 187 | I | I |
| **Moschini** | 52 | I | II |
| **Mostonga** nevü csatornát a *rómaiak* a Dunából vezették, s a bácsmegyei vidéket igy erősitették | 164 | II | II |
| **Mosulban** *Halebben* a keresztények és zsidók az elcheróat nem tartják *Jónás* növényének, hanem volt a töknek egy faja elkerra, mely nagy levelet s nagy gyümölcsöt is hozott | 135 | II | I |
| **Mothes**: »Geschichte der Baukunst und Bildnerei Venedigs« czimü művében a szt. Márk-templom fölszentelési idejét 1071-re helyezi | 52 | I | I |
| **Mothes** épitész megjegyzi, hogy *Zoilus* szobrán *(Cividaleban)* az arcz alakrésze inkább germán mint görög typus | 307 | I | II |
| **„Moysis it in Egyptum“**. It, redimat gentem dux sub Pharaone gementem. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Mózes** a törvény-táblákkal. (Est lex divina Moysi data vertice Sina). *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Mózes** megüti a sziklát. (Est sacramentum Christi dans petra fluentem.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Mózes** emeli az érczkigyót. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Mózes** átveszi a törvénytáblát. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Mózes** megüti a sziklát. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Mózes** leánytestvérének gyógyítása. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában (Sub lege) | 118 | I | II |
| **Mózes vesszője** | 111 | I | I |
| **Mózes** alakja a calixtusi falképen, nem bir annak sajátos jellegével; ráillik ez *Péter* és *Krisztus* személyére is, vagy átalán a papság tanára és hivatalára | 94 | II | I |
| **Mózes** visszatérte *Egyptomba*, a *klosterneuburgi* sz. egyházban kétszer van ábrázolva; egyszer az antipendiumon, másodszor egy ablak-festvényen; de *Jézus* ünnepélyes jeruzsalemi bevonulásával párhuzamban | 139 | I | II |
| **Mózes két verebe** | 137 | I | II |
| **Mózes** visszatérte *Egyptomba*, *Helias* menekülése *Jezabel* elől és *Ábrahám* utazása: typologiai képek az *egyptomi* menekülésre vonatkozólag | 139 | I | II |
| **Mózes, Jónás, Dániel** alakjai a katakombákban, melyek *Jézus* előképeként tekinthetők | 112 | I | II |
| **Müértéke** a *nyitra-ivánkai* korona-részeknek | 336 | I | II |
| **Müértéke** a *pécsi* domborműveknek | 357 | I | II |
| **Müller Miksa** »a Sanskrit irodalom történetében« kelet-*Indiáról* is nyilatkozik | 251 | II | II |
| **Müller Ottfried** nyilatkozata a *Pompejiben* talált mosaik-képről, melyen *Sándornak Issos* melletti csatája van előadva | 64 | II | II |
| **Müncheni** glyptothekában van ma a Rondanini-féle gyüjteményből származó azon szobor, melynek hajzata az Azara-mellképpel azonos | 65 | II | II |
| **Mantegna**, olasz festész azon festészek közé tartozik, kik uj compositiokat készitettek rézmetszeteik számára | 244 | I | II |
| **Muratori** és **Bianchini**, a *veronai* codex egy töredékét ily czim alatt adták ki: «Enarratio symboli pseudo-athanasiani« | 25 | II | II |
| **Mustrás-ruhák** disz-szalaga, a toulosi oszlopfő töredéken | 238 | I | II |
| **Mut** vagy **Maut** istennő, az *egyptomiak* nagyanyja, melyből a latinok »magna materje« keletkezett | 107 | I | I |
| **Muzeumunk** csigatekercses fibulája roppant mérvü, melyet *Römer Flóris* a »Művészeti kalauz-»ban ismertetett | 15 | II | II |
| **Myskovszky Viktor** *Bécsben* kiállitott fayencei | 237 | II | II |
| **„Mistagogia“** görög neve az »égi misének«. Didron: »La div. lít.« | 266 | I | I |
| **Mystico-phantasticus** előadások *Herrad* könyvében | 14 | II | I |
| **Mysticus** személyesitése a sz. léleknek a laterani muzeum sarkophagján, melyet *Marchi* vett észre | 226 | I | II |
| **Mystikai** sziklából és az egyetlenegy forrásból szökik ki ama viz, melyben az apostoli szózat horgán fogott hal, a keresztelés mosása által *Krisztus* hivévé válik | 94 | II | I |


## N.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Nabuconodozort** a zsidók az ur galambjának, vagyis boszút álló angyalnak nevezik. | 160 | II | I |
| **Nabuchodonozor megtalálja Dávidot.** — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. | 120 | I | II |
| **Nadrág**; *Ázsiából* vitetett *Rómába*, s valószinüleg *perzsa* öltöny volt. | 220 | I | II |
| **Nagler** szerint, a *mantuai* Venusti nem sokat festett *Michel Angelo* után. | 209 | II | II |
| **Nagy Sándor feje**; intaglio, tiszta fehér chalcedon. Vésmű, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított. | 69 | II | II |
| **Nagy** processionalis kereszt leirása, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett. | 188 | II | II |
| **Nagy Károly** fényesen soha sem öltözködött, kivévén két izben: *Adrian* és *Leo* pápa kérésére *Rómában* | 191 | I | II |
| **Nagy Károly** öltönyének leirása a szent *galli* névtelen szerzetes által. | 192 | I | II |
| **Nagy Károly** utáni viselet. | 200 | I | II |
| **Nagy Károly** ruházatának ismertetése egy láteráni mosaik után, melynek közepén szent *Péter*, jobbján III. *Leo* pápa, és balján *N. Károly* van ábrázolva. A mosaikot először *Ciampini* ismertette »Vetera monumenta« czimü művében | 193 | I | II |
| **Nagy János**, volt *pécsi* kanonok. | 1 | II | I |
| **Nagy-Szöllösön**, a mellékhajó melletti évszám látható a templomnál. | 94 | I | I |
| **Nagyváradi** négyestornyos székes-egyház alaprajzát nem ismerjük, de, hogy négy-tornyos volt, számos körülmény igazolja. | 95 | I | I |
| **Nagyváradi** templom egyik sekrestyéje, melyben ereklyék, kincsek és okmányok őriztettek, *Zsigmond* király egy 1406-ban kiadott okmánya szerint leégett | 95 | I | I |
| **Nagywáthi István**, *pécsi* kanonok vallomása, a *Báthory* által elvett kincsek ügyében. | 6 | I | I |
| **Napoleon** (III.) ki a tüzérséggel sokat foglalkozott, a régi *ballisták*, *catapoltok*, *scorpionok* s több e nemü gépek mintáit nagy mérvben készitette. | 57 | II | II |
| **Naptár**, a kapuzatok dísztésére; a *franczia* nevezetesebb templomok legnagyobb része utilitarius okokból elfogadta. | 145 | I | II |
| **Narthex** (előcsarnok) | 84 | II | I |
| **Narses** épittette, némelyek szerint, szent *Márk* templomát *Velenczében*. | 52 | I | I |
| **Natales-nek** nevezték az első keresztények a halál napját. | 39 | II | I |
| **Náthán** küldetése *Dávidhoz*. (Voce *Natan* tactus Rex pravos corrigit actus). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 122 | I | II |
| **„Naturae rerum“** alatt állatokat kell érteni *Heider* szerint, melyek szokásait, életmódját stb. a régiek csürés-csavarással a szent irás helyeivel hozták kapcsolatba. | 126 | I | II |
| **Naturalismus**, realismus és materialismus a művészetben nemcsak ugyanazon, hanem a kifejlődés kü- | | | |

lönféle fokán mutatkozó fogalom, ellentétben a typussal. lap 362 köt. I rész II

**Naturalismus** felé hajló iskola keletkezett a XIII. század. *Francziaországban* az archaicus, vagy régi enyésző iskola oldalán, *Viollet le Duc* állítása szerint. 156 I II

**Naturalismusra** vonatkozó jegyzet *Overbeck* művéből. 295 I II

**Nautilus**, aranyozott ezüst-foglalással. 236 II II

**Neanderthali** koponyacsont összehasonlítva a *barát-hegyen* találttal. 10 II II

**Nefer-hoteps**, *Ti* neje, királyi származásu volt, hanem *Ti* maga nem. 25 II II

**Négy torony**, hazánk templomainál korán lelt alkalmazást. 90 I I

**Négyeg talapon** emelt körépítményeket a *romaiak* síremlékeinél régóta alkalmaztak. (*Augus. Hadrian* síremléke.) (Messmer) 317 I II

**Négyeges pallium** (szürke vagy saphir szinü) volt a *frank* papság öltönye 207 I II

**Négy-tornyos** rendszert hazánk templomainál erősítési czélból alkalmaztak 97 I I

**Nemesis** istenség a *helleneknél*, melyet a gőg büntetésére találtak fel 43 II II

**Német császári** koronázási köpenyen oly selyem kelmékkel találkozunk, melyek bár *siciliai* mórok által készültek, mégis a *byzantiak*-éval igen rokon felfogásból eredtek, s igy *byzantinak* tekinthetők 176 I II

**Nem-mozgos** betükkel irt kéziratok 117 I II

**Nemzetisége** a *pécsi* domborműveknek 146 I II

**Neptun és Amphitrite** diadalmenetét ábrázoló képeken tengeri szörnynyel találkozunk 133 II I

**Neptun állva**; szobor *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből 54 II II

**Neptun-fő**, vésmű, háromrétegü onyx; *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállította 71 II II

**„Népvándorlási“** nevezet elfogadása és alkalmazása több franczia iró által azon régészeti tárgyakra vonatkozólag, melyeket *merowingiaiaknak* szerettek nevezni 2 II II

**Népviselet Byzantban** 190 I II

**Nereust**, az ardeati ut mellett, *szent Domitilla* temette el 32 II I

**Nesselrode** (*pécsi*) püspök (1703—1732) eszközölte a lépcsőház elferdítését 223 I II

**Neubergi** (Steier) egykori *cistercita* zárda keresztfolyósójában, egy szentély-szék hátlapján *syréne* van ábrázolva 17 II I

**Neubergi** (Steier) zárda 1471-ben készült el; domborműveinek jelképes jelentését *Heider* elmésen magyarázza 17 II I

**Neuwied** melletti victoriensis castellumot, melyben több mellives *római* fibulát találtak, a III. század közepe táján rombolták szét 118 II II

**Névtelen** szerzetes szent *Márk* templomának felszentelését 1111-re helyezi 52 I I

**Nicostratus** legendáját *Wattenbach* adta ki 156 II I

**Niebuhr Basrában** el-kerva bokrot látott melynek törzse fáéhoz hasonlított 135 II I

**Niebuhr irja**, hogy *Mosulban*, hol ugy a cucurbita pepo (lopótök) mint a ricinus communis is előfordul, a *Jonás* próféta könyvében említett növényt illetőleg a zsidók, a cucurbita *Elkérra* mellett nyilatkoztak 134 II I

**Nikephoros konstantinápolyi patriárcha** fentartotta a *magnesi* püspök munkáinak töredékét, melyekben *edessai Berenike* elbeszéli, hogy ő az üdvözítő szobrát elkészíttette 138 II I

**Nil-bárkák**, *Plinius* szerint papirusból, nádból, és kákából készültek 26 II II

**„Niobe,“ „Marsias“** és **„Laokoon“** arról tanuskodnak, hogy a szenvedést *az antik* művészet is ábrázolta, de mindig mérséklettel 291 I II

**Nivernois-ban, Auvergneben** és **Berry** egy részében *byzanti* hagyomány után élt a szobrászat, mig a diszítés megtartá *gallo-római* jellegét 161 I II

**Noe** négyoldalu ládában állva, kezét égfelé emelve adatik elő: a *calixtusi* temető 2-ik cubiculumában, a *római szt.-Sebestyén* templom mellett kiásott sarcophagon stb. 78 II I

**Noe** ábrázolása a *pécsi* siralag nyugati falán, midőn a visszatérő galambot a bárkában fogadja. Hasonló előadás látható egy vaticani kőkoporsón 78 II I

**Noe kigunyoltatása.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában 119 I II

**Noe bárkája** hajó-alakban van egy sirkő-töredéken 127 II I

**Noe** hollóját és galambját is keresztény szempontból tekintették: amazt, mint tisztátalant, ezt, mint a tisztaság kedvelőjét 127 II I

**Noe történetének** és typologiai jelentőségének, mily nagy fontosságot tulajdonitottak a középkorban is, kitetszik a *sz.-Savini* templom falfestvényeiből 126 II I

**Noe** történetét előadja *Mózes* I könyve, 67, 8, 9, 10 stb. 125 II I

**Noe bárkájában** ábrázolva van a *pécsi* cubiculum falfestvényének első képén éjszakról véve föl 124 II I

**Női-arczkép**; metszett kő 238 II II

**Női fejtakarókról** 213 I II

**Nomina episcoporum**, martyrum et confessorum, qui depositi sunt in coemeterio *Calisti*. 75 II I

**Normandi** építészeti iskola *Mertens* szerint 156 I II

**Normandi** építészeti iskola *Viollet le Duc* szerint 156 I II

**Normandia, Poitou és Saintong** épületein a XII. században, jó stylü oszlop-fők, diszes friesek és disztekercsek voltak láthatók 159 I II

**Normann nők** himezték a bayeuxi kárpitot, melyen a verebi lelet előtt, a legrégibb kengyelvas rajza volt látható 123 II II

**„Notitia ecclesiarum urbis Romae“** a bécsi cs. könyvtárban őrzött, és *Salzburgban* talált VII. századbeli irat, mely föltételezi, hogy a salzburgiak a katakombákat ismerték 340 I II

**„Notitia portarum**, viarum, ecclesiarum circa urbem *Romam Wilhelmo Malmesburiensi*“ czimü régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt 43 II I

**„Notitia ecclesiarum urbis Romae“** czimü könyv eredetije I. *Honorius* pápa alatt készülhetett (625—638). 26 II I

**„Notitia regionum urbis Romae“**, a külvárosi földalatti temetőket ismerteti 26 II I

**Novatianus**, *Decius* korában, azért pártolt el az egyháztól, mert a hiteltagadó (lapsos), de megtért keresztényeket az egyház kebelébe ismét felvette, mig a pápa nem, s igy magát *Cornelius* ellen-pápájává választatta 76 II I

**Novarrában** 1725-ben találtak egy diatretát 311 I II

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Nürnbergi topographia**; közzétette *Eckart* 1729. Jelenleg a nürnbergi dóm könyvtárában őriztetik | 26 | II | I |
| **Nyagon herczeg** építette a füzeményeiről hires kurtea *d'Argyischi* oláhországi templomot. 1511—1520. | 256 | I | II |
| **Nyáj**, *Rossi* szerint, a még földön élő hivőket jelképezi | 159 | II | I |
| **Nyakvért** a petreosi kincsek között | 108 | II | II |
| **Nyáry Albert** b. fölfedezése szerint a pólya, a magyar birodalom jelvénye lett | 132 | II | II |
| **Nyitott csigatekercsnek** különféle rendeltetése volt: a kicsinyeket gyürűknek, a nagyobbakat kar- és czombpereczként használták | 14 | II | II |
| **Nyitra-Ivánkai** korona részletes leirása | 86 | II | II |
| **Nyitra-Ivánkai** (zománcz-művek, korona-részek) | 336 | I | II |
| **Nyitra-Ivánkán** (1860) nyolcz drb. zománczozott aranylemezt találtak *Huszár János* szántóföldjén | 331 | I | II |
| **Nyolcz-osztályos elefántcsont-táblácska**. *Paur István* tulajdona. Nyolcz képben bibliai jeleneteket ábrázol | 174 | II | II |
| **Nyolczszögü „Agnus Dei" tartó** leirása, mely a bécsi kiállításon kitétetett | 188 | II | II |
| **Nyugvó oroszlán**. *Rembrandt* műve | 249 | II | II |


## O.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Ó-** és ujabb középkor | 73 | II | II |
| **„Oblatio Ysaac"** Victimet ut caram prolem pater aptat ad aram. — Ábrázolás és felirat, *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Ó-Budán** talált *sarcophag* | 255 | I | II |
| **„Occisió Abner"**. Alloquitur blande *Jacob* hunc perimitur nefande. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **„Occisió Abel."** Vipero more *Cain Abel* perimit ore. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltár-rakványon | 115 | I | II |
| **Ó-keresztény** kettőskápolna a *pécsi* sirkamra, melynek épitészeti része reánk maradt | 84 | II | I |
| **Ó-keresztény** styl, melyet a *dijoni* templomban a régibb basilica képvisel | 37 | I | I |
| **Ó-keresztény** alakos elefántcsont-tábla másolata, mely a *müncheni* középkori muzeumban őriztetik | 313 | I | II |
| **Ó-keresztény** typologiai és jelképes előadások | 92 | II | I |
| **Ó-keresztény** épitészet a pillért nélkülözte; mert nem alkalmazta az erősebb támaszokat igénylő kúpot | 38 | I | I |
| **Ó-keresztény** mósaiknak hatása nevezetes ugyan, de inkább egészbeni és általános. Schnaase | 326 | I | II |
| **Ó-keresztény** előadásokban példáját találjuk annak, hogy a két főnök-apostol együtt ábrázoltatik, oly formán, hogy köztük *Krisztus* vagy a kereszt monogrammája látható | 141 | II | I |
| **Ó-keresztény** művek műértéke | 274 | I | II |
| **Ó-keresztény** művészet az embernek szenvedés általi elnyomatását, alárendeltségét kedveli, ellentében az antikkal | 290 | I | II |
| **Ó-keresztény** művészet: midőn nem fordult az elevenitő természethez, a szellemet ölő holt művek utánzásában fokról fokra sülyedt | 290 | I | II |
| **Ó-keresztény** viselet | 166 | I | II |
| **Ó-keresztény** kőkoporsókon gyakran látható gyümölcsöt csipkedő madár, mely az urvacsorával való élésre emlékeztet | 159 | II | I |
| **Ó-keresztény** világ két pártra oszlott; az egyik *Krisztus* személyét rutnak, másik szépnek állitotta | 110 | II | I |
| **Ó-keresztények** a kereszt valódi alakját kénytelenek levén eltitkolni, minden jelt felkaroltak, mely csak messziről is emlékeztet a keresztre | 148 | II | I |
| **Ó-keresztények** a keresztelést és urvacsorát ó vagy uj testamentomi jelenetekben, parabolákban jelképesen fejezték ki | 123 | II | I |
| **Ó-keresztények** és byzantiak művészetében az emberi szellem tisztulására vonatkozó nézet a művészetben is elárulja magát, s aztán lassan-lassan emeli fel fejét az askesis | 78 | II | II |
| **Ó-keresztények** attól tartottak, hogy előadásaikban az atya-isten képet netalán *Jupiterével* téveszszék össze | 109 | II | I |
| **Ó-középkor**; *Góth* művészet és műipar | 99 | II | I |
| **Ó-román** templom főrészei s az egész elrendezés mintegy előre készitve (praeformálva) volt az ó-ker. épitészetben | 83 | II | I |
| **Ó-szövetségben** csak két évszak: a tél és nyár emlittetik; a classicai világ már három, négy évszakot ismer, s innen átment az évszakok felosztása az ó-kereszténységre is | 116 | II | I |
| **Ó-szövetségi** 35 jelenet a *savini* templom falán, »az ante legem« korszakból | 143 | I | II |
| **Ó-szövetségi** prófétai jóslatok, melyek az uj szövetség történeteire vonatkoznak: Esaias VII. 14. Mikeas XI. I. Esaias LXII. 11. Hoseas XI. I. | 109 | I | II |
| **Oannes** vagy *Dagon* hal-istentől származtak, állitólag az etruriai syrének | 10 | II | I |
| **Obsidián**-magok (nucleus) a nemzeti muzeum gyüjteményében is láthatók | 11 | II | II |
| **Obsidián**-szálkákat *Rossi* szerint találtak egész *Görögországban* és annak szigetein | 12 | II | II |
| **Octavianus Augusztus** császár, két rétegü pompás onyx-cameo. *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállította | 70 | II | II |
| **Oddo** cardinalis és pápai követ elnökölt a *macon-i* 1153-ban tartott synoduson | 146 | I | II |
| **Oddon** szerzetes műve: »Expositio super psalterium 83.« | 146 | I | II |
| **„Odyseus kalandját"** az antik művészet felhasználta, hol a syrének tevőlegesen lépnek föl | 8 | II | I |
| **Oinochoe** (áldozati kancsó) az *egyptomi* művészet remek művei közé sorozandó. Ily edényt *Egyeden* 1871-ben találtak | 30 | II | II |
| **Oinochoe**, *Grimani*-féle, remek *Hellen* mű, kiállította *Pulszky* | 47 | II | II |
| **Oker**, a kétszinű, a legtartósabb festékek egyike | 163 | II | I |
| **Okos** és oktalan (bibliai) szűzekről szóló példázat: a jelkép és allegoria egybekötésének példája | 108 | I | II |
| **Oktalan** szűzek. (Virginibus fatuis aufertur spes data gnaris.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Olivieri** által talált csésze, melyen *Caracalla* feje jól kivehető | 122 | II | I |
| **Olom** typarium | 131 | II | II |
| **Olom** typarium (közepén kettős kereszt) | 131 | II | II |
| **Ólomfehér** (cerussa) azon fehér festékek egyike, melyet *Plinius* említ; szerinte a frescoban nem volt alkalmazható | 88 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Oltár**, a *pécsi* székesegyházban, renaissance stylben készítve, fehér márványból | 6 | I | I |
| **Oltár** van jelenleg a *pécsi*, éjszakkeleti toronyban, az egykori cisterna helyén | 11 | I | I |
| **„Oltárrakvány“** (Altaraufsatz) *Heider* szerint: Antipendium *Klosterneuburgban* | 112 | I | I |
| **Oltár-táblák** régen négyeges alakuak voltak | 72 | II | I |
| **Omeri** (szent) muzeumból való fibula, melyet de *Linas* ir le | 84 | II | II |
| Ωμοφόριον, így nevezték *Reiske* szerint a püspökök stb. ruhadarabját, mely a *ravennai* mosaik-képen *Maximianus* püspökön látható | 184 | I | II |
| **Onuphrius** szerint sz. *Praxedes* temploma legrégibb (?) *Rómában* | 260 | I | II |
| **Ophisták**, a gnosticus sectának egyik alosztálya, az ó-testamentomban előadottakat egészen megfordította | 109 | II | I |
| **Ophisták** imádták a kigyót, és kárhoztatták az istent | 110 | II | I |
| **Ophisták** *Jaldabaoth*-nak nevezték a gonosz fél-istent, kit a zsidók *Jehovah* név alatt imádtak | 109 | II | I |
| **Opsis** annyi, mint csepümész | 90 | II | I |
| **Optatus** és sz. *Ágoston* a többi egyházi tanitókkal az eretnekekhez igy szólanak: egy a galamb, az egyház | 159 | II | I |
| **Optatus** *verscsteri* püspök volt az utolsó a martyrok és szentek sorában, kit a híres *calixtusi* temetőben tettek le | 69 | II | I |
| **Optatus**, *verscsteri* püspök testét hihetőleg 430 körül hozták *Rómába*, melyet *Eusebius* cryptájába helyeztek el | 69 | II | I |
| **„Opus pavonaceum“-féle** (cseréprakás) dísz látszik a *pécsi* dombormű három székénél | 252 | I | I |
| **Orahoviczai** *byzanti* stylben épült templom, melyet *Storno Ferencz* 1862-ben fedezett fel | 82 | II | II |
| **„Orante“**, *Madonna* régibb a gyermekét ölében tartónál. *Arringi* üveg-csészéje ezt igazolja, melyen ily álló imádkozó nő van, *Mária* névvel | 228 | I | II |
| **„Orarium“**, így nevezik a latinok azon pallium-féle szalagot, melyet a pápa a püspököknek küld | 184 | I | I |
| **Óra-szekrény**, olasz renaissance. *Myskovszky Victor* rajza | 225 | II | II |
| **„Oratorium s. Benigni“**-nek nevezi, a *dijoni* egyház imaházát, ugyanezen egyház névtelen krónikása | 27 | I | I |
| **Oratorium ad solis ortum Dijonban** | 41 | I | I |
| **Orbán** pápa 1329-ben *Péter és Pál* apostolok feje számára ereklye-tartót készittetvén *Péterét* balra, *Pálét* jobbra helyeztette | 142 | II | I |
| **Orbán** pápának neve a calixtusi pápai cryptában, kivételesen nem táblára, hanem egy kőkoporsó párkányzatának pálcza-tagjába van bevésve | 73 | II | I |
| **Orbán** pápa (Calixtus utódja) ezüstből készittette a sz. edényeket, s ezek közt 25 patenát is, melyek száma megfelel az akkori ker. községek számának *Rómában* | 121 | II | I |
| **Orczy báróné ékszere**: két fülbevaló és egy párta, kétféle násfa, két fülbevaló és egy arany karperecz, a *bécsi* kiállitáson kitétettek | 223 | II | II |
| **Orefice báró** | 57 | I | I |
| **Óriási** csatt (φιβλῶν) látható *Justinián* köpenyén (chlamys), a sz. *Zsófia* templomában levő egyik mosaikon. (φιβλῶν, fibula, quae chlamidem caesaream in dextro humero constringebat. — *Reiske*) | 182 | I | II |
| **„Óriások lépcsője“** a *velenczei* herczegi *Palotában*. (La scala dei giganti) | 57 | I | I |
| **Orlandi di Lasso** veje volt van *Ach* festő | 209 | II | II |
| **Örök** boldogság az ur kebelében. (O! pater in celis me tecum pascere velis.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | II |
| **Orantius** (szent) fejének ereklye-tartója. Vert-ezüst mű a *zárai* sz. egyházban, melyet byz. művész készitett *Dalmatiában* | 356 | I | II |
| **Orosz szablya** | 233 | II | II |
| **Orosz.** XIII. századbeli krónikák szólnak először a kurganok sirjairól | 101 | II | II |
| **Oroszlán**, néha Krisztust, néha a sátánt jelképezi. (*Heider* »Ueber Thier-Symbolik und das Symbol der Löwen i. d. christ. Kunst.) | 234 | II | II |
| **Oroszlán** egy földre teritett ember előtt. *Rembradt* műve | 249 | II | II |
| **Oroszlán** száját szétnyitó *Sámson* egy német példánya. (*Villachi* templom fa-székein 1464.) | 235 | I | II |
| **Oroszlán** sörényét véli fölfedezni *Winckelmann Phidias olym. Jupiter* hajzatában | 297 | I | II |
| **Oroszlán** csakis három magyar király czimerpaizsán jelenik meg: *III. Béla, Imre és II. Andrásén* | 128 | II | II |
| **Oroszlán és Phoenix**, *Heider* szerint, a feltámadás typologiai képe | 17 | II | I |
| **Oroszlán-disz**, növénynyel vegyitve, a magy. koronázási köpeny-bélletén | 239 | I | II |
| **Oroszlán-szobor** a spalatoi tornyon szigoru román-stylben, minő a *traui* oroszlánnál is látható | 352 | I | II |
| **Oroszlán** szivü *Richard* képével feltünőleg megegyezik *Frigyes* császáré, mely előbbi a fontevraulti apátságban maradt fenn | 201 | I | II |
| **Orpheus**, Krisztust ábrázolva, phrygiai öltönyt visel, ugy a három keleti bölcs is stb. | 171 | I | II |
| **Orpheus-Krisztus**, vagy Krisztus mint jó pásztor | 51 | II | I |
| **Orpheus** ábrázolásával a legrégibb ker. temetői kamrákban találkozunk. Ő az első classicai világból átvett tárgy keresztény értelemmel | 102 | II | I |
| **Orpheus-féle** képek a III. század vége felé szaporodnak a nem-egyházi művészetben is | 103 | II | I |
| **Orseolo Péter herczeg**, *Cordero* apáttal *Velenczében* barátságot kötött | 26 | I | I |
| **Összehasonlitás** a *klosterneuburgi*, szegények bibliája és a *pécsi* bibliai jelenetek közt | 134 | I | II |
| **Összehasonlítása** a *szalavári* castrumnak a *fehérvári* templom rajzával | 93 | I | I |
| **Összehasonlítása** a *Didron* rézmetszetén és a *pécsi* és *pécsöli* falképen levő *Izsák*-alakoknak | 266 | I | II |
| **Összehasonlítása** a *sz. Ágnes*-féle coemeterium templomának alaprajza a *pécsi* cubiculummal, s a kettőé az *ó-román* stylü egyházakkal | 83 | II | II |
| **Összetörik az aranyborjut**. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 118 | I | II |
| **Összetörő** oszlop inkább jelképes: a *Sámson* történetében előforduló jelenetet inkább jelzi, mint realistice előadni törekszik | 247 | I | II |
| **Oszlop** a művészetben nemes épület jelképének tekintetik | 141 | II | I |
| **Oszlop-árcádok** *Probus* kőkoporsóján, melyek az V. száz. beálltakor készültek | 247 | I | II |
| **Oszlopfő** a *toulousi* muzeumban, mely a *byzanti* lovagok kettős szalagu divatának jellemzetes példánya | 237 | I | II |
| **Oszlopfő**-tábla, abacus | 11 | I | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Oszlopok** magasságának egymáshozi arányai: a *gurki, dijoni, velenczei és pécsi* székes-egyházaknál | 71 | I | I |
| **Oszlopos** ó-keresztény basilikának átmenete, a pilléres *román* stylbe | 32 | I | I |
| **Oszlopos** járda a tető alatt. (Kleinbogen gallerien) | 39 | I | I |
| **Ostiai** basilikában a *sz. Leo* pápa által festetett *római* pápák mindannyia püspöki tonsurát visel | 155 | II | I |
| **Ostiai Leo** a san *germanoi* öttornyos templomról | 91 | I | I |
| **Ostiának** tudós püspöke megjegyzése szerint *Benjamin*, a »jobbnak fia« nagy jelentőséggel bir, hogy *Pál* apostolt az alakításoknál jobboldalon ábrázolják | 142 | II | I |
| **Ostrianonak** nevezték a *Pudenti* család temetőjét, hol *sz. Péter* szokott keresztelni | 32 | II | I |
| **Osztropatakán** *(Sárosm.)* kétizben akadtak régi sírokra: 1790-ben és 1865-ben, az előbbit *Arneth* részletesen leirta | 117 | II | II |
| **Otto** *friesingi* püspök és *Beatrix (I. Frigyes* császár neje) 1158-ban haltak meg | 203 | I | II |
| **Otto Heinrich**, *rajnai* püspök pfalzgróf. Medailon-kép | 213 | II | II |
| **Otto**, *augsburgi waldburgi* asztalnok. (Medailon-kép.) | 213 | II | II |
| **Otto** *friesingi* püspök ruházatának commentátiója *Reiske* által | 207 | I | II |
| **Otto, Truchsess** von *Waldburg augsburgi* püspök és bibornok | 212 | II | II |
| **Otto** *friesingi* püspök a *friesingi* egyh. kapuzata fölötti dombormüben *I. Frigyes* és ennek neje társaságában látható | 202 | I | II |
| **Otto** mester készítette a *spalatoi* torony legrégibb dombormüvét. *(Eitelberger)* | 350 | I | II |
| **Overbeck** külön monographiában kimutatta, hogy a belvederi *Apolló* egy szoborcsoportozatnak részét képezi | 41 | II | II |
| **Overbeck** nézetei, a *trójai* harcz két jelenetét ábrázoló szoborról | 360 | I | II |
| **Overbeck**: a rythmusról. (A *hellén* szobrászat története) 184. l. | 363 | I | II |
| **Overbeck**: *Phidias* müveinek szelleméről | 292 | I | II |
| **Ovidius** metamorphosisának egyik helyén olvasható leirás szerint van a *Junius Bassus* koporsóján a három évszak ábrázolva. (II. 27—30.) | 116 | II | II |
| **Özönviz.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Özönviz** tengerét a vörös tengerre is magyarázzák | 127 | II | I |
| **Ozorai** leletből kiállított fibulán lévő légy aranyból készült és drágakövekkel volt berakva | 17 | II | II |
| **Ozorai** lelet technicájáról: *Pulszky Ferencz* nyilatkozata | 124 | II | II |


## P.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Pacht**, a határtalan térnek istennője, emberfő helyett macska-fővel ábrázoltatik | 30 | II | II |
| **„Paenula“** (φαινόλης); öltönydarab neve a rómaiaknál | 169 | I | II |
| **Paizs-köldök**; szobormü, *Ráth György Bécsben* kiállított szoborgyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Pál** (szent) **egyházában** *Rómában*, őriztetett a sz.-páli biblia, mely a basilika leégése után a sz.-calixtusi egyházba vitetett | 197 | I | II |
| **Pál apostol** tetemeit *Lucina*, gazdag római özvegy kérésére, az ostiai ut melletti birtokára, hol a mai sz. *Pál*-féle basilika áll, helyezték el | 64 | II | I |
| **Pál**, a törvénytudó említi, hogy: corpora animadversorum *quibuslibet* petentibus ad sepulturam danda sunt | 46 | II | I |
| **Pál** (I.) **pápa** (757—767) a legtiszteltebb martyrok sirjából az ereklyéket *Róma* város templomaiba helyeztette át | 48 | II | I |
| **Pál apostol** a kőszikla mysticus jelentőségéről I. kor. X. 4. „És mindnyájan egy lelki italt ittak, mert ittak a kőszikláből, mely őket követi vala, a kőszikla pedig *Krisztus* vala stb. | 93 | II | I |
| **Pál** apostolt *Lucina* (római matróna) temettette el. | 46 | II | I |
| **Pál apostolt**, mivel az apostolsághoz korán jutott, néha szakáltalanul is ábrázolták | 138 | II | I |
| **Pál és Péter** apostolok testének vándorlásáról *Marchi* részletesen ir | 65 | II | I |
| **Pál pápa** (III.) arczképe *saphirban* | 238 | II | II |
| **Pál pápa** (IV.) 1560. (Medailon-kép.) | 212 | II | II |
| **Pál apostol** a keresztelést jelképesen temetésnek mondhatja; mert az eltemetett most biztosan nyugszik az üdv bárkájában, az egyházban; *Noé* neve t. i. nyugalmat jelent | 127 | II | I |
| **Pala d'oro.** | 55 | I | I |
| **Paleographicus feliratok** az olasz domitillai temető kövein | 225 | I | II |
| **Pálha**, (pendentif, *Zwickel*). | 38 | I | I |
| **Páli** (szent) **biblia** a IX. századból, mely *Rómában* sz. *Pál* egyházában őriztetett, s a basilika leégése után a sz. callixtusi egyházba jutott | 197 | I | II |
| **Pallas tudós**, a hunnok művének tulajdonítja a kurganok sirhalmán levő szobrokat | 102 | II | II |
| **Pallas szoborka**; *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Pallavicini gróf** a bécsi kiállításon két chinai harczos felszerelését állította ki | 257 | II | II |
| **„Pallium“**; a hellenektől átszármazott öltönynem, melyet φαίο -nak neveztek | 169 | I | II |
| **Pallium bősége** felsőbb rangu byzanti személyeknél, *Constantin* után is megmaradt | 217 | I | II |
| **Pálmafát** is használtak az egyptomiak az év jelzésére | 33 | II | II |
| **Pálma-ág** már az antik-világban győzelmet jelentett. *Horácz: Palmaque* nobilis, — *terrarum Dominos* evehit ad *Deos* | 116 | II | I |
| **Palmer**: »An introduction to early christián symbolisme. *Lond.* 1859.« czimü müvében a calixtusi A 3 cubiculum 3-dik festvény-jelenetét különösen kiemeli és leirja | 98 | II | I |
| **Palstabokat**, a ki nem lyukasztott celt javításának tekinthetni | 13 | II | II |
| **Paludamentum-nak** nevezték a római katonák öltönyét | 169 | I | II |
| **Palumbus sine felle-t** olvasunk a calixtusi temető azon síriratán, melyen két olajágat csörében tartó galamb *Beneria*-nak és *Sabbatia*-nak van nevezve | 160 | II | I |
| **Pamphilius** martyr, *Antonius* börtöntársa segélyével átnézte a vaticáni bibliát | 151 | II | |
| **Pan alakjában** is ábrázolták az ó-keresztények a sátánt | 115 | II | I |
| **Pannonhalmi casula** elkészült, hogy a királyi palástnak, mely eredetileg szintén casula volt, mintául szolgáljon, az utóbbinak kelméjére tehát átrajzolták az előbbi rajzát | 97 | II | II |
| **Pannonhalmi casulán** a feliratok ide s tova már nem olvashatók | 91 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Pannonia** (régi) martyrjairól | 155 | II | I |
| **Panselinus** kéziratát az athosi hegy egyik kolostorában találták. Közzétette *Didron*, kiadatta *Lajos* bajor király is Schaefer által | 300 | I | II |
| **Panselinos** festésznek tulajdonítják a görög hagyományok az *Athoshegyi* festészkönyv technikai részének szerkesztését. (Élt a XVI. században.) | 89 | II | I |
| **Pantocsek** orvos-tanár hazánk fia, a római diatretumhoz hasonló diatretákat készített s a párisi 1867-ki kiállításon kitétette | 311 | I | II |
| **Panvinius** idejében (1568) *Rossi* szerint coemeteriamokat nem ismerték | 27 | II | I |
| **Panvinius**: »De ritu sepeliendi mortuos apud veteres christianos et de eorundem coemeteriiss« czimű munkája megjelent 1568-ban Kölnben | 27 | II | I |
| **Paolino** (szent) nolai püspök szent *Felix* sirjának tiszteletéről | 38 | II | I |
| **Pápák lajstroma** valószinüleg *Róma* város praefectusának könyveibe is bejegyeztetett | 65 | II | I |
| **Pápák cryptájának** restauratiója a calixtusi temetőben | 71 | II | I |
| **Pápák sir- és dicsiratai** a IV., V. és VI. században latin nyelvüek | 74 | II | I |
| **Pápák temetkezési kora** szent *Luciuson* kezdődik, s I. *Gyuláig* megy | 25 | II | I |
| **Pápák pecsétjei** igazolják, hogy *Rómában* sz. *Péter* arczképének eredeti felfogás szerinti ábrázolásához korábban tértek vissza, mint másutt | 140 | II | I |
| **Papebrochius** szerint a XII. század előtt a tudósok leonini verset nem csináltak. (Ad 19 Maji comment. in vit. *S. Prudent.* n. 7.) | 260 | I | II |
| **Papnö**; szobormű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 55 | II | II |
| **Papnö.** Egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak | 46 | II | II |
| **Parabola**, vagy képletes beszéd | 108 | I | II |
| **Paractonium**, azon négy fehér festék egyike, melyekről *Plinius* tesz említést, szerinte iszappal sürüsített tengeri tajtéknak tartották, s *Kreta* szigetén készítették | 88 | II | I |
| **Paradicsomi** négy folyó a mosaik-képeken *(Euphrates, Tigris, Nilus. Phison.)* (Mosaik) | 319 | I | II |
| **Paragaudis** (disz-szalag), mely a wysehradi codex egyik rajzán (*Mária* üdvözlése) a b. szüz öltönyén látható | 347 | I | II |
| **Paralyticus** ábrázolása következik a keresztelési jelenet után a *calixtusi* sírkamrák egyikének festvényeiben, — midőn a paralytikus az ágyát hordja. | 95 | II | II |
| **Paralyticus.** *Marchi atya* szerint, jelenti a bűnbánat és keresztelés után beálló bűnbocsánatot. | 95 | II | I |
| **Pardessus** *„Loi Salique“* czimű itészeti könyvének egyik *saliai* törvényczikke | 218 | I | II |
| **Párhuzam**, az antik és középkori épitészet közt, *Texiertől* | 274 | I | II |
| **Párhuzam** a *pécsi* relief-táblák ó- és újszövetségi előadásai között | 135 | I | II |
| **„Paripa“** (παρίππια) *byzanti* eredetü szó | 190 | I | II |
| **Páris-t**, vagy *Dioscurt* ábrázoló bronce-szobor; a *bécsi* kiállításon | 50 | II | II |
| **Páris-fő**; vésmü, jellemezve phrygiai sipkával, kiállította *Bécsben Pulszky Ferencz* | 71 | II | II |
| **Paróka**; *Egyptomban* találták fel; a *Londoni* «Britisch Museum«-ban látható selyemből készített *egyptomi* paróka | 180 | I | II |
| **Parókát** a *byzantiak* nem viseltek; különben keletről származott és *Augustus* császár óta *Rómában* használatban volt | 180 | I | II |
| **Partecipazio Orso**, a szent *Márk* templom épitését tovább folytatja | 53 | I | I |
| **Parteniust és Calocerust** *Anatolia, Emilianus* consul (249) leánya megbízta, hogy vagyona jövedelmeit jámbor adakozásokra fordítsák | 66 | II | I |
| **Parthenon** szobrászati müveiben az eszményi tartalom elválhatlanul forr össze a legnagyobb szabatosság által feltételezett idomban való naturalismussal. (*Schnaase*) | 295 | I | II |
| **Parthenoni** müveken az alakzás nemesül, hanem egyéni jellemet még sem ölt | 144 | II | I |
| **Parthenius** (szent) a *calixtusi* temető harmadik areájában volt eltemetve | 60 | II | I |
| **Parthenope**, *Leukosia* és *Ligea* syrénekről tesz említést *Sophokles*, kik félig szüzek, félig madarak voltak és magas szirten laktak, melyről a tengerbe zuhantak | 7 | II | I |
| **„Passio Domini“.** Victima mactatur qua nostra ruina levatur. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Pascal** pápa 1106-ban szentelte föl a *díjoni* ujabb templomot | 236 | I | I |
| **Pastorale.** *Rembrandt* rajza | 248 | II | II |
| **Pásztor-csoport** a *pécsi* domborműveken | 223 | I | II |
| **Pásztorok** a *sarkophagokon „exomis“*-ban ábrázoltatnak, valamint *Jób* is | 170 | I | II |
| **Pásztorok tisztelgése** | 237 | II | II |
| **Patera** (áldozati tál). Találtak egyet *Egyeden*. Veszprémmegye a muzeumnak ajándékozta | 35 | II | II |
| **Patriarchák** levéltárában, *Eitelberger*, számos miniatur-codexet látott | 344 | I | II |
| **Patriciusi** díszbot van *Géza* kezében a magyar korona abroncson, végén kettős kereszttel | 330 | I | II |
| **Paulinus** *(nolai)* szavai *Delphinushoz:* meminimus te non solum patrem sed et *Petrum* nobis factum esse, quia tu misisti hamum ad me de profundo et amaris huius saeculi fluctibus extrahendum, ut captura salutis efficerer et cui vivebam naturae morerer, ut cui mortuus eram, viverem Domino | 94 | II | I |
| **Paulinus** az X betü alatt a keresztet elismerendőnek mondja | 147 | II | I |
| **Paulus de Paolo** irja, hogy *Erzsébet* és *Mária* királynék társaságában, midőn 1383-ban *Dalmátiába* utaztak, velük volt a *pécsi* bibornok-püspök is | 270 | I | II |
| **Paur Iván** tulajdona azon nyolczosztályos elefántcsont táblácska, melyen nyolcz bibliai jelenet van ábrázolva | 174 | II | II |
| **Pausanias** szerint (IX. 34. 2) *Pythodorus Heraja* Koroneában *Syréneket* tartott tenyerén | 8 | II | I |
| **Pausanias** leirja *Hermes Kriophoros* templomait és szobrait *Messeneben* és *Tanagrában* | 191 | II | I |
| **Pausanias** leirása után *Jupiter* trónszékét *Quatremére de Quincy* restaurálta | 252 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Páva** jelentőségéről a keresztény typologiában, szent *Ágoston* és szent Antal nevezetes nyilatkozatokat tettek | 157 | II | I |
| **Páva**; az első keresztények a hallhatatlanság jelképének tekintették. | 107 | I | II |
| **Páva** (négy) látható a *pécsi* sírkamra dongaboltján. | 157 | II | I |
| **Páváról** és phoenixről *Weingaertner* ir | 157 | II | I |
| **Pax-nak** neveztetik az egy-táblás reliquiarium. | 312 | I | II |
| **Peccatorok-nak** nevezik magukat a caemeteriumok feliratain a papok és püspökök. | 49 | II | I |
| **Pécsi** éjszaki lépcsőház domborművei. | 253 | I | II |
| **Pécsi** székes-egyház alapkő-letétele valószinüleg a XII. század utolsó negyedében történt. | 4 | I | I |
| **Pécsi** déli dombormű alsó táblája alakcsoportjainak magyarázata. | 368 | I | II |
| **Pécsi** első székes-egyház, *Koller* szerint, 1064-ben tűzáltal hamvadt el. | 31 | I | I |
| **Pécsi** dombormű-alakok ruháinak alakja- és díszkereteléséről. | 236 | I | I |
| **Pécsi** domborművek előmintáját csakis *Franciaországból* lehet származtatnunk. | 231 | I | II |
| **Pécsi** oltár előadása hihetőleg a dogmának legfensségesebb köréből volt véve, s inkább a rakványt díszítette. | 267 | I | II |
| **Pécsi** sírkövekhez számítható még az oltár antipendium maradványa is. | 372 | I | II |
| **Pécsi** székesegyház keleti homlokzatának leírása, mely a *Koller* által jelzettől különbözik. | 18 | I | I |
| **Pécsi** al-templom leírása. | 8 | I | I |
| **Pécsi** al-templom, a középkor legnagyobb al-templomai közé számítandó. | 9 | I | I |
| **Pécsi** székesegyház, fenmaradt román épületnek tekintendő. | 3 | I | I |
| **Pécsi székesegyház** kapu- és fő-kapujának alaptervezete és fejlődése 20 l. | 21 | I | I |
| **Pécsi székesegyház** nyugati homlokzatának leirása | 20 | I | I |
| **Pécsi székesegyház** éjszaki homlokzatának leirása | 20 | I | I |
| **Pécsi felső-templom leirása** 13 | 14 | I | I |
| **Pécsi szabadalmak elsorolása** | 2 | I | I |
| **Pécsi cubiculum falfestvényei** | 123 | II | I |
| **Pécsi** domborművekben uj aera kezdetét szemléljük, melyeken ugy az antik, mint a *byzanti* befolyás megszünt | 358 | I | II |
| **Pécsi földalatti kamra** | 781 | I | I |
| **Pécsi székesegyház** nagyobb restauratiója 1827-ben, *Szepessy* püspök alatt fejeztetett be | 1 | II | I |
| **Pécsi székesegyházat** 1701-ben kezdték restaurálni, mihez a vármegye is segédkezet nyujtott | 3 | II | I |
| **Pécsi székesegyház** felső templomában, a mellékhajó felé fordított oszlopfőn különféle alakok láthatók | 16 | I | I |
| **Pécsi egyházi birtok felosztása** | 3 | II | I |
| **Pécsi** altemplom származtatása és arányai | 68 | I | I |
| **Péczölön** négy év előtt, a nyugaton oly ritka égi mise látható volt. Szét hordták. *Rómer* lemásoltatta | 266 | I | II |
| **Peigné-Delacourt** »Recherches sur le lieu de la bataille d'Attila“ czimü művében vedret találunk másolva mely a nevezetes vörösfenyő osztropataki vederhez hasonlít | 117 | II | II |
| **„Peintures de l'église de St. Savin Dptm. de la Vienne. Texte par Merimée. Dessins par M. Gerard-Seguin litographiés en couleur par M. Engelmann“** czim alatt a *franczia* közoktatási miniszterium tört. bizottsága a szent Savini falképeket kiadta | 141 | I | II |
| **Peithonak**, a rábeszélés-jelképének is tartották a régiek a syréneket, tekintettel *Herára*, a házasságkötőre | 8 | II | I |
| **Peleus**, haját a víztől megtisztitva. Sardmű | 238 | II | II |
| **Pelikán**, *Heider* szerint, a Megváltó áldozat-halálát jelképezi | 17 | II | I |
| **Pendeloque**, *Báthory Gábor* érme zománczozva. *Kornis Béla* gr. tulajdona | 225 | II | II |
| **Pendeloque**, *sz. György* a sárkánynyal; zománczozva | 225 | II | II |
| **Pendeloque**, arany. *Mikó Imre* gróf tulajdona | 225 | II | II |
| **Pentimenti** (mű szó, javitást jelent), melylyel a legjelesebb mester-művekben is találkozunk | 281 | I | II |
| **Peutingeri** tábla a VI. századból. *Bergier* 392-re helyezi keletkezési idejét, h betünk alakja látható rajta | 259 | I | II |
| **Penz Gergely** német müvész, ki az olaszokhoz hajlott | 230 | II | II |
| **Preaphaeliták**, igy nevezték *Angliában* a nazaraenusokat, kik a művészet fejlődésének megakasztására tettek kisérletet | 274 | I | II |
| **Perchtold**, aquileai patriarcha révén jutott a Gertrud-codex Cividaleba | 344 | I | II |
| **„Percussió Egypti.“** Sanguine plebs postes munit necat angelus hostes. — Abrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Perényi püspök** egykori keresztje, mely előbb *Pázmány* bibornok tulajdona volt, mint a *esztergomi* kincstár tulajdona, *Bécsben* kiállíttatott | 224 | II | II |
| **Perez Ludovicus** (*II. Fülöp spanyol* király minisztere.) Medailon-kép | 213 | I | II |
| **Perin de Vaga** tanítványa a mantuai Venusti | 209 | II | II |
| **Perones** (ikráig futó lábbeli) | 178 | I | II |
| **Perquand**, a syréneket, a kimerítő és megölő szélcsenddel azonosítja | 7 | II | I |
| **Perret Lajos** volt azon *franczíák* egyike, kik a *római* caemeteriumokkal foglalkoztak | 29 | II | I |
| **Perret**, *Calixtus* pápa érmen látható arczképéről magyarázatot irt | 122 | II | I |
| **Persa és keletindiai mü**, számos esetben találtatott hazánkban, de mind rendesen *Bécsbe* vándorolt | 109 | II | II |
| **Persa szekrény** a *bécsi* világkiállításon | 260 | II | II |
| **Persa** sziklák domborművei igazolják, hogy a *perzsák* bő és szük nadrágot is viseltek | 220 | I | II |
| **Persephone játszótársai** voltak, a *mythos* szerint a syrének | 7 | II | I |
| **Pertz**; „Monumenta Merovingorum historica“ czimü művében a császár ölében levő arany tarcsa feliratát igy rakja össze: „Hic Carolus rex magnus“ | 198 | I | II |
| **Petheö József**, néhai *pécsi* kanonok | 1 | II | I |
| **Péter** apostol pünkösdi szónoklatában főkép a régi jóslatok teljesedésére fekteti a sulyt | 109 | I | II |
| **Péter és Pál** apostolok egyéni vonásu képeivel elég korán találkozunk, valamint a b. szüz alakjával is | 108 | I | II |
| **Péter** albanoi püspök okmánya a *cluny-i* szabadalomról, mely a katonákat a garázdálkodástól eltiltja | 147 | I | II |
| **Péter** apost. ismert ülő szobra bronzeba van öntve, melyet valószinüleg az V. század valamelyik császára ajándékozott *sz.-Péter* templomának (Schnaase) | 303 | I | II |
| **Péter** (szent) vaticáni trónjának leirása. *Rossi*: „La catedra di s. Pietro nel Vatícano“ czimű czikkét a | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| „Bulletino di archeologia“ czimü folyóiratban közzé tette, s abban e trónról értekezik | 250 | I | II |
| **Péter** apostol ereklyéi, a *calixtusi* temetőből fél *olasz* mérföldnyi távolságra eső *katakombában* rejtettek el | 64 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolok honfitársai a két apostol ereklyéit a *rómaiaktól* követelték | 64 | II | I |
| **Péter király** sirjának tartották a *pécsi*, déli lépcsőházat, de már Koller feltünteti e nézet helytelen voltát | 12 | I | I |
| **Péter király temetőhelye** | 3 | I | I |
| **Péter** apostolnak volt szentelve, *Koller* szerint, a *pécsi* első *sz. István* által emelt székesegyház | 2 | I | I |
| **Péter** apostol fogságának ábrázolása a *Junius Bassus* koporsóján | 115 | II | I |
| **Péter** (szent) templomának »della madre di pieta« nevü kápolnájába van jelenleg *Anicius Probus* koporsója elhelyezve | 117 | II | I |
| „**Petrus**“ szó, a sziklát megütő *Mózes* feje fölött a coemeteriumok festvényein nem egyszer fordul elő | 93 | II | I |
| **Péter** (szent) basilikájának alapzatában találták a *laterán* sarcophagot; jelenleg a *Laterán* keresztény muzeumában van felállítva | 105 | 106 | II | I |
| **Péter és Pál** apostol teste az *appiai* országut szomszédságában volt elrejtve | 22 | II | I |
| **Péter** apostolon kezdődik a pápák névsora | 25 | II | I |
| **Péter** (szent) sirját a *cornéliai* ut mellett *Bosio* fedezte föl | 32 | II | I |
| **Péter** apostol arczképe *Politori* szerint igy ábrázoltatott: szakála és hajazata kurta, hanem sürü és göndör, arcza kissé kerekded és némileg durva | 136 | II | I |
| **Péter** (szent) tiarája és *Aaron* nationaleja, melyben a régi és mai papság összefoglaltatik. *(Didron:* La divine liturgie) | 265 | I | II |
| **Péter és Pál** apostolok arczkép-emlékei *Román* kivül, a III. századtól alig léteznek | 136 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolok egyesített arczképe látható egy bronce lemezen, mely az eddig ismertek legrégibb példánya | 137 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolok typusai a IV. században még nem voltak oly határozottan megállapítva mint később | 139 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolok | 136 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolokat szakáltalanul a XIII. századig adták elő | 140 | II | I |
| **Péter és Pál** apostolok arczképeit tekintve el kell ismernünk, hogy azok között kevés van, mely az arczképezés második fokára helyezhető, vagyis az elvonó, typizáló arczképezés körébe | 145 | II | I |
| **Petreosa**, (falu) *Oláhországban*, hol a hires góth arany kincseket találták | 104 | II | II |
| **Petreosi** kincs nagy arany tálában női alak ül, mely ölében szintén csészét tart, mint déli *Oroszország* sírszobrai | 102 | II | II |
| **Petreosi** arany kincs részletes leirása *Bock* után | 105 | II | II |
| **Petschnig János** leirta a *Mária-Czelli* templom történetét | 177 | II | II |
| **Petschnig** egy értekezésében *Nagy Lajos* király állítólagos ruhájának rajzairól szól | 179 | II | II |
| **Phantastikai** lényeket először nem a középkor, hanem az antik művészet teremtett | 277 | I | II |
| **Pharokantharák** (lámpák) láthatók a »Successa vivas« feliratu érmen | 71 | II | I |
| **Phidias** a szobrászatban föltalálta és megállapitotta *Jupiter* és *Pallas* typusait | 44 | II | II |
| **Philoe** szigetén *Rosellini* egy templomban képet talált, melyen a termékenyítő *Isis* istennő vizet önt kancsóból növényekre | 32 | II | II |
| **Philocalas** kis krónikája, a pápák életirásának csirája | 25 | II | I |
| **Philocalus** *Furius Dionisus* Róma számára 336-tól „almanaco cristiano“-t irt, melybe a consulok, és császárok nevei fel voltak jegyezve | 25 | II | I |
| „**Philologasok**“, vagyis oly könyvek, melyekbe a sz. iráshelyeivel kapcsolatba hozott állatokat rajzoltak | 126 | I | II |
| **Philopatros** czimü párbeszéd, melyet *Lucianus* művének tartanak, *Pált* ἀναφαλατίας-nak, azaz kopaszhomlokunak nevezi | 139 | II | I |
| „**Philosophumeni**“ czimü könyben *Calixtus*-ról nem a leghizelgőbb dolgokat olvassuk | 63 | ~~II~~ | ~~I~~ |
| **Philostratos**, *tyanai Apollonius* életiratának egyik helyén, a képzelő tehetség által teremtett ábrázolásoknak ad előnyt *Apolloniussal* szemben | 292 | I | II |
| **Philostratos** (III. száz. iró) állítja, hogy az *oczeán* mellett lakó barbarok felmelegedett érczlemezre terítették festékeiket, melyek kőkeménységüvé váltak | 329 | I | I |
| **Phoeniciaiak** a kígyót jóltevő lénynek tekintették | 110 | II | I |
| **Phoenicziaiak** az *egyptomiak* három *Hermes* istenét átvették, sőt a neve is megmaradt | 29 | II | II |
| **Phoenix** és oroszlán, *Heider* szerint, a feltámadás typologiai képe | 17 | II | I |
| **Phorkas** leányai, *Sophokles Odysseusa* szerint a syrenek kik az alvilág dalait éneklik | 7 | II | I |
| **Phrigiai** czipő, a fél lábfejig ért | 171 | I | II |
| **Phrigiai** sapka, melyet a *velenczei* doge diszviseletül elfogadott, s ujabban a demokratia jelvényeül szolgál | 171 | I | II |
| **Phrigiai** öltözetben látjuk a három keleti bölcset diszleni *Theodora* császárnő köpenyén | 218 | I | II |
| **Phrygiai** sipka használata régibb a IX. századnál; mert az sok katakomba falképein előfordul | 179 | I | I |
| „**Phtisis**“ szó (aszkórság) φθίνω gör. szóból származik | 7 | II | I |
| **Piano** (emelet), a régi coemeteriumokban | 37 | II | I |
| **Picardi** épitészeti iskola *Viollet le Duc* szerint | 156 | I | II |
| **Pico Ottavio da Borgo** S. *Sepoloro* ügyvéd *Bosio* könyvénél összehasonlította a másolatokat az eredetivel | 30 | II | I |
| **Pieschmann Richard** értekezése: »*Hermes* trismegistos nach *egypt. griech.* u. orientalischen Ueberlieferungen« | 29 | II | II |
| **Pietro** (St.) in *Castello* nevü templomtól 1807-ben a patriarchatust elvették és *Márk* templomára ruházták | 55 | I | I |
| **Pigmenio** (szent) képét *Bosio* a *Janiculus* cryptáiban fedezte föl | 31 | II | I |
| **Pilasterek** canelirozása a *burgundi* épitész iskola müveiben | 156 | I | II |
| **Pilátus kezét mossa.** (Et fera plebs ausa dampnare Ihesum sine causa). *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Piper** „*Daemonen als Bild des Teufels*“ czimü munkája. | 115 | II | |
| **Piper**: *Eine persönliche Darstellung des Teufels war dem christlichen Alterthum fremd:* er war nicht anders, als symbolisch durch die Schlange abgebildet | 115 | II | I |
| **Piper leirása**: *Bassus* koporsója két rövid oldalának az évszakokat előadó domborműveiről. | 116 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Piper** egy caemeteriumbeli falképet idéz, melyen az apostolok galambok alakjában vannak ábrázolva. | 118 | II | I |
| **Piper:** Eine der aeltesten Personificationen der Paradiesflüsse findet sich in einer Handschrift der Benedictio fontis, in der Bibliothek der *Minerva* zu *Rom*. | 118 | II | I |
| **Piper a syrénekről**. | 10 | II | I |
| **Piper:** »Mythol. der christl. Kunst«. című művében mondja: Einer der aeltesten und beliebtesten Gegenstande der christl. Kunst war der gute Hirte. | 100 | II | I |
| **Piper:** »Vor Allen ist *Orpheus* als ein *Typpus Christi* aufgenommen worden«. | 102 | II | I |
| **Pipo Scolari,** *Zsigmond* király kedvencze, *temesi* főispán volt, és *Olaszhonból* meghívta *Masolino* festészt, ki 1427. előtt nálunk tartózkodott. | 163 | II | II |
| **Piscina**. | 58 | I | I |
| **Pitra** bibornok szerint, valamint a galamb társaságban repül, hogy a ragadozó madár egyenkint el ne rabolhassa, úgy a szüzeknek és hiveknek együtt kell lenniök, hogy az ördög egyenkint el ne vihesse. | 160 | II | I |
| **Pitra** bibornok fedezte föl a hires autuni epigrammát, mely oly régi zamatú, hogy *Irenaeus görög-galicai* iskolája viszhangjának lehet tartani. | 96 | II | I |
| **Pitra:** »Veterum gnosticorum physiologus« a *syrénekről*. | 10 | II | I |
| **Pitra** bibornok mentette meg *Albercius* mondatát a feledékenységtől. | 96 | II | I |
| **Pitra,** *solesmesi* benczés szerzetes, »Spicilegium« című folyóiratában gyakran foglalkozik jelképes tárgyakkal. | 112 | I | II |
| **Pitra** tette közzé először *Melito sardesi* püspök *„Clavis“*-át. | 111 | I | II |
| **Pius** (IX.) pápa először havi segedelmet utalványozott a *Praetextatus*-féle caemeterium kitisztítására. | 40 | II | I |
| **Pius** (IX) pápa szent régészeti bizottmányt állított fel, mely a római ásatások igazgatását 1851. november havában kezdte meg. | 40 | II | I |
| **Planudes** életiratában *Aesopus* alakja leírásával találkozunk. (Visconti Iconog. grecque). | 282 | I | II |
| **Plancher:** »Histoire generale et partic. du Bourgogne«. *Dijon*, 1839. | 25 | I | I |
| **Plancher** a *római* rőföt 1.5 *franczia* lábban állapítja meg. | 32 | I | I |
| **Plancher** mérték-adatai, a *dijoni* sark-tornyokat illetőleg. | 29 | I | I |
| **Plancher,** a *dijoni* egyház tornyainak építtetését *Vilmos* apátnak tulajdonítja; de a rotunda épitését nem. | 29 | I | I |
| **Plancher** gáncsot keres a *dijoni* névtelen szerzetes krónikájában, midőn az a *dijoni* egyházat T betű alakjában épittetnek állítja. | 28 | I | I |
| **Plancher** a *dijoni* keleti kápolnák tornyát, egy harmaddal, később véli emeltetni. | 50 | I | I |
| **Plancher** rajza a *dijoni* egyházról. | 50 | I | I |
| **Plaga vagy parala,** mely aranyos galléralakban a nyakat és miseruha kivágását elfödi. | 204 | I | II |
| **Plato** a rythmust a »mozdulat compositiójaként« (τῆ τῆς κινήσεος τάξει ῥοδμὸς ὔομα εἰη) értelmezi. *(Owerbeck)*. | 363 | I | II |
| **Plato** mythosa szerint a *syréneket* (a középkorban is) az égi testek zenészeti mozgalmának közvetitőjeként tekintették. | 12 | II | I |
| **Platό** a *syréneket,* a *spherák* harmoniájával hozza összeköttetésbe. | 7 | II | I |
| **Platner, Bunsen, Gerhard és Röstell** »Beschreib. der St. *Rom*« című művében *Péter* ülő szobrának verses feliratát közli. | 303 | I | II |
| **Platonic,** így nevezi az *olasz* a márvány-táblákkal kirakott régi sírkamrákat. | 36 | II | I |
| **Plinius** dicséri az *etruriak* azon szokását, hogy a halottat lemintázták. | 287 | I | II |
| **Plinius** kifejezésmódja, melylyel *Varro* életirásaihoz csatolt arczképeiről szól, — a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. *(Schnaase)*. | 341 | I | II |
| **Plinius** a zománcz-művészetről nem szólván, hihető, hogy a *helleneknél* a Lagidok, a *rómaiaknál* a császárok alatt megszünt e művészet. | 329 | I | II |
| **Plinius** a classicai kor fresco festészetéről azt állítja, hogy a kép nem nyerheti el a kellő fényt, ha nincsen alatta három homokvakolat és két márvány-stucco-réteg. | 86 | II | I |
| **Plinius** négyféle fehér festéket említ: melinum, cerusa, az eretrai krétát és a paraetoriumot. | 88 | II | I |
| **Plinius** kiemeli, hogy korában az írók mellképeikkel kedvelték díszíteni a könyvtárakat. | 3 | II | II |
| **Plinius** értesitése szerint a *farnesi* bika szobor-csoportozatát *Assinius Pollio* hozta *Rómába*. | 52 | II | II |
| **Pliniusnak** *Trajan* császárhoz intézett leveléből kiderül, hogy a törvény tilalma, a kereszténveket illetőleg, a temetőkre nem vonatkozott. | 44 | II | I |
| **Plinthon**. | 22 | I | I |
| **Plumenthal Antal,** *klagenfurti* festész, 1895-ban kötelezte magát a *gurki* dom apsisainak kifestésére. | 65 | I | I |
| **Plutarch** mondja, hogy *Nagy Sándor* teste középszerű magas volt, s hogy szemében, erélyes tüze daczára, mégis jó akarat, jó szándék nyilatkozott. | 63 | II | II |
| **Pluviale** a XIII. századból, melyről *Heider* a *bécsi* évk. IV. k. ily czím alatt ir: Liturgische Gewander aus dem Stifte *St. Blasien* im *Schwarzwalde*, derm allen aufbewahrt im Stifte *St. Paul* in *Kärnthen*. | 285 | I | II |
| **Pluteussal** és loricá-val (rácsozat), a pogányok is gyakran körülvették siremlékeiket. | 72 | II | I |
| **Pogánykor**. | 116 | II | II |
| **Pogányvilág** is használta a keresztet, leginkább friesdiszként. | 147 | II | I |
| **Pohár,** vagy csésze (a martyrok vérmaradványaival) felső része letörvén csak az alja, annak képével és köriratával maradt fenn. | 119 | II | I |
| **Poitiers-i** régészgyülés 1843-ban, melyen a syrén jelképi jelentőségére vonatkozólag hoztak határozatot | 12 | II | I |
| **Poitou,** *Saintongi, Normandia* épületein a XII. században jó stylü oszlop-fők, diszes friesek és diszkerczek voltak láthatók | 159 | I | II |
| **Pokol.** (Sic affliguntur penis qui prava sequuntur.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | I |
| **Policamus** (szent) képe a *calixtusi* temető első areajában byzanti merevséget árul el | 52 | II | I |
| **Polidori** egy *Milanóban* megjelent könyvében (Delle imagini de ss. Pietro et Paolo) azon kérdésről értekezik, vajon *Péter* és *Pál* apostoloknak az ó-keresztényvilágban használt képtypusai igazak-e vagy csak megegyezésen alapulók | 136 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Polidori**, a régi arczképek vizsgálója szerint, *Pál* apostol rendszerint igy ábrázoltatott: felső koponyája kopasz, szakálla hosszas és szétálló, arcza nem kerekded, hanem finom vonásu | 136 | II | I |
| **Polygon**, vagy kerek alaku koronára vonatkozólag lásd *Hefner*: »Trachten d. christl. Mittelalters« cz. munkáját | 183 | I | II |
| **Pollajuló Antal** és **Betto** műhelyéből került ki *Mátyás* király megrendelésére (1450 után) az *esztergomi* metropolisnak legjelesebb ereklyetartója | 217 | II | II |
| **Pollajuolo** született, *Vasari* szerint, 1426-ban *Florencz*-ben és meghalt 1498-ban | 218 | II | II |
| **Pollajuolonak** san *Giovanoban* látható ereklye-tartói, *Vasari* szerint, oly pompásan vannak tüzben szinezve, hogy azokat alig lehetett volna ecsettel jobban festeni | 218 | II | II |
| **Polijone** (szent) képét *Bosio* a *Janiculus* cryptáiban fedezte föl | 31 | II | I |
| **Pólya**, (a czimer-paizson) legrégebben *Imre* király egyik 1202. kelt okmányainak pecsétjén fordul elő | 129 | II | II |
| **Pólyák** heraldikai értelme már XV. században elveszett | 130 | II | II |
| **Polyandron**-nak nevezték a *római* caemeteriumokban azon helyet, hova egy sirvájásba, több holttestet temettek el | 37 | II | I |
| **Polyklet** canon-ját emlegetik a görögöknél, bár hihető, hogy minden szobornemnek megvolt a maga canonja | 45 | II | II |
| **Pompa-köpeny** (byzanti) mely *Justinián* koráig arany himzéssel nem birt | 218 | I | II |
| **Pompeji** mosaik-kép, mely az issusi csatát ábrázolja, s melyen az alakok nadrágot viselnek | 220 | I | II |
| **Pompei** falfestményeinek legnagyobb része, még a diszek és egyes alakok is frescoban vannak festve | 86 | II | I |
| **Pompejiben**, egy boltban, hét különféle festéket találtak, melyeket *Chaptal* analysált; kötőszert nem talált egyikben sem | 87 | II | I |
| **Pompejiben** (a falfestészetnél) a rajzot vöröses festékkel ecsetelték a vakolatra. A *Hermeneia* erre a sárga okert használja | 91 | II | I |
| **Pompeji-i** falfestvényeken beégetett festészettel nem találkozunk | 86 | II | I |
| **Pomponia Grecina**-val ugyanazonosnak tartja *Rossi* a legrégibb *Lucinat* | 62 | II | I |
| **Pontiano** s. temetője | 32 | II | I |
| **Pontianus** sirfelirata, ki 235-ben volt *pápa*, elveszett, de, hogy a *calixtusi* cryptában volt letéve, számos régi irat bizonyitja | 63 | II | I |
| **Pontianus** *pápa*, a *Maximianus* alatt bekövetkezett üldözésközben mondott le a pápaságról; helyére *Anterost* választották, ki a városi prafecturában a mártyrok actáit kerestette | 66 | II | I |
| **Pontianus** *pápát* 235-ben *Sardinia* szigetére deportálták | 66 | II | I |
| **Pontianus** *pápa* († 235) esete arról tanuskodik, hogy némely pápákat csakis az állam-főnök engedelme mellett lehetett a *calixtusi* temetőbe elhelyezni | 65 | II | I |
| **Ponzetti Jáczint** följegyzései az 1839-ig fölfedezett caemeteriumokról | 29 | II | I |
| **Porcellaine** aranyozott csésze a *Schlaggenwaldi* gyárból | 238 | II | II |
| **Poseidon**; intaglió-vésmű, melyet *Pulszky Ferencz* *Bécsben* kiállitott | 62 | II | II |
| **Poto**, montecasinoi apát (771—778) sz. *Benedek* tiszteletére *San Germanoban* templomot emelt | 91 | I | I |
| **Pötschnig**, a villachi templom fa-székeinek másólója. »Mitth.« 1864 évf.; a székek 1464-ben készültek | 235 | I | II |
| **Pozsonyi Sándor** a *bécsi* világkiállításon igen nevezetes antik-gemmákat állított ki | 72 | II | II |
| **Pozsonyi Sándor** vállalta el a *bécsi* világkiállításon a kézrajzok réz- és fametszetek rendezését | 5 | II | II |
| **Pozsonyi** káptalan előtt folytatott pör azon kincsek érdekében, melyeket *Báthori István* nádor a menekülő *pécsi* kanonoktól elvett | 6 | I | I |
| **Pozsonyi** székes-egyház Anna-kápolnájának tympánumán a szt. háromság van ábrázolva s a festvény még a középkorból származik | 113 | II | I |
| **Pozsonyi** székes-káptalan birtokában levő kehelynek leirása, mely a *bécsi* kiállitáson kitétetett | 186 | II | II |
| **Prammer** könyve *Kölnben* 1599-ben jelent meg | 230 | II | II |
| **Praxiteles** a szobrászatban megállapitotta Venus typusát | 44 | II | II |
| **Pray György** »Specimen Hierarchiae Hungaricae« cz. műve szerint, *Dömötör* 1304-ben volt *pécsi* püspök | 268 | I | II |
| **Pray** egy 1330-ban kelt okmány pecsétje után 1805-ben közzétette *Esztergom* városának azon pecsétjét, melyen sz. *Adalbert* egyházának alakja látható | 95 | I | I |
| **Prehistoricusok** valamint a kőkort, ugy a broncekort is két szakaszra szokták osztani: régire és ujabbra | 12 | II | II |
| **Preller** a syrénekről | 8 | II | I |
| **Preller**: »Die Regionen der Stadt Rom.« | 26 | II | I |
| **Priapos** rutságának főjellegeként a nagy nemzőrészt tekintették, mi onnan származott, hogy *Juno*, a viselős Venus altestét megérintette | 284 | II | I |
| **„Principia Typographica“** czimü 1858-ban megjelent műve *Sotheby*-nek, melyben a *Heinecke* óta ismeretünkre jutott »speculum humanae salvationis«-féle műveket föllelhetjük | 126 | I | II |
| **Priscillai falkép**, mely a *római* földalatti temetők egyik legnevezetesebbje; *Rossi* által az 1867 *párisi* kiállitás mintakatakombájában lemásoltatott | 227 | I | II |
| **Priscilla** temetője 303-ban nem esett elkobzás alá, miért is *Marcellinus* pápát ide helyezték el | 69 | II | I |
| **Priscilla-temető** arcosoliumának keret-diszei igen hasonlitanak a *pécsi* sírkamra hátsó falának keret-diszeihez | 78 | II | I |
| **Priscillai temetőben**, 1751-ben talált koporsó a három keleti bölcset oly alakzatban ábrázolja, mint az a *pécsi* síralagban látható | 79 | II | I |
| **Probus Publius** sz. *Anastasia* férje, erkölcstelen ember volt | 306 | I | II |
| **Processionalis** elrendezés az uralkodó a vaticani mezőn talált koporsók egyikének domborművén | 309 | I | II |
| **Privina** | 92 | I | II |
| **Priscilla** sirját, a salariai ut mellett, *Bosió* fedezte föl | 32 | II | I |
| **Proplasmus**-nak nevezett zöld festéket festették alá a byzantiak, *Dénes* szerzetes igazolása szerint | 88 89 | II | I |
| **Proklus**, *konstantinápolyi* érsek egy felkiáltásában *Pál* apostolt kopaszhomlokunak mondja | 139 | II | I |
| **Proserpina**, *Homernél*, az alvilág rettentő istennője | 7 | II | I |
| **Proskinema**-k képezik a *római* coemeteriumokban a karczolatok harmadik nemét | 49 | II | I |
| **Proserpina** elragadtatásaként van festve a *római* katakombák falképein a halál | 101 | II | I |
| **Pretextatus temetője** | 33 | II | I |
| **Proto e Jacinto** ss. temetője | 33 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Provencei**, *languedoci* és *rajnai* művészek, *Byzantból* érkezett szobrászati művek közelükben levén, nem voltak kénytelenek (mint a *clunyiak*) a festményeknek plastikaivá tételére | 161 | I | II |
| **Provencei-i** építészeti iskola *Mertens* szerint | 156 | I | II |
| **Prudentius** a X. század első éveiben *Quirinushoz* írt hymnust tett közzé | 156 | II | I |
| **Prudentius**: *Christus* purpuream gemmanti textus in auro signabat labarum clypeorum insignia *CHRISTUS — SCRIPSERAT* ardebat summis *CRUX* addita cristis | 147 | II | I |
| **Prudentius, Vincentius** martyrról mondja, hogy a tejnél fehérebb hét oszlopnak egyike volt (a hét martyr közt) | 142 | II | I |
| **Prudentius** verselése *Lázár* feltámasztásáról | 99 | II | I |
| „**Psalterium**“ a *stuttgarti* kir. könyvtárban, melynek egy képe adva van | 213 | I | II |
| **Psent** vagy *Senti*, az *egyptomi* pharaok koronája, mely két részből áll. A főhöz tapadó sapkaalakú alsó *Egyptomot*, a lopó-tök alakú felső *Egyptomot* jelenti | 34 | II | II |
| **Pthah** isten, a minden élő lényt magában foglaló és tápláló világgömb alkotója | 107 | I | II |
| **Puccio Pétert** *(orvietoi)* tartja *Förster* elsőnek, ki üde alapon készítette el festményeit és egy nap alatt fresco-modorban bevégezte | 90 | II | I |
| **Pudenti** család, az apostolok tanítványa volt | 32 | II | I |
| **Pulszky Ferencz** észrevétele szerint a nálunk talált és a *Schliemann* által a régi *Trója* területén kiásott agyagedények közt feltűnő rokonság vehető észre | 19 | II | II |
| **Pulszky** nyilatkozata az *ozorai* kincsről | 124 | II | II |
| **Pulszky Polixena** két szép mellkeresztje XVI. és XVII. századból *Bécsben* kiállíttatott | 224 | II | II |
| **Pumphose** (széles bugyogó) a XII. század végén a frankoknál | 209 | I | II |
| **Pun** háboruk idejében az öltözékre vonatkozó régi szokás a rómaiaknál megváltozott. (*Cicero Catilina* ellen tartott második beszéde) | 167 | I | II |
| **Pupienus Maximus**, *római* praefectus és később császár, *Anteros* pápát elitélte, ki 40 nap mulva (236.) börtönében elhunyt | 66 | II | I |
| **Purpurissima**, azaz: bibor-kagyló levével áthatott kréta, melyről *Plinius* tesz említést | 87 | II | I |
| **Purpurissima** (melyről *Plinius* tesz említést,) lehetett; azon rózsafesték, melyet a *Titus* fürdőiben találtak, s melyet *Davy* analysált | 87 | II | I |
| **Püspöki** süveg leirása, melyet az *esztergami* érsek koronázás alkalmával használ, s mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 188 | II | II |
| **Püspöki** pásztorbot leirása, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 188 | II | II |
| **Püspöki** dísz-szék a katakombákban is használtatott. (*Rossi* „*Roma* sotteranea“ I. tábla) | 251 | I | II |
| **Püspöki** pálcza rajza, mintája az *ausztr. Göttweich* nevű zárdában őriztetik | 206 | I | II |
| **Püspöki** „Tau“-nak neveztetik a régi püspöki botok teteje | 206 | I | II |
| **Püspöki** mitra ábrája a XVI. századból. *Bock* leirása. | 204 | I | II |
| **Püspöki** régibb sírkövet a *pécsi* sz.-egyházban csak hármat találunk; de a melyek a *magyarországi* plastika képviselőiül tekinthetők | 268 | I | II |
| **Püspöki** gyűrűk a *bécsi* világkiállítás magyar amateur-osztályában | 225 | II | II |
| **Pythodorus Heraja** Koronaeban siréneket tartott tenyerén *Pausanias* szerint | 8 | II | I |
| **Pyramidalis** alakra alkalmas a hármas és ötös szám elrendezése. (*Laokoon* szobra) | 390 | I | II |


## Q.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Quadrata-nak** nevezték a régiek a byzanti keresztet | 148 | II | I |
| **Quast**, midőn *Theodorich* góth király síremlékét *Ravennában*, leirja, a sír ornamentatiójában némi góth sajátságot lát | 100 | II | II |
| **Quast** magyarázata a sz. *Páli* biblián levő czimképről | 197 | I | II |
| **Quast**: »*Deutsches Künstblatt*« 1855-ik évfolyamában a gurki egyházról | 66 | I | I |
| **Quatermere de Quincy** restaurálta *Phidiasnak Jupiter* olympiusát | 252 | I | II |
| **Quattuor** coronati-nak *Rómában* diszes templomot építettek s őket nagy tiszteletben tartották | 157 | II | I |
| **Quirinus** ereklyéit még 378 innen is őrizték *Siszeken*. | 156 | II | I |
| **Quirinus** sziszeki püspököt és martyrt hazájában temették ugyan el, hanem ereklyéit a barbarok betörése alkalmával *Pannoniából Rómába* vitték | 155 | II | I |
| **Quirinus** nevű martyrt kettőt tiszteltek az appiai ut melletti temetőben | 155 | II | I |


## R.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Ra vagy Re** isten (az egyptomiaknál) volt a legnagyobb Toth, a napnak istene | 28 | II | II |
| **Ra-n-usux** király alatt fejeztetett be *Ti* sirja | 25 | II | II |
| **Ráczkevei templom falfestvényei** alapkészítésénél csepü helyett kecskeszőrt alkalmaztak | 90 | II | I |
| **Rádó adományozását** a pécsi püspökség javára I. *András* király megerősítette | 1 | I | I |
| **Radoziczky** a mongoloknak tulajdonítja a kurganok sírhalmain látható szoborműveket | 102 | II | II |
| **Raimund** (marseillei) művei | 13 | II | I |
| **Rajnai építészeti iskola** egészen a *Chalons* sur *Marne*-ig hódított; tovább nem birt nyugat felé terjeszkedni | 161 | I | II |
| **Rajnai**, provencei és languedoc-i művészek, *Byzantból* érkezett szobrászati művek közelükben levén, nem voltak kénytelenek (mint a cluny-iak) festményeik plasticaivá tételére, s ezért műveik nem eredetiek 160. | 161 | I | II |
| **Rajz**, német remaissance-stylü buffet számára. — *Myskovszky Viktor* rajza | 225 | II | II |
| **Raphael** legszebb madonnáiban *Rumohr, Fornarinát, Raphael* kedvesét látja | 296 | I | II |
| **Raphael Elimás-ának** összehasonlítása a vak *Sámsonnal* (a pécsi déli domborműben) | 370 | I | II |
| »Γ'αστικα ἀμπλια« szót *Reiske* oly csuklyás ruhának magyarázza, mely egyik felén szőrös volt | 188 | I | II |
| **Ráth György** semmitőszéki ülnök, a bécsi világkiállításra nevezetes bronce- és agyag gyüjteményt küldött | 54 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Ravennai** befolyásra mutat (a triesti mosaikon) az apostolok közt alkalmazott növénydisz és a stylizált pálmafa előadási módja | 325 | I | II |
| **Realistikus** művész is kénytelen teremteni, épen ugy, mint a typikai (eszményi) | 296 | I | II |
| **Recesvinthus** góth király nevét olvassuk a *Spanyolországban* talált arany-koronák egyikén | 113 | II | II |
| **Refrigerium**-féle fohász a római coemeteriumok feliratain | 49 | II | I |
| **Régészeti kiállításokat** az 1867-ik év előtt külön rendeztek. *Párisban* legnevezetesebb volt az ugynevezett retrospective-kiállítás | 1 | II | II |
| **Régi ablakok nyoma**, s azok felrajza, a pécsi székesegyházban | 23 | I | I |
| **Régi classicusok** fenmaradását azon körülménynek köszönhetjük, hogy a középkorban a régi könyvek kedvelése divatban volt | 3 | II | II |
| **„Regina Sabae."** Vulnere dignare regina fidem *Salomonis*. Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Reiske tudós** magyarázatot irt *Constantinus porphyrogenitus* munkájához, mely a zománczról beszél | 174 | I | II |
| **Reiske** szerint a szerzetesek rendezése előbb történt nyugaton, mint keleten; tehát amott a kámzsás öltönynyel előbb találkozunk | 188 | I | II |
| **Reiske állítása** szerint a byzantiaknál a kelmék és ruhák a rá himzett állat nevétől vették nevezetüket | 175 | I | II |
| **Reiske jegyzetei** a czombruhákról | 178 | I | II |
| **Reissenberger Lajos**: a *Kurtea d'Argyischi* oláhországi templom füzeményeiről. (*Bécsi* évk. 1860. évfoly. IV. köt.) | 255 | I | II |
| **„Relief en creux"**, vagyis mélyedésben kimetszett dombormű a pécsi táblán | 267 | I | II |
| **Reliquiariumok**, ezek több mint két dombormüves táblából készültek | 312 | I | II |
| **Rembrandt** a jellemzőnek legnagyobb mestere | 245 | II | II |
| **Rembrandt** is utánozta a haláltáncz némely jeleneteit | 285 | I | II |
| **Rembrandt Tobiás**-ának összehasonlítása a vak *Sámsonnal* (a pécsi dombormüben) | 370 | I | II |
| **Remigius** (antissiodorus) a bibliai *József* két fiának mysticai jelentőségéről nyilatkozik | 363 | I | II |
| **Renaissance** szó magyarázata | 201 | II | II |
| **Reno** volt egy római öltöny-darab neve, melyet a germánok is viseltek | 169 | I | II |
| **Repülő galamb**; szobormü *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Retrospective** kiállítás *Párisban* igen nevezetes volt, s az emberi munkásság történelmét ígyekezett előállítani | 1 | II | II |
| **Reuter Conrád**, *kaiserheimi* apát. 1527 | 212 | II | II |
| **Révay Péter** (1608) koronaőr értesitéséből tudjuk, hogy *II. Mátyás* király *V. Pál* pápa kivánatára a magyar királyi palástot *Bécsben* lemásoltatta | 96 | II | II |
| **Revolver-karabély** | 234 | II | II |
| **„Rex Melchisedech."** Vinum cum pane presul sacer intulit are. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Rhodiai Apollinus** mondja, hogy a syrének, az ő szigetükön a kikötőket elenyésztetik | 7 | II | I |
| **Ricci szölöjében** talált sarcophag igazolja azt, hogy az *ostiai* ut melletti oratorium elszigetelt emlék lehetett, mely alatt cryptát épitettek | 82 | II | I |
| **Ricci Paraccizani** egy, a XIV. században szokásos gót-betüvel irt feliratot őrizett, mely a *Cajus Cestius* pyramisán tul létezett oratoriumra vonatkozik | 82 | II | I |
| **Richárd, Vilmos** *dijoni* apátot, *Normandiába* hívja meg templomok és zárdák épitése czéljából | 26 | I | I |
| **Ricinus** (*Wunderbaum*) *Németország* kertjeiben is honos | 135 | II | I |
| **Ricinus** inkább bokor, mint fa; van nagy kézalaku, fürészfog-bevágásu levele és kalász-sziromu virága, melynek magvából sajtolják az ismeretes olajat | 134 | II | I |
| **Ricinus communis-sal** ugyanazonositották a „gourd" szót, mely *Jonás* próféta könyvében fordul elő | 134 | II | I |
| **Rich**, *római* régiségek szótára, melyet angolból *Chernel* fordított *Páris* 1861. | 169 | I | II |
| **Richildes** lesz hihetőleg egyike azon alakoknak, melyek a *sz. páli* biblia czimképén láthatók *N. Károly* körül | 198 | I | II |
| **Rieter** ezredes birtokán (*Töszben*, *Schweicz*) van felállítva *Agnes* (*III. András* m. kir. neje) sirkövének fedele | 180 | II | II |
| **Riga Péter** *„Aurorája"*, melynek XII. századból származó 3 példánya a *hohenfurti* cseh zárdában őriztetik | 127 | I | II |
| **Rigault** régész viszonya *Rubenshez* | 243 | II | II |
| **Riggenbach** a *constanczi* templ. fa-székeiről a *„Mitth."* 1863. évf. értekezik | 235 | I | II |
| **Robert**, *Volpiano* ura, atyja volt *Cordero* apátnak | 26 | I | I |
| **Róbert Károly**, *„Kyzdyr"* nevü helységet a *pécsi* káptalannak ajándékozta | 5 | I | I |
| **Robert Károlyt** a *fehérvári* államegyházba a „monasterium"ba temették | 257 | I | II |
| **Robert Károly**, bár a *bácsi* terület érseki jószág volt, elfoglalta és 1338-tól négy éven át lefoglalva tartotta | 164 | II | II |
| **Rochette Raoul** volt az elsők egyike a francziák közt, kik a *római* temetőkkel foglalkoztak | 29 | II | I |
| **„Rochette"**, „rok" „ruha" és az *olasz* „roba" szavak a „ruchum" szóból származnak, mi megváltoztatott tunicát jelent | 175 | I | II |
| **Roeth**: „Geschichte der Pholosophie" czimü müvéből látjuk, hogy az *egyptomiak* az ismeretlen istentől négy nyilatkozatot származtatnak | 279 | I | II |
| **Röf meghatározása** | 47 | I | I |
| **Róma város** *katakombáinak* vizsgálata alkalmával XVII. száz. *Rossi* felkarolta a typologia tanulmányozását | 112 | I | II |
| **Róma** bevétele után, *Alarik* által (140), a coemeterialis temetkezéseknek nyoma sem volt | 47 | II | I |
| **„Roma Sotterranea cristiana descr. ed illustrata dal cav. G. B. De Rossi publicata per ordine della santita di N. S. Papa Pio nono."** *Rossi János* nagyobb munkája | 39 | II | I |
| **Romában** a consul, minden év leteltével, az évet jelentő szeget beverte | 145 | I | II |
| **Rómában** a III. század végén és a IV. elején a latin nyelv legyőzte a görögöt | 74 | II | I |
| **Rómában** a VI. században a görög nyelv annyira idegenné vált a *clerus* előtt, hogy a keleti görög levelek a pápai canczellariát zavarba ejtették | 74 | II | I |
| **Római-gall-városok** közt *Toulouse* legjobban tartotta meg a municipalis elrendezést | 157 | I | II |
| **Római egyház**, az ó-ker. sirokon előforduló pálmaágat, egyetemben a vért tartalmazó edénynyel, a bent nyugvó martyrsága bizonyitékának tekinti | 116 | II | I |
| **Római** és külföldi koporsókon *Ábrahámnak*, mint a *Krisztusét* előképező áldozata, gyakran előfordul | 98 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Római pápák** siriratainál két pont tesz figyelmessé: hogy a feliratok görög nyelvüek és a szerkezet egyszerű | 73 | II | I |
| **Római** liturgia codexeiben még a IX. században is a *katechumenok* kikérdezése is e szavakkal kezdődik: minő nyelven kell *Jézus* urunkat vallani? és az acolithus *görög* nyelven válaszolt | 74 | II | I |
| **Római** lithurgia codexeiben a IX. századon tul a hitvallás latin betükkel ugyan, de *görög* nyelven van följegyezve | 74 | II | I |
| **Római** caemeteriumok kamráit az első keresztények a három első században falfestvényekkel szokták diszíteni | 78 | II | I |
| **Római** caemeteriumok, *Marchi* szerint, két osztályba sorozandók: a járhatók- és járhatlanokra | 37 | II | I |
| **Római castrum** csak alacsony fallal birt | 93 | I | I |
| **Római egyháznál**, főleg Olaszországban, a harmadik és negyedik században szokásos volt a keresztelés mindkét neme együttesen: t. i. felöntés és vizbebuktatás által | 95 | II | I |
| **Római törvény** (a XII. táblán) szerint a városban nem volt szabad temetkezni: »Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito.“ | 23 | II | I |
| **Római** (kisebb) martyrologium nevezetes | 26 | II | II |
| **Római** világnak és művészetnek hanyatlását jelesen irja le *Schnaase* »Geschichte d. bild. Künste« czimű művében | 76 | II | II |
| **Római** caemeteriumokban *Rossi* a *Constantin*-féle monogrammáknak nyomát sem találta | 149 | II | I |
| **Rómaiak**; a respublica korában a rómaiak még mindig a Hellen előminta után módosították öltönyeiket | 166 | I | I |
| **Rómaiak** türelme a vallás dolgában nem mindennapi s ők a meghódított népek nem csekély számu isteneit magukénak fogadták el | 78 | II | II |
| **Rómaiak** és **zsidók** az X. alaku keresztet nem használták fölfeszitésre | 147 | II | I |
| **Romának coemeteriumai** | 21 | II | I |
| **Románia** régészeti kincse (petreosi) csészéttartó alakjával kapcsot képez az *orosz- és spanyolországi* góth művek közt | 104 | II | II |
| **Romanin**: »Storica documenta di Venecia« | 52 | I | I |
| **Römer Floris**, a m. n. muzeum elefántcsont-nyergének domborműveit leirta | 194 | II | II |
| **Römer Floris** a *járfalvi* monstrancziát részletesen leirta | 191 | II | II |
| **Römer Floris** a *pozsonyi* monstrancziát leirta 1855-ben | 191 | II | II |
| **Römer Floris** fedezte fel a *győri* hires antiphonalet | 134 | II | II |
| **Römer Floris** részletesen irt a *budai* sírokban talált fibulákról | 118 | II | II |
| **Römer Floris** 1863-ban *Telepi*-vel, négy falusi templomott fedezett föl, melyek hajdan teljesen befestett falakkal diszlettek | 95 | I | I |
| **Römer** nézete a *győri* antiphonale czimrajzáról | 136 | II | II |
| **Römer Floris**, a m. n. muzeum legnevezetesebb fibuláját a »Művészeti kalauz«-ban ismertette | 15 | II | II |
| **Römer Floris** *Szala-Apáti*-ban egy füzeményt (Flechtwerk) talált, melyen a medaillon két concentrikus körből van szerkesztve | 255 | I | II |
| **Rondanini**-féle gyüjteményből származó márványszobron hasonló hajazat fordul elő, minőt az Azara-mellképen láthatunk | 65 | II | II |
| **Rosselini** magyarázata az Egyeden talált áldozati kancsóról | 31 | II | II |
| **Rosenberg** szerint csakis a nagy *Holbein* volt képes művészeti egyéniségét a renaissance szellemével egyesiteni ugy, hogy egyik sem vesztett az egyesülés által | 229 | II | II |
| **Rosette**-nek nevezik a köralakot, ha a körben kerek- vagy rózsa-féle alak fordul elő | 255 | I | II |
| **Ross**: »Wanderungen in Griechenland« czimü művében emliti, hogy obsidián-szálkák egész *Görögországban* és szigetein fordulnak elő | 11 | II | II |
| **Rossi**: »Le imagini scelte de la B. Virgine« cz. művében a Mária-cultus antikszerü előadásról szól | 225 | I | II |
| **Rossi** a graffitok nagyobb, vagy csekélyebb sürüségéből, mindig a történeti crypta kisebb vagy nagyobb távolságára vont következtetést | 49 | II | I |
| **Rossi**: »Roma sotteranea cristiana« cz. m. I. k. VI. és VII. tábláján négy szent pápát és püspököt másol sz. *Cecilia* földalatti sírjának eredeti falképei után | 187 | I | II |
| **Rossi**, a coemeteriumokban talált csészék keletkezési korára vonatkozólag *Garrucinál* óvatosabban nyilatkozik, s csak annyit mond, hogy legnagyobb része a IV. századból származik | 120 | II | I |
| **Rossi Zephirinus** és **Calixtus** pápák rendeletét emliti, melyszerint a martyrok vérét tartalmazó csészék misénél használtassanak | 121 | II | I |
| **Rossi**, a három *babyloni* ifjak egyikének mását adja; eredetijét koporsó-töredéken találták a *Calixtusi* temetőben; figyelemre méltó találja az alak nyakáról lefüggő gólyót | 129 | II | I |
| **Rossi** azt véli, hogy a tengeri szörnyek a legrégibb keresztény előadásokban csak diszként lettek alkalmazva, de mióta *Jónás* történetével összekötötték, annak diszkénti alkalmazása eltünt | 134 | II | I |
| **Rossi** a *calixtusi* pápai cryptában őt, a tábla mögé eltemetett pápa nevét felirva találta | 73 | II | I |
| **Rossi** II. *Sixtus* pápa temetési kamrájára a *calixtusi* temetőben arról ismert rá, hogy annak bejárása falán, kivülről, e pápa nevét többször felirva találta | 74 | II | I |
| **Rossi** a syrének két német emlegeti: a keletit és a hellenekét | 10 | II | I |
| **Rossi Mihály**, *Rossi János* öcscse, a földalatti topographia terén nagy érdemeket szerzett | 40 | II | I |
| **Rossi** a graffitok három osztályát különbözteti meg: az irók nevei, a felkiáltások és a martyrokhoz intézett fohászok | 49 | II | I |
| **Rossi István**, a *Lucina* temető épitésének több egymásutáni korszakát csaknem mathematicai biztonsággal mutatja meg | 54 | II | I |
| **Rossi**, a *calixtusi* temető öt cubiculumát, eredetök korára nézve igy osztályozza: $A^2$, $A^3$, $A^6$, $A^5$, $A^4$, és keletkezésük idejét a III. századra teszi | 93 | II | I |
| **Rossi**, összehasonlitván a *calixtusi* öt cubiculum ugyanazon tartalmu képeit, ezekből éles következtetést von a kenyér- és halféle vacsorára vonatkozólag | 98 | II | I |
| **Rossi** az ó-keresztény előadásokat négy osztályba sorozza: jelképes ker. tárgyu kép; 2. classicai tárgyu ker. értelemmel, 3. történelmi és 4. arczkép-féle előadás | 100 | II | I |
| **Rossi** nem akarja teljes biztonsággal állitani, hogy a sip a »jó pásztor« kezében a képet mindig későbbibinek teszi a III. század közepénél | 101 | II | I |
| **Rossi** megnézte a lateráni sarcophagot s e szerint igazitotta ki *Morroni* képét, melyet fába metszetett | 108 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Rossi** nézete a katakomba feletti kamráról | 22 | II | I |
| **Rossi**: »Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores vol. primum. ex officina libraria pontificia.« | 25 | II | I |
| **Rossi** azon kérdést veté föl, vajon *Péter* és *Pál* apostolnak az ó-keresztény világban használt képtypusai igazak-e, vagy csak megegyezésen alapulók stb. | 136 | II | I |
| **Rossi** elfogadja *Grimouard* azon nézetét, melyszerint a legrégibb emlékeken, hacsak ezt a csoport különös művészeti compositioja másként nem kívánta, sz. *Péter* a jobboldalon helyeztetett el | 143 | II | I |
| **Rossi, Pitra** bibornokhoz 1857-ben irt levelében említést tesz a *Constantin*-féle monogrammák- és kereszt különféle alakjairól | 147 | II | I |
| **Rossi** kétkedik a *Constantin* császár előtti Krisztus-monogrammák létezésében | 148 | II | I |
| **Röstell**, az ó-keresztény sirokon előforduló pálmaágat nem tekinti a martyrság csalhatatlan bizonyitékának | 116 | II | I |
| **Röstell** a caemeteriumokban talált edényekben látható vöröses ülepedést nem mindig vérmaradéknak tartja, hanem gyakran a halott mellé letett urvacsora vörös bora kiszáradt maradékának | 119 | II | I |
| **Rotunda** ablakai, a *dijoni* egyházban | 34 | I | I |
| **Rotunda**-tornyok 34 lépcsőfoka, a *dijoni* egyházban | 34 | I | I |
| **Röth** nyilatkozata az egyptomiak *Toth* istenéről | 28 | II | II |
| **Rotschild** b. az 1867-iki *bécsi* kiállításon a régészeti tárlaton jelentékeny tárgyakkal volt képviselve | 5 | II | II |
| **Rougé**, Ti sirboltját *Sakkarah* csodájának nevezi, honnan a legegyénibb módon felfogott arczképek kerültek a bulaki muzeumba | 25 | II | II |
| **Rovatkák** (Zinnen.) | 97 | I | I |
| **Rövidités** (abreviatura) módjával a régibb plastikában számtalanszor találkozunk | 248 | I | II |
| **Rosenmüller** »Handbuch der bibl. Alterthumskunde« czimű müveiben azt állitja, hogy a *Jonás* könyvében előforduló »Kikajon« szó alatt ricinust kell érteni | 135 | II | I |
| **Ruben** keresi **Józsefet**. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Ruben** keresi **Józsefet** a veremben. (Ruben sublatum puerum timet este necatum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Rubens** és **Rembrandt** művészetének jellemzése | 229 | II | II |
| **Rubens** és **Rembrandt** vezették vissza kor- és művésztársaikat az eredeti nemzeti művészethez | 330 | II | II |
| **Rubensnek** a m. n. muzeumban egyetlen műve van | 246 | II | II |
| **Rubriquis** minorita 1253-ban déli *Oroszország* tájain utazván beszél a kurgan sirhalmokról, a melyeken látható szobrok csészét tartanak | 101 | II | I |
| **„Ruchum“** szóból, (megváltoztatott tunica neve) származik a: rochette, a német rok, magyar ruha és olasz roba | 175 | I | II |
| **Rufinust** idézi *Rossi*, midőn a *Corneliusok* nemzetségéről szól, melynek egyik ivadéka nagy lármát ütött s. *Girolamo* ellen, mivel ez a *Jonás* történetében előforduló »cucurbita« szót a »hederaéval» helyettesiti | 133 | II | I |
| **Ruha**-tű, boglár csat, fibula, disz és kapocs egyuttal, melylyel hajdan a ruhát összetüzték | 15 | II | II |
| **Ruházata** a vezelayi apátsági templom kapuzatán levő hat apostolnak | 162 | I | II |
| **Ruhmohr**, *Raphael* legszebb madonnaiban, *Fornarinát*, *Raphael* kedvesét látja | 296 | I | II |
| **Ruodprech** készitette *Eitelberger* szerint, a Gertrud-codexet | 344 | I | II |
| **Rupertus**, deutzi apát müvei | 13 | II | I |
| **„Rythmus“** szóval fejezzük ki a szervileg tagozott egésznek, határai közt való mozdulatát. (Plato Leg. 665.) | 363 | I | II |


## S.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Saba királynö Salamon előtt.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege.) | 118 | I | II |
| **Saba királynője.** (Haec typate gentem notat ad Christum venientem) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Sacken**: »Das Grabfeld von *Hallstadt* in *Oberösterreich*« cz. művében leirja a *Hallstadt* mellett talált etruri tárgyakat | 12 | II | II |
| **Sacken**, egy 1363. készitett, s a metzi zárdában őrzött, keresztet ir le, melyen az evangelisták, emberi testen állati fejet hordanak | 278 | I | II |
| **Sagaras király**, indiai mythos szerint száz évig bünbánó volt, hogy örököse legyen | 254 | II | II |
| **„Sagum“** (σαγος); celta származásu öltönydarab neve a *rómaiaknál* | 169 | I | II |
| **Saintongi**, *Poitou és Normandia* épületein jó stylü oszlopfők, diszes friesek és disztekercsek voltak a XIII. században láthatók | 159 | I | II |
| **Sakijamani**, azaz »*Sakiják* remetéje«; ez *Buddha* másik neve, ki sakiják királyi családjából származott | 252 | II | II |
| **Sakkara** vidékén talált szobor (Egyptomban) melyet *Mariette* fedezett föl | 24 | II | II |
| **Salade**; *Keglevich István gróf tulajdona* | 225 | II | II |
| **Salagius**, magyarul: *Salagi István, Koller* kanonoktársa: De statu Ecclesiae Pannoniae | 259 | I | II |
| **Salagius** után *Koller* szól a *pécsi* püsp. udvar egyik kamrájában levő alakról. »Prolegomena« 19 l. | 259 | I | II |
| **Salamon** maga mellé ülteti anyját. (Ingressam matrem *Salamon* sibi collocat istam). *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Salamon itélete.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Salamon anyjával.** — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Salamon itélete.** (Dicat nunc juste dandus matri puer iste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Salariai** ut jobboldalán, 1578-ban véletlenül akadtak *Rómában* kifestett temetőhelyre, az *irlandi* collegium mellett | 27 | II | I |
| **Salétrom-képződés** az antik frescok legnagyobb ellensége, melynek a legerősebb stucco sem bir ellentállani | 89 | II | I |
| **Salonnai** nevezetes felirás, melyet *Furlanetto* latin szótárában a »bathrum« szóhoz idéz | 72 | II | I |
| **Salonnai** felirás megtanit a lorica és a bathrum elatrorum közti különbségre | 72 | II | I |
| **Salzburgi falképek**, *Heider* megjegyzései szerint | 336 | I | II |
| **Salzenberg**: Altchristliche Baudenkmale von *Constantinopel* | 182 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Samarthanus Dénes** (a Gallia Christiana IV. sz. 1146 osztálya XXII. számában) *Bertalant pécsi* püspöknek nevezi | 146 | I | II |
| **„Samson fert portas.“** Viribus extortas fert montis ad ardua portas. — Ábrázolás és felirat *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **„Sámson cum leone.“** Vir gerit iste tuam leo mortis Christe figuram. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Sámson** történetét ábrázolja a *pécsi* déli dombormű alsó táblája | 368 | I | II |
| **„Sámson phyiliszteusok által gunyoltatva“** a »Speculum humanae salvationis« egy példányán ábrázoltatik; a művet a XIV. vagy XV. század elején készítették; ma a *kölni* városi könyvtárban van elhelyezve | 136 | I | II |
| **Sámson megfojtja az oroszlánt.** (Ut vis Samsonis destruxit ora leonis.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Sámson hordja a város kapuját.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Sámson** összetépi az oroszlánt. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. | 119 | I | II |
| **Sámson** a szamár-álkapocscsal leöl ezer philisteust. — *Heider* összeállítása az általa használt, kézirati szegények bibliájában. | 120 | I | II |
| **Sámson** *Gáza* városa kapujával. (Obsessus turbis *Samson* valvas tulit urbis). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 124 | I | II |
| **Sámuel és Eliás.** — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege). | 118 | I | II |
| **Sámuelt** a templomnak szentelik. (Oblatum Christum *Samuel* te denotat istum). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 121 | I | II |
| **San germanoi templom,** a szent *Lőrincz mailandi* templománál fontosabb, a magyar négytornyos egyház tekintetében. *Hübsch* és *Schultz* ismertették. | 91 | I | I |
| **Sanctum Angelum** montem visitat Guillelmus et ibi aegrotat. | 40 | I | I |
| **„Sandalia“**, (talp), mely szíjjal köttetik a lábfejhez. A bibliai férfiszemélyek alakzatainál használtatik | 172 | I | II |
| **Sándor** (VI.) pápa, *Zsigmond pécsi* püspöknek (1500) engedélyt ad, hogy a *pécsi* templom kifestetése czéljából, *Jakab* benczés szerzetest elhozathatja. | 6 | I | I |
| **Sándor** (szent) féle oltár főlapja a *nomentani* uton. | 72 | II | I |
| **Sandrart** megjegyzése *Rembrandtról.* | 247 | II | II |
| **Sánta Károly** neje, *Mária* épitette a *spalatoi* harangtornyot, melyet *Erzsébet (Róbert Károly* neje) folytatott. | 348 | I | II |
| **Santa Maria Maggiore**, *római* templom, mosaikjai kivételt képeznek, mennyiben az azokon levő alakokat nemcsak történeti szempontból kell felfognunk. | 112 | I | II |
| **Santi Bartoli** említi, hogy egy a *porta-portuensen* kivül fekvő temetőben a legritkább metszett köveket, kristályokat stb. találták. | 27 | I | I |
| **Sapkás-korona** (bélelt korona, corona cum bireto, barrette), melyet *Reiske* stemmá-nak, (infula, cucufa) nevez. *Justinián* fején, a szent *Zsófia* templom egyik mosaikján, ilyen látható. | 182 | I | II |
| **Sarabala,** (arabs szó) férfi öltönyt jelentett. | 174 | I | II |
| **Sarcophagok** falképei *Jónás* történetének ábrázolásában hasonlatosságot tüntetnek fel a *calixtusi* halotti kamrák falképeihez. | 136 | II | I |
| **Sarcophagokon** a jó pásztor képe a harmadik században igen szokásossá vált. | 101 | II | I |
| **Sarcophagok** *Franczia országban* nagy számmal maradtak fenn. | 231 | I | II |
| **Sarcophagokon** található férfi alakok himation-toga alatt viselik a chitont. | 169 | I | II |
| **Sárga-vörös** szinhangulatot már a legrégibb korban alkalmazták; így az *egyptomiak, hellenek* stb. | 162 | II | I |
| **Sargot** alaptervezete a *dijoni* egyházra vonatkozólag | 50 | I | I |
| **Sargot** méretei, a *dijoni* egyház oszlopairól. | 70 | I | I |
| **Sark-levél,** (Eckblatt, Griffe) a *pécsi* székesegyház oszloplábain látható. | 247 | I | II |
| **Sarktornyok** rokonsága a *szalavári* castellum és szent *István* basilicája közt. | 92 | I | I |
| **„Sartanea“**, *Reiske* azt véli, hogy magyar szó és különszekeret jelent. Talán zárt tanyát. | 257 | I | II |
| **Sas-ban** és szarvas-ban keresi *Ulrik, lilienfeldi* apát, *Jézus* keresztelkedésének természetrajzi mását, a »Concordantia caritatis« czímű művében. | 126 | I | II |
| **Saslábú** trón a *friesingi* domborműben, melyen *Frigyes* ül. | 202 | I | II |
| **Sassanidi** edényeken, az oroszlánok hátsó czombján, csillag látható. Springer. »Mitth.« 1860. | 239 | I | II |
| **Sassanidi** művészet, melyet a késő *római* művészet kifolyásaként lehet inkább tekintenünk, melyhez ős *perzsa* hagyomány is vegyült. (*Schnaase*). | 300 | I | II |
| **Sátán**; a *Begon* apát ereklye-tartóján azért tekintetik a halál okozójának, mert az első embert törvényszegésre birta, s ennek következtében meg kellett halnia. | 234 | I | II |
| **Satyr-fő**; vésmű, kétrétegű onyx; kiállította *Bécsben Pulszky Ferencz.* | 71 | II | II |
| **Satyr** alakjában is ábrázolták az ó-keresztények a sátánt. | 115 | II | I |
| **Saul** megöli Abimechelet és testvéreit. (*Saul* propter *Dávid* Christos Domini vere stavit). *Heinecke*-féle szegények bibliája. | 121 | I | II |
| **Saul** megöli a papokat. — *Heider* összeállítása, az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Sub lege. | 118 | I | II |
| **Saul** király pap-gyilkolásával és *Athaliával* köttetik össze helyes typologiában a bethlehemi gyermekgyilkolás. | 138 | I | II |
| **Savin-ban** (sz.) a fresco-képeken, csak ó-szövetségi jelenetekkel találkozunk; pedig e képek a *pécsieknél* egy egész századdal idősebbek. | 142 | I | II |
| **Savini** falképeken inkább sárga-vörös szinhangulattal találkozunk. | 162 | II | I |
| **Savini** templomban, a szent *Marin* nevű kápolna falfestvényei később keletkeztek, mint az egyház szentélyében levők. | 141 | I | II |
| **Savini** falképeken a nem szent személyek ruházata a kor divatához van alkalmazva. | 143 | I | II |
| **Sazvarthutidda,** vagy **Siddharta** (a minden tekintetben tökéletes) harmadik neve *Buddhá*-nak, ki a *Sakiják* királyi családjából származott. | 252 | II | II |
| **Scarabaeus** (rovar) az *Egyptomiak* állítása szerint csak himnemü volt. | 106 | I | II |
| **Scarabaeus.** *Mayláth Béla* is kiállított egyet *Bécsben*, melyet *Kelemenfalván* találtak. | 36 | II | II |
| **Schaefer** az *athoshegyi* festészkönyvet lefordította, s a *franczia* kiadásnál sokkal több jegyzettel látta el. | 89 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Schiffenlein** német művész, ki a renaissance befolyásától megóvta magát. | 230 | II | II |
| Σχιστός, (oldalán felvágott tunica) a sarkophagokon nem igen fordul elő. | 170 | I | II |
| **Schmith Miklós** »Series Arch. Strigon.« *Dömötört a pécsi* püspökök sorában. 1304-ben említi. | 268 | I | II |
| **Schnaase** szerint a páva csillagos farka miatt lett a régieknél a halhatatlanság jelképévé | 158 | II | I |
| **Schnaasse** a *laterani* sarcophag keletkezési korát az V. századba helyezi | 105 | II | I |
| **Schnaase** nyilatkozata, a négy évszak jelképezéséről az ó-kereszténynyeknél | 117 | II | I |
| **Schnaase**: a *görög* és *byzanti* festészek által hátrahagyott miniatüre-példányokról | 341 | I | II |
| **Schnaase**: Az antikszobrászati elv alkalmazásáról az ó-ker. müvészetben »Kunstgesch. III. 85) | 301 | I | II |
| **Schnaase** az ó-keresztény művészetről, a *byzantinak* neve alatt | 297 | I | II |
| **Schnaase**: (Geschichte d. bild. Kunst im Mittelalter I. Bd. 15 Seite) a *római* művészet fokonkinti hanyatlásáról | 288 | I | II |
| **Schongauer Márton** (1445—1499-ig) kit a németek, francziák szépnek, az olaszok jónak neveznek, — híres aranymives volt | 193 | II | II |
| **Schrader Hermann**: »Die Syrenen nach ihrer Bedeutung und künstl. Darstellung im Alterthum« | | | |
| **Schulek Frigyes** építész a *visegrádi* öreg torony (Donjon) megujítása ügyében részletes terveket készitett, melyek a *bécsi* világkiállításon müvészeti éremmel lettek kitüntetve | 161 | II | II |
| **Schultz és Quast** legjobban ismertették a *barlettai* szobrot, mely *Theodosiust* ábrázolja | 304 | I | II |
| **Schultze Vilmos**: »Denkmaeler des Mittelalters in Unteritalien« czimű művében a *san-germanoi* templomról | 91 | I | I |
| **Schuster Ferencz** a *bécsi* kiállításon *erdélyi, szász* menyasszonyöltözéket állított ki | 239 | II | II |
| **Schut Corneliusnak** képeit *Rubens* megvette, midőn amaz szorongatott helyzetben volt | 244 | II | II |
| **Schwartz**, a syréneket, vészmadaraknak nevezi | 7 | II | I |
| **Schwendi Lázár.** (Medaillon-kép). | 213 | II | II |
| **Schwengberger** és *König* méretei, a *sz. Márk* templomára vonatkozólag, teljesen megegyeznek a *Kreutzéval* | 53 | I | I |
| **Sebald** und *Bartel Beham* zwei Maler der deutschen Renaissance von *Adolf Rosenberg. Leipzig* 1875. | 227 | II | II |
| **Sebald** (szent) sírján, *Vischer Péter* madárlábu, nőfejü syrént ábrázolt | 12 | II | I |
| **Sebastianus** (szent) képe a *calixtusi* temető első areájában *byzanti* merevséget árul el | 52 | II | I |
| **Sebestyén** (szent) *római* temploma melletti sarcophagon *Noe* négyoldalu ládában állva s kezét égfelé emelve van ábrázolva | 78 | II | I |
| **Sebestyén** (szent) martyriumát tárgyazó adatok egy *Carinus* és *Diocletian* császárok uralkodásának kezdetén beállott nagy üldözésről tesznek említést | 68 | II | I |
| **Sebzett** vadkan: szobormü *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Sedulius** költő tanuskodik *Rossi* ama felfogásáról, hogy imádkozó asszony a szűz anyaegyházát személyesíti | 228 | I | II |
| **„Seia,"** a *görög* »seiein« (mozogni) igétől. A koronáról lecsüngő zsinórféléket a *byzantiak* seia-nak nevezték | 182 | I | II |
| **Sella** plicabilis-on (hajtható szék) ül a b. sz. a wyschradi codex egyik rajzán, mely az angyali üdvözletet ábrázolja. *(Wocel)* | 346 | I | II |
| **Sella curulis** (διφρος ἀγκυλιπους) görbelábu X alaku lábbal, melyet össze lehetett hajtani. *Etruriából* hozták *Rómába* | 205 | I | II |
| **„Sella castrensis"** név alatt mutatta be *Römer Flóris* azon széket, melyet *Budán* (1863) egy *római* sír mellett találtak. A muzeum tulajdona | 250 | I | II |
| **Sidon** kertjében a lopótök mindennapi | 134 | II | I |
| **Sidonius Apollinaris** *Toulous-ba* küldötte verseit, hogy azokat *Raguahilde* góth királynénak szánt nagy ajándékra bemessék | 99 | II | II |
| **Sidrák, Misák és Abednego** a három babyloniai ifju történetét *Dániel* prof. 3. fejezetében olvassuk | 128 | II | I |
| **Siebelis** a sirenekről | 8 | II | I |
| **Siebmachernél** is fordul elő egy ezüsttel és vörössel osztott paizs, melyen más kisebb fekszik | 130 | II | II |
| **Siklóson**, a vár nagyobb kamrájában, *Zsigmond* kir. fogsága helyén, az olasz kandalló fölött vörös márványba vésett mondat látható. *(Koller.)* 260. | 261 | I | II |
| **Silvio** vagy *Selvo* herczeg, 1071-ben a szent *Márk* templom épitését befejezte | 53 | I | I |
| **Simmachus** pápa az V. század végén és a VI. elején a martyrsirokat kidiszitette | 47 | II | I |
| **Simon** (bácsi) a pécsi székes-egyház archidiaconját *Jakab* minorita szerzetes 1438-ban excommunicálta, miért *Simon, Albert* kir. parancsára, az esztergomi szent szék elé idéztetett, hol *Jakabbal* kibékült | 272 | I | II |
| **Sinai bibliát** *Tischendorf* fedezte fel és hozta *Berlinbe* | 151 | II | I |
| **Sinai hegy** sziklafeliratai tanusítják, hogy az *Y* betünek rejtélyes kereszt-értelmet tulajdonítottak | 9 | II | I |
| **„Sinus brevis"** (κολπος) mell alá érő öltönydarab, mely később használtatott | 169 | I | I |
| **Sinus laxus**, melyben a római követ, saját szavai szerint, békét vagy háborut hordott | 169 | I | II |
| **Sion leánya** megtalálja vőlegényét. (Sponso quesito fruitur jam sponsa cupito.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Sion leánya** keresi vőlegényét. (Hec pia vota gerit dum sponsum sedula querit.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Sion leányát** koronázza vőlegénye. (Laus anime vere sponsum bene sensit habere.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 125 | I | II |
| **Síp**, a jó pásztor kezében nem annyira az evangelium parabolájából van véve, mint inkább a művészet találmánya | 101 | II | I |
| **Sirius csillag**; metszett kő | 238 | II | II |
| **Sirius nevét** a sirenekkel hozzák kapcsolatba | 7 | II | I |
| **Sir-oltárnak** nem nevezhető a pápák régi cryptájában levő oltár; ezt bizonyitja *Damasus* pápának egy verse | 72 | II | I |
| **Sirkamra**, melyben 1811-ben talált csontmaradványok őriztetnek | 59 | I | I |
| **Sírt** rendel *Bertalan* pécsi püspök *Clunyban*, negyedik spanyol utja alkalmával meglátogatván *Burgundot* | 151 | I | II |
| **Sirtáblák** mélyedési domborműben; *Francziaországban* a XIII. században jöttek szokásba; *Angliában*, | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| az ilynemű ércztábla »*Brasses*« név alatt volt ismeretes | 267 | I | II |
| **Sisak** (bronce) *Pulszky Ferencz* gyüjteményéből, tetején fekvő sphinx-sel; itt a lószőrből készített taraj is látható | 51 | II | II |
| **Selyemgyárak** *Athén, Theba* és *Corintban.* 600 körül | 176 | I | II |
| **Selyemszövetet** *Byzantban* jobban használták, mint a rómaiak a legnagyobb fényüzés korában | 218 | I | II |
| **Selyemhernyót** 550-ben két görög szerzetes hozott *Byzantba Serindából*, a felső *Indus* partjáról | 175 | I | II |
| **Selvatico**, a szent *Márk* al-templomát, a létező egyházak legrégibbjének mondja | 53 | I | I |
| **Semper** több müvében beszél a szövetek idomainak befolyásáról a hellen építészeti ornamentikára | 242 | I | II |
| **Sennen és Abdon** martyrok sírja | 31 | II | I |
| **Sens-i székesegyház** főkapuzatának bélletét idézi: *Viollet le Duc*, melynél 1170 körül harasztot használtak elömintául | 244 | I | II |
| **Septimius Severus** császár és *Fabianus* pápa halála közti időszakban (211—250) a calixtusi temetőt nagy szabatossággal kiterjesztették | 66 | II | I |
| **Septimius Severus**, midőn 197-ben a nép halált kiáltott a legelőbbkelő kereszténvekre, őket a nép dühe elől megvédte | 65 | II | I |
| **„Sepulcrum Domini.“** Terre vita datur cui terra polus famulatur. — Ábrázolás és felirat a klosterneuburgi oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Sergius**, *Ázsiának* proconsula látható *Raphael* hires kárpitjai egyikében, melyen a vak *Elymas* esetét ábrázolja | 370 | I | II |
| **Sergius** (I.) (687—701) különös erélyt fejtett ki a coemeteriumok helyreállítása körül | 47 | II | I |
| **Serleg**, aranyozott ezüstből. *Margaretha Barte de Nagi Tallia* felirattal | 236 | II | II |
| **Serleg**, felváltva arany és ezüst pikkelyekkel. *Martinus Nagi Szigeti, Anno Domini 1638.* felirattal | 236 | II | II |
| **Servati** (szent) »vita«-ja | 13 | II | I |
| **Seroux d'Agincourt**, a művészet sülyedéséről szóló munkájában, több, koráig kiadatlan temetői emléket adott ki | 28 | II | I |
| **Servilia-család** sir-felirata a vienni vagyis sivauxi templom falában látható; archaicus jellege a feliratot az üldözések korába helyezi | 150 | II | I |
| **Settele följegyzései** az 1839-ben fölfedezett coemeteriumokról | 29 | II | I |
| **Severani művének** czime: »*Roma Sotterranea* opera postuma di *Ant. Bosio* compiuta disposita et accresciula dal P. *Giov. Severani Roma.*« | 32 | II | I |
| **Severani János**, domokos szerzetes, szerkesztette *Bosio* könyvének némely részében a szöveget | 30 | II | I |
| **Severianus** azon négy római trombitás egyike, kik *Asklepiostól* a tiszteletet megtagadván, halálra ítéltettek | 156 | II | I |
| **Severus és Commodus** császárok alatt a kereszténység annyira terjeszkedett, hogy iskoláik és tanitóik is voltak | 65 | II | I |
| **Severus**, *Marcellinus* pápa diaconja készítette a calixtusi temető összecsatlakozási pontján azon feliratot, mely az arcosolium és luminareval ellátott kettős cubiculumra vonatkozik | 68 | II | I |
| **Severus** azon négy trombitás egyike, kik *Rómában Asklepios* tiszteletét megtagadván, halálra ítéltettek | 156 | II | I |
| **Shakespeare** darabjaiban a dráma, legdicsőbb fokán jelenik meg | 365 | I | II |
| **Siomutef** volt azon négy edénynek egyikének neve, melybe, a mumiák mellett a szív és tüdő helyeztetett | 29 | II | II |
| **Sitzinger Lukács** 15 56 | 212 | II | II |
| **Sitticus Márk**, *Salzburgi* püspök. (Medailon-kép) | 213 | II | II |
| **Sixtus** pápával történt azon nagyszerü eset, hogy vele együtt az egész község halálra késznek nyilatkozott | 75 | II | I |
| **Sixtus** (II) *pápa* tetemei a calixtusi *pápa* criptában helyeztettek el | 73 | II | I |
| **Sixtus** (II) *pápa* 258-ban *Péter* testét harmadizben régi rejtekébe a vaticáni mezőre vitette | 64 | II | I |
| **Sixtus** (II) *pápát* 258-ban a *pretextatus*-féle temetőben, hivei előtt, széken ülve, lefejezték | 68 | II | I |
| **Sixtus** (III) lajstroma, a pápák római criptájában az ajtó zárive fölött volt | 72 | II | I |
| **Sixtus** (III) *pápa* festette a szent *Cecilia* criptájának lucernáriumába azon szenteket, kiknek erelyéit akkor hozták *Rómába* a barbarok által dult provinciákról | 69 | II | I |
| **Sixtus** (III) (422—440) a *calixtusi* temetőben nyugvó pápák lajstromát felirta | 69 | II | I |
| **Sixtus** (III) *pápa* a *római* földalatti temetőket dusan kidiszittette | 23 | II | I |
| **Skerletz** kamarás forditotta le *Haas Mihály* »Gedenkbuch der k. freien Stadt *Fünfkirchen*« czimü munkáját | 2 | II | I |
| **Skotiában** a maig divatos meztelen czombot a legrégibb angol szokásnak lehet tulajdonitani | 216 | I | II |
| **Skythes**, *Herakles* legifjabb fia volt képes testvérei közt az ijat kifesziteni. Ennek emlékére a szittyák csészét hordtak öveiken | 100 | II | II |
| **Smaragdus** műve | 13 | II | I |
| **Sodomának** megrontása. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Sodrony**-kengyeles fibula | 119 | II | II |
| **Soesti** falképek előfokának tekinthetők *Salzburgiak* (Heider) | 339 | I | II |
| **Sokszorositó** művészetek: fa- és rézmetszés és az edzés (Radierung) feltalálásánál az önálló művek gyüjtése mind nagyobb körökben terjedt el, s ez alkalomból származtak a képgyüjtemények is | 3 | II | II |
| **Solium**-nak nevezték a régi keresztények az oltárok alatt eltett martyr-ereklyét magában foglaló ládát | 38 | II | I |
| **Sonnika** név fordul elő a Spanyolországban talált arany koronán | 113 | II | I |
| **Sophokles** *Odysseusa* elmeséli, hogy a syrének *Phorkas* leányai, kik az alvilág dalait éneklik | 7 | II | I |
| **Sophokles** sirkövén syrént ábrázoltak, mint halál és nagy képesség jelképét | 16 | II | I |
| **Sophokles** alakjaiban eszményi typus, kiesség és szépség nyilatkozik (Schnaase) | 294 | I | II |
| **Sopiane** várnája, vagy castruma, nagy valószinüség szerint, a mai *pécsi* székesegyház körül terjedt el | 96 | I | I |
| **Sophokles**-nél nem két, hanem három syrén fordul elő: *Parthenope, Leukosia* és *Ligea* | 7 | II | I |
| **Sörkancsó** | 238 | II | II |
| **Sotér** *pápa*, a calixtusi temetőbe takarittatott-e el bizonytalan | 63 | II | I |
| **Sotheby**: »Principia Typographica« cz: 1858-ban | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| megjelent művében a *Heinecke* óta ismeretünkre jutott »Speculum hum. salvatione«-féle műveket fellelhetjük | 126 | I | II |
| **Sothis**-nak nevezték egyptiomiak az *Isis* nevü csillagot | 33 | II | II |
| **Spalatói** dombormüvön hiányzik a byzanti kereszt és az árkádivek kezdete közti virágbokréta | 349 | I | II |
| **Spalatoi** harang-tornyon (Campanile) dombormű látható, melynek felfogása a wysehrádi codex miniature rajzához hasonlit. (Eitelberger) | 347 | I | II |
| **Spanyol** kard | 235 | II | II |
| **Spanyolhonban** a mórok betörése a VIII. században megszüntette a góth művészetet és nevét | 100 | II | II |
| **Spanyolhonban** és déli *Oroszországban* találjuk a góth szobrászat nagy mérvü példányait | 100 | II | II |
| **Specificus** francia liliom, *Herodes* sisakja tetején, *Pécsett* mi eléggé igazolja a dombormüvek a franczia származását | 232 | I | II |
| „**Speculum St. Mariae**“ czimü műből vette *Herrad* theologiai jegyzeteit | 13 | II | I |
| **Speculum** humanae salvationisnak egy, a XIV század végén és a XV. század elején készitett példánya, a kölni városi könyvtárban őriztetik, melyben *Sámson*, a philiszteusok által gunyoltatva van ábrázolva | 136 | I | II |
| „**Speculum**“ figuratum, ismeretes nyomtatott kiadásainak előszámlálása *Heinecke* »Idée générale« czimü művének (432 lapjától 478) | 126 | I | II |
| „**Speculum** humanae salvationis“ czimü és hasonnemü könyvek az incunabulomok sorába tartoznak | 125 | I | I |
| **Speisekelch**, igy nevezték azon nagyobb kelyheket melyből nemcsak a bort szolgáltatták ki, hanem a borba mártott kenyeret is | 184 | I | II |
| **Speraudio érmén**, melyet *Carbone Lajos ferrarai* tanár tiszteletére vert 1842-ben, két halfarkban végződő syrén látható | 12 | II | I |
| **Sperrvogel Conrád** | 6 | I | I |
| „**Sphinctura**“, byzanti öltöny neve | 174 | I | II |
| „**Spicilegium**“ D'Aschery 1715. melyben egy névtelen szerzetes leirása (a dijoni templomról,) foglaltatik | 25 | I | I |
| **Spinola** nyilatkozata *Rubens* államférfiui tehetségéről (!) | 243 | II | II |
| **Springer** »Mitth.« 1860 évf. 73 l. a növénynyel vegyitett oroszlándiszről értekezik | 239 | I | II |
| **Springer** szerint a szövetek motivjei átvitelének benső valószinüsége még inkább növekszik, ha azoknak nagymérvü alkalmazását a szertartásban keressük | 241 | I | II |
| **Spiraculum**-nak nevezték a coemeteriumok szelelő nyilásait | 34 | II | I |
| **Stabii** falfestvényeken beégetett festészettel nem találkozunk | 86 | II | I |
| **Stabii** falfestvényeinek legnagyobb része, még a diszek és egyes alakok is frescoban vannak festve | 86 | II | I |
| **Stanzá**-nak nevezi *Marchi* a coemeteriumok kisebb kamráit | 36 | II | I |
| **Stauratius** szerzetes, szent *Márk* testének őrzője *Alexandriában* | 53 | I | I |
| „**Stephane**;“ igy nevezi *Reiske* a sugaras koronát, mely a *Justinian* koronájánál régibb | 182 | I | I |
| **Stefanus** pápát rajta érték a pápai cryptában a szent szertartásnál, s ekkor székét vérével festették | 67 | II | I |
| **Steinbüchel**: »Gross. antiqu. Atlas« II. füz. IX. tábl. Jupiter székét adja | 251 | I | II |
| „*Στημμα*“ (infula, cucufa) nevezi *Reiske* a sapkás-koronát, mely *Justinian* fején, a sz. Zsófia-templom egyik mosaikján látható | 182 | I | II |
| **Stola**-nak nevezték a tunicához csatolt uszályt, melyet a szinésznőknek bibor szinnel szegélyezni tilos volt | 180 181 | I | II |
| **Storno Ferencz**, a Szerémség byzanti stylü szerb templomához hasonlót 1862-ben fedezett fel, az orahoviczai-t | 82 | II | II |
| **Strepa Jakab** *halicsi* püspök sírjában (a lembergi ferenczek zárdájában) püsp. botot találtak. (Eitelberger »Mitth.« 1859 évf. 41 l.) | 206 | I | II |
| **Struczmadár**, mely üvegbe zárt fiait kigyóvér által szabaditja meg, a *kremsmünsteri* spec human. Salvationis-féle könyvben Jézus előképeül van feltüntetve | 125 | I | II |
| **Strucztoll** volt az (*egyptomi*) igazság istennőjének jelvénye is | 34 | II | II |
| **Struthiocamelust** használtak syrén helyet a görög bibliaforditók | 11 | II | I |
| **Strutt József** »A complete view of the dress andhabits of le people of England« 1796 | 214 | I | II |
| **Struvel**: (de Criteriis mss. n. 21) némely régi kéziratok h. betüjének azonossága a miénkkel | 259 | I | II |
| **St. Gillesben**, *Nismes* mellett, a három babyloni ifju esetének ábrázolását találták egy kőkoporsón | 129 | II | I |
| **Stucco**, melyből a coemeteriumokban a szobrászati diszt készitették; minél régibb volt, annál finomabbnak tartották | 48 | II | I |
| „**Stupák**“ rendeltetése volt: magában foglalni *Buddha* ereklyéjének részecskéjét; miért is azokban csak egy csekély ür van, a többi pedig tömör falazatból áll | 253 | II | II |
| **Stuttgarti** tekercsben *Rossi* az ostiai kapu melletti oratoriumot megnevezve látta | 82 | II | I |
| **Stylizált** lotus-virág rendszerint az *indiai* istenek széke | 256 | II | II |
| **Suinthila** név olvasható a *Spanyolországban* talált aranykoronák egyikén | 113 | II | II |
| **Sümegi** kolostor okirat-másolata, a *pécsi* püspökség alapitására vonatkozólag, magában foglalván II. *András*, III. *Béla*, sz. *László* s több más *magyar* király okmányait | 1 | I | I |
| **Superhumerale**, melyet a r. k. papok a mise alatt hordanak | 184 | I | II |
| „**Sub gracia.**“ A *klosterneuburgi* oltárrakvány mosaikfestvényeinek egy részlete, mely az üdv korszakából vett eseményeket tárgyazza | 113 | I | II |
| „**Sub lege**“, (Mózes törvénykorszakából) a *klosterneuburgi* oltárrakvány egy mosaik-festvény részlete, mely a *Mózes* törvénykorszakából vett eseményeket ábrázolja | 113 | I | II |
| **Subuncula**, *byzanti* öltöny neve | 174 | I | II |
| **Subuncula**, ruhadarab neve a *rómaiaknál* | 168 | I | II |
| „**Sucessa Vivas**“ felirattal ellátott érem, melyet *Vettori* és *Luppi* magyaráztak; az érmen lámpa, feston és függöny látható | 71 | II | I |
| „**Succingo**“ és „**accingo**“ szavakhoz a *római* azért füzte a munkához való készülődés fogalmát, mert a tunica felkötése a test mozgását könnyitette | 170 | I | II |
| „**Sucknie**“ szoknya, mely a XIII. száz. első negyedében a *frank* nők öltönye volt | 211 | I | II |
| **Süssmilch** prépost szerint az ember, szájában kész beszéddel teremtetett | 11 | II | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Suetonius** kezeskedik arról, hogy a ruházat miatt, *Augustus* is kénytelen volt elállani az edző *római* szokásoktól | 168 | I | II |
| **Sugaras** corona (corona radiata) régibb *Justinian* koronájánál, melyet *Reiske Stephane*-nak nevez | 182 | I | II |
| **Symbolico**-allegoriai szótár *Melito Sardesi* püspöknek »Clavis« cz. munkája | 111 | I | II |
| **Symbolico-typologiainak** nevezhetni a keresztény festészet második korát | 51 | II | II |
| **Symbolismus és Typologia** | 106 | I | II |
| **Symmetrikai** elrendezése a külön jeleneteknek, a középkor domborműveinek jellemvonása | 310 | I | II |
| **Symphorianus** legendáját *Wattenbach* adta ki | 156 | II | I |
| **Synodus** jött össze *Maconban* 1153. *Péter cluny-i* apát kérelmére | 146 | I | II |
| **„Syntagma historicum de sigillis"** című munkája *Pray-nak*, melyben *Esztergom* városa egy pecsétjét közli, melyen *sz. Adalbert* egyházának alakja látható | 95 | I | I |
| **Sylvestri** egyik disputatiójából vette *Herrad* theologiai jegyzeteit | 13 | II | I |
| **Syréna** | 5 | II | I |
| **Syriai** városokban (*Violet le Duc* szerint) a görög művészet menhelyet talált | 158 | I | II |
| **Syrinxet** vagy fuvolát hangoztat *Euripides* a syrénekkel | 7 | II | I |
| **Syrius-csillag** (Hundsstern) az *egyptomiak Sothis-a* | 33 | II | II |
| **Szakállas Jézus** alkatát nemcsak az atya-isten, hanem a szentlélek is fölvette; de viszont *Krisztus* és *Szentlélek* átvették az atya-istennek, mint a »napok öregének« idomát stb. | 111 | II | I |
| **Szakállas Jézus** az *ázsiai* és még inkább *afrikai* egyház-atyák csunya *Krisztusa;* a szakálltalan ellenben a latin egyházatyák és általán a nyugati világnak *Krisztusa* | 111 | II | I |
| **Szablya** damascirozott pengével | 234 | II | II |
| **Szablya**, *Eszterházy* herczeg czímerével | 234 | II | II |
| **Szablya**, elefántcsont markolattal, »Rex Augustus« kiállította *Bécsben Kubinyi Ferencz* | 233 | II | II |
| **Szakmáry-féle** ház lebontása alkalmával *Pécsett* (1780) oly anyagu téglákból épített boltozatra akadtak, minők az eszékiek-é | 78 | II | I |
| **Szalag** (Bordure) másolata, mely egy XIII. századbeli pluviáléról vétetett le. *Heider a bécsi* »Évk.« IV. kötetében irja le | 258 | I | II |
| **Szalavári** castellum | 92 | I | I |
| **Szalmakalapot** ábrázoló képet idéz *Falke* a »Sachsenspiegelből,« melyet a szászok a XIII. században viseltek | 213 | I | II |
| **Szányi Ferencz**, néhai *pécsi* kanonok | 2 | II | I |
| **Szántószerü** fibulák | 120 | II | II |
| **Szareptai özvegy.** (*Mistika* sunt signa crucis hec vidue duo signa). *Heinecke-féle* szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Szarvasban**, *Heider* szerint a keresztelés által bűneitől megtisztult embert szemlélhetjük | 17 | II | I |
| **Szarvasban** és sas-ban keresi *Jézus* keresztelkedésének természetrajzi mását *Ulrik*, *lilienfeldi* apát, »concordantia caritatis« cz. művében | 126 | I | II |
| **Szatmáry György**, *pécsi* püspök (1505—1521), épitkezési szándékból: *Zimmermann Gergely, lőcsei* építészt hivta meg | 6 | I | I |
| **Szeg**, mely *Romában* az évet jelentette, év végével a consul által beveretett | 145 | I | II |
| **„Szegények bibliája"** („Biblia pauperum«) könyv. melyben az ó- és új-szövetségnek, hasonneműnek tartott helyei, egymás mellé vannak állítva, többnyire fametszvényi előadásban | 116 | I | II |
| **Szegszárdon** 1845 talált nevezetes kőkoporsó jelenleg a muzeumban áll. *Kubinyi Ágoston* ismertette 1857. Egykori a vatikáni mezőn találttal | 311 | I | II |
| **„Szegszárdi régiségek"** cz. alatt *Kubinyi Ágoston* ismertette az 1845. *Szegszárdon* talált nevezetes kőkoporsót | 311 | I | II |
| **Szék**; a *pécsi* domborművön három, de egyneműszék látható; hasonlítnak *sz. Péter* trónjához a vaticáni templomban | 250 | I | II |
| **Székesegyházakat** (kiválóbbat) *Franciaországban* 1160—1240 körül építettek; így a *párisit*, *chartresit*, *rheimsit*, *bourgesit*, és *amiensit* | 161 | I | II |
| **Széles magyar szablya** | 234 | II | II |
| **Szemüveg** alaku fibulát nemcsak bronce-ból, hanem aranyból is bír muzeumunk: ez utóbbi mérve sokkal kisebb | 16 | II | II |
| **Szent** atyák és emlékek egyaránt tanítják, hogy az alapkő-féle sziklában *Krisztust* és *Pétert* nem lehet egymástól elválasztani *Rossi* szerint | 94 | II | I |
| **Szent Márton** volt neve a XIII. században a *pécsi* püspök székhelyének *Vatká-val* szemközt | 151 | I | II |
| **Szent** régészeti bizottmányt állított fel *IX. Pius*, mely az ásatások igazgatását 1851. november havában kezdte meg | 40 | II | |
| **Szent** (sanctus) czímmel a régi egyház főképen a próféták, apostolokat és martyrokat illette, tágas értelemben azonban kiterjesztette az egész községre | 74 | II | |
| **Szent irás** és az egyház atyák kedvelik a világi életet, a népeket és embereket jelképesen vizeknek és vizmélynek tekinteni | 127 | II | I |
| **Szent** galli szerzetes, a *N. Károlyra* vonatkozó leirásokat illetőleg nem mindenben egyezik *Eginhardttal* | 192 | I | II |
| **Szent fény**, (nimbus) melyet nyugaton a szentek számára tartottak fönn, a *byzantiak* kivétel nélkül, még *Judás* alakjára is ráillesztették | 182 | I | II |
| **Szent** irásnak: betűszerinti, tropologicus (képleti) és mysticus (rejtélyes) értelme van *sz. Ágoston* szerint | 111 | I | II |
| **Szent** alakoknak ünnepélyes nyugalomban felfogott összeállítása egyes apocalyptikai jelenetekkel vegyítve (a mosaikban) leggyakrabban fordul elő (*Schnaase*) | 319 | I | II |
| **Szent-benedeki sir** leirása, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett | 193 | II | II |
| **Szent sir**; a *Constantin* által épitettnek másolata, a *müncheni* elefántcsont-táblán látható *Messmer* szerint | 317 | I | II |
| **Szent-Endrén** talált lószerszám-diszek | 122 | II | II |
| **Szentek fejnélkül**, álló helyzetben, fejöket kezeikben tartva (a legenda előadása szerint) számos művön láthatók | 360 | I | II |
| **„Szentek halma"** nevezete alatt volt ismeretes *Spanyolországban* azon halom, melyben a császetartó szobrokat találták | 103 | II | II |
| **Szentély-pillérek** aránya, alakja és különfélesége, a *pécsi* székes-egyházban | 15 | I | I |
| **Szentháromság** a IV. századtól ugyanazon koru, egy- | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| máshoz hasonló szakállas férfiu alakjában ábrázoltatott | 112 | II | I |
| **Szentháromságnak** viszonya az emberhez, *sz. Ágoston* tana szerint megváltozik s lesz az atya-isten jellege a hatalom, mindenhatóság; a fiu-istené a szeretet, a szentléleké az értelmiség | 112 | II | II |
| **Szentlélek leszáll.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | I |
| **Szentlélek leszáll.** (Pectora verorum replet almum pneuma virorum.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Szentlélek** a háromságnak harmadik személye. Az atya-isten eszmélkedvén magáról megfogamzotta a fiu-istent. Az atya és fiu szerették egymást, és ezen szeretetből származott a *szentlélek* | 111 | II | I |
| **Szent lelket**, midőn nem galamb, hanem emberi alakban ábrázolták, nemcsak férfiuként, hanem az élet minden korában előadták | 112 | II | I |
| **Szép- és rutróli nézet**, különféle népeknél, az arczkép felfogásában nyilatkozik | 286 | I | II |
| **Szepessy** püspök alatt, 1827-ben fejeztetett be a *pécsi* székesegyház legujabb, nagyobb restauratiója | 1 | II | I |
| **Szerb épitészeti** tevékenység második korszakának azt tekinthetni, *Kánitz* szerint, mely a *Duna* balpartján »Frusca-Gora« táján keletkezett | 82 | II | II |
| **Szerbországi** négy *byzanti* stylben épült templom a XVI. században épült, s igy a hazánkban felfedezett e nemü orahoviczai templom nem lehet régibb előképeinél | 83 | II | II |
| **Szerelemvár** alatt, vagy a szerelemvárért vivott rózsa-harcz előadása. *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállította | 174 | II | II |
| **Szerémmegye templomai**, bár később épittettek a *krusevaczi-nál*, mégis mind nélkülözik az egykoru tornyot | 82 | II | II |
| **Szerkezeti hátrány**, *pécsi* székes-egyház középhajója felső részeinek elhajlásában | 24 | I | I |
| **Szerzetesek** rendezése előbb történt nyugaton, mint keleten; tehát ott a kámzsás ruhával előbb találkozunk. *Reiske* | 188 | I | II |
| **Szerződések** 1589-ből, a *gurgi* dóm hosszhajójának boltozására vonatkozólag | 65 | I | I |
| **Szikla**, mely *Mózes* veszszejével megüttetve a pusztát öntözgeti; kezdete a mysteriumbeli lánczolatnak a *calixtusi* temető $A^5$ sirkamrájában | 93 | II | I |
| **Sziszeki** püspök (vescovo di Siscia) a *sz. Sebastiano-féle katakombában* helyeztetett el | 155 | II | I |
| **Szittyák** annak emlékére, hogy *Herakles* legifjabb fia: *Skythes* volt képes az ijat kifeszíteni két testvére hátrányára, csészét hordtak övükön, melyről *Herodot* emlékezik | 100 | II | II |
| **Szobában** olvasó nő. *Rembrandt* műve | 248 | II | II |
| **Szobrok** | 303 | I | II |
| **Szobrászat**, még a rajz művészetnek is leganyagiabbja | 279 | I | II |
| **„Szoknya“** a „suknie“ szóból származott, mely a frank nők öltönyét jelentette | 212 | I | II |
| **Szölö-gerezd**, (Flumen transitur et patria mellis aditur.) *Heinecke-féle* szegények bibliája | 122 | I | II |
| **Szövetek** és kelmék készítésének művészetében kelet megelőzte a *byzantiakat* | 81 | II | II |
| **Szük-ujju** köntös alakját vette fel a IX. század óta a tunica, példa erre a *sz. Márk* templ. több mosaikja | 174 | I | II |
| **Szüz** angyali üdvözlete. — *Heider* összeállitása az általa használt kézirati szegények bibliájában. (Tempus gratiae korszak.) | 118 | I | II |
| **Szüz** koronáztatása. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |


## T.


| | | | |
|---|---|---|---|
| T alakú keresztet a régiek commissá-nak nevezték. | 148 | II | I |
| Τα βασιλικα, vörös, drágakővel kirakott czipő; a *byzanti* császárok járulékai közé tartozott. | 181 | I | II |
| **Táblácska**, melyen *Dániel* a veremben, van ábrázolva. Régi elefántcsontmű. | 143 | II | II |
| **Táblakö-kereszt** leírása, mely a *bécsi* kiállításon kitétetett. | 190 | II | II |
| **Tacitus** mondja *Pomponia Grecináról*, hogy *Nero* alatt, idegen vallás iránti hajlamairól vádoltatott. | 62 | II | I |
| **Tagozott-iv** (Archivolte). | 88 | I | I |
| **Tajtpipák** a *bécsi* világkiállítás magyar osztályában. | 239 | II | II |
| **Tál**, „*Stefanus Rigó*“ felirattal. | 238 | II | II |
| **Tál**, „*Johannes Maholany 1673*“ felirattal. | 238 | II | II |
| **Tám**, (Strebe; contrefort) a szent *Ágnes*-féle egyházban, mely külső és belső támat képez. | 84 | II | I |
| **Támak** felállításának szükségessége a *pécsi* székes-egyháznál. | 89 | I | I |
| **Tamás** (szent) a XI. században tett megjegyzéseiben azt találjuk, hogy ő szent *Pált* tekintette az apostoli társaság utolsó jövevényének és az ur különös kedvenczének. | 142 | II | I |
| **Tanagrában** is volt *Hermes Kriophorosnak* temploma, melyet *Pausanias* leirt. | 101 | II | I |
| **Tancred** és mások vezetése alatt álló keresztesek | 157 | I | II |
| **Tánczosnö** (kettő) alakja látszik a nyitra-ivánkai zománcz-lemezen, melyeket némelyek angyalnak vélnek. (De Linas). | 332 | I | II |
| **Tarcsa** alakú, áttörött *román* stylü mű a magyar nemzeti muzeumban, mely sárkánynyal küzdő férfiút ábrázol; valószinüleg *Sámsont*. | 235 | I | II |
| **Tarsiciust** *(Accolytus) Valerianus* idejében, az *appiai* úton megkövezték, mert a temetőből a városba elrejtve vitte az eucharistiat. | 68 | II | I |
| **Tau** betűféle kereszt legrégibb példáját találjuk egy 370-ik évi emléken. | 148 | II | I |
| **Taylor**: *Dijon*, ses monuments divers, depuis son origine jusqu' au regne de Louis XIII., melyben a *dijóni* régi templom rajza ki van egészitve. 1859. | 25 | I | I |
| **Téglát** is használtak a *római* caemeteriumok épitésénél, mely szokásosan, bélyeggel volt ellátva | 48 | II | I |
| **Telegdi**, *esztergami* érsek ereklyetartója. | 190 | II | II |
| **Teljes** szakált nem minden korban kedveltek, s *Constantintól Justiniánig*, *Juliánt* kivéve, szakállt nem viseltek a kelet-római császárok. | 180 | I | II |
| **Telepi és Römer** 1863-ban a *Stajer Radkersburg* nevü város közelében négy falusi templomot fedeztek fel, mely hajdan befestett falakkal birtak. | 95 | I | I |
| **Temetők** litteraturája. | 25 | II | I |
| **Temetők** falfestvényein a kereszt a negyedik század vége előtt soha sem fordul elő főhelyen, hanem rejtélyesen van alkalmazva. | 102 | II | I |
| **„Tempera“** festékkel vannak festve a *salzburgi*, falfestvények. | 338 | I | II |
| **Tempera-festészetben** kötőszerre: tojás és fügetejre van szükségünk. | 86 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Templarius**; *angol* metszett mű | 238 | II | II |
| **Teneai Apollo** szobrára emlékeztet a *trójai* harcz két jelenetét ábrázoló szobor, melyet *Aegina* szigetén találtak s *Münchenben* őriztetik. | 361 | I | II |
| **Tengeri** szörny nem egyéb, mint az antik világnak tengeri sárkánya (Hippocampus, Seepferd Seedrache). | 133 | II | I |
| **Tengeri** lakók általán véve viszonyban állottak a hajóval és hajókázással, melylyel — antik nézet szerint — a halottak lelke átvitetik a túlvilágra. | 103 | II | I |
| **Texier** tételei, annak bebizonyítására vonatkozólag, hogy a középkori keresztény művészet fejlődése magasabban állott a régi classicainál | 274 | I | II |
| **Tenk** kőfaragó neve egy sírkő-kereszt alján, mely 1513-ból származik. | 157 | II | I |
| **„Ter“** az *egyptomiaknál* világot jelentett. | 106 | I | II |
| **„Térdelök“**, (prostrati) volt a *katechumének* harmadik osztálya. | 34 | II | I |
| **Teritett** asztal a *calixtusi* sirkamrák egyikének falfestvényén, az urvacsoráját jelenti. | 95 | II | I |
| **Terrenovae András**, medailon kép, készitette *Galiotto Petcr Pál* bélyegmetsző. | 212 | II | II |
| **Tertullian** *„De baptismo“* czimü könyvében azt mondja, hogy az apostolok, némelyek nézete szerint akkor kereszteltettek meg, mikor a hajóban »fluctibus adspersi, operti sunt«. | 95 | II | I |
| **Tertullian**, midőn még katholikus volt, irt a keresztelésről hosszú római tartózkodása alatt, és a *calixtusi* sirkamrák falképeiről is. | 93 | II | I |
| **Tertullian** szerint, *Hilarianus* alatt, azaz 203-ban, a *chartagói* pórnép a keresztény sirokat feldulni igyekezett. | 46 | II | I |
| **Tertullian** a *syrénekről:* »Syrenes monstruosae fabulosaeque cantatrices«. | 11 | II | I |
| **Tertullian** arról tanuskodik, hogy a *római* egyházban, legalább a pápa által vezetett gyülekezetekben, a liturgia és szentírás nyilvános felolvasása görög nyelven történt. | 73 | II | I |
| **Tertullian** az özönvizet a világ keresztvizének, a bárkát a keresztény egyháznak nevezi. | 125 | II | I |
| **Tertullian** is említést tesz a *Krisztus* követőinek emlékére emelt pompás mausoleumokról. | 62 | II | I |
| **Tertullian** és *alexandriai Kelemen* az *allegoriai* magyarázatot a II. században szellemdúsabban fogták fel. | 111 | I | II |
| **Tertullianus**: nos pisciculi secundum ἰχθύν nostrum Jesum Christum in aqua nascimur nec aliter, quam in aqua permanendo salvi sumus. (A *calixtusi* falfestvényekre vonatkozólag). | 94 | II | I |
| **Terv-rajz**, kályha számára. *Myskovszky Victor-é.* | 225 | II | II |
| **Terv-rajz** szekrény számára. *Myskovszky Victor* rajza. | 225 | II | II |
| **Tetragramma**-nak, azaz négy Γ betűbül összetettnek mondták a keresztet és a szent háromság jelzésére használták. | 147 | I | II |
| **Texier** könyvet irt a zománczolásról. | 174 | I | II |
| **Texier** nézetei és tételei a szobrászatról | 275 | I | II |
| **Thalassa**, a tenger személyesitése; intaglio-vésmű, melyet *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállitott | 72 | II | II |
| **„The block-books“**; Sotheby műve. *London*, 1858 | 117 | I | II |
| **Theba** mellett, Drahabul-neggah-ban találták Aahotep királyné ékszereit, melyek az egyptomi műipari remeklést tüntetik elő | 26 | II | II |
| **Theodorich** (490) | 31 | I | I |
| **Theodorus** szerzetes, szent *Márk* testének őrzője *Alexandriában* | 53 | I | I |
| **Theodolinda**, longobard királynő részére, *János* apát *Rómában* a martyrok sirjai mellett levő lámpákból olajat gyüjtött | 26 | II | I |
| **Theodomár**, *Poto* utódja sz. *Mária* tiszteletére san *Germanoban* egyházat emelt | 91 | I | I |
| **Theodor** a babyloniai ifjak esetét a feltámadás előképének mondja: Resurectionem quoque suo praeconio commendant tres pueri: Benedicite enim (aiunt) spiritus et animae iustorum Domino | 129 | II | I |
| **Theodora** császárné, a ravennai mosaikképen | 183 | I | II |
| **Theodora** császárnő koronáján hosszabb seiá-k (csüngök) láthatók mint a Justiniánén | 182 | I | II |
| **Theodoret** beszéli, hogy egy keresztény festész *Krisztust Jupiter* képére festvén keze rögtön elszáradt, s Gennadios konstantinápolyi érsek imádságára gyógyult meg | 110 | II | I |
| **Theodosius** az egyptomi vallás gyakorlatát teljesen s a legszigorubban eltiltotta | 23 | II | II |
| **Theodosius** cs. broncze szobrának leirása | 304 | I | II |
| **Theophil** uralkodásaig (829-842) tartott a képüldözés | 174 | I | II |
| **Theophilus** cs. megállapitotta a hajzat mértékét hihetőleg azon incidensből, mert saját magának kevés volt | 180 | I | II |
| **Theophilus** presbyter is ismerte a fresco-seccot, mint az olaszok nevezik | 88 | II | I |
| **Theophilus** st. *galli* szerzetes: »Shedulae diversarum artium« cz. iratában csak a fresco seccot és a tempera-t emliti | 90 | II | I |
| **Theseus**-templom museumában (Athén) van a *Harpiak* egy szobor-példánya | 284 | I | II |
| **Thomiris** (Cyrus fejét vérbe mártva) a Kremsmünsteri »Speculum hum. salvationis«-féle műben *Máriához* hasonlittatik, ki a kígyó fejét összetiporja | 125 | I | II |
| **Thorax**, ruhadarab neve a rómaiaknál | 168 | I | II |
| **Thot** találta fel az irást, de nem a *phoeniczi*, hanem az egyptomi *Hermes* trismegistos | 29 | II | II |
| **Thou** régész viszonya *Rubenshez* | 243 | II | II |
| **Thuróczy** | 3 | I | I |
| **Thuróczy**: »De morte Regis Caroli« | 257 | I | II |
| **Ti** sirjában látható az egyptomi ó-birodalom müvészetének második példánya, melyet gypsz-öntvényben *Párisban* kiállitottak | 25 | II | II |
| **Tibiale**, kiegészitő öltöny-darab a legionariusok femorale-jéhez | 171 | I | II |
| **Tiburtius**, Cecilia rokona, és Valerianus, Cecilia férje, vetélkedtek az üldözöttek és martyrok ereklyéi körüli gondoskodásban | 63 | I | II |
| **Tigris**; szobormű, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Tihanyi** al-templom, mint régi emlékeink egyetlen példánya. (1060.) | 3 | I | I |
| **Tillemont** szerint a góthok *Illyricumot* 378 és 488 közt pusztitották, s ekkor vitte el *Odoaker* magával *Pannonia* lakosait | 156 | II | I |
| **Tillemont** hitelesnek tartja azon adatokat, melyek a szent *Sebestyén* martyriumára vonatkozó iratokban *Carinus* és *Diocletian* császárok alatti üldöztetésről tesznek említést | 68 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Tillyt**, *Rubens* barbársággal vádolta | 243 | II | II |
| **„Tipographia Einsiedlensis“** czimű régi irat, melyet *Rossi János* forrásul használt | 43 | II | I |
| **Tischendorf** adta ki azon *Elpius Romanus* nevü IX. századbeli byzanti iró müveit, ki az apocryph irók állításait kizsákmányolta | 138 | II | I |
| **Tisztulás.** (Virgo libans *Christum Simeonis* recipit istum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 121 | I | II |
| **Titian** boncztanához *Vesalius* ábrákat rajzolt, melyek valóságos mesterművek | 286 | I | II |
| **„Titulus“**-nak nevezik a mitra függőleges szalagját | 205 | I | II |
| **Titus** fürdőiben festékes csuprokat találtak, melyek tartalmát *Davy Humphrey* analysálta | 87 | II | I |
| **Tizenhárom** római téglából szerkesztett sirt talált *Koller Pécsett*, melynek egyikén a constantini *Krisztus*-féle monogramma a halott feje és lába mellett volt látható | 79 | II | I |
| **Tizzani**, nisibi érsek, a római temetőkbe apostoli látogatást rendezett | 40 | II | I |
| **Tobiásnak** az angyal megjelenik. *Rembrandt* müve | 248 | II | II |
| **Tódor** (szent) temploma állott 532-ben, állitólag szent *Márk* velenczei temploma helyén | 52 | I | I |
| **Tomori**, egykori érsek fejezte be a *Mostonga* csatorna kitisztítási művét, melyet *Várday Pál* érsek kezdetett meg | 166 | II | II |
| **Tomsich Mátyás** érseki mérnök készítette a bácsi erőd helyszinelési rajzát | 166 | II | II |
| **„Tonsura“** a fejen, már az V. században szokásban volt a rom. egyháznál | 186 | I | II |
| **Tor Pignarata**-féle sz. *Ilona* mausoleumban hermaszobor látható, mely a »jó pásztort« ábrázolja | 72 | II | I |
| **„Torques“** látható a byzanti császár testőreinek nyakán a ravennai mosaik-képen | 190 | I | II |
| **„Tore“** szóval az egyptomiak a világot jelezték | 106 | I | II |
| **Torentikai** müvek mellék diszénél használták a hellenek a zománczot. (*Phidiás Jupitere*) | 336 | I | II |
| **Tornyos-szentély** (*Thurm-Chor*) | 90 | I | I |
| **Török** feliratok, a pécsi székes-egyház nyugati kapuzatán voltak láthatók | 2 | II | I |
| **Török tör**, mély vércsatornával | 233 | II | II |
| **Török szimitár**, damascirozott pengével | 233 | II | II |
| **Török handzsár**, melyet *Kubinyi Ferencz* a bécsi kiállításon kitett | 233 | II | II |
| **Török szultán**, a suezi csatorna megnyitása alkalmával a m. király *Konstantinápolyt* meglátogatván, őt négy corvinával megajándékozta | 137 | II | II |
| **Totmesek Egyptomból** kiüzték a hyksosokat: nem azért, hogy az egyptomiakat felszabadítsák; hanem, hogy a maguk részére leigázhassák | 75 | II | II |
| **Τουβ'α** sunt longa femoralia (*Reiske*) | 178 | I | II |
| **Toulousi** oszlopfő-töredék, *Salomet* (*Herodiás*) azon perczben ábrázolja, midőn *Herodes* előtt tánczolva ker. sz. *János* fejét nyeri | 237 | I | II |
| **Toulouse** a XII. század kezdete óta hatalmas befolyását messzire kiterjesztő épitészeti iskolának központjává lett. (*Violet le Duc „Sculpture“*) | 157 | I | II |
| **Toulousi** oszlopfő-töredék, melyen mustrás-ruhán disz-szalag látható | 238 | I | II |
| **Toulouse**, a régi római-gall-városok közt, legjobban tartotta meg a municipális elrendezést | 157 | I | II |
| **Tournaiban**, 1633-ban egy csattot találtak, a *Childeric* sirjában | 111 | II | II |
| **Tövis korona.** (Pro nobis criste probum pateris pie triste.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Tövises korona.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Traján** diadalivén látható a római művészetnek legrealisticusabb korszakából fenmaradt legjobb emlék | 249 | I | II |
| **Traján** oszlopán a pálma-, fenyő- és tölgyfára legjobban ráismerhetni | 249 | I | II |
| **Traján** korában nem sokan temetkeztek a *calixtusi* temetőbe | 63 | II | I |
| **Trans figuratio.** (Ecce dei natum cernunt tres glorificatum.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 122 | I | II |
| **„Translatio Enoch“.** Hic nece dilata venit ad loca luce beata. — Ábrázolás és felirat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 115 | I | II |
| **Trau-i** oroszlán, szigoru *román* stylben, mint a *spalatói* toronyban levő | 352 | I | II |
| **Trebonianus Gallus**, császár *Cornelius* pápát a praefectus törvényszéke elé hurczoltatta | 67 | II | I |
| **Tres magi, cum donis.** »Mistica dona Deo dant reges tres, tria vero.« Felirat és ábrázolás a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 114 | I | II |
| **Tribo**, durva köpeny | 176 | I | II |
| **Tricot**, csupán az előkelők használtak már a XIII. században | 209 | I | II |
| **Triestben** a S. *Giusto* domnál is alkalmazva van az »opus pavonaceum«, mint *Pécsett* | 252 | I | II |
| **Triesti** (mosaik) apostolok a VII. századbeli hanyatlás példányaiként tekinthetők | 328 | I | II |
| **Trimalcio** utánozta a régiek szokását, és a lakománál az asztalra fából készített hullát tétetett (*Herodes* II. 78.) | 284 | I | II |
| **Triptychon**-nak a több domborműves táblából készített reliquiariumot nevezik | 312 | I | II |
| **Trojai** harcz két jelenetét ábrázoló szobor, melyeket *Aegina* szigetén találtak s jelenleg a *müncheni* glyptothaecában vannak elhelyezve | 360 | I | II |
| **Troll** *pécsi* őrkanonok, 1870-ben engedélyt adott arra, hogy a *pécsi* sírkamra körül ujabb ásatások eszközöltessenek | 81 | II | I |
| **Tropicus-ideographicus** előadás, melyet a vallás a szobrásztól követel | 106 | I | II |
| **Triphon** megcsalja a zsidókat. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Tryphon** megcsalja *Jonathant*. (Verba gerens blanda parat arma Tryphonque nefanda.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Τζαγγιον sunt tzangae ocreae.** (Beinschienen), coriaceae, quae ad genua fere pertinent | 178 | I | II |
| **Tunica**, a IX. század óta szük ujju köntös alakját vette fel; példa erre a *szent Márk velenczei* templomának több mosaikja | 174 | I | II |
| **Turbán** a három keleti böles főtakarója a *pécsi* domborműven, mi hihetőleg a ker. hadjáratok befolyása, bár meglepő a XIII. században | 233 | I | II |
| **Turini Maximus** magyarázata egy sarcophag syrénalakjairól | 9 | II | I |
| **„Tunica“**, melyet előkelő *római* férfiak nem igen hordtak | 168 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Tunica manicata**, kézfejig érő ujj (χιτων χειριστός, καρπωτός) | 170 | I | II |
| **Turnicsai** templom, melyet falfestvényeivel *Rómer* és *Telepi* fedeztek föl | 95 | I | I |
| **Tüzhalálra** itélt három bibliai ifju öltözetének leírása a mint az a *sarkophagokon* mutatkozik | 171 | I | II |
| **Tüzlakatos puska** a XV. századból | 234 | II | II |
| **Tüzlakatos** karabély, összekötve baltával | 236 | II | II |
| **Twerdoj Miklós** készítette némelyek szerint a *spalatói* harangtornyot, melyen domborműlátható. (*Farlatti*) | 347 | I | II |
| **Typicus** felfogás nyilatkozik az *egyptomiak* művészetében a férfi és nőnem megkülönböztetésében | 44 | II | II |
| **Typikai** mosolyáról, az *aeginai* szobroknak, sokat beszélnek, bár az nem mondható mosolynak. — (*Overbeck*) | 361 | I | II |
| **Typologia** szabályait leginkább a XII. században állapították meg | 145 | I | II |
| **Typologia**; tanulmányozását a renaissance idejében elhanyagolták | 112 | I | II |
| **Typologiai** magyarázata, a *pécsi* székesegyház altemploma domborműveinek | 128 | I | II |
| **Typologiai** munkák közé sorozandó a »Concordantia caritatis« is, melyből *Heider* 3 kézirati példányt idéz | 126 | I | II |
| **Typologiai** vonatkozás nélküli rendszer, a *pécsi* domborrmű keletkezési korában, *Franciaországban* nem volt példátlan; ezt igazolják a *sz. savini* falképek | 141 | I | II |
| **Typologiai** sarcophagok legjelesebb példája, a *laterani* sarkophag, mely nevezetes emlék is egyszersmind | 171 | I | II |
| **Typologiai**-körön kivül fekvő, azaz ó-szövetségi eszménynyel párhuzamba nem tett két csoportozat a *klosterneuburgi* oltárrakványon | 116 | I | II |
| **Typologicus** képek, melyek az *egyptomi* menekülésre vonatkoznak: *Ábrahám* utazása fiaival, *Heliás* menekülése *Jezabel* elől és *Mózes* visszatérte *Egyptomba* | 139 | I | II |
| **Typologicus** jelképes vonatkozás | 108 | I | II |
| **Typus** és egyéniség annyira különböző két fogalom, hogy a kettőt ugyanazon egy tárgyban összeegyeztetni lehetetlen | 137 | II | I |
| **Typusok**, melyekkel *Justinus* martyr párbeszédében találkozunk | 110 | I | II |
| **„Tzangae“**, aranyos szalagu czipő látszik a *Constantin* lábán a *nyitra-ivánkai* zománcz-lemezen | 332 | I | II |
| **Tzatzius**, a *Lazok* királya *Justiniannál* atyja országába való beiktatásaért esedezett (de *Linas* érvelése) 333 | 334 | I | II |


## U.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Udinei János** virágcsokra a vaticáni loggiákban példa arra, miszerint a frescoban a festékek lefoszlása lehetséges | 86 | II | I |
| **Ugonio Pompeo**, a *római* coemeteriumokat ismertető tudomány uttörője | 27 | II | I |
| **Ujabb kor** | 229 | II | II |
| **Ujabb középkor.** (Pecsétek, könyvek, kéziratok, érmek, gyürük.) | 125 | II | II |
| **Ujabb** typologiai felfogás a kremsmünsteri Speculum hum. Salvationis-féle műben | 125 | I | II |
| **Ulászlóig** (I.) a magyar czimerpaizson a kettős-kereszt mindig fő helyen állott, mig ő főhelyre a pólyát kezdi tenni | 131 | II | II |
| **Ulrik lilienfeldi apát**, »Concordantia caritatis«-ában *Jézus* keresztelésének természetrajzi mását a sasban és szarvasban keresi | 126 | I | II |
| **Ulrik szerzetes** (1345—1351) a lilienfeldi zárda apátja is készitett egy »Concordantia caritatis« cz. művet | 126 | I | II |
| **Ur koronázza a szüzet.** (Assumendo piam venerat te criste mariam.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Urbán** (szent) képe, a calixtusi temető első areájában, byzanti merevséget árul el | 52 | II | I |
| **Urbanus** és *Calixtus* pápáknak *Alexander Severus* császár megengedte, hogy a keresztények a városon belül is tarthassanak gyüléseket | 66 | II | I |
| **Urbanus** pápát (230) nem temették a *calixtusi* siralagba; miért nem, ennek okát nem tudjuk | 66 | II | I |
| **Ursanni** (st.) templom főkapuzatán, a *berni* Jurában him syrén látható | 16 | II | I |
| **Urvacsoráját** nem kell összetéveszteni az első ker. barátságos és egyházi szellemü vendégeskedéseivel, mely háromféle volt: agape natalitia, funeralis et connubialis | 95 | II | I |
| **Urquhard** a hyksosok győzelmét az egyptomiak fölött főleg annak tulajdonitja, hogy amazoknak lovasságuk volt | 123 | II | II |
| **Ustrina**, közönséges hely volt a *romaiaknál*, hol a holttesteket elégették | 41 | II | I |
| **Utiköltségek** miatt *Bertalan* püspök püspöki udvarát a *Dráva* mellett és a 17 villát *András* jóvá hagyásával elzálogositja | 152 | I | II |
| **Utilitaris** szempontból a *franczia* egyházak legnagyobb része elfogadta kapuzatai diszitésére a naptárt | 145 | I | II |
| **Utolsó itélet.** (Judicio damnandos reprobos simul atque nephandos.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 124 | I | II |
| **Utolsó vacsora.** (Rex sedet in cena turba cinctus duodena.) *Heinecke*-féle szegények bibliája | 123 | I | II |
| **Utolsó vacsora.** — *Heider* összeállitása, az általa használt kézirati szegények bibliájában | 119 | I | II |
| **Utolsó itélet.** — *Heider* összeállitása, az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **Üveg** csészék technikája a IV. század második felében már meglehetősen hanyatlott | 134 | II | I |
| **Üveg** edényeket használt a régi egyház az urvacsora szétosztásakor | 119 | II | I |
| **Üvegedényt** (ampulla vitrea) is találtak *Pécsett* ama 13 sirban, melyet *Koller* fedezett fel | 80 | II | I |
| **Üvegedényeken** látható képek technikájának leirása | 120 | II | I |


## V.


| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Vad-kecskebak**; szobormű *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 56 | II | II |
| **Vadászkés** | 233 | II | II |
| **Vaisoni** és arlesi muzeumban (*Franciaország*) találkozunk a legrégibb stylü feliratokon Krisztus-monogrammákkal | 151 | II | I |
| **Vajda-Hunyad vár** főtermének oszlopai hasonlitanak a velenczei *szent Márk* al-templomának 14 oszlopához | 61 | I | I |
| **Vajda-Hunyad** várának kifestése, valószinüleg 1500 körül történt; ezt bizonyítja, a *pécsi* székesegyház éjszakkeleti tornyában levő falfestvénynyel vont párhuzam | 23 | I | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Vak Sámson** (a *pécsi* déli domborműben) összehasonlítása két hires vak ábrázolásával: *Raphael Elymasé-val* és *Rembrandt Tobiásával* | 370 | I | II |
| **Választó-ív** (Scheidebogen, arc doubleau) | 85 | I | I |
| **„Választottak"**, (competentes) volt a katechumenok negyedik osztálya | 34 | II | I |
| **Valencsics** urhölgy igen gazdag arany csipkét állított ki *Bécsben* | 239 | II | II |
| **Valentin** cardinalis sirköve (ki 1374—1408 *pécsi* püspök volt) *Pécsett* | 270 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök fehér márvány sirkövének felirata *Koller* olvasása szerint | 272 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök utolsó római utjában megbetegedett, s haza jövén nemsokára meghalt (1408-ban nov. 19.) s a *pécsi* sz.-egyh. temettetett el | 271 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök békekötést hoz létre *Velencze* és *Magyarország* közt 1381. s állítólag ezért nyert bibornoki méltóságot | 270 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök, 1383-ban, Erzsébet magy. királynét *Jadrába* kisérte | 271 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök bibornoki méltóságáról hazai okmányaink mit sem tudnak | 270 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök, *Zsigmond* király követe volt a pápánál 1407-ben | 271 | I | II |
| **Valentin** *pécsi* püspök, *Lajos* királynak hive és kedvencze volt | 270 | I | II |
| **Valentinián és Valens** korában készültek a bakodi lelet tárgyai Arneth szerint | 111 | II | II |
| **Valerianus**, *Cecilia* férje, és Tiburtius, Cecilia rokona, az üldözöttek és martyrok ereklyéit gondosan elhelyezték | 63 | II | II |
| **Valerianus** császár alatt a keresztények üldöztetése megszünt (252.) | 67 | II | I |
| **Valerianus** császár nem azért koboztatta el a keresztények temetőit, hogy abba ne temetkezhessenek, hanem azért, hogy azokban vallásos szertárt ne tarthassanak | 46 | II | I |
| **Vallarsi** ismerteti azon hires carniol követ, melyen az evangelicus halász a halat horgonyon tartja, és az ιχθυς szó a zsinegre és haltestre van irva | 97 | II | I |
| **Vallás** alapján született és fejlődött a művészet a Helleneknél ugy, mint mindenkor és mindenütt | 43 | II | II |
| **Vallásos hit**, épen a sok vallás miatt, annyira elhalt volt az antik világban, hogy itt semmi támasz, semmi kielégités nem maradt fenn, s kivált a tulvilági nézeteket illetőleg ijesztő ingadozás uralkodott | 79 | II | II |
| **Vallásos-nak** (religiosum) nyilvánította a *római* törvény az area propria-t | 41 | II | I |
| **Vallicellai** könyvtárban őriztetik *Bosio* ily czimű műve: »Acta, vitae et passiones sanctorum excerptae ex antiquis monumentis et manuscriptis codicibus, ab AntonioBosio, propria manu scripta« | 30 | II | II |
| **Vallomás**, mely a *Nagyváthi István* és *Egresi Lőrincz, pécsi* kanonok vallomásainak ellenmond, a *pécsi* székesegyházi kincsekre vonatkozólag | 6 | I | I |
| **Van Aachen** (festő) 1615-ben halt meg | 209 | II | II |
| **Vánkos** van a b. szüz székén a *pécsi* domborműben feltüntetve | 252 | I | II |
| **Várday Péter** érsek irja 1497-ben kelt levelében, hogy a bácsmegyei Mostonga nevű csatornát kitisztittatta | 166 | II | II |
| **Vas buzogány** | 234 | II | II |
| **Vas-pipa** | 239 | II | II |
| **„Vas electionis"**-t jelenti a vaticani templom bronce kapuján egy virágcsoportból kinövő liliom *sz. Pál* mellett | 141 | II | I |
| **Vasari** szerint *Pollajuolo* művész, meztelen testeket ujabb módon festett, és hogy ilyeneket jobban megismerhessen, sokat foglalkozott a boncztannal. Első volt, ki az izmokat tüzetesebben tanulmányozta | 217 | II | I |
| **Vasari** följegyzései szerint *Pollajuolo* határtalanul szorgalmas volt aranymives munkáiban és zománczaiban | 217 | II | II |
| **Vas-csillár** leirása, melyet *Bécsben* kiállítottak | 195 | II | II |
| **Vas-korszak**; a vas késő megjelenése főképen ez ércz nehéz olvasztásának tulajdonitandó; bár mivelését az egyptomiak évezredek előtt ismerték | 4 | II | II |
| **Vászonra** szokták huzni az ujabban talált fresco-képeket, hogy a salétrom-képződéstől óvják | 89 | II | II |
| **Vaticáni** kőkoporsón *Jónás* történetét a *pécsi* siralag festvényéhez teljesen hasonlóan találjuk ábrázolva | 79 | II | I |
| **Vaticáni** és **cambridgei** bibliában a *Constantin-féle* monogramm soha sem fordul elő; a keresztes monogramm négyszer látható | 151 | II | I |
| **Vaticáni** mezőn talált koporsók egyikének dombormüve műértékéről | 308 | I | II |
| **Vedák** könyvének egyik éneke mondja, hogy elmélkedés által a költők felfedezték a köteléket a létező és nemlétező közt | 251 | II | II |
| **Veder**, vörösfenyűből, mely ezüst szögekkel ellátott ezüst abroncscsal van körülvéve | 117 | II | II |
| **Vegio** jegyzeteit, a *római* caemeteriumokról, *Rossi* forrásként felhasználta | 30 | II | I |
| **Velenczében**, a *szt. János* nevü kórházban kellett Incze pápa rendeletéből, Bertalan pécsi püspöknek 200 márkányi nyugdijat kifizetni | 154 | I | II |
| **Velenczei** al-templomot 1053-ban nem egészen bontották el | 54 | I | I |
| **Velenczei** al-templom hihetőleg még Contarini alatt épült fel | 55 | I | I |
| **Velenczei**, dijoni, gurki és pécsi székesegyházak oszlopainak egymáshozi viszonya | 70 | I | I |
| **Velenczével** *Auvergne*, *Nivernois* és *Berry* érintkezésben voltak *Limoges* által, s ez uton keletről számos műtárgyat kaptak | 161 | I | II |
| **Vells Leonhard**. (Medailon-kép.) | 212 | II | II |
| **„Venerabilium Abbatum** *Cluniacensium Chronologia."* | 148 | I | II |
| **Venus-Aphrodite**; egyike *Pulszky Ferencz Bécsben* kiállított szobrainak. Hihetőleg a *Venus* victrix-et ábrázolja | 51 | II | II |
| **Venus-szobor**-alakok, *Ráth György Bécsben* kiállított gyüjteményéből | 54 | II | II |
| **Venusti Manuello-nak** *Michel Angelo* rajza után készült munkáját *Plattner* leirja | 209 | II | II |
| **Verbőczy** szerint a magyar czimer-paizsban előforduló ezüst pólya: a *Duna, Tisza, Dráva, Száva* jelvényének tekintendő. — Ez állitás helytelen | 130 | II | II |
| **Vereben** talált kengyelvas felfedeztetése előtt a bayeuxi kárpitokon látható kengyelvas rajza legrégibb volt | 123 | II | II |
| **Verecundus**, a VI. század egyik irója is irt *Jónásról*; őt *Pitra* idézi | 131 | II | I |
| **Vernher**, az alapítvány hatodik prépostja (1167—1186), | | | |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| 1181-ben készítette a klosterneuburgi oltárrakványt, *Miklós* verduni mester által | 113 | I | II |
| **Veronai** codexben talált töredék, része oly *Liber* pontificalis-nak, melyben a pápák életirata *Pétertől Simachusig* van följegyezve | 25 | II | I |
| **Veronai** evangeliumban *Krisztus*-féle monogrammokkal találkozunk | 151 | II | I |
| **Vert mü**, (getriebene Arbeit) az ó-ker. világ egy műága, mely szerint vékony érczlemezen kalapácscsal alakot vertek ki | 354 | I | II |
| **Vesalius** boncztanához *Tizián* ábrákat rajzolt, melyek valóságos mesterművek | 286 | I | II |
| **Vettori és Lupi** magyarázatot irtak a »*Successa* vivas« felirattal ellátott éremről, melyen lámpa, feston és függöny látható | 71 | II | I |
| **Vezelay-i** kolostor egyike azon szobrászati iskoláknak, honnan a pécsi domborművek kikerültek | 156 | I | II |
| **Vezelay-i**, autuni, moissaci és a charlieui domborműveket byzanti befolyás alatt álló férfiak készítették-e — vita tárgya. (*Viollet le Duc*) | 160 | I | II |
| **Vezelay-i** mosaik mű alakja *(Salomo)* az antik világ archai alakjaihoz hasonlítható | 327 | I | II |
| **Victor pápáig** szokásban volt a pápai temetkezésnek kétfelé szakasztása: a vaticánira és az appiai-ut mellettire | 64 | II | I |
| **Victor pápa**, *Marciának, Commodus* ágyasának közbenjárásával kieszközölte a sardiniai szigetbányák mivelésére elitélt keresztények fölszabadítását | 63 | II | I |
| **Victori sz. Hugó**: »Eruditio theologica in speculo *Ecclesiastico*.« | 111 | I | II |
| **Victoria**, a győzelem istennője és pálma-ágat tart kezében; jele annak, hogy már az antik világban a pálma-ág a győzelem jeléül tekintetett | 116 | II | I |
| **Victorinus** azon négy római trombitás egyike, kik *Asklepios* tisztelését megtagadván, halálra itéltettek | 156 | II | I |
| **Viczay** gróf, a hires amateurnek arczképe, carneolban | 238 | II | II |
| **Vienni**, vagyis sivauxi templom falában látható sirirat, a *Servilia* családról tesz említést, s archaicus jellege az üldözések korában eszközölt sirfeliratok közé helyezi | 150 | II | I |
| **Vieux Saxe Service**, melyet *Kárász G.* állított ki *Bécsben* | 238 | II | II |
| **Vigilius pápa** (550—560) a coemeteriumokban a góthok által okozott kárt kiigazíttatta | 47 | II | I |
| **Vignoli** a vaticani codex után kiadott egy »Liber pontificalis«-t, melyben a pápák temetkezési helyei is föl vannak jegyezve | 25 | II | I |
| **Világ vége.** — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában | 120 | I | II |
| **„Világot teremtő atyaisten,“** a chartresi székes-egyházban, melyről *Didron* az *Ann. Arch.* IX. k. 234. ir | 237 | I | II |
| **Világtárlatok** roppant jelentősége azon körülményben rejlik, mely szerint itt legtágabb mezeje nyilik az összehasonlításnak | 1 | II | II |
| **Világtárlatok** kezdetben az emberi élet és munkálkodás mai álláspontjának visszatükrözésére szorítkoztak, még pedig leginkább haladására az iparban és az ezt segítő tudományokban | 1 | II | II |
| **Villám** ütött 1631-ben a pécsi sz.-egyház dél-nyugati tornyába; de az ott ejtett kárt a török azonnal kijavíttatta | 3 | II | I |
| **Vilmos** IV. porosz király, a ravennai sz. *Vitál* templom második képét *Förster* által lemásoltatta, mely *Justinián* cs. diadal-menetét ábrázolja, és valóságos byzanti mű | 181 | I | II |
| **Vilmos** chalonsi gróf, a maconi synoduson | 147 | I | II |
| **Vilmos** apát, 1001-től, 1015-ig építtette a dijoni zárdát és templomot | 26 | I | I |
| **Vilmos** apát kortársa volt a dijoni névtelen szerzetes. | 25 | I | I |
| **Vilmos**, dijoni apát, valószinűleg később kötött *Velenczében* barátságot *Orseolo* herczeggel, mint *Cordero* hiszi | 54 | I | I |
| **Vincze** sz. templomában tartatott *Maconban* a synodus 1153. | 146 | I | II |
| **Vincze** (beauvaisi) munkái későbbi keletüek a *Herradénál* | 13 | II | I |
| **Viollet-le-Duc**: »Dictionaire du mobilier.« A »fauteuil«-ről.« | 251 | I | II |
| **Viollet le Duc** is emlékezik egy művében a kengyelvasról, melyet *Pompeji*-ban találtak, s ma a nápolyi muzeumban őriztetik | 123 | II | II |
| **Viollet le Duc** helyesen veszi észre, hogy midőn a franczia építészek, nemzeti styljöket a logicai következetesség véghatáráig vitték, eltávoztak a művészettől | 231 | II | II |
| **Viollet-le-Duc** a középkori festészeknél három szinhangulatot talál: sárga-vöröset, sárga-vörös-kéket és minden szin összeállítását | 161 | II | I |
| **Violet le Duc** eltér *Mertens* felosztásától az építészeti iskolákat illetőleg s az 1220, táján hét iskolát nevez | 156 | I | II |
| **Violet le Duc** szerint, *Gallia* földjén a római császárok kora óta szobrászat nem létezett | 157 | I | II |
| **Violet le Duc** szerint a *görög* művészet a *syriai* városokban menhelyet talált | 158 | I | II |
| **Vipera** a makacsság jelképe, midőn a tanácsról nem akarván hallani fülét a földre nyomja, farkát pedig a másik fülébe dugja | 9 | II | I |
| **Virágkas** a régi falfestvényeken a bőség szarvát helyettesiti; *calixtusi* temetőben gyakran látható | 160 | II | |
| **Virágkas** és növénydisz a *pécsi* sírkamra falfestvényén | 160 | II | I |
| **Virgil Solis** művész, ki az *olasz* befolyást érvényesitette műveiben | 230 | II | II |
| **Virgilius**, VIII. Ecclogája 64-ik versében lágynak nevezi a vittae-szalagot, mert fonatlan pamutból készült | 146 | II | I |
| **Vischer Péter** sz. *Sebald* sírján syreneket ábrázolt, madárlábu nők alakjában | 12 | II | I |
| **Visconti** »Iconographie greque« czimü művében azon *N. Sándor*-korabeli érmeket másolja, melyen kitünő emberek fejei a nevek hozzáadásával fordulnak elő | 69 | II | II |
| **Visconti** megjegyzése a »buste«, »busto«, «Büste« szavakra. (Icnographie Greque I. k. 14. l.) | 69 | II | II |
| **Visegrádi** fellegvárat *Henszlmann Imre* 1871-ben és 1872-ben felásatta | 172 | II | II |
| **Visegrádi** alsó vár öreg tornya (donjon) a XIII. század tüzetesebben megvizsgált hazai épitményei közé tartozik | 161 | II | II |
| **Viselet.** Ruha | 166 | I | II |
| **Viszonya** a *clunyi* apátságnak a *brancioni* családhoz. (Gallia Christ IV. k, 1146 oszt. XXXII.) | 147 | I | II |
| **Viszonyváltozás** a *francia* szobrászati és épitészeti iskolák közt, mely együtt jár a városok fejlődésével | 161 | I | II |
| **Vitiges** király alatt 537-ban a *gothok Rómát* ostromolván, a martyr-sírokon nagy pusztitást tettek | 47 | II | I |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **„Vitraux de Bourges“** Irták *Martin* és *Cahier*. *Heider*, a »Berichte u. Mittheilungen des Alterthums-Vereins« IV. köt. 26. l. dicsérőleg emlékezik róla | 112 | II | I |
| **Vitruv** a vizes vakolatra rakott fresco-festékről mondja, hogy erősen és letörülhetetlenül ragad az alapra | 87 | II | I |
| **Vitruv** a frescofestészetnél az alsó durva vakolat fölött három homokvakolatot, és e fölött három márványvakolat-réteget követel | 86 | II | I |
| **Vittae-szalaggal** ékitettek a régi *rómaiak* mindent, mit szentnek vagy felszenteltnek tartottak | 146 | II | I |
| **Vittae**, vagyis ünnepi gyapotszalagok és azok mellett a háttérre hintett virágok láthatók egy V. századból származó falképen (Marcellinus és Péter temetőjéből), melyen Krisztus *Péternek* irott tekercset nyujt | 143 | II | I |
| **Vivas**-féle fohászok a *római* coemeteriumok feliratain | 49 | II | I |
| **Vizedény** (cisterna), a *pécsi* éjszaki toronyban, melyet később oltárrá alakitottak át | 11 | I | I |
| **Vizedény**, *Egyptomban* az évet jelentette | 145 | I | II |
| **Viziránvos** felülettel nagyobb fresco-képeink nem birnak | 86 | II | I |
| **Vizsgálatok** arra vonatkozólag, hogy a *pécsi* templom egyébb igen nevezetes épitészeti részeinek aránya szintén a *dijoni* egyház arányiból vétetett | 84 | I | I |
| **Vizvezeték**, a *pécsi* kápolnahajó alatt, mely a b. szűz kápolnájában feliratos kővel volt födve. 1766 | 11 | I | I |
| **Vogue**, *Melchior* és *Duthóit* könyvet irtak az *Aleppo* és *Antiochia* közti városokról | 158 | I | II |
| **Volusiánus** kedvét keresték a keresztények, minthogy a legszegényebb eltemettetéséről is gondoskodva volt | 67 | II | I |
| **Vosmaer** nyilatkozata *Rembrandt* művészetéről | 245 | II | II |
| **Votiv**-ajándékoknak tekinti *Bock* a *Spanyolországban* talált aranykoronákat | 114 | II | II |
| **Weisz** nyilatkozata a byzanti felső ruhákról | 177 | I | II |
| **Weiss Hermann**: a régi *romai* viseletről 166. | 167 | I | II |
| **Welcker**, a syrenekről | 8 | II | I |
| **Welcker** nyilatkozata *Antiopéra* vonatkozólag | 52 | II | II |
| **Wentzel Jamnitzer**, *nürnbergi* aranymives 1554. | 212 | II | II |
| **Widmann János**. (Medailon-kép) | 213 | II | II |
| **Willengus** *(Vilelmus)* levita | 44 | I | I |
| **Winckelmann**, *Phidias* olympusi *Jupiterének* hajzatában az oroszlán sörényét véli fölfedezhetni | 297 | I | II |
| **Winckelmann** észrevette, hogy a *farnesi* bika szoborcsoportozat restauratiójánál Guilielmo della Porta *Zethne* feje szám. *Caracalla* császárnét vette mintául | 53 | II | II |
| **Winckelmann** első volt, ki az antik plastika főérdemét nagyszerű nyugalmában kereste | 279 | I | II |
| **Windisch**, *pécsi* kőfaragó, készitette, a *pécsi* székesegyháznak apostol-szobrait | 8 | I | I |
| **Winghe Fülöp**, a *romai* coemeteriumokat ismertető tudomány uttörője | 27 | II | I |
| **Wocel**: »Miniaturen aus *Böhmen*« cz. a. a »Mitth.« 1860. évf. ismerteti a *wisehrádi*-codexet | 345 | I | II |
| **Wolfenbütteli** »szegények bibliája« | 117 | I | II |
| **Wolfskron**: »Der Bischofstab, dessen symbolisch-liturgische Bedeutung, und allmälige Entwicklung seiner Gestalt.« cz. czikke a *bécsi* »Mitth.« 1857. évfoly. | 206 | I | II |
| **Wolfstan** képe, melyen a *worcesteri* püspök czipő nélkül van ábrázolva | 215 | I | II |
| **Wolgemuth Mihály** *kassai* oltárképei | 367 | I | II |
| **Würzburgi Konrád** 1280. körül irt »arany kovácsműhelyében« a syrének csábításainak ellene teszi a b. szűz hatását | 11 | II | I |
| **Wysehradi**-codex az evangeliumot 108 hártya lapon tartalmazza: (Wocel Miniaturen aus *(Böhmen)* »Mitth.« 1860. évf. | 345 | I | II |


## W.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Waadtlandi** sírban *(Sweiczban)* talált fibula, madáralak karczolással; hasonlót találtak *Galicziában* és *Amiens*-ben | 17 | II | I |
| **Waagen** nyilatkozata *Rubens* művészetéről | 242 | II | II |
| **Waagen**: Kleine Schriften | 242 | II | II |
| **Waagen** azon tekervényes szijdíszeket, mely a *goth* művészet sajátosságából származik »Riemengerinsel«-nek nevezi | 100 | II | II |
| **Waagen**: »Kunstwerke und Künstler in *Deutschland*« cz. művében *Herrad* könyvének művészeti részeivel foglalkozik | 13 | II | I |
| **Wagner**: Analect. Scep. L. II. p. 132. | 6 | I | I |
| **Wagner Róbert Károly** egy adomány-levelét közli, melyben *Károly, Péter* mesternek, aranymivesnek, alispánnak és *szepes-váraljai* várnagynak *Jemnik* helységet adományozza 162. | 163 | II | II |
| **Wallensteint Rubens** barbársággal vádolta | 243 | II | II |
| **„Wams“** középkori ruhadarab, melyből a »vestis«, »Weste« származott | 220 | I | II |
| **Weingaertner** a páváról és phoenixről nevezetes czikkeket irt | 157 | II | I |
| **Weingärtner** nézete a *müncheni* elefántcsonttábláról | 313 | I | II |
| **Weis**: »Kostümkunde des Mittelalters« az egyházi viselet fejlődéséről | 170 | I | II |


## Y.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Yamasaki**, *japáni* szakbiztos a *bécsi* kiállitáson. | 257 | II | II |


## Z.


| | | | |
|---|---|---|---|
| **Zádori János**: »A római katakombák« czimű könyve. | 21 | II | I |
| **Zalka János** *győri* püspök, a *győri* antiphonalet *Bécsben* kiállította. | 135 | II | II |
| **Zanetti**, *Márk* templomának felszentelését 1085-re helyezi | 52 | I | I |
| **Zárai** »capsa«, *román* stylű, *byzanti* alappal. | 355 | I | II |
| **Zarándokfélének** nevezik, a *chinai* lapos palaczkokhoz hasonlókat. | 257 | II | II |
| **Zárdákban** egész középkoron át a könyveket szorgalmatosan másolták, s a másolás annyira divatba jött, hogy *Mátyás* királyunk még a könyvnyomtatás feltalálása után is másoltatta a könyveket. | 3 | II | II |
| **Zászlótartó** bárány a győzedelmeskedő megváltót jelzi. | 101 | II | I |
| **Zeno** (szent) kolostorban *(Reichenhall* mellett) a keresztfolyosón áll *Barbarossa Frigyes* életnagyságú dombormüve. | 200 | I | II |

| | lap | köt. | rész |
|---|---|---|---|
| **Zenoi** (szent) zárdát I. *Konrád salzburgi* érsek fejezte be 1122-ben, s az *Ágoston*-kanonokoknak adta át. | 200 | I | II |
| **Zephirinus** tanusága megerősíti, hogy *Anàclet* pápa *Péter* apostolnak emléket állíttatott. | 46 | II | I |
| **Zephirinus** pápa (197—219) tetemei a *calixtusi* pápai cryptába helyeztettek el. | 73 | II | I |
| **Zephirinus** pápa első volt, kinek rendelete szerint az *acolythusok* tartották üvegcsészéken a kiválólag fermentumnak nevezett kenyeret. | 121 | II | I |
| **Zefirinus** temetője első lett a hierarchicus rendben, s ezt még a harmadik század végén is közvetlen a pápák kormányozták. | 63 64 | II | I |
| **Zefirinus** († 219) pápát mondják a *calixtusi* temető kezdeményezőjének. | 62 | II | I |
| **Zimmermann Gergely**, *lőcsei* építészt, *Szatmáry György*, *pécsi* püspök, építkezési szándékból meghivta. | 6 | I | I |
| **Zillis** temploma, a Graubündten kantonban, melynek falfestvényei közt *syrént* látunk ábrázolva. | 16 | II | I |
| **Zoilust** ábrázolja a cividalei hat szobor egyike. | 306 | I | II |
| **Zománczolás**, *byzanti* eredetű művészet; a középkorban először a *Rajna* vidékén gyakorolták, ínnen 1140. sz. *Denisbe*, s onnan *Limogesba* került | 329 | I | II |
| **Zománczok** fő-nemei: Sejtes, vájott terű, átlátszó, festett zománcz. | 84 | II | II |
| **Zománczolás** feltalálását a *celtek-* és *egyptomiaknak* tulajdonítják. | 174 | I | II |
| **Zománczot** az *egyptomiak* is ismerték és készitették is. | 83 | II | II |
| **Zonaras** szerint *Theophilus* (829—842) megujitatta a boukoleon-t *Constantinápolyban*, s igy a palota zöme régibb az erkélynél | 353 | I | II |
| **Zrednai János** jegyzetei 1443-ból, a *nagyváradi* négyestornyu templomra vonatkozólag. | 95 | I | I |
| **Zsidók** átgázolnak a vörös tengeren. — *Heider* összeállítása az általa használt kézirati szegények bibliájában. | 118 | I | II |
| **Zsidók** jellegzésére a XIII. században magas, hegyes kalapot használtak. | 213 | I | II |
| **Zsigmond** király 1406-ban kiadott okmánya, vonatkozólag a *n.-váradi* négytornyos templomra. | 95 | I | I |
| **Zsigmond** *pécsi* püspök (1473—1505) a *pécsi* székesegyházat uj épitményekkel díszitteti. | 5 | I | II |
| **Zsigmond** követe volt, *Valentin pécsi* püspök, a pápánál 1407. | 271 | I | II |
| **Zsigmond** király fogsága helyén, a *siklósi* vár nagyobb kamrájában, az olasz kandalló fölött, vörös márványba vésett mondat látható. (*Koller*). | 260 261 | I | II |
| **Zsigmondy Gusztáv** készitette a *visegrádi* fellegvár helyszinelési rajzát. | 172 | II | II |
| **Zsinórfélék** lógnak le a magyar koronáról, ezt a *byzantiak* seia-nak nevezték. | 182 | I | II |
| **Zsinórzata** a magyar, török, orosz és lengyel ruhának a füzeményből, e *byzanti* épitészeti ornamentikából származik | 256 | I | II |
| **Zsófia** (szent) templomának oltártáblája valószinüleg zománczos volt. | 83 | II | II |
| **Zsófia** (szent) temploma a legrégibb, melynek kupja kivülről támakkal van körülvéve, később a daphni templom kupját is támmal látták el. | 82 | II | II |
| **Zürichi** füzemény (Flechtwerck) a kifejlett *román* styl korából; látható a *zürichi* kereszt-folyosóban. | 255 | I | II |


BIBLIOTHECA ACADEMIA SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST